

ТӘУЕЛСІЗ ҚАЗАҚСТАН: МЕМЛЕКЕТ ЖӘНЕ ТҰЛҒА

INDEPENDENT KAZAKHSTAN: STATE AND PERSONALITY

Мемлекет және қоғам қайраткерлері,
қазақстандық заң саласының негізін қалаушылар
Салық Зимановтың және Өтеген Сейітовтің
туғанына 100 жыл толуына арналған
халықаралық ғылыми-практикалық
конференциясының

МАТЕРИАЛДАРЫ

30 қазан, 2023
Атырау

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ
АТЫРАУ ОБЛЫСЫНЫҢ ӘКІМДІГІ
АТЫРАУ ОБЛЫСТЫҚ СОТЫ
АТЫРАУ ОБЛЫСЫНЫҢ ПРОКУРАТУРАСЫ
АТЫРАУ ОБЛЫСЫНЫҢ ПОЛИЦИЯ ДЕПАРТАМЕНТІ
АТЫРАУ ОБЛЫСЫНЫҢ ӘДІЛЕТ ДЕПАРТАМЕНТІ
Х. ДОСМҰХАМЕДОВ АТЫНДАҒЫ АТЫРАУ УНИВЕРСИТЕТІ

ТӘУЕЛСІЗ ҚАЗАҚСТАН: МЕМЛЕКЕТ ЖӘНЕ ТҰЛҒА

Мемлекет және қоғам қайраткерлері,
қазақстандық заң саласының негізін қалаушылар
Салық Зимановтың және Өтеген Сейітовтің
туғанына 100 жыл толуына арналған халықаралық
ғылыми-практикалық конференциясының

МАТЕРИАЛДАРЫ

30 қазан, 2023
Атырау

ӘОЖ 34 (574)

ББК 67 (5Қаз)

Т29

Редакция алқасы: Идрисов С.Н., Утепкалиева К.М., Қойшығұлова Л.Е.,
Қайырғалиева Г.Қ., Адиетова Э.М., Альдешова С.Б., Султанова А.Т., Идресова Ү.Х.,
Мухамедина Ә.Е.

ISBN 978-601-262-538-7

ТӘУЕЛСІЗ ҚАЗАҚСТАН: МЕМЛЕКЕТ ЖӘНЕ ТҮЛҒА Мемлекет және қоғам қайраткерлері, қазақстандық заң саласының негізін қалаушылар **Салық Зимановтың және Өтеген Сейітовтың** туғанына 100 жыл толуына арналған халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдарының жинағы – Атырау, «Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті» КеАҚ баспаханасы, 2023 ж. – 560 б.

Жинаққа Мемлекет және қоғам қайраткерлері, қазақстандық заң саласының негізін қалаушылар **Салық Зимановтың және Өтеген Сейітовтің** ғылыми мұрасын қазіргі заман тұрғысынан терең зерделеп, қосқан үлесін айқындау және құқық саласының өзекті мәселелеріне арналған мақалалар енгізілген. Жинақ жоғары оқу орындарының оқытушыларына, докторанттарға, магистранттарға, колледж және мектеп мұғалімдеріне арналған.

Конференцияға қатысушылардың ғылыми мақалаларының жинағы электронды түрде берілген материал негізінде дайындалды. Материалдардың мазмұнына мақала авторлары жауапты.

ISBN 978-601-262-538-7

©Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің баспасы, 2023
©Баспа ASU Press

Астана қаласы,
«Министрліктер үйі»

город Астана,
«Дом министерств»

Құрметті, конференцияға қатысушылар мен ардақты қонақтар!
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің халықаралық
деңгейде ұйымдастырып отырған ғылыми-тәжірибелік
конференциясына қош келдіңіздер!

Тәуелсіз Қазақстанның мемлекеттік тарихында есімі ерекше аталатын тұлға, «қазақ заңының атасы» деген құрметті атқа лайықты, абыз ақсақал, заң ғылымдарының докторы, академик Салық Зиманов - ұлтына өлшеусіз еңбек еткен, өнегелі өмірі мен ғибратты істері ұрпаққа мақтаныш болатын ақтангер азамат.

Еліміз биыл екінші рет 25 қазан - Республика күнін атап өтті. Бұл ұлтымыздың ұлық мерекесі ғана емес, егемендігіміздің кайнар бастауы. 1990 жылы 25 қазанда Қазақстанның Егемендігі туралы декларация қабылданды. Әрине, маңызды құжат оңайлықпен мақұлданған жоқ. Оның жобасын даярлау жөніндегі комиссияны қазақ заңгерлерінің патриархы, академик-депутат Салық Зиманов басқарды. Ол жетекшілік еткен комиссия әбден екшелген, пысықталған, жан-жақты талқылаудан өткен құжатты небәрі он күнде әзірлеп шықты. Тәуелсіздіктің елең-алаң шағындағы бұл оқиға – Зиманов есімімен қатар аталатын отандық тарихтың шоктықты бір кезеңі. Егемендік декларациясын 6 сағат бойы талқылауда табанды қорғап, мемлекет мүдесін барлығынан жоғары қоя білген академик Зимановтың ерлігі мен өрлігін нағыз қаһармандық дер едім. Сондықтан да, заң саласында мыңдаған шәкірт тәрбиелеген, Тәуелсіздіктің басты құжатын әзірлеген, конституциямыздың мызғымас беріктігін қамтамасыз еткен академиктің өмір жолы, дара тұлғасы жас ұрпаққа өнеге болуы тиіс.

Бүгінгі конференция тақырыбына арқау болған тағы бір азамат - Прокуратура органдарына ұзақ жыл қызмет атқарған Өтеген Сейітовтің де еңбегі мен өмірі өнегеге толы ардагер. Ол екінші дүниежүзілік соғысқа қатысқан жауынгер. Соғыстан кейінгі өмірін заңдылықты нығайтуда арнаған «Қызыл Жұлдыз», «І-ші дәрежелі Отан соғысы ордендерімен», екі мәрте «Халықтар Достығы» орденімен марапатталған ел мақтанышы.

Мемлекет және қоғам қайраткерлері, қазақстандық заң саласының негізін қалаушылар Салық Зимановтың және Өтеген Сейітовтің туғанына 100 жыл толуына арналған халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясының жұмысына сәттілік тілеймін.

Ел үшін туып, отанына адал қызмет еткен, Егемен еліміздің тарихында есімдері айырықша аталатын тұлғаларды ардақтау, келешек ұрпаққа ғибратты ісін дәріптеу әрдайым біздің ортақ борышымыз деп білемін.

Құрметпен

Саясат Нұрбек

CODIFICATION FRAMEWORKS CARRIED OUT IN TURKISH PRIVATE LAW AS RESULTS OF HARMONIZATION WITH THE EUROPEAN UNION LEGISLATION

Introduction

The subject of this study is about the codification studies carried out in the field of private law in Turkey as a result of harmonization efforts with the European Union. Turkey, whose relationship with the European Union has a history of approximately 65 years, has not yet gone beyond the status of a candidate country. On the other hand, important renovation efforts have been carried out in the legal system in Turkey, which became a member of the Customs Union in 1995 and obtained the status of a European Union candidate country in 1999. These studies emerged in two ways. The first of these is the inclusion of EU legislative sources into Turkish Law with verbatim translation. The second is that the Turkish legislator carries out a codification study from the beginning, taking into account the EU legislation. The second method is especially effective in terms of the basic laws of Turkish Private Law: The Civil Code, the Code of Obligations, the Code of Civil Procedure and the Turkish Commercial Code. This approach of the Turkish legislator, which caused the Turkish legislator to renew almost all of the basic laws of private law, is criticized in terms of appropriateness. The most important of these criticisms is that approximately 80 years of legal experience has been ignored. In this study, first the codification studies carried out in Turkish Private Law during the EU candidacy process will be examined. Subsequently, evaluations will be made regarding whether these studies are appropriate or not, considering into account the criticisms.

I. Codification Studies in Turkish Private Law from 1923 to the Present

A. First Wave Codification Studies

Codification studies in the modern sense were first experienced in Turkey after the establishment of the Republic of Turkey in 1923. The most important reform movement that has an impact on every aspect of social life carried out by the young and independent Republic of Turkey can be considered as the Turkish Law Reform. Codification studies were carried out by the progressive academics and statesmen of the Young Republic in all areas of private and public law in Turkey in accordance with the principles of the newly established state, and it was aimed for Turkish law to become a part of the continental European law system. In this context, reformist codifications were brought into force in the basic law fields of the Criminal Code, Civil Code, Code of Obligations, Civil Procedure Law, Administrative Procedure Law, Execution and Bankruptcy Law and Commercial Code. The contributions of Mahmut Esat Bozkurt, the first minister of justice of the Republic of Turkey during this period, should be underlined.

B. Second Wave Codification Studies

Another wave of codification in Turkish law occurred after 2000, with the beginning of the new millennium. The most important reason for this is Turkey's status as a European Union candidate country. Relations between Turkey and the European Union started in 1959. On the other hand, it took 40 years for Turkey to gain the status of a European Union candidate country. With the European Union Helsinki summit in 1999, Turkey gained candidate country status. This status created great excitement in Turkish legal circles. Because Turkey had undertaken to harmonize its legal system with the European Union legislation, as a requirement of its candidate country status.

At this point, two different views emerged in Turkish legal circles regarding how to achieve the mentioned harmonization goal. The first of these was to preserve approximately 80 years of experience and to be content with making the revisions required by the European Union legislation

without completely repealing the current legislation. This view can be expressed as the Ankara school.

The second view was to re-draft especially the fundamental laws within the framework of the European Union legislation and to repeal the laws that constitute 80 years of accumulation. At the end, the second of these two views, was accepted and commissions were established to re-write almost all of the basic laws, ignoring the 80-year codification accumulation. This view can be expressed as the Istanbul school. The second of these views was accepted by the political authority, and commissions were established to re-write almost all of the basic laws, ignoring the 80-year codification accumulation.

These commissions were composed of academics from law faculties in Türkiye, experts from the Ministry of Justice, Supreme Court judges, and representatives of professional organizations such as the Turkish Bar Association, the Notaries Association, and the Banks Association. However, it must be admitted that later in the process, there were resignations and dismissals from commissions. It was not preferred to carry out a polyphonic codification study by removing academics with different views from the commissions.

The first fruit of these codification efforts was the Turkish Civil Code. The New Turkish Civil Code No. 4721 was published in the Official Gazette on 22.11.2001 and came into force on 01.01.2002. The New Turkish Civil Code repealed the Turkish Civil Code that came into force in 1926. The New Turkish Civil Code consists of 1030 articles. Apart from the beginning provisions, the Turkish Civil Code consists of 4 chapters. These are Persons Law, Family Law, Inheritance Law and Property Law chapters.

Another reflection of the European Union candidacy process in terms of fundamental laws was the Turkish Code of Obligations. Turkish Code of Obligations No. 6098 abolished the old Code of Obligations dated 1926. It entered into force on 01.07.2012 after being published in the Official Gazette on 04.02.2011. Turkish Code of Obligations consists of 649 articles.

The Code of Civil Procedure was also rewritten in the 2000s. It was published in the Official Gazette as Law No. 6100 on 04.02.2011 and came into force on 01.10.2011. The Code regulates the procedural rules applied to private law disputes. With this Code, the old Code of Civil Procedure dated 1927 was abolished.

Another fruit of the European Union candidacy process in the field of private law is the Turkish Commercial Code No. 6102. This Code repealed the old Commercial Code No. 6762. The Turkish Commercial Code entered into force on 01.07.2012 after being published in the Official Gazette on 14.02.2011. There are 1535 articles in the Code. These articles consist of 6 chapters, apart from the beginning and final provisions. These chapters are commercial enterprise law, corporate law, negotiable instruments law, transportation law, maritime law and insurance law.

Codification studies carried out in Turkish private law as a requirement of the European Union candidate status have lost momentum recently. As a matter of fact, work on the renewal of the Execution and Bankruptcy Law, which is another of the fundamental laws in the field of private law, is still continuing.

II. Evaluation of Codification Studies Carried Out in Turkish Private Law During the European Union Candidacy Process

With the excitement of the European Union Candidate status, which has been longed for for years, the re-drafting of all private law fundamental laws can be considered a very ambitious goal. The Turkish legal community, which has been waiting for years for the goal of full membership in the European Union, saw the candidate status as an opportunity and preferred the re-drafting of the Turkish legal legislation.

It must be admitted that a mistake was made in the harmonization of legal systems, which is a requirement of the European Union candidacy status. Ignoring 80 years of codification accumulation and trying to create a law from scratch are some of these mistakes. Commission work naturally took a long time and resulted in loss of effort and perhaps time. As a matter of fact, there have been numerous changes in the basic laws after the laws came into force. Not accepting the Ankara school, which we describe as preserving 80 years of legal knowledge and trying to harmonize

this knowledge with EU legislation, still has its negative impact today. As a matter of fact, even though 11 years have passed since the Turkish Commercial Code came into force, it has been subject to more than 30 times changes and almost 1/3 of the Law has been affected by the changes. The Turkish Commercial Code has been amended twice before it came into force. In other words, the Law became obsolete before it came into force.

Another negative consequence of the complete re-codification of Turkish Private Law is the inability to ensure harmony between the laws. In the legislation that constitutes private law, conflicting provisions are included in different laws. For example, while in the Turkish Code of Obligations, the permission of the lessor is required for the transfer of tenancy rights in workplace lease agreements, in the Turkish Commercial Code, it is regulated that with the transfer of the commercial enterprise, the tenancy right is transferred to the transferee of the commercial enterprise, without requiring the permission or approval of the lessor. This negativity in the basic Laws of Turkish Private Law, which contain conflicting provisions, is due to an error caused by the re-drafting of the entire legislation.

Another point that should be underlined at this point is that the harmonization efforts in Turkish law, which is a requirement of the European Union candidate status, have lost momentum. To give an example, the European Union renewed its legislation on the protection of personal data before the legislation of the European Union on the protection of personal data was included in Turkish law, but the Turkish legislator transferred the old legislation verbatim into Turkish law without following these changes. There are multiple reasons for this. One of these reasons is the Turkish public opinion that European Union membership will not be realized despite all Turkey's efforts. Full membership in the European Union, which has been waited for more than 60 years, is now considered an impossible dream. The idea that Turkey's full membership in the European Union will not be realized, which can also be expressed as a one-sided love story, has also created the perception that there is no need to harmonize the Turkish legal system with the European Union legislation. Another reason for the negative situation mentioned is the double standard practices of the European Union in terms of law and politics. For this reason, Turkey's membership in the European Union no longer creates excitement in the public opinion. The fact that Turkey's membership is presented as a feared threat in the general elections of almost all EU member countries creates the perception in the Turkish public that Turkey has no place in the EU. The fact that the idea that the European Union is not the only direction for Turkey has gained respect also causes the harmonization efforts with EU law to lose momentum. Collaborations with Asian and African countries in recent years highlight the view that the EU is not the only alternative for Turkey.

Conclusion

The fact that Turkey's relations with the European Union have lasted more than 60 years and that this relationship has been in the status of a full membership candidate country for approximately 25 years since 1999 has inevitably had an impact on Turkish law. This effect has manifested itself most in private law. Since the 2000s, almost all Turkish private law legislation has been revised. Unfortunately, these codification studies, carried out in good faith, contain errors. Ignoring 80 years of Turkish codification accumulation is the main reason for these errors. It is also a fact that the European Union has begun to lose its influence in Turkish private law. We can accept the reasons for this, as political reasons rather than legal reasons. The prevailing perception in the Turkish public that Turkey cannot become an EU member, the EU's double-standard policies, and the fact that EU membership is not the only alternative for Turkey can be counted as the reasons why the EU has lost its influence in Turkey in terms of law.

Ш.Б. Маликова

заң ғылымдарының кандидаты,
эл-Фараби атындағы ҚазҰУ-нің доценті
Алматы қ.,
e-mail: msholpan7876@gmail.com

ДӘУІРДІҢ ДАРА ТҰЛҒАЛАРЫ

Салық Зимановты «төрелі сөздің төбе биі» деп атауға болады. Төреліктің төркіні әділдікте. Әділдік шындықпен жанасқанда рухани мұраға айналады. Мұрагерліктің мазмұны халық мүддесімен сабақтасып, тұрмыстық өмірдің төркінсөзін тәржімәләп, адамдардың таным білігі мен моральдық сипатын аша алғанда ғана қоғамдық тарихи дүниеге айналары хақ. Ел тарихының қилы кезеңдерін бастан өткерген, қоғамның әлеуметтік, саяси экономикалық құрылымдарын ажырата білген білімгер, зерттеуші ғалым адам ғана мұндай төрелік төріне шыға алса керек.

Заманымыздың заңғар заңгері болған, ел мәртебесін жоғары ұстап, адамгершілік келбетін сақтап қалған заңнама сөзінің сүлейі, ірі мемлекеттік идеялардың энциклопедиясына айналған Салық Зиманов туралы ойлағанда, осындай бірегей ойлар қаумалап кетеді.

Ұстаз, ғалым, Қазақ мемлекеттілігінің негізін қалаған кемеңгерлердің бірі әрі саяси өмірдің саясат саласында шебер ой мен шешен сөзділігімен тарихи жадыда қалған тұлға. Ел үшін ұлылықтың жолын ашып, ұстаздықтың адал түйсігіне адамгершілік ұялатқан ғұлама жанның саяси ойлауы мен сарабал шешімдері, оның күрескерлігі мен табандылығын танытып қана қойған жоқ, қоғамдық қайраткерлігі мен саяси идеологиялық ұлылығын ашты. Ұстаздың ой құндылығы ғасыр тұлғаларымен рухани тамырласып, шығармашылық қаламгерлігімен ұштасып, арман мұраттарымен қабысып тұруы ішкі моральдық кісілігін тердетті.

Ғалымның «Бөкей ордасы және Ресей империясы», «Қазақтардың XIX ғасырдың I жартысындағы қоғамдық құрылысы», «Мұхаметжан Сералиннің қоғамдық-саяси көзқарасы», «Шоқан Уәлихановтың саяси көзқарасы» еңбектерін парактасаң, Салық Зимановтың ірілігі мен қайсар мінезін, еңбекқорлығы мен ізденіс тәжірибесіндегі әдіс тәсілдерін танып, деректердің құпия құндылығына ден қоясың. Мемлекет пен құқықтық тарихты қабат қарастырып, сенділікпен түйінді пікір, көзқарас танытып, теориялық тұжырымның негізін қалады. «Конституция және Парламент» тәрізді саяси мәліметтерге бай, зерделі еңбектері заң және заманның мәнді тарихи белестерін айғақтады. Сондықтан, Салық Зиманов өз заманының, өз кезеңінің тума таланты әрі ерекше құбылыс иесі болды. Шәкірттеріне ел мүддесін қорғау, тәуелсіздік пен мемлекет үшін күресу, заң қоғамдық саяси құрылымды реттеуші халықтық тұғыр екендігін философиялық мәнде дәріптеп, дәрістей білген аңыз адам. Өзіндік саяси бекінісінде бекем тұрып, желтоқсан оқиғасына байланысты СОКП Орталық Комитеті Саяси Бюросының мүшесі М. С. Соломенцевке еш жалтақсыз әңгіменің ашығына сүйеніп, шындықтың бетіне тура қарап сөйлеуі ұлт үшін батырлықтың, ерліктің үлгісі еді. Мәселен, сол жиындағы саяси тартыстың қылбұрауын таратқан ғұлама ғалымның «Орын алған оқиғаның басты себептерінің бірі – идеологиялық жұмысымыздың дәрменсіздігі. Мысал ретінде ұлт тілінің тәрбиелік күші туралы мәселені алайық. Біз, қоғамтанушы ғалымдар өзіміздің қазақ тілінде жазбаймыз, жастардың алдында қазақ тілінде сөйлемейміз, дәріс оқымаймыз. Ал мұның өзі – біз олардың ақыл - ойы мен көңіл - күйіне ықпал ете алмаймыз деген сөз. Өйткені біздің орыс тілінде айтқан сөздеріміз олардың жүрегіне әрдайым жол таба бермейді. Мұның өзі нені көрсетеді? Біздің барлық деңгейдегі қызметкерлеріміздің бойындағы қырсық шалған шарасыздықты көрсетеді. Мен Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті Бюро мүшелерінің бірде- біреуінің қазақ жастары арасында қазақша сөз сөйлегенін көрген де, естіген де емеспін.»,-деп ақиқатты арқаланып айтқан ресми

сөзі тарихи таңбаға тәпсірленіп, мәңгі өлместің ескерткішіне айналды. Ауыр күндерде асыл азаматтығынан айырылмай ұлттық рухының биіктігін биік парасаттылықпен танытты.

Демек, Салық Зиманов Тәуелсіз Қазақстанның мемлекеттік заңдар жинағының атасы. Ұлт тарихына, қалыптасу кезеңдеріне академиялық дербестілікпен көзқарас танытқан ұлы ойшыл. Шоқтығы биік тұлғаның адамгершілігі мен заңнамалық шығармашылық еркіндігіне, азаматтық көзқарасына, дарындылық қабілетіне ризалық көңілдерін білдірген әріптестері, аға, іні сырластары мен шәкірттері, сондай ақ ғалымдар мен шығармашылық өкілдері жылы лебіздерін білдіріп, еңбегіне елеулі баға беріп жатты. Қарапайымдылығы мен кішіпейілділігі, қайраткерлігі мен тағылымы тең тараған заңгер ғалымның сөзі, әркімнің жүрегін жылытып, жанына шуақ, көңіліне қуат бергенін естелік ретінде жазып, айтып та жатыр. Өз заманының көсемі, өз кезеңінің бірегейі, өз дәуірінің шешен төрешісі Салық Зиманов жайлы ҚР ҰҒА - академигі, филология ғылымдарының докторы, профессор Серік Қирабаев былай дейді: «Қазақстандағы мемлекеттік құрылыстың заңдық жүйесін жеке қарастырмай, халықтың тарихы, ой-танымы мен философиясы, жалпы қоғамдық дамуының сырларын кең талдай білді. Әсіресе қазақ қоғамының саяси-құқықтық тұрғыдан басқарудың ұлттық ерекшеліктерін («Дала құқығы») ашты. Соның негізінде бұл саладағы мұраның дәстүрлік сипатын ерекше атады. Және оның орыс билігінен бөлек, өзіндік жүйесі барын дәлелдеп көрсетті», - деп тура мағынасында бағалы пікірін қалдырды. Сондай ақ, заң ғылымдарының докторы, профессор Қайрат Мәми «Заң ғылымдарының атасы» деп бағаласа, профессор Есберген Алаухановтың: «Қазақ заңнамасының патриархы», -деп зор құрметпен бағалы сөз айтуы шәкірттік ізеттіліктің заңдылығы болса, досы әрі шәкірті, академик Сұлтан Сартаевтың «Біздің Салық бар өмірін қазақ жерінің тарихына бағыштаған еді. Академик Зиманов Салық Зиманұлы өзінің ерен еңбегімен, таза адами махаббатымен заң ғылымының маңызды мәселелерін зерттеумен айналысты. Сондықтан біздің қоғам оны заң ғылымының басты патриархы деп қабылдады», - деді. Ал, журналист, сенатор Нұртөре Жүсіп; «Зиманов – тәуелсіздігіміздің феномені», - деп ақиқат тұрғысынан бағалады. Бұл әлеуметтік, қоғамдық құрылымдық көзқараспен қарағанда Салық Зимановтың дала перзенті болып дүниеге келіп, дала академигі болып қалыптасқанын танытты.

Қазақ уәләтының далалық дәстүрлі кеңістігі мен өмір сүру заңдылығының еркіндік тәжірибесін сіңіріп, әдет пен әдеп ғұрпының тұрақтылығы қазақ тұрмысының негізі, түп тамыры екендігін тәуелсіздік заңдылығы деп таныған заңгер ғалым, өз өмірі мен шығармашылық ізденісін де, ғалымдық дәрежесін де сол халқының болашағына арнады. Рухани бай, білімі ерен, ғалымдығы терең Салық Зиманов ұстазымыз, қазақ деген ұлттың қасиетін биік бағалап, оның елдік, мемлекеттік мүддесін жоғары ұстады. Бұл оның ұлтжандылығы. Ұлттық дербес мемлекет құру, тәуелсіз сана қалыптастыру, оны сақтап, дамытудың іргетасын қалағандардың бірі және бірегейі ретінде ел тарихында, ұлт санасында, болашақтың жадында сақталары сөзсіз.

Кешегі қилы кезеңдерде ойын ашық айтып, ел мүддесі үшін күрескерлік қабілетін танытып қана қоймай, халықтық, ұлттық идеяны жүзеге асыруға әркімнің еркіндік күш жігері жете бермеген сәттерде Салық ұстаз еркін көсіліп, ортақ ойдың орамын тауып, ортаға сала білді. Мемлекеттік мәселені талқылауда шебер ойдың шешімімен жаңа идеялық ойлар мен жаңаша көзқарастардың бірігуіне ұйытқы бола білді. Қазақстанның саяси өміріне өзгеріс енгізіп, халықтық еркін, тәуелсіз ғұмырдың бекуіне өз үлесін қосты. Оны дамыту насихаты мен күнделікті тіршілікте қолданысқа айналу үдерісіне түрткі бола білді. Саяси стратегиялық бәсекелестікте Қазақстан өзінің тәуелсіз заң күшімен тең дәрежеде ықпалдастық танытып отырса, сол қарым қанастылықта Салық Зимановтың да қолтаңбасы бар. Мемлекетіміздің білімі мен ғылымының өркендеуіне, заң құрылымының, құқық құрылымының жаңаша сипатталуына, күрескер ұрпақтың қалыптасуына зор еңбек сіңіре біген ғалымның аты да, заты да өлмейді. Мемлекеттік конституциялық заңдар жинағы елдің әлеуметтік әл ауқаты мен саяси экономикалық еларалық қарым қатынасын сақтап, жүзеге асыратын қозғалыс құралы ретінде негізгі құжат болып саналады. Осы орайда да, ғалым Салық Зимановтың еңбегіне зор баға беріледі. Ғұламаның ғылым жолындағы адамгершілік, күрескерлік

қасиеттері, адал тектілігі оны дараландырып тұрады. Ел өміріне, халқының болшағына шын бетбұрыс жасап, өлмес мирастың мұрағатын жасаған ұстаздың есімі қашанда ардақталады.

Ұлт үшін күрескен, адалдық үшін, азаматтық парыз үшін күрескен академик, ғалым ұстаздың ерен ерлігі жайында мына бір естелікті айтпасқа болмас. Желтоқсан оқиғасына байланысты ҚР ғылым академиясында кезекті жиын өтеді. Осы ғылыми тәжірибелік конференцияды қысылғанда кісілік танытып, сөз бұйдасын ұстай білетін Салық Зиманов туралы академик Ғарифолла Есім былай дейді: «Мінбеге жүгіре басып шыққан академик Салық Зиманов: – Геннадий Васильевич, сіздің идеологиялық істер жөніндегі хатшыңыз Владимир Ильич Лениннің ұлт мәселесі туралы қағидаларын бұрмалап баяндады,- деді. Ол кезде бұдан артық сын болуы мүмкін емес. Мұны естіген Колбин түтігіп кетті. Демек бағанадан айтқан сөздің бәрі теріс болып шыққаны ғой, мына академик сөзі рас болса.

Салық Зиманов мінберден түсер - түспестен Колбин түскі демалыс жариялап жіберді. Зал дуылдап қол соғып, гуілдеп кетті. Мойындарын іштеріне тығып төрде отырғандар кетті.

Міне бұл нағыз ғалымның атқаратын ісі. Ертеңінде Сәкеңмен тілдескенде оның айтқаны әлі есімде:

Мен сендерге қарадым, қызбалық сөз айтып, арандап қала ма дедім. Мен болсам соғыста болдым, жасым болса келді, сендерді қорғап қалу үшін шықтым» деді.

«Өнеге деген осы. Келер ұрпақ тағдырын ойлау деген осы. Сын сағаты үнемді болады, бірақ бұғып қалу, сақтанып қалу, үндемей қалу мүмкін құлдық сана салқыны, мүмкін теңсіздік, кесіп айту қиын», деп,- академик философ, қиналыс пен ұлт тағдыры талқыға түскен ауыр сәттерде жол тауып, тығырықтан алып шыққан тұлғаның сөзін тұмардай есінде сақтап қалғанын жасырмады.

Өмір өткен күн емес, есте қалған күн демекші ақыл ой білімің, ғалымдық тынысын жетіп, мүмкіндігің артып жатса өз кезеңіңнің құбылысын таразылап, саралап, кеше мен бүгіннің тоқсан торауынан тобықтай түйін, толқындай бұйым жасау ғаламат өмір сүрудің ғажап қанағаты. Демек, Салық Зиманов атсалысқан Қазақ мемлекеттілігінің заңдар жинағы қазақ шежіресіне айналды.

Қоғамдық өмірде күрескерліктен туындайтын еңбекқорлық деген пәлсәпәлық ұғым бар. Адамды алға жетелеп, келешегінің бағдаршамындай жылжытып отырады. Жан баласының ғұмырында серпіліс тудырып, жеке құндылығын арттыра түсетін осы бір жұмбақ тәрізді дүниенің ішіне бір кісінің ғана емес, бір дәуірдің замандық оқиғалары мен өткен, кеткен ғажайыптары еніп кетеді. Содан адамдар тағдырлас, замандас, тағы, тағы болып, ұрпақ сабақтастығымен жалғасып кете береді. Осы айырықтан жеке, дара шапқан дала азматтарының еңбек жолдары мен өмірнамасы анықталып, қоғамдық орны айтарлықтай ауызға іліне бастайды. Сондықтан бұл әңгімеміздің реті мемлекеттік заңның орындалуын қадағалайтын мекеменің ұзақ жыл айтулы қызметкері атанған Өтеген Сейітұлы Сейітов турасында болуы заңды. Бағамдап қарасақ, Қазақ ССР-нің Бас прокурорына дейін көтерілген ардагер ел жұртымыздың мақтанышына айналған тұлға. Әрі осы кезеңде кәсіби батыл мамандар ауыр уақыттың табымен тыныстап, бейбіт өмірдің тірлігінде оқып білім алумен, ғылыммен айналысып, адал қызмет істеп, елмен етене араласып пісіп жетілгендей.

Міне, биыл сондай ардагер заңгеріміздің бірі Өтеген Сейітов қатарда жүрген болса 100 жасқа толар еді. Академик Салық Зиманов пен Сұлтан Сартаев сынды шоқтығы биік тұлғалармен үзеңгілес, қатар тұрып қатқыл өмірдің дәмін татқан замандастардың елдігі мен ерлігі егіз өріліп, елге жасаған қызметтері елеусіз қалмады. Айтулы қайраткерлеріміздің мерейтойына орай халықаралық ғылыми тәжірибелік конференциялар ұйымдастырылып, оладың үлгі өнегелері келешек ұрпаққа насихатталып жатыр. Шындығында бұл ұлттық құндылығымыздың идеологиялық көрінісі әрі қоғамдық мүдделігіміздің ортақ іс әрекеттілігі.

Өтеген Сейітовтың ұзақ жылдар түрлі аймақтарда прокуратурада қызмет атқаруы, оның заң тәжірибесінде, адамдар тағдырын шешудегі кәсібилігін шыңдады. Айтар сөзі, тіршіліктегі қарым қатынаста әділ қағидасы, шешімді ойы болғандықтан, құқық қорғау орындарында жауапкершілігімен үлгіге айналған қайраткер азамат. Омырауында мақтаныш белгілерінің жарқырауы, мәселен, «І сыныпты мемлекеттік әділет кеңесшісі», «Қызыл

Жұлдыз», I – дәрежелі Отан соғысы орденімен, екі рет «Халықтар достығы орденімен», «Құрмет орденімен», «Еңбек қызыл ту», «Құрмет белгісі» орденімен, «Қазақ ССР-нің еңбек сіңірген заңгері», «Прокуратураның құрметті қызметкері» атақтарымен марапатталуы осындай іргелі мекемелерде қызмет істеп, өнегелі тұлғалық қасиеттілігі үшін берілген.

Демек, Өтеген Сейітовпен заң кеңістігінде ақыл, кеңес құру, ауқымды мәселелерді шешу тәжірибесі заңгер мамандардың дәрежесін көтерумен пара пар болған. Қылмыстық және азаматтық істерді қарау, әділдік шешімімен жүзеге асырылатын процесс. Адамдардың тағдыры, әлеуметтік, жанұялық қиындықтар, тағы басқа толып жатқан қоғамдық келеңсіздіктердің алдын алып, тосқауыл қою, тәртіпті орнықтырып, заңның нормативтерін сақтау қашанда сұрауы зор дүние. Осы орайда, Өтеген Сейітұлы Қазақстан прокуратурасының кәсіби тұрғыдан қалыптасуына ерен еңбек сіңірген азамат. Прокуратураның материалдық және моральдық өсіп, өркендеуіне жанашырлықпен басшылық еткен Өтеген Сейітов бүгінде ел мақтанышына, айшықты қайраткерге айналып отыр. Өзінің табиғи қабілетіне сенген азамат қашанда әрдайым басшылықта ізденіс үстінде жүреді. Сонысымен құрметке бөленеді.

Әлбетте, қилы кезеңдерді бастан өткеріп, өлім мен өмір ортасында, қиян кескі ұрыс даласынан оралған Өтеген Сейітов, бейбіт тіршілік пен тыныштық қадірін жоғары түсініп, сол жолда аянбай тер төкені прокурорлық қызметімен үйлесім тапқаны анық. Өмірінің соңына дейін кәсіби тәжірибесін бөлісіп, жастарды тәрбиелеуде де қарапайымдылық танытқан маманның мақсаты, ізденіс пен білім, талпыныс пен талапкерлік тура жолдан тайдырмайтын ереже екенін түсіндіру болғаны айғақ. Сонысымен аталған заңгер қайраткеріміз ұзақ жыл әрі Бас прокурорлыққа дейін сенімнен айырылмаған деген сөз.

Прокурорлық қызмет қоғамдық құрылымның барлық саласымен қатынаста болатын және бақылауда ұстайтын орган болғандықтан, заңдылықты сақтау талабы қатал қойылады. Міне осы жолда Сейітов мырза өзінің және төңірегіндегі заң қызметкерлері мен орындаушыларының қабілетін арттыруға күш салған жан. Атақ дәрежемен шатақтаспай қанағатшыл мінезімен биікке шыққан мұндай прокурордың өмірі өнеге, ісі ақ, ұстанымы ақиқат болар хақ. Кез келген әлеуметтік қоғамдағы өзгерістер даму үдерісімен ілгері жылжып, адам санасындағы ойсыздық пен шарасыздықты жояды. Ал бұл жолда кәсіби ірі тұлғалар сол өзгерістердің басында тұрып, реттеу дағдысымен заңдылыққа сүйене отырып, қоғамға, елге, қызмет етудің үлгісін танытады. Оны рухани күш, қуат пен мүмкіндіктердің барлық жиынтығымен, моральдық және рухани бірлестіктің үйлесімділігімен басқармаса ағаттыққа апаруы әбден мүмкін. Өтеген Сейітов осындай қилы тәжірибені меңгергендіктен де азаматтығына сын келтірмеді. Басқару мәдениеті мен біліктілігін, білімін, өмір сынақтарындағы көрген, білгенін таразылай отырып, қызмет пен басшылықтың қыр сырына қаныққан тәжірибелі заңгер. Сонымен қатар, елдің мұрасын, мәдениетін, дағдылы этикалық өмір сүру нормаларын игерген тұлға. Әділдікке жүгіну арқылы үкім шығару, заңнаманың идеологиялық мақсат бірлігін сақтау екендігін насихаттау және қоғамдық көзқарастар қалыптастырудың алғышарттары екені даусыз. Осы жолда мінезге бай, кісімшілдігі жоқ заңгерлер биік заңғарларға қол артып, жоғарылай түссе, соның бірі Өтеген Сейітов. Алайда, осының барлығы адам өмірі, жан баласының тағдыры. Заң алмас қылыш секілді, үкім шықты, болды, оның орындалуы мемлекеттік міндет. Міне осындай арпалыстың өзі психологиялық әсер бермей қоймайды. Осы орайда, өзін де өзгелерді де басқара білу өнер. Біз Өтеген Сейітовтың ұзақ жылдық тәжірибесінен осыны аңғарамыз.

Ж.Б. Шаяхметова
Заң ғылымдарының кандидаты,
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау
университетінің
қауымдастырылған профессоры
e-mail: zh.shayakhmetova@asu.edu.kz

ХАЛҚЫМЫЗДЫҢ ЕР ТҰЛҒАЛАРЫ

Ұлы адамның ойында
Ұлы іс жүреді
(Қазақ мақалы)

«Елді Ер танытады»-деп қазақ атам сөзіне тоқталсақ, өзінің ақыл-ойының кеңдігімен, өмірдегі ұстанымы, қызметімен, кесек қабілетімен, сөйлеудегі шешендігімен, алғыр ойлы тапқырлығымен, қайраткерлік еңбегімен ерекшеленген тұлға-Салық Зиманов атамыз.

Салық Зиманов-қазақтың көсем тұлғасы. «Әр ортаның жарық жұлдыз секілді төңірегіне шұғыла шаша жанып, жарқырап тұратын айырықша асыл тұлғалары бола білді... «Сондай-ақ біздің ғылымда да тамаша таланттар тобы-шын мәніндегі ғұлама шоғыры болған, бар және бола бермек. Солардың бірі де бірегейі-академик С.З.Зиманов»-деп академик Зейнолла Қабдолов сипаттаған.

Салық Зимановтың мемлекет механизмінде құқықтық жүйені қалыптастырудағы еңбегі ерекше.

Кеңес одағының ыдырауы мен жаңа тәуелсіз мемлекеттердің құрылуы жаһандық геосаяси ахуалға әсер етіп, әлемде қалыптасқан күштердің тепе-теңдігін өзгертті. Тарихта жаңа республикалардың құрылуы «Тәуелсіздік шеруі» деген атпен қалды. Осындай жағдайда жаңа конституциялық акт жобасын-Мемлекеттік егемендік туралы декларацияны дайындау басталды.

Конституциялық –құқықтық ғылымның көрнекті өкілдері- С.Зиманов, С.Сартаев, М.Баймаханов, Ғ.Сапарғалиев Мемлекеттік егемендік туралы декларацияның жобасын әзірлеп, қабылдауда үлкен еңбек сіңірді. Тәуелсіз мемлекеттің жоғары заң шығарушы органының алғашқы қызмет кезеңіндегі саясаттың бағыттарын айқындаған Қазақ КСР Жоғарғы кеңесінің ең белсенді заңгер депутаттарының ішінен академик С.Зимановты атауға болады.

Комиссияның жұмысы туралы оның төрағасы С.Зиманов былай деп жазады: «Комиссияның жұмысы күрделі және ауыр болды. Оның отырыстары он күн бойы күн сайын, кейде екі реттен өтетін. Әр отырыстың алдында мен комиссия мүшелеріне келіспеушілік тудырған жоба баптарының жаңа нұсқаларын ұсынып отырдым, сосын негіздемелер, талдаулар мен дәлелдер жасалатын. Комиссия төрағасы әрі декларация жобасының негізгі нұсқасын жасаушылардың бірі ретінде депутаттардың блоктарын бітімге келтіру мақсатында, өзімнің қатаң ұстанымдарымды өзгертпестен, баптардың өзара ұтымды формулаларын іздеп, табуға тура келді.»

С.Зиманов еңбектерін мемлекеттік құрылыс саласына арнады. Әсіресе, қазақ қоғамының саяси-құқықтық тұрғыдан басқарудың ұлттық ерекшеліктерін (Дала құқығы) ашты. Ол «Қазақ құқығы, құндылықтары-бостандық, әділдікке негізделген қасиеттері», «Далалық Демократия» шеңберінде дамыды. Сот билігі беделінің өсуі, жоғары сатыға көтерілуі, билердің халық ілтипатына бөленуі, қазақ құқығының өзіндік қырын аңғартты...

Ол сот жүйесін жаңадан құру керектігін баса көрсетіп, ол үшін Конституцияға, сот құрылымы туралы заңдарға тиісті өзгерістер кіргізу керектігін, республикада тек бір сот жүйесі болу қажеттігін, арбитраждық сотты сақтай отырып, оны жалпы соттарға біріктіру керек екеніне тоқтап, судьялардың әділсоттық принциптерді бұзған жағдайдағы адами және

мемлекеттік тарапынан араласпай, судья беделін ел алдында төкпей жазалайтын жұмсақ мемлекеттік механизм қалыптастыруды заң нормасымен реттеуді ұсынды.

Сол жылдарда Салық Зиманов - сот реформасы бойынша ондаған мақала жариялады, бірнеше конференцияда терең мазмұнды ұсыныстарға толы баяндамалар жасады.

Қазақ құқығы нормаларын ұрпақтан ұрпаққа жеткізуі, әрі реформаторы сот билігін ел бірлігіне арнаған, көне дәстүрді берік ұстаған билер деп аталатын ерекше тап еді. Бұл қазақ билері Шығыстағы басқарушы билерден өзгеше болып қалыптасты. Олар әрі ақын, әрі шешен, философ, әрі ойшыл, әдет-ғұрып құқығының білгірі және оның реформаторы, әскери қолбасшысы және басқарушы еді, ал көзқарасы негізінен өз қызметінде жергілікті ру мүдделерін бұрын қазақия халқының мүддесін жоғары ұстаған, сонымен бірге олар қоғамдық пікірдің бақылауында болды. Қазақ биінің моральдық-құқықтық мәртебесі халықтың «Атаңның баласы болма, адамның баласы бол»-деген талабынан көрініс тапты деген болатын.

Қазақ қоғамының дамуындағы билердің орны туралы зерттеулері әлі де жалғасын табады деп ойлаймыз. Көшпелі Ұлы Даланың тарихи-құқықтық мәдениетіне арналған әр күндегі зерттеушілердің жинаған материалдары екі қырынан танылып отыр.

Біріншіден, ел есінде сақталып бізге дейін дамуында, екіншіден, ғасырлар бойы көшпелі құқық қоғамның негізгі өмір өзегін құраған қазақ құқығының «көне болмысын» тануға қазіргі кездегі зерттеушілердің ерекше ынта білдірулері болып отыр.

Салық Зиманов қазақтың заңнамасы қалыптасқан дәуірді «Алтын ғасыр» деп атап тұжырымдап дәлелдей алды. Қазақ құқығының «көне болмысының» мәні мен сыры, оның тарихи құндылығы терең зерттеуді, оның өзіндік қалыптасу кезеңдері мен ерекшеліктеріне зер салып, көңіл бөлуді қажет етеді. Алтын ғасыр отауының түп-төркіні халқымыздың ежелден қалыптасқан, тіпті, басты қаруына айналған қасиеттеріне байланысты екендігін жайып салды. Орталық Азия кіндігінде қазақ жерінде екі құдрет күштің-сөз құдіреті мен заң құдіретінің үстем болуына әкелді. Қазақ құқығы оның қасиеті мен деңгейі осы екі құдыреттің аясында дүниеге келді. Ұлы Дала әділ соты мен заңдылығына Алтын ғасыры деген өшпес із қалдырды. Халық санасында қалыптасып, әбден бекіп қалған дәстүрлі еркіндіктің, азаматтықтың, көшпелі өмір салтының негізін қамтамасыз ете алатын әдет-ғұрып ережелері мен жарлық-зандар қазақ қоғамының көшпелі ел негізінде өркендеуіне әкелді. Қазақ құқығы ережелері-өзінің құрылымы мен қисындылығы жағынан мейлінше ұтымды, жинақы және көркем бейнеленген, есте сақтауға өте қолайлы.

Сондай-ақ, меңгерілуі табиғи қажеттілікке сай келетін нормалардан тұратын құқықтық жүйе. Заңдылықты сақтау, оны бекіту, ел билеу тұтқасы билер сотында болды, олар көшпенділер қоғамының құқықтық кеңістігінің төрінен орын алды. «Дала заңымен» от ауызды, орақ тілді шешендер деген атаққа ие болды.

С.Зимановтың еңбектері еңбектері қазақтардың ұлттық санасын оятуға, олардың тәуелсіздік жолында күреске белсенді қатысуына қызмет етті. Оның зерттеулерін үш топқа бөлуге болады:

- 1) 50-60-шы жылдардағы еңбектерін: XVII ғ. алғы XIX ғ. бірінші жартысындағы, Кеңес дәуіріне дейінгі Қазақстанның саяси және құқықтық тарихы;
- 2) 70-ші жылдары С.Зиманов қазақ халқының мемлекеттілігі, автономиялық елдердің және одақтас мемлекеттердің ұлттық мемлекеттілігі туралы еңбектерін айтамыз;
- 3) 90-шы жылдары Жоғары кеңестің депутаты болған кезінде еліміздің тәуелсіздігі мәселелерімен айналысқан. 1991 жылы Жоғары кеңестің Конституциялық комиссия мүшесі болды. Үшінші кезеңі тәуелсіз Қазақстан ұлттық мемлекеттің құқықтық негіздері болып табылады.

С.Зиманұлының арнайы жетістігі-қазақша, орысша, ағылшынша жазылған 10 томдық «Қазақ ата заңдары» атты еңбегі.

Қазақстан Республикасы өз тәуелсіздігін жариялаған кезінен бастап, Салық Зиманұлы еліміздің Конституциясын қабылдау, Президенттік басқару мәселелеріне тікелей араласып отырды. Ол мемлекеттік тәртіпті нығайту, қарапайым халықтың тұрмыс-тіршілігіне жете

көңіл бөлу, жемқорлыққа қарсы күресті ашық және тұрақты жүргізу, ғылымның қазіргі күйі мен оны жақсарту шаралары туралы біраз мәселелерді қозғаған болатын.

Қазақ юриспруденциясының дамуы мен қалыптасуына алпыс жылдан астам тікелей атсалысып, оның патриархына айналған, Зимановтың ғылыми мұрасы, тұжырымдары әлі талай уақыт қазақ мемлекетінің іргесін бекітіп, жасампаз ұрпағымызға ұстаным болары сөзсіз.

Салық Зиманұлының дүниеге көзқарасы мен мінез-құлқы XX ғасырдың 30-40 жылдарындағы қиын-қыстау заманның кезінде шындалып, сол кездегі кеңестік саяси-идеологиялық жағдаяттың аясындағы оқу – білімге деген күштарлықпен ұштасып, ұшқары дамып отырды.

Салық Зиманов ағамыздың заң ғылымын дамытуға қосқан үлесі ұшан-теңіз. Мемлекет пен құқық тарихы, теориясы бойынша оның жүргізген зерттеулері ерекше бір төбе. Өзінің жекелеген монографиялық зерттеулерімен бірге, ол басқарған ұжымдық зерттеулер Қазақстандағы заң ғылымының іргетасын құрайды.

Өйткені, Салық Зиманұлы қазақ мемлекеттілігінің, қазақ хандары мен билерінің тарихына тереңнен бойлап, қазақ қайраткерлерінің ойларын, арман-мұраттарын, тарихи тағдырларын зерделеп, қазақтың мұң-мұқтаждарын жүрегімен сезініп, қазақ даналығының дәстүрлерін мейлінше дәріптеп, құқықтық ғылымның заманауи теориялық негіздеріне сүйене отырып, өзіне тән ғылыми ақиқатқа деген ырық күшімен зерттеулерін жариялады. Бұл-үлкен ғылыми жетістік, ұмытылмас рухани мұра.

Салық Зиманұлының өз халқына, өз Отанына деген сүйіспеншілігі, патриотизмі, оның азамат ретіндегі ішкі мәнін құрайтын ерен бір қасиеті еді. Мұны тәптіштеп жазу үшін толыққанды зерттеу жүргізу керек. Оның ғылыми зерттеулерінде де, ғылыми-ұйымдастырушылық іс-әрекетінде де, саяси -әлеуметтік қызметінде де, күнделікті қарым-қатынасында да бұл қасиеті көзге ұрып тұратын. Осы қасиетті сезім оны әрдайым нұрландырып, қуаттандырып, рух береді.

Еліміз егемендік алған күннен бастап, қазақ тілінің мәртебесі туралы С.Зиманов үнемі айтып келген. Ол «Біз, қоғамдық ғылымның өкілдеріміз, еңбектерімізді қазақ тілінде жазбаймыз, жастар арасында осы тілде сөйлемейміз. Бұл барлық басшылыққа қасірет. Алматыға жиналған малшылар слетінде орыс тілінде өтеді» деген болатын.

Тіл туралы күрес бүгін ғана басталмаған. Ұлтжанды бір топ азаматтар бұл мәселені әлі жалғастырып келеді.

Академик Зиманов жеке адамның емес, тұтас қоғам тағдыры үшін, ұлт мүддесін қорғау үшін де арпалысты.

Прокуратура тарихындағы көрнекті тұлға - Өтеген Сейітұлы Сейітов. Бүгінгі конференция жұмысында арқалы азамат, терең білімді Өтеген Сейітовтің еңбегіне де тоқталып өтпекпін.

Өтеген Сейітұлы елін ісімен сүйсіндіре алды, ұлттың сүйікті перзенттерінің біріне айналды, ел тарихында өз есімін жазатындай еңбек сіңірді.

Өтеген Сейітұлы Сейітов 1923 жылдың 15-ші қыркүйегінде қазіргі Ақтөбе облысы, Шалқар ауданының «Ақтоғай» ауылында дүниеге келген. Ұлы Отан соғысының майданында Өтеген Сейітов Сталинград қаласын қорғаудағы ұрыстарға қатысқан. Үш мәрте жараланып, қайтадан госпитальдан майданға қайта аттанып отырған. Ұлы Отан соғысындағы ерлігі мен бейбіт өмірдегі ерен еңбегі үшін, зандылықты биіктете түсудегі үлесі үшін «Қызыл жұлдыз», «1-ші дәрежелі Отан соғысы», 2 мәрте «Халықтар достығы» ордендерімен марапатталды. Көптеген медальдар мен Жоғарғы Кеңес Төрағасының Құрмет грамоталарының иегері. Бірнеше мәрте КСРО прокуратурасының мадақтауына ие болған. Ол Республикаға еңбегі сіңген заңгер, прокуратураның құрметті қызметкері атақтарын алған. Соғыстан кейін ардақты ағамыз 1945-1949 жылдары Оңтүстік Қазақстан облысының Келес, Сарыағаш аудандарының прокуратураларында тергеуші, 1949-1951 жылдары осы облыс прокуратурасының аға тергеушісі, 1951-1959 жылдары Қазақ КСР прокуратурасының бөлім прокуроры қызметтерін атқарған. 1960 жылы Алматы қаласының Совет ауданының прокуроры, 1961-1962 жылдары

Алматы облысының прокуроры болып қызмет атқарды. 1962 жылы Қазақ КСР прокурорының бірінші орынбасары, 1966 жылы Республика прокуроры болып тағайындалып, зейнет демалысына шыққанша, яғни 1984 жылғы дейін осы қызметті абыроймен атқарған. Өтеген Сейітов бүкіл саналы ғұмырын Қазақстан прокуратурасына арнаған аса көрнекті заңгер, тұлғасы биік асыл азамат, 18 жыл бойы Республикамыздың прокуроры болды. 1966 жылы Мәскеудегі басшылардың қарсы болуына қарамастан Ө.С. Сейітов Алматы қаласы прокуратурасының ашылуына басты себепкер болған. Республика прокуроры ретінде сала қызметін одан әрі жетілдіру мақсатында нақты шаралар керектігін айтып, маңызды құжат дайындап, 300 адамға қызмет, 50 жеңіл автокөлік, 5 облыстық прокуратураларына қызметтік үй салуға Мәскеуден қаржы сұрап жазған хатымен Одақтың Бас прокуроры Р.А. Руденконың қолдауын алған. Бұл Өтеген Сейітұлының мыңдаған игі істерінің бірі ғана. Өтеген Сейітұлы қажыры да, қалтқысыз еңбегінің нәтижесінде Одақ прокурорларының арасында ерекше құрметке ие болды. Ол өмір бойы әділеттің ақ семсерін ұстап, қара қылды қақ жарған мемлекет қайраткері. Ол бірқатар шетелдерде болып, халықаралық аренада да ел намысын биік ұстады. 1977 жылы Одақтың Бас прокуроры Р.А. Руденконың ұсынысымен Ө.С.Сейітов Кеңестер Одағы делегациясының құрамында Женева қаласында өткен Біріккен Ұлттар Ұйымының қылмыстарды алдын- алуға арналған бесінші Конгресіне қатысқан. Өтеген аға өзінің қызметін атқарған кездерінде бүкпесіз тура сөйлеп, ащы да болса шындықты айтатын, заңдылықты нығайтуға нағыз берілген, ол өз істерін заң негізінде әділеттікпен атқару жөнінде қызметтік өмір жолдарын «Өмір өткелдері», «Советник юстиции» кітаптарында жазып көрсеткен. Өтеген Сейітұлы зейнеткерлік жасында да өзінің халқына қызмет ете білді: Республиканың Жоғары Кеңесі Президиумында, мүгедектер қоғамында, республикалық ардагерлер кеңесі төрағасының бірінші орынбасары ретінде мол үлес қосқан. Даңқты заңгер ағамыз 1997 жылы желтоқсанның 14 жұлдызында өмірден өтті.

Қорытындылай келе, мына өлең жолдарымен сөзімді аяқтағым келеді:

Сіз төккен тер ,өмірде көк байрақ болып тұрар мәңгілік,
Өз ұлтың-елің, келешегің айта жүрер ән қылып.
Асыл аға, сізде болған армандар қысқа мына өмірде,
Өзіңіз де, ісіңіз де мәңгілік, есінде қалар халқыңның.

АКАДЕМИК САЛЫҚ ЗИМАНОВ – ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЗАҢ ҒЫЛЫМЫНЫҢ
РЕФОРМАТОРЫ

А.И. Бирманова, Phd докторы, қауымдастырылған профессор

ҚарУ, Қарағанды қ.,

У.Қ. Берденова, Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті

Заң факультетінің 4 курс студенті

Резюме. В статье основной объем научных исследований академика С. З. Зиманова проведен в области истории государства и права Казахстана. Одно из важнейших направлений научных интересов академика С. З. Зиманова представлено по истории нравственного права казахов, а также по смежным вопросам. Большой масштаб научных работ академика С. З. Зиманова, подчеркивается значение способа и стиля научного мышления. Отмечается, что фундаментальные исторические исследования выдающегося ученого остаются актуальными для последующих поколений.

Ключевые слова: История государства и права Казахстана, история национально-государственного строительства, Зиманов С. З., обычное право казахов, правовая мысль.

Resume. In the article the main volume of scientific research of academician S.Z. Zimanov is conducted in the field of history of state and law of Kazakhstan. One of the most important directions of scientific interests of academician S. Z. Zimanov is presented on the history of moral law of Kazakhs, as well as on related issues. The large scale of scientific works of Academician S. Z. Zimanov, the importance of the way and style of scientific thinking is emphasised. It is noted that the fundamental historical research of the outstanding scientist remains relevant for subsequent generations.

Key words: History of the state and law of Kazakhstan, history of nation-state building, Zimanov S. Z. Z., customary law of Kazakhs, legal thought.

Академик С. З. Зимановтың есімі мен іргелі зерттеулері құқықтану, мемлекет тарихы мен құқықтың хрестоматиялық негізі ретінде Қазақстан ғылымының жылнамаларына енді.

Салық Зиманұлының ғылыми қызығушылықтары алуан түрлі, оның зерттеу жұмыстарының ауқымы кеңдігімен, ғылыми ойлау тәсілі мен стилімен ерекшеленеді. Ең алдымен, ол мемлекет тарихы мен Қазақстан құқығының мәселелерін зерттеу бойынша үлкен жұмыс атқарды. Ол Қазақстанның революцияға дейінгі және революциядан кейінгі мемлекеттік-құқықтық өмірінің көптеген кезеңдерін, сондай-ақ республиканың кеңестік және посткеңестік тарихының кейбір маңызды оқиғалары мен фактілерін егжей-тегжейлі зерттеп, талдаған. 1958 және 1960 жылдары шыққан С. З. Зимановтың іргелі монографиялары. "XIX ғасырдың бірінші жартысындағы қазақтардың қоғамдық жүйесі "және" ХҮІІІ ғасырдың аяғы мен XIX ғасырдың бірінші жартысындағы Қазақстанның саяси жүйесі" ғылыми жұртшылықпен жылы қабылданды және КСРО Ғылым академиясының мемлекет және құқық институтында докторлық диссертация ретінде сәтті қорғалды және қазақ халқының мәдениетінде лайықты орын алды. Ғалымның көптеген ғылыми еңбектері коммунистік идеологияның үстемдігі жағдайында жазылған, бірақ С.З. Зиманов бұндай идеологияға қарамастан осы тақырыптарға қалай қарау керектігін білді. Автор қазақтардың қалай өмір сүргенін, қоғамды басқаруды қалай жүзеге асырғанын көрсетеді, рулық, тайпалық қауымдастықтар жағдайындағы қазақ халқының өзіндік ерекшелігінің басым бағытын, ақсақалдықтың рөлін, қазақ таптары мен рулық элиталардың өзіндік бағыныстылығын атап өтеді. Қазақ қоғамындағы барлық тұрмыстық және ата-баба дәстүрлерін, әрине, бүгінде біздің болмысымызға дәл осындай түрде беруге болмайды, бірақ өзін-өзі бағалауды білу үшін бүгінгі жастарға оның ата-бабалары қандай болғанын, қалай болғанын, біздің ұлттық менталитетіміз

бен мемлекеттік және қоғамдық құрылымымыз қандай болғанын түсіну қажет. Салық Зиманұлы Қазақстанда республиканың мемлекеттік тарихын жасаушылардың бірі деп аталады. Ол ХҮІІІ ғасырдың аяғы мен ХІХ ғасырдың бірінші жартысындағы қазақтардың саяси жүйесін зерттеген конъюнктуралық ойларды қоспағанда, алғашқылардың қатарында болды. Ол өзінің "ХҮІІІ ғасырдың аяғы мен ХІХ ғасырдың бірінші жартысындағы Қазақстанның саяси жүйесі" монографиясын әр жылдары қазақ қоғамының саяси ұйымының: қоғамдық биліктің, оның құрылымының, сипаты мен оның әрекет ету әдісінің мәселелерін көтерген авторлармен дәлелді полемикамен алдын ала баяндайды. Тарихтың үлкен нақты материалында архивтік және әдеби дереккөздердің деректерін салыстыра отырып, Салық Зиманұлы мемлекеттілік пен билік, оның режимі күрделі әлеуметтік құбылыс екенін көрсетеді. Осы мекемелер ұйымдастырылатын идеология мен саясат өз кезегінде қоғамның жер қойнауында болып жатқан экономикалық процестердің көрінісін құрайды. Саяси фактілерді талдауда ол оларды іс жүзінде жүзеге асыруда және қазақтардың қоғамдық және саяси өмірінің әртүрлі аспектілеріне әсерін бағалайды. Салық Зиманов ғылыми зерттеулерге, олар кең таралған болса да, біржақты догматикалық көзқарастарсыз жақындауға тырысты. Әлемдік және ұлттық саяси-экономикалық және әлеуметтік-құқықтық ойда С. Зиманов көшпелі қазақ қоғамының әлеуметтік және билік-саяси құрылымын қалыптастыруда малға меншік емес, жердің іргелі маңызы идеясын негіздей отырып, оны ұйымдастыруды және халық өмірінің жеке-жеке құндылықтарын қамтамасыз ететін және жаңғыртатын рулық институттардың маңыздылығын сақтауды бастады.

ХХ ғасырдың 50-60 жылдарына жататын автордың ғылыми әзірлемелерінің құндылығы мен өзектілігі олардың тұрақты маңыздылығымен көрінеді, өйткені ҚР-ның шынайы егемендігі кезеңінде оның мазмұны бойынша зерттеулері біздің халқымыздың рухани сұраныстарына толық жауап берді. Уақыт, сөзсіз, зерттеушілердің ғылыми жетістіктерінің ең сенімді, бейтарап өлшемі болып табылады. Монографиялық зерттеулердің көп болуы өзгермейтін факт болып қала береді. Зимановтың бүгінгі күнге дейін ғылыми құндылығы сақталуы жалғасуда. Оның екі іргелі жұмысы, бірінен соң бірі ХХ ғасырдың 60-жылдарында жарық көрді, олар уақыт сынынан өтіп қана қоймай, сонымен бірге отандық тарихи-құқықтық ғылымның жекелеген аспектілерін терең жариялауға немесе тарихшылар мен заңгерлердің күш-жігерін шығармашылық біріктіруге бай материал береді. С. З. Зимановтың классикалық тарихи еңбектері қайта басылып, қазіргі оқырмандар үшін қол жетімді болуы керек.

Академик С.З. Зимановтың ғылыми мүдделерінің маңызды бағыттарының бірі қазақтардың әдет құқығының тарихы, оның мәні, нысандары мен негізгі институттары болды. Әдет құқығы мәселелері әрқашан С.З. Зимановтың назарында болды. 1950 жылдары оның редакциясымен Т. М. Күлтелеевтің қылмыстық құқық туралы әйгілі кітабы жарық көрді. 1981 жылы С.З. Зиманов С. Л. Фукстің ғылыми мұрасы мен жадына құрмет көрсете отырып, оның "ХҮІІІ – ХІХ ғасырдың бірінші жартысындағы қазақтардың әдет құқығы" атты еңбегін басып шығаруға дайындады. 40-шы жылдардың аяғында қазақтардың әдет құқығы бойынша ескерткіштерді шығару бойынша жоспарланған ауқымды жұмыс бірнеше томдықта соңына дейін жеткізілмеді. Тек алғашқы жинағы ғана жарық көрді. Қазақтың әдет құқығын зерттеуді қайта жандандыру 70-ші жылдардан басталды. Қазақтардың әдет құқығы бойынша бірқатар мақалалар жарияланды, табиғаты мен әлеуметтік мақсатын, жекелеген әдет құқық институттарды сипаттауға, Кеңес өкіметінің қарапайым құқық институттарына қатынасы мәселесі бойынша бірнеше кандидаттық диссертациялар қорғалды. 1989 жылы Т.М. Күлтелеевті еске алуға арналған конференция материалдары орналастырылған "Қазақ әдет-ғұрып құқығының мәселелері" атты жұмыс жарық көрді, кеңестік құқық ғылымында жеткілікті зерттелмеген Қазақ әдет-ғұрып құқығының мәселелері талқыланды. Жүргізілген зерттеулердің кейбір қорытындылары жарық көрді, қазақтардың әдет құқығының реттеуші, адамгершілік, гуманистік және криминологиялық аспектілері қарастырылды. Салық Зиманұлының әдет-ғұрып құқығына деген стратегиялық қызығушылығымен қазақтардың әдет құқығының тарихына және билер сотына арналған "Мәдени мұра" (2001-2008 жылдар)

бағдарламасы бойынша "Қазақтар құқығының ежелгі әлемі" іргелі он томдық басылымын дайындау ниеті де байланысты. Оның "Қазақтар құқығының ежелгі әлемі" атты он томдық еңбегі-осы саладағы алғашқы іргелі жұмысы. Онда қазақтардың әдет құқығы мен билер соты бойынша бұрын ғылыми жинақтар, кітаптар, журналдар, көркем шығармалар, газеттер бойынша таратылған құнды материалдар жинақталған. Академик С. З. Зимановтың зерттеулері бұл салада ерекше сипаты бар. Оның құқықтық нормалар мен әдет-ғұрып құқығы (көшпелі қоғамның этикалық нормалары) арасындағы айырмашылықтың болуы туралы идеялары басқа зерттеулердің әдіснамалық негізі болды. Оның "Дала құқығы" тақырыбын әзірлеуі көшпелі өркениеттің әділ сот төрелігіне және дала өлкесінің көрнекті билері-Төле би, Қазыбек би, Әйтеке би билеріне терең құрметпен тәрбиеленген қазақтардың ғасырлық дәстүрлерінің мұрасын қайта қарастыруға көмектесті. Дала өлкесінің құқықтық нормалары көшпелі халықтың Ресей мемлекетінен және шетелдік жүйелердің ықпалынан салыстырмалы еркіндігімен дамыды. Көшпелі өркениет аясында дүниеге келген адамның армандары мен адамгершілігінің көптеген құндылықтары мен оптимумдарын бейнеледі. Адамзат мәдениетінің ерекше туындысы бола отырып, ол тарихи маңызды құқықтық жүйелер әлемінде лайықты орын ала алады.

Көшпелі халықтың дала құқығы өз мәні бойынша қазақтардың ұлттық мемлекеттілігінің бастауы болып табылады. Қазақ қоғамы дамуының тарихи оқиғаларын терең талдаумен Салық Зиманов бізге қазіргі қоғамның ұлттық идеясының негізін ашты. Оның ғылыми қоржынында айтарлықтай тарихи тәжірибе, оның дамыған және өз уақытында дамымаған көріністері, формалары мен идеялары жинақталған. Бұл үлгі посткеңестік елдерге ортақ болды. Салық Зиманұлы сияқты адамдар арқылы халықтың тарихи тәжірибесі және халықаралық тәжірибе қазіргі қоғамға арналады. Өткеннің идеялық және рухани арсеналы қазіргі заман үшін дамудың оңтайлы жолдары мен формаларын табуға көмектесті.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Баймаханов М.Т. Выдающийся ученый-юрист // Гражданин и выдающийся ученый, академик Зиманов Салык Зиманович (Юбилейный сборник) / Под ред. К.А.Сагадиева, М.А.Кул-Мухаммеда. – Алматы: Атамұра, 2001. – 300 с.

2 Айтхожин К.К. Из плеяды великих академиков: О Зиманове Салыке Зимановиче // Право и государство // Социальная модернизация: политика и правовое обеспечение. – Алматы, 2013. – № 1 (58). – С. 61-63.

3 Зиманов С.З. Вопросы методологии изучения национально-государственного строительства // Общественный строй казахов первой половины XIX века и Букеевское ханство. — Алматы: Арыс, 2009. – 400 с.

4 Кожамбетов Г.З. Становление национальной государственности в Казахстане в условиях советской автономии (1917-1936 гг.). – Алматы: Білім, 2010. – 482 с.

УДК 340.1

ОБЩАЯ ТЕОРИЯ ПРАВА В СИСТЕМЕ ЮРИДИЧЕСКОГО ЗНАНИЯ: НАУЧНЫЕ ВЗГЛЯДЫ АКАДЕМИКА С.З. ЗИМАНОВА И СОВРЕМЕННОСТЬ

А.Б. Дидикин, д.ф.н., профессор Высшей школы права
АО «Университет КазГЮУ имени М.С. Нарикбаева»
(Maqsut Narikbayev University), г.Астана

***Түйіндеме:** мақалада академик С.З. Зимановтың құқықтық білім жүйесіндегі жалпы құқық теориясының рөлі мен орны туралы ғылыми көзқарастары мен дәлелдері қарастырылады. Дәлелдер кеңес заңгерлерінің де, қазіргі заңгерлердің де пікірталастары аясында қарастырылады.*

Түйінді сөздер: құқықтың жалпы теориясы; құқықтық жүйе; құқықтық шындық; құқық әдістемесі; салалық заң ғылымдары.

Resume: the paper examines the scientific views and argumentation of academician S.Z. Zimanov regarding the role and place of the general theory of law in the system of legal knowledge. The arguments are considered both in the context of discussions of Soviet legal scholars and modern legal scholars.

Keywords: general theory of law; legal system; legal reality; methodology of law; branch legal sciences

Дискуссии о природе и сущности общей теории права в системе юридического знания являются характерными не только для юридической науки советского периода, но и для постсоветской юриспруденции. Долгое время в русскоязычной юриспруденции общая теория права как научная дисциплина с точки зрения предметной определенности соотносилась как со смежными социальными и гуманитарными науками, так и с областью философского знания. В числе первых, кто подробно раскрывал данный вопрос в юридической науке начала XX в., это Г.Ф. Шершеневич («Общая теория права») [1] и Я.М. Магазинер («Общая теория права на основе советского законодательства») [2]. В своей аргументации они опирались на специфику осмысления нормативного правопорядка и его первичность перед институтами государства. Однако в советский период это создавало методологические трудности в части определения объекта и предмета общей теории государства и права в контексте взаимосвязи со всеобщим философским уровнем методологии познания. В современной юриспруденции ученые стремятся разграничить с точки зрения теоретических подходов философское и правовое знание ввиду отличий в применении методов научного исследования.

В научном наследии академика С.З. Зиманова важное место занимает аргументация о месте и роли общей теории права в системе правоведения. Будучи свидетелем и активным участником дискуссий по этой проблематике в период руководства Институтом философии и права Академии наук Казахской ССР, а также в более поздний период своего научного творчества, он публикует в 1982 г. брошюру [3], подробно излагающую его научные взгляды, а также реакцию на существующие в советской юриспруденции подходы к определению предмета и специфики общей теории права. Сложность данного вопроса определялась еще и тем, что общая теория права в советский период не могла отделяться от общей теории государства, большая часть научных проблем которой имела идеологически нагруженный характер. В данном случае и формационная теория сущности государства, характеристики исторических этапов развития государственности, аппарата государства и иные вопросы основывались на классовом подходе и преимущественном нормативном подходе к определению правовых понятий и институтов.

Отсюда попытки ученых обозначить промежуточное положение общей теории государства и права между философией и отраслевыми юридическими науками. Академик С.З. Зиманов по этому поводу пишет о противоречиях, которые возникли «между общей теорией и специальными юридическими науками, когда последние своими частными теоретическими разработками в ряде случаев стали обгонять и захлестывать область общей теории, нередко в отдельных сферах беря на себя ее роль» [3, с. 376]. Характерным примером таких разработок были исследования объекта и предмета науки гражданского права, выполненные в начале 60-х гг. профессором О. Красавчиковым, в которых методологически корректно были определены базовые вопросы объекта и предмета цивилистики как отраслевой юридической науки. Аналогично в научных исследованиях профессора С.С. Алексеева советского периода наблюдался удивительно близкий переход от изучения теоретических проблем гражданского права к изучению теоретических вопросов правоведения в целом.

Однако следует отметить, что не только в этой части дискуссия о природе общей теории права как науки оказывалась чрезвычайно важной. Возникал вопрос и о характере методов исследования правовых явлений. Создает ли общая теория права собственные

методологические подходы, генерирует ли собственные методы научного исследования? От ответа на этот вопрос зависел и характер взаимосвязи общетеоретических понятий с нормативным регулированием, применением критерия практики к истинности правовых высказываний. Осознавая глубину данной научной проблемы, С.З. Зиманов подробно анализировал существующие на момент выхода его публикации концепции (в частности, С.А. Голунского, М.С. Строговича, А.Л. Денисова, Д.А. Керимова и др.), раскрывающие роль общей теории права в структуре юридического знания. Он отмечал, что обычные выражения «ведущая роль», «руководящее значение», «центральное место» не могут выступать достаточными признаками или аргументами по отношению к общей теории права [3, с. 378]. Ведь сами по себе эти высказывания не определяют ни значения общетеоретического правового знания, тесно связанного с философским знанием (также имеющим «ведущее, основополагающее» значение), ни способов обоснования его высокой значимости и фундаментального содержания.

Наряду с этим в своей работе академик С.З. Зиманов выделяет еще одну спорную позицию называть общую теорию права методологической наукой. К числу советских ученых-правоведов, активно именовавших теоретическую юриспруденцию методологической наукой, относились С.С. Алексеев, А.М. Васильев, А.Ф. Шебанов. Они полагали, что таким образом могут избежать смешения общетеоретического правового знания с господствующей философской доктриной марксизма-ленинизма, а также методологией социального познания, но в конечном итоге запутывали ситуацию еще больше. Ведь если общая теория права выполняет методологическую функцию в отношении отраслевых юридических наук, то это означает конкретизацию правовых понятий и источников научной информации в отраслевых юридических науках. В случае же признания ее методологической наукой она тем самым подменяет другие научные дисциплины, и сама теряет свой предмет исследования. Против признания общей теории права методологической наукой С.З. Зиманов высказался четко и последовательно: «она не содержит ни гносеологию, и ни всеобщую теорию и логику познания правовых явлений как часть общественных явлений. Разработка этих проблем не входит в задачу общей теории права и она не в состоянии ее осуществить» [3, с. 381].

В данном случае это означает, что в общей теории права могут формироваться только юридические конструкции, а не конструкции логического и методологического характера. В то же время общая теория права может формулировать принципы познания правовых явлений только для отраслевых юридических наук, но не для вспомогательных или историко-правовых дисциплин, иначе это создавало бы догматические условия рассуждений ученых по поводу применения общеметодологического принципа историзма, характерного для многих социальных наук. Как отмечал С.З. Зиманов, «философские методы не сводимы к методам общей теории права, специальных наук вообще» [3, с. 381]. Напротив, методологическое значение общеправовых теорий состоит, по его мнению, в том, что они вскрывают закономерности формирования и развития правовых явлений, но изучают их средствами смежных наук, не подменяя методы этих смежных наук. Например, система права как теоретическая конструкция, обуславливающая взаимосвязь правовых институтов, подотраслей и отраслей права, является исключительно юридическим знанием, основанным в том числе на специфике юридического языка и анализа объема и содержания правовых понятий. Если же общая теория права, как рассуждал С.З. Зиманов, будет выполнять «руководящую роль», то она будет определять и научные построения, и формы с содержанием, и схемы со структурами, что не позволит учитывать специфику смежных наук, также изучающих государство и социальные регуляторы поведения, среди которых выделяется право [3, с. 382].

Характеризуя роль и значение общей теории права, академик С.З. Зиманов поддерживает нормативный подход к праву: «в правовой науке, в каждой ее отрасли конкретно данным, наблюдаемым объектом изучения выступают правовые нормы, зафиксированные в статьях законов и нормативных актов. Правовые нормы суть носители материального, «телесного» в праве, его субстрат» [3, с. 384]. Следует отметить, что в

собственной трактовке нормативности права он придерживается и социологического подхода, говоря о социальной деятельности как основании возникновения правовых норм в обществе. Изучение правовых норм должно предполагать соотношение эмпирического и теоретического знания, чтобы они были реализуемы в практических целях.

В современной юриспруденции такой подход, как и другие концепции, определяющие сущность общей теории права, получил свое развитие в различных формах. Так, В.М. Сырых, сохраняя марксистское понимание государства и права, стремится выделять в структуре общей теории права философию права, юридическую догматику и социологию права, охватывающие связь между правосознанием, правотворчеством и правоприменением [4]. Такая позиция несколько снижает значение философии права, которая формирует систему правовых понятий, благодаря применению философских категорий к области правовой реальности, но в то же время подчеркивает значимую роль социологии права как области оценки эффективности правовых норм. Существуют и попытки найти общее звено между философией права и теорией права, как путем их слияния друг с другом (к такой позиции примыкает британский ученый-правовед Герберт Харт [5]), так и установления между ними методологических связей. В конечном итоге позиция современного ученого-правоведа будет определяться и тем философским мировоззрением, которое ему присуще, и методологическими принципами, которым он следует в своих научных изысканиях, и характером анализа источников права. Характерно то, что в некоторых современных дискуссиях ученые называют общую теорию права «симулякром», не имеющим своего предмета исследования (В.В. Лазарев [6]), либо повествуют об «интегративном недопонимании» права (А.Ф. Черданцев [7]), либо ищут истоки юридического знания в методологии социальных наук (Ю.П. Веденеев [8]).

А между тем в работах академика С.З. Зиманова эти вопросы были решены глубоко и обоснованно, без привлечения каких-либо идеологических аргументов, характерных для научных трудов многих советских ученых.

Так, в специальном разделе своей брошюры «Взаимосвязь общей теории права и специальных правовых наук» он обращает внимание на сам термин «общая» теория права. В данном случае общность знания не предполагает смешения. Предметом общей теории права являются «законы и закономерности, принципы и внутренняя взаимосвязь движения и развития правовой системы, взятой как социально-правовой действительности в целом» [3, с. 388]. А потому отраслевые юридические науки изучают не какие-то отдельные элементы предмета общей теории права, они лишь опираются на уже открытые теорией права закономерности функционирования правовой системы.

В то же время с точки зрения объекта научного познания между общей теорией права и отраслевыми юридическими науками есть существенная связь – это изучение правовой системы как проявления государственно-правовой действительности (правовой реальности). Сами по себе подходы к познанию правовой реальности дает философия права (о чем нам известно сегодня), а вот специфику и научные выводы обосновывают ученые из юридических наук самостоятельно. Аналогично конкретизация общетеоретических понятий (государство, субъективное право, система права, норма права и др.) происходит в каждой отраслевой юридической науке с учетом особенностей нормативного регулирования, а также принципов правового регулирования и системы источников права. Тем самым эмпирическое знание в юриспруденции не может формироваться без обобщения правоприменительной практики, систематизации правового регулирования, а собственно теоретическое знание образуется при осуществлении фундаментальных исследований в общей теории права.

Таким образом, научное наследие академика С.З. Зиманова является актуальным и современным для развития национальной юридической науки в Республике Казахстан. Несмотря на многочисленные социальные трансформации, произошедшие в XX в., его общетеоретические научные взгляды сохраняют свое значение для осуществления научных исследований, как в общей теории права, так и в отраслевых юридических науках. Эта

историческая память нужна новым поколениям молодых ученых-юристов, формирующих собственное мировоззрение и направления научного поиска.

Список использованной литературы

1. Шершеневич Г.Ф. Общая теория права. М., 1912;
2. Магазинер Я.М. Общая теория права на основе советского законодательства // Магазинер Я.М. Избранные труды по общей теории права. СПб, 2006;
3. Зиманов С.З. Общая теория права и ее место в системе правоведения // Зиманов С.З. Проблемы государственно-правовой науки и юридическое высшее образование в Казахстане. Алматы, 2009. С. 376-396;
4. Сырых В.М. Логические основания общей теории права. Т. 1. М., 2000;
5. Харт Г.Л.А. Понятие права. Перевод с англ. С.В. Моисеева, Е.В. Афонасина, А.Б. Дидикина. СПб, Изд-во СПбГУ, 2007;
6. Лазарев В.В. Юридическая наука: продолжение полемики // Lex Russica. 2015. №11. С. 10-25;
7. Черданцев А.Ф. Интегративное недопонимание права // Журнал российского права. 2016. №10. С. 5-15;
8. Веденеев Ю.А. Юридическая наука в системе междисциплинарных связей // Lex Russica. 2017. №6. С. 9-31.

УДК 34.01

АКАДЕМИК САЛЫҚ ЗИМАНОВТЫҢ ҚҰҚЫҚ ТАБИҒАТЫ ТУРАЛЫ ИДЕЯЛАРЫ

С.С. Дюсебалиева

Заң ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ.

Резюме: То, что казахское право, выдержавшее все изменения и революции, произошедшие на степном пространстве Казахстана, осталось в своей изначальной, древней форме, объясняется тем, что на его основе и в самой культуре, в ее нормативной системе лежат национальность и свобода человека, естественная свобода, то есть нравственные идеалы и принципы, созвучные вечным устремлениям человека. Это было одной из основных причин, по которой казахское право превосходило мечи захватчиков и их режимы.

Ключевые слова: закон, свобода, ученый.

Resume: Kazakh law, which endured all the changes and revolutions that took place in the steppe space of Kazakhstan, remained in its original, ancient form, the vitality of interest is explained by the fact that at its basis and in the culture itself, in its normative system, there are moral ideals and principles that echo the nationality and freedom of a person, natural freedom, that is, the eternal aspirations of a person. This was one of the main reasons for the fact that Kazakh law exceeded the Swords of the invaders and their regimes.

Key words: Law, freedom, scientist.

Академик Салық Зиманов - көрнекті гуманист ғалым. Оның бүкіл жарқын өмірі өз Отаны - Қазақстанға, сондай-ақ заң ғылымы мен заң білімін дамытуға арналды. Бүгінде оның ғылыми іргелі еңбектерінде айтқан көптеген идеялары Конституция нормаларында, конституциялық заңдарда және басқа да Қазақстан Республикасының заңдарында көрініс тапты. Бұл әсіресе адам өмірінің бірегейлігін тануға, адамның табиғи құқықтарының басымдығын, заңның үстемдігін, әрине сонымен қатар "Жарғы" дала құқығының бірегейлігін тануға қатысты.

Академик Салық Зимановты Қазақстанның заң ғылымы мен заң білімінің патриархы деп атауға болады. Мәселен, ол 200-ден астам ғылыми мақалалардың, мемлекет және құқық тарихы бойынша 20-дан астам монографиялардың авторы, оның ішінде 15-тен астамын жеке өзі жазған. Академик С. З. Зимановтың ғылыми мұрасын асыра бағалау қиын. Қазіргі уақытта Қазақ даласының көшпелі қоғамдағы құқықтық нормалардың, Қазақстанның нормаларын зертеу барысында барлық шетелдік зерттеушілер бірінші кезекте академик Салық Зимановтың еңбектеріне жүгінуде.

Академик Салық Зимановтың 1958-1965 жылдары жарияланған монографиялары қоғамдық ғылымдар саласындағы ғылыми жаңалық болып саналады. Бұл "Общественный строй казахов первой половины XIX в." (XIX ғасырдың бірінші жартысындағы қазақтардың қоғамдық жүйесі) (1958 ж.), сондай-ақ "XIX ғасырдың бірінші жартысындағы қазақтардың қоғамдық құрылыс және Бөкей хандығы" (Политический строй Казахстана первой половины XIX века и Букеевское ханство) сияқты еңбектері. Академик С. Зимановтың мемлекет және құқық тарихы саласындағы басты жетістіктерінің бірі мемлекет пен құқықты дамытудың айқындаушы факторы ретінде экономикамен қатар рухани мәдениеттің ерекшеліктерін қарастыру қажет деген идея болды. Бұл көшпелі халықтардың, атап айтқанда, орта ғасырлық «Жарғы» құқықтар жүйесін зерттеп Ұлы даланың әдет-ғұрып жүйесінің болашаққа жетік танымал болуына қатысты.

2009 жылы академик Зимановтың он томдық шығармаларының толық жинағы жарық көрді. Ең танымал ғылыми еңбектердің бірі 2008 жылы қазақ, орыс және ағылшын, түрік тілдерінде жарық көрген «Қазақ билер соты – бірегей сот жүйесі» атты монографиясы Зимановтың жетекшілігімен және тікелей қатысуымен «Қазақтың ата заңдары», «Жеті жарғы» көшпелі қоғамдағы билер әділ сотының нормативтік-реттеушілік мәні көрсетіліп, деректер мен заңнамалық актілердің жиынтығы қамтылған болып табылады. Бұл еңбек ғылыми қоғамдастықтың әлемдік деңгейдегі ғылыми жаңалық ретінде сараланады.

Академик С.З. Зиманов құқықты ортақ игілікке, келісімге, татуласуға қол жеткізу құралы ретінде түсінді. Ол құқықтың негізгі идеясы әділеттілік ұғымы болуы керек деп есептеді. Материалистік әдісті қолдана отырып, біз экономикалық жағдайларға, өндірістік қатынастарға байланысты мемлекет пен құқықтың дамуын зерттейміз.

Академик С. З. Зиманов бұл тәуелділікті абсолюттеу мүмкін емес деп есептеді, өйткені адамзат өркениетінің тарихында өндірістік қатынастардың дамымаған жүйесінде дамыған мемлекеттер мен құқықтар болған. Ол өзінің "XIX ғасырдың бірінші жартысындағы қазақтардың қоғамдық жүйесі" монографиясында былай деп жазады: "егіншілікпен айналасатын қоғамдар өздерінің даму деңгейі бойынша әрқашан мал шаруашылығымен айналасатындардан жоғары тұрады және белгілі бір қоғамның артта қалуын тек қоғамдық өндіріс нысандарының сипатымен түсіндіру үлкен қателік болар еді, әсіресе бұл артта қалушылықты тікелей олармен байланыстыруды. Егіншілік мал шаруашылығына қарағанда өндірістің неғұрлым прогрессивті түрі болып табылады, ең алдымен шаруашылық саласына жатады, бірақ адамдар арасындағы қатынастардың саласы мен сипатына қатысты емес.

Қазақтардың құқықтық мәдениетінің бірегейлігін сипаттай отырып, С.Зиманов "негізгі қайнар көздері әдет ғұрып-нормативтік жүйе мен Ұлы даланың мәдени дәстүрлері болған қазақ құқығы көптеген ғасырлар бойы жат мемлекеттердің қазақ жеріне тікелей немесе жанама енуі, олардың идеологияларының күшті ықпалы жағдайында таңғажайып өміршендік пен төзімділікті көрсетті. Олар қазақ қоғамына өздерінің режимдерін, өздеріне ұнайтын тәртіптерді күшпен және уәждермен жүктеді. Қазақ қоғамы үлкен құрбандықтарға қарамастан, айтарлықтай өзгерді, бірақ оның ғасырлық құқықтық мәдениеті мен тілі ең тұрақты және өміршең болды.

Қазақстанның дала кеңістігінде болған барлық өзгерістер мен революцияларға төзіп келген қазақ құқығы өзінің бастапқы, ежелгі нысанында қалғаны қызығушылық өміршендігі оның негізінде және мәдениеттің өзінде, оның нормативтік жүйесінде адамның ұлты мен еркіндігі, табиғи бостандығы, яғни адамның мәңгілік ұмтылысымен үндесетін адамгершілік мұраттары мен принциптері жатқандығымен түсіндіріледі. Бұл қазақ құқығының басып

алушылардың қылыштары мен олардың режимдерінен асып түскендігі болуының негізгі себептерінің бірі болды. деп Зиманов ойын жалғастырады. Осылайша, мемлекет пен құқықты қарастырған кезде біз анықтаушы фактор ретінде экономика мен экономикалық қатынастардың дамуын ғана емес, сонымен бірге әртүрлігі халықтардың рухани мәдениетінің ерекшеліктерін де ескеруіміз керек.

С. З. Зимановтың бұл идеясын ғылыми жаңалық ретінде бағалауға болады. Дәл осы идея қазақ құқығының ерекшеліктерін көрсетеді.

Академик Салық Зиманов еліміздің заң білімінің жетекшісі ретінде басында тұрды, яғни Салық Зиманұлына қатысты "бірінші" термині қолдану орынды. Осылайша, Салық Зиманұлы 1961 жылы Мәскеуде заң ғылымдарының докторы дәрежесіне диссертация қорғаған алғашқы қазақ болды. Ол кезде ол 40 жаста еді.

1967 жылы Салық Зиманұлы Қазақ КСР Ұлттық Ғылым Академиясының заңтану саласындағы академигі болып сайланды. Ол осы саладағы алғашқы қазақ заңгері-академигі болды.

1955 жылы С.М.Киров атындағы Қазақ мемлекеттік университетінің Заң факультеті құрылды(қазіргі Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ). Бірінші декан Салық Зиманұлы Зиманов болды.

Салық Зиманұлы Зиманов 11 жылбойы (1958-1969 жж.) Қазақ КСР Ғылым Академиясының Философия және құқық институтының негізін қалаушы және бірінші директоры болып табылады.

1950 жылдары С.З.Зиманов кандидаттық диссертацияларын қорғау үшін Мәскеуге 12 жас ғалымдарды, көбінесе негізінен қазақтарды жіберді. Мұндай шешім заң білімі мен заң ғылымын дамыту үшін ұлттық кадрлар құрамын құруға мүмкіндік берді. Мәскеуде кандидаттық диссертацияларды қорғағаннан кейін жас ғалымдар оралып, Киров атындағы ҚазМУ-ның жетекші профессорларымен Қазақ КСР Ұлттық Ғылым Академиясының Философия және құқық Институтының жетекші ғылыми қызметкерлері болып еңбек етті. Мысалы, з.ғ.к. профессор З.К. Абдуллина көптеген жылдар бойы Киров атындағы ҚазМУ заң факультетінде сабақ берді.

Қазақстан егемендігін алғаннан кейін академик Зиманов Салық Зиманұлы Жоғарғы Кеңесінің депутаты болып сайланды.

Парламент депутаты ретінде С.З. Зиманов еліміздің құқықтық жүйесінің негізін қалаушы құқықтық актілерді, мысалға Қазақ КСР-нің "Мемлекеттік егемендігі туралы" декларациясы жобасын (1990 ж.25 қазан); "ҚР Мемлекеттік тәуелсіздігі туралы" Конституциялық заң жобасын (1991 ж. 16 желтоқсан); Егемен Қазақстанның бірінші Конституциясының жобасын (1993 ж. 28 қаңтар) дайындауға белсенді қатысты.

С.З. Зиманов құқық шығармашылықтың іргелі, негізгі проблемаларының бірі заң шығарудың нақты шекараларын анықтау деп санады. Нақтылай айтқанда, заң актілерімен реттелетін сұрақтар мен заңнамалық актілер реттейтін сұрақтар бір-бірімен сабақтаспауы керек, яғни әр деңгейдегі актілер тек өзіне қарасты қоғамдық қатынастағы мәселелерді реттеулері тиіс деп таныды. Заңдар және басқа нормативтік-құқықтық актілермен реттелуге жататын мәселелерді нақты ажыратуға талпыну қажет деп атап өтті. Ол Үкімет енгізген көптеген заң жобаларын заңнамалық актілер түрінде сәтті рәсімделуі мүмкін екенін қатты айтты.

Бірқатар нақты заң жобаларының мысалында ол «олардың барлығы дерлік Үкіметтің өзі қабылдауы мүмкін. Олар тек Парламентті шамадан тыс жүктейді және оның негізгі міндеттерінен алаңдатады» деген.

С.З.Зиманов айтуы бойынша "заңнамалық актілердің тұрақтылығының болмауы, оларға жиі түзетулер енгізу-заң шығару қызметінің әлсіздігінің сенімді белгісі. Ол бұрын қабылданған заңдарға толықтыруларды мен өзгерістерді шамадан тыс құмарлықпен енгізулерді үнемі сынға алып отырған.

Сонымен қатар, С.З.Зиманов құқықтық әсердің мәні мен ішкі мазмұнына көңіл бөлуді атап өтті.

Ол құқықтың мақсаты тек мүмкіндіктерді пайдалану ғана емес экономикада болып жатқан мүдделер үшін құқықтар мен заңды құралдардың барлық арсеналдарын қайта құру маңызды.

Мемлекеттік биліктің тәжірибесінде Зимановтың ұсыныстары дәлелденіп, оның болжамындағы аса көрегендігі мен теориялық базасының жоғары болғандығы мойындалып, биліктегі азаматтардың өз қызметтерінде басшылыққа алуға мүмкіндік берілген.

Кез-келген заң жобасын қарау кезінде ол заң әртүрлі мемлекеттік органдарды әкімшілендіруді абстрактілі жетілдіруге бағытталған емес, ең алдымен адамдардың мүдделерімен қалай ұштасатыны тексерілуі керек.

Сондықтан академик С.З.Зимановтың идеялары мен шығармашылық мұрасы біз үшін заң шығармашылық процессі мен қоғамдық мәселелерді шешуде әрекет етуге үлкен көмек және басшылық болып табылады.

Академик С.З. Зимановтың заң білімін дамытуға қосқан ерекше үлесін атап өтеміз. 70 жыл бойы Қазақстанда заңгерлерді дайындаған екі жоғары оқу орны болды. Бұл С. М. Киров атындағы Қазақ Мемлекеттік Университеті (Қазіргі ҚазҰУ. Әл-Фараби) және Е. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті. Көп жылдар бойы ішінде академик С.З. Зиманов ҚазҰУ Заң факультетінде сабақ берді. Әл-Фараби. Оның "Мемлекет және құқық теориясының мәселелері" пәні бойынша оқытылған сабақ Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-десонғы курсына өткізілген ең күрделі және сонымен қатар қызықты дәріс болған.

С.З.Зиманов жоғары білікті заңгерлерді даярлау арқылы ғана Қазақстан Республикасының құқықтық климаты мен құқықтық жүйесінің түбегейлі өзгеруі мүмкін екенін түсінді. Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында академик С.З.Зиманов "Парасат" атты академиялық заң институтын құрды. Аталған институт мұнай-газ секторы үшін заңгерлерді даярлау мен айналысты.

Дәстүр бойынша, заңгерлік білім негізінен құқық қорғау органдары мен мемлекеттік басқару жүйесі үшін мамандар даярлауға бағытталған болған. Бұл көптеген жылдар бойы жалғасты. Академик С.З.Зимановтың идеясы болашақ заңгерлерді сонымен қатар өндіріс саласы үшін, экономика саласы үшін, мұнай-газ секторы үшін дайындау болды.

Бұл ретте С.З.Зиманов жоғары білікті заңгерлерді даярлау барысында оларды оқытуға пән аралық көзқарасқа жеттігін атап өтті. Бұл идеялар бүгінде жоғары құқықтық білім беру жүйесінде кеңінен қолданылады.

Академик С.З.Зимановтың заң біліміне қатысты келесі идеяларын атап өтеміз.

Ең алдымен, болашақ заңгерлердің адамгершілік қасиеттеріне назар аудару керек. Екіншіден, жаңа буын заңгерлерін даярлау бір-бірімен тығыз байланысты төрт негізгі бөліктен тұруы керек: "мамандандыру", "экономизация", "компьютерлендіру", "лингвизация". Үшіншіден, қазақ халқының мәдениеті мен адамгершілігінің дәстүрлі құндылықтарын әрбір студентті жеке дайындауға және игеруге көп көңіл бөлу қажет. Төртіншіден, заң саласындағы жоғары оқу орындарының түлектері сот-тергеу, құқық қорғау, құқық қорғау және сараптамалық-құқықтық органдардың қызметінде компьютерлердің белгілі бір ақпараттық және коммуникативтік мүмкіндіктерін пайдалана білуі, ал болашақта енгізе білуі тиіс.

Академик Салық Зиманов заңгерлік білім беруді жетілдіру қажет екенін, болашақ заңгерлер тек құқықтық білім алып қана қоймай, оқу барысында қалыпты жүйеден кету қажет екенін, тек заңдарды оқып қана қою емес, құқықтық практикаға көңіл бөлу, құқықтық практика түрінде, құқықтық мінез-құлық үлгілері түрінде "тірі" құқықты зерделеу қажет екенін, құқықтың табиғи және адами негіздерін зерделеу қажет екенін атап өтті. Бұл заң мен заңдылықтың имиджіне күшейтеді.

Бұл идеялар бүгінде батыс өңіріндегі заңгерлік білім беру жүйесіне белсенді қатысып отырған өзіміздің қара шаңырағымызда Халел Досмұхамедов атындағы университетімізде енгізілуде, атап айтсақ, экономика және құқық факультетінде 2 мамандық бағытында (қылмыстық құқық және азаматтық құқық) бакалавриат деңгейінде және магистратурада, сонымен қатар биылдан бастап нотариат және адвокатура саласын тереңірек білім алуға мүмкіндік бар.

Қорытындылай келе, Қазақстандық заң ғылымының және жоғары заң білімінің патриархы, көрнекті ғалым, мемлекет және қоғам қайраткері, қазақтан шыққан тұңғыш Заң ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасының Ұлттық ғылым академиясының академигі Салық Зиманұлы Зиманов осыдан бір ғасыр бұрын ақпанның 19-ы туған жеріміз Гурьев қаласында дүниеге келгенін атап кетпеуге болмас.

Академик С.З.Зимановтың ХХІ ғасырдың заңгері туралы, ең алдымен, заңгер – ол нақты құқықтық саладағы азамат – адам деп санайды. Болашақ заңгерлер үшін нақты құқықтық нормаларды, жеке баптарды, заңдарды немесе кодекстерді білу маңызды емес. Құқықтың даму тенденцияларының негіздерін түсіне білу, жалпы себептерді білу, дамыған құқықтық сана мен жоғары құқықтық мәдениетке ие болу қажет. Ең бастысы, өзінің құқықтық әрекеттерінде әділеттілік, заңдылық, теңдік және Бостандық қағидаттарын ұстану болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1.Общественный строй казахов первой половины XIX в. – Алма-Ата: Наука – 1958. – 27 бет
- 2.Зиманов С.З. Древний мир права казахов и его истоки Древний мир права казахов. Алматы. Жеты Жаргы. 2001. 38 бет

ӘОК 82-09

ҰЛЫ ОЙШЫЛДАРДЫҢ ДАРАСЫ ЖАЛҒАСЫ-САЛЫҚ ЗИМАНОВ

Б.С. Қайыржанова педагогика ғылымдарының кандидаты

Халел Досмұхамедов атындағы Атырау университет КеАҚ, Атырау қ.

А.Е. Төремұрат Қазақ тілі мен әдебиеті мамандығының 1-курс студенті

Резюме: Салық Зиманов, передавая величие своего единения между нациями. Закон в обществе-восхваление великих достижений общества.

Ключевые слова: личность, закон, общество, Родина, Слава.

Resume: Sal Zimanov, conveying the greatness of his unity between nations. The law in society is the praise of the great achievements of society.

Keywords: personality, law, society, Homeland, Glory.

Арман әр түрлі. Атадан туып елдің азаматы, «көштің басы» болсам деп аңсаған жас додаға түсіп, шешен, тапқыр атанып, көпшіліктің көзіне ілінсем деп армандайды. Заманында Төле би: «Тұман түбі жұт, ақыл түбі құт, елге бай құт емес, би құт», – деп тегін айтпаған. Дарын-талабына сай би болам, сөзімді жүргізем деген үмітті кісі көрнекті ата-бабаларының артына қалдырған түйінді, өрнек сөздерін, өсиет-мұраларын игеруі шарт! Оларды өзіне үлгі етеді. Осы жолда жетілуіне қарай өседі. Талай арманның бастаушы жарығы секілді көп жұлдыздың қатарында біздің- Салық Зимановта бар. Қазақстандық және кеңестік ғалым, мемлекет қайраткері, заң ғылымдарының докторы, профессор, ҚР Ұлттық ғылым академиясының академигі, Қазақстанның еңбек сіңірген ғалымы Зиманов Салық Зиманұлы, 1921 жылы 2 сәуірде туылған, кіші Байұлы руының Шеркеш подгенусынан шыққан. Қазақстандық заң ғылымының және жоғары заң білімінің патриархы, Қазақстан Республикасы Жоғарғы Кеңесінің депутаты (1992-1994), заң ғылымдарының докторы (1961), профессор (1963), Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының академигі (1967) Салық Зиманов 1921 жылы 19 ақпанда Гурьевте (қазіргі Атырау) дүниеге келді. Оның әкесі Зиман Жарылғасынов отбасында білім, ғылым және өнер культін қолдады. Әкесінің қайтыс болуына байланысты жас жігіт университетке түспеуге шешім қабылдады және мұғалімдер

курстарын аяқтағаннан кейін орта мектепте мұғалім болды. 1939 жылы желтоқсанда ол Кеңес Армиясы қатарына шақырылды, Грузияда әскери борышын өтеп, Ұлы Отан соғысында ұсталды. Майданда 1941-1945 ж.ж. Зиманов қатты отпен шындалды. Ол Буга, Днепр, Одер өзендерін кесіп өтуге қатысқан, КСРО мен Еуропа елдерінің әртүрлі қалалары мен ауылдарын фашистерден азат ету шайқасында жараланған. Тіпті артиллериядан өзіне оқ атуға мәжбүр болған жағдай болды. Соғыс соңында жауынгерлік офицер механикаландырылған бригаданың артиллериясын басқарды, ал жеңіске жеткен 1945 жылы мамырда ол Эльбадағы одақтас әскерлер жиналысының қатысушысы болды. 1946 жылы қатардан шығарылған (ол 25 жаста), гвардия майоры Салық Зиманов адвокат болуға шешім қабылдады. Ол интерн ретінде қабылданды - Гурьев облыстық прокуратурасының тергеушісі, ал кейінірек - Қазақ КСР прокуратурасының Алма-Атадағы ерекше маңызды істер бойынша тергеушісі. Сонымен бірге ол Заң институтында сырттай оқыды және оны 1948 жылы бітіргеннен кейін Қазақ КСР Ғылым академиясының заң секторының аспирантурасына Мемлекет және құқық институтына жолдама алды. Мәскеудегі КСРО Ғылым академиясы. Сонымен тағдыр болашақ көрнекті ғалымды, қазақ зерттеушілерінің арасынан алғашқы заң ғылымдарының докторын және алғашқы қазақ академигін заңгерлерден заң ғылымына жеткізді. 1950 жылы Зиманов кандидаттық диссертациясын қорғады, ал 1952 жылы жас ғалым және майдангер Алма-Ата заң институтының директоры болып тағайындалды. Академик Зиманов жарқын тұлға және жақсы ұйымдастырушы, ерік-жігері күшті, батыл және шығармашыл тұлға ретінде лидердің жауапкершілігін алуға дайын, құқықтық білім мен заң ғылымының қалыптасуы мен дамуына үлкен үлес қосты. Сонымен, 1950 жылдары ол 1960-1970 жылдары Қазақ мемлекеттік университетінің заң факультетінің профессорлары мен доценттері болған және Қазақстанның жетекші зерттеушілері болған жас қазақстандық ғалымдардың үлкен тобын Мәскеуге жіберуді ұйымдастыра алды. Қазақ КСР Ғылым академиясының философия және құқық институты. Зимановтың білімі, қабілеті мен тәжірибесі жаңа мемлекеттің негізін қалауға, Қазақстанның тәуелсіздігін дайындауға және тіркеуге іс жүзінде қатысу үшін сұранысқа ие болып шықты. 1990 жылдары Зиманов тәуелсіз мемлекеттің жоғарғы заң шығарушы органының алғашқы қадамдарының саясатын анықтаған, XII және XIII шақырылымдағы Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінің және Қазақстан Республикасы заңгерлерінің ең белсенді депутаттары қатарында болды. . 1990 жылы қазанда Зиманов Қазақ КСР-нің мемлекеттік егемендігі туралы Декларация жобасын дайындау жөніндегі комиссияны басқарды. Академик Г.С.Сапарғалиев жазғандай, «тәуелсіздік жарияланғанға дейін бір жылдан астам уақыт бұрын Қазақстанда КСРО Конституциясының негізгі нормаларын тоқтатып, тәуелсіз, тәуелсіз дамудың негізін қалаған конституциялық актілер қабылданды». 1991 жылы желтоқсанда Зиманов «Қазақстан Республикасының Мемлекеттік тәуелсіздігі туралы» тарихи Конституциялық заңын дайындау жөніндегі комиссияның мүшесі болды. Ол 1993 жылғы Қазақстан Республикасы Конституциясының жобасы бойынша сараптама тобын басқарды. Жоғарғы Кеңесте академик екі комитетті басқарды. 1992-1993 жылдары Зиманов Қазақстан Республикасы Жоғарғы Кеңесінің Ардагерлер мен мүгедектер комитетінің төрағасы, ал 1994-1995 жылдары - Қазақстан Республикасы Жоғарғы Кеңесінің Конституциялық заңнама және адам құқығы комитетінің төрағасы болды. Егеменді Қазақстанның алғашқы жылдарындағы Парламенттің тәжірибесі оның «Қазақстан Республикасының Конституциясы және Парламенті» (1996) кітабында жинақталған.

Салық Зиманов туған жерінен жырақта жүрседе, кіндік қаны тамған жерге үнемі алаңдап, еліне елендеп жүретін ондағы бүкіл жағдайдан құлақ қағыс болып отыратын асыл азамат еді. Ауыл-аймақтың тұрмыс-тіршілігіне қарайласып, ел азаматтарына бар көмегін көрсетіп отыратын-ды. Осы тұста өзінің үзеңгілес досы Зейнолла Қабдоловпен талай сырласып, Қызылқоға өңірінің көркейуіне қарасты біршама мәселенің басын ашқан болатын. Туған жерге деген сағынышын түрлі ақын-жырлардың өлең шумақтарын сүйе тыңдай басады десе-ді. Соның ішінде Жүмекен Нажмиденовтің өлең жолдарын жүрегіне жақын тартқан. Мысалы:

Жұмсамандар, достарым, дәрігерге,
танысқанмын дәрінің бәрімен де.
Дала деген докторға көрінейін,
емделейін одан да барып елге.
Ұсақ-түйек ауруға шыдап денем,
шыдамыммен талайға ұнап келем.
Дала деген докторға көрінейін,
профессор емдесін шұбат деген
Мені емдейді, емдесін өлең мейлі,
ауыл барсам асау қан төмендейді.
Мені емдейді шырылы боз торғайдың,

курайлардың ызыңы мені емдейді.- деген шумақтардан шыққан әрбір сағыныш лебі ағамыз үшін өте ыстық болған-ды. Сонымен қатар өзінің қандас ақын жазушыларын ерекше шынайылықпен, қолдаумен бақылап отырған. Олардың ішінде Фариза Оңғарсынова, Хамит Ерғалиев, Жүмекен Нажмиденов атты белгілі тұлғалары бар. Жастайынан адалдық пен шындыққа қатар бейне болып өскендіктен Махамбет, Абай сынды тілме ақындардың ащы шындыққа толы өлең жолдарын жанына жақын тартқан.

Ереулі атқа ер салмай,
Егеулі найза қолға алмай,
Еңку-еңку жер шалмай,
Қоңыр салқын төске алмай,
Тебінгі терге шірімей,
Терлігі майдай ерімей,
Алты малта ас болмай,
Өзіңнен туған жас бала
Сақалы шығып жат болмай,
Ат үстінде күн көрмей,
Ашаршылық, шөл көрмей,
Өзегі талып ет жемей,
Ер төсектен безінбей,
Ұлы түске ұрынбай,
Түн қатып жүріп, түс қашпай,
Тебінгі теріс тағынбай,
Темір қазық жастанбай,
Қу толағай бастанбай

Ерлердің ісі бітер ме?- сынды түпі шыншылдық мағыналас шумақтардың да түп тамырына қарай жіліктей саралап, ойына тоқығанды ұнатқан.

Академик Салық Зиманов ғалым ретінде Қазақстанның мемлекеті мен құқығының тарихына көп көңіл бөлді. Оның «XIX ғасырдың бірінші жартысындағы қазақтардың әлеуметтік жүйесі» (1958), «XVIII ғасырдың аяғы мен XIX ғасырдың бірінші жартысындағы Қазақстанның саяси жүйесі» (1960), «Ресей және Бөкеев Хандық »(Алма-Ата, 1982), «Қазақ билер соты - бірегей сот жүйесі »(2008) және басқалары мемлекет және құқық тарихында классикалық болды. Салық Зиманұлының ғылыми қызығушылықтары саяси-құқықтық жүйенің теориясы мен тарихын, федералды мемлекет, конституциялық құқық, мемлекеттік құқық және саясаттану мәселелерін қамтыды. Ол 200-ден астам ғылыми еңбектердің, оның ішінде 12 монографияның авторы, «Кеңестік Қазақстанның мемлекеті мен құқығы тарихы» үш томдық кітабын дайындаудың және басудың авторы және авторы. Оның саяси тарихы, КСРО-ның федеративті құрылымы және Қазақстан мен Орта Азияның басқа республикалары халықтарының саяси-құқықтық ойлары туралы зерттеулері Қазақстанның заң ғылымының дамуына, оның тарихи және қазіргі заманғы аспектілеріне баға жетпес үлес қосады. Қазақстанның заң қоғамдастығының жоғары бағасына ие, заманауи зерттеушілер, отандық және шетелдік ғалымдар, студенттер, магистранттар мен докторанттар тарапынан сұранысқа

ие. Салық Зиманов ең алдымен реформатор ретінде танымал болды, құқықтану, құқықтану және мемлекет пен құқық тарихы бойынша көптеген іргелі зерттеулердің авторы. 40 жасында ол Қазақ КСР-індегі алғашқы заң ғылымдарының докторы болды. Соңғы жылдардағы шығармашылық проблемалары мен ғылыми мүдделерінде посттоталитарлық кезеңдегі егемен демократиялық қазақ мемлекетінің қалыптасуы мен құрылысының өзекті мәселелері басым болды. Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының академигі Салық Зиманұлы Зиманов ретінде белгілі көрнекті заңгер ғалым, оқытушы және ғылымды ұйымдастырушы. Соңғы күндеріне дейін ол Қазақстанда және шетелде өткен халықаралық және республикалық конференцияларға белсенді қатысты. Академик С.Зиманов еліміздің құқықтық жүйесін нығайту және құқықтық реформа мәселелері бойынша Президент Н.Назарбаевқа бірнеше рет жеке өзі өтініш білдіріп, сол арқылы белсенді азаматтық ұстанымын көрсетті. Оның көтерген мәселелерінің қатарында қоғамды басқарудың интеллектуалды-саяси режиміне көшуге байланысты мәселелер болды, бұл заңгер ғалымның пікірінше, Қазақстанның өркениетті қоғамға қарай қозғалысын жеделдетуі керек. Ол қазірдің өзінде өте жетілген жасында мемлекеттік аппараттың шамадан тыс бюрократизациясын жеңу, сыбайлас жемқорлықпен күресудің тиімді жобасын ұсынды. Саяси және әлеуметтік жүйені демократияландырудың негізгі принциптерін тұжырымдай отырып, ол ғалымның мұқияттығымен ел мен қоғамның даму перспективаларын ашты. Оның ғылыми зиялы қауымның үкіметтік шешімдерді әзірлеуге және қабылдауға әсерін күшейту қажеттілігі туралы ұсынысы дұрыс және уақтылы деп танылды. Академик сонымен қатар ғылыми және шығармашылық қызметкерлердің «ескі», тәжірибелі, талғампаз құрамын сақтау, ғылымға мемлекет тарапынан бөлінетін қаражаттың көбеюі сияқты өзекті мәселелерді көтерді. Салық Зиманов алпыс жыл елімізде құқықтық ғылымның даму үрдісіне тікелей ықпал етіп, бірнеше буын ғалымдар легін дайындап, заң ғылымдары саласында өзіндік орны бар мектеп қалыптастырды, және бүгінгі қолданыстағы құқықтық жүйенің теориясымен тәсілін айқындады. Оның ғылыми тағлымы, болашақта «Зимановтың дара жолы», деген интеллектуалдық императивпен анықталатыны анық. Осындай орасан еңбегінің арқасында тірі кезінде-ақ юриспруденцияның патриархына айналды. Қазақстан үшін сындарлы, егемендікке ұмтылған тарихи уақытта ол ғылымды қоя тұрып, өзінің саяси және мемлекеттік қызметін бастады. Жоғарғы Кеңестің екі шақырылымының депутаты болып, тәуелсіз еліміздің құқықтық негізін қалауға, қоғам өміріне аса қажет заңдарды қабылдауға және оларды жетілдіруге бағытталған заңнамалық жаңартулардың бастауында тұрды. Оның бай ғылыми еңбектері-біздің бүгіміз бен келешегіміз үшін құнды мұра «Ағаш тамырымен мықты» дейді халқымыз. Тарихымыз, салт-дәстүр мен әдет-ғұрпымыз - ұлттық кодымыздың негізі. Зимановпен оның шәкірттері бізге осы ұлттық кодтан бастау алатын билер сотының маңызын ашып берді. Турашыл билер дауларды қарауда ақиқат пен әділдікті басшылыққа алды. Осы принциптер бүгінгі біздер үшін де-айнымас қағида!

Зиманов атап кеткендей: «Бұрынғы билер дауларды шешуде екі тарапты татулыққа, бірлікке шақырған. Сондықтан да бұл кезең тарихымыздың алтын ғасыры деп аталады». Атадан балаға мұра болып қалған бітімгершілік дәстүрі бүгінде өз жалғасын табуда. «Елді Ер танытады», - деп халық ежелден айтады. Бұл ұғым адам санасымен бірге оянып, бүкіл өмірінде оның шындығына, тұрақты құндылығына көзін жеткізіп жүреді. Ұлттың, елдің, халықтың қабілеті де, сапасы да жекелеген тұлғалардың іс-әрекеті, өнері, қайраткерлік еңбегімен, оның кескін-келбеті, мінез-құлқымен өлшеніп, сол тұлғаға қарап, бүкіл ұлтқа баға беріліп жатуы да заңды құбылыс. Бұлай болуы-сондай-ақ әр қоғамның өзіне тән ерекшеліктерінің де көрінісі. Қазақ қоғамы ежелден «Сөз бастайтын шешен мен қол бастайтын батырдың» болуына айрықша мән берумен келеді. Қоғам да осы талап тұрғысынан қалыптасты. Орынды сөз сөйлеп, ұтымды әрекет бастай алған, тіршілігі таза, еңбегі адал, төрелігі әділ адамға көпшілік қолдау көрсетеді. Қазақ халқы ежелден ондай озық тұлғаларға бай. Үлесіне сондай Бақ пен Абырой тиген қазақтың ұлттық тұлғаларының бірі-академик Салық Зиманұлы Зиманов.

Тек қана ел санасының үздік бастаушысы болып қана қоймай, сол дәрежеге лайықты түрде еңбек ете білген тұлға! Өзіндік жаңашылдығымен, көзқарасымен, жай қадамдар емес, ауқымды қадамдарды жүзеге асыра білген асыл жан-Салық Зиманұлы Зиманов! Ұрпақтың “ұлы” деп ұялмай айтар ұстазы мен данасы, дарасы мен ағасы бола білген адам!

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Заң ғылымдарының докторы, профессор, КР УА академигі, еңбек сіңірген ғылым қайраткері С.З. Зимановтың (1921-2011 жыл) 100 жылдығына арналған арнайы шығарылым. “Jarshysy”.

2. Өнегелі өмір / ; бас ред. Ғ. М. Мұтанов; ред. Р. Сұлтан. 2011 жылы басылған.

3. “Егемен Қазақстан” газеті 2007 жыл 24 тамыз

ӘОК 9-05

ЕЛ ЗИЯЛЫСЫ – ЗИМАНОВ

Б.Б. Қорған көптілді білім беру факультетінің деканы
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университет КеАҚ , Атырау қ.

А.Е.Төремұрат
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университет КеАҚ 1-курс студенті
Атырау қ.

Резюме: *восхвалять великие достижения сала Зиманова в правообщественном направлении в обществе, передавая величие его единения между нациями.*

Ключевые слова: *личность, закон, общество, Место рождения, история, образование, наука, достижения.*

Resume: *to praise the great achievements of Sala Zemanov in the public direction in society, conveying the greatness of his unity between nations.*

Keywords: *personality, law, society, place of birth, history, education, science, achievements.*

“Елді Ер танытады”, - деп халық сонау заманнан айтып келеді. Бұл тіркестің өзі ұлт туралы оны танымастан бұрын белгілі бір түсінік беретіндей. Халықтың нағыз халықекенін көрсете білетін ердің- келбеті мен көркі, адал іс-әрекеті, мінез құлқы мен өнеріарқылы өлшем тауып жалпы ұлт бейнесі пайда болады. Осындай беделі мен мерейі ұлт үшін тек жақсылық болған ел азаматы- Салық Зиманұлы Зиманов!

Академик Салық Зиманов - біздің қазіргі қоғамымыздағы айтулы да, ірі тұлға. Оның бойында үлкен тектілік қасиеттері де бар. Бұл, бәлкім, Зимановтың бойындағы ғалымдығы, зиялылығы, елге, жұртқа, өзінің кәсібіне деген адалдығы да шығар?! Ел тағдырының елеулі мәселелерін шешудегі қызметінің маңыздылығы жөнінде онымен тайталасқа түсер адам табылмас. Бұл- Зиманов ағамыздың өзгеден үздік қырының бірі.

Академик-ғалымның бойынан табылған тағы бір асыл әрекет- елінің тарихын, ұлтының даңқын үнемі жоғары қоюы. Ол қашанда, қай кезде де болсын қазақтың мүддесін жоғары қойды. Қазақтың би-шешендеріне, дала демократиясының қағидаттарына арқа сүйеп, әріптестерінің, шәкірттерінің бойында елжандық, отаншылдық сезімінің қалыптасуына көл-көсір еңбек сіңірген. Ең алдымен өз ұлтын, өз елін, тарихын, мәдениетін сүймеген адамнан ғалым ғана емес, жай адамның да шықпайтынын дәлелдеп, бабалар салған сара соқпақпен жүре білді. Сондықтан оны қазақтың Төле биі, Қазыбегі, Әйтекесіндей дала даналарының рухындағы дана десек, біз ақиқатқа анағұрлым жақындай түскен болар едік. Өзгеге емес, өзінді өзіңе теңеу арқылы өзіңе жақындай түсесің. Өйткені, біз көп жылдар бойы өзімізден өзіміз алыстап кеткенбіз, бізді алыстатып жібергендей... Мысалы, Асанәлі Әшімұлын “Қазақтың Жан Габені” дегеннен гөрі, Алаштың Асанәлісі десек сіздің жаныңызға қайсысы жақын?! Ал,

Бекболат Тілеуханды “қазақ өнерінің қарға бойлы Қазтуғаны” десек қандай ыстық естіледі.

Салық ағамыздың дарыны абыз жасына жеткен шағында мейлінше жинақталып, түйдек-түйдек ұсыныстарымен ұштасып, шешендік өнерін төгілтіп, білімдарлығын жарқырата түсті. Қазақ халқының рухани өсу жолында бүгіміз бен ертеңіміз үшін Абай Құнанбаев, Ахмет Байтұрсынов, Сәкен Сейфуллин, Тұрар Рысқұлов, Мұхтар Әуезов, Қаныш Сәтпаев сынды ұлт қайраткерлері қандай қызмет етсе, Салық Зимановта сондай ұлт ұстазы бола білген дара тұлға. Салық Зимановтың тұлға ретіндегі ерекшелігі-ғылымдағы өзгеше өрлеу жолы. Ғылыми атақтар мен дәрежелерді жаппай таратылысы заманында академик Зиманов өзінің ақыл-ойының деңгейімен, рухани дүниесінің тереңдігімен ат төбеліндей аз топқа жатады. Ешкімнің жолын қиғаш кеспей, қалың топқа қосылмай, табыс жолында көпнәрсені құрбандыққа шалып, өкпесі өшіп озам деушілерге бөгет болмай, өзі қалаған қалпында өмір сүреді. Өзі үшін де, өзге үшін де ештеңені дәлелдеуге тырыспайды, еңбегі үшін күнделікті колпаштауды қажет етпейді. Егер «зиялы» уғымына білімнен басқа адамның бойындағы адамгершілік бастауы -ар-ұят деңгейін енгізумен тарамға салсақ, сиреп қалған қатардан академик Зимановтың табылары сөзсіз.

Академик қазақтың әдет құқығын зерттей келе, мынадай пікір білдіреді: «Қазақ құқығы («жарғы») кең-байтақ қыпшақ даласында еркіндік пен бостандық саясында, көшпенділер дүниетанымы өзіндік теңдік, өзін-өзі басқару ұғымдарының негізінде қалыптасып, дамыды. Ру ішінде руаралық байланыстарда, сондай-ақ басқару қатынастарында шыншылдық, әділдік және адалдық секілді моральдық құндылықтарды тәрбиелеп, бекітуге ерекше көңіл бөлінді». Бұл орайда ол қазақ құқығы әлемдегі тарихи маңызы бар құқықтық жүйелер арасында өзінің лайықты орнын елене алады және иеленуі тиіс деген ойға келеді. Ол қазақтың әдет құқығын терең зерттеген ғалымдардың алғашқыларына жатады. «Қазақтың әдет-ғұрыптарына шариаттың әсері» деген еңбегінде «Ежелден бекіген, кешегі күнге дейін жүйесін, ереже негіздерін бұзбай бізге жеткен қазақ халқының әдет-ғұрып жора-жолдарын зерттеп, оған тигізген басқа елдердің мәдениет мұраларының әсерін талдау, соның ішінде шариат әсерін тұжырымды ашу сол қазақ халқының «ескі ережелерінің» құндылығы мен маңыздылығын асыра түседі» деп ой қорытады. Бұл еңбекте ислам дінінің қазақстанда таралуы, исламның қазақтың әдет-ғұрпына әсер ету кезеңдері, Қазақстанның Ресейге қосылғаннан кейінгі әдет-ғұрпы, ислам және саясат мәселелері де қарастырылған. Салық Зимановтың мемлекет құрылысы туралы зерттеулері тәуелсіздігімізді жариялаған тұста пайдаға асып, келелі мәселелерді дұрыс талдауға, ақ-қарасына жыратып қарауға зор мүмкіндік берді. Өзі де іргелі пайымдарымен, тұщымды тұжырымдарымен ерінбей еңбек етіп, қоғам назарын аударып, алғысына бөленді.

Тәуелсіздік алған жылдары мемлекеттің туғырын құқықтық тұрғыдан негіздеу мәселесі туындады. Осы сәт Салық Зимановтың академиялық мол тәжірибесі мен жұртты өзіне баурап алатын шешендігі күрмеуі қиын күрделі сұрақтардың ел игілігіне жұмыс істеуіне, тағдыр шешті шешімдердің қабылдануына пайдасын тигізді. 1990 жылы 25 қазанда «ҚазССР-нің егемендігі туралы» декларациясын, кейіннен бір жыл өткен соң 1991 жылы 16 желтоқсанда «Қазақстан Республикасының тәуелсіздігі туралы» конституциялық заңын әзірлеуге және қабылдауға көп күш-қайратын жұмсады. Егемендік туралы декларацияны әзірлейтін комиссияның жұмысын басқарды. Ол кезде Мәскеудің ықпалы күшті болатын. Соған қарамастан егемендік мәселесін сөз ету, оны биік мінберде талқылау, тек білімділікті ғана емес, батылдықты, мінезді қажет етті. Төңірегіне білімдар азаматтарды топтастыра білді. Ұлттық тарихымыз бен құндылықтарымызды тереңнен білетін, ой-пайымы сергек, депутаттық мандатты мүмкіндік қана емес, бүтіндей мемлекет құрушы ұлтын аманаты ретінде қарайтын қайраткер тұлғалармен тізе қосты. Академик Зимановты күрделі адам атайтындай баршылық, себебі бөгде адам үшін жандүниесінің есігі жабық көрінеді. Бірақ, Зиманов аса құнды ғылыми еңбектерінің беттерінде өз әлемінің есігін айқара ашады. Еркіндік - Зиманов өмірі мен кәсібінің өзегі, ғылыми қызыметінің «алтын сызығы» деп білеміз. Осы еркіндік пен әділеттіліктің тұсында өзінің кемесін тауып, заңдық жүйеге бет бұрған. “Білімді өлсе қағазда аты қалар”, -деп халқымыз айтқандай, өзінің өрен бойындағы ер мінезділікке сайма-сай заң

жүзінде “суда жүзген балықтай” іс атқарған академиктің есімі әлі де ел есінде. Ол әскери қызметін отан соғысында қатардағы жауынгер болып бастап, полк командирі ретінде аяқтайды. 2 жыл одақтың заң институтында сырттай оқып бітіріп, кандидаттық диссертациясын табысты қорғап, 31 жасында Қазақстан ғылым Академиясының Заң институтының директоры болып тағайындалып, Қазақстан тарихында заң ғылымдарының алғашқы академигі болып сайланды. Сөз жоқ, адамның адамдық қасиеті, істеген ісі, еткен еңбегі, сіңірген еңбегі ғана емес, сонымен бірге айналасындағы адамдарға, кейінгі буын өкілдеріне көрсеткен қамқорлығымен өлшенеді. Салық Зимановтың ең алдымен Т.М. Култелеев, С.Л. Фукссынды заң саласы мамандарының ұмыт бола бастаған еңбектерін қайта жарыққа шығаруына көп жайды аңғартса керек. Өткен тұрмақ, өз тұрғыластарын әрең мойындайтын кесепат заманда мұндай ерлікке екіншісі бірі бара бермейді. Ұлы ұстаздың үлгі-өнегесі дегенде мен ең алдымен осы өрелі тарихтың өміршең салт-дәстүрлеріне сәуле түсірген терең танымын, кемел кемеңгерлігін ерекше атар едім.

Академик Салық Зиманов қазіргі Атырау қаласы, бұрынғы Гурьевте дүниеге келген болатын. Еңбек пен тердің соңынан жүріп өз туған жерінен жыраққа кеткен ұлы ғалымның елге деген сағынышы зор болған-ды... Осы тұста өзінің жерлес ақтангерлерін жұбаныш тұтып, Махамбет жырларынан бастап өз сағынышын басатын болған-ды.

“Еділдің бойы ен тоғай - Ел қондырсам деп едім. Жағалай жатқан сол елге Мал толтырсам деп едім.

Еңсесі биік ақ орда –
Еріксіз кірсем деп едім.
Керегесін кескілеп,
Отын етсем деп едім.
Туырлығын тескілеп,

Тоқым етсем деп едім.”-деген өлең шумақтарын қайталай оқып елдің хәл ауқатын алыста өмір кешсе де уайымын жіпке тізіп отырған. Елінің елеулі ұлының нағыз үлгісі бола білген дана азамат!

“Ақылы асса аға тұт” демекші, Салық Зиманов ағамыз тек заң бағытының буындарына ғана үлгі емес, бүкіл қазаққа “ұстаз-аға” болған тұлға. Сұлтан Сартаявтың кезіндегі Салық ағамызды Сократқа теңеуінен, Төрегелді Шармановтың “...және мен білетін Зиманов адами құндылықтардың көрсеткіші болып қала береді” деген тұжырымдарынан-ақ ғалымның қаншалықты даналықты бойына сіңірген тұлға екенін көреміз.

Салық Зиманов ашқан ғылыми мектеп Сара жол ретінде ұрпаққа ұсынған рухани мол мұра қазақтың ата заңдарын әрі қарай зерттеп, еліміздің ғылымына қажетті идеяларды ұсынды. Салық ағамыз қазақтан шыққан алғашқы заң ғылымдарының докторы ретінде, отан соғысынан кейін Қазақстандағы заң ғылымының дамуына ерекше өз үлесін қосты. Қазақтың ұлттық мемлекетінің теориясы мен тарихын зерттейтін ғылыми мектеп қалыптастырды. Қазақстандық заңгерлердің қолдауымен ғалым “қазақ заң ғылымының патриархы” деген құрметті атаққа ие болды. Салық Зиманов заңгерлер дайындау жұмысын Алматы заң институтының директорлығынан бастап, Қазақ университетінің заң факультетінің бірінші деканы болып, оның оқытушылар құрамының қалыптасуына үлкен еңбек сіңірді және көптеген ғылыми бағыттағы шәкірттер дайындауға ат салысты. Ол Қазақтың ғылым академиясының құрамындағы “Философия және құқық” институтының бірінші директоры болды және заң ғылымдары саласындағы мамандықтар дайындайтын ғылыми мектебін ашып, оның ары қарай дамуына тікелей ықпал етті.

Қазіргі заманда таяқ лақтырсаң не академик, не ғалым мен директордың басына барып тиеді. Ал сонау қияпат кезеңде небәрі 30 жастағы ердің заң институтының директоры болып отыру не деген ерлік?! Сол ерліктің көкесін “Желтоқсан көтерілісі” кезінде де айқын көрсеткен болатын. Көбі көзі көрсе де көрмегендей, құлағы естісе де саңыраудың кейпін жасаған кезеңдерде басшы сымақтардың “көтеріліске қатысқандар...” деген қыспақ сөзіне найзағайдай жарқылдап, дәлел-дәйегіне дейін түртпелеп әкеліп, ғылыми дәлдікпен өз дегенін төңкеріп айтқан кезі Салық Зимановтың нағыз-ер бейнесін айқындай көрсеткен болатын.

Салық Зимановтың “Түзу жолда қисық жүрме” деген нақыл сөзді өмірлік таңба ретінде ұсынарына еш шүбәм болмас еді. Себебі, өмірінде адалдық пен ақ жолды пір тұтқан ағамыз заң саласында бекер қызмет қылмағаны анық.

“...қай заманда да, қай уақытта да заң адамдар үшін қызмет еткен, қоғамдағы әртүрлі тақырыптардағы мәселелер қаншалықты өрбісе де салалық заңдардың өзі түптеп келгенде, адамдардың мүддесі мен құқы тұрғысында ғана өлшенеді.”-деп тұжырымжасаған екен.

Салық Зиманов - өзінің ғұмырын ғылым мен білімге берген ұлы ұстаз, еліне елеулі ер. Қазақтың ұлттық мүддесі мен заң жинағына қосқан үлкен үлесі әлі күнге дейін құрметпен сыйға лайық дүние. Халықтың зиялысына қанша мадақ айтсаң да жарасар, ал лайықты сөздер тек лайықты адамға ғана айтылуы тиіс деп білемін!

Сөз соңында, академик Төрегелді Шармановтың, “Егер “зиялы” ұғымына білімненбасқа адамның бойындағы адамгершілік бастауы-ар-ұят деңгейін енгізумен тарамғасалсақ, сиреп қалған қатардан академик Салық Зимановтың табылары сөзсіз” деген түйінді оймен және Қадыр Жүсіп атты Қазақ жазушылар одағының мүшесінің өлеңшумақтарымен толықтырып аяқтамақпын:

“Жазықсыз Польша жері ойрандалған,
Көк аспан қарайды оған қайран қалған.
Киік те өз қағынан жерінгендей,
Босыпты қош айтысып сайрандаудан
Шұңқырлар жұтқан бір-бір снарядты
Айдағы кратерден аумай қалған.
Қалың жау шегінсе де, сүйем үшін,
Алысқа қан төгеді, күйеді ішің.
Жас қыршын жатыр құлап боздақтарым
Өлсе де күтіп алдан сүйенішін.
Даласы туысқан ел қалды сақтап,
Есіне жанкештілер киелі ісін.
Төбе ткр жұмбақ сыры шешілмеген,
Итініп қалды ілгері көшу деген.
Тұмсығын тауға соққан тарландайын
Сең-жауды күтірлеткен есіл кемең.”- деп “Қаһарман” атты Салық Зимановқа арнаған асыл ұйқастармен өз сөзімді аяқтаймын!

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Бабалар сөзі: Жүзтомдық.-Астана: “Фолиант”, 2010 жыл
2. Проблемы государственной-правовой науки и юридическое высшее образование в Казахстане: Салық Зиманов, Изд-во “Арыс”, 2009
3. Казахский суд биев-общекультуро-логическая ценность: Салық Зиманов, Изд-во “Арыс”, 2009
4. Ғылымдағы ғасыр абызы академик Салық Зиманов: академик Салық Зиманов туралы./Есберген Алауханов-Қайта басылым.-Алматы: “Қазығұрт” баспасы, 2013 жыл

ҚАЗАҚСТАНДА ЗАМАНАУИ ӘЛЕУМЕТТІК САЯСАТТЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ НЕГІЗІН ҚАЛАУШЫ – САЛЫҚ ЗИМАНОВ

А.Т. Муханова з.ғ.м. оқытушы

Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті КеАҚ, Атырау қаласы

Резюме. В статье рассказывается о жизни академика Зиманова Салыка Зимановича, его научной карьере после окончания юридического факультета, а также о его работе следователем в органах прокуратуры после службы в армии, а также о том, как он получил звание полковника при исполнении служебных обязанностей перед Родиной. В научном исследовании изучалось, как Академик Сал Зиманович опубликовал свои выдающиеся труды о политической и правовой системе Казахстана. Он был одним из первых казахстанских юристов, защитивших докторскую диссертацию. Он также рассказал о том, что был одним из лиц, активно участвовавших в политической и государственной жизни Казахстана. Много исторической исследовательской информации, о патриотизме к Конституционному закону «О государственной независимости Республики Казахстан» при его членстве в комиссии и публикации сотен научных трудов о законе и политике. Раскрывая общественно-политическую деятельность и идеологические взгляды видных представителей казахской интеллигенции и просвещения, он отметил, что всегда свобода казахского народа от колониальной зависимости всегда связана с общей судьбой России, обладающей здоровыми демократическими силами.

Ключевые слова: юрист, политика, правовая система, государство, идеологические взгляды.

Resume. The article tells about the life of Academician Salyk Zimanov, his scientific career after graduating from the Faculty of law, as well as his work as an investigator in the prosecutor's office after serving in the Army, as well as how he received the rank of colonel in the line of duty to the Fatherland. In a scientific study, it was studied how academician Salyk Zimanov published his outstanding works on the political and legal system of Kazakhstan. He became one of the first Kazakhstani lawyers to defend his doctoral dissertation. It is also noted that he was one of the persons who took an active part in the political and state Life of Kazakhstan. A lot of historical research information, his patriotic attitude to the constitutional law "on state independence of the Republic of Kazakhstan" during his membership in the commission and the publication of hundreds of scientific works on law and politics were reported. Revealing the socio-political activities and ideological views of prominent representatives of the Kazakh intelligentsia and enlightenment, he always noted that the freedom of the Kazakh people from Colonial Dependence is always associated with the common destiny of Russia, which has healthy democratic forces.

Keywords: lawyer, politics, legal system, state, ideological views.

Шынында да, патшалық және көбірек дәрежеде Кеңес өкіметі тұсында Қазақстан мен Ресей арасында халықтардың мәдениетінде, салт-дәстүрінде, менталитетінде ортақтық дамыды. Енді олар саяси және экономикалық мүдделермен бірге біздің елдеріміздің жаһандық әлемдегі күрделі мәселелерді шешуде бірігуіне мүмкіндік береді. Мысалы, Бірыңғай Кедендік одақ құру, Бірыңғай экономикалық кеңістікті қалыптастырудың ұзақ мерзімді жоспарлары, Ұжымдық қауіпсіздік шарты және т.б. мемлекеттеріміздің позицияларын өңірлік және жаһандық деңгейде нығайту және қорғау.

Академик Салық Зиманұлы Зимановтың Қазақстандағы ұлттық мемлекеттіліктің қалыптасуына арналған еңбектерінің едәуір бөлігі кеңестік даму кезеңіне арналған. Бұл түсінікті, өйткені дәл осы кезеңде Қазақстан большевиктердің толық қамқорлығының өзінде тәуелсіз мемлекет құру мүмкіндігіне ие болды.

Салық Зиманұлы Қазақстан тәуелсіздік алған тұста кеңестік кезеңдегі ғалымдардың міндеті саясаткерлердің ұлттық мәселе мен федеративтік қатынастарға қатысты идеялары мен саясатын негіздеу және негіздеу болғанын, сондықтан олар жалпы алғанда проблемасыз болып көрінетінін жазған. Бұл мінез-құлық ережесінен ауытқу әрқашан ең қатаң шаралармен басылды [7; 9].

Ұлы Отан соғысы кезінде, Салық Зиманов Закавказье, Солтүстік Кавказ, Воронеж, Степной, Украинада 1-ші және 2-ші, сондай-ақ Беларусь 1-ші және 2-ші майдандарда, сонымен қатар әскерлердің солтүстік тобында қызмет етті. Ол Буг, Днепр және Одер өзендерін мәжбүрлеуге қатысты, сонымен қатар КСРО, Румыния, Польша және Германиядағы шайқастарға қатысты. Қызмет барысында ол бірнеше рет жарақат алды. 1945 жылы 3 мамырда Салық Зиманұлы Эльба өзенінде кеңес және Америка әскерлерінің кездесуіне куә болды және белсенді қатысты. Келесі күні, Алғашқы 7-8 кеңес офицерлерінің қатарында, ол әскери базаға барудың орнына экскурсияға және американдық әріптестерімен кездесуге шақырылды. Бұл кездесуді американдықтар жылы қабылдады, олар кеңес сарбаздарының батылдығы мен екі ұлт одағын қолдағаны үшін ризашылықтарын білдірді.

Салық Зиманұлы Зиманов Ұлы Отан соғысы кезінде түрлі әскери сатылардан өтіп, миномет полкі командирінің орынбасары лауазымына жетті. 1945 жылдың ақпан-сәуір айларында ол 66-шы механикаландырылған бригаданың артиллериясын басқарды. Соғыс аяқталғаннан кейін ол 651-ші жеке артиллерия полкінің штаб бастығы болып қызмет етті. 1946 жылы демобилизация кезінде ол небәрі 25 жаста және майор гвардиясы атағына ие болды. Қазіргі уақытта оның әскери атағы - полковник.

Салық Зиманов Зиманұлы өзін соғыс кезінде керемет командир ретінде көрсетті. Ол жауынгерлік жағдайды талдауға және стратегиялық әрекетін жасауға қабілетті болды, сонымен қатар ең қиын жағдайларда да өз сарбаздарын басқара алды. Оның көрнектілігі соншалықты керемет болды, тіпті әскер ротасында кеңінен танылды. Ол екі I дәрежелі Отан соғысы орденін, Қызыл Жұлдыз орденін және "Кавказды қорғағаны үшін", "Кенигсбергті алғаны үшін" және "Берлинді алғаны үшін" сияқты көптеген медальдармен қоса алғанда, марапаттарға да ие болды.

Ғалым өз еңбектерінде Қазақстандағы ұлттық мемлекеттік құрылыста Кеңес мемлекетінің басшысы В.И.Ленинге ерекше орын береді. Ленинге деген көзқарасымызға қарамастан, «...ол саяси жағдайды талдау мен бағалауда үлкен практикалық қабілеті бар солшыл-маркстік көзқарастың көрнекті теоретікі болғанын мойындау керек» деп атап көрсетеді. Одан әрі ойды жалғастыра отырып, Зиманов қателіктер жібергенін, бірақ Ленин қайраткері сол кездегі Ресей жағдайында барабар шешім таба білуімен ерекшеленетінін жазады. Ол ескі қоғамдық-саяси жүйе ыдырап, жаңасы құрылып жатқан қиын да қатыгез революциялық кезеңде өмір сүрді. Жаһандық өлшемдері мен маңызы бар бұл тарихи революцияның басында Ленин тұрды. Мұның бәрі академиктің пікірінше, оның мұрасына қайшылықты әсер еткен [7; 17].

Салық Зиманұлы Зимановтың пайымдауынша, сол тарихи кезеңдегі халықтардың өзін-өзі анықтауы туралы Лениннің идеялары ұлттық шекаралық аймақтар үшін ең өзекті және сұранысқа ие болды, олардың бірі Қазақстан болды. Сол кездегі Ресейдегі саяси партиялардың ешқайсысы бұл прогрессивті ұранды көтермеді. Сонымен бірге большевиктік платформаға көшкен бұл идея жаңа билікке қауіп төндірмеді, өйткені орталықтағы да, жергілікті жердегі де барлық қолбасшылық биіктер большевиктердің қолында болды. Тиісінше, «өзін-өзі билеу құқығы принципі» Кеңестік Ресейдің күйреуіне қауіп төндірмеді [7; 13].

Шынында да, 1917 жылғы революциялар кезінде мемлекеттің болашақ тағдыры тәуелді Ресейдің жетекші саяси күштері, біз білетіндей, ең өткір және күрделі болып қала берген ұлттық мәселені шешуге өте құлықсыз және сақтықпен қарады. Ресейдегі ескі тәртіпті қалпына келтіру үшін төңкеріспен күрескен «Ақ» қозғалысы «біртұтас және бөлінбейтін Ресей!» идеясын берік ұстанды, сондықтан ұлттық шеттерден келген кез келген ұсыныстар қатаң қарсылық алды.

Кадет партиясы атынан шыққан либералдық буржуазия, сондай-ақ Уақытша үкімет құрамында болған социалистік революцияшылдар өкілі болған революционерлер бұл мәселеден жалтарып, өз шешімін Ресей Құрылтай жиналысы шақырылғанға дейін қалдырды. Алайда, тарихи деректер куәландыратындай, олардың жоспарлары мәдени және ұлттық тәуелсіздік шеңберінен шықпады. Уақытша үкімет пен Алаш қозғалысы жетекшілері арасындағы қарым-қатынастың «салқындауына» дәл осы себеп болды. Оның құрамына кірген қазақ ұлттық зиялылары Ресейдің либералдық-демократиялық партияларының ұлттық мәселені оң шешуге құлықсыздығы мен дайын еместігін көріп, «Алаш-Орда» ұлттық-территориялық автономиясын құруға күш сала бастады [8]. ; 73].

Айта кету керек, бұл жағдайда большевиктер өздерінің демократиялық ұрандарымен тиімді жағдайда болды, алайда Кеңес өкіметін орнату әдістері ұлттық шет жақтан әділ наразылық пен қарсылық тудырды. Бұрынғы Ресей империясының ұлттық аймақтарындағы большевиктік идеялар мен реформалардан бас тарту ашық әскери күш қолданумен қатар жүретіні баршаға аян.

Алғашқы кезеңде, академик атап көрсеткендей, Кеңес үкіметі ұлттық шекаралық өлкеге қатысты «сәбіз бен таяқ» деген лениндік қағиданы ұстанып, ұлттық мемлекеттік құрылыстың көптеген мәселелерін шешуде ұстамдылық танытты. Кейінірек, Лениннің саяси аренадан кетуімен және Сталиндік диктатураның күшеюімен бұл мәселелер тек мәжбүрлеу және басқару позициясынан шешілді. Қазақстанда Кеңес өкіметінің орнауы оның экономика, мәдениет, денсаулық сақтау, білім беру салаларында жүргізілген реформаларымен, сонымен қатар мемлекеттік және әкімшілік органдардың, құқық қорғау және сот жүйесінің құрылуымен, құқықтың қалыптасуымен жалпыға бірдей мақұлданды. Салық Зиманұлы Зимановтың оң пікірі бойынша, көп жылдар бойы тәуелсіздік алуды армандаған қазақ халқына өзінің ұлттық мемлекеттілігін құруға нақты мүмкіндік берілді.

Осыны негізге ала отырып, академик Салық Зиманұлы Зимановтың көптеген еңбектері сол тарихи кезеңдегі мемлекеттік құқықтық реформалар мен институттарды талдау мен зерттеуге арналған. Атап айтқанда, «РКФСР Ұлттар жөніндегі халық комиссариатының қазақ бөлімі» атты еңбегінде Қазақ кеңестік ұлттық мемлекеттілігін қалыптастырудағы Халық комиссариатының рөлі көрсетілген. Халық комиссариаты өзінің практикалық қызметінде сол кездегі Ресейдің бүкіл ұлттық қоғамдарын барлық ішкі мүдделерімен және қажеттіліктерімен қамтыды, ал басқа халық комиссариаты қоғамдық өмірдің нақты салаларымен айналысты. Ұлттар халық комиссариатының мақсатты міндеттері, Салық Зиманұлы Зимановтың пікірінше, «халықтардың азаттық революцияларын кеңестік негізгі ағымға енгізу», «РКФСР-ның барлық ұлттары мен тайпаларының бейбіт қатар өмір сүруін және туысқандық ынтымақтастығын қамтамасыз ету» және т.б. мәселелер болды. Ұлттар Халық Комиссариатының функционалдық қызметінің негізгі бағыттарының басқа халық комиссариаттарында да, дүниежүзілік тарихта да баламасы болған жоқ [9; 38, 39].

РКФСР Халық комиссариаты қазақ бөлімінің 1918 жылдың бірінші жартысындағы міндеттері: а) жергілікті халық арасында социализм идеяларын тарату және оны жүйелі түрде жүзеге асыру; ә) қазақ халқының мәдени-ағартушылық дамуы; в) оның экономикалық әлауқатын арттыру; г) социализм идеяларына сүйене отырып, қазақтардың әдет-ғұрып құқығына сәйкес азаматтық және қылмыстық заңдардың жобаларын әзірлеу; д) Кеңестердің Бүкілресейлік III съезі қабылдаған «Жерді әлеуметтендіру туралы» заң негізінде жергілікті тұрғындар мен қоныс аударған шаруалар арасындағы жерді пайдалануды реттеу; ж) Кеңестік Конституция негізінде Қазақ автономиясы туралы ережені әзірлеу [9; 82].

Сол революциялық дәуірдегі қазақ кеңестік ұлттық мемлекеттілігін құрудың келесі органы Қазақ ревкомы – Қазревком болды. Салық Зиманұлы Зиманов Қазревкомның саяси-құқықтық мәртебесі РКФСР Халық Комиссарлар Кеңесінің 1919 жылғы 10 шілдедегі Декретімен анықталғанын, онда оның жоғары әскери-азаматтық басқаруды жүзеге асыруы көрсетілгенін жазады. Ғалымның пікірінше, Қазревком Қазақстанның алғашқы үкіметі болған жоқ, өйткені Қазақстанда ұлттық мемлекеттілік әлі болмаған. Қазревком Бүкілқазақ Кеңестер съезі шақырылғанға дейін жаңа үкіметтің уақытша өтпелі органы болды [10; 50].

Одан әрі академик Салық Зиманұлы Зиманов Қазревкомның аймақтың халық шаруашылығы, әлеуметтік-мәдени, әкімшілік және саяси өміріне басшылық жасағанын атап өтті. Ол өзінің барлық функцияларын армия мен майдандардың Революциялық Әскери Кеңестерінің, сондай-ақ шекаралас Ресей қалаларының губерниялық және уездік Кеңестерінің және, әрине, РСФСР үкіметінің көмегімен жүзеге асырды [10; 51].

Салық Зиманұлы Зимановтың пікірінше, шекаралас облыстардағы көптеген жерлер даулы күйінде қалғандықтан, болашақ Қазақ автономиясының аумақтық құрылымын құруда Қазревком, сондай-ақ Ұлттар Халық Комиссариатының қазақ бөлімі үлкен рөл атқарды. Ал, ақырында, Қазревком жұмысының нәтижесі Қазақ Кеңес Автономиясының құрылуына жағдай жасау болды [10; 193].

Қазақ Кеңес Автономиясы құрылып, оның өкіметі мен басқару органдары орнағаннан кейін жаңа мемлекеттіліктің құқықтық негіздері қалыптаса бастады. Патриархалдық рулық жүйе институттарын жойған алғашқы құқықтық актілер, Салық Зиманов Зиманұлының пікірінше, қазақ қоғамының дамуына, әсіресе әйелдердің жағдайына оң әсер етті. Атап айтқанда, қалыңдықты және көп әйел алуды жою туралы Жарлықтар қазақ әйелдерінің Кеңестік Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық өміріне араласуына мүмкіндік ашты және республикадағы әйелдердің саяси құқықтары мен бостандықтарын дамытуда маңызды рөл атқарды. [11; 249, 250].

Автономиялық республиканың сол даму кезеңінде қазақтың ұлттық мемлекеттілігін нығайтуда жер қатынастары саласындағы бірқатар реформалар, атап айтқанда, Түркістан АКСР Орталық Атқару Комитетінің Жарлығы үлкен рөл атқарды. 1920 жылғы 14 желтоқсанда 1916 жылғы көтерілістен кейін жергілікті халықтан жерді тартып алу негізінде пайда болған барлық рұқсат етілмеген елді мекендерді жоюға бұйрық берді. Осы акт бойынша мемлекет қоныс аударған тұрғындарды жерге орналастыруды өз мойнына алды. бұл жерлерді және суару үшін суды пайдаланудың бұзылған құқықтарын қалпына келтіру [11; 365].

Кеңестік Қазақстандағы ұлттық мемлекеттіліктің қалыптасу тарихында Салық Зиманұлы Зиманов халық ағарту саласындағы мемлекеттік саясатты ерекше атап өтеді. Алдымен бұл сауатсыздықты жою орталықтары болды, содан кейін жалпыға бірдей бастауыш және кейінгі орта білім беруді енгізу бойынша тұтас ауқымды шаралар болды.

Зиманов жазғандай, орталық және жергілікті Кеңес өкіметі мектептердің жұмысын күнделікті қадағалап, оларды жөндеуге, құрал-жабдықтармен және қажетті оқу құралдарымен қамтамасыз етуге қамқорлық жасады. Осының барлығы оқу орындарының қалыпты жұмыс істеуіне қолайлы жағдай туғызды. Мемлекеттің материалдық қолдауының арқасында Қазақстандағы мектеп желісі айтарлықтай өсті. Әсіресе, қазақ мектептерінің салынуы маңызды жетістік болды. Егер революцияға дейінгі Қазақстанда 1915 жылы олардың 500-і 13 мың оқушы болса, 1924 жылы 54128 оқушысы бар 1248, ал 1930 жылға қарай 3454 бастауыш мектепте 120 мың бала оқиды [12; 120].

Академик қазақтың ұлттық кадрларын даярлауда Мәскеу, Ленинград, Томск, Ташкент және басқа да Одақтың ірі мәдени орталықтарындағы жоғары оқу орындарының рөлі орасан зор екенін атап өтті. Сол жылдары РСФСР оқу орындары мен Бүкілресейлік Орталық Атқару Комитеті Президиумы жанындағы ұлттар бөлімдері автономиялық республикалар үшін Мәскеудегі және басқа қалалардағы жоғары оқу орындарынан орындарды бөлді. Мысалы, 1926 жылы қазақ автономиясына ірі қалалардағы жоғары оқу орындарында 55 орын бөлінген. Мәскеудегі қазақ өкілдігінің жанынан студенттер комитеті құрылып, оның құрамына студенттер қауымы мен Бүкілресейлік Орталық Атқару Комитеті Президиумы жанындағы Қазақстан өкілдігінің өкілдері кірді. Студенттерге шәкіртақы төленді, сонымен қатар Қазақстан үкіметі бөлген қаражат есебінен қаржылай көмек алды [12; 123].

Салық Зиманұлы Зимановтың пікірінше, білім беруді дамыту саласында қазақ тілінің жаңа латын әліпбиіне көшуінің маңызы аз емес. 1927 жылы маусымда Қазақ АКСР Халық Комиссарлар Кеңесі төрағасының басшылығымен латын әліпбиін насихаттау жөніндегі үкіметтік комитет құрылды. Осы орайда жаңа қазақ әліпбиін енгізу бойынша ауқымды жұмыстар атқарылды. 1928/29 ж Жаңа әліпбиде 194,5 мың адам оқу мен жазуға үйретілді, ал

1929/30 ж. – 368 мың адам. 1930 жылы барлық бірінші деңгейлі мектептер, алдыңғы қатарлы мектептердің айтарлықтай бөлігі, жоғары оқу орындары және газеттердің басым көпшілігі жаңа әліпбиге көшті [12; 122, 123].

Қазақстанда индустрияландыру жағдайында өнеркәсіп өндірісінің қажеттіліктері үшін қазақ жастарынан жоғары білікті жұмысшыларды, сондай-ақ аға және орта буын мамандарын даярлауға бағытталған орта және жоғары оқу орындары құрыла бастады. Бұл қазақ экономикасының дамуына қажетті кәсіптік-техникалық білімнің бастауы болды.

Кейіннен кадрлық әлеуеттің артып, мамандардың өсуіне қарай Қазақ Республикасында тек педагогикалық ғана емес, сонымен қатар көп салалы университеттер құрыла бастады. Гуманитарлық және жаратылыстану ғылымдары бойынша ғылыми-зерттеу институттарын құру үшін қолайлы жағдайлар мен алғышарттар пайда болды. Соның арқасында республикада алғаш кафедра, кейіннен Қазақ КСР Ғылым академиясы, Қазақ мемлекеттік университеті, т.б. Барлық идеологиялық шектеулер мен қалыптасқан биліктің ұдайы бақылауында Қазақстан ғылымы дәл кеңестік кезеңде аяғын тауып, нығая түсті. Осы жылдар ішінде Қазақстанның және басқа одақтас республикалардың ғылыми орталықтары мен ғалымдары арасында тығыз және жемісті байланыс орнады. Қазақстанның тәуелсіздік алып, демократиялық қоғам құруымен ғылыми-білім беру байланыстары әлемдік стандарттарға сай сапалы жаңа деңгейге көшті.

Кеңес үкіметінің білім, ғылым және мәдениет саласындағы оң және жасампаз қызметі, Салық Зиманұлы Зимановтың пікірінше, республикалардағы әдеттегі өмірдің, дәстүрлі негіздердің «революциялық» бұзылуымен, күштеп отырықшыландыру мен ұжымдастырумен, иеліктен шығарумен және қоғамдағы келіспеушілікті жоюға бағытталған жаппай қуғын-сүргін. Сондықтан республикада рухани салада қол жеткізген барлық ілгерілеушілік қиын жағдайда өтті және үлкен әлеуметтік және моральдық шығындармен қатар жүрді [7; 79].

Айта кету керек, ұлттық аймақтарда Кеңес өкіметін орнату мемлекеттік және басқару органдарына, партиялық және әкімшілік мекемелерге ұлттық кадрларды тартпайынша мүмкін емес еді. Сондықтан Салық Зиманұлы Зимановтың пікірінше, Кеңес мемлекетінің кадр саясаты ұлттық мемлекеттік құрылыста маңызды орын алды. Салық Зиманұлы Зиманов өңірлердегі кадр саясаты деп жазады. қорғалған және режимнің императорлық бағыты ерекше айқын көрінетін аймақ болды» [7; 77].

Ұлттық мемлекеттік құрылыс тарихында мемлекеттік басқару органдарына ұлттық кадрларды тарту жөніндегі кадр саясаты «жердендендіру процесі» деп аталды.

1920 жылы басталып, 1925 жылға дейін созылған ұлттандыру процесінің бірінші кезеңі Қазақ АКСР өкіметі мен әкімшілігінің автономияның мемлекеттік аппаратына қазақ ұлтының өкілдерін енгізу әрекеттерімен сипатталды. Тарихи-құқықтық әдебиеттерде бұл кезең «пайыздық тұрғылықты жерлену» деп аталды, өйткені түпкілікті нәтиже белгілі бір пайызды басқару орындарын жергілікті ұлт өкілдерімен толтыру болды.

Қарастырылып отырған процестің екінші кезеңі 1926-1929 жылдарды қамтиды, ол кезде мемлекет «функционалдық ингенизацияны» жүзеге асырды. Бұл кезеңде белгілі бір лауазымдарды қазақ тілін меңгерген тұлғалармен толықтыру саясаты жүргізіліп, бұл мекеменің іс қағаздарын мемлекеттік тілге көшіру қамтамасыз етілді [12; 55].

1933 жылы басталған үшінші кезеңде Қазақ автономиясында мемлекеттік аппаратты интонациялау бойынша маңызды шаралар жүзеге асырылды, бұл өлкеде Кеңес өкіметінің нығаюымен және көшпелі және жартылай көшпелілерді күштеп ұжымдастыру мен отырықтандырудың жүзеге асуымен тұспа-тұс келді. халық. Бұл кезең Қазақстанда пролетариат диктатурасы мемлекетінің негізін түпкілікті орнатумен ерекшеленді [13; 251].

Тәжірибелік өмір Кеңес мемлекетінің бұл мәселенің күрделілігін байыпты бағалауға дайын еместігін көрсетті, сондықтан қаржыландырудың әлсіздігінен, ең бастысы, мәселені пайыздық әдіспен шешуге дұрыс емес көзқарастың кесірінен ұлттандырудың бірінші кезеңі болды. сәтсіздік. Екінші кезеңде түзетілген мемлекеттік бағдарлама тиімдірек болды және қаржылық қолдау тапты.

Сонымен қатар, ұлттандыру қатаң партиялық «тазалаулар» және барлық диссиденттерді кеңестік және партиялық органдардан қуу жағдайында өтті. Ал, ақырында, үшінші кезең Қазақстандағы алапат ашаршылық пен індеттердің зардаптарын жоюмен тұспа-тұс келді, ал оның жақсы алғашқы нәтижелері республикада жаппай қуғын-сүргіннің басталуымен жоққа шығарылды. Салық Зиманұлы Зиманов атап өткендей, ұлттық аймақтардағы кадр саясаты ешқашан жүйелі және өркениетті болған емес.

Республикалардың мүдделерін елемей, таңу әдістері, әсіресе, жетекші номенклатуралық кадрларды тағайындау кезінде 80-ші жылдардағы кеңестік жүйенің қалыптасып келе жатқан жалпы дағдарысы кезінде ерекше сезімтал болды. Академик 1986 жылы Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің жаңа бірінші хатшысы болып тағайындалу тарихынан мысал келтіреді, бұл кезде жастар арасындағы жаппай толқулардың себебі – ҚКК-нің кадр саясатына сіңген субъективизм мен жол берушілік. орталық органдар [7; 81].

Сонымен бірге, академик республикадағы кадр саясатының барлық проблемаларына қарамастан, сол қоғамдық-саяси жағдайларда дұрыс дамымағанымен, салауатты ұстаным жойылған жоқ деп есептейді. Республиканың жетекші шенеуніктерінің арасында сауатты, адамгершілігі жоғары интернационалист қызметкерлер жеткілікті болды. Олар республикада үлкен беделге және халық арасында ықпалға ие болды. Салық Зиманұлы Зимановтың пікірінше, мұндай тұлғалардың қатарына Пестковский, Мирзоян, Борков және тағы басқаларды жатқызуға болады [7; 91].

Қазақстандағы ұлттық мемлекеттік құрылыс тарихында Салық Зиманұлы Зимановтың еңбектерінде ұлттық автономия, федеративтік жүйе және оның тоталитарлық мемлекетпен байланысы мәселелері ерекше орын алды. Ұлттық автономия, ғалымның пікірінше, кеңестік үлгі бойынша ұлттық мәселені шешудің негізгі құрылымы болды. Оған Кеңес мемлекетінің даму стратегиясын айқындаған Коммунистік партияның бас бағытында ерекше орын берілді. Кеңес Одағының саяси қуаты мен экономикалық әл-ауқатының өсуіне негіз болған кеңестік ұлттық-мемлекеттік қатынастар болды, сонымен бірге бұл қатынастар оның өліміне себеп болды. Ұлттық аумақтарды автономиялау теориясы мен тәжірибесінде Салық Зиманұлы Зимановтың пікірінше, өзіндік шешімдер қолданылды - «сәбіз бен таяқ» саясаты, егемендік ерік-жігерді таңу, басты мақсатқа жету үшін идеологиялық қысым - ұлттық айырмашылықтарды жою және ұлттардың өздері Ұлы орыстың пайдасына [7; 5].

Осы ойды жалғастыра отырып, Қазақстандағы ұлттық мемлекеттік құрылыс үдерісінің тарихын мұқият зерттеген академик Салық Зиманұлы Зимановтың Кеңес Одағы идеясының әлеуеті ешқашан жүзеге аспағанын атап өткім келеді. Мұның басты себептері республикалардың онсыз да шектелген егемендігін барынша азайтқан билік пен басқарудың толық орталықтандырылуы болды. Империялық саясат Кеңес мемлекеті өмірінің барлық саласында сезілді. Қазақстан басқа республикалармен бірге мегаполистің шикізат базасына айналды. Өңірлердің халық шаруашылығы салалары өзінің Орталыққа тәуелділігін үнемі сақтайтындай бағытта дамыды. Ұлт пен ұлттың рухани өмірінің салалары да өз дамуында артта қалды немесе мүлде назардан тыс қалды. Осы жағдайлардың барлығы федерацияның дағдарысқа ұшырауына және Кеңес Одағының ыдырауына әкелді [7; 6].

Қазақстан тәуелсіздік алып, демократиялық қоғам мен құқықтық мемлекет құрып жатқан бүгінгі таңда республикамыздың үлгісіндегі ұлттық мемлекеттік құрылыстағы жетістіктер мен сәтсіздіктердің маңызы зор. Өткен жылдардың сарқылмас тәжірибесі шынында да ұлттық сананың қаншалықты нәзік екенін, ұлттық қатынастардың қаншалықты күрделі екенін, әсіресе, олардың өткен заманда басып-жаншылған жерлерін көрсетеді. Академик Салық Зиманұлы Зимановтың пайымдауынша, ұлттық қатынастар мен ұлттық-мемлекеттік құрылыс саласындағы қалың үйіндіде бүгінгі демократияға лайықты көптеген қызықты теориялық және практикалық құрылыстар бар [7; 5].

Қорыта келе, Салық Зиманұлы әділдік пен заңдылықтың негіздерін белгілей отырып, құқықтық жүйенің дамуына және қазақ еліне баға жетпес үлес қосқан ең маңызды және Ұлағат тұлғалардың бірі. Салық атамыздың бірегей идеялары мен реформалары әділетті және

үйлесімді қоғам құрудың негізі болды. Салық Зимановтың құқықтық саладағы мұрасы инновациялар мен құқық әлеміндегі әділдікке деген құштарлықтың маңыздылығын көрсете отырып, болашақ ұрпақты шабыттандыруды жалғастырады. Салық Зиманов бізге құқық саласында кең мұра қалдырып қана қоймай, заң мен әділеттілік арқылы әлемді өзгертуге шабыт берді. Осындай тұлғалардың тарихта қалдырған ғылыми жұмыстары еліміздің жаңа тарихындағы маңызды кезеңді белгілейді. Біз тәуелсіздігімізді жариялап, ата-бабаларымыздың ғасырлар бойғы арманы орындалды. Осы жылдар ішінде біздің еліміз әлемдегі тұрақты және беделді мемлекетке айналды десекте болады.

Берік бірліктің арқасында тәуелсіздігімізді нығайтып, халықтың әл-ауқаты жақсару жағдай жасалуда. Мұраға негізделген Салық Зимановтың ғылыми-зерттеу жұмыстары бізге әділдік пен тең құқықты қамтамасыз етудегі құқықтық жүйенің маңыздылығын еске салады және заңгерлер мен адам құқықтарын қорғау кезеңінде, қазіргі заманғы технологиялар дәуірінде біздің заманауи шешімдерімізге шабыт көзі болады деп сенемін.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Баймаханов М.Т. Көрнекті заңгер ғалым // Азамат және көрнекті ғалым, академик Зиманов Салық Зиманұлы (Мерейтойлық жинақ) / Ред. Қ.А.Сағадиев, М.Ә.Құл-Мұхаммед. – Алматы: Атамұра, 2001. – 300 б.
2. Айтхожин Қ.Қ. Ұлы академиктер галактикасынан: Салық Зиманұлы Зиманов туралы // Құқық және мемлекет // Әлеуметтік жаңғырту: саясат және құқықтық қамтамасыз ету. – Алматы, 2013. – No1 (58). — 61-63 б.
3. Баймаханов М.Т. Көрнекті заңгер ғалым // Азамат және көрнекті ғалым, академик Зиманов Салық Зиманұлы (Мерейтойлық жинақ) / Ред. Қ.А.Сағадиев, М.Ә.Құл-Мұхаммед. – Алматы: Атамұра, 2001. – 300 б.
4. Зиманов С.З. Ұлттық-мемлекеттік құрылысты зерттеу әдістемесінің мәселелері // 19 ғасырдың 1-жартысындағы қазақтардың әлеуметтік құрылымы және Бөкеев хандығы. – Алматы: Арыс, 2009. – 400 б.
5. Зиманов С.З. Ленин және Қазақстандағы кеңестік ұлттық мемлекеттілік. – Алма-Ата: Ғылым, 1970. – 303 б.
6. Зиманов С.З., Ыдырысов Қ.З. Мұхамеджан Сералиннің қоғамдық-саяси көзқарастары. – Алма-Ата: ҚазССР ғылымы, 1989. – 165 б.
7. Зиманов С.З. КСРО-дағы автономизацияның теориясы мен тәжірибесі. – Алматы: Жеті-Жарғы, 1998. – 144 б.
8. Аманжолова Д.А. Қазақ автономиясы және Ресей. - М.: Жас Ресей, 1994. - 216 б.

УДК 34

САЛЫК ЗИМАНОВ-ВЫДАЮЩИЙСЯ СПЕЦИАЛИСТ ПО РАЗВИТИЮ ЮРИДИЧЕСКОЙ НАУКИ В КАЗАХСТАНЕ

А.Т. Муханова м.ю.н.

НАО Атырауский университет им. Х. Досмухамедова, г. Атырау

А.А. Арманов студент

НАО Атырауский университет им. Х. Досмухамедова, г. Атырау

***Түйіндеме.** Мақалада академик Салық Зимановтың өмірі, заң факультетін бітіргеннен кейінгі ғылыми мансабы, сондай-ақ әскерде қызмет еткеннен кейін прокуратура органдарындағы тергеуші ретіндегі жұмысы, сондай-ақ Отан алдындағы қызметтік міндеттерін атқару кезінде полковник атағын қалай алғаны баяндалады. Мақалада Академик Салық Зиманов Қазақстанның саяси және құқықтық жүйесі туралы өзінің көрнекті еңбектерін қалай жариялағаны зерттелді. Ол докторлық диссертациясын қорғаған алғашқы*

қазақстандық заңгерлердің бірі болды. Сондай-ақ, ол Қазақстанның саяси және мемлекеттік өміріне белсенді қатысты. Оның комиссияға мүшелігі кезінде "Қазақстан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігі туралы" Конституциялық заң қалай әзірленгені де зерттелді. Қазақ зиялылары мен ағартушыларының көрнекті өкілдерінің қоғамдық-саяси қызметі мен идеологиялық көзқарастарын аша отырып, ол әрқашан қазақ халқының отаршылдыққа тәуелділіктен бостандығы әрқашан дені сау демократиялық күштерге ие Ресейдің ортақ тағдырымен байланысты екенін атап өтті.

Түйінді сөздер: заңгер, саясат, құқықтық жүйе, Мемлекет, идеологиялық көзқарастар.

Resume. The article tells the life story of Academician Salyk Zimanov, his scientific career after graduating from the Faculty of Law, as well as his work as an investigator in the prosecutor's office after serving in the army, as well as how he received the rank of colonel in the line of duty to the Motherland. The article also explores how Academician Salyk Zimanov published his outstanding works on the political and legal system of Kazakhstan. How He became one of the first Kazakhstani lawyers to defend a doctoral dissertation. As well as he took an active part in the political and public life of Kazakhstan. It is also investigated how the constitutional law "On State Independence of the Republic of Kazakhstan" was developed during his membership in the commission. Revealing the socio-political activities and ideological views of the most prominent representatives of the Kazakh intelligentsia and educators, he always stressed that the freedom of the Kazakh people from colonial dependence is always connected with the common fate of Russia, which has healthy democratic forces.

Keywords: lawyer, politics, legal system, state, ideological views.

Значительная часть работ академика Салыка Зимановича Зиманова, посвященных становлению национальной государственности в Казахстане, была сформулирована в советский период развития. Это и понятно, ведь именно в этот период Казахстан имел возможность создать независимое государство под полным покровительством большевиков.

В Гурьеве Салык Зиманов Зиманович окончил казахскую среднюю школу, которая носила имя Джамбула. Однако его мечта поступить в медицинский институт в Алма-Ате не сбылась из-за преждевременной смерти отца. Вместо этого, после прохождения учительских курсов, он начал работать учителем в средней школе имени С.М. Кирова в Форт-Шевченко, Мангистауского района Гурьевской области. В декабре 1939 года, Салык Зиманов Зиманович был призван в Советскую армию, и до 1941 года служил в Грузии, где гарнизон находился в городе Потти. Он уже готовился к демобилизации, когда началась Великая Отечественная война. После интенсивного обучения в Сухумском военном училище в период 1941-1942 годов, он был отправлен на фронт в роли командира батареи в активной армии.

Во время Великой Отечественной войны, Салык Зиманов Зиманович служил на различных фронтах, включая Закавказский, Северокавказский, Воронежский, Степной, Украинский 1-й и 2-й, а также Белорусский 1-й и 2-й фронты, а также в Северной группировке войск. Он участвовал в форсировании рек Буг, Днепр и Одер, а также принимал участие в боях на территории СССР, Румынии, Польши и Германии. В ходе службы, он несколько раз получил ранения. 3 мая 1945 года, Салык Зиманов Зиманович стал свидетелем и активным участником встречи советских и американских армий на реке Эльбе. На следующий день, в числе первых 7-8 советских офицеров, он был приглашен на экскурсию и встречу с американскими коллегами, вместо посещения их военной базы. Эта встреча была тепло воспринята американцами, которые выразили признательность за мужество советских солдат и поддержку союза двух народов.

Салык Зиманович Зиманов прошел различные воинские ступени во время Великой Отечественной войны и достиг должности заместителя командира минометного полка. В феврале-апреле 1945 года он командовал артиллерией 66-й механизированной бригады. После окончания войны он продолжил свою службу, став начальником штаба 651-го отдельного

артиллерийского полка. В момент демобилизации в 1946 году, ему было всего 25 лет, и он имел звание гвардии майора. В настоящее время его воинское звание полковника.

Салык Зиманов Зиманович проявил себя как отличный командир во времена войны. Он обладал способностью анализировать боевую обстановку и разрабатывать стратегию боевых действий, а также умел вести своих солдат даже в самых сложных ситуациях. Его героические поступки были настолько выдающимися, что они принесли ему широкое признание в армии. Он был удостоен наград, включая два ордена Отечественной войны I степени, орден Красной звезды и множество медалей, таких как "За оборону Кавказа", "За взятие Кенигсберга" и "За взятие Берлина".

После войны, в 1946-1947 годах, он работал стажером и следователем в прокуратуре Гурьевской области, а затем, с 1947 по 1948 год, он занимал должность следователя по важным делам в Прокуратуре Казахской ССР в Алма-Ате. Параллельно он учился в Казанском филиале Всесоюзного юридического заочного института (ВЮЗИ), и в 1948 году он успешно закончил Алма-Атинский филиал ВЮЗИ. Его глубокие знания, интерес к теоретическим вопросам и отличное знание правовой литературы были отмечены государственной экзаменационной комиссией, председателем которой был доцент М.А. Ваксберг.

Затем он начал свою научную карьеру, став аспирантом сектора права АН Казахской ССР с прикомандированием к Институту государства и права АН СССР в Москве. Его первым научным руководителем был доцент Леонид Васильевич Дюков, один из основателей юридического образования и юридической науки в Казахстане.

3 ноября 1950 года, в Москве, в Совете Института Права АН СССР, Салык Зиманов успешно защитил свою кандидатскую диссертацию по юридическим наукам. После этого, в период с 1950 по 1952 год, он работал старшим научным сотрудником и заведующим сектором права в Академии Наук Казахской ССР, а также параллельно преподавал в Алма-Атинском государственном юридическом институте. Например, в 1951-1952 учебном году он преподавал курс по истории государства и права СССР.

Талант, решимость, опыт командира, и авторитет, который он завоевал как фронтовик, способствовали его быстрому успеху как научного работника, преподавателя и организатора в области образования и науки. С начала 16 сентября 1952 года, Салык Зиманов Зиманович возглавил Алма-Атинский юридический институт, а после его реорганизации в 1955 году в юридический факультет Казахского государственного университета, он стал первым деканом этого факультета.

Из всех преподавателей института и факультета, Салык Зиманов Зиманович особенно выделил Сергея Яковлевича Булатова (1898 – 1965). Он описывал Булатова как выдающегося специалиста в области уголовного права, который пользовался признанием не только в СССР, но и за его пределами. Булатов был известен своими лекциями, которые не только содержательны, но и увлекательны. Он также был человеком высоких моральных принципов и всегда был готов прийти на помощь студентам. Салык Зиманов Зиманович подчеркивал, что Булатов был честным и человечным человеком, и это было чрезвычайно ценно в образовательном процессе.

После смерти Сергея Булатова, Салык Зиманов Зиманович редактировал и выпустил книгу "Уголовно-судебное уложение Карла V" с переводом, предисловием и примечаниями Булатова. Это средневековое юридическое произведение было впервые переведено на русский язык и издано благодаря усилиям Сергея Булатова, который был выдающимся специалистом в уголовном праве и оказал большое влияние на развитие юридической науки в Казахстане. Салык Зиманов Зиманович подчеркивал, что это было значимым вкладом в научное наследие Булатова.

В 2006 году, когда выступал в качестве оппонента на защите докторской диссертации Ш.В. Тлепиной по истории государственно-правовой науки Казахстана, Салык Зиманов Зиманович высоко оценил вклад нескольких ученых в развитие юридической науки в Казахстане. Он особенно выделил С.В. Юшкова, первого казахстанского академика среди юристов, С.Л. Фукса, Т.М. Культелеева и отметил, что они были не только авторами важных

трудов, но и важными учителями, обогащавшими знания студентов своими лекциями, отзывами и рецензиями.

В последние годы существования юридического института, с 1952 по 1955 годы, Салык Зиманов руководил им, а в это время на кафедрах института работали выдающиеся преподаватели, такие как доценты А.А. Филимонов (уголовное право), Г.М. Степаненко (гражданское право), В.А. Хван (криминалистика), М.П. Хангалов (теория государства и права), Л.В. Дюков (история государства и права), К.Ф. Котов (государственное право), Э.С. Зеликсон (уголовный процесс), М.А. Ваксберг (гражданский процесс), Я.М. Бельсон (государственное право зарубежных стран и международное право) и другие. Вместе они создали сильное образовательное учреждение, где студенты получали качественное образование в области юриспруденции.

Салык Зиманов Зиманович был быстрым и решительным директором института, который принял смелое решение отправить 12 аспирантов, главным образом казахов, в Москву для ускорения их подготовки к защите кандидатских диссертаций при поддержке московских коллег. Этот шаг, в то время революционный, оказался крайне важным для создания кадрового резерва в области юридической науки в Казахстане и способствовал развитию этой области.

Салык Зиманов Зиманович не всегда соглашался с мнением других, но он был решительным и поддерживал талантливых и перспективных ученых, даже если это вызывало конфликты. Его поддержка и вера в людей, которых он считал способными и перспективными, оказали значительное воздействие на развитие юридической науки в Казахстане.

В июне 1958 года Салык Зиманов Зиманович был назначен директором нового Института философии и права в составе АН КазССР, и он занимал этот пост с 1958 по 1969 год. В то время, наряду с управленческой работой, он продолжал активно заниматься научной деятельностью. Он опубликовал свои выдающиеся работы о политической и правовой системе Казахстана в XVIII-XIX веках, готовил к публикации трехтомник "История государства и права Советского Казахстана" в период с 1959 по 1964 годы. Также совместно с А.А. Атишевым он выпустил замечательную книгу о Чокане Валиханове.

Салык Зиманов Зиманович был одним из первых казахстанских юристов, который защитил докторскую диссертацию. До 1991 года допускалась защита диссертаций на основе совокупности научных работ и монографий без необходимости написания отдельного текста диссертации. Докторская диссертация Зиманова была защищена на основе двух опубликованных монографий и называлась "Политический строй Казахстана конца XVIII - первой половины XIX века". Защита состоялась 2 июня 1961 года в Институте государства и права АН СССР в Москве, а официально его докторская степень была утверждена ВАК СССР 25 ноября 1961 года.

Салык Зиманов Зиманович был активным ученым, и его деятельность не ограничивалась только учебной работой. В 1964 году он стал профессором, а в 1967 году - первым казахстанским юристом-академиком АН Казахской ССР.

С 1976 по 1977 годы Салык Зиманов Зиманович занимал должность главного ученого секретаря президиума АН КазССР. Однако его истинной страстью всегда была научная работа, и он не оставался на этой бюрократической должности надолго. С 1950 года он, как правило, одновременно занимал должность заведующего отделом в АН КазССР или в Институте философии и права, и с 1977 года эта деятельность стала его основной. В это время он вложил много сил и времени в формирование казахстанской школы историков и теоретиков права.

В 1990-х годах Салык Зиманов Зиманович стал активно участвовать в политической и государственной жизни Казахстана. В 1990 году, согласно действовавшему законодательству, он был избран в Верховный Совет КазССР как один из пяти депутатов от АН КазССР. Затем он занимал должность народного депутата КазССР (позднее Республики Казахстан) с 1990 по 1993 годы и работал в комитете по внешним отношениям и межпарламентским связям, а также руководил Комитетом по делам ветеранов и инвалидов.

Это был сложный и драматичный период в истории СССР, который характеризовался неудачными попытками реформирования, распадом Советского Союза и началом формирования независимых суверенных государств на постсоветском пространстве. В это время также началось вступление этих новых государств в Организацию Объединенных Наций, а также формирование Союза Независимых Государств (СНГ) из бывших союзных республик СССР.

Салык Зиманов Зиманович возглавил комиссию, которая занималась подготовкой окончательной редакции проекта исторической Декларации о государственном суверенитете Казахской ССР. Этот документ сыграл важную роль в определении будущего политического развития Казахстана. Он также был членом комиссии, работавшей над Конституционным Законом "О государственной независимости Республики Казахстан", который был принят Верховным Советом 16 декабря 1991 года. Зиманов руководил экспертной группой, участвовавшей в разработке проекта Конституции Республики Казахстан, принятой в 1993 году.

Он также активно участвовал в подготовке республиканской концепции Союзного договора и встречах представителей союзных республик перед распадом СССР.

Салык Зиманов Зиманович занимал руководящие должности в органах власти Казахстана, включая председательство в Комитете по делам ветеранов и инвалидов Верховного Совета РК, а также в Комитете конституционного законодательства и по правам человека Верховного Совета РК. Его деятельность в этот период была направлена на формирование современной социальной политики в Казахстане, что позволило стране опередить многие другие постсоветские государства в этой области.

В последующие годы с 1995 по 2005 годам Салык Зиманов Зиманович занимал важные должности в учебных учреждениях, став ректором Академического правового института "Парасат" и президентом ТОО "Интеллектуал-Парасат". В декабре 2010 года ему были также присуждены различные награды, включая Государственную премию Республики Казахстан и орден "Отан".

Заключение. Салык Зиманов внес неоценимый вклад в развитие правовой системы, установив основы справедливости и законности. Его уникальные идеи и реформы стали фундаментом для создания более справедливого и гармоничного общества. Наследие Салыка Зиманова в правовой сфере будет продолжать вдохновлять будущие поколения, подчеркивая важность инноваций и страстного стремления к справедливости в мире права. Салык Зиманов оставил нам не только обширное наследие в области права, но и вдохновение для того, чтобы изменять мир через закон и справедливость. Его вклад не только в укрепление правопорядка, но и в защиту прав граждан несомненно останется актуальным вечно. Это напоминает нам о том, что даже один человек может повлиять на формирование лучшего общества через свой вклад в право. Салык Зиманов остается символом не только юридической мудрости, но и стремления к справедливости. Его работа и реформы в области права проложили путь к развитию гражданских свобод и законности. Веками его имя будет напоминать нам о том, как один человек может изменить ход истории, усиливая правопорядок и защищая права граждан.

Салык Зиманович Зиманов оставил неизгладимый след в истории права, став одним из самых важных и влиятельных юристов своего времени. Его умение объединять интеллект и страсть к справедливости сделали его источником вдохновения для многих. Наследие Салыка Зиманова напоминает нам о важности правовой системы в обеспечении справедливости и равноправия, и это наследие будет служить источником вдохновения для будущих поколений юристов и активистов по защите прав человека.

Список использованной литературы

1. Баймаханов М.Т. Көрнекті заңгер ғалым // Азамат және көрнекті ғалым, академик Зиманов Салық Зиманұлы (Мерейтойлық жинақ) / Ред. Қ.А.Сағадиев, М.Ә.Құл-Мұхаммед. – Алматы: Атамұра, 2001. – 300 б.

2. Айтхожин Қ.Қ. Ұлы академиктер галактикасынан: Салық Зиманұлы Зиманов туралы // Құқық және мемлекет // Әлеуметтік жаңғырту: саясат және құқықтық қамтамасыз ету. – Алматы, 2013. – No1 (58). — 61-63 б.
3. Баймаханов М.Т. Көрнекті заңгер ғалым // Азамат және көрнекті ғалым, академик Зиманов Салық Зиманұлы (Мерейтойлық жинақ) / Ред. Қ.А.Сағадиев, М.Ә.Құл-Мұхаммед. – Алматы: Атамұра, 2001. – 300 б.
4. Зиманов С.З. Ұлттық-мемлекеттік құрылысты зерттеу әдістемесінің мәселелері // 19 ғасырдың 1-жартысындағы қазақтардың әлеуметтік құрылымы және Бөкеев хандығы. – Алматы: Арыс, 2009. – 400 б.
5. Зиманов С.З. Ленин және Қазақстандағы кеңестік ұлттық мемлекеттілік. – Алма-Ата: Ғылым, 1970. – 303 б.
6. Зиманов С.З., Ыдырысов Қ.З. Мұхамеджан Сералиннің қоғамдық-саяси көзқарастары. – Алма-Ата: ҚазССР ғылымы, 1989. – 165 б.
7. Зиманов С.З. КСРО-дағы автономизацияның теориясы мен тәжірибесі. – Алматы: Жеті-Жарғы, 1998. – 144 б.
8. Аманжолова Д.А. Қазақ автономиясы және Ресей. - М.: Жас Ресей, 1994. - 216 б.
9. Книга Алауханов Е.: Академик Салық Зиманов. Естеліктер <https://zimanov.kazguu.kz/>

ӘОК 304.42

ҚАЗАҚ МЕМЛЕКЕТТІК МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ ТЕТІГІ

А.Т. Муханова з.ғ.м. оқытушы

Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті КеАҚ, Атырау қаласы

Ж.А. Кеңес, А. Бисенбаев

Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті студенттері, Атырау қаласы

***Резюме.** Статья посвящена творчеству выдающегося казахского и советского юриста, государственного деятеля, доктора юридических наук сала Зимановича Зиманова. Для более детального и специализированного изучения различных секторов, фрагментов, отдельных тем его творчества важно в целом понимать структуру его личности, ее становление и развитие, основные приоритеты и достижения в исследованиях, его место в истории правовой науки и юридического образования, истории Казахстана. Идеи и творческое наследие академика Зиманова являются для нас большим подспорьем и руководством к действиям в нормотворчестве и решении общественных проблем.*

***Ключевые слова:** советский юрист, доктор юридических наук, Юриспруденция, Конституция, международное право.*

***Resume.** The article is devoted to the work of the outstanding Kazakh and Soviet jurist, statesman, Doctor of Law Salik Zimanovich Zimanov. For a more detailed and specialized study of various sectors, fragments, and individual themes of his work, it is important to generally understand the structure of his personality, its formation and development, the main priorities and achievements in research, his place in the history of legal science and legal education, the history of Kazakhstan. The ideas and creative legacy of Academician Zimanov are a great help and guide for us in norm-making and solving social problems.*

***Keywords.** soviet jurist, doctor of law, jurisprudence, constitution, international law.*

Салық Зиманұлы Зимановтың – көрнекті қазақ және кеңестік құқықтанушы, мемлекет қайраткері, заң ғылымдарының докторы (1961), профессор (1963), Қазақстан ҰҒА академигі (1967), Қазақстанның еңбек сіңірген ғылым қайраткері (1971), сонымен қатар Ұлы Отан соғысының қатысушысы, оның ішінде артиллерия полкінің командирі, дивизия командирінің

саптық бөлім бойынша орынбасары, миномет полкінің командирі, полковник. Зиманов-президенттік Бейбітшілік және рухани келісім сыйлығының (1993), Қазақстанның Мемлекеттік сыйлығының (2002) лауреаты. 1-дәрежелі Отан соғысы орденімен, Қызыл Жұлдыз орденімен, "Парасат" (2002) марапатталған. 1948 жылы ол Бүкілодақтық заң институтын бітіріп, өмір бойы заң саласында жұмыс істеді және заңгер ғалым ретінде бізге үлкен ғылыми мұра қалдырды.

Ең алдымен, оның басшылығымен құрылған және Он томдық "Қазақтар құқығының ежелгі әлемі" ғылыми туындысын атап өткен жөн, онда әлемдік мәдениет пен өркениет тарихында лайықты орын алуға лайық құқық жүйесі ретінде "ежелгі нысанда" қазақ құқығының бірегейлігі туралы идея дәлелді түрде ұсынылған және іске асырылған, сондай – ақ осы құқықтың аудармашылары туралы – би (судьялар) - дала ақсақалдары, данышпандар, көрнекті заңгерлер. Зиманов жазғандай, «ғасырлар бойы қалыптасқан және осы ерекшеліктерде өскен екі қуатты әлеуметтік-адамгершілік фактор бүкіл қазақ қоғамына еніп, оған үстемдік етті – сөз патшалығы мен заң патшалығы». Олардың аясында Қазақ құқығы "ежелгі формада" қалыптасты. Салық Зиманұлының толық шығармалар жинағына өткен ғасырдың 50-жылдарынан бастап жазылған жұмыстар кірді.

Әрине, тек қана біз болашақ заңгерлерге емес, Зимановтың замандастарына танымдық және ғылыми жоспарларда бірегей, өзінің ауқымы мен Қазақстанның тарихи-құқықтық ғылымы үшін маңыздылығы жағынан осы көрнекті адам мен азаматтың мұрасы қалдырылды. Оның шығармашылығының әртүрлі секторларын, фрагменттерін, жекелеген тақырыптарын неғұрлым егжей-тегжейлі және мамандандырылған зерттеу үшін оның жеке басының құрылымын, оның қалыптасуы мен дамуын, зерттеулердегі негізгі басымдықтары мен жетістіктерін, оның құқықтық ғылым мен заң білімі тарихындағы, Қазақстан тарихындағы орнын тұтастай түсіну маңызды. Ғылым тарихын зерттеудің құндылығы көрнекті ғалымдармен қарым-қатынаста, өмір мен шығармашылыққа бағдарлар, мысалдар табуда жатыр.

Салық Зиманұлы-республиканың егемендігінің бастауында тұрған көрнекті қазақстандық құқықтанушы ғалым. Академик Зимановтың энциклопедиялық білімі, қабілеттері мен тәжірибесі Қазақстанның Тәуелсіздігін қалыптастыру процесінде сұранысқа ие болды, жаңа құқықтық мемлекеттің іргетасын қалауға қызмет етті. Ал қазір, Қазақстан Тәуелсіздігінің мерейтойлық жылында біз әлі де салықшы Зиманұлының ғылыми мұрасының бастауына ораламыз. Осыған байланысты халықаралық және ұлттық құқықтың арақатынасының динамикасы бойынша Мен таңдаған баяндаманың тақырыбы да ерекшелік емес.

Мәлімделген тезис бойынша мені кейбір басылымдар қызықтырады. Сонымен, 1987 жылы С.З.Зиманов пен И.К.Рейтор кеңестік ұлттық-мемлекеттік құрылысты зерттеу үшін үлкен маңызы бар бірлескен монография дайындалып, жарияланды. Зерттеу кеңестік ұлттық - мемлекеттік құрылыстың өзін-өзі жетілдірудің "нақты "ішкі" мәселелеріне назар аударды, олардың шешімдері көбіне оның тиімділігіне байланысты: дамуда ұлттық-мемлекеттік құрылыстың тұжырымдамасы, функционалдық сыйымдылық критерийлері мен құрылымдық элементтері, сондай - ақ социализмді жетілдіру жағдайында оны қалыптастыратын факторлар қарастырылады; қарама - қайшылықтардың сипаты және оларды шешу тәсілі; автономды аумақтардағы социалистік құрылыс пен ұлттық-мемлекеттік құрылыстың мазмұны мен әдістеріндегі бірлік пен айырмашылық; Федеративтік қатынастар саласындағы және қоғамдық өмірді интернационалдандыруды күшейтуге, сондай - ақ ұлттық қатынастар саласында болып жатқан этнотрансформация және ассимиляция процестеріне байланысты сапалы жаңа құбылыстардың ұлттық мемлекет жүйесіндегі көрініс сипаты мен дәрежесі". Авторлар сонымен қатар кеңестік ұлттық-мемлекеттік құрылыстағы халықаралық және Ұлттық қатынастардың деңгейлерін зерттеді. С.З.Зимановтың одан әрі жарияланымдарында ұлттық - мемлекеттік құрылыс мәселелері автономизация арқылы қаралды.

Мен тағы бір тарихи жағдайға назар аударғым келеді. 2004 жылы С.З. Зимановтың шетелдік инвесторлармен келісімшарттарда ұлттық мүдделерді қорғау мәселесі бойынша 19-

бабы жарияланды. Академик М.К.Сүлейменов атап өткендей, академик С.З. Зимановқа тән келіспеушілік пен немқұрайлылықпен мемлекет пен халықтың мүдделері қорғалды. "Қазақстан шенеуніктерінің қабілетсіздігі мен сыбайлас жемқорлықты, заңнаманың жетілмегендігін пайдалана отырып, инвесторлар негізсіз артықшылықтар мен үстеме пайда алуға қол жеткізген кезде республиканың ұлттық мүдделеріне нұқсан келтіру жағдайлары болды".

Заң ғылымы мен практиканың жоғарыда аталған мәселелері ұлттық және халықаралық құқықтың арақатынасы мәселелерінде өзектілігін әлі жоғалтқан жоқ. Осы тақырып бойынша тиісті ғылыми зерттеулердің көлеміне қарамастан, біз қайтадан жүгінеміз және дамудың кейбір құбылыстары мен процестерін реттеуге тырысамыз.

Мемлекеттің қазіргі шындықтарында қауіпсіздікті қамтамасыз ету, халықаралық - құқықтық бақылау мүмкіндіктерін кеңейту міндеттерін шешуде өз ұмтылыстарын шоғырландыру қажеттілігін көбірек біледі. Интеграциялық процестердің қалыптасқан жағдайында халықаралық құқықтық тәртіпті құру үшін мемлекеттер ынтымақтастығының элементі күшейтіледі. "Халықаралық құқық тәртібі халықаралық құқыққа сүйенеді, бірақ бұл олардың мазмұны мен функционалдық сәйкестігін білдірмейді", - деп атап өтті профессор О.И.Тиунов. Осылайша, халықаралық құқықтың мазмұны мен нысаны мемлекеттердің жалпыға бірдей міндетті мінез - құлық ережелерін қалыптастыру кезінде халықаралық аренада өздерінің мүдделері мен көзқарастарын қалай және қаншалықты үйлестіре алғанына байланысты. Мүдделердің ортақтығына мемлекеттердің барлық қатынастары тиісті түрде дами алатын тиісті модельді, мінез-құлық ережелерін қалыптастыру қажеттілігін түсіну арқылы тікелей қол жеткізіледі.

Екінші жағынан, мемлекеттер өз мүдделерін ескере отырып құратын халықаралық құқықтың өзі ұлттық мүдделерге нұқсан келтірместен қалыпты даму үшін мүмкіндіктер туғызуда (егер бұл халықаралық құқық және мемлекеттің тиісті халықаралық - құқықтық нормалары тиісті түрде сақталатын болса). Осылайша, халықаралық құқық мемлекеттердің егемендік теңдігін жариялайды, яғни іс жүзінде әрбір мемлекет үшін құқықтар мен міндеттердің тең көлемін таниды; барлық мемлекеттерді ынтымақтастыққа және барлық халықаралық дауларды тек бейбіт жолмен шешуге шақырады; халықаралық қатынастарда қарулы күш қолдануға немесе күшпен қорқытуға тыйым салады және т. б. Осылайша, мемлекеттің сыртқы саясаты, егер ол бастапқыда танылған халықаралық құқыққа қайшы келсе, әлемде бар тәртіпке, мемлекеттердің ұлттық қауіпсіздігіне қауіп төндірсе, іске асырыла алмайды және дами алмайды.

Мәселен, Қазақстан Республикасында, әлемнің көптеген елдеріндегідей, елдің Негізгі Заңы мемлекеттің ішкі және сыртқы саясатын айқындайтын Конституция болып табылады. Бұдан басқа, мемлекеттің сыртқы саяси қызметінің мәселелері неғұрлым кең және тікелей Конституциядан кейін нормативтік актілер иерархиясында тұрған өзге де құжаттармен реттеледі. Оларда елдің сыртқы саясатының негізгі қағидаттары, мақсаттары, міндеттері белгіленеді, мемлекеттің бүкіл сыртқы саяси бағытын іске асырудың құрамдас элементтері мен тетіктері айқындалады. Сонымен қатар, бұл процесс үнемі дамып отырады, жұмыс істейді және жарамды, өйткені мемлекеттер халықаралық жағдайға және халықаралық қатынастардың басқа қатысушыларымен қарым-қатынастарының даму тенденцияларына байланысты осы құжаттарға да, тұтастай алғанда олардың сыртқы саясатына да тиісті түзетулер, толықтырулар мен өзгерістер енгізе алады.

Осы құқықтық құжаттармен мемлекет атынан сыртқы қатынастарда сөз сөйлеуге, халықаралық құқық нормаларын қабылдау және қамтамасыз ету процесінде өз мемлекетінің атынан іс жүзінде және заңды түрде қатысуға өкілетті Мемлекет басшысы, жекелеген мемлекеттік органдар атынан негізгі субъектілер белгіленеді.

Халықаралық-құқықтық қатынастардың басқа субъектілеріне қатысты мемлекеттің сыртқы саясатындағы өзгерістер, сондай-ақ басқа субъектілер тарапынан осы мемлекетпен қатынастардағы өзгерістер осы мемлекеттің өзінде де, басқа мемлекеттердің ішкі жағдайы мен ішкі саясатының өзгеруіне байланысты да жағдай мен ішкі саясаттың өзгеруіне байланысты

мүмкін болады, бұл түсінікті. Мұның бәрі ішкі саясаттың, мемлекеттің ұлттық заңнамасының сыртқы саясатымен, халықаралық құқықтың өзімен ортақ динамикасы мен тығыз байланысын көрсетеді.

Қазіргі халықаралық құқықтың беделі өте жоғары. Біз оның құқықтық табиғатымен есептелмейтін мемлекетті таба алмаймыз. Сонымен қатар, халықаралық құқық субъектілер арасында жоғары сенім деңгейінде қарым - қатынас орнатумен сипатталады. Ал соңғысы, өз кезегінде, әділ халықаралық (әлемдік) құқықтық тәртіпті құрудың кепілі болып табылады. Әділ әлемдік тәртіптің алғышарты-бүкіл әлемдік қоғамдастықтың қауіпсіздігі. Халықаралық қауіпсіздіктің кешенді жүйесі жекелеген мемлекеттің қауіпсіздігімен қамтамасыз етілген. Осы құқықтық құжаттармен мемлекет атынан сыртқы қатынастарда сөз сөйлеуге, халықаралық құқық нормаларын қабылдау және қамтамасыз ету процесінде өз мемлекетінің атынан іс жүзінде және заңды түрде қатысуға өкілетті Мемлекет басшысы, жекелеген мемлекеттік органдар атынан негізгі субъектілер белгіленеді.

Халықаралық-құқықтық қатынастардың басқа субъектілеріне қатысты мемлекеттің сыртқы саясатындағы өзгерістер, сондай-ақ басқа субъектілер тарапынан осы мемлекетпен қатынастардағы өзгерістер осы мемлекеттің өзінде де, басқа мемлекеттердің ішкі жағдайы мен ішкі саясатының өзгеруіне байланысты да жағдай мен ішкі саясаттың өзгеруіне байланысты мүмкін болады, бұл түсінікті. Мұның бәрі ішкі саясаттың, мемлекеттің ұлттық заңнамасының сыртқы саясатымен, халықаралық құқықтың өзімен ортақ динамикасы мен тығыз байланысын көрсетеді.

Халықаралық құқықтың басымдығы мемлекеттік егемендік қағидатын төмендетуді білдіре ме? Әрине, жоқ. Әйтпесе, біз халықаралық құқықтың негізгі принциптерін ұстануды тоқтатар едік. Бірқатар мемлекеттер мен халықаралық ұйымдардың тәжірибесінде бөтен аумақты бомбалау, экономикалық экспансия және т.б. жағдайлары халықаралық құқықтың нормалары мен принциптерін өрескел бұзу санатына жатқызылуы керек. Мемлекеттік биліктің егемендігі тек құқықтардың болуын ғана емес, сонымен бірге ішкі және халықаралық құқық нормаларын бұзғаны үшін мемлекеттің "жеке" жауапкершілігін де көздейді. Халықаралық құқық бойынша мемлекеттердің жауапкершілігінің ерекше Халықаралық кодексін құру көзделіп отыр.

Халықаралық құқық нормалары жүйесінің Қазақстан Республикасының құқықтық жүйесіне әсері қалай көрінеді?

Біріншіден, Қазақстан Республикасының Конституциясында халықаралық құқық жөніндегі барлық мамандар құптайтын елеулі жаңалық пайда болды. Қазақстан Республикасы Конституциясының 4-бабының 1-тармағына сәйкес "Қазақстан Республикасында қолданылып жүрген құқық Конституцияның, оған сәйкес келетін заңдардың, өзге де нормативтік құқықтық актілердің, Республиканың халықаралық шарттық және өзге де міндеттемелерінің, сондай - ақ республика Конституциялық Кеңесі мен Жоғарғы Сотының нормативтік қаулыларының нормалары болып табылады". ҚР Конституциясының жоғарыда аталған бабының 3-тармағы "Республика ратификациялаған халықаралық шарттардың оның заңдарынан басымдығы бар және халықаралық шарттан оны қолдану үшін заң шығару талап етілетін жағдайларды қоспағанда, тікелей қолданылады" деп айқындайды. Аталған норманың енгізілуі Қазақстан құқығындағы жаңа дәуірдің басталуын білдіреді. Басымдық тақырыбындағы пікірталас әлі аяқталмағанымен, негізгі үрдіс Қазақстан Республикасы Конституциясының нормаларымен белгіленген.

Екіншіден, халықаралық гуманитарлық құқық нормаларының әсерінен (кең мағынада) қазақстандық заңнаманың құрылымы өзгерді. Адам құқықтары туралы конституциялық бөлім халықаралық шарттарға қарағанда әлдеқайда толық баяндалған. Сонымен қатар, азаматтық, еңбек, отбасылық, қылмыстық заңдарға айтарлықтай өзгерістер енгізілді. Мұндай жаңалықтардың мақсаты, ең алдымен, өз азаматтарына, сондай-ақ Қазақстан Республикасының аумағындағы шетелдіктерге қатысты мемлекеттік билік пен жергілікті өзін-өзі басқару органдарының құқықтарын ғана емес, міндеттерін де дәл анықтаудан тұрады. Біздің ойымызша, халықаралық гуманитарлық құқық нормалары қазақстандық заңнама үшін

үлкен маңызға ие болуы үшін ондағы жалпы ерекше бөліктерді бөліп көрсету керек. Жалпы бөлімде гуманитарлық құқықтың барлық принциптерін сипаттау, негізгі ұғымдарды анықтау болуы керек. Ерекше бөлімде азаматтардың жекелеген санаттарының, мысалы, әйелдер мен балалардың, босқындар мен мәжбүрлі қоныс аударушылардың және т. б. құқықтарына назар аудару қажет.

Үшіншіден, тәжірибе Қазақстан Республикасының Адам құқықтары туралы жаңа заңнамасын сынақтан өткізетіні белгілі. Егер Қазақстан Республикасы қатысушысы болып табылатын халықаралық құқықтық актілерге сілтеме жасауға рұқсат етілсе, онда көптеген соттар оны пайдалануды бәсеңдеткен жоқ, алайда олардың басым бөлігі прогрессивті новеллаға мүлдем жауап бермейді. Халықаралық құқық нормаларынан бас тарту белгілі бір дәрежеде біздің заңнамаға және оны қолдану практикасына енген "шетелдік элементтен" қоркумен түсіндіріледі. Мұндай аландаушылық орынды ма? Мүмкін емес. Бұл, керісінше емес, ұлттық құқықты қорғауға бағытталған халықаралық құқық нормаларының құқықтық табиғатын тануды білмеуінен туындайды.

Төртіншіден, халықаралық құқық Қазақстандық мемлекеттік билік органдарының құрылымына, функцияларына айтарлықтай әсер етті. Қазіргі барлық дерлік мемлекеттерде президент басшы болып табылатындығына назар аудару қажет. Әлемдік тәжірибеде мемлекеттік органдар мен жергілікті өзін-өзі басқарудың құрылымы негізінен сәйкес келеді. Бұл ынтымақтастықтың жалпыға бірдей танылған халықаралық стандарттары тұрғысынан негізделген.

Бесіншіден, халықаралық-құқықтық ықпалдың нәтижесі Қазақстан Республикасының құқықтық субъективтілігін одан әрі дамыту болып табылады. Құқықтық субъектілік мәселелері әрқашан халықаралық құқық ғылымында іргелі орынға ие болды. Бұл табиғи нәрсе, өйткені халықаралық құқық халықаралық өмірдің маңызды құбылыстарына байланысты шеңбері өзгерген субъектілер арасындағы қатынастарды реттейді. Кеңес Одағының соңғы жылдары одақтас республикаларда, оның ішінде Қазақ КСР-де нақты егемендік пен халықаралық құқықтық субъективтілікке беталысы байқалды. Соңғысы Одақ пен одақтас республикалардың құзыретін ажырататын бірқатар нормативтік актілер мен заңдардың қабылдануында көрінді. Дәл осы кезеңде "одақтас республиканың КСРО-дан шығуына байланысты мәселелерді шешу тәртібі туралы" 1990 жылғы 3 сәуірдегі Заң қабылданады. Біздің республикада бұл үрдіс сол кезеңдегі мемлекеттің сыртқы экономикалық қызметін реттейтін бірқатар заңнамалық актілерді, атап айтқанда "Қазақ КСР сыртқы экономикалық қызметінің негізгі принциптері туралы" 15-тен заңдарды қабылдауда көрініс тапты 1990 жылғы желтоқсан; 1990 жылғы 30 қарашадағы" Қазақ КСР-і еркін экономикалық аймақтар туралы"; 1991 жылғы 14 маусымдағы" Қазақ КСР-і валюталық реттеу туралы", Қазақ КСР Президентінің Жарлықтарын, Министрлер Кабинетінің кейбір ережелерін басып шығаруда. Жоғарыда аталған заңдар мемлекеттің сыртқы экономикалық тәуелсіздігін растады. Бірақ 1990 жылғы 25 қазанда республиканың Жоғарғы Кеңесі қабылдаған Қазақ КСР-нің Мемлекеттік Егемендігі туралы Декларация Қазақстанның халықаралық қатынастардың толыққанды субъектісі, дербес және тәуелсіз мемлекет болуға ниетін растады. Осыған ұқсас актілер одақ Федерациясының барлық дерлік субъектілерінде қабылданды, яғни одақ басшылығының дағдарысы нақты көрінді. 1991 жылғы 16 желтоқсанда "Қазақстан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігі туралы" Конституциялық заң қабылданды, ол шын мәнінде тәуелсіз, дербес мемлекет деп жариялады.

Әлемдік қоғамдастыққа кіре отырып, Қазақстан Республикасы өзінің халықаралық құқықтық субъективтілігін дамыта және іске асыра отырып, оның нақты мүшесі болуға тиіс еді. Халықаралық құқықта субъектінің объективті қасиеттері: (1) Халықаралық құқықтың негізгі субъектілеріне тән егемендік; (2) дербес шарттық практика; (3) дипломатиялық және консулдық өкілдіктермен және шет мемлекеттермен алмасу; (4) егемен мемлекеттің халық арасындағы ұйымдардың қызметіне қатысуы болып табылады.

Алтыншыдан, қазіргі заманғы Халықаралық экономикалық қатынастар үшін көптеген мәселелерді тек ұлттық құқықпен емес, нормалардың, қағидаттардың, халықаралық құқық

институттарының немесе негізінен халықаралық құқықтың қатысуымен қарастыру тән. Бұл даусыз емес, бірақ менің ойымша, профессор В. Шумиловтың ұстанымы қызықты. М.: "шын мәнінде, бұл мемлекеттердің ішкі құзыреттілігін біртіндеп беру туралы, егемендікті саналы түрде, әр түрлі деңгейде үйлестірілген шектеу туралы (Мен бөлген), бұл құқықтың бекітілген нормаларында тек ұлттық, аймақтық, блоктық мүдделер ғана емес, сонымен бірге тұтастай алғанда халықаралық қоғамдастықтың мүдделері көрініс табуы үшін".

С.З.Зиманов-Қазақстанның заң ғылымы тарихындағы, ең алдымен мемлекет және құқық тарихындағы ең биік шың. Дегенмен, біз Салық Зиманұлының ғалым, мемлекет және қоғам қайраткері ретіндегі жоғары жетістіктерінің бірнеше тобын, оның мұғалім және Ғылым көшбасшысы ретіндегі өмірлік сабақтарын шартты түрде бөліп көрсетуге тырысамыз. С.З.Зимановтың тағдыры көтерген өмірдің алғашқы шыңы оның жауынгер ретіндегі өмірі болды. Салық Зиманұлы Соғыс жолдарымен оншақты майданнан өтіп, төрт рет жараланды. Екі жауынгерлік орденмен – Қызыл жұлдыз және бірінші дәрежелі Отан соғысы орденімен, медальдармен марапатталған. Бірінші орденмен 22 жастағы рота командирі шайқастардағы батыл шабуыл әрекеттері үшін, 1943 жылы шілдеде Н кезінде Никке қарсы үш блиндаж жойылған және сонымен бірге С.З. Зиманов бөлімшесінде үлкен шығынсыз биіктердің бірін алғаны үшін марапатталды.

1945 жылы наурызда Польшадағы Гданьск маңында 24 жастағы гвардия майоры С. З. Зиманов, содан кейін полк командирінің орынбасары өзінің басты әскеривигінін жасады. Бұл солай болды. Фашистер қорғаған стратегиялық биіктердің бірі полктің алға жылжуын тоқтатты, оны басып алуға бірнеше әрекет жасалды. Зиманов атыстан кейін шатасуды пайдаланып, биіктікке көтеріліп, оны басып алған басып алу тобын басқаруға өз еркімен келді. Алдымен абдырап қалған фашистер өз позицияларын қалдырды. Алайда, жау биіктікті үмітсіз жауынгерлердің шағын тобы басып алғанын көргенде, ол Жаңа қарсы шабуылды бастады және шайқаспен Зиманов тобына жақындады. Қиын жағдайда, жаудың биіктікті қайтадан басып алуына жол бермей, Салық Зиманұлы рация бойынша өзіне от қойды. Биіктіктің жаппай минометпен атылуы шабуылдаушыларды үлкен шығындармен шегінуге мәжбүр етті. Бүкіл полк батылдар тобының биіктіктегі шайқасын бақылап отырды. Қарсыластың қарсы шабуылынан кейін полк шабуылға көтеріліп, шегініп бара жатқан гитлерлерді қуып, бір шақырымға дейін алға жылжи алды. Героігі үшін Зиманов бірінші дәрежелі Отан соғысы орденімен марапатталды.

Зимановтың бұл әскери шыңы өзін - өзі қайырымдылықтың, героіктің, патриотизмнің және Отанға деген сүйіспеншіліктің шыңы болды.

С. З. Зимановтың екінші өмірлік шыңы, дәлірек айтсақ, бүкіл тау жотасы-оның ғылыми еңбектері. Ол алған классикалық емес құқықтық білімнің, негізінен өзін-өзі тәрбиелеудің (сырттай оқу және экстернат процесінде) арқасында Зиманов ешқашан заңды ұғымдардың жалпыға бірдей танылған анықтамаларымен, догмаларымен және схемаларымен шектелмеген. Ол кеңдігімен, тәуелсіздігімен және көптеген мәселелерге стандартты емес көзқарастарымен ерекшеленді. Мүмкін, осының арқасында, сондай - ақ тарихи ізденістерге бейімділіктің нәтижесінде және жеке инте - ресурстардың арқасында Зиманов салалық емес, жалпы іргелі зерттеулерге, оның ішінде, ең алдымен, мемлекет пен құқық тарихына бейім болды, оның аясында ол аз зерттелген және зерттелмеген мәселелерді қамтуға бағытталған мемлекет және Қазақстан құқығының тарихы. Бұл оның негізгі ғылыми орны болды.

Белгілі болғандай, Салық Зиманұлы Құқық философиясы және мемлекет пен құқықтың жалпы теориясы бойынша ірі жұмыстар жасаған жоқ, дегенмен ол мұнда да бірқатар Жарияланымдар дайындады (соның ішінде бірлескен авторлықта), өйткені тамаша спикер конференцияларда баяндамалардың теориялық тақырыптарын көтерді (бірақ мұндай жағдайларда ол әрдайым мақалалар ұсынбайды).жұртшылық). Ол арнайы және саяси және құқықтық ой тарихымен айналыспады, дегенмен ол бірқатар талантты оқушыларды дайындады және олармен бірге, әдетте, бірқатар еңбектер шығарды, кейде оқушыларға кітап шығаруға көмектесті: онымен бірге авторлықсыз мұны істеу әлдеқайда қиын болды.

Жалпы, оның жеке ғылыми қызметінің негізгі бағыттары XVIII ғасырдың екінші жартысы – XXI ғасырдың бірінші онкүндігі Қазақстанның мемлекет және құқық тарихы бойынша бірқатар тақырыптар болды. бұл бағытқа оның "XIX ғасырдың бірінші жартысындағы қазақтардың қоғамдық жүйесі" (1958), "XVIII ғасырдың аяғы мен бірінші жартысындағы Қазақстанның саяси жүйесі" атты кітаптарының үлкен сериясы жатады XIX ғасыр" (1960) , " РЕСЕЙ және Бөкей хандығы "(1982)," Ленин және қазақ кеңес мемлекеттілігінің дамуы "(1970)," РСФСР Ұлттар істері жөніндегі халық комиссариатының қазақ бөлімі " (1975, С. О. Дәулетова мен М. Ш. Исмағұлов) , " Азаттық идеялардан Бұхара мен Хивадағы кеңестік мемлекеттілікке дейін "(1976)," КСРО-дағы автономизация теориясы мен практикасы " (1998). Осы жұмыстар сериясында "қазақ билер соты – бірегей сот жүйесі" (2008)кітабы – бір мезгілде төрт тілде басылып шыққан оның өмірінің соңғы жылдарындағы ойларының қорытындысы, сондай-ақ ол және оның тобы жинаған қазақтардың әдеттегі құқығы мен билер соты туралы әдеби (тарихи зерттеулер мен көркем әдебиеттен) және мұрағаттық материалдардың он томдығы бар – "Қазақтар құқығының ежелгі әлемі". Мемлекет пен құқықтың болашақ тарихшылары құқық тарихы туралы осы материалдарды әлі де мұқият зерттеген жоқ. Ең алдымен, жаңа тарих бойынша зерттеулерге "Қазақстан Республикасының Конституциясы және Парламенті" (1996) және "Тәуелсіздік жариялаудың қиын жылдарындағы Қазақстан Республикасының Парламенті" (2011) пәнаралық бағыттағы кітаптарды жатқызуға болады. Аталған және оның басқа да іргелі зерттеулері болашақта өз мағынасын жоғалтпайтын жұмыстарға жатады. Бұл еңбектер оның белгісіз өткенді білудегі, еуразиялық саяси және құқықтық даму контекстінде өз халқының тарихын қайта құрудағы, Қазіргі тарихи процесті талдаудағы қол жеткізген жаңа шыңы болып табылады.

Салық Зиманұлы екі шақырылымдағы Қазақстан Жоғарғы Кеңесінің депутаты бола отырып, құқықтық жүйенің теориялық негіздерін құрып қана қоймай, оларды іс жүзінде жүзеге асырды. Ол Тәуелсіз Қазақстанның құқықтық жүйесі құрылған жылдары норма шығару процесінің тікелей қатысушысы болды. С. З. Зимановтың орасан зор шығармашылық мұрасының ішінде қазақстандық парламентаризм мен норма шығармашылығына арналған бірқатар жұмыстар бар, онда ол парламентаризмнің дамуы, парламентаризм мәдениетін арттыру, Парламент қабылдайтын заңнамалық актілердің сапасы, норма шығармашылығындағы құқықтық ғылымның рөлі туралы өзінің көзқарасын баяндады.

Олардың қатарына оның Парламентте жұмыс істеген кезінде жазған мақалалары, парламенттік трибунадан және түрлі конференцияларда, соның ішінде халықаралық конференцияларда баяндамалары мен сөйлеген сөздері жатады. Ол кейбір жұмыстарды кейінірек, қазақстандық құқықтық жүйенің даму тенденцияларын ескере отырып, тәжірибені түсіну негізінде жазды. Бұл жұмыстардың көпшілігі салық Зимановичтің көзі тірісінде де, қайтыс болғаннан кейін де жарық көрген оның шығармаларының жинақтарында қайта басылды. Академик Зимановтың жүз жылдығы мен ел Тәуелсіздігінің отыз жылдығы кезінде кейбір қорытындыларды шығару үшін салық Зиманович айтқан идеяларға жүгіну керек және оларды Қазақстандағы заң шығару процесінің қазіргі жағдайымен салыстыру негізінде ол қойған мәселелердің қайсысы өз шешімін тапқанын және қандай проблемаларды шешу қажет екенін түсіну қажет сияқты.

С. З. Зимановтың еңбектерін қайта оқи отырып, оның көптеген идеялары жүзеге асырылды деп айтуға болады. Мысалы, оның заң жобалары өздігінен емес, белгілі бір тұжырымдама негізінде жасалуы керек деген ойлары Заңның міндетті талабы болды. Тіпті Парламенттің, оның Палаталарының ішкі құрылымын Зиманов болжаған. Мен С.З. Зиманов белгілеген проблемалар мен кемшіліктерге жүгінгім келеді, олар оларды шешу жолдарын да көрсетті, бірақ өкінішпен айтуға болады, олар әлі де шешілмейді және жойылмайды, бүгінгі күнге дейін өзекті. Осы мәселелер туралы айта отырып, салықшы Зиманұлының идеялары біз үшін тек тарихи қызығушылық тудыратынын, сонымен қатар біздің Парламент пен қазіргі қоғам үшін теориялық және практикалық тұрғыдан өте маңызды екенін атап өткім келеді. Салық Зиманұлы бізге проблемаларды шешудің ғылыми тәсілін үйретіп: "бүгінгі шындықты

шынайы жарықта көру үшін оны кешегі жағдайдың жалғасы және дамуы ретінде қарастыру керек", - деп атап өтті.

1. Зиманов С.З. заң шығаруды "тірі процесс"деп атады. Ол былай деп жазды: "заң шығару оңай шаруа емес, әсіресе бұл салада тәжірибесі жоқ жаңа егемен мемлекет үшін. Алайда, бұл жағдай республиканың Жоғарғы Кеңесі қабылдаған заңдардың құрылымы мен мазмұнында кездесетін өрескел әрекеттерді ақтауға қызмет ете алмайды. Бұл проблемалар заңдардың тиімділігін төмендетеді, бұлыңғырлықты, оқудың екі жақтылығын тудырады, бұл кейде нақты пута ницаны тудырады". Бүгін біз тәжірибенің жоқтығына сілтеме жасай алмаймыз. Мен өзімнің депутаттық тәжірибемнен мұндай "қателіктер" қиындық тудыратынына және көбінесе заңды дұрыс түсіну мен қолданудың мүмкін етігіне көз жеткіземін. С. З. Зиманов алғашқылардың бірі болып "заң дайындауда, заң шығару қызметінде кәсібилік" қажеттілігі туралы мәселе қойды. Бұл талап Мәжілістің депутаттық корпусының жаңаруы мен жасаруы жақында өткен сайлау процесі жағдайында болған кезде одан да өзекті болып отыр. Нәтижесінде Парламентке заңдармен жұмыс істеу тәжірибесі жоқ көптеген депутаттар келді.

Бүгін нормативтік құқықтық актінің мәтінін дайындау міндетті түрде осы жұмысты жүзеге асыру үшін қажетті біліктілігі бар заңды және жеке тұлғаларға конкурстық негізде тапсырылуы тиіс екенін анықтау қажеттілігі туындады.

2. Заң шығармашылығының негізгі проблемаларының бірі С.З.Зиманов заң шығармашылығының нақты шекараларын анықтауды қарастырды. Ол заңдарда және басқа да нормативтік құқықтық актілерде реттеуге жататын мәселелерді нақты ажыратуға қол жеткізу керек деп жазды. Ол Үкімет енгізген көптеген заң жобалары "заңға тәуелді актілер түрінде сәтті рәсімделуі мүмкін" деп атап өтті, олар "Парламентті шамадан тыс жүктейді және оны негізгі міндеттерден алшақтатады". Сондай-ақ, ол заңдар мен заңға тәуелді актілер арасындағы шекараны жуу тек билік жүйелерінің қарым-қатынасындағы шатасуды арттыратынын атап өтті. Барлық осы сөздердің дұрыстығы, олардың өзектілігі уақытпен расталды. Мемлекет басшысының 2020 жылғы 1 қыркүйектегі Қазақстан халқына Жолдауында ҚР Президенті Қ. К. Тоқаев қазіргі заманғы норма шығарудың негізгі проблемасы " атқарушы билік қызметін шамадан тыс заңнамалық регламенттеуде жатыр. Біз министрлер мен әкімдерден талап етеміз, бірақ олардың өкілеттіктері заңдар мен қаулылардың егжей-тегжейлі нормаларымен шектеледі. Бұл мемлекеттік аппараттың жұмысын тежеп қана қоймай, парламентті де жүктейді". Осыған байланысты ол "заңнаманы өзгерту арқылы құқықтық реттеу деңгейлері арасындағы тепе-теңдікті қамтамасыз етуді"тапсырды. Әрине, бұл мәселені шешу керек.

3. Парламент жұмысындағы кемшіліктер туралы айта отырып, С.З. Зима - нов өз жұмысындағы маңызды кемшілікті "заң шығарудағы басым, негізгі бағыттарды ажырата алмау сияқты құлықсыздық емес"деп атады. Мысал ретінде ол АҚШ-ты келтіреді, онда қарастырылған жобалардың тек 6-8 пайызы ғана заңға айналады. Бізде, деп жазды С. З. Зиманов, бұл көрсеткіш шамамен 100 пайызды құрайды. С. З. Зиманов Парламент өзінің әлеуетін негізінен басым, бірінші кезектегі міндеттерді шешуге бағыттауы керек деп есептеді. Осыған байланысты заң жобаларын қараудың мұндай үрдістері қазіргі Парламенттің жұмысында да байқалуда.

4. С. З. Зиманов "заңнамалық актілердің тұрақтылығының болмауы, оларға жиі түзетулер енгізу – заң шығармашылығының әлсіздігінің сенімді белгісі"деп жазды.

Ол бұрын қабылданған заңдарға өзгерістер мен толықтырулар енгізуге деген шамадан тыс құмарлықты үнемі сынға алды: "сия әлі кеуіп үлгермеген заңдарға өзгерістер мен толықтырулар енгізу жиі кездесетіні таңқаларлық емес". Айта кету керек, тұрақтылықтың болмауы және заңнамалық актілерге жиі түзетулер енгізу қазіргі уақытта заң шығарудың негізгі мәселелерінің бірі болып табылады. Тек 2020 жылы Парламент 110 заң қабылдады, оның тек 8 – і ғана тәуелсіз (үш кодексті қосқанда) және 62 - сі түзетулерден тыс бағытталған заңдар (оның 3 – і конституциялық заңдарға түзетулер енгізуге арналған). Қалғаны-ратификацияланған шарттар.

5. С.З. Зиманов атап өткен негізгі мәселелердің бірі "парламенттік бақылау" мәселесі болды. Заң шығарушы орган атқарушы билікті алмастырмай, атқарушы биліктің іс-әрекетін бақылаудың тиімді тетіктеріне ие болуы керек және Үкімет Парламентке есеп беруі керек. Мұны 2017 жылғы конституциялық реформа жүзеге асырды. Қазақстан Конституциясында Парламенттің Үкімет мүшелерінің есептерін тыңдау жөніндегі өкілеттіктері бекітілді. Сонымен қатар, бүгінгі таңда бұл парламенттік функция тиімді түрде тартылмаған. Үкімет мүшелері үшін заңдардың "орындалуы" немесе орындалмауы туралы нақты заңды анықтама әлі жоқ.

Осы сұрақтардың барлығына әлі жауап табу керек.

6. Соңында мен С. З. Зиманов көтерген бір маңызды мәселеге тоқталғым келеді.

Жоғарыда айтылғандардың барлығы негізінен заң шығару қызметінің нысандары мен әдістеріне қатысты. Сонымен бірге, С. З. Зиманов негізгі мағынаны, құқықтық әсердің мәнін атайды.

Ол былай деп жазды: "құқықтың мақсаты – бұл құқықтың мүмкіндіктерін және барлық заңды құралдардың арсеналын экономикада және мемлекет әкімшілігінде болып жатқан оқиғалардың пайдасына пайдалану ғана емес, бұл, әрине, маңызды". Бірақ осының бәрімен ол "қазіргі кезеңдегі құқықтық тәжірибенің құқықтық ойлауындағы басты нәрсе-оның орталығында адам қоғамдық қатынастарды құқықтық реттеудің қайнар көзі және мәні мен әдістерінің бастауы ретінде болуы" деп атап өтті. Бұл мәселені шешу, адамды құқықтық институттардың орталығына орналастыру, белгілі бір жетілдірулерді норма шығару практикасына енгізуден гөрі әлдеқайда күрделі болып көрінеді. Бұл міндет заң ғылымы мен практикасының күштерін біріктіруді, мемлекеттік және қоғамдық ерік-жігердің көрінісін, демократиялық өзгерістерге шынайы ұмтылыстардың болуын талап етеді.

Біздің қоғамның қазіргі кезеңінде әрбір заң жобасын қарау кезінде, Мемлекет басшысы атап өткендей, заңнамалық нормалардың адамдардың мүдделерімен қалай салыстырылатынына назар аудару қажет. Бұл бүкіл қоғамның мүддесін білдіретін халық үніне құлақ асатын Үкімет пен Парламент қағидатын жүзеге асырады. Сондықтан академик Зимановтың идеялары мен шығармашылық мұрасы біз үшін норма шығаруда және қоғамдық мәселелерді шешуде әрекет етуге үлкен көмек және басшылық болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Зиманов С. З. Повысить правовую культуру Парламента // Казахстанская правда. – 1991, 12 ноября; Советы Казахстана. – 1992. – 7 апреля.
2. Зиманов С. З. Мысль о новом Парламенте // Советы Казахстана. – 1994. – 19 апреля.
3. Зиманов С. З. Время требует перестроить работу Парламента и Правительства // Казахстанская правда. – 1994. – 19 апреля.
4. Доклад на Международной Научно-практической конференции «Парламентаризм в Казахстане: состояние и перспективы развития», состоявшейся в г. Астане 22 ноября 2007 г. – Астана, 2007. – С. 8–26.
5. Зиманов С. З. Казахский академический университет и государственно-правовая наука. – Алматы: Дайк-пресс, 2008. – 315 с.

ҚҰҚЫҚ ҒЫЛЫМЫНЫҢ САҢЛАҒЫ САЛЫҚ ЗИМАНҰЛЫ ЗИМАНОВ

С.К. Нысанова т.ғ.к

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ.

К.Т. Калих

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті студенті, Атырау қ.

Резюме: *эта статья посвящена жизненному пути, трудовым достижениям и достижениям выдающегося ученого нашей Родины, основателя юридической отрасли в Казахстане-юриста - академика-Салыка Зимановича Зиманова, его огромному вкладу в развитие и становление политической системы, юридической сферы государства Казахстан. Работа сала Зимановича по благоустройству, развитию и созданию различных отраслей юридической науки в Казахстане. Немаловажную роль играют труды отечественного юриста академика сала Зимановича, направленные на обсуждение и определение политической системы, государственного устройства в первые годы независимости нашего государства.*

Ключевые слова: *путь юриста, первый казахский юрист-академик, первый академик Академии наук, первый доктор юридических наук.*

Resume: *this article is devoted to the life path, labor achievements and achievements of an outstanding scientist of our Motherland, the founder of the legal industry in Kazakhstan - lawyer - academician -Sal Zimanovich Zimanov, his huge contribution to the development and formation of the political system, the legal sphere of the state of Kazakhstan. The work of Sal Zimanovich on the improvement, development and creation of various branches of legal science in Kazakhstan. An important role is played by the works of the Russian lawyer academician Sal Zimanovich, aimed at discussing and defining the political system, the state structure in the early years of independence of our state.*

Keywords: *the path of a lawyer, the first Kazakh lawyer-academician, the first academician of the Academy of Sciences, the first Doctor of Law.*

Қазіргі уақытта, Қазақстан заң ғылымының академигі, қазақ құқықтану саласының негізін қалаушы, заңгер-академик, заң заңғары Салық Зиманұлының 100 жылдық мерейтойы болып отыр. Өзінің өмір жолында ғалым көптеген асулардан өтіп, ғылыми еңбек жолында парасаттылық пен қайсарлықты көрсетіп, патриоттық пен батылдықты, еңбекқұмарлықты дәріптеді. Ол өзінің өмір жолында көптеген қиындықтардан өтіп, Қазақстанның мемлекеттік және саяси тұрғыдан дамуы үшін өте маңызды еңбек атқарды. Ғылыми еңбек жолында ол Қазақстанның мемлекет және құқық тарихын, мемлекет және құқық теориясын зерттеп, көптеген зерттеулер, талдаулар жасап, еңбектер, ғылыми жұмыстар жазды.

Салық Зиманұлы өз өмір жолында көп қырлы тұлға болды. Өз елі мен жері үшін күресіп, ержүректік пен батылдық танытып, патриоттық сезімді дәріптеді. Ол Ұлы Отан соғысы кезінде батырлық және батылдық қасиеттерін көрсетті. Әскери қызметін адал түрде атқарды, соғыс жағдайын талдай және бағалай білді. Жас кезінен бастап ғылым мен білімге құштар болды, өзінің еңбек жолдарында талай жетістіктерге жетіп, мемлекеттің саяси жүйесі мен экономикалық жағдайының дамуына, қалыптасуына үлкен әсер тигізді.

Салық Зиманұлы өзінің өмір жолында көптеген тәжірибе жинақтап, үлкен жұмыстар атқарды, Қазақстандағы заң саласының біртұтас дамуы мен қалыптасуы жолында еңбек етті. Өмірлік тәжірибесі, еңбек жолындағы жетістіктері, білгірлігі мен жоғары ойлауы арқылы ерекшеленіп, өз әріптестерінің ортасында аса құрметті орынға ие болды. Салық Зиманұлы Зиманов Қазақстандағы заң саласын қарқынды түрде дамыту жолында еңбек атқарып, заң ғылымын зерттеген және маңызды талдаулар жасаған аса көрнекті ғалым. Ол өз еңбектерінде қазақ құқықтану саласы бойынша терең зерттеулер арқылы талдаулар жасап, мемлекет

заңнамасын, конституциялық құқықты, мемлекет пен құқық теориясын зерттеді. Салық Зиманұлы 12-ден астам ғылыми жұмыстардың және оның ішінде 200 монографияның авторы болып табылады. Оның жетекшілігімен «Кеңестік Қазақстанның мемлекет және құқық тарихы» атты үш томдық кітап жарық көрді. Бұл еңбегінде ол Кеңестік Қазақстанның мемлекет пен құқық тарихына терең зерттеулер жүргізіп, сол кездегі мемлекет пен құқық тарихының қалыптасуы жөнінде жазды.

Салық Зиманұлының «XIX ғасырдың бірінші жартысындағы қазақтардың қоғамдық құрылысы», «XVIII ғасырдың аяғымен XIX ғасырдың бірінші жартысындағы Қазақстанның саяси жүйесі», «Ресей және Бөкей хандығы», «Қазақтың билер соты-бірегей сот жүйесі» сынды көптеген еңбектері қазіргі заң ғылымындағы классикалық еңбектерге айналды. Бұл еңбектерінде ол қазақ халқының мәдени-рухани әлемінен сыр шертті, сол кездердегі қазақ қоғамының қоғамдық құрылысын және саяси жүйесін талқылады, сонымен қатар, Бөкей хандығындағы қазақ мемлекеттілігінің қалыптасуы жайында талқылады, сол замандағы билер сотының жүйесі туралы айқындап жазды.

Заңгер-академик Салық Зиманұлының атап айтылған еңбектерімен қатар, Қазақстанның және Орталық Азия елдерінің саяси тарихы және саяси-құқықтық ойы бойынша зерттеулері Қазақстанның заң ғылымының қарқынды түрде дамуына үлес қосты. Салық Зиманұлының заң саласындағы еңбектері, ғылыми жұмыстары маңызды орын алады және Қазақстан мен ТМД елдерінің қоғамдастығы оның еңбектерін, зерттеулерін жоғары бағалады, еңбектері қазақстандық және шетелдік ғалымдардың, зерттеушілердің сұранысына ие болды. Қазақ құқықтану ғылымының негізін салушы, Қазақстандағы тұңғыш заңгер-академик Салық Зиманұлы Зиманов 1921 жылы 19 ақпанда Гурьевте, қазіргі Атырау қаласында дүниеге келген. Оның әкесі Зиман Жарылғасынов өнерді өте жақсы көретін, ол отбасын өнер мен мәдени білімге баулуға тырысты.

Салық Зиманұлы Гурьевте Жамбыл атындағы қазақ орта мектебін бітірген. Салық Зиманұлының арманы Алматы медициналық институтына түсу болатын. Әкесінің қайтыс болуына байланысты бұл арманы орындалмады. Кейіннен ол мұғалімдік курсты тәмамдап Гурьев облысы Маңғыстау ауданы Форт-Шевченко орта мектебінде мұғалім болып жұмыс істеді.

1939 жылдың аяғында ол Кеңес армиясына шақырылып, 1941 жылға дейін Грузияда әскери қызмет атқарды. Ұлы Отан соғысы кезінде Салық Зиманұлы өзін соғыс жағдайын талдай және бағалай алатын командир және қиын жағдайларда ержүректікпен, батылдықпен және батырлықпен әрекет ететін жауынгер ретінде көрсетті. Әскери қызметтегі еңбегі үшін С.Зиманұлы Қызыл Жұлдыз орденімен марапатталды, медальдар мен басқа да марапаттарға ие болды.

Салық Зиманұлы ұзақ жылдар бойына өз еңбек жолында адал түрде қызмет етті, мемлекет дамуына өз үлесін қосты. 1944 және 1945 жылдар аралығында екінші дүниежүзілік соғысқа қатысып, дивизион командирі, миномет полкі және артиллериялық полк командирі болып, полковниктің шешімімен әскери қызметтен босатылды. Кейіннен, 1946 және 1947 жылдар аралығында Майданнан оралған соң Гурьев облысы прокуратурасында тергеуші содан соң аға тергеуші болып қызмет атқарды.

1947 және 1948 жылдар аралығында Қазақ КСР-і Прокуратурасы жанындағы ерекше маңызды істер жөніндегі тергеуші болып қызмет атқарды. Ал 1948 жылы бүкілодақтық заң институтын аяқтап, 1948 және 1952 жылдар аралығында Қазақстан Ғылым Академиясының құқық секторының аспиранты, аға ғылыми қызметкері, сектор меңгерушісі болды. 1952 жылдан бастап 1958 жылға дейін Алматы мемлекеттік заң институтының директоры қызметін атқарып, кейіннен ҚазМУ-да декан болды. 1958 және 1969 жылдар аралығында Қазақстан Ғылым Академиясының Философия және құқық институтының директоры болып жұмыс істеді, кейіннен 1969 және 1976 жылдар аралығында осы институттың бөлім меңгерушісі болып, құрметті директоры атанды. 1976 және 1977 жылдар аралығында Қазақстан Ғылым Академиясы Төралқасының бас ғалым-хатшысы болып қызмет атқарды.

1995 жылдан Қазақ академиялық университеттінің ректоры болды, 1999 жылдан Қазақстан Ұлттық Ғылым Академиясы Төралқасының мүшесі атанды.

1946 жылы әскери қызметін аяқтаған соң 25 жастағы гвардия майоры болған Салық Зиманұлы өзі үшін жауапты жолды таңдады. Ол алдымен Гурьев облысы прокуратурасының тағылымдамадан өтушісі, содан кейін тергеушісі, содан кейін Алматыдағы Қазақ КСР прокуратурасының аса маңызды істері бойынша тергеушісі болып жұмыс істеді. Бүкілодақтық сырттай заң институтын сәтті аяқтағаннан кейін Салық Зиманұлының ғылыми мансабы қарқынды дами бастады. Салық Зиманұлы үшін маңызды күндердің бірі 1952 жылдың 12 қыркүйегі болды, өйткені ол Алматы мемлекеттік заң институтының директоры болды және ҚазМУ заң факультеті болып қайта құрылғаннан кейін осы факультеттің бірінші деканы болып тағайындалды. Ол Қазақ КСР Ғылым Академиясының заң факультетінің аспиранты болған және КСРО Ғылым Академиясының мемлекеттік заң институтында іссапарда болған. Оның алғашқы ғылыми жетекшісі доцент Л.Дюков болды.

Салық Зиманұлы батыл және шешуші шешім қабылдап, докторлық диссертацияны аяқтау үшін он екі аспиранттың арасынан, негізінен қазақтардың арасынан Мәскеуге іссапарға кеткен болатын. Салық Зиманұлы үшін оның бұл шешімі Қазақстанда заң білімі мен заң ғылымын дамыту жөніндегі мемлекеттік аппарат құруға мүмкіндік берді. 1961 жылдың екінші маусымында ол "XVIII ғасырдың аяғы– XIX ғасырдың бірінші жартысындағы Қазақстанның саяси жүйесі" тақырыбында докторлық диссертациясын қорғаған алғашқы қазақ құқықтанушы ғалымы болды. Салық Зиманұлының диссертациясында кейбір тарихи мәселелердің жаңа сипаттамасы берілген болатын. Оның диссертациясында Қазақстанның Орталық мемлекеттік кітапханасынан алынған мұрағаттық материалдардың көп бөлігі пайдаланылған. Осылайша ол Қазақстанда заң білімі мен заң ғылымын дамыту үшін белсенді түрде әрекет етті.

Мәскеудегі КСРО Ғылым академиясының құқық Институтының кеңесінде заң ғылымдары бойынша докторлық диссертациясын қорғағаннан кейін Салық Зиманұлы Қазақ КСР Ғылым академиясының аға ғылыми қызметкері, заң бөлімінің меңгерушісі болды және Алматы мемлекеттік заң институтында сабақ бере бастады. Салық Зиманұлының өз еңбек жолындағы майдангерлік таланты, ерік-жігері, командирлік тәжірибесі, беделі мен табандылығы сынды қасиеттері оның дарынды зерттеуші, үлгілі және құрметті оқытушы және білім мен ғылымның белсенді ұйымдастырушысы болып қалыптасуына әкелді. Сонымен қатар Салық Зиманұлы 11 жыл басқарған Қазақ КСР Ғылым Академиясының Философия және құқық институтының бірінші директоры болды. Осы жылдар ішінде ол 18-19 ғасырлардағы Қазақстанның қоғамдық-саяси жүйесіне арналған өзінің тамаша жұмыстарын ұсынды.

Салық Зиманұлы өз пікірін қатаң түрде ұстанды және ол талантты, пайдалы және перспективалық тұрғыда тұжырым жасайтындарды сөзсіз қолдады. Кейде бұл әріптестермен қақтығыстарға әкелді, бірақ көбінесе бұл іске көмектесті. Ол Я.Басин, Ж.Әбділдин, Н.Шайкенова, К.Мәми, М.Құл-Мұхаммед, Б.Майлыбаев және басқалар сияқты көрнекті ғалымдардың, қоғам қайраткерлері мен Ұлттық қайраткерлердің қалыптасуы мен өсуіне белсенді түрде үлес қосты. 1964 жылы Салық Зиманұлы профессор болды, ал үш жылдан кейін Қазақ КСР Ғылым Академиясының алғашқы заңгер-академигі болып сайланды. Содан кейін Салық Зиманұлы Қазақ КСР Ғылым академиясы Президиумының бас ғалым хатшысы болды, содан кейін қазақ тарихшылары мен құқық теоретиктері мектебін қалыптастыруға көп күш беріп, философия және құқық Институтының бөлім меңгерушісі болды.

Көрнекті ғалым, заңгер-академик Салық Зиманұлы үшін саяси және мемлекеттік қызметінің ең белсенді кезеңі тоқсаныншы жылдар болған. Салық Зиманұлы тәуелсіз мемлекетті қалыптастыру және жариялау кезеңінде Қазақ КСР және ҚР XII және XIII шақырылымдарының Жоғарғы Кеңесінің депутаты болды. Салық Зиманұлы одақ шартының республикалық Тұжырымдамасын дайындауға, КСРО ыдырауы қарсаңында одақ шартын дайындау және пысықтау бойынша Одақ республикалары өкілдерінің кездесулеріне қатысты. Салық Зиманұлы Қазақ КСР Мемлекеттік Егемендігі туралы тарихи декларация жобасының негізгі редакциясын дайындау жөніндегі комиссияны басқарған болатын. Ал 1990 жылдың

жиырма бесінші қазанында осы декларацияны қабылдау кезінде оны қабылдау қажеттілігі жөнінде өз ойын білдіріп, сөз сөйледі. Ол 1991 жылғы 16 желтоқсанда қабылданған "Қазақстан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігі туралы" тарихи Конституциялық заңды дайындау жөніндегі комиссияның мүшесі болды. Салық Зиманұлы көпқырлы тұлға болды. Ол көптеген әріптестерінің, оқушыларының және қалың жұртшылықтың арасында үлкен бедел мен құрметке, сыйластыққа ие болды. Ол өзінің кіршіксіз әдептілігімен, адамгершілік қасиетімен, әділдікке деген ұмтылысымен және азаматтық батылдығымен, айналасындағыларға мейірімді көзқараспен және өз ісіне берілгендігімен, терең ойлауымен, патриоттық қасиетімен, үлкен жауапкершіліктігімен, ғылым мен білімге ұмтылысымен, еңбекқорлығымен ерекшеленді. Ол қазақтардың көшпелі кезеңіндегі бұрынғы құқықтық жүйесін зерттеп, ғылыми тілмен сипаттады, жүйеледі, сонымен қатар, осы кезеңдегі мәселелер туралы еңбектер жазды, талқылаулар мен зерттеулер жасады.

Салық Зиманұлы егемен Қазақстанның алғашқы мемлекетаралық келісімі – Қазақстан мен Ресейдің өзара қарым-қатынасы мен ынтымақтастығы туралы шартқа қол қою кезінде ресми делегацияға қатысқан болатын. Ол 1993 жылғы Қазақстан Республикасы Конституциясының жобасын дайындау кезінде сараптамалық топқа жетекшілік етті. Осы кезеңде мемлекетіміздің жаңа экономикалық және әлеуметтік саясатының негіздері қаланды. Әлеуметтік саланы дамыту үшін қаржыландыру көздерін іздеу, нарықтық жағдайларда әлеуметтік саясат стратегиясын қалыптастыру және іске асыру қажет болды.

Салық Зиманұлы Қазақстан Республикасының Жоғарғы Кеңесінің Ардагерлер мен мүгедектер істері комитетінің төрағасы болды және Қазақстан Республикасының Жоғарғы Кеңесінің Конституциялық заңнама және адам құқықтары комитетінің төрағасы бола отырып, мемлекет пен халықтың игілігі үшін көп жұмыс жасады. Ол Қазақстан Республикасының Президенті жанындағы Консультативтік кеңестің мүшесі болып қызмет атқарды, сондай-ақ ҚР Мемлекеттік саясат жөніндегі Ұлттық кеңестің мүшесі ретінде еліміздің дамуына, қоғамның дамуына өз үлесін қосты. Еңбек жолындағы мемлекетіміздің, қазақ халқының, қоғамымыздың дамуы жолында белсенді және адал түрде үлкен әрі маңызды қызмет атқарғаны үшін Салық Зиманұлы президенттік Бейбітшілік және рухани келісім сыйлығының лауреаты атанып, Қазақстан Республикасының Мемлекеттік сыйлығымен және "Отан" орденімен марапатталған.

Салық Зиманұлының екі жүз ғылыми жұмыстары мен монографиялары Қазақстанның заң ғылымының алтын мұрасы болып табылады. Олар бұрыннан бар құқықтық нормалардың жинақтап, Қазақстанның заң ғылымының тарихи және саяси шындықтардың мазмұнын бейнелейді. Салық Зиманұлының Қазақстан халқының және басқа да Орталық Азия республикаларының саяси тарихын, саяси және құқықтық ойлауы туралы осындай зерттеулері ғылымға баға жетпес үлес қосады. Тәуелсіздік алғаннан бері Салық Зиманұлы жас мемлекетіміздің құрылысының қалыптасуында ғылыми, зияткерлік және интеллектуалдық тұрғыда өз үлесін қосты. 2009 жылы Салық Зиманұлының он томдық жинағы жарық көрді және ғалымның көптеген жұмыстары оқырмандарға қол жетімді болды. Олардың ішінде "XIX ғасырдың бірінші жартысындағы қазақтардың қоғамдық жүйесі" және "XVIII ғасырдың аяғы мен XIX ғасырдың бірінші жартысындағы Қазақстанның саяси жүйесі" сияқты маңызды жұмыстар бар. Құқық тарихшысы ретінде Салық Зиманұлы мемлекет тарихын және кеңестік Қазақстанның заңдарын зерттеді және осы зерттеулер негізінде еңбектер жазды. Оның жетекшілігімен кеңес дәуірінің үш онжылдығына арналған мемлекет тарихының 30 томы жарық көрді. Осы еңбектеріндегі жиналған ақпарат бірегей болып табылып, жұмыстары бүгінгі күнге дейін өз құндылығын жоғалтқан жоқ. Содан кейін Салық Зиманұлы кеңестік дәуірдегі кеңес заңнамасына толық және ашық баға берді. "Кеңестік заңнамада, – деп атап өтті ол, – партия мен бюрократиялық аппараттың билік диктатурасының идеологиясы жүзеге асырылды, ол үшін заңдар да, халықтық бұқара да құрбандыққа шалынды, дәлірек айтсақ, соңғысы биліктің үстемдігі мен абсолюттенуінің өрісі немесе фоны болды". Салық Зиманұлының пікірінше, Кеңес мемлекеті мен құқығының осы ерекшеліктерін жеңу Қазақстан Республикасының Тәуелсіздік алуымен байланысты.

Салық Зимнаұлының көптеген тарихи еңбектерінің болуына байланысты, ол негізінен тарихшы ғалым болып табылады. Алайда, Салық Зиманұлы тәуелсіз Қазақстанның құқықтық және мемлекеттік құрылысына қатысушы ретінде ол құқық теориясының және философиясының мәселелерін елемей қала алмады. Үлкен оқымысты, ғұлама ғалым, академик Салық Зиманов ел егемендігі дәуірі шағында ұлттық заңнамаға берік іргетас болған заңдардың қабылдануына ғұлама ретінде шешімді сөзін айтып, ғұламалық өз төрелігін жасады. Қазақстанның заң мектебінің жетекшісі көптеген заманауи заңгер-ғалымдардың қалыптасуына көмектесті. Заң ғылымының ақсақалы Салық Зиманұлы көптеген университеттер мен мемлекеттік мекемелерде жауапты лауазымдарда жемісті жұмыс істеген ондаған заң ғылымдарының докторлары мен кандидаттарын дайындады. Ол талантты жақтаушы. Өз елінің патриоты және қазақтардың көрнекті ұлы ретінде ол қоғамдық өмірге белсенді қатысады, қоғамдық және саяси дамудың маңызды мәселелері бойынша журналистік мақалалар жасайды, мемлекеттік тілді қолдану аясын кеңейтуге белсенді ықпал етеді. Ол құқықтық саясатты мұқият қадағалайды және мемлекеттің дамуын сыни тұрғыдан талдайды.

Салық Зимановтың негізгі ғылыми бағыты заң ғылымының теориясын, мемлекеттің пайда болуы, дамуы қамтыған. Еңбек жолында тынбай қызметте болған Салық Зиманұлы Қазақстан Республикасының Конституциясын жазуда өте үлкен үлесі бар. Қазақ заңгерлер мектебінің негізін салушы әрі жетекшісі болды. Оның ғылыми қызметінің ерекше еңбегі - «Қазақтың ата заңдары» атты кітаптар жинағы еді. Жан-жақты дарындылықты пен ғылыми біліктілікті көрсете білген академик, профессордың жарық көрген кітаптарын, еңбектерін тек қана заңгерлер ғана емес, мәдениеттанушылар, тарихшылар, философтар өз жұмыстарында әлі күнге дейін қолданады. Халқымыздың парасатты ұлы, өз елінің патриоты Салық Зиманұлы Зиманов ұлтын, елі мен жерін, халқын жанындай сүйе білудің ең жарқын бейнесіне айналған ғалым.

Академик Салық Зиманұлы мемлекеттік құрылыс және конституциялық құқық саласындағы ғалымдардың ірі ғылыми мектебін құра отырып, елдегі заң білімін дамытуға үлкен үлес қосты. Салық Зиманұлы саясат саласындағы дарынды тұлға, оның бұл қасиеті Қазақстан Республикасының Жоғарғы Кеңесінің депутаты болған кезде ерекше айқын көрінген болатын. Салық Зиманұлы өмір бойы саяси қайраткерлігі жолында көп еңбек етіп, адал қызмет атқарды. Ол жауынгерлік ордендермен марапатталды: екі реті дәрежелі Отан соғысы, Қызыл Жұлдыз, "Кавказды қорғағаны үшін", "Кенигсбергті алғаны үшін", Халықтар Достығы ордендерімен, "Парасат", "Отан" марапаттары, Президенттік Бейбітшілік және рухани келісім сыйлығының лауреаты, Қазақстан Республикасының Ғылым, техника және білім саласындағы мемлекеттік сыйлығының лауреаты, Қазақ КСР еңбек сіңірген ғылым қайраткері, Академия сыйлығының лауреаты, Ш. Уәлиханов, КСРО Ғылым Академиясының бөлімі бойынша КСРО ВДНХ сыйлығы.

Салық Зиманұлы өзінің өмір жолында көптеген қиындықтардан өтіп, үлкен жетістіктерге жетіп, мемлекетіміздің саяси, экономикалық, әлеуметтік тұрғыда дамуы үшін көп еңбек етті. Ертедегі қазақ қоғамындағы құқықтық нормаларды жинақтап, тарихи еңбектер жазды. Ол қазақ құқықтану ғылымының негізін қалаушы ретінде, ғұлама ғалым ретінде жүрегімізде аса маңызды орын алып, елеулі тұлға болып табылады. Академик Салық Зиманұлының ғылыми мұрасы біздің мемлекетіміздің тарихында маңызды орын алады. Ол ғылым тарихында, Қазақстанның саяси және құқықтық ой тарихында елеулі із қалдырды. Заң заңғары Салық Зиманұлының өз елінің патриоты және қазақ халқының көрнекті ұлы ретіндегі есімі мен бейнесі қазақстандықтардың жүрегінде мәңгі сақталады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. <https://abai.kz/post/160581> Мұхтар Құл-Мұхаммед, «Менің ағаларым» циклынан
2. <https://kazpravda.kz/n/vydayushchiysya-uchenyy-i-grazhdanin/>
3. "Казахстанская правда" <https://nomad.su/?a=20-201111070033>
4. <https://vecher.kz/perviy-iz-pervikh>
5. <https://kk.wikipedia.org/wiki/>

6. «Қазақстан Республикасы Заңнама және құқықтық ақпарат институтының Жаршысы» журнал редакциясы <https://zan.kz/ru/Journal/View?id=560bf00c-d4fc-47da-9acf-e86b78efb8f5>

7. https://el.kz/saly-zimanovty--o-amdy--yzmeti_22859/

ӘОК 3-05

ЗАҢ САЛАСЫНЫҢ АКАДЕМИГІ

А.Т. Султанова заң магистрі, аға оқытушы

Халел Досмұхамедов атындағы Атырау университет КеАҚ, Атырау қ.

Резюме. В статье рассказывается о биографии, педагогическом пути и творчестве З.Зиманова, сделан научный поиск его заслуг в нашей стране.

Ключевые слова: Ученый, академик, профессор, первый декан, Патриот нации.

Resume. The article tells about the biography, pedagogical path and creativity of Z.Zimanova, made a scientific search for his merits in our country.

Keywords. Scientist, academician, professor, first dean, Patriot of the nation.

Білімдінің сөзі-ем,
Мейірімі көп, өзі кең!

Мағжан Жұмабаев

Негізінен ғылым мен білім егіз ұғым. «Ғылым жолы- даңғыл жол десек ғылымның шығар биігіне қол жеткізу үшін бүгінгі білім қуған өскелең жастарға үлкен ізденіс, терең білім, ақыл мен парасаттылық аса қажет етуде. «Болмасаң да ұқсап бақ, бір ғалымды көрсеңіз» деп данышпан Абай Құнанбаев айтып кеткендей биылғы жылы академик Салық Зимановтың туғанына 103 жыл толып отыр. Демек, біздің де ортаға ой қосып айтарымыз да, зерделеп зерттеуіміз де ұлы тұлғаның ғылымға сіңірген еңбегі жайында болмақ.

Қазақ қоғамы ежелден «Сөз бастайтын шешен мен қол бастайтын батырдың» болуына айрықша мән берумен келеді. Қоғам да осы талап тұрғысынан қалыптасты. Орынды сөз сөйлеп, ұтымды әрекет бастай алған, тіршілігі таза, еңбегі адал, төрелігі әділ адамға көпшілік қолдау көрсетеді. Қазақ халқы ежелден ондай озық тұлғаларға бай. Үлесіне осындай Бақ пен Абырой тиген қазақтың ұлттық тұлғаларының бірі- академик Салық Зиманұлы Зиманов.

Салық ағамыздың өмірбаянына зер салсаңыз-оның әуел бастан отаншылдық дүниетанымының берік қалыптасқанына көз жеткізу ешқандай қиындық туғызбайды. Жиырма жасқа жаңа толып, қоғамның алдына шығуға ұмтылған қайрат, жігер толы жігіт шағы екінші дүниежүзілік соғысқа тұспа-тұс келіп, оның басталған алғашқы күнінен жеңіске жеткен соңғы күніне дейін «от оранып», «мұз жастанып», әскери міндетін, отан қорғау парызын қаяусыз, мінсіз атқарып, еліне сағынышпен аман оралған Ердің бірі болды. Ол кездегі адамдардың рух күштілігін, Отан сүйгіштігін біздің ұрпақ өз ата-аналарымыздан, олардың өмірінен, еңбегінен, әңгімелерінен, алдыңғы толқын аға буынның жақсы істерінен, қоғамның тыныс-тіршілігінен сезіп, біле алдық 1. [3-4 бет.]

Ал, енді белгілі ғалым туралы жазған драматург Қорқытов Берік ағамыздың өз туындысында жазған С. Зимановтың ұстаздық жолына бір сәт тоқталып өтелік.

1938 жыл. Ол күнде осы күнгі Гурьев педагогика институтының оқу үйі Жамбыл атындағы қазақ орта мектебі еді. Бұл мектептің қабырғасынан шыққан ғалымдарды, әдебиет пен мәдениет өкілдерін, әр істің мамандарын жиі кездестіреміз. Ол кезде баламыз, төменгі кластың шәкірттеріміз. Мектепте сондай белгілі болған оқытушылардың бірі Салық Зиманов ағамыз еді. Ол күнде доцент, профессор, академик деген ғылыми атақтар болады, ғылым

кандидаты, докторы деген ғылыми дәрежелер болады деген түсінік өңіміз түгіл он ұйықтасақ түсімізге де енбейтін еді. С. Зиманов 1938 жылы орта мектептің алғашқы түлегі болып бітіріп, білім алып, жолдамамен Фортшевченкоға кетіп, ұстаздық жолға түсті. Бар білімін жас шәкірттерді оқытып, тәрбиелеуге жұмсады. Сол алғашқы ұстаздық еткен жылдарының өзінде айналасындағы әріптестеріне өзінің ғылымға дегенікемділігі мен құштарлығын танытып тастады.

....1941 жылдың аузынан ажал ақтарылған қаһарлы күндері келді. Әрбір азамат өз ошағының емес, Отанының қамын ойлады, ел намысы үшін қан майданға аттанды. Солардың бірі болып С. Зиманұлы да жорық жолына сапар шекті. Бүкіл совет жауынгерлерімен бірге елімізді арамза жаудан тазартып, Румынияны, Польшаны, Германияны фашизмнің құлдығынан құтқаруға қатысты. Жауынгерлік ерлігі үшін бірінші дәрежелі Отан соғысы, «Қызыл жұлдыз» ордендерімен, бірнеше медальдармен наградталып, елге, бейбіт еңбекке оралды.

Елге келгеннен кейін Салық Зиманов облыстық, республикалық прокуратура органдарында жұмыс істеді. Заң саласында жоғары оқу орнын бітіріп, 1950 жылы Қазақ ССР Ғылым академиясының аспирантурасына түсті. Академияда аға ғылыми қызметкер бола жүріп, талай архивтерді ақтарды, тың деректер тауып, оған ғылыми талдаулар жасады. Салық Зиманов өзінің ізденгіштігі, ғылыми тың пікірлер айтып, көп жайларды танытуы арқасында тек өз елімізге ғана емес, дүние жүзіне белгілі ғалым дәрежесіне жетті. 1966 жылы Венгрияда, 1967 жылы Парижде өткен юристердің халықаралық симпозиумдарына қатысып, баяндама жасады. 1968 жылы философтардың Алматыда өткен бірінші Бүкілодақтық симпозиумына жетекшілік етіп, бастан-аяқ басқарып шықты.

Салық Зиманов жүзден астам ғылыми еңбектің авторы. Оның ХІХ – ғасырдың алғашқы жартысындағы қазақтардың қоғамдық құрлысы ХІХ ғасырдың аяқ шеніндегі және ХІХ-ғасырдың бірінші жартысындағы Қазақстанның саяси құрылысы. «Шоқан Уәлихановтың саяси көзқарасы» деген монографиялары талай таңды көзбен атырып, талай архивтерді ақтарып, ғылыми шешуін таппай жатқан тың мәселелерді көтерген, ұзақ жылдар жалықпай ізденудің нәтижесі еді. Бұл еңбектері одақтық ғылыми қауымда жақсы бағаланды. Сонымен бірге «Қазақстанның мемлекеттік правосының тарихы» деген үш томдық үлкен еңбек те ғалымның жетекшілік етуімен жарық көрді. Осындай ұлан асыр ғылыми еңбектерін ескеріп, республикамыздың ғалымдар қауымы Салық Зимановты 1968 жылы Қазақ ССР Ғылым академиясының академигі етіп сайлады. Сөйтіп, Салық Зиманов республикамызда Атырау-Жайық өңірінен шыққан алғашқы академик болды. Ең алдымен Салық ағаның азаматтық адамгершілігі мол ғалым, біреуге болмасын демейді. Болған үстіне бола берсін дейді. Әрдайым бір қалпынан айнымайды, үнемі ой үстінде, іздену үстінде жүретіні байқалады. Ағалық ақылын айтып, ғылым жолына түсудің қиындығын ескертіп, барынша қамқорлық жасап көмектескісі келіп отыратын. Сондықтан болу керек Салық Зиманұлына ақыл сұрай барушы жастар көп кездесетін. 2. [73- 76 б.б.]

Қазақстандағы заң ғылымы саласындағы ең көрнекті зерттеулер мен ғылыми еңбектер Салық Зиманұлының шығармашылығынан туындады. Заң ғылымына байланысты жаңа құрылымдар мен қоғамдық ой-сананың өсуіне ықпал ете аларлық тың пікірлер мен назар аударарлық табысты жаңалықтарға, сондай-ақ азаматтық, мемлекеттік құқық кеңестігін қалыптастыру бағытында талай рет «тұңғыш» деген орынға ие болды. Сонау өткен ғасырдың 50-ші жылдарының соңында Қазақ КСР Ғылым академиясында құрылған Философия және құқық институтының тұңғыш директоры, Ұлттық университетте ашылған Заң факультетінің тұңғыш деканы да С. Зиманов болды. Тұңғыш ғалым-заңгер, ғылым докторы, профессор, академик биігіне жеткен де осы біздің Салық Зиманұлы болатын.

Өткен ғасырдың соңғы қырық, елу жылының көлемінде академик Зимановтың ғылыми еңбектері үнемі қоғам назарында көрініп, ғылым саласында, қоғамдық өмірде елеулі оқиға болып, жұрттың пікірін туғызып жататын. Ғалымның әртүрлі конференция, беделді жиындардағы сөздері де жұрт санасына қозғау салып, құнды бағасын алатын. Қандай мінберде де Салық Зиманұлы ешкімге ұқсамайтын өзіне ғана тән айрықша мәнермен, сөздік

қорын өте тиімді пайдаланып, аудиторияның зейінін аударатын екпін береді. Тыңдаушысының құлақ құрышын қандырып, сұрақ пен сезімін нандырып, шешендік өнердің үлгісін көрсете көсіліп, түрлендіріп тіл, сөз мәртебесін көтеріп сөйлейді. Салалас, сабақтас сөйлемдері көтеріңкі екпін, үзілмес жүйемен, сөз мағынасын ашып, анықтап, әрбір айтқан сөзі тайға таңба басқандай жалғасып жатады.

Ғалым еңбектерінің ерекшеліктері-ғылыми сарапталуында ғана емес, сонымен бірге зерттелген үдерістердің, қоғамдық саяси күштердің, ресми оқиғалар мен сол оқиғалар ортасында жүрген адамдардың тарихи шындығында, дереккөздерінің жүйелі нақтылығында. Ол еңбектерінде қай қоғамның, қай заманның да мемлекетшілдері, зерттеуші ғалымдары, студенттері тәжірибе үшін де, тарихи шындықты білу үшін де, құқық пен қоғамның даму заңдылықтарын түсіну үшін де оқып, зерттесе-көп білімді қамти алары хақ.

Ұлттық бостандығымыздың, тәуелсіз мемлекетіміздің туын желбіретіп, іргетасын қаласып, тұғырын тұрақтандырып, қабырғасын көтеруге Салық Зиманұлы кәсіби заңгер-ғалым, жанашыр азамат, ұлт патриоты ретінде де белсене кірісіп, мейлінше атсалысты. Салық Зиманұлы Президент жанынан құрылған бірнеше консультациялық кеңестер, мемлекеттік жобалар жасап осы бағытта жаңа заңдардың әзірленіп қабылдануына белсенді түрде қатынасты. Әсіресе, Жоғарғы Кеңесте қазақ тіліне мемлекеттік тіл мәртебесін беру, «Қазақстанның мемлекеттік тәуелсіздігі туралы» заң жобаларын талқылап, қабылдауда академик Зимановтың атқарған рөлі айрықша зор. Сол мәжілістерде ғалым бірнеше рет сөз алып, жұртты бір мәмілеге келтіретін орынды да дәлелді сөздер айта білді. Бөлініп, жарылып отырған көпшілік депутаттардың кереғар пікірлеріне орынды уәж айтып, бір арнаға түсуіне шешуші ықпал етіп жүрді.

Сондай-ақ, Салық Зиманұлы Н. Назарбаевтың басшылығымен құрылған конституциялық кеңестің мүшесі болып, тәуелсіз Қазақстанның 1993 жылы қабылданған тұңғыш конституциясын әзірлеуші шығармашыл жұмысшы тобының жұмысына белсенділікпен қатысты. Бұл да тарихи жағдай, тарихи оқиға. 3. [6-9 б.б]

Әлемнің алтыдан бірін құраған алып империя Кеңес үкіметі 1990 жылдың өзінде-ақ саяси-экономикалық мәселелерге тап болып, шаңырағы шайқала бастады. АҚШ пен Сауд Арабиясының экономикалық қысымы ресми Мәскеуді әбден тығырыққа тіреді. Соны сәтті пайдаланған КСРО құрамындағы мемлекеттер тәуелсіздік алуға ұмтылды. Алайда, ол үшін алдымен тәуелсіздік туралы декларация керек еді. Бұл орайда Қазақ КСР басшылығы да декларация қабылдау керектігін ұғынып, алғашқы жұмыстарды бастап кетті. Жұмыс процесі туралы сол кездегі Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінің депутаты Қуаныш Айтахановтың естелігіне көз жүгіртсек, жобаны әзірлеу үшін арнайы комиссия құрылып, еліміздегі мемлекеттік құқық саласының аса білгір маманы, академик Салық Зиманов комиссия төрағасы болды. Аталмыш комиссия жобаны әзірлеуге бар ынтасымен кірісіп кетті. Өртүрлі елдердің қабылдаған декларациясы да басшылыққа алынып, еліміздің ұлттық ерекшеліктері де ескерілді. Нәтижесінде 17 бөлімнен тұратын саяси құжат дайын болды.

Саяси құжаттың жобасы дайын болғаннан кейін комиссия төрағасы, академик Салық Зиманов Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінің сессиясында депутаттарға декларацияны таныстырды. Декларация жобасы сессияда жан-жақты қызу талқыланды. Оның әрбір бабы, керек десеңіз әрбір сөйлемі мен сөзі әртүрлі пікірталас тудырып барып, келісімге келіп қабылданып отырды. Ол кезде депутаттық корпуста өзге ұлт өкілдерінің саны едәуір болатын. Олардың арасынан декларацияны қабылдау кезінде түрлі қитұрқы сұрақтар қойып, қарсы шығып, сөз сөйлегендер де табылды. «Декларацияның не керегі бар бізге? Біз Кеңес одағында өмір сүріп жатырмыз. Әлде оған қарсысыңдар ма?» деген мәндегі пікірлер айтылды. «Қазақ ұлтының тағдыры үшін жауапкершілікті ұғына отырып» деген сөйлемдегі «қазақ» деген сөздерді алып тастауын талап еткен талқылаудың өзі біраз уақытқа созылды. Тіпті қарсылық танытқандардың қатарында ұлты қазақ депутаттар да болды. Сол кезде комиссия төрағасы Салық Зиманов, қазақ тілінде де, орыс тілінде де сауатты баяндама жасап, депутаттардың қойған сұрақтарына толық жауап беріп, жетелеріне жететіндей етіп түсіндіріп отырды. Одан бөлек Жабайхан Әбділдин, Сұлтан Сартаев, Әбіш Кекілбаев, Өмірбек Жолдасбеков, Өмірбек

Бәйгелдиев, Өзбекәлі Жәнібеков және тағы басқа да депутаттар қарсылық танытқандарға дәлелді жауап беріп, комиссия төрағасымен бірге декларацияны жанын сала қорғады. Қазір сол кезде егемендікке қарсы болған депутаттардың бар болғандарына көп адам сенбеуі мүмкін. Бірақ солай болды. Сөйтіп, Егемендік туралы декларация 25 қазан күні сағат 15-8: 55-те қабылданды. Бір сөзбен айтқанда тәуелсіздік Декларациясы егемен еліміздің алдағы өміріне адастырмас темірқазықтай бағыт беріп тұрды.

Қорытындылап айтар болсақ, бұл жазылған аз ғана ғылыми зерттеудің өзінен академик Салық Зимановтың өз ұлтына сіңірген еңбегінің ұшан теңіз екенін өзіміз іздене жүріп танып білгендейміз. Ал, Салық ағамыздың заң саласын дамытуға қосқан еңбектерін айтып жеткізу тіптен мүмкін емес. Өз алдына Егемендігін алған еліміздің болашағына жарқын жол ашып, тарихына өшпес із қалдырған білгір де дана ғалым ағаның өнегелі жолын барша қазақстандықтар жақсы бағалайды. Сондықтан Салық Зимановты заң саласының академигі деп айтудың өзі баршамыз үшін зор мақтаныш.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Ғалымдағы ғасыр абызы академик С. Зиманов. Құраст. Есберген Алауханов. Алматы: «Қазығұрт» баспасы, 2013—456 бет.
2. Қорқытов Б. Атырау арыстары-Атырау: Ағатай2008—203 бет.
3. Ғалымдағы ғасыр абызы академик С. Зиманов. Құраст. Есберген Алауханов. Алматы: «Қазығұрт» баспасы, 2013. -456 бет.
4. Салықтың ерен еңбегі. Дулат Ғұбайдуллин. Лениншіл жас. 20 қазан 2022жыл.

УДК 34:371.671.16

АНАЛИЗ ПОЛНОГО СОБРАНИЯ СОЧИНЕНИЙ САЛЫКА ЗИМАНОВА КАК НАСЛЕДИЕ АБЫЗА ЮРИДИЧЕСКОЙ НАУКИ

М.Ж. Тажигалиева— магистр права, ст. преподаватель
НАО Атырауский университет им. Х.Досмухамедова, г. Атырау

Ж.М. Темирханов студент
НАО Атырауский университет им. Х.Досмухамедова, г. Атырау

Түйіндеме. *Қазақстан Республикасының ұлттық сипатқа сүйене отырып, өзінің құқықтық секторын дамыту үшін айтарлықтай әлеуеті бар. Бірақ билік тармақтарында Кадрлық саясаттағы кадрларды дұрыс бөлмеу, өткен жылдардағы құқықтық құжаттарды зерттеуді қаржыландырудағы жеткіліксіздік, сондай-ақ шамадан тыс бюрократия сияқты белгілі бір проблемаларға байланысты ҚР-да жасанды регрессия немесе құқықтың дамуын тежейді. Қазақстан соңғы уақытта құқыққа қарсы іс-қимылдарға байланысты бюджетке қомақты соманы алмайды, сондай-ақ сөз бостандығы және құқық үстемдігі бойынша рейтингтің төменгі сатысында тұр, бұл елдің игілігіне барып, мемлекеттің ілгерілеуіне жаңа серпін бере алатын жобалар бойынша шетелдік әріптес-инвесторларды табиғи түрде қорқытады және сенімсіздік тудырады.*

Кілттік сөздер: *Құқық; жауапкершілік; құқық бұзушылық; ұлттық құқық; заң; нысан; билер соты; бұзушылық; сот; ғалым; қайраткер, зерттеу.*

Resume. *The Republic of Kazakhstan has considerable potential for the development of its legal sector, based on its national character. But due to certain problems, such as the incorrect distribution of personnel in the personnel policy in the branches of government, insufficient funding for research of legal documents of previous years, as well as excessive bureaucracy create artificial regression or inhibition of the development of law in the Republic of Kazakhstan. Kazakhstan has recently been receiving significant amounts in the budget due to anti-legal actions, and is also in the bottom lines of the rating on freedom of speech and the rule of law, which naturally scares away and*

creates distrust among foreign partners-investors in projects that could benefit the country and give a new impetus to the progress of the state.

Key words: *Law; responsibility; offenses; national law; law; form; biy court; violation; court; scientist; activist, research.*

Зиманов Салык Зиманович уроженец города Гурьев. В г. Гурьеве Зиманов закончил казахскую среднюю школу им. Джамбула. В связи с безвременной смертью отца не суждено было осуществиться планам юноши поступить в медицинский институт в Алма-Ате. После учительских курсов он стал работать учителем в средней школе им. С.М. Кирова в Форт-Шевченко Мангистауского района Гурьевской области. В конце декабря 1939 г. был призван в Советскую армию (воинская часть была расположена в г. Потти в Грузии) и до 1941 г. служил в Грузии. Он уже готовился к демобилизации, когда его застала Великая Отечественная война. После ускоренной учебы курсантом в Сухумском военном училище (1941 – 1942 гг.) он был направлен командиром батареи в действующую армию. В период Великой Отечественной войны был на Закавказском, Северокавказском, Воронежском, Степном, Украинском 1-м и 2-м, Белорусском 1-м и 2-м фронтах, в Северной группировке войск. Участвовал в форсировании рек Буг, Днепр, Одер. Участвовал в боях на территории СССР, Румынии, Польши, Германии. Был несколько раз ранен.

Зиманов прошел различные воинские ступени до заместителя командира минометного полка. В феврале – апреле 1945 г. он командовал артиллерией 66-й механизированной бригады. После войны служил начальником штаба 651-го отдельного артиллерийского полка. Демобилизован двадцатипятилетний фронтовик был в 1946 г. в звании гвардии майора.

Салык Зиманович в период Великой Отечественной войны проявил себя командиром, способным оценить и проанализировать боевую обстановку, определить план боевых действий, показал умение повести за собой воинов даже в трудной ситуации. Он проявлял героизм, достойный лучших воинов Армии, победившей в труднейшей и кровопролитнейшей войне в истории. За подвиги, безупречную воинскую службу Зиманов был награжден двумя орденами Отечественной войны I степени, орденом Красной звезды, медалями «За оборону Кавказа», «За взятие Кенигсберга», «За взятие Берлина» и другими наградами. В 1946 – 1947 гг. бывший фронтовик, молодой гвардии майор работал стажером, следователем Гурьевской областной прокуратуры, позже, в 1947 – 1948 гг. – следователем по важнейшим делам Прокуратуры КазССР в Алма-Ате. Параллельно учился в Казанском филиале Всесоюзного юридического заочного института (ВЮЗИ) и в 1948 г. окончил Алма-Атинский филиал ВЮЗИ, куда перевелся из Казанского филиала ВЮЗИ. Государственная экзаменационная комиссия рекомендовала С.З. Зиманова в аспирантуру и «отметила глубокие знания, интерес к теоретическим вопросам и блестящее знание студентом правовой литературы. Этот документ был подписан председателем государственной экзаменационной комиссии доцентом М.А. Ваксбергом». Затем быстро развивается его карьера в новой научной юридической сфере – аспирант сектора права АН КазССР (с 1948 г.) с прикомандированием к Институту государства и права АН СССР (г. Москва). 3 ноября 1950 г. в Совете Института Права АН СССР Москве Зиманов защитил кандидатскую диссертацию по юридическим наукам. Затем работает старшим научным сотрудником, заведующим сектором права АН КазССР (1950 – 1952 гг.) и по совместительству преподает в Алма-Атинском государственном юридическом институте. Например, в 1951 – 1952 уч. году он вел курс по истории государства и права СССР. Талант, воля, командирский опыт, авторитет фронтовика и целеустремленность обеспечили его быстрый рост как научного работника, преподавателя и организатора образования и науки.

Салык Зиманов является основоположником становления Казахстана как правового государства. Зиманов возглавлял комиссию по подготовке окончательной редакции проекта исторической Декларации о государственном суверенитете Казахской ССР, сыгравшей важную роль в определении курса политического развития Казахстана. При принятии Декларации 25 октября 1990 г. он выступил с обоснованием необходимости принятия данного

документа. Был он членом и комиссии по подготовке другого исторического документа – Конституционного Закона «О государственной независимости Республики Казахстан», принятого Верховным Советом 16 декабря 1991 г. Он же возглавлял экспертную группу при подготовке проекта Конституции Республики Казахстан 1993 г.[1]

Салык Зиманович участвовал в подготовке республиканской концепции Союзного договора, принимал участие во встречах уполномоченных представителей союзных республик по подготовке, доработке и согласованию Союзного договора накануне распада СССР.

Зиманов Салык Зиманович работал в составе рабочих групп и был в официальной делегации в период подготовки и подписания первого межгосударственного соглашения суверенного Казахстана – Договора о взаимоотношениях и сотрудничестве между Казахстаном и Россией.

Важным достижением в области права в Республики Казахстан, за последнее время, является улучшение позиций страны в международных рейтингах Henley Global и World Happiness Report. В частности, согласно отчету Henley Global 2023, Казахстан занял 66-е место в мире самых сильных паспортов [2], а World Happiness Report отмечает 44-е место из 137 стран, обгоняя соседей таких как Россию (70), Узбекистан (54), Кыргызстан (62) по таким показателям, как социальная поддержка, ВВП на душу населения, ожидаемая продолжительность жизни, свобода в ключевых решениях личной жизни [3]. Но для объективности ради, рассматривая отчеты разных институтов, таких как Институт экономических исследований (ERI) по Индексам экономической свободы [4] и социального прогресса, мы наравне с такими странами как Суринамом и Мексикой [5]. Главным провалом в правовом секторе РК, является нахождение уже более 10 лет в нижних строчках рейтинга World Justice Project, который дает оценку согласно таким показателям как: низкий уровень коррупции, соблюдение прав человека, открытость правительства, политическое преследование лиц, мы занимаем 66-место находясь между Индонезией и Малави [6].

К анализу работ академика Зиманова С. в данной статье за основу статьи будет рассмотрен X том, в котором описывается суд биев, как национальное достояние казахского народа. В данном томе рассматриваются следующие входящие труды: «Казахский суд биев – уникальная судебная система» и «Деятельность биев как отражение летописи народа».

Из определения Бартольда В.В. казахское слово «бий» происходит от тюрского корня «бек» и имеет схожесть с арабо-персидским словом «эмир» [8]. Значит Бий — это человек, который обладает народным авторитетом, знающий нормы и обычаи своего народа и преобладает навыком красноречия. Из труда Зиманова, мы можем выяснить, что своего начала института биев простирается с XIII века, во времена правления Чингисхана, первый носитель такого почетного титула был Майкы би, но были и последующие представители «Золотой эры» законности и справедливости: Аяз би, Едиге би, Толе би, Казыбек би, Айтеке би, Тиленши би, Есет би, Анет баба би, Сырым би, Саккулак би, Сырым би, Шорман би, Шона би, Ердин би, Доспол би, Монке би и др [7]. При обучении подрастающего поколения по учебникам истории в основном дают оценку трем великим би при Тауке хане, а именно Толе би-бий старшего жуза, Казыбек бий- средний жуз, Айтеке бий- младший жуз, но при этом забывая ценность прошлых деятелей. Давайте рассмотрим, как первый бий- Майкы бий вдохнул жизнь институту судопроизводства казахского народа- суду биев. Ему приписывают законы, равные целым политическим уложениям: «Әдет- әдет емес, жөн- әдет». —«Важен несколько сам обычай, а важен праведный путь». «Тіл жүйрік емес, шын жүйрік». - в данной норме идет установка, что как бы не была красива речь, важна оттуда истина, «Кеңесші ел -кемімес». —«Народ приобретает силу, когда общество прислушивается к голосу бия (советника)», «Хан атаулының қазығы-қара бұқараның азығы». «Самым надежным оплотом хана является-благополучие народа». Все эти законы или мудрость

данного бия, передавалась из уст в уста, из поколения в поколение (ұрпақтан-ұрпаққа), что отразилось на философии биев следующих поколений.

Если рассматривать известных ораторов и советников, то для жителей Атырау и Атырауской области будет интересно узнать философию главного бия младшего жуза- Айтеке би. Прославленный бий из Младшего жуза, годы жизни которого 1681 по 1766, был очень умным и справедливым аксакалом. Зиманов описывает его ум следующим судебным прецедентом: «Көрген алмайды, білген алады». —«Берет не тот, кто увидел, а тот, кто знал», попытаемся воссоздать хронологию этого случая. Поводом такого рассуждения стало то, что двое мужчин хотели присвоить себе лису (мех и мясо), но ни как ни могли разделить ее, поэтому обратились к бию, своей мудростью он велел так: Если лиса-самка, то достанется второму, в случае если самец достается первому, ведь второй по рассказу выжидал ее зимой, пока та выроет нору, но будь это самец, он бы бродил в это время по степи. Решение было справедливым, разошлись люди с миром, восхищаясь знаниями и обоснованному решению великого бия. В своем наследие бий оставил своим потомкам следующую мысль: «Менің өмірім өзгенікі, өлім ғана өзімдікі болды». —«Моя жизнь принадлежит народу, а мне принадлежит моя смерть». Что говорит о том, что бии в отличии от баев не были настолько богатыми, они являлись голосом и глазами хана, но и народа, для истории это больше сокровище, чем пару голов скота. Салык Зиманов пишет об этом следующее: «Бай мал сақтайды, би ар сақтайды», эту норму можно объяснить как, для богатого человека (бая) ценность предоставляет скот, в то время как для бия совесть. Судебная речь или риторика проходила в устной форме, ее основная форма гласила: «Тура биде туған жоқ, туғанды биде иман жоқ», она характеризуется тем, что у бия нет «своих» или «чужих», его задача грамотно и справедливо подать народу суть проблемы и решить спор между участниками судопроизводства. Дополнением к этой форме, наследие оставляет нам такую установку: «Туғанына бұрғаны -биді Қудай ұрғаны» [10], такая форма гласит, что бий нарушивший свои принципы, перейдя на сторону «своего», будет считаться изменником Всевышнему и не может более быть бием, что мы видим в отражении современного права, когда есть понятия отвода судьи. Если там на стороне истца, ответчика или иных лиц по этому делу, являющиеся родственником или близким знакомым судьи, то по нормам гражданского процесса РК, он может сам подать на отвод (уйти из этого дела) или сделают принудительный отвод в случаи данного известия, когда судья промолчал о связи с участниками процесса и продолжал процесс (аналогично в уголовном, административном процессе). Важная особенность суда биев, по мнению Зиманова, является духовность суда биев, когда они должны следовать по принципам морали и «совестливости», данным принципам следует следующая установка, оставшиеся в народной памяти: «Ханда қырық кісінің ақылы бар, биде қырық кісінің білімі мен ары бар», она исходит из того, что ханский ум равен уму 40-ка людей, а у бия знание и совесть как у 40-ка людей.

Казахский суд решал споры, разногласия, исходя из важности обеспечить мирное взаимопонимание обеих сторон, исходя от пороков общественного значения. Для решений таких задач, требовалась от будущего бия-судьи обучиться в школе степных мудрецов, должны были приобрести житейскую мудрость (то есть знания не по книгам, а по жизни), прошли испытательные этапы у старейшин, обладали стилем красноречия и убеждения, а самое главное были знатоками казахского права, то есть степного права, нормы шариата, нормы Жеты жаргы. Если остановиться на последнем, то его разделы определил ученый Алькей Маргулан, они состояли в количестве 7: Мүлік заңы (Закон об имуществе), Қылмыс заңы (О преступлении), Әскери заң (О воинской обязанности), Елшілік жоралары (О дипломатии), Жұртшылық заңы (О гражданских лицах), Жесір дауы (Спор из-за вдовы), Құн дауы (Требование компенсации). Только в таком виде Суд Биев мог из себя представлять ореол «Золотого Века» законности и правосудия на земле казахской. Мудрость суда биев оставалась до конца 19 века, впоследствии в XX- веке, данный суд упразднили, в первой четверти 20-го столетия было создано государство союзных республик, именуемое в истории СССР, там уже в соответствии Конституции СССР и Республик в него входящий создались суды и законы (Кодексы), которые мы можем увидеть по сегодняшний день, отличием которого стала

индивидуальность каждой Республики, ставшей независимым и национализированным государством, примером может служить наша Родина-Казахстан. Уголовное, гражданское и другие права СССР, стали в нашем Государстве правами Казахстана (пример уголовное право РК, гражданское право РК, и Кодексы как их источники, главным источник, который Конституция РК, принятое 1995 году 30 августа).

Традиционно судебный процесс подразделялся на две формы: первая форма заключалась в том, что стороны-участники процесса вверяют решение данному суду (судье), нужна была данная форма для простых или неординарных дел. Иной формой было для групповых дел, в котором были представители сторон, т.е. бии- их защитники. В этих случаях бии клали перед судом свои плети или снимали с себя верхний пояс вместо камчи. Во второй форме играла роль подачи материала путем красноречия, и несмотря на накал создаваемых в судебных прениях, все это создавалось для урегулирования конфликта интересов и приход к мирному соглашению, которое могло удовлетворить обе стороны. В случае неопределенности виновности лица, но определенности противоправного акта в его отношении (лица), суд прибегал к принесению клятвы к лицам с уважительными репутациями [9]. Исполнение судебного решения возлагалось на самого потерпевшего или потерпевшую сторону («талапкера», «даугера»). Согласно мнению большинства, в кочевом обществе казахов персональная виновность воспринималась как виновность общества, коллектива, членом которого является виновный. Поэтому обеспечение исполнения решения бийского суда становилось коллективной обязанностью. В случае срыва исполнения судебного решения потерпевший (потерпевшая сторона) получал право на «барымту» - угон скота, главным образом, лошадей виновной стороны. Судопроизводство Казахстана тех лет или «древняя форма обычаев» наших предков была схожа с искусством, было состязание между сторонами, где больше всего использовался острый ум или острый язык. Из-за судебных прецедентов с авторитетами тех лет, собиралось очень много людей, из-за чего характер становился многолюдным (общественным), соответственно он войдет в историю и может изучаться будущими поколениями. Из современников тех лет, Зиманов в своих трудах описывает Шанки би (1811 года рождения), сын батыра Мендеке из рода Канжигалы в Среднем жузе [11]. О нем говорится, что он был и остался в истории преданным истине беспристрастности и исповедовал четыре принципа- «Честный труд, бескорыстная деятельность, глубокий ум, справедливость». Одним из последних биев, к слову, был во второй половине XIX века Легендарный Абай, сын Кунанбая. Рассмотрев историю нашей страны, каким было наше судопроизводство, я не зря ранее выписал мысль, что возможно нужно будет прибегнуть к развитию института биев, как новое виденье нашей правовой культуры, возможно это даст толчок к саморазвитию народных мыслителей, но пока считаю, что действующие судьи, адвокаты, прокуроры, должны присмотреться к тому же Шанки би и его четырем принципам, ведь нужна ни сколько форма, которая придает государство, но и наполняемость этой формы. Исходя из вышеперечисленного, задача государства не гоняться за трендами, или создавать в угоду политических очков, а в том чтобы созидать и нравоучать общество (народ) определенным принципам, и проявлять инициативу к их изучению (к примеру изучению Конституции, Кодексов), давать положительные примеры проявления правосудия, ведь если этого не делать и оставить все как есть, но назвать нашу систему судом биев, то ничего не поменяется, а Народ снова будет подвергнут в пучину безрассудства и беззакония. Стало надо быть подытоживать материал данной статьи.

Подводя итоги анализа, следует отметить работы академика С.З. Зиманова – не только научные труды известного ученого, но и важные источники политической и правовой мысли современной эпохи, по которым она будет изучаться в будущем и изучается в настоящее время. Еще предстоит глубоко осмыслить жизнь, деятельность и многочисленные труды выдающегося нашего современника и неординарного

человека: академика-юриста, мыслителя, классика казахстанской юриспруденции второй половины XX – начала XXI вв. Надеюсь, мое поколение и подрастающее будет узнавать много нового из нашей истории и быть честными, стремящиеся к справедливости нации, который приведет нашу страну к светлому будущему.

Список использованной литературы

1. Биография Зиманова Салыка Зимановича. <https://zimanov.kazguu.kz/>
2. Индекс паспортов Henley & Partners <https://www.henleyglobal.com/ru/passport-index>
3. Всемирный доклад о счастье (World Happiness Report) <https://worldhappiness.report/>
4. Казахстан в Индексе экономической свободы, 2023 г. https://economy.kz/ru/Novosti_instituta/id=5641/arch=2023_3
5. Индекс социального прогресса-2022 г. https://economy.kz/ru/Novosti_instituta/id=5249
6. World Justice Project RULE of LAW Index <https://worldjusticeproject.org/rule-of-law-index/global/2022/Kazakhstan/>
7. **Салык Зиманов:** Полное собрание сочинений; 10 томов. Алматы. «Медиа-корпорация «ЗАН» 2009. X-том. -496 стр.
8. Бартольд В.В.: Сочинения. Том 4. Работы по археологии, нумизматике, эпиграфике и этнографии 2012. -495 стр.
9. Казахский суд биев - независимое, профессиональное и мудрое правосудие / С. З. Зиманов // Заңгер. - 2008. - №3. - С. 64 - 69.
10. Был ли Золотой Век правосудия на древней земле казахов? / С. Зиманов // Юрист (Каз). - 2008. - №3. - С. 23-27.
11. Баталов Г. Шанки би// Қазақ Әдебиеті, 1993, №8.

ӘОК 340.1

АКАДЕМИК САЛЫҚ ЗИМАНОВТЫҢ -ҚҰҚЫҚТЫҚ ІЛІМДЕРІНІҢ ДАМУЫ ТУРАЛЫ

Ж.Б. Шаяхметова

з.ғ.к., қауымдастырылған профессор

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ.

Резюме: Изложены направления науки и трудовой путь С. Зиманова в государственном строительстве независимого Казахстана, показано его место в истории государства и права. Приведены некоторые факты жизненного пути основателя Школы права С. Зиманова:

Ключевые слова: государство, право, институт танцев, человек, юрист, юридическая наука.

Resume: S. Zimanov's scientific directions and career in the creation of an independent state of Kazakhstan are outlined ,his place in the history of the state and law is indicated. Some facts of the life path of the founder of the school of law S. Zimanov are mentioned:

Key words: State, Law , Institute of dances, man, lawyer, jurisprudence.

Салық Зиманов мемлекет механизмін құқықтық жүйені қалыптастыру туралы ойлары, құқықтық жүйені қалыптастыру туралы ойлары мен пікірлері әлі де біраз зерттеулерге негіз болады десек қателеспейміз. Ғалымның ғылыми мұрасына зер салсақ, зерттеу ауқымының кеңдігімен, нағыз ғылымға тән ойлау тәсілімен, дара стилімен ерекшеленетінін бірден аңғаруға болады. Ең алдымен ол Қазақстан мемлекеті мен құқығының тарихын зерделеу мәселелеріне ден қойып, ұзақ жылдар бойы қажырлы еңбек етті.

Онда Салық Зиманұлы сот жүйесін жаңадан құру керектігін баса көрсетіп, ол үшін Конституцияға, сот құрылымы туралы заңдар тиісті өзгерістер кіргізу керектігі, республикада тек бір сот жүйесі болу, қажеттігін, арбитраждық сотты сақтай отырып, оны жалпы соттарға біріктіру керек екеніне тоқтап, судьялардың әділсоттық принциптерді бұзған жағдайдағы адами және мемлекеттік тарапынан өктем араласпай, судья беделін ел алдында төкпей жазалайтын жұмсақ мемлекеттік механизм қалыптастыруды заң нормасымен реттеуді ұсынды. Сол жылдарда Сәкең сот реформасы бойынша ондаған мақала жариялады, бірнеше конференцияда терең мазмұнды ұсыныстарға толы баяндамалар жасады. Соның бірі - 2001 жылы өткен «Соттар және олардың мемлекеттің тәуелсіздігін бекітудегі рөлі» деген тақырыппен өткен жиындағы сөзі көпшіліктің көкейінде қалды. Патриархтың ол пікірі бүгін де өте құнды. Онда ғалым судьяның дербестігі-әділ соттықтың түбірлі қағидаты екенін айтып, сот билігі басқа билік формаларынан тек дербестікпен жүзеге асатындығымен ерекшеленетініне мән берді. Қоғамдағы шиеленісті шешуде судья «қауіп пен қатерден қоғамды алып шығушы, оны реттеуші, қалпына келтірудегі рухтық энергияны табушы тұлға» деп түйіндеп, әділеттілік адамға жіберілген құдайдың сыйы, табиғат пендеге адамшылықты сақтау үшін әділдікті сыйлаған. Егер ол болмаса адам хайуан деңгейіне түсіп рухсызданады, ал бұл қасиет судья үшін ақиқат болуы шарт деген еді.

Сәкеңнің сот жүйесін жаңғырту турасындағы көптеген ұсынысы Тұңғыш Президент-Елбасы тарапынан қолдау тауып, соңғылары 100 нақты қадам Ұлттық жоспарында жүзеге асты.

Қазақ қоғамының дамуындағы билердің орны туралы зерттеулері әлі де жалғасын табады деп ойлаймыз. Көшпелі Ұлы Даланың тарихи-құқықтық мәдениетіне арналған әр күндегі зерттеушілердің жинаған материалдары екі қырынан танылып отыр.

Біріншіден, ел есінде сақталып бізге дейін дамуында, екіншіден, ғасырлар бойы көшпелі құқық қоғамның негізгі өмір өзегін құраған қазақ құқығының «көне болмысын» тануға қазіргі кездегі зерттеушілердің ерекше ынта білдірулері болып отыр.

Салық Зиманов қазақтың заңнамасы қалыптасқан дәуірді «Алтын ғасыр» деп атап тұжырымдап дәлелдей алды. Қазақ құқығының «көне болмысының» мәні мен сыры, оның тарихи құндылығы терең зерттеуді, оның өзіндік қалыптасу кезеңдері мен ерекшеліктеріне зер салып, көңіл бөлуді қажет етеді. Алтын ғасыр отауының түп-төркіні халқымыздың ежелден қалыптасқан, тіпті, басты қаруына айналған қасиеттеріне байланысты екендігін жайып салды. Орталық Азия кіндігінде қазақ жерінде екі құдрет күштің-сөз құдіреті мен заң құдіретінің үстем болуы әкелді. Қазақ құқығы оның қасиеті мен деңгейі осы екі құдыреттің аясында дүниеге келді. Ұлы Дала әділ соты мен заңдылығына Алтын ғасыры деген өшпес із қалдырды. Халық санасында қалыптасып, әбден бекіп қалған дәстүрлі еркіндіктің, азаматтықтың, көшпелі өмір салтының негізін қамтамасыз ете алатын әдет-ғұрып ережелері мен жарлық-заңдар қазақ қоғамының көшпелі ел негізінде өркендеуіне әкелді. Қазақ құқығы ережелері-өзінің құрылымы мен қисындылығы жағынан мейлінше ұтымды, жинақы және көркем бейнеленген, есте сақтауға өте қолайлы. Сондай-ақ, меңгерілуі табиғи қажеттілікке сай келетін нормалардан тұратын құқықтық жүйе. Заңдылықты сақтау, оны бекіту, ел билеу тұтқасы билер сотында болды, олар көшпенділер қоғамының құқықтық кеңістігінің төрінен орын алды. «Дала заңымен» от ауызды, орақ тілді шешендер деген атаққа ие болды.

Салық Зиманов жетекшілік еткен еңбектерінен талай ұрпақ сусындап, нәр алатын болады.

Біз аса тағылымды, мазмұнды, әрі жан-жақты қамтылған ауқымды еңбектің барша құндылығын жеткізуге талпынуымыз керек.

С.Зиманов еңбектерін мемлекеттік құрылыс саласына арнады. Әсіресе, қазақ қоғамының саяси-құқықтық тұрғыдан басқарудың ұлттық ерекшеліктерін ашты. Ол Қазақ құқығы, құндылықтары-бостандық, әділдікке негізделген қасиеттері. Далалық Демократия аясында дамыды. Билер институтын зерттеді. Қазақ құқығы нормаларын ұрпақтан ұрпаққа жеткізуші әрі реформаторы, сот билігін ел бірлігіне арнаған көне дәстүрлі берік ұстаған билер ерекше тап еді. Бұлар Шығыстағы басқарушы билерден өзгеше болып қалыптасты

.Олар әрі ақын, әрі шешен, әрі философ, әрі ойшыл, әдет-ғұрып құқығының білгірі және оның реформаторы, әскери қолбасшысы және басқарушы еді, ал көзқарасы негізінен өз қызметінде жергілікті ру мүдделерінен бұрын қазақ халқының мүддесін жоғары ұстаған, сонымен бірге олар қоғамдық пікірдің бақылауында болды. Ғалымның еңбектерінде қазақ биінің моральдық-құқықтық мәртебесі халықтың атаңның баласы, адамның баласы бол деген талабынан көрініс тапты деген болатын. С.Зимановтың еңбектері қазақтардың еңбектері қазақтардың ұлттық санасын оятуға, олардың тәуелсіздік жолында күреске белсенді қатысуына қызмет етті. Оның зерттеулерін үш топқа бөлуге болады:

1) 50-60-шы жылдардағы еңбектерін: XVII ғ. алғы XIX ғ. бірінші жартысындағы, Кеңес дәуіріне дейінгі Қазақстанның саяси және құқықтық тарихы;

2) 70-ші жылдары С.Зиманов қазақ халқының мемлекеттілігі, автономиялық елдердің және одақтас мемлекеттердің ұлттық мемлекеттілігі туралы еңбектерін айтамыз;

3) 90-шы жылдары Жоғары кеңестің депутаты болған кезінде еліміздің тәуелсіздігі мәселелерімен айналысқан. 1991 жылы Жоғары кеңестің Конституциялық комиссия мүшесі болды. Үшінші кезеңі тәуелсіз Қазақстан ұлттық мемлекеттің құқықтық негіздері болып табылады.

С.Зиманұлының арнайы жетістігі-қазақша, орысшы, ағылшынша жазылған 10 томдық «Қазақ ата заңдары» атты еңбегі.

Қазақстан Республикасы өз тәуелсіздігін жариялаған кезінен бастап, Салық Зиманұлы еліміздің Конституциясын қабылдау, Президенттік басқару мәселелеріне тікелей араласып отырды. Ол мемлекеттік тәртіпті нығайту, қарапайым халықтың тұрмыс-тіршілігін жете көңіл бөлу, жемқорлыққа қарсы күресті ашық және тұрақты жүргізу, ғылымның қазіргі күйі мен оны жақсарту шаралары туралы біраз мәселелерді қозғаған болатын.

Қазақ юриспруденциясының дамуы мен қалыптасуына алпыс жылдан астам тікелей атсалысып, оның патриархына айналған, Зимановтың ғылыми мұрасы, тұжырымдары әлі талай уақыт қазақ мемлекетінің іргесін бекітіп, жасампаз ұрпағымызға ұстаным болары сөзсіз.

Салық Зиманұлының дүниеге көзқарасы мен мінез-құлқы XX ғасырдың 30-40 жылдарындағы қиын-қыстау заманның кезінде шындалып, сол кездегі кеңестік саяси-идеологиялық жағдаяттың аясындағы оқу – білімге деген құштарлықпен ұштасып, ұшқары дамып отырды. Соғыстан жеңіспен оралған ағамыз Гурьевте прокурорлық қызмет атқара жүріп, Бүкілодақтық заңгерлік институтының Алматы филиалын сырттай бітіреді. 1950 жылы Мәскеуде кандидаттық диссертациясын қорғады. Ғылым Академиясының құқық секторының меңгерушісі болды. Алматы заң институтының директоры болып жүргенінде осы институт С.М.Киров атындағы Қазақ мемлекеттік университетінің жаңадан ашылған заң факультетімен біріктіріліп, сонда алғашқы декан болады. 1957 жылы Ғылым Академиясының философия және құқық секторын басқарса, 1958 жылдың қаңтарында сол негізде құрылған институттың құрылтайшы директорлығына тағайындалды. 11 жылдан астам уақыт оны табысты басқарады.

1961 жылы Мәскеуде докторлық диссертациясын қорғап, 1966 жылы академик атанды. Бар-жоғы 20 жылдың (1946-1966жж.) ішінде Салық Зиманұлы өмірге, оқу-білімге деген құштарлығы арқасында ғылымның төріне самғай көтеріліп, көптеген ғылыми еңбектер жазып, заңгер мамандар армиясын тәрбиеледі. Осынау теңдесі жоқ рухани самғаудың астарында ізденімпаздық, еңбексүйгіштікпен қатар адамгершілік қасиеттер жатқаны мәлім.

Сәкен ағамыз қандай ғылым еді десем, алғыр іздемпаз, қай мәселені болмасын ақиқатына көз жеткізбейінше талмай зерттеп, зерделейтін, дара батыр, ғұлама болды. Қайран Сәкең ағамыз ғылыми кеңеске, ғылыми жиындарға қатысып отырғанда, ғылыми ойдың көзі ашылып, тиегі ағытылғандай сезінетін едік жас ғылымдар. Мұндайда артық сөзге, құр уәдеге, еш дандайсуға орын жоқ, ғылыми ізденіс салтанат құрғандай әсер туатын.

Біздер сілтідей тынып, зер сала тындап, ғылыми ақиқаттың қайшылыққа толы үдеріс екеніне көзіміз жетіп, ғибрат алып тарқайтынбыз. Ғылыми талқылаудың, айтыс-тартыстың,

мазмұнды сыны талдаудың орынды болуына ерекше мән берілетін. Ғылыми ізденістің нәтижелілігіне баса мән беріліп, қатаң қадағаланатын.

Сәкен ағамыздың заң ғылымын дамытуға қосқан үлесі ұшан-теңіз. Мемлекет пен құқық тарихы, теориясы бойынша оның жүргізген зерттеулері ерекше бір төбе. Өзінің жекелеген монографиялық зерттеулерімен бірге, ол басқарған ұжымдық зерттеулер Қазақстандағы заң ғылымының іргетасын құрайды. Өйткені, Салық Зиманұлы қазақ мемлекеттілігінің, қазақ хандары мен билерінің тарихына тереңнен бойлап, қазақ қайраткерлерінің ойларын, арман-мұраттарын, тарихи тағдырларын зерделеп, қазақтың мұң-мұқтаждарын жүрегімен сезініп, қазақ даналығының дәстүрлерін мейлінше дәріптеп, құқықтық ғылымның заманауи теориялық негіздеріне сүйене отырып, өзіне тән ғылыми ақиқатқа деген ырық күшімен зерттеулерін жариялады. Бұл-үлкен ғылыми жетістік, ұмытылмас рухани мұра. Сәкен ұлттық мемлекет құрудың заңдылықтарына терең бойлап, осы идеяны Конституциялық заң тұрғысында бекітуге үміт артты. Өкінішке қарай, бұл идея біздің 1995 жылы қабылданып, қайта-қайта өңдеуден өткен Ата Заңымызда орын таба алмай қалды.

Салық Зиманұлы басқарған институттың екі қанаты болды: бірі - заң ғылымы, екіншісі- философия. Ұжымның қос қанатын да тең ұстаған Сәкен философияның дамуына, философтар қатарының өсуіне де айрықша үлес қосты. Философияның дүниетанымдық, логикалық-әдіснамалық шама-шарқын, мән-маңызын түсіне білген ол өзіне тән кемеңгерлікпен философиялық зерттеулердің кең қанат жоюына жағдай туғызып, қолдап отырды. Мұның ең көрнекті мысалы ретінде Ж.Әбділдиннің басқаруымен құрылған диалектикалық-логикалық мектептің өсіп – өнуін айтсақ та жеткілікті. Сәкен ағамыз жас философтар мен заңгерлерді Мәскеуге, Ленинградқа, Киевке, басқа да ғылыми орталықтарға оқуға жіберіп, оларға моральдық және материалдық көмек көрсете білді.

Салық Зиманұлының өз халқына, өз Отанына деген сүйіспеншілігі, патриотизмі, оның азамат ретіндегі ішкі мәнін құрайтын ерен бір қасиеті еді. Мұны тәптіштеп жазу үшін толыққанды зерттеу жүргізу керек. Оның ғылыми зерттеулерінде де, ғылыми-ұйымдастырушылық іс-әрекетінде де, саяс -әлеуметтік қызметінде де, күнделікті қарым-қатынасында да бұл қасиеті көзге ұрып тұратын. Осы қасиетті сезім оны әрдайым нұrlандырып, қуаттандырып, рух береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Баймаханов М.Т. Выдающийся ученый-юрист// гражданин и выдающийся ученый, академик Зиманов Салық Зиманович (Юбилейный сборник) Под ред К.А.Сагадиева, М.А Куд-Мухаммеда -Алматы:Атамұра 2001-300 с
2. Егемен Қазақстан // Заң ғылымының заңғар тұлғасы 29 қаңтар 2021 жыл
3. Зиманов С.З. Вопросы методологии изучения национально-государственного строительства//Общественный строй казахов первой половины XIX века и Букеевское ханство-Алматы Арыс 2009-400 с.

II СЕКЦИЯ

АЗАМАТТЫҚ ЗАҢНАМАНЫҢ ҚОЛДАНЫЛУ ЖАҒДАЙЫ ЖӘНЕ ЖЕТІЛДІРУ МЕХАНИЗМДЕРІ

ӘОК 347.124

АЗАМАТТЫҚ ҚҰҚЫҚТАҒЫ ҚҰҚЫҚТЫ ТЕРІС ПАЙДАЛАНУДЫҢ ТҮСІНІГІ ЖӘНЕ ОНЫҢ БЕЛГІЛЕРІ

Г.Э. Абдрасулова

MAQSUT NARIKBAYEV UNIVERSITY (KAZGUU)

Жеке құқық департаментінің Teaching Proffesor, з.ғ.к.,

Астана қ., Қазақстан Республикасы;

e-mail: g_abdrasulova@kazguu.kz

У.Е. Кудиярова

MAQSUT NARIKBAYEV UNIVERSITY (KAZGUU)

Жеке құқық департаментінің Teaching Proffesor, з.ғ.к.,

Астана қ., Қазақстан Республикасы;

e-mail: y_kudiyarova@kazguu.kz

Резюме. Статья посвящена проблеме причинения вреда имущественного и неимущественного характера вследствие злоупотребления правом определенным лицом. Теоретические и практические вопросы злоупотребления правом, раскрытые авторами в контексте понятия и признаков злоупотребления правом, основываются на доктринальных позициях и примерах из судебной практики.

Ключевые слова: шикана, злоупотребление правом, причинитель вреда, пострадавший, противоправное действие, деликт, правонарушение.

Resume. The article is devoted to the issue of harm to other persons of a property and non-property nature due to abuse of the right of the person. The authors settled on concepts and signs of abuse of law. Theoretical and practical issues of abuse of law are considered on the opinions of several scholars and on examples from judicial practice.

Keywords: shikana, abuse of right, harming, injured, wrongful act, tort, tort

Қазіргі таңда азаматтар мен заңды тұлғалардың құқықты теріс пайдалануға қатысты мәселесі өзекті. Қазіргі таңда құқықты теріс пайдалану құқығын «шикана» терминімен түсіндіріледі.

Қазақстан Республикасының азаматтық кодексінің 8 бабының 5 тармағына сәйкес, азаматтар мен заңды тұлғалардың басқа тұлғаға зиян келтіруге, құқықты өзге нысандарда теріс пайдалануға, сондай-ақ құқықты оның мақсатына қайшы келетіндей етіп жүзеге асыруға бағытталған әрекеттеріне жол берілмейді, делінген [1]. Яғни, азаматтық кодексінің бұл ережесі шиканаға тыйым салып тұр. Шикана терминін тәжірибеде дұрыс қолдану үшін, теориялық тұрғыда әліде егжей-тегжей зерттеу қажет етеді.

Өзіміз білетіндей барлық азаматтық құқыққа қатысты бастау рим құқығынан алынған. Рим құқығының өзінде осы шикананы зерттеудің іргетасы қаланған. И.Б. Новицкий мен И.С. Перетерскийдің зерттеулеріне сүйенсек, уәкілетті тұлғаның өзінің мүдделерін қанағаттандыруға да, үшінші тұлғалар тарапына осы құқықтарды бұзға қарсы іс қимыл жасауға бағытталған әрекеттердің шын мәнінде болуы [2, 49 б.]. Бұл деген сөз қандайда бір әрекетке құқығы бар тұлға, үшінші тұлғаның құқығы бұзылатынын білсе де, құқығын пайдалануына болатын меңзеп тұр.

Сонымен қатар, М.И. Барудың айтуынша, құқықты теріс пайдалану әрқашан субъективті құқыққа тікелей қатысы жоқ және ресми түрде объективті құқыққа қайшы келмейді [3, 117 б]. Яғни бұл субъективтік құқықты жүзеге асырудың шегі ретінде қарастыруға болатынын айтып тұр.

Құқықты теріс пайдаланудың белгілерінің бірі, тұлғаның белгі бір құқыққа бар әрекеті негізінде басқа адамға зиян келтіру, яғни өзгеге қандайда бір зиянын келетінін біле тұра, құқықты теріс пайдалану болып табылады.

Кейбір авторлар құқықты теріс пайдаланудың тағы бір белгісі ретінде, тұлғаның әрекетіндегі заңсыз сипаты байқалған жағдайды да айтады [4, 89 б]. Яғни нақты құқықтық міндетті бұзу немесе құқығын теріс пайдалу дегенді білдіреді.

Т.С. Яценко өз зерттеуінде, егер құқықты теріс пайдалану басқа адамның құқықтарына немесе мүдделеріне келтірілген зиян түрінде қоғамға зиянды салдары болса, бұл жағдайды да шикананың белгілері ретінде қарауды ұсынады [4, 91 б].

Сонымен қатар, Т.С. Яценконың пайымдауынша, шикананың белгілері мен жалпы зиян келтіруден туындайтын міндеттемелерге сәйкес келген кезде: әрекеттің заңсыздығы (соңғысы үшін бұл әлі әрекетсіздік), адамның өз құқығын жүзеге асыруына зиян келтіру, әрекет пен пайда болған нәтижелер (зиян келтіру) мен зиян келтірушінің кінәсі арасында себептік байланыстың бар болуын айтады [4, 92 б]. Яғни, құқықты теріс пайдаланудың салдары бойынша өзге тұлғаға мүліктік те, мүліктік емес сипаттада зиян келтіреді дегенді білдіреді.

Сонымен қатар, Т.С. Яценконың айтуынша құқықты теріс пайдаланушы тұлғаның ниеті тікелей қасақана өзге тұлғаға зиян келетінін біле тұра, әрекет жасауы болып табылады [4, 93 б]. Яғни бұл жағдайда автор құқықтық теріс пайдаланушының ниеті мен мақсатына қарай өзге тұлғаға зиян келтіруіне қатысты мәселені меңзеп тұр.

Жалпы тұлғаның құқықты теріс пайдалану мәселесі әсіресе тәжірибеде көп байқалады. Құқықты теріс пайдалану материалдық құқықтан басқа да, іс жүргізу құқығында құқықты теріс пайдалану формасы деп іске қатысушы адамдардың ерік жігерін білдіру тәсілінде де байқалатынын тілге тиек етеді [5, 43 б].

Сонымен қатар, А.Л. Казакова тұлғаның құқықты теріс пайдаланудың мақсатына қарай келесі формасын қарастырған, олар: біріншісі фиктивтік процестерді бастау; екіншісі процессуалдық шикана; сот төрелігін жүзеге асыруға кедергі жасау. Және олардың әрқайсысына талдау жүргізген, яғни фиктивтік процестерді бастау бойынша, тиімді процестерге талап қоюшының құқықтарын бұзғаны туралы ешқандай дәлел болмаған жағдайда талап қою сияқты талап қоюшының адал емес әрекетіндегі мінез-құлық жатады, екіншісі зиян келтіру әртүрлі әрекеттерден, белгілі бір бағытта, яғни: істің соттылығының жасанды өзгеруінен; өкілдің өкілеттіктері туралы көрінеу елеусіз құжаттарды сотқа ұсынудан; қамтамасыз ету шараларын қолдану туралы негізсіз өтініштерден туындауы мүмкін деп қарастырған, үшіншісі бұл процеске қатысушының мінез-құлқын білдіреді, онда оның белгілі бір іс жүргізу әрекеттерін жасауы істі қарауды кешіктіруге немесе сот актісін қабылдауға жол бермеуге бағытталған болып саналады [5, 45 б].

А. Орынбекованың айтуынша, қазақстандық соттардың істі шешу кезінде құқықты теріс пайдалануға тыйым салатын, құқықты теріс пайдалануды тоқтататын АПК ержелерін қолдану мәселесін зерделеу барысында жекелеген сот шешімдеріне жоғары көрсетілген АПК ережелерін қолдану мәніне талдау жүргізілді, соның нәтижесінде қазіргі уақытта сот тәжірибесінде құқықты теріс пайдалануды дәлелдейтін нормалар бар деген қорытындыға келуге болады, іске қатысушы адамдардың материалдық және іс жүргізуде құқықтарын теріс пайдалану жағдайындағы құқықтық салдарларды регламенттейтін, кеңінен қолданылуда және сот шешімінде немесе басқа шешімде де белсенді қолданады [6, 39 б]. Яғни материалдық құқықта субъектінің құқықты теріс пайдалануға жол берілмегенімен, ол тәжірибеде қолданылады, сәйкесінше зиян келтірушінің мақсатты түрде құқығын теріс пайдалана отырып, жәбірленушіге келтірген мүліктік және мүліктік емес зиянды анықтауға болады.

Кез келген істе тұлғаның құқықты теріс пайдаланудың болуы немесе болмауы туралы мәселені әрбір нақты жағдайда сот шешеді. Егер уәкілетті адамның өз өкілеттерін өзіне

ыңғайына үшінші тұлғаға зиян келтірместен жүзеге асыруға мүмкіндігі бар екендігі және оны жүзеге асырудың бұл әдісі қасақана біреуге зиян келтіру мақсатында жасалғаны анықталса, онда сот құқықты теріс пайдаланудың бар екенін мойындайды және оған келтірілген залалды өндіріп алуға қатысты шешім шығарады [7, 38 б]. Яғни бұл жағдайда зиян келтірушінің ниетін және мақсатын өз әрекеті арқылы жүзеге асыратын байқауға болады.

В.Е. Хизовтың пайымдауынша, сіз тек өзіңізде бар нәрсемен теріс пайдалана аласыз. Бұл құқықты теріс пайдалану мен құқық бұзушылықтың маңызды айырмашылығы, оның объективті жағы нақты құқықтық тыйымдарды бұзуды және нақты құқықтық міндеттерді орындамауды көздейді, демек, ол адамға тиесілі құқықтар мен өкілеттіктердің шекарасынан тыс жүзеге асырылады. Сонымен қатар, В.Е. Хизов өз еңбегінде құқықты теріс пайдаланудың бірнеше белгілерін қарастырған, атап айтқанда, олар: өз құқығын жүзеге асыру кезінде басқа адамдардың құқықтары мен бостандықтарын бұзса; құқықтарын жүзеге асыру кезінде адамға тиесілі құқықтарын нысаналы мақсатта бұзса; өз құқықтарын жүзеге асыру кезінде зиян келтірсе; өз құқықтарын жүзеге асыру кезінде тек зиян келтіруге бағытталған мақсаттың болуы болса, өз құқықтарын жүзеге асыру кезінде негізсіз оң нәтиже алуға бағытталған мақсаттың болуы; өз құқықтарын жүзеге асыру кезінде адалдық қағидатын сақтамаған ретте [8, 43-44 бб]. Бұл белгілердің барлығы зиян келтіруші тұлғаның өз құқығын жүзеге асыру барысындағы ниеті мен әрекетінің нәтижесінен туындайды.

А.В. Волковтың зерттеуінше, классикалық тұрғыда алғанда, құқықты теріс пайдаланудың алғышарттары сайып келгенде, құқықтарды теріс пайдалану құралдары көбінесе келесілерді қамтитынын көрсеткен, олар: осы тұрғыда, азаматтық құқықтың принциптері мен жалпы нормаларының белгісіздігі; азаматтық құқықтық реттеудегі олқылықтардың болуы; қарама қайшылықтармен мен бәсекелестік түріндегі құқықтық режимдер арасындағы коллизия; функционалдық байланыстардың қателері (қате немесе түсініксіз сілтемелер мен сілтемелердің тәсілі); заңдар мен заңға тәуелді актілер арасындағы басымдықтардың қолданудың бұзылуы [9, 40 б].

И. В. Сазанованың зерттеуінше құқықты теріс пайдаланудың нақты себебі жеке құқықтың диспозитивтілігі жағдайындағы субъектінің адал емес әрекеттерін айтады. Азаматтық-құқықтық қатынастардың реттеудің рұқсат етілген әдісі уәкілетті адамның субъективті құқықты жүзеге асырудың құралдарын, тәсілдері мен мақсаттарын тандауда еркін екенін болжайды. Алайда, өз қажеттіліктерін қанағаттандыруға түрткі болған адам кейде құқықты шамадан тыс пайда алуға бағытталған «гипертрофияланған» қызығушылықты жүзеге асыруға кедергі келтірмейтін тәсілдерді тандайтынын, құқықтық қатынастардың басқа қатысушыларының мүмкіндіктерін азайту деп түсіндіреді. Басқаша айтқанда, құқықты теріс пайдалану мәселесі құқық пайдалану бостандығы және басқа адамдарға зиян келтірмеу принциптері туындаған кезде туындайды. Бұл келеңсіздіктерді құқық қорғаушы әділеттілік, парасаттылық және адалдық талаптарын негізінде шешуі керек деген болжамға келеді [10, 17 б]. Яғни қандайда жағдайда азаматтық құқыққа қатысушы тұлға құқықтық қатынасқа түскенде адалдық, әділдік, парасаттылық қағидаларын сақтауға міндеттеу керек.

А.С. Губарьдың пікірше, шикана кезінде құқықты теріс пайдаланудың басқа түрлерінен ажыратудың қазіргі жағдайда басқа адамға зиян келтіру ниетінің бар екені және соған қатысты жалғыз алғышарттары негізінде, құқық бұзушының іс әрекеттерінде анықтаушы сипатқа ие, өзге мақсаттың болуы негізінде жүргізген жөн екенін айтады. Шикана ұғымына мұндай көзқарас қазіргі әлемдік өркениетке тән «таза шикана принципінен» «егер заңды мүдделер анықтаушы болса, шикана жоқ» ережесіне көшу тенденциясын көрсетеді [11, 69 б]. Бұл жерде автор, құқыққа қатысушы тұлғаның құқықты пайдалану кезінде ниетін анықтауды меңзеп тұр, яғни құқықты теріс пайдаланушы тұлғаның зиян келтірушіге келтірген әрекетіндегі ниетін анықтау керектігін айтады.

Сот тәжірибесінен мысалдар (кейіпкерлердің аты-жөні өзгертілген) келтіретін болсақ, 2020 жылдың 25 тамыз айында талап қоюшы Б.Б. Өсеров емханаға келгенде, емхана медбикесі талап қоюшыға бетперде тағуын міндеттеген.

Талап қоюшы Б.Б Өсеров медициналық қызмет көрсетуден бас тартқаны үшін емханаға және медбике А.А. Есеноваға моральдық зиянды өтеу туралы талап қоюмен сотқа жүгінген, яғни талап қоюшының наразылығы бойынша, медицина қызметкерлерінің өздері бетперде тақпайтынын, ал оны бетперде тағуын талап еткенін, және олардың медициналық қызмет көрсетуден өрескел бас тартып, қызмет көрсетпегендерін тілге тиек еткен. Талап қоюшы өзі демікпе аурумен ауыратынын, сондықтан бетперде кие алмағанын айтып, жеке ақылы клиникаға баруға мәжбүр болғанын болғанын айтады. Талап қоюшы сот отырысында талап қоюда көрсетілген дәлелдер бойынша мәлімделген талапты қолдайтынын және талап қоюды қанағаттандыруды сұраған.

Жауапкердің өкілі сот тісін қанағаттандырудан бас тартуды сұраған, және жазбаша пікірде көрсетілген дәлелдерге сілтеме жасап, келесі мән жайды баяндаған. Шын мәнінде, талап қоюшы аталмыш емханада тіркеуде тұрған, талап қоюшы емханаға келгеннен бастап оған сыпайы түрде бірнеше рет ескерту жасаған, себебі сол кезде елімізде қатаң түрде карантиндік режим қолданылған. Және талап қоюшы ешнәрсе түсіндірместен агрессивтік түрде медициналық қызметкерлердің жұмысына кедергі келтірген, содан кейін медицина қызметкерлері құқық қорғау органдарының қызметкерлерін шақыруға мәжбүр болған. Яғни бұл істе құқықбұзушылық, құқықты теріс пайдалану талап қоюшы тарапынан келгені байқалады. Және осыған ұқсас істер баршылық. Азаматтық құқықтық қатынастағы шарттық міндеттемелердің өзінде де тараптардың адалдық, әділдік, парасаттылық қағидаларын қатаң сақталмайтыны да байқалады. Әрине, ол жағдайда да, тараптардың бірі құқықты теріс пайдаланып, сәйкесінше жәбірленушіге едәуір зиян келетіні мәлім.

Шын мәнінде де, құқықты теріс пайдалану кезінде тұлғаның қасақана ниеті мен әу бастағы мақсатының болғаны, шикананың белгісі ретінде қарастыруға болады. Егерде тараптар құқықтық қатынасқа түскенде адалдық қағидаты сақталмаса, және оның бірі құқықты теріс пайдаланса, зиян келтірсе, бұл шиканың өлшемшарттарының бірі екені айқын және сот тәжірибесінде мұндай істер қанағаттандырылмайды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының азаматтық кодексі. Қазақстан Республикасының кодексі 1994 жылғы 27 желтоқсандағы №268-XIII //adilet.zan.kz
2. Римское частное право: Учебник /Под ред. И.Б. Новицкого и И.С. Перетерского. М., 1999 г.
3. Бару М.И. О статье 1 гражданского кодекса // Советское государство и право. 1958. №2. С. 117-120
4. Яценко Т.С Категория шиканы в гражданском праве: история и современность. -М.: «Статут», 2003. -157 с.
5. Казакова А.Л. Формы злоупотребления процессуальными правами в арбитражном процессе. // Юрист №4/2013. С. 39-46
6. Орынбекова А. О запрете злоупотребления правом на примере Германского гражданского права. // Фемида № 4 (268). С. 38-39
7. Субботкина Е.В. Характеристика шиканы как формы злоупотребления правом // Юрист №5/2013. С. 37-40
8. Хизов В.Е. Недопустимость злоупотребления правом как теоретическая юридическая конструкция// Юрист №5/2013. С. 41-46
9. Волков А.В. О средствах злоупотребления правом //Гражданское право №5/2015. С. 39-41
10. Сазанова И. В. Об условиях применения запрета злоупотребления гражданским правом //Гражданское право №2/2013. С. 15-17
11. Губарь А.С. Шикана как особая форма злоупотребления гражданским правом //Юридические науки №4 (18) 2012. С. 64-71

АЗАМАТТЫҚ ІС ЖҮРГІЗУДЕГІ СОТ АКТІЛЕРІНІҢ ОРЫНДАЛУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Д.У. Айтмуханова, з.ғ.м., аға оқытушы

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті КеАҚ, Атырау қ.

Резюме: в статье рассказывается о правовом регулировании вопросов исполнения судебных актов в гражданском судопроизводстве и правовых основах ряда имущественных восстановлений при исполнении судебных актов. Исполнение судебных решений напрямую зависит от деятельности судебных исполнителей. Поэтому отмечается, что повышение правового статуса судебного исполнителя – одна из мер по обеспечению исполнения судебных актов, которая является главным механизмом Гражданского процессуального отношения, то есть узлом Гражданского процессуального отношения. Обсуждаются Правовые вопросы о правовом статусе судебных исполнителей при исполнении судебных актов и ответственности за неисполнение.

Ключевые слова: суд, судебный исполнитель, судебные акты, решение, аукцион

Resume: The article describes the legal regulation of the issues of enforcement of judicial acts in civil proceedings and the legal basis for a number of property recovery in the execution of judicial acts. The execution of court decisions directly depends on the activities of bailiffs. Therefore, it is reported that raising the legal status of a bailiff is one of the measures to ensure the execution of judicial acts, which is considered the main mechanism of civil procedural relations, that is, the node of civil procedural relations. Legal issues on the legal status of bailiffs in the execution of judicial acts and liability for non-execution are discussed.

Key words: Court, bailiff, judicial acts, decision, auction

Қазақстан Республикасындағы орындау өндірісі кең ауқымды орын алатын мәселе болып табылады. Өйткені сот шешімдерінің орындалуы осы атқару өндірісіне тікелей қатысты. Қазақстан Республикасының Азаматтық іс жүргізу құқығындағы атқарушылық іс жүргізу курсы азаматтық істер бойынша сот төрелігін жүзеге асыру үшін шығарылатын сот актілерін атқаруға негізделеді. Қазақстанда демократиялық қоғам мен құқықтық мемлекет құруға азаматтық істер, әкімшілік істер және қылмыстық істер бойынша келтірілген зиянды қалпына келтіру шығарылатын сот актілерінің орындалу тәртібі, мерзімі және оларды орындамағаны үшін жауаптылық туралы баяндалады. Құқықтық мемлекет құруды мақсат етіп қойғалы отырған мемлекет үшін азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын, заңды мүдделерін қамтамасыз ету – басты мақсат болып табылады. Бұл орайда, құқықтары бұзылып сотқа жүгінген тараптар үшін сот шешімінің орындалуы маңызды мәселе болып табылады. Ата заңымыздың басты қазынасы болып табылатын – адам және азаматтар құқықтары мен заңды мүдделерінің қорғалуы атқару өндірісінің басты міндеті болып саналады. Өйткені сотқа шағымданушы кез-келген азамат сот әділдігіне сенуі қажет. Осы сенімді ұялататын бірден-бір орган атқару органдары болып саналады. Сот орындаушылары мен сот приставтарының құқықтық мәртебесін көтеру – құқықтық мемлекеттегі азаматтық қоғамның басты міндеттерінің бірі болып саналады. Өйткені азаматтық қоғамның алғашқы сатысы – азаматтардың құқық қорғау органдарының қалыпты, құқыққа сай қызмет қылуында [1].

Сот шешімдерінің орындалуы сот орындаушыларының қызметіне тікелей байланысты. Сондықтан сот орындаушысының құқықтық мәртебесін көтеру – азаматтық іс жүргізу қатынасының басты тетігі, яғни азаматтық іс жүргізу қатынасының түйіні болып саналатын сот актілерінің орындалуын қамтамасыз ету шараларының бірі деп айтуға болады. Борышкердің мүлкін сату кезектілігі атқарушылық іс жүргізу туралы заңының 48–бабымен реттелген. Борышкердің мүлкінен өндіріп алу кезінде бұл мүлікті сату мынадай кезекпен жүзеге асырылады:

- бірінші кезекте борышкердің өндіріске тікелей қатыспайтын мүлкі: бағалы қағаздар, валюта құндылықтары, бағалы металдар мен асыл тастар, зергерлік бұйымдар, жеңіл автокөлік және басқалар сатылады;
- екінші кезекте – дайын өнім (тауарлар), сондай – ақ өндіріске тікелей қатыспайтын және өндіріске тікелей қатысуға арналмаған өзге де материалдық құндылықтар;
- үшінші кезекте – жылжымайтын мүлік объектілері, сондай – ақ шикізат пен материалдар, станоктар, құрал – жабдықтар, өндіріске тікелей қатысуға арналған басқа да негізгі құрал жабдықтар;
- төртінші кезекте – жалға беру (мүлікті жалдау), заем, прокат шарты немесе өзге де шарттар бойынша басқа адамдарға берілген мүлік.

Тыйым салынған мүлікті сатуды заң бойынша айналымнан алып тасталған мүлікті (есірткі заттар, әскери қарулар және т.б.) қоспағанда, тыйым салу негіздері мен мүлік түрлеріне қарамастан, сот орындаушысы сауда және өзге де мамандандырылған ұйымдар арқылы сауда – саттық және аукциондарда ҚР –ның заңдарында көзделген тәртіппен жүргізіледі. Қазіргі таңда онлайн сайттар арқылы мұндай қатынастарды реттеу орналастырылады.

Мүлікті сату нысанын таңдауды сот орындаушысы мүлік түрін және өндіріп алушы мен борышкердің пікірлерін ескере отырып белгілейді. Егер мүлік 2 ай ішінде сатылмаса, өндіріп алушыға бұл мүлікті бағаланған сомасында өзінде қалдыру құқығы беріледі. Өндіріп алушы мүліктен бас тартқан жағдайда ол борышкерге қайтарылады, ал атқару құжаты, егер борышкердің өндіріп алуға болатын басқа мүлкі немесе кірістері болмаса, өндіріп алушыға қайтарылады. Борышкер мүлкінен өндіріп алу кезінде, егер өндіріп алынатын мүлікті сату туралы шешім қабылданған кезде борышкердің дәрменсіздігі (банкроттығы) туралы іс бойынша іс қозғалса, борышкердің дәрменсіздігі (банкроттығы) туралы мәселе мәні бойынша қаралғанға дейін мүлікті сату тоқтатыла тұрады.

Мүлікті тәркілеу бөлігіндегі қылмыстық іс бойынша сот үкімі негізінде не мүлікті мемлекетке беру туралы шешім негізінде тыйым салынған мүлік заңдарда белгіленген тәртіппен сатылады. Борышкерден алынған және банк мекемелеріне сақтауға берілген бағалы қағаздар, валюта құндылықтары, бағалы металдардан, асыл тастар мен інжуден жасалған зергерлік және басқа да бұйымдар, сондай – ақ осындай бұйымдардың сынықтары мен антиквариат Республиканың Үкіметі белгілейтін ережелерге сәйкес сатылады. Борышкердің тыйым салынған мүлкін сату мүлік тұрған жердегі сауда ұйымдары арқылы комиссиялық негізде не сауда – саттықтарда сату жолымен жүргізіледі. Мүлікті сату мақсатында бір елді мекеннен екінші елді мекенге тасымалдауға өндіріп алушының, борышкердің есебінен олардың өзара келісімі бойынша ғана жол беріледі. Егер тыйым салынған мүлікті сауда – саттықтарда сату жолымен жүргізілетін болса, онда сот орындаушысы алдағы сауда – саттық туралы хабарлайды [2]

Борышкердің мүлкі сауда саттықта сатылатын жағдайда сот орындаушысы алдағы сауда – саттық туралы ресми хабарларды жариялауға құқығы бар мерзімді баспасөз басылымдарында сауда – саттық өткізілгенге дейін 10 күннен кешіктірмей хабарлайды. Кепілге берілген мүліктің сауда – саттықта сатылатын уақыты мен орны туралы сот орындаушысы кепіл ұстаушыға хабарлайды. Сауда – саттыққа қатысушы ретінде тіркелу үшін жеке және заңды тұлғалар тиісті құжаттар ұсынуы қажет. Жеке тұлғалар: өтініш, төлқұжат немесе жеке басын куәландыратын өзге де құжат, кепілді жарнаның енгізілгенін растайтын төлем құжатының түпнұсқасы немесе көшірмесі және көшірменің шынайылығын дәйектейтін құжаттың түпнұсқасы. Заңды тұлғалар осы құжаттарды және қосымша жарғының, статкартаның және заңды тұлғаның тіркелгендігі туралы куәліктің нотариат куәландырылған көшірмесін ұсынады. Шетелдік заңды тұлғалар орыс тілінде аударылып нотариат куәландырған құрылтайшы құжаттарын тапсырады. Сауда – саттыққа қатысқысы келетін адамдар өздерінің өздерінің оған қатысуына кедергі жоқ екендігі туралы қолхат беруге және сот орындаушысына мүлік бағасының бес проценті мөлшерінде кепілдеме беруге міндетті. Сауда – саттықта ұтып шыққан адам енгізген сома сату бағасына есептеледі. Сауда – саттықтың басқа қатысушыларына олардың салған кепілдемесі сауда – саттық

аяқталған соң дереу қайтарылады. Сауда – саттық 2 тәсіл бойынша жүргізілуі мүмкін: ағылшындық не голландық тәсіл.

Сауда – саттық тыйым салу туралы актіде көрсетілген мүліктің бағалау құнынан басталады. Ағылшындық тәсіл бойынша: Аукционшы жекешелендіру объектісінің бастапқы бағасын және бағаны ұлғайту сатысын жариялайды. Қатысушылар нөмерлерін көтеру арқылы бастапқы бағаны жоғарлатады, бірақ бұл жарияланған бір сатыдан кем болмауға тиіс. Аукционшы сауда – саттыққа қатысушылардың аукциондық нөмерлерін жариялайды, бағаны бекітеді және оны жоғарлатуды ұсынады. Лот бойынша сауда – саттық ең жоғарғы баға ұсынылғанша жүргізіледі. Аукционшы объекті үшін неғұрлым жоғары бағаны ұсынған қатысушыны жариялайды. Аукционшы лоттың соңғы бағасын үш рет қайталайды да, басқа нөмерлер көтерілмесе, балғамен соғу арқылы осы лоттың сатылғаны туралы жариялайды. Голландық тәсіл бойынша: Аукционшы нысанның бастапқы бағасын жариялайды және оны жариялаған қадаммен төмендетіп, жаңа баға жариялайды. Аукционшы жариялаған баға жағдайында бірінші болып нөмер көтерген қатысушының нөмері айтады, балға ұрумен оны аталған нысанның жеңімпазы деп жариялайды. Егер баға жарияланған сәтте бір мезгілде екі немесе одан да көп нөмер көтерілсе, онда аукционшы бағаны жеңімпазды анықтау сәтіне дейін тіркелген қадамның көлеміне қарай бағаны арттырады (ағылшындық тәсіл бойынша). Егер аукционшы нысанның ең төменгі бағасын жариялаған кезде қатысушылардың бірде біреуі аталған нысанды сатып алуға тілек білдірмесе, онда бұл нысан сауда – саттықтан алынып тасталынады.

Сатып алушы сауда – саттық аяқталғаннан кейін 5 күн ішінде ол мүлікке ұсынған соманы, сауда – саттық басталар алдында енгізілген кепіл ақшаны қоса, толық енгізуге міндетті. Сатып алушы өзінен алынуға тиісті барлық соманы белгіленген мерзімде енгізбеген жағдайда, сауда – саттық алдында салынған кепіл ақша оған қайтарылмайды және мемлекет кірісіне түседі. Мүлікті сатып алушы одан алынатын барлық соманы төлегеннен кейін сот орындаушысы оған өткен сауда – саттық туралы актінің көшірмесін береді. Сот орындаушысы атқару құжаттарының орындалуын қамтамасыз ету жөнінде өз бастамасы бойынша шаралар қолдануға құқылы, ал өндіріп алушының өтініші бойынша шаралар қолдануға міндетті. Мерзімді төлемдер өндіріп алу туралы шешімдер (алимент өндіріп алу туралы, мертіктірумен немесе денсаулығын өзгедей заңымдаумен келтірілген зиянды өтеу туралы және басқа істер бойынша) атқару құжаттары төлем жасауға берілген барлық уақытта күшін сақтайды. Мұндай жағдайларда мерзім әрбір төлем үшін жеке есептеледі.

Сот шешімі заң күшіне енгеннен кейін атқару парағы жазылады, сот оны аумағы бойынша сот қаулыларын орындауға уәкілетті тиісті органға орындау үшін жіберуге тиіс. Соттың дереу орындалуға тиісті шешімі бойынша атқару парағы жазылып, шешім шығарылғаннан кейін дереу орындауға жіберіледі. ҚР атқарушылық іс жүргізу заңның 23-бабы орындалуға тиісті атқару құжатын түсіндіру жөнінде белгілеген. Егер атқару құжаты түсініксіз болса, онда бұл жағдайда оны орындауға алған сот орындаушысы, сондай-ақ өндіріп алушы немесе борышкер атқару құжатын бергенде негізге алынған шешімді немесе қаулыны түсіндіру үшін сотқа немесе атқару құжатын берген органға жүгінуге құқылы.

Атқару құжаттарының іс жүргізуге қабылдануы, оның орындалу мерзімінің үзілуі, қалпына келтірілуі, қайтарылуы. Сот орындаушысы өзіне заңда белгіленген талаптарға сәйкес келетін атқару құжаты келіп түскеннен кейін үш тәуліктен кешіктірмей атқарушылық іс жүргізуді қозғап, бұл туралы қаулы шығарады. Сот орындаушысы сонымен бір мезгілде атқару құжаттарын қамтамасыз ету жөнінде атқарушылық іс жүргізу туралы заңда көзделген шараларды қабылдайды. Бұл орайда сот орындаушысы борышкердің дәлелді жазбаша өтініші бойынша, дереу орындалуға тиіс атқару құжаттарын қоспағанда, атқару құжатын ерікті орындау үшін атқарушылық іс жүргізу қозғалған күннен бастап бес күн мерзім белгілейді. Орындалуға беруге арналған атқару құжатының мерзімі үш жағдайда үзілуі мүмкін: атқару құжатын орындауға беру кезінде; атқару құжатын борышкердің ішінара орындауы арқылы және борышкерді іздестіру кезінде. Үзілістен кейінгі жаңа мерзім атқару құжаты бойынша өндіріп алу толық немесе ішінара жүргізілмей, ол өндіріп алушыға қайтарылған күннен

бастап, не өндірушінің борышкердің тұратын жерін анықтаған немесе өндірушінің борышкердің тұратын жерін анықтағандығы туралы хабарлаған күннен бастап есептеледі. Атқару құжатын орындалуға беру мерзімі өткізіліп алынса қалпына келтірілуі мүмкін, бірақ барлық атқару құжаттары бойынша емес. Осылай, дәлелді себептерге байланысты атқару парағы бойынша орындалуға беру мерзімі өткізілсе, оны өндіріп алушының өтіп кеткен мерзімді қалпына келтіру туралы өтініші негізінде шешім шығарған сот шешімі қалпына келтірілуі мүмкін.

Борышкердің мүлкіне тыйым салу туралы қаулының нысаны мен мазмұны заңмен анықталады. ҚР атқарушылық іс жүргізу туралы заңның 42-бабына сәйкес мүлікке тыйым салу туралы қаулыда мыналар көрсетілуге тиіс:

- 1) қаулының жасалған уақыты мен орны;
- 2) қаулы жасаған сот орындаушысының, сондай-ақ қаулы жасау кезінде қатысқан адамдардың тегі мен аты-жөні;
- 3) атқару құжаты орындалатын соттың немесе басқа органның атауы;
- 4) өндіріп алушы мен борышкердің тегі мен аты-жөні;
- 5) мүлікті тізімдеу туралы нұсқау (тізімдеуді кім жүргізді, оны жасау кезінде қатысқан адамдар, тізімделген мүліктің жалпы құны);
- 6) егер заттарға тыйым салынса, оны көрсету;
- 7) егер мүлікті сақтау борышкердің өзіне жүктелмесе, мүлік сақтауға берілген жеке тұлғаның тегі мен аты-жөні, заңды тұлғаның атауы, олардың мекен-жайы;
- 8) борышкер мен басқа адамдарға сот орындаушысының әрекеттеріне шағым жасау тәртібі мен мерзімінің түсіндірілгендігі туралы, сондай-ақ борышкерге немесе мүлікті сақтаушыға олардың сақтауға берілген мүлікті сақтау жөніндегі міндеттері және талан-таражға салғаны, иеліктен айырғаны немесе жасырғаны үшін жауапкершілігі түсіндірілгендігі туралы белгі;
- 9) өндіріп алушының, борышкердің, хаттау кезінде қатысқан адамдардың ескертпелері мен арыздары және сот орындаушысының олар жөніндегі өкімдері. Мүлікке тыйым салу туралы қаулыға сот орындаушысы қол қояды, қаулыға мүліктің тізімдемесі қоса тіркеледі.

Борышкерге меншік, шаруашылық жүргізу және оралымды басқару құқығында тиесілі мүлікке, оның қайда және іс жүзінде кімнің пайдалануында екендігіне қарамастан (азаматтық заңдарда белгіленген шектеулер ескеріле отырып) тыйым салынуы мүмкін. Борышкердің банктегі немесе банк операцияларының жекелеген түрлерін жүзеге асыратын ұйымдардағы ақшасына және басқа да мүлкіне сот орындаушысы прокурордың санкциясымен ғана тыйым салады. Егер борышкер мүлкінің басқа адамдарда болуы олардың арасында жасалған шартқа байланысты болса, басқа адамдардың шарттан туындайтын құқықтарын сақтау мүмкіндігі туралы және мүлікті алып қою туралы мәсе-лені қуынымдық іс жүргізу тәртібімен сот шешеді. Сот орындаушысының тыйым салынған мүлікке билік етуге немесе оны пайдалануға салған тыйымын бұзу заңдарда көзделген жауаптылыққа әкеп соғады. Сот орындаушысы сақтаушыдан сақтауға қолхат алу арқылы сақтау шарты негізінде тыйым салынған мүлікті сақтауға беруді жүзеге асырады.

Тыйым салынған мүлікті сақтаудың тәртібі мен шарттары Азаматтық кодекспен және басқа да нормативтік-құқықтық актілермен белгіленеді. Егер мүлікті пайдалану оның қасиеттері бойынша мүліктің жойылуына немесе оның бағасының кемуіне әкеп соқпаса, сақтаушы бұл мүлікті сот орындаушысының рұхсатымен пайдалана алады. Егер борышкер немесе оның отбасының мүшесі сақтаушы болмаса, сақтаушы сақтағаны үшін сыйақы алады. Мүлікті пайдаланудан іс жүзінде алынған пайда шегеріліп тастала отырып, сақтаушыға бұл мүлікті сақтау жөнінде ол жасаған қажетті шығыстар өтеледі. Мүлікті сақтауға байланысты жасалған шығыстар атқару құжаттарын жасау жөніндегі шығыстарға жатқызылады. Тыйым салынып сақтауға берілген мүлік талан-тараж етілген, иеліктен алынған немесе жасырылған жағдайда сақтаушы заңдарға сәйкес жауапты болады. Борышкердің мүлкінен өндіріп алу кезінде бұл мүлікті сату мынадай кезекпен жүзеге асырылады:

- бірінші кезекте борышкердің өндіріске тікелей қатыспайтын мүлкі: бағалы қағаздар, валюта құндылықтары, бағалы металдар мен асыл тастар, зергерлік бұйымдар, жеңіл автокөлік және басқалар сатылады;
- екінші кезекте - дайын өнім, сондай-ақ өндіріске тікелей қатыспайтын және өндіріске тікелей қатысуға арналмаған өзге де материалдық құндылықтар;
- үшінші кезекте - жылжымайтын мүлік объектілері, сондай-ақ шикізат пен материалдар, станоктар, құрал-жабдықтар, өндіріске тікелей қатысуға арналған басқа да негізгі құрал-жабдықтар;
- төртінші кезекте - жалға беру (мүлікті жалдау), заем, прокат шарты немесе өзге де шарттар бойынша басқа адамдарға берілген мүлік. Тыйым салынған мүлікті сатуды заң бойынша айналымнан алып тасталған мүлікті (есірткі заттар, әскери- қарулар және т.б.) қоспағанда, тыйым салу негіздері мен мүлік түрлеріне қарамастан, сот орындаушысы сауда және өзге де мамандандырылған ұйымдар арқылы сауда-саттықта және аукциондарда Қазақстан Республикасының заңдарында көзделген тәртіппен жүргізеді. Мүлікті сату нысанын таңдауды сот орындаушысы мүлік түрін және өндіріп алушы мен борышкердің пікірлерін ескере отырып белгілейді [3].

ҚР Атқарушылық іс жүргізу және сот орындаушыларының мәртебесі туралы Заңына сәйкес белгілеген мерзімде толық көлемде орындаса, сондай-ақ атқару құжаты бойынша өндіріп алынған соманың он пайызы мөлшерінде өндіріп алынуға тиіс атқару санкциясы бір айлық есептік көрсеткіштен аз болған жағдайда, атқару санкциясы өндіріп алынбайды.

Борышкер атқару құжатын орындамағаны үшін әкімшілік не қылмыстық жауаптылыққа тартылуы мүмкін. Әкімшілік жауапкершілік ретінде ескерту, сөгіс, қатаң сөгіс, сондай-ақ айыппұл салу мәселелері қарастырылуы мүмкін. Қылмыстық жауаптылыққа егер де борышкер алимент өндіріп беруден бірнеше рет жалтарып, сот шешімін орындамаса тартылуы мүмкін. Жауапқа тарту борышкерді атқару құжатында көзделген әрекеттерді орындау міндетінен босатпайды.

Атқарушылық іс жүргізу міндеттерінен біз азаматтық іс жүргізу, қылмыстық іс жүргізу және әкімшілік іс жүргізу заңдарымен реттелетін айқындалатын қатынастарды белгілейміз. Азаматтық іс жүргізу заңы сотта азаматтық істерді қозғау, қарау, ол бойынша шешімдер, қаулылар, бұйрықтар және ұйғарымдар қабылдау тәртібін белгілейді, ал атқараушылық іс жүргізуде соларды орындау тәртібін, әдістерін және мерзімдерін белгілейді. Демек борышкер келтірілген шығындар заңға сай орындалуға тиіс екенін және тиісінше орындамағаны үшін жауаптылықтың бар екенін ұғыну керек. Осы орайда сот орындаушылары борышкер мүлкін жасырады не ысырап қылуы мүмкін деген күдік туындаса қамтамасыз ету шараларын қолдана алады. Ол үшін сот, прокуратура және ішкі істер саласының қызметкерлерін атқарушылық өндіріске тарта алады.

Заңды күшіне енген сот үкімін, сот шешімін немесе өзге де сот актісін не атқарушылық құжатты орындамау, сол сияқты олардың орындалуына кедергі жасау заңда көзделген жауаптылыққа әкеп соғады. Борышкердің сот актісін немесе атқарушылық құжатты белгілі бір бөлігінде немесе толық көлемінде орындауына нақты мүмкіндігінің болмауы адамды әкімшілік немесе қылмыстық жауаптылыққа тарту мүмкіндігін жоққа шығарады. Сот актісін, атқарушылық құжатты орындауға нақты мүмкіндіктің жоқтығы бағалауға жататын ұғым болып табылады және оның болуы немесе болмауы туралы түйін тараптар ұсынған мүліктік жай-күйіне қатысты дәлелдемелерді, оның ішінде борышкердің отбасы құрамын, мүліктік жай-күйін (мәртебесін) ескере отырып, толық, жан-жақты және объективті талдауға негізделуі тиіс.

Сот актісін, атқарушылық құжатты нақты орындау мүмкін болмай отырғанын растайтын мән-жайлар: жұмыс берушінің жалақыны төлемеуі, егер олар жалғыз кіріс көзі болып табылса, зейнетақы мен жәрдемақы төлеуді тоқтату немесе тоқтата тұру, мүгедектік, борышкер емделуде болатын және еңбекке қабілетсіздігі бойынша жәрдемақы мен жалақы алмайтын ұзақ мерзімді сырқаттану; сот қаулысы бойынша алкоголизмнен, нашакорлықтан, уытқұмарлықтан және туберкулезден мәжбүрлеп емдеуде болу; борышкер бұрын меңгермеген

мамандық бойынша болашақта басқа жұмыс алуына байланысты қайта оқыту және басқалар болуы мүмкін. Борышкерде міндеттемелерін өз құны бойынша толық немесе ішінара өтеуге мүмкіндік беретін басқа мүліктің (мүліктік, оның ішінде мұрагерлік құқықтардың) бар екені расталған жағдайда, жоғарыда санамаланған мән-жайлар сот актісін, атқарушылық құжатты орындауға нақты мүмкіндіктің жоқтығын растай алмайды.

Борышкерді көрсетілген жағдайларда сот актісін, атқарушылық құжатты орындамағаны үшін жауаптылықтан босату оның сот актісін орындау, сондай-ақ аталған мән-жайлар жойылғаннан кейін заңға сәйкес атқарушылық құжатты, оның ішінде түзілген берешекті ескере отырып, орындауға бағытталған, өзіне байланысты барлық шараларды қабылдау міндетін жоққа шығармайды. Заңды күшіне енген мүліктік сипаттағы, сондай-ақ кәмелетке толмаған балаларды, он сегіз жасқа толған еңбекке қабілетсіз балаларды асырап-бағуға не өзінің еңбекке қабілетсіз ата-анасын асырап-бағуға қаражат өндіріп алу туралы сот актілерін және атқарушылық құжатты орындаудан жалтару деп, атап айтқанда борышкердің дәлелді себептерсіз (сот орындаушысы хабардар еткен кезден бастап) не жұмыс орнынан босатылған кезден бастап бір ай ішінде өзін жұмысқа орналасуға мұқтаж адам ретінде есепке қою үшін құзыретті мемлекеттік органдарға өтініш жасаудан бас тартуын; жұмысқа мұқтаж ретінде есепке қойылғаннан кейін екі және одан да көп рет ұсынылған бос лауазымнан бас тартуын; жұмысқа орналастырылғаннан кейін бір ай ішінде жұмыс орнынан өз қалауы бойынша шығып кетуін; елдің және оның шегінен тыс жерлердегі курорттық-сауықтыру кешендеріне жолдамалар, өзге де сән-салтанат заттарын сатып алуын және қымбат тұратын ақылы қызметтерді алуын; өндіріп алушыға ай сайынғы төлемдерді кеміту мақсатында ресми төмендетілген жалақыны және (немесе) кәсіпкерлік қызметтен түсетін кірісті белгілей отырып, нақты жалақының және (немесе) жұмысқа орналастыру нәтижесіндегі кірістің бір бөлігін жасырып қалуын; сот шешімі немесе атқарушылық құжат бойынша өтелмеген берешегі бола тұра, борышты өтеудің заңда белгіленген кезектілігін бұза отырып, ақшалай міндеттемелерді орындауын және (немесе) ақша мен мүлікті талап ету құқығын үшінші тұлғаларға беруін есептеген жөн. Санкциялануға жататын атқарушылық әрекеттерді жүргізу туралы қаулыны сот орындаушысы атқарушылық әрекеттер жасалған орны бойынша сотқа ұсынады. Қаулыға құжаттардың көшірмелерін жазбаша түрде немесе электрондық құжат нысанында қосып, атқарушылық іс жүргізу материалдары қоса беріледі. Қаулы материалдар түскен күні соттың қарауына жатады. Қаулыда ол шығарылған күн, соттың атауы, судьяның тегі, аты, әкесінің аты, заң нормалары, қаулыда көрсетілген шараларды қабылдаудың уәждері мен негіздері көрсетіледі. ӘҚБтК-нің бірінші бөлігіне сәйкес айыппұлды әкімшілік жауаптылыққа тартылған адам қаулы заңды күшіне енген күннен бастап отыз тәуліктен кешіктірмей төлеуге тиіс. Осы мерзім өткен соң немесе кейінге қалдыру мерзімі өткен соң айыппұл төленбеген жағдайда, мұндай адам қаулы мәжбүрлеп орындауға жіберілгеніне қарамастан ӘҚБтК-нің 669 бап бойынша жауаптылыққа тартылуға жатады. Кінәлі адамдарды әкімшілік немесе қылмыстық жауапқа тарту туралы ұсынымда (хабарламада) сот орындаушысы борышкердің немесе өзге де адамдардың сот актісін орындамай, сот орындаушысының талаптарына қандай қарсы шаралар қолданғандары туралы көрсетуге тиіс.

Ұсынымға (хабарламаға): атқару парағының көшірмесі; атқарушылық іс қозғалғаны туралы қаулы; сот актісін орындамауды не орындауға кедергі жасауды растайтын құжаттар қоса тіркелуі қажет. Қылмыстық ізге түсу органы қылмыстық-іс жүргізу заңына сәйкес басқа да қажетті құжаттарды сұрата алады.

Сот актісін және атқарушылық құжатты орындамау деп борышкердің сот актісін орындауға шаралар қабылданбауы, өндіріп алу жүргізілуі мүмкін жалақыны және басқа да мүлікті жасырып қалуды, жұмыс орны туралы, заңды тұлға құрмай кәсіпкерлік қызметпен айналысудан түсетін кірістер туралы ақпарат бермеуді, міндеттемелерді орындаудан жалтару мақсатында мүлікті иеліктен шығару жөнінде мәмілелер жасауды, сондай-ақ ақшалай қаражат пен мүлікті басқа да мақсаттарға пайдалануға байланысты өзге де іс-қимылдарды санауға болады.

Борышкердің міндеттемені толық немесе анағұрлым көп көлемде орындауына мүмкіндігі бола тұра, сырт көзге сот актісін орындап жатқанын көрсету мақсатында мардымсыз ақша сомаларын аударуын жалтару түрінде орындамау нысандарының бірі ретінде қараған жөн [4].

Азаматтық іс жүргізу қатынастарының соңғы сатысы не нүктесі ретінде атқарушылық қатынастардың тиісті деңгейде орындалуы басты талап болып саналады. Яғни Қазақстан Республикасындағы Сот жүйесіне деген азаматтардың сенімі және әділдікке ұмтылған қоғамның талабына осы сот актілерін заңды күшіне енгеннен кейін атқару мәселесімен айналысуға құзіреттілік берілген сот орындаушыларының қызметіне тікелей байланысты екенін ұғынуға болады. Сот қызметіне деген азаматтардың сенімі осы сот актілерін атқарудың құқықтық реттелуіне тікелей байланысты екені анық.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- [1] Қазақстан Республикасының Конституциясы 30.08.1995 ж.
- [2] Қазақстан Республикасының Азаматтық процесілік Кодексі 31-қазан 2015 ж.
- [3] Атқарушылық іс жүргізу және сот орындаушыларының мәртебесі туралы ҚРЗ., 2-сәуір, 2010 ж.
- [4] Сот актілерін орындамағаны үшін жауаптылық туралы. Жоғары сот қаулысы 19 желтоқсан 2003 ж

ӘОК 349.22

ЕҢБЕК ДАУЛАРЫН РЕТТЕУ: АЗАМАТТАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТАРЫН ҚОРҒАУ КЕЗІНДЕГІ ПРОБЛЕМАЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕР

Д.У. Айтмуханова заң магистрі, аға оқытушы

Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті КеАҚ, Атырау қ.

М.Б. Медетова Құқықтану ББ 4 курс студенті

Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті КеАҚ, Атырау қ.

***Аннотация.** Рассматриваются некоторые проблемные вопросы трудовых споров и особенности их разрешения комиссией по трудовым спорам и судом. В статье приводятся источники трудовых споров, в том числе объективные и субъективные факторы, а также проводится разграничение индивидуальных и коллективных трудовых споров.*

***Ключевые слова:** трудовой спор, работник, работодатель, согласительная комиссия, трудовые правоотношения.*

***Resume.** The article analyzes the concept and causes of labor disputes. In accordance with the current legislation of the Republic of Kazakhstan, the specifics of a labor dispute, including the procedure for its consideration, are described. Some problematic issues of labor disputes and the specifics of their resolution by the labor dispute Commission and the court are considered. The article presents the sources of labor disputes, including objective and subjective factors, and also makes a distinction between individual and collective labor disputes.*

***Keys words:** labor dispute, employee, employer, Conciliation Commission, labor law Relations.*

Қазіргі әлемде, еңбек қатынастары біздің күнделікті өміріміздің бір бөлігіне айналған кезде, оларды жүзеге асыру тәжірибесі еңбек дауларының туындау қаупінен қорғалмайды. Еңбек қатынастарының негізгі субъектілері ретінде жұмыскерлер мен жұмыс берушілер қатысады. Өкінішке орай, олардың мүдделері әрқашан сәйкес келе бермейді. Осыған байланысты келіспеушіліктердің пайда болуы еңбек процесінің табиғи кезеңі десе де болады. Белгілі бір жағдайларға байланысты әртүрлі конфликттік жағдайлар туындайды. Кейде бұл жағдайлар жұмыскерлер мен жұмыс берушілер тап болатын объективті экономикалық

жағдайлармен байланысты. Кейде бұл қақтығыстар жұмыскерлердің адал емес мінез-құлқы мен олардың еңбек және қызмет тәртібін бұзуынан туындайды. Кейде жанжалдар жұмыс берушілердің теріс қылықтарынан (жалақыны кешіктіру, жұмыскерлерге тиісті еңбек жағдайын қамтамасыз етпеу және т.б.) себеп болады. Еңбек дауларын шешу механизмін құрудың құқықтық алғышарттары Қазақстан Республикасының Конституциясында¹ қамтылған, оған сәйкес азаматтардың ереуіл жасау құқығын қоса алғанда, заңмен белгіленген тәсілдерді қолдана отырып, жеке және ұжымдық еңбек дауларын шешу құқығы мойындалады (Қазақстан Республикасы Негізгі Заңының 24-бабының 3-тармағы) [1].

Еңбек даулары – бұл жұмыскер мен жұмыс беруші арасындағы қарым-қатынас процесінде туындайтын құқықтық келіспеушіліктер, соның ішінде қабылдау және жұмыстан шығару, есептеу, жалақыны кешіктіру және төлемеу, сондай-ақ еңбек жағдайларын, ішкі тәртіп ережелерін және құпиялылық нормаларын сақтамау. Келіспеушіліктер еңбек құқығы нормаларын қолдану процесінде қандай да бір әрекеттерге байланысты немесе құқықтық қатынастарға қатысушылардың әрекетсіздігіне, яғни нормативтік актілердің талаптарын орындамауына байланысты туындайды.

ҚР Еңбек Кодексі - жұмыс қатынастарының негізгі реттеушісі. Сондай-ақ, арнайы заңнамалық актілер, ұжымдық шарттар және Еңбек Кодексіне қайшы келмейтін басқа да құжаттар бар. Еңбек заңнамасын кез-келген орындау кезінде заңдылық сақталуы керек, яғни құқық қолданушы еңбек құқығының нормасын заң шығарушының қатаң нұсқамасында оны бұзбай қолдануы керек. Еңбек дауының түрін анықтау оның бастапқы бағыныстылығын және оны шешу тәртібін дұрыс анықтауға көмектеседі. Заңды табиғаты бойынша олар жеке және ұжымдық болып бөлінеді.

Жеке еңбек дауы – еңбек құқығының, ұжымдық шарттың, келісімнің, еңбек шартының (оның ішінде жеке еңбек жағдайларын белгілеу немесе өзгерту туралы) нормаларын қамтитын заңдар мен өзге де нормативтік құқықтық актілерді қолдану мәселелері бойынша жұмыс беруші мен жұмыскер арасындағы реттелмеген келіспеушіліктер.

Ұжымдық еңбек дауы – жұмыскерлер (олардың өкілдері) мен жұмыс берушілер (олардың өкілдері) арасындағы еңбек жағдайларын (жалақыны қоса алғанда) белгілеу мен өзгертуге, ұжымдық шарттарды, келісімдерді жасасуға, өзгертуге және орындауға қатысты, сондай-ақ жұмыс берушінің нормалары бар актілерді қабылдау кезінде жұмыскерлердің сайланбалы өкілді органының пікірін ескеруден бас тартуына байланысты реттелмеген келіспеушіліктер.

Еңбек дауларын жеке және ұжымдық деп бөлу бұл тек қана субъективті құрамына байланысты болып көрінуі мүмкін, бұл еңбек дауларының аталған түрлерінің арасындағы басты айырмашылық деп тану дұрыс деуге келмейді. Жеке еңбек дауы ұжымдық даудан оның субъективті құрамымен де, дау тақырыбының мазмұнымен де ерекшеленеді. Жеке дауларда белгілі бір жұмыскердің субъективті құқықтары, оның заңды мүдделері дауланады және қорғалады. Ұжымдық дауларда барлық еңбек ұжымының немесе (оның бір бөлігінің) құқықтары, өкілеттіктері мен мүдделері, еңбек, тұрмыс, мәдениет мәселелері бойынша құқықтары дауланады және қорғалады.

Даулар жұмыскердің еңбек шарты бойынша рәсімделмеуіне байланысты туындауы мүмкін. ҚР Еңбек кодексінің 10-бабының 1-тармағына сәйкес еңбек қатынастары, сондай-ақ еңбекке тікелей байланысты өзге де қатынастар еңбек шартымен, жұмыс берушінің актісімен, келісіммен және ұжымдық шартпен реттеледі[2]. Жұмыс берушінің адамды еңбек шартын жасаспай жұмысқа жіберуі әкімшілік құқық бұзушылық болып табылады және құқық бұзушылықтың ауырлығына байланысты Әкімшілік құқық бұзушылық туралы ҚР Кодексінің 86-бабы² бойынша лауазымды адамдарға – отыз, шағын кәсіпкерлік субъектілеріне немесе коммерциялық емес ұйымдарға – алпыс, орта кәсіпкерлік субъектілеріне – сексен, ірі

кәсіпкерлік субъектілеріне бір жүз елу айлық есептік көрсеткіш мөлшерінде айыппұл түрінде әкімшілік жауаптылыққа әкеп соғады [3].

Еңбек кодексінде 54-бапта жұмыскерді жұмыстан шығарудың толық негіздері келтірілген. Барлық келтірілген негіздер бойынша жұмыс беруші заңнамада белгіленген еңбек шартын бұзу тәртібін сақтауға тиіс. Егер жұмыскер еңбек тәртібін не ішкі тәртіп пен режимді, сондай-ақ еңбек шартының басқа да талаптарын бұзбаса, егер ұйым тарату сатысында болмаса немесе онда штаттың қысқаруы болмаса, онда жұмыскерді жұмыстан шығаруға негіз жоқ. Жұмыс берушінің бастамасы бойынша еңбек шартын бұзу тәртібі ҚР Еңбек кодексінің 56-бабында баяндалған. Қатаң айтқанда, жұмыскерді оның келісімінсіз 54-бапта көрсетілгеннен басқа негіздер бойынша немесе 56-бапта белгіленген тәртіпті бұза отырып жұмыстан шығару заңсыз болып табылады. Осылайша, жұмыскерлерге өз еркімен жұмыстан шығуды "ұсынатын" жұмыс беруші заңға қайшы келеді, мысалы, штатты қысқарту мен жұмыскерлерге өтемақы төлеудің ұзақ процедурасын болдырмау.

Жеке еңбек дауларын қарау тәртібі қандай?

ҚР Еңбек Кодексінің 15-тарауында Жеке еңбек дауларын қарау туралы айқындалған. Еңбек Кодексі келісу комиссиялары арқылы жеке еңбек дауларын міндетті түрде қарауды қарастырады. Мәселен, Еңбек Кодексінің 159-бабының 1-тармағында жеке еңбек дауларын келісім комиссиялары, ал реттелмеген мәселелер бойынша немесе келісу комиссиясының шешімдерін орындамау мәселелері бойынша-шағын кәсіпкерлік субъектілері мен заңды тұлғаның атқарушы органының басшыларын қоспағанда, соттар қарайды деп көзделеді.

Еңбек кодексінің 159-бабының 2-тармағына сәйкес келісу комиссиясы жұмыс беруші өкілдері мен жұмыскерлер өкілдерінің бірдей санынан тепе-тең негізде ұйымдарда құрылатын, тұрақты жұмыс істейтін орган болып табылады.

Келісу комиссиясы ұйымда жұмыскерлер мен жұмыс беруші арасында туындайтын жеке еңбек дауларын реттеу үшін міндетті сотқа дейінгі орган болып табылады. Комиссия туындайтын барлық жеке еңбек дауларын қарауға құқылы. Егер мәселе олардың құзыретіне кірмесе немесе шешім қабылдауға өкілеттігі болмаса, іс сотқа жіберіледі. Келісу комиссиясына жүгіну-сотқа дейінгі тәртіптің міндетті кезеңі. Егер тараптардың бірі шығарылған шешімге қарсы болса, оған әрі қарай сотқа жүгіну мүмкіндігі бекітіледі.

Келісу комиссиясы жұмыскерлердің еңбек заңнамасын қолдануға байланысты дауларын, ұжымдық шарттарға, келісімдерге және өзге де нормативтік құқықтық актілерге, еңбек шарттарына байланысты туындайтын дауларды, оның ішінде мына дауларды қарайды:

- 1) еңбекақы төлеу туралы;
- 2) басқа жұмысқа ауыстыру және басқа жұмыс орнына ауыстыру туралы;
- 3) еңбекақы төлеу туралы, оның ішінде лауазымдарды қоса атқару, жұмыссыз жұмыскерді уақытша ауыстыру, қосымша жұмыс уақыты, түнгі уақыт, демалыс және мереке күндеріндегі жұмысы туралы;
- 4) қолданыстағы еңбекақы төлеу жүйесінде көзделген жұмыскерге тиесілі сыйақыларды алу құқығы және мөлшері туралы;
- 5) өтемақы төлеу және кепілдіктер беру туралы;
- 6) жұмыскердің жалақысынан ұсталған ақшалай сомаларды қайтару туралы;
- 7) демалыс беру туралы;
- 8) Арнайы киім, арнайы аяқ киім, жеке қорғану, емдеу-профилактикалық, тамақтану құралдарын беру туралы;
- 9) заңсыз ауыстыруға байланысты мәжбүрлі жұмыстан босатылған уақыт үшін жалақыны немесе төмен ақы төленетін жұмысты орындау уақыты үшін жалақыдағы айырманы төлеу туралы;
- 10) еңбекақы төлеу жүйесінде көзделген үстеме ақыларды қоса алғанда, жалақыны өндіріп алу туралы;
- 11) тәртіптік жазаларды қолдану туралы;

12) егер бұл жазбалар бұйрыққа (өкімге) немесе заңнамада көзделген өзге де құжаттарға сәйкес келмесе, еңбек шартын жасасу немесе өзгерту туралы мәліметтердің еңбек кітапшасындағы дұрыс емес немесе дәл емес жазбалары туралы;

13) жұмыста қалпына келтіру туралы, жұмыстан шығару күнін және себебін тұжырымдауды өзгерту туралы;

14) келтірілген материалдық залалды өтеу туралы;

15) жұмыс уақыты мен демалыс уақытының режимін сақтау туралы;

16) аттестаттау комиссиясының шешімдерінің күшін жою туралы[4].

Ұжымдық еңбек даулары. Тәуелсіз Қазақстанда нарықтық экономиканың көпжылдық дамуы жағдайында шаруашылық, экономикалық қызметке қатысушылардың көптеген түрі қалыптасты. Халықты жұмыспен қамтудың жаңа формалары, еңбек ұжымдарының түрлері, көптеген мемлекеттік емес жұмыс берушілер пайда болды. Алайда, еңбек нарығының мүмкіндіктерінің кеңеюі, оның серпінді, инновациялық дамуы еңбек дауларының көптеген көріністерімен, жұмыскерлердің еңбек құқықтарының бұзылуымен және әлеуметтік мемлекеттің құндылықтарына нұқсан келтіретін проблемалар мен қайшылықтардың тұтас кешенінің пайда болуымен байланысты болды.

Ұжымдық еңбек дауы – бұл жұмыскерлер мен жұмыс берушінің арасындағы жай ғана келіспеушілік емес, нақты пәні бар келіспеушіліктер, яғни еңбек жағдайлары, ұжымдық еңбек шартының ережелерін бұзу және басқа да мән-жайлар. Мәнсіз еңбек жанжалдары болмайды. Жұмыскерлер мен жұмыс берушілер арасындағы келіспеушіліктер әрқашан әлеуметтік байланыстар мен қарым-қатынастардың белгілі бір саласына ие. Еңбек дауларында көбінесе жұмыскер мен жұмыс беруші арасындағы еңбек жағдайлары, жалақы, жұмыс уақыты мен демалыс ұзақтығы туралы келіспеушіліктер себеп болады.

ҚР Еңбек кодексінің (бұдан әрі - ҚР ЕК) 1 – бабының 16-тармағына сәйкес еңбек дауы – Қазақстан Республикасының еңбек заңнамасын қолдану, келісімдердің, еңбек және (немесе) ұжымдық шарттардың, жұмыс беруші актілерінің талаптарын орындау немесе өзгерту мәселелері бойынша жұмыскер (жұмыскерлер) мен жұмыс беруші (жұмыс берушілер), оның ішінде бұрын еңбек қатынастарында болғандар арасындағы келіспеушіліктер.

Осылайша, жұмыскерлер мен жұмыс берушілер арасындағы еңбек функциясын, еңбек шартының талаптарын, тараптардың құқықтары мен міндеттерін және еңбек дауының туындауына себеп болатын басқа да жағдайларды орындау туралы келіспеушіліктер еңбек дауының "өзегі" болып табылады. Еңбек дауының белгілері:

- 1) тараптардың (жұмыскер мен жұмыс берушінің) келіспеушіліктерінің болуы;
- 2) еңбек қатынастарында жанжал жағдайының туындауы;
- 3) дауға қатысушылардың және олардың талаптарының болуы;
- 4) еңбек дауының мәні ретінде еңбек қатынастарының ерекше саласының болуы;
- 5) еңбек дауын білдірудің әртүрлі нысандарының болуы;
- 6) осы дауды құқықтық реттеу қажеттілігі және оның құқықтық салдарының болуы.

Осылайша, ұжымдық еңбек дауы – бұл жұмыскерлер мен жұмыс беруші арасындағы еңбек қатынастары саласындағы құқықтық жанжал.

Ұжымдық еңбек дауларын қарау тәртібі

Ұжымдық еңбек дауы туындаған кезде ұжым жұмыс берушіні ҚР еңбек заңнамасын қолдану, келісімдердің, Еңбек және (немесе) ұжымдық шарттардың және жұмыс берушінің актілерінің талаптарын орындау немесе өзгерту мәселелері бойынша өз талаптары туралы жазбаша хабардар етеді.

Жұмыс беруші жұмыскерлер ұсынған талаптарды үш жұмыс күнінен кешіктірмей, жұмыс берушілер бірлестігі - оларды алған күннен бастап бес жұмыс күнінен кешіктірмей қарауға және оларды шешу үшін шаралар қабылдауға, ал көрсетілген мерзімде шешу мүмкін болмаған кезде туындаған келіспеушіліктерді одан әрі қарау үшін өз өкілдерін көрсете отырып, өз шешімдері мен ұсыныстарын жұмыскерлерге жазбаша түрде жеткізуге міндетті. ҚР Еңбек кодексінде ұжымдық еңбек дауын қарау тәртібі көзделген. ҚР Еңбек кодексінің 164-бабының 1 тармағына сәйкес: Ұжымдық еңбек дауларын мынадай реттілікпен шешіледі: жұмыс

беруші (жұмыс берушілер бірлестігі (қауымдастығы, одағы)), шешу мүмкін болмаған жағдайда – татуластыру комиссиясы, онда келісімге қол жеткізілмеген кезде – еңбек төрелігі, ол реттемеген мәселелер бойынша – соттар қарайды.

Ұжымдық еңбек дауы – бұл тек әлеуметтік жанжал емес, оны білдірудің құқықтық нысандарының, осы жанжалды шешудің құқықтық құралдары мен әдістерінің жиынтығы. Ұжымдық еңбек дауларына адам құқықтарының халықаралық стандарттарының, Қазақстан Республикасының еңбек заңнамасының нормалары мен институттарының ережелері арналған. Демек, ұжымдық еңбек дауы – еңбеккерлердің ұжымдық әлеуметтік құқықтары мен бостандықтары үшін күресудің заңды тәсілі. Бұл дау көп жағдайда еңбек заңнамасын бірнеше рет бұзудан, жұмыс беруші тарапынан қиянат жасаудан, оның адал еместігінен немесе ұжымдық еңбек шартының, еңбек қатынастарын реттейтін жергілікті нормативтік құқықтық актілердің талаптарына қатысты қателіктерінен туындайды.

Қорытындылай келе, жұмыскерлердің арасында, ұйымдарда еңбек заңнамасы саласындағы кез келген құқық бұзушылықтарға төзбеушілік ахуалы қалыптасып, өндірісте салауатты және қауіпсіз еңбек жағдайлары жасалуы тиіс. Мұның бәрі еңбек дауларының туындауына негіз бен себептердің болмайтындығына немесе кем дегенде мұндай негіздер санының азаюына ықпал етеді. Жұмыскерлердің өздері еңбек процесінде құқыққа сай позицияны ұстануға, еңбек бостандығына конституциялық құқықты жүзеге асыруда өз құқықтары мен бостандықтарын табандылықпен қорғауға, сондай-ақ еңбек саласындағы құқық бұзушылықтарға мүлдем төзбеушілік саясатын қалыптастыруға міндетті.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ КОНСТИТУЦИЯСЫ (1995 жылғы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданды), (2022.19.09. берілген өзгерістер мен толықтыруларымен). Толығырақ: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=51005029&pos=5;-90#pos=5;-90

2. Қазақстан Республикасының Еңбек Кодексі 2015 жылғы 23 қарашадағы № 414-V ҚРЗ. Толығырақ: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1500000414#z1>

3. ҚР Әкімшілік құқық бұзушылық туралы 2014 жылғы 5 шілдедегі № 235-V. 86-бап. Тексерілді 01.10.2023 Толығырақ: https://kodeksy-kz.com/ob_administrativnyh_pravonarusheniyah/86.htm

Некоторые особенности рассмотрения индивидуальных трудовых споров в соответствии с новым Трудовым кодексом Республики Казахстан (Мадыбаева З.О., судья в отставке, советник, Юридическая фирма «GRATA International») URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=35361371&pos=14;-38#pos=14;-38

ӘОК 327

ЕО-ҚА МҮШЕ-МЕМЛЕКЕТТЕРДІҢ СОТ ОРГАНДАРЫНЫҢ АЗАМАТТЫҚ СОТ ТӨРЕЛІГІ САЛАСЫНДАҒЫ ЫНТЫМАҚТАСТЫҚ ТҮРЛЕРІ

С.А. Алжанкулова, з.ғ.к.

І. Жансүгіров атындағы Жетісу Университеті, Талдықорған қ.

Резюме: в статье рассматривается форма организации сотрудничества между органами правосудия государств-членов ЕС в рамках процедур производства доказательств по гражданским и коммерческим делам. Европейский закон предусматривает широкое применение принципа взаимного признания судебных решений судебными органами государств-членов ЕС. Трансграничное производство доказательств является одной из сфер

их деятельности по отправлению правосудия, в которой применяется сила принципа взаимного признания судебных решений

Ключевые слова: органы правосудия государств-членов ЕС; трансграничное сотрудничество органов правосудия; гражданское судопроизводство; доказательства; европейское право; взаимное признание судебных решений.

Resume: the article discusses the form of organization of cooperation between the judicial authorities of the EU Member States in the framework of evidence production procedures in civil and commercial cases. The European Law provides for a broad application of the principle of mutual recognition of judicial decisions by the judicial authorities of the EU member States. The cross-border production of evidence is one of the areas of their activity in the administration of justice, in which the force of the principle of mutual recognition of judicial decisions is applied

Key words: judicial authorities of the EU member States; cross-border cooperation of judicial authorities; civil proceedings; evidence; European law; mutual recognition of judicial decisions.

Азаматтық сот төрелігі саласындағы сот органдары арасындағы ынтымақтастық 1968 жылғы 27 қыркүйектегі азаматтық және коммерциялық саладағы шешімдердің құзыреті, өзара танылуы және орындалуы туралы Брюссель конвенциясы аясында ұйымдастырылды. Рим шартының 65-бабына сәйкес Конвенцияның бұл ережелері ЕО құқығына енген. Осы баптың қазіргі заманғы редакциясы ішкі нарықтың жұмыс істеуін жақсарту мақсатында сот және соттан тыс актілерді трансшекаралық беру жүйесін жақсартуға және оңайлатуға, дәлелдемелер беру саласындағы ынтымақтастықты, азаматтық және коммерциялық (сауда) саладағы сот шешімдерін тану мен орындауды көздейтін бірқатар шараларды талап етеді. Мысалы, 2000 жылғы 29 мамырдағы Азаматтық және коммерциялық (сауда) сот төрелігі саласындағы сот (және соттан тыс) актілерін мемлекеттердің беруі және тануы туралы № 1348/2000 регламенті ЕО құрылтай шартының 65-бабында көрсетілген мақсаттарды нақтылаған актілердің біріне айналды.

Сонымен қатар, аталған Брюссель конвенциясының ережелері ЕО құқығына 2001 жылғы 21 желтоқсанда қабылданған № 44/2001379 Регламентпен енгізілді, ол шетелдік ғылымда «Брюссель 1 регламенті» деп аталды. Азаматтық сот төрелігі саласындағы сот шешімдерін өзара тану 2003 жылғы 27 қарашадағы № 2201/2003 Регламентімен жалпы қағида ретінде белгіленді.

Азаматтық сот төрелігі саласындағы ынтымақтастықтың басқа салалары да ЕО құқығын реттеу объектісіне айналды. Мәселен, 2000 жылғы 29 мамырдағы №1346/2000 регламенті дәрменсіздікті (банкроттықты) тану жөніндегі өндірістер шеңберіндегі ынтымақтастықтың құқықтық негіздерін айқындады. Тағы бір мысал - азаматтық және коммерциялық сот ісін жүргізу саласында дәлелдемелер алуға қатысты мүше мемлекеттердің сот органдарының ынтымақтастығы туралы 2001 жылғы 28 мамырдағы № 1206/2001 регламенті.

Шетелдік заңгерлердің пікірінше, 65-баптың "в" тармағындағы Рим келісімі еуропалық кеңістіктегі заңдар қақтығысының халықаралық жеке құқықтағы маңызды мәселесін шешті. 2008 жылғы 17 маусымдағы № 593/2008 регламентті қабылдау арқылы келісімшарттық (шарттық) міндеттемелер туралы конвенцияның ЕО құқығына интеграциясы шарттан тыс міндеттемелер саласындағы заңдар қақтығысын реттейтін регламентті қабылдаумен бір мезгілде дерлік орын алды [1, 11 б.].

Рим шартының 65-бабында айқындалған трансшекаралық сипаттағы азаматтық істердегі сот органдарының ынтымақтастығы саласында «азаматтық сот ісін жүргізудің қалыпты жұмыс істеуіне кедергілерді жоюға» да көрсетілген.

Бұл ереже бұдан әрі 2002 жылғы 15 сәуірдегі № 743/2002, 2006 жылғы 12 желтоқсандағы № 1896/2006, 2007 жылғы 11 шілдедегі № 861/2007 регламенттерімен нақтыланды, бұл сот органдарының трансұлттық ынтымақтастығы шеңберінде қолданылатын мүше мемлекеттердің азаматтық сот ісін жүргізуінің әртүрлі аспектілерін жетілдіруге мүмкіндік берді.

Мүше-мемлекеттердің сот органдарының азаматтық және коммерциялық салалардағы ынтымақтастығын реттейтін ЕО-ның қайталама құқық актілерінің тізімі жалғасуы мүмкін, өйткені қылмыстық сот төрелігі саласындағы ынтымақтастықтан айырмашылығы, ЕО құқығында азаматтық сот ісін жүргізу саласындағы ынтымақтастық мәселелерін реттейтін көптеген актілер бар. Сонымен қатар, соңғы уақытта олардың санының айтарлықтай өсуі байқалды. Осылайша, ЕО-ның әртүрлі органдары қазіргі уақытта әзірлеу процесінде тұрған азаматтық сот ісін жүргізу шеңберінде ынтымақтастықтың әртүрлі салаларында бірқатар актілерді қабылдауға кеңес берді.

1998 жылы ЕС комиссиясы бүкіл Еуропалық Одақ аумағында кез-келген мүше мемлекеттердің соттарының шешімдерін тану және орындау қажеттілігін атап өтті. Ол кезде экзекватураның толық жойылуын елестету қиын болды, мүше мемлекеттердің атқарушы өндірістерінің біркелкілігінің болмауы, соңғысының пікірінше, оны жою жолындағы еңсерілмейтін кедергілер болды. Тампере қаласындағы Еуропалық кеңестен кейін ғана еуропалық әділет кеңістігін құру процесінің барлық қатысушылары сот шешімдерін өзара тану принципі ЕО Әділет кеңістігін құрудың негізгі аспектісі болып табылатындығын мойындады. Еуропалық атқару парағын құру идеясы даусыз талаптар бойынша Еуропалық атқару парағы туралы 2004 жылғы 21 сәуірдегі № 805/2004 регламентін қабылдаумен іске асырылды [2, 614 б.].

№ 805/2004 Регламенттің 1-бабына сәйкес Еуропалық атқару парағының мақсаты сот шешімдері мен басқа да актілердің еркін қозғалуына кепілдік беру болып табылады. Басқаша айтқанда, осы сәттен бастап Еуропалық Одақ шеңберінде сот органдарының шешімдерін орындау арнайы аралық өндірісті – экзекватураны қолдануды талап етпейді. Осы Регламент мүше мемлекеттердің сот органдарының сот шешімдері сот органы осы шешімді берген мемлекеттің аумағында ғана емес, сонымен бірге ЕО-ға мүше барлық мемлекеттердің аумағында да атқарушы күшке ие болатын қағидатты белгілейді. Шешімдердің атқарушы күші енді шешім орындалатын мүше мемлекетке оның орындалуына кедергі келтіруге мүмкіндік бермейді және мүше мемлекеттердің өзара сенімінің болуын болжайды, онсыз мұндай жүйені құру мүмкін болмас еді [3, 38 б.].

Еуропалық атқару парағының жүйесі қолданылатын шешім немесе акт шешімді орындайтын мемлекет емес, осындай шешім немесе акт берген Мемлекет органы жүзеге асыратын бақылауға жатады. № 805/2004 регламенті атқару парағы жүйесін құратын жалғыз құжат болып табылмайды. «Атқару парағы» тұжырымдамасы тікелей қолданылмайтын бірқатар басқа құжаттарды олардың мазмұнына сәйкес экзекватураның күшін жоятын актілерге жатқызуға болады. Олардың ішінде, мысалы, Еуропалық Одақтың 2003 жылғы 27 қарашадағы № 2201/2003 жеке шешімдерге қатысты экзекватураның күшін жоюды көздейтін отбасылық және ата-аналардың жауапкершілігі туралы шешімдердің юрисдикциялық құзыреті, танылуы және орындалуы туралы ережесі; Еуропалық Одақтың 2006 жылғы 12 желтоқсандағы №1896/2006 Еуропалық бұйрық өндірісін белгілейтін ережесі, онда 19-бап «экзекватураны жою» деп аталады; ЕО-ның 2007 жылғы 11 шілдедегі маңызды емес даулар бойынша еуропалық өндірісті енгізу туралы 861/2007 регламенті шешімдердің орындалуына экзекватураның алдын ала өндірісі ауыртпалық түсірмейтінін де көздейді. «Брюссель 1 bis» деп аталатын ережені ерекше атап өту керек, ол тек атқарушылық парақтардың ғана емес, сонымен қатар азаматтық және коммерциялық істер бойынша шешімдердің барлық санаттарына қатысты басқа да атқарушылық құжаттардың экзекватурасын толығымен алып тастады.

Осылайша, № 805/2004 регламенттің қолданылу саласы кейбір ерекшеліктерді қоспағанда (мұрагерлік, отбасылық құқық, банкроттық және т.б. қатысты істер) азаматтық және коммерциялық істермен, сондай-ақ азаматтық және коммерциялық (сауда) істер бойынша шешімдердің юрисдикциясы, танылуы және орындалуы туралы 2000 жылғы 22 желтоқсандағы № 44/2001 регламентін қолданумен шектеледі.

Осыған байланысты, аталған Регламент тек сот шешімдеріне және даусыз талаптарға қатысты басқа актілерге қатысты, яғни қаржылық сипаттағы талаптарға қатысты

қолданылатынына назар аудару қажет, өйткені олар сот шешімімен танылғандықтан және ең бастысы, жауапкердің (міндетті тұлғаның) оған қатысты талаптары жоқ (регламенттің 3, 4-баптары). Осылайша, мүше мемлекет сотының даусыз міндеттеменің (мысалы, мәміле немесе сот тәртібімен жүзеге асырылатын бітімгершілік іс жүргізу) бар екенін анықтайтын кез келген сот шешімі ЕО-ға мүше мемлекеттердің кез келгенінде кез келген сот шешіміне тән атқарушы күшке ие болады.

Айта кетейік, даусыз талаптарға қатысты сот шешімдерін өзара тануды белгілеген регламентті қабылдау ЕО-ға мүше-мемлекеттердің сот жүйелерінің ынтымақтастығындағы прогреске айтарлықтай ықпал етті. Экзекватура өндірісі шеңберіндегі сот шешімдерін мойындаумен салыстырғанда, еуропалық атқару парағы шешімді тек экзекватура өндірісі басталған жағдайда ғана емес, барлық мүше -мемлекеттерде автоматты түрде атқарушы күш береді.

Сонымен қатар, азаматтық сот төрелігі саласындағы сот шешімдерін орындау мәселелерін реттейтін ЕО құқығының алдыңғы актілерімен салыстырғанда (мысалы, № 44/2001 Регламент), Еуропалық атқарушы парағы шешімге (актіге) тек осындай болжамды емес, даусыз күш береді.

№ 805/2004 регламент, сондай-ақ № 1215/2012400 регламент күшіне енуімен Еуропалық Одақ аумағында сот шешімдерінің еркін қозғалу қағидаттары барынша іске асырылды. Жоғарыда айтылғандай, осы қағиданы іске асыру шешімді орындау үшін қажетті экзекватураны және басқа да осыған ұқсас алдын-ала рәсімдерді жоюды талап етті, бірақ сонымен бірге бұл Регламенттің шетелдік шешімдердің атқарушы күшіне қарсы шығу мүмкіндігі де жойылғанын атап өткен жөн. Бір мүше мемлекеттің сот органдарының шешімдерін екіншісінде дереу орындау және, тиісінше, Еуропалық атқару парағын енгізудің нәтижесі болған іс жүргізу әрекеттерінің жылдамдығы мен қарапайымдылығы қазіргі уақытта ол ұсынылған мемлекетте оның дауласу мүмкіндігі жоқ екендігімен расталады. Сонымен қатар, екі ерекшелікті қоспағанда, Еуропалық атқару парағына сот төрелігі оны берген мемлекетте де дау айту мүмкін емес (Регламенттің 10-7-бабы).

Еуропалық атқару парағына дауласудың мүмкін принципстігі принципін қолдану негізделген. Біріншіден, Еуропалық атқару парағын ол орындалатын мемлекеттің органдары берген жоқ, сондықтан оның осы Мемлекетте дауласу мүмкіндігінің болмауы қисынды. Екіншіден, егер атқару парағына дауласу мүмкіндігі болса, онда сот шешімдерінің еркін қозғалу принципі қолданылмас еді. Шешім орындалуға жататын мемлекетте шағымдану мүмкіндігінің болмауы Регламенттің 21-2-бабында бекітілген: ешбір жағдайда оны орындау жүзеге асырылатын мүше мемлекетте мәні бойынша бақылау нысанасы бола алмайды.

Еуропалық атқару парағы бойынша шешімді орындаудан бас тартудың жалғыз негізі оның ЕО-ға мүше кез келген мемлекеттің сот органының қолданыстағы шешіміне қайшы келуі болып табылады (Регламенттің 21-2-бабы). Айта кету керек, бұл жағдайда да, шешім орындалатын мүше мемлекеттің сот органының бақылауы еуропалық атқарушы күш берген шешімге емес, тек алдыңғы шешімге қолданылады [4, 53 б.].

Еуропалық атқару парағының әмбебаптығы еуропалық заң шығарушыдан оның бірыңғай формасын бекітуді талап етті. Еуропалық Одақ шеңберінде Еуропалық атқару парағын кеңінен қолдану істің еуропалық атқару парағында көрсетілуге міндетті аспектілерін оны берген сот зерделегеніне кепілдік береді. Еуропалық атқару парағының нысанын бұл біріздендіру мүше мемлекеттердің басқа мүше мемлекеттердің сот органдарының шешімдеріне сенуге мүмкіндік беретін ортақ іс жүргізу әрекеттері мен кепілдіктерінің болуын болжайтын мүше мемлекеттердің сот жүйелері арасында өзара сенімді қалыптастыру үшін қажет болды.

Еуропалық атқарушы парағының беру рәсімі мен нысанына қатысты ең төменгі жалпы ережелерден басқа, басқа да шарттар бар.

Біріншіден, істі мәні бойынша қарайтын сол сот органы негізгі іс жүргізу шеңберінде мүмкін болса да, атқару парағын беру өтініш беруші тарапынан арнайы сұрау салудың болуын болжайды. Бұл фактіні айтарлықтай шектеу ретінде қарастыруға болмайды, өйткені мүше

мемлекеттердің іс жүргізу (сот) құқығын толық үйлестірмей, жалпы нысанды бекіту қажеттілігіне байланысты бұл жағдайды болдырмау мүмкін болмады. Сонымен қатар, № 1215/2012 регламент күшіне енген кезде атқару парағына қажеттілік жойылғанын атап өтеміз, өйткені бір мүше-мемлекеттің сот шешімдері бұдан былай қандай да бір құжатты алу қажеттілігі болмаған жағдайда атқарушы күшке ие болады.

Екіншіден, осы процестік-атқарушылық іс жүргізу құралының қолданылу шарттарының бірі оған атқару парағын ұсынған мемлекеттің заңнамасы бойынша емес, ол жүзеге асырылатын мемлекеттің заңнамасын (Регламенттің 20-1-бабы) қолдану болып табылады.

Үшіншіден, атқару парағының түпнұсқалығын растау жөніндегі міндеттеме (апостильдің талабы), сондай-ақ оның шешім орындалуы тиіс мемлекет тіліне аударылуы көзделген (Регламенттің 20-2-бабы).

Төртіншіден, жоғарыда айтылғандай, ЕО-ға мүше-мемлекеттердің сот органдары шешімдерінің атқарушы күші тек даусыз талаптарға ғана қатысты болатын материалдық шектеулер негізгі шарт болып табылады.

Нәтижесінде Еуропалық атқару парағы ЕО-ға мүше-мемлекеттердің сот жүйелері арасындағы интеграциялық байланыстардың жоғары деңгейінің көрсеткіштерінің бірі болып табылады деп айтуға болады. Мүше-мемлекеттердің сот органдары шешімдерінің сот органы шешім шығарған мүше мемлекеттің аумағында емес, бүкіл ЕО кеңістігінде қолданылуы мүше мемлекеттердің сот органдарынан тұратын Еуропалық сот жүйесінің негіздерін қалыптастыруды куәландырады. Бір мемлекеттің соттары шешімдерінің басқа мемлекетте атқарушылық күшінде кейбір шектеулердің болуына қарамастан, бір жағынан ЕО-қа мүше-мемлекеттердің сот органдары арасындағы азаматтық сот төрелігі саласындағы өзара қатынастарды ұйымдастыру соттардың халықаралық қатынастарында неғұрлым дамыған, ал екінші жағынан, сот төрелігінің бірыңғай кеңістігін құрудың негізін құрайды деп айтуға болады.

Азаматтық сот төрелігі саласындағы мүше мемлекеттердің сот органдарының ынтымақтастығының басқа құралдары, атап айтқанда соттың төлем туралы Еуропалық өкімі және кішігірім дауларды шешу жөніндегі Еуропалық іс жүргізу оны құру үшін негіздердің бар екендігін растау болып табылады. Бұдан басқа, ерлі-зайыптылық меншік мәселелері бойынша сот шешімдерін өзара тану және орындау туралы Регламент қолданылады [5]. 2012 жылғы 12 желтоқсандағы № 1215/2012 Регламентінде белгіленген істердің жекелеген санаттары бойынша бір мемлекеттің сот шешімдерін орындау мүмкіндігі, тіпті атқару парағы болмаса да, ЕО-ға мүше-мемлекеттердің сот органдары арасындағы интеграция мен ынтымақтастықтың жоғары деңгейін айғақтайды. Мұндай қағидаттарды барлық сот органдарының шешімдеріне және істердің барлық санаттары бойынша қолдану ғана толыққанды жалпыеуропалық сот жүйесін құру туралы айтуға мүмкіндік береді.

Еуропалық соттың төлем туралы бұйрығы. Рим келісімінің 65-бабына сәйкес Еуропалық Әділет кеңістігін құру ортақ нарықтың дұрыс жұмыс істеуінің қажетті элементі ретінде қабылданды. Ішкі нарықтың жұмыс істеуін жетілдіру қажеттілігі экзекватура өндірісінің күшін жоюға және оны сот шешімдерін өзара тануға (олардың тікелей атқарушы күшін тану) ауыстыруға әкелді. Алайда, еуропалық атқару парағын енгізу іс жүргізу-атқару заңнамасын үйлестіруге әкелмеді, тек сот шешімдерін өзара тану және орындау үшін қажетті нормалардың ең аз жиынтығын белгілеуге әкелді.

Соттың еуропалық төлем туралы бұйрығы және кішігірім дауларды шешу жөніндегі еуропалық іс жүргізу еуропалық кеңістікте тұтынушылардың құқықтарын қорғау қажеттілігіне байланысты іске асырудың ерекше тарихына ие. 1993 жылғы Жасыл кітапта адамдардың сот төрелігіне қол жетімділігі және тұтынушылық дауларды шешу сияқты мәселелер көтеріліп, оларды шешуге арналған шараларды әзірлеу қажеттілігі көрсетілген. ЕО комиссиясы 2002 жылғы 20 желтоқсандағы Жасыл кітапта ұлтаралық сипаттағы кішігірім даулар мен соттардың төлем туралы бұйрықтарына қатысты мәселелерді шешу жөніндегі ниеттерін растады. Нәтижесінде заңнамалық шаралар 2006 жылдың 12 желтоқсанында ғана

еуропалық төлем туралы бұйрыққа қатысты және 2007 жылдың 11 шілдесінде – кішігірім дауларға қатысты қабылданды.

Аталған регламенттердің алғашқы баптары мақсат ретінде кішігірім даулар мен даусыз міндеттемелер бойынша өндірістерді жеңілдетуді бекітеді. Еуропалық атқару парағындағыдай, мүше-мемлекеттердің сот органдарының өзара іс-қимылының жаңа құралдарын енгізу сот ісін жүргізуге жұмсалатын шығыстардың қысқаруына және орындаушы мемлекеттегі аралық өндірістің (экзекватураға ұқсас өндірістердің) жойылуына әкеп соқтыруы тиіс еді.

Регламенттердің әрқайсысы ЕО-ға мүше-мемлекеттердің кез-келгенінде қолданылатын және жеке тұлғаға кішігірім немесе даусыз міндеттемелерге қатысты бүкіл ЕО аумағында атқарушы күші бар сот шешімін қабылдауды талап етуге мүмкіндік беретін жеңілдетілген іс жүргізу формасын бекітті. Еуропалық атқару парағындағыдай, екі мәтін де өз аумағында басқа мемлекеттің сот төрелігі органдарының шешімдерін орындау кезінде өзара сенімділікті қамтамасыз ету үшін қажетті іс жүргізу ережелерінің (өндіріс нысанының) ең аз жиынтығын белгілейді, бұл мүше мемлекеттердің іс жүргізу заңнамалары шеңберінде арнайы рәсімдер құру қажеттілігіне әкелді.

Қарастырылып отырған регламенттердің екеуі де ЕО-қа мүше-мемлекеттердің сот органдарының салықтық, әкімшілік және кедендік санаттарды қоспағанда, азаматтық және коммерциялық (сауда) істер бойынша ынтымақтастығына қатысты. Табиғаты бойынша «ішкі» дауларды қозғауы мүмкін, бірақ шетелде сот шешімдерін орындауды талап ететін № 44/2001 және № 805/2004 Регламенттерінен айырмашылығы, № 1895/2006 және № 861/2007 регламенттері олардың трансшекаралық дауларға қатысты қолданылатындығын көрсетеді, бұл олардың кем дегенде біреуіне байланысты. дау тараптары өз ісін қарайтын сот органына қатысты басқа Мемлекетте тұрақты тұрады. Талапкер немесе жауапкер туралы әңгіме болғанына қарамастан, сот дауының трансшекаралық сипаты тараптар өз дауларын шешу үшін жүтінген соттың орналасқан жерімен анықталады. Егер тараптардың кем дегенде біреуі тұрақты тұрмайтын мемлекеттің соты туралы айтатын болсақ, онда мұндай сот дауы трансшекаралық сипатқа ие болады. Бұл тұжырымдама трансшекаралық және ЕО-ға мүше-мемлекеттердің бірінде тұрмайтын адамдардың дауларын тануға мүмкіндік береді.

Бұл регламенттер еуропалық заң шығарушы 2000 еуро сомасынан аспайтын қаржылық міндеттемелерге қатысты дауларды білдіретін «елеусіз» дауларға қатысты қолданылады (№1896/2006 Регламент). Дауларды шешу бойынша еуропалық іс жүргізуді қолдануды мұндай шектеу азаматтық істерді шешетін мүше-мемлекеттердің соттарына өкілеттігін ішінара сақтайтын шектеулердің бірі болып табылады. Бұл соңғылардың логикалық тұрғыдан «маңызды» сот процестеріне қатысты ерекше құзыреттілікке ие болуымен түсіндіріледі.

Сонымен қатар, Еуропалық төлем туралы бұйрық бойынша өндіріске қатысты оны қолдануды шектейтін қаржылық есептелетін шек жоқ.

Осы (екі) өндірістерді қолдану факультативті болып қала береді. Талапкер мемлекетішілік өндірістерге де жүгіне алады, алайда талапкердің мүддесі үшін трансұлттық дауларға қатысты ЕО құқығымен қарастырылған өндірістерді қолданған жөн, өйткені олар бірқатар қолайсыздықтарды болдырмайды [6, 72 б.].

Мысалы, егер талапкер мемлекетішілік іс жүргізу рәсімдерін пайдаланғысы келсе, онда ЕО сотының сот практикасына сәйкес арнайы іс жүргізу шеңберінде мемлекеттердің бірінде қарсылас емес негізде қабылданған сот шешімдері басқа мемлекетте орындалмауы әбден мүмкін, өйткені олар жауапкерге жеткілікті кепілдіктер мен құқықтарды бермейді [7, 34 б.]. Осылайша, мұндай талаптарға сәйкес келмейтін төлем туралы бұйрық бойынша ұлттық өндірістер басқа мүше-мемлекеттерде күшіне ие бола алмайды, бұл процестің тараптарының біріне қиындық тудыруы мүмкін. Төлем туралы бұйрық бойынша еуропалық өндірісті пайдалану бұған жол бермейді.

Қарастырылып отырған ережелердің кем дегенде бірінде кішігірім даулар туралы, сондай-ақ процестің шетелде жүріп жатқанын ескере отырып, жауапкер оған қатысудан бас тартуы мүмкін деп болжауға болады. Демек, соттың өзі өзінің құзыреттілігін анықтауға

мәжбүр болады, яғни бұл жағдайда мүше мемлекеттердің өзара сенім принципі ерекше өзектілікке ие болады. Қарастырылып отырған регламенттер шеңберіндегі өзара сенім Еуропалық атқару парағын белгілеген регламент шеңберіне қарағанда маңыздырақ екенін атап өткен жөн. Кішігірім дауды шешу бойынша сот шешімінің сәйкестік сертификатын беретін сот органы осы шешімнің мазмұны мен атқарушы күшінің бар-жоғын бақылауды ғана жүргізеді.

Сол жоғарыда айтылғандардың негізінде адамдардың иелігінде даусыз міндеттемелерді өндіріп алуды талап етуге мүмкіндік беретін құралдар жиынтығы – Еуропалық атқару парағы және Еуропалық төлем туралы бұйрық бар деген қорытынды жасауға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Гетьман-Павлова И.В. Унификация внедоговорных обязательств в праве Европейского Союза // Международное право и международные организации. 2020. - №1. – С. 11-19
2. Литвинский Д.В. Регламент Европейского парламента и Совета ЕС № 805/2004 от 21 апреля 2004 г., устанавливающий Европейский исполнительный лист для бесспорных требований // Российский ежегодник гражданского и арбитражного процесса. - СПб.: Изд. С.-Петербург. гос. ун-та, 2006. - №4. - С. 614-665
3. Лойша Д. Европейский исполнительный лист как гарантия свободного передвижения судебных решений // Журнал международного права и международных отношений. – 2019. - № 4. – С. 38-46
4. Йессиу-Фальтси П. Европейский исполнительный лист и последствия его введения для исполнительного права Европы // Государство и право. – 2021. - № 4. – С. 53-62
5. Регламент Совета от 16 марта 2011 г., касающийся юрисдикции, применимого права, признание и приведение в исполнение судебных решений в режимах супружеской собственности // <https://eulaw.edu.ru>
6. Flore D. The Legal Nature of the European Court Order for Payment and the European Minor Dispute Procedure. – Brussels, 2019. – 375 p.
7. Конев Д.В. Вынесение решения по гражданским и торговым делам как предпосылка для признания и приведения в исполнение иностранных судебных решений: анализ практики Суда Европейских сообществ // Арбитражный и гражданский процесс. - 2018. - № 2. - С. 34-45

347.956

ОСОБЕННОСТИ СТАНОВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ ИНСТИТУТА АПЕЛЛЯЦИОННОГО ПРОИЗВОДСТВА В ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАНАХ И КАЗАХСТАНСКОМ СУДОПРОИЗВОДСТВЕ

Л.Р. Алиева м.ю.н., старший преподаватель
НАО «Карагандинский Университет им.Е.А.Букетова», г.Караганда

Түйіндеме: Мақала Қазақстан Республикасының азаматтық сот ісін жүргізудегі апелляциялық іс жүргізу институтының қалыптасуы мен дамуының кейбір мәселелері мен ерекшеліктеріне арналған. Сондай-ақ автор шет мемлекеттердің сот өндірісіндегі қарастырылып отырған мекеменің даму кезеңдерін талдайды. Автор Қазақстан Республикасының азаматтық сот ісін жүргізудегі апелляциялық іс жүргізуді қозғау ерекшеліктерін зерттеудің орындылығын жалпы көрсетеді.

Kілт сөздер: азаматтық іс жүргізу, апелляциялық іс жүргізу, апелляциялық, Қазақстан Республикасы, апелляциялық сот, сот жүйесі, заң, заңнама, азаматтық іс жүргізу кодексі.

Resume: The article is devoted to some issues and features of the formation and development of the institution of appeal proceedings in civil proceedings of the Republic of Kazakhstan. The author also analyzes the stages of development of the institution under consideration in the legal proceedings of foreign countries. The author generally outlines the feasibility of studying the features of the institution of appeal proceedings in civil proceedings of the Republic of Kazakhstan.

Key words: civil proceedings, appellate proceedings, appeal, Republic of Kazakhstan, appellate court, judicial system, law, legislation, civil procedural code.

Предпосылки возникновения и последующего развития института апелляционного производства указывают на то, что он появляется и существует параллельно с тем, как идет постепенное развитие определенного государства.

На первоначальном этапе становления государственности у народов Европы суд являлся учреждением народным и публичным, который обладал полной самостоятельностью и независимостью, по этой причине решения суда выносились в окончательной форме и обжалованию не подлежали. Однако со временем, по мере развития и усиления централизованной государственной власти, суд стал постепенно утрачивать свою самостоятельность. Следствием чего явилось возникновение права ревизии решений суда со стороны центральной власти.

В этот период институт апелляционного обжалования еще не возник, а иные существовавшие способы обжалования были направлены на отмену или уничтожение решения тем же судом, который вынес первоначальное постановление.

Как справедливо отмечает К.Н. Анненков: «Причиной возникновения права апелляции послужило укрепление централизованной государственной власти. Апелляционный способ обжалования мог возникнуть только тогда, когда центральная государственная власть успела уже усилиться и укрепнуть настолько, что имела достаточно силы и возможности, чтобы подчинить своему контролю народный суд или же заменить его своими учреждениями, устроенными на основе иерархического подчинения, т.е. на основе системы подчинения низших судов судам высшим». [1; 323]

«Апелляция есть одно из позднейших явлений в жизни каждого народа», - утверждал русский ученый-процессуалист XIX века Ф.М. Дмитриев. Такое мнение подтверждается историей возникновения и развития института обжалования судебных постановлений и института апелляционного обжалования. [2; 1-2]

Если обратиться к изучению и исследованию института апелляции в римском праве, то следует отметить, что вначале становления государственности древнеримского государства, в период становления сильной централизованной власти, институт обжалования судебных постановлений как таковой не существовал. В первой половине периода Республики в римском гражданском процессе имели место две основные стадии судопроизводства: процесса «*in jure*» и процесса «*in iudicio*». В процессе «*in jure*» участвовали стороны и судебный магистрат. Магистрат не осуществлял судебных функций, он только присутствовал при тех торжественных актах, которые совершали стороны. Его участие сводилось к произнесению реплик и формул, полагавшихся по установленному ритуалу. Вся совокупность формул и жестов носила название «*legis actio*», а сам процесс назывался легисакционным. Если ответчик в стадии «*in jure*» не соглашался с притязанием истца и в установленной законом форме оспаривал его, то процесс переходил в другую стадию - «*in iudicio*». Решение, выносимое судом, не допускало обжалования. [3; 66]

Со временем указанные формы судопроизводства теряли актуальность и утрачивали свое действие, поскольку, вследствие излишней формализованности правовой процедуры, дело было доведено до того, что малейшее отклонение от предписанных форм и обрядов влекло за собой проигрыш в процессе.

Апелляционный порядок обжалования явился одним из важных элементов римского права, определивших его роль в истории мировой юриспруденции.

Таким образом, зародившись в Древнем Риме, институт апелляции продолжил свое существование и получил дальнейшее развитие в гражданском процессуальном законодательстве и судопроизводстве европейских стран.

В Германии рецепция римского права произошла в конце XIV - начале XV веков. До этого времени существовало и развивалось национальное обычное право. В XIV веке оно не могло удовлетворить потребности развивающегося общества, что и привело к рецепции римского права. В силу этого обстоятельства в германском судопроизводстве появился институт апелляции, который вытеснил национальный способ обжалования, заключавшийся в предоставлении заинтересованным лицам права отвергнуть произнесенное решение и требовать его пересмотра другими судьями (т.е. обжалование представляло собой личное обвинение судьи в несправедливости). С введением апелляционного порядка обжалования судья больше не мог самостоятельно творить норму права, теперь он должен был применять к конкретному случаю уже существующую норму.

Во Франции понятие апелляции появилось в конце XIII века. В это время апелляция носила характер личного обвинения судьи в несправедливости.

С изданием Ордонансов 1667 года апелляция становится жалобой не на судью, а на решение.

После Великой французской революции действовал порядок, при котором суды первой инстанции должны были рассматривать апелляционные жалобы на решения судов той же инстанции. Однако вскоре было принято решение об учреждении двух судебных инстанций для рассмотрения дела по существу, причем в качестве второй инстанции были установлены апелляционные суды.

Подобный порядок был закреплен ГПК 1806 г. В соответствии с Кодексом апелляционный суд в качестве второй инстанции пересматривал дело по существу, рассматривая вопросы факта и права, допуская при этом представление новых доказательств, проводя их проверку и оценку, т.е., осуществляя «полную» апелляцию. Данный порядок обжалования действует и в настоящее время (ГПК Франции 1976 года). [4; 34]

Национальное право Англии, в сравнении с правом других европейских государств, испытало на себе наименьшее влияние римского права. В английском судопроизводстве в качестве института обжалования была закреплена апелляция. По своему содержанию она отличалась от апелляции, существовавшей в Европе. Английский порядок обжалования предполагал апелляцию по вопросам права и факта. В первом случае апелляция имела своей целью только исправление правовых ошибок суда. Во втором случае существовала возможность пересмотра вердикта присяжных, непосредственно устанавливавших фактические обстоятельства дела. Следовательно, действовала апелляция «ограниченная». Впоследствии своеобразие английского института обжалования судебных постановлений было сохранено.

Таким образом, ход событий показывает несомненное влияние римского права на развитие института апелляционного обжалования в судопроизводстве стран Западной Европы при одновременном сохранении своеобразие национальных судебных правовых систем.

Правовая система русского государства длительное время отличалась национальной самобытностью. Лишь с первой половины XVIII века, когда развернулась реформаторская деятельность Петра I, на правовую систему России начали оказывать существенное влияние другие правовые системы, в первую очередь немецкая и французская.

В Древней Руси суд был учреждением чисто народным и вполне самостоятельным не только до утверждения княжеской власти, но и после этого. Судебная система того времени предполагала только одну инстанцию, и о существовании института обжалования судебных решений не было и речи.

Ни «Русская правда» (XI в.), ни Псковская и Новгородская судные грамоты (XIV - XV в.в.) ничего не говорили о возможности обжалования постановлений суда. [5; 74]

Лишь со времени издания Судебников (конец XV - начало XVI в.в.) в Российском государстве начинает свое существование институт пересмотра судебных решений. Процедура заключалась в следующем. Если заинтересованное лицо считало, что решение, вынесенное судьей, несправедливо, оно могло обратиться с жалобой в высшую инстанцию.

На основании этой жалобы суд высшей инстанции истребовал дело из суда низшей инстанции, рассматривал его и выносил новое решение. Необходимо отметить, что пересматривалось только решение и не допускалось представление новых доказательств и доводов («ограниченная» апелляция). Но в том случае, если судьи, рассматривая переданное из низшей инстанции дело, находили, что производство по делу было неполным и неясным, а решение не соответствовало закону, то они выносили постановление «дать суд с головы», т.е. назначить новое рассмотрение дела. Данная процедура уже представляла собой реальный способ обжалования судебных решений. В результате практики переноса дела между судами низшей и высшей инстанций постепенно установились постоянные иерархические отношения, которые привели к формированию двух инстанций центрального суда.

Упомянутая выше жалоба первоначально соединяла в себе как элементы жалобы на злоупотребления и проволочки судей, так и жалобы на само решение по существу. Постепенно происходило разграничение общей жалобы на частную и апелляционную. Соборное Уложение 1649 г. уже различало эти виды [5;138].

Устав гражданского судопроизводства 1864 г. закрепил институты апелляционного и кассационного обжалования судебных постановлений, из которых основным являлся институт апелляции. Проект изменений в этот Устав предполагал сохранение апелляционного обжалования в целом и внесение некоторых корректив.

Однако исторические события привели к иному положению вещей. В 1917 г. институт апелляции в гражданском судопроизводстве был упразднен Декретом СНК «О суде». Исчезновение данного института явилось следствием ломки старой судебной системы. Модель же нового судопроизводства, сориентированная на принятые в то время теоретические постулаты, предполагала упрощение судебной деятельности и отвергала институт апелляции как утративший свое значение. [6;44]

Учитывая общие исторические корни бывших союзных республик, нельзя не взять во внимание тот факт, что имеют место и многие похожие моменты в том числе и в развитии института обжалования судебных актов.

Различные экономические преобразования, произошедшие в странах постсоветского пространства в конце 80-х - начале 90-х годов, выразившиеся в возрождении предпринимательской деятельности, восстановлении и законодательном закреплении частной собственности, формировании рыночной экономики и привели к усложнению правовых отношений. В сложившихся условиях возникла необходимость реформирования судебной системы, судопроизводства в целом, с тем чтобы возникающие на практике споры разрешались правильно и наиболее эффективно.

Так, в ходе проведения масштабной судебной реформы в Республике Казахстан была идея апелляционного производства нашла свое воплощение. В новом гражданском процессуальном кодексе от 13.07.1999, введенном в действие Законом Республики Казахстан от 01 июля 1999 года, появились две главы (40 и 41), посвященные апелляционному обжалованию и опротестованию судебных актов.

Отличительной особенностью этих нововведений являлось то, что в главе 40 ГПК впервые была предусмотрена возможность обжалования (опротестования) судебных актов, не вступивших в законную силу не только в кассационном, но и в апелляционном порядке, а глава 41 ГПК была специально посвящена порядку рассмотрения дел по апелляционным жалобам и протестам.

Таким образом, термин (и институт) апелляционное производство, ранее упоминаемый лишь в некоторых научных публикациях и юридическом обиходе, прочно вошел в законодательную базу, что, безусловно, явилось свидетельством серьезной попытки концептуального переосмысления института обжалования судебных актов. [7]

По сути дела, законодатель закрепил за второй инстанцией возможность вторичного рассмотрения дела по существу, по инициативе заинтересованных лиц. Данный вывод базировался на текстуальном и смысловом анализе ст. 347 ГПК от 13.07.1999, предусматривающей, что суд апелляционной инстанции по имеющимся в деле и дополнительно предоставленным материалам проверяет правильность установления фактических обстоятельств дела, применения и толкования норм материального права, а также соблюдения при рассмотрении и разрешении дела норм гражданского процессуального закона. [8]

В соответствии с п. 2 ст. 345 ГПК, суд апелляционной инстанции мог устанавливать новые факты в пределах заявленного иска, что также свидетельствует в пользу мнения, в соответствии с которым легальное определение предмета и пределов апелляционного обжалования значительно приближает этот институт казахстанского процессуального законодательства к классической апелляции – т.е. повторному рассмотрению дела по существу вышестоящим судом. [8]

Первый ГПК независимого Казахстана в редакции 1999 года предусматривал и апелляцию, и кассацию, и критериями разграничения применения вида обжалования являлись цена иска и характер спора (имущественный, неимущественный), что, очевидно, являлось следствием желания законодателя опробовать новую форму обжалования на определенной категории дел.

Сразу после принятия ГПК РК 1999 года объединение апелляции и кассации по принципиальному признаку пересмотра не вступивших в законную силу судебных актов вызвало справедливые замечания ученых и практических работников об отсутствии четких критериев разграничения апелляции и кассации. По существу, таких критериев просто не было. На решение районного суда могла быть подана апелляционная жалоба, которая единолично рассматривалась судьей областного суда. [9]

Суды апелляционных инстанций стали чаще пользоваться расширенными полномочиями, выносить новые решения, изменять их, проверять дополнительные доказательства в соответствии с основным предназначением данного института, что естественно сокращает сроки, в которые восстанавливаются нарушенные права или охраняемые законом интересы юридических и физических лиц в суде.

Более 50% дел рассмотренных областными судами в апелляционном порядке окончены с вынесением нового решения, а результаты их рассмотрения в порядке надзора в Верховном Суде свидетельствуют о законности их в подавляющем большинстве.

Таким образом, в такой модели апелляционного судопроизводства преобладали контрольно-ревизионные функции, нежели повторного рассмотрения по существу. Стало ясно, что институт апелляции в большинстве случаев отражал кассацию и соответственно было просто необходимо вмешательство законодателя, который бы исправил тогдашнее положение.

Законом Республики Казахстан от 10 декабря 2009 года были внесены изменения и дополнения в Гражданский процессуальный кодекс Республики Казахстан по вопросам совершенствования судебной системы.

Согласно внесенным дополнениям, институт апелляционного судопроизводства претерпел значительные изменения, тем не менее функции апелляции, как повторного рассмотрения дела, так и контрольно-ревизионной инстанции, были сохранены с приданием функции повторного рассмотрения более активной роли.

16 февраля 2012 года главой государства был подписан Конституционный закон Республики Казахстан О внесении изменений и дополнений в Конституционный закон Республики Казахстан «О судебной системе и статусе судей Республики Казахстан».

Так согласно ст. 350 суд апелляционной инстанции по правилам, предусмотренным для суда первой инстанции, исследовал имеющие значение для правильного разрешения дела представленные сторонами или истребованные по их ходатайствам дополнительные материалы, полученные экспертные заключения, допрашивал вызванных в заседание лиц. Некоторые практические работники вообще сомневались в правильности трактовки

апелляционного судопроизводства, как нового рассмотрения дела, однако закрепленное в законе право апелляционной инстанции устанавливать новые факты и исследовать новые доказательства не оставляло на этот счет сомнений. [7]

Прежде чем перейти к теме проверки доказательств в апелляционной инстанции, представляется важным разрешить актуальный вопрос об осмыслении таких понятий как «проверка» и «исследование» доказательств, и их соотношение. В настоящее время в этом вопросе нет единого понимания. Часть процессуалистов рассматривают их как синонимы: исследование тождественно проверке доказательств и, таким образом, представляет собой один из элементов процесса доказывания. Подтверждается это тем, что в законе и практике термин «исследование» применяется именно в случаях изучения имеющихся доказательств, выявления их сущности, достоверности. [10; 220]

Другие юристы полагают, что установление апелляционной инстанцией новых фактов и новых обстоятельств указывают на существенные нарушения районного суда, который не выявил новые факты, и обстоятельства поэтому, следует сохранить практику возвращения дел на новое судебное рассмотрение.

ГПК РК от 13.07.1999 года, расширяя идею апелляции как повторного рассмотрения дела по существу, не предусматривал такого полномочия суда апелляционной инстанции как направление дела на новое рассмотрение. Исключение составляли факты существенного нарушения норм процессуального права, например, судья не имел право рассмотреть данное дело и т.д. Как представляется, логика в таком подходе есть. Если суд апелляционной инстанции разрешает дело по существу, то и нет смысла отправлять дело на новое рассмотрение.

Ведь совершенно очевидно, что процессуальный арсенал апелляции позволяет решить основной вопрос непосредственно судом вышестоящей инстанции. Практически при любом нарушении судом первой инстанции норм материального или процессуального права эти нарушения могут быть устранены судом апелляционной инстанции, с отменой решения суда первой инстанции постановлением нового судебного акта.

В теорию апелляции, как повторного рассмотрения дела, органично вписываются и случаи оставления решения суда первой инстанции без изменения. Здесь повторное рассмотрение подтверждает результаты рассмотрения дела судом первой инстанции, что и оформляется предусмотренным законом процессуальным актом.

Более активной позиции апелляционной инстанции в вопросах установления истины по делу служит нововведение, касающееся численного состава суда, рассматривающего дело по апелляционной жалобе или протесту. Введено единоличное рассмотрение апелляционной жалобы (протеста) судьей областного суда [11; 67].

Нововведения предусматривали расширение самостоятельности судьи в планировании судебного процесса, поскольку он не связан с графиком работы коллегии, в пределах отведенного ему срока сам назначал к слушанию дела, проводил заседания, мог истребовать доказательства, назначать экспертизы, решать вопрос о необходимости ведения протокола и т.д.

В тот период актуальной темой долго являлся вопрос о доступе к правосудию в апелляционной инстанции. Ежегодно в апелляционном порядке обжаловалось от 6 до 10 процентов всех вынесенных решений по гражданским делам, зато в надзорном порядке обжаловалось в несколько раз больше судебных актов. Этот очевидный перекося требовалось немедленно исправить, тем более что институт судебного надзора уже тогда изживал себя.

Стремление Верховного Суда усилить роль апелляционной инстанции в гражданском процессе получило положительную оценку на проведенных семинарах, круглых столах с участием государственных органов, а также зарубежных экспертов. Конечной целью указанных новшеств являлось повышение качества рассмотрения дел. Тогда предполагалось, что этому будет способствовать фактически две первые инстанции, кассация и надзор со стороны Верховного Суда.

Таким образом, первый Гражданский процессуальный кодекс Республики Казахстан независимого Казахстана явился кодексом, одним из первых на постсоветском пространстве унифицировавшим гражданское судопроизводство. Концепция развития гражданского процессуального законодательства предусматривала дальнейшее совершенствование механизма защиты прав и охраняемых законом интересов. Следует отметить, что была выработана развернутая система гражданских процессуальных норм, позволяющих полноценно осуществлять функцию защиты законных интересов и прав граждан, организаций, исходя при этом из принципа равенства всех перед законом, права на справедливое и гласное судебное разбирательство компетентным и независимым судом, учрежденным в соответствии с законом. [9]

С 1 января 2016 года был введен в действие новый Гражданский процессуальный кодекс Республики Казахстан от 31 октября 2015 года, который заменил ранее принятый ГПК 1999 года.

Принятие нового гражданского процессуального закона было необходимо казахстанскому обществу. Первый ГПК РК был принят в 1999 году и уже не отвечал требованиям настоящего времени. Поэтому указанная необходимость переросла в неизбежность и, как следствие, результат.

Основная задача и цель ныне действующего ГПК заключается в поддержании здоровых рыночных отношений и дальнейшего привлечения иностранных инвестиций.

Новый кодекс предусмотрел достаточно новых норм, регламентирующих порядок судопроизводства.

В частности, и глава 52 - Апелляционное обжалование, принесение апелляционных ходатайств прокурором на судебные акты также предусматривает достаточное количество нововведений и положений, которые ранее действовавшее гражданское процессуальное законодательство не предусматривало. [12]

Список использованной литературы:

- 1 Анненков К.Н. Опыт комментария к Уставу гражданского судопроизводства. Т.4. СПб., 1884.- 784с.
- 2 Дмитриев Ф.М. История развития судебных инстанций и гражданского апелляционного судопроизводства от судебного до Учреждения о губерниях: в 2 т. М.: Тип.А.И.Мамонтова, 1899. Т.1. С.1 – 2.
- 3 Салогубова Е.В. Римский гражданский процесс / Е.В. Салогубова – М.: Городец,1997. – 141 с.
- 4 Галанза П. Н. Феодальное государство и право Франции / П. Н. Галанза. - М.: Издательство Московского университета, 1963. - 64 с.
- 5 Сборник документов по Истории государства и права России / Под редакцией профессора К.И. Батыра. М.: Норма. - 1996. – 433с.
- 6 Борисова Е. А. Институт апелляции в гражданском процессе. - М.: Спарк,1996. - 87 с.
- 7 С.Раимбаев Институт апелляционного производства в Республике Казахстан: предварительные итоги и перспективы https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30209681
- 8 Гражданский процессуальный кодекс Республики Казахстан от 13 июля 1999 года № 411-І (с изменениями и дополнениями по состоянию на 13.11.2015 г.) (утратил силу) [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1013921
- 9 А.Бисенова, Д.Ж. Белхожаева Становление и развитие института апелляционного производства в казахстанском судопроизводстве <https://articlekz.com/article/10326>
- 10 Уголовный процесс: доказательства и доказывание / Кокорев Л.Д., Кузнецов Н.П. - Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1995. - 272 с.
- 11 Баймолдина З.Х. Гражданское процессуальное право Республики Казахстан: В двух томах. Т. 2. Особенная часть (Темы 16—30). Учебник. — Алматы: КазГЮА, 2000.-468 с.

ӘОЖ 340.1

ӘЛЕУМЕТТІК ҚАҚТЫҒЫСТАРДЫ РЕТТЕУДІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ: НЕГІЗГІ ЭЛЕМЕНТТЕР

Б.Т. Ауешова з.ғ.к., асс.профессор Ш.Есенов атындағы
Каспий технологиялар және инжиниринг университеті
Р.Н. Шайхаденов PhD, доцент Ш.Есенов атындағы
Каспий технологиялар және инжиниринг университеті

Резюме: В статье автор анализирует основные элементы механизма разрешения социальных конфликтов посредством правовых норм. При изучении проблем применения права при разрешении конфликтов автор анализирует основные понятия и способы разрешения конфликтов, выделяют возможности преодоления различных конфликтных ситуаций, а также перспективы развития права как конструктивной основы решения социальных конфликтов.

Ключевые слова: социальный конфликт, правовые нормы, правовые средства решения социальных конфликтов, альтернативные способы решения социальных конфликтов.

Resume: In the article, the author analyzes the main elements of the mechanism for resolving social conflicts through the rule of law. When studying the problems of the application of law in conflict resolution, the author analyzes the basic concepts and approaches to conflict resolution, the possibilities of overcoming various conflict situations are distinguished and the prospects for the development of law as a constructive basis for resolving social conflicts are indicated.

Key words: social conflict, legal norms, legal means of resolving social conflicts, alternative means of resolving social conflicts.

Жанжал - бұл екі немесе одан да көп тараптардың өз мақсаттарының сәйкессіздігін мойындауы.

Қақтығыстардың барлық мүмкін түрлерінің ішінде әлеуметтік қақтығысты ерекше атап өту керек. Әлеуметтік қақтығыс деп адамдардың әлеуметтік өзара әрекеттесуінің бұл түрі түсініледі, оның себебі әлеуметтік объектілердің қажеттіліктері, мүдделері, мақсаттары, әлеуметтік мәртебесі, рөлдері, функциялары арасындағы қайшылықтар болып табылады.

Осылайша, "әлеуметтік қақтығыс" ұғымын анықтаған кезде, көбінесе бұл категорияны қарама-қайшылықтардың кең категориясына келтіруге тырысады, бұл жанжалды қатынастардың ерекшеліктерін зерттеуді біржола қалдырады деген қорытынды жасауға болады. Теория мен практикада тағы бір қателік жиі жіберіледі: қақтығыс оның соңғы сатысы, "жарылыс" деп қабылданады, содан кейін тұрақтандыру немесе қақтығысушы тараптарды біріктіретін жүйенің ыдырауы пайда болады.

Қақтығыста тараптардың мүдделері, мақсаттары немесе уәждемелері емес, нақты субъектілердің – өзара әрекеттесетін тараптардың қақтығысы орын алады.

Белсенділік бұл немесе белсенділіктің көрінісі қоршаған ортаға қатысты басқа әлеуметтік субъект. Субъектінің осы ортамен байланысы өзгермелі. Бұл жағдай адамға немесе адамдар қауымдастығына өзін-өзі анықтауға мүмкіндік береді және оның өмір сүруін толық қамтамасыз ететін қоршаған ортамен байланыс орнатуды талап етеді. Бұл қажеттілік сәйкессіздік сәттерінде көрінеді қоршаған ортасы бар субъект. Шындығында, бұл субъект өзінің нақты өмірінде басқа субъектімен бетпе-бет келгенде, оның объективті ортасымен бұл

карама-қайшы байланыс қақтығыс түрінде болады. Осы тұрғыдан алғанда, әлеуметтік қақтығысты карама-қайшылық ретінде анықтауға болады

Жанжал-бұл жеке адамдар, топтар мен ұйымдар субъектілері болып табылатын әлеуметтік өзара әрекеттесудің ерекше түрі. Жанжал-бұл әлеуметтік болмыстың бір бөлігі, мотивациясы карама-қарсы құндылықтар мен нормаларға, мүдделер мен қажеттіліктерге байланысты әлеуметтік өмір субъектілері арасындағы әлеуметтік қатынастардың бір түрі.

Құқықтың басты құндылығы-бұл қоғамдағы адамдардың мінез-құлқын белгілі бір жолмен басқаруға, олардың қызметіне, сәйкесінше әлеуметтік қақтығыстарға нақты әсер етуге қабілетті.

Құқықтың көмегімен әлеуметтік қақтығысты басқарудың алғашқы әрекеті оны институттандыру деп санау керек. Ол бірлескен шешімді іздеу және туындаған қақтығыстың негізінде реттеу процесі құрылатын белгілі бір ережелердің болуын немесе дамуын болжайды. Мыналар ережелер белгілі бір жағдайларда заңды болатын әртүрлі нормаларды, процедураларды, санкцияларды қамтиды. Жанжалды жағдай нормалар жанжалдың өзара әрекеттесуінің рұқсат етілген формаларын анықтайды және рұқсат етілген шектерден асатын басқаларға тыйым салады деген мағынада нормативтік реттеуге мүмкіндік береді. Яғни, егер ондағы барлық негізгі мінез-құлық ережелері нормативтік немесе заңнамалық түрде рәсімделсе, санкциялармен бақыланса және оның қатысушылары ішкі болса, жанжалды реттеу толығымен институттандырылады. Институттандыру кезінде қақтығыс кем дегенде болжамды болады.

Қақтығыстарды құрылымдау да қақтығысты басқару кезеңі болып табылады. Егер басқару - бұл сәйкес келмейтін мүдделерді кейбір нормаларға сәйкестендіруге бағытталған қызмет болса, онда осы мүдделердің тасымалдаушылары туралы, яғни жанжал субъектілері туралы сұрақ қою керек.

Құқықтық тұрғыдан жанжал тараптарының құқықтары мен міндеттерін, олардың сандық және сапалық белгілерін анықтау маңызды.

Жанжалды басқарудың соңғы кезеңі-оны басқа деңгейге ауыстыру (редукция).

Құқықтық норманың жанжалға қатысушылардың мінез-құлқына әсер ету механизмі мен формалары жақсы зерттелген.

Бұл, біріншіден, жеке адамға немесе адамдар тобына мемлекет мақұлдаған немесе тыйым салған мінез-құлық нұсқалары ұсынылатын әсер.

Екіншіден, құқықтық нормаға сәйкес қоғам мен мемлекет мойындайтын құндылықтар анықталады ("құқықтың тәрбиелік әрекеті" деп аталады).

Үшіншіден, құқықтық норма оның шарттарын бұзғандарға қатысты мемлекеттік мәжбүрлеуді қолдану мүмкіндігіне ие. Норма бұзылған жағдайда құқық қолдану тетігі күшіне енеді, қолданумен айналысатын мекемелер мен лауазымды тұлғалар жұмыс істей бастайды құқықтар [1].

Осылайша, құқық жанжалдың себептеріне, оның дамуына, нәтижелеріне және жанжалдың аяқталу салдарына әсер етеді.

Жанжалдарды құқықтық реттеу жүйені тұрақты етеді, жанжалдарды дамыту мен шешудің ұзақ мерзімді тәртібін анықтайды және осылайша тұрақты қоғамдық жүйелер үшін ең тиімді болып табылады. Қақтығыстарды реттеудің заманауи технологиялары, оларды сындарлы шешу қақтығысты олардың мүдделерінің карама-қайшылығын білетін тараптардың карама-қайшылығы ретінде түсінуге негізделген. Реттеу ұғымы белгілі бір біржақты артықшылықтарға қол жеткізу үшін тараптардың қақтығысы болған кезде қақтығысты тоқтату үшін қолданылатын тәсілмен байланысты.

Мұндай карама-қайшылықтың нәтижесінде тек тараптардың бірінің жоғалуы мүмкін. Бұл жағдайда тараптардың ешқайсысы артықшылықтарға ие болмайды және олардың жанжалдан кейінгі қарым-қатынастары берік негізде дамуы мүмкін.

Қақтығыстарды реттеу ұғымы ең алдымен заңды талқылау рәсімдерімен байланысты. Мұнда "басқару" ұғымы да қолданылады.

Ол келесі формаларда жүзеге асырылуы мүмкін әкімшілік органдарда шешім қабылдау: полиция, салық инспекциясы; төрелік, азаматтық және қылмыстық сот ісін жүргізу; парламенттік және өзге де конституциялық рәсімдер [2].

Барлығы жанжалды шешу процедурасымен байланысты жиі қолданылатын "қақтығыстарды балама шешу" ұғымы. Бұл ұғым мәселені шешудің бұрын немесе заңды емес тәсілдері туралы сөйлескен кезде қолданылады. Мұндай формаларға тікелей келіссөздер, татуласу, медиация жатады. Енді аталған рәсімдер мен олардың кіші түрлері жанжалдарды заң арқылы шешу кезінде белсенді қолданыла бастады, оларды сот процедураларымен, әкімшілендірумен қатар тиімді пайдалану мүмкін болды.

Жанжалдарды шешудің баламалы тәсілдері тараптардың өз бетінше немесе делдалдардың қатысуымен туындаған қайшылықты оның дамуы сотқа жүгіну қажеттілігіне әкелмес бұрын оны жеңу үшін белгілі бір күш-жігер жұмсайтындығын болжайды.

Жанжалды шешу процедурасы аясында құқықтық нормаларды қолдану бұл процедураның рәсімделуіне әкеледі, ол заңның ережелеріне сәйкес орындалады. Осыған байланысты қақтығыс нақты контурға ие болады. Бұл жағдайда шешім қабылдаудағы субъективтілік төмендейді, сондықтан ол қайшылықты тараптар үшін тиімдірек.

Сот қақтығыстарды жеңудің жетекші субъектісі болып табылады.

Оның өзіндік ерекшеліктері, артықшылықтары мен кемшіліктері бар. Ол өзінің қызметіне бөгде әсер етпейтін ерекше, тәуелсіз позицияны алады. Сот процедурасы мемлекеттік мәжбүрлеу түріндегі күш элементін қолдана отырып, қақтығыстарды бейбіт түрде тоқтатуды қамтамасыз етеді.

Сот ісін жүргізу рәсімі нормативтік актілермен егжей-тегжейлі реттеледі. Жанжалды шешу сот актісімен жүзеге асырылады, бірақ оны қабылдау көбінесе жанжалдың аяқталуын білдірмейді, өйткені осыдан кейін қабылданған шешімнің орындалу кезеңі басталады.

Осыған қарамастан, сот жүйесінің елеулі кемшіліктері бар: үлкен жүктеме; мемлекеттік баждың жоғары мөлшері; тараптардың бәсекелестігі мен теңдігі тетігі пысықталмаған; ұзақ қарау мерзімдері; күрделі қарау рәсімі [3].

Заңдық жанжалдардың жекелеген санаттарын оған арнайы уәкілеттік берілген мемлекеттік органдар қарайды. Мұндай жағдайларда азаматтың атқарушы билікпен қақтығысы орын алады. Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасының Әкімшілік іс жүргізу кодексінде бекітілген дауларды қараудың әкімшілік сот тәртібі кеңінен қолданылуда.

Алайда, тәжірибе көрсеткендей, ең тиімдісі-әлеуметтік қақтығыстарды шешудің балама әдістері.

Келіссөздер-бұл мәселеге қатысушы тараптар оны бір-бірімен талқылап, өзара қолайлы келісімге қол жеткізуге тырысып, қалаған нәрсенің кем дегенде бір бөлігін алуға, белгілі бір компаға келуге тырысатын процесс. Олардың басты артықшылығы-жанжал субъектілерін қанағаттандыратын, ұзақ процедуралардан аулақ болатын осындай келісімді әзірлеу мүмкіндігі.

Келіссөздер процесін қолдану құқықтық қақтығыстардың алғашқы кезеңдерінде және қатысушылардың келісілген шешу жолдарын іздеуге дайын болған кезде пайдалы.

Медиация-бейтарап үшінші тараптың араласу тәсілі, оның мақсаты қақтығысушы тараптар арасындағы келіссөздер процесіне жәрдемдесу болып табылады. Делдалдың басты міндеті-байланыстар мен келіссөздер ұйымдастыру, көмектесу. Батыс теориясында бұл бағыт "медиация" деп аталады. Бұл әдіс тараптар мәселенің шешімін өз бетінше таба алмаған кезде және тікелей келіссөздер барысында келісімге қол жеткізе алмаған кезде қолданылады.

Жанжалды жағдайларда медиацияны қолдану тәжірибесі оның тиімділігін растайтыны сөзсіз [4].

Тәжірибе көрсеткендей, құқықтық қақтығыстарды шешудің баламалы құралдарының қолданудың жағымды жақтары бар. Сонымен, бұл қаражаттың әрекеті дау туындаған кезде ақылға қонымды тараптар оны ең аз шығындармен шешуді жөн көреді деген қағидаға негізделген. Аталған әдістер барлық жағдайларда істі қарау мерзімін қысқартады және сот жүйесін түсіруге мүмкіндік береді. Жанжалдарды шешудің балама құралдары құпиялылықпен

ерекшеленеді, олар хаттамамен бірге жүрмейді, істі тыңдау жабық отырыстарда өткізіледі. Тараптардың өздері талқылау рәсімін бақылай алады, келіспеушіліктерді реттеуге және дау бойынша түпкілікті шешімді орындауға белсенді қатыса алады. Осылайша, балама құралдар әмбебап сипатқа ие. Олар іс жүзінде барлық санаттар бойынша қолданылады.

Осы мәселе бойынша қолданыстағы заңнаманы жетілдіру сияқты маңызды бөлшектер осы мәселені дамытуда мемлекетке байланысты. Заңнамалық жолмен мемлекеттік ұйымдарға ғана емес, жеке ұйымдарға да жанжалдарды баламалы шешу саласында жұмыс істеуге мүмкіндік беретін нормалар белгіленеді, бұл өз кезегінде сот органдарын едәуір жеңілдетуге және сол арқылы оларға күрделі мәселелерге көбірек көңіл бөлуге мүмкіндік береді.

Адамдар арасында туындайтын қақтығыстарды шешудің негізінен екі тәсілі дамыды. Олардың бірі-күш тұрғысынан. Оның мәні мынада: бір Тарап екінші Тараптың күшпен басымдығы есебінен басылады.

Екінші тәсіл-даулы мәселелерді заң тұрғысынан шешу. Бұл жерде дауларды сот арқылы шешу жиі кездеседі. Қақтығыстарды шешудің осы аспектісі туралы айта отырып, біз қақтығыстарды шешудің үшінші тәсілін – қақтығыстарды шешудің балама құралдарын бөліп көрсетеміз. Оларды пайдалану заңды қолдануға мүмкіндік береді, бірақ қақтығысты мүдделер тұрғысынан қарастырады. Яғни, тараптар қысымға ұшыраған мүдделерді қанағаттандыруға мүмкіндік алады.

Бұрын қарастырылған мәселелерге қарамастан, қақтығыстарды шешудің балама құралдары өте серпінді және біртіндеп оларды қолдану аясы, соның ішінде біздің елде де кеңейіп келеді. Оларды қолдану тәжірибесі біртіндеп дамиды.

Жанжалдарды шешудің баламалы құралдарын қолданудың жоғары тиімділігі іс жүзінде дәлелденді. Жанжалдарды шешудің балама құралдарының әрекеті дау туындаған кезде ақылға қонымды тараптар оны ең аз шығындармен шешуді таңдайды деген қағидаға негізделген. Жанжалды шешу кезінде тараптардың мүдделерін ескеретін тәсілдер басқа әдістерге қарағанда аз шығындар мен салдарға әкеледі.

Жанжалдарды шешудің балама құралдары әмбебап сипатқа ие. Олар іс жүзінде барлық азаматтық істерге қолданылады, Еңбек және отбасылық дауларды шешуде тиімді, коммерциялық салада қолданылады. Оларды қылмыстық істердің кейбір санаттары бойынша қолдану мүмкіндігі талқыланады.

Әрине, бұл саланы дамытуда үлкен рөл атқарады заң шығарушыларға тиесілі.

Мысалы, ҚР «Неке және отбасы» туралы кодексында сот талқылауын қолданбай, ажырасқаннан кейін ерлі-зайыптылардың қарым-қатынасын реттеуге мүмкіндік беретін екі тарау қарастырылған. Бұл-неке шартын және алимент төлеу туралы келісімді жасасу мүмкіндігі туралы баптар. Бұл нормалар мүмкіндік береді ерлі-зайыптылар ажырасқаннан кейін қарым-қатынастары туралы алдын-ала келіседі [5].

Заңды тұлғаны тарату немесе шарттық құқық болсын, барлық мәселелерді іс жүзінде шешкен кезде ҚР Азаматтық кодексі дауларды шешудің сотқа дейінгі рәсімдерін қолдануға мүмкіндік береді.

ҚР Қылмыстық кодексі жәбірленушімен татуласуға және белсенді өкінуге байланысты қылмыстық жауаптылықтан босату мүмкіндіктерін көздейді.

ҚР Еңбек кодексі еңбек шартының тараптарына еңбек даулары жөніндегі комиссияда дауды қарауға, кәсіподақтың қатысуымен келіссөздер жүргізуге мүмкіндік береді, ал ұжымдық еңбек дауларын қарау үшін еңбек арбитражын құру көзделген.

Жанжалды шешудің ең көп қолданылатын әдісі-медиация немесе медиация. Бұрын тек сот арқылы шешілген мәселелер сотқа жетпей шешілуі мүмкін. Сонымен қатар, сот шайқасы ұзақ уақытқа созылуы мүмкін болашақ қарым-қатынасты уландыратын емделмейтін жаралар. Медиация мұны жеңуге мүмкіндік береді [6].

Медиацияны сотқа жанжалдарды шешудің баламалы құралы ретінде қолдану біздің еліміз үшін жаңа нысан болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Васильева В.М. Коррупционные рынки / В.М. Васильева, А.Н. Воробьев // Полис. Политические исследования. 2015. № 2. С. 78–96.
2. Лафитский В.И. Конституционный принцип противодействия коррупции : монография / В.И. Лафитский. Москва : Проспект, 2019. 200 с.
3. Матулис С.Н., Цирин А.М. Понятие скрытой аффилированности и способы ее выявления / С.Н. Матулис, А.М. Цирин // Журнал российского права. 2020. № 2. С. 164–174.
4. Противодействие коррупции: новые вызовы : монография / С.Б. Иванов [и др.] ; ответственный редактор Т.Я. Хабриева. Москва : Институт законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве Российской Федерации : ИНФРА-М, 2016. 376 с.
5. Тенденции развития контроля за деятельностью публичной администрации в зарубежных государствах : монография / А.Б. Зеленцов [и др.] ; ответственный редактор В.И. Лафитский , И.Г. Тимошенко. Москва : Институт законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве Российской Федерации : ИНФРА-М, 2015. 446 с.
6. Филиппов В.В. Правовое регулирование конфликта интересов в системе государственной службы США / В.В. Филиппов // Всероссийский криминологический журнал. 2010. № 3. С. 50–59

УДК 34.028.6

ПРОБЛЕМЫ ФОРМИРОВАНИЯ ПРАВОВОЙ КУЛЬТУРЫ В ОБЩЕСТВЕ

П.В. Афанасьев, старший преподаватель

НАО «Северо-Казахстанский Университет им. М. Козыбаева», г. Петропавловск

Түйіндеме: Бұл мақала қазіргі қазақ қоғамындағы құқықтық мәдениетті, құқықтық мінез-құлық пен құқықтық менталитеттің қалыптасуына, құқықтық нигилизммен (заңды білмеушілік) және абсентеизммен (заңның күшіне сенбеушілік) күрес мәселелеріне арналған.

Түйінді сөздер: құқықтық білім, құқықтық тәрбие, құқықтық насихат, омбудсмен.

Resume: This article is devoted to the formation of legal culture, legal behavior and legal mentality in modern Kazakh society, the problems of combating legal nihilism (ignorance of the law) and absenteeism (disbelief in the power of the law).

Key words: legal education, legal education, legal propaganda, ombudsman.

Несмотря на закрепление прав человека в качестве конкретных правовых положений во многих международных актах и национальном законодательстве отдельных государств, надо признать, что они не получают соответствующей реализации. Очевидно, что одной имплементации (внедрения, введения) прав человека в статус юридических норм того или иного государства недостаточно для того, чтобы они «работали» в определённом обществе. Поэтому должен существовать такой механизм реализации прав, который учитывал бы особенности соответствующего типа общества.

В настоящее время эта тема имеет большую актуальность, поскольку всеми признана потребность поиска реальной альтернативы государству как единственному гаранту осуществления и защиты прав и свобод человека и гражданина. Особое звучание этот вопрос приобретает на стадии трансформации казахстанского общества из тоталитарного или авторитарного государства в страну с демократическим политическим режимом («Новый Казахстан», «Вторая Республика»), при переходе от диктата и фактического засилия одной политической партии к настоящему плюрализму и формирующемуся сильному гражданскому обществу.

Усугубляет наше положение по утверждению прав человека в качестве определённого ценностного ориентира отсутствие подобного сколько-нибудь значимого исторического опыта и попытки собственной, подчас предвзятой, интерпретации некоторыми лицами универсальных мировых стандартов в сфере прав человека.

Сам по себе механизм реализации прав человека представляет собой совокупность многих объективных и субъективных факторов. К объективным факторам относится наличие широкой законодательной базы, системы органов государственного управления и местного самоуправления, с помощью которых права получают своё осуществление и защиту.

К субъективным факторам относится воспитание с детства в молодом поколении уважения к правам другого человека, которое является частью правовой культуры, осознание себя живым носителем права. Как тут не вспомнить слова первого Президента Пятой Республики во Франции генерала Шарля де Голля, сказавшего: «Мои права заканчиваются на кончике моего носа!», а также высказывание премьер-министра Великобритании времён Второй мировой войны Уинстона Черчилля: «Мои права и свободы заканчиваются там, где начинаются права и свободы другого человека»!

Особое место в привитии уважения с самых ранних лет к правам человека отводится всей системе образования, в том числе высшего, и педагогике как науке. А первостепенной задачей каждого профессионального юриста, органов прокуратуры, адвокатуры и юстиции является повсеместное внедрение правового воспитания, привитие правовых традиций и привычек, правовой всеобщ и правовая пропаганда с привлечением всех возможных средств, в том числе (и даже в большей степени) – СМИ.

Для казахстанского, впрочем, как и для любого другого постсоветского, общества понятие прав человека является далеко не характерным, не акцентированным, а содержание его часто отождествляется (что нередко и в учёной среде) с формулировками некоторых конкретных положений, механически, без должного осознания и без необходимой серьёзной проработки перенесённых в национальное законодательство РК из международных правовых актов. Собственно, сами права человека (что скрывать?!) ещё не стали ценностью нашего общества, завоёванной кровью и потом. Поэтому, на наш взгляд, они могут рассматриваться лишь в качестве ценностного ориентира на самое ближайшее время.

К сожалению, нашим гражданам не прибавляют уверенности в торжестве своих прав и в относительно благополучном своём будущем частые изменения и дополнения, вносимые в законодательство, в том числе и в Конституцию РК. Люди не успевают привыкнуть к одним порядкам, как внедряются новые. Каждый новый министр пытается «отметиться» в истории очередной кардинальной реформой. Всё это вносит суету, сумятицу и неразбериху. От бесконечного реформирования простые граждане устают, не испытывают потребности знать законы и уметь их применять на практике. Бесспорно, в государстве, а особенно – в его правовой системе, должна быть стабильность, устойчивость, постепенность появления новшеств (юридических новелл) и преемственность между государственными органами разных уровней, их действиями и решениями.

По нашему мнению, в такой жизненно важной сфере, как права человека, политики, как таковой, должно быть меньше всего. Лучше, когда ими (правами человека) займутся профессионалы: юристы и правозащитники, учёные мужи – теоретики и члены профессиональных сообществ (судьи, адвокаты, прокуроры, медиаторы, нотариусы и т.п.). А пока, мы должны это признать, политики в правах человека больше чем надо. Вспомним, хотя бы, какой резонанс в обществе вызвал запрет на ввоз и последующее использование автомашин с правым рулём управления или введение непродуманного и явно завышенного утилизационного сбора...

Другой проблемой реализации прав человека является их слабость действия. На это влияют трудности правозащитного процесса, длительность судебного разбирательства (с момента подачи искового заявления в суд первой инстанции и до момента вступления решения по делу в законную юридическую силу, то есть до окончания стадии апелляционного

обжалования судебных актов, может пройти 6 – 7 месяцев), материальные и морально-психологические затраты.

Есть и так называемый «человеческий» фактор: восприятие прав исключительно как своих возможностей, без учёта наличия таких же возможностей у других. То есть, человек помнит, что у него есть право, но забывает об обязанности, соответствующей и равноценной праву другого лица («обязанности – это оборотная сторона прав!», как вторая сторона медали).

Мы должны учитывать также в большинстве своём пассивность нашего общества, недостаточную инициативу самих носителей прав – индивидов, являющихся субъектами права. Даже когда права нарушаются, и человек хочет восстановить справедливость, своё нарушенное положение, он надеется, что непосредственно защитой таких прав и хождением по судам будет заниматься кто-то другой. Но такая ситуация не характерна для зрелого гражданского общества, поскольку в нём носители прав готовы выступить в их защиту, а подключение к этому других лиц, общественных (некоммерческих, неправительственных) организаций и органов государственной власти рассматривается как альтернативные средства защиты.

Институты активного гражданского общества питаются идеями гражданской обязанности, политической ответственности и патриотизма. Сформированное гражданское общество способно защищать эти идеалы и ценности, тогда как гражданское общество, пребывающее в процессе становления, лишь стремится к ним. Поэтому при формировании гражданского общества в казахстанском контексте должна учитываться сила и влияние его «нематериальной» составляющей, то есть правосознания, гражданской культуры, чувства собственного достоинства.

Думается, определённую роль в усилении социальной и правовой защищённости граждан могло бы сыграть расширение возможностей и правомочий института омбудсмана в Казахстане (уполномоченного по правам человека) и так называемых «узконаправленных» уполномоченных лиц, а именно: по делам женщин, по защите прав ребёнка (детей), прав предпринимателей, инвалидов и т.д. Одним из средств реализации данных возможностей, безусловно, послужит введённый в 2022 году во всех регионах Казахстана институт представителей (филиалов) уполномоченного по защите прав человека и наличие соответствующего исполнительного аппарата при нём.

Список использованной литературы

1. Конституция Республики Казахстан (принята на республиканском референдуме 30 августа 1995 года), с изменениями и дополнениями по состоянию на 8.10.2023 г. // Электронная база законодательства «Параграф», 2023.

2. Указ Президента Республики Казахстан от 15 октября 2021 года «Об утверждении Концепции правовой политики Республики Казахстан до 2030 года» // Электронная база законодательства «Параграф», 2023.

ӘОК 347.451

САТЫП АЛУ-САТУ ШАРТЫНЫҢ ЖЕКЕЛЕГЕН ТҮРЛЕРІНІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕЛУІ

М.Д. Баженова заң ғылымдарының магистрі
І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті Талдықорған қ.
bazhenova.meruert@mail.ru

***Резюме.** Понятие и элементы договора розничной купли-продажи. Договором розничной купли-продажи называется договор, в котором продавец, осуществляющий предпринимательскую деятельность по продаже товаров, обязуется передать*

покупателю товары, предназначенные, как правило (для личного, семейного, домашнего использования (для иного использования, не связанного с предпринимательской деятельностью)). На наш взгляд, в договоре розничной торговли главное-желание покупателя приобрести товар для этих целей и осознание продавцом этого, а не привычная цель товара. Такое предупреждение касается только определенных групп чистых промышленных товаров, военной техники, специального оборудования и других товаров, которые не соответствуют их характеристикам (если они продаются в розницу, то сейчас трудно различить тот или иной предмет для личного или коммерческого использования).

Ключевые слова: розничная купля-продажа, предпринимательство, товар, торговля, публичный договор, сторона, потребитель.

Resume. The concept and elements of a retail purchase and sale agreement. A retail purchase and sale agreement is a contract in which a seller engaged in entrepreneurial activities for the sale of goods undertakes to transfer to the buyer goods intended for general (personal, family, home use (for other use not related to entrepreneurial activity)). In our opinion, the main thing in a retail contract is the buyer's intention to purchase the goods for these purposes and the seller's awareness of this, and not the usual purpose of the goods. Such a warning, with the exception of certain groups of purely industrial goods, military equipment, special equipment and other goods that do not meet their characteristics (sold in retail, it is now difficult to distinguish this or that item for personal or business use).

Key words: retail purchase and sale, entrepreneurship, goods, trade, Public Contract, Party, consumer.

Бөлшектеп сатып алу-сату шарты жария шарт (ҚР АҚ 445-б., 2-Б.). Осылайша, бөлшек сауда кәсіпорны немесе бөлшек сауда сатылымын жүзеге асыратын кез-келген кәсіпкер оларға жүгінетін кез-келген адаммен келісім жасасуға міндетті. Заңдарда көзделген жағдайларды қоспағанда, кәсіпкердің бөлшектеп сатып алу-сату шартына қатысты бір адамға басқасының алдында артықшылық көрсетуге құқығы жоқ. Заңнамада тұтынушылардың жекелеген санаттары үшін жеңілдіктер беруге жол берілетін жағдайларды қоспағанда, тауарлардың бағасы, сондай-ақ осы Шарттың өзге де талаптары барлық тұтынушылар үшін бірдей белгіленеді. Кәсіпорын бөлшектеп сатып алу-сату шартын жасасудан бас тартқан кезде, тауарды беру мүмкіндігі болған кезде тұтынушы бас тартудан келтірілген залалды өндіріп алуы мүмкін.

Бөлшек сауда шартының бұл ерекшелігі оны жасасудың ерекше тәртібінде де пайда болады. Бөлшек сатып алу-сату шарты тараптар арасында шарттың мәні, бағасы және тараптардың ең болмағанда біреуі келісуді талап ететін басқа шарттар туралы келісімге қол жеткізілген кезде жасалған болып саналады [1, 94].

Сатушы ұсыныс ретінде әрекет етеді, ал ұсыныстың өзі ашық. Қолданыстағы жария Офертамен қатар сатушы жеке оферта да жасай алады, мысалы, осылайша агенттері өнімді тарататын "Vicalina" фирмасының және басқа да компаниялардың өнімдері сатылады. Сатып алушы тарапынан ұсыныс мүмкіндігі өте шектеулі, бұл сатып алушы тауарды сатып алуға мүдделі болған жағдайда орын алуы мүмкін, ол қазіргі уақытта сатушыда жоқ және оның шотына каталогта ұсыныс жоқ. Сатып алушы белгілі бір өнімді алдын-ала белгіленген бағамен сатып алуға ниет білдіре алады.

ҚР АҚ 447-бабы жария оферта ұғымын айқындайды. Жалпы, бұл бөлшек сауда туралы келісім жасасу туралы ұсыныспен белгісіз адамдар тобына үндеу.

Сонымен қатар, кәсіпкердің тұтынушыларға "көтерме ұсыныстар" деп аталатын жеңілдіктермен жүгінетіні маңызды емес. Олардың негізінде жасалған келісім бөлшек сауда шарты болып қала береді. Іс жүзінде көпшілік офертасын жасайтын сатушы тауарды қояды, олардың үлгілерін көрсетеді, сатылатын тауарлар туралы мәліметтерді (сипаттамалар, каталогтар, фотосуреттер және т.б.) оларды сату орнында ұсынады.

Кәсіпорындардың терезелеріне тек сатылатын тауарлардың үлгілері қойылады. Витринадағы тауарлардың үлгілері олардың сапасын тексергеннен кейін тұтынушылардың талабы бойынша сатылуы тиіс. Тауардың әрбір үлгісінде тауардың атауы, бағасы, салмағы (кг үшін, бірл.және т. б. көлемі) көрсетілетін нақты ресімделген баға белгісі (баға белгісі) қоса беріледі. Қажеттілігіне қарай, жаңа тауарлардың түсу маусымдылығын ескере отырып және кәсіпорынның басқа нақты жағдайларына байланысты витриналар жаңартылады. Витринаның өтемдік ресімдеу элементтері ретінде пайдаланылатын немесе мүкәммал болып табылатын тауарлардың үлгілері сатуға жатпайды. Тиісінше, оларды ұсыну ұсыныс болмайды.

Ұсыныстың жарамдылығын тану үшін бағаның және сатып алу-сату шартының басқа да маңызды талаптарының анықталғаны маңызды емес. Оның әрекеттері ұсыныс ретінде бағаланбауы үшін сатушы тиісті тауарлардың сатуға арналмағанын нақты анықтауы керек. Тауар белгісіз тұлғалар тобына жарнама арқылы, каталогтар арқылы, сондай-ақ тауардың басқа да сипаттамалары арқылы тауарды сату орнында ұсынылмаған және сатып алу-сату шартының елеулі талаптары көрсетілмеген жағдайда, бұл жария оферта болып саналмайды. Сатып алушы тарапынан Акцепт негізінен еңбекақы төлеу арқылы жасалады [2, 85].

Бөлшек сатып алу-сату шартының нысаны, әдетте, ауызша болады, дегенмен бөлшек сатып алу-сату туралы жазбаша шарттар жасалуы мүмкін, әсіресе оларға сәйкес Тараптардың болашақ уақыттағы құқықтары мен міндеттері туындаған кезде. Оларға алдын-ала тапсырыс бойынша, сәлемдеме саудасы кезінде, жеңіл автомобильдерді сату кезінде және басқа жағдайларда жасалған шарттар жатады.

Егер заң актілерінде немесе бөлшектеп сатып алу-сату шартында, оның ішінде сатып алушы қосылатын формулярлардың немесе өзге де стандартты нысандардың талаптарында (ауызша нысан) өзгеше белгіленбесе, сатушы сатып алушыға касса немесе тауар чегін немесе тауарға ақы төленгенін растайтын өзге де құжатты берген кезден бастап бөлшектеп сатып алу-сату шарты тиісті нысанда жасалған болып есептеледі. Сатып алушыда көрсетілген құжаттардың болмауы оны шарт жасасуды және оның талаптарын растау үшін куәгерлік айғақтарға сілтеме жасау мүмкіндігінен айырмайды.

«Тұтынушылардың құқықтарын қорғау туралы» заң: тұтынушылардың тауар туралы ақпаратқа, тауардың сапасына, тиісті сападағы тауарды айырбастауға құқықтарын жүзеге асыруы кезінде, сондай-ақ ол тиісті сападағы тауарды сатуы жағдайында және жұмыстарды орындау және қызметтер көрсету туралы шарттың талаптары бұзылған кезде туындайтын қатынастарды; тұтынушылардың тауар қауіпсіздігіне құқықтарын жүзеге асырудан туындайтын қатынастарды реттейді өмір мен денсаулық. Барлық аталғандар мен оның элементтері құрайды ядро ерекшелігін қатынастар тараптардың шарт бөлшек сатып алу-сату [3, 46].

Сатып алушы әдетте азамат болып табылады. Заңды тұлғалар тауарларды бөлшек сауда тәртібімен кәсіпкерлік қызметпен байланысты емес мақсаттарда пайдалану үшін ғана сатып ала алады. Осылайша, коммерциялық емес заңды тұлғалар өздерінің бірқатар заңды, жарғылық функцияларын орындау үшін осындай шарттық қатынастарға түсе алады, ал коммерциялық заңды тұлғалар үшін бөлшек сауда шарты тек тар салаларда қолданылады, мысалы, ұжымның әлеуметтік мәселелерін шешу: қызметкерлерге лайықты демалыс жағдайларын қамтамасыз ету, олардың тұрмыстық, медициналық қызметтері және т. б. Айналымы шектеулі тауарларды сатып алушылар белгілі бір мүлікті сатып алуға рұқсаты бар адамдар бола алады.

Бөлшек сауда шартының мәні айналымнан алынбаған, жалпы белгілермен де, жеке анықталған заттармен де болуы мүмкін. Егер таксопарк оны өз қажеттіліктері үшін сатып алса, сол тауар бөлшек сатып алу-сату шартының және жеткізу шартының мәні бола алады. Егер автомобиль сатушысы азамат болса, онда бұл Азаматтық кодекстің жалпы ережелерімен реттелетін сату шарты болады¹. Бар және болашақ заттарды сатуға болады. Болашақ заттар бөлшек сауда шартының мәні бола алады, егер каталогтар бойынша сауда жүзеге асырылса және сол немесе басқа тауар әлі жаппай өндіріске шығарылмаса. Бөлшек сатып алу-сату тәртібінде болашақ заттардың сатылуы тұтынушының жағдайын нашарлатпауы, оған қандай

да бір тәуекелдер жүктемеуі керек. Бұл келісім барлық тәуекелдердің келісім-шартты нақты орындау сәтіне дейін сатушыда болуымен сипатталады.

Бөлшектеп сатып алу-сату шартының мазмұны. Бөлшек сауда келісіміндегі сатушының міндеттері бірқатар ерекшеліктерге ие. Сатып алу-сату шартын жасамас бұрын сатушы сатып алушыға сатуға ұсынылған тауар туралы қажетті және сенімді ақпарат беруге міндетті.

Кәсіби маман ретінде сатушы сатып алушыға берілетін ақпараттың мазмұнын өзі анықтайды. Алайда ол міндетті тұстарды да қамтуға тиіс: баға туралы қажетті және дұрыс ақпарат; оны қызықтыратын өнімнің тұтынушылық қасиеттері туралы мәліметтер; сатып алудың заңды тәсілдері немесе жергілікті жерлерде қабылданған оны бөлу нысандары; кепілдік міндеттемелері және талаптар қою тәртібі, сондай-ақ өнімді пайдалану, оны сақтау және қауіпсіз кәдеге жарату тәсілдері мен ережелері. Тамақ өнімдеріне қатысты құрамы, құнарлылығы, денсаулыққа зиянды заттардың құрамы және сақтау мерзімі туралы ақпарат берілуі тиіс. Бұл ақпараттың барлығы тұтынушының назарына ауызша жеткізіліп қана қоймай, өнімге қоса берілетін техникалық құжаттамада, сондай-ақ таңбалау, дайындау және өткізу күнін көрсету немесе сауданың қандай да бір саласында қабылданған өзге де тәсілмен көрсетіледі [4, 215].

Тұтыну қасиеттері уақыт өте келе нашарлауы мүмкін азық-түлік тауарларына, дәрі-дәрмектерге, косметика құралдарына және басқа да өнімдерге арналған таңбалауда (заттаңбада) белгіленген талаптарға сәйкес осындай өнімді өткізу күні мен жарамдылық мерзімі көрсетілуге тиіс. Заңнаманың бұл талабы көбінесе орындалмайды, бірақ бұл өте маңызды. Бірқатар өнімдер тұтынушылық қасиеттерін біртіндеп жоғалтуға, тіпті жарамдылық мерзімі аяқталғанға дейін зиянды, ерекше қасиеттерге ие болады. Сатып алушыға тауар сапасының сақтау мерзіміне тәуелділігі түсіндірілуі керек, оған ақылға қонымды уақыт кезеңінде тауарды мақсатына сай пайдалану мүмкіндігі қамтамасыз етілуі керек. Әйтпесе, тауар оған сатылмауы керек.

Сатып алушы шарт жасасқанға дейін, егер бұған тауардың сипатына байланысты тыйым салынбаса және бөлшек саудада қабылданған ережелерге қайшы келмесе, тауарды көруге, оның қатысуымен тауардың қасиеттерін тексеруді және оның пайдаланылуын көрсетуді талап етуге құқылы.

Сатушы сатылатын тауардың өмірі мен денсаулығы, сатып алушы мен оның отбасы мүшелерінің мүлкі үшін қауіпсіздігін қамтамасыз етуге міндетті. Тиісінше, тұтынушы өнімнің белгіленген қызмет мерзімі немесе жарамдылық мерзімі ішінде өнімнің қауіпсіздігіне құқылы. Өнімге қойылатын, оның азаматтардың өмірі, денсаулығы мен мүлкі, сондай-ақ қоршаған орта үшін қауіпсіздігін қамтамасыз ететін талаптар міндетті болып табылады және мемлекеттік стандарттарда белгіленуге тиіс. Мұндай өнім міндетті түрде сертификатталады, оны сатуға және өнімнің стандарттар талаптарына сәйкестігін растайтын белгісіз пайдалануға тыйым салынады.

Бөлшектеп сатып алу-сату шартында сатушының тауарды жеткізу жөніндегі міндеті көзделуі мүмкін. Азаматтық заңға сәйкес, бұл екі жағдайда болады. Біріншіден, сатып алушыны тауардың үлгісімен (оның сипаттамасы, тауарлар каталогы және т.б.) таныстыру арқылы бөлшек сатып алу-сату шарты жасалған кезде. Егер заң актілерінде немесе шарттың өзінде өзгеше көзделмесе, шарт тауар Шартта көрсетілген орынға жеткізілген кезден бастап (мысалы, азаматтың жұмыс орны көрсетілген), ал егер тауарды беру орны шартта айқындалмаса - тауар азаматтың тұрғылықты жері бойынша немесе заңды тұлғаның орналасқан жері бойынша жеткізілген кезден бастап орындалған болып есептеледі. Бұл міндеттеменің мерзімі-бұл ақылға қонымды қажетті уақыт кезеңі. Сатып алушыға тауарды жеткізу шартымен бөлшек сауда шарты біршама ерекшеленеді. Мұндай шартты жасасу кезінде сатушы мен сатып алушы жеткізу мерзімін, сондай-ақ сатып алушы орындауды қабылдағысы келетін кез келген орынды келіседі. Егер заң актілерінде, шартта өзгеше көзделмесе немесе міндеттеменің мәнінен туындамаса, сатушы тауарды сатып алушыға берген кезден бастап, ал ол болмаған кезде - шарт жасалғаны туралы немесе тауар жеткізілімін ресімдеу туралы түбіртеккі немесе өзге де құжатты ұсынған кез келген тұлғаға шарт

орындалған болып есептеледі. Қазіргі уақытта сатып алушыға жеткізу шартымен бөлшек сауда шарттары кеңінен қолданылады, онда олар жасалған кезде ешқандай құжат жасалмайды, мысалы, дайын тағамдарға (тамақ өнімдеріне) және басқа тауарларға телефон арқылы тапсырыс беріледі [5, 289].

Сатып алушыға тауарды оны бергенге дейін пайда болған негіз бойынша алып қою туралы талап қойылған кезде сатып алушы осы міндетті орындамаудың ықтимал қолайсыз салдарларынан қорқып, сатушыны іске қатысуға тартуға міндетті (АК-нің 415-бабының 1-тармағы). Сатушының іске қатысуға тартылмауы, егер кейіннен тауарды сатушы іске қатыса отырып, Тауарды Сатып алушыдан алып қоюды болдырмайтынын дәлелдесе, сатып алушыны сатып алынған тауарды алып қоюға байланысты туындаған залалдарды өтеу құқығынан айыруы мүмкін (АК-нің 415-бабының 2-тармағы). Сатып алушы сатушыны іске қатысуға тарту жөнінде барлық қажетті іс-әрекеттер жасаған кезде Сатушының іске қатысудан бас тартуы соңғысын сатып алушының істі дұрыс жүргізбегенін дәлелдеу құқығынан айырады және оның тауарды алып қойғаны үшін сатып алушы алдындағы жауапкершілігін болжайды (АК-нің 415-бабының 3-тармағы).

Тиісінше жоғарыда көрсетілген қағидаларды ескере отырып, сатып алушыға (және ол сатып алған) үшінші тұлғалар берген тауарды (ауыртпалықтардан туындайтын құқықтар жүзеге асырылған не сатып алу-сату нысанасына заңды талаптар танылған жағдайда) белгіленген тәртіппен алып қойған (заңсыз иеленуден талап ету, кепіл нысанасын алып қою және оған өндіріп алуды қолдану және т. б.) жағдайда, көрсетілген сатып алу-сату нысанасына сатып алушы тауарды қабылдағанға дейін туындаған негіздер бойынша үшінші тұлғалардың құқықтары мен талаптарынан бос тауарды беру міндетін орындамаған не сатып алушының осындай тауарды қабылдауға келісімін алмаған сатушы, сатып алушыға келтірілген залалды өтеуге міндетті (АК 414-бабының 1-тармағы).

Сатып алу-сату туралы жалпы ережелерге сәйкес тараптардың келісімі бойынша сатушыны осы жауапкершіліктен босату мүмкіндігіне жол берілмейді және кез келген осындай келісім жарамсыз болып табылады (АК-нің 414-бабының 2-тармағы).

Сонымен бір мезгілде сатып алу-сату шартын орындағанға дейін туындаған негіздер бойынша сатып алушыдан үшінші тұлғалар тауарды алып қойған кезде, сондай-ақ іске қатыспаған кезде, сатып алушы оны іске қатысуға тарту жөнінде барлық шараларды қолданған кезде, Егер шарт жасасу кезінде немесе шартта өзгеше көзделмесе, сатушы залалды өтеу жөніндегі жауаптылықтан босатылады. тауарды қабылдау кезінде Сатып алушы тауарды кейіннен одан алып қою негіздерінің — сатып алу-сату мәніне үшінші тұлғалардың ауыртпалықтары немесе талаптары туралы білетін немесе білуге тиіс болатын. Бұл ерекшелік сатушының үшінші тұлғалардың құқықтарынан тыс тауарды беру міндетін орындауын анықтау тәртібі туралы ережелердің дамуы болып табылады — егер сатып алушы үшінші тұлғалардың құқықтарымен немесе талаптарымен ауыртпалық салынған тауарды сатып алуға келісім берсе, оның ішінде егер сатып алушы тауарды тауардың ауыртпалықтары туралы біле отырып немесе білуге тиіс болған кезде қабылдаса, онда сатып алушының ешқандай жауапкершілігі (АК 413-бабының 3-тармағы).

АК-нің 273 — бабының нормаларын дамытуда сатып алу-сату туралы жалпы ережелер сатып алушы сатып алу-сату шарты бойынша міндеттемелерді орындаудан біржақты тәртіппен бас тартуға құқылы болатын жағдайды көздейді-сатушы тауар беруден бас тартқан кезде (АК-нің 416-бабының 1-тармағы). Сатушының тауарды беру жөніндегі өз міндетін орындаудан бас тартуы Шарт талаптарын бұзу болып табылатынын және ол үшін азаматтық-құқықтық жауапкершілік туралы, атап айтқанда, АК-нің 354-бабында көзделген жалпы ережелерге сәйкес сатып алушыға осындай бұзушылықтан туындаған шығындарды өтеу жөніндегі жауаптылыққа әкеп соғатынын ескеру қажет. Егер сатып алу-сату шартының нысанасы жеке айқындалған зат болып табылған жағдайда, Сатып алушы не Жалпы ережелер бойынша шартты орындаудан бас тартуға және залалды өтеуді (оның ішінде АК-нің 356-бабының ережелерін қолдана отырып) талап етуге не АК-нің 355-бабында көзделген ережелерге сәйкес тауарды алып қоюды және оған беруді талап етуге құқылы және

сатушының тауарды беру жөніндегі міндетті орындауын кідіртуден туындаған залалдарды өтеуді талап етуге құқылы (АК 416-б.2-т.). [6, 5-6].

Сатушының тауарға қатысты керек-жарақтарды немесе өзге де құжаттарды беру шартының талаптарын не сатып алу-сатудың жекелеген түрлері үшін заңнамалық актілердің талаптарын мерзімі өткен немесе бұзудан бас тартқан кезде сатып алушы оларды талап етуге құқылы және сатушыға оларды беру үшін қисынды мерзім беруге міндетті (АК-нің 417-бабының 1-тармағы). Сатушы керек-жарақтар мен құжаттарды беру жөніндегі міндетті орындамаған жағдайда және осы қисынды мерзімде, егер шартта өзгеше көзделмесе, сатып алушы тауарды қабылдаудан бас тартуға құқылы. Бұл жағдайда сатып алушының тауарды қабылдаудан бас тартуы сатушының тауарды беру жөніндегі міндетін орындамаған жағдайға ұқсас салдары мен жауапкершілігін тудырады (АК 417-бабының 2-тармағы).

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Баймолдина З.Х. Производство по пересмотру судебных актов по гражданским делам. Алматы Каз ГЮУ, 2002г.- с.113.
2. Смагина И.А. Предпринимательское право: Учебное пособие (3-е издание, исправленное и дополненное). - Омега-Л, 2009. - 115 с.
3. Golovushkina Marina Vladimirovna, Vojachek Ol'Ga Stanislavovna. Contract law. Structure of commercial contracts. Models, systems, networks in economics, technology, nature and society / 2014 - p. 46-49.
4. Басин Ю.Г., Сулейменов М.К. Азаматтық құқық 1 - том. Алматы, 2000ж. -348 б.
5. Сулейменов М.К. Басин Ю.Г. Гражданское право (академический курс). Алматы. Баспа, 2002ж.- 478 б.
6. Суевалов М.С. Купля-продажа предприятия как основная форма отчуждения-приобретения бизнеса // Юрист, 2007, № 7.- 5-8 б.

УДК 342.3

КОНСТИТУЦИОННОЕ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВО РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН В СИСТЕМЕ МЕЖДУНАРОДНОГО ПРАВА

Г.Н. Бахшатова старший преподаватель, м.ю.н.
НАО Атырауский университет им. Х. Досмухамедова, г. Атырау

***Түйіндеме.** Мақалада халықаралық құқық пен конституциялық құқықтың арақатынасы қарастырылады. Халықаралық шарттар мемлекеттің ішкі және халықаралық қатынастарындағы тұрақтылық пен құқықтық тәртіптің элементі болып табылады, олар мемлекеттер арасындағы қатынастардың құқықтық негізі болып табылады.*

Халықаралық және ұлттық құқық нормаларының ақылға қонымды үйлесімінің, келісімділігінің басты нәтижесі жалпыадамзаттық мүдделерді, құндылықтарды қамтамасыз ету болуға тиіс. Бұл өркениетті әлемдік қоғамдастық құруға саясаткерлер кеңінен жариялаған жолға сәйкес келеді. Өркениетті қоғамда құқықтың үстемдігі қамтамасыз етілген. Сонымен қатар, қазіргі терең интеграцияланған және өзара тәуелді әлемде өркениет саясатта халықаралық құқықтың үстемдігін, оның жүзеге асырылуы жердегі бейбітшілікті, тұрақтылықты, әділеттілікті және әр адамның негізгі құқықтары мен бостандықтарын қорғауды қамтамасыз етуге арналған БҰҰ Жарғысында бекітілген негізгі принциптерін бекітуді көбірек болжайды.

***Кілт сөздер:** ұлттық құқық, конституциялық құқық, Халықаралық жария құқық, халықаралық жеке құқық, халықаралық шарттар, БҰҰ, Халықаралық қатынастар*

Resume. *The article examines the relationship between international law and constitutional law. International treaties are an element of stability and law and order in the internal and international relations of the State, they are the legal basis of relations between States. The main result of a reasonable combination and consistency of the norms of international and national law should be the provision of universal interests and values. This will correspond to the path widely declared by politicians to building a civilized world community. It is in a civilized society that the rule of law is ensured. Moreover, in today's deeply integrated and interdependent world, civility increasingly presupposes the establishment of the rule of international law in politics, its basic principles enshrined in the UN Charter, the implementation of which is designed to ensure peace, stability, justice on Earth and the protection of fundamental rights and freedoms of every person.*

Keywords: *national law, constitutional law, public international law, private international law, international treaties, UN, international relations.*

Для понимания, как эффективно в связи с конституционным принципом осуществлять имплементацию норм международного права, необходимо изучить различные теории имплементации норм международного права, которые приобрели большое теоретическое и практическое значение в мире.

Суть теории сводится к тому, что международное право автоматически признается составной частью внутригосударственного права. Происходит, таким образом, инкорпорация международного права. Так, английские суды часто разрешали споры на основании международного права.

Так, только то международное право признается в качестве части национального законодательства, которое не противоречит Конституции и позднее принятым внутренним законом, а также признается судами. Суды обязаны признавать международный договор внутренне применимым правом уже в силу самой Конституции.

Существенным признаком и особенностью теории адаптации является то, что рецепция международного права происходит без изменения содержания норм. Государство посредством нормативного акта открывает международному праву путь во внутригосударственный правовой порядок, не превращая его во внутреннее право. В течение всего XX века дискуссии по тому вопросу не прекращались.

Монистическая концепция, утверждающая примат внутригосударственного права уходит своими корнями в философию Гегеля, который утверждал что международное право – это сумма, иными словами, выражение воли государств. Теория признает суверенную волю государств единственным источником обязательности как национального, так и выведенного из последнего международного права. Самостоятельность международного права отрицается данной теорией, что в свою очередь ведет к противоречиям методологического характера. Ведь источник обязательности обычного международного права, например, невозможно вывести из воли одного государства. Здесь требуется признание обычая.

Разгоревшийся в середине XX столетия научный спор относительно соотношения международного и национального права в настоящее время теряет свое значение, что признается многими авторами. Это вызвано, по крайней мере, двумя факторами. Во – первых, позиция умеренного дуализма, нашедшая признание в доктрине многих континентальных государств, в своих результатах сходна с выводами умеренного монизма в том, что касается практических последствий для повседневной практики. Обе теории утверждают приоритет международного права над национальным правом и поэтому допускают внутригосударственную. Во – вторых, если различия между монизмом и дуализмом и сохраняли практическую значимость, то только во времена противостояния двух политических лагерей, когда исповедуемый советским правом дуализм пытался скрыть намерение подчинить соблюдение норм международного права высшим политическим требованиям государства и исключить применение обычного международного права во внутригосударственной сфере. Прекращение противостояния свело научный спор до юридической схоластики. [1]

Следует отметить, что в теоретических работах, посвященных исследованию имплементации норм международного права, вопрос о юридическом содержании процесса подключения национального права к обеспечению процесса достижения целей, заложенных в международно-правовых нормах, практически не исследован. Однако в рамках обсуждения таких центральных межотраслевых проблем международного права, как реализация его правовых предписаний и соотношение международного и национального права, этому вопросу отводится значительное в научных работах. Более того, вопрос о юридическом содержании процесса подключения национального права был и до настоящего времени остается одним из наиболее дискуссионных среди юристов – международников из бывшего СССР, стран Восточной Европы. В концентрированном виде эти дискуссии выражаются в обсуждении концепции трансформации, в само понятие которой разными авторами вкладывается отнюдь не адекватный смысл.

Обычное международное право, как и договорное право, чтобы быть непосредственно применимым внутри страны, подлежит инкорпорации в национальное право. Обычное международное право вводится, таким образом, в состав источников права во внутренней сфере и подлежит непосредственному применению судами. Принцип этот был подвергнут значительному ограничению за счет сужения сферы действия обычного международного права. В английском и американском праве было создано несколько прецедентов, согласно которым применение обычных норм международного права, возможно, если они не противоречат положениям внутренних законов. Кроме того, общее право имеет приоритет по отношению к обычному международному праву.

Кроме проблемы разграничения самоисполнимых и несамоисполнимых международных договоров американская юридическая практика постоянно сталкивается с вопросом о том, имеют ли положения международных договоров преимущество перед нормами федеральных законодательных актов США в случае возникновения противоречия между ними. Ведь формально в соответствии со статьей 6 Конституции Соединенных Штатов они обладают одинаковой юридической силой. Указанная проблема решается в США при помощи выработанной судебной практикой правила «последнего по времени акта», основные тезисы которого сводятся к следующему: если более поздний по времени принятия договор вступает в противоречие с ранее принятым федеральным законом, то договорные положения отменяют действие соответствующего национального правового акта, но только в том случае, если нормы договора являются самоисполнимыми. В том же случае, когда нормы международного договора несамоисполнимы, они не будут иметь никакого преимущества до тех пор, пока Конгресс США не примет в рамках процесса имплементации этого договора новый законодательный акт. Ситуация становится гораздо более сложной, когда последний по времени принятия федеральный закон вступает в противоречие с ранее принятым международным договором. В подобных случаях американская юридическая практика, как правило, исходит из того, что конгресс США вправе отвергнуть или аннулировать внутригосударственный эффект международных обязательств США. При этом, однако, специально подчеркивается, что, хотя, положения международного договора перестают обладать обязывающей силой для американских судов или административных органов, они сохраняют свою юридическую силу в международном плане. Существует несколько особенностей применения в подобной ситуации правила «последнего по времени акта». Первая – узкая и техническая. Она заключается в том, что более поздний по времени принятия закон, который прекращает действие ранее принятого договора, не может аннулировать любые права, возникшие в соответствии с этим международным соглашением. Вторая – наиболее важная и принципиальная. В соответствии с ней нормы акта Конгресса никогда не следует толковать в качестве положений, нарушающих международное право, до тех пор, пока возможно их – другое толкование. Это правило остается в настоящее время признанным принципом законотворческой деятельности. Этот принцип означает, как минимум, что закон не в состоянии отменить действие ранее принятого международного договора (или обычной международно-правовой нормы) до тех пор, пока намерение Конгресса прекратить действие

соответствующего международного обязательства не будет выражено четко и ясно. Очевидность подобного намерения выступает в качестве противоядия возможной невнимательности законодателей и одновременно требует высокого уровня политической решимости от Конгресса при принятии законопроекта, вступающего в противоречие с международным правом. Необходимо сказать несколько слов и о последствиях прекращения или нарушения действия норм международных договоров какой-либо из сторон договора. Американская юридическая практика исходит из того, что подобные действия не влекут автоматического прекращения действия договора в качестве «верховного закона страны» и он будет выступать в этом качестве до тех пор, пока компетентный государственный орган исполнительной власти США не примет решения об окончании или приостановлении его действия. В американской правовой доктрине и правоприменительной практике всегда существовало четкое разграничение между отношением к положениям международных договоров и нормам международного права обычного характера. Более того, сам термин «международное право» использовался, да и сейчас используется в юридической литературе и нормативных документах США для идентификации, главным образом, обычных международно-правовых норм. Договоры и другие международные соглашения представляют собой международные инструменты, нормоустанавливающий характер и статус которых зависит от их места в системе источников международного права. Но международная правовая система включает также значительное количество норм обычного права, большинство из которых имеет древнее происхождение, а другие представляют собой результат современной практики государств. Деятельность по развитию и установлению обычного международного права находится в сфере ответственности Президента США, однако Конгресс и американские суды также призваны следить за выполнением США своих обязательств по обычному праву. В Конституции США почти ничего не говорится об обычном международном праве. Конституция США ничего не говорит о том, является ли нет обычное международное право частью права, как оно соотносится с конституционными положениями и политическими институтами; представляет ли оно из себя федеральное право или право штатов; имеют ли федеральные суды юрисдикцию по рассмотрению споров и противоречий, возникающих на основе международного права. Конституция также не определяет соотношение международных договоров и обычного права друг с другом: Ее положения не содержат и прямых указаний для судов относительно того, каким правом должны руководствоваться последние в случае, когда акты Конгресса или действия Президента вступают в противоречие с положениями международных договоров и принципами международного права. [2]

Именно поэтому, как и в случае с международными договорами, существующий в настоящее время в США механизм реализации обычных международно-правовых норм в рамках американской правовой системы был сформирован судебной практикой. «Наиболее предпочтительной точкой зрения в современных условиях, - отмечает Д. Бедерман, - является точка зрения о том, что обычное международное право представляет собой часть федерального права. Это означает, как минимум, что искивые заявления, касающиеся прав и обязанностей, возникающих на основе обычных норм международного права (например, в сфере дипломатических иммунитетов или привилегий, существующих в морском праве), будут рассматриваться федеральными судами».

По его мнению, подобный подход позволил бы привести в порядок нормы общего федерального права США, сформировавшиеся в области международных отношений, сделать их менее противоречивыми и подготовить для последующего законодательного оформления. Вслед за Д. Бедерманом английский профессор М. Шоу не только признает справедливость утверждения о предпочтительности рассмотрения обычного международного права в качестве составной части федерального права США, но и относится к этому утверждению как к неоспоримому факту. «В настоящее время общепризнанно, - пишет он, - что обычное международное право выполняет внутри США функцию федерального права и его определение федеральными судами распространяет свое обязывающее влияние на суды отдельных штатов». Однако в справедливости данного тезиса М. Шоу существуют некоторые

сомнения. Это касается, по крайней мере, его второй части, так как обычное международное право в качестве федерального права США не всегда порождает безусловные обязательства для отдельных штатов руководствоваться его положениями в законотворческой или правоприменительной деятельности. Признание обычного международного права в качестве составной части федерального права США не предполагает безусловного приоритета обычных международно-правовых норм над другими федеральными источниками. Поэтому американские суды при возникновении соответствующей коллизии могут разрешить конкретный спор не на основании обычной нормы международного права, а в соответствии с вынесенным ранее судебным решением или действующим нормативно-правовым актом Соединенных Штатов Америки. [3]

Взаимодействие между правом США и обычным международным правом стало предметом особого внимания юристов и политиков в Соединенных Штатах два десятилетия назад в процессе рассмотрения федеральным апелляционным судом второго округа дела *Filartiga v. PenaIrala*. Его предметом стали исковые требования, предъявленные супружеской парой из Парагвая к своему соотечественнику в связи с фактами пыток и последующей за ними смерти их сына. Исковое заявление супругов базировалось на положениях американского Закона 1789 года, предусматривавшего, что «окружные суды будут иметь оригинальную юрисдикцию по рассмотрению дел с участием иностранцев в сфере обязательств из причинения вреда, в отношении которых есть основания предполагать, что они нарушают право государств». Апелляционный суд в своем решении установил, что применение пыток представляет собой нарушение обычного международного права и поэтому деяние ответчика должно квалифицироваться именно таким образом, а сам он был признан виновным. При этом судом было отвергнуто заявление ответчика о том, что рассмотрение подобных дел не входит в компетенцию американского суда, так как обе стороны спора являются иностранцами, а фактические обстоятельства дела, рассматриваемые в суде, происходили на территории Парагвая.

Интересно отметить, что в процессе рассмотрения данного дела судом, в целях определения наличия и содержания соответствующих принципов и норм обычного международного права, были изучены в качестве доказательств труды юристов-международников, Устав ООН, решения американских судебных органов, Всеобщая декларация прав человека. В этом деле федеральный суд применил нормы обычного международного права на основании полномочий, которые были ему, предоставлены национальным законом. Однако данная возможность не является единственной. В соответствии с одним из основополагающих принципов американской правовой системы обычные международно-правовые нормы могут быть также применены федеральными судами при разрешении правовых споров, возникающих на основе права или международных договоров Соединенных Штатов, с участием, в частности, иностранных граждан или государств, а также иностранных дипломатов.

Итальянская законодательная практика пошла по пути издания специального. Таким путем законодатель предвосхищает возможные коллизии договора с положениями внутреннего права.

Практике государств известно и непосредственное применение договорного права во внутригосударственной сфере. По голландскому конституционному праву договоры, которые по своему содержанию могут обязывать всех лиц, становятся обязательными во внутригосударственной сфере с момента их опубликования. Речь идет о приоритете договора, создающего права и обязанности непосредственно для субъектов национального права, перед национальным законом, хотя бы последний и был принят после вступления в действие договора.

Приоритет международного договора перед национальным законом установлен во французской правовой системе. Согласно статье 55 Конституции надлежащим образом ратифицированный международный договор превалирует перед национальными законами с момента опубликования, при условии, что договор применяет партнером по договору.

Условие взаимности презюмируется, что ведет к тому, что договору в большинстве случаев должно быть дано предпочтение в процессе правоприменения. Если договор конкурирует с положением позднее принятого закона, то применению подлежит договор. В случае же коллизии договора с ранее принятой нормой национального права применяется последняя, при условии невозможности такого ее толкования, которое бы элиминировало коллизию. [4]

Целый ряд государств закрепили приоритет норм пактов и конвенций, к которым они присоединились, перед национальным законодательством. В некоторых государствах признавался приоритет общепризнанных принципов международного права перед их национальной правовой системой. Однако многие страны такого приоритета до сих пор не признают; к их числу относятся страны Северной Европы. В этих странах общепризнанные принципы международного права, заключаемые договоры, пакты, к которым они присоединились, должны быть имплементированы в текущее законодательство.

Сказанное относится не только к такой стране, как Норвегия, где до сих пор действует Конституция 1814 года, хотя и со значительными изменениями и дополнениями, но и к странам, где конституции приняты в послевоенное время (Конституция Дании в 1953 года; «Форма правления Швеции» 1974 года; Основной закон Финляндской Республики 1999 года).

Аналогичный подход отмечается в других странах Северной Европы. Так, Регламент Эдускунты (парламента) предусматривает, что при обсуждении предложения о международных обязательствах Финляндии и проекта закона об их вступлении в силу предложение о международных обязательствах проходит лишь в одном чтении, в то время как законопроект требует второго чтения.

В конституциях Дании и Исландии указаний на приоритет национального законодательства перед нормами международного права не содержится. Но отдельные положения основных законов этих стран определяют, что те или иные вопросы могут регулироваться только законом.

В более поздних поправках к «Форме правления» гарантии прав были усилены. Так, в отношении частной собственности установлено, что нормами права не могут вводиться такие условия, которые принуждали бы собственника недвижимости отказываться от нее либо от ее части (§18 глава 2). «Форма правления» закрепила также право этнических, языковых и религиозных меньшинств сохранять и развивать собственную культурную и общественную жизнь.

Конституция Швеции закрепила не просто свободу слова, а свободу высказываний во всех ее проявлениях в соответствии с новыми техническими достижениями и запретила принуждение к использованию прав и свобод человека и гражданина. В то же время в ней нет перечня социальных прав человека, если не считать указания в главе 1 на обязанность государства заботиться о защите таких прав.

Надо отметить, что стандарт социально-экономических прав, прав в области образования и культуры в северных странах значительно выше, чем в других европейских странах. Но все же своеобразна их регламентация. Необходимость высокого стандарта на уровне конституций потребовала включения специальных оговорок при вступлении в Европейский союз Швеции, Финляндии.

Таким образом, практика зарубежных стран наглядно показывает, что государства осуществляют следующие процедуры:

- предварительная проверка, особенно со стороны конституционных судов, конституционности положений договора с тем, чтобы в случае возникновения коллизий между договором и положениями конституции, в конституцию можно было бы внести поправки до принятия международного обязательства (Франция, Венгрия, Италия, Болгария, Испания, Румыния);

- включение в конкретные законодательные акты положения, предусматривающего, что эти акты будут лишь использоваться в том случае, если они не будут противоречить регулирующим этот же самый вопрос или вопросы международным

конвенциям, участниками которых является соответствующее государство (Румыния, Чехословакия, Албания);

Общепринятым является принцип толкования национальных норм в соответствии с международным правом. Интерпретация законов, демонстрирующая дружественное отношение к международному праву, заключается в презумпции, что законодатель не имеет намерения нарушать международные обязательства; во избежание возможных коллизий между международным и внутренним правом обычно в первую очередь прибегают к интерпретации норм позволяющей решить противоречие в пользу международного права. [5]

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Абайдельдинов Е.М. Соотношение международного и национального права Республики Казахстан (проблемы становления приоритетности), Алматы, «Юридическая литература», 2019 г.

2. Лукашук И.И. Глобализация и международное право//Международное право. Специальный выпуск, 2021 г.

3. Сафонова О.Н. Соотношение и взаимодействие национального права Республики Казахстан и международного права. Автореферат. Усть-Каменогорск, 2020 г.

4. Абдуллаев М.М. Соотношение международного и внутригосударственного права. Автореферат, 2018 г.

5. Токаев К.К. Организация Объединенных Наций: полвека служения миру. Алматы 2010 г.

УДК 34.037

СУД КАК ОСНОВНОЙ СУБЪЕКТ ГРАЖДАНСКИХ ПРОЦЕССУАЛЬНЫХ ПРАВООТНОШЕНИЙ

Г.Н. Бахшатова старший преподаватель, м.ю.н.

НАО Атырауский университет им. Х. Досмухамедова, г.Атырау,

А.Ж. Жумабаева студент, 3 курс

НАО Атырауский университет им. Х. Досмухамедова, г.Атырау

Түйіндеме. Мақалада соттың азаматтық іс жүргізудегі құқықтық жағдайы туралы мәселе қарастырылады. Сот Қазақстан Республикасындағы Азаматтық іс жүргізу құқықтық қатынастарының міндетті субъектісі азаматтық істерді бірінші саты тәртібімен қарау және шешу кезінде, сондай-ақ апелляциялық, кассациялық іс жүргізу кезінде және заңды күшіне енген сот қаулыларын жаңа сатылар бойынша қайта қарау кезінде іске асырылатын сот төрелігін жүзеге асыру жөніндегі өкілеттіктерге ие мемлекеттік биліктің бірыңғай органы ретінде әрекет етеді деген қорытынды жасалады жағдайларға байланысты.

Кілт сөздер: Сот, Азаматтық іс жүргізу құқықтық қатынастары, жеке және алқалы қараудың үйлесімі, жоғары тұрған сот инстанциялары, азаматтық процестің мақсаттары мен міндеттері, жүйе.

Resume. The article deals with the issue of the legal status of the court in civil proceedings. It is concluded that the mandatory subject of civil procedural legal relations in the Republic of Kazakhstan is the court as a single body of state power, endowed with the authority to administer justice, implemented in the consideration and resolution of civil cases in the first instance, as well as in appeal, cassation proceedings and in the revision of court decisions that have entered into force, according to new circumstances.

Keywords: court, civil procedural legal relations, combination of individual and collegial review, higher courts, goals and objectives of civil procedure, system.

Наличие сильной и независимой судебной системы в государстве является отражением ее демократичности и цивилизованности. В Республике Казахстан судебная власть осуществляется посредством гражданского, уголовного и иных установленных законом форм судопроизводства [1]. Данное трактование Конституции нашей Республики свидетельствует о том, что каждый из вышеуказанных судов выполняет свою собственную роль-функцию и обладает не имеющими аналога особенностями. В рамках данной работы-исследования будем рассматривать деятельность суда в гражданском судопроизводстве, поскольку именно судебная защита является наиболее распространённой по гражданским делам, что обуславливает актуальность данной темы.

Перед началом исследования, нужно представить понятие гражданских процессуальных правоотношений. Профессор Ю.Г. Басин в соавторстве с другими учеными цивилистами указывает, что это урегулированные нормами гражданского процессуального права отношения, возникающие в производстве по определенному (конкретному) гражданскому делу между участниками процесса [2, с.4]. В свою очередь Алтаева М.О., Сардаров Ч.С. определяют их как: систематизированную совокупность правовых норм, регулирующих общественные отношения в области отправления правосудия по гражданским делам [3, с.3]. Другой подход к данной проблеме определяет гражданское процессуальное отношение как единое целое, представляющее систему простых юридических отношений между судом и отдельными участниками судопроизводства. В данный момент большинство исследователей гражданского процессуального права поддерживают эту концепцию. Оскар Фон Бюлов, выдающийся немецкий процессуалист ещё в XIX веке, выразил идею о том, что весь гражданский процесс является единым сложным юридическим отношением. Сложность этого отношения обусловлена наличием нескольких участников, различными элементарными юридическими отношениями в его структуре и динамикой его развития. Многие отечественные ученые поддержали эту идею. Согласно мнению А.Х. Гольмстена, процесс является юридическим отношением, развивающимся так же, как и другие правоотношения, и они все сводятся к единому "общему знаменателю" - комплексному правоотношению. Объединение разнообразных гражданских процессуальных отношений в систему права РК соответствует их природе и целям гражданского судопроизводства. Если мы рассмотрим цели гражданского судопроизводства в зависимости от судебных инстанций, то заметим, что целью гражданского судопроизводства в целом является защита нарушенных или оспариваемых прав и законных интересов заинтересованных лиц. Эта цель общая для всего гражданского судопроизводства, включая апелляционную, кассационную инстанции. Однако апелляционная инстанция, например, имеет целью проверку законности и обоснованности решений судов первой инстанции, которые ещё не вступили в законную силу. Суды кассационной инстанции занимаются исправлением существенных нарушений норм материального и процессуального права, совершенных судами в предыдущих этапах разбирательства дела и влияющих на исход дела. Вывод из вышеуказанного можно истолковать как: что цель гражданского судопроизводства - защита прав и интересов заинтересованных лиц, а объединение различных гражданских процессуальных отношений в единую систему соответствует этой цели и природе гражданского судопроизводства. Приведенные выше определения дают повод тому, что ученые всегда связывают гражданские процессуальные отношения с гражданским правом и их участниками. Это обусловлено тем, что в случае отсутствия субъектов, не было бы и самих правоотношений. В литературе цивилистов субъекты гражданских процессуальных правоотношений подразделяют на три основные группы: суд; лица, участвующие в деле; лица, содействующие осуществлению отправления правосудия. Каждая из данных групп принимает обязательное участие в деле и выполняет свою основную роль, но решающим субъектом гражданского процессуального правоотношения выступает суд, поскольку он является органом власти, а если дать точное понятие- суд является судебной ветвью власти, так как он наделен компетенцией по осуществлению правосудия путем разрешения гражданских дел.

Положение суда как субъекта права в гражданские процессуальные правоотношения определяется конституционными и гражданско-процессуальными принципами, среди которых наиболее важными являются: осуществление правосудия только судами, закреплённый в ст. 7 ГПК РК [4] и ч.1 ст. 75 Конституции Казахстана и принцип независимости судей, ст. 12 и ч.1 ст. 77 Конституции РК. Данные принципы также отражаются в ст. 1 Конституционного Закона Республики Казахстан от 25 декабря 2000 года № 132-П «О судебной системе и статусе судей Республики Казахстан» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 01.07.2023 г.) из которой можно вывести следующую мысль: судья является лицом, наделенное в конституционном порядке полномочиями осуществлять от имени государства правосудие и исполнять свои обязанности на профессиональной основе. Вывод из данных нормативных актов таков: «Правосудие в Казахской Республике осуществляется только судом, и он (суд) является независимым [5].

Также закон предусматривает ответственность за вмешательство в деятельность судьи по осуществлению правосудия, а также, за проявление неуважения и неисполнения требований и распоряжения судей, которые обязательны для всех без исключения, это касается и государственных органов, общественных объединений, должностных лиц, других лиц: юридических и физических лиц.

Учитывая особую роль суда в гражданском процессе, ГПК РК предъявляет к нему ряд требований как качественного, так и количественного характера. Требования количественного характера базируются на принципе единоличного и коллегиального рассмотрения гражданских дел и отражены в ст. 35. Например в судах первой инстанции рассматриваются судьями единолично, а в случаях разрешения спора в апелляционной или кассационной инстанциях производятся в коллегиальном составе. Закон также устанавливает основания для отвода судьи. Понятие отвода судьи следующее: отвод суда- это отстранение судьи от участия в рассмотрении дела, которое осуществляется при прямой (косвенной) заинтересованности в исходе дела или имеются иные обстоятельства, вызывающие сомнение в его беспристрастности, данное истолкование исходит из статьи 38 и 39 ГПК РК. При наличии таких оснований суд, в соответствии 40 статьей обязан заявить самоотвод-самоличное отстранение от дела. Право же на заявление отвода судье принадлежит лицам, участвующим в деле. Стоит также обратить внимание на то, что судьи, как носители судебной власти, обладают властными полномочиями, в случае исполнения обязанностей, возложенных на них законом. В свою очередь, как участник правоотношений суд имеет не только процессуальные права, но и несет процессуальные обязанности перед другими участниками процесса. Изначально, суд, в ходе процесса, организует и контролирует действия его участников, оказывает им помощь в реализации прав и обязанностей, а лица, участвующие в деле, не могут сами своими действиями принудить суд к исполнению процессуальной обязанности, но при этом в это же время имеют право путем подачи жалобы призвать суд к ответственности. Надлежащее исполнение судом процессуальных обязанностей обеспечению мерами гражданского процессуального принуждения в виде отмены или изменения неправомерного судебного решения вышестоящей судебной инстанции. Перед подведением итогов, нужно сделать выводы вышеуказанной информации. Предлагается подход, согласно которому суд рассматривается как участник гражданских процессуальных правоотношений, прежде всего как орган государства, действующий через свои органы. Этот взгляд может придать структурированность системе прав и обязанностей, возникающей при участии суда в гражданских процессуальных отношениях. В данном контексте не рассматриваются какие-то особые права и обязанности с упрощенной структурой, а классические права и обязанности воспринимаются в общетеоретическом и применимом к различным отраслям правоприменения понимании. Согласно этому подходу, субъективное право определяется как гарантированный законом вид и мера допустимого или разрешенного поведения лица и включает в себя четыре элемента: право на собственные действия, право на чужие действия, возможность обращения к государственному принуждению, возможность пользоваться определенными социальными благами на основе данного права. Юридическая обязанность,

согласно этому подходу, представляет собой меру должного или требуемого поведения и также включает в себя четыре элемента: необходимость совершения определенных действий или воздержания от них, необходимость для лица, на которое возложена обязанность, реагировать на законные требования уполномоченных лиц, необходимость нести юридическую ответственность за неисполнение этих требований, необходимость не мешать уполномоченному лицу пользоваться социальными благами, на которые оно имеет право на основе данной обязанности. Согласно данному подходу, статья 75 Конституции РК, которая утверждает, что правосудие в Казахстане осуществляется только судом, подразумевает исключительное право государства на осуществление правосудия и запрещает создание чрезвычайных судов. Это абсолютное право государства, и его нарушение влечет за собой обязанность лиц не вмешиваться в деятельность, которая является исключительной компетенцией государства. Судебная защита гарантирована каждому, и государство обязано обеспечивать ее предоставление через свои органы. Уполномоченными лицами в данном контексте являются заинтересованные лица, такие как истцы, заявители по делам искового производства и другие участники дела, чьи права подлежат защите в равной мере с правами тех лиц, по чьей инициативе или в интересах которых возбуждено гражданское дело. Эти лица имеют право добиваться от государства совершения необходимых действий для получения судебной защиты и пользоваться социальными благами, которые они получают в результате этой защиты. Данный подход к рассмотрению суда как участника гражданских процессуальных правоотношений предоставляет фреймворк для понимания и анализа гражданского процесса, гарантируя права и обязанности всех его участников, включая государство как субъект правоприменения. В гражданском процессе, согласно которому заинтересованные лица в гражданском судопроизводстве, такие как истцы, заявители по делам искового производства и другие участники дела, имеют право добиваться от государства в лице его органов-выполнения действий, необходимых для обеспечения судебной защиты и использования благ, полученных в результате этой защиты. В последние десятилетия была разработана и развита практика обращения в международные судебные органы, такие как Европейский суд по правам человека, с требованиями о компенсации за нарушение права на справедливое и публичное разбирательство дела в разумный срок. Этот суд рассматривает жалобы на нарушения прав человека, включая нарушения в судебном процессе, и может присудить компенсацию потерпевшему, если нарушения подтверждаются. Кроме того, согласно статье 6 Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод (Конвенция прав человека) [7], каждый имеет право на справедливое и публичное разбирательство своего дела независимым и беспристрастным судом, созданным на основании закона. Если данное право нарушается, лицо может обратиться в соответствующие международные инстанции. В последние годы также в Казахстане была разработана практика обращения в суды Республики Казахстан с заявлениями о присуждении компенсации за нарушение права на судопроизводство в разумный срок или права на исполнение судебного постановления в разумный срок. Эти действия направлены на обеспечение соблюдения прав человека в судебной системе. В целом, эти механизмы обеспечивают дополнительную защиту прав граждан и гарантируют их право на справедливое судебное разбирательство в разумный срок. В настоящее время структура правоотношения, складывающегося на основании ст. 6 Конвенции, а также нормы ч. 2 ст. 13 Конституции РК о праве каждого на судебную защиту, получающей дальнейшее развитие в отраслевом законодательстве, служит наглядной иллюстрацией тому, кого следует рассматривать в качестве обязательного субъекта в правоотношении. Она ясно показывает, что обеспечение защиты прав, свобод и законных интересов нуждающихся в этом лиц – это обязанность государства, выполнение которой (если переходить от конституционного права к гражданскому процессуальному) одновременно означает достижение основной цели гражданского судопроизводства, которая состоит также в защите прав свобод и законных интересов лица, граждан. И эту цель государство в ГПК РК – в лице законодательного органа, а в Конституции РК – путем прямого волеизъявления народа, ставит перед самим собой. Последнее утверждение позволяет согласиться с выводами

тех ученых-правоведов, которые полагали, что в гражданском процессе у суда возникают преимущественно (или даже исключительно) обязанности, а у лиц, участвующих в деле, права. Это действительно так, если суд отождествлять с государством, так как задачи гражданского судопроизводства (ст. 2 ГПК РК), равно как и все частные и промежуточные задачи (промежуточные целевые установки отдельных стадий, этапов), адресованы суду как участнику гражданских процессуальных правоотношений. Государство, действующее через суд, обязано стремиться к достижению этих целей и решению задач, а лица, участвующие в деле, вправе требовать исполнения соответствующих тому или иному этапу развития производства по конкретному делу обязанностей суда-государства. Верность тезиса о том, что в гражданском процессе абсолютное большинство обязанностей возлагается на государство, возможно проследить, продвигаясь в своих рассуждениях от основной цели гражданского судопроизводства к более частным, служащим средством ее достижения. Одновременно это позволяет проследить и объяснить развитие гражданских процессуальных правоотношений от общих, связанных с рассмотрением и разрешением гражданского дела в целом, к элементарным, предполагающим существование обязанностей по совершению отдельных процессуальных действий. Кроме того, соотнесение целей гражданского судопроизводства и процессуальных обязанностей суда-государства позволяет объяснить существование различных теорий гражданского процессуального правоотношения как единого целого, как системы элементарных правоотношений, а также объединить их в рамках одной общей концепции права. Теперь нужно подвести общий итог, равному как заключение данного исследования.

Таким образом, можно сделать общий вывод, что суд является основным участником гражданских правоотношений, поскольку его роль в процессе определяется не только конституционными, но и гражданско-процессуальными принципами. Также законодатель наделяет суд особыми правами и обязанностями, что характеризуется соединением в его лице двух качеств: с одной стороны, как участника процессуальных отношений, а с другой, как органа, наделенного правомочием разрешить все споры, возникающие в связи с рассмотрением конкретного дела.

Список использованной литературы:

1. Конституция Республики Казахстан (принята на республиканском референдуме 30 августа 1995 года) https://www.akorda.kz/ru/official_documents/constitution
2. Баймолдина З. Х. Гражданское процессуальное право Республики Казахстан: В двух томах. Т. 2. Особенная часть (Темы 1—30). Учебник. —Алма ты: КазГЮА, 2001. - 468 с.
3. Алтаева М.О., Сардаров Ч.С. «Гражданское процессуальное право Республики Казахстан» для студентов специальности 5В030100 – «Юриспруденция». Учебное пособие. Шымкент: Университет «Мирас», 2018, 304 стр.
4. Кодекс Республики Казахстан от 31 октября 2015 года № 377-V «Гражданский процессуальный кодекс Республики Казахстан» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 12.09.2023 г.) <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377>
5. Конституционный закон Республики Казахстан от 25 декабря 2000 года № 132-II «О судебной системе и статусе судей Республики Казахстан» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 01. 07. 23) <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z000000132>
6. Мозолин В. А. О гражданско-процессуальном правоотношении// Советского государство и права. 1955 № 6.С.56; Юдельсон К.С. Советский гражданский процесс. М., 1956. С.9; Джалилов Д. Р. Гражданское процессуальное правоотношение// Советское государство и право. 1955. №6 С.56.
7. Европейская конвенция о защите прав человека и основных свобод <https://www.coe.int/ru/web/compass/the-european-convention-on-human-rights-and-its-protocols>

МЕМЛЕКЕТ ТҰРАҚТЫЛЫҒЫН САҚТАУ ЖӘНЕ НЫҒАЙТУДАҒЫ КОНФЕССИЯАРАЛЫҚ КЕЛІСІМДЕРДІҢ МАҢЫЗЫ

Э.А. Бірәлі дінтанушы, құқық магистрі

Конфессияаралық және өркениетаралық диалогты дамыту орталығы, Астана қ.

Резюме. Данная статья написана о докторе юридических наук, о заслуженном деятеле науки Казахстана С.З.Зиманове, о том достижениях в области закона и права, о значении его деятельности в сохранении независимости и целостности государства. А также пишется о роли религии в сохранении целостности государства, что сегодня считается одним из важнейших вопросов.

Ключевые слова: С.З.Зиманов, Конституция, государственная устойчивость, религия, многоконфессиональная страна, межконфессиональные соглашения, межконфессиональный диалог.

Resume. The article is written about Doctor of Law, Honored Scientist of Kazakhstan S.Z. Zimanov, about his achievements in the field of law and order, about the significance of his activities in preserving the independence and integrity of the state. It has also been written about the role of religion in preserving the integrity of the state, which is considered one of the most important issues today.

Key words: S.Z. Zimanov, Constitution, state sustainability, religion, multi-religious country, interfaith agreements, interfaith dialogue.

Қазақ халқының біртуар ұлы, қазақстандық заң ғылымының негізін салушылардың бірі, еліміздегі жоғары заңгерлік білім берудің көрнекті қайраткері Салық Зиманұлы Зиманов туралы қанша жазсақ та жеткіліксіз болады. Жалпы Салық Зиманұлының іргелі ғылыми еңбектері ең алдымен, тарихи мәселелерге тоқталып, Қазақстан мемлекеті мен құқығын зерттеудің бірқатар жаңа бағыттарын белгіледі, соған байланысты мемлекет пен құқықтың көп қырлылығын және олардың қоғаммен терең байланысын көрсетті. Ол қоғам, мемлекет және құқық тарихы контекстінде ұлттық бірегейлік тақырыбын батыл көтерді.

Академик Зиманов заңнаманы дамыту мәселелеріне ерекше көңіл бөліп ғана қоймай қазіргі жаһандық дағдарыс жағдайына да алаңдады. Себебі ғылымның, техниканың дамуы адамның адамдық болмысына, руханиятына кері әсерін тигізді. Әлемде жоғары технология мен коммуникацияның көп жетістіктері болғанымен, адам өз болмысынан, адамгершілік қасиеттерінен алыстауда. Дәл осындай жаһандық мәселелер академик Зимановты толғандырған [1]. Сондықтан қазақтың біртуар азаматы ҚР ҰҒА академигі С.З.Зиманов туралы бұдан да көп жазылып, оның мұрасы терең зерттеліп толығы беру керек деп санаймын.

С.З.Зиманов Қазақстан мемлекеті мен құқығы тарихына арналған кітап шығарған алғашқы ғалымдардың бірі. Сонымен қатар, теоретик ретінде Қазақстандағы ұлттық мемлекеттіліктің қалыптасуы мен даму тарихын зерттеуге өлшеусіз үлес қосқанын ерекше атап өткен жөн. Ол Орталық Азияның бауырлас мемлекеттерімен жүйелі негізде және ынтымақтаса отырып, біздің халықтардың тарихы, мәдениеті мен дәстүрінде ортақ нәрсе көп екенін жиі айтатын. Менің «Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігі туралы Конституциялық Заңының қабылдану тарихы мен маңызы» атты дипломдық жұмысыма Салық Зиманұлының жетекшілік етуі ол кісімен жиі сұхбаттасып, өзекті мәселелерді талқылауға мүмкіндік берді.

Салық Зиманұлының еңбегі сіңген үлкен жобасы – Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігі туралы Конституциялық Заңы бүгінде мемлекеттің тәуелсіздігін ресми түрде бекіткен және жариялаған басты құжат. Одан кейін қабылданған Ата Заңымыз – Қазақстан Республикасы Конституциясы мемлекет тұрақтылығын қамтамасыз ететін негізгі құжат болып саналады. Сондай-ақ мемлекеттік тұрақтылықты сақтау мен дамыту үшін діннің ықпалы зор екеніне бүгінде көзіміз жетіп отыр. Осы орайды діннің маңыздылығын және діни

мәдениеттің әлеуметтік жүйеге ықпалын, қоғамның рухани саласының дамуының векторларын зерттеудің ғылыми-практикалық және идеологиялық маңызы барған сайын өзекті бола түсуде. Жаһандану тенденцияларының әсерінен Қазақстан өзінің дәстүрлі діни құндылықтарын және мәдени ерекшелігін жоғалтқысы келмейтін қоғамның тұрақты дамуын негізге алған. Діннің реттеуші функциясын іске асыру барысында моральдық-адамгершілік нормалардың маңыздылығын арттырумен қатар, бірқатар әлеуметтік маңызды қайшылықтарды туындатуда. Діни мәдениет қоғамда белгілі бір деңгейде ынтымақтастықты қалыптастырады, осыған байланысты бұл тек топтық бірлікке ғана емес, кейбір жағдайларда идеологиялық келіспеушіліктердің әсерінен бірге әлеуметтік алшақтықты да тудыруы мүмкін. Сондай-ақ сенушілердің тек діни құндылықтарына бағдарлануы оларды қандай да бір жолмен дінаралық айырмашылықтарға әкеледі, осылайша әлемді "өздеріне" және "өзгелерге" бөліп қабылдау қалыптасады [2]. Қоғамда орын алып жатқан мұндай құбылмалы құбылыстар мемлекеттік тұрақтылыққа айтарлықтай әсер етпесе де белгілі бір деңгейде көрініс табатыны анық. Мұндай жағдайдың алдын алу үшін конфессияаралық келісімдердің жүзеге асуымен қатар, еліміздегі конфессиялардың бір мақсатта бірлесе жұмыс істеуі өте маңызды.

Қазіргі таңда дін еліміздің рухани келісімді нығайтудың ықпалды факторларының бірі екені белгілі. Конституцияға сәйкес, Қазақстанда діни негізде партиялар құруға тыйым салынады, бұл көпконфессиялы елде ұлттық қауіпсіздік пен аумақтық тұтастыққа үлкен қауіп төндіреді. Конфессиялардың бейбіт қатар өмір сүруі халықтар арасындағы берік достықты, кең ынтымақтастық пен өзара түсіністікті, төзімділікті көздейді. Дін мемлекеттік тұрақтылықты сақтаудың бір факторы бола алады, алайда белгілі бір келеңсіз жағдайларда діни мәселелер тұрақтылыққа әсер етуі мүмкін. Рухани келісім мен саяси тұрақтылықты бұзатын діншілдіктің шектен шыққан түрі – діни фанатизм мен экстремизм [3]. Сондықтан діни экстремизм мәселесін елемеуге болмайды. Ешбір дін өз сенушілерінің фанатизмінен және саяси мақсатта пайдаланылып кету қаупінен қорғалмаған. Осы орайда еліміздегі әртүрлі конфессиялардың және діни ұйымдардың негізгі мақсаты – халықаралық, ұлтаралық, азаматтық деңгейде бітімгершілік орнату, адамдар арасындағы өзара діни түсіністік пен төзімділігін, рухани-мәдени ахуалды арттыру, діндер арасында бейбітшілік пен келісімді нығайту. Осы мақсаттарға негізделіп құрылған Конфессияаралық және өркениетаралық диалогты дамыту орталығының жүзеге асырып отырған конфессияаралық келісімдердің қазақстандық тәжірибесін құруда үлесі зор.

Қазіргі уақытта, әлемдік ғылымда және халықтың көп бөлігінің дәстүрлі діні ислам болып табылатын елдердің ғылымында мемлекеттік-конфессиялық қатынастарды зерттеуге өте белсенді қызығушылық байқалады. Тарихшылар мен заңгерлердің, әлеуметтанушы, саясаттанушы, дінтанушы ғалымдардың ғылыми жетістіктеріне сүйене отырып, бұл қызығушылықты сақтау және дамыту қажет. Дұрыс құрылған мемлекеттік-конфессиялық қатынастар қоғамның тұрақты дамуының сенімді іргетасы, оның тыныштығы мен өркендеуінің, адам құқықтары мен бостандықтарын, мемлекет тұрақтылығын қамтамасыз ететіні сөзсіз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. «Академик С.Зиманов: основные направления научных исследований» Ударцев С.Ф. «Республикалық ғылыми-тәжірибелік конференцияның материалдары» Нұр-Сұлтан, 19 ақпан 2021ж.
2. «Межконфессиональный диалог: религия как фактор социальной стабильности» Бондаренко Г.И., «Наследие веков» №4, 2015ж.
3. «Государственно-конфессиональные отношения на постсоветском пространстве: эволюция и общая характеристика» Фомичев М.Н. «Юридическая наука» №9, 2015ж

ЖҰМЫСКЕРДІҢ КІНӘЛІ ӘРЕКЕТТЕРІНЕ БАЙЛАНЫСТЫ ЖҰМЫС БЕРУШІНІҢ БАСТАМАСЫ БОЙЫНША ЕҢБЕК ШАРТЫН БҰЗУ ТУРАЛЫ ЖЕКЕ ЕҢБЕК ДАУЛАРЫН СОТТА ҚАРАУ ЖӘНЕ ШЕШУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Е.А. Бурибаев

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ.

Қ. Тұрлыханқызы, 3-курс докторанты

Инновациялық Еуразия университеті, Павлодар қ.

Резюме: В статье отмечается, что расторжение трудового договора в связи с виновными действиями работника в нашем государстве имеет широкий круг свобод с правами, определяемыми в соответствии с Конституцией РК, а также нормами Трудового кодекса РК, законами и иными нормативными правовыми актами Республики Казахстан. В данной статье-теоретический и практический анализ виновных действий работника, определение особенностей рассмотрения дела в индивидуальных трудовых спорах при расторжении трудового договора по инициативе работодателя и анализ судебной практики на предмет соблюдения законности и единообразного применения судами норм права.

Ключевые слова: работник, работодатель, трудовой договор, расторжение трудового договора, трудовые обязанности, труд, трудовой спор, суд, охрана труда, трудовое право.

Resume: The article notes that the termination of an employment contract in connection with the guilty actions of an employee in our state has a wide range of freedoms with rights determined in accordance with the Constitution of the Republic of Kazakhstan, as well as the norms of the Labor Code of the Republic of Kazakhstan, laws and other regulatory legal acts of the Republic of Kazakhstan. This article presents a theoretical and practical analysis of the guilty actions of an employee, determination of the specifics of the consideration of a case in individual labor disputes when an employment contract is terminated at the initiative of the employer, and analysis of judicial practice for compliance with the legality and uniform application of legal norms by courts.

Key words: employee, employer, employment contract, termination of employment contract, labor obligations, labor, labor dispute, court, labor protection, labor law.

Қазіргі жағдайда жұмыскерлердің еңбек құқықтарын қорғауға бағытталған еңбек заңнамасын дамыту және жетілдіру қажеттілігі, оның ішінде жеке еңбек дауларын сотта қарау тәртібі мен ерекшеліктеріне байланысты азаматтардың еңбек құқықтарын қорғаудың маңызды және пәрменді тәсілдерінің бірі артып келеді.

Қазіргі Қазақстандағы еңбек құқықтық қатынастарына қатысушылар ҚР Конституциясына, сондай-ақ Еңбек кодексінің нормаларына, Қазақстан Республикасының заңдары мен өзге де нормативтік құқықтық актілеріне сәйкес айқындалатын құқықтар мен бостандықтардың кең шеңберіне ие. Кәсіпорындар мен ұйымдар жұмыскерлерінің еңбек құқықтарын қорғау экономиканы реформалау жылдарында жинақталған проблемаларға байланысты маңызды бола түсуде. Өндірістің құлдырауы, мекемелердің өзара төлем жасамауы, жаңа жұмыс орындарының жеткіліксіз өсуі, экономиканың тұрақсыз жағдайының басқа да жағымсыз факторлары еңбек нарығының қалыптасуына кедергі келтіреді және жұмыссыздықтың өсуіне әкеледі. Көптеген жұмыс берушілер еңбек саласындағы өзгерістерге дайын емес еді. Олардың еңбек шығындарын азайтуға деген ұмтылысы көбінесе жұмысшылардың еңбек құқықтарының бұзылуымен бірге жүреді. Жұмыскерлер өз тарапынан еңбекақыны арттыруға және жалақыны уақытылы алуға, олардың еңбек құқықтарын, әлеуметтік кепілдіктерді сақтауға, ұжымдық мүдделерді құрметтеуге және ескеруге мүдделі. [1]

Жұмыскер мен жұмыс беруші арасындағы еңбек дауларының себептері, экономикалық салада шоғырланғандардан басқа ұжымдық шартты бұзу, жұмыскерлерге олардың еңбегіне

ақы уақтылы төлемеу, жеке жалдаушылардың жосықсыз әрекеттері және т.б көбінесе оның атынан басшы болып табылатын жалдаушы жасаған жұмыскердің еңбек құқықтарының бұзылуы болып табылады. Бұл заңсыз әрекеттер құқықтық білімнің жеткіліксіздігіне немесе жұмыс берушінің еңбек туралы заңдардың, ұжымдық шарттың, басқа да келісімдердің, сондай-ақ жұмыскердің еңбек шартының сақталуына немқұрайлы қарауына байланысты жеке құқықтық санының төмен деңгейінің нәтижесі болуы мүмкін. Жеке еңбек дауы жұмыскердің құқықтық білімінің жеткіліксіздігіне, оның адамгершілікке салып шатасуынан туындауы мүмкін, осыған байланысты ол жұмыс берушінің заңды әрекеттеріне дау тудырады. Кейде жосықсыз қызметкер өзінің дұрыс емес екенін білсе де, бірақ жұмыс берушінің заңды әрекеттеріне кез-келген жолмен қарсы шығуға тырысады.

Соттар бүгінгі күні бұзылған еңбек құқықтарын қалпына келтірудің негізгі кепілі болып табылады. Қазақстанда соттар жұмыстан заңсыз шығарғаны үшін жыл сайын олардың пайдасына 100-ден 135 миллион теңгеге дейін төлей отырып, 259-дан 337-ге дейін жұмыскерлерді жұмысқа қайта алған. Осылайша, еңбек даулары бойынша сот істерінің статистикасы Қазақстан Республикасының Еңбек Кодексі әрекет ету кезеңінде еңбек қатынастарының айтарлықтай жоғары жанжалдық әлеуетін куәландырады: еңбек дауларының саны шамамен бір деңгейде – 2017 және 2018 жылдары аздап төмендеуімен, жыл сайын арыздардың 8000-нан 8500-ге дейінгі көтерілуін көруге болады. Әрине, сот ісін жүргізудің жалпы саны бойынша бұл сан көп емес. Бірақ тіркелген заңды тұлғалардың санын және еңбек дауларын шешудің сотқа дейінгі міндетті процедурасының болуын ескере отырып, мұндай статистика алаңдаушылық тудырады. Еңбек дауларын тудыратын себептерден, әдетте, осы дауларды тудыратын объективті факторлар мен жағдайлар ерекшеленеді. Олар белгілі бір ұйымның, кәсіпорынның өндірісі мен жұмысын ұйымдастырудағы кемшіліктер немесе еңбек заңнамасындағы жеке дәлсіздіктер немесе мәселелер болуы мүмкін. Заң шығарушы жұмысқа қайта қабылдау туралы істерге ерекше мән береді. Бұл еңбек құқығы бұзылған жұмыскер үшін айтарлықтай жағымсыз салдармен түсіндіріледі. Жұмыскер мен оның отбасы өмір сүру қабілетінен толықтай айырылады, мамандық бойынша қазіргі уақытта жұмыс табу өте қиын. Жұмыс берушіде оған барлығына рұқсат деген көзқарас пен жазасыздық сезімі пайда болады.

Еңбек шартын бұзу негіздеріне байланысты жұмысқа қайта қабылдау туралы талаптар әдетте бірнеше түрге бөлінеді. Көбінесе соттар жұмысқа қайта қалпына келтіру туралы талаптарды жиі қарайды, онда еңбек шартын бұзудың заңдылығы туралы дау көтеріледі: жұмыс берушінің бастамасы бойынша; жұмыскердің бастамасы бойынша; тараптардың келісімі бойынша; елеулі еңбек жағдайларының өзгеруіне байланысты жұмыскердің жұмысты жалғастырудан бас тартуы; жұмысты қабылдау кезіндегі сынақтың қанағаттанарлықсыз нәтижесіне байланысты. Тізбесі түпкілікті болып табылмайтын даулардың аталған түрлерінің әрқайсысы, оларды жұмысқа қайта алу туралы істерге жатқызылуына қарамастан, оларды қарау мен шешудің барлық түрлеріне тән жалпы іс жүргізу ерекшеліктерімен қатар, ең алдымен істі қарау кезінде қолдануға жататын заңдармен көзделген өзіндік ерекшелікке ие. Жұмыскерлердің өзге санаттарын жұмысқа қайта алу туралы дауларды шешудің заңнамалық базасы ретінде «Мемлекеттік қызмет туралы» ҚР заңы, «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы» ҚР Заңы, «Құқық қорғау қызметі туралы» ҚР Заңы және т.б. әрекет ете алады. Кейбір жағдайларда азаматтық заңнамаға жүгіну қажет. Сонымен, егер жауапкер жұмысты қалпына келтіру туралы талапқа қарсылық білдіре отырып, азаматтық-құқықтық сипаттағы шарттың, мысалы, мердігерлік шарттың немесе тапсырма шартының болуына сілтеме жасаса, сот тараптардың нақты құқықтық қатынастарын еңбек заңнамасының нормаларына ғана емес, сонымен бірге ҚР Азаматтық Кодексінің ережелеріне де сілтеме жасай отырып анықтайды. Сот талқылауы барысында талапкер мен жауапкер арасында жасалған келісім-шарт іс жүзінде еңбек қатынастарын реттейтіні анықталса ғана дау еңбек заңнамасының ережелері негізінде шешіледі. [2]

Жұмыскерді жұмысқа қайта алу туралы істер бойынша еңбек дауларын сотта қараудың ерекшеліктерін ескере отырып, мұндай қатынастарды реттеудің қазіргі жағдайы оларды елдің қоғамдық, әлеуметтік және экономикалық дамуының жаңа талаптарына сәйкес келтіру үшін

еңбек құқығының нормаларын жан-жақты қайта қарастыруды талап ететінін атап өткен жөн. Жұмыскерді жұмысқа қайта алу туралы еңбек дауларын қарау ерекшеліктерін айқындау және сот практикасын талдау заңдылықты сақтауға және соттардың құқық нормаларын біркелкі қолдануына ықпал етеді, сондай-ақ азаматтардың еңбек ету құқығы сияқты әлеуметтік-экономикалық құқығын қорғауды қамтамасыз етеді. Жұмысқа қайта алу туралы істер еңбек шартын тоқтату негізінде өте алуан түрлі, сондықтан олардың әр түріне іс үшін маңызды жағдайлардың өзіндік шеңбері бар. Бұл жағдайлардың «жиынтығы», ең алдымен, еңбек шартын тоқтату негіздерін, жұмыстан бастау тәртібін анықтайтын құқықтық норманың мазмұнымен анықталады.

Жалпы ереже бойынша жұмысқа қайта алу туралы еңбек дауын шешу кезіндегі жұмыскермен еңбек шартын бұзудың заңдылығын дәлелдеу ауыртпалығы жұмыс берушіге жүктеледі.

Іс үшін маңызы бар мән-жайлар туралы және тараптардың қайсысы осы немесе өзге мән-жайды дәлелдеуге тиіс екендігі туралы мәселе, әдетте, істі сот талқылауына дайындау сатысында шешіледі. Процестің осы кезіндегі міндеттерінің бірі сонымен қатар әр тарап өз талаптарын негіздеу үшін ұсыну керек дәлелдерді анықтау болып табылады. Істі шешу үшін маңызы бар мән-жайлар шеңберіне және тараптардың осы мән-жайлардың болуына қатысты қандай ұстанымға, сондай-ақ дәлелдемелердің қатыстылығы мен жол берілуінің, олардың жеткіліктілігі мен өзге де дәлелдемелермен өзара байланысына қатысты талаптарға сүйене отырып, судья істі сот талқылауына дайындауды жүргізе отырып, тараптарға олар қандай дәлелдемелер ұсына алатынын көрсетеді. Істің мән-жайлары туралы олардың бекітілуін растайтын тараптардың қандай дәлелдемелік материалға ие екендігі алдын ала анықталады. Талап қоюшы-жұмыскерге қатысты бұл ақпарат оның талап арызында, сондай-ақ, атап айтқанда, нақты жазбаша дәлелдемелерді талап ету туралы өтінішхаттарда қамтылуы мүмкін. Жауапкер-жұмыс берушіге келетін болсақ, көбінесе оның қарамағындағы дәлелдемелер туралы ақпаратты оның өкілімен, жетекшісімен жеке әңгімелесу арқылы алуға болады. Жауапкерге қойылған талап бойынша өзінің ұстанымын қарсылықтың негізіне салынған дәлелдемелерді көрсете отырып, жазбаша пікірде баяндау ұсынылады. Жұмысқа қайта алу туралы істер бойынша сот талқылауына дайындау кезінде жиналған дәлелдеу құралдар көлемі, мүмкіндігінше, келесі жиынтықтарды құрау керек: талап қоюшы-жұмыскер мен жауапкер-жұмыс берушінің арасындағы нақты еңбек құқықтық қатынастарының мазмұны мен сипатын қандай да бір дәрежеде көрсетуге мүмкіндік беретін мәліметтер; еңбек шартының бұзылуына әкеп соққан себептер, тараптардың еңбек дауының неден тұратыны; іс үшін маңызы бар қандай мән-жайлар бойынша олардың арасында келіспеушіліктер жоқ екендігі; құқықтың жағынан да, фактілер жағынан да жұмыстан шығарудың заңдылығына қатысты позициялардың айырмашылығы неде, бұл сәйкессіздіктер қаншалықты маңызды және келісілмейді; жұмыскердің мүлктік талаптарының мөлшері қандай және оны есептеу қандай мәлеметтерге негізделген. Қалай болғанда да, жұмыстан босатудың негіздеріне қарамастан, мына құжаттардың көшірмелері болуы керек: жұмысқа қабылдау туралы бұйрық, еңбек шарты, еңбек шартын бұзу туралы бұйрық, талапкерге жұмыстан бастау туралы бұйрықтың немесе кітапшасының көшірмесін беру уақыты туралы анықтама немесе басқа құжат, жалақы туралы анықтама, талапкердің қолы қойылған мәжбүрлі жұмыстан босату уақытына төлем туралы есеп. [3]

Мәселен ҚР Еңбек кодексінің 159-бабының 1-тармағына сәйкес, жұмыс беруші мен микрокәсіпкерлік субъектінің, жұмыскерлерінің саны он бес адамнан аспайтын коммерциялық емес ұйымның жұмыскері, үй жұмыскері, заңды тұлғаның жеке-дара атқарушы органы, заңды тұлға атқарушы органының басшысы, сондай-ақ заңды тұлғаның алқалы атқарушы органының басқа да мүшелері арасында туындайтын дауларды қоспағанда, жеке еңбек дауларын – келісу комиссиялары, ал реттелмеген мәселелер не келісу комиссиясы шешімінің орындалмауы бойынша соттар қарайды.

Еңбек кодексінде айқындалған тәртіппен жеке еңбек дауларын қарау үшін келісу комиссиясын құру туралы талап міндеті Қазақстан Республикасының арнайы заңдарында және өзге де нормативтік құқықтық актілерінде көзделген ерекшеліктермен Қазақстан

Республикасының Еңбек кодексімен реттелетін мемлекеттік органдар жұмыскерлеріне қолданылмайды. ҚР Еңбек кодексінің 160-бабына сәйкес, жұмысқа қайта алу туралы даулар бойынша келісу комиссиясына немесе сотқа жүгіну үшін жұмыс берушінің келісу комиссиясына еңбек шартын тоқтату туралы актісінің көшірмесі тапсырылған күннен бастап бір ай, ал сотқа жүгіну үшін-реттелмеген даулар бойынша жүгінген не еңбек шарты тарапы келісу комиссиясы шешімінің көшірмесі тапсырылған күннен бастап екі ай мерзім белгіленеді [4].

Сонымен, жұмысқа қайта алу туралы өтініш сотқа тапсырылған немесе жіберілген күннен бастап екі ай мерзімде, реттелмеген даулар бойынша жүгінген кезде немесе еңбек шарты тарапының оның шешімі орындамаған кезде келісу комиссиясы шешімінің көшірмесін беру туралы хабарламасы бар тапсырыс хатпен пошта арқылы беріледі. Судьяның осы мерзімді өткізіп алу себебі бойынша талап арызды қабылдаудан бас тартуға құқығы жоқ. Егер талап қою мерзімі дәлелді себептермен өткізіп алынған жағдайда сот оны тағайындалған мерзімді өткізіп алған адамның өтініші бойынша қалпына келтіреді, бұл туралы іс бойынша шығарылған шешімде көрсетіледі. Бұл мерзімді дәлелсіз себептермен өткізіп алған кезде істің өзге мән-жайларын зерттемей, талап қоюды қанағаттандырудан бас тарту туралы шешім шығарылады.

Осы мәселені шешу тәртібін егжей-тегжейлі түсіндіре отырып, «Соттардың еңбек дауларын шешу кезінде заңнама қолдануының кейбір мәселелері туралы» Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2017 жылғы 6 қазандағы №9 қаулысының (жеке еңбек дауларын шешу бойынша келісу комиссияларын құру және олардың жұмысы жөніндегі әдістемелік ұсынымдар, Еңбек кодексінің 160-бабында көзделген мерзімдерді сот кейін дәлелді себептермен өткізіп алынғанын анықтағаннан кейін, сот шешімнің қарар бөлігінде бұл туралы көрсетіп, дауды мәні бойынша шешуі тиіс екенін атап өтті. Өтініштің ескіру мерзімі сот шешім шығарғанға дейін тараптың арызы бойынша ғана қолданылады. Егер сот талап қоюшының еңбек құқықтары бұзылғанын, бірақ оның Еңбек кодексінде көзделген және еңбек дауын қарау бойынша сотқа жүгіну мерзімін дәлелсіз себептермен өткізіп алғанын анықтаса, онда сот шешімнің дәлелдеу бөлігінде осы құқықтардың бұзылғаны туралы көрсетеді және өтініш беру мерзімін өткізіп алуға байланысты талап қоюды қанағаттандырудан бас тартады. Жалпы ереже бойынша жұмысқа қайта алу туралы талап арыз сотқа жауапкердің орналасқан жері бойынша беріледі.

Жұмысқа қайта алу туралы істер бойынша сот егер іс тараптардың біреуіне қатысты олардың құқықтарына немесе міндеттеріне әсер етуі мүмкін болса, бірінші сатыдағы сот іс бойынша шешім шығарғанға дейін талапкердің өтініші немесе өз бастамасы бойынша жауапкердің жағында жұмыстан босату туралы өкім берген лауазымды адамды процеске үшінші тұлға ретінде қатыстыра алады. Бұл қажеттілік, жоғарда аталған құқықтық нормаға сәйкес жұмыскерді анық заң бұзушылықпен жұмыстан шығарған жағдайда, сот заңсыз жұмыстан шығаруға кінәлі лауазымды тұлғаға, кәсіпорынға, мекемеге, ұйымға жұмыстан шығу уақытына немесе төменақы төленетін жұмысты орындау уақытына байланысты келтірілген залалды өтеу міндетін жүктеуі керек. Даудың нысанасына дербес талабын мәлімдемейтін үшінші тұлғанын іске кіруі туралы шешімді сот істі сот талқылауына дайындау сатысында қабылдайды, бұл туралы істі сот талқылауына дайындау туралы ұйғарымда немесе ұйғарыммен сот отырысында көрсетіледі, ол сот отырысының хаттамасына енгізіледі. Лауазымды адамды істі сот талқылауына дайындау сатысында немесе сот отырысында іске үшінші тұлға ретінде қатысуға тарту оны іс бойынша жауапкердің өкілі ретінде сөз сөйлеу құқығынан айырмайды. Бұл ретте заңды тұлғаның органы ретінде әрекет ететін ұйымдардың басшылары сотқа өздерінің қызметтік жағдайын немесе өкілеттіктерін куәландыратын құжаттарды ұсыну қажет. Жұмыскерлердің басқа да істері сияқты жұмысқа қайта алу туралы істер бойынша кәсіптік одақтардың уәкілетті өкілдері өкіл бола алады. Олардың өкілеттігі кәсіп одақ комитеті берген сенімхатпен расталады. Істерді сот талқылауына дайындау кезінде судья соттың іс жүргізуіне жұмысқа қайта алу туралы талап арызды қабылдаудан бас тартуға құқылы емес.[5]

Жұмысқа қайта алу туралы арыз соттың іс жүргізуіне қабылданғаннан кейін істі сот талқылауына дайындау жүргізіледі, оның мақсаты: 1) талап қоюшыны жұмыстан шығаруға байланысты мән-жайларды нақтылау; 2) қозғалған іске қатысты заңды айқындау; 3) іске қатысатын адамдардың құрамы туралы мәселені шешу 4) істі шешу үшін маңызы бар дәлелдемелерді айқындау және оларды тараптардың және іске қатысатын басқа да адамдардың ұсынуын қамтамасыз ету және қажет болған жағдайда дәлелдемелерді жинауға жәрдемдесу.

Жұмысқа қайта алу туралы істерді қарау кезінде дәлелдеудің барлық құралдары пайдаланылуы мүмкін, бірақ жазбаша дәлелдемелер, тараптар мен үшінші тұлғалардың түсініктемелері, куәнің айғақтары жиі пайдаланылады; істің нақты мән-жайларына және жұмыстан босату негіздеріне қарай заттай дәлелдемелр мен сарапшылардың қорытындылары да пайдаланылуы мүмкін. Жұмысқа қайта алу туралы істер бойынша дәлелді ақпарат іске қатысатын прокурордың қорытындысынан да алынуы мүмкін. Дәлелдемелер жұмыстан шығару негіздеріне қарай ұсынылады. Мысалы, жұмыскерлер санының немесе штатының қысқаруына байланысты еңбек шарты бұзылған жағдайда жұмысқа қайта қабылдау туралы істер бойынша, атап айтқанда: талапкерді жұмысқа қабылдау және осы жұмыстан босату туралы бұйрықтардың көшірмелері; егер мұндай пікір қажет болса, талапкермен еңбек шартын бұзу туралы уәжді пікірі бар кәсіподақ комитеті қаулысының көшірмесі; штат кестесінен үзінді жұмыстан шығарылғанға дейін және одан кейін және штаттардың, жұмыскерлер санының қысқару фактісін растайтын басқа да құжаттар; талапкердің қалған басқа жұмыскерлермен салыстырғанда жұмыста қалдырылуға басым құқығы бар-жоғы туралы мәселені шешу үшін қажетті дәлелдемелер; талапкердің осы кәсіпорындағы үздіксіз жұмыс өтілінің ұзақтығы туралы анықтама; талапкердің осы кәсіпорында еңбек жарақатын алғаны немесе кәсіптік ауруға шалдыққаны, оның соғыс ардагер болып табылмайтындығы туралы; талапкердің басқа жұмысқа ауыстыру мүмкіндігінің жоқтығын растайтын дәлелдемелер; жұмыстан босатылғалы жатқан жұмыскердің екі ай ескертілгені туралы; талапкердің жалақысының мөлшері туралы анықтама; сот шешімімен оған жауапкерге өтемақы төлеу міндетін жүктеу мақсатында заңды анық бұза отырып жұмыстан босатылған жауапкердің жағында үшінші тұлға ретінде іске қатысуға тартылған лауазымды адамның жалақысы туралы анықтама; талапкерге мәжбүрлі бос жүрген уақыты үшін немесе төмен ақы төленетін жұмысты орындау уақыты үшін жалақы төлеуге байланысты келтірілген залал.[6]

Процестік заңнама соттың жұмысқа қайта алу туралы істерді қарауының және шешуінің қысқартылған процестік мерзімін көздейді - сот істі сот талқылауына дайындау аяқталған күннен бастап бір айға дейінгі мерзімде қарайды және шешеді. Сот отырысында істің мән-жайларын зерттеу басталар алдында талап қоюшы өзінің талаптарын растай ма, жауапкер талапкердің талаптарын мойындай ма және тараптар татуласу келісімін жасасумен, дауды медиация арқылы немесе партисипативтік рәсім арқылы реттеумен істі аяқтағысы келмей ме, соны анықтайды. Бұл ретте, егер татуласу келісімі заңға қайшы келсе және ол тараптардың құқықтары мен мүдделерін бұзса, сот оны бекітуге құқылы емес. Атап айтқанда, заңсыз жұмыстан шығаруға немесе жұмыскерлерді ауыстыруға кінәлі лауазымды тұлғаларды мүліктік жауапкершіліктен босатуға бағытталған бітімгершілік келісімді бекітуге жол берілмейді. Егер әкімшілік талап қоюшының бұрынғы жұмысына қайта оралуына қарсы болмаса, бірақ мәжбүрлі бос жүрген уақыт үшін жалақы төлемейтін татуласу келісімін бекітуге болмайды.

Сонымен бірге, талапкер жұмыстан шығарудың заңсыздығына сілтеме жасай отырып, мұны растау үшін тиісті дәлелдер ұсынуы керек. Жұмыс беруші жұмыстан шығарудың негізділігі дәлелденбеген жағдайда талап кез келген жағдайда қанағаттандырылуға жатады. Істі мәні бойынша қарай отырып, сот жұмыскермен еңбек шартын бұзудың негізділігін сот отырысында жан-жақты және толық анықтауға міндетті. Сонымен, егер жұмыскер бұл туралы өтініш беруіне байланысты жұмыстан босатылса, содан кейін сотқа жұмысқа қайта алу туралы талап қойылса, әкімшіліктің еңбек құқықтарын бұзуына байланысты жұмыстан босату туралы өтініш беру мәжбүр болды ма, жоқ па, бұл оның еңбек міндеттерін тиісті түрде орындау үшін

қолайсыз жағдайлар жасауға байланысты емес пе анықталуға жатады. Себебі жұмыскерлер бұзылған еңбек құқықтарын қалпына келтіру туралы сотқа талаппен жүгініп, ондай өтінішті жұмыс берушінің қысымымен жазылғандығы туралы дәлелдер келтіретін жағдайлар бар. Бұл жағдайда жұмыскердің өтініш беруге мәжбүр болғандығы туралы мәлімдемесі қызметкердің өзіне дәлелдеу міндетін жүктей отырып тексерілу керек. ҚР Еңбек кодексі 61 және 62-баптардың ережелері бойынша жұмыс беруші еңбек шартын бұзуды жұмыс берушінің актісімен ресімдеуге, актінің көшірмесін қызметкерге тапсыруға немесе жұмыс берушінің актісі шығарылған күннен бастап үш жұмыс күні ішінде оған хабарламасы бар хатпен жіберуге міндетті, хабарлама мерзімі өткеннен кейін жұмыс беруші қызметкерге еңбек қызметіне байланысты құжаттарды беруге міндетті [4].

Еңбек шарты тоқтатылған кезде жұмыс берушіден жұмыскерге тиесілі сомаларды төлеу ол тоқтатылғаннан кейінгі үш жұмыс күнінен кешіктірілмей жүргізіледі және жыл сайынғы ақы төленетін еңбек демалысының жыл сайынғы еңбек демалыстарының пайдаланбаған күндері үшін өтемақы төлемі жұмыскердің орташа жалақысы есебінен есептеліп төлеуіндеті жүктеледі. Сонымен бірге, штаттың қысқаруына байланысты жұмыстан босату туралы екі ай бұрын ескертілген жұмыскердің көрсетілген мерзім аяқталғанға дейін жұмысты тоқтатуға құқығы жоқ. Заңсыз негізде жұмыстан шығарылған жұмыскер дауды қарау кезінде бұрынғы лауазым іс жүзінде болмағанына қысқартылғанына қарамастан, бұрынғы жұмысына қайта алынуға жататынын ескерген жөн. Қызметкерді одан әрі жұмыстан шығару заңда белгіленген шарттар мен негіздер сақтала отырып қана жүргізілуі мүмкін. Алайда, заңсыз жұмыстан шығарылған жұмыскердің өтініші бойынша сот мәжбүрлі бос жүрген (бірақ алты айдан аспайтын) уақытындағы орташа жалақыны оның пайдасына өндіру туралы және қызметкердің бастамасы бойынша еңбек шартын бұзу негізінің анықтамасын өзгерту туралы шешім шығарумен шектелуі де мүмкін.[7]

Қызметтен заңсыз шығарылған әскери қызметшілер әскери қызметке бұрынғы (ал оның келісімімен - соған тең немесе төмен емес) лауазымына қайта алынады және заңсыз шығарылуына байланысты алынбаған үлесінің барлық түрлерімен қамтамасыз етіледі.

Еңбек өнімділігі мен біліктілігі тең жағдайда жұмыста қалдыруға артықшылық: отбасында - асырауында екі немесе одан да көп адамдар болған кезде; отбасында өз бетінше табысы бар басқа жұмыскерлері жоқ адамдарға; осы кәсіпорында, мекемеде, ұйымда мертіккен немесе кәсіптік ауруға шалдыққан жұмыскерлерге; соғыс мүгедектеріне және жұмыстан қол үзбей жұмыс берушінің жолдамасы бойынша өз біліктілігін арттыратын жұмыскерлерге беріледі. Әкімшілік жұмыскерді жұмысқа орналастыру міндетті болған кезде жұмыстан шығару туралы дауды шеше отырып, сот жұмыстан босатылған күнге қызмет мен жұмыс орындарының нақты жұмыспен қамтылуын тексеру керек.

Қазіргі жағдайда жұмыскерлердің еңбек құқықтарын қорғауға бағытталған еңбек заңнамасын дамыту және жетілдіру қажеттілігі, оның ішінде жеке еңбек дауларын сотта қарау тәртібі мен ерекшеліктеріне байланысты азаматтардың еңбек құқықтарын қорғаудың маңызды және пәрменді тәсілдерінің бірі артып келеді. Процестік заңнама соттың жұмысқа қайта алу туралы істерді қарауының және шешуінің қысқартылған процестік мерзімін көздейді - сот істі сот талқылауына дайындау аяқталған күннен бастап бір айға дейінгі мерзімде қарайды және шешеді. Сот отырысында істің мән-жайларын зерттеу басталар алдында талап қоюшы өзінің талаптарын растай ма, жауапкер талапкердің талаптарын мойындай ма және тараптар татуласу келісімін жасасумен, дауды медиация арқылы немесе партисипативтік рәсім арқылы реттеумен істі аяқтағысы келмей ме, соны анықтайды. Сот арқылы қорғау азаматтардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғаудың әмбебап және толық кепіл берілген түріне жатады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1.Қазақстан Республикасының Конституциясы http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000_06.06.2019. (Жүгінген күн: 05.10.2023).

2.Дүйсенбаев Г. Трудовые споры: как работает согласительная комиссия <https://www.zakon.kz/4842317-trudovye-spory-kak-rabotaet.html> (Жүгінген күн: 05.10.2023).

3.Соттардың азаматтық істерді қарау туралы статистикалық мәліметтері <http://sud.gov.kz/rus/content/statisticheskie-dannye-o-rassmotrenii-grazhdanskikh-del> (Жүгінген күн: 05.10.2023).

4. Қазақстан Республикасының Еңбек кодексі 2015 жылғы 23 қараша № 414-V ҚРЗ. // <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000414> (Жүгінген күн: 05.10.2023).

5. Хасенов М.Х. еңбек даулары бойынша сот практикасында не дұрыс емес? 04.03.2020. <http://www.zakon.kz/5010181-chto-ne-tak-s-sudebnoy-praktikoy-po.html> (Жүгінген күн: 05.10.2023).

6.Хамзина Ж.А. Вопросы к качеству нормативного постановления «О некоторых вопросах применения судами законодательства при разрешении трудовых споров» // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=37456619#pos=5;-116 (Жүгінген күн: 05.10.2023).

7. Еңбек даулары бойынша азаматтық іс № 6001-18-00-3гп/418 (Жүгінген күн: 05.10.2023).

УДК 378.1

ЦИФРОВЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В СФЕРЕ ИМУЩЕСТВЕННЫХ И ДОГОВОРНЫХ ОТНОШЕНИЙ

Л.Д. Буринова,

канд.юридических наук, доцент,

ФБГОУ ВО Калмыцкий государственный университет
имени Б.Б. Городовикова, г. Элиста, Россия

Түйіндеме. Мақалада Ресей Федерациясының Азаматтық кодексіне және басқа да нормативтік құқықтық актілерге өзгерістер енгізуді ескере отырып, Ресейде ақпараттық технологияларды қолдану жағдайында мүлктік және шарттық қатынастарды құқықтық реттеуді жетілдіру мәселелері қарастырылады. Зерттеудің мақсаты-Азаматтық құқықтағы цифрлық технологиялардың мәнін, олардың артықшылықтарының дәлелдерін ашу. Азаматтық құқықтағы цифрлық технологиялар құқықтық қатынастар субъектілерін сәйкестендіру, электрондық құжат айналымы, деректерді жинау, сақтау және өңдеу, трансшекаралық құқықтық қатынастарда пайдалану мәселелерін реттеу үшін қажетті шарт болып табылады.

Түйінді сөздер: Құқық, цифрлық технологиялар, электрондық мәмілелер, смарт-келісімшарт, электрондық құжат.

Resume. The article deals with the problems of improving the legal regulation of property and contractual relations in the conditions of using information technologies in Russia, taking into account amendments to the Civil Code of the Russian Federation and other regulatory legal acts. The purpose of the study is to reveal the essence of digital technologies in civil law, evidence of their advantages. It is shown that digital technologies in civil law are a necessary condition for resolving issues of identification of subjects of legal relations, electronic document management, data collection, storage and processing, and use in cross-border legal relations.

Key words: law, digital technologies, electronic transactions, smart contract, electronic document.

Введение. Непрерывное развитие цифровых технологий, масштабная автоматизация бизнес-процессов, активное внедрение во все сферы жизни человека технологии мультимедиа, информатизация общества, электронные средства коммуникаций приводят к формированию новых средств гражданско-правового регулирования в сфере договорных и

имущественных отношений. Вызовы современности в некоторых случаях порождают необходимость пересмотра устоявшихся в цивилистике подходов и выработки новых, как в теории, так и на практике. Формирование принципиально новой технологической среды на базе современных цифровых технологий оказывает существенное влияние на экономику, политику и социальные процессы современного мира [29, р.160]. Влияние современной технологической революции («цифровой революции») распространилось на систему права, как на национальном, так и на международном уровне. Применение цифровых технологий в договорных правоотношениях направлено на повышение эффективности и результативности ведения бизнеса в таких сферах, как гражданский оборот, финансовые технологии, интеллектуальная собственность, телекоммуникации, судопроизводство и нотариат, стандартизация, а также способствует упрощению и удобству работы корпоративных юристов. Современные перспективы развития гражданского права во многом связаны с использованием цифровых технологий в сфере имущественных отношений и определяются осознанием эффективности применения модели гражданско-правового регулирования цифровых прав и возможностей гражданского оборота цифровых технологий. Под влиянием цифровых технологий формируется новая область гражданско-правового регулирования в сфере института цифровых прав, а также устанавливается возможность совершения сделок с помощью электронных, иных технических средств, позволяющих воспроизвести в неизменном виде, содержание такой сделки на материальном носителе [30, р.90]. Методологическую основу работы составил системный подход. Использовались как общетеоретические (формализация, синтез, анализ), так частные (измерение, сравнение, наблюдение) методы исследования, метод сравнительно-правового исследования, включающий комплексный анализ особенностей гражданско-правового регулирования использования цифровых технологий на основе отечественного и зарубежного законодательного и правоприменительного опыта.

Нормативно-правовая база исследования. Цифровые технологии — это уже не только инструмент, но и новая среда существования человека. В этом аспекте важны и прикладные правоприменительные вопросы разработки необходимого законодательства, основанного на детальном исследовании происходящих процессов. Развитие цифровой экономики требует изменения российского законодательства в соответствии с новыми правоотношениями, которые возникают между особыми субъектами и по поводу необычных для традиционного понимания объектов. Говорить о правовом регулировании в данном случае можно, базируясь на комплексном подходе к цифровым правоотношениям как социотехнической системе [19, с.5].

Цифровая экосистема как общемировой тренд находится в центре внимания и российского законодателя. В законодательстве Российской Федерации существует ряд основных нормативно-правовых документов, регламентирующих договорные и имущественные отношения. Правовой основой Программы развития цифровой экономики в Российской Федерации являются:

- Конституция РФ, содержащая основные права и гарантии, среди которых можно выделить гарантию единства экономического пространства, свободу передвижения товаров, услуг и финансовых активов, а также поддержку конкуренции и свободы экономической деятельности в Российской Федерации и гарантию прав и свобод человека и гражданина и их защита [1];

- Гражданский Кодекс РФ, содержит ряд правовых норм, предусматривающих возможность заключения сделок посредством электронного обмена данными, а также позволяющих использовать электронные технологии для осуществления безналичных расчетов в банковском секторе [2];

- Налоговый Кодекс РФ разрабатывает специализированное программное обеспечение, которое позволит отслеживать все транзакции, совершаемые налогоплательщиками, осуществляющими деятельность в цифровом пространстве, что

позволит повысить качество налогового администрирования и снизит количество злоупотреблений со стороны налогоплательщиков [4];

– Закон Российской Федерации от 07.02.1992 № 2300-1 «О защите прав потребителей», в котором говорится, что продавец должен предоставить следующую информацию до заключения договора: основные потребительские свойства товара, его место изготовления, полное наименование продавца (изготовителя), а также цену, условия покупки и доставки, срок службы и гарантию, порядок оплаты, срок заключения договора [5];

– Федеральный закон «О контрактной системе в сфере закупок товаров, работ, услуг для обеспечения государственных и муниципальных нужд» устанавливает порядок размещения единых заказов, а также обеспечивает гласность и прозрачность при размещении заказов в целях эффективного использования денег, развития добросовестной конкуренции, предотвращения коррупции, регулирования отношений, связанных с размещением заказов [10].

– Федеральный закон РФ № 63 «Об электронной подписи» дополнительно подтверждается сертификатом, выданным аккредитованным удостоверяющим центром. Сообщение с усиленной квалифицированной ЭП во всех случаях приравнивается к бумажному документу с собственноручной подписью. [8];

– Федеральный закон РФ № 161 «О национальной платежной системе» [9];

– Постановление Правительства РФ от 15 апреля 2014 г. N 313 «Об утверждении государственной программы Российской Федерации «Информационное общество» //Собрание законодательства Российской Федерации от 5 мая 2014 г. - N 18 (часть II). - Ст. 2159. [15].

- Закон РФ от 23 сентября 1992 г. № 3523-1 «О правовой охране программ для электронных вычислительных машин и баз данных» [15].

-Государственная программа Российской Федерации «Информационное общество» [15]

- Программа «Цифровая экономика Российской Федерации» [16].

С 1 октября 2019 года в Гражданском кодексе РФ появились цифровые права, смарт-контракты и big data в связи с принятием Федерального закона № 424632-7 «О внесении изменений в части первую, вторую и статью 1124 части третьей ГК РФ» (о цифровых правах) [3].

Активное использование современных цифровых технологий, технических возможностей способствует формированию новой среды правовой регламентации и, одновременно, актуализирует проблему адаптации гражданско -правового регулирования к возможностям применения цифровых технологий, правовой охраны и использования современных результатов интеллектуальной деятельности в сфере цифровых технологий. Этому способствуют положения федеральных законов, актов Президента Российской Федерации и Правительства Российской Федерации, иных нормативных правовых актов, регламентирующих сферу информационных и коммуникационных технологий применительно к формированию новой технологической основы [12,13,14].

Результаты и дискуссия. В отечественной науке вопросы использования цифровых технологий в гражданском праве, оборота цифровых прав, проблемы распоряжения такими правами и создаваемыми с использованием цифровых технологий ранее не известных праву цифровых объектов (сущностей), связанные этим перспективы совершенствования гражданского законодательства являлись предметом ряда научных исследований.. В работе С.С. Мытенкова, Б.А. Желенкова рассматриваются наиболее успешные модели зарубежной цифровизации для определения её основных трендов. В частности, разобраны кейсы США, Японии и Швеции. [25, с.45].

Цифровизация с одной стороны позволяет повысить эффективность работы частной организации, стимулируя создание инновационных технологий, а с другой стороны формирует продукты, которые становятся одними из самых востребованных предметов потребления, создавая уникальные возможности для повышения уровня жизни всего

населения. Она позволяет освободиться от физического труда, обучаться и работать вне зависимости от места жительства и быть информационно осведомленным о наиболее важных событиях, касающихся как всего мира, так и отдельно взятого человека. Государство, в свою очередь, также видоизменяется под воздействием данного процесса. Вырабатываются решения по проблемам, связанным с бюрократией, упрощается коммуникация между гражданами и государственными институтами, формируется концепт электронного правительства. В подобном триединстве заинтересованности в проведении цифровизации со стороны населения, государства и частного сектора [25, с.45].

По мнению американского исследователя Д. Рифкина, в основе четвертой промышленной революции лежат цифровые технологии. Она базируется на цифровой революции и включает в себя новейшие технологии, обуславливающие появление беспрецедентных изменений парадигм в экономике, социуме, бизнесе, в каждом отдельном человеке.[31, р.47].

В статье Л.А. Родионова рассматривается изменение правовой базы в целях внедрения и использования информационных технологий в цифровой экономики России, включая совершенствование механизмов предоставления финансовых услуг в электронной форме и обеспечение их информационной безопасности на основе внесения изменений в Гражданский кодекс РФ и иных нормативно-правовых актах. [26, с.31]. Я. Лазарев в теории и практике выделяет общие проблемные вопросы, возникающие при заключении сделок в Интернете: признание сделки незаключенной, неосведомленность лица об условиях соглашения, технический сбой, недобросовестное поведение сторон соглашения или третьих лиц, недобросовестное поведение лиц, осуществляющих передачу данных, идентификация личности подписанта, несовпадение воли и волеизъявления подписанта, неэффективность способов защиты нарушенных прав и др. [24]. А.А. Карцхия под цифровыми технологиями понимает Интернет вещей (Internet of things), искусственный интеллект и машинное обучение (Artificial intelligence & Deep learning), технологии на принципах распределенного реестра (Blockchain), «облачные» компьютерные сервисы и вычисления (Cloud computing), «умные» комплексы и устройства (Smart everything), Большие данные (Big Data), виртуальная и дополненная реальность (Augmented & additive reality), современные биоинженерные технологии (Biotech), системы кибербезопасности (Cybersecurity), а также социальные сети (Facebook, VK, Twitter), цифровые двойники (Digital twins), цифровые технологические платформы (агрегаторы) и связанные с ними иные технологии, которые создали технологический базис для формирования принципиально новой среды гражданско-правового регулирования. [22, с. 17].

Попытаемся обратить внимание на некоторые проблемы правового регулирования цифровых технологий в сфере имущественных и договорных правоотношений.

С 1 октября 2019 года в Гражданском кодексе РФ появятся цифровые права, смарт-контракты и big data в связи с принятием Госдумой в окончательном третьем чтении проект федерального закона № 424632-7 «О внесении изменений в части первую, вторую и статью 1124 части третьей ГК РФ» (о цифровых правах). Таким образом закрепляется базовое определение «цифровое право», юридический аналог термина «токен». Введена новая статья 141.1 ГК «Цифровые права»; Осуществление, распоряжение, в том числе передача, залог, обременение цифрового права другими способами или ограничение распоряжения цифровым правом возможны только в информационной системе без обращения к третьему лицу.

Согласно положениям ГК РФ, действовавшим до вступления в силу рассматриваемых нововведений, сделка в письменной форме могла быть заключена в виде:

- единого документа, подписанного собственноручно обеими сторонами;
- единого документа, подписанного с помощью факсимильного воспроизведения подписи с помощью средств механического или иного копирования;
- единого документа, подписанного с помощью электронно-цифровой подписи (простой или усиленной);

-единого документа, подписанного с помощью иного аналога собственноручной подписи (какого-либо персонального идентификатора, например, адреса электронной почты);

-обмена документацией посредством почтовой, телеграфной, телетайпной, телефонной, электронной или иной связи, позволяющей достоверно установить, что документ исходит от стороны по договору[27, с. 6].

Закон № 34-ФЗ устанавливает новый способ заключения письменной сделки – с помощью электронных либо иных технических средств, позволяющих воспроизвести на материальном носителе в неизменном виде содержание сделки. Причем допустимо использовать любой вариант, благодаря которому можно установить заключившее сделку лицо – в этом случае требование о наличии подписи считается выполненным (п. 1 ст. 160 ГК РФ в редакции Закона № 34-ФЗ).

Пункт 2 ст. 434 ГК РФ также претерпел изменения. Новая редакция данной нормы устанавливает, что договор в письменной форме может быть заключен путем составления одного документа (в том числе электронного), подписанного сторонами, или обмена письмами, телеграммами, электронными документами либо иными данными.

Основное различие рассматриваемых правил о совершении письменной сделки:

по старым правилам письменная сделка могла быть совершена либо путем составления единого документа, либо путем обмена документацией (в том числе и в электронной форме);

по новым правилам сделка может быть совершена, помимо вышеуказанных способов, еще и с помощью электронных либо иных технических средств, позволяющих воспроизвести ее содержание в неизменном виде, без указания на обязательное составление какого-либо документа.

Это кардинально меняет условия совершения сделки в практической сфере. Согласно пояснительной записке к законопроекту, данные нововведения вводятся для целей облегчения совершения сделок с цифровыми правами. Выражение лицом своей воли с помощью электронных или иных технических средств (например, при заполнении формы в интернете) приравнивается к простой письменной форме сделки. По замыслу законодателя, это должно стать основой для заключения так называемых «смарт-контрактов», а также упростить совершение односторонних сделок. Письменная форма будет считаться соблюденной при выражении воли с помощью технических средств, если:

Согласно условиям принятия волеизъявления достаточно совершения указанных действий (например, из условий вытекает, что нажатия клавиши «ОК» достаточно для полноценного волеизъявления);

Из сложившегося в соответствующей сфере деятельности обычая следует, что таких действий достаточно.

Часть волеизъявлений сегодня совершаются путем отправки сигналов с помощью клавиш на смартфонах или компьютерах. Такие действия являются юридически значимыми сообщениями (ст. 165.1 ГК РФ), причем большинство из их представляют собой еще и односторонние сделки.

Включение уточнений в ст. 160 ГК РФ позволит дать толчок новым способам выражения воли субъектов гражданского права при выдаче доверенностей, выдаче согласия на совершение сделки, отказе от договора и т.п.

Владельцы малого предпринимательства имеют возможность легко выходить на интернет-рынок через маркетплейсы. [21, с. 17]. Маркетплейсы – программные комплексы, интернет-сайты, где самостоятельные и дееспособные участники гражданского оборота своей волей и в своем интересе совершают между собой сделки. При построении соответствующих отношений маркетплейсы стремятся максимально дистанцироваться от участия в правоотношениях, складывающихся между пользователями соответствующего сервиса/платформы и делают акцент исключительно на предоставлении информационных услуг и услуг торговой площадки. Классическим примером маркетплейса является Wildberries, Ozon, TAOBAO, Amazon.

Обратим внимание на новеллы регулирования такой разновидности сделки, как «смарт-контракт».

Закон № 34-ФЗ ввел в ст. 309 ГК РФ пункт, согласно которому при наступлении определенных обстоятельств сделка может быть исполнена без направленного на исполнение обязательства отдельно выраженного дополнительного волеизъявления его сторон путем применения информационных технологий, определенных условиями сделки. Тем самым данная норма вводит новый способ обеспечения исполнения обязательств – применение информационных технологий.

«Смарт-контракт» представляет собой программу для ЭВМ, которая отслеживает и обеспечивает исполнение обязательств. Стороны прописывают в таком «контракте» условия сделки, сроки, ответственность за их невыполнение и подписывают ее цифровыми подписями.

Далее компьютерная программа «смарт-контракт»

- самостоятельно устанавливает, все ли условия исполнены, какие нарушения допущены;

- принимает соответствующие решения об исполнении и завершении сделки, выдаче денег либо иного имущества, наложении и списании неустоек, блокировке счета и т.д.

По замыслу законодателя, после идентификации пользователей в системе дальнейшее их поведение подчиняется алгоритму компьютерной программы, организующей сеть, а лицо, «покупающее» тот или иной виртуальный объект (цифровое право), получит этот объект автоматически при наступлении указанных в пользовательском соглашении обстоятельств. Тем самым воля, направленная на заключение договора, в такой сделке включает в себя и волю, направленную на исполнение возникшего обязательства.

Такие нововведения должны повлечь революционные изменения в сфере заключения, исполнения и расторжения сделок, что затронет целый пласт отношений в гражданском правовом поле.

Применение электронных видов сделок, таких как «смарт-контракты», может найти широкое применение в таких сферах, как интернет-продажи, поставка товаров и сырья, перевозки и логистика, страхование, сфера исключительных прав и интеллектуальной собственности и др. [18, с. 17].

Сфера применения «смарт-контрактов» в настоящее время обширна и фактически не освоена ввиду отсутствия законодательного регулирования таких форм сделок. Но эта ситуация определенно изменится в связи с вступлением в силу Закона № 34-ФЗ.

К простой письменной форме сделки приравнивается выражение лицом своей воли с помощью электронных или других аналогичных технических средств. Устанавливается, что дистанционное выражение лицом своей воли с помощью электронных или иных технических средств считается выражением воли в надлежащей письменной форме, если: используемые при волеизъявлении технические средства позволяют воспроизвести на материальном носителе в неизменном виде содержание сделки; использован любой способ, позволяющий достоверно определить лицо, выразившее волю. Внесена определенность в сферу использования «самоисполняемых сделок». Смарт-контракт не является отдельной сделкой, это всего лишь условие об автоматическом исполнении любого гражданско-правового договора. Лицо, покупающее тот или иной виртуальный объект, получит его автоматически при наступлении указанных в соглашении обстоятельств, то есть исполнение произведет сама информационная система. В практике имеют место быть проблемные вопросы, возникающие при заключении сделок в Интернете: признание сделки незаключенной, неосведомленность лица об условиях соглашения, технический сбой, недобросовестное поведение сторон соглашения или третьих лиц, недобросовестное поведение лиц, осуществляющих передачу данных, идентификация личности подписанта, несовпадение воли и волеизъявления подписанта, неэффективность способов защиты нарушенных прав и др. Возникающие проблемы частично компенсируются судебной практикой и обычаями делового оборота. Новая статья 783.1 ГК предусматривает конструкцию договора об оказании услуг по предоставлению информации. Договором может быть указана обязанность не совершать

действия, в результате которых передаваемая информация может быть раскрыта третьим лицам. С точки зрения юридической техники Л.А. Родионов полагает, что все предлагаемые базовые понятия должны быть закреплены в Гражданском кодексе Российской Федерации, иначе мы получим много коллизий при практической реализации цифровых технологий в гражданско-правовых отношениях. [26].

В научной литературе возникает спор, к какому виду сделок отнести заключенную сделку при помощи электронных технологий, ведь нормы Гражданского кодекса закрепляют с точностью два вида форм: устная и письменная. Многие авторы придерживаются мнения, что такую сделку можно отнести к письменной сделке, если она была заверена при помощи электронной подписи. Но в этом и заключается одна из главных сложностей электронной формы [20, с. 471]. Применение ЭЦП не защищает от неправомерного доступа к электронным документам. Поэтому заключение сделки через сеть несет в данном случае риски. Они могут быть связаны не только с процессом правомерности сделки, но и с тем, что покупатель может получить товар с браком или не получить его вовсе. На практике такие случаи разрешаются весьма по-разному.

Спорной точкой зрения является вопрос об определении местоположения сторон, из-за этого трудно определить место совершения сделок, ведь от решения этого вопроса будут зависеть права сторон. Сложность заключается не только в том, что стороны могут быть в других точках мира, но и разных интернет-серверах. Один из волеизъявителей может быть также в движении, например, на воздушном судне. Субъект может, при этом, вообще не иметь определенного адреса помещения, тогда местом совершения сделки принято считать адрес интернет-сайта или его веб-сервер [28, с. 188].

Заключение.

Актуальным становится изменение правовой базы в целях внедрения и использования инновационных технологий в имущественных и договорных отношениях, включая совершенствование механизмов предоставления финансовых услуг в электронной форме и обеспечение их информационной безопасности. Речь идет о внесении изменений в Гражданский кодекс РФ.

Феномен трансформации правового регулирования под влиянием цифровых технологий выражается в особенностях цифрового гражданского оборота. Проведенное исследование позволяет сделать вывод о том, что исчерпывающий перечень объектов гражданских прав, закрепленный в 128 статье Гражданского кодекса РФ, означает возможность отнесения новых цифровых объектов только к уже имеющимся видам объектов гражданских прав. Однако активное развитие науки и техники, а также цивилистической мысли способствует возникновению новых видов объектов гражданских прав, в том числе цифровых. Так, например, в научном сообществе существуют предложения о том, чтобы рассматривать справочные правовые системы в качестве особого сложного объекта гражданских прав.

Также отнесение криптовалюты к категории «иного имущества» - впервые, на том основании, что в гражданском законодательстве нет закрытого перечня объектов гражданских прав. Таким образом, перечень объектов гражданских прав должен быть открытым. [17,с.338].

2. Законодательное закрепление и признание цифровых прав в качестве объектов гражданских прав, безусловно, свидетельствует о том, что законодатель заложил фундамент для дальнейшего развития цифровых отношений. Однако отсутствие должного законодательного урегулирования данных объектов порождает множество проблем в правоприменительной практике. Так, например, понятие «цифровые права» в Гражданском кодексе РФ представлено слишком абстрактно, отсутствие конкретики порождает трудности с отнесением конкретных имущественных прав к цифровым. Кроме того, закрепленное законодателем определение, признаки цифровых прав не охватывают множество тех цифровых объектов, по поводу которых на сегодняшний день объективно складываются гражданско-правовые отношения в цифровой экономике. Указанные обстоятельства требуют внесения изменений в дефиницию цифровых прав.

Новые объекты гражданских прав обладают нематериальной природой, обладают реальной или потенциальной экономической ценностью. В цифровую эпоху данные (информация, сведения, базы данных, информационные активы) являются ключевым объектом формирующихся правоотношений. Данные сегодня являются дорогостоящим активом за счет своей альтернативной стоимости, которая возрастает с появлением новых проектов, сфер их применения. Требуется разрешения вопроса о правовом режиме обработки массивов данных, формально не относящихся к информации ограниченного доступа.

3. Специфичность смарт-контракта состоит в использовании компьютерной техники, специализированного программного обеспечения и шифрующих математических алгоритмов. СК внедряется с распределенную децентрализованную сетевую инфраструктуру, именуемую блокчейном. Он может использоваться любым лицом, физическим или юридическим, имеющим доступ к интернету, не требуя использования посреднических структур. анонимность контрагентов, с одной стороны, является благом, но с другой – делает практически невозможной его идентификацию в случае совершения мошеннических действий. Отсутствие правовой базы создает сложности с компенсацией расходов и взысканием убытков при применении смарт-контрактов. Законодательство РФ плохо адаптировано к правовому регулированию смарт-контрактов, и в этом аспекте возможны любые изменения, как позитивные, так и негативные.

Изложенные доводы требуют принятия специального закона для унификации законодательства по отдельным аспектам правового регулирования гражданского оборота цифровых объектов, признания и распоряжения цифровыми правами, в котором будут установлены правовые основы единообразного имущественного оборота и правового режима регулирования имущественных цифровых прав.

Список использованной литературы

1. Конституция РФ (принята на всенародном голосовании 12 декабря 1993 г.)// Российская газета. – 1993. – 25 декабря (с изм. и доп.).
2. Гражданский кодекс Российской Федерации. Часть первая от 30 ноября 1994 г. № 51-ФЗ // Собрание законодательства Российской Федерации. – 1994. – № 32, ст. 3301.
3. Федеральный закон от 18 марта 2019 г. N 34-ФЗ "О внесении изменений в части первую, вторую и статью 1124 части третьей Гражданского кодекса Российской Федерации"// [Электронный ресурс]. - Режим доступа: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_320398/- дата обращения: 02.07.2023 г.
4. Налоговый кодекс Российской Федерации. Часть вторая от 05 августа 2000 г. № 117-ФЗ // Собрание законодательства Российской Федерации от 7 августа 2000 г.- N 32. -Ст. 3340.
5. Закон РФ от 7 февраля 1992 г. N 2300-I «О защите прав потребителей»// Ведомости Съезда народных депутатов Российской Федерации и Верховного Совета Российской Федерации от 9 апреля 1992 г.- N 15.- Ст. 766.
6. Федеральный закон от 7 июля 2003 г. № 126-ФЗ 26 октября 2002 года N 127-ФЗ «О связи » (в редакции от 18 марта 2023 года // Собрание законодательства РФ. - 14 июля 2003 г.- N 28. - Ст. 2895.
7. Федеральный закон от 7 июля 2003 г. № 126-ФЗ 26 октября 2002 года N 127- «Об информации, информационных технологиях и о защите информации» // Собрание законодательства РФ. - 31 июля 2006 г.- N 31 (часть I).- Ст. 3448.
8. Федеральный закон от 6 апреля 2011 г. N 63-ФЗ «Об электронной подписи»// Собрание законодательства РФ. - 11 апреля 2011 г. - N 15. - Ст. 2036.
9. Федеральный закон от 27 июня 2011 г. N 161-ФЗ «О национальной платежной системе»//Собрание законодательства РФ от 4 июля 2011 г.- N 27. - Ст. 3872

10. Федеральный закон от 5 апреля 2013 г. N 44-ФЗ «О контрактной системе в сфере закупок товаров, работ, услуг для обеспечения государственных и муниципальных нужд»// Собрание законодательства Российской Федерации от 8 апреля 2013 г. - N 14. - Ст. 1652.
11. Закон РФ от 23 сентября 1992 г. № 3523-1 «О правовой охране программ для электронных вычислительных машин и баз данных»// Ведомости Съезда народных депутатов Российской Федерации и Верховного Совета Российской Федерации от 22 октября 1992 г. - N 42. - Ст. 2325.
12. Указ Президента Российской Федерации от 1 декабря 2016 г. № 642 «О стратегии развития научно-технологического развития Российской Федерации»//Собрание Законодательства Российской Федерации. – 2016. – № 49. -Ст. 6887.
13. Указ Президента Российской Федерации от 7 июня 2018 г. № 20416 «О национальных целях и стратегических задачах развития Российской Федерации на период до 2024 года» // Собрание Законодательства Российской Федерации. – 2018. –№ 20.- Ст. 2817.
14. Указ Президента Российской Федерации от 9 мая 2017 г. № 203 /7 «О стратегии развития информационного общества в Российской Федерации на 2017–2030 годы»// Собрание Законодательства Российской Федерации. – 2017. – № 20.- Ст. 2901.
15. Постановление Правительства РФ от 15 апреля 2014 г. N 313 «Об утверждении государственной программы Российской Федерации «Информационное общество» //Собрание законодательства Российской Федерации от 5 мая 2014 г. - N 18 (часть II). - Ст. 2159.
16. Распоряжение Правительства Российской Федерации от 28 июля 2017 г. № 1632-р «Программа «Цифровая экономика Российской Федерации» <https://www.garant.ru/products/ipo/prime/doc/71634878/>(дата обращения: 25.07.2023).
17. Булохов, И. И. Проблемы правового регулирования цифровых объектов гражданских прав // Молодой ученый. — 2023. — № 17 (464). — С. 337-339. — URL: <https://moluch.ru/archive/464/102071/> (дата обращения: 25.07.2023).
18. Гавриленко В. Электронная форма сделок и «смарт-контракты»: что это такое и как может повлиять на привычное правоприменение? // <https://www.garant.ru/ia/opinion/author/gavrilenko/1299018/117544> (дата обращения: 07.07.2023)
19. Егорова М. От редакции. Введение // Право и цифровая экономика. – 2018. - № 1(01). – С.5 – URL: https://alrf.ru/upload/medialibrary/054/PRAVO_joined_PRINT9.pdf (дата обращения 22.05.2023)
20. Забияка Л. Е. Проблемы действительности сделок, совершенных в электронной форме // Интеллектуальные ресурсы — региональному развитию. 2018. № 1. С. 471–475.
21. Искусственный интеллект (ИИ) / Artificial Intelligence (AI) как ключевой фактор цифровизации глобальной экономики // CRN/RE («ИТ-бизнес»). – 24.02.2017 [Эл. ресурс].URL: <https://www.crn.ru/news/detail.php?ID=117544> (дата обращения: 07.07.2023)
22. Карцхия А.А. Гражданско-правовая модель регулирования цифровых технологий Автореф. дисс. докт юридических наук: М., 2019.-43с.
23. Касаткина В. В. Токен и криптовалюта : их понятие и взаимосвязь в цифровой экономике // Цифровые технологии в экономической сфере : возможности и перспективы : сб. науч. ст.. Тамбов, 2017. С. 22-25.
24. Лазарев Я. Цифровая среда - новое поле для гражданского права. Интернет ресурс: <http://отрасли-права.рф/article/19805>. (дата обращения 25.07.2023).
25. Мытенков С.С., Желенков Б.А. Цифровизация в России и мире через призму взаимодействия государства, бизнеса и населения// Журнал «БИЗНЕС. ОБЩЕСТВО. ВЛАСТЬ». Сентябрь 2022. №2-3 (44-45)
26. Родионов Л.А. К вопросу о правовой характеристике цифровых технологий в гражданском праве// Международный журнал гуманитарных и естественных наук. № 4-3 (31), 2019 года. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/k-voprosu-o-pravovoy-harakteristike-tsifrovyyh-tehnologiy-v-grazhdanskom-prave> (дата обращения: 25.07.2023).

27. Талапина Э.В. Право и цифровизация: новые вызовы и перспективы // Журнал российского права. – 2018. - № 2. – С.6 – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/pravo-itsifrovizatsiya-novye-vyzovy-i-perspektivy/viewer> (дата обращения 20.07.2023)

28. Хмыз, П. А. Заключение сделок в электронной форме / П. А. Хмыз. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. — 2020. — № 47 (337). — С. 410-412. — URL: <https://moluch.ru/archive/337/75275/> (дата обращения: 25.07.2023).

29. Trade and Development Report : UNCTAD/TDR 2017 : Beyond austerity: Towards a Global New Deal : report by the Secretariat of the UN conference on trade and development.- New York and Geneva : UNCTAD, 2017. - Vol. 13. - P. 47. - 169 p. -ISBN 978-92-1-112913-7.

30. Acemoglu D., Restrepo P. (2018). Demographics and Automation. NBER Working Paper Series, Working Paper 24421, Cambridge. 93p.- https://www.nber.org/system/files/working_papers/w24421/w24421.pdf

31. Jeremy Rifkin // The European Dream: How Europe's Vision of the Future Is Quietly Eclipsing the American Dream. — N. Y.: J. P. Tarcher / Penguin, 2004. — VIII, 434 p. — ISBN 978-1585423453.

УДК 341.231.7

ПРОБЛЕМЫ ЗАКОНОДАТЕЛЬНОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ И РЕАЛИЗАЦИИ СВОБОДЫ ВЕРОИСПОВЕДАНИЯ В КАЗАХСТАНЕ

Ж.И. Ердешова

Магистр права кафедры Гражданско-правовых дисциплин, Атырауский университет имени
Х.Досмухамедова, г.Атырау
zh.yerdeshova@asu.edu.kz

У.Х. Идресова

Кандидат исторических наук, Атырауский университет имени Х.Досмухамедова, г.Атырау
u.idressova@asu.edu.kz

Д.У. Айтмуханова

Магистр права кафедры Гражданско-правовых дисциплин, Атырауский университет имени
Х.Досмухамедова, г. Атырау
d.aitmukhanova@asu.edu.kz

Түйіндеме: Мақалада діни қызметтің құқықтық реттелуі және оған көпұлттылықтың сенім нанымға деген әсері және олардың қоғамдық қатынастарға әсер етуі туралы баяндалған. Еліміздің Конституциясына сәйкес тілі мен дінге көзқарасына қарамастан барлық азаматтардың заң алдында теңдік қағидаттарына және әрбір азаматтың жеке наным-сеніміне құрметпен қарауға негізделген мемлекеттік-конфессиялық қатынастардың зайырлы моделі орын алды. Жалпы қабылданған әлемдік нормаларға сәйкес мемлекет азаматтарының құқықтары мен қоғамдық қауіпсіздіктің қорғалуын қамтамасыз ету мақсатында діни ұйымдардың қызметін реттеуге және бақылауға мүмкіндік алды. Қазақстанның мемлекеттік саясаты азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын құрметтеуге негізделген қағидаттарды басшылыққа алады. Сонымен бірге, елдегі қалыптасқан мемлекеттік-конфессиялық қатынастар барлық конфессиялар мен діни топтардың тең құқықтығын қамтамасыз етуге бағытталған. Еліміздің әлемдік және дәстүрлі діндер көшбасшыларының арасындағы үндестіру байланыстарын орнықтыру бағытындағы істері, мақсаттары діни достастыққа бағытталған қадамдардың бірі ретінде сипатталады. Дін аясындағы мемлекеттің саясаты дінаралық келісімді сақтау, қоғамдағы өзара діни төзімділікті насихаттау мақсаттарын көздейді. Қазақстанның дін аясындағы саясаты – конфессияаралық келісімнің, діни ахуалдың тұрақтылығының кепілі. Мақалада діни қатынастардың құқықтық реттелу жағдайы және мемлекеттің

діни басқармасының қызметін реттеу үшін құқықтық нормалар қағидалары туралы баяндалады.

Кілт сөздер: азаматтардың діни құқықтары, діни бірлестіктер, мемлекеттік басқару, діни конфессиялар, діни ақпараттық материалдар

Resume: The article describes the legal regulation of religious activity and the influence of multi-nationality on beliefs and their impact on public relations. In accordance with the Constitution of the country, there was a secular model of state-confessional relations based on the principles of equality of all citizens before the law and respect for the personal beliefs of each citizen, regardless of language and attitude to religion. In accordance with generally accepted international norms, the State has been given the opportunity to regulate and control the activities of religious organizations in order to ensure the protection of citizens' rights and public safety. The state policy of Kazakhstan is guided by the basic principles of respect for the rights and freedoms of citizens. At the same time, the existing state-confessional relations in the country are aimed at ensuring equality of all faiths and religious groups. The activities and goals of the country to establish organizational ties between the leaders of world and traditional religions are characterized as one of the steps aimed at religious Community. The State's policy in the sphere of religion pursues the goals of preserving interreligious harmony, promoting mutual religious tolerance in society. Kazakhstan's religious policy is a guarantee of interfaith harmony and stability of the religious situation. The article describes the state of legal regulation of religious relations and the principles of legal norms for regulating the activities of the religious administration of the state.

Keywords: religious rights of citizens, religious associations, public administration, religious confessions, religious information materials

Введение. За 30 лет независимости Республика Казахстан сформировалась как суверенное государство, принятое мировым сообществом, имеющее опыт успешного продвижения религиозного и конфессионального диалога и согласия. На территории страны на протяжении веков проживали представители различных этносов и конфессий, взаимно обогащались культурными ценностями проживанием друг друга. Казахстан сформировал платформу политической, правовой и социально-экономической среды, комфортные для совершенствования культуры и традиционных духовных ценностей разных национальностей, проживающих на территории Казахстана [1].

По мнению ученых, исследующих историческое развитие религиозной ситуации в Казахстане, пришли к выводу, что ислам, с одной стороны, показал свою жизнеспособность в казахской культуре, с другой стороны, он не имел достаточно важной политической роли в жизни нашей страны. По их мнению, по сравнению с обществами, где широко распространена исламская религия, ислам в казахской степи не превратился в целостную систему, которая в силу образа жизни местного населения всесторонне регулирует все сферы общественной жизни.

Одним словом, можно сказать, что степная демократия смогла приспособить к себе роль и функции ислама в общественных отношениях. Несомненно, что Ханская система, стоявшая у истоков казахского государства в целом, обращалась к мусульманским правовым нормам. Это видно и по тому, что нормы законодательства основаны на шариате в законодательном кодексе Тауке-хана «Жеті Жарғы» [2].

Конечно, исторические периоды в составе последующей Российской империи и в советском строе привели к некоторому разрыву религиозной традиции в казахском обществе и значительному размыванию национальной и религиозной идентичности, которая формировалась веками. С этой точки зрения можно сказать, что государственно – религиозные отношения в современном казахском обществе составляют симбиоз светских позиций традиционного периода, советского времени и современности.

Следует отметить, что западные ученые, изучающие государственно – религиозные отношения, отмечают, что на формирование взаимоотношений государства и религиозных организаций и их развитие в определенном направлении оказывают влияние и другие

факторы, например, тенденция участия граждан в развитии этой сферы также занимает важное место. Очевидно, что такие взгляды возникли под влиянием демократических институтов и ценностей в современном мире.

Законодательно скоординированная работа религиозных объединений в стране является основополагающим принципом становления страны в качестве современного правового государства, и государство является гарантом стабильности и равноправия всех зарегистрированных религиозных объединений. При этом следует отметить, что действующий закон, регулирующий религиозную сферу страны, в преамбуле отражает историческую роль ислама ханафитского направления и православного христианства в развитии народной культуры и духовной жизни, уважает другие религии, совместимые с духовным наследием народа Казахстана. Такая позиция организации отношений между государством и религией в полной мере соответствует цели установления в стране культурного и мировоззренческого многообразия и плюрализма.

Материалы и методы исследования. Одной из сложных категорий современных социально-гуманитарных наук, в том числе юриспруденции и религиоведения, является светскость. Принцип светскости является одним из главных принципов формирования и функционирования большинства современных стран как правовых государств. Тем не менее, секуляризм-понятие всесторонне не вполне детерминированное.

Неопределенность содержательного смысла данного понятия приводит к различным дискуссиям. Важное значение в рассматриваемом нами вопросе имеет соотношение «светского» и «религиозного». Как отмечает российский исследователь И. В. Понкин, термин секуляризм в большей степени используется применительно к соотношению государства и религиозных объединений. Общественные и научные дискуссии о светском характере государства, светском содержании государственного и муниципального образования свидетельствуют о наличии противоположных взглядов [4]. Некоторые утверждают, что светское государство отделено от религии, соответственно государственная служба и образование свободны от религиозных символов и содержания. Другие расценивают секуляризм как обеспечение конституционных прав граждан, в том числе религиозных свобод. Такое многообразие в трактовке светского характера государства свидетельствует о том, что внешняя определенность понятия светскости в конечном счете столь сложна. Мы предполагаем, что секуляризм является сложным понятием, и его можно рассматривать в нескольких аспектах.

Представители религиозных объединений принимают активное участие в работе Ассамблеи народа Казахстана, консультативно-совещательных органов на республиканском и местном уровнях. Приверженность народа страны ценностям добра и мира, позитивные диалоги конфессий и культур, взвешенная государственная политика в религиозной сфере, а также традиции единения представителей различных религий, укоренившиеся в глубинах истории для укрепления стабильности казахстанского общества, по-прежнему оказывают положительное влияние на внутреннюю обстановку в стране. Известно, что тем самым мы сохраняем стабильность нашей страны. Внутренняя и внешняя политика Казахстана является демонстрацией для всего мира, что религия играет важную роль в сохранении стабильности и согласия внутри страны, укреплении общенационального единства универсальных общечеловеческих ценностей, что различные религии и конфессии могут сосуществовать и гармонично развиваться на основе полного взаимопонимания и уважения.

Согласно законодательству «О некоммерческих организациях» в стране под определением понятия религиозного объединения понимается добровольное объединение граждан, объединившихся в установленном законодательными актами порядке на основе общности своих интересов для удовлетворения духовных потребностей [3]. Участники (члены) религиозного объединения не сохраняют прав на переданное ими этой организации имущество, в том числе на членские взносы. Они не отвечают по обязанностям религиозного объединения, а религиозное объединение не отвечает по обязанностям своих членов. Особенности правового положения религиозного объединения регулируются действующим

законодательством, такими как, ЗРК «О национальной безопасности Республики Казахстан» от 6 января 2012 года, ЗРК «О борьбе с терроризмом» от 13 июля 1999 года, ЗРК «О религиозной деятельности и религиозных объединениях».

Очевидно, что Казахстан, как полиэтническое и многоконфессиональное независимое государство, лидирует в формировании своеобразной модели и порядка взаимоотношений между государством и религиозными объединениями. Тем не менее, учитывая и религиозные взгляды молодежи в современном обществе, нельзя забывать, что пути усиления религиозного воспитания все еще необходимо укреплять и держать под постоянным контролем государства.

Абсолютное большинство жителей Казахстана считают себя мусульманами и не препятствуют свободной реализации других религиозных верований. Об этом свидетельствует увеличение числа немусульманских религиозных объединений. С момента обретения независимости количество православных, католических, протестантских общин увеличилось в несколько раз.

Комплексный подход к реализации государственной политики в сфере религии является одним из принципов внутренней политики Казахстана, которые имеет многообразные формы проявления, в том числе, в системе правоохранительных, специальных органов и ВС РК, в средствах массовой информации, в системах образования и здравоохранения, культуры и спорта. [1]

В настоящее время одной из важнейших проблем в сфере религиозных отношений является широкое внедрение принципов толерантности в практику общественной жизни. Толерантность означает способность и готовность воспринимать другого без сопротивления в английском языке, а во французском – уважение свободы другого, его стиля мышления, поведения, политических и религиозных взглядов. Толерантность используется в восточных странах в смысле милосердия к другому, прощения, сострадания.

Реализация государственной политики в религиозной жизни общества сегодня является важным способом формирования четкой гражданской позиции населения в непризнании различных деструктивных, в том числе псевдорелигиозных идей. Деятельность центральных государственных и местных исполнительных органов требует постоянного развития и совершенствования работы в реализации задач по профилактике и противодействию религиозному экстремизму [5].

Результаты и их обсуждение. Современное общество требует проведения надлежащей, четкой разъяснительной и превентивной работы с групп населения, не способных противостоять распространению деструктивных религиозных идей в целях искоренения радикальных проявлений.

Цель и основные направления противодействия экстремизму и норм определяются целым рядом специального законодательства.

Одним из факторов усиленного обеспечения мер безопасности является возможность присутствия в стране сторонников радикальных и незарегистрированных религиозных течений, а также террористических и экстремистских организаций, запрещенных по решению суда на территории Казахстана. На практике имеют место случаи обострения конфликта членов радикальных религиозных течений с официальными представителями духовенства, а потому последним необходимо вести мероприятия просветительного и разъяснительного характера в системе образования. Как известно, информация, поступающая через социальные сети, способствуют формированию религиозного мировоззрения молодого поколения [6].

Растет риск распространения онлайн-проповедей в социальных сетях лиц, проповедующих религию экстремистского толка. До сих пор имеют место факты распространения религиозной литературы за пределами стационарных помещений, установленных для этой цели [9].

Запрет на ношение религиозной атрибутики, в частности хиджаба имеет негативные последствия, особенно для стран, где преобладающее большинство населения являются мусульманами. Казахстан в этом случае находится в противоречивой ситуации. Хотя и в республике по разным оценкам проживают более 75 процентов мусульман, не все из них

являются практикующими верующими. Это связано со степной культурой, которая относительно позднее приняла ислам с рудиментами шаманизма и тенгрианства. К относительной пассивной религиозности также способствовала почти 70 летняя коммунистическая власть. После обретения независимости коренной народ страны начал возвращаться к своим религиозным корням, что отразилось в количестве мечетей и в общем количестве людей, практикующих ислам. Однако, после обретения независимости в Казахстан также пришли различные экстремистские организации и течение не согласные с позицией муфтията страны, которые смогли найти последователей используя слабую религиозную просвещенность населения.

Таким образом в республике сформировалось общество с неоднородным отношением к религии среди этого так называемого преобладающего большинства. Атрибутика в данном случае является основой разногласия среди общества, так как она находится у всех на виду, особенно в отношении женщин в исламе. Как мы уже отмечали выше, государство пытается регламентировать ношение атрибутики, оно это связывает со светскостью строя. Однако, запреты ношения религиозной атрибутики не только противоречит гражданским правам, но также способствует маргинализации и дальнейшей радикализации активно практикующих ислам.

Невозможность свободно практиковать свою религию в общественных местах не будет давать возможность получать образование или полноценное образование, тем самым это ущемляет экономические возможности граждан делая их менее конкурентоспособными на рынке труда. Нужно принять во внимание тот факт, что среди практикующих ислам довольно большое количество людей из сельской местности, которые пытаются найти более благоприятные финансовые условия в областных центрах и других крупных городах.

Регламентирование и административное давление на местах негативно сказывается на восприятии этих людей в обществе этого слоя населения. Сокращение возможности получения лучшей работы не дает большой выбор времяпрепровождения для детей этого слоя общества. Это создает хорошую почву для десоциализации этой молодежи, что в будущем может повлечь радикализацию огромного пласта незанятого молодого населения.

Заключение. Усилению внимания к межконфессиональным религиозным отношениям приданы функции и полномочия в области взаимодействия с религиозными объединениями, обеспечения прав граждан на свободу вероисповедания, а также взаимного сотрудничества между государством и гражданским сектором.

Одной из основных задач является проведение политики, отвечающей ценностям и интересам светского общества и направлению развития, обеспечивающей защиту не только материальных, но и духовных богатств общества при сохранении исторического и культурного наследия страны.

В своей деятельности Управление по делам религий руководствуется тем, что религия играет важную роль в развитии общества, в том числе в сохранении стабильности казахстанского общества. Еще одним важным направлением в реализации этой задачи является то, что в истории нашей страны наша область является самым конфессиональным регионом. Кроме того, регистрация и перерегистрация лиц, осуществляющих миссионерскую деятельность в управлении; Выдача решения о согласовании размещения помещений для проведения религиозных мероприятий за пределами культовых зданий (сооружений); на него возложены обязанности по выдаче решения об утверждении расположения специальных стационарных помещений для распространения религиозной литературы и иных информационных материалов религиозного содержания, предметов религиозного назначения.

Большое внимание уделяется информационно-разъяснительной работе по повышению правовой и политической культуры граждан, направленной на защиту принципов свободы совести. Одной из главных задач является сохранение и недопущение под влиянием организаций, нарушающих нравственный облик жителей региона, верующих, использующих религию и чувства верующих, наносящих вред нравственности, здоровью и безопасности, правам и свободам человека.

Для ограничения распространения в сети Интернет материалов, пропагандирующих религиозный экстремизм, организуется мониторинг интернет-ресурсов светского и религиозного характера. Очень важно, чтобы данные, которые будут доступны молодежи, формировались в правильном потоке. Перед регистрацией какого-либо интернет-приложения необходимо использовать программы, которые просеивают информацию, соответствующую году рождения пользователя контактного номера. Государство обязано как поддерживать, так и защищать свободу вероисповедания, но должны быть созданы условия, чтобы государственное устройство не подвергалось опасности. В случае угрозы Конституционный интерес будет приоритетным. Государственные органы должны содержать вопросы, которые управления в религиозной сфере решили правильными

В целях развития государственно – конфессионального и межконфессионального сотрудничества при акиматах административно-территориальных единиц продолжает работу Совет по связям с религиозными объединениями. На его заседаниях проводится обсуждение актуальных проблем, требующих принятия совместных рекомендаций и решения в религиозной сфере.

В обществе также сложилось мнение, что возникновение религиозных конфликтов определяется низким показателем социального положения. Семейное воспитание также имеет большое значение для формирования религиозных взглядов, не зависящих от материального положения человека. Отношения в семье также являются одной из причин возникновения некоторых конфликтов между ребенком и родителями. Одной из причин является несправедливость, проявляющаяся как в праве, так и на практике со стороны отношений в обществе и со стороны органов власти.

Формирование взглядов в таком обществе также формируется посредством данных, распространяемых через интернет. Поэтому любые распространяемые сведения, в извещениях должны быть загружены только те факты, на которые основаны или на которых имеются ссылки на фактически вступившие в силу судебные акты. Данные, на которые он распространяется, должны быть загружены только с разрешения специализированных учреждений. Условия, способствующие возникновению межнациональных конфликтов, должны быть исчерпаны корнями и охватываться компетенцией государственных органов посредством контрольных и надзорных мер.

Создание напряженной общественной социальной среды и предложение оружия как движущей силы также является подрывом безопасности государства. Он преследуется правовой нормой как в административном, так и в уголовном отношении. Должны быть предприняты меры по включению в школьную программу, закрепленную за молодежным сознанием через структуру, наделенную специальными государственными компетенциями, с акцентом на позиции традиционного исламского направления и определением правильного и неправильного направления религиозных представлений в развивающееся сознание.

Роль направления цифровизации в процессе общественного развития в воспитании молодежи становится инструментом воспитания подрастающего поколения. Подростковый возраст проявляется в воспитании психологической среды, направленной на воспитателей, учителей школ и негативных ситуаций религиозной направленности.

В настоящее время не созданы такие условия, чтобы женщина в семейном положении и ребенок, занимаясь воспитанием полноценной семьи, становилась опорой для такой молодежи. Прежде чем, говорить о месте семьи в воспитании будущих поколений, следует также поставить вопрос о месте женщины в обществе. То есть, формирование религиозного мировоззрения в надлежащих условиях также должно способствовать правовому и экономическому развитию государства, а не препятствовать его развитию.

Частой проблемой является получение молодых людей религиозного образования за рубежом, чаще всего, в странах мусульманского мира обучающиеся примыкают к деструктивным религиозным течениям и по возвращению на территорию своей страны ведут экстремистскую проповедническую деятельность. Проблема возвращения в страну

казахстанцев, уехавших учиться в сомнительные религиозные учебные заведения зарубежных стран, остается актуальной.

Конституционный строй государства исключает присутствие канонов любой религии в вопросах законодательства, создании и функционировании органов государственной власти, этике должностных лиц. Между государством и религией устанавливаются особые отношения, при этом ни одна религия не признается государственной или обязательной, а государственная политика не строится по предписанию какого-либо религиозного учения, оно вытекает из конкретных интересов обеспечения жизнедеятельности и безопасности граждан, общества и государства в целом [7].

Граждане страны вправе самостоятельно и без принуждения определять свое отношение к религии либо жить без привязки себя к какой-либо вере, не прибегая к религиозным институтам [8]. Государственные органы и государственные служащие от имени государства не могут в какой-либо форме принуждать граждан придерживаться или не придерживаться определенной религии, но имеют большое влияние на установление взаимного уважения и согласия между гражданами, исповедующими религию и не исповедующими религию, а также на наш взгляд не существует единого рецепта для решения разногласий связанных с религиозной атрибутикой. Однако, важно отметить, что религиозная напряжённость в мире возрастает. Это проявляется в росте популярности правых и крайне правых партий в мире. После экономического кризиса 2008-09 годов экономики многих стран не смогли вернуться к прежнему уровню роста. Уровень миграции из Африки и стран ближнего востока очень велик. Уровень неравенства растет во всех странах. Эти факторы негативно сказываются на религиозной терпимости в обществе многих развитых и развивающихся стран. Такая тенденция крайне опасна и может иметь деструктивные последствия, поэтому государства должны следовать конституции и правовым нормам.

Также становится очевидным, что страны, где гражданское общество находится на высоком уровне, будут в более выигрышном положении, а страны с ограниченными свободами и явной вертикалью власти могут ожидать социальные потрясения. В данном контексте Казахстан видится страной в переходном периоде, где не установлены окончательные рамки регулирования религиозной атрибутики. Выбор страны и ее граждан по этому вопросу, по нашему мнению, будет играть важную роль в становлении государственности республики и ее дальнейшего развития.

Список использованной литературы

1. Об утверждении Комплексного плана по реализации государственной политики в религиозной сфере Республики Казахстан на 2021–2023 годы. Постановление Правительства Республики Казахстан от 31 декабря 2020 года № 953. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U1700000500>. (Дата обращения 01.03.2022 г.); Нуруллаев А.А. Ислам и национализм\\ Религия и национализм. М.,- 2000. С.256
2. Ж.О. Артыкбаев ««Жеті Жарғы» - Мемлекет және құқық ескерткіші/ изд. Жеты Жарғы. Алматы, 2012 год.
3. Закон РК «О некоммерческих организациях» от 16.2001 года № 142-II. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1021519
4. Понкин И.В. Светскость государства. – М. 2004, 10 б.
5. Религиозный радикализм и экстремизм: Идеология, практика и опыт противодействия. Д.Б. Абулкасова, А.Ж. Аменов, К.М. Науанова, М.С. Саркулова, Т.Т. Шайхиев, О.В. Юров. Атырау, 2016 – 230 стр.
6. Иванов В.А., Трофимов Я.Ф. Религии в Казахстане. Алматы, 2003
7. Ахметов М.А. О некоторых факторах возникновения и эскалации терроризма в современном мире \Саясат – Police. -2012. -№9/10.-С.59-62
8. Религия и общество. Хрестоматия по социологии религия/ Сост. В.И.Гараджа, Е.Д. Руткович.- М, 1996. – 775 С.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ЗАҢНАМАСЫ БОЙЫНША МІНДЕТТЕМЕЛЕРДІҢ ОРЫНДАЛУЫН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ ТӘСІЛДЕРІ

Ж.Ж. Жағыпар заң магистрі, аға оқытушы
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университет КеАҚ, Атырау қ.
А.Т. Султанова заң магистрі, аға оқытушы
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университет КеАҚ, Атырау қ.

Резюме: *Исполнение обязательств может обеспечиваться неустойкой, залогом, удержанием вещи должника, поручительством, независимой гарантией, задатком, обеспечительным платежом и другими способами, предусмотренными законом или договором.*

Ключевые слова: *Обязательство, должник, кредитор, ипотека, залог, неустойка, гарантия, поручительство.*

Resume: *The fulfillment of obligations may be secured by a penalty, pledge, retention of the debtor's thing, surety, independent guarantee, deposit, security payment and other methods provided for by law or contract.*

Key words: *Obligation, debtor, creditor, mortgage, pledge, penalty, guarantee, surety.*

Экономика мен қаржы нарығының қарқынды дамуы жағдайында Қазақстанның азаматтық заңнамасын одан әрі жетілдіру және оны халықаралық стандарттармен жақындастыру талап етіледі.

Азаматтық заңнама қазіргі мағынада көптеген қоғамдық қатынастардың негізгі, іргелі реттеушісіне айналады. Міндеттемелік құқық қатынастарды реттейтін нормалар, азаматтық заңнамалардың негізі болып табылады.

Міндеттеме – материалдық игіліктердің тауарлық қозғалысына дейін орын алатын салыстырмалы құқықтық-қатынас болып табылады және бұған орай, бір тұлға (борышқор) басқа тұлғаның (несие берушінің) пайдасына белгілі бір материалдық игіліктерді беру жөніндегі белгілі бір әрекеттерді жасауға міндетті болады, ал несие беруші борышқордан өз міндеттерін орындауын талап етуге құқылы [1].

Міндеттемеге сәйкес бір адам (борышкер) басқа адамның (кредитордың) пайдасына мүлік беру, жұмыс орындау, ақша төлеу және тағы да сол сияқты белгілі бір әрекеттер жасауға не белгілі бір әрекет жасаудан тартынуға міндетті, ал кредитордың борышкерден өз міндеттерін орындауын талап етуге құқығы бар. Кредитор борышкерден атқарылғанды қабылдауға міндетті [2].

Борышкерді міндеттемелерді тиісінше орындауға мәжбүрлеуге бағытталған және кредитор үшін оның талабын қанағаттандыру, ал қанағаттандырылмаған жағдайда - белгілі бір өтемақы алу мүмкіндігін туғызатын заңда немесе шартта көзделген мүлктік сипаттағы шаралар міндеттемелердің орындалуын қамтамасыз ету тәсілдері деп аталады. Кез келген міндеттеменің орындалуы міндеттеменің орындалуын қамтамасыз етудің жалпы шарасымен - борышкердің өз міндеттемелері бойынша өзіне тиесілі барлық мүлікпен мүлктік жауапкершілігімен қамтамасыз етіледі.

Азаматтық құқықтың нормаларын сақтайтын қатысушылар көп жағдайда міндеттемені ерікті түрде және тиісінше орындайды. Сонымен бірге өмірде міндеттемені орындамау немесе тиісінше орындамау орын алатыны тағы шындық. Осыған байланысты заң міндеттемені орындауды қамтамасыз ету үшін әдістер деп аталатын арнайы шараларды көздейді. Міндеттеме өздігінен борышқордың талап етілетін әрекеттерді жасауына кепілдік бермейді. Тіпті, орындауды бұзған борышқорға қатысты несие беруші азаматтық-құқықтық жауапкершілік шараларын қолданған ретте де қажетті мүлік борышқорда болмауы мүмкін. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінде борышкердің негізгі міндеттемесін

орындауына жәрдемдесетін және борышкерді тиісті мінез-құлыққа ынталандыратын бірқатар арнайы шаралар көзделген. Сондықтан несие берушінің мүдделерін қамтамасыз ету, міндеттеменің тиісінше орындалатындығына кепілдік алу үшін заңда орындауды қамтамасыз етудің бірқатар арнайы шаралары бекітілген. Бұл шаралар (әдістер) мүліктік сипатқа ие, сондай-ақ өздері қамтамасыз ететін негізгі міндеттемелерге қатысты олар қосымша болып табылады. Борышқорды міндеттемені орындауға ынталандыру және несие берушінің мүдделерін қорғауды қамтамасыз ету олардың мақсаты болып табылады. Міндеттемені қамтамасыз ету оны орындатуға бағытталатын, жалпыға бірдей емес, арнайы шаралар болып табылады. Сондықтан ол міндеттемелердің бәріне бірдей емес, тек заңдарда немесе келісімге отырған жақтардың шарттарында қаралған міндеттемелерге қолданады. Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес міндеттемені орындау айып төлеу, кепілмен, борышкердің мүлкін ұстап қалумен, кепілпұлмен, кепілдікпен, кепіл болушылық, кепілдік жарнамен, заңнамада немесе шартта көзделген басқа да тәсілдермен қамтамасыз етілуі мүмкін[3].

Міндеттеме өздігінен борышқордың талап етілетін әрекеттерді жасауына кепілдік бермейді. Тіпті, орындауды бұзған борышқорға қатысты несие беруші азаматтық-құқықтық жауапкершілік шараларын қолданған ретте де қажетті мүлік борышқорда болмауы мүмкін. Сондықтан несие берушінің мүдделерін қамтамасыз ету, міндеттеменің тиісінше орындалатындығына кепілдік алу үшін заңда орындауды қамтамасыз етудің бірқатар арнайы шаралары бекітілген. Бұл шаралар(әдістер) мүліктік сипатқа ие, сондай-ақ өздері қамтамасыз ететін негізгі міндеттемелерге қатысты олар қосымша болып табылады. Борышқорды міндеттемені орындауға ынталандыру және несие берушінің мүдделерін қорғауды қамтамасыз ету олардың мақсаты болып табылады.

ҚР АҚ18-тарауында қамтамасыз етудің дәстүрлі әдістері тізбектелген. Сондай-ақ заңнамада немесе тараптардың келісімінде қарастырылған қамтамасыз етудің өзге де әдістерін қолдану мүмкіндігі бекітілген(ҚР АҚ292-бабы). Сонымен бірге, дәстүрлі бес әдіске борышқордың мүлкін ұстап қалу сияқты және гарантиялы жарналық әдістерде қосылған.

Қамтамасыз ету әдістерін өздерінің сипаттарына қарай төрт топқа бөлуге болады. Қамтамасыз ету сипатының бірі міндеттемені орындамағанда немесе тиісінше орындамағанда борышқордың белгілі бір ақша сомасын төлеу арқылы қосымша мүліктік залал шегуінен (айып төлеу, кепілпұл) көрінеді. Екінші топтың әдістері несие беруші арқылы мүлікті өндіріп алумен жүзеге асады (кепіл). Үшінші топтағы қамтамасыз ету әдісі несие берушіге тек борышқордың ғана емес, үшінші жақтың да мүлкін өндіріп алуды қамтыды. Төртінші топқа біздің заңымызға бұрын соңды тән болмаған әдіс -борышқордың мүлкін ұстап қалу болып табылады. Бұл әдістің ерекшелігі сол - заң несие берушіге борышқор өз міндетін орындамайынша, борышқордың затын өзін-өзі қорғау мақсатында ұстап қалу құқығын береді.

Міндеттемені орындауды қамтамасыз ету әдістері негізгі міндеттемеге қосымша міндеттеме түрінде көрінеді. Мысалы, сатып алу-сату шарты негізгі міндеттеме болып табылады, ал сол шартты жасаған жақтар міндеттемені мерзімінен кеш орындаса, онда айып төлету қарастырылады. Айып төлету туралы келісім негізгі міндеттеменің болмысынан келіп шығады. Негізгі міндеттеменің жарамсыздығы оны қамтамасыз ететін міндеттемені жарамсыз етеді. Ал міндеттемені қамтамасыз ету туралы келісімнің жарамсыздығы негізгі міндеттеменің жарамсыз болуына әкеліп соқтырмайды. Қамтамасыз ету (қосымша) міндеттемесі жөніндегі келісім жазбаша түрде жасалуы тиіс. Жазбаша нысанның сақталмауы, мәселен, айып төлеу туралы келісімнің жарамсыздығына әкеліп соқтырады. Борышқор міндеттемесін орындамаған немесе тиісінше орындамаған ретте, атап айтқанда, орындау мерзімін өткізіп алған ретте несие берушіге төлеуге міндетті, заңдармен немесе шартпен белгіленген ақша сомасы айып төлеу (айыппұл, өсім) деп танылады. Айып төлеу туралы талап бойынша несие беруші оған келтірген залалдарды дәлелдеуге міндетті емес. Айып төлеу- кәсіпкерлік салада пайда болған міндеттемені орындауды қамтамасыз ету әдістерінің ең көп тараған түрі. Жеткізу, сатып алу, тасымалдау, мердігерлік және т.б. шарттарды орындамау айып төлеу арқылы қамтамасыз етіледі. Азаматтардың қатысуымен болатын қатынастарда ол ақша міндеттемелерінде (қарыз шарты, тұрғын үйді жалдау және т.б.)

қолданылады. Айып төлеудің есептеу әдісіне орай үш түрі болады: айып төлеу, айыппұл және өсім. Бұл орайда өсім ақшалай міндеттеменің уақытын өткізіп алған кезде қолданылады, яғни өткізіп алған әрбір күн үшін соманың пайызымен ұсталады.

Кепілдің пәні кез келген мүлік бола алады, оның ішінде қозғалатын және қозғалмайтын мүліктер, мүліктік құқықтар (талаптар) бар. Кепілдің екі түрі болады:

- а) ипотека;
- ә) кепілзат.

Ипотека — кепілге салынған мүлік кепіл салушының немесе үшінші бір жақтың иелігінде және пайдалануында қалатын кепіл түрі. Ипотекаға тұтастай кәсіпорындар, жекелеген құрылыстар, ғимараттар, яғни жерге тікелей байланысты (ипотека) басқа да объектілер, сондай-ақ айналымдағы тауар және азаматтық айналымнан алынбаған басқа да мүлік ипотека мәні бола алады. Ипотека тәртібіне кепілге салынған мүлік кепіл ұстаушыда қалады. Ипотека, сондай-ақ белгілі бір мүліктің кепілі заңда белгіленген тәртіп бойынша мемлекеттік тіркеуден өтуге жатады. Бұл орайда әңгіме кәсіпорындардың, ғимараттардың, құрылыстардың, пәтерлердің, жер учаскесіне құқықтың және басқа қозғалмайтын мүліктің (ипотека) кепілі Қазақстан Республикасының қозғалмайтын мүліктің ипотекасы туралы Заңымен реттелетіндігі жөнінде болып отыр. Кепілге салынған мүлікті күту мен сақтау кепілге қатысты негізгі міндет болып табылады. Бұл міндетті кепілге салынған мүлік орналасқан жақ мойнына алады.

Кепіл беруші және кепіл ұстаушы басқа тарапта тұрған кепілге салынған мүліктің бар екендігіне, санына және сақталу жағдайына тексеру жүргізуге құқылы болады. Аталған міндеттерді кепіл ұстаушының өрескел бұзуы кепіл берушіге кепілді мерзімінен бұрын тоқтатуды талап етуге құқық береді. Кепіл беруші: - егер кепіл мәні соншалықты өзгеруіне байланысты өзінің мақсатына пайдалануға жарамай қалса, одан бас тартуға құқығы бар. Мұндай жағдайда кепіл беруші келген залалды қалпына келтіруді талап етуге хақылы;

- кепіл беруші кепілге салынған мүліктің жоғалуынан немесе бүлінуінен келген залалды кепіл ұстаушыдан есептеуді талап етуге, негізгі міндеттеменің орындалуын талап етуге де құқылы;

- егер заңда өзгеше көзделмесе, ол кепіл ұстаушының келісімімен кепіл мәнін өзгертуге де хақылы. Егер кепіл мәні жойылып немесе бүлінсе, немесе заңмен тағайындалған негізде меншік құқығы немесе шаруашылық жүргізу құқығы тоқтатылса, онда кепіл беруші кепіл мәнін қалпына келтіруді немесе оған тең келетін мүлікпен ауыстыруды талап ете алады, бұл орайда кепіл ұстаушының келісімі талап етілмейді[4].

Шартта кепілге салынатын нәрсенің құны жоқ болса, онда ол тараптардың келісімі бойынша айқындалады. Жалпы шарттардан басқа жасалынатын кепіл шартының барлық түрлері үшін онда кепіл берушіге қатысты борышқор болатын тұлға көрсетіледі, ал кепіл беруші жасалған кепіл құқығы жөнінде өзінің борышқорына ескертуі керек. Кепілге салынған мүліктен ақы өндіріп алу негіздері борышқор жауап беретін міндеттемені орындамаудан немесе жағдайға байланысты тиісінше орындамауынан туындайды. Бұған негізгі міндеттемені бұзу айтарлықтай сипат алса ғана жол беріледі. Егер борышқордың кепілмен қамтамасыз етілген міндеттемені бұзуы өте болмашы болып және соның салдарынан кепіл ұстаушы талаптарының мөлшері кепілге салынған мүліктің құнына көрінеу сәйкес келмесе, кепілге салынған мүліктен ақы өндіріп алудан бас тартылуы мүмкін. Кепілге салынған нәрседен, яғни кепіл ұстаушыдағы кепілзаттан ақы өндіріп алу шартпен айқындалады, ал ол болмаған жағдайда кепілге салынған жылжымалы нәрседен ақы өндіріп алудың жалпы ережесі қолданылады.

Уағдаласушы тараптардың біреуінің шарт бойынша өзінен алынатын төлемнің есебінен екінші тарапқа және шарт жасау мен орындауды не өзге міндеттемені орындауды қамтамасыз етуге берілетін ақшалай сома кепілпұл деп танылады (ҚР АҚЗЗ76-бабы)

Төлемдердің бір бөлігі алдын ала төленеді және шарттың жасалу фактісі осы арқылы қамтамасыз етіледі. Мерзімінен бұрын төленетіндіктен, кепілпұл аванс пен алдын ала ақы төлеуге ұқсас болады. Дегенмен, кепілпұл ғана міндеттеменің орындалуын қамтамасыз етеді. Кепілпұл туралы келісім кепілпұлдың сомасына қарамастан жазбаша нысанда жасалуға тиіс. Тіпті, егер негізгі міндеттеме нотариалдық куәландыруға тиіс болған ретте де, кепілпұл үшін жай жазбаша нысан жеткілікті болып табылады.

Келісімнің жазбаша нысанда жасалуын сақтамау кепілпұл келісімін жарамсыз деп тануға әкеліп соқтырады.

Кепілдік және кепіл болушылық міндеттемелердің орындалуының дәстүрлі әдістері болып табылады. ҚР АҚ329-бабына сәйкес кепілдік бойынша кепілдік беруші, заң актілерінде көзделген жағдайларды қоспағанда, басқа жақтың (борышқордың) несие берушісі алдында осы жақтың міндеттемесінің орындалуына толық немесе борышқормен ортақтасып ішінара жауап беруге міндеттенеді. Кепілдік беруші борышқор тарапынан қатысатын үшінші тұлға болып табылады және ол онымен ортақтасып жауап береді. Әдетте, кепілдік ақшалай талаптардың орындалуын қамтамасыз етеді. Дегенмен, ол міндеттеменің заттай орындалуын да қамтамасыз ете алады. Ұстап қалу. Борышқорға не борышқор көрсеткен тұлғаға берілуге тиіс зат қарамағында болған несие беруші, борышқор осы заттың құнын төлеу немесе несие берушіге оған байланысты шығындар мен басқа да залалдарды өтеу жөніндегі міндеттемені мерзімінде орындамаған жағдайда, тиісті міндеттеме орындалғанға дейін оны ұстап қалуға құқылы.

Негізгі міндеттеменің тоқтатылуы қосымша міндеттеменің де тоқтатылуына әкеледі. Егер негізгі міндеттеме жарамсыз деп танылса, бұл автоматты түрде қосымша міндеттеменің де жарамсыздығына әкеледі және керісінше, қамтамасыз ету әдісі жарамсыз деп танылған ретте негізгі міндеттеме күшін сақтап қалады.

Осылайша, міндеттемелердің орындалуын қамтамасыз ету тәсілдері борышкер мен несие беруші арасындағы белгілі бір міндеттемелік құқықтық қатынастарға байланысты несие берушінің мүдделерін қорғауға бағытталған арнайы әдістер мен құқықтық құрылымдар болып табылады. Бұл тәсілдер борышкердің (міндетті тараптың) міндеттемені тиісінше орындауына несие берушіге (қамтамасыз етілген тарапқа) қосымша кепілдіктер береді, ал борышкер өз кезегінде оған келісілген шараларды қолдану қатерімен осы міндеттемені орындауға ынталандыруға ие болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. А.К.Лепесова. Қазақстан Республикасының азаматтық құқығы, Алматы, 2012 ж; 185-186б
2. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі (ерекше бөлім) 1 шілде 1999 ж 268, 269 бап.
3. С. Идрышева ҚР азаматтық құқығы.- Астана:, 2015 ж 192 бет
4. Сулейменов М.К., Осипов Е.Б. Залоговое право, А., 2007.// Алматы:, 25 бет

ӘӨЖ 347.779.1

ИНТЕЛЛЕКТУАЛДЫҚ МЕНШІКТІ ҚОРҒАУ – ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДАМУДЫҢ НЕГІЗІ

Ж.Ж. Жағыпар

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университет КеАҚ, Атырау қ.

А. Асылбекқызы

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университет КеАҚ студенті, Атырау қ.

***Резюме:** Государственная политика в области защиты прав интеллектуальной собственности признается связующим звеном в создании творчества, иных результатов интеллектуальной деятельности и их использовании в новой технике и технологиях.*

***Ключевые слова:** интеллектуальная собственность, права, защита, авторские, смежные права, патент, изобретение, наука, литература и произведения искусства, фирменные наименования, товарные знаки, наименования мест происхождения товаров.*

Resume: The state policy in the field of intellectual property rights protection is recognized as a link in the creation of creativity, other results of intellectual activity and their use in new technology and technologies.

Key words: intellectual property, rights, protection, copyright, related rights, patent, invention, science, literature and works of art, brand names, trademarks, appellations of origin of goods.

Интеллектуалдық меншік деп заңнамаларда белгіленген реттер мен тәртіп бойынша азаматтың немесе заңды тұлғаның шығармашылық зияткерлік қызметтің нәтижелеріне және оларға теңестірілген заңды тұлғаны дараландыру құралдарына, жеке немесе заңды тұлғаның өзі орындайтын жұмысының немесе қызметінің өнімдеріне (фирмалық атау, тауар белгісі, қызмет көрсету белгісі және т.б.) ерекше құқығы.

Қазақстанның экономикалық өсудің қарқынына жетуі, оның әлемдік нарық құрылымына толық енуі қазіргі индустриалды экономиканың мықты материалдық, техникалық және технологиялық базасын құруға ықпал ететін интеллектуалды меншікті қорғаудың дамуынсыз мүмкін емес. Бұл ел экономикасын қарқынды дамыту жолында өзекті мәселелердің бірі.

Зияткерлік меншік құқықтарын қорғау, сақтау Қазақстан Республикасының Дүниежүзілік сауда ұйымына кіруі және саудада ең қолайлы жағдайларға қол жеткізудің кепілі болып табылады. Ал бұл біздің елдің беделін халықаралық сахнада арттыруға әсер етеді, өйткені зияткерлік меншік құқықтарын қорғау адам мен азаматтың құқықтарын және заңи мүдделерін сақтаудың қажетті шарттары мен кепілдіктерінің бірі.

Қазақстан Республикасының алдағы Дүниежүзілік сауда ұйымына ену жағдайында және Бірыңғай экономикалық кеңістік құру барысында маңызды мәселелердің бірі болып интеллектуалдық меншік құқығын қорғаудың тиімді жүйесін құру танылады.

Құқық иемденушілердің құқықтары мен мүдделерін тиімді қамтамасыз ету бірыңғай экономикалық кеңістік мемлекет-мүшелерінің басты міндеті болып танылады.

Интеллектуалдық меншік құқығын қорғау саласындағы мемлекеттік саясат шығармашылықты, өзге де интеллектуалдық қызмет нәтижелерін құруда және оларды жаңа техника мен технологияларда пайдалануда байланыстырушы негіз болып танылады. Оған қоса, осы құқықтарды қорғау келесілерге қол жеткізуге мүмкіндік береді:

республиканың ғылыми-техникалық әлеуетін нығайту, шығармашылық қызметті ынталандыру;

жаңа технологияларды әзірлеу мен пайдалану, бәсекеге қабілетті өнімдерді шығару; инновациялық қызметті дамыту үшін жағдайлар жасау;

жаңа техника мен технологиялармен ішкі және халықаралық алмасулар жасау мақсатында жағдай тудыру, ғылыми-техникалық өнім нарығын құру;

адал бәсекелестікті қолдаушы жағдайлар құру;

ішкі нарықты контрафактілі тауарлардан қорғау, отандық тауар және қызмет өндірушілерін қолдау;

оң инвестициялық жағдай жасау және ғылымды қажет ететін және жоғары технологиялы өндірістерге инвестиция тарту.

Зияткерлік меншік құқығын қорғау саласында мемлекеттік саясатты жүзеге асыратын бірден-бір орган бұл Қазақстан Республикасы Үкіметіне қарасты Әділет министрлігі, оның зияткерлік меншік құқығы жөніндегі комитеті және Авторлық құқықтар жөніндегі комитеттері. Бұл органдар осы салаларда арнайы атқарушы және бақылаушы функцияларын, сондай-ақ басшылықты жүзеге асыратын ведомство болып табылады.

Қазақстан Республикасына да әлем қоғамдастығынан шетте қалуға болмады, сондықтан 1992 жылдан бастап біздің мемлекеттің интеллектуалдық меншік құқығы саласындағы заңдар әлем тәжірибесіне сай етіліп жасалды. 1992 жылы маусым айында Патенттік заң қабылданды, ал 1996 жылы маусым айында «Авторлық және сабақтас құқықтар туралы» Заң қабылданды. Бірінші Патенттік заң жеті жыл қызмет етті де, 1999 жылы

шілде айында сол аттас жаңа Заң қабылданды. Және 1999 жылдан бастап «Тауарлық белгілер, қызмет белгілері және тауарлар шығарылған жерлердің атаулары туралы», «Селекциялық жетістіктерді қорғау туралы», «Интегралдық микросызбалар топологияларын микротәсімдерді қорғау туралы» және т. б. заңдар қабылданды.

Нарықтық экономикада қандай да бір кәсіпкердің алдында тұратын мәселе тауарларының бәсекеге қабілетті болуы. Кәсіпкерлердің қазіргі таңда ұлттық өндірушіні қолдау және қорғау -өндірушінің өз қолымен деген ұранды ұстауы - маңызды. Кәсіпкерлер үшін осындай қорғанудың бір жолы болып кәсіпкерлердің өз кәсіпорындарында инновациялық қызметті дамытуы болып табылады. Өнертабыстар мен өндірістік үлгілерді патенттік қорғаудың жаңа нысанына көшкеннен кейін Қазақстан Республикасындағы патент иеленушілер осы объектілерді пайдалануға монополиялық құқықты мемлекеттің берген құқықтық кепілдігі ретінде алды.

Монополиялық құқықты иеленуші тұлғаларда үшінші тұлғаларда үшінші тұлғалардың құқықтарын және заңның нормаларын бұзбай патенттік құқық объектілеріне билік ету мүмкіндігі пайда болды. 1994 жылы бекітілген ҚР-сы Азаматтық кодексінде зияткерлік меншік объектілерінің иелеріне ерекше құқық бекітіліп, зияткерлік меншік құқығының жеке объектілеріне және осы сала бойынша теориялық және практикалық мәселелері жетілдірілді.

Қазақстан Республикасы дүниежүзілік зияткерлік меншікті қорғау ұйымының қатысушысы болып табылады. Бұл ұйым конвенциясының 2-бабында «Зияткерлік меншіктің» әдеби, көркем және ғылыми шығармаларға, әртістердің орындаушылық қызметіне, дыбыс жазу, радио және теледидар хабарларына, адами қызметтің барлық саласындағы, өнертабыстар мен ғылыми жаңалықтарға, өнеркәсіптік үлгілер, тауар таңбалары, қызмет көрсету белгілері, фирмалық атаулар мен коммерциялық көрсеткіштерге, теріс пиғылды бәсекелестікке қарсы қорғану, сондай-ақ өндірістік, ғылыми, әдеби және көркемөнер салаларындағы зияткерлік қызметке қатысты өзге де барлық құқықтарды қамтитыны атап көрсетілген

Зияткерлік меншік құқығы әрбір мемлекет пен қоғам өмірінде басты орын алатын материалдық өндірістен басқа рухани өмірде өз орынын табады. Күнделікті өмірде әрбір қарапайым адам баласы жасына қарамай, психикалық жағдайына, азаматтығына қарамастан өнер, ғылым, мәдениет және шығарма туындыларын жасайды. Бірақ та өз зияткерлік дарындарын әр көлемде атқарады. «зияткерлік меншік» түсінігі еліміздегі жаңа заңдылықтар қатарына енді. Бұрынғы Азаматтық кодексте зияткерлік термині болмады, себебі КСРО кезіндегі Қазақ ССР-де де зияткерлік өнер табыстары тұтастай мемлекете тиесілі болды. Зияткерлік меншік термині буржуазиялық мемлекет пен құқығының атрибутындай көрініс берді. Зияткерлік жетістіктер қызмет туындыларының құқықтық режиміне көзқарас Қазақстан Республикасының тәуелсіздігін алғанан соң түп тамырымен өзгерді [1].

1999 жылғы 1 тамыздан бастап Қазақстан Республикасы Азаматтық кодексінің Ерекше бөлімі қолданыла бастады. Оның 5 бөлімі «Интеллектуалдық меншік құқығына» арналған.

ҚР Азаматтық кодексінің «интеллектуалдық меншік құқығы» тақырыбымен берілген 5 ерекше бөлімі 8 тарауға біріктірілген 77 баптан тұрады. Бұларға зияткерлік меншік құқығының анағұрлым маңызды, көкейкесті нормалары енгізілген. Олардың барлық нақтыланған нормалары арнаулы заңнамада. Соңғы вариантында кодекс пен арнаулы заңнама арасында сәтті теңгерім табылды деп айтуға болады.

Тәуелсіз еліміздің заңнамалары мен күнделікті тұрмысына «зияткерлік меншік», «өнеркәсіптік меншік», «патент», «патент иеленуші», «айырықша құқық» терминдері енді. Зияткерлік шығармашылық қызметі нәтижелерінің авторларына мемлекет тарапынан қолдау көрсетіліп, олардың өз қызметінің жемісіне айырықша құқықты заңмен қатаң берілгенді. Авторлар өздерінің зияткерлік шығармашылық қызмет нәтижелеріне қатысты жеке мүліктік емес және мүліктік құқықтарға ие болады. Жеке мүліктік емес құқықтар, оның мүліктік құқығына қарамастан, авторға тиесілі болады және оның сөйтіп, өнеркәсіптік меншік объектілерін құқықтық қорғау принциптері түбірімен өзгерген, демек, жаңа қатынастар бүтіндей өзгеше құқықтық базаны қалыптастыруды талап етті.

Зияткерлік меншік деп заңнамаларда белгіленген реттермен тәртіп бойынша азаматтың немесе заңды тұлғаның шығармашылық зияткерлік қызметтің нәтижелеріне және оларға теңестірілген заңды тұлғаны дараландыру құралдарына, жеке немесе заңды тұлғаның өзі орындайтын жұмысының немесе қызметінің өнімдеріне (фирмалық атау, тауар белгісі, қызмет көрсету белгісі және т.б.) ерекше құқығы танылады.

Зияткерлік меншік құқығы деп – зияткерлік меншік объектілерін өз қалауы бойынша тыйым салынбаған тәсілдермен пайдалануға, оған билік етудегі (негізінен толығымен немесе ішінара өз құқығын басқа тұлғаға беру т.б.) иесінің мүлкітік құқығы болып саналады.

Зияткерлік меншік құқығының объектілеріне:

1. Зияткерлік шығармашылық қызметтің нәтижелері
2. азаматтық айналымға қатысушыларды, тауарларды, жұмыстарды немесе қызмет көрсетулерді дараландыру құралдары жатады.

Зияткерлік шығармашылық қызметтің нәтижелеріне:

- а) ғылым, әдебиет және өнер туындылары
- ә) орындау, фонограмма және хабар тартуды ұйымдастыру
- б) өнертабыс, пайдалы үлгілер, өндірістік үлгілер
- в) селекциялық жетістіктер
- г) интегралдық мирсызба топологиялары
- д) ашылмаған ақпарат, оның ішінде өндіріс құпиялары (ноу-хау)
- е) зияткерлік шығармашылық қызметтің басқа да нәтижелері жатады.

Азаматтық айналымға қатысушыларды, тауарларды, жұмыстарды немесе қызмет көрсетулерді дараландыру құралдарына:

- а) фирмалық атаулар
- ә) тауарлық белгілер
- б) тауарлар шығарылатын жерлердің атаулары
- в) азаматтық айналымға қатысушылардың, тауарлар мен қызмет көрсетулердің басқа да дараландыру құралдары жатады[2].

Зияткерлік меншік объектілеріне құқық оларды құру фактісінің күшімен уәкілетті мемлекеттік органның құқықтық қорғауды беруі нәтижесінен туындайды.

Құқықтарды қорғау жүйесі азаматтар мен ұйымдардың субъективті құқықтарын жүзеге асыруынан құралады. Жарияланған құқықтар тек олардың жүзеге асырылуына кепілдер бергенде ғана шынайы болмақ. Құқықтарды қорғау жүйесінің негізгі бөліміне – субъективтік құқықтарды бұзу орын алған жағдайда, оларды қорғау шараларын қолдану кіреді.

Зияткерлік меншік объектілерін қорғау – зияткерлік меншік құқықтары жөніндегі құқықтық қатынасқа қатысушыларға қолданылатын құқықтық әсілдер (әдістер, құралдар, нысандар) жүйесі танылады. Олар заңнамалық және институалды жүйелер деп екі түрге бөлінеді.

Заңнамалық жүйе азаматтық, қылмыстық, әкімшілік, қаржы т.б. құқық салаларын құрайды. Зияткерлік меншік қатынастар аясында, көбінесе азаматтық құқық қолданылады. Бұл субъектілерді реттейтін нормативтік құқықтық актілердің кешінен иерархиялық түрде былайша көрсетуге болады: Қазақстан Республикасының Конституциясы; Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі және өзге де кодекстер; Қазақстан Республикасының Заңдары; Халықаралық – құқықтық келісімдер; Қазақстан Республикасы Үкіметінің актілері; Ведомствоаралық келісімдер; Министрліктер мен ведомстволардың актілері.

Актілердің **бірінші тобына** Қазақстан Республикасының Конституциясы кіреді. Қолданылып жүрген Конституциямызда сөз бен шығармашылық еркіндікке кепілдік беріледі делінген. Осының негізінде зияткерлік меншік туралы нормативтік актілердің үлкен кешінен құруға құқық беріледі.

Өкінішке орай, 1985 жылы қабылданған Конституцияда «зияткерлік меншік» деген термин қолданылмайды. Салыстыру үшін 1993 жылы 12 желтоқсанда қабылданған Ресей Федерациясы Конституциясының 44-бабы әдебиет, сурет, ғылыми, техникалық және басқа да

шығармашылық түрлеріне арналған. Сонда «зияткерлік меншік заңмен қорғалады» деген ереже қолданылған.

Заңнамалардың қайнар көздерінің **екінші тобы** Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінен басталады. ҚР АҚ-нің 1999 жылдың 1 шілдесінен бастап оның Ерекше бөлімі күшіне енді. Бұл бөлімнің 5-тарауы «зияткерлік меншік құқығы» деп аталаған және зияткерлік меншік құқығы туралы жалпы ережелерді қамтитын 78-баптан тұрады.

Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінің басқа зияткерлік меншік құқығын қорғауда Қазақстан Республикасының Қылмыстық Кодексі маңызды рольге ие болуда. ҚР Қылмыстық кодексінің 198-бабында Авторлық және (немесе) сабақтас құқықтарды бұзғандығы үшін қылмыстық жауапкершілік көрсетілген «Авторлық және (немесе) сабақтас құқықтар объектілерін заңсыз пайдалану, сол сияқты авторлық құқық және (немесе) сабақтас құқықтар объектілерінің контрафактілік даналарын өткізу мақсатында иемдену, сақтау, алып өту немесе дайындау не авторлықты иемденіп алу немесе тең авторлыққа мәжбүрлеу, дәл сол іс-әрекеттер, егер олар айтарлықтай мөлшерде жасалса немесе айтарлықтай залал не автордың немесе өзге құқық иеленушінің құқықтарына немесе заңды мүдделеріне елеулі зиян келтірсе не бірнеше рет жасалса» бұл зияткерлік меншік құқығын бұзуға жатады[3].

Өнертабыстың, пайдалы модельдің, өнеркәсіптік үлгінің, селекциялық жетістіктің немесе интегралдық микросхема топологиясының мәнін олар туралы мәліметтер ресми түрде жарияланғанға дейін автордың немесе өтініш берушінің келісімінсіз жария ету, сол сияқты авторлықты иемденіп алу немесе тең авторлыққа мәжбүрлеу не өнертабысты, пайдалы модельді, өнеркәсіптік үлгіні, селекциялық жетістікті немесе интегралдық микросхема топологиясын заңсыз пайдалану – айыппұл салуға не сол мөлшерде түзеу жұмыстарына не сексен сағатқа дейінгі мерзімге қоғамдық жұмыстарға тартуға жазаланады.

Зияткерлік меншік қорғау объектісі ретінде Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінің 125-бабында "интеллектуалдық меншік" термині құқықтық қорғаумен қамтамасыз етілген, сондай-ақ осы бапта қамтылған толық тізімге енгізілген субъектінің зияткерлік қызметінің нәтижелері мен дараландыру құралдарын білдіреді.

Азаматтық кодекстің ерекше бөлімінде зияткерлік меншік мәселелері бойынша терең ғылыми негізделген көптеген жаңа толықтырулар бар. Онда балтық жағалауындағы елдер қосылмағанымен бұрынғы көптеген одақтас республикалардың ғылымдарының тығыз бірлесуімен құрылған ТМД елдерінің Азаматтық кодекс үлгісінің талаптары еске алынған.

Қазақстан Республикасы Азаматтық кодексінің осы бөлімінің аса маңызды ерекшелігі 49 – тарауы «Жалпы ережелер» деп аталып, онда 10 бап біріктірілген. Бұл баптардың бәрі де интеллектуалдық меншік объектілеріне қатысты. Сонымен бірге олар егер арнаулы заңнамамен реттелмейтін ахуал бола қалған жағдайда құқықтық реттеуге қабілетті.

Қазақстанның Дүниежүзілік сауда ұйымға кіруіне байланысты интегралды микросхемалар топологиясы, жабық ақпараттар, компьютерлік бағдарламалар, селекциялық жетістіктер, дәстүрлі білімдер, фольклор, генетикалық ресурстар, домендік атаулар сияқты зияткерлік меншіктің дәстүрден тыс объектілерін қорғауды кеңейту және жетілдіру болжанып отыр. Сонымен қатар, қызметтік және құпия өнертабыстар саласындағы заңдарды жетілдіру керек, өйткені ол тікелей мемлекеттің экономикалық мүдделері саласына және ұлттық қауіпсіздік мәселелеріне қатысты.

Құқықтарды қорғау жүйесі азаматтар мен ұйымдардың субъективті құқықтарын жүзеге асыруынан құралады. Жарияланған құқықтар тек олардың жүзеге асырылуына кепілдер бергенде ғана шынайы болмақ. Құқықтарды қорғау жүйесінің негізгі бөліміне – субъективтік құқықтарды бұзу орын алған жағдайда, оларды қорғау шараларын қолдану кіреді.

Зияткерлік меншік құқығы объектілерін қорғау – зияткерлік меншік құқықтары жөніндегі құқықтық қатынасқа қатысушыларға қолданылатын құқықтық нысандар жүйесі танылады. Олар заңнамалық және институалды жүйелер деп екіге бөлінеді.

Заңнамалық жүйе азаматтық, қылмыстық, әкімшілік, қаржы және т.б. құқық салаларын құрайды. Интеллектуалдық меншік аясында көбіне азаматтық құқық қолданылады.

Қорғаудың негізгі әдістері-патент пен лицензия. Дәл осы формалар авторлықтың негізгі дәлелі болып табылады және сәйкесінше ақыл ой еңбегіне құқықтардың болуы.

Зияткерлік меншік объектілері келесі белгілерді сипаттайды:

* Материалдық емес. Бірнеше субъектілердің бір объектіні бір уақытта тәуелсіз пайдалануына мүмкіндік беретін қасиет.

* Құқықтық қатынастардың абсолютті сипаты. Құқық иеленушіге оған кедергі жасауға немесе объектіні оның рұқсатынсыз пайдалануға құқығы жоқ барлық үшінші тұлғалар қарсы шығады.

* Материалдық емес сипаттағы объектілер материалдық тасымалдаушыларда көрсетіледі, оларға материалдық құқықтар қарастырылатын құқықтардан ажыратылуы керек.

Аталған объектілерге мынадай зияткерлік құқықтар заңмен танылады:

* Мүліктік құқық. Субъектінің (құқық иеленушінің) объектіні кез келген тәсілмен пайдалануға мүмкіндігі бар екенін болжайтын айрықша, ал үшінші тұлғалар үшін мұндай әрекеттерге оның келісімінсіз тыйым салынады. Мұндай құқық берілуі мүмкін.

* Жеке мүліктік емес, атап айтқанда авторлық құқық, ат қою құқығы. Олар мерзімсіз қорғалуға жатады, сондай-ақ бөлінбейтін болып табылады.

Заңнама жеке мүліктік емес топтарға жататын зияткерлік құқықтарды қорғаудың келесі әдістерін қарастырады:

- 1) құқықтарды тану арқылы;
- 2) құқық бұзылғанға дейінгі жағдайды қалпына келтіру жолымен;
- 3) құқықты бұзатын немесе оның бұзылуына қауіп төндіретін әрекеттерді тию;
- 4) айырылып қалған пайданы қоса алғанда, шығындардың орнын толтыру;
- 5) құқық бұзушы авторлық және сабақтас құқықтарды бұзу салдарынан тапқан табысты өндіріп алу;
- 6) Қазақстан Республикасының заңдарымен белгіленген, ең төмен жалақының жиырмадан елу мыңға дейінгі мөлшері, ал ЭЕМ-ға арналған бағдарламаның немесе деректер базасы авторларының құқығын бұзғаны кезде ең төмен жалақының бес жүзден елу мыңға дейінгі мөлшері сомасында өтем төлеу арқылы жүзеге асырылады. Зиянның орнын толтырудың немесе табысты өндіріп алудың орнына өтемақы мөлшерін сот белгілейді;
- 7) олардың құқықтарын қорғауға байланысты заң актілерінде көзделген өзге де шаралар қолдану арқылы жүзеге асырылады[4].

Айта кететін маңызды жағдай! Құқықты қорғау құқық иесі объектіге өз құқығын растаған жағдайда ғана мүмкін болады.

Қорытындылай келе, құқық иесі пайдалана алатын қорғаныс жүйесі қылмыстық, азаматтық-құқықтық, әкімшілік-құқықтық құралдарын қамтиды, сондықтан оны тиімді пайдалану құқықтық материалды мұқият зерттегеннен кейін ғана мүмкін болады. Қорғау әдісін таңдау зияткерлік құқықтардың түріне (мүліктік, жеке мүліктік емес, басқа құқықтар) байланысты.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. С. Идрышева ҚР азаматтық құқығы (ерекше бөлім).- Астана:, 2015 ж 192 бет.
2. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі (ерекше бөлім) 1 шілде 1999ж 961,962 бап.
3. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі 3 шілде 2014 жылғы 198 бап.
4. Мұқалдиева Г.Б., Ермухамбетова С.Р., Алдашев С.М., Худайбердина Г.А. ҚР интеллектуалдық меншік құқығы// Алматы:, 2018ж 25 бет

АДАМДАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТАРЫ МЕН БОСТАНДЫҚТАРЫН КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ ТӘСІЛДЕР АРҚЫЛЫ ҚОРҒАЛУЫН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ ЖОЛДАРЫ

Ж.Ж. Жағыпар

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университет КеАҚ, Атырау қ.

Е. Білімпазұлы

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университет КеАҚ студенті, Атырау қ.

“Қазақстан Республикасы өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтырады, оның ең қымбат қазынасы - адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары.”

Қазақстан Республикасының Конституциясының 1-бабы

Резюме: *Защита прав и свобод человека, руководствуясь законом в нашей стране, признается способом показать миру, что мы-государство, подчиненное Конституции, и стать образцом для подражания в защите прав и свобод человека.*

Ключевые слова: *Глобализация, права человека, свободы человека, Конституция РК, личные права, судебная власть, республика, закон и суд.*

Resume: *The protection of human rights and freedoms, guided by the law in our country, is a way to show the world that we are a state subject to the Constitution and become an example in the protection of human rights and freedoms.*

Key words: *Globalization, human rights, human freedoms, Constitution of the Republic of Kazakhstan, individual rights, Judiciary, Republic, law and court.*

Қазіргі таңда әлемнің дамуына көз ілесер емес. Жаһанданудың жаңа кезеңін барлық әлем күтіп отырғаны мәлім. Солай десек те, осы бір адамзаттың қолымен өзгертілген жаңа әлемде адамдардың құқықтары мен бостандықтары әлі күнге дейін қызу талқы үстінде. Әлемдік деңгейде адам құқықтарының мәселесі туралы әліде талас-тартыс болып келе жатқаны мәлім. Қазіргі таңда әртүрлі қоғамдық топтар құрылып, біреуі әйел теңдігін, басқалары адам денсаулығының құқықтары секілді т.б. мәселелер көтерілуде. Бірақ та, осы аталған мәселер бойынша әлемдік деңгейде заңдар қарастырылған. Ал, кезінде адам құқықтарын қорғайтын ешқандай ортақ заң болмағандықтан, екінші дүниежүзілік соғыс біткенге дейін қаншама адам қорғалусыз ажал құшты. Кезіндегі фашистік республикалар адамдарды жынысына, тіліне, дініне қарап бірінің дәрежесін жоғары қойса, енді бірін төмен санады. Сол себепті, фашистік республикалар адам құқықтары туралы ортақ заңды қабылдауға қарсы шықты. Бірақ, екінші дүниежүзілік соғыста адам құқығы мен бостандығының соншалықты деңгейде төмен дәрежеге түсуі халықаралық деңгейде адам құқығын қорғайтын заң қажет екенін көрсетті. “Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы” осы бір орайда қабылданды. Декларацияның ерекшелігі мен маңыздылығы адам құқықтарының деңгейін алғаш болып әлемдік деңгейде көтергенінде. Адам құқықтары-бұл әр адамның бойындағы қадір-қасиет пен құндылықты мойындайтын және қорғайтын негізгі принциптер. Бұл құқықтарды бүкіл әлем бойынша құқықтық шеңберде бекіту үкіметтердің өз азаматтарымен қарым-қатынасына және мемлекеттердің бір-бірімен халықаралық деңгейде өзара әрекеттесуіне қатты әсер етті. Екінші дүниежүзілік соғыстың қасіретінен кейін әлемдік қауымдастық адам құқықтары туралы қабылданған Кодекстің қажеттілігін сезінді. Біріккен Ұлттар Ұйымы (БҰҰ) жетекші рөл атқарды, ол 1948 жылы Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясымен аяқталды, ол адам құқықтары саласындағы негізгі құжатқа айналды[1]. Ол алғаш рет жалпыға бірдей қорғалатын негізгі адам құқықтарын белгілейді және жеке құқықтар мен бостандықтардың этикалық және құқықтық жоспарын

белгілейді. Осылайша, адам құқықтары туралы заңнама негізінен жеке адамдарды теріс пайдаланудан қорғауға және лайықты өмір сүру үшін арнайы талаптарды орындауға бағытталған-оларға әлеуметтік, мәдени, азаматтық және саяси құқықтар жатады. Қазақстан Республикасы адам құқығын қорғау бойынша халықаралық келісімшарттардың қатысушы болып, Конституцияға сәйкес бекітілді. Яғни, біздің мемлекетімізде адам құқықтары мен бостандықтарының қорғалуы Конституцияға сәйкес жүзеге асатынын аңғарамыз. Біздің халқымыз ежелден көшпелі халық болып есептеледі. Ал, көшпелі халықтың дала заңында адамның қадір-қасиеті өте жоғары бағаланады. Ер мен әйел арасындағы теңдікті ең бірінші көшпелі халықтар қалыптастырды деп айтуымызға болады. Біздің Ата Заңымыз бабадан келе жатқан идеология негізінде құрылды. Осы күнде елімізде азаматтардың құқықтары мен бостандықтары Конституциямызға сәйкес орындалуда ма? Халықаралық заңдардың күш алуы, адамдардың құқықтарын қамтамасыз ете алды ма? Осы сынды сұрақтарға жауабымызды саралай түсейік.

Ең бірінші біз адам құқықтары не деген сұраққа жауап береуіміз қажет. Адам құқықтары дегенді көпшіліктен естіп жатамыз. Оның қорғалуы, бұзылуы деген сияқты тіркестер бірге айтыла жүреді. Адам құқықтары дегеніміз жалпыға ортақ теңдік. Қазақстан Республикасының Конституциясының (ары қарай ҚР Конституциясы) 14-баптың 2-тармағын көрсетуге болады[2]. Яғни, елімізде адамдарды тегіне, жынысына, ұлтына, тіліне т.б. жағдайларда кемсітуге болмайды. Бұл біздің Конституциямыздың адам құқығының барлығы тең екенін көрсетеді. Бұны біз адамның табиғи құқығына жатқызамыз. ҚР Конституциясында көрсетілген құқықтық қатынастар төрт әдіспен реттеледі. Олар: міндеттеу, тыйым салу, тану, рұқсат ету әдістері. Біз адам құқықтары мен бостандықтары заңда тыйым салынбаған заттарды жасауына рұқсат екенін ескеруіміз қажет. Ал, мемлекеттің жүйесіне қызмет ететін органдардың заңда рұқсат берілген шеңберде ғана құқықтарын пайдалана алатынын білуіміз қажет. ҚР Конституциясында көрсетілген құқықтар мен бостандықтардың үш топқа бөліп қарастырамыз. Жеке, әлеуметтік-экономикалық, саяси деп нақтылап алсақ болады. Адамдардың қазіргі таңда жеке құқықтары, яғни табиғи құқықтарына көп дау туындамайды. Себебі, қазіргі таңда көп мемлекетте адамның жүріп-тұру еркіндігі жоғары деңгейде қарастырылған. ҚР Конституциясының 15-бабында қайшылықтар кездесіп қалады. Себебі, ешкімнің өз бетінше біреудің өмірін қиюға хақысы жоқ дегенімен, өлім жазасы туралы да көрсетіледі. Одан соң Конституцияның 14-бабында “Заң мен сот алдында бәрі тең.” деп, заң бойынша кей тұлғаларға айрықша басымдылық беріледі. Бұл біздің Конституциямыздың кемшілігі ме, әлде артықшылығы ма? Біздің мемлекетіміздің Конституциясы адамның жеке басына, яғни табиғи құқықтарына ешкім тыйым салып, не болмаса бұзып жатырған жоқ. Бірақ, жоғарыда аталған саяси құқықтары мен бостандықтары өте көп шектелуде. Мысалы, Солтүстік Корея мемлекеті өзін демократиялық ретінде орнықтырғанымен, азаматтарын саяси, экономикалық құқықтары мен бостандықтарын толықтай шектеу қойған деп айтуға да болады. Яғни, халықаралық дәрежедегі заң нормаларын әлем мемлекеті толық мойындайды деп айта алмаймыз. Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясының 3-бабында көрсетілгендей ешкімнің жеке басына қол сұғылмауына құқылы. Бірақ, БҰҰ-ның мүшесі бола тұра Қытай Халық Республикасы осы бір көрсетілген бапты саяси тәртіпті сақтау мақсатында деп бұзып жатырған көреміз. Яғни, қанша әлем дами түскенімен мемлекеттердегі құқық жүйесі бір идеологияға тоғысқан жоқ. Тіпті демократиялық деген мемлекеттердің Конституциялық заңдары бір-бірінен өзгеше. Мысалы АҚШ-та әр адам өзі үшін ғана жауап беретін құқық жүйесі негізделген. Ал, біздің елде демократиялық жүйені кейбір заңдар шектейді десек те болады. Сондықтан біз бұл мәселені тарихқа үңілу арқылы шешеміз деп ойлаймын. Нақтылай түссек. Жоғарыда көшпелі халықтың теңдегі жайында сөз қозғадым. Себебі, біз билер соты жайлы естіп қалып жатамыз. Мысалы, сол билер сотының құқықтық жүйесін алайық. Дауға келетін екі тарап, өздеріне төрелік ететін биді бірге таңдайды. Яғни, бұл адамдардың таңдау еркіндігі. Өкінішке орай, бізде бұндай жүйге Конституцияға сәйкес рұқсат етілмеген. Себебі, сот процестері тікелей Жоғары Сотпен байланысты. Осының өзі Конституцияда көрсетілген сот тәуелсіз деген сөйлемге қарсы келгендей болады. Сот билігін

түзей алсақ, заңдардың қалыпқа түсуі белгілі жағдай. Себебі, мәселенің шешімі осы орайда туады. Адам құқықтары-бұл Біріккен Ұлттар Ұйымы 1948 жылы Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясында жариялаған әмбебап стандарт. Бұл құжатта өмір сүру, Бостандық және жеке басына қол сұғылмаушылық құқығын қоса алғанда, барлық жерде қорғалуы керек адамның негізгі құқықтары көрсетілген; құлдық пен азаптаудан бостандық; еңбек, медициналық көмек, білім беру және қоғамдық жиналыстар құқығы; ой, Дін және пікір білдіру бостандығы; және тағы басқалар. Әр елдегі адам құқықтары саласындағы жағдай динамикалық және жиі халықаралық бақылауға алынатынын түсіну өте маңызды. Қазақстанға және оның адам құқықтарын сақтауға деген ұмтылысына көз жүгіртейік. 2021 жылдың қыркүйегінде Қазақстандағы адам құқықтарына байланысты қайшылықтар туралы хабарламалар келіп түсті. Жиналыс құқығы, сөз бостандығы, еңбекші-мигранттарды қанау, мақта алқаптарындағы балалар еңбегін мәжбүрлеу және тәуелсіз сот жүйесі мен әділ сот талқылауларының болмауы туралы мәселелер әртүрлі халықаралық құқық қорғау ұйымдарының баяндамаларында жарияланды.

Жоғарыда көрсетілген саяси, экономикалық еркіндікті азаматтарымызға толық бере алсақ, барлығы қалыпқа түседі. Адам құқығы жүзеге асу үшін нарықтық экономика, заңның үстемдігі, демократиялық институттар қажет. Сол кезде Конституциялық тәсілдер арқылы адам құқықтарын қорғауды жүзеге асыра аламыз. Германияның темір канцлері Отто фон Бисмарктың “Мықты тұлғалар әлсіз заңмен мықты қоғам құра алады, әлсіз тұлғалар мықты заңменде мықты қоғам құра алмайды.” деген сөзін негіздеуге болады. Яғни, Канттың “Өзің өзгелерді қалай көргің келсе, өзінде оларға солай қара!” деген ойымен тақырыпты қорытындылаймын. Сол үшін де қандай мәселе туындаса да, мықты көшбасшы қажет екені айдан анық. Мықты тұлғалар мен жүйелі заңдардың, қазіргі әлем үшін маңыздылығы айдан анық! Адам құқықтарын іс жүзінде қолдану тек халықаралық-құқықтық келісімдермен ғана шектелмейді. Бұл әр елдің жергілікті заңдары мен конституцияларында көрінеді. Мысалы, Америка Құрама Штаттарындағы конституциялық құқықтар немесе Үндістандағы негізгі құқықтар Ұлттық адам құқықтарының жиынтығын көрсетеді. Бұл ұлттық құқықтық кодекстер адам құқықтарын қорғау және сақтау үшін өте маңызды, өйткені олар көбінесе халықаралық келісімдерге қарағанда тікелей күшке ие. Алайда, халықаралық нормалар арқылы немесе ұлттық заңдар арқылы адам құқықтарының сақталуын қамтамасыз ету қиынға соғуы мүмкін. Мәселе мемлекеттер өз азаматтарының кепілдендірілген адам құқықтарына қайшы келсе, оларды бұзса немесе оларды қорғай алмаса, іс жүзінде осы Халықаралық немесе ұлттық құқықтық міндеттемелерді бұзған кезде туындайды. Осылайша, заңды орындау көбінесе саяси ерік-жігердің күресі немесе Үкіметтің осы құқықтық принциптерге деген адалдығының көрінісі болуы мүмкін. Сонымен қатар, заң мен адам құқықтары арасындағы даусыз өзара әрекеттесу симбиотикалық, бірақ күрделі байланысты білдіреді. Бір жағынан, заң дұрыс контексте бұзушылықтар үшін өтемақы беру, жеке тұлғаларды, корпорациялар мен мемлекеттерді жауапқа тарту және осы құқықтарды қорғайтын саясатты жүзеге асыруды қамтамасыз ету арқылы адам құқықтарын қорғаудың аспаптық мәні бар. Керісінше, белгілі бір саясатты немесе тәжірибені анықтайтын заңнама адам құқықтарын заңдастыру және бұзу үшін де қолданылды[3].

Адам құқықтарының құқықтық базасы соттар мен заң шығарушыларды шешімдер мен заңнаманы адамның қадір-қасиеті, теңдігі мен бостандығы тұрғысынан қарастыруға шақыру арқылы заңды түсіндіруге де әсер етеді. Бұл әсер ішкі заңнамаға, әдеттегі тәжірибеге және көптеген деңгейдегі сот шешімдеріне әсер етуі мүмкін, бұл заңдардың адам құқықтарының негізгі принциптерімен түбегейлі үйлесуін қамтамасыз етеді.

Соңында, адам құқықтары саласындағы құқықтың дамып келе жатқан сипатын талқылау маңызды, өйткені ол қоғамның талаптары мен қауіптеріндегі өзгерістерге жауап береді. Цифрлық ортадағы жеке өмірге қол сұғылмаушылық, интерсекс құқықтары немесе таза экологиялық құқық сияқты жаңа құқықтар адам құқықтары туралы заңнама қазіргі шындықты ескеруге және өзгермелі әлемдегі адамдарды қорғауға ұмтылатын үнемі дамып келе жатқан сала екенін көрсетеді[4].

Адам құқығының даму тарихы қандай болды? Кир патшаның, Хамурапидің заңдарынан басталады. Адам құқығының заманауи дискурсы Батыс Еуропада пайда болды. Сол үшін XVII ғасырда өмір сүрген ағылшын пәлсапашыларын айтпай кетуге болмайды. Мысалы Джон Локк заманында парламент монархияны қайта қалпына келтіргенімен, оған заңнан жоғары бола алмайтын Конституциялық шектеу қояды. Джон Локктың айтуы бойынша “Әр адамда Құдай берген ақылы бар. Ақылды адамдар табиғи құқықтарын қорғау үшін мемлекет құрады.” деп меңзейді. Яғни, адамдар құқықтарын мемлекетке бермейді, керісінше мемлекет адам құқықтарын қорғауы керек деп есептейді. Қазіргі көп мемлекеттің Конституциясы Джон Локктың теориясы негізінде құрылғанына анық көзіміз жетеді. Бірақ, сол замандарда Томас Гоббстың пікірінше, адамдар табиғи құқықтарын асыра пайдаланып, яғни бір-бірін жойып кетпеуі үшін, мемлекетке тапсырады. Мемлекет заң арқылы адамдарды шектейді. Ия, Томас Гоббстың айтуында да шындық бар. Бірақ, оның теориясын мемлекет заңдары әділетсіз болса ше, деген сұрақпен құлатады. Батыс Еуропада мемлекеттің адам құқықтары мен бостандықтарына байланысты талай қақтығыс болғанын көріп отырмыз. Бірақ, уақыт өте келе осы бір құқықтық заңдардың бір негізге түсіп келе жатқанын толық болмасада байқауға болады. Қорытындылай келе, заңнамадағы адам құқықтары жеке бостандықты, қадір-қасиет пен теңдікті қорғаудың таптырмас тетігі ретінде қызмет ететінін атап өткен жөн. Бұл ұлттар мен олардың қоғамдарын құрмет, әдептілік және әділеттілік мәдениетін қалыптастыруға ықпал ететін өзгерістерге бейімделу кезінде бағыттаушы динамикалық маяк. Алайда, бұл сонымен қатар адам өмірінің әмбебап құндылығын үнемі қолдай отырып, оларды шешудегі тұрақты қиындықтар мен тынымсыз күш-жігерді көрсетеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы
http://www.ohchr.org/EN/UDHR/Documents/UDHR_Translations/kaz.pdf
2. Қазақстан Республикасының Конституциясы
<http://adilet.zan.kz/kaz>
3. Г.С. Сапарғалиев Конституционное право Республики Казахстан: академ. курс - Изд. 3-е, с изм. и доп. - Алматы : Жеті жарғы, 2015.
4. Ашитов З.О. «Право суверенного Казахстана». Издательство Жеты Жаргы. А, 2016 г.

УДК 343.2

СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ ПРАВОВОГО РАЗВИТИЯ АССАМБЛЕИ НАРОДА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

А.З. Жангушуква м.ю.н., преподаватель-лектор
Жетысуский Университет имени И. Жансугурова
Республика Казахстан, г. Талдықорған
e-mail: aliyazhangushukova@mail.ru

Түйіндеме. Бұл мақалада қоғам дамуындағы Қазақстан халқы Ассамблеясының рөлі қарастырылып, "Қазақстан халқы Ассамблеясы туралы" Қазақстан Республикасының Заңына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы "Қазақстан Республикасы Заңының жобасына құқықтық талдау жүргізілді.

Кілт сөздер: Ассамблея, Қазақстан халқы Ассамблеясы, саясат, қоғам, қоғамдық бірлестік.

Resume. This article examines the role of the Assembly of the People of Kazakhstan in the development of society, conducted a legal analysis of the draft Law of the Republic of Kazakhstan "On amendments and additions to the Law of the Republic of Kazakhstan "On the Assembly of the People of Kazakhstan".

Key words: *Assembly, Assembly of the People of Kazakhstan, politics, society, public association.*

Ассамблея народа Казахстана внесла значительный вклад в укрепление социального мира и политической стабильности в стране, стремительное экономическое развитие народа Республики, позитивное решение сложных социальных проблем, демократическое решение казахстанского патриотизма и других важных вопросов политической и общественной жизни от государства. В результате реформ, проводимых в Казахстане в области гражданского мира и межнационального согласия, Ассамблея народа Казахстана была признана единственной организацией, не имеющей аналогов в мировом сообществе, и мы гордимся этим.

Основными принципами государственной национальной политики являются равные права для представителей всех национальных и религиозных групп и создание благоприятных условий для деятельности всех конфессий. Благодаря этому в Казахстане уже более восемнадцати лет не происходит массовых политических столкновений на этнической или религиозной почве.

Не будет преувеличением сказать, что первые законодательные акты независимого Казахстана создали правовую базу, основанную на гражданском и политическом сообществе всех граждан, обеспечивающую равенство прав и свобод всех, независимо от этнической или религиозной принадлежности. Опыт межэтнической политики, реализуемой Казахстаном, получил высокие оценки мирового сообщества и вызвал интерес стран со схожим полиэтническим составом населения [1].

В международном сообществе Казахстан признан страной, проводящей последовательную внутреннюю политику, направленную на обеспечение толерантности, межконфессионального и межкультурного согласия представителей всех национальностей, проживающих в Казахстане и представляющих единый народ Казахстана - народ, который активно строит современное и конкурентоспособное светское государство. Казахстан заинтересован в расширении и углублении так называемого диалога цивилизаций, всегда поддерживал и выражал готовность выступать с международными инициативами, направленными на сближение взаимопонимания между Востоком и Западом по ключевым вопросам современного миропорядка.

В первые годы независимости Республики в стране происходили очень сложные процессы, связанные с духовной жизнью общества, его социальным благополучием, возрождением национального самосознания. И именно в начале 90-х годов прошлого века, переосмысливая многое заново в нашей истории, во имя сохранения нашего главного достояния - дружбы народов - на 1-м форуме народов Казахстана в 1992 году Президент Республики Казахстан Н.А. Назарбаев выразил идею о необходимости перевода этого форума на постоянную основу. А 1 марта 1995 года на общественно-политической арене Республики появился новый институт в области национальной политики - Ассамблея народа Казахстана [2].

Казахстан стал первой страной среди государств-участников СНГ, создавшей уникальный институт - Ассамблею народа Казахстана. Этот институт во многом способствовал формированию и утверждению казахстанской модели полиэтнического общества, деятельность которого направлена на укрепление межэтнического и межконфессионального согласия. С момента своего образования Ассамблея народа Казахстана сыграла важную роль в укреплении мира и согласия между народами, проживающими в Казахстане. Но в последние годы ее роль в обществе стала особенно заметной.

Конечно, для нас это было не так просто, как кажется. В первые годы независимости, государственный институт, который решает проблему межэтнического согласия и единства в Казахстане с момента подписания Договора, предполагает создание Ассамблеи народа, исходя из сегодняшней полиэтнической политической стабильности и национального согласия, религии и убеждений, путем обеспечения равных прав и возможности для всех граждан

страны. Под руководством Председателя Ассамблеи народа Казахстана, Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева мы добились успеха.

Как мы знаем, в 1992-1995 годах существовала базовая правовая база, регулирующая политику страны. На основании Конституции 1 марта 1995 года Президент учредил Ассамблею народа Казахстана в качестве консультативного органа при Президенте.

Таким образом, Ассамблея была создана не просто как общественное объединение, но и была официально признана и утверждена высшим официальным документом.

Президент Республики Казахстан был признан Председателем Ассамблеи. С момента своего основания Ассамблея инициировала два публичных референдума в Казахстане, продемонстрировав свою приверженность общественной жизни [3].

Указом Президента Республики Казахстан в 2000 году была расширена основная деятельность Ассамблеи, на которую возложена общественно-правовая экспертиза, институциональная координация по развитию и укреплению межэтнических отношений, национальной политики. То есть законы, принимаемые в стране, подпадают под юрисдикцию Ассамблеи, чтобы уважать интересы всех этнических групп. Следует отметить, что в то время ни одно из государственных учреждений не имело юридического статуса рассмотрения законопроектов.

В результате этого успеха рабочий орган Ассамблеи, Исполнительный секретариат Ассамблеи, был включен в состав администрации Президента.

Новый этап правовых изменений в процессе формирования Ассамблеи начинается в 2002 году. В этом году указом Президента были утверждены новые правила работы Ассамблеи народа Казахстана и определена стратегия развития. То есть программа ежедневных действий была утверждена в качестве официального нормативного акта [4].

В ходе сессий Ассамблеи был создан Совет Ассамблеи и определен его правовой статус.

В 2005 году в результате изменений на нормативно-правовом уровне был изменен Указ "Об укреплении института Ассамблеи народа Казахстана", расширены цели Ассамблеи, деятельность, права и обязанности ее членов в целом.

В традиционном послании Главы государства народу Казахстана в 2007 году было отмечено, что Ассамблея народа Казахстана должна расширить свои практические функции, свою ответственность и улучшить свою репутацию, особенно на законодательном уровне. В контексте этого послания конституционные реформы, проведенные в нашей стране, непосредственно повлияли на правовой статус Ассамблеи народа Казахстана [5].

В соответствии с поправками к Конституции Ассамблея стала конституционным органом. В целях представления интересов народа Республики Казахстан в уполномоченном органе в Мажилисе Парламента были избраны 9 депутатов Мажилиса, а также поправками в Конституционный закон "О выборах в Республике Казахстан" был установлен порядок проведения заседаний Ассамблеи для выборы депутатов Мажилиса Парламента РК.

Таким образом, "Ассамблея народа Казахстана превратилась из консультативного органа, созданного в соответствии с законопроектом, в успешный и конституционный орган, и 20 октября 2008 года был принят Закон Республики Казахстан "Об Ассамблее народа Казахстана". Который определяет статус, порядок формирования и организацию работы Ассамблеи народа Казахстана, направленной на реализацию государственной национальной политики, обеспечение политической стабильности в Республике Казахстан и повышение эффективности взаимодействия государственных институтов и гражданского общества в сфере межэтнических отношений.

Теперь Ассамблея стала еще одним новым этапом в дальнейшем развитии правовой системы государственного учреждения, и настало время принять закон, определяющий правовой статус важнейшего регулятора общественных отношений. Наконец, законопроект призван поддержать действия Ассамблеи, Секретариата Ассамблеи, Министерства юстиции, Министерства культуры и спорта [6].

Настоящий Закон определяет статус, порядок формирования и организации Ассамблеи народа Казахстана, направленной на реализацию государственной политики в области общественного согласия и национального единства, национально-патриотической идеи "Мәңгілік Ел", обеспечение общественно-политической стабильности и повышение эффективности взаимодействия государства и гражданские институты общества в сфере межэтнических отношений.

В целом, этот закон должен быть обеспечен достаточными средствами для решения проблем, стоящих перед Ассамблеей.

Еще одним акцентом на законодательстве является необходимость определения роли и обязанностей Ассамблеи в поддержку наших соотечественников за рубежом.

Еще одним вопросом, который следует рассмотреть, является согласование проекта закона "О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам свободы вероисповедания и религиозных объединений" по инициативе ряда депутатов на момент подготовки статуса Ассамблеи [7].

В действующем законе Республики Казахстан "Об Ассамблее народа Казахстана" от 20.10. 2008, статья 3, определяет цели Ассамблеи: "Целью Ассамблеи является обеспечение межэтнического согласия в Республике Казахстан в процессе формирования казахстанской гражданской идентичности и конкурентоспособной нации, общенациональной патриотической идеи "Мәңгілік Ел", на основе казахстанского патриотизма, гражданского и духовного -культурное сообщество народа Казахстана с консолидирующей ролью казахского народа", а в законодательном указе говорится: "Целью Ассамблеи является обеспечение общественного согласия в Республике Казахстан на основе казахстанского патриотизма, гражданская и духовно-культурная общность всех этносов Казахстана при консолидирующей роли казахского народа» [8].

Термин "общественное согласие" соответствует статье 1 Конституции, которая устанавливает общественное согласие в качестве основополагающего принципа Республики.

Формулировка "все этнические группы Казахстана" устраняет двусмысленность, возникающую при сочетании терминов "народ Казахстана" и "казахский народ" в одном предложении.

Текст нормативного правового акта не должен содержать положений декларативного характера, которые не несут смысловой и юридической нагрузки.

Статья 14 настоящего закона определяет структуру Ассамблеи регионов (городов республиканского значения, столицы). Поэтому рабочим органом Ассамблеи области (города республиканского значения, столицы) является аппарат (секретариат), который входит в структуру аппарата акима.

Руководителем аппарата (секретариата) является заместитель председателя Ассамблеи области (города республиканского значения, столицы), назначаемый на должность и освобождаемый от должности соответствующим акимом.

Наша страна находится на подъеме, мы уверены в себе и в своих силах. Принимая во внимание наши растущие возможности, мы стремимся к новым целям и задачам. Мы не должны допустить, чтобы этнические и религиозные различия стали основой будущих конфликтов. Это особенно важно для нас и для нашего региона. Дальнейшая модернизация страны, развитие подлинно гражданского общества, направление на укрепление прав и свобод всех граждан и этнических групп - это путь к процветанию Казахстана как путь в наше будущее [9].

Ассамблея характеризует свою деятельность в следующих категориях: мир, единство, гармония, стабильность, выдержка, терпимость. На этой огромной территории Казахстана будет вечно - только мир, единство и счастье! Я хочу, чтобы Казахстан процветал каждый день.

Таким образом, Ассамблея народа Казахстана является результатом уникальной политической инновации Казахстана. Сегодня опыт его работы становится привлекательным и полезным для многих стран мира. Сегодня Конституция и Ассамблея народа Казахстана -

это не просто равноправные структуры. Это две великие ценности, которые стали основой стабильности, модернизации и процветания. Доверие, традиции, прозрачность, толерантность — вот принципы, которые легли в основу нашего многонационального процветающего государства. Государственная политика в межнациональной сфере основывается на принципе "Единства в многообразии".

Список использованной литературы:

1. Базарбаев С. Сила страны - в единстве // Право и современность. - 2017. № 132.23 окт.
2. Выступление Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева на XVII сессии Ассамблеи народа Казахстана. -2009. № 253.-27 октября.
3. Нурадил Г. Н. Построение новой модели управления для создания прочного мира // Казахстан-Спектр. -2016. - № 2 (36). - С. 39-43.
4. Тугжанов Е. Модель народной дипломатии // Современный Казахстан. -2017. № 48-49. - С. 85.
5. Послание Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева народу "Третья модернизация Казахстана: глобальная конкурентоспособность" // Информационная система "Параграф".
6. Выступление Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева на XVI сессии Ассамблеи народа Казахстана // Казахстанская правда. -2010. - № 278. -21 октября.
7. Проект для обсуждения "Доктрина национального единства Казахстана" // Казахстанская правда. -2009. - № 261-262. -6 нояб.
8. Закон Республики Казахстан "Об Ассамблее народа Казахстана" от 20 октября 2008 года // Информационная система "Параграф".
9. Совет Ассамблеи народа Казахстана // assembly.kz/novosti-assamblei/item/1741.html

ӘӨЖ 316.3

ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚОҒАМ ҚАЛЫПТАСУЫНДА ЖАСТАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ САУАТТЫЛЫҒЫН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

У.Х. Идресова

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ.

u.idressova@asu.edu.kz

М. Аметов

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті студенті, Атырау қ.

Резюме: В статье обсуждается проблема правовой социализации молодежи в формировании правовой культуры. Правовая социализация как фактор не только социального развития, но и один из важнейших факторов стабилизации социального развития излагаются особенности правовой социализации молодежи и государственная политика ее осуществления. Правовое образование молодежи отражает, прежде всего, характер и степень правового развития личности.

Ключевые слова: молодежь, правовое общество, правовая культура, правовая социализация, правовое образование.

Resume: The article discusses the problem of legal socialization of youth in the formation of legal culture. Legal socialization as a factor not only of social development, but also one of the most important factors of stabilization of social development, the features of legal socialization of youth and the state policy of its implementation are outlined. Legal education of young people reflects, first of all, the nature and degree of legal development of the individual.

Keywords: Youth, Legal Society, legal culture, legal socialization, legal education.

Жас тұлғаның құқықтық әлеуметтену процестеріне, оның динамикасына, мәні мен қоғамның дамуындағы функционалды рөліне, сондай-ақ құқықтық тәрбиенің қазіргі заманғы жұмыс істеу практикасына, дамуына және ерекшеліктеріне байланысты көптеген мәселелерді бүгінгі таңда қоғамның өзектілігіне айналып отыр.

Құқықтық әлеуметтену мемлекет өткен тарихи жолдың өзіндік ерекшелігін объективті түрде көрсетеді. қоғам дамуының жеке кезеңдері, әлеуметтік қатынастардың ерекшелігі, дамудың негізгі тенденциялары, құндылықтар мен идеалдардың сипаттамасы, құқықтық мәдениеттің деңгейіне байланысты, бұл өз кезегінде әлеуметтік және құқықтық процестің қажеттіліктеріне байланысты.

Құқықтық мәдениетті қалыптастыру және оны әлеуметтік-құқықтық құбылыс ретінде қалыптастыру процесі бірқатар кезеңдерден өтті: қалыптасу кезеңінен бекіту кезеңіне дейін, нәтижесінде бұл құқықтық категория қоғамдық өмірдің белгілі бір сапалы жағдайы ретінде бекітілді. Сонымен қатар, осы процесті жан-жақты талдау құқықтық мәдениетті оның барлық тараптарының бірлігінде ұрпақтардың өткен және қазіргі тәжірибесінің синтезі болып табылатын және болашақ дамудың перспективалық қажеттіліктері мен міндеттерін қамтитын құқықтық және әлеуметтік құбылыс ретінде қарастыруға мүмкіндік берді. Құқықтық мемлекет тұжырымдамасын қалыптастырудың күрделі процесінде маңызды семантикалық жүктеме жеке тұлғаның құқықтық мәдениеті проблемаларының кешенінде жатыр. Сайып келгенде, тұлға заң үстемдігінің негізгі субъектісі болып табылады. Жеке тұлғаның жеке қасиеттері елде құқықтық мемлекеттілікті қалыптастыру міндеттерінің жалпы тізбегіндегі негізгі буын болып табылады. Демек, жеке тұлғаның құқықтық мәдениетін дамытудың жоғары деңгейінің болуы қазіргі орыс қоғамының тұрақсыздануы жағдайында объективті түрде қажет болатын оның жоғары әлеуметтік-құқықтық белсенділігінің кепілі болып табылады [1]. Сонымен қатар, жеке тұлғаның құқықтық әлеуметтенуі жастардың орыс қоғамының құқықтық құндылықтары мен құқықтық дәстүрлерін дамыту процесінде маңызды институционалды элемент болып табылады.

Жас тұлғаның құқықтық әлеуметтенуінің құрылымы мен динамикасы жеке қасиеттердің өзара байланысы мен өзара әрекеттесуіндегі әлеуметтік дамудың құрылымы мен динамикасына байланысты. Жеке тұлғаның құқықтық әлеуметтенуінің мазмұндық аспектісіне: ақпараттық орта, құқықтық білім, құқық қолдану, құқықтық саладағы жеке тұлғаның мінез-құлық аспектісін айқындайтын Құқықтық тәрбие, оның қоғамның құқықтық өміріне қатысу дәрежесі мен деңгейі, субстанциялық және ситуациялық құндылық-құқықтық бағдарлардың мәні мен сипаты, олардың ұтқырлығы мен серпінділігі кіреді. Құқықтық мәдениеттің барлық деңгейлеріндегі дамуының жоғары деңгейі құқықтық сананың қалыптасуын, заңдардың дамуы мен қолданылуын, құндылық-құқықтық бағдарлар жүйесін, өзгеріп жатқан әлеуметтік-экономикалық жағдайларда адамның өзін-өзі жүзеге асыру мәселелерін шешуді, тұлғаның әлеуметтенуі мен бейімделуін анықтайды. Сонымен қатар, қазіргі уақытта жастардың құқықтық әлеуметтену процестері қазіргі қоғамның шығармашылық әлеуетін дамыту мен жетілдірудің басты шартына айналуға және адамдардың белсенді өмірлік ұстанымында көрініс табатын адамның рухани жаңаруындағы маңызды кезең болып табылады. Сонымен бірге, құқықтық әлеуметтену процестері құқықтық мәдениеттің қалыптасуын анықтайды және өркениет критерийлері мен гуманистік принциптерге сүйене отырып, мемлекеттіліктің жаңаруы мен жетілуіне ықпал етеді.

Құқықтық әлеуметтену тек әлеуметтік дамудың факторы ғана емес (мұны оның мемлекеттік даму процестерін жетілдірудегі функционалды рөлін талдау айқын көрсетеді), сонымен бірге әлеуметтік дамуды тұрақтандырудың маңызды факторларының бірі болып табылады. Мемлекеттік дамудың жаңа моделін құру кезінде оның рөлі әлеуметтік-мәдени және құқықтық кеңістікке органикалық түрде интеграцияланатын әлеуметтік технологияларды құру процесінде трансформациялық деңгейде де көрінеді. Сонымен қатар, мемлекеттік спираль дамуының әр жаңа кезеңінде құқықтық әлеуметтену моделі жаңа қасиеттерге ие бола отырып, білімнің өсуіне ықпал етеді және жалпы мәдениет, азаматтық

белсенділік пен жауапкершілік, кәсіби біліктілік, яғни одан әрі әлеуметтік прогресс [2]. Жастардың құқықтық әлеуметтенуі өз серпінінде әлеуметтік пайдалы мінез-құлықты, жеке адамның құқықтық және азаматтық белсенділігін қамтамасыз ете отырып, қоғамдық қатынастарға ұйымдастырушылық-реттеуші әсер етеді, оның нәтижесі мемлекеттік қатынастардың негізі ретінде құқықтық тәртіпті жетілдіру және қоғамның құқықтық кеңістігінде құқықтық нормаларды іске асырудың қажетті шарты ретінде заңдылықты нығайту болып табылады.

Құқықтық әлеуметтенудің сапалы ерекшелігі - әлеуметтік және құқықтық тәжірибені нақтылау. Бұл адамзат өзінің объективті қызметі арқылы өзінің өмір сүру формаларын анықтайтын әдістерде көрінеді, яғни. құқықтық әлеуметтену-бұл құқықтық мәдениеттің жанама құралы, ол өз кезегінде адам қызметінің белгілі бір түрі ретінде, Мәдени-құқықтық кеңістікте сынған және әмбебап білім беруде біріктірілген, үлкен семантикалық жүктемені (және адамның жеке аспектісін) білдіретін жеке принциптердің көрінісі ретінде пайда болады. және әлеуметтік және жеке тұлғаны үйлестіру процесі, және, сайып келгенде, жан-жақты барлық жеке әлеуетті ұлттық деңгейде орналастыру). Ішкі мазмұн тұрғысынан құқықтық әлеуметтену адамның әлеуметтік-психологиялық, құндылық-бағдарлық және психофизикалық әлеуетін қамтитынын атап өткен жөн. Бірақ сонымен бірге адамның мемлекеттік-құқықтық қатынастардың субъектісі ретінде, қызмет субъектісі ретінде жұмыс істеуінің міндетті шарты сана, ерік, интеллект және т. б. құқықтық әлеуметтенудің барлық осы элементтері жас адамның өзін-өзі тануының маңызды шарттарын құрайды (яғни. оның жеке әлеуетін іске асыру) және, демек, оны жалпы интеграциялық процестерге қосу, нәтижесінде құқықтық мәдениеттің бірыңғай әмбебап феномені пайда болады. Құқықтық әлеуметтену тек әлеуметтік дамудың факторы ғана емес (мұны оның мемлекеттік даму процестерін жетілдірудегі функционалдық рөлін талдау айқын көрсетеді), сонымен бірге әлеуметтік дамуды тұрақтандырудың маңызды факторларының бірі болып табылады. Мемлекеттік дамудың жаңа моделін құру кезінде оның рөлі әлеуметтік-мәдени және құқықтық кеңістікке органикалық түрде интеграцияланатын әлеуметтік технологияларды құру процесінде трансформациялық деңгейде де көрінеді. Сонымен қатар, мемлекеттік спираль дамуының әр жаңа кезеңінде құқықтық әлеуметтену моделі жаңа қасиеттерге ие бола отырып, білімнің өсуіне ықпал етеді және жалпы мәдениет, азаматтық белсенділік пен жауапкершілік, кәсіби біліктілік, яғни одан әрі әлеуметтік прогресс [3, 32-38 с.]. Жастардың құқықтық әлеуметтенуі өз серпінінде әлеуметтік пайдалы мінез-құлықты, жеке адамның құқықтық және азаматтық белсенділігін қамтамасыз ете отырып, қоғамдық қатынастарға ұйымдастырушылық-реттеуші әсер етеді, оның нәтижесі мемлекеттік қатынастардың негізі ретінде құқықтық тәртіпті жетілдіру және қоғамның құқықтық кеңістігінде құқықтық нормаларды іске асырудың қажетті шарты ретінде заңдылықты нығайту болып табылады.

Құқықтық әлеуметтенудің сапалы ерекшелігі-әлеуметтік және құқықтық тәжірибені нақтылау. Бұл адамзат өзінің объективті қызметі арқылы өзінің өмір сүру формаларын анықтайтын әдістерде көрінеді, яғни. құқықтық әлеуметтену-бұл құқықтық мәдениеттің жанама құралы, ол өз кезегінде адам қызметінің белгілі бір түрі ретінде, Мәдени-құқықтық кеңістікте сынған және әмбебап білім беруде біріктірілген, үлкен семантикалық жүктемені (және адамның жеке аспектісін) білдіретін жеке принциптердің көрінісі ретінде пайда болады. және әлеуметтік және жеке тұлғаны үйлестіру процесі, және, сайып келгенде, жан-жақты барлық жеке әлеуетті ұлттық деңгейде орналастыру). Ішкі мазмұн тұрғысынан құқықтық әлеуметтену адамның әлеуметтік-психологиялық, құндылық-бағдарлық және психофизикалық әлеуетін қамтитынын атап өткен жөн. Бірақ сонымен бірге адамның мемлекеттік-құқықтық қатынастардың субъектісі ретінде, қызмет субъектісі ретінде жұмыс істеуінің міндетті шарты сана, ерік, интеллект және т. б. құқықтық әлеуметтенудің барлық осы элементтері жас адамның өзін-өзі тануының маңызды шарттарын құрайды (яғни. оның жеке әлеуетін іске асыру) және, демек, оны жалпы интеграциялық процестерге қосу, нәтижесінде құқықтық мәдениеттің бірыңғай әмбебап феномені пайда болады. Қазақстан жастарының құқықтық санасын кеңейтудің негізі – барлық қоғамдық топтардың, халықтың белсенді

қызмет етуге және адам құқығының шеңберін кеңейтуге жол ашу. Құқыққа немқұрайлы қарау қандай да бір шектен шығушылық, заңға жауыздықпен қарау, демократиялық формадағы «Не істегім келсе, соны істеймін» деген қарама – қайшылық кереғарлықтарды жою керек. Оның бірден бір жолы болып жастарға құқықтық тәрбие беру шараларының белсенділігі болып табылады. Бұл салада Қазақстанда құқықтық нигилизм профилактикасын дамыту керек, себебі, жастар арасындағы құқықтық нигилизмге бой алдырушылық өз кезеңінде біршама қауіп тудырады. Сондықтан қолданылатын заңның қызметті сапалығын, заңның және құқықтық тәртіптің тұрақтылығын қамтамасыз ету қажет. Қоғам мен құқықтық тәжірибе құқықтық білім берудің жағымды және теріс тұстарын анықтайды. Тұлғалар сыртқы әсерлерді алғашқы қалыптасқан ішкі сенім мен нанымдарды бұза-жара өтіп белсенді және таңдаулы қабылдайды. Құқықтық білім беру аталмыш үрдісті мақсатты бағытталған, жағымды ағымға түсіре алады, заңдарды сыйлауға үйретеді, құқық бұзушылықтардың алдын алады, еліне деген құштарлықты оятады.

Құқықтық ақпарат көзінің жүйесінде анықтаушы рөлге бұқаралық ақпарат құралдары иеленеді, сондай-ақ жалпы құқықтық оқыту бала – бақшадан бастап барлық оқу орындарында оқытылуы керек. Сайып келгенде жастардың өзін – өзі тәрбиелеуіне көңіл аударуымыз қажет. Өзін-өзі тәрбиелеудің астарында құқыққа деген құрмет қалыптастыру жатыр, яғни қажеттіліктерін ұйғарымдарға байланысты өзін – өзі оқыта отырып және қатаң сақтап, өз тәжірибесінде және басының дербестігі арқылы талдау жасауы керек. Жастардың құқықтық санасын тәрбиелеуде тәжірибелік жаттығулар (жеке және топтық), ойындар немесе нақты құқықтық жағдаяттарды шешуді үйрену ерекше тиімді [4]. Жастарға құқықтық әсер етудің үлкен тәрбиелік мәні негізінен жастарға жетекшілерінің өнеге көрсетулері, сонымен қатар мемлекеттік ақпараттық өкілді тұлғалары заңды мүлтіксіз сақтауға, қылмыспен күресуге бағыттауы керек. Құқықтық тәрбие процесінде болашақ азаматтар келесі әлеуметтік дағдыларды иемденгені абзал: өзге адамдармен қысымшылықтан адам конструктивті қатынас құра білу; дау – дамайларды, шиеленістерді күш қолданбай шешу; дербес шешім қабылдау және оған жауапкершілік деңгейін сезіну; адам құқықтарын қорғаудың механизмдерін жергілікті, аймақтық, еуропалық және әлемдік деңгейде пайдалана білу; өз мүдделерін және үшінші бір тұлғалардың мүдделерін қорғаштау, сонымен қатар қолданыстағы заңдарды сақтау негізінде адам құқықтарына қайшы келетін заңдарды өзгертуге бағытталған іс-әрекет жасау.

Сөз жоқ, құқықтық білім беру процесі Қазақстанның болашақ азаматтарының интеллектуалдық біліктілігіне де ықпал етеді. Бұларға төмендегілер жатады: әртүрлі көздерден, соның қатарында бұқаралық ақпарат құралдарын материалдар жинап, зерттеу; алынған ақпаратты талдай білу, солардан объективті және баянды қорытынды жасау; өз ой-пікірін айқын білдіру, қажет болғанда пікірталасқа түсу және тыңдай білу, өз көзқарасын дәйекті түрде қорғай білу. Әрбір адам өз құқықтарын жете біліп, жалпы заң білімі саласынан хабардар болғаны дұрыс. Сонымен қатар қоғамда болып жатқан әрекеттердің заңға қарама-қайшылығын немесе сәйкестігін сараптай алуы оның құқықтық сауаттылығымен тікелей байланыстылығын аңғартады. Заңды аттамай, тура жолмен жүріп, еліне адал қызмет еткен азамат қана мұратына жетеді. Құқықтық сауаттылық білім мен тәрбиенің бірлігі принципінде құрылуы тиіс, бірақ солай бола тұрғанның өзінде құқықтық білім беру тек мақсатшылдық емес, ол өскелең тұлғаны қазақстандық патриот етіп тәрбиелеуге әсер етудің басты құралдардың бірі болуы тиіс. Республика өміріндегі өзгерістер білім беру саласына соның ішінде құқықтық тәрбиелеу ісіне де әсерін тигізуде. Әлемдік білім беру кеңістігіне толығымен кірігу білім беру жүйесін халықаралық деңгейге көтеруді талап етеді. Қазақстан Республикасының білім беруді дамытуға арналған бағдарламасында оқушыларды адам құқығы мен бостандығын құрметтеуге тәрбиелеу қажеттілігі басты міндеттердің бірі ретінде қарастырылған. Қазақстанның құқықтық мемлекет құру жолындағы іс-шараларының басты ұстанымдарының бірі- құқықтық білім берудің сапасын арттыру. Қазақстан Республикасындағы жастардың басты борышы – азаматтардың бостандықтары мен құқықтарын, міндеттерін оқып үйрену, орындау, заңды құрметтеу, құқықтық білім алу. Сондықтан қоғамның талабына сай жастарды жан-жақты тәрбиелеу үрдісіндегі мемлекет

алдында тұрған маңызды міндеттердің бірі – оқу тәрбие жұмысының барлық құрылымында құқықтық білім беру мен тәрбиеге айрықша мән беріп, оны ұйымдастырудың тиімді жолдарын, тәсілдерін үнемі жетілдіру, жаңарған қоғамның саяси құқықтық сана сезімдерін қалыптастыру. Әлемдік білім беру жүйесіне ену жағдайында саяси-құқықтық жағынан белсенді азаматтарды даярлау үшін құқықтың кейбір салаларын тереңдете оқыту еліміздің құқықтық мемлекет, азаматтық қоғам құру барысындағы мәселелердің шешілуіне септігін тигізеді.

Құқықтық білім берудің маңыздылығы күн өткен сайын арта түсуде. Заңды білу – заман талабына айналды. Әр азаматқа қазіргі қоғамдағы қарым-қатынас заңдылықтарын терең ажырататын құқықтық сана, құқықтық мәдениет қажет. Қоғамдық қатынастарда мәні зор әлеуметтік нормаларды-тарихи құқықтық жүйенің қайнар көзі немесе құқық ғылымының негіздері деуге болады. Құқықтық ағарту немесе құқықтық білім қалыптастыру-заң ережелерін білу, оны насихаттап, күнделікті тұрмыста ұстана алатын дәрежеге жеткізу. Бұл іргелі білім қалыптастыру, оны жүйелі түрде жүзеге асыру, алған білімнің күнделікті тұрмыс талаптарына сәйкестігі мен адамгершілік нормаларына сабақтастығы оның негізділігінің белгісі ретінде қарастырылады. Университет қабырғасында құқықтық білімнің берілуі студенттердің құқықтық мәдениеттілігін қалыптастырып, құқықтық сананы қалыптастыруға септігін тигізеді. Сонымен қатар жастар және балалармен жұмыс істейтін мамандықтардың барлығында құқықтық әлеуметтендіру жұмыстарына даярлық осы құқықтық мәдениет қалыптастыру аясында болуы керек. Жастардың құқықтық білімі, ең алдымен, жеке тұлғаның құқықтық дамуының сипаты мен дәрежесін көрсетеді. Жастардың құқықтық білімін көтеру үшін теориялық- әдіснамалық негіздемелерін анықтау өте қажет. Қазіргі кезеңде құқықтық білім беруде дамыған елдердің жетістіктері мен өз еліміздің тарихи құндылықтарын біріктірудің маңызы өте зор. Ғалымдардың көзқарастары мәдениет пен ғылым, саясат пен экономика бір мақсатты көздеп, бір ортақ құндылықтарына қызмет ету керек дегенге келіп саяды. Құқықтық білім берудің таяудағы даму болашағы біздің мемлекетіміз көздеп отырғандай, Қазақстанда құқықтық қоғам орнату бағытының жүзеге асырылуымен байланысты. Құқықтық нигилизм мен бұқараның құқықтық мәдениетінің төмендігі қазіргі Қазақстан қоғамының демократия мен прогресс жолындағы басты кедергі болып отырғаны белгілі. Ел көлемінде реформалардың кең ауқымда жүріп жатуына сәйкес құқықтық білімнің жаңа мазмұны жоғары құқықтық мәдениеті бар тұлғаны қалыптастыруға, жастарды дүниежүзілік құқықтанушылық ғылымдардың жетістігімен қауыштыруға, сонымен қоса, өз халқының құқықтық мұраларының бұлағынан сусындатуға бағытталуы керек. Қазіргі кезде білім жүйесі құрылымдық және мазмұндық тұрғыдан жаңару үстінде. Білімді ізгілендіру мен демократияландыру бағытында үлкен өзгерістер жасалып жатыр.

Қазақстанның әлеуметтік, азаматтық және құқықтық мемлекет орнатуға, қоғамды демократияландыруға бағыт алуы жалпы білім беретін мектептерде құқықтану негіздерін ең өзекті пәндердің бірі ретінде алдыңғы лекке шығарып отыр. Өйткені, келешекте өркениетті қоғам орнату құқықтық білім берудің бүгінгісіне тәуелді. Осыған орай, құқықтану негіздерін бұдан гөрі толық және ертерек бастап оқыту мәселесі алға тартылуда. Қазіргі кезеңдегі құқықтық білім беруде құқықтық тәрбие мен білім берудің тұтас жүйесін құру қажеттігі туындайды, Бұл салада әр категория халықтарының білім берудегі, кәсіби және жас аралық ерекшеліктерін ескеру маңызды. Құқықтық білім берудің бұрынғы концепциясы негізінде жаңа қоғамдық өмірге лайықталған концепциясын құрастыру қажет немесе оның негізі мынадай принциптерді алған жөн: құқық нормаларында адами құндылықтарды дәріптеу; конституция мен заңнамада құқықтарды міндеттермен ажырамас бірлікте қарастыра отырудың негізінде тұлғаның бойында жоғары руханилықты тәрбиелеу; жан-жақты мемлекеттік қолдау арқылы әлеуметтің құқықтық білімділігі мен құқықтық ағартуын қамтамасыз ету. Түбінде құқықтық мемлекет құруды мақсат ететін әрбір мемлекет азаматтарына құқықты оқытуға ерекше көңіл бөлуі тиіс, оқыту бағдарламаларын кеңейтуге, құқықты оқытуға бөлінетін сағат саны мен құқықтық әдебиеттерді көбейтуге, құқықтық

тәжірибені дамытуға мүдделі болуы керек. Балаларға мектеп жасынан қоғамдық тәртіпті қатаң сақтауға, өзгелердің ар-ожданын құрметтеуге үйрету арқылы құқықтық білім беру керек.

Жалпы құқықтық білім берудің негізгі мақсаты заңды құрметтеуді қалыптастыру және өмірлік практикада белсенді пайдалана білу. Бұл білім қол жетерлік (жас ерекшеліктеріне байланысты), жүйелілік, міндеттерден тұрады. Практикалық маңыздылығы бойынша құқықтық білім берудің жалпы азаматтық, кәсіби қызметіне байланысты құқықтарды меңгерту міндеттері де бар. Біріншісі – жалпы білім беретін орта мектептерде шешілсе, екіншісі-кәсіби-техникалық, арнайы орта және жоғары оқу орындарында. Құқықтық білім берудегі міндеттерді шешуде орта және жоғары мектептерде жастарға құқықтық білім беру және тәрбиелеу мәселелері құқық пәндері бойынша ғылыми өңделген, жан-жақты теориялық базасы жағынан жабдықталған және әдістемелік білім беру жағынан қамтылғаны қажет [5]. Жоғарыда айтылған ойлар құқықтық білім берудің көпшілік болып, жұмыла атқарылатын қоғамдық іс екендігін айқындап отыр, яғни, құқықтық мемлекетті құруда жастардың құқықтық тәрбиесіне аса көңіл бөлу мемлекеттің басты назарында болуы қажет. Құқықтық тәрбие мәселесінің шешілу мақсаты, міндеті, мазмұны бар ғылыми тұжырымдаманы қажет етеді. Сондықтан жастардың құқықтық тәрбие мәселесі тек қана теориялық емес, практикалық сипат алғанда ғана өз нәтижесін береді. Педагог ғалым В.В. Берманның теориясы бойынша: «Құқықтық тәрбие ғылымда адамдардың санасы мен әрекетіне белгілі бір мақсатпен ықпал ету бойынша шара қолдану жүйесі ретінде ұғындырылатын тәрбиелеудің ерекше түрі». Бүгінгі таңда тәуелсіз мемлекетіміздің болашақ жас ұрпақтарын тәрбиелеуде «Ата Заң» нормативтерін жүйелі қолдану арқылы құқықтық тәрбие мәселесіне назар аудару, басты мақсатымыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Основы правового воспитания / Под ред. акад. НАН РК А.М. Газалиева. – 2-е издание, перераб. и доп. - Караганда: Изд-во Карагандинского государственного технического университета, 2011. – 106 с.; Э.С. Насурдинов. Правовая культура. Монография, 2014.- 351 с.

2 Кульжанова Ж. Правовая культура в жизни современного общества. Вестник КазНУ им. Аль-Фараби. №2 (60), 2017г. -114-126 с.

3 Арутюнов Э.К., Улитин И.Н. Правосознание и правовая культура личности в России. Монография, 2018

4 Б.Нарбаев. Воспитание правовой культуры и прав казахстанского человека: политологические аспекты. Вестник КазНПУ им. Абая, 2017

5 Мемлекеттік жастар саясаты туралы заңы. 2015 жылы 9 ақпан; ҚР Үкіметтің 2020 жылы 29 желтоқсанда «Қазақстан Республикасының жастарын қолдау жөніндегі 2021-2025 жылдарға арналған кешенді жоспарды бекіту туралы қаулысы; Қазақстан Республикасының 2020 жылға дейінгі "Қазақстан - 2020: болашаққа бастар жол" мемлекеттік жастар саясатының Тұжырымдамасы

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА КӘСІПКЕРЛІКТІ ДАМУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Г. К. Макашева

Заң ғылымдарының магистрі,

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ.

g.makasheva@bk.ru

Резюме. *Предпринимательство-активная деятельность граждан, осуществляемая ими от своего имени или как юридическое лицо, находящееся под юридической ответственностью, с целью получения индивидуальных доходов и выгод. Для Казахстана с рыночной экономикой одним из актуальных вопросов является вопрос развития малого предпринимательства. К числу этих вопросов можно отнести вопросы формирования новых направлений обеспечения роста экономики, поддержки предпринимательства, развития экономических взаимоотношений на основе рыночных принципов, повышения активности и формирования субъектов предпринимательской деятельности, создающих условия для повышения конкурентоспособности предприятий.*

Ключевые слова: *Предпринимательство, предприятие, экономика, рынок, субъект, конкуренция*

Resume. *Entrepreneurship is an active activity of citizens carried out by them on their own behalf or as a legal entity under legal responsibility in order to obtain individual income and benefits. For Kazakhstan with a market economy, one of the urgent issues is the issue of small business development. These issues include the formation of new directions for ensuring economic growth, entrepreneurship support, the development of economic relations based on market principles, increasing the activity and formation of business entities that create conditions for improving the competitiveness of enterprises.*

Key words: *Entrepreneurship, enterprise, economy, market, subject, competition*

Кәсіпкерлік қызмет түрі қоғамның барлық аясына кең тараған: өндірістік, шаруашылық, коммерциялық, сауда-саттық, аралық, инновациялық, кеңес беру, қызмет көрсету, қаржылық (бағалы қағаздар операциясын қоса) және т.б. аяларды атауға болады.

Кәсіпкерлікті дамыту бүгінгі күннің өзекті мәселелерінің бірі болып табылады. Бұл мәселе кәсіпкерлік қызметтің субъектілерінің дамуы мен өркендеуі бағыттарымен қатар жүреді.

Қазақстанда, егер тұтастай экономика бойынша қарайтын болсақ, бір қызметкер жылына 17 мың доллардың өнімін өндіреді екен. Дамыған елдерде бұл көрсеткіш 90 мың доллардан асып түседі.

Қорытынды өте түсінікті – бізге жағдайды түзету – кәсіпкерлік субъектілерінің белсенділігін ынталандыра отырып, өнімділікті арттыру, инновацияларды ендіру керек. Инновациялар ғана еңбек өнімділігінің шұғыл артуына жеткізеді. Өртараптандырудың өзегі кәсіпкерлік болады. Біз тәуекелдерді өз мойнына алуға, жаңа рыноктарды игеруге, инновациялар ендіруге дайын қуатты кәсіпкерлер табын көргіміз келеді.

Қазіргі уақыттағы маңызды әрі өзекті мәселе - кәсіпкерлік қызметтің субъектілерінің теориялық, әдістемелік, әдіснамалық және тәжірбиелік негіздерін зерттеу мәселелеріне арналған. Мұның өзі көптеген экономикалық мәселелерді жаңа қырынан зерттеуді талап етеді. Бұл экономикалық міндеттердің қатарына экономиканың өсуін қамтамасыз етудің жаңа бағыттарын қалыптастыру, кәсіпкерлікке қолдау білдіру, нарықтық қағидалар негізінде экономикалық өзара қатынастарды дамыту, кәсіпорындардың бәсеке қабілеттілігінің артуына жағдай жасайтын кәсіпкерлік қызмет субъектілерінің іс белсенділігін арттыру және

қалыптастыру жөніндегі шаралар жатады. Осы мәселелер монографияда жан-жақты зерттелген.

Нарықтық ортаны қалыптастырудың негізгі факторы кәсіпкерліктің қалыптасуы және дамуы болып келеді. Кәсіпкер туралы түсінік 18-ғасырда өмір сүрген алғашқы француз бизнес теоретигі Ричард Кантильонның «Коммерция табиғаты жайлы очерк» еңбегінде пайда болды. Кәсіпкерлікке көңіл бөлгендердің бірі – А.Смит, оның пікірі бойынша кәсіпкерлік пайда тәуекел компенсациясы болып табылады. Ж.Б.Сэй – кәсіпкерлік түсінігін кең көлемде қарастырған. К.Маркс қосымша құн теориясында кәсіпкерді тек қана өзінің капиталын жұмсап және өндірілген қосымша құнды иеленген қоғамдық тұлға деп, яғни жалдама еңбекті пайдаланушы капитал иесі мен өндірісті ұйымдастырушы кәсіпкердің қызметтерін теңестірген.

Кәсіпкерлік теориясын тұтас алып талдаған Иозеф Шумпетер - «Кәсіпкер – жаңашыл, ол экономикадағы барлық динамикалық өзгерістердің қайнар көзі» – деп көрсетті.

Кәсіпкерлік теориясының дамуына И.Тюнен және Ф.Найт айтарлықтай үлес қосты.

Монографияда автормен берілген негізгі қағидалар, қорытындылар және ұсыныстар Қазақстан кәсіпкерлерінің іскерлік белсенділігін арттыру үшін теориялық негізге алынып, практикалық нақты істе қолданылуы мүмкін. Жұмыстың теориялық және тәжірибелік ұсыныстарын республикамызда жеделдетілген индустриалды-инновациялық даму стратегиясын жүзеге асырудағы шағын және орта бизнесті дамытуда қолдануға болады.

Нарық - ертеден келе жатқан шаруашылықты жүргізу құралы, оның дамуының өзіндік бай тарихы бар.

Нарыққа бірнеше анықтама беруге болады. Нарық – тауар өндірісі және пайдалану заңдарына сай ұйымдастырылған тауар айырбасы қатынастарының жиынтығы. Нарық – сатып алушылар мен сатушылар арасындағы өзара байланысты жүзеге асыру механизмі, яғни сұраныс пен ұсыныс қатынасы болып табылады. Нарық – ел ішінде және мемлекетаралық айырбас шеңбері, өнімді өндірушілермен тұтынушыларды байланыстырады. Осылай, нарықты тауар айырбасы жиынтығы немесе тауар өндірісі мен пайдалану заңдарына сай ұйымдастырылған тауар айырбасы ретінде қарастырады. Ф. Котлердің еңбегінде нарық қазіргі уақытта бар және болуы мүмкін сатып алушылардың жиынтығы деп айтылады. Ал, «Экономикс» кітабында нарық қандай да болсын өнім немесе қызмет түрінің сатушыларын және сатып алушыларын біріктіретін механизм деген анықтама беріледі.

Нарық туралы өзіндік қызықты пікірлерін американ ғалымдары Р. Липси, П. Стейнер, Д. Первис айтқан. Олар нарық деген сахна, мұнда қойылатын қойылым экономикалық мәселелерді шешетіндер жиыны қатысады: миллиондаған тұтынушылар қандай тауарды, қандай мөлшерде сатып алуды шешеді; аса көп кәсіпкерлер нені және қалай өндіруге деген сұрақтарға жауап табады; өндіріс факторы иесі кімге және қалай осы тауарларды сату мәселелерін қарастырады. Нарық экономикалық дамудың маңызды, әрі тиімді жолдарын түсінуге және микро және макро деңгейдегі тиімділікті арттыруға арналған фундамент, негіз болады. Оның негізі барлық шаруашылық етуші субъектілерінің, адамдар мен жалпы қоғамның арасындағы тауар айырбасы қатынастарының жиынтығымен сипатталады. Экономисттердің нарық айырбас саласында сатушы мен сатып алушы арасында арнайы экономикалық қатынастардың жүйесін құрайды деген пікірі толығымен расталған. Нарықтың сатушы мен сатып алушы арасындағы экономикалық қатынастарға тигізетін әсері баға, сұраныс және ұсыныс, бәсекелестік, табыс және шығын, яғни «нарықтық механизм» ұғымына кіретін элементтердің барлығын қолдану арқылы қамтамасыздандырылады. Нарық нақты әлеуметтік-экономикалық шарттармен өмір сүреді. Ол толығымен меншік институтына тәуелді болады. Нарық қоғамның жаңғыртылуының бүкіл кезеңдерінде - өндірісте, таратылуда, айырбас және тұтытуда аса маңызды рөлі бар.

Нарықтың пайда болып, қалыптасуы екі объективті жағдайға байланысты:

біріншісі - қоғамдық еңбек бөлінісі, ал екіншісі - жеке меншік негізіне сүйенген тауар өндірушілердің экономикалық тұрғыдан оқшаулануы. Ал, «нарық» туралы әртүрлі көзқарастар бар. Мәселен, «Саяси экономия» оқулығында, нарық өндірістік қатынастар

жүйесіне кіретін, меншік қатынасын қамтамасыз ететін, айырбас категориясы ретінде сипатталады. Ал, «Экономикалық теория негіздері» курсына нарық - сатып алу және сату жиынтығы ретінде қарастырады. «Экономикте» нарық - бұл жеке тауарлар мен қызмет көрсету түрлерін байланыстыратын, сатып алушылар мен сатушылардың институты немесе механизмі.

Сонымен әртүрлі көзқарастарды еске ала отырып, қазіргі кезеңде былайша тұжырым жасауға болады: нарық - бұл тұтыну мен айырбас, бөлу және өндіріс үрдісінде пайда болатын, адамдар арасындағы экономикалық қатынастар жүйесі. Олай болса, нарық субъектілері өндіріс пен тұтыну сферасын жалғастырып, ұдайы өндіріс үрдісінің үздіксіздігін және тиімділігін қамтамасыз етеді. Бұған қоса нарық ақпараттық қызмет атқарады: тауарлар бағасы мен қызмет ақыларының, несие және банк салымдарының үздіксіз өзгеріп отыруы арқылы өндіріске қатысушыларға олар сататын немесе сатып алатын тауарлар мен қызметтерге жұмсалатын қоғамдық қажетті өндіріс шығындары, қоғамдық қажетті сапа және ассортимент туралы объективті ақпарат беріп отырады.

Сонымен бірге нарық мынадай қызметтерді де атқарады: бәсеке күресінің жәрдемімен қоғамдық өндірісті тиімсіз шаруашылық бірліктерінен тазартады және керісінше олардың даму болашағына тиімді жағдай жасайды және еңбектің, тауардың қоғам үшін маңыздылығы осы нарықта анықталады, өндірістік шығындарды азайтуға ынталандырады.

Осы аталған қызметтер тұрғысынан алсақ, нарықты әртүрлі тауар өндірушілер мен тұтынушылар арасында болатын экономикалық байланыстар мен қатынастар жүйесі деп сипаттауға әбден болады.

Экономика адаммен бірге пайда болып бірге дамып келеді. Ол адами тұлғаның, ұжымның және қоғамның қалыптасуы мен дамуына тікелей әсер ететін фактор.

Экономика – өмір сүру қажеттіліктерін алу үшін адамның табиғатқа белсенді және саналы түрде әсер етуінің нәтижесі. Бұл тұрғыда экономиканы, өмірге қажетті игіліктер алу үшін адам мен табиғаттың өзара әрекет етуі түрінде қарастыруға болады. Адамдар өздерінің экономикалық әрекеттері процесінде табиғи және жасанды ортамен байланысқа түсіп, пайдаланады. Адам өндіріс процесінде өзін қоршаған ортаға әсер етеді.

Адамның экономикалық қажеттіліктерін, атап айтқанда, тауарлар мен қызметтерге қажеттіліктерін қанағаттандыру – экономика қызметінің табиғи мақсаты болып табылады. Қажеттілік, мұқтаждық және жетіспеушілік тұлғаның, ағзаның, әлеуметтік топтың, жалпы қоғамның өмір сүруін қолдауға қажетті белсенділік қоздырғышы болып табылады.

Экономикалық қажеттіліктер материалдық және рухани игіліктерді пайдалану арқылы қанағаттандырылады. Бұл жерде қоғамның экономикалық қызметінің табиғи мақсаты жүзеге асырылады. Адамдар өз еңбектерінің нәтижелерін пайдалану үшін шаруашылық жүргізу жүйесін қалыптастырып, оның қызметін қолдап отырады. Ұтымды пайдалану экономиканың жалпы тиімділігін де арттырады. Мысалы, материал сыйымдылығын кеміту қоғам қажеттілігін аз шығындармен қанағаттандыруға көмектеседі, әрі өндіріске жүктелетін тапсырмаларды жеңілдетеді.

Қажеттіліктерді қанағаттандыру өндірістің әрі қарай дамуына ықпал етеді. Пайдаланылған өнімнің орнына жаңа өнім шығару қажеттілігі туады. Қанағаттандырылмаған қажеттілік жаңа сұраныстар туғызады.

Саналы, мақсатты, пайдалы еңбекпен айналысатын адамдар белгілі бір жұмысты атқара отырып, өздеріне де, қоғамға да қажетті экономикалық өнімдерді қалыптастырады. Олар өмір сүруге қажетті материалдық және рухани құндылықтарды жасайды, экономикадағы өндірістің басты түйіні болып табылатын кәсіпорындарда барлық өндірістік процестер жүргізіледі әрі қажеттіліктер қанағаттандырылады.

Нарықтық экономика деп нарықтық қатынастарға негізделген шаруашылық өмірін ұйымдастыру, оның белгілі бір деңгейдегі құрылымы мен шартты жағдайын айтамыз. Нарықтық қатынастар - бұл экономикалық қатынастар.

Экономикалық қатынас өзінің «қатынас» мағынасына сай қандай да бір заттың немесе адамдардың өзара қос әрекетін сипаттайды. Сондықтан экономикалық қатынас деп

адамдардың қандай да бір затқа байланысты қатынасын айтамыз. Дәлірек айтқанда, экономикалық қатынас дегеніміз – экономика субъектілерінің қандай да бір зат жөніндегі қатынасы.

Әрбір экономикалық агент үнемі және бізмезгілде бірнеше экономикалық қатынасқа түсіп отырады. Көп жағдайда адамдар экономикалық қатынасқа пайда табу мақсатында қатысады

Біздің пікірімізше, экономикалық қатынас дегеніміз – ұдайы өндіріс процесіндегі еңбек өнімін өндіру, иемдену, айырбастау және тұтыну жөніндегі адамдар арасындағы объективті қалыптасқан қатынас.

Экономикалық байланыстар өнімдерінің өндірушілерден тұтынушыларға қозғалысын қамтиды: бір жақтан, өндірушілер, басқа жақтан, тұтынушылар арасында көп түрлі айырбас жүріп отырады.

Осындай айырбас процестері қоғамдық еңбек бөлінісімен белгіленеді. Бұл бір жақтан, өндірушілерді ажыратады, еңбек әрекеттеріне сәйкес оларды бірбірінен оңашаландырады. Екіншіден, олардың арасында тұрақты функционалдық қатынастар тудырады. Бірінші жағдай әр өндірушілердің шаруашылық жүргізуде экономикалық жекеленуіне, тәуелсіздігіне ұласады, сөйтіп нарық қатынастарының субъектілерінің қалыптасуының экономикалық негізін құрайды. Екінші жағдай, тауарларды сатып алу - сату эквиваленттік негізде жүріп отыратын айырбастар процестеріне айналады. Нәтижесінде, жабайы өндірушінің нарық қатынастарының субъектіне айналуының экономикалық шарты материализацияланады, өндіріс тауарлық өндіріске айналады. Өндірушілер өнім өндіруді және оны өткізуді, шығындарды өтеуді, өндірісті кеңейтуді және жетілдіруді – барлығын өз еркімен дербес шешеді. Тауар-ақша қатынасы жағдайында айырбас процестері нарықтық қатынастар формасын алады.

Нарық – бұл сатушылар мен сатып алушылардың арасындағы тауар және қызмет көрсету процесіне байланысты қалыптасатын экономикалық қатынастардың жиынтығы.

Нарық – тауарларды сатып алу-сатумен байланысты орын алатын экономикалық қатынастар жиынтығы.

Келтірілген көзқарастардың қайсысы да жеткілікті түрде дәлелді, бірақ мәселелердің бір жағын ғана қамтиды. Бұл анықтамаларға ортақ нәрсе-ол нарықты өндірістің емес, айырбастың категориясы, нарықтық қатынастың субъектісі-өндірушілер мен тұтынушылар емес, сатушылар мен сатып алушылар деп көрсетілуі. Шын мәнінде тауар-ақша, нарықтық байланыстар сату сатып алумен шектелмейді. Бұл жерде басымдылық айырбас пен айналыс саласындағы қатынастарға емес, өндірісте болатын қатынастарға тиісті болуы керек. Себебі тек осы жерде ғана өнім жасалады және оның тауарға айналуын сипаттайтын, тауар-ақша қатынастарын қандай нақты нысандарда болатынын көрсететін экономикалық байланыстар пайда болады.

Соңғы уақытта теориялық дискуссияларда нарық пен жоспар бір-біріне орынсыз қарсы қойылып жүр. Шын мәнінде ұдайы өндіріс (жоспарлы ұйымдасқан процесс) нарықты, оның икемділігін, экономикалық тиімділігін арттыруға пайдалануы аса маңызды мәселе. Сондықтан нарық ұдайы өндірісті үйлесімді дамытудың басты тұтқасы. Экономиканы нарықтық реттеу ұйымдасқан жоспарлы шаруашылық механизмнің құрамды бөлігі, онымен тығыз байланыста әрекет ететінін естен шығармаған жөн.

Ағылшын экономисті А.Смит экономика туралы бір ғана еңбек жазғанымен, оның дербес ғылымға айналуының негізін қалаған ғылым деп саналады. Оның еңбегі «Халық байлығы» 1776 ж. жарық көрген. А.Смиттің досы Давид Юм алғашында бұл ұғымға ауыр болғандықтан, оны оқып түсінетін оқырмандар саны көп болмас деген пікірде жүрді. Алайда Юм қателескен екен, аталған кітапты адамдар 200 жылдан астам уақыт бойы талмай оқып үйренуде.

А. Смиттің ойынша, ұлтың басты байлығы, өзге экономистердің түсінігінше, - алтын және күміс қорын жинауда емес, яғни байлық дегеніміз – еңбек түрін атқаратын және ашық нарықта сауды жасайтын қарапайым адамдардың әрекеттерінің нәтижесі.

Экономика ғылымы ретінде соңғы екі жүз жылдықта А.Смиттің еңбегінде іргетасы қаланған теорияны талдау және оны толықтыру бағытында дамуда.

А.Смиттің нарық туралы ілімі Австрияның экономисі, Нобель сыйлығының лауреаты Фридрих Фон Хайектің еңбектерінде дамытылған. Оның ілімі бойынша, нарық деген ұғым – ішкі себептерден пайда болған әлеуметтік тәртіптің бір формасы. Хейктің айтуынша, нарық жүйесінің шегінде бағалықтың белгілі бір біркелкі шкаласы жоқ; ол тек бәсекелестік мақсатты жалғастырады; солар үшін қызмет атқарады, бірақ олардың алдында қоғам мақсаттарының қайсысы бірінші орындалу керектігіне кепілдік бермейді.

А.Смиттің ілімінен шығатын қорытынды мынадай: нарықтың тиімділігі және бәсекелестердің әрі олардың әрқайсысы өздерінің экономикалық мақсаттарына жету жолындағы мүмкіндіктерін арттыра беретіндігі.

Капиталистік қоғамның дамуы диалектикасының өзі нарықтық экономиканы ұйымдастыруға әкелетіні аян.

Меншіктік қатынастар өндірістік қатынастардың мәнін құрап, оларды өзіндік түрлерге бөледі. Егер бүкіл қоғам толығымен құралдарға, заттар мен еңбек нәтижелеріне өзінікі деп қараса, онда бұл қоғамдық меншіктің түрі болады. Егерде берілген қоғамдық өндірістің шарттарына (яғни заттар мен еңбек құралдарына) өзінікі деп, тек қоғамның бір бөлігі, жеке топтар немесе тіпті жеке тұлғалар қаралса, ал қалған бөлігі шын мәнінде өндіріс шарттарын иемденуден алынып тасталса, онда бұл жеке меншік болады. Жеке меншік индивидуальдық пайдалану мен жеке дара меншіктің негізінде қалыптасады.

Қазақстан экономикасында меншіктің көп түрі орын алады және олар экономикалық жүйелерді ұйымдастырудың үлгілері болып табылады. Оны мына кестеден көруге болады

Кәсіпкерлік феномені ерте кезден бері әлеуметтік-экономикалық ғылымның назарын аударуда. Кәсіпкерлік, әртүрлі елдерде әртүрлі адамдармен 800 жылдың көлемінде әрқалай түсіндірілді. Ғылыми әдебиеттерде кәсіпкерлік мәнінің бірдей түсінігінің болмауы, оның экономистер, философтар, социологтар және құқықтанушылармен әртүрлі талқылануда.

Кәсіпкерлік – шаруашылық қызметті атқаратын келесі сипаттағы түсінікті қарастырамыз:

1. неғұрлым көп пайдаға ұмтылушылық;
2. тәуекелділікке баруға даяршылық;
3. жаңаға ұмтылушылық.

Кәсіпкерлік – азаматтардың, жеке табыс пен пайданы игеру мақсатында өз мүмкіндігін қоя отырып, өз атынан немесе заңдық жауапкершіліктегі заңдық тұлға ретінде іске асыратын белсенді қызметі

Кәсіпкер – заңмен тиым салынбаған кез келген шаруашылықтық қызметпен айналысады, сату – сатып алушылық, кеңестік, коммерциялық делдалдықты енгізе отырып, құнды қағаздармен операциялар жүргізеді. Кәсіпкер өз қызметінде пайда алу мақсатында қоғамдық игі істерді атқара отырып, жеке даралық табыстылықты қамтамасыз ету комбинациясын іске асырады.

Экономикасы нарықтық бағыттағы Қазақстан үшін шағын кәсіпкерлікті дамыту мәселесі – өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Кәсіпкерліксіз нарықтық экономиканың болуы мүмкін емес. Себебі, нарықтық экономиканың өзі – еркін кәсіпкерлік экономика болып саналады. Сондықтан да, кәсіпкерлік төңірегіндегі көптеген мәселелердің көтеріліп жатуы да оның экономикадағы рөлінің маңыздылығын дәлелдейді.

Экономиканың тұрақты болуы және бәсекелес сипатының қалыптастырудың басты күштерінің бірі кәсіпкерлікті жетілдіру болып табылады. Жалпы кәсіпкерлікті дамыту үшін бірнеше белгілі шарттар орындалуы қажет:

- кәсіпкерлік субъектінің белгілі бір дәрежеде еркіндігі мен құқықтығы болуы қажет. Ол – шаруашылық қызметінің бағытын таңдау, өндірістік, сауда бағдарламаларын анықтау, қаржы көзін таңдау, өнімдерді тасымалдау, өнімге баға белгілеу, табысты өз мұқтажына жұмсау;

- кәсіпкерлік қабылданатын шешімдерге, одан туындайтын нәтижелерге тәуекелдікті қажет етеді. Қабылданған шешімдерге деген жауапкершілік болмайтын болса, онда кәсіпкерліктің де болмағаны;

- кәсіпкерлік қызметтің белгілі коммерциалық табысқа жету бағдарын ұстануы, экономикада қажетті нарықтық құрлым орнатумен байланысты. Яғни кәсіпкерліктің дамуы үшін оның құқықтық базасы, әлеуметтік – экономикалық шарттары қолдануы қажет.

- төртінші шарт жоғарыда аталған шарттардан туындайды. Еркін кәсіпкерлік меншіктің әртүрлі формада, түрде, типте болуын қалайды.

Кәсіпкерлік – қызметтің ерекше бір түрі ғана емес. Бұл тағы да бір белгілі стиль және тәртіптің типі, жинақтап айтсақ: үлкен бастама, дәстүрден тыс шешімдерді іздестіру, тәуекелге бару, іскерлік қызметтің орын алар жері ең алдымен кәсіпорын болып табылады.

Сонымен, кәсіпкерлік бұл меншік формасына тәуелсіз жеке және заңды тұлғалардың жеке меншікке (жеке кәсіпкерлік) немесе мемлекеттік кәсіпорынның шаруашылық жүргізу құқығына (мемлекеттік кәсіпкерлік) негізделген тауарға (жұмыс, қызмет) деген сұранысты қанағаттандыру жолымен алынатын жеке табыс немесе пайдаға бағытталған инициативті қызмет.

Кәсіпкерлікті ұйымдастырудың ең қарапайым формасы – ол шағын және жеке кәсіпкерлік.

Шағын кәсіпкерлік – бұл мемлекеттік органдар және басқа да өкілетті ұйымдар көрсеткіштерімен, заңмен бекітілген анықтама негізінде нарықтық экономика субъектілерімен жүзеге асырылатын кәсіпкерлік қызмет. Әлемдік және отандық тәжірибе көрсеткендей әртүрлі ұйымдық – құқықтық нысандағы кәсіпорындарды (ұйымдар) шағын кәсіпкерліктің субъектісі ретінде анықтайтын негізгі критерилерге бірінші кезекте, есепті кезеңде кәсіпорында жұмыспен қамтылған жұмыскерлердің орташа саны жатады.

Бірқатар ғылыми еңбектерде шағын кәсіпкерлік – бір меншік иесімен басқарылатын кәсіпорындағы азғана топтың жұмыс істеуі деп түсіндіріледі. Негізінде шаруашылық қызмет субъектісін шағын кәсіпкерлік субъектісіне жатқызу кезіндегі өте маңызды көрсеткіш болып персонал саны (жұмыспен қамтылған жұмысшылар), жарғылық капитал қоры, актив мөлшері, айналыс көлемі (табыс, кіріс) табылады. Әлемдік банк мәліметтері бойынша кәсіпорындарды шағын кәсіпкерлік субъектісіне жатқызатын көрсеткіштер саны 50-ден жоғары. Бірақ көп қолданылатын көрсеткіштер келесілер болып табылады: кәсіпорында жұмыспен қамтылған жұмыскерлер саны, жыл сайынғы айналым, актив мөлшері. Бірақ барлық дамыған елдерде кәсіпорындарды шағын кәсіпкерлік субъектісіне жатқызудың негізгі көрсеткіші жұмыскерлер саны болып табылады.

Кәсіпкерлік – адам қызметінің ерекше саласы және ол еңбектің басқа түрлерінен оқшауланып тұрады. Бұған кезінде атақты неміс экономисті Гарвард университетінің профессоры Иозеф Алиоз Шумпетер (1883-1950жж.) мән берді. Оның мынандай айтқан сөзін эпиграф етіп алуға болады: «Кәсіпкер болу – басқаның істегенін істемеу». Екінші жағынан кәсіпкерлер – алдымен кәсіпкерлік жұмысты ұйымдастырушылар. Осы туралы француз экономисті Жан Батист Сэй (1767-1832 жж.) былай деген: «Кәсіпкер – адамдарды өндірістік шеңбер ауқымында ұйымдастыратын адам».

«Кәсіпкерлік» терминін алғашқы рет ағылшын экономисті Ричард Кантильон (1650-1734 жж.) ендірі. Бұл ұғымға, ол нарықтық тәуекелділік жағдайында табыс алу мақсатымен өндірісті ұйымдастырудағы адам білсенділігін жатқызды.

Экономикалық әдебиеттерде кәсіпкерлік пен бизнес ұғымдарын балама түрінде қарастыру жиі кездеседі.

Бизнес пен кәсіпкерлік жақын ұғымдар, оларды бір-бірімен баламалап қарауға болады. Бизнес – табыс әкелетін кез келген қызметтің түрі. Бизнес кәсіпкерлік қызметпен тығыз байланысты. Кәсіпкерлік – новаторлық іс. Нағыз кәсіпкер – ол өнертапқыш. Сондықтан да бизнеспен айналысатын адамдар, осы көзқарас тұрғысынан ешуақытта кәсіпкер бола алмайды.

Экономикалық ғылымда «кәсіпкерлік қабілеттілік» деген ұғым да бар. Кәсіпкерлік қабілеттілік дегеніміз адамның бизнесте жаңалықты аша білу қабілеттілігі, бірақ бизнеске қатысатындардың барлығының қолынан бұл келе бермейді. Басқа жұрт қалғып, қыдырып, той-думан жасағанда, барлық күш қуатын барынша жұмысқа жұмсап, новаторлықпен, мақсаттылықпен, коммуникабельділікпен, яғни адамдармен тез арада байланыс жасау қабілеттілігі, олармен өзара жақсы қатынастар құра білу, бәсекелестеріне қарағанда айналасына басқаша көзқараспен қарауда оқшауланып тұрады. Бизнесмендердің ішінен мұндай қабілеттілікпен оқшауланатындар жиі кездесе қоймайды. Демек, бизнес – бұл табыс әкелетін адамның экономикалық қызметі. Кәсіпкерлік – бұл да адамның экономикалық қызметі, бірақ бұл қызметті жаңа ізденіске бағыттады және осы жаңалықты жүзеге асыру үшін тәуекелге бас ұрады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Кәсіпкерлік Кодексі 2015 жылғы 29 қазандағы № 375-V ҚРЗ.
2. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі. 2000 ж.
3. Үмбетәлиев А.Д. Керімбек Ғ.Е. Кәсіпорын экономикасы және кәсіпкерлік // Фолиант баспасы, 2009 жыл
4. Жолдасбекова Г.Ө. Кәсіпорын экономикасы // Алматы, Экономика 2006 жыл
5. «Даму» кәсіпкерлікті дамыту қоры АҚ-ның 2010 жылғы қаржылық есебі

ӘОК: 396.9

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ОТБАСЫЛЫҚ ЖӘНЕ ГЕНДЕРЛІК САЯСАТЫНЫҢ КЕШЕНДІ ТҰЖЫРЫМДАМАСЫНЫҢ ЖЕТІСТІГІ МЕН ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

В.К. Наурызова з.ғ.м.

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университет КеАҚ, Атырау қ.

***Резюме.** В этой статье, комментируя комплексную концепцию семейной и гендерной политики РК, он пришел к своему завершению и на основе этого рассказал о своих масштабных делах за эти десять лет. Были проведены статистические данные по достижениям и проблемам Казахстана в отношении женщин, матери и ребенка, а также сравнения с работой иностранных государств в этой области.*

***Ключевое слово:** семья, пол, правовая политика, равенство.*

***Resume:** In this article, he explained the complex concept of family and gender policy of the Republic of Kazakhstan, which reached its end and on the basis of which he told about the large-scale work done over the past ten years. Statistics on the achievements and problems of Kazakhstan in relation to women, motherhood and childhood and comparisons with the work of foreign countries in this area were made.*

***Key word:** family, gender, legal policy, equality.*

Бүгінгі күні елдегі гендерлік саясаттың негізгі қағидаттары, басымдықтары мен міндеттері 2030 жылға дейінгі отбасы және гендерлік саясат тұжырымдамасында айқындалған. Отбасын қолдау, нығайту және қорғау, отбасы мен олардың мүшелеріне тәни, зияткерлік, рухани, адамгершілік дамуына қажетті жағдайларды жасау, ананы, әкені және баланы қорғау мемлекеттік отбасылық саясаттың мақсаты болып табылады.

Қоғам өмірінің барлық салаларында ерлер мен әйелдердің тепе-тең құқықтарға, пайдаға, міндеттер мен мүмкіндіктерге қол жеткізуі, жыныс белгісі бойынша кемсітушіліктің

барлық нысандары мен көріністерін еңсеру мемлекеттік гендерлік саясаттың мақсаты болып табылады.

2019 жылы аталған тұжырымдаманы іске асырудың бірінші кезеңі аяқталды. «Қазақстанның демократиялық мемлекет ретінде қалыптасуы кезеңінде әйелдерге, ана мен балаға қатысты мәселелер бойынша алғашқы қоғамдық маңызды құрылымдар құрылды. Қазақстан БҰҰ-ның әйелдердің құқықтары мен мүмкіндіктерін кеңейту және қорғау саласындағы негіз қалаушы құжаттарына қосылды.

Гендерлік теңдік стратегиясын қабылдау және іске асыру тек әйелдердің ғана емес, сонымен қатар ерлердің де құқықтары мен мүмкіндіктеріне неғұрлым тең қарауға мүмкіндік берді. Әйелдерді кемсітушіліктің барлық нысандарын жою туралы конвенцияның ережелерін орындау барысы туралы үшінші және төртінші мерзімді баяндамалардың қорытындылары бойынша БҰҰ Комитеті әйелдер мен ерлер үшін құқықтар мен мүмкіндіктер теңдігі мәселелері бойынша заңнамалық базаның құрылуына оң баға берді.

Гендерлік стратегияны іске асырудың аяқталуына байланысты мемлекеттік гендерлік саясаттың жаңа кезеңін орнықты дамудың халықаралық трендтерімен, ұлттық стратегиялық басымдықтармен және әлеуметтік саясаттың жаңа қағидаттарымен байланыстырудың қолайлы мүмкіндіктері туып отыр.

Мемлекеттік жоспарлау жүйесінің қолданыстағы құжаттарында отбасы институты әлеуметтік қорғаудың айрықша объектісі ретінде қаралады. Дамудың жаңа кезеңінде адами капиталдың сапасына әсер ететін барлық әлеуметтік институттардың арасында отбасының рөлі маңызды болғандықтан, Қазақстанның отбасы саясатын қалыптастыруда өзінің тәсілдерін жасауы маңызды.

Халықаралық тәжірибе көрсеткендей, отбасының функционалдық беріктігі деңгейіне гендерлік қатынастар моделі елеулі әсер етеді. Гендерлік теңдік деңгейі жоғары болған сайын, отбасы мүшелерінің өздерінің тұрмыстық, экономикалық, адамгершілік-тәрбиелік, қорғаушылық және басқа да маңызды функцияларын орындауда жауапкершілігі, тепе-теңдігі мен нәтижелігі жоғары болады. Осылайша, заманауи берік отбасының қалыптасуына жағдай жасау және гендерлік теңдікке қол жеткізу қоғамды әлеуметтік жаңғыртудың ажырамас процесі болып табылатыны айқын.

Бәсекеге қабілеттілік пен әлеуметтік даму саласының қолданыстағы тұжырымдамалары арасындағы байланыстырушы ретінде Қазақстан Республикасындағы отбасылық және гендерлік саясаттың кешенді тұжырымдамасын әзірлеу айқын және негізделген қажеттілік болып табылады және Қазақстан Республикасының әлемдік қоғамдастыққа табысты интеграциялануының қағидатты шарттарының бірі болып отыр.

Мемлекеттік отбасылық саясат Қазақстанның әлеуметтік саясатының құрамдас бөлігі болып табылады және отбасының өмір сүру жағдайы мен сапасын жақсартуға бағытталған ұйымдастырушылық, экономикалық құқықтық, ғылыми, ақпараттық және кадрлық қамтамасыз ету қағидаттары, бағалаулары және шаралары жүйесін білдіреді.

Гендерлік стратегияны іске асырылған жылдары отбасылық-неке қатынастарында тұрған ерлер мен әйелдердің құқықтары мен мүмкіндіктерінің кеңеюінде оң динамикаға қол жеткізілді. Отбасы міндеттерін еңбек қызметімен ұштастыру мүмкіндіктерін жасау мақсатында еңбек заңнамасында ата-аналардың икемді жұмыс түрлері мен бала күтімі бойынша демалыс алуға құқықтары туралы нормалар бекітілген. Сонымен қатар, әйелдердің, жүкті әйелдердің және балалары бар әйелдердің еңбегін реттеу ерекшеліктерін бекітетін нормалар да бар.

Осыған орай, балалы отбасыларды қолдау бойынша шаралар кешенінде мемлекет әлеуметтік жәрдемақылар мен көрсетілетін қызметтер арқылы қолдау көрсетеді. Әлеуметтік төлемдер ұсыну жүйесінде бала тууына және бір жасқа толғанға дейін бала күтіміне, мүгедек баланы тәрбиелеушілерге жәрдемақылар, 18 жасқа дейінгі балаларға арналған мемлекеттік жәрдемақы, көпбалалы аналар мен отбасылар үшін арнаулы мемлекеттік жәрдемақы қамтылған.

Балалардың отбасында тәрбиеленуіне жәрдем көрсету, бала асырап алушылар мен тәрбиелеушілерді материалдық ынталандыру мақсатында жетім балаларды асырап алушы азаматтарға біржолғы төлемдер, жетім баланы немесе ата-анасының қамқорлығынсыз қалған баланы асырау үшін қорғаншыларға немесе қамқоршыларға арналған жәрдемақы, патронаттық тәрбиелеушілерге төлемдер беріледі.

Тұрмыстық зорлық-зомбылық профилактикасында белгілі бір прогреске қол жеткізілді. «Тұрмыстық зорлық-зомбылық профилактикасы туралы» 2009 жылғы 4 желтоқсандағы Қазақстан Республикасының Заңы 2010 жылғы 1 қаңтардан бастап қолданысқа енгізілді. Осыған орай, елде әйелдерді зорлық-зомбылықтан қорғау жөніндегі арнайы бөлімшелер құрылды. Үйдегі зорлық-зомбылық құрбандары пайдаланған қорғау ұйғарымдарының саны жылдан-жылға өсуде.

Қазақстанның барлық өңірінде зорлық-зомбылық құрбандарына тегін медициналық-әлеуметтік, әлеуметтік-құқықтық, әлеуметтік-психологиялық қызметтер, сондай-ақ уақытша баспана беру қызметтері көрсетілетін 28 дағдарыс орталығы жұмыс істеуде. Отбасыларды қолдаудың ресурстық орталықтарының қызметі ұйымдастырылды. Формальды білім беру жүйесінде оқушыларды адамгершілік және патриоттық сезімге тәрбиелеуге қатысатын әкелердің қоғамдық бірлестіктері дами бастады.

Мемлекеттің отбасын кешенді қолдау бойынша шаралар қабылдауына қарамастан, шұғыл шешім қабылдауды талап ететін мынадай үрдістер орын алуда. Ажырасу және некесіз бала туу үрдісінің өскені байқалады. Шамамен әрбір үшінші неке ажырасуда. Кәмелеттік жасқа толмаған балалары бар ерлі-зайыптылардың ажырасу үлесі көбейді.

Толық емес отбасылар саны артуда. Әрбір 5-бала толық емес отбасында өмір сүруде. Ер адамдардың гендерлік жағдайдағы еркіндігі әкелердің бала тәрбиесіне аз қатысуына және баланы асырауға алимент төлеудегі проблемаға әкеп соқтырады. Баланы жалғыз өзі тәрбиелеп отырған ерлердің осы уақытқа дейін осындай жағдайдағы әйелдер иеленетін құқықтары жоқ. Әйелдер мен ерлердің тең мүмкіндіктерін қамтамасыз ету процесінде ерлер мен әйелдердің әлеуметтік рөлдеріне қатысты қоғамдағы қатып қалған таптаурындардың болуы әсер етеді.

«Азаматтық» және кейбір этникалық топтар өкілдері арасында туысқандық некелер белгілі бір деңгейде орын алуда. Ерлер мен әйелдердің азаматтық хал актілерін жазу органдарында тіркелмей, діни мекемелер арқылы неке қию жағдайлары жиіледі. Бұл ретте отбасының қолайсыз құндылықтары, оның ішінде әйелдің отбасындағы рөлі, оның әлеуметтік белсенділігі мен жұмысбастылығы дәріптелуде. Кейіннен осындай отбасыларда ажырасуға әкеп соқтыратын жанжалдар болып жатады.

Қыз алып қашу және оларды күштеп тұрмысқа беру оқиғалары орын алуда, бұл өз кезегінде ұлттық салт-дәстүрді қайта жаңғырту емес, құқықтық зайырлы мемлекетте қылмыс болып табылады.

Қоғамда отбасындағы зорлық-зомбылық және қатыгездік жағдайлары жиілеп кетті. Орта есеппен алғанда әрбір үшінші әйел өз өмірінде ұрып-соғуға, сексуалдық мәжбүрлеуге немесе қатыгез қатынастардың өзге де түрлеріне ұшырап жатады.

2022 жылы Ішкі істер министрлігі жүйесіндегі әйелдерді зорлық-зомбылықтан қорғау бөлімшелеріне 40 мыңнан астам әйел көмекке жүгінген, олардың 3,5 мыңнан астамы заң және психологиялық көмек алу үшін дағдарыс орталықтарына жіберілді. 2015 жылы Қазақстанда отбасында құқық бұзушылықтар жасағаны үшін 35 мыңнан астам адам әкімшілік жауапкершілікке тартылды, 8 мың адамға қатысты әкімшілік қамауға алу түрінде жазалау шарасы қолданылған. 2 жастан бастап 14 жасқа дейінгі әрбір екінші бала отбасында жазалаудың қатаң түрлерін бастан кешеді. Оқушылардың үштен екі бөлігі оқушылар мен ұстаздар тарапынан зорлық-зомбылық көрген немесе куәгер болған. Күш көрсету проблемасы едәуір өзекті күйінде қалып отыр. Жалпы, елімізде балалардың көпшілігі күш көрсетудің қатаң түрін бастан кешкен.

2023 жылы Білім және ғылым министрлігі балаларға көрсетілген зорлық-зомбылық фактілері бойынша жүргізген зерттеу нәтижесі балалардың 67%-ы өз отбасыларында өздерін қауіпсіз сезінбейтінін көрсетті. Кейбір мектептер мен отбасыларда өгей әкесі мен өгей

шешесімен тұратын балалар одан да қатаң зорлық-зомбылыққа немесе қорлыққа ұшырайтынынан қорыққан балалар зорлық-зомбылық проблемалары туралы айтпауды әдетке айналдырған.

«Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы » Қазақстан Республикасының Кодексінде баланың өмірі мен денсаулығына қауіп төнгендігі туралы белгілі болған мемлекеттік органдар мен ұйымдардың лауазымды адамдарының және өзге де азаматтардың оның құқықтары мен заңды мүдделерін қорғауы үшін шара қолдану міндеті көзделгеніне қарамастан, зорлық-зомбылық фактілері туралы хабардар ету тетіктері жеткілікті түрде дамымаған.

Әлемдік тәжірибе көптеген елдерде гендерлік мәселелер мемлекеттік саясаттың басым бағыты болып табылатынын көрсетіп отыр. Халықаралық қоғамдастық гендерлік теңдік саласындағы рейтингтерді үнемі қадағалап отырады. Анағұрлым беделділерінің бірі Дүниежүзілік экономикалық форумның гендерлік алшақтық индексі болып табылады. ДЭФ-тің осы индексіне сәйкес Қазақстан 2022 жылдың қорытындысы бойынша 145 мемлекеттің арасында 47-орынға ие болды.

«Ерлер мен әйелдердің тең құқықтарының және тең мүмкіндіктерінің мемлекеттік кепілдіктері туралы» 2009 жылы қабылданған Қазақстан Республикасының Заңы Гендерлік саясат саласындағы негізгі заңнамалық акт болып табылады. Гендерлік саясатты іске асыру шеңберінде мынадай шаралар қабылданды: Қазақстан Республикасы Орталық сайлау комиссиясының деректері бойынша сайланбалы билік органдарында әйелдердің саны ұлғайды. Әйел депутаттар үлесі 30%-дық шекке жеткен өңірлер саны көбеюде. Олардың қатарына Қостанай 31,6%, Павлодар 29,6%, Солтүстік Қазақстан 28,1%, Батыс Қазақстан 26%, Шығыс Қазақстан 25,9%, Ақмола облыстары 25,7% кіреді. Барлық әкімшілік мемлекеттік қызметшілер арасында әйелдердің саны 55,2% құрады. Шетелдік мәліметтерге жүгінсек Швецияда бұл көрсеткіш-71,8%, Францияда-62,3%, Аустралияда-57,5%, Жапонияда-41,9%, Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымы бойынша орта есеппен - 57,4% құрайды.

Бүгінде үкіметтік емес ұйымдардың еліміздің қоғамдық-саяси өміріндегі рөлі зор. Тұтас алғанда соңғы 5 жыл ішінде гендерлік саясат саласында республика бойынша 500-ден астам әлеуметтік жоба іске асырылды.

Қазақстанның еңбек нарығы әйелдердің жұмыспен қамтылуының жоғары деңгейімен, білікті қызметкерлердің болуымен және жұмыссыздықтың төмен деңгейімен сипатталады. Егер 2012 жылы әйелдер жұмыссыздығының деңгейі 9,2% болса, 2022 жылы 5,7% құрады, жалдамалы жұмыскерлердің жалпы санының 50,3%-ын әйелдер құрайды.

Әйелдердің экономикалық мүмкіндіктері кеңеюде. Әйелдер істері және отбасылық-демографиялық саясат жөніндегі ұлттық комиссия және уәкілетті мемлекеттік органдар бірлесіп республикада әйелдер кәсіпкерлігінің динамикалық секторын қалыптастырды.

Әйелдердің белсенді рөлі, бірінші кезекте, шағын және орта бизнес секторында байқалады. Гендерлік стратегияны іске асырғанға дейін бизнестегі әйелдер үлесі 38% құраса, қазіргі күнге бұл 50%-ды құрап отыр. Статистикалық деректерге сәйкес елдің қолданыстағы ШОБ субъектілерінің 44,2%-ын әйелдер басқарады (Ұлыбританияда мұндай көрсеткіш-20%, Канадада-15,5%, Оңтүстік Кореяда-35,9%). Олар Қазақстандағы ШОБ секторындағы барлық жұмыс орындарының 31%-ын қамтамасыз етіп отыр.

Қол жеткізілген жетістіктермен қатар жоғары гендерлік алшақтық пен теңсіздік жағдайлары тіркелген өзекті мәселелер де сақталуда. Мәселен, ДЭФ бағалауы бойынша Қазақстанның саяси мүмкіндіктері мен әлеуметтік-экономикалық қатысуын кеңейту салаларындағы көрсеткіштерінің гендерлік алшақтық деңгейі орташа. Ұзақ мерзімді перспективада олар ұлттық адами капиталдың бәсекеге қабілеттілігіне әсер етуі мүмкін. Шешім қабылдаудың барлық деңгейлерінде әйелдердің үлесі төмен. Бүгінгі таңда 411 мемлекеттік саяси қызметшінің 40 ғана немесе 9,7%-ы әйел. ЭЫДҰ елдерінде 2015 жылы әйелдердің орта есеппен 29,3%-ы министрлер лауазымдарын иеленді.

Жергілікті атқарушы органдардағы басшы лауазымдарында әйелдер үлесінде үлкен өзгерістер байқалмайды. Сонымен қатар, Қазақстанда корпоративтік сектордың басшылық позицияларында әйелдердің үлесі жеткіліксіз екені байқалады.

Салалық гендерлік сегрегацияда мүлдем дерлік өзгерістер болған жоқ. Әйелдер, бұрынғыдай, денсаулық сақтау, білім беру және әлеуметтік қызмет көрсету саласындағы жалдамалы қызметкерлердің 70%-дан астамын құраса, ал қаржылық және мемлекеттік секторда әйелдер жартысынан сәл ғана көбін құрайды. Әдеттегідей, аталған секторлардың құрылыс, мұнай-газ секторы, өндіріс, көлік және т.б. сияқты “ерлер салаларына” қарағанда табысы азырақ.

Ауыр және қауіпті еңбек жағдайларында әйелдердің жұмыс істеуіне шектеудің болуы әйелдердің жалақысы жоғары мамандықтарға қол жеткізуіне кері әсерін тигізеді. Қазақстанда әйелдер еңбегін қолдануға тыйым салынатын жұмыстар тізімі ТМД елдерімен салыстырғанда ең ауқымдыларының бірі болып табылады.

Қоғамдық, мемлекеттік ресурстар мен көрсетілетін қызметтерге қол жеткізе алмайтын ауыл әйелдерінің экономикалық мүмкіндіктерін кеңейту мәселесі де өзекті болып қалуда. Ұлттық статистика деректері бойынша Қазақстандағы әрбір үшінші ауыл әйелі өзін-өзі жұмыспен қамтыған және заттай шаруашылық жүргізуден түскен табыспен күн көреді, оларға жеке тұтыну да жатады. Жеке тұтынуды да қамтитын табыстар әуел бастан әйелдерді экономиканың нақты секторына қайтуы үшін адами капиталға қаржы инвестициялау мүмкіндігінен айырады.

Әрбір ел қалыптасқан мемлекеттік басқару, ұлттық ерекшеліктер мен мәдениет жүйесін ескере отырып, өзінің отбасылық және гендерлік саясатын қалыптастырады.

Қазақстан Республикасында 2030 жылға дейінгі отбасылық және гендерлік саясатты қалыптастырудың негізгі қағидаттары мен тәсілдері қолға алынды. Қазақстандық қоғамдағы отбасы институты өзінің әлеуметтік-мәдени, экономикалық және саяси жағдайларының әсерімен ғана емес, сонымен бірге ақпараттық қоғам кезеңіне тән бірқатар сыртқы факторлар әсерімен де қалыптасады.

Отбасы – адамның бүкіл өмірлік циклімен қатар жүретін маңызды топ ғана емес, сонымен қатар қоғамның тұрақты және орнықты дамуының негізі, және мемлекет әлауқатының шарты. Отбасының нақты өмірде адамгершілік-рухани жағдайдан бастап қаржылық-экономикалық кезеңге дейін көптеген бейнесі бар. Ол репродукцияға, тәрбиеге, жан-жақты әлеуметтенуге, дәстүрлер сабақтастығына, этномәдени салт-дәстүрлерді сақтауға байланысты бірқатар функцияларды атқарады.

Отбасында еңбек дағдылары дамиды, адам өмірінің құндылығына арналған қоғамдағы белгілі бір ұстанымдар пайда болады, экономикалық ойлау негіздері, тәрбиелік сипат беретін психологиялық микроклимат қалыптасады. Отбасының өңірлік ерекшелігіне, «жасына», ерлі-зайыптылардың білім деңгейіне байланысты отбасы топтарының құрылымы мен санының, ата-ана болудың, жұбайлардың кәсіптік жұмыспен қамтылуының, отбасы мүшелерінің қоғамдық өмірге араласуының, отбасыншілік функциялар мен міндеттерді бөлудің бағдары айқындалады.

Қазақстандық тәсіл отбасының өз бетінше даму мүмкіндігін кеңейту және отбасылық қарым-қатынастарда гендерлік теңдікке қол жеткізу жолымен өмірлік қиын жағдайларды еңсере білу үшін мемлекеттің жағдай жасауын болжайды. Еңбек қатынастары саласында көпшілікке жария деңгейде ғана емес, сондай-ақ жеке отбасы ішінде де ерлер мен әйелдер арасында тең құқылы қарым-қатынастарды құру қажетті шарт болып табылады.

Бүгінде қоғамда әйелдерге еңбек міндеттерін орындау кезінде ерлермен бірдей талаптар қойылады. Алайда, отбасылық-тұрмыстық қатынастарда ерлер басымдығының гендерлік стереотипінің сақталуы байқалады. Сонымен қатар, қазіргі заманғы жағдайда ата-ананың екеуі де бала тәрбиесі мен үй шаруашылығын жүргізуге бірдей жауапты болуға тиіс. Бұл ретте, этномәдени бірегейлікті де сипаттайтын отбасы дәстүрлері мен адамгершілік-рухани құндылықтарды сақтау өте маңызды.

Отбасы институтын нығайту және отбасының барлық мүшелерінің әл-ауқатын жақсарту үшін Қазақстанның мемлекеттік отбасылық саясаты балалы отбасылар, жалғызбасты ата-аналар үшін әлеуметтік қызметтердің қолжетімдігін және оның сапасын жақсартуға; ата-аналардың екеуіне де жалғызбасты ата-аналарға да бала күтімі бойынша демалысқа тең қолжетімділікпен және ақы төлеумен жұмыс орындарын құруға; еңбекақының, зейнетақы төлемдері мен әлеуметтік жәрдемақылардың барабар деңгейі арқылы кедейлікті жоюға; отбасы ішінде бірлескен жауапкершілік қағидаттарын ілгерілетуге септігін тигізеді.

Әлеуметтік саясаттың либералды моделі Ұлыбританияға, Ирландияға, Швейцарияға, Жаңа Зеландияға, Канадаға, Аустралияға және АҚШ-қа тән. Бұл елдерде отбасыларды әлеуметтік қамсыздандыруда мемлекетке қосалқы рөл бөлінген, көмек мұқтаж отбасыларға ғана көрсетіледі. Азаматтарды әлеуметтік қолдау дамыған сақтандыру жүйелері есебінен жүзеге асырылады және мемлекеттің араласуы өте төмен. Материалдық көмек атаулы бағытқа ие және мұқтаждығын тексеру негізінде ғана ұсынылады.

Ұлыбританияда жалғызбасты ата-аналарға материалдық көмек бала 16 жасқа толғанға дейін көрсетіледі, олар: балаларға арналған жәрдемақы, денсаулық сақтаудың тегін қызметтері, тұрғын үй алуға басым құқық. Аустралияда жалғызбасты ата-аналар, оның ішінде әкелер де мемлекеттік көмек алады, бұл ретте жәрдемақының мөлшері олардың жалақысына байланысты болады. Ерекше санаттағы зейнетақыларды кәмелеттік жасқа толмаған балалары бар жесірлер және 50 жасқа толған адамдар алады.

Ұлыбританияда әрбір балаға туғаннан кейін толықтай төленетін 26 апта, одан кейін 6 аптаға 90% төлеммен және 20 аптаға – белгіленген мөлшерлемен демалыс беріледі. Канадада жүктілігіне және босануына байланысты демалыс 35 аптаны құрайды, ол ата-аналар арасында бөлінеді. Канадада демалысқа ақы төлеуді әлеуметтік сақтандыру жүйесі жүзеге асырады.

АҚШ-та балаларға қатысты зорлық-зомбылық заңмен реттеледі, оған сәйкес зорлық-зомбылық жасаған ерлі-зайыптылардың біреуінің үйге келуіне әрі күйеуімен/әйелімен және балаларымен кез келген байланысқа екі аптаға дейін тыйым салынады. АҚШ-тың көптеген штаттарында, мысалы өткен ғасырдың 60-жылдарының соңында балаларға қорлық көрсету күдігі туындаған әрбір жағдай туралы билікке хабарлауға азаматтарды міндеттейтін заңнама қабылданған. Кез келген адам өз бастамасымен отбасындағы балаға зорлық-зомбылық жасау фактісі орын алған немесе күдік туындаған жағдай туралы балаларды қорғаумен айналысатын әлеуметтік қызметке немесе полицияға хабарлай алады. Мұндай хабарламалар қайырымды іс қана емес, бұл қарапайым қажеттілік болып саналады. Дәрігерлерге, педагогтерге, жаттықтырушыларға, тәрбиешілерге келетін болсақ, бұл олардың тікелей міндеті. Хабарламаларды оқиға болғаннан кейін 24 сағат ішінде телефонмен хабарлауға, поштамен жіберуге, тиісті мекемелерге тікелей барып ресімдеуге болады.

Францияда декреттік демалыс 16 аптаға созылады, оның 6-уын бала туғанға дейін алады, ал әкелердің небәрі қатарынан 11 күн демалыс алуға мүмкіндігі бар. 3-баладан бастап декреттік демалыс әйелдерге 26 аптаға, ал ерлерге 18 аптаға созылады.

Бельгияның заңнамасында бірінші айда жалақының 82%-ын жұмыс беруші төлейтін 15 апталық декреттік демалыс көзделген. Демалыстың қалған бөлігі бұрынғы жалақының 75%-ы деңгейінде өзара сақтандыру жүйесі бойынша төленеді. Бала күтімі бойынша демалыс бала туғаннан кейінгі келесі ай ішінде таңдауға тиіс 10 жұмыс күнін құрайды. Бала күтіміне арналған шығыстарға бала 12 жасқа толғанға дейін салық салынбайды. 2,5 жастан бастап 6 жасқа дейінгі балалар үшін мектепке бару тегін.

Германияда ата-аналар бала туғаннан кейін бір жасқа дейінгі кезеңде алдыңғы жалақысының үштен екі бөлігін сақтайды, бұл ретте егер әкелер де бала күтімі бойынша демалыс алатын болса, онда қосымша 2 ай төленеді.

Консервативтік модельді елдер полициямен, прокуратурамен, сотпен және дағдарыс орталықтарымен тығыз байланыс орнату арқылы әйелдер мен балаларға қатысты зорлық-зомбылықтың профилактикасын белсенді түрде жүргізеді.

Отбасылық саясаттың әлеуметтік-демократиялық моделі немесе скандинавиялық моделі мемлекет тарапынан табысқа әмбебап кепілдік берілген және бала күтімі бойынша қызмет көрсету жүйесі жоғары дамыған Дания, Норвегия, Швеция, Исландия және Финляндия сияқты елдерге тән. Мемлекет шығындарының негізгі бөлігі әлеуметтік мақсаттағы қажеттілігін қанағаттандыруға бағытталған.

Ұлттық және жергілікті деңгейлердегі мемлекеттік басқару құрылымдарында әйелдер, отбасы, балалар, гендерлік теңдік мәселелері жөніндегі арнаулы уәкілетті органдар құрылған.

Шетелдерде ата-аналарға мемлекеттік қолдау балалар кәмелеттік жасқа толғанға дейін көрсетіледі. Мәселен, Швецияда ата-аналар мемлекеттік жәрдемақыны бала кәмелеттік жасқа толғанға дейін алады.

Гендерлік теңдікке қол жеткізудің шетелдік модельдері Әлеуметтік жаңғыртудан өткен елдердің тәжірибесі оларды жүргізу жетістіктерінің отбасы мен қоғамдағы гендерлік теңдік жетістіктерімен тікелей байланыстылығын көрсетеді.

Көріп отырғанымыздай, гендерлік саясат әр елде әрқилы жүзеге асады. Гендерлік саясатты қолдау біздің еліміздеде бірінші орында. Гендерлік саясаттың жүзеге асыруын ілгерілету мақсатында біздің ойымызша әйел адамдарға заңмен қандайда бір жеңілдіктер қарастырылу керек. Мысалы, аяғы ауыр әйел адамдар мен 3 жасқа дейінгі балалары бар әйел адамдарға төрт күндік жұмыс күнін белгілеген дұрыс деп есептейміз. Сонымен қатар ай сайынғы алатын жалақының мөлшері де бес күндік жұмыс жасайтын қызметкерлердің жалақысымен тең дәрежеде болуы керек. Сәйкесінше осы мәселені еңбек заңнамасының нормасымен бекіту қажет. Осындай жағдайларда әйел адамдарға көмек көрсетілетін болса, еліміздің гендерлік саясаты да ілгерілей түседі деген ойдамыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасындағы 2030 жылға дейінгі отбасылық және гендерлік саясат тұжырымдамасын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Президентінің 2016 жылғы 6 желтоқсандағы Жарлығы.

2. Қазақстан Республикасындағы 2030 жылға дейінгі отбасылық және гендерлік саясат тұжырымдамасының негізгі идеясы. <https://opennews.kz/society/10402-azastan-respublikasynday-2030-zhyly-dejingi-otbasyly-zhne-genderlik-sajasat-tzhyrymdamasy.html>

3. Қазақстан Республикасының 1998 жылғы 29 маусымдағы № 248 Заңымен ратификацияланған Әйелдерді кемсітушіліктің барлық нысандарын жою туралы конвенция.

4. «Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы» Қазақстан Республикасының Кодексі.

6. «Тұрмыстық зорлық-зомбылық профилактикасы туралы» Қазақстан Республикасының Заңы.

7. Отбасылық саясат. <https://www.gov.kz/memleket/entities/fam/activities/1956?lang=kk>

8. Досалиев К. Құқықтық мемлекет ұстанымы түріндегі азаматтық қоғам А., 2003.

ӘОК 10.87.17

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚҰҚЫҚТАҒЫ БОСҚЫНДАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖАҒДАЙЫ

В.Қ. Наурызова з.ғ.м

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ.

Ж. Кеңес білім алушы

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ.

***Резюме.** В данной статье рассматриваются вопросы о беженцах в теоретическом и практическом контексте. В последнее время в отношении беженцев возникают споры на основании национальных политических экономических и других интересов. А также*

рассматриваются пути решения данного вопроса на основании практики государств и международных организаций.

Ключевые слова: *Международное право, беженское право, права и свободы человека и гражданина, международные организации, депортация.*

Resume. *This article examines the issues of refugees in a theoretical and practical context. Recently, disputes have arisen with regard to refugees on the basis of national political economic and other interests. Also, ways of solving this issue are considered on the basis of the practice of states and international organizations.*

Keywords: *international law, refugee law, human and civil rights and freedoms, international organizations, deportation.*

Халықаралық құқықта босқындар мәртебесі өзекті проблемалардың бірі болып саналады. Босқынға қатысты біраз уақыттан бері мемлекеттердің ұлттық, саяси, экономикалық және басқа мүдделер негізінде даулар туындауда. Бұл проблеманы құқықтық тұрғыдан шешу үшін мемлекет, ең алдымен адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарының сақталуын басшылыққа алады.

Біраз жылдардан бері дүние жүзінде босқындар проблемасын заманның маңызды проблемаларына жатқызады. Олардың жер ауыстыруының жағдайлары мен себептері әр түрлі. Кейбіреулері немесе соның нәтижесін көрсететін жағдайларға байланысты туындайды, яғни өз еркімен, ал келесілері, тәуелсіз жағдайлармен шартталады, мысалы дүлей апаттармен немесе келген елдерінде соғыстың болуы. Босқындар мәселесінің көбі, әрине, адамдардың өзара қатынасының аясында қалыптасатын жағдайлар негізінде туылады, атап айтқанда: қарулы қақтығыстар, нәсілдік және діни ұстасулар.

Батыс зерттеушілерінің еңбектерінде халықаралық құқықтағы босқындар жағдайы мәртебе ретінде анықталады. Бұл терминді кең мағынада қолдану мүмкіндігін ескере отырып, құқықтық біліктілік тұрғысынан қолданылуының негізделуіне шүбә келтіру керек.

Халықаралық құқық субъектілерінің, жеке территориялардың, әр түрлі халықаралық және мемлекеттік органдардың, тұлғалардың және мүліктердің жеке категорияларының халықаралық құқық нормаларымен орнықтырылған жағдайы - құқықтық мәртебе болып табылады. Тұлғалардың жеке категорияларының құқықтық мәртебесі қатысты сөз болғанда, дипломатиялық қызметкерлер мен халықаралық қызметшілердің құқықтық жағдайлары ұйғарылады. Ал қызметтері, кейбір ескертпелермен халықаралық сипатта болатын және олардың басқа мемлекеттің территориясында уақытша болуы айрықша ерекшелікпен шартталған жеке тұлғалар категориясы болып табылады.

Барлық күрделіліктер мен қарама-қайшылықтарға қарамастан босқындар жағдайы уақытша сипатта болады. Халықаралық құқықта босқындардың жағдайы туралы айтқанда, оны мәртебе деп емес, режим деп атаған дұрыс болар. Сол арқылы проблеманың уақытша сипаттамасы ғана көрсетілмейді, керісінше, босқындар жағдайының халықаралық құқықтағы басқа категориядағы тұлғалардың жағдайынан негізгі айырмашылықтары көрсетіледі.

Адам құқығын құрметтеу - халықаралық құқықтың негізгі қағидаларының бірі болып табылады. Адам құқығы өз елінің заңдарымен қарастырылған экономикалық, саяси, әлеуметтік, азаматтық және мәдени құқықтарымен және бостандықтарымен айқындалады. Мемлекеттің және оның заңдарының қоғамдық-саяси және әлеуметтік-экономикалық құрылысымен бұл құқықтар мен еркіндіктердің сипаты анықталады.

Адам құқығын қорғау саласында айтарлықтай маңызды өзгерістер екінші дүниежүзілік соғыстан кейін болды. 1945 жылы Сан-Францискодағы конференцияда қабылданған БҰҰ-ның Жарғысына келесі норма енгізілді: Біріккен Ұлттар Ұйымының ұстанатын мақсаты - экономикалық, әлеуметтік, мәдени және гуманитарлық дәрежедегі халықаралық мәселелерді шешуде халықаралық ынтымақтастықты және адам құқығын құрметтеуді дамыту және қолдау, оның нәсіліне, жынысына, тіліне және дініне қарамай, барлығы үшін негізгі бостандықты жүзеге асыру болып табылады. Бұл ереженің босқындар мәселесіне тікелей қатысы бар. Босқындар проблемасы бүгінгі күні объективті сипатта, өйткені әлемдегі біраз

катаклизмалармен шартталады. Қаптап кеткен соғыстар, дүлей апаттар, өмір сүрудегі жағдайлардың қиындауы және басқа көптеген мәселелер қауіпсіз және жалпы өмір сүру жағдайына қолайлы тұрғылықты жер іздеуші адамдар – босқындар деген ұғымды толықтырады [1].

Босқындар деп аталатын адамдардың болуы мемлекеттер үшін құқықтық қатынастар тудырып қана қоймай, сонымен қатар оларды қорғау бойынша құқық пен жауапкершілікті де қосады. Халықаралық қауымдастықтың өкілі болып табылатын босқындар істері бойынша Біріккен Ұлттар Ұйымының Жоғарғы Комиссары Басқармасына бүгінгі таңда бұл міндет жүктелген (БЖКБ БҰҰ), дегенмен де мемлекет босқындарды қорғауға қатысты қызметті орындай алады. Әрдайым да олардың материалдық мүдделерімен байланысты емес, әдетте, олар бұл мәселеге атсалыса кіріспейді.

Босқындарға қатысты құқықтық заңнамаларға көз жүгірте отырып, босқындарды қабылдаумен және оларға кіргеннен кейін қалай қарайтынымен байланысты мемлекеттер міндеттемесіне ғана емес, олардың әрекеттері немесе әрекетсіздігі адамдардың елден кетуіне әкелетін мемлекеттің потенциалды халықаралық-құқықтық жауапкершілігіне де назар аудару қажет. Мемлекеттің жауапты болуы, әдетте, оның территорияны және халықты бақылау жұмыстарынан көрініс табады. Жеке адамдар мен топтар, халықаралық мәні бар және өздері қоғамдық фактілермен немесе соған байланысты территорияда адам құқығын дұрыс, еркін жүзеге асыруға мүмкіндігі болуы керек. Өздігінен ақиқатты, мұндай жағдай сырттан тықпалау, күштеу кезінде емес, ал ұлттық демократиялық және өкілдік басқару, азаматтық қоғам мен құқықтық тәртіп басым болатын жерде барынша ықтималды болады.

Азаптау мен жәбірлеу қаупінен және өзге де осыған ұқсас залалдан жасырылатын жер іздеу адамдар үшін өмірі мен еркіндігін сақтауда өте маңызды болғанымен, ол адам құқығын өзінің елінде барынша толық қорғау туралы талаптарды алмастыра алмайды. Көбею көріністер ауылдық жерлерден қалаға қоныс аударумен, әскери және әлеуметтік қақтығыстармен, баяу дамығандықпен, жеткіліксіз немесе көңілге қонымды емес демократияланумен, адамдардың өзінің өмірдегі келешегіне ықпал ету қабілеттілігінің жойылуымен немесе сезінуімен байланысты. Әдетте, осыған дағдылы дамыған әлем (босқындар ұмтылған елдер) көбіне шектеулі шаралар қолданумен тыйым салатыны айдан анық. Осының бәрі ережелер мен қағидалар үшін босқындарды қорғаудың халықаралық-құқықтық жүйесін құрайтын қолайлы жағдай жасай алмайды.

Осыған орай, Қазақстан Республикасы босқындарға қатысты мәселелер бойынша әлемдік интеграцияға қарқынды қатысуда. Оған дәлел, 2001 жылы 11 қыркүйекте АҚШ-тағы болған оқиға, яғни осы оқиға нәтижесінде Америка Ауғанстанға соғыс бастаған кезде, Қазақстанның дүниежүзі қауымдастығы алдында Ауғанстан мен Тәжікстаннан босқындардың белгілі бір санын қабылдауға және орналастыруға міндеттеме алды. Мұндай жағдайларда босқындарды қабылдау мен орналастыру түріндегі гуманитарлық көмек көрсетуші елдердің бағыттары ұқсас болуы қажет.

Тоталитарлық кезеңде Одақ елдерінде, оның ішінде Қазақстан да, адамдардың әкімшілік-әміршілдік басқару жүйесінен қашып елден кету байқалса, ал қазіргі демократия мен нарықты кезеңде, бұрынғы кеңес кезіндегі елдер босқындарды потенциалды қабылдаушы елдер қатарына өтті. Бұл мәселені шешуге осы саладағы дүниежүзілік стандарттар, бағдарламалар мен қағидаларға жауап беретін заңнамалар әсер етуі керек. Бұдан басқа, дүниежүзілік интеграцияға тарту үшін қолданыстағы халықаралық құжаттардың ратификациясы қажет. Оның негізгі мысалы ретінде босқындар мәселесін реттеуші халықаралық құқықтың екі негізгі қайнар көзіне Қазақстан Республикасының қосылуын атап көрсетуге болады.

Қай елді алып қарасақта кез-келген елде босқындар үшін жағдайлар жасалған. Яғни, бұл мемлекеттер арасындағы саясат екені анық. Егер де бұл белгіленген саясат болмаса, онда елін тастап қоныс аударып жатқан адамдар аштан қырылып, баспана таба алмай адам саны азаяры айдан анық. Сол себепті босқындарды бүгінгі таңдағы саяси процестің бірі деп айтуға

болады. Елдегі халық санының өзгеруінің бірден-бір салдары да осы босқындар болып табылады.

Бүгінгі таңда ресми тіркелген босқындар аз болғандықтан, мемлекеттің өз ішінде әлеуметтік қақтығыс орын алуы мүмкін емес. Бірақ, келімсектер тарапынан әлдебір қылмыс жасалып иә дау-жанжал туындай қалса, одан ши шығып кету қаупі сақталатынын жоққа шығаруға болмайды. Оған елімізге келген оралмандар мен тұрғылықты халық арасында қалыптасқан қырын қабақтық пен салқындық көз жеткізеді. Десек те, шынында да қорғауды қажет ететін адамдарға мемлекет те, ел азаматтары да көмек қолын созары кәміл, өйткені, қонақжайлылық пен төзімділік - қазақтың қанымен біте қайнасып біткен асыл қасиет. Жалған босқындар аңғал қазақтың осы «бостығын» пайдаланбаса дегіміз келеді. Ол үшін атқарушы биліктің пәрмені күшті, қолданар шаралары қатал болуы шарт.

Босқындар мәселесіне бүгінгі таңда алаңдамай бей-жай қарамау қажет. Себебі, соңғы уақытта бүкіл әлемге ел ішіндегі саяси тұрақтылығының бекемдігімен танымал Қазақстан мемлекетінің территориясына әр түрлі әңгімелерді алға тартумен келіп жатқан келімсектердің саны күннен-күнге арта түсуде. Сол себепті, билік басындағылар босқындарға қатысты заң қабылдауға мәжбүр болып, ол заң 2010 жылдың қаңтар айының алғашқы күнінен бастап күшіне енген еді [2]. Мұндай заң жобасын қабылдаудың қажеттілігі баяғыдан бері қажет етілген маңызды норма еді.

Баспана сұраушылардың саны бүгінде азая қоймасы анық, керісінше, ол арта түсуде. Әрі бұл үрдісті тоқтату мүмкін емес: бұған, бір жағынан, қарапайым адамгершілік ұстанымы жол бермесе, екінші жағынан, Қазақстанды белгілі бір ережелерді бұлжытпай орындауға міндеттейтін халықаралық құқық нормалары мен БҰҰ конвенциялары тосқауыл қояды. Оның үстіне Қазақстан қазіргі күні Европалық Қауымдастықтың Ынтымақтастық Ұйымына төрағасы болып отырғандықтан, босқындар легі өзінің барлық мүшелерін адамдардың құқығын қорғауға міндеттейтін осы халықаралық ұйымға басшылық етіп отырған біздің мемлекетімізден қамқорлық табуға тырысады.

Бұл тек Қазақстанға қатысты көкей тесті мәселе емес, бейбіт өмір сүріп жатқан дүниежүзіндегі барлық мемлекеттердің проблемасы. Сондықтан халықаралық деңгейде көптеген шаралар, нормативтік құқықтық актілер қабылдануда.

Сонымен біз зерттеп отырған «босқын» ұғымының маңызы мемлекеттер мен халықаралық ұйымдар тәжірибесі бойынша халықаралық құқықта толықтырады және байытады. Дегенмен де бұл жерлерде бір қатар кемшіліктерді анықтадық. Мысалы, «Өзінің шыққан мемлекеттің қорғауын ала алмаған немесе оны пайдалану қабілеті жоқтар» категориясына жататын тұлғалар жағдайы көп сұрақтар туғызады.

Одан бөлек «босқын» терминінің анық емес мазмұны тура осыған ұқсас бірдей емес салдарларға әкеліну мүмкін. Осы жерден мемлекеттердің келесі сұрақтарға қатысты міндеттемелері жекелеген категориялар мәртебесіне тәуелді болады: жер аударудан бас тарту (non-refoulement), шекара арқылы өткізу, уақытша баспана беру және босқынның мемлекетке кіргеннен кейін арыз беруші және мемлекеттің арасындағы құқықтық қатынас. Көпшілік мемлекеттерде БЖКБ-ның міндеттемесі Жарғымен қарастырылған 1951 жылғы Конвенциясымен немесе 1967 жылғы Хаттамаға немесе регионалдық келісімдерге сәйкес, міндеттемелермен толықтырылады. Осыған байланысты босқындар мәселесі күн тәртібінде шешуі күрделі мәселелер қатарынан түспейді. Соңғы кездері терроризммен байланысты діни алауыздық тудырушы соғыстар, аймақтық соғыстармен қатар қауіп-қатер, қарулы қақтығыстар адамдардың босқынға айналу үдерісін көптеп күшейтуде [3].

Қазіргі кезде босқындардың мәртебесін халықаралық құқық тұрғысынан қарағанда біріншіден мемлекеттер егемендігі ережелері және сонымен байланысты территориялық басымдық пен дербес сақталу қағидаларымен, ал екінші жағынан – жалпы халықаралық құқықтар мен шарттардан шығатын, БҰҰ-ның мақсаттары мен қағидаларын қоса алғанда шығатын және бәсекелестіктің ізгілікті қағидаларын сипаттайтын құқықтық кеңістікті алады.

Халықаралық келісімдердің басқа түрлерінде қарастырылған қорғанудың тікелей немесе жанама түрлерін босқындардың пайдалануға құқығы бар. Ал кейбір жағдайда осы

құқықтар босқындар мен баспана іздеуші тұлғалар өз құқықтарын аз пайдаланады; екінші жағдайларда, мемлекеттер адам құқығы саласындағы міндеттеме шарттардың мемлекет ішіндегі құқыққа инкорпорациялануы бойынша нақты шаралар талап ете алатынын қазір ғана мойындайды; үшіншіден – адам құқығын қорғауға негізделген ережелерде баспана іздеуші тұлғаларды қорғауға сәйкес келмейді.

Босқындардың құқықтық қорғау туралы халықаралық нормаларды қолдану үшін мемлекеттер оларды бекітулері қажет. Кейбір мемлекеттерде бекіту актісінің өзі шарттың ұлттық деңгейдегі әрекет ететінін көрсетеді, осыдан кейін босқын мәртебесінің заңдық мәртебесіне ие болуы немесе қандай да бір жеңілдіктерді алуы үшін босқындар оған құқықтық норма ретінде сілтеме жасай алады. Алайда, мұндай елдерде әсіресе процедура мәселелерінде шартты мемлекет ішіндегі құқыққа инкорпорациялау бойынша нақты шаралар талап етілуі мүмкін. Басқа мемлекеттерде, соның ішінде құқықтық жалпы жүйедегі көптеген елдерде босқын мәртебесінің ұғымы мазмұны олардың құқықтық жағдайының стандарттарын заң бойынша қорғау мақсатында және атқарушы биліктің қарауына тәуелді болмауы үшін міндетті түрде арнайы заң талап етіледі.

Дүниежүзілік қауымдастықтың толық мүшесі болып отырған Қазақстан Республикасы босқындар мәселесіне қатысты проблемаларды шешуге белсене араласа бастады. Оны босқындар мәселелеріне арналған әр түрлі халықаралық құқықтық актілерге Қазақстанның ат салысуынан көруге болады. Жоғарыда айтылғандай Республика 1951 жылы БҰҰ Конвенциясына, ал 1967 жылы БҰҰ Хаттамасына қосылды. Бұл актілер ҚР Конституциясында көрсетілген нормалар бойынша республиканың барлық аумағында тікелей әрекет етеді, егер ішкі заң осыған қарама-қайшы болатын жағдай туса, ішкі заңның күші жойылып, халықаралық заңдар нормалары қолданылады[4]. Қазақстанның аталған құжаттарға қосылуы оның босқындар мәселесі бойынша халықаралық интеграцияға қатысуға мүдделігі туралы көрсетеді. Осы саладағы негізгі құқықтық актілерді алға тарта отыра, республика дүниежүзілік тәртіпті орнықтырудағы өзінің ұстанымын дәлелдейді.

Қорытындылай келе, босқындар мәселесі бір ғана мемлекеттің ғана емес бірнеше мемлекеттердің және халықаралық ұйымдардың бірлесе отырып шешетін мәселесі екенін аңғардық. Оның шарттарының орындалуы әлемдегі тыныштық пен адамдардың арасындағы мәдени байланыстардың жақсартуға септігін тигізеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Аусагатова Г.К., Нуртай М.Н. Халықаралық-құқықтық қатынастағы босқындардың негізгі құқықтары мен міндеттері. М.Х.Дулати атындағы Тараз мемлекеттік университеті, 20
2. Қазақстан Республикасының «Халықтық көші-қоны туралы» Заңы. 13 желтоқсан 1997 жыл, №204-1 (20.12.04 жылғы өзгертулер мен толықтыруларымен).
3. Босқындардың мәртебесі туралы Конвенция (Женева, 28 шілде 1951 ж.). Қазақстан Республикасы аталған Конвенцияға 15 желтоқсан 1998 жылғы Заңға сәйкес қосылды.
4. Гай С. Гудвин Гилл. Статус беженца в международном праве. М., «Юнити». 1997г.

УДК 343.131.7

ПРАВОВАЯ РОЛЬ ПРЕЗУМПЦИИ НЕВИНОВНОСТИ В СУДЕБНЫХ ДЕЛАХ

М.Ж. Тажигалиева – магистр права, ст. преподаватель
НАО Атырауский университет им. Х.Досмухамедова, г. Атырау
А.А. Құлжігіт студент
НАО Атырауский университет им. Х.Досмухамедова, г. Атырау

***Түйіндеме:** Бұл мақала сот ісін жүргізудегі кінәсіздік презумпциясының маңыздылығын қарастырады, кінәсіздік презумпциясы принципінің құқықтық жүйедегі*

маңызын талдайды. Қылмыстық құқықтың негізгі қағидаларының бірі бола отырып, кінәсіздік презумпциясы айыпталушының құқықтарын қорғауға тікелей әсер етеді.

Түйін сөздер: кінәсіздік презумпциясы, әділеттілік, сот ісін жүргізу

Resume: This article examines the importance of the presumption of innocence in legal proceedings, analyzes the importance of the principle of the presumption of innocence in the legal system. Being one of the main principles of criminal law, the presumption of innocence directly affects the protection of the rights of the accused.

Key words: presumption of innocence, justice, legal proceedings

В общественном контексте презумпции играют роль в культуре формирования справедливости и права. Они поддерживают доверие к судебной системе, так как презумпция является гарантией того, что индивиды не будут произвольно лишены своих прав. Презумпция - это юридический и логический принцип, который играет ключевую роль в судебных процессах, принятии решений и формировании справедливых правовых систем. Этот принцип предполагает, что определенные факты или обстоятельства считаются верными, пока не будет предоставлено достаточно доказательств для их опровержения. Презумпция является фундаментальной для правовой системы и обеспечивает баланс между соблюдением закона и защитой прав личности.

Несоблюдение основных принципов и правовых презумпций влечет за собой неполноценное расследование дел, и в следствии- судебные ошибки при вынесении приговора. Судебные ошибки в уголовных делах имеют серьезное воздействие на жизни людей и на справедливость в обществе. Они могут привести к несправедливым уголовным приговорам, лишению свободы невинных людей и разрушению доверия к судебной системе. Большая часть ошибок в судебных делах связана с разными факторами, такими как ошибки в сборе и анализе доказательств, давление на подсудимых, допросы без участия адвоката и многие другие. Что же именно мы имеем ввиду, когда говорим о давлении на подсудимого? Именно несоблюдение принципа презумпции невиновности является фактором, который ущемляет и ограничивает права и свободы подсудимого, ведь именно они необходимы для честного судебного разбирательства. Право иметь представителя в судебном деле и пользоваться всеми правами и ресурсами, которыми наделено лицо предоставляет возможность суду вынести законный приговор.

Статистика ошибок в суде подчеркивает не только ужасную судьбу невинных лиц, но и наносит серьезный ущерб доверию к судебной систем. Когда общество узнает о случаях невинных осужденных, это подрывает доверие к судам и судебной систе Республики Казахстан, что может привести к недовольству общества и потере уважения к закону.

«Лицо считается невинным в совершении преступления, пока его виновность не будет признана вступившим в законную силу приговором суда» - статья 77 Конституции Республики Казахстан. Данное определение описывает принцип презумпции невиновности в уголовном праве. Какое же влияние имеет данный принцип для судопроизводства?

Для начала следует отметить тот факт, что о презумпции невиновности трактуется в Конституции нашего государства и это является наибольшим показателем важности этого принципа для судебной системы Республики Казахстан, так же как и основные права человека, государственный строй, и многие другие базовые права, которые являются неотъемлемой частью правосубъектности. Демократическое государство- то государство, где присутствует возможность народа быть источником власти, наличие свободы слова, вероисповедания, а также возможность защищать свои права и пользоваться ими даже при наличии статуса обвиняемого. Принцип презумпции невиновности существует уже на протяжении трех веков, после провозглашения о нем в Декларации прав человека и гражданина (1789). Важность защищать права обвиняемых лиц является колоссальной согласно принципу уважения чести и достоинства личности, неприкосновенности личности, состязательности и равноправия сторон, то есть все перечисленные принципы уголовного права взаимосвязаны и каждый имеет важное значение в судебном разбирательстве для вынесения справедливого решения.

Для того чтобы исследовать важность какой-либо презумпции, следует уделить внимание самому понятию презумпции в законодательстве. Какое определение дают ученые-юристы понятию «презумпция» в законодательной системе?

А. Либус утверждает, что «правовой презумпцией является закрепленное в законе или вытекающее из него правило, согласно которому при появлении определенных юридических фактов можно сделать предположение о наличии или отсутствии других фактов, правоотношений, без предоставления доказательств в их подтверждение»

«Презумпция невиновности, - писал А.М Ларин, регулирует многие чрезвычайно сложные общественные отношения, которые складываются из действий и решений государственных органов, должностных лиц, представителей общественности, граждан.» В данном утверждении затрагивается тема важности правомерной работы государственных органов в процессе досудебного разбирательства, разбирательства в суде первой инстанции, верховных судах. То есть на всех этапах судебного разбирательства важнейшим фактором выступает комплексное и полноценное оценивание доказательств, защита подсудимого от необоснованного обвинения.

М. С Строгович описывает понятие презумпции как «как общее правило, обязывающее суд признать определенный факт установленным или не установленным, если по делу установлен другой факт, или акт, с которым это правило связывает заранее определенные следствия»

В.П Воложанин объясняет понятие презумпции следующим «предположение, освобождающее сторону от доказывания какого-либо факта при доказанности других фактов, поскольку между ними существует причинная связь, подтвержденная предшествующим опытом и практикой»

В.А Ойгензихт: «материально-правовая презумпция представляет собой умозаключение, позволяющее сделать вывод о существовании определенного положения, установить определенный факт, связь фактов, имеющих материально-правовое значение»

Делая вывод из всех представленных определений презумпции в законодательстве, презумпцией является созданное искусственно предположение об отсутствии какого-либо факта, если мы говорим о презумпции невиновности, то об отсутствии факта виновности.

Несмотря на то, что презумпция невиновности- это лишь утверждение о невиновности подсудимого до вынесения приговора, данный принцип является фундаментальным, если мы хотим справедливого и полноценного судебного разбирательства и если нашей целью является защита основных прав всех граждан, вне зависимости от их социального, материального положения, а так же вне зависимости от того, является ли человек подсудимым.

Если обращаться к литературе, существует также огромное количество определений презумпции невиновности, высказываний судей, ученых по юриспруденции.

Антонин Скалия является бывшим судьей Верховного суда США, и он дает следующую трактовку презумпции невиновности: «Презумпция невиновности является фундаментальным принципом справедливости и правопорядка в уголовном праве. Она защищает индивида от необоснованных обвинений и ограничений свободы»

«Презумпция невиновности исключает возможность произвольного лишения свободы граждан и ставит на плечи обвинения бремя доказывания вины за подсудимого»- Виктор Гуго.

«Презумпция в праве -это не статичные понятия, и их содержание и значение могут изменяться с течением времени и развитием общества» -американский юрист и философ, Роналд Дворкин.

Презумпция невиновности защищает права и свободы граждан, гарантирует справедливое судебное разбирательство, предоставляет подсудимому возможность защитить свои интересы и права в процессе судебного дела на том же уровне, что и сторона обвинения. Огромной проблемой в расследовании уголовных дел является превышение полномочий правоохранительными органами с целью «вытащить» из подозреваемого признание в совершении преступления, в таких случаях соблюдение принципа презумпции невиновности в процессе судебного разбирательства полностью меняет ситуацию, и даже при наличии

признания важной целью становится поиск фактов, которые могут подтвердить данное признание. Вне зависимости от того, кого обвиняют в совершении преступления, ни одно лицо не достойно порчи своей деловой репутации из-за несоблюдения основных законных принципов. Представитель обвиняемого должен иметь все необходимые ресурсы и права для защиты его интересов, ни одно лицо не должно быть подвержено угнетению и ограничениям только из-за наличия обвинительного акта. Ключевую роль в реализации прав ответчика играет поддержание судом принципов уголовного права, с целью контролировать судебное разбирательство и не допускать любой предвзятости к осуществлению прав обвиняемого.

Немаловажную роль для справедливого и полного расследования доказательств по делу играет презумпция невиновности в силу того, что руководствуясь данным принципом правоохранительные органы осуществляют полноценное досудебное расследование без предвзятости и неправомερных решений. Стимулирование правомерной работы стороны обвинения гарантирует справедливое судопроизводство, уменьшает коррупционные риски, увеличивает количество веских доказательств. В связи с этим напрашивается вывод о важности соблюдения принципов уголовного права с целью сохранения равенства в судебном деле.

Доверие к судебной системе должно присутствовать в государствах, называемых демократическими, по этой причине суды должны осуществлять равные разбирательства и защищать права подсудимых до нахождения ими действительных фактов наличия вины.

В случаях присутствия у суда сомнений по поводу каких-либо представленных стороной обвинения доказательств он не должен осуждать обвиняемого, важно соблюдение процесса осмотра доказательств (уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан).

Соблюдение принципа презумпции невиновности не отменяет того факта, что наличие доказательств вины подвергает ответчика судебным мерам и наказанию согласно закону. Основной задачей при соблюдении принципа презумпции невиновности выступает создание сбалансированного разбирательства без дискриминации прав ответчика только из-за выдвинутого обвинения.

Презумпция невиновности в уголовном законодательстве может рассматриваться как структура, состоящая из нескольких положений, закрепленных в нормативно-правовых актах.

К таким положениям относятся:

- 1) «Всякое сомнение в доказанности обвинения, если его невозможно устранить, толкуется в пользу обвиняемого»
- 2) «Обвиняемый не обязан доказывать свою невиновность»
- 3) «При производстве по уголовному делу недопустим односторонний обвинительный подход к исследованию обстоятельств дела, поскольку это не может обеспечить доказанность обвинения, исследование виновности обвиняемого должно быть всесторонним и объективным»
- 4) «Обязанность доказывания лежит на обвинителе»

Рассмотрение понятие презумпции невиновности с данной точки зрения очень подробно описывает суть данного принципа и подробно излагает его сущность. Разграничить обязанности сторон в судебном производстве помогает презумпция невиновности, ее сущность стимулирует правоохранительные органы представлять законные доказательства и аргументы, которые прямо указывают на вину подсудимого.

В.Д Арсеньев писал, что «с точки зрения задач доказывания применение презумпции невиновности, хотя и допустимое, но крайне нежелательное явление, ибо органы уголовного преследования должны стремиться либо доказать виновность обвиняемого, либо доказать его невиновность. Поэтому эти органы вовсе не должны в своей деятельности руководствоваться презумпцией невиновности, а должны исходить из задач полного, всестороннего и объективного установления обстоятельств дела. И только в том случае, если они не выполняют этой своей первоочередной задачи, они должны руководствоваться законом, в основе которого лежит презумпция невиновности»

По мнению Я.О. Мотовилова, «целое назначение принципа презумпции невиновности не в том, что он усиливает действие принципа объективной истины, а в том, что он дает ответ на вопрос, каким должен быть юридический результат в той части, в которой не удалось достичь познавательного результата, а следовательно, в ситуации, в которой принцип объективной истины ответа не дает и дать не может»

Если говорить о необходимости всесторонней и комплексной работы прокуроров, следователей, криминалистов, приведенные выше высказывания являются противоречивыми в плане полноценной оценки дела во всех стадиях судебного разбирательства. Какая же главная цель презумпции невиновности?

Для ответа на данный вопрос мною выше приводилось множество определений, которые были изложены разными учеными, профессорами, и практикующими юристами в том числе.

Обеспечение полного и законного расследования с целью доказывания виновности подсудимого является важным моментом для вынесения справедливого судебного решения.

Главной целью презумпции невиновности является обеспечение правильной процессуальной работы государственных правоохранительных органов, стороны обвинения в случае частных обвинений, контроль за охраной прав подсудимого и защита этих прав, создание гарантии того, что каждый обвиняемый все еще имеет личную правосубъектность, право на защиту своих интересов, защиту от преждевременного ограничения свободы.

Сохранение деловой репутации также находится в зоне риска из-за возможного несоблюдения принципа презумпции невиновности, поскольку из-за неправомерного расследования могут появиться факты клеветы, распространений ложных сведений, которые портят репутацию лица. Предъявление обвинения не может ставить «крест» на всей жизни гражданина ровно до того момента, пока не будет вынесен приговор.

Резюмируя все вышесказанное, огромную роль в установлении доверительных отношений между простым народом и судебной системой является соблюдение основных базовых прав граждан и ведение дел руководствуясь главными принципами.

Принцип презумпции невиновности взаимосвязан и вытекает из всех остальных принципов уголовно-процессуального законодательства, гарантирует справедливое расследование фактов, доказательств, состязательности сторон. Осуществление судебного правосудия с соблюдением основных прав лиц, участвующих в деле, в особенности подсудимого, является признаком честной судебной власти, а в следствии и демократического государства.

Список использованной литературы:

1. Конституция Республики Казахстан 1995 г.
2. Мотовиловкер Я.О. Вопросы теории советского уголовного процесса. – Томск: ТГУ, 1971.
3. Ларин А.М. Презумпция невиновности. – М.: Наука, 1978.
4. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан, 2014.
5. Н.К Котова Уголовное право Республики Казахстан (общая часть), 2013.

ЕРЛІ-ЗАЙЫПТЫЛАРДЫҢ АРАСЫНДАҒЫ МҮЛІКТІК ДАУЛАРДЫ ШЕШУДЕГІ МЕДИАЦИЯНЫҢ РӨЛІ

Д.С. Турабаева, з.ғ.м., аға оқытушы

К. Сағадиев атындағы Халықаралық бизнес университеті, Алматы қ.

Резюме. В статье рассматривается место и значение процедуры медиации при разрешении имущественных споров, возникающих между супругами. Проводится сравнительный анализ путей разрешения возникшего конфликта между супругами в отношении раздела общего совместного имущества с помощью судебного процесса и процесса медиации.

Ключевые слова: медиация, медиатор, спор, имущественный спор, супруги, раздел имущества, решение суда.

Resume. The article examines the place and importance of mediation procedure in resolving property disputes arising between spouses. A comparative analysis of the ways to resolve the conflict between the spouses regarding the division of common joint property through the judicial process and the mediation process is carried out.

Key words: mediation, mediator, dispute, property dispute, spouses, division of property, court decision.

Ерлі-зайыптылардың мүлiктiк даулары тақырыбына өзектiлiгi қазiргi таңда қоғамда арта бастады, дегенмен бұл саладағы мәселенiң өзi мүлдем жаңалық емес. Алайда, тәжірибелер көрсеткендей, ерлі-зайыптылардың арасында неке шарты жасалған жағдайда мүлiктiк шағымдар негiзiнде қақтығыстар мен келiспеушiлiктер туындайды, өйткенi оны нотариуспен жасасып куәландырған кезде тараптар өз мүдделерiн кеңiнен талқыламайды.

Әдетте, ерлі-зайыптылар арасындағы мүлiктiк дауларды шешу қажеттiлiгi некенi бұзу кезiнде немесе одан кейiн белгiлi бiр уақыт өткен соң, сондай-ақ үшiншi тұлғалардың (мысалы, қарызды өндiрiп алу үшiн несие берушiлердiң) талабы бойынша мүлiктi бөлу кезiнде туындайды. Ерлі-зайыптылардың мүлкiн, мысалы, ерлі-зайыптылардың бiрi өз мүлкiнiң бiр бөлiгiн балаларына бергiсi немесе қайырымдылық жасағысы келген жағдайда, неке кезiнде бөлуге болады, бiрақ бұл жағдайлар iс жүзiнде сирек кездеседi.

Ерлі-зайыптылардың ортақ мүлкiн бөлудегi ең басты қиындық – ол ерлі-зайыптылар бастапқыда ортақ бiрлесiп алынған мүлiктi иелену пайдалану және оған билiк ету ережелерi туралы келiспегендiгiнде болып табылады. Ерлі-зайыптылардың әрқайсысының кiмге және не тиесiлi екендiгi, кiмнiң мүлiкке қосқан үлесi маңыздырақ екендiгi туралы жеке өз пiкiрлерi болады. Егер ерлі-зайыптылар неке қию кезiнде неке шартын жасаса, бұл қарама-қайшылықтар ескертiлер едi. Бiрақ ерлі-зайыптылар арасында кiмге не бөлiнетiндiгi туралы қиян-кескi таластар туындайды, өйткенi тараптар әуел бастапқыдан бiр-бiрiне жағымсыз көзқараспен қарайды және тiптi некенi бұзуға себепшi болған жағдайлардың әсерiнен ашуланатын құбылыстар жиi кездеседi.

Мүлiктiк даудың пайда болуына әкелген ерлі-зайыптылардың ортақ мүлкiн бөлу қажеттiлiгi әртүрлi себептерге байланысты болуы мүмкiн.

Қазақстан Республикасында мүлiктiк дауды құқықтық түсiндiру дәстүрлi және кеңiнен таралған болғандықтан, бiз құқықтың қайнар көздерiнде көрсетiлген себептердi қарастырудан бастаймыз. Бiрден айта кетейiк, қақтығыстар тұрғысынан мүлiктiк дауға құқықтық тұрғыдан бөлiнген себептердi жанжал жағдайының туындауына себеп ретiнде қарастыруға болады, ал себеп тереңiрек жатыр және, әдетте, дауласушы тараптардың материалдық және жеке мүдделерiнiң тоғысуымен байланысты.

Сонымен, заңды түрде мүлiктiк даудың себептерi негiзiнен мыналар болып табылады [1]:

- ажырасу және ажырасуға әкелген даулар;

- ерлі-зайыптылардың бірінің өз мүлкінің бір бөлігін балаларға беруге деген ұмтылысы;
- қарыздарды төлеу үшін ерлі-зайыптылардың бірінің мүлкінің бір бөлігін бөлу қажеттілігі (және мүлікті бөлуді үшінші тарап, мысалы, несие беруші бастауы мүмкін);
- ажырасуды рәсімдемей отбасылық қатынастарды нақты тоқтату;
- ортақ мүлікке ұтымсыз билік ету (ерлі-зайыптылардың біреуінің ысырапшылдығы), сондай-ақ дәлелсіз себептермен жұбайының табыс алмауы.

Жоғарыда аталған себептердің барлығының негізінде ерлі-зайыптылардың мүдделеріне нұқсан келтіру және қарама-қайшылық жатыр. Сонымен, ажырасу кезінде мүлікті бөлу ерлі-зайыптыларды тек материалдық қамтамасыз ету мақсатын көздемейді, бірақ психологиялық соққы алған жағдайдан және бұрынғы жұбайынан бөлінуге, кек алуға немесе ажырасуға байланысты жинақталған жағымсыз эмоцияларды жоюға, қанағаттандырылмаған талаптарды өтеуге және т. б. «Әділеттілікті қалпына келтіруге» және жұбайынан психологиялық тұрғыдан бөлінуге деген осындай ұмтылыс қарым-қатынастың аяқталуына байланысты мүлікті бөлудің, мүлікке ұтымсыз билік ету талаптарының немесе балаларға мүлік беру ниетінің негізінде жатыр.

Осылайша, егер ерлі-зайыптылар әрқайсысының белгілі бір бірлескен мүлікке меншік құқығы туралы өзара келісімге келмесе, онда ол сот тәртібімен бөлінеді. Сонымен бірге, тәжірибе көрсеткендей, неке шарты әрқашан мүліктік даудың болмауының кепілі бола алмайды, өйткені ерлі-зайыптылардың біреуінің мүдделері толық ескерілмеуі мүмкін.

Ерлі-зайыптылардың мүліктік қатынастарын реттейтін Қазақстан Республикасының Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы Кодексінде [2] олардың жеке мәселелерін және мүліктік даудың нақты себептері немесе оны қиындататын факторлар болып табылатын мүдделердің сәйкес келмеуін реттеу қарастырылмаған. Қазақстан Республикасында дамып келе жатқан медиация институты медиаторларды тарту арқылы ерлі-зайыптылардың мүліктік дауларын шешуге көмектесетін сот ісін жүргізуге лайықты балама бола алады.

Ерлі-зайыптылардың арасында пайда болатын мүліктік даулармен жұмыс істеу тәсілдеріне келетін болсақ, ең алдымен отандық заңнамаға сәйкес отбасылық қатынастардан туындайтын заңды істерді қарайтын органдардың тізімін анықтап алайық. Мұндай істер келесідей органдардың құзыретіне жатады:

- қорғаншылық және қамқоршылық органдары;
- кәмелетке толмағандар істері жөніндегі комиссиялар;
- азаматтық хал актілерін тіркеу органдары;
- нотариат органдары;
- жалпы юрисдикциялық соттар.

Бұл ретте отбасылық дауларды шешуді тек соттар жүзеге асырады, ал қалған органдар даусыз юрисдикция органдарына жатады.

Қазақстан Республикасының медиация туралы Заңының 1-бабының 1-тармақшасында: «Егер Қазақстан Республикасының заңдарында өзгеше белгіленбесе, жеке және (немесе) заңды тұлғалар, әкімшілік органдар, лауазымды адамдар қатысатын азаматтық, еңбек, отбасылық, әкімшілік құқықтық қатынастардан және өзге де қоғамдық қатынастардан туындайтын, сондай-ақ әкімшілік құқық бұзушылықтар туралы істер бойынша іс жүргізу барысында, қылмыстық теріс қылықтар, онша ауыр емес және ауырлығы орташа қылмыстар, сондай-ақ Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 68-бабының екінші бөлігінде көзделген жағдайларда ауыр қылмыстар туралы істер бойынша қылмыстық сот ісін жүргізу барысында қаралатын даулар (жанжалдар) және атқарушылық іс жүргізуді орындау кезінде туындайтын қатынастар медиацияның қолданылу саласы болып табылады» деп жазылған [3].

Осыған сәйкес отбасылық құқықтық қатынастардан туындайтын даулар медиацияның жалпы ережелері бойынша татуластыру рәсімінде шешілуі мүмкін.

Жоғарыда аталған заңнамада отбасылық дауларды бейбіт жолмен шешуге көмектесетін қосымша арнайы тетіктер қарастырылмаған.

Ерлі-зайыптылардың мүліктік дауларын шешудің отандық тәжірибесінде әдеттегі және дәстүрлі әдістер әлі де кең таралған. Оларды медиативті тәсілмен салыстыра отырып,

толығырақ қарастырайық. Мүліктік дауларды шешудің ең кең таралған дәстүрлі тәсілі - бұл жанжалды тұрмыстық шешу (немесе оның әрекеттері, өйткені көбінесе жоғары «эмоционалды қарқындылыққа» байланысты ерлі-зайыптылар кәсіби көмексіз мүліктік дауды шешудің жолын таба алмайды), яғни сотқа немесе дау-жанжалды реттеу саласындағы басқа мамандарға жүгінбестен, көбінде дауды өздігінен шешу мүмкін емес. Бұл жағдайда ерлі-зайыптылардың мүлікті өздерінің арасында ғана емес, үшінші тараптардың да арасында бөлуге тырысуы мүмкін, бірақ бұл көбінесе ашық түрдегі ауызша қақтығыстарға айналады және сындарлы нәтижелерге әкелмейді.

Сонымен қатар, ерлі-зайыптылардың біреуінің немесе екеуінің де қалауы бойынша (және олардың қалауынан басқа) үшінші тұлғалар: туыстарының, достары мен таныстарының, көршілерінің және басқа да «ізгі ниет білдірушілердің» арасынан дауласуы мүмкін. Алайда, әдетте, жанжалдардың өзара әрекеттесуінің бұл қатысушылары бейтарап бола алмайды және ерлі-зайыптылардың бірінің жағына шығады, осыған байланысты олар эмоционалды және жанжалды жағдайды шешудің орнына оны одан әрі күрделендіріп нашарлатуы мүмкін. Олардың дау тараптарын әрқайсысының мүдделерін қанағаттандыруға жетелейтін кәсіби білімі, тәсілдері мен әдістері жоқ.

Соңғы жылдары ерлі-зайыптылар мүліктік дауларды қарау үшін сотқа жиі жүгіне бастады. Сот ісін жүргізуде көңіл бөлінетін басты нәрсе – ол ерлі-зайыптылардың өткен өмірі және кімдікі дұрыс, кімдікі бұрыс екендігін бағалау, ал медиация техникасында, керісінше, дауласушы тараптардың қазіргі және болашақ кезеңдері туралы көбірек айтылады, ал басты мәселе - дауды шешудің ресми тәсіліне жүгінбестен және «кінә» мен «кінәлілерді» іздемей, жанжалды қалай шешуге болады деген сұраққа жауап іздейді.

Сот ісін жүргізудің нәтижесі белгісіз, бірақ ол ережелер мен заңдарды қатаң ұстануы керек, бірақ іс жүзінде көп нәрсе қандай судьялар мен қандай адвокаттардың істі шешетініне байланысты болып келеді, ал нәтижелер әр түрлі болуы мүмкін. Сонымен қатар, соңында мүдделері қанағаттандырылмаған немесе толық қанағаттандырылмаған «ұтқандар» мен «ұтылғандар» болады.

Сот қолданыстағы заңнамаға сәйкес даулы мәселе бойынша шешім шығарады. Соттың шығарған шешімі тараптардың орындауы үшін міндетті болып келеді. Сот шешімі орындалмаған жағдайда тарап мәжбүрлеп орындауға шақырылады. Тараптардың бұзылған құқықтарын мемлекет қорғайды. Алайда, жеңілген тарап сот шешімімен әрдайым келісе бермейді, ол оны «әділетсіз» шығарылған шешім деп есептеуі мүмкін. Сонымен қатар, сот шешімі әрдайым орындалмайды, жеңілген тарап шешімді орындаудан жалтарады.

Медиацияда, керісінше, нәтиже даудың тараптарына байланысты болып келеді, өйткені олар дәстүрлі емес шешімдер қабылдауға көбірек еркіндікке ие, себебі олар белгіленген нормаларды басшылыққа алуға міндетті емес. Әрине, медиация нәтижесінде қол жеткізілген уағдаластықта заңнаманың талаптарын сақтау және тараптардың құқықтарын ескеру қажет. Өйткені, олар бұзылған жағдайда сотқа шағымдана алады. Бірақ қолданыстағы заңнама аясында нақты жағдайға, реттеуге сәйкес келетін әртүрлі мүмкіндіктер бар. Медиацияға қарама-қайшы, айыпталушылар үшін сот ісін жүргізуге қатысу ерікті болып табылмайды, ал үкімді қабылдау тараптардың еркін қарауына берілмейді.

Егер фактілер, іс-әрекеттер, ниеттер мен заңдар сот талқылауында анықтаушы болып табылса, медиацияда да, психологиялық терапияда да сезімдерге, эмоцияларға мән беріледі, бірақ әртүрлі дәрежеде. Сонымен, медиация үрдісі кезінде сезімдер өз орнын табады, бірақ психологиялық терапиядағы сияқты орталық нүкте емес, мұндағы басты міндет - психикалық жанжалдарды емдеу және өңдеу. Медиация, ең алдымен, болашаққа бағытталған келісімдерге қол жеткізуге бағытталған, ал сезімдер қатысушылардың мүдделері тұжырымдалатын шындықтың бөлігі болса да, медиация үрдісінің бағыты негізінен мүдделер деңгейінде болады.

Медиацияның түбегейлі ерекшелігі медиатордың дау бойынша шешім шығаруға өкілеттілігінің болмауы болып табылады. Ц.А. Шамликашвили өз еңбегінде атап өткендей, «тараптар қақтығыстың «толық иелері» болып қала береді және нәтижесінде шешім қабылдау

мен қабылдау процесіне жеке жауап береді. Медиатор тараптарға олардың ынтымақтастықта өзара тиімді, орындалатын, өміршең шешімдер әзірлейтін терең мүдделер мен қажеттіліктерді анықтауға және нақтылауға бағытталған бірлескен жұмысында ғана жәрдемдеседі» [4].

Медиация жанжалға қатысушылар (ерлі-зайыптылар) дау бойынша шешімді бірлесіп іздеуде ынтымақтасуға дайын болған кезде ғана мүмкін болады, яғни медиация үшін басты алғышарттардың бірі тараптардың жанжалды бейбіт жолмен шешуге бағытталуы және олардың медиацияға қатысуының еріктілігі болып табылады. Тараптар кез-келген уақытта процедуранан шығып, егер бұл олардың мәселелерін шешуге ықпал етпейді деп ойласа немесе басқа себептермен оны тоқтата алады.

Медиацияның ерекшелігін құрайтын тағы бір сипаттама - бұл мәселеге кең көзқараспен қарауы, оның ерлі-зайыптылардың мүліктік дауының кешенді сипатын ескеруге бағытталғандығында. Медиация «жеңіс-жеңіс» типіндегі нәтижеге бағдарланады. Процесс нәтижесінде ұтқандар да, ұтылғандар да болмайды, ал шешімді әзірлеуге белсенді қатысқан әрбір тарап өз қажеттіліктерін қанағаттандыра алады. Сонымен қатар, соттың ресми шешімі көбінесе «ұту-ұтылу» және көбінесе «ұтылу- ұтылу» қағидаттарынан туындайды, яғни тараптар өздері қалаған, мақсат еткен нәрселеріне қол жеткізе алмайды, өйткені ресми заңды құқықтар мен міндеттер көбінесе екі тарап үшін де қанағаттанарлық шешім табуға мүмкіндік бермейді.

Сонымен қатар, медиацияның тағы бір маңызды сипаттамасы - процедураның толық құпиялылығы болып табылады, бұл ірі компаниялар үшін де, жеке, отбасылық қатынастар үшін де маңызды болып табылады. Әдетте медиация рәсімінің негізгі ережелерін талқылау шеңберінде ақпараттың құпиялылығына қатысты айқындық пен нақты уағдаластықтарға қол жеткізу, сондай-ақ медиация сәтсіз болған жағдайда оны сот талқылауында пайдалану туралы көзделеді. Соттар негізінде сот шешімдерінің деректер банктері құрылады, бұл барлық сот процестері мен олардың қатысушыларын жария етеді. Отбасылық даулардың көптеген қатысушылары үшін бұл аспект ерекше маңызға ие болады. Қажет болған жағдайда құпиялылық жазбаша уағдаластықпен (құпиялылық туралы келісіммен) бекітілуі мүмкін.

Медиация дау тараптарының ұстанымдарына емес, сол ұстанымдардың артындағы мүдделерге, сондай-ақ декларацияланатын позициялардың негізінде жатқан қажеттіліктер мен қажеттіліктерге сүйенеді. Тараптардың ұстанымдары көбінесе бір-біріне қайшы келеді және көбінесе бір-бірін жоққа шығарады, ал медиация мүдделер бір-біріне қайшы келмейтін деңгейге көтерілуге мүмкіндік береді және бір-біріне зиян келтірместен қанағаттандырылуы мүмкін. Ұстанымдардың артында көбінесе бір немесе бірнеше мүдделер жасырылады, егер олар ашық айтылып, расымен астары шығарылса, нақтыланса, саналы түрде жасалса – мәселені тиімді шешудің кілті болуы мүмкін.

Сонымен, аталған барлық сипаттамаларды медиацияның мәнін анықтайтын бес негізгі қағидатқа дейін азайтуға болады: тәуелсіздік пен бейтараптық, құпиялылық, тараптардың келіссөздерге қатысуының еріктілігі және оларға медиация тараптарының тең қатысушылығы, медиация рәсіміне араласуға жол бермеушілік.

Ерлі-зайыптылар арасындағы дау-жанжалды қатынаста медиацияны қолдану тәжірибесін талдау медиация технологиясы мүліктік мәселелерді, соның ішінде жеке жанжалдарды қатар шешу арқылы оңтайлы реттеуге ықпал еткенін көрсетті, бұл материалдық жанжалды қиындатады және жиі басым болады. Осылайша, мүліктік талаптарды тек ресми сот шешімінен айырмашылығы, медиативті тәсіл тараптардың келіссөздерін ұйымдастыруға мүмкіндік береді, осылайша жанжалдасушы тараптардың материалдық және жеке мүдделерін кешенді тәсіл мен есепке алу арқылы реттеу процесінде уақытша ресурсты айтарлықтай үнемдей отырып, сындарлы нәтижеге қол жеткізіледі.

Еліміздегі сот тәжірибесіне балама ретінде медиацияны одан әрі қолдану перспективалары ретінде мүліктік дауларды шешуде медиация процедурасын медиатор жанжалға әсер ететін барлық мәселелерді, мүдделерді, тараптардың уәждерін ашуға мүмкіндігінше және көп өтініштер жасай алатындай етіп жетілдіру ұсынылады; медиация процедурасын және медиатордың біліктілігін жетілдіру, ол жеке және жеке тұлға ретінде білуі

керек, бірлескен кездесуде даулы мәселені шешудің барлық мүмкін жолдарын анықтауға және тараптарға оларды пысықтауға көмектесуге қабілетті болуы қажет. Сонымен қатар, біз медиацияны мүлкітік даулардың алдын-алу құралы ретінде қарастыруды заңды деп санаймыз және жанжалды өзара әрекеттесуді алдын-ала болжау бұрыннан қалыптасқан дауды немесе жанжалды шешуден гөрі әлдеқайда оңай. Осыған байланысты болашақта нотариаттық кеңселерді де, некеде тұрған немесе некеге тұрғысы келетін жұптарды да медиатор арқылы неке шартын жасау мүмкіндіктері туралы хабардар ету бағдарламасын жүргізу қажет деп санаймыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Чефранова Е.А., Чашкова С.Ю. Применение семейного законодательства в нотариальной практике: Учебное пособие. – Москва, РПА Минюста России, 2012. – С. 112.

2 «Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы» Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 26 желтоқсандағы №518-IV Кодексі (2023.01.07 берілген өзгерістер мен толықтырулармен) [Электронды ресурс] / Рұқсат режимі: «Әділет» ҚР нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1100000518#z84> (жүгіну мерзімі: 10.10.2023ж.).

3 «Медиация туралы» Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 28 қаңтардағы №401-IV Заңы (2023.01.05 берілген өзгерістер мен толықтырулармен). [Электронды ресурс] / Рұқсат режимі: «Юрист» Параграф АЖ. https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30928762 (жүгіну мерзімі: 11.10.2023ж.).

4 Шамликашвили Ц.А. Медиация как альтернативная процедура урегулирования споров: что необходимо знать судье, чтобы компетентно предложить сторонам обращение к процедуре медиации. – М.: Межрегиональный центр управленческого и политического консультирования, 2010. – С. 23-24.

УДК 347.63

ОБЕСПЕЧЕНИЕ ПРАВ РЕБЕНКА НА ПОЛУЧЕНИЕ СОДЕРЖАНИЯ ОТ СВОИХ РОДИТЕЛЕЙ В ВИДЕ АЛИМЕНТОВ

Л.Ж. Шаданова магистр

НАО Атырауский университет им. Х. Досмухамедова, г. Атырау

Түйіндеме: бұл мақала ата-ана алименттік міндеттемелерді орындамаған кезде сот актілерін орындамау мәселесін шешу үшін алименттік қор құрудың шетелдік тәжірибесін талдауға арналған. Баланың ата-анасынан алимент алу құқығын жүзеге асыруды қамтамасыз ету үшін алименттік қорлар туралы арнайы заң қабылдау ұсынылады.

Кілт сөздері : алимент, алименттік қор, алименттік міндеттемелер, кәмелетке толмаған бала.

Resume: this article is devoted to the analysis of foreign experience in creating an alimony fund to solve the problem of non-execution of judicial acts when a parent does not fulfill alimony obligations. In order to ensure the realization of the child's right to receive maintenance from his parents, it is proposed to adopt a special law on alimony funds

Key words: alimony, alimony fund, alimony obligations, minor child.

На сегодняшний день взыскание алиментов на содержание несовершеннолетних детей в судебном порядке создает достаточно конфликтных ситуаций. Количество неисполненных судебных актов не уменьшается, этот факт подтверждается следующими показателями: « по состоянию на 1 мая 2021 года общее количество должников по алиментам в Казахстане

составляет 220 785 человек. При этом 17 638 исполнительных производств проблемные, по ним есть задолженность на сумму 12,050 миллиарда тенге» [1].

В соответствии со статьей 27 Конституции Республики Казахстан «Брак и семья, материнство, отцовство и детство находятся под защитой государства. Забота о детях и их воспитание являются естественным правом и обязанностью родителей» [2]. Таким образом, государство гарантирует защиту права ребенка на получение содержания от своих родителей и других членов семьи.

Установленные законом правовые механизмы взыскания алиментов и меры воздействия на должников оказались не эффективными. Взыскание алиментов это семейный спор между членами семьи, поэтому невозможно решить проблему только императивными методами. Целесообразно создать такую систему, которая будет стимулировать ответственность должника на выполнение его обязанностей, например, с помощью применения медиации, переговоров между конфликтующими сторонами, путем заключения алиментного соглашения. Причины неисполнения разные - это безработица, сокрытие места работы, доходов от предпринимательской деятельности или занижение получаемых доходов плательщиками алиментов. Также проблемы неисполнения проблемы с неисполнением судебного акта о взыскании алиментов на содержание несовершеннолетних детей можно решить путем создания государственных алиментных фондов. Алиментные фонды смогут погашать задолженности по алиментам выплачивая ежемесячно пособия несовершеннолетнему ребенку из неполных семей.

Зарубежный опыт показывает нам, что алиментные фонды является эффективным средством для обеспечения интересов несовершеннолетних. Алиментные фонды созданы в Испании, Швеции, Франции, Эстонии, Латвии, Польше, Израиле, США, Бахрейне и иных странах.

Государственное исполнительное агентство по предоставлению содержания детям в Великобритании, Гарантийный фонд в Латвии, Федеральное бюро по алиментам в Нидерландах и т.д.

В 2005 году по инициативе Министерства по делам детей и семьи в Латвии начал работу Гарантийный фонд средств на содержание детей. Периодически сотрудники администрации Фонда проверяют работу судебных исполнителей, чтобы выявить факты нарушения закона [3]. Фонд выплачивает алименты одному из родителей, если второй от этого уклоняется.

Так, в Испании в 2007 году Королевским указом No 1618/2007 был создан Фонд гарантий выплаты алиментов (Fondo de Garantía del Pago de Alimentos) [4]. Средства фонда пополняются за счет взносов, ежегодно включаемых в общие государственные бюджеты, и, когда это предусмотрено законом, за счет возмещения и возмещения авансов. Суммы, выплаченные из фонда, имеют статус авансов и должны быть возмещены или возвращены в пользу государства в порядке, предусмотренном настоящим королевским указом (ст. 3). Размер аванса составляет 100 евро в месяц и оплачивается в течение 18 месяцев вместо родителя-должника.

В Швеции Агентство социального страхования (Försäkringskassan) обеспечивает содержанием детей вместо алиментобязанного родителя. Содержание от государства будет предоставлено только в том случае, если родитель не выплачивает алименты или не может гарантировать иным образом обеспечение содержания ребенку. Кодекс социального страхования Швеции устанавливает, что родитель обязан возместить средства, которые были направлены на содержание его ребенка из государственного бюджета. Размер алиментов на содержание ребенка составляет от 1 673 до 2 223 шведских крон в месяц в зависимости от возраста ребенка [5]. Финансирование алиментной поддержки в Швеции осуществляется за счет средств из государственного бюджета, а также за счет специальных взносов муниципалитетов и частных лиц.

В Эстонии в 2017 году были внесены поправки в закон «О семейных пособиях», которые устанавливают создание института алиментного фонда по обеспечению

ежемесячными прожиточными деньгами детей, воспитывающихся одним родителем, при условии, что один из родителей не выполняет свои обязанности по материальному содержанию ребенка. Закон устанавливает, что полномочиями по выплате пособий обладает Совет по социальному страхованию Эстонии, финансируемое из государственного бюджета. Размер пособия на содержание одного ребенка составляет 100 евро в календарный месяц (§ 49, 50) [6]. Закон гарантирует два вида пособий : пособие на содержание во время судебного разбирательства или пособие на содержание во время исполнительного производства.

Во Франции называется Касса по выплате семейных пособий (CAF), которая не только выплачивает содержание ребенку в случае уклонения родителя от обязанности, но и дополнительно занимается розыском должника.

В Израиле для воздействия на должников по алиментному обязательству создана Служба национального страхования, или «Битуах леуми», которая выплачивает алименты на основании решения суда по семейным вопросам или раввинатского суда. Выплаты на ребенка производятся до достижения им 18-летнего возраста, но в некоторых случаях могут быть прекращены и ранее, например, если получатель алиментов решит параллельно попытаться взыскать пособие через Службу судебных исполнителей. Кроме того, если получатель алиментов - родитель работает, то выплачиваемая им сумма будет весьма незначительной, а может быть, не выплачена и вовсе [1].

В Польше создан алиментный фонд, из которого производятся денежные выплаты при невозможности взыскать алименты с обязанных лиц. Его средства формируются за счет сумм, взысканных с лиц, обязанных платить алименты, дотаций из бюджета, добровольных взносов и иных источников. Выплаты производятся детям, которым судебным решением присуждены алименты, но исполнение его затруднительно [3]. Распоряжается средствами фонда Управление социального страхования.

В Казахстане в 2016 году депутатами Парламента было внесено предложение о создании Государственного алиментного фонда, который будет погашать задолженность по алиментам в пользу детей, а государство, в свою очередь, будет требовать от должников уплаченные средства. Выплату временного государственного пособия предлагали осуществлять за счет средств государственного бюджета.

В 2021 году создан добровольный общественный фонд выплаты алиментов при Республиканской палате частных судебных исполнителей. Его бюджет будет формироваться членами республиканской палаты за счет членских взносов и добровольных пожертвований. В целях исполнения судебных актов фонд будет оказывать помощь сторонам исполнительного производства, находящимся в затруднительном социальном и финансовом положении, например, матери, не получающие алименты на содержание детей [7].

На наш взгляд, необходимо принять Закон «Об алиментных фондах в Республике Казахстан» и регламентировать механизмы образования, финансирования государственных и негосударственных алиментных фондов, и их полномочия.

Список использованных литературы

[1] В Казахстане долги по алиментам исчисляются миллиардами. 02.06.2021 г. – Электрон. данные. URL: <https://mkkz.kz/social/2021/06/02/v-kazakhstane-dolgi-po-alimentam-ischislyayutsya-milliardami.html> (дата обращения 14.01.2022 г.).

[2] Конституция Республики Казахстан. Принята на республиканском референдуме 30 августа 1995 года. – Электрон. данные. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000> (дата обращения 14.01.2022 г.).

[3] Алиментные обязательства родителей и детей. Алиментные обязательства в европейских странах – Электрон. данные. URL: https://studbooks.net/1164028/pravo/alimentnye_ob_yazatelstva_evropeyskih_stranah (дата обращения 14.01.2022 г.).

[4] Real Decreto 1618/2007, de 7 de diciembre, sobre organización y funcionamiento del Fondo de Garantía del Pago de Alimentos. – Электрон. данные. URL: <https://www.boe.es/buscar/doc.php?id=BOE-A-2007-21500> (дата обращения 14.01.2022 г.).

[5] Socialförsäkringsbalk. No 2010:110, 04.03.2010. – Электрон. данные. URL: https://www.riksdagen.se/sv/dokumentlagar/dokument/svensk-forfattningssamling/socialforsakringsbalk2010110_sfs-2010-110 (дата обращения 15.01.2022 г.).

[6] Family Benefits Act. Passed 15.06.2016. – Электрон. данные. URL: <https://www.riigiteataja.ee/en/eli/ee/Riigikogu/act/508112019002/consolide> (дата обращения 15.01.2022 г.).

[7] Аимбетова М. Фонд им в помощь / М. Аимбетова // Время. 29.07.2020 г. – Электрон. данные. URL: <https://time.kz/articles/territory/2020/07/29/fond-im-v-pomoshh> (дата обращения 15.01.2022 г.).

III СЕКЦИЯ

ҚЫЛМЫСТЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ ЗАҢДАРДЫ ҚОЛДАНУДЫҢ ЖӘНЕ ЖЕТІЛДІРУДІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

УДК 343.148

ҚЫЛМЫСТЫҚ ПРОЦЕСТЕ АРНАЙЫ БІЛІМДІ ҚОЛДАНУ КЕЗІНДЕГІ ТАКТИКАЛЫҚ ҚАТЕЛІКТЕР

Г.Т. Алаева заң ғылымдарының кандидаты, кафедра профессоры
«Құқықтану және халықаралық құқық» Тұран университеті Алматы қ., Қазақстан
Республикасы

С.Б. Бақыт «Құқықтану және халықаралық құқық» кафедрасының 1 курс докторанты,
«Туран» университеті Алматы қ., Қазақстан Республикасы

Резюме: расследование уголовных дел требует осторожного и компетентного подхода к применению специальных знаний. В уголовном процессе тактические ошибки могут привести к серьезным последствиям, в том числе к формированию экспертных ошибок. Специализированные аналитические исследования играют важную роль в выявлении тактических рисков и ошибок, которые могут повлиять на исход уголовного дела.

Ключевые слова: тактическая ошибка, специальные знания, уголовное судопроизводство, криминалистические методы, следственное действие, материалы уголовного дела.

Resume: the investigation of criminal cases requires a careful and competent approach to the application of special knowledge. In criminal proceedings, tactical errors can lead to serious consequences, including the formation of expert errors. Specialized analytical studies play an important role in identifying tactical risks and errors that may affect the outcome of a criminal case.

Keywords: tactical error, special knowledge, criminal proceedings, forensic methods, investigative action, criminal case materials.

Қылмыстық сот ісін жүргізуде қолданылатын арнайы білім кәсіптік білім беру процесінде алынған нақты оқиғалар, құбылыстар, материалдық және басқа да объектілер туралы ақпаратты ғана емес, оларды қолданудың тиісті ғылыми әдістерін де қамтиды. Бұл әдістер қылмыстық істерде сараптамалық қорытындылар сияқты дәлелдемелерді құрастыруда маңызды рөл атқарады.

Алдын ала тергеу органдары мен соттың құзыретіне әсер ететін қылмыстық сот ісін жүргізудегі арнайы білімнің тағы бір аспектісі – құқықтық білім саласындағы шектеулер. Қазіргі уақытта заң қоғамдастығында бұл мәселе бойынша консенсус жоқ. Кейбір ғалымдар қылмыстық процесте қолданылатын құқықтық білім де арнайы білімнің бір түрі деп есептей отырып, құқықтық (құқықтық) сараптама жүргізу идеясын қолдайды. Олар мұндай сараптамалардың қажеттілігін, әсіресе құқықтық мәселелер күрделене түсетін күрделі қылмыстық және азаматтық істерде дәлелдейді. Мысалы, Е. Р. Россинская мұндай жағдайларда заң сараптамасы бар мамандар қылмыстық істе дәлел ретінде нормативтік актілер мен басқа да құқықтық аспектілерге талдау жасай алатынын атап көрсетеді. Бұл жағдай құқықтық (немесе құқықтық) сараптамаларды заңдастыру, олардың мақсатын, пәндерін, зерттеу әдістері мен әдістемесін анықтау идеясына итермелейді [1].

Дәлелдеу (дәлелдемелерді жинау, зерттеу және бағалау) процесінде қателер тудыратын тәуекел аймақтары негізінен сарапшылық қорытындылардың сапасына әсер ететін бастапқы тергеу әрекеттерінің сатысына бағытталған (қорытындылардың рұқсат етілгендігі,

сенімділігі). Бастапқы тергеу әрекеттерінің сатысы ақпараттың белгісіздігімен сипатталады және криминалистикадағы мұндай тергеу жағдайлары әдетте тактикалық тәуекел деп аталады. 1990-2000 жылдардағы ғылыми еңбектер мен криминалистикалық форумдар беттерінде тактикалық тәуекел мен тактикалық қателіктердің арақатынасы мәселелері талқыланды.

Тактикалық тәуекелдерге байланысты дәлелдемелерді жинау, зерттеу және бағалау процесіндегі қателіктер көбінесе тәуекел аймақтарында, негізінен алғашқы тергеу әрекеттері кезеңінде көрінеді. Бұл кезең сараптамалық қорытындылардың сапасына әсер ететін ақпараттың белгісіздікпен сипатталады және сот сараптамасында тактикалық тәуекел ретінде белгіленеді. А.С. Князев тергеу жағдайының белгісіздігінің маңызды себебін мүдделі тараптардың объективті тергеуіне жанама немесе тікелей қарсы тұру ретінде көрсетеді [2]. Белгісіздік жиналатын дәлелдемелік ақпараттың толықтығы мен дұрыстығы саласындағы тәуекел аймақтарын айқындайды, ол кейіннен оны «декодтау» және арнайы білімді қолдану негізінде бағалау үшін сарапшы мен маманға ұсынылады.

Қылмыстық сот ісін жүргізудегі тактикалық қателіктерді арнайы білімдер мен әдістерді қолдану кезінде құқық қорғау органдары мен сотқа қатысушылардың дұрыс емес шешімдері немесе іс-әрекеттері деп анықтауға болады. Мұндай қателіктер қылмыстық сот ісін жүргізудің дәлелдемелерді жинаудан бастап сараптамалық бағалау мен айыптауды қоюға дейінгі әртүрлі сатыларында орын алуы мүмкін.

Қылмыстық іс жүргізу шеңберіндегі ғылыми-зерттеу қызметі – нақты қылмыстық істі эксперименттік ғылыми зерттеу ретінде қарастыруға болатын таным процесі. Бұл процесс кейіннен қылмысты тергеу әдістемесін жақсартуға көмектесетін криминалистикалық ұсыныстарды әзірлеуге әкеледі. Мұның барлығы өткен қылмыстық оқиғаның механизмдерін және оның өзгеруі немесе жойылуы мүмкін іздерін талдауды қамтитын танымдық әрекеттің сипатына байланысты. Тактикалық құралдар шектеулі жағдайларда арнайы білімді қолдану бұл кемшіліктің орнын толтыра алады. Дегенмен, тергеушілер кейде тактикалық қателіктерге ықпал ететін тактикалық тәуекелдерді қабылдайды.

Тактикалық қателіктердің нақты жағдайын одан әрі талдау үшін тергеу процесінде бар тактикалық тәуекелдің екі нұсқасына (қауіпті жағдайларға) жүгіну керек:

- 1) «тәжірибелі» тергеуші ішкі сенім негізінде тактикалық шешім қабылдайтын және бірдей оң немесе теріс нәтиже бере алатын нақты бағаланған тактикалық тәуекел жағдайы;
- 2) «тәжірибесіз» тергеуші тактикалық қателіктерге әкелетін тәуекелдерді тиісті дәрежеде бағаламайтын тактикалық тәуекел жағдайы.

Тергеу қызметінде тәуекел аймақтарын бағалаудың мынадай нысандары ұсынылады:

- 1) тактикалық қабылдауды, іс-қимылды таңдау процесін сипаттайтын тактикалық тәуекелдер;
- 2) бір тергеу әрекетін екіншісіне ауыстырудың тактикалық тәуекелдері, демек, тергеу алгоритмін бұзу және дәлелді ақпаратты жоғалту.
- 3) тергеу әрекетін жүргізудің қауіпті аймақтары:

- тергеуді жоспарлаудағы тәуекелдер: тергеу әрекетін жүргізу орнын, уақытын және тәртібін таңдау;
- іздік ақпаратты табу, алу және тіркеу үшін ғылыми-техникалық құралдарды қолдану тәуекелдері;
- тергеу әрекеттерін жүргізу процесінде алынған дәлелдемелік ақпаратты бағалау тәуекелдері.

Осылайша, тактикалық тәуекел объектілері бір уақытта тактикалық шешімнің объектілері болып табылады, оны Ю.П. Гармаев пен А. Ф. Лубин дұрыс көрсетеді. Олар тактикалық тәуекел объектісін анықтайды: тергеу іс-әрекеттерінің, тактикалық әдістердің кезектілігін таңдау [3].

Тактикалық қателерді білдіруге болады:

- тактикалық тапсырманы дәл емес тұжырымдауда;
- қойылған міндетке сәйкес келмейтін, қалыптасқан тергеу жағдайына тактикалық әсер ету әдістерін, тәсілдері мен құралдарын таңдауда;

- қажетті шешім қабылдаудан бас тартуда;
- қабылданған шешімнің уақтылы орындалмауында;
- қазіргі уақытта тергеудің қалыптасқан жағдайымен келіспейтін қабылданған шешімді орындаудан бас тартуда.

Тактикалық қателер тергеу кезеңдері бойынша, сондай-ақ жекелеген тергеу әрекеттері, тактикалық операциялар кезеңдері бойынша жүйеленуі мүмкін. Тактикалық қателіктерге байланысты жол берілмейтін және сенімсіз болуы мүмкін сараптамалық тұжырымдардың жарамдылығы мен дұрыстығын бағалау үшін алдымен тактикалық қателіктердің түсінігі мен мәнін қарастыру қажет. О.Я. Баевтың анықтамасы бойынша қылмыстық процестегі тактикалық қателік-бұл қылмыс сипатына ие емес кез-келген дұрыс емес әрекет (немесе шешім) [4]. В. Н. Карагодин мен Е. В. Морозовтың көзқарастарына сәйкес, тактикалық қателіктер тергеудің нақты жағдайында қажет болатын процедуралық әрекеттерді жасамауды қамтиды [5].

Тергеу тәжірибесінің заманауи талдауы тактикалық қателер тұжырымдамасын, соның ішінде келесі аспектілерді кеңейтуге мүмкіндік береді:

- жиналған дәлелдемелерді бағалау.
- тергеу іс-қимылдарын жүргізуге, материалдарды дайындауға және сот сараптамаларын тағайындауға қатысты криминалистикалық ұсынымдарды сақтамау.

Тергеу әрекеттерін жүргізу кезінде жіберілген тактикалық қателер экспорттық тәуекелдердің көзі бола алады, бұл өз кезегінде сараптаманың эпистемологиялық қателіктерінің қалыптасуына әкелуі мүмкін. Ең қауіпті аймақтардағы тактикалық және сараптамалық қателіктерді анықтау үшін мамандандырылған аналитикалық зерттеулер жүргізіледі. Бұл зерттеулер адвокаттардың өтініштері бойынша балама сараптамалық мекемелерде жүргізіледі және оларды сот сараптамасы мен құқықтың әртүрлі салаларында кең тәжірибесі бар және құзыретті мамандар жүргізеді.

Тактикалық қателіктерді анықтау бойынша жұмысты тергеушінің өзі де, тергеу бөлімінің бастығы немесе басқа тәжірибелі тергеушілер, прокурор да жүзеге асыра алады. Қылмыстық іс материалдарын бірлесіп зерделеу құпталады.

Ең маңыздысы – тергеу материалдарының анализі:

- іс бойынша жалпы тергеу жоспары;
- іс жүргізу туралы қаулылар және тергеу әрекеттерінің хаттамалары;
- тергеушінің шешімдерін көрсететін және тактикалық сипаттағы өзге де іс жүргізу құжаттары.

Іс бойынша тергеу жоспарын зерделеу барысында назар аудару керек:

- тергеуді жоспарлау бойынша криминалистикалық ұсынымдарды сақтауға;
- нұсқаларды ұсынудың толықтығы және олардың негізділігі;
- жоспарланған тергеу әрекеттері мен өзге де іс-шаралардың ұсынылған нұсқаларға сәйкестігіне;
- жоспарда әрбір нұсқаны толық және сапалы тексеру үшін қажетті барлық тергеу әрекеттері мен өзге де шараларды көрсетуге;
- орындаушылар жоспарында жоспарланған іс-қимылдарды және орындауға бөлінген мерзімді нақты көрсетуге;
- жоспарланған іс-қимылдарды уақтылы өндіруге.

Тоқтатылған қылмыстық істердің материалдары бойынша эмпирикалық зерттеулер көрсеткендей, ашылмаған қылмыстарды тергеудің жалпы жоспарлары көбінесе оның нұсқаларын қамтиды. Жоспарланған іс-шаралар табиғатта шаблон болып табылады. Орындаушылар мен мерзімдер көрсетілмейді немесе нақты көрсетілмейді. Мұны тактикалық қателіктерден басқа ештеңе деп сипаттауға болады. Нұсқаларды ұсынуда және тергеуді жоспарлауда кемшіліктер анықталған жағдайда, олар дереу жойылып, тергеудегі олқылықтар толтырылуы керек. Біздің ойымызша, тактикалық қателіктерді анықтау және жою мақсатында тергеу процесінде жүргізілген тергеу әрекеттерінің материалдарын талдау оларды жүргізу

кезеңдері бойынша жүзеге асырылуы керек: дайындық, жұмыс және қорытынды (бекіту кезеңі).

Тактикалық қателіктер тергеу мен сот процесіне елеулі әсер етуі мүмкін. Олар дәлелдемелерді дұрыс бағаламауға, сотталушыны әділетсіз айыптауға немесе ақтауға және сайып келгенде әділетсіздікке әкелуі мүмкін. Мұндай қателіктер құқық қорғау органдары мен қоғам арасындағы қарым-қатынасты нашарлатуы мүмкін.

Мұндай мамандандырылған аналитикалық зерттеулердің әдіснамалық негізі С. Ф. Бычкованың еңбектерінде ұсынылған қылмыстардың әртүрлі түрлерін сараптамалық талдау әдістемесі болып табылады [6]. Бұл әдіс қылмыстық сот ісін жүргізуде арнайы білімді қолдануда және қылмыстарды ашу мен тергеудің жаңа тәсілдерін анықтауда маңызды рөл атқарады. Ол сондай-ақ сотқа дейінгі және сот ісін жүргізу барысында алынған дәлелдемелік ақпараттың рұқсат етілуін, дұрыстығын және маңыздылығын объективті бағалауды қамтамасыз етеді.

Сараптамалық қателікке әкелетін факторлардың бірі қылмыстық қудалаудың бастапқы кезеңдерінде және сот талқылауы кезінде тактикалық қателіктердің болуы деген тұжырымға сүйене отырып, мамандандырылған криминалистикалық әдістерді қолданудың маңыздылығын атап өтуге болады. Бұл әдістемелер практикалық нұсқаулары бар бөлімдерді қамтиды, атап айтқанда:

- Тергеліп жатқан қылмыстық оқиғаның механизмін талдау.
- Сот сараптамасы шеңберіндегі жағдайды криминалистикалық зерттеу.
- Криминалистикалық сараптамалық міндеттерді зерттеу.

Мамандандырылған талдамалық зерттеу шеңберінде сот сараптамалық қорытындыларының ұйымдастырушылық және әдістемелік стандарттарға сәйкестігі және олардың сараптамалық қорытындыларды қалыптастыру үшін бастапқы ақпарат ретінде қызмет ететін қылмыстық іс материалдарына сәйкестігі туралы сұрақтар туындайды. Сараптамалық қателіктерді анықтау процесін практикалық мысалдармен, соның ішінде олардың пайда болуына әкелуі мүмкін тактикалық тәуекелдермен жақсы көрсетуге болады. Ол үшін біз бұқаралық ақпарат құралдарында кеңінен талқыланған белгілі бір қылмыстық істер бойынша жұмыс барысында алынған мақала авторларының жеке мұрағаттарынан алынған практикалық материалдар негізінде нақты жағдайларды қарастырамыз.

Іс жүзінде әрбір қылмыстық істі тергеу барысында тергеушілер сарапшылар мен мамандарға жүгінеді. Қылмыстық істерді бастау көптеген жағдайларда арнайы білім мен дағдылар арқылы алынған ақпаратқа байланысты. Мамандандырылған білім саласындағы сарапшылар ретінде сарапшылармен ынтымақтастық тергеу мен сотқа құқық қорғау органдарының дәлелдемелерді жинау процесін дұрыс бағалауға, сараптама барысында дәлелдемелерді талдауға және сарапшылардың қорытындыларын түсіндіруге көмектеседі. Бұл аспект маңызды болып саналады және заң практикасында белсенді қолданылуы керек.

Қылмыстық тергеу жүргізетін органның сараптамалық қорытындыларын дәл бағалау әрдайым мүмкін емес, өйткені бұл орган адам қызметінің барлық салаларында мамандандырылған білімге ие емес және ие бола алмайды. Оның негізгі сараптамасы тек құқықтану саласындағы құқықтық аспектілер мен мамандандырылған білімді түсіну болып табылады. Осы жерден белгілі бір талаптар сараптамалық, зерттеушілік, ғылыми - педагогикалық жұмыста мол тәжірибесі бар, ғылымның, техниканың, өнердің немесе қолөнердің белгілі бір саласында арнайы білімнің болуы, процестік заңнаманы білуі және тартылған маман ретінде өзінің орны мен қызметін түсінуі тиіс маманға қойылады.

Қылмыстық сот ісін жүргізуге қатысушылар сарапшының қорытындысын, оның іс жүргізу, нормативтік-әдістемелік талаптарға сәйкестігін бағалауға байланысты мәселелерді шешу үшін сот процесіне маманды дербес қатысушы ретінде енгізу туралы өтінішхат шығаруды және іс жүргізу шешімдерін шығару кезінде дәлелдемелік ақпарат көзі ретінде маманның қорытындыларын қоса беруді кеңірек қолданады.

Қылмыстық процесте арнайы білімді қолданудағы тактикалық қателіктерді зерттеу қылмыстарды тергеуде мамандандырылған білім мен дағдыларды дұрыс қолданудың

маңыздылығын көрсетеді. Қылмыстық тергеу мен сот процесінің бастапқы кезеңдеріндегі тактикалық қателіктер сот төрелігіне елеулі әсер етуі мүмкін сараптамалық қателіктердің пайда болуына әкелуі мүмкін. Тергеушілер мен судьялар дәлелдемелерді жинау және сараптамалық қорытындыларды талдау процедураларын дәл бағалауды қамтамасыз ету үшін сарапшылармен және мамандармен белсенді түрде жұмыс істеуі керек. Мамандардың арнайы білімі мен дағдыларын құзыретті пайдалану әділ сот процесін қамтамасыз ету үшін маңызды.

Қазіргі заманғы сын-қатерлер мен қылмыстық істердің күрделенуін ескере отырып, мамандандырылған аналитикалық зерттеулер барған сайын қажет бола бастады. Олар неғұрлым сенімді және әділ қылмыстық сот төрелігін қамтамасыз ете отырып, тактикалық қателіктерді анықтауға және сараптамалық қателіктердің алдын алуға көмектеседі.

Тактикалық тәуекелдерді тиімді басқару және мамандандырылған зерттеулерді қолдану қылмыстық процестегі қателіктердің ықтималдығын азайтуға көмектеседі. Істің құқықтық аспектілерін дәлірек бағалауды қамтамасыз ету үшін құқықтық (немесе құқықтық) сараптамаларды заңдастыру идеясын алға жылжыту маңызды. Бұл әсіресе күрделі қылмыстық және азаматтық істерге қатысты, мұнда құқықтық мәселелердің ерекшелігі қосымша сараптаманы қажет етуі мүмкін. Бұған қоса, киберқылмыс сияқты қазіргі заманғы қылмыстық сот төрелігі мәселелері де арнайы білім мен дағдыларды дұрыс қолданудың маңыздылығын көрсетеді. Кәсіби заңгерлер, тергеушілер мен судьялар қылмыстық процесте қазіргі қауіп-қатерлер мен қиындықтарға тиімді жауап беру үшін өздерінің білімдері мен дағдыларын белсенді түрде жетілдіруі керек.

Қорытындылай келе, құқық қорғау органдары, сот органдары және әртүрлі мамандандырылған білімі бар мамандар арасындағы ынтымақтастық сапалы қылмыстық тергеу мен сот ісін жүргізу үшін ынталандырылып, белсенді қолданылуы керек. Тактикалық қателіктерді зерттеу және қылмыстық процесте арнайы білімді қолдану әрбір қылмыстық іске мұқият және құзыретті көзқарастың қажеттілігін көрсетеді. Тек осылай ғана процестің барлық тараптарының құқықтары мен мүдделерін қорғайтын әділ және сенімді қылмыстық сот төрелігін қамтамасыз етуге болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Россинская Е.Р. Специальные познания и современные проблемы их использования в судопроизводстве // Журн. российского права. — 2001. — № 4. — С. 35,
2. Князев А.С. Тактические риски в криминалистике // Вестник Омского университета, сер. Право, вып. 3/2011;
3. Гармаев Ю.П., Лубин А.Ф. Проблемы преступлений: теория и практика. Монография. — СПб, 2000;
4. Баев О.Я. Уголовно-процессуальное исследование преступлений: проблема качества права и правоприменения. Монография. — М., 2009;
5. Карагодин В.Н., Морозова Е.В. Криминалистическая проблема обнаружения и устранения следственных ошибок. Учебное пособие. - Екатеринбург, 2008;
6. Бычкова С.Ф. Судебная экспертиза: научные, организационно-правовые и методические основы - Алматы: ЗАО «Жети - Жаргы». 2002

КӨРІНЕУ ЖАЛҒАН СӨЗ ЖЕТКІЗУ ЖӘНЕ КӨРІНЕУ ЖАЛҒАН АЙҒАҚТАР БЕРУ: ОЛАРДЫҢ АРАҚАТЫСТЫЛЫҒЫ ЖӘНЕ ҚЫЛМЫС ҚҰРАМЫН ТАЛДАУ

С.К. Алибеков, з.ғ.к., қауымдастырылған профессор м.а., Ш. Есенов атындағы
Каспий технологиялар және инжиниринг университеті КеАҚ, Ақтау қ.

Резюме: В данной научной статье рассмотрены теоретические и практико-прикладные проблемы уголовных правонарушений против правосудия на примере заведомо ложного доноса и заведомо ложных показаний. В содержании статьи автор в основном, обращает свое внимание на проблемы социально-правовой необходимости установления правового запрета указанным противоправным действиям и исследований основных признаков их состава.

В наряду с вышеизложенными в данной научной статье рассмотрены некоторые проблемы квалификации данных уголовных правонарушений, особенности их правовой регламентации, а также проблемы законодательного характера и пути их решения.

Ключевые слова: ложный донос; ложные показания; интересы правосудия; заключения эксперта; правильная квалификация.

Resume: In this scientific article, theoretical and practical-applied problems of criminal offenses against justice considered on the example of deliberately false denunciation and deliberately false testimony. In the content of the article, the author mainly draws his attention to the problems of the socio-legal necessity of establishing a legal ban on these illegal actions and studies of the main features of their composition.

In addition to the above, this scientific article discusses some problems of the qualification of these criminal offenses, the specifics of their legal regulation, as well as legislative problems and ways to solve them.

Key words: false denunciation; false testimony; interests of justice; expert opinions; correct qualifications.

Мамандардың пікірлеріне қарағанда, сот төрелігіне қарсы қылмыстық құқық бұзушылықтар мәселелерін зерттеуге өмір мен денсаулыққа, меншікке, қоғамдық қауіпсіздік пен қоғамдық тәртіпке, сондай-ақ экономикалық қызмет өрісіндегі қылмыстық құқық бұзушылықтар құрамдарымен салыстырғанда әлдеқайда аз назар аударылады.

Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексі Ерекше бөлімінің 17 тарауына топтастырылған қылмыстық құқық бұзушылықтардың кейбір «экзотикалығы» турасындағы пікірталастарға көңіл аудармай-ақ, сонымен бірге сот төрелігіне қарсы кейбір қылмыстық құқық бұзушылықтардың сотқа дейінгі тергеп-тексеру және сот органдарының барынша шындыққа сәйкес келетін және ақиқат мәліметтерді алуға үлкен кедергі келтіретіндігі туралы айтпасқа болмайды. Осы орайда бұл жағдайдың тек қылмыстық істер өрісінде ғана емес, сондай-ақ әкімшілік, азаматтық және басқа да істер өрісінде де орын алатындығын атап көрсету қажет.

Сот төрелігіне қарсы қылмыстық құқық бұзушылықтардың арасынан біз, көрінеу жалған сөз жеткізу, сарапшының, маманның көрінеу жалған айғақтары, қорытындылары немесе қате аударма құрамдарын ерекше атап өткіміз келеді. Бұған себеп, олардың өзара тығыз байланыстылығы және сот төрелігіне қарсы қылмыстық құқық бұзушылықтар арасында барынша кең таралуы.

ҚР ҚК-нің 419 және 420 баптарында көзделген қылмыстық құқық бұзушылықтардың қоғамдық қауіптілігі біздің ойымызша, көпшілік ойлағандай, олардың сот әділдігін жүзеге асыратын органдардың қалыпты қызмет атқаруына қол сұғатындығында ғана емес, олар сонымен қатар қылмыстық іс бойынша объективті ақиқатты анықтауға, жәбірленуші тараптың

бұзылған құқықтары мен бостандықтарын қорғауға және қалпына келтіруге де үлкен зиянын тигізеді. Сонымен бірге біз мына жағдайға назар аударғымыз келеді.

Өмірдің кейбір ситуацияларында көрінеу жалған сөз жеткізу және көрінеу жалған айғақтар беру өзінің нәтижесінде барынша жағымсыз салдарға, тіпті ешқандай жазықсыз адамның ұзақ мерзімдерге бас бостандығынан айыру жазасына тартылып қасіретті жағдайларға тап болуы, сондай-ақ азаматтар мен заңды тұлғалардың негізсіз және әділетсіз мүліктік, ақшалай шығындарға ұшырауына, ақыр аяғында, олардың банкроттыққа немесе экономикалық қатынастардағы өзге де кризистік құбылыстарға тап болуларына алып келуі мүмкін.

Осыдан орын алуы мүмкін жағымсыз салдардың көлемі өте айтарлықтай болуы мүмкін екендігін аңғарамыз. Осы орайда, егер жалған сөз жеткізудің және көрінеу жалған айғақтар берудің нәтижесінде әділетсіз, заңсыз шешімдер қабылданар болса, аталған жағымсыз салдардың халық пен қоғам алдында сот төрелігін жүзеге асыратын органдардың беделінің түсуіне алып келетіндігі айқын.

Құқық қолдану, егер дәлірек айтар болсақ, қылмыстық құқық бұзушылықтарды саралау проблемалары көрсетілген қылмыстық құқық бұзушылықтардың орын алуына қарсы іс-қимылдарды ұйымдастыру ісіне үлкен кедерегі келтіреді. Бұл арада, біздің ойымызша, қылмыс құрамына дұрыс баға беру (саралау) және жалған сөз жеткізу мен жалған куәліктер беруді қылмыстық құқық бұзушылықтардың аралас құрамдарынан ажырату, сонымен бірге оларды құқықтық реттеулердегі олқылықтарға баса назар аударған дұрыс.

Мәселен, ҚР ҚК-нің 419 бабында көзделген анонимді түрде көрнеу жалған сөз жеткізгені үшін қылмыстық жауаптылық мәселесі, сондай-ақ Қазақстан Республикасы қылмыстық заңының аталған нормасын қолдануға қатысты өзге де бірқатар мәселелер қазіргі уақытқа дейін өзінің өзектілігін жоймай келеді.

Бұл арада қылмыстық сот өндірісі өрісіндегі нақты процесуалдық әрекеттердің құқықтық қатынастарының түрлерімен байланысты болатын мәселелерді көзден таса қылмау керек, себебі жалған куәлік жасау сот тергеуінің барысында барынша жиі орын алады.

ҚР ҚК-нің 420 бабында көзделген қылмыстық құқық бұзушылықтың объективтік жағының көрініс табуы, атап айтқанда, берілген қылмыстық құқық бұзушылықты әрекетсіздік нысанында жасаудың мүмкіндігі, сот төрелігі өрісіне осындай қол сұғушылықтың аяқталу сәті, сондай-ақ оған бірігіп қатысушылық; маманның жалған қортынды бергені үшін және аудармашының көрінеу жалған аудармалар жасағаны үшін жауаптылық мәселелерін атап көрсетуге болады.

Осы айтылғандар сот төрелігіне және жазалардың орындалу тәртібіне қарсы қылмыстық құқық бұзушылықтардың теориялық және тәжірибелік-қолданбалық мәселелеріне жеткілікті көңіл аударылмай келе жатқандығының айғағы және олар барынша мұқият зерттеуді қажет ететін сияқты.

Жалған сөз жеткізудің қылмыстық құқықтық сипаттамасы туралы айтудан бұрын, қылмыстық қол сұғушылықтың берілген түрі өзінің қоғамдық қауіптілік маңызын адамзат қоғамы дамуының ұзақ уақытында сақтап келе жатқандығын атап көрсету қажет. Бұл мәселе өзінің өзектілігін қазіргі уақытта да сақтап қалып отыр.

Жалған сөз жеткізудің қоғамдық қауіптілігінің жоғары деңгейі, біздің ойымызша, берілген іс-әрекеттің сипатымен айқындалады, ол өз кезегінде, сот төрелігін жүзеге асыру өрісіндегі қалыпты қызметке, құқық қорғау органдарының қызметіне, азаматтардың құқықтарына қол сұғады.

ҚР ҚК-нің 419 бабында көзделген қылмыстық құқық бұзушылық о бастан құқық тәртібі органдарын жалған арнаға бұрады, күш-құралдардың айтарлықтай көлемін жұмсауға итермелейді, бағасы қымбат, ұзақ уақытты талап ететін сараптамаларға, қылмыс туралы жалған сөз жеткізуді тергеуге уақытты жоғалтуға алып келеді, түпкі нәтижесінде (егер тиісті іс жүргізушілік қабылданған ретте) – сотқа дейінгі тергеп-тексеруге жүзеге асыруға ұзақ уақыт жоғалтуға тура келеді. Кейбір реттерде кінәсіз адамның сотталуына алып келуі мүмкін, бұл өз кезегінде адам құқығын барынша өрескел бұзу болып табылады.

Кез келген қылмыстық құқық бұзушылықтың, соның ішінде жалған сөз жеткізудің мәнісін анықтау үшін қол сұғушылық объектісін дұрыс анықтау қажет болады. Құқық қолдану қызметінде ол бірінші деңгейдегі маңызға ие, ең алдымен, кінәлі адамның әрекеттерін дұрыс саралау үшін қажет.

Көптеген криминолог ғалымдар осы мәселеге жиі назар аударады. Е.І. Қайржанов «қылмыс объектісі проблемасының, кінә және себептілік проблемасынан маңызы кем емес және философиялық көзқарас тұрғысынан да терең проблема» деп жазған болатын [1].

Жалған сөз жеткізу екі объектіге қол сұғады деген тұжырым, қылмыстық құқық доктринасында ерте кезден қалыптасқан болатын. Кезінде М.Х. Хабибуллин, осы іс-әрекеттің тікелей объектісін талдау жолымен оған (жалған сөз жеткізудің объектісіне) «сот төрелігін жүзеге асыру бойынша қызметі жалған сөз жеткізу жолымен бұзылысқа ұшырайтын көрсетілген органның (анықтама, сотқа дейінгі тергеп-тексеру немесе соттың) қызметі» деген анықтама берген болатын және ол осының барысында «әрбір қоғамға қауіпті іс-әрекет бір ғана емес, өздерінің мазмұндары бойынша әртүрлі болатын бірнеше қоғамдық қатынасты бұзады» деп атап көрсетті [2].

Дей тұрғанмен, оның өзі жалған сөз жеткізу бірден екі объектіге қол сұғады деген авторлардың пікірлерімен келіпейтіндігін айтты. Осындай авторлардың ішінде М.Х. Хабибуллин «қылмыстық қуғындауды қозғау күзіретіне ие лауазымды тұлғаға жалған сөз жеткізу, қол сұғушылықтың екі тікелей объектісіне ие болады – негізсіз қылмыстық қуғындауды қозғай отырып ол сот-тергеу қызметінің қалыпты жұмысын бұзады және жалған сөз жеткізудің нәтижесі кінәсіз адамға қатысты қылмыстық істі қозғауға алып келетін болса, онда берілген жеке тұлғаның құқықтары мен мүдделері де бұзылады» - деген пікір айтқан А.А. Пионтковскийді атап көрсетеді [3].

М.Х. Хабибуллин А.А. Пионтковскийдің пікірін қолдаған авторларды сынға ұшыратып «көптеген қылмыстар әртүрлі қоғамдық қатынастарға қол сұғады, алайда бұл оның барысында зиян келуі мүмкін кез келген объектіні берілген қылмыстың объектісі болып табылады деп санауға негіз болып табылмайды» - деген пікіріне ден қоюға болады. Ол одан әрі «қылмыстық қол сұғушылықтың нәтижесінде бұзылысқа ұшырайтын қоғамдық қатынастардың барлық жиынтығынан берілген қылмысты жасау барысында тек барлық уақытта және барлық жағдайларда зиян келетін объектіні ғана тікелей объекті деп санауға болады» деп тұжырымдайды [2].

Олай болмаған жағдайда қылмыс оқиғасы туралы тиісті органдарға көрінеу жалған сөз жеткізген бірақ осының барысында нақты тұлғаны көрсетпеген адамды қылмыстық жауаптылыққа тарту айтарлықтай қиындыққа тап қылар еді.

Жоғарыда айтылғандарды басшылыққа ала отырып, құқық қорғау органдарының және соттың сот төрелігін жүзеге асырудағы қалыпты қызметін қамтамасыз ететін қоғамдық қатынастар жалған сөз жеткізудің тікелей объектісі болып табылады деген түйін жасауға болады.

Аталған қылмыстық құқық бұзушылықтан жапа шеккен тұлғаның тиісті құқықтарын және мүдделерін қамтамасыз ету өрісіндегі қоғамдық қатынастар қосымша тікелей объекті болып табылады.

ҚР ҚК-нің 420-бабында көзделген сотта не сотқа дейінгі тергеп-тексеру барысында куәнің, жәбірленушінің көрінеу жалған айғақтары не сарапшының, маманның жалған қорытындылары, сол сияқты сондай жағдайларда, атқарушылық құжаттарды орындау кезінде аудармашы жасаған қате аударма біз жоғарыда талдаған жалған сөз жеткізу қылмыстық құқық бұзушылығымен тығыз байланысты болады. Көрсетілген әрекеттер, біз осыған дейін де атап көрсеткендей, қылмыстық құқық ғылымында «жалған куәлік жасау» деген жалпылама атауға ие.

Л.Г. Дубинин куәнің және жәбірленушінің көрінеу жалған айғақтарын сотқа дейінгі тергеп-тексеру немесе сот тергеуі кезінде анықтаушыға, тергеушіге, судьяға қылмыстық іс үшін маңызға ие болатын мән-жайларға қатысты саналы түрде жалған ақпарат беруі ретінде анықтайды.

Осындай тұжырымның негізінде ол осындай айғақтар берудің келесідей тәсілдерін ажыратып көрсетеді: ақиқатында орын алмаған оқиғалар мен құбылыстар туралы тұжырым жасау; ақиқатында орын алған мән-жайларды оларды ауыстырмай, содай-ақ оларды жалған оқиғалармен ауыстыра отырып теріске шығару; нақты орын алған оқиғалар туралы ішін-ара үндемей қалу немесе оларды ойдан шығарылған оқиғалармен ауыстыру; ҚР ҚК бірнеше бабы бойынша қылмыстық істі қозғаудың барысында жасалған қылмыстық іс-әрекеттің біреуі туралы толықтай айтпай қалу [4].

Жалған айғақтар берудің құрамы формалдық болып табылады, осыған байланысты қылмыстық құқық бұзушылық құрамның объективтік белгілерін орындағаннан кейін – айғақтар, қорытындылар берген немесе аударманы жүзеге асырғаннан сәттен аяқталған деп саналады. Бұл жерде қол сұғушылықтың аяқталу сәті сот өндірісінің және оның сатысының түрімен шартты болады. Мәселен, сотқа дейінгі тергеп-тексеру кезінде «жауап алу айғақтарды куәнің немесе жәбірленушінің қол қоюымен аяқталады». Сотта айғақтар ауызша беріледі және соған сәйкес айғақтар беруді аяқтаған сәттен қылмыстық құқық бұзушылықты аяқталған деп санауға негіз пайда болады.

А.В. Федоров «куәнің, жәбірленушінің, маманның, сарапшының жалған көрсетулері жауап алу хаттамасына қол қойғаннан сәттен аяқталған қылмыстық құқық бұзушылық құрамын құрайды» деген пікір білдіреді.

Жалған куәлік жасаудың қысқаша қылмыстық-құқықтық сипатамасын аяқтай отырып келесідей тұжырымдарды жасақтауға болады:

1. Ерте замандардан бері жалған куәлік жасау, оның құқық, мораль нормаларына және діннің негізгі постулаттарына қайшы келуіне байланысты қоғаммен сынға ұшырап келеді. Осынау әрекетке тосқауыл қою өзінің өзектілігін қазіргі уақытта да жоғалтқан жоқ.

2. Көрінеу жалған айғақтар берудің негізгі тікелей объектісі болып сотқа дейінгі тергеп-тексеру, прокуратура, сот органдарының қалыпты қызметін, соның ішінде сот төрелігін жүзеге асыратын органдардың құзырына ақиқатқа сай келетін дәлелдемелердің келіп түсуін қамтамасыз ететін, қоғамдық қатынастар танылады.

3. Қылмыстық құқық бұзушылық арқылы жәбірленушінің – тиісті сот өндірісінің қатысушысының құқықтары мен заңды мүдделеріне зиян келтірілген ретте қосымша тікелей объекті туралы – қылмыстық немесе өзге сот өндірісіндегі тұлғаның құқықтары мен заңды мүдделерін қамтамасыз етумен байланысты қоғамдық қатынастар туралы айтуға болады.

4. Жалған айғақтар берудің объективтік жағы ҚР ҚК-нің 420-бабының 1-бөлігінің диспозициясында көзделген әрекеттердің бірін жасаудан көрініс табады: куәнің, жәбірленушінің көрінеу жалған айғақтары не сарапшының, маманның қорытындылары, сол сияқты аудармашының көрінеу қате аударма жасауы. Аталған әрекеттер сот өндірісіне қатысушыларының әртүрлі мәртебесіне, әртүрлі мазмұндарға және іс жүргізушілік әрекеттерді рәсімдеулерге байланысты сәйкес өзіндік ерекшеліктеріне ие болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Кайржанов Е.И. Избранные труды: В 2-х т. Т. 1 – Алматы: Экономика, 2008. – 360 с.
2. Хабибуллин М.Х. Ответственность за заведомо ложный донос и заведомо ложное показание по уголовному праву. – Казань: Изд-во Казанского университета, 2004. – 160 с.
3. Пионтковский А.А. Курс советского уголовного права. Т. 2. – М.: Наука, 1970. – 516 с.
4. Дубинин Л.Г. Методика расследования заведомо ложных показаний свидетеля и потерпевшего. Дисс. ... канд. юрид. наук. – М., 2010. – 242 с.
5. Федоров А.В. Преступления против правосудия (вопросы истории, понятия и классификации) / Отв. редактор А.И. Чучаев. – Калуга: Изд-во АКФ «Политоп», 2004. – 284 с.

УГОЛОВНАЯ ПОЛИТИКА В СФЕРЕ ИНФОРМАЦИОННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

М.Л. Бердіғожина Каспий өңірінің қазіргі заманғы жоғары колледжі,
«Құқықтану» мамандығының арнайы пән оқытушысы, Атырау қ.

Резюме Қазіргі таңда ақпараттық сауаттылық пен қауіпсіздік Қазақстанда шынайы түрде төменгі дәрежеде, сол себепті осы саладағы мәселелер аса өзекті болып отыр. Саяси-құқықтық құбылыс ретіндегі мемлекет пен қоғамның дамуы әрқашан белгілі бір тарихи және аумақтық факторларда жүзеге асырылады. Сонымен қатар сол мемлекет, қоғам және адам үшін қауіп төндіретін құбылыстар үнемі өзгеріске ұшырап отырады. Қазіргі заманауи тенденциялар бүгінгі таңда ХХІ ғасырдағы Қазақстанға, оның ұлттық қауіпсіздігіне жаңа нысандағы қорқыныш туралы еске салады, соның ішінде маңыздылардың бірі болып ақпараттық қауіпсіздіктің мәселелері табылады.

Түйінді сөздер: Қылмыстық саясат, ҚР Президентінің жолдауы, қауіпсіздік, ақпарат, ақпараттық қауіпсіздік, Қазақстан Республикасы, АҚШ, ақпараттық қауіп, мемлекет, стратегия, ақпараттық жүйелер, ақпараттық технологиялар, IT, халықаралық қауіпсіздік, компьютер, компьютерлік қылмыстар, ФТБ, ОББ, халықаралық қатынастар, киберқылмыстылық.

Resume: Presently informative safety in Republic of Kazakhstan is at low enough level, and in this connection the questions of this safety cost very sharply. As is generally known, development of the state and society as the political and legal phenomena comes true always in clearly certain historical and territorial factors that stipulate this development. Thus threats for the state, society and man also are in a permanent change adequate to development of society and state. Modern world tendencies today signal about the origin of new formats of threats for national safety of Kazakhstan in ХХІ of century and in their number most sharply just the question of informative safety costs nevertheless.

Keywords: Criminal politics, Message of President RK, safety, information, informative safety, Republic of Kazakhstan, USA, informative threat, state, strategy, informative systems, IT, international safety, informative technologies, computer, cybercrimes, FBI, CIA, international safety, Cyber security.

Для уголовно-правовой науки и для законодательства появляется новый предмет научных и политических обсуждений и разработок. А что же является предметом преступлений в сфере компьютерной информации по уголовному законодательству Казахстана. Это те позиций которые базируются в нормах УК РК, регламентирующих отношения, связанные с использованием информации и информационных технологий, проведение анализа этих норм раскрывает всю обширность возможных преступных деяний в сфере новых коммуникационных технологий. Казалось бы, что компьютерную информацию каждый пользователь распространяет, также защищает на бытовом уровне, тем не менее, в соответствии с УК РК компьютерная информация подлежит уголовно-правовой защите, хотя в ограниченной форме [2].

Основным требованием, предъявляемым к такой информации, применительно к нормам уголовного закона, является то, что такая информация должна быть порядком ограничена в доступе. Все тайны, составляющие информацию с ограниченным доступом, опираясь на триаду «личность, общество, государство», можно разделить на три категории: личная тайна; семейная тайна, коммерческая тайна, профессиональные тайны; государственная и служебная тайны [3].

Безопасность — это состояние, при котором отсутствует опасность либо имеются в наличии эффективные меры по устранению потенциальных опасностей и угроз. Одной из

важных тенденций современного этапа развития человечества является информационная революция. Стремительные изменения, вызываемые этим процессом, приводят к серьезным сдвигам во всех сферах общественной жизни. Наиболее важной сферой, переживающей в настоящее время значительную трансформацию, является информационная сфера. В этой связи сегодня одной из актуальных проблем любого государства становится задача, связанная с обеспечением информационной безопасности. В настоящее время проблематика рассмотрения основных аспектов информационной безопасности характеризуется недостаточной изученностью и отсутствием четко выраженных дефиниций. В то же время можно говорить о том, что уголовная политика Республики Казахстан осознает сопутствующую угрозу, вызванную бурным развитием информационных технологий и необходимостью обеспечения информационной безопасности [4].

Информационная безопасность сегодня стала стратегической категорией, состоящей из таких комплексных понятий, как «международная безопасность» и «национальная безопасность». Она может рассматриваться в аспекте социально-экономического развития как политика, проводимая в целях сохранения и защиты технической и языковой информации, влияния информационных потоков на массовое и индивидуальное сознание, мониторинга и классификации компьютерных и сетевых угроз и предупреждения информационных войн. Понимание и исследование этих явлений, выработка мер противодействия – основные задачи, на решение которых направлена уголовная политика в этой сфере. Актуальность проблемы обеспечения информационной безопасности обусловлена, прежде всего, тем, что в современном мире информация стала стратегическим национальным ресурсом. За последние годы в Республике Казахстан реализован ряд мер по совершенствованию системы обеспечения информационной безопасности государства. В соответствии со Стратегией национальной безопасности Республики Казахстан была разработана и принята Концепция Информационной безопасности, предусматривающая реализацию комплекса правовых, организационных и научно-технических мероприятий, направленных на прогнозирование, выявление, предупреждение и пресечение угроз в сфере информационной безопасности [5].

«Необходимо проводить работу по предупреждению пропаганды религиозного экстремизма, в том числе в Интернете и социальных сетях. ...Все эти меры должны быть учтены в разрабатываемой по моему поручению Государственной программе по противодействию религиозному экстремизму и терроризму на 2017-2020 годы.

Все большую актуальность приобретает борьба с киберпреступностью.

Поручаю Правительству и Комитету национальной безопасности принять меры по созданию системы *Киберцинт Казахстана*» - из Послание Президента Республики Казахстан народу Казахстана. Никогда ни государством, в том числе ни Президентом Республики Казахстан так особенно и важно как в правовом, так и в стратегическом плане не уделялось внимание с момента становления Казахстана независимым государством [6].

Комитет национальной безопасности во взаимодействии с соответствующими госструктурами участвует в разработке ряда нормативных правовых актов по созданию и развитию единой информационной телекоммуникационной системы государственных органов.

Таким образом, информационную безопасность следует рассматривать как состояние защищенности информационного пространства Республики Казахстан в первую очередь. Во-вторых, это защита прав и интересов человека и гражданина, общества и государства в информационной сфере от реальных и потенциальных угроз, когда обеспечивается устойчивое развитие и информационная независимость страны. Правовое обеспечение состояния защищенности и деятельности по противодействию и предотвращению угроз является основным условием деятельности современного государства и уголовной политики в целом.

Если для сравнения анализировать политика США в области информационной безопасности можно прийти к следующим замечаниям или заключениям. Администрация США на официальном уровне рассматривает информацию в качестве некоего стратегического

ресурса, который возникает в результате обработки данных с помощью специализированных систем анализа. При использовании современных информационных технологий (ИТ), таких, например, как компьютерные сети и базы данных, ценность информации (с точки зрения решения задач ведения боевых действий) увеличивается, поскольку они дают возможность повысить степень осведомленности, улучшить взаимодействие между командованиями различного уровня, органами военного управления и разведки и тем самым реализовать свое информационное превосходство. Эти же ИТ при использовании в гражданской сфере повышают эффективность работы систем жизнеобеспечения, социальных служб, финансовых институтов и органов государственного управления [7].

Таким образом, задача обеспечения кибернетической безопасности компьютерных систем, предполагающая ведение операций в компьютерных сетях, требует высокого уровня межведомственного взаимодействия. Причем в данном контексте речь идет не только о защите собственных информационных систем, но и о наступательных операциях в сетях противника [8].

За проведение наступательных и оборонительных операций в компьютерных сетях в рамках Министерства обороны отвечают командование совместных информационных операций (Joint Information Warfare Command - JIOWC) и командование боевых действий в киберпространстве (US Cyber command), входящие в состав объединенного стратегического командования (ОСК) ВС США. Реальные возможности и конкретные направления деятельности этих структур засекречены, однако, по данным иностранных источников, они тесно сотрудничают со спецслужбами Соединенных Штатов, а также привлекают к своей работе гражданских и военных специалистов из государств-союзников [9].

Ведение операций в компьютерных сетях предполагает три основных направления деятельности: защита собственных информационных систем, сбор разведывательных данных в компьютерных системах противника и, наконец, сетевые компьютерные атаки. Хотя эти направления первоначально были сформулированы в МО, вместе с тем их реализацией занимаются также и многие другие ведомства Соединенных Штатов. Защита компьютерных сетей охватывает мероприятия, направленные на защиту информации, компьютеров и сетей от проникновения, повреждения или уничтожения противником. К наиболее уязвимым элементам национальной информационной инфраструктуры относятся следующие: оборудование, включая периферийное и коммуникационное; компьютеры, теле-, видео- и аудиооборудование; программное обеспечение; сетевые стандарты и коды передачи данных; информация как таковая, представленная в виде баз данных, аудио- и видеозаписей, архивов и пр.; специалисты, работающие в информационной сфере [10].

Основные задачи в области информационной безопасности в соответствии с новой стратегией заключаются в том, чтобы «предотвратить кибернетические нападения на критическую инфраструктуру, снизить уязвимость нации к таким нападениям, а также минимизировать ущерб и время восстановления». При этом под кибертерроризмом в США сегодня понимают «преднамеренное разрушение, прерывание или искажение данных в цифровой форме либо потоков информации, имеющих широкомасштабные последствия в политическом, религиозном или идеологическом плане». В целом стратегия информационной безопасности будет воплощаться в жизнь по классической схеме системы гражданской обороны: обучение, предупреждение, оповещение и ликвидация последствий.

Вместе с тем в последнее время ситуация начинает меняться. «То, что предложила Россия, это, пожалуй, отправная точка для начала международных дебатов, - заявил генерал Кейт Александер, выступая в вашингтонском аналитическом центре стратегических и международных исследований. Мы должны тщательно изучить эти предложения и, видимо, сделаем это». Подобное заявление можно расценивать как начало поиска совместных подходов к решению накопившихся проблем.

Список использованной литературы:

1. Послание Президента Республики Казахстан народу Казахстана от 31 января 2017 года.
2. Уранхаев Н.Т. Внедрение новых информационных технологий и развитие коммуникационного обеспечения в контексте обеспечения национальной безопасности Казахстана. – Астана, 2012.
3. Зинина У.В. Преступления в сфере компьютерной информации в российском и зарубежном уголовном праве. // Диссертация на соискание учёной степени к.ю.н. – Москва, 2007.
4. Компьютерные преступления и обеспечение безопасности ЭВМ. Проблемы преступности в капиталистических странах. – Москва: Винити, 1983. – № 6. – с. 3.
5. Указ Президента РК «О Концепция информационной безопасности РК» от 10 октября 2006 года №199 – Астана: АКОРДА, 2006. - <https://zonakz.net...>
6. Из Послания Президента Н.А. Назарбаева народу Казахстана – www.akorda.kz/ru/addresses/astana...
7. Элеонора Мелик Компьютерные преступления. // Информационно-аналитический обзор. – М., 1998. – <http://www.melik.narod.ru/>
8. Дмитриенко Т.А. Обеспечение информационной безопасности и развитие информационной инфраструктуры Республики Казахстан // Информационно-аналитический журнал «ANALYTIC». – 2003. – № 5.
9. Critical Foundations Thinking Differently. – Washington DC, White House, Office of the Press Secretary. – October 22, 1997.
10. Чемякин Ю.В. Политические коммуникации и информационная безопасность общества. // Учебное пособие. – Екатеринбург, 2008.

УДК 141.4

МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ ОТВЕТСТВЕННОСТИ ЗА ВОЕННЫЕ ПРЕСТУПЛЕНИЯ

А.Д. Дархамбаева к.ю.н., доцент

Университет имени Д.А. Кунаева, г. Алматы

Д.В. Михайлов магистрант специальности «Юриспруденция»

Университет имени Д.А. Кунаева, г. Алматы

Түйіндеме: Мақалада халықаралық қылмыстар институты тұжырымдамасының тарихи алғышарттары мен негізгі даму кезеңдері қарастырылған. Өткен ғасырда бір-бірін алмастырған *international crimes*-тің үш тұжырымдамалық моделі талдануда. Мақалада үш модель салыстырылады – Нюрнберг, Гаага және Рим. Аса ауыр халықаралық қылмыстар құрамының тізбесін біртіндеп кеңейту туралы қорытынды жасалады. БҰҰ Халықаралық құқық комиссиясының *International crimes* үшін жауапкершілік тұжырымдамасын ілгерілетудегі маңызды үлесі атап өтілді.

Кілт сөздер: әскери қылмыстар, халықаралық қылмыс, қылмыстық жауапкершілік, жаза, қылмыс құрамы, халықаралық құқық, конвенция, жарғы, сот, трибунал, қылмыстық.

Resume: The article examines the historical background and the main stages of the development of the concept of the institute of international crimes. Three conceptual models of international crimes, which have been replacing each other over the past century, are analyzed. The article compares three models – Nuremberg, the Hague and Rome. The conclusion is made about the gradual expansion of the list of the most serious international crimes. The important contribution of the UN International Law Commission in promoting the concept of responsibility for international crimes is noted.

Keywords: *war crimes, international crime, criminal responsibility, punishment, corpus delicti, international law, convention, statute, court, tribunal, criminal justice*

Нормы института уголовной ответственности за военные преступления стали группироваться исторически первыми, обособившись в рамках международного военно-уголовного права. Постепенно на основе древнего запрета развязывать и вести агрессивные войны и совершать военные преступления выделились четыре правовые подсистемы международного гуманитарного права. Рассмотрим их далее в исторических деталях и концептуальном развитии.

Так, *jus ad bellum* («право справедливой войны») и *jus in bello* («законы и обычаи войны») как первоначальная систематизация состоялась еще в эпоху античности и раннего средневековья. В последующую эпоху происходила доктринальная и законодательная кодификация норм *jus contra bellum* («антивоенное право», или право предотвращения войны) и *jus post bellum* («право послевоенного урегулирования») в условиях контекста ограничения юридических поводов военного конфликта [1, 163]. Философские и нравственно-этические обоснования законов войны стали теоретической составляющей выделившейся постепенно отрасли международного уголовного права. Его историческую основу составили законы и обычаи войны (порядок начала, ведения и прекращения военных действий, запрет причинять чрезмерный вред комбатантам и гражданскому населению).

Отправной точкой можно считать знаменитый судебный процесс Peter von Hagenbach. Суд над Петером фон Хагенбахом состоялся в 1474 г. в Австрии по обвинению в военных преступлениях. Это было исторически первое международное признание обязательств военно-командующего действовать законно, под страхом реального привлечения к уголовной ответственности. Фон Хагенбах как губернатор г. Брейзах излишне рьяно насаждал политику террора, режим произвола и пыток с целью полного подчинения местного населения. Убийства, изнасилования, незаконное налогообложение и масштабная конфискация частной собственности стали для его губернаторства обычной практикой и методом управления. Эти жестокие действия коснулись жителей соседних территорий, включая швейцарских купцов. Тогда большая коалиция союзников (Австрия, Франция, Берн, горожане и рыцари Верхнего Рейна) осадили г. Брейзах, а сами горожане выдали Хагенбаха властям. Эрцгерцог Австрии инициировал судебный процесс по делу «кровавого губернатора» и назначил чрезвычайный трибунал из 28 судей союзнической коалиции городов и государств Священной Римской империи немецкой нации, имевшей по сути уже межгосударственную природу. Поэтому состоявшийся трибунал над фон Хагенбахом был первым в истории международным судом *ad hoc*. Подсудимый был признан виновным, лишен рыцарского звания и всех привилегий, и как человек, совершивший преступления, которые он был обязан по должности всячески предотвращать, и был предан смертной казни. Можем предположить, что инкриминируемые деяния были именно военными преступлениями, так как большинство из них совершались еще до формального начала военных действий, а в те времена граница между войной и миром была трудно различимой. Также деяния фон Хагенбаха можно рассматривать как ранние проявления составов преступлений против человечности [2].

Лишь в XIX веке начался процесс международно-правовой систематизации законов и обычаев войны, а также мер ответственности за применение запрещенных средств и методов войны. Важные положения были закреплены в Гаагской конвенции о законах и обычаях сухопутной войны 1907 г. о том, что стороны военного конфликта в случае нарушения постановлений «Положения о законах и обычаях сухопутной войны» должны возмещать обоснованные убытки. Каждая сторона была обязана нести ответственность за все действия, совершенные лицами, входящими в состав ее вооруженных сил» (ст. 3). Постепенно юридически оформилась система правил ведения войны, запретивших применять вооруженные силы против мирного населения; допускавшей военное насилие только по отношению к комбатантам; рассмотрение военнопленных лишь как временно задерживаемых лиц; забота со стороны государства о раненых и больных неприятеля, оказание

покровительства военно-медицинскому персоналу; уважение местных законов, традиций и обычаев временно занятых территорий противника.

Проблема реального привлечения к ответственности и наказанию за военные преступления перешел в практическую плоскость после Первой мировой войны. Учрежденная в 1919 г. специальная Комиссия по рассмотрению вопроса об ответственности инициаторов войны, в своем заключительном акте объединила все совершенные странами-агрессорами (Германией, Австрией, Турцией и Болгарией) преступления в две категории: 1) подготовка и развязывание войны; и 2) умышленное нарушение законов и обычаев войны. В Версальском договоре о заключении мира 1919 г. германский кайзер Вильгельм II Гогенцоллерн был обвинен в «величайшем преступлении против международной морали и священной силы международных договоров» (ст. 227) и в «совершении действий, противных законам и обычаям войны» (ст. 228) [3]. Немного позднее в Женевском протоколе о мирном разрешении споров 1924 г. подчеркивалось, что агрессивная война является международным преступлением [4]. В декларации Лиги Наций об агрессивных войнах 1927 г. также провозглашалось, что «всякая агрессивная война... остается запрещенной» и «является международным преступлением» [5]. Наконец, в пакте Бриана–Келлога от 27 августа 1928 г. обращение к войне осуждалось как неприемлемое средство для урегулирования международных споров [6].

Собственно термин «международные преступления» (*délits des gens*) появился в материалах проходившей в Варшаве в 1927 г. международной конференции по унификации уголовного законодательства, где был составлен перечень международных деликтов, предусмотренных конвенциями по борьбе с отдельными их видами (пиратство, подделка денег и государственных ценных бумаг, торговля рабами, женщинами или детьми, торговля наркотиками, порнографической литературой и др.).

К середине XX века в связи с чудовищными преступлениями государств-агрессоров во Второй мировой войне возобновились попытки институционализировать международную уголовную юстицию. На основе Соглашения о судебном преследовании и наказании главных военных преступников европейских стран оси от 8 августа 1945 г. был создан Международный военный трибунал «для суда над военными преступниками, преступления которых не связаны с определенными географическим районом, независимо от того, будут ли они обвиняться индивидуально или в качестве членов организации или групп, или в том и другом качестве». Нюрнбергский трибунал вынес 1 октября 1946 г. обвинительные приговоры в отношении главных немецких военных преступников. К смертной казни через повешение были приговорены 12 из них, 3 – к пожизненному заключению и 4 – к тюремному заключению на длительные сроки. Кроме того, Трибунал признал преступными нацистские организации, которые были частью государственного механизма совершения преступлений против мира, военных преступлений и преступлений против человечности – это Гестапо, СС, СД, руководящий состав NSDAP. В специальной Резолюции Генеральной Ассамблеи ООН № 95(I) от 11 декабря 1946 г. был закреплен международный обычно-правовой статус «Нюрнбергских принципов», обязательных для всех государств, и предложено «внести эти принципы в общую кодификацию преступлений против мира и безопасности человечества, или в Международный уголовный кодекс» [7, 52].

Комиссия международного права ООН приступила к разработке проекта Кодекса законов о преступлениях против мира и безопасности человечества. В первом из них 1954 г. было предложено комплексное определение международного преступления, но однако определение агрессии как международно-правового деяния вызывало ряд вопросов. Потребовалось еще двадцать лет для подготовки Резолюции ГА ООН от 14 апреля 1974 г. об унифицированном определении агрессии государств.

Такое новое понятие и состав, как «серьезные нарушения» международного гуманитарного права, стало выделяться благодаря четырем Женевским конвенциям о защите жертв войны от 12 августа 1949 г. Они ввели в международный юридический оборот его в качестве особой разновидности международных преступлений, в частности, преднамеренное

убийство, бесчеловечное обращение, пытки, нанесение ущерба здоровью, незаконное депортирование, перемещение и арест покровительствуемого лица, принуждение его служить в вооруженных силах неприятеля, лишение его права на беспристрастное судопроизводство, взятие заложников, незаконное, произвольное и проводимое в большом масштабе разрушение и присвоение имущества.

К 1970-м гг. произошло частичное расширение «нюрнбергской модели» - триады международных преступлений. К тяжким международным преступлениям уже были отнесены такие категории уголовно наказуемых деяний, как: 1) преступления против человечества, перечисленные в Конвенции о предупреждении преступления геноцида и наказании за него 1948 г.; 2) преступления, перечисленные в Женевских конвенциях о защите жертв войны 1949 г., или любые аналогичные нарушения законов и обычаев войны; 3) нарушение норм или обычая международного права, которые договаривающиеся государства рассматривают как имеющие аналогичный характер по отношению к вышеупомянутым нарушениям.

Совершение массовых преступлений в Хорватии, Боснии и Герцеговине подтолкнули экспертов Комиссии международного права ООН к разработке нового проекта Кодекса преступлений против мира и безопасности человечества 1991 г. В этом документе международные преступления классифицировались в зависимости от статуса исполнителя. В его второй части были закреплены двенадцать разновидностей составов международных преступлений. Так, субъектами первой подгруппы преступлений (агрессия, угроза агрессией, вмешательство, колониальное господство и апартеид) обычно выступают руководители и организаторы, так как подобные деяния всегда совершаются людьми, занимающими руководящие позиции в политическом или военном аппарате государства, в его финансовой или экономической жизни, или по их приказу. Вторая подгруппа преступлений (вербовка, использование, финансирование и обучение наемников, международный терроризм) попадала под действие Кодекса 1991 года в тех случаях, когда в их совершение были вовлечены официальные представители или агенты государства. Третья подгруппа преступлений (геноцид, систематическое и массовое нарушение прав человека, исключительно серьезные военные преступления, незаконный оборот наркотических средств, преднамеренный и серьезный ущерб окружающей среде) влекла ответственность в соответствии с Кодексом независимо от субъекта их совершения.

Постепенно сложилась «гаагская модель» преступлений, нашедшая отражение в уставах и прецедентном праве *ad hoc* международных трибуналов, учрежденных Советом Безопасности ООН: для судебного преследования лиц, ответственных за серьезные нарушения гуманитарного международного права, на территории бывшей Югославии (Устав МТБЮ от 25 мая 1993 г.) и на территории Руанды и соседних с ней государств (Устав МТР от 8 ноября 1994 г.). Основные преступления против мира и безопасности человечества вошли в их юрисдикцию, а в уставах была закреплена новая, уточненная классификация международных преступлений: 1) преступления против человечности; 2) агрессия; 3) геноцид; 4) военные преступления.

Важным итогом процесса прогрессивного развития и кодификации норм института уголовной ответственности за международные преступления стал Римский статут Международного уголовного суда от 17 июля 1998 г. В этом акте были кодифицированы международные стандарты уголовного преследования в отношении «самых серьезных преступлений, вызывающих озабоченность всего международного сообщества» (Преамбула Статута). Также в Статуте используются другие дефиниции: «серьезные преступления» (*grave crimes*), «международные преступления» (*international crimes*), «наиболее серьезные преступления, вызывающие озабоченность всего международного сообщества» (*most serious crimes of concern to the international community as a whole*) [8]. Сформировалась «римская модель» международных преступлений, которая основывалась на современных нормах договорного и обычного международного права, обобщила судебную практику международных трибуналов и была поддержана 120 государствами-участниками Дипломатической конференции по учреждению Международного уголовного суда (г. Рим, 15

июня – 17 июля 1998 г.). Эта новая модель подразделяла преступления на четыре категории, вместо трех по «нюрнбергской модели».

Так, согласно п. 1 ст. 5 Римского статута, юрисдикция Международного уголовного суда распространяется на следующие четыре вида деяний: а) преступление геноцида; б) преступления против человечности; в) военные преступления; г) преступление агрессии [8].

В подготовленном позднее Комиссией международного права ООН документе – Статьях об ответственности государств за международно-противоправные деяния, утв. Резолюцией ГА ООН 56/589 от 12.12.2001, были даны дальнейшие разъяснения концепции международного преступления. Так, были выделены случаи: «а) тяжкого нарушения международного обязательства, имеющего основополагающее значение для обеспечения международного мира и безопасности, такого как обязательство, запрещающее агрессию; б) тяжкого нарушения международного обязательства, имеющего основополагающее значение для обеспечения права народов на самоопределение, такого, как обязательство, запрещающее установление или сохранение силой колониального господства; с) тяжкого и массового нарушения международного обязательства, имеющего основополагающее значение для защиты человеческой личности, такого, как обязательство, запрещающее рабство, геноцид, апартеид; d) тяжкого нарушения международного обязательства, имеющего основополагающее значение для защиты окружающей среды, такого как обязательство, запрещающее массовое загрязнение атмосферы или морей». При разработке этого перечня Комиссия международного права ООН провела анализ международной судебной практики, национальной правоприменительной практики отдельных государств и мнений наиболее авторитетных юристов.

На текущем этапе развития института ответственности за преступления против мира и безопасности человечества выделяются новые их разновидности. Наряду с традиционными составами преступлений «римской модели», обособляется такая подгруппа, как преступления против человеческой цивилизации. Они ставят под угрозу человеческую цивилизацию в целом и непосредственно нарушают право каждого человека на жизнь в условиях потенциальной возможности использования оружия массового поражения, в том числе ядерного, климатического, биологического, химического, токсинного, нейтронного, генетического, инфразвукового, лучевого, лазерного, радиоактивного и др. Это такие составы международных преступлений, как экоцид, биоцид, геномоцид, терроцид (уничтожение Земли как геополитического тела), распространение и применение ядерного (атомного) оружия, милитаризация космического пространства, использование его или небесных тел в военных целях.

Список использованной литературы:

1. Оськина И.Ю. Международное уголовное право. – Издательство: КноРус, 2021. – 380 с.
2. Судебный процесс по делу Петера фон Хагенбаха 1474 года // <https://academia.ilpp.ru/wp-content/uploads/2019/11/MP1-2011>
3. Версальский мирный договор от 28 июня 1919 г. // <http://www.doc20vek.ru/node/3829>
4. Женевский протокол о мирном разрешении споров от 2 октября 1924 г. // <http://doc20vek.ru/node/3510>
5. Декларация Лиги Наций об агрессивных войнах от 24 сентября 1927 г. // <http://docs.historyrussia.org/ru/nodes/140598->
6. Пакт Бриана-Келлога от 27 августа 1928 г. // <http://files.school-collection.edu.ru/dlrstore>
7. Аронов А.В. Уголовная ответственность за военные преступления // Право и государство. – 2019. - № 4. – С. 51-58
8. Римский статут Международного уголовного суда от 17 июля 1998 г. // <https://www.un.org/ru/documents/decl.shtml>

КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАР ЖАСАҒАН ҚЫЛМЫСТАРДЫ ТЕРГЕУДІҢ ЕРЕКШЕЛІГІ

Г.А. Жакупова заң ғылымдарының магистрі
І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

Резюме: В статье рассмотрены специфика расследования преступлений совершенных несовершеннолетними, типичные случаи последующего этапа расследования и действия следователя, основания, порядок допроса подозреваемого, порядок допроса потерпевшего, особенности проведения судебной трасалогической, баллистической, психиатрической, медицинской экспертизы по делу. Рассмотрены вопросы обыска, освидетельствования применяемые при расследовании преступлений совершенных несовершеннолетними. Описаны порядок назначения судебной экспертизы по делу, особенности применения научно-технических средств применяемых при проведении экспертизы.

Ключевые слова: следствие, преступность, преступность, жертва.

Resume: The article examines the specifics of the investigation of crimes committed by minors, typical cases of the subsequent stage of the investigation and the actions of the investigator, the grounds, the procedure for questioning the suspect, the procedure for questioning the victim, the specifics of conducting forensic tracalogical, ballistic, psychiatric, medical examination of the case. The issues of search, examination used in the investigation of crimes committed by minors are considered. The procedure for the appointment of a forensic examination in the case, the features of the use of scientific and technical means used during the examination are described.

Key words: investigation, crime, crime, victim.

Тергеудің кейінгі кезеңіндегі тергеу әрекеттерінің бірі - күдіктіден жауап алу. Қазақстан Республикасының қылмыстық процесстік кодексінің 216-бабының 1-тармағына сәйкес сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын адам жауап алудың алдында күдіктіге оның қандай қылмыстық жазаланатын әрекетті жасады деп күдік келтіріліп отырғанын хабарлайды, сондай-ақ оған айғақтар беруден бас тарту құқығын қоса алғанда, оған кодексте көзделген құқықтарды түсіндіреді. Кәмелетке толмаған күдіктіден жауап алу ерекше қиындық тудырады, оған ерекше көзқарас қажет. Бір жағынан, айыптау үшін әлі жеткілікті дәлелдер жоқ, ал екінші жағынан, бұл әлі де тергеліп жатқан қылмысқа әдейі қатысы жоқ куәгер емес, сондықтан оған қорғаныс құқығы беріледі [1].

Ол айғақтар беруден бас тартқаны және көрінеу жалған айғақтар бергені үшін жауапкершілік туралы ескертіледі.

Күдіктіден жауап алу тергеушіге оның дамуы жасына сәйкес келе ме және кәмелетке толмаған адамның өз әрекеттерінің әлеуметтік маңыздылығын түсінуіне кедергі келтіретін артта қалушылық бар ма деген сұраққа жауап табуға көмектесуі керек. Бұл жағдай, егер ол расталса, қылмыстық жауапкершілікті жоққа шығарады және оны айып тағылғаннан кейін емес, мүмкіндігінше анықтау керек.

Әрине, күдіктіден жауап алу тиімдірек, тергеуші өзінің қолындағы дәлелдерді неғұрлым толық қолдана алады. Дәлелдемелерді ұсыну, егер олардың көлемі салыстырмалы түрде аз болса да, кәмелетке толмаған күдіктіні өз іс-әрекеттеріне де, сыбайлас қатысушылары туралы шынайы айғақ беруге шақыру үшін жеткілікті.

Айыпталушыдан жауап алу - бұл бөлек мәселе. Конституцияда ешкім өзіне қарсы жауап беруге міндетті емес, сондықтан оған жауап беруден бас тартқаны үшін жауапкершілік туралы ескертілмейді, сонымен қатар айыпталушының айғақтары дәлелдеме көзі де, қорғаныс құралы да болып табылады, сондықтан оған жалған жауап бергені үшін жауапкершілік туралы ескертілмейді, өйткені ол бұл үшін қылмыстық жауапкершілікке тартылмайды.

Кәмелетке толмаған баланы шындықты айтуға сендіре отырып, ол үшін бұл ең алдымен неге маңызды екенін түсіндіруі керек, өйткені шынайы айғақтар істі дұрыс түсінуге көмектеседі.

Айыпталушы тағылған айыпты толық көлемде өз кінәсін мойындаған жағдайларда жауап алу ол өз кінәсін мойындамаған кездегідей егжей-тегжейлі жүргізілуі тиіс [2].

Айыпталушы өз кінәсін ішінара мойындаған кезде, ол қандай жағдайлар мен эпизодтарды жоққа шығаратынын және қайсысын мойындайтынын білу керек. Бұл жағдайда айыпталушыны тану немесе оның кінәсін мойындамау шындыққа қаншалықты сәйкес келетінін тексеруге көмектесетін жағдайлар анықталады.

Процеске қатысушылардың кәмелетке толмағандарынан куәлік алудың ерекше қиындығын, сондай-ақ олардың құқықтары мен мүдделерін қорғауға кепілдік беру қажеттілігін ескере отырып, заң олардан жауап алудың қосымша ережелерін енгізеді. Күзетпен ұсталмаған кәмелетке толмаған күдіктіні, айыпталушыны прокурорға, тергеушіге, анықтаушыға немесе сотқа шақыру оның заңды өкілдері арқылы, ал егер кәмелетке толмаған адам кәмелетке толмағандарға арналған мамандандырылған мекемеде ұсталса – осы мекеменің әкімшілігі арқылы жүргізіледі.

Кәмелетке толмаған күдіктіден, айыпталушыдан жауап алудың өзі үзіліссіз 2 сағаттан, ал жалпы алғанда күніне 4 сағаттан аспайды.

Кәмелетке толмаған күдіктіден, айыпталушыдан жауап алуға қорғаушы қатысады, ол оған сұрақтар қоюға, ал жауап алу аяқталғаннан кейін хаттамамен танысуға және онда жазылған жазбалардың дұрыстығы туралы ескертулер жасауға құқылы. Қорғаушының қатысуы қарапайым формальдылық ретінде емес, белсенді өкілдің қатысуы ретінде қарастырылуы керек.

Кәмелетке толмаған күдіктіден, айыпталушыдан жауап алуға қорғаушының қатысу міндетті және кәмелетке толмағанның құқықтарын қорғау қажеттілігінен басқа, бұған басқа да себептер бар. Қорғаушы кәмелетке толмағанның ата-анасымен, олардың орнындағы адамдармен кәмелетке толмағанмен сенімді қарым-қатынас орнату, кәмелетке толмағанның өмірбаянына қатысты бірқатар мәселелерді анықтау және т. б. үшін байланыс жасай алады. Қорғаушы іске қатысуға жіберілген кезден бастап кәмелетке толмаған күдіктімен саны мен ұзақтығы шектелмей оңаша кездесуге құқылы.

Қылмыстық іс жүргізудегі кәмелетке толмағандарды заңды қорғаудың жоғарылау қағидатының көріністерінің бірі-қорғаныс функцияларын қорғаушы мен заңды өкіл бір уақытта жүзеге асыратын қылмыстық процесте олардың мүдделерін екі тұлғада білдіру. Сондай-ақ, ҚР ҚПК кәмелетке толмағандар жасаған қылмыстар туралы қылмыстық істерді жүргізу кезінде кәмелетке толмағандардың заңды өкілдерін қылмыстық іске міндетті түрде қатысуға тарту міндетін белгілейді.

Заңды өкілдің кәмелетке толмаған адамның қылмыс жасағаны туралы істерді сотта қарауға қатысу қажеттігі кәмелетке толмағанның іс жүргізу әрекетке қабілеттілігінің толық болмауымен және заңды өкілдің кәмелетке толмағанның тәрбиесі мен мінез-құлқына жауапты болу мән-жайымен алдын ала айқындалады.

Қылмыстық сот ісін жүргізуде күдіктінің немесе жәбірленушінің ата - аналары, асырап алушылары, қамқоршылары, күдікті, айыпталушы немесе жәбірленуші қамқорлығында болатын мекемелер мен ұйымдардың өкілдері заңды өкілдер ретінде әрекет етеді. Заң кәмелетке толмағандар жасаған қылмыстар туралы істер бойынша іске міндетті түрде қатысуға олардың заңды өкілдері тартылатынын белгілейді.

Кәмелетке толмаған адамға қатысты бұлтартпау шарасын қолдану туралы шешім қабылданған кезде, кәмелетке толмаған күдіктіге немесе айыпталушыға қадағалау сияқты бұлтартпау шарасын қолдануға болады. Бұл алдын алу шарасы ата-аналар, қамқоршылар, қамқоршылар немесе басқа да сенімді адамдар, сондай-ақ ол орналасқан мамандандырылған мекеменің лауазымды тұлғалары тиісті мінез-құлықты қамтамасыз етуге жазбаша міндеттеме береді (тергеушінің, анықтаушының, прокурордың немесе соттың рұқсатынсыз тұрақты немесе уақытша тұрғылықты жерінен кетпеу, тергеушінің, анықтаушының, прокурордың

немесе соттың рұқсатынсыз белгіленген мерзімде тергеушінің, прокурордың, соттың шақыруларына қылмыстық іс бойынша іс жүргізуге өзге де жолмен кедергі келтірмеуге құқығы бар).

Кәмелетке толмаған сотталушы сот талқылауының толық құқықты қатысушысы. Ол басқа тараптармен қатар сот процесінде өз мүдделерін қорғау үшін барлық процедуралық құқықтарға ие [3].

Кәмелетке толмағандар, сезіктілер мен айыпталушылар тергеу барысында өтініш білдіруге құқылы. Бұл өтініштер, мысалы, кез-келген куәгерлерден жауап алу, құжаттарды талап ету болуы мүмкін.

Кәмелетке толмағанның қылмысы туралы сот шешімі заңды өкілдің материалдық мүдделеріне елеулі әсер етуі мүмкін, сондықтан кәмелетке толмағанның заңды өкілі бола алатын адамды дұрыс анықтаудың маңыздылығы мен қажеттілігі артады.

Күдіктіден (айыпталушыдан) жауап ала отырып, тергеуші кәмелетке толмаған қылмыскерге оған қарсы жасалған күдіктердің мәнін немесе тағылған айыптың мазмұнын анық баяндауға міндетті [4].

Сонымен қатар, оның іс-әрекетін қылмыс ретінде анықтайтын арнайы құқықтық терминдерді түсіндіру, онымен тиісті психологиялық байланыс орнату, оқиғалардың сыртқы реттілігін қалпына келтіруге назар аудару, қылмыстың себептерін және жасалған қылмыстық әрекеттердің субъективті жағының басқа элементтерін білу, бір сөзбен айтқанда, одан жауап алудың барлық мәселесіне қатысты шынайы айғақтар алуға тырысу керек. Жасөспірімдердің шаршағыштығының жоғарылауын ескере отырып, қажет болған жағдайда жауап алу хаттамасында атап өтіп, үзіліс жасау керек.

Жауап алынған кәмелетке толмағандардың айғақтарын жауап алу аяқталғаннан кейін жазып алған жөн. Кәмелетке толмағандардың жауаптарын қосымша құралы – Қазақстан Республикасының қылмыстық процесстік кодекс талаптарына сәйкес жүзеге асырылатын магниттік таспаға жазудың маңызы зор.

Күдіктіден (айыпталушыдан) жауап ала отырып, тергеуші кәмелетке толмаған қылмыскерге оған қарсы жасалған күдіктердің мәнін немесе тағылған айыптың мазмұнын анық баяндауға міндетті. Сонымен қатар, оның іс-әрекетін қылмыс ретінде анықтайтын арнайы құқықтық терминдерді түсіндіру, онымен тиісті психологиялық байланыс орнату, оқиғалардың сыртқы реттілігін қалпына келтіруге назар аудару, қылмыстың себептерін және жасалған қылмыстық әрекеттердің субъективті жағының басқа элементтерін білу, бір сөзбен айтқанда, одан жауап алудың барлық тақырыбына қатысты шынайы айғақтар алуға тырысу танымал болуы керек. Жасөспірімдердің шаршағыштығының жоғарылауын ескере отырып, қажет болған жағдайда жауап алу хаттамасында атап өтіп, үзіліс жасау керек.

Мұндай жасөспірімдерден жауап алу кезінде келесі тактикалық әдістерді ұсынуға болады:

а) айғақтарды нақтылау; алынған деректерді тергеу оқиғасындағы кәмелетке толмағанның нақты рөлін, қатысушылардың саны мен құрамын анықтай алатын бастапқы тергеу әрекеттерінің материалдарымен салыстыру;

б) қылмыс жасалған жерде айғақтарды тексеру және нақтылау арқылы жауап алуды сүйемелдеу;

в) жасөспірімге шынайы мағынаны және достық пен достық сезімінің мазмұнын түсіндіру, бұл қол сұғушылыққа ешқандай қатысы жоқ.

Кәмелетке толмаған күдіктіден сәтті жауап алу үшін тергеуші жасаған қылмыстың мән-жайлары туралы хабардар болуын көрсетеді. Бұл жағдайда тергеуші алдау немесе ұсынысқа жүгінбеуі керек. Ол өзін сенімді ұстауы керек, логикалық, дәйекті сұрақтар қоюы керек.

Тергеу тәжірибесі көрсеткендей, кәмелетке толмаған күдікті алибиді алдын-ала дайындамайды, сондықтан қылмыс жасалған кездегі орны мен уақыты, оның осы кезеңдегі және алдыңғы күндердегі кәсібі, алынған мәліметтерді істің басқа материалдарымен салыстыру туралы егжей-тегжейлі жауап алу кәмелетке толмаған адамның жалған айғақтар берген жағдайда түсіндірулерінің толық сәйкессіздігін анықтайды.

Айыпталушыны айыптау және жауап алу кәметке толмаған адам үшін ерекше маңызды оқиға болуы керек: кәметке толмаған адам жасаған әрекеті үшін жауапкершіліктің толықтығын сезініп қана қоймай, сонымен қатар оның іс-әрекеттерін психологиялық тұрғыдан түсініп, оларға дұрыс баға бере алады.

Айып тағылған кезде кәметке толмаған адамның жеке басы туралы ақпарат алу қажет. Бұл кезде ата-аналар, сынып жетекшісі, басқа мұғалімдер, шебер, тәлімгер және т. б. жауап алынуы керек [2].

Кәметке толмаған айыпталушының қарапайым әңгімесі күдікті ретінде жауап алудан гөрі ерекше. Тергеушінің міндеті-кәметке толмаған адамға сұрақ қою арқылы өз айғақтарын логикалық түрде жеткізуге көмектесу. Егер кәметке толмаған адам өз кінәсін мойындап, шынайы айғақтар берсе, онда басты назар айғақтарды нақтылау мен нақтылауға аударылады. Егер айыпталушы тағылған айып үшін өзін толық мойындайтын болса, жауап алу ол өз кінәсін мойындамайтын жағдайлардан кем емес егжей-тегжейлі жүргізілуі тиіс.

Мұндай жағдайларда келесі тактикалық әдістерді қолданған жөн:

- а) әрбір қатысушының рөлі туралы қылмыстың мән-жайын барынша нақтылау;
- б) қылмыс жасаудың алдындағы мән-жайларды анықтау;
- в) қылмыстың себебі мен мақсатын нақтылауға бағытталған қосымша сұрақтар қою;
- г) егер қылмыс жасауға өзінің қатысуын жоққа шығармайтын кәметке толмаған адам орын алған оқиғаларды жария етуде қателіктер немесе дәлсіздіктер жол берсе, есте сақтауды жандандыру тәсілдерін қолдану.

Егер кәметке толмаған адам кінәсін мойындамаса, тергеуші жасөспірімдердің жоғары болжамын ескере отырып, сұрақтар қою кезінде ерекше сақтық танытады. Мұндай жағдайларда, кәметке толмаған күдіктілерден жауап алу кезінде ұсынылған тактикалық әдістерден басқа, төмендегілер орынды:

а) қылмыстың қоғамдық қауіптілігін, жасалған қылмысқа қоғамның көзқарасын, жасөспірімнің туыстарына, туыстарына келтірген залалын, бұл оның отбасындағы атмосфераға қалай әсер ететінін, егер ол мінез-құлқын өзгертпесе, оны болашақта не күтетінін ашу қажет.

б) тергеу процесінде жиналған дәлелдемелерді пайдалану. Олар өсіп келе жатқан тәртіпте, логикалық ретпен, уақытты бұзбай жақсы қолданылады. Әрбір дәлелдеменің мәнін кәметке толмаған адамға түсіндіру қажет.

в) оны жасалған қылмыста тікелей айыптайтын дәлелдерді ғана көрсету.

г) кәметке толмаған адамның өтірігін әшкерелеу үшін тергеушінің хабардарлығын көрсету үшін екінші сұрақтарға жүгініңіз. [4].

Сараптамалардың тағайындалуы. Кәметке толмағандар жасаған істер үшін сот-медициналық және сот-психологиялық сараптамалар ерекше болып табылады. Жасын анықтау, жас туралы құжаттар жоқ және оларды алу немесе қалпына келтіру мүмкін емес болған кезде сот-медициналық сараптама міндетті болып табылады. Сарапшы бас және аяқ-қол сүйектерінің, тістердің, шаштардың өсу, салмақ, жай-күйі көрсеткіштерінің, екінші жыныстық белгілердің және басқа да деректердің жиынтығы негізінде кәметке толмағанның жасы туралы қорытындыға келуі мүмкін. Сарапшының қорытындысын бағалай отырып, жастың барлық маңызды белгілері анықталғанына, антропометриялық, рентгенографиялық сияқты зерттеу әдістері қолданылғандығына, анықтамалық деректер пайдаланылғандығына назар аудару қажет.

Сот-психологиялық сараптаманы зерттеу объектісі - жасөспірімнің жас нормасынан айтарлықтай артта қалуы туралы ақпарат болған жағдайда жасөспірімнің даму дәрежесі. Сарапшылардың алдында келесі сұрақтар қойылады: кәметке толмағанның ақыл-ой дамуында ауытқулар бар ма; олар немен байланысты; жасөспірімнің нақты дамуы қандай жасқа сәйкес келеді; психология деректеріне сүйене отырып, кәметке толмаған адам өзіне тағылған әрекеттің мәнін толық түсінбеді деген қорытынды жасауға бола ма? Істің мән-жайларына байланысты басқа да мәселелер қойылуы мүмкін.

Кез келген сараптаманы тағайындай отырып, кәмелетке толмаған айыпталушының (күдіктінің) оны жүргізуге байланысты құқықтарын қамтамасыз ету, атап айтқанда, бұл ретте қорғаушының немесе заңды өкілдің қатысуын қамтамасыз ету қажет. Олар салыстырмалы зерттеу үшін үлгілерді алу кезінде де болуы керек.

Сот-психологиялық сараптаманы тағайындауға дайындық тәртібінде тергеуші келесі мәліметтерді жинастыру қажет:

а) емханадан (ауруханадан, диспансерден) кәмелетке толмағанның психикалық дамуы, басынан өткерген аурулары және оның денсаулық жағдайы туралы құжаттарды сұратуға не қарап-тексеру жүргізуге және қажетті құжаттарды алып қоюға;

б) ата-аналар мен мектепке дейінгі мекемелердің тәрбиешілері қай жастан бастап сөйлей бастағанын, мінез-құлық ерекшеліктерін, жазуды және оқуды бастаған кезде сүйікті іс-әрекеттері мен ойындарын білуі керек;

в) ата-аналар мен мұғалімдерден жауап алу арқылы жасөспірімнің мектеп өмірі туралы ақпарат алу (Оқу, мінез-құлық, оқушылармен қарым-қатынас және т. б.);

г) жасөспірімнің өмірі мен тәрбиесінің жағдайларын, оның сипатын, қажеттіліктері мен мүдделерін, жақын ортасын біліңіз;

д) ата-анасы туралы және олардың бала тәрбиесіне қатысы туралы мәліметтер алуға құқылы.

Кәмелетке толмағандардың істері бойынша сот - психологиялық сараптама тағайындаудың ең үлкен ерекшелігі бар. Бұл жасөспірім интеллектуалды және ерікті түрде белгілі бір жастағы адамдарға тән нормалармен анықталғаннан әлдеқайда әлсіз дамығандығы туралы деректер болған жағдайда тағайындалуы керек, сондықтан оның іс-әрекеттерінің мәнін толық түсінбеуі мүмкін. Осыған байланысты, бұрын жүргізілген сот - психиатриялық сараптаманың тұжырымдары маңызды, ол жасөспірім ақыл-есі кем деп танылса да, ақыл-ой кемістігінің белгілі бір дәрежесін көрсетеді [5].

Бұл жағдайда сарапшы-психологтың рұқсатына мынадай мәселелер шығарылады:

1. психикалық даму деңгейі жасқа сәйкес келе ме;
2. осы тұлғаның нақты дамуы қай жастың даму деңгейіне сәйкес келеді;
3. психология мен педагогика деректері негізінде кәмелетке толмаған адам өзінің ақыл-ой дамуының деңгейі мен ерекшеліктеріне байланысты өзінің әлеуметтік қауіпті әрекеттерінің маңыздылығын толық түсінбеді деген қорытынды жасауға бола ма;
4. кәмелетке толмаған адамда жеке тұлғаның белгілі бір жақтарын дамытудың ерекшеліктері бар ма, олардың болуы олардың іс-әрекеттерін басқаруға немесе белгілі бір жағдайда мүмкін емес етуге кедергі келтірді ме

Сараптаманы тағайындау кезінде тергеуші қылмыстық іс материалдарын сарапшының қарамағына жібереді, онда жасөспірімнің мінез-құлқының дамуы туралы мәліметтер болуы керек және оған, сарапшыға, жасөспірімді психологиялық тексеруге мүмкіндік беріледі. Сарапшылар ретінде педагогика және психология саласындағы мамандар шақырылуы мүмкін, не егер психиатр-сарапшылар жасөспірімдердің жас және психологиялық сипаттамалары саласында білімі болса, психологиялық сараптама психиатриялық сараптамамен біріктірілуі мүмкін.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қылмыстардың жекелеген түрлерін тергеу әдістемесі: Оқу құралы / Д.И.Ашимова, А.З.Жангушуква, Е.Ж.Бейсов, К.А.Ернишев.- Талдықорған: І.Жансүгіров атындағы ЖУ баспа бөлімі, 2020.- 185 б.
2. Амуртаева Д.Т., Августхан С.А., Садықова С.Т. Қазақстан Республикасында трансұлттық ұйымдасқан қылмысқа қарсы іс-қимылдың қылмыстық-құқықтық шаралары. Оқу құралы. – Алматы: ЖШС Лантар Трейд, 2021 – 118 бет.
3. Тастанбеков, Б.М. Криминалистика: Оқу құралы / Б.М. Тастанбеков, Қ.Қ. Омашева.- Алматы: ССК, 2018.- 244 б.
4. Криминалистика: оқу құралы/ Жәкішев Е.Ғ., Найманова Г.Х. толық-2-бас.-

Алматы:Қазақ университеті,2019.-446б.

5. Тергеу әрекеті ретіндегі танудың қылмыстық іс жүргізушілік және тактикалық негіздері [Мәтін]: Оқу құралы / Беисов Е.Ж., Ашимова Д.И., Нұрбек Д.Т., Жангушукова А.З.- Талдықорған: І.Жансүгіров атындағы ЖУ, 2019.- 119 б.

ӘОК 343

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҚЫЛМЫСТЫҚ ЗАҢНАМАСЫН РЕФОРМАЛАУ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ «ҚЫЛМЫСТЫҚ ТЕРІС ҚЫЛЫҚ» ТҮСІНІГІ

А.К. Жанибеков PhD докторы, қауымдастырылған профессор
І.Ж. Жолдыбаев Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ 1-курс магистранты

Резюме: В данной статье рассматривается понятие "уголовного проступка" в условиях реформирования уголовного законодательства Республики Казахстан

Ключевые слова: уголовный проступок, закон, преступление, уголовное законодательство, уголовные правонарушения.

Resume: This article discusses the concept of "criminal misconduct" in the context of the reform of the criminal legislation of the Republic of Kazakhstan

Keywords: criminal offense, law, crime, criminal legislation, criminal offenses.

Қазақстан тәуелсіздік жылдарында заңнаманың қалыптасу ісінде елеулі ілгерілеушілік көрсетті. Отыз жыл ішінде Қазақстан жетілдіруді тоқтатпайтын қуатты құқықтық база құрды, бірақ бұл белгілі бір теориялық және қолданбалы сипаттағы проблемаларға алып келеді. Осындай проблемалардың бірі – өзекті және сұранысқа ие болып қалатын «қылмыс», «қылмыстық теріс қылық» және «әкімшілік құқық бұзушылық» ұғымдары және олардың арақатынасы. Бұл мәселені зерделеудің қажеттілігі бос қызығушылықпен емес, заңнаманы қылмыссыздандыру мен ізгілендіруден туындайтын практикалық қажеттілікпен байланысты.

Осы ұғымдардың тарихына ретроспективті көзқарас белгілі бір жүйелілікті көрсетеді. Қазақстан аумағында Ресейге қосылғанға дейін әдеттегі құқық үстемдік етті, онда қылмыспен қатар теріс қылықтар мен бұзушылықтар болды. Қазақстан Ресейге қосылғаннан кейін Қазақстан аумағында қылмыстар, теріс қылықтар мен бұзушылықтарды көздейтін Ресей заңдары қолданыла бастады. 1917 жылғы Қазан төңкерісі өз түзетулерін енгізді және ұзақ уақыт бойы Қазақстан заңнамасында «қылмыс» ұғымы басым болды. Мұндай жағдай мемлекеттің рөлін күшейту қажеттілігінен туындады, бұл жеке тұлғаның мүдделеріне теріс әсер етті. Тиісінше, сол кездегі «қылмыс» ұғымы өзінің градациясына ие болды және ауырлығы бойынша аса ауыр, ауыр, ауырлығы орташа және ауырлығы төмен болып бөлінді. Аталған қылмыс критерийлері қолданыстағы заңнамада әлі де қолданылады, бұл мұндай саралаудың маңыздылығын көрсетеді. Кеңес дәуіріндегі «қылмыс» ұғымы әлеуметтік мәселелерді шешуде маңызды құрал болды, қылмысқа қарсы іс-қимылда маңызды болды.

XX ғасырдың ортасында жаңа теріс қылық санатын бөлу туралы айтыла бастады. Г.А. Кригер 1979 жылы «қылмыстық теріс қылық» ұғымын енгізуді ұсынды және оның негізгі белгілерді белгілеп, теріс қылық қоғамдық қатынастарға қол сұғатын, бірақ айтарлықтай зиян келтірмейтін әрекеттерді қамтуы керек екенін атап өтті [1]. Сол кезде бұл тұжырымдаманы жүзеге асыруға жеткілікті негіздер болған жоқ және бұл сол кездегі қылмыстық саясатқа түбегейлі қайшы келді.

Заңнамада әкімшілік құқық бұзушылықтар мен теріс қылықтардың болмауы кеңестік кезеңнің ерекшелігі болды. Көптеген әкімшілік жазалар қылмыстық заңнамаға енгізілді. Құқық бұзушылықтарды қылмыстық және әкімшілік деп бөлу ісіндегі маңызды қадам 1980 жылы КСРО мен одақтас республикалардың әкімшілік құқық бұзушылық туралы заңнамасының негіздерін қабылдау болды. Келесі қадам 1984 жылы Қазақ Кеңестік

Социалистік Республикасының «Әкімшілік құқық бұзушылық туралы» Кодексін қабылдау болды. Бұл кезең құқық бұзушылықтарды қылмыстар мен әкімшілік құқық бұзушылықтарға бөлудің бастамасы болды. Негізінде әкімшілік құқық бұзушылықтар теріс қылықтар мен бұзушылықтардан тұрды, бұл оларды қылмыстардан түбегейлі ерекшелендірді.

Кеңес дәуірінің аяқталуы және саяси-экономикалық өмірдегі түбегейлі өзгерістер қылмыстық заңнамаға «қылмыстық теріс қылық» ұғымын енгізу қажеттілігіне басқаша көзқараспен қарауға мүмкіндік берді. Қылмыстық теріс қылықтың жаңа санатын енгізудің өмірлік қажеттілігі посткеңестік елдерде өзінің қажеттілігін көрсетті. Мұндай талап қылмыстық жазаны декриминализациялау және жеңілдету арқылы анықталды. Бұл тұрғыда «қылмыстық теріс қылық» ұғымын қабылдау өте маңызды болды, өйткені оған әлеуметтік қауіп төндірмейтін бірқатар қылмыстық құқық бұзушылықтар кірді.

Қазақстан қылмыстық заңнаманы ізгілендіруге бағытталған саясатты ұдайы жүргізіп отырды және бұл бағыттағы маңызды қадам «қылмыстық құқық бұзушылық» ұғымы алғаш рет айқындалған Қазақстан Республикасының 2014 жылғы Қылмыстық кодексін қабылдау болды. Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 10-бабының диспозициясына сәйкес қылмыстық құқық бұзушылықтар қоғамдық қауіптілік пен жазалану дәрежесіне қарай қылмыстар мен қылмыстық теріс қылықтарға бөлінеді. Қылмыстық құқық бұзушылықтың жаңа санаты ретінде қылмыстық теріс қылық кодексіне енгізудің алдында үлкен жұмыс болды, ғылыми және қоғамдық ортада қызу пікірталастар болды. Ғалымдардың көпшілігі «қылмыстық құқық бұзушылықтың» жаңа категориясын қабылдауды қолдады. Сонымен, И.Ш. Борчашвили Қазақстан Республикасының қылмыстық заңнамасында «қылмыстық теріс қылық» санатын заңдастыруды ұсынды [2].

Заң шығарушының идеясына сәйкес, «қылмыстық теріс қылық» белгілі бір белгілерден тұруы керек, көптеген ғалымдардың пікірінше, кішігірім қылмыстар мен елеулі әкімшілік құқық бұзушылықтар біріктірілуі керек еді. Сонымен, В.В. Хилюттің пікірінше, қылмыстық теріс қылық кішігірім қылмыстар мен ауыр әкімшілік құқық бұзушылықтардан тұруы керек деді [3].

Қылмыстық теріс қылық белгілеріне келетін болсақ, олар ҚР ҚК 10-бабының 3-бөлігінде нақты белгіленген, оған сәйкес қылмыстық теріс қылық, қылмыс сияқты, міндетті белгілердің болуымен сипатталады: құқыққа қайшылық, кінәлілік, қоғамдық қауіптілік және жазаланушылық. Қылмыстардың қоғамдық қауіптілік деңгейі жоғары, ал қылмыстық теріс қылықтардың қоғамдық қауіптілік деңгейі қылмыскерлермен салыстырғанда төмендеген. Қылмыстық теріс қылық жасау кезінде елеусіз зиян келтіріледі не зиян келтіру қаупі туындайды. Д.Ю. Корсун, қылмыстық теріс қылықтың ерекшелігі қоғамдық қауіптіліктің төмен деңгейі болып табылады [4].

Шынында да, қылмыстың жазалануы айыппұл, түзеу жұмыстары, бас бостандығын шектеу, бас бостандығынан айыру немесе өлім жазасы түріндегі жазаны қолдану қаупін көздейді, ал қылмыстық теріс қылық жасау айыппұл, түзеу жұмыстары, қоғамдық жұмыстарға тарту және қамауға алу түріндегі жазаны қолдану қаупін тудырады. Бұл жағдайда қылмыстың жазалануы қылмыстық теріс қылықтың жазалануына қарағанда әлдеқайда қатал. Бұдан басқа, қылмыстық теріс қылық үшін соттылық түріндегі қылмыстық-құқықтық салдарлар туындамайды.

Осы түпнұсқалардың барлығы ҚР ҚК-нің 10-бабында «қылмыс» және «қылмыстық теріс қылық» ұғымдарын қамтитын «қылмыстық құқық бұзушылық» ұғымын заңнамалық тұрғыдан бекітуге мүмкіндік берді. Алайда, бұл ұғым жеткілікті түрде пысықталмаған және қылмыстық құқық бұзушылықтың жалпы міндетті белгілерін анықтауға қатысты белгілі бір пысықтауды қажет етеді.

Қылмыс пен теріс қылықтың негізгі айрықша белгілерін анықтай отырып, әкімшілік құқық бұзушылық ұғымын және оның қылмыстық құқық бұзушылықтан айырмашылығын анықтау қажет. Әкімшілік құқық бұзушылық ұғымы Қазақстан Республикасының 2014 жылғы «Әкімшілік құқық бұзушылық туралы» Кодексінің 25-бабының 1-бөлігінде жеке тұлғаның құқыққа қарсы, кінәлі (қасақана немесе абайсызда жасаған) әрекеті не әрекетсіздігі немесе

занды тұлғаның құқыққа қарсы әрекеті не әрекетсіздігі ретінде айқындалған. Қылмыстық теріс қылық, қылмыстық құқық бұзушылық санаты ретінде, әкімшілік құқық бұзушылыққа ұқсас, бірақ бұл ретте аталған санаттардың әрқайсысының қылмыстық және әкімшілік құқық бұзушылықты ажырататын өзіндік ерекшеліктері болады.

Бұл ұғымдарды дұрыс қабылдау және орындау үшін оларды нақты ажырату қажет және көптеген ғалымдар бұл ұғымдарды заңнамалық тұрғыдан нақтылауды талап етеді [5]. Ұғымдардың нақты бөлінуі заңның нормаларын дұрыс қолдануға мүмкіндік береді. Қылмыстық құқық бұзушылықты әкімшілік құқық бұзушылықтан ажырату болмаған жағдайда, іс жүзінде әртүрлі кездейсоқ жағдайлар туындайды. Мысалы, қылмыстық және әкімшілік құқық бұзушылықтарды дұрыс емес түсіну «ұсақ бұзақылық» және «бұзақылық» сияқты ұғымдарды қолдану кезінде құқық қолдану тәжірибесіне әсер етеді. Айта кету керек, бірдей болып көрінетін жағдайлар үшін жауапкершілік пен жаза әртүрлі жолдармен туындауы мүмкін, ал бірінші жағдайда ҚР ӘҚБтК 434-бабы бойынша әкімшілік жауапкершілік, ал екінші жағдайда қылмыстық жауапкершілік туындайды. Көбінесе істің егжей-тегжейлері бірдей болған кезде, кейбір жағдайларда бұзақылар денсаулыққа зиян келтіремін деп қорқытса, ал басқа жағдайларда азаматтарға зорлық-зомбылық қолдану қаупі болмаса, көп жағдайда әкімшілік жауапкершілікке тартылады. Бұл ретте практикалық қызметкерлер ҚР ҚК 293-бабының 1-бөлігіне сәйкес азаматтарға зорлық-зомбылық қолдану қаупі сияқты жағдайды басшылыққа алмайды. Зорлық-зомбылықты қолдану немесе оны қолдану қаупінің болуы қылмыстық жауапкершіліктің басталуының маңызды шарты болып табылады, бұл қылмыстық құқық бұзушылықты әкімшілік құқық бұзушылықтан ажыратады.

Қылмыстық теріс қылықтың қоғамдық қауіптілігі сапалық және сандық көрсеткіштермен сипатталады. Қылмыстық теріс қылықтың сапалық көрсеткіштері оның үлкен қоғамдық қауіптілік дәрежесімен, ал сандық көрсеткіштер – елеусіз зиян келтіру санаты арқылы не зиян келтіру қаупін тудыру арқылы айқындалады. Әкімшілік құқық бұзушылықтың қоғамдық қауіптілігі құқық бұзушылықтың белгісі ретінде жоқ. Бұдан басқа, ҚР ӘҚБтК-де Қылмыстық кодекске сілтеме жасайтын нормалар бар, мысалы, ҚР ӘҚБтК-нің 73, 76, 79, 80, 85, 127-1, 135, 137, 153, 155, 158, 159, 163-1, 176 баптары және т.б. Бұл ретте қылмыстық құқық бұзушылық болмаған жағдайда ғана әкімшілік жауапкершілікке тартуға болады. Бұл норма әкімшілік құқық бұзушылықтың қоғамдық қауіптілігінің қылмыстық құқық бұзушылыққа қарағанда қауіптілігі аз екенін көрсетеді.

Қамауға алуды қылмыстық заңнамада да, әкімшілік заңнамада да қолдану кезінде белгілі бір сәйкессіздік бар. ҚР ӘҚБтК 50-бабының 1-бөлігіне сәйкес, қамауға алу отыз тәулікке дейінгі мерзімге тағайындалуы мүмкін. ҚР ҚК 45-бабының 2-бөлігіне сәйкес қамауға алу оннан елу тәулікке дейінгі мерзімге тағайындалады. Осы мерзімдерді салыстыру оннан отыз тәулікке дейінгі аралықта белгілі бір қайталануды анықтады, бұл теңгерімсіздікті және әкімшілік пен қылмыстық заңнамаға жазалау шараларының дәйектілігінің жоқтығын көрсетеді. Бұл жағдайда қамауға алу мерзімдерін дұрыс реттеу, шаралардың қайталануын жою қажет. Бұл мәселені дұрыс ойластырып, әкімшілік қамауға алу үшін жиырма тәулікке дейінгі, ал қылмыстық қамауға алу үшін жиырма бір тәуліктен елу тәулікке дейінгі мерзімді көздеу қажет. Бұл грация мен дәйектілік қылмыстық құқық бұзушылық пен әкімшілік құқық бұзушылықты ажыратуға мүмкіндік береді және аталған ұғымдарды дұрыс түсінбеу негіздерін жояды.

«Қылмыстық» және «әкімшілік құқық бұзушылық» ұғымдары қоғамдық қауіптілік дәрежесіне байланысты құқық бұзушылықтардың логикалық дұрыс жүйесін заңнамалық бекіту және құру мақсатында енгізілді. Сонымен қатар, әкімшілік құқық бұзушылық пен қылмыстық құқық бұзушылықтың қиылысында тұрған кейбір әкімшілік құқық бұзушылықтар мен қылмыстық қылмыстарды анықтау және теріс қылықтар санатына жатқызу мәселесі өткір болды. Қылмыстық заңнаманың пайдасына құқық бұзушылықтың жаңа санатын – теріс қылықтарды заңнамалық бекіту мәселесі шешілді. Мәселен, Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексі жобасы тұжырымдамасының 9-тармағына сәйкес (жаңа редакция) (2012 жылғы наурыз) «заңнамалық тұрғыдан алғанда қылмыстық кодекс шеңберінде қылмыстық

теріс қылықтарды регламенттеу оңтайлы болып табылады, бұл оларға қылмыстық әрекеттер санатына жақын мәртебе беруге және тиісінше мемлекеттің олардың жолын кесу жөніндегі мүмкіндіктерін кеңейтуге мүмкіндік береді».

Қылмыстық және әкімшілік құқық бұзушылықтардың заңнамалық анықтамасы халықаралық тәжірибеге негізделген және өмірлік қажеттіліктен туындаған жеткілікті салмақты және қажетті шешім болды. Бірқатар Еуропа елдерінде қылмыстық құқық бұзушылықтарға, қылмыстық теріс қылықтарға және әкімшілік құқық бұзушылықтарға бөлудің мұндай жүйесі бұрыннан бар және сәтті қолданылып келеді. Сонымен, Австрия, Германия, Италия, Испания, Норвегия, Түркия, Швейцарияның қылмыстық заңнамасында қылмыстық құқық бұзушылықтар мен қылмыстық теріс қылықтар ерекшеленеді. Францияның қылмыстық заңнамасында қылмыстар, теріс қылықтар мен бұзушылықтарды қамтитын Қылмыстық құқық бұзушылықтардың үш түрінен тұратын жүйе бар.

Басқа елдер теріс қылықтарды дербес кодификациялауды қолданады және бірқатар елдерде қылмыстық заңнамамен қатар теріс қылықтар туралы заңдар қабылданды. Мысалы, Чехияда, Словения Республикасында, Сербия Республикасында – тиісінше 1990, 2002, 2007 жылдардағы «Теріс қылықтар туралы» Заңдар. Хорватия Республикасында «Қоғамдық тәртіп пен тыныштықты жақтайтын теріс қылықтар туралы» Заң (1990 ж.). Кейбір посткеңестік елдер де ұлттық заңнамаға құқық бұзушылықтың жаңа түрін – теріс қылықтарды қабылдады және енгізді. Сонымен қатар, олар әртүрлі жолдармен заңнамалық түрде реттеледі. Сонымен, Қырғызстанда Қылмыстық кодекс, теріс қылықтар туралы Кодекс және бұзушылықтар туралы Кодекс бар. Бұл тәжірибе кодекстердің жалпы және ерекше бөліктерінің нормаларының белгілі бір үйлесімділігі мен реттілігін көрсетеді. Басқа посткеңестік елдер заң бұзушылықтарды қылмыстық құқық бұзушылықтарға жатқызды, мысалы, Украинаның қылмыстық заңнамасында теріс қылықтар қарастырылған.

Теріс қылықтарды дербес кодекске заңнамалық бекіту қылмыстық құқық бұзушылық ұғымдарының арақатынасы мәселесін түбегейлі шешетін маңызды шешім болып табылмайды. Әлемдік тәжірибе қылмыстық заңнамадағы теріс қылықтарды заңнамалық тұрғыдан бекітудің өміршендігін айғақтайды. Қазақстанның қылмыстық заңнамасының шағын тәжірибесі де қылмыстық заңнамада теріс қылықтардың болуының қисындылығын айғақтайды.

Қабылданған және уақыт сынынан өткен 2014 жылғы Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі мен 2014 жылғы Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексі өзінің өміршендігін көрсетіп, қылмыстық құқық бұзушылықты әкімшілік құқық бұзушылықтан саралады. Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексінде қылмыстық заңнамаға жататын нормалардың болуы, ал олар болмаған жағдайда әкімшілік құқық нормаларының құқық бұзушылықтарға қолданылатыны осы ерекшелікті заңнамалық тұрғыдан күшейтетін маңызды фактор болып табылады. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексінде жоқ қылмыстық құқық бұзушылық белгілері де заңнамалық тұрғыда бекітілген. Сонымен, Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 3-бабында мынадай ұғымдарға анықтама берілген: болмашы залал, айтарлықтай залал және айтарлықтай мөлшер, аса ірі залал және аса ірі мөлшер, ауыр зардаптар, денсаулыққа ауыр зиян, денсаулыққа ауырлығы орташа зиян, денсаулыққа жеңіл зиян, елеулі зиян. Бұл ұғымдар Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің Ерекше бөлімінің баптарында қоғамдық қауіптілік дәрежесін анықтау кезінде қолданылады. Осының барлығы әкімшілік және қылмыстық құқық бұзушылықтың елеулі айырмашылығын көрсетеді, олардың ең маңыздысы қоғамдық қауіптілік дәрежесі мен жазалану болып табылады.

Жоғарыда айтылғандардың негізінде тиісті кодекстерде бекітілген әкімшілік құқық бұзушылық, қылмыстық теріс қылық және қылмыс ұғымдарының қолданыстағы анықтамасы осы ұғымдарға енгізілген барлық аспектілерді толық жан-жақты көрсетеді және пысықтауды қажет етпейді деген қорытынды жасауға болады.

Осы ұғымдарды дұрыс ажырату үшін әкімшілік қамауға алу мен қылмыстық қамауға алу, қылмыстық жазадан әкімшілік жазалау дәйектілігіне сәйкес жұмыс жүргізу қажет. Бұдан

басқа, құқық қорғау органдарын ҚР ӘҚБтК-нің 434-бабының және ҚР ҚК-нің 293-бабының ұқсас құрамдарын қолдануға дұрыс бағдарлау қажет. Бұл ретте, азаматтарға зорлық-зомбылық қолдану қаупі болған жағдайда, бұл әрекетті ҚР ҚК 293-бабы бойынша қылмыстық құқық бұзушылық ретінде саралау қажет екенін есте ұстаған жөн.

Қылмыстық құқық бұзушылық және оның әкімшілік құқық бұзушылықтан айырмашылығы ұғымдарын жетілдіру ісінде ұсыныс ретінде ҚР ҚК-де «қылмыстық құқық бұзушылық» ұғымын мынадай редакцияда айқындауға болады: «осы кодексте жазалау қатерімен тыйым салынған жасалған кінәлі қоғамдық қауіпті іс-әрекет (әрекет немесе әрекетсіздік) қылмыстық құқық бұзушылық деп танылады». Ұсынылған анықтама қылмыс пен қылмыстық теріс қылықтың мәнін толық көрсетеді және жалпы белгілерді қамтиды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Кригер Г.А. КСРО Конституциясы және қылмыстық заңнаманы жетілдіру // Мәскеу университетінің хабаршысы. «Құқық» Сериясы. 1979. No 2. - 7-8 б.
2. Борчашвили И.Ш. [Электрондық ресурс]. Кіру режимі: URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31082214#pos=6;-106.
3. Хиллута В.В. Қылмыстық теріс қылық: болу немесе болмау [Электрондық ресурс]. Кіру режимі: URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ugolovnyy-prostupok-byt-ili-ne-byt>.
4. Корсун Д.Ю. Ресейдің қылмыстық құқығының жаңа категориясы ретінде қылмыстық теріс қылық ұғымы [Электрондық ресурс]. Кіру режимі: URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ponyatie-ugolovnogo-prostupka-kak-novoy-kategorii-ugolovnogo-prava-Rossii>.
5. Шавырина А.С. Қылмыстар мен шектес әкімшілік құқық бұзушылықтардың арақатынасы мәселелері. Кіру режимі: URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/11-4-voprosy-sootnosheniya-prestupleniy-i-smeznyh-administrativnyh-pravonarusheniy>.

ӘОК 343

ҚЫЛМЫСТЫҚ ТЕРІС ҚЫЛЫҚТАР ҮШІН КӨЗДЕЛГЕН ЖАЗАЛАРДЫ ОРЫНДАУДЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

А.К. Жанибеков PhD докторы, қауымдастырылған профессор
І.Ж. Жолдыбаев Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ 1-курс магистранты

Резюме: В данной статье рассматриваются некоторые вопросы исполнения наказаний, предусмотренных за уголовные проступки

Ключевые слова: наказание, уголовный проступок, уголовные правонарушения, преступление.

Resume: This article discusses some issues of the execution of punishments provided for criminal offenses

Keywords: punishment, criminal offense, criminal offenses, crime.

Жаза мәселелеріне арналған қылмыстық құқық бойынша әдебиеттерде, әсіресе олардың жіктелуі тұрғысында мүлдітік жаза ұғымы кеңінен танымал. Бұл термин көбінесе айыппұлдар мен мүлдікті тәркілеу сияқты санкцияларды талқылағанда қолданылады. Алайда, қандай жаза түрлерін мүлдітік жаза ретінде қарастыру керектігі жөнінде заң мамандары арасында ортақ пікір жоқ. Жазалардың нақты жіктелуі теориялық тұрғыдан ғана маңызды емес, сонымен қатар практикалық салада да үлкен мәнге ие екенін атап өткен жөн.

Жазалау жүйесінен мүлдітік шараларға жатқызылатын шараларды неғұрлым нақты және дұрыс бөлу үшін, ең алдымен, жалпы жаза ұғымын анықтау қажет, өйткені жалпы мәселелерді алдын-ала шешпестен, жеке мәселелерді шешу қиын болады. Дұрыс атап өтілгендей, егер сіз қылмыстық жазаның белгілі бір түрін жазалау туралы ілімнің жалпы

жүйесінен алып тастап, оны оқшаулап қарасаңыз, қылмыстың жекелеген түрлеріне тән қылмыстық жазаның нақты мақсаттарын дұрыс түсіну мүмкін емес.

Қылмыстың алдын алу және тәрбие жұмысын жақсарту бойынша әлеуметтік-экономикалық шаралардың маңыздылығына қарамастан, қылмыстық жазаның қылмыспен күресудегі рөлін ескермеуге болмайды. Д.С. Чукмаитов бұл мәселе бойынша қызықты пікір білдірді: «Бүгінгі таңда соттар қылмыстық жаза мен адамның мінез-құлқын реттеуші ретінде көтермелеу мәселелерін жалпы теориялық тұрғыдан жариялауды қажет етеді. Міндет – жазаны қылмыстық жауаптылықты жүзеге асырудың негізгі тәсілі деп тану, одан мүлдем бас тарту немесе іс жүзінде орындалмау жағдайларын анықтау, ал жаза қолданылған жағдайда қылмыстық және қылмыстық-атқару құқығындағы санкциялар мен көтермелеулердің жақсы дамыған теориясына сүйену» [1, б. 168].

П.А. Сорокин былай деп атап көрсетті: «Бірдей марапат немесе жаза, басқа нәрселер тең болған жағдайда, әр түрлі адамдардың немесе бір адамның өмірінің әртүрлі кезеңдеріндегі мінез-құлқына көбірек әсер ететін болса, берілген адамға сәйкес қажеттілікті қанағаттандыру үшін бұл марапат соншалықты қажет болады» [2, б. 122].

Қылмыстық құқықтың әлеуметтік-профилактикалық қызметін (жалпы және арнайы қылмыстың алдын алу) жүзеге асыруға ықпал ететін қылмыстық жаза институты қылмыстық құқықтың маңызды институттарының бірі болып табылады. Қылмыстық құқықтың тиімділігі көп жағдайда қылмыстық жазаның тиімділігіне және жазаның түсінігін, мәні мен мақсаттарын дұрыс анықтауға байланысты.

Б.Я. Гаврилов пен Е.В. Рогованың пікірінше, қылмыстық теріс қылық – бұл «қылмыспен салыстырғанда қоғамдық қауіптілік дәрежесі аз және оны жасағаны үшін қылмыстық жазалау шараларына әкеп соқтыратын, бірақ қылмыс жасағанға қарағанда онша қатал емес және соттылыққа әкеп соқтырмайтын қылмыстың бір түрі» [3]. Яғни, авторлар негізгі назарды қылмыстық теріс қылықтың «қылмыспен салыстырғанда қоғамдық қауіптілік дәрежесіне» аударады.

Қылмыстық теріс қылық ұғымы 2015 жылғы 1 қаңтарда қолданысқа енгізілген, анықтамасы Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 10-бабында берілген.

Үлкен қоғамдық қауіп төндірмейтін, жасағаны үшін айыппұл, түзеу жұмыстары, қоғамдық жұмыстарға тарту, қамауға алу түріндегі жаза көзделген жеке адамға, ұйымға, қоғамға немесе мемлекетке зиян келтіру қаупін туғызған жасалған әрекет (әрекет не әрекетсіздік) қылмыстық теріс қылық деп танылады.

Қамауға алу түріндегі жаза Қазақстанда 2017 жылғы 1 қаңтардан бастап қолданылады.

ҚР ҚК 45-бабының 3-тармағының талаптарына байланысты қоғамдық жұмыстар түріндегі жазалар жүкті әйелдерге, үш жасқа дейінгі жас балалары бар әйелдерге, үш жасқа дейінгі жас балаларды жалғыз тәрбиелеп отырған еркектерге, елу сегіз жас және одан асқан әйелдерге, алпыс үш жас және одан асқан ер адамдарға, бірінші немесе екінші топтағы мүгедектерге, әскери қызметшілерге тағайындалмайды.

Түзеу жұмыстары түріндегі жаза сотталған адамның жұмыс орны бойынша тағайындалады. Қылмыстық жауапкершілікке тартылған адамдардың көпшілігінің тұрақты жұмыс орны жоқ екенін ескерсек, жазаның бұл түрі де кеңінен қолданылмайды.

Сонымен, айыппұл түріндегі жаза қылмыстық теріс қылық істері санатындағы жазаның ең көп тараған түрі болып табылады.

Алайда, бүгінгі күні айыппұл түріндегі жазаны орындауда қиындықтар бар, бұл жазаның бұл түрінің тиімділігін төмендетеді және құқық бұзушылар тарапынан жол берушілікке әкеледі.

ҚР Қылмыстық-процестік кодексінің 472-бабына сәйкес заңды күшіне енген сот үкімі мен қаулысы барлық мемлекеттік органдар, жергілікті өзін-өзі басқару органдары, заңды тұлғалар, лауазымды адамдар үшін міндетті және Қазақстан Республикасының бүкіл аумағында мүлтіксіз орындалуға жатады. Сот үкімін, қаулысын орындамау қылмыстық жауаптылыққа әкеп соғады.

Айыппұл түріндегі жаза ҚР ҚК 41-бабының талаптарына сәйкес Қазақстан Республикасының заңнамасында белгіленген және қылмыстық құқық бұзушылық жасалған кезде қолданыста болған айлық есептік көрсеткіштердің белгілі бір санына сәйкес мөлшерде тағайындалады. Қылмыстық теріс қылықтар үшін айыппұл 20-дан 200-ге дейінгі айлық есептік көрсеткіш (АЕК) шегінде белгіленеді.

Бұл ретте ҚР ҚК 41-бабының 6-тармағына сәйкес қылмыстық теріс қылық жасағаны үшін тағайындалған айыппұлды төлеуден жалтарған жағдайда, ол бір айлық есептік көрсеткіш үшін қоғамдық жұмыстардың бір сағаты есебінен қоғамдық жұмыстарға тартумен не төрт айлық есептік көрсеткіш үшін қамауға алу тәулігі есебінен қамауға алумен, ал тағайындалған айыппұлды төлеуден жалтарған жағдайда ауыстырылады қылмыс жасағаны үшін ол төрт айлық есептік көрсеткіш үшін бір күндік бас бостандығынан айыру есебінен бас бостандығынан айырумен ауыстырылады.

Қиындықтар «Атқарушылық іс жүргізу және сот орындаушыларының мәртебесі туралы» ҚР Заңының 138-бабына өзгерістер енгізілуіне байланысты туындады, оған жеке сот орындаушыларының қарауына 1000 АЕК-ке дейінгі мөлшерде өндіріп алу жатқызылды. Көрсетілген өзгерістерге сәйкес «Атқарушылық іс жүргізу және сот орындаушыларының мәртебесі туралы» ҚР Заңының 138-бабына сәйкес жеке сот орындаушысы орындауға: 1) мемлекеттен өндіріп алу; 2) дауыс беретін акцияларының (жарғылық капиталға қатысу үлестерінің) елу және одан көп пайызы мемлекетке және олармен үлестес заңды тұлғаларға тиесілі заңды тұлғадан өндіріп алу; 3) табиғи монополиялар субъектілерінен өндіріп алу; 4) өндіріп алу мөлшері бір мың айлық есептік көрсеткіштен асатын соманы мемлекет пайдасына өндіріп алу; 5) мүлікті тәркілеу не мүлікті мемлекетке беру туралы; 6) мемлекет мүддесіне жүргізілетін үйден шығару, үйге қоныстандыру, үйлерді бұзу, жер учаскелерін алып қою және басқа да істердің санаттары туралы атқарушылық құжаттарды қоспағанда, осы Заңда көзделген барлық атқарушылық құжаттарды қабылдайды.

Осы заңды баптың ережелеріне сәйкес келтірместен. Қазақстан Республикасы Қылмыстық-атқару кодексінің 24-бабына сәйкес мемлекеттік сот орындаушылар Республика Әділет министрлігінің заңсыз түсініктемелері негізінде осы заңды қолдануға кірісті.

ҚР Қылмыстық-атқару кодексінің 24-бабында айыппұл түріндегі жазаны орындауды аумақтық әділет органдары жүргізетіні айқындалған. Осы баппен аумақтық органдарға айыппұл түріндегі жазаны қасақана орындамаған жағдайда неғұрлым ауыр жазаға ауыстыру туралы ұсыныспен сотқа жүгіну құқығы берілді.

«Әділет органдары туралы» ҚР Заңының 5-бабына сәйкес Алматы қаласының жеке сот орындаушыларының өңірлік палатасы аумақтық әділет органдарына жатпайды.

ҚР Қылмыстық-атқару кодексі және ҚР Қылмыстық-процестік кодексі заңдар иерархиясына сәйкес «Атқарушылық іс жүргізу және сот орындаушыларының мәртебесі туралы» ҚР Заңына қарағанда үлкен заңдық күшке ие. Мәселен, «Құқықтық актілер туралы» ҚР Заңының 12-бабына сәйкес заңдардың нормалары олар Қазақстан Республикасы кодекстерінің нормаларына сәйкес келмеген жағдайда кодекстерге тиісті өзгерістер және (немесе) толықтырулар енгізілгеннен кейін ғана қолданылуы мүмкін. Осылайша, «Атқарушылық іс жүргізу және сот орындаушыларының мәртебесі туралы» ҚР Заңының 138-бабы ҚР Қылмыстық-атқару кодексінің 24-бабына өзгерістер енгізілгенге дейін қолданылмады.

2016 жылдың қаңтарынан бастап өңірлік әділет органдары айыппұл түріндегі жазаны орындау бөлігінде үкімдерді орындауға қабылдамайтындығына байланысты, ал жеке сот орындаушыларының жазаны ауыстыру туралы ұсыныспен сотқа жүгінуге құқығы жоқ, 2016 жылы айыппұл түріндегі жаза іс жүзінде орындалмайды [4]. Осыған байланысты бұл мәселе шұғыл заңнамалық реттеуді талап етеді.

Заңнамалық деңгейде пробация қызметіне айыппұл түріндегі жазаның орындалуын беру туралы ҚР Қылмыстық-атқару кодексінің 24-бабына өзгерістер енгізу қажет деп санаймыз.

Жазаны тағайындау және орындау мемлекеттің айрықша құзыреті болып табылады. Сот үкімімен тағайындалған қылмыстық құқық бұзушылықтар үшін жаза ретінде айыппұлдарды жеке сот орындаушылары орындай алмайды.

Айыппұлды өндіріп алу жөніндегі өкілеттіктерді беру пайдасына мынадай мән-жай да куәландырылады. Қылмыстық теріс қылықтар жасағаны үшін есірткіге тәуелділіктен зардап шегетін, белгілі бір тұрғылықты жері жоқ, айыппұл түріндегі жазаны орындаудан жасырылған адамдар жиі жауапқа тартылады.

ҚР Қылмыстық-атқару кодексі нормаларымен пробация қызметіне жазасын өтеуден қасақана жалтарған жағдайда пробациялық бақылаудағы адамдарды іздестіруге хабарлау құқығы берілді. Жеке сот орындаушыларына мұндай өкілеттіктер заңмен берілмеген.

Пробация қызметінде сотталғандарды бақылаудың жақсы жүйесі бар, айыппұл түрінде жазаны орындауға берілген жағдайда оған тән емес функцияларды орындау қажет емес, ал жазаны орындауды жеке сот орындаушыларына беру, қазіргідей, мемлекеттіліктің принциптері мен негіздерін толығымен бұзады. Тек мемлекет «мәжбүрлеу машинасы» болып табылады және тек мемлекет органдары мемлекет атынан тағайындалған жазаны орындауға құқылы және міндетті.

Бұдан басқа, ҚР Қылмыстық-процестік кодексінің 170, 178-баптарына сәйкес азаматтық талап қою және іс жүргізу шығындары бөлігінде өндіріп алу жөніндегі үкімді орындау кезінде сот үкімді азаматтық іс жүргізу заңнамасында белгіленген тәртіппен мәжбүрлеп орындау үшін жібереді.

Осыған қарамастан, 2016 жылғы 1 қаңтардан бастап аумақтық әділет органдары үкімдер негізінде жазылған атқару парақтарын орындауға қабылдамайды, атқару парақтарын өңірлік жеке сот орындаушылар палатасына жолдау туралы ауызша хабарлайды.

Бастапқыда жеке сот орындаушылары оларды әртүрлі себептермен орындауға қабылдамады (атап айтқанда, борышкердің бас бостандығынан айыру орындарында болуы, өндіріп алушының өтінішінің болмауы және т.б.).

«Атқарушылық іс жүргізу және сот орындаушыларының мәртебесі туралы» ҚР Заңының 52-бабына сәйкес егер мемлекеттік сот орындаушысы борышкердің атқарушылық құжат ұсынылған мекенжайда емес, басқа әкімшілік-аумақтық бірліктің аумағында екенін анықтаса, ол бұл туралы ол шығарылған кезден бастап үш жұмыс күнінен кешіктірмей дереу қаулы шығарады атқарушылық құжатты және атқарушылық іс жүргізудің барлық материалдарының көшірмелерін борышкердің жаңа орналасқан жері бойынша мемлекеттік сот орындаушысына жібереді.

Бұл ретте жеке сот орындаушысы мұндай жағдайларда атқарушылық құжатты өндіріп алушыға қайтаруға құқылы, оны қазіргі уақытта жеке сот орындаушылары жасайды.

Өндіріп алушылардың өтінішінің болмауы бөлігінде жеке сот орындаушылары өз қызметін өндіріп алушымен атқарушылық құжатты орындау шарттары туралы келісім (шарт) жасасқаннан кейін ғана өтеулі негізде жүзеге асыратынын атап өту қажет.

Қылмыстық істер бойынша қылмыспен осылай келтірілген жәбірленушілердің көпшілігінде жеке сот орындаушыларының қызметтерін төлеуге мүмкіндіктері жоқ, ал мемлекет кірісіне өндіріп алу бойынша іс жүргізу шығындары жеке сот орындаушысының кіммен келісім жасасуы керек екендігі мүлдем белгісіз.

Атқарушылық іс жүргізудің автоматтандырылған ақпараттық жүйесін енгізуге байланысты 2016 жылғы 1 сәуірден бастап 1000 АЕК-тен аз сомаға атқару парақтары өңірлік палатаға автоматты түрде электрондық нысанда жіберіледі.

Осылайша, қазіргі уақытта қылмыстық теріс қылықтар туралы істер бойынша жәбірленушілерге келтірілген залалды және 1000 АЕК-ке дейінгі іс жүргізу шығындарын өндіріп алу бөлігінде шығарылған үкімдер, сондай-ақ айыппұл түріндегі жазалар 2016 жылғы 1 қаңтардан бастап орындалмайды.

«Атқарушылық іс жүргізу және сот орындаушыларының мәртебесі туралы» Қазақстан Республикасы Заңының 138-бабы мен ҚР Қылмыстық-атқару кодексінің 24-бабы арасында қайшылықтардың туындауына байланысты қылмыстық теріс қылықтар жасағаны үшін

айыппұл түріндегі жазаларды орындау мүмкін емес, өйткені оны жеке сот орындаушылар палатасы жатпайтын аумақтық әділет органдары ғана жүргізеді. ҚР Қылмыстық-атқару кодексі және ҚР Қылмыстық-процестік кодексі заңдар иерархиясына сәйкес «Атқарушылық іс жүргізу және сот орындаушыларының мәртебесі туралы» ҚР Заңына қарағанда үлкен заңдық күшке ие. Осыған байланысты «Атқарушылық іс жүргізу туралы» ҚР Заңының 138-бабының ережелерін ҚР Қылмыстық-атқару кодексінің 24-бабының ережелеріне сәйкестендіру қажет деп санаймыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Чукмаитов Д.С. Қайталанатын қылмыстардың алдын алу мақсатында қылмыстық жазаны қолдану / Д.С. Чукмаитов. - Алматы, 1997. – 208 б.
2. Сорокин П.А. Адам. Өркениет. Қоғам / П.А. Сорокин; жалпы басылымдар, құрам. және алғы сөз. А.Ю. Согомонов; ағылшын тілінен аудар. – М., 1992. - 543 б.
3. Гаврилов Б.Я., Рогова Е.В. Қылмыстық теріс қылық: даму тұжырымдамасы (ғалымның пікірі және практикасы) // Мемлекеттік және жеке құқық. 2016. № 1 (42). 41-бет
4. Ерғалиева Ш., Үкімдерді орындау мәселелері / Ш. Ерғалиева // Заң газеті. – 2016. - 27 сәуір.

ӘОК 343.24

ҚЫЛМЫСТЫҚ ЖАЗАНЫҢ ЖҮЙЕЛЕНУІ МЕН ТҮРЛЕРІ

Т.А. Идрисова аға оқытушы, заң ғылымдарының магистрі
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті КеАҚ, Атырау қ.

Резюме

В данной статье автор рассматривает актуальные вопросы особенностей системы и видов наказания по уголовному законодательству Республики Казахстан.

Ключевые слова: *наказание, лишение свободы, исправительная работа, приговор, закон, право, преступление.*

Resume

In this article, the author examines the topical issues of the features of the system and types of punishment under the criminal legislation of the Republic of Kazakhstan.

Key words: *ordering, freezing repair work, traitor, law, right, suppression.*

Қылмыстық жаза қылмыстық заңның ең маңызды институттарының бірі болып табылады, оның қызығушылығын кәсіби зерттеушілер ғана емес, сондай-ақ халықтың кең тарауы да көрсетеді. Қазіргі жағдайда қылмыстық жаза қолдану тақырыбы құқықтық кәсіпқойлар арасындағы оның нақты маңыздылығын жоғалтқан емес. Олар қылмыстық жазалаудың ұғымдарын, мазмұнын және мәнін анықтайды, толықтырады және түсіндіреді. Осыған байланысты, қылмыстық жазаны жан-жақты қарастыру - арнайы заңды мекеме ретінде - жаңа білім алу тұрғысынан, жеке мәселелерді құқықтық талдау дағдыларын қалыптастыру, жоғары заңгерлік білім беру курсын жинақтау тұрғысынан айтарлықтай қызығушылық тудырады. Қылмыстық жазалау мәселесі қылмыстық заңда ең күрделі және көп қырлы болып табылады. Оның маңыздылығы қылмыстық заңның басқа салалар арасында, бірінші кезекте, қылмыстық жазалауды қолдану және мемлекет тарапынан ең көп қуғын-сүргінге ұшырату қаупі мен қолдануы арқылы анықталуымен айқындалады. Бұл тақырыптың теориялық маңыздылығы жаза қылмыстық заңның қалған бөліктерінен, қылмыстық-саяси және криминологиялық көзқарастардан бөле алмайтын қылмыстық құқықтың орталық мекемелерінің бірі болып табылады. Нәтижесінде қылмыстық жазалау мекемесін жан-жақты талдау мемлекеттің қылмыстық саясатының мазмұны мен бағытын, жеке қылмыстық заң

институттарының жүйелі түрде байланысында маңыздылығын толық және көзге түсіреді. Сонымен бірге, қылмыстық жаза қылмыспен күресудің тиімді қылмыстық-құқықтық құралы болып табылады, өйткені ол қылмыс жасағандардың қоғамға қарсы белсенділігін тоқтатады.

Жаза – мемлекеттік мәжбүрлеудің арнайы шарасы. Жазаның тұжырымдамасы шара ретінде әрбір жазаның түрі сандық шектеулерге және белгілі бір мазмұнға ие екенін білдіреді. Қылмыстық заңмен қатаң реттелген сотталушыға ықпал етудің ықтимал әдісі болып табылады. Ешкімнің заңмен белгіленген жазалаудың сандық және сапалық сипаттамаларының шегінен шығуға құқығы жоқ. Сот ретінде жазалау шарасы ретінде тек қана қылмыстық заңның негізінде жазалау мерзімдерін және режимін белгілеуге, белгілі бір адамға қандай сандық, қандай да бір жағдайларда және сапалық лимиттер қолданылатындығын анықтауға құқығы бар. Мемлекеттің мәжбүрлеу шаралары ретінде қылмыстық жазалауға жатпайтын және қылмыстық жазаланбаған адамның құқықтары мен бостандықтарын шектеу немесе шектеу заңсыз болып табылады. Мәжбүрлеу шараларының мемлекеттік сипаты. Мемлекет өз аумағында қылмыстық қуғын-сүргін түрінде күш қолдану туралы айрықша монополияға ие. Бұл дегеніміз, жаза тек мемлекеттің атынан ғана тағайындалуы мүмкін және ол мемлекеттік заңдылық, актіні қылмыстық деп санайды және оны жасаған адам жазаны өтеу міндеттемесі бар. Мемлекет қылмыстық жаза қолдану туралы айрықша монополияға ие. Тек жазалауды тағайындау және орындау саласындағы өкілеттіктерді анықтайды, жазаны қолдану негіздерін, жазаның түрлері мен мазмұнын, сондай-ақ жазадан босатудың негізі мен тәртібін белгілейді. Мемлекеттің мәжбүрлеу шарасы ретінде жазалау Қылмыстық кодексі болып табылатын қылмыстық заңмен белгіленеді. Қылмыстық жауапкершілікті белгілейтін және жазалаудың материалдық және құқықтық мәселелерін реттейтін барлық жаңа заңдар осы кодификациялық заңға енгізілуі тиіс. Отанымыздың Қылмыстық кодексі жазаның түрін белгілейді - белгілі бір тәртіпте жазаланатын түрлердің толық және міндетті түрлерінің тізбесі олардың ауырлық деңгейіне байланысты. Сондай-ақ, қылмыстардың сандық және сапалық сипаттамалары анықталатын болады.

2015 жылы 1 қаңтарда күшіне енген Қылмыстық кодекс ізгілік қағидасын және әділеттік қағидасын басшылыққа алады. Жаңа қылмыстық заңның ең басты міндеттерінің бірі - адам, қоғам, мемлекет мүддесін қорғау болып табылады.

Қылмыстық заңның нормаларында көрсетілген жазалар бұрынғыға қарағанда біршама жеңілірек. Біздің пікірімізше бұл өте дұрыс. Себебі ұсақ, болымсыз қылмыстар үшін қатаң жазаларды тағайындау кері әсерін тигізеді.

К.Маркстың пікірінше "ешқандай айырмашылықтармен, жеңілдететін мән-жайлармен санаспайтын қаталдық жазаны нәтижесіз етеді, өйткені жазаның құқықтың нәтижесі ретінде жоққа шығарады [1]. Отанымыздың Қылмыстық кодексінде тыйым салынған қылмыстар үшін қылмыстық жаза қолданылады, яғни олар қылмыс деп танылады. Өйткені кінәлі қылмыс белгілері болып табылады, онда, әрине, қылмыс кінәлі деп танылған адамға жаза қолданылады. Кінәсін жазаны мүмкін емес, және сот нақты қылмыс белгілі бір жеке тұлғаның кінәсін құру емес, егер, бұл тұлға жазаға мүмкін емес. Сондай-ақ, заңдылық және кінәсін қағидалары бойынша тағайындайтын және тек құқық бұзушыға қолданылатын айыппұлдарды, жеке сипатын негізделген, және басқа тұлғаға жүктелуі мүмкін емес.

Қылмыстық құқық теориясында тұжырымдамасы, мәні мен мақсаттары туралы даулар ұзақ уақыт бұрын жүргізілді - бұл талқылаулар болашақта талқыланатын тақырыптың түрлі аспектілерін талдауға бірнеше рет ұсынылатын болады. Қазіргі уақытта заң тұжырымдамасы мен жазалау мақсаттары бойынша әртүрлі пікірлердің қарсыласуы ең төменгі деңгейге дейін қысқартылды. Біз оны Қылмыстық кодексінің Жаза тұжырымдамасы және мақсаты бабында табамыз. Айта кету керек, Қылмыстық кодексінің осы бапта жарияланған қылмыстық заңды мекеменің мәнін заңды түсіндіру туралы айтылады: жазалаудың ұғымы мен мақсаттары, жазалау түрлері. Осылайша, қазіргі уақытта қылмыстық заңнамада жаза сот үкімі бойынша тағайындалған мемлекеттік мәжбүрлеу шарасы ретінде айқындалады. Қылмыстық кодекстің жазаның негізі мен мәні түсіндіріледі: ол қылмысқа кінәлі деп танылған адамға қатысты және ол қылмыстық заңда көзделген осы тұлғаның құқықтары мен бостандықтарын айырудан

немесе шектеуден тұрады. атына кінәлі сөгіс бірге, сондай-ақ қылмыстық жазба бірге - қылмыстық құқық теориясы, сондай-ақ Қылмыстық кодексінің жалпы бөлімі мәтінін жүйелі түсіндіру бастап жаза қылмыстық жауапкершілік құрылымын элементі келеді болуы тиіс. Осылайша, жаза - жасаған қоғамға қауіпті және қылмыстық құқыққа қарсы мемлекеттің жауап бөлігі болып табылады. жазалау тағайындау, осылайша заңсыз қызметін тоқтатады және адам сынған әлеуметтік қатынастарды қылмыс қалпына келтіру мәжбүр. Бұл аспектілер сот органдары мен қылмыстық-атқару жүйесін қорғау жүзеге асырылады қылмыстық құқық ғылымының орыс қылмыстық құқық жетекші орынға, алып маңызды құқықтық институт ретінде жазаны сипаттайды. Жазаның Регенеративті функциясы тегістеледі, қоғамдық тәртіпті бұзылған қылмыс жасаған адамға қолданылатын кезде қалпына келтіру керек, яғни жәбірленуші зиян жасауға байланысты азаматтардың туындайтын қорқыныш пен белгісіздік сезімін жою, кінәлі жазалау үшін қоғамның қажеттілігін қанағаттандыру туындаған қылмыс, қылмыс күресуге және сенімді тұлғаның, қоғамның немесе мемлекеттің мүдделерін қорғауға құқық қорғау органдарының қабілетіне деген сенімді нығайтты. Жаза заң мен мемлекетті олардың дамуына сүйемелдейді. Ол дәстүрлі түрде қылмысқа қарсы күрестің негізгі құралдарының бірі болып табылады, заңға қайшы келетін адамдардың мінез-құлқының ерекше және өте қатаң реттелуі.

Жазасын өтеп адамның құқықтары мен бостандықтарын қандай да бір шектеу немесе айыру әділдік пен адамгершілік принципі талаптар, құқыққа сәйкес, құқықтық негіз болуы тиіс. Сотталған адамды өзінің өмір сүруін қамтамасыз етудің заңды құралдарынан айыруға заңсыз, денсаулыққа зиян келтіретін, эпидемияның таралуына, сондай-ақ Әрине, бұл пікір талассыз емес. Әрбір адам жазаланғандықтан, жазаланғандықтан, зардап шегетінін мойындамау әбден мүмкін. Алайда мемлекеттің мүддесі үшін міндетті түрде жазалау түріндегі азаптау емес, тек қылмыс жасаған адамды түзететін болса, оны «қатаң» етеді. Жазалау мекемесінің тарихи эволюциясы қылмысты жасаған адамның моральдық және физикалық тұрғыдан аз мөлшерде азайып кетуі оның адамгершілік емі мен қоғамға қайта оралуына сай келеді. Қылмыстық-құқықтық қатынастар тұтастай алғанда В.С. табысты эпитетіне сәйкес келеді. Прохоров, «жөндеу және қалпына келтіру». Батыс Еуропа мен АҚШ-тың елдерде, жазаның көптеген «Үлкен ағасы» идеясына азайды - және т.б. адамның мінез-құлқына бақылау, сынақ жүйесі, үйде немесе жұмыста, соның ішінде белгілі бір аумағына сотталған орналасқан жерін бақылауға қадағалау білезіктер қолданылады.

Қазірдің өзінде, тіпті қазіргі кезде де мінсіз репрессивті жүйеден алыс емес, кейбір жағдайларда азаптаудың субъективті сипатта болғаны туралы кейбір мысалдар келтіріп, басқа да және объективті қолданылатын жазадан міндетті түрде ұстанбайды. Осылайша, белгілі бір лауазымдарды атқару немесе белгілі бір жағдайларда белгілі бір қызметпен айналысу құқығынан айыру, ол емес азаптау ретінде, бірақ батасын ретінде жазаға қабылдануы мүмкін. Кейбір жағдайларда тіпті бас бостандығынан айыру сияқты ауыр жазалау адам азаптан бас бостандығынан айыру орындарынан гөрі аз бостандықта өмір сүруге қабілетті болған жағдайда азапқа келмейді.

Қылмыскердің мәжбүрлеу, зорлық-зомбылық әсерлерінің тереңдігі оның субъективті, жеке қасиеттеріне байланысты айтарлықтай өзгереді.

Әрине, көптеген жағдайларда сотталған адам зардап шегеді. Бұл сондай-ақ жаза дәл жазаның мәні ерекше жағдайлар, алайда, сондай-ақ белгілі теориялық ұстанымын даулауға мүмкіндік береді.

Жалпы алғанда қылмыстық жаза мемлекеттің атынан соттың үкімі бойынша тағайындалған қылмыстық шабуыл жасаған тұлғаларға ықпал етудің негізгі құқықтық құралы екенін атап өткен жөн. Бұл істі және кінәлі адамды теріс бағалауға, оның құқықтарын және заңды мүдделерін шектейді, қылмыскердің нақты құқықтық жағдайына негіздеме - қылмыстық жазаның болуы. Қылмыстық жаза мемлекеттің дамуының қазіргі кезеңінде жазаның мөрі бар мемлекеттің мәжбүрлеудің ең репрессивтік шарасы болып табылады-бұл мәселеде көптеген жақтаушылар да, айтарлықтай қарсыластар да бар.

Жазаның жүйелері деп қолданылып жүрген қылмыстық заңда белгіленген

Қылмыстық заңның өзінде барлық соттар үшін міндетті болып табылады.

1. Сотталған адамға моральдық жағынан әсер ететін жаза түрлері.

Бұған жататындар: қоғамдық жұмыстарға тарту, арнаулы әскери немесе сотталған адамның құқығына шек қоюмен байланысты жаза түрлері:

Сотталған адамды материалдық жағынан айыруға байланысты жазалар: түзеу
Сотталған адамның құқығынан немесе бас бостандығынан айыруға байланысты
Жаза түрлерін топтастырудың бұдан басқа түрлері жалпыға мәлім.

Жаза жүйелеріне кіретін барлық жаза түрлері негізінен үш негізгі жазаға тартылады. Жазалар дегеніміз заң бойынша жеке-дара жаза ретінде, қылмыстық теріс қылық жасағаны үшін кінәлі деп танылған адамға мынадай негізгі жазалар:

- 1) айыппұл;
- 2) түзеу жұмыстары;
- 3) қоғамдық жұмыстарға тарту;
- 4) қамаққа алу;

5) шетелдікті немесе азаматтығы жоқ адамды Қазақстан Республикасының шегінен тысқары жерге шығарып жіберу қолданылуы мүмкін.

Қылмыс жасағаны үшін кінәлі деп танылған адамға мынадай негізгі жазалар:

- 1) айыппұл;
- 2) түзеу жұмыстары;
- 3) қоғамдық жұмыстарға тарту;
- 4) бас бостандығын шектеу;
- 5) бас бостандығынан айыру қолданылуы мүмкін. [2].

Екінші топқа қосымша жазалар жатады: Қосымша жазалар деп негізгі жазаға қосылып тағайындалатын, жазаның түрін айтамыз. Қазақстан Республикасы Жоғарғы Соты Пленумының «Жаза тағайындағанда соттардың заңдарды дұрыс қолдануы туралы» 30 сәуір 1999 жылғы қаулысында соттардың негізгі және қосымша жазаларды дұрыс үйлестіре білу, оны даралап көрсету принципін дәйекті түрде жүзеге асыруға, жазаның мақсатына жетуге көмектеседі – делінген [3].

Сондықтан да қылмыстық заңның баптарының санкцияларында қосымша жазаларды қолдану немесе қолдану мүмкіндігі көрсетілсе, онда соттардың оны тағайындау туралы мәселені қарап, қолданған шешімнің тұжырымдарын үкімде міндетті түрде көрсетуге тиіс. Ал қосымша жаза қолданылмаған жағдайда үкімнің қорытынды бөлімінде ондай шешімнің қабылданбауына сілтеме жасалмайды.

Үшінші топқа негізгі де, қосымша да жаза ретінде қолданылатын жазалар жатады. Оларға жататындар: айыппұл салу, белгілі бір лауазым атқару немесе белгілі бір қызметпен айналысу құқығынан айыру, қоғамдық жұмыстарға тарту. Осы көрсетілген жаза түрлері негізгі жаза ретінде немесе қосымша жаза ретінде тағайындалуы мүмкін.

Қылмыстық құқық әдебиетінде жазаларды жалпы және жеке сақтандыру мақсаттарының және қоғамға қауіптілік дәрежесі өте жоғары қылмыстар үшін жазалардың негізінде топтастыру әрекеттері кездеседі. Осындай негізде жазаларды топтастыру әрекетін Б.Т. Базылев жасады [4].

Қылмыстық құқық бұзушылық жасағаны үшін кінәлі деп танылған адамға негізгі жазамен қатар мынадай қосымша жазалар:

- 1) мүлкін тәркілеу;
- 2) арнаулы, әскери немесе құрметті атағынан, сыныптық шенінен, дипломатиялық дәрежесінен, біліктілік сыныбынан және мемлекеттік наградаларынан айыру;
- 3) белгілі бір лауазымды атқару немесе белгілі бір қызметпен айналысу құқығынан айыру;
- 4) Қазақстан Республикасының азаматтығынан айыру;
- 5) шетелдікті немесе азаматтығы жоқ адамды Қазақстан Республикасының шегінен тысқары жерге шығарып жіберу қолданылуы мүмкін.

Алайда, осындай анықтамалар даулы мәселелердің түпкілікті шешілуін көрсетпеуі

керек. Біріншіден, құқықтық айқындамадан тысқары болып қалады және түсіндіруді талап етеді. Екіншіден, әлеуметтік қарым-қатынастарды дамытуға және қоғамдағы адамдардың бақылау әдістерін мінез-міндетті қылмыстық, оның мүмкіндіктері, ерекшеліктері мен пайдалану жақсартылған идеясын дамытуға тиіспіз. Қазіргі уақытта, қылмыстық жаза мемлекеттік мәжбүрлеу нақты шара болып табылады, және ерекшелігі бірқатар бар: сот үкімінің Мемлекет атынан тағайындалған арнайы Іс-қимыл, қоғамдық сипаты, мәжбүрлеу, қылмыстың қылмыстық және құқықтық салдары, айтарлықтай өз құқықтарын адамды шектейді немесе одан айыратын және заңды мүдделер, соттылыққа әкеледі.

С М.Д. Шаргородский жазалардың жүйесіне кіретін барлық нақты жазалар олардың алдында қойылған соңғы мақсат бойынша емес, оған жетудің құралдары бойынша, яғни жалпы және жеке сақтандыруға жетуге бағытталған құралдар бойынша ажыратылатындығын айтады [5]. Сонымен қатар, кең талқылау, талдау және өз пікірін дамыту, біз автокөлік қамы емес, дегенмен, қазіргі уақытта жазасын, жазалаушы коннотация (мөрі) болып табылады деген қорытындыға келді. Сондықтан қазіргі қылмыстық жаза «қағидасына» теңестірілмейді. Сонымен қатар арнайы, әскери, құрметті атағынан, сыныптық шендерден және мемлекеттік наградалардан айырумен жазаланатын осындай түрлер; ол заңды қылмыстық жазалау мәлімдеді мақсаттарды көздемеуге өйткені өмірбойы бас бостандығынан айыру және өлім жазасы, жазалаушы мемлекеттік шаралар мысалдары болып табылады, қылмыстық жазалаудың жалпы мақсаттағы сызықтық нақты айыппұлдар бойынша жобаланатын емес: олар әр түрлі дәрежелер ауырлық дәрежесін біріктіріледі. Бұл факт бастап соттар қылмыстық құқық негізінде капиталдың принципін тапсырыс қайда, жазалаушы профилактикалық және төмендету әлеуетін корреляция жасаған құқық бұзушылық байланысты мүмкіндігінше жазалау мақсаты ретінде көп, сондықтан, қуғын-сүргін көзделген құралдарын пайдалану, қылмыскердің жеке басын, сондай-ақ жаңа қылмыстарды жасауға жол бермеу идеясын.

Қылмыстық жазаның мақсаттарының тиімділігі, ең алдымен, жазаның нақты түріне және белгілі бір жағдайда қолданудың негізділігіне байланысты. Жалпы теориялық ұстанымдардан қазіргі уақытта ең аз тиімді жаңа қылмыстарды болдырмау мақсаты деп айтуға болады. Оны өмір бойы бас бостандығынан айырумен (әрі қарай ескертпелермен), сондай-ақ өлім жазасын қолданған жағдайда толық көлемде жүзеге асыруға болады. Мұны, атап айтқанда, рецидивизм көрсеткіштері көрсетіледі. Сонымен қатар, қылмыстық жазалау алдыналу мақсатында қол жеткізу ғана жасаған әрбір қылмыс үшін бұлтартпай жазалау үшін төтеншежақын болады, және барлық елдерде бұл мәселе шешілген болуы болып табылады.

Әлеуметтік әділеттілік оңалту тиімділігі, сондай-ақ құру үшін даулы және қиын. Бұл «сот төрелігі» категориясының өзі күрделі және салыстырмалы болып табылады. Оның үстіне, айыппұлдардың көпшілігі кек алу сезімін қанағаттандырудан басқа зардап шеккендерге пайда әкелмейді. тағайындау әділетсіз жұмсақ жаза жағдайда, және зардап шеккендердің арасында сезім қанағаттандырылмаған қалады, қарады және тұжырымдамасын зерделеп, жазаның мәні мен мақсаты жазалау шын мәнінде қылмыстық құқық ғылымында басты тақырыбы деген қорытынды жасауға болады. Жаза адамның құқықтары мен бостандықтарының ауқымын шектейтін қылмыстық жауапкершілікке негізделгендіктен. Сонымен қатар, қылмыстық жазалау мәні сынған әлеуметтік қатысы қалпына келтіру мәжбүр қылмыс жасаған адамға қолданылатын кезде, іс-шаралар зиян тегістелуі үшін қабылданатын жатыр, яғни, мемлекет билік қорғалмаған және қорқыныш сезімін жоюға, жауапты тұлғалар жазалау үшін әлеуметтік қажеттілігін қанағаттандырылады қылмыс жасаған кезде азаматтардан туындайтын. Қазіргі уақытта, мемлекеттік қылмыстық санкциялар айқын және сенімдірек балама ұсына алмайды, демек қылмыстық айыппұлдар қылмыстыққұқық және қоғамдағы заңдылық пен құқықтық тәртіпті қамтамасыз ету үшін бірінші кезектегі құралы орталық мекеме болуы жалғастырады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Барков А.В. Цели уголовной ответственности: законотворчество и право применение // Классическая и пост классическая методология развития юридической науки на современном этапе: Сб. науч. тр. /М-во внутр. дел Респ. Беларусь, учреждение образования

«Акад. М-ва внутр. дел Респ. Беларусь»- Минск: Акад. МВД, 2012. – С.92-101.

2. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі 2014 жылғы 3 шілдедегі №226-V ҚРЗ (16.12.2020 ж. берілген өзгерістер мен толықтырулармен). [Электронный ресурс] - URL: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226> (дата обращения: 12.07.2021).

3. Концепция правовой политики Республики Казахстан до 2030 года // [http:// Open NPA | NPA \(egov. kz\)](http://OpenNPA.kz) (accessed: 12.07.2021).

4. Қазақстан Республикасы Жоғарғы Соты Пленумы. Жаза тағайындауға соттардың заңдарды дұрыс қолдануы туралы 30 сәуір 1999 жылғы қаулысы // Қазақстан Республикасы Жоғарғы Соты қаулылар жинағы 1961-2004ж., - Алматы, 2004. -183б.

5. Уголовное право Российской Федерации. Общая часть: Учебник для вузов / под ред. В.С. Комиссарова, Н.Е. Крыловой, И.М. Тяжковой. -М.: Статут, 2012. – 879 с.

УДК 10.87.77

КОРРУПЦИЯ И СОВРЕМЕННАЯ ПОЛИТИКА ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ КОРРУПЦИИ В РЕАЛИЯХ УГОЛОВНОГО ПРАВА

С.Е. Каиржанова доктор юридических наук, доцент, младший советник юстиции.
Уральский инновационно-технологический юридический университет.

Резюме: Бұл мақалада сыбайлас жемқорлықтың елімізде жай-күйі баяндалған. Аталған мақалада Қазақстан Республикасының заңнамасында сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес жүргізуге бағытталған әр түрлі нормативтік құқықтық актілер, мемлекеттік бағдарламалар қарастырылған. Қоғамның әр саласында сыбайлас жемқорлықты жою тәсілдері және сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениеті қалыптастыру шаралары ұсынылған.

Кілт сөзі: сыбайлас жемқорлық, заң, сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениет, парақорлық.

Summary: This article describes the state of corruption in the country and other states. This article discusses various regulatory legal acts, state programs, international treaties aimed at combating corruption in the legislation of the Republic of Kazakhstan. Methods of eliminating corruption in various sectors of society and measures to form an anti-corruption culture are proposed.

Key word: corruption, law, anti-corruption culture, bribery.

*Наше собственное равнодушие
часто способствует такому преступлению,
как коррупция
Бесс Майерсон*

Официальное понятие **коррупции** согласно п.6 Закона «О противодействии коррупции» – это незаконное использование лицами, занимающими ответственную государственную должность лицами, уполномоченными на выполнение на выполнение государственных функций, лицами, приравненными к лицам, уполномоченными на выполнение государственных функций должностными лицами своих должностных полномочий и связанных с ними возможностей в целях получения или извлечения лично или через посредников имущественных (неимущественных) благ и преимуществ для себя либо третьих лиц, а равно подкуп данных лиц путем предоставления благ и преимуществ [1. Закон Республики Казахстан «О противодействии коррупции» от 18.11.2015 г.]

Получение взятки – преступление, особенно когда совершается группой лиц и заключается в получении должностным лицом преимуществ и выгод за законные или незаконные действия (бездействия).

Дача взятки – преступление, направленное на склонение должностного лица к совершению к совершению законных или незаконных действий (бездействий), либо предоставлению, получению каких-либо преимуществ в пользу дающего, в том числе за покровительство или попустительство по службе. При этом взятка – это деньги, в том числе валюта, ценные бумаги, драгметаллы и камни, автомашины, видеотехника, квартиры, дачи, гаражи, земельные участки, лечение, ремонтные и строительные работы, турпутевки, оплата развлечений и т.д.

Завуалированная форма взятки – банковские продукты, заключение фиктивных трудовых договоров, с выплатой заработной платы взяточнику и его родственников, случайный выигрыш в казино, уменьшение арендной платы и т.д.

Большую надежду в противодействии коррупции, законодатель возлагал на утвержденные Постановлением Правительства Республики Казахстан от 30 декабря 2015 года № 1131 правил о поощрении лиц, сообщивших о факте коррупционного правонарушения или иным образом оказывающим содействие в противодействии коррупции, рассчитывая на количество обращающихся с подобного рода заявлениями. Однако количество заявлений не оправдало себя. Объясняется это огромным количеством документации, необходимой для оформления.

Как сообщается в Национальном докладе о Противодействии коррупции за 2020 год, за это преступление осуждено 1021 лицо, среди которых 144 руководителя, том числе один аким области, четыре заместителя областных акимов, два ответственных секретаря министерства, два председателя комитета, один посол, пять судей, десять районных и городских акима. Государству возмещено 50,7 миллиарда тенге более чем из 60 миллиардов тенге установленного ущерба. Наиболее коррупционными оказались служащие акиматов, полицейские и работники квази-государственного сектора.

За три месяца 2023 года зарегистрировано свыше 500 коррупционных преступлений, из них 53 руководителя различного уровня, при этом Антикор возместил государству ущерб на 108 млрд тенге [2. **Kursiv Media Казахстан 11.04.2023**].

18 ноября 2015 года был принят Закон Республики Казахстан «О противодействии коррупции», регулирующий общественные отношения в сфере противодействия коррупции и направлен на реализацию антикоррупционной политики в республике, при этом законодатель предложил отказаться от термина «борьба» и ввести термин «противодействие». Практика показала, что термин «борьба» и термин «противодействие» по-прежнему применяются в законодательстве на одной основе, как синонимы. Необходимо остановиться на термине противодействие, раз с 2015 года имеет место Закон «О **противодействии** коррупции». Аналогично применение термина противодействие и термина борьба стали применять в других институтах.

Долгожданное ожидание присоединения Казахстана в группу Греко, в надежде улучшить положение в противодействии коррупции, не привело к желаемому результату. В 2012 году Казахстан присоединился к Конвенции ООН против коррупции. Немного позже к группе государств по борьбе с коррупцией (Group of States Against Corruption - GRECO).

И таким образом страна приняла такое международное обязательство, которое обязывает законодательство, не позволяющее публичному должностному лицу, осужденному за коррупцию, возможность досрочного освобождения из мест лишения свободы. Такое положение не устраивало осужденных, особенно лиц, занимающих определенные должности и законодатель допускал попустительства при досрочности наказания. Вопрос коррупции под вопросом!

Большой интерес вызвал Приказ Председателя Агентства Республики Казахстан по противодействию коррупции (Антикоррупционной службы), О. Бектенова от 31 марта 2023 года № 112 Об утверждении Типового положения об антикоррупционных комплаенс –

службах в субъектах квази-государственного сектора, дающий понятие антикоррупционного комплаенса как функции по обеспечению соблюдения субъектами квази-государственного сектора и его работниками законодательства Республики Казахстан по противодействию коррупции. Информации по данному приказу пока мало, но время расставит все на свои места.

Проблема Коррупции поднимается каждый год, каждый год в Послании Президента Республики Казахстан говорится о необходимости противостояния этому злу.

Так, в своем выступлении Президент Республики Казахстан К-Ж. Токаев отметил, что бескомпромиссная борьба с коррупцией является одним из основных приоритетов государственной политики. По его мнению, чтобы установить верховенство закона и построить настоящее правовое государство, прежде всего, нужно искоренить коррупцию [3. Из выступления Главы государства на совещании по вопросам противодействия коррупции от 01.02.2022 г.]

За истекший период было принято немало Законов, Указов, нормативно-правовых актов о противодействии коррупции, но ситуация не только не изменилась, она стала еще более глобальной. Как нам думается, не стоит ожидать, когда мы построим правовое государство, необходимо решать эти вопросы параллельно.

Мы уже неоднократно говорили о том, что пришло время вносить изменения и дополнения в наш основной закон – в Конституцию Республики Казахстан, принятую в 1995 году.

Мы по-прежнему видим, что выход из ситуации, на наш взгляд, во внесении дополнений в п.6 ст. 77 Конституции Республики Казахстан в части того, что «презумпция невиновности» не распространяется на коррупционные преступления, когда бремя доказывания невиновности лежит на обвиняемом. То есть, не умаляя содержания п.6 ст. 77, которая гласит о том, что «обвиняемый не обязан доказывать свою невиновность», ее следует дополнить и изложить в следующей редакции: ...**п.6 ст. 77** «обвиняемый не обязан доказывать свою невиновность, *кроме коррупционных преступлений*».

Следствием введения в уголовное законодательство Республики Казахстан нормы «незаконного обогащения», будет предположение необходимости доказывания госслужащими происхождения доходов, превышающих законные доходы и доходы, указанные в декларации. Мы слишком долго либеральничаем с антикоррупционным законодательством и потому стоим на месте.

В Конституции Сингапура, одной из стран с низким коррупционным индексом, имеет место статья «Презумпция виновности». Изучив и проанализировав положения данной статьи, считаем необходимым внести в Конституцию государства Республики Казахстан подобного рода статью, равно как и в действующее законодательство.

Именно внесение этого дополнения, на наш взгляд, усилит позиции антикоррупционного законодательства. И бремя доказывания виновности или отсутствия таковой будет лежать на коррупционере.

Как говорил И.В. Сталин : «У каждого преступления есть фамилия, имя и отчество».

Исходя из слов В.И. Сталина. мы считаем, что есть смысл принять *Реестр* для ведения по-фамильного учета исполнителей конкретного проекта с целью контроля и отчетности, а также отчетности денежных средств, выданных на него из бюджета.

Такой контроль позволит всегда найти ответственное лицо и наложить на него ответственность в случае нарушения Закона.

Одной из серьезных ошибок было упразднение антикоррупционной экспертизы законодательства в октябре 2014 года. Практически 7 лет не проводилась антикоррупционная экспертиза. И это лишь дало возможность коррупционным структурам, воспользоваться огромным пробелом в законодательстве.

В 2021 году антикоррупционная экспертиза была восстановлена и продолжила работу.

Профессор Каиржанов Е.И., обсуждая эту проблему, указывал на то, что в части правотворчества, «...всякое правонарушение, в том числе преступление, имеет причинную связь с определенными недостатками самого права, правовых институтов и их систем. А это в

первую очередь зависит от состояния правотворчества» [4. Каиржанов Е.И. **Антикоррупционная экспертиза: международный опыт и механизмы ее проведения в Республике Казахстан. Уголовно-правовые аспекты антикоррупционной экспертизы // Сб. материалов международной научно-практической конференции 27 октября 2006 года. Астана, 2006].**

Концепция антикоррупционной политики Республики Казахстан на 2022 – 2026 годы и внесение изменений в некоторые указы Президента Республики Казахстан от 2 февраля 2022 года № 802, позволила 150 независимым экспертам из числа общественности, привлеченной к проведению антикоррупционной экспертизы 11,2 тысяч проектов нормативно правовых актов, что дало возможность выявить более 30 тысяч коррупционных рисков.

В сфере противодействия коррупции стратегической целью является достижение 47 баллов в Индексе восприятия коррупции Transparency International по итогам 2026 года, 55 баллов – к 2030 году [5. **Концепция антикоррупционной политики Республики Казахстан на 2022 – 2026 годы].**

Пандемия и постковидный период выявили проблему отсутствия связи между выделяемыми средствами и социально- экономическими результатами.

Были вынесены ключевые проблемы:

- бытовая коррупция,
- коррупционные риски в государственном и частном секторах;
- недостаточная прозрачность закупок;
- высокий уровень участия государства в экономике;
- несовершенство механизмов взаимодействия институтов гражданского общества с государством.

Что касается Плана действий по реализации Концепции антикоррупционной политики Республики Казахстан на 2022-2026 годы в п. 38 оговаривается позиция «введение ответственности за необоснованное обогащение», предусматриваемое на конец 2023 года. Будет ли трактоваться эта позиция в ст. 77 Конституции Республики Казахстан? Покажет время...

Список использованной литературы:

1. Закон Республики Казахстан «О противодействии коррупции» от 18.11.2015 года
2. Kursiv Media Казахстан 11.04.2023
3. Из выступления Главы государства на совещании по вопросам противодействия коррупции от 01.02.2022 года
4. Каиржанов Е.И. Антикоррупционная экспертиза: международный опыт и механизмы ее проведения в Республике Казахстан. Уголовно-правовые аспекты антикоррупционной экспертизы // Сб. материалов международной научно-практической конференции 27 октября 2006 года. Астана, 2006 г.
5. Концепция антикоррупционной политики Республики Казахстан на 2022 – 2026 годы

УДК 343.3/.7

ЖЕСТОКОЕ ОБРАЩЕНИЕ С ЖИВОТНЫМИ И ЕГО ВЛИЯНИЕ НА ОБЩЕСТВО

М.Д. Каражанов доктор PhD, доцент, декан юридического факультета Alikhan Bokeikhan University

А.А. Нукушева к.ю.н., профессор кафедры гражданского и трудового права Карагандинского университета им.Академика Е.А. Букетова

Түйіндеме: Мақала жануарларға қатыгездік мәселесін және оның қоғамға әсерін талдауға арналған. Бұл құбылыстың психологиялық, әлеуметтік және мәдени аспектілері, сондай-ақ оның қоғамдағы агрессия мен зорлық-зомбылықтың дамуына салдары қарастырылады. Ғылыми мақалада жануарларға қатысты зорлық-зомбылық проблемасы және оның адам өмірінің әлеуметтік құрылымы мен мәдени аспектілеріне әсері жан-жақты талданады. Мақала осы мәселенің маңыздылығына және оны шешу үшін шұғыл шаралар қажеттілігіне назар аударуға арналған. Қорытындыда жануарларға қатысты қатыгездікпен күресу адамгершілік пен әділетті қоғам құрудың маңызды бөлігі болып табылады.

Түйінді сөздер: зорлық-зомбылық, қоғамға әсер ету, психологиялық аспектілер, зорлық - зомбылық және агрессия, әлеуметтік факторлар, заңнамалық шаралар, жануарларға қатыгездік.

Resume: The article is devoted to the analysis of the problem of animal cruelty and its impact on society. The psychological, social and cultural aspects of this phenomenon are considered, as well as its consequences for the development of aggression and violence in society. The scientific article provides a comprehensive analysis of the problem of violence against animals and its consequences for the social structure and cultural aspects of human life. The article is intended to draw attention to the seriousness of this issue and the need for urgent measures to solve it. In conclusion, it is emphasized that the fight against cruelty to animals is an important part of creating a more humane and just society.

Keywords: abuse, impact on society, psychological aspects, violence and aggression, social factors, legislative measures, animal cruelty.

Проблема жестокого обращения с животными актуальна во всем мире и представляет собой серьезную угрозу не только для самих животных, но и для общества в целом. В Республике Казахстан земля и ее недра, воды, растительный и животный мир, другие природные ресурсы принадлежат народу. Граждане Республики Казахстан обязаны сохранять природу и бережно относиться к природным богатствам [1].

Жестокость по отношению к животным может проявляться в различных формах, включая физическое насилие, ненадлежащий уход и обращение, а также умышленное причинение вреда.

Существует прямая связь между жестоким обращением с животными и насильственным поведением в обществе. Исследования показывают, что лица, склонные к жестокости по отношению к животным, часто проявляют агрессию и насилие и по отношению к людям. Такое поведение часто коренится в детстве и может быть результатом нестабильной семейной среды, насилия или жестокого обращения.

Общество и культура играют значимую роль в формировании отношения к животным. В некоторых культурах животные считаются равноправными существами, в то время как в других их воспринимают как объекты для эксплуатации. Повышение осведомленности общества и пропаганда гуманного обращения с животными могут способствовать изменению отношения и снижению уровня жестокости.

В конце XVII века в Японии были приняты первые выдающиеся законодательные акты, целью которых была защита животных от жестокого обращения [2, с. 283]. Указы, выпущенные правительством страны, предусматривали защиту различных видов животных, включая собак, лошадей, коров, кошек, кур, черепах и змей, а также рыбу, торговля которой была строго запрещена в тот период. Нарушители этих законов подвергались строгим санкциям, вплоть до ссылки, длительного заключения и даже смертной казни.

В странах с общей правовой системой первым законом, предусматривающим защиту животных, считается закон, принятый в Англии в 1654 году, который запрещал петушиные бои и жестокое обращение с быками. Этот нормативный акт стал одним из первых, в котором

уголовная ответственность за жестокое обращение с животными была установлена на основе идей о необходимости ответственного отношения к животным и их защите [3, с.279].

В начале XIX века в Европе были разработаны и приняты различные законодательные акты, направленные на борьбу с жестокостью по отношению к животным. В Великобритании в 1822 году был принят закон, защищающий домашних животных, в том числе крупный рогатый скот, лошадей и овец. Этот закон был инициирован Ричардом Мартином, ирландским членом парламента и основателем общества по защите животных. Мартин был известен своей преданностью защите животных, даже настолько, что бросил вызов на дуэль человеку, убившему собаку.

В 1959 году произошло основание Международного общества по охране животных (ISPA). [4, с. 34] К 1981 году это международное объединение слилось с Всемирной ассоциацией по защите животных (WFPA), что способствовало трансформации в такое структурное образование, как Всемирное общество по защите животных (WSPA). В двадцатом веке признание важности обеспечения защиты животных от жестокости достигло самого высокого международного уровня.

Сегодня усиливаются активности зоозащитных групп, выступающих за охрану животных от незаконных деяний со стороны человека. Это вызвано тем фактом, что случаи жестокого обращения с животными становятся все более распространенными. В течение последних пяти лет, начиная с 2014 года, отмечается рост количества людей, привлеченных к уголовной ответственности за совершение преступлений.

Хотя количество осужденных по статье 316 Уголовного кодекса Республики Казахстан остается относительно невеликим, эти уголовные дела привлекают широкое общественное внимание, что подтверждается данными из официальных источников [5].

Примеры жестокого обращения с животными не являются редкостью и требуют внимания как от общества, так и от государства. Жестокость по отношению к животным отражает психологическое состояние общества, и эти факты указывают на серьезные отклонения в нормальном развитии социальных связей. Жестокое обращение с животными квалифицируется как преступление, структура которого описана в статье 316 УК РК.

Жестокое обращение с животными ведет к формированию агрессивных моделей поведения, что может проявляться в домашнем насилии, уличной агрессии и других формах насильственного поведения. Таким образом, борьба с жестоким обращением с животными становится важной задачей не только для защиты животных, но и для предотвращения насилия в обществе.

Таким образом, законодатель проявил реакцию на невозможное игнорирование общественной угрозы, представляемой жестоким обращением с животными.

Когда преступление происходит с использованием отягчающих обстоятельств, уровень опасности от жестокого обращения с животными усиливается. Это особенно актуально, когда преступление совершается на глазах у детей младшего возраста, что может привести к долгосрочным негативным последствиям для их психологического и эмоционального благополучия. Возможно формирование определенного типа поведения, в котором агрессия становится доминирующим фактором.

Публичное распространение в сети Интернет или через другие средства массовой информации случаев жестокого обращения с животными представляет усиленную угрозу. Это обусловлено тем, что факты насилия над животными транслируются анонимной аудитории, которая может просматривать эти материалы в любой момент. В результате общественные моральные устои, связанные с отношением человека к животным, испытывают дополнительное серьезное давление [6].

Согласно статье 4 Закона Республики Казахстан «Об ответственном обращении с животными», от 30 декабря 2021 года жестокое обращение с животными запрещается [7].

Как подчеркивает Ольга Ченцова, руководитель партнерства в юридической компании AEQUITAS, в республике существуют различные определения понятия «животные» в рамках отдельных правовых актов, и они часто не совпадают друг с другом. В соответствии с

законодательством, регулирующим вопросы охраны, размножения и использования фауны, категория «животные» включает в себя «диких представителей фауны (млекопитающие, птицы, пресмыкающиеся, амфибии, рыбы, моллюски, насекомые и проч.) в их естественной среде обитания — на суше, в воде, атмосфере и почве». Закон «Об ответственном отношении к животным», который был принят 30 декабря 2021 года и вступил в силу 2 марта 2022 года, определяет животных как позвоночных, способных ощущать боль и страдания [8].

Жестокое обращение с животными - это серьезная социальная проблема, имеющая глубокие корни и многообразные проявления. Её влияние на общество трудно переоценить, так как оно касается как моральных, так и психологических аспектов жизни людей. Борьба с этим явлением требует комплексного подхода, включая просветительскую работу, изменение законодательства и поддержку со стороны общества.

В заключении нашего исследования на тему «Жестокое обращение с животными и его влияние на общество» необходимо подчеркнуть многоаспектность и глубину проблемы, а также ее актуальность в современном мире. Мы рассмотрели исторический контекст развития законодательства, направленного на защиту животных, и проанализировали существующие правовые механизмы, призванные предотвратить жестокое обращение с ними.

Исследование показало, что жестокость в отношении животных не только является этической проблемой, но и оказывает серьезное воздействие на общество в целом. Жестокое обращение с животными часто сопряжено с нарушением общественных норм и может служить индикатором социальных проблем. Кроме того, наличие связи между жестокостью в отношении животных и насилием над людьми подчеркивает важность внимания к этой проблеме со стороны законодателей, общественных организаций и каждого отдельного человека.

Важной задачей становится повышение общественного осознания и формирование культуры уважения к живым существам. Это включает в себя развитие образовательных программ, направленных на формирование ответственного отношения к животным, а также усиление законодательной базы и ее эффективного применения.

Законодательные инициативы, направленные на защиту животных, должны сочетаться с активной просветительской деятельностью и поддержкой зоозащитных организаций. Только комплексный подход может обеспечить достижение значимых изменений и создание общества, в котором жестокость по отношению к животным будет неприемлема.

В заключение следует отметить, что борьба с жестоким обращением с животными — это не только вопрос защиты прав животных, но и важный аспект обеспечения социальной стабильности, формирования гуманных ценностей и создания благополучного общества. Эта проблема требует немедленного внимания и активных действий со стороны всех слоев населения и институтов власти.

Список использованной литературы:

1. Конституция Республики Казахстан от 30 августа 1995 года [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000>
2. Есаков Г. А. Уголовное право зарубежных стран / Г. А. Есаков: учеб. пособие. — М.: Проспект, 2009. - С. 283.
3. Козочкина И. Д. Уголовное право зарубежных государств. Особенная часть / Под ред.— М., 2004. - С. 279.
4. Уголовный кодекс Франции. — СПб., Юридический центр Пресс. 2002. - С. 73.
5. Уголовный кодекс Республики Казахстан от 3 июля 2014 года № 226-V ЗРК [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000226#z1174>
6. Фишер С. Человек и животное: этико-юридический очерк; 2-е изд. СПб.: Изд. Я. Канторовича, 1899.
7. Закон Республики Казахстан от 30 декабря 2021 года № 97-VII ЗРК «Об ответственном обращении с животными» [Электронный ресурс]. Режим доступа:

8. Жестокое обращение с животными – юрист разъяснила плюсы и минусы законодательства Казахстана [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://www.zakon.kz/stati/6013774-ne-gotovkak-kazakhstanskoe-zakonodatelstvo-zabotitsia-o-zhivotnykh.html>

ӘОК 343

БАНДИТИЗМ - ҰЙЫМДАСҚАН ҚЫЛМЫСТЫҚТЫҢ БІР ТҮРІ РЕТІНДЕ

М.Р. Конысбекова з.ғ.м., оқытушы-дәріскер І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті КеАҚ, Талдықорған қ.

А.Е. Жақсыбай «Құқықтану» білім беру бағдарламасының 2 курс магистранты І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті КеАҚ, Талдықорған қ.

Резюме. *Сегодня наиболее актуальной является борьба с организованными видами преступной деятельности, прежде всего с одним из наиболее опасных видов - бандитизмом. Организованная преступная деятельность, прежде всего, имеет высочайший уровень общественной опасности в силу высокой степени латентности, огромных экономических и финансовых возможностей организованных преступных структур.*

Ключевые слова: бандитизм, организованная преступность, вооружение, стабильность, пиратство.

Resume. *Today, the most relevant is the fight against organized types of criminal activity, primarily one of the most dangerous-banditry. This is due to the fact that organized criminal activity, first of all, has the highest degree of public danger due to the high degree of latency, the enormous economic and financial capabilities of organized criminal structures.*

Key words: banditry, gang, organized crime, armament, stability, piracy.

Қазақстан Республикасы қоғамы үшін ұйымдасқан қылмыстылық ұғымы салыстырмалы түрде жаңа пайда болған ұғым, бұрындары ол тек маман криминологтарға ғана белгілі болған және ол туралы мәліметтер қоғамнан жасырын түрде ұсталған. Қайта құру кезеңі ұйымдасқан қылмыстылықты күресуге мүмкіндік берді. Ол әлеуметтік-құқықтық құбылыстың қоғамға ашық енуі қоғамдық сана үшін байқалмай қалмады. Зерттеу көрсеткендей, ұйымдасқан қылмыстылық орын алып, өзінің қоғамдағы орнына ие екендігін мойындатпай қоймады, себебі ұйымдасқан қылмыстылықты заңдастыруға талпынған үрдістер де жүріп жатыр және ол қоғам мен мемлекеттің барлық салаларын бақылауға алуға бағытталған. Ұйымдасқан қылмыстылықтың құқыққа қайшы қызметі мемлекеттік билік негіздерін шайқалтып, қоғамдық қауіпсіздікке қол сұғу қаупін төндіріп отыр. Сондықтан ұйымдасқан қылмыстылыққа қарсы тұру бойынша ең қатаң шаралар қолдану қажет және ең қысқа мерзімдерде, себебі қазіргі кезде ұйымдасқан қылмыстылық өршіп бара жатыр.

Бүгінгі таңдағы заңдарға сәйкес ұйымдасқан қылмыстылықтың екі нысаны бар: ұйымдасқан топ және қылмыстық қауымдастық (ұйым).

Бандитизм - ұйымдасқан қылмыстық әрекеттің ең қауіпті көріністерінің бірі болып табылады. Сот-тергеу тәжірибесінің талдауы көрсеткендей, қазіргі заманғы бандалардың көпшілігі қатысушылардың едәуір санымен, жоғары құрылымдық, ұйымдастырушылық деңгейімен, аймақаралық байланыстарымен, заманауи қару-жарақ пен арнайы техникалық құралдардың (байланыс, көлік, тыңдау құрылғылары) және т.б. болуымен сипатталады. Олар өздерінің қылмыстық әрекеттерін заңды құрылымдардың (қауіпсіздік қызметтері, жеке күзет қызметтері) кейпінде жасыра алады немесе саяси мақсаттар қоя алады. Бандитизм кез-келген аймақтағы жағдайды тұрақсыздандырады, террористік актілермен және кепілге алумен байланысты шабуылдарын ашық және батыл жүзеге асыра алады.

Бандитизмнің басқа қылмыстармен бірге біліктілігі құқық қолдану практикасында туындайтын ең көп кездесетін мәселелердің бірі болып табылады. Айта кету керек, ұзақ уақыт бойы құқық қорғау органдарының бұл мәселедегі ұстанымы өте қайшылықты болды. Кейбір жағдайларда соттар банданың нақты қылмыстар үшін жауапкершілікті белгілейтін Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің Ерекше бөлігінің баптарымен бірге жасаған барлық әрекеттерін анықтады. Басқа жағдайларда, бандитизмнің біліктілігі осындай қылмыстық формацияның қызметін жиынтық құқықтық бағалауда жалғыз болды [1, 2386].

Өзінің заңнамалық құрылымы бойынша бандитизм құқық қорғау органдарының саралау процесінде қиындықтар туғызатын қылмыстың күрделі құрамы болып табылады.

«Бандитизм» қылмысының құрамы Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің 3-бабының 7) тармағына сай «банда – қаруды не қару ретінде пайдаланылатын заттарды қолданып немесе қолдану қатерін төндіріп азаматтарға немесе ұйымдарға шабуыл жасау мақсатын көздейтін ұйымдасқан топ». Сондай-ақ, 268-бабында бекітілген «тұрақты қарулы топты (банданы) құру, сол сияқты осындай топқа (бандаға) басшылық ету» болып табылады [2].

Қылмыстық құқық бұзушылық екі және одан да көп адамдардың қатысуымен жасалған жағдайларда «топ болып», «топ болып алдын ала сөз байласып» қылмыстық құқық бұзушылық жасау белгілері бойынша саралануы мүмкін.

Кінәлі адамдардың әрекеттерін «топ болып алдын ала сөз байласып» қылмыстық құқық бұзушылық жасау белгісі бойынша саралаған кезде екі және одан да көп адамның қылмыстық құқық бұзушылық жасауға бағытталған кез келген түрдегі уәделесуінің болғанын, яғни осы адамдардың тікелей қылмыстық құқық бұзушылық жасауға бағытталған әрекеттер басталғанға дейін, ең болмаса орындаушылардың бірі қылмыстық құқық бұзушылық құрамының объективті жағын орындағанға дейін сөз байласуының болғанын анықтау қажет.

Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің құрылымында 268-бабына сүйене отырып, «бандитизм» қылмысының негізгі объектісі қоғамдық қауіпсіздік болып табылады. Сонымен қатар, бандитизмнің қосымша объектілері адамдардың өмірі мен денсаулығы, меншік, ұйымдардың, кәсіпорындардың, мекемелердің қалыпты жұмыс істеуі болып танылады.

Айта кету керек, қоғамдық қауіпсіздік негіздері – бандитизмнің жалпы нысаны. Қоғамдық тәртіп пен қоғамдық қауіпсіздік үшін қарулы бандалар мен олардың заңсыз әрекеттері үлкен қауіп төндіреді.

Сонымен қатар, көбінесе қарулы бандалар азаматтар мен ұйымдарға шабуыл жасап қана қоймайды, олардың әрекеттері ауыр шабуылдармен, дене жарақаттарымен және т. б. сонымен қатар, бұл қылмыстар меншіктің әртүрлі түрлеріне зиян келтіру тәсілдері болып табылады, атап айтқанда:

- қоғамдық;
- мемлекеттік;
- жеке.

Бандитизм қылмысының объективті жағы тұрақты қарулы топты (банданы) құруда, осындай топты басқаруда, бандаға қатысуда, сондай-ақ банда жасаған шабуылдарға қатысуында көрінеді.

Осылайша, бандитизмнің объективті жағын анықтауда банданың келесі белгілерін бөліп көрсеткен жөн:

- а) ұйымшылдық;
- б) тұрақтылық;
- в) оның құрамында екі және одан да көп адамның болуы;
- г) қарулану;
- д) азаматтарға немесе ұйымдарға шабуыл жасау.

«Соттардың бандитизм және қылмыстық құқық бұзушылықтарға қатыса отырып, басқа қылмыстық құқық бұзушылықтар жасағаны үшін жауапкершілік туралы заңнаманы

қолдануының кейбір мәселелері туралы» *Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2001 жылғы 21 маусым N 2 нормативтік қаулысына сәйкес* «Банданың міндетті белгісі - оның қарулануы болып табылады, демек бандаға қатысушылардың қолында зауытта әзірленген немесе қолдан жасалған атылатын немесе суық қару, қопарғыш құралдар, сондай-ақ газ шығаратын және пневматикалық қарулардың болуы шарт» [3].

Банда мүшелерінің шабуыл кезінде қолданған заттарын қару деп тану туралы мәселені шешу барысында «Жекелеген қару түрлерінің айналымына мемлекеттік бақылау жасау туралы» Қазақстан Республикасының 1998 жылғы 30 желтоқсандағы № 339 Заңының ережелерін басшылыққа алған жөн.

Мүшелерінің ең болмағанда біреуінің қолында қару болған және бұл жөнінде банданың басқа мүшелеріне белгілі болған кез келген жағдайда - банда қаруланған деп танылады.

Қылмысқа қатысушылардың пайдалануға жарамсыз қаруды немесе оның нобайын қолдануы оларды қаруланған деп тануға негіз болып табылмайды.

Қажет болған жағдайда қолданылған заттардың қару болып табылатынын анықтау үшін сараптама тағайындау қажет.

Қарақшылық пен бандитизмге байланысты қылмыстарды саралау кезінде, құқық қорғау органдары жиі белгілі бір қиындықтарға тап болады. Ис-әрекеттің объективті және субъективті жағының негізгі белгілерінің іргелес құрамдармен ұқсастығы, ең алдымен, тергеушілер жұмыс істеуі керек мәселелердің бірі болып табылады. Жаза әділ болуы керек болғандықтан, қылмыс оқиғасын бағалау толық сипатта болуы керек және істің барлық элементтерін ескеруі керек.

Бандитизмде банда мүшелерінде қарудың болуын талап етеді, яғни атыс немесе басқа нысанды, жарылғыш заттарды немесе жарылғыш құрылғыларды сындарлы түрде жеңуге арналған заттар, ал қарақшылық кезінде қарулану белгісі қару ретінде пайдаланылатын заттарды, яғни тұрмыстық немесе басқа мақсаттағы заттарды құра алады. Сонымен қатар, талдау кезінде имитациялық қаруды қолдануға болады. Қарақшылық құрамы жарамсыз қарумен шабуыл жасауы мүмкін, ал бандитизм құрамы жарамсыз қарумен шабуыл жасай алмайды.

Осылайша, бандитизмді қарақшылықтан ажырататын келесі негізгі белгілерді ажыратуға болады:

- Қылмыстың әртүрлі объектілері, яғни құндылықтардың әртүрлі топтары. Қылмыс объектісі - бандитизм кезіндегі қоғамдық қауіпсіздік. Қарақшылықтың құрамы күрделі болып табылады. Мениік қатынастарымен қатар, қарақшылық қосымша объектіге - адам денсаулығына қол сұғады.

- Бандитизмде қару немесе қару ретінде қолданылатын заттар қолданылады. Бандитизм кезінде қару қылмыстың объективті жағының басты белгісі болып табылады.

- Қылмыстың әрекеттің мақсаты. Талдау кезінде қылмыстың әрекеттің мақсаты қылмыстың құрамын құрмайды. Бандитизмнің субъективті жағының міндетті белгісі - азаматтарға немесе ұйымдарға шабуыл жасаудың мақсаты.

Қылмысты жасау үшін екі немесе одан да көп адамның жалпы күші біріктірілген және бірге қатысушылардың әрқайсының әрекеті басқа бірге қатысушылардың әрекет жасауы үшін қажетті шарт болып табылған және рөлдердің алдын ала бөлінуіне сәйкес барлық бірге қатысушылардың әрекетінен туындаған ортақ қылмыстық нәтижемен себепті байланыста болған жағдайларда «топ болып алдын ала сөз байласып» қылмыстық құқық бұзушылық жасау белгісі бойынша сараланады. Мұндай жағдайларда қылмыстық құқық бұзушылыққа екі және одан да көп орындаушылардың қатысуы міндетті емес, басқа түрдегі бірдей қатысушылар болғанда бір орындаушы жеткілікті.

Ұйымдастырушының, айдап салушының немесе көмектесушінің жауаптылығы, олар бір мезгілде қылмысты орындаушылар болған жағдайларды қоспағанда, Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 28-бабына сілтеме жасалып, осы қылмыстық құқық

бұзушылық үшін жазаны көздейтін Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің тиісті бабы бойынша туындайды.

Қылмысты бірге жасаушылармен алдын ала сөз байласпаған, алайда оны басқа адамдар жасауы барысында соларға қосылған және тікелей қатысқан адам өзі жасаған нақты әрекеттер үшін қылмысты орындаушы ретінде жауапты болуға тиіс.

Қылмыстық құқық бұзушылық, егер оны ұйымдасқан топ, қылмыстық ұйым, қылмыстық қоғамдастық, трансұлттық қылмыстық ұйым, трансұлттық қылмыстық қоғамдастық, террористік топ, экстремистік топ, банда немесе заңсыз әскерилендірілген құралым жасаса, қылмыстық топ жасаған белгі бойынша саралануы мүмкін [3].

Банданы немесе басқа қылмыстық топты құру деп кез келген белсенді де мақсатты іс-әрекеттерді жасаудың нәтижесінде аталған ұйымдасқан топтар мен сыбайластықтың шын мәнісінде құрылуын түсіну қажет. Бұл әрекеттер қатысушыларды, қаруларды, оқ-дәрілерді, байланыс құралдарын, құжаттарды, көлік құралдары мен өзге де материалдық құралдарды іздеу, құрылымдар мен қылмыстық жоспарларды дайындау, адамдарды арбау және т.б. түрде болуы мүмкін.

Банданы немесе басқа қылмыстық топты құру қандай да бір қылмыстың жоспарланғанына немесе жасалғанына қарамастан қылмыстың аяқталған құрамы болып табылады. Аталған қылмыстық құрылымдарды құру үрдісінің өзін оларды құруға дайындалу деп қарастыру қажет [4, 189].

Егер де осы құрылымдарды ауыр немесе ерекше ауыр нақтылы қылмысты (мысалы, кісі өлтіру) жасау үшін құрудың ойластырылғаны анықталған болса, онда адамдардың іс-әрекеттері осы қылмысты жасау үшін де дайындалу деп дәрежеленуі қажет.

Бандаға немесе басқа қылмыстық топқа басшылық жасау деп олардың қылмыстық іс-әрекеттерін жоспарлауға, материалдық қамтамасыз етуге және ұйымдастыруға байланысты, сондай-ақ аталған құрылымдардың нақтылы қылмыстық құқық бұзушылықтарға дайындалуға және оларды жасауға байланысты шешімдерді қабылдауы деп түсіну қажет.

Бандаға немесе басқа қылмыстық топқа бір немесе бірнеше адам басшылық жасауы мүмкін.

Көптеген ұқсас белгілерде бандитизм мен қарақшылық бар («Теңіз қарақшылығы»). Алайда, егер кез-келген аумақ топпен қылмыс жасайтын орын бола алса, онда қарақшылық тек теңізде немесе өзенде мүмкін болады. Сонымен қатар, бандитизм қылмыс тақырыбымен шектелмейді, қарақшылыққа тек теңіз немесе өзен кемесіне қатысты рұқсат етіледі.

Азаматтарға немесе ұйымдарға шабуыл жасау мақсатында ғана құрылған бандалардан айырмашылығы, заңсыз қарулы құрылымдар басқа мақсаттар үшін құрылуы мүмкін: объектілерді қорғау, қоғамдық тәртіпті сақтау және т.б.

Бандитизм мен терроризмнің аражігін ажырату жасалған қылмыстың мақсаты бойынша жүргізілуі тиіс. Банданың мақсаты-негізінен материалдық пайда алу мақсатында шабуыл жасау. Кез келген терроризм актісінің мақсаты - азаматтар мен ресми органдарда қорқыныш, абыржу, дүрбелең сезімін тудыру, оларды белгілі бір әрекеттерді жасауға мәжбүрлеу немесе террористердің пайдасына олардан бас тарту.

Қылмыстық қоғамдастық (қылмыстық ұйым), бандадан айырмашылығы, қолданыстағы заңнамаға сәйкес ұйымшылдық пен ұйымшылдықтың жоғары деңгейімен сипатталады.

Бандитизм мен жаппай тәртіпсіздіктердің аражігін ажырату кезінде барлық тәртіпсіздіктерге қатысушылардың іс-әрекеттерінде бандитизмге қажетті белгі - топтың тұрақтылығы жоқ екенін ескеру қажет. Әдетте бұл кездейсоқ жиналған адамдар, олардың қылмыстық әрекеттері алдын-ала жасалған жоспармен байланысты емес, ал егер жоспар жасалса, онда тек тәртіпсіздіктер кезінде олар рөлдерді бөлу туралы келісімге келмейді.

Банда немесе ұйымдасқан қылмыстық топ басшысыз да болуы мүмкін. Адам саны аз ұйымдасқан қылмыстық топтың немесе банданың өз орталарынан басшы шығармай-ақ қылмыстық әрекеттерге қатысты мәселелерді бірлесе шешуін және, әдетте, олардың қылмыстарды бірлесе жасауын осындай жағдайларға жатқызған жөн.

Соттар істің барлық мән-жайы мен сотталушы адам туралы мәліметтерді, олардың қылмыстық топты ұйымдастырудағы рөлі мен оның қылмыстық қызметіне қатысу дәрежесін, банданың шабуыл жасауының нәтижесінде туындаған салдардың ауырлығын және жазаны тағайындау кезінде мәні бар басқа да мән-жайларды мұқият анықтап және ескеріп отырулары қажет.

Ұйымдасқан қылмыстық әрекетке қарсы іс-қимыл жасау мақсатында қоғамдық тәртіпті, құқықтық тәртіпті және мемлекеттік және басқа мекемелердің қалыпты жұмыс істеуін қалпына келтіруге, қылмыскерлерді ұстауға немесе жоюға бағытталған жедел-ізвестіру, тергеу, режимдік сипаттағы іс-шаралар кешенін және күштік іс-қимылдарды жүзеге асыру қажет. Алдын ала тергеу органдары мен жедел-ізвестіру қызметін жүзеге асыратын органдардың өзара іс-қимылы, куәларды, жәбірленушілерді және процестің өзге де қатысушыларын қорғауды алдын ала қамтамасыз ету, тергеуге қарсы іс-қимылды еңсеру үшін күштер мен қаражат бөлу міндетті болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Оспан, А.К. қауіпті жағдайда қалдырудың түсінігі мен мәні және оның біліктілік мәселелері / А. К. Оспан. - Мәтін: тікелей // Жас ғалым. — 2018. — № 11 (197). — Б.235-238.
2. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі Қазақстан Республикасының Кодексі 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V ҚРЗ. // https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226/k14226_.htm
3. Соттардың бандитизм және қылмыстық құқық бұзушылықтарға қатыса отырып, басқа қылмыстық құқық бұзушылықтар жасағаны үшін жауапкершілік туралы заңнаманы қолдануының кейбір мәселелері туралы Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының нормативтік қаулысы 2001 жылғы 21 маусым N 2. // https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P01000002S_
4. Комментарий к Уголовному кодексу Республики Казахстан / под ред. С.М. Рахметова, И.И. Рогова. – Алматы: ТОО «Издательство «Норма – К», 2016. - С.170 - 218.

УДК 328.185

СТУДЕНТ ЖАСТАРДЫҢ СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚҚА ҚАРСЫ МӘДЕНИЕТТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ОРНЫ

Э.И. Куккузова, заң магистрі, аға оқытушы

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті КеАҚ, Атырау қ.

Резюме: В данной статье рассматриваются вопросы борьбы с коррупцией среди молодежи. Актуальность борьбы с коррупцией заключается в том, что она должна носить комплексный характер. Необходимы консолидированные усилия не только государства, но и всего гражданского общества во всех регионах страны.

Ключевые слова: коррупция, молодежь, закон, программа, сознательное поколение

Resume: In this article is considered questions of fight against corruption among youngsters. Relevance of fight against corruption is that it has to have complex character. The consolidated efforts not only the states, but also all civil society in all regions of the country are necessary.

Key words: corruption, youth, law, program, conscious generation

Қазақстанның тұңғыш президенті Н.Ә. Назарбаев «Қазақстан -2050» қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты атты Жолдауында: Сыбайлас жемқорлық – тек заң бұзушылық ғана емес, ол мемлекеттің тиімділігіне деген сенімді сейілтеді және ұлттық қауіпсіздігімізге тікелей қауіп болып табылады» деп атап өткен болатын.

Егеменді елімізде сыбайлас жемқорлыққа қарсы көптеген іс-шаралар атқарылуда. Қазақстан ТМД елдерінің ішінде бірінші болып 1998 жылы 2 шілдеде «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес туралы» арнайы Заңын қабылдады, кешенді мемлекеттік бағдарламалар жасалды, өмірдің талабына сай оларға күрделі өзгерістер мен толықтырулар енгізіліп отырды. 2011 жылдың 31 наурызында «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы әрекеттер жөніндегі 2011-2015 жылдарға арналған Үкіметтің салалық Бағдарламасы» қабылданған болатын. Осы кезеңде елімізде жемқорлықтың алдын алуға бағытталған нормативтік актілер кері қаралды.

Аталған бағдарламаның жалғасы ретінде келесі кезеңге көштік - Мемлекет басшысының тапсырмасы бойынша Нұр-Отан партиясымен 2015-2025 жылдарға арналған Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс қимыл бағдарламасы әзірленіп, қабылданып жария етілді.

Сыбайлас жемқорлық қазіргі кезеңнің ең қауіпті жағдаяттарының бірі. Бұл қауіпті дертпен күресу үшін әрбір қазақстандық барынша атсалысуы керек. Ол үшін барша халықтың ерік жігері, сондай-ақ еліміздегі әрбір азаматтың түбегейлі ой ұстанымы қажет. Осы жемқорлықпен күресу жолдарын түсіндіруде, оның еліміздің экономикасы мен әл-ауқатына тигізер залалы жайлы жастар арасында құқық қорғау органдарының өкілдерімен жиі кездесулер өткізіліп, «Жастар сыбайлас жемқорлыққа қарсы» атты түрлі іс-шаралар атқарылып келеді.

Сыбайлас жемқорлық әлеуметтік-экономикалық дамуын, нарықтық экономиканы құруда инвестицияларды тарту кезеңіне тежеу болады және демократиялық мемлекеттің саяси және қоғамдық институттарына кері әсер ететін, елдің даму болашағына айтарлықтай қауіп төндіретін құбылыс ретінде танымал/1/.

Уақыт өте келе, еліміздің құқықтық базасын жаңарту бойынша заң шығарушы билік органы көптеген жұмыстар атқарды, соның бірі - 2015 жылы 18 қарашада «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы» Қазақстан Республикасының Заңы қабылданды. Бұл заңның қабылдануы уақыттың талабы ретінде қарастырылды. Әрі аталған заң актісі Сыбайлас жемқорлықпен күресудің саясатын жүргізудегі кезеңге өтудің жалғасы болып саналды /2/.

Бұл заңның қабылдануымен қатар, өмірге жаңа форматтағы заң қабылданды, бұл заң мемлекеттік қызмет саласын қамтуға негізделген. 2015 жылы 23 қарашада «Мемлекеттік қызмет туралы» Қазақстан Республикасының жаңа Заңы қабылданған еді.

Бұл екі заң – болашақ жастардың өміріндегі жат қылыққа, жемқорлық әрекеттерге жол бермеуіне негіз болатын, оған төзбеушілік қағидатын қалыптастыратын бастама ретінде қарастырылды.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы әрекеттер бойынша шараларды жетілдіру, студенттер арасында сыбайлас жемқорлыққа қарсы тәртіп пен бекітілген заңды сақтауды қадағалау, жастарды сыбайлас жемқорлыққа қарсы әрекет рухында тәрбиелеу қажет.

Жоғары білім беру жүйесінде жемқорлықты түп-тамырымен жоюға ат салысу – жоғары білікті мамандарды дайындауда бәсекелестікке қабілетті білімді қалыптастырудың ең негізгі міндетінің бірі болы табылады.

Сыбайлас жемқорлықтың алдын алу – халқымыз бен мемлекетіміздің негізгі құндылығы болып табылатын Тәуелсіздігімізді нығайтудың басты талабы. Сол себептен, қоғамда сыбайлас жемқорлыққа қарсы көзқарас пен құқықтық сана қалыптастыру қажет және де сыбайлас жемқорлық көріністерін жоюда, шешуші және соңғы сөз ЖАСТАР тарапынан болуы керек! Сыбайлас жемқорлыққа қарсы жүйелі күрестің идеялық негізін «Заңның үстемдігі», «Әділеттілік», «Отбасы және дәстүр» сынды әмбебап құндылықтар – құрауы тиіс деп есептейміз.

Алдағы уақытта да жастар тарапынан осы мәселеге қатысты құнды ұсыныстар қабылданып, соның аясында түрлі іс шаралар ұйымдастыру мәселесі басты назарда тұр. Бастысы жастардың бүгінгі таңдағы ең өзекті мәселенің шешімін табуына атсалысып, белсенділік танытуы құптарлық-ақ.

Атырау өңірі бойынша жастардың «Жемқорлықты тоқтатайық» деп аталатын жастар арасында жемқорлыққа қарсы күрес тақырыбындағы дөңгелек үстелде Үндеуі тыңдалды.

«Әділетті, адал болайық!», «Ар-ожданыңды сақта!», «Ар және абырой өз қолыңда!» тақырыптары бойынша диспуттар ұйымдастырылды. Сонымен қатар «Параны беруші, пара алушы және заң» тақырыбында дөңгелек үстел және он-лайн режимінде «Жемқорлық залалы», «Жемқорлыққа жол жоқ!» тақырыптары бойынша интерактивтік ашық сабақтар өткізілуде /3/.

Қазақстан Республикасының 2015-2025 жылдарға арналған Сыбайлас жемқорлыққа қарсы стратегиясының бағыттарын түсіндіру мақсатында Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университетінде 2014, 2015 жж ҚР Мемлекеттік қызмет істері және сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл агенттігінің Атырау облысы бойынша департамент басшысы М.М.Ахметжановтың, 2016, 2017жж «Түрлі әлеуметтік топтарда сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениетті қалыптастыру» оқыту курсы бағдарламасының орындалысын жүзеге асыру үшін облыс көлеміндегі ЖОО студенттеріне түсіндіру шаралары туралы, сыбайлас жемқорлықпен күресу және алдын алу бағытындағы жұмыстары туралы Қазақстан Республикасының Мемлекеттік қызмет істері және сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл агенттігінің Атырау облысы бойынша департаментінің бөлім басшысы Алмаз Кәрімжанұлы Кәрімжановпен студенттердің кездесулері өткізілді.

2017 жылдың қазан айында, 2018 жылдың ақпан айында Қазақстан Республикасы Мемлекеттік қызмет істері және сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл агенттігінің Атырау облысы бойынша департамент басшысы Жұмағұлов Тоқтамыс Қадосұлы университеттің студент-жастарымен кездесу ұйымдастырып, студенттердің қойған сұрақтарына жауап берді. Студенттер тарапынан белсенділік танытылды. Бұндай кездесулер әр жартыжылдықта өтіп отырады /4/.

Университетімізде сыбайлас жемқорлықтың алдын-алу, білім ордасында оны мүлде болдырмау үшін жүйелі жұмыстар жүргізілуде. Атап айтар болсақ, «Сен өз құқығыңды білесің бе?», «Оқытушылар студенттер көзімен» тақырыбында сауалнама жүргізіледі, «Жемқорлыққа жол жоқ!», «Таза сессия» атты акциялар өткізіледі, және оны өткізу үшін арнайы штаб құрылды. Емтиханды ұйымдастыру, қабылдау ережелерін түсіндіру мақсатында және ПОҚ мен қызметкерлер тарапынан этикалық нормаларды бұзу бойынша арыздарды қабылдау үшін қоғамдық қабылдау жұмыс істейді. Сонымен қатар, университетте сенім телефондары, университет басшылығының ғаламтор желісіндегі Facebook, Instagramm, Telegramm беттеріндегі ашық парақшалары, сенім жәшіктері, емтихандық сессия кезінде құрылатын арнайы жұмыс тобы, университеттің академиялық блогы - академиялық мәселелер жөніндегі проректор, Тіркеу офісі, университеттің комплаенс офицері, АКТ әзірлеу және дамыту бөлімі, ІТ және техникалық қызмет көрсету бөлімі жұмыс жасайды.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылдың 2015-2025 жылдарға арналған бағдарламасының 36 индикаторларының бірі – «Құқық негіздері» пәніне Сыбайлас жемқорлыққа қарсы тақырыбын мазмұнның 15 пайызынан кем емес мөлшерінде енгізу қарастырылып, техникалық және кәсіби, жоғары білім деңгейлерінің типтік оқу бағдарламаларына қосылды.

«Сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениетті қалыптастыру негіздері» атты арнайы оқу курсы университеттің барлық мамандықтары бойынша 1 курс, кейін 2 курс студенттеріне арналып бір семестр ішінде дәріс оқытылып келеді. Бұл да «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы 2015-2025 жж арналған бағдарлама»-ның бір тапсырмасы болатын.

2014 жылдың 26 желтоқсанында Қазақстан Республикасының 2015-2025 жылдарға арналған Сыбайлас жемқорлыққа қарсы жаңа стратегиясы бекітілді.

Стратегияның мақсаты мемлекеттің сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясатының тиімділігін арттыру және сыбайлас жемқорлыққа қарсы қозғалысқа кез-келген жемқорлықтың туындауына «нөлдік» төзімділік таныту атмосферасын құру жолын қолдану арқылы барлық қоғамды тарту, сондай-ақ Қазақстанда сыбайлас жемқорлық деңгейін төмендету болып табылады.

Осы бағыттар шеңберінде «сыбайлас жемқорлық» ұғымын қайта қарастыруға және жемқорлық құқықбұзушылықтар арасына нақты шек қоюға, мемлекет тіршілігіне азаматтық

бақылау жүйесін құру және енгізуге мүмкіндік беретін, сондай-ақ азаматтардың көпшілік ақпаратқа еркін рұқсат алуын қамтамасыз ететін «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылдар туралы», «Қоғамдық бақылау туралы», «Көпшілік ақпаратқа рұқсат туралы» жаңа заңдары дайындалып, қабылданатын болады.

Қазақстан Республикасының сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясатының 2022-2026 жылдарға арналған тұжырымдамасы

Өскелең ұрпаққа ерекше назар аударылған. Оқу пәндерінде сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениетті қалыптастыру бойынша өтпелі тақырыптар қамтылған.

А.Раджапов «Сыбайлас жемқорлықпен қауқарлы күрес қажет» атты жазған еңбегінде жастардың бойында сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениет қалыптасуы үшін жастарымыз сыбайлас жемқорлықты елдің дамуын тежейтін аса қауіпті қоғамдық дерт деп тануы тиіс деген болатын.

Дамыған елдерде сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясатты іске асыру барысында сыбайлас жемқорлықты рухани жағынан қабылдамауға мән беріледі. Сондықтан сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениеттің қалыптастырылуын оқу орындарынан бастағанымыз дұрыс. Жас ұрпақты сыбайлас жемқорлыққа қарсы мүлдем төзбеушілікке тәрбиелеуіміз керек. Қазіргі таңда жемқорлықтың белгілері анықталған кез келген құқықбұзушылықтың түрлерін жоюға Қазақстан азаматтарының құқықтық санасын арттыру бойынша іс-шаралар орындалуда. Себебі, олар сыбайлас жемқорлыққа қарсы білімінің болмауына байланысты абайсызда сыбайлас жемқорлықтың қатысушылары болып қалуы да мүмкін. Қазір барлық мемлекеттік органдарда сенім телефондары орнатылып, қызметін көрсетіп жатыр /5/.

Қазақстан Республикасы бойынша барлық оқу орындарында жемқорлыққа қарсы іс-қимыл шаралары өткізіліп жатыр. Атырау қаласында да мұндай шаралар жиі өткізіліп тұрады. Халел Досмұхамедов атындағы Атырау университеті басшылығының қолдауымен белсенді студенттердің тарапынан «Саналы ұрпақ» жобасы 2018 жылдың қараша айында қолға алынып, №4 оқу ғимаратында орналасқан «I Spase» орталығында тұсаукесері жасалып, ашылды. Атырау қаласы әкімдігінің өкілдері және Атырау облысы бойынша Мемлекеттік қызмет істері және сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл департаментінің басышысы мен өкілдері қатысып, университет жастарының бұл бастамасына қолдау артып, алдағы уақытта жұмыстарына сәттілік тілеген еді. Қазіргі таңда жастар арасындағы әртүрлі деңгейдегі іс-шаралар өткізіліп келеді. Университетіміздің белсенді жастары осы идеяны қолға алып «Саналы ұрпақ» сана сезімін қалыптастыруда әр студентке жемқорлық түбі – жауаптылыққа әкелетінін түсіндіруде.

Студенттердің сыбайлас жемқорлыққа қарсы көзқарастарын қалыптастыру мақсатында университетте тұрақты түрде «Таза сессия» штабы жұмыс істейді. Штаб қызметінің негізгі идеясы жастармен кездесулер өткізу және оларға жемқорлыққа қарсы заңнаманы, сыбайлас жемқорлық туралы ұғымды түсіндіру және сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылдар бойынша шараларды жетілдіру, студенттер арасында заңдылық пен жемқорлыққа қарсы тәртіп орнату, сыбайлас жемқорлық құбылыстарына қарсы әрекет ете білуге тәрбиелеу.

Университеттің белсенді студенттері емтихандық сессия кезінде белсене араласып, комиссиямен бірге жұмыс істеуде. Бұл дегеніміз – студенттердің өз көздерімен жұмыстың адалдық қағидатына, жемқорлыққа нөл төзбеушілік қағидатын басшылыққа алып, академиялық шынайылық қағидатын ұстанып, студенттермен жұмыстың ашықтығының дәлелі ретінде танылады. Студент-жастар – сессияның қай түрі болмасын, комиссия құрамымен бірге қатысып, компьютерлік сыныптарда кезекші мен білім алушының арасындағы қарым-қатынасты бейнебақылау арқылы немесе барып көріп тексеруіне мүмкіндіктерге ие болды. Тек сессия кезінде ғана емес, бос білім грантына үміткерлерді қарастыру, комиссия құрамына қатысуы, студенттер үйіне орналасу процесіне де қатысып, бірге жұмыстар атқаруда. Жылдан жылға студенттермен жұмыс істеу – ашықтық, адалдық, академиялық шынайылық қағидатына сүйеніп, оңтайлы жұмыс істеуге өз себебін тигізуде. Студенттер тарапынан келіп түскен ұсыныстар, шағымдар – шұғыл түрде шешілу үшін студенттер бірге жұмылдырылады.

Студенттердің университет жұмысына белсенді араласуы - жемқорлыққа қарсы іс-қимыл шараларын белсенді жүргізуге көмектеседі.

Жастардың алған білімдері оларды өмірде туындаған кез келген жемқорлық атаулымен кездестірмейтіндігіне сенгіміз келеді.

Жастар сыбайлас жемқорлыққа қарсы!

Елдің болашағы – жас ұрпақтың қолында!

Бұл әлеуметтік қауіпті құбылысты болдыртпау, оның алдын алу өзектілігі бірқатар жағдайларға негізделген:

- сыбайлас жемқорлық азаматтардың конституциялық құқықтары мен еркіндіктерінің шындап бұзылуына әсер етеді;

- осы іс-әрекет келтіретін үлкен материалдық және моральдық шығын;

- ерекше беймәлімсіздік – бұл құбылыс туралы толық деректің немесе көрнекі дәлелдің жоқтығы, қылмыстық сотқа тартылатын кінәлі тұлғалардың аздығы және олардың тек бірен-саранына ғана шынайы қылмыстық жаза қолданылуы;

- сыбайлас жемқорлық тек жасырын сипатта ғана емес, сонымен қоса келісімді түрде жасалады, қағида бойынша ол өз артынан шағым тудырмайды, өйткені кінәлі тараптар заңсыз жасалған мәміледен өзара тиімді пайдаға ие болады, делдалдың қатысуы;

- сыбайлас жемқорлық мемлекеттік аппаратқа деген шынайы сенімді жойдырады, оның беделін түсіреді.

Қандай да бір құқықбұзушылық әрекеттердің алдын алу, соны ішінде жемқорлыққа қарсы тұра алатын ең тиімді іс-шараларды ойланып, жан-жақты белгілерін қатыстыра отырып ұйымдастыру мемлекетіміз үшін өте маңызды болып келеді, болашақ – жастардың қолында. Сол себепті осы кеселмен күресу іс-шараларын жастар қолдарына алуы тиіс. Алғашқы кезеңде сыбайлас жемқорлықты болдыртпау бойынша жұмысты жиі өткізу керек, әрі күшейту маңызды болады. Бұл жерде азаматтардың жемқорлық әрекеттеріне ойларын, көзқарастарын мүлдем өзгертуі аса қажетті. Өмір сүріп отырған ортамызда күрделі және қауіпті мәселелерді шешу барысында кімде кім тыс қалмауы тиіс деп ойлаймыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. 2015-2025 жылдарға арналған Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл бағдарламасы. 13 қараша 2014 жылы

2. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы ҚР Заңы. 2015 жылы 18 қараша

3. Жастар сыбайлас жемқорлыққа қарсы. [Электрондық ресурс] <https://akimzyrian.gov.kz> сайтынан алынған материал

4. Факультет қабырғасында өткізілген іс-шаралар туралы. [Электрондық ресурс] <https://atgu.kz> сайтынан алынған материал

5. А.Раджапов Сыбайлас жемқорлыққа қауқарлы күрес қажет. //Егемен Қазақстан, 5 қаңтар 2018жылы. -1б./ жаңартылып өңделген/.

УДК 342.7

РОЛЬ АДВОКАТУРЫ В РЕАЛИЗАЦИИ КОНСТИТУЦИОННОГО ПРАВА НА КВАЛИФИЦИРОВАННУЮ ЮРИДИЧЕСКУЮ ПОМОЩЬ

М.М. Кулбаева PhD, Атырауский университет имени Х. Досмухамедова, г. Атырау.

Р.Т. Ахмедьяров магистрант 1 курса специальности «Адвокатура и нотариальная деятельность», Атырауский университет имени Х. Досмухамедова, г. Атырау.

***Түйіндеме:** Азаматтық қоғам өзінің институттары арқылы мемлекеттік билікті бақылау арқылы өзін қорғауға шақырылады. Қоғамның мемлекет билігін шектейтін және жеке тұлғаның бостандығын қамтамасыз ететін тетіктері мен функционалдық*

мүмкіндіктері әлі белгісіз. Елімізде жүргізіліп жатқан сот-құқықтық реформалардың заманауи жағдайында адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарын мемлекеттің ғана емес, азаматтық қоғамның да қорғауы өте маңызды орын алады. Осыған байланысты білікті заң көмегіне конституциялық құқық ерекше мәнге ие болады, өйткені Қазақстан Конституциясында бекітілген құқықтардың ешқайсысы білікті заң көмегін алу құқығынсыз тиімді жүзеге асырылмайды

Түйін сөздер: адам құқықтарын қорғау, қорғаушы, конституциялық құқық, білікті заң көмегі, адам құқықтарының кепілі, құқықтық реформа.

Resume: Civil society, through its institutions, is called upon to protect itself by controlling State power. The mechanisms, the functional capabilities that society will use to limit the power of the state and ensure the freedom of the individual remain unclear. In the modern conditions of judicial and legal reforms carried out in the country, the protection of human and civil rights and freedoms is very important not only from the state, but also from civil society. In this regard, the constitutional right to qualified legal assistance is of particular importance, since none of the rights enshrined in the Constitution of Kazakhstan can be effectively implemented without the right to receive qualified legal assistance.

Key words: protection of human rights, lawyer-defender, constitutional rights, qualified legal assistance, guarantee of human rights, legal reform.

Конституция Республики Казахстан в соответствии с общепризнанными принципами международного права нормативно закрепила неотъемлемые права и свободы человека, в том числе право каждого на получение квалифицированной юридической помощи, которое обеспечивается в соответствии с пунктом 3 статьи 13 Конституции [1]. Эта конституционная норма является одной из важнейших норм, составляющих правовой статус человека и гражданина в правовом государстве.

С точки зрения обычного обывателя возникает вопрос, а к кому же именно необходимо обращаться казахстанским гражданам за получением данной помощи? В развитых зарубежных государствах ответ на данный вопрос очевиден - к кому же, как не к адвокату. В нашем государстве все далеко не так просто.

Для нахождения ответа на поставленный вопрос, в первую очередь, следует определить само понятие квалифицированной юридической помощи [2].

Для решения вопроса об отнесении юридической помощи к разряду квалифицированной необходимо выяснить два момента: кто и как оказывает эту помощь [3].

Как отмечается в научных источниках, квалифицированную юридическую помощь может оказать только квалифицированный специалист - лицо, обладающее специальными познаниями в области права, т.е. юрист. Подтверждением наличия у лица специальных познаний в области права, его способности оказывать квалифицированную юридическую помощь могут служить диплом о высшем юридическом образовании [4] и иные документы о юридическом образовании.

Справедливости ради стоит отметить, что каких — либо четких единых требований ко всем лицам, оказывающим квалифицированную юридическую помощь, закон не предъявляет. Лишь в некоторых нормативных документах такие требования сформулированы в отношении отдельных подобную деятельность. К этим лицам относятся адвокаты, нотариусы, и частные судебный исполнители.

Выделим признаки квалифицированной юридической помощи:

- квалифицированная юридическая помощь - это деятельность по оказанию юридических услуг;
- квалифицированная юридическая помощь может оказываться только лицами, имеющими специальные познания в области права;
- квалифицированная юридическая помощь предполагает не просто предоставление юридических услуг специалистом, а оказание именно качественной юридической помощи.

Сами-формальные признаки не являются гарантией получения квалифицированной юридической помощи. Так, хотя наличие юридического образования у лица, оказывающего юридическую помощь гражданам, является обязательным, его недостаточно для оказания

квалифицированной юридической помощи. В этой части законодателью и правоприменительной практике предоставляется возможность с учетом правовой ситуации, отечественного и зарубежного опыта выработать единую позицию в вопросе о критериях, используемых для оценки способности оказывать квалифицированную юридическую помощь по отдельным категориям дел и для защиты определенных категорий лиц. Для этого необходимо в первую очередь провести мониторинг действующего законодательства Казахстана и зарубежных стран об оказании юридической помощи.

Классификацию видов юридической помощи можно проводить по различным основаниям, например, по категориям дел: уголовным, гражданским, административным и т.д. либо по формам ее оказания [6].

Следует отметить, что не всякая юридическая помощь, которая оказывается лицом, имеющим специальные познания в области права, является квалифицированной. Поэтому следует выделить критерий оценки юридической помощи, как квалифицированной. Этот критерий является оценкой качества, грамотности оказываемой помощи. При этом большие трудности возникают при определении показателей, по которым можно судить о том, что помощь была оказана юридически грамотно.

Вероятнее всего, эти показатели должны быть заложены в нормативно-правовых актах, в требованиях к претендентам на оказание юридической помощи (сдача специального экзамена, включающего не только теоретические, но и практические вопросы, стажировка, опыт работы и т.д.). Если этого нет, то вряд ли оказываемая субъектами, имеющими специальные познания в области права (выпускниками ВУЗов) юридическая помощь будет квалифицированной, тем более, что качество высшего образования в стране (не только юридического) оставляет желать лучшего.

Вопрос качества оказания юридической помощи в настоящее время стоит очень остро. Рынок юридических услуг (здесь имеются в виду все возможные формы услуг) становится все более эффективным и разнообразным. В этой части возникает стремление «допустить» всех желающих к их оказанию. Это позволило бы создать достаточно большой рынок по оказанию услуг данного рода, благодаря чему любой гражданин мог бы свободно осуществлять выбор защитника, способствовало бы пресечению возможности превращения ныне практикующих адвокатов в своеобразное замкнутое элитарное сословие и этот демократический элемент оживил бы и ускорил дальнейшее развитие рынка юридических услуг.

Другим доводом против ограничений допуска лиц к осуществлению защиты является утверждение о том, что не всегда адвокаты оказывают именно квалифицированную юридическую помощь. Здесь налицо имеет место лишь фактор контроля адвокатского сообщества за качеством оказываемых услуг. Но с другой это свидетельствует о том, что чем больше лиц допускается к деятельности по оказанию юридических услуг, тем менее эффективным будет контроль за качеством услуг и вопрос о понятии квалифицированной правовой помощи в данном случае остается открытым. Отсутствие должного контроля позволяет утверждать, что допуск всех желающих к оказанию правовой помощи ухудшит качество данных юридических услуг.

Правовое регулирование обеспечения права на оказание квалифицированной юридической помощи, как одной из ключевых сфер деятельности государства должно охватывать весь комплекс связанных с ней вопросов: правовую сферу, социально-экономическую сферу, национальные интересы, систему обеспечения национальной и социальной безопасности, объекты национальной и социальной безопасности и субъекты ее обеспечения, принципы обеспечения социальной безопасности и др.

Уже сегодня право на квалифицированную юридическую помощь должно рассматриваться не просто, как декларируемая цель государства, а как важнейшая гарантия юридической безопасности государства. Например, российский ученый Л.Ю. Грудцына обращает внимание на то обстоятельство, что конституция России содержит упоминания о безопасности экологической (ст. 72), безопасности людей (ст. 98), безопасности государственной (ст. 114) [7]. Понятие юридической безопасности характеризует собой некую философию существования живого, его жизнедеятельности и развития. Оно отражает не только специфические признаки безопасности в

конкретной специфической (правовой) сфере деятельности, но и включает в себя то общее, типическое, устойчивое, что характерно для всех областей жизнедеятельности человека и общества. Юридическая безопасность - это состояние правовой защищенности жизненно важных интересов личности (общества и государства) от внешних и внутренних угроз, к которым относятся: пробелы правового регулирования права на квалифицированную юридическую помощь, судебная волокита, недоступность юридической помощи, высокая стоимость оказываемых юридических услуг, коррупция и др.

Нельзя обойти стороной и обеспечение гарантий обеспечения юридической безопасности. В первую очередь, это деятельность государства по нормализации функционирования всех правоохранительной системы, контроль за соблюдением законности. Во вторых, создание нравственных и психологических условий развития общества. К специальным гарантиям обеспечения юридической безопасности можно отнести:

- меры надзора и контроля за состоянием законности; эффективность мер юридической ответственности, применяемых к правонарушителю;

- меры по совершенствованию действующего законодательства; меры по профилактике нарушений законности; меры по выявлению нарушений.

В работе В.В. Гошуляка [8], посвященной сравнительному анализу адвокатуры, прокуратуры и нотариата, исследуются проблемы, касающиеся адвокатуры и адвокатской деятельности, а право на квалифицированную помощь находится за пределами этих исследований. Недостаток исследований права на квалифицированную юридическую помощь и смежного с ним права об адвокатуре (адвокатского права) привел к тому, что в научной литературе не выработано даже само понятие данного права. Кроме того, сегодня нет официального разъяснения квалифицированной юридической помощи, в том числе в Конституции, где это право зафиксировано.

Некоторые исследователи под конституционным правом граждан на получение квалифицированной юридической помощи понимают право граждан на обращение к адвокату, нотариусу, юристу, государственному, муниципальному или иному органу за получением юридической консультации, за защитой нарушенных прав, за юридическим закреплением субъективных прав и предупреждением их возможного нарушения в будущем".

В научных исследованиях имеются и другие определения этого права. Так, например, Манафов А.Г. сводит «право на получение квалифицированной юридической помощи к обладанию человеком социальным благом - юридическими знаниями, умениями и навыками, позволяющими ему эффективно защищать и отстаивать свои интересы» [9].

Определенный интерес вызывает мнение В.Л. Кудрявцева, который сводит понятия «квалифицированной юридической помощи» и «права на получение квалифицированной юридической помощи» преимущественно к сфере деятельности адвокатов. В частности, под квалифицированной юридической помощью он понимает деятельность адвоката или иного лица, способного, по мнению обратившегося, оказать квалифицированную юридическую помощь, за исключением случаев, предусмотренных законом, когда такая помощь может быть оказана только адвокатом либо наряду с ним [10]. С данным мнением следует согласиться лишь отчасти, поскольку мнение обратившегося не является безусловным критерием качества оказываемой юридической помощи.

Достаточно удачным следует считать позицию Н.Р. Мухудиновой, которая определяет квалифицированную юридическую помощь, как деятельность уполномоченных на то законом субъектов, осуществляемая в установленном законом порядке с использованием своевременно, надлежащих правовых средств, которые соразмерны процессуальным обстоятельствам и требованиям закона и необходимы в целях содействия в реализации, защите прав, свобод и законных интересов каждого, восстановления нарушенных прав, предотвращения незаконного, необоснованного ограничения прав, свобод и законных интересов [11]. В то же время автор не делает конкретизации субъектов оказания такой помощи, а проводит отсылку на законодательство.

Неправильным было бы утверждение, что только адвокаты, являющиеся членами адвокатских палат (существующая сейчас официальная форма адвокатуры) выполняют функцию оказания юридической помощи. Этим занимаются также юридические службы, имеющиеся на

многих предприятиях, в учреждениях, организациях и т.д., профсоюзные и правозащитные организации и объединения. Часть потребностей в юридической помощи юридического характера обеспечивают нотариусы, а также патентные поверенные. К данным лицам и организациям особых претензий, как правило, не возникает.

Перейдем теперь к практической стороне дела по оказанию квалифицированной юридической помощи.

Хочется отметить, что на сегодняшний момент в стране сложилась такая ситуация, в условиях которой законом «дозволено» оказывать многие юридические услуги также различным частнопрактикующим юристам, юридическим фирмам, агентствам, центрам и т.д. (не входящих в состав адвокатских палат). Вызывает серьезное опасение то обстоятельство, что оказываемая данными фирмами и работающими в одиночку юристами юридическая помощь является именно квалифицированной.

Основным и пожалуй, единственным отличием юридических консультантов от адвокатов то, что юридические консультанты не могут участвовать в качестве защитников по уголовным делам.

Оценивая профессиональные возможности адвокатов и юридических консультантов, отметим, что они существенно отличны, и в сторону адвокатов и в сторону лицензиатов.

В первую очередь адвокат обладает специальным иммунитетом (он не может быть допрошен в качестве свидетеля об обстоятельствах, которые стали ему известны в связи с исполнением им обязанностей защитника или представителя), адвокат обязан хранить адвокатскую тайну, он должен быть образцом моральной чистоты и безукоризненного поведения, постоянно совершенствовать свои знания и повышать свою квалификацию.

Юридический консультант же напротив, не обладает правовым иммунитетом, не обязан соблюдать конфиденциальность и хранить тайну клиента, не должен быть образцом моральной чистоты и безукоризненного поведения.

За ненадлежащее выполнение обязанностей защитника адвокат подвергается дисциплинарному взысканию, вплоть до прекращения статуса адвоката. Дисциплинарная ответственность юридических консультантов не предусмотрена.

Возвращаясь к рассматриваемому вопросу, можно с уверенностью констатировать, что квалифицированную юридическую помощь населению могут и должны оказывать только юристы-профессионалы, которыми сегодня в преобладающем большинстве являются адвокаты.

Список использованной литературы:

1. Конституция Республики Казахстан от 30.08.1995 г. (с изменениями и дополнениями по состоянию на 19.09.2022 г.) // online.zakon.kz
2. Закон Республики Казахстан от 5 июля 2018 года «Об адвокатской деятельности и юридической помощи» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 01.07.2023 г.). // online.zakon.kz
3. Мельниченко Р.Г. Минимальные стандарты квалифицированной юридической помощи//Актуальные проблемы современной юридической науки (некоторые аспекты): Сборник научных статей. -Волгоград, 1999.
4. Подольный Н.А. Право на квалифицированную юридическую помощь в уголовном судопроизводстве // Адвокатская практика. 2005. № 4. С. 37.
5. Невская О.В. Что такое квалифицированная юридическая помощь? // Адвокат, №11,2004. С. 37-38.
6. Алексеева Л.Б., Жуйков В.М., Лукашук И.И. Международные нормы о правах человека и применение их судами Российской Федерации. Практическое пособие. - М., 1996. — С. 193.
7. Грудцына Л.Ю. Адвокатура в России: Учсбн. пособ. - М.: Изд-во «Эксмо». - М, 2005. - С. 84.
8. Гошуляк В.В. Прокуратура, адвокатура, нотариат в конституционном праве России. - М.: Альфа-М, 2005. С.

9. Манафов А.Г. Конституционное право на квалифицированную юридическую помощь в Российской Федерации: Автореф. дне...канд. горид. наук. М., 2002. С. 6.

10. Кудрявцев В.Л. Конституционно-правовые основы института квалифицированной юридической помощи в российском уголовном судопроизводстве. - М.: Издательство «Юрлитинформ», 2007.- С. 32.

11. Мухудинова П.Р. Обеспечение конституционного права каждого на получение квалифицированной юридической помощи в российском уголовном процессе: Автореф. ..канд. юрид. наук. - Ижевск, 2005. - С. 8.

УДК 343.13

ОБЕСПЕЧЕНИЕ КОНСТИТУЦИОННЫХ ПРАВ И СВОБОД ПОДОЗРЕВАЕМОГО ПРИ ПРИМЕНЕНИИ К НЕМУ СОДЕРЖАНИЯ ПОД СТРАЖЕЙ В КАЧЕСТВЕ МЕРЫ ПРЕСЕЧЕНИЯ

М.М. Кулбаева PhD, и.о. ассоциированный профессор
Атырауский университет им.Х. Досмухамедова, г. Атырау.

Резюме: Мақалада авторлар тергеу сотының адам құқықтары мен бостандықтарының кепілдіктерін сақтау призмасы арқылы қамауда ұстау түріндегі бұлтартпау шарасын санкциялаудың қолданыстағы тетігін талдады. Күдіктінің жеке басына тиіспеушілік құқығын шектеу кезінде оның конституциялық құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз ету бойынша сот бақылауының бірқатар артықшылықтары мен жекелеген кемшіліктеріне, сотқа дейінгі тергеп-тексеру сатысында ілесе өзге де құқықтық шектеулерге назар аударылады.

Түйін сөздер: қылмыстық процесс, сотқа дейінгі тергеу, сот бақылауы, тергеу судьясы, жеке адамның бостандығы мен қол сұғылмаушылық құқығы, бұлтартпау шаралары, күзетпен ұстау.

Resume: In the article, the authors analyze the current mechanism of authorization by the investigative court of a preventive measure in the form of detention through the prism of observance of guarantees of human rights and freedoms. Attention is focused on a number of advantages and certain disadvantages of judicial control to ensure the constitutional rights and freedoms of a suspect when restricting his right to personal integrity, and other accompanying legal restrictions at the stage of pre-trial investigation.

Keywords: criminal procedure, pre-trial investigation, judicial control, investigative judge, right to freedom and inviolability of the person, preventive measures, detention.

Статья 1 Конституции РК провозглашает Республику Казахстан государством, высшими ценностями которого являются жизнь, права и свободы человека [1]. За годы суверенитета наша страна ратифицировала практически все ключевые международно-правовые документы в области прав человека, а многие нормы из них имплементировала в национальное законодательство. Ряд их положений стали фундаментом государственной политики демократизации и гуманизации уголовного процесса.

После непростых дискуссий среди учёных и практиков в области юриспруденции Законом от 5 июля 2008 года № 65-IV «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты РК по вопросам применения мер пресечения в виде ареста, домашнего ареста» в Уголовно-процессуальный кодекс РК (УПК) были впервые введены статьи и нормы, согласно которым полномочия по санкционированию ареста передавались от прокуратур суду. Подобная реформа УПК РК явилась первым и большим шагом по внедрению в национальное законодательство процедуры Habeas corpus act на примере самой строгой меры уголовно-процессуального пресечения.

Далее Концепция правовой политики страны на период с 2010 до 2020 года заложила идею дальнейшего реформирования уголовного судопроизводства, усиления состязательности и равноправия сторон при досудебном расследовании, расширении границ судебного контроля за решениями и действиями органов досудебного расследования и прокурора [2]. Итогом реализации вышеуказанных положений Концепции стало введение в уголовный процесс нового независимого участника - следственного судьи, в дальнейшем наделение его полномочиями по санкционированию мер процессуального принуждения и принудительных следственных действий, существенно ограничивающих конституционные права и свободы личности в уголовном судопроизводстве.

Содержание под стражей является наиболее строгой мерой пресечения, имеет жесткий изоляционный характер, который значительно ограничивает, стесняет права и свободы подозреваемого.

Согласно статье 4 Закона РК от 30 марта 1999 года № 353-І «О порядке и условиях содержания лиц в специальных учреждениях, специальных помещениях, обеспечивающих временную изоляцию от общества», содержание под стражей должно осуществляться согласно принципам законности, равенства всех перед законом, гуманизма, презумпции невиновности, а также нормами международного права и не должно сопровождаться действиями, которые имеют цель причинения физического или нравственного страдания подозреваемым и обвиняемым в совершении преступлений, содержащимся в специальных учреждениях. [3].

За последние несколько лет уголовно-процессуальное законодательство Республики Казахстан претерпело ряд серьезных изменений в области обеспечения прав подозреваемого при избрании, санкционировании и применении меры пресечения в виде содержания под стражей.

Во-первых, дифференцированы предшествующие содержанию под стражу сроки задержания подозреваемых без санкции суда с 72 часов до 48 часов, а для несовершеннолетних до 24 часов, а по наиболее опасным для общества преступлениям и ввиду других объективных обстоятельств срок задержания оставлен до 72 часов. Сокращение сроков задержания, безусловно, можно считать позитивной тенденцией приближения закона к международным стандартам, гарантиями соблюдения законности и обоснованности каждого факта задержания как первого этапа ограничения личной свободы до ареста.

С позиции международного права каждый задержанный обладает правом участвовать в судебном заседании для оценки законности и обоснованности его задержания, а судья (следственный судья) несет обязанность проверки данного процессуального решения. На наш взгляд, главное предназначение следственного судьи состоит в реализации именно этой контрольной функции, а только затем в определении формы уголовно-процессуального принуждения подозреваемого к надлежащему поведению.

На сегодня в Республике Казахстан право предстать перед следственным судом в случаях ограничения свободы не гарантировано абсолютно всем задержанным лицам. Данное право предоставляется лишь тем задержанным, в отношении которых органы досудебного расследования решают избрать меру пресечения в виде содержания под стражей. Тогда как кратковременно задержанным, к которым избирается не связанная с ограничением свободы мера пресечения либо которые освобождаются за неподтверждением подозрения, как правило, отказывается в праве на доступ к правосудию и судебную защиту. Такие категории задержанных могут лишь обращаться по собственной инициативе с жалобой. В таких случаях возникает большое количество случаев незаконного правоограничения, которые остаются вне поле зрения судебной системы. Это несомненно противоречит нормам п. 3 статьи 9 Международного пакта о гражданских и политических правах (МПГПП), где указано, что каждое арестованное или задержанное по уголовному обвинению лицо в срочном порядке доставляется к судье или к другому должностному лицу, которому принадлежит по закону право осуществлять судебную власть, и имеет право на судебное разбирательство в течение разумного срока или на освобождение [4].

В целях исключения незаконного и необоснованного задержания, выявления и пресечения применения пыток и других недозволённых методов досудебного расследования предлагаем привести нормы УПК РК в соответствие с вышеприведёнными нормами международного права. Полагаем, что обязательное доставление органом досудебного расследования каждого задержанного к следственной судье обеспечит эффективную и своевременную защиту его прав и свобод.

Во-вторых, в целом следует положительно расценивать сокращение срока рассмотрения прокурором постановления следователя о ходатайстве санкционирования содержания под стражей. Согласно части третьей статьи 147 УПК РК прокурор не позднее 8 часов до истечения сроков задержания должен предоставить в следственный суд материалы, обосновывающие данную меру пресечения. Но ввиду дифференциации сроков задержания подозреваемого нижеприведённая проблема соблюдения сроков может обостриться и связи с тем, что следователю будет объективно недостаточно времени на собирание доказательств, обосновывающих основания и условия заключения под стражу подозреваемого.

Немаловажным обстоятельством в процессе защиты конституционных прав и свобод личности при решении вопроса о применении к нему в качестве меры пресечения содержания под стражей является нарушение установленного срока направления прокурором следственному судье материалов, подтверждающих законность, обоснованность и целесообразность содержания под стражей, а также продления его сроков.

Как показывает практика, в большинстве случаев на нарушения сроков предоставления ходатайства о санкционировании содержания под стражей либо о продлении сроков такого содержания судьи просто не реагировали. Подобные факты выявила мониторинговая группа Бюро по демократическим институтам и правам человека (БДИПЧ) ОБСЕ при реализации проекта «Судебное санкционирование ареста в РК» [5]. В этой связи мы согласны с позицией экс-председателя коллегии по уголовным делам Верховного Суда РК Юрченко Р.Н. о том, «чтобы избежать необоснованное продление сроков санкционирования целесообразно официально фиксировать точное время поступления ходатайств на самом материале по судебному санкционированию, которые предоставляются стороне защиты для ознакомления» [6].

С учетом сокращения сроков задержания подозреваемых мы предлагаем следственным судьям использовать по аналогии часть вторую статьи 405 УПК РК, допускающую вынесение частного постановления в адрес прокурора.

В-третьих, наконец-то с 2008 года Законом РК от 3 июля 2017 года № 84-VI разрешена алогичная проблема законодателя относительно разрешения проверки следственным судьёй обоснованности подозрения лица в совершении преступления, которую он обязан осуществлять наряду с исследованием материалов уголовного дела при санкционировании содержания под стражей. На важность проверки судом обоснованности подозрения лица в совершении уголовного преступления обращает и Верховный Суд РК в п. 10 нормативного постановления «О некоторых вопросах санкционирования мер пресечения» от 24 января 2020 года № 1. В нём указано, что «оставление судьёй без проверки обоснованности подозрения лица в совершении преступления должно расцениваться как существенное нарушение уголовно-процессуального закона, влекущее отмену постановления о санкционировании меры пресечения в виде содержания под стражей» [7].

В этой связи предлагаем разъяснением в вышеуказанном нормативном постановлении Верховного Суда РК систематизировать круг обстоятельств, которые необходимо следственному судье выяснять в ходе санкционирования данной меры пресечения. Первоначально он обязан проверить материально-правовое основание – доказанность материалами уголовного дела всех элементов состава уголовного правонарушения и обстоятельств предмета доказывания, а также совершение инкриминируемого деяния именно данным подозреваемым. Затем следственный судья должен проконтролировать обоснованность доказательствами и фактическими данными того или иного уголовно-процессуального основания, приведённого в части первой статьи 136 УПК РК. И только в

завершении – исследовать уголовно-процессуальные условия, а именно – обстоятельства, учитываемые при санкционировании меры пресечения (часть первая статьи 138 УПК РК).

В четвертых, при принятии решения о санкционировании содержания под стражей законодатель в части 7-1 статьи 148 УПК РК указывает следственному судье на необходимость обозначения причин избрания данной меры пресечения и обстоятельств, по которому невозможно применение менее строгих мер пресечения.

В вопросах принятия решения о санкционировании показательным, на наш взгляд, является пример УПК Российской Федерации. В статье 108 указывается, что при недостаточности доказательств обоснованности избрания меры пресечения в виде заключения под стражу суд вправе вынести постановление о продлении задержания на срок не более 72 часов [8]. Как было отмечено выше, в УПК РК есть аналогичная норма: когда отсутствуют достаточные основания для избрания содержания под стражей на два месяца, то следственный судья может санкционировать его на срок до 10 суток (п. 2 части седьмой статьи 148 УПК РК).

Подытоживая исследование и отмечая ценность действующего института судебного контроля при санкционировании меры пресечения в виде содержания под стражей на основе положительных тенденции обеспечения прав и свобод подозреваемых, также предлагаем:

- ввести в УПК РК норму, обязывающую органы досудебного расследования после задержания доставлять каждого подозреваемого к следственному судье, который будет принимать решение о его дальнейшей изоляции или применении иной меры пресечения, а также проверять законность и обоснованность задержания, его заявления о применении пыток и других незаконных методов расследования;

- дополнить абзац 4 пункта 9 нормативного постановления ВС РК «О некоторых вопросах санкционирования мер пресечения» от 24 января 2020 года № 1 предложением: «не подвергался ли подозреваемый с момента задержания пыткам, не применялись ли в отношении него незаконные методы расследования»;

Список использованной литературы

1. Конституция Республики Казахстан от 30 августа 1995 года [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1005029
2. Концепция правовой политики Республики Казахстан на период 2010-2020 годы [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30827256
3. Закон РК «О порядке и условиях содержания лиц в специальных учреждениях, специальных помещениях, обеспечивающих временную изоляцию от общества» [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z990000353>
4. Международный пакт о гражданских и политических правах. Принят резолюцией 2200 (XXI) Генеральной Ассамблеи от 16 декабря 1966 года [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1010760#pos=0;0
5. Аналитический отчет «Судебное санкционирование ареста в Республике Казахстан». - Варшава, 2011 г. [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30983793#pos=5;-108
6. Юрченко Р.Н. О судебном санкционировании мер пресечения (практическое пособие)-Алматы: Жеті жарғы, 2009. - С.161.
7. Нормативное постановление Верховного Суда РК от 24 января 2020 года № 1 «О некоторых вопросах санкционирования мер пресечения» [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=33808341
8. Уголовно-процессуальный кодекс Российской Федерации от 18.12.2001 N 174-ФЗ (ред. от 27.10.2020) [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_34481.

АДАМ ЖӘНЕ АЗАМАТТАРДЫҢ ЖЕКЕ МЕНШІК ҚҰҚЫҒЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҚҰҚЫҚТАР РЕТІНДЕГІ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ СИПАТЫ

Н.А. Қобдабаева аға оқытушы, заң ғылымдарының магистрі
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті КеАҚ, Атырау қ.

Резюме: *Институт собственности носит многоотраслевой характер и включает в себя нормы конституционного, гражданского, административного и уголовного права. В связи с этим одной из актуальных проблем, возникающих в связи с правом собственности, является несовместимость конституционно-правовой природы имущества с гражданско-правовой природой. В гражданско-правовой сфере существуют мнения, что объектом права собственности должны быть материальные объекты или понятие собственности должно распространяться как на материальные объекты, так и на нематериальные объекты.*

Ключевые слова: *Собственность, право, рынок, экономика.*

Resume: *The institution of ownership is multidisciplinary in nature and includes the norms of constitutional, civil, administrative and criminal law. Due to this situation, one of the current issues related to property rights is the incompatibility between the constitutional legal nature and the civil legal nature of property. In the legality of civil law, there are opinions that the object of property rights should be material objects, or the concept of ownership should be spread over both material objects and non-material objects.*

Key words: *Property, law, market, economy*

Елдің әлеуметтік-экономикалық дамуының және нарықты экономикалық жүйенің әрекет етуіне мемлекеттік меншік үлкен ықпал тигізсе де, негізгі элементі ретінде жеке меншік саналады. Жеке меншіктің қарастырылуы және құқықтық реттелуі негізінен жеке тұлғаның әлеуметтік-экономикалық конституциялық құқықтарымен, яғни субъективті құқықпен байланысты. Адам және азаматтардың конституцияда бекітілген құқықтары абсолютті деп танылып, ең жоғарғы құқықтық күшке ие екені анық. Конституциялық нормалар меншік құқығының жеке меншікке деген қалыптасқан нормаларының негізгі мазмұнын белгілеп береді. Жеке меншік субъективті құқық болғандықтан, адам құқықтарының маңызды құқықтардың қатарына жатып, жеке тұлғаның экономикалық тәуелсіздігінің негізін қалайды.

Жеке меншік құқығын әлеуметтік табиғатына негізделе отырып жеке тұлғалардың экономикалық құқықтарының және жеке құқықтарының қатарына жатқызуға болады. Жеке меншік құқығы әрбір адамға тән болып, оның бостандығының негізін қалаушы элементтерді құрайды, сонымен қатар, жеке меншік ҚР Конституциясының 6 бабында көрсеткендей мемлекеттің конституциялық құрылысының негіздерінің қатарына жатады.

Меншікті иеленуге ұмтылу мен оның қорғалуын қамтамасыз ететін құқық иесі болу көптеген адамдардың табиғи сұраныстарын қалыптастыра отырып, адамның нақты бостандығының негізін қалайды және оның болашаққа деген сенімін арттырады. Атақты философтар (Гегель, Кант және т.б.) азаматтық қоғамды қалыптастыруда жеке меншіктің атқаратын ролін ашып көр-сетіп берген. Жеке меншік құқығы тоталитарлық мемлекет уақытында жоққа шығарылып отырылды, өйткені, жеке меншік барлық әділетсіздіктің бастауы деген марксистік-лениндік идеологияға сүйенген болатын. Бірақ, 70 жылдың ішінде жүргізілген екі экономикалық жүйенің жарысы мен күресінің нәтижесінде аталған экономикалық жүйенің қоғам үшін тиімді екені анықталды. Жеке меншік құқығы мен еркін кәсіпкерлік қызметпен айналысу бостандығы батыс мемлекеттердегі қоғамға экономикалық және әлеуметтік өркендеуге негіз болса, жеке меншік құқығынан бас тартқан социалистік қоғам құлдырауға ұшырады. Біздің тоталитарлық тәртіптегі мемлекетіміз марксизм-ленинизм идеологиясына сүйене отырып жеке меншік құқығын танудан бас тартып, оны өндіргіш

күштердің дамуына кедергі болатын басты тежегіш және барлық теңсіздіктердің негізгі қайнар көзі ретінде таныған. Біздің екі түрлі экономикалық жүйенің бір-бірімен тартысының нәтижесінде жеке меншік құқығының қоғамның дамуында алатын орны анықталды.

Жеке меншіктің шектері мен табиғатын түсінуде батыс қоғамы біршама алда кетті. Әйгілі француз революциясы адамдардың осы құқығын “қасиетті және ешкімнің қол сұғылмай тынынын” жариялаған болатын. Қазіргі уақытта адамның жеке меншік құқығының қасиеттілігі туралы айтпағанмен, оның ажырамақтығын және оған шек келтірмейтінін Конституциялық нормалармен танылды. Қоғамның дамуына байланысты батыс елдері жеке меншіктің әлеуметтік ролін арттыру қажеттілігін түсініп, соған байланысты жеке меншік құқығын шектеуге негіздер пайда бола бастады. Шексіз жеке меншік құқығы кәсіпорындарда шаруашылық заңсыздықтардың болуына, материалдық игіліктерді үлестірудегі әділсіздіктерге байланысты әлеуметтік қақтығыстардың туындауына себеп болады. Осы шектеулерді енгізу үшін мемлекет тарапынан экономиканы реттеу және еңбек, әлеуметтік қорғау салаларындағы заңдарды дамыту қажеттілігі туындайды. Сондықтан мемлекет алдында меншік иелерінің шексіз заңсыздықтарын шектеп, жалпы меншік иелерінің санын көбейту мақсаты туындады.

Жеке меншіктің әлеуметтік қызметіне байланысты конституциялық нормалар бірінші Дүние жүзілік соғыстан кейін экономиканың жұмылдырылу сипатында және ғылыми теориялардың ықпалына сай пайда болды. Бірақ конституциялық деңгейде бекітілгеннен кейін бұл нормалар өзінің дамуына негіз алып, реттеу аумағымен көптеген нормалардың туындауына себеп болды. Меншіктің әлеуметтік қызметінің ең әйгілі тұжырымдамасы Неміс Конституциясының 14 бабында бекітілген, яғни: «Меншік міндеттейді. Меншікпен қолдану бір уақытта қоғамдық игілікке қызмет жасауы керек». Аталмыш анықтама Еуропа елдерінің конституцияларын өзгеріссіз енгізілді (Словакия, Хорватия, Чехия). Жоғарыда айтылғандар жеке меншік құқығы өзінің табиғатына байланысты тұрақты дамып, өзгеріп отыратын құқықтық категория екенін дәлелдейді. Өйткені жеке меншік құқығы қоғамның экономикалық және әлеуметтік үрдістерімен тығыз байланысты. Жеке меншік құқығының әлеуметтік және экономикалық үрдістерге бағыныштылығы мемлекет тарапынан осы құқыққа байланысты қатынастарды барынша толық реттеуді және оның мазмұнын толық өзгертіп отыруды талап етеді. Жеке меншік құқығы адам және азаматтардың конституциялық құқықтары жүйесінің негізін қалаушы құқығы болып есептелінгендіктен әрқашан мемлекеттің қорғауында болады.

Жеке меншік құқығының ҚР Конституциясында бекітілуі тек адам және азаматтардың құқықтарына деген жаңа тұғырнамамен ғана байланысты емес, бұл қоғамның жаңа әлеуметтік бағыттағы нарықтық экономиканы қалыптастыруда да маңызды қызмет атқарады. Жеке меншік құқығына ҚР азаматтары мен шет ел азаматтары және азаматтығы жоқ адамдар ие бола алады, мемлекет кейбір жағдайларда мемлекеттің азаматтары емес адамдарға жеке меншік құқығына шектеулер қою мүмкін. Ондай жағдай негізінен мемлекеттің саяси жүйесімен байланысты. Меншік құқығы жеке тұлғаның конституциялық құқықтарының жүйесіне кіретін болғандықтан ҚР Конституциясы меншік иелігінен тек сот шешімі арқылы айыру тәртібін белгілеген. Көптеген елдердің конституцияларында жеке меншік құқығының тоқтатылуы ретінде “национализациялау” немесе көпшіліктің иелігіне беруді бекітеді. Конституцияларда адамның құқығына шек келтірмеу мақсатында қандай жағдайда азаматтардың жеке меншік құқығынан айырылатынын бекітіп, оның міндетті түрде өтелуін де бекітеді. ҚР Конституциясының 26 бабында “Заңмен көрсетілген ерекше жағдайларда мемлекет мұқтажы үшін мүліктен күштеп айыру оның құны тең бағамен өтелген кезде жүргізілуі мүмкін” делінген. Жеке меншік адам құқығымен тығыз байланысты болғандықтан, жеке меншікке байланысты келесі тұжырымдамаларды қорытындылап шығаруға болады:

- меншік құқығы ажырамас құқық болып саналады;
- бұл құқықтан айыру ерекше жағдайларда ғана болуы мүмкін;
- меншік құқығынан айыру тәртібі тек заңда ғана көрсетілуі керек;
- субъектіні меншік құқығынан айырудың қоғамдық қажеттілігін белгілеуі керек;
- меншік құқығынан айыру тек материалдық өтеу арқылы мүмкін болуы керек;

- меншіктің материалдық өтелуі әділ болуы қажет;
- меншіктің өтелуі алдын-ала жүзеге асырылуы қажет.

Осы тұжырымдамалар жеке меншік құқығының қамтамасыз етілуін конституциялық нормалардан басқа әкімшілік-құқықтық және азаматтық-құқықтық нормалардан тұратын құқықтық кепілдіктерді қалыптастыратынын байқауға болады.

Азаматтардың меншік иесі болуы құқықты ғана қалыптастырып қоймай, міндеттерді де тудырады. Меншікке байланысты міндеттер ҚР Конституциясында бекітілген және оларға меншіктің қолданылуы қоғам игілігі үшін қызмет ету қажеттілігі мен меншікке байланысты салық төлеу міндетін жатқызуға болады. Осы міндеттердің конституцияда бекітілуі меншіктің қоғамда әлеуметтік қызмет атқаратынына дәлел болып отыр. Қазақстан Республикасы жеке меншікке негізделген кәсіпкерлік қызметтің дамуына ықпал ету арқылы азаматтардың әлеуметтік жағдайының дамуына негіз қалайды. Әлеуметтік бағыттағы дамып келе жатқан мемлекет үшін меншік нысандарының, оның ішінде жеке меншіктің дамығаны өте тиімді болып есептеледі. ҚР Конституциясына сәйкес жеке меншік құқығы бекітілуі өзіндік сипатқа ие болды. Бұл норманың ерекшелігі ретінде заңды түрде алған мүліктерге меншіктен басқа азаматтар жерді де меншікке ала алады. Конституцияда азаматтардың меншікке деген құқықтарын тек бекітіп қана қоймай, оларға белгілі бір дәрежеде кепілдік береді. Бұл кепілдіктер негізінен азаматтық құқық нормаларымен бекітілген нормалары арқылы қамтамасыз етіліп отырады. Заңға сай меншік иесі өз мүлкін сот арқылы қайта алуына мүмкіндік алады. Сонымен бірге меншік иесінің құқықтарын қорғайтын басқа да механизмдер заңда қарастырылған. Меншік иесінің толық құқықтарының қамтамасыз етілуі меншік иесінің өз мүлкін толық иемдену арқылы жүзеге асырылады. Осыған байланысты меншік иесі мүлкін сыйлауға, мұра ретінде қалдыруға толық құқықтары бар. Негізінен меншікке байланысты құқықтар Конституциядағы бекітілген нормалардан басқа азаматтық құқық нормаларымен реттеліп отырады. Сонымен мемлекет жеке меншік құқығын танып бекіткені оның мазмұнының өзгермей тұрақты қалатынын білдірмейді. Өйткені бұл құқықтар өзгеріп отырғандықтан нақты түрде реттелуді талап етеді. Бұл жағдайдың себебі болып осы құқықтық қоғамдағы болып жатқан экономикалық және әлеуметтік үрдістермен байланысты. Бірақ жеке меншік құқығы өзінің жүйелік негізін сақтап қалып, мемлекет тарапынан қорғалады. Осы бағытта мемлекет жеке меншік құқығын қамтамасыз ететін және қорғайтын кепілдіктердің келесі түрін бекітеді:

- біріншіден, ешкім де өз мүлкінен соттың шешімінсіз айырыла алмайды. Бұл норма меншік иесін мемлекеттік органдардың заңсыз әрекеттерінен қорғайды;
- азаматтардың мүліктерін еркінен тыс айыру тек мемлекеттік мүдде үшін және алдын-ала айырылып жатқан мүліктің құнына сай өтем төленген жағдайда ғана, осы нормаға сай мемлекетте күштеп жеке меншікті мемлекеттендіруге тыйым салынады.

Меншік институты көпсалалық сипатта болып, өзінің құрамына конституциялық, азаматтық, әкімшілік, қылмыстық құқықтың нормаларын жинақтайды. Осы жағдайға байланысты қазіргі уақытта меншік құқығына байланысты туындап отырған өзекті мәселердің бірі меншіктің конституциялық құқықтық сипатымен азаматтық құқықтық сипаты үйлеспеуінде болып отыр. Азаматтық құқық заңдылығында меншік құқығының объектісі болып материалдық заттар жату керек пе, әлде меншік түсінігі материалдық заттар мен қатар материалдық сипатта емес объектілерге тарау керек деген көзқарастар туындап отыр. Осы көзқарастарға байланысты Конституцияда бекітілген меншік құқығын қорғауды қамтамасыз ету әр түрлі сипатта болады. Яғни мүлікке (бағалы қағаздар, банкілік салымдар, патенттер, міндеттілік құқықтар немесе кеңірек түрде берілетін түсінік іскерлік бедел) байланысты туындайтын құқықтардың қорғалуын қамтамасыз ету негізінен азаматтық құқықтық нормаларға ғана сәйкес жүзеге асырылады. Ал конституциялық қорғау тетіктері анықталмаған.

Жалпы алғанда осы бағыттағы туындайтын қатынастардың конституциялық-құқықтық реттеудің міндеті ретінде меншікке байланысты қатынастарды тұрақтандыру және әртүрлі меншік иелерді меншік құқықтарының қауіпсіздігін қамтамасыз ету. Сан алуан меншік

нысандарының тең түрде қорғалу принципі мемлекет тарапынан меншік нысандарының (ірі, орта, кішігірім меншік иелерімен қатар шетел кәсіпкерлер) деңгейіне, дәрежесіне қарамастан тең түрде қорғалуын білдіреді.

Жеке меншік институтының дамуы елдің әлеуметтік-экономикалық және саяси хал ахуалды сауықтыруға үлкен әсерін тигізеді. Оның ішінде жеке меншік құқығының қорғалуының тиімділігі Қазақстан экономикасының инвестициялық тартымдылығын жоғарлатады. Қазіргі заман нарықты демократия қалыптасқан елдер конституцияларында жеке меншік пен жеке меншікке байланысты туындайтын әлеуметтік-экономикалық қатынастарға көп көңіл бөлінген. Осыған байланысты В.Мау жеке меншіктің қол сұғылмаушылық мәселесі Англияның революцияға дейінгі және АҚШ-тың штаттарының құжаттарында бекітіле бастаған. Бірақ қатаң және дәйекті түрде Ұлы Француз революциясының 1793 жылға адам және азаматтың құқықтары Декларациясында қатаң бекітілгенін атай отырып «меншік құқығының кепілдендірілуі саяси құқықтар кепілдендірілуінің сұрағы сияқты қандайда демократиялық, нарықты мемлекеттерге негізгі мәселер болуы керек және ерекше қатаң тәртіп пен ережелердің реттеу пәнінің қатарына жатқызылуы қажет».

ҚР Конституциясында жеке меншік субъектілерінің құқықтық қауіпсіздігін қамтамасыз ететін бірқатар маңызды принциптер мен нормалар бекітілген. Жеке меншіктің қорғалуын қамтамасыз ететін негіздерге келесі ережелерді жатқызуға болады:

Қазақстан Республикасында мемлекеттік меншік пен жеке меншік танылады және бірдей қорғалады (6 бап 1 тармақша):

1) Қазақстан Республикасының азаматтары заңды түрде алған, қандай да болсын мүлкін жеке меншігінде ұстай алады. (26 бап 1 тармақша);

2) Меншікке, оның ішінде мұрагерлік құқығына заңмен кепілдік беріледі (26 бап 2 тармақша);

3) Соттың шешімінсіз ешкімді де өз мүлкінен айыруға болмайды. Заңмен көзделген ерекше жағдайларда мемлекет мұқ-тажы үшін мүліктен күштеп айыру оның құны тең бағамен өтелген кезде жүргізілуі мүмкін. (26 бап 3 тармақша).

Жеке меншікті дәйекті түрде қорғау әр мемлекеттің стратегиялық мақсаты болып саналады. Сондықтанда тек қана көрсетілген нормалар ғана емес жалпы конституциялық принциптердің барлығы да жеке меншіктің тұрақтылығын қамтамасыз етуге қолданылады.

Конституциялық нормалардың мазмұны жеке меншікті қорғаудың конституциялық институтының қорғау объектісі болып жеке және ұжымдық игіліктер немесе құқықтар саналады.

Жеке меншікті конституциялық қорғауды қамтамасыз ету үшін арнайы құқықтық институттар қалыптасуы керек және осы институттар арқылы жеке меншік құқығын қорғаудың келесі әдістерін қолдануға болады:

- Меншіктің құнына сай тең өтелуі

- Мұрагерлік ету;

- Жекешелендіру;

- Меншікке байланысты көпшілік шектеудің құқықтық бекітілуі, оның ішінде міндетті қаржылық ауыртпашылық пен әкімшілік жазаны бекіткенде міндетті түрде ескерілуі меншікті конституциялық қорғаудың алғы шарты болып саналады.

Меншік институтының тағы бір өзекті мәселелерінің бірі – меншік құқығының шектелуі. Конституциялық құқықта меншік құқығының шектелу түсінігі келесі түрлерде қарастырылады: а) жеке меншікті шектеу, б) заң шығарушы субъектінің жеке меншікті шектеу құқығына шектеулер қою, в) Конституция немесе заңмен меншік құқығына нақты анықтама беру. ҚР Конституциясының 26 бабының 3 тармақшасында ешкім өз мүлкінен соттың шешімінсіз айыра алмайды деп көрсетілген. Азаматтық Кодекстің 249 бабында меншік құқығының тоқтатылу негіздері бекітілген. Заңнамада бекітілгендей мәжбүрлеу арқылы тек келесі жағдайларды меншік құқығы шектелуі немесе айрылуының мүмкіндіктері қарастырылған:

- меншік иесінің міндеттемесі бойынша;
- заңға сәйкес тұлға мүліктің иесі болмаса;
- реквизиция;
- конфискация;
- жер учаскесін алу себебіне байланысты меншік құқығын тоқтату;
- қолданбай және қорғалмай жатқан мәдени, тарихи құндылықтарды сатып алу.

Конституцияда бекітілген меншік құқығының шектелу мәселесі құқықтық, әлеуметтік мемлекет принциптерін қалыптастыру барысында аса өткір тұрады. Әлеуметтік мемлекеттілік қағидасына сүйенсек меншік иесі өз меншігін қоғамның экономикалық дамыту бағытында қолданып, әлеуметтік қызметті атқарып отырса, құқықтық мемлекеттің қағидасы адамның конституцияда бекіткен құқықтарының барлығы абсолютті болып, шектелмеу қажет. Сондықтан адам құқығы ретінде меншік құқығына байланысты бекітілген конституциялық норма мен нақты мүлікке деген құқықтың айырмашылығын бөліп көрсету қажет. Меншікке байланысты құқықтардың шектелуі Конституция нормаларының өздерінде бекітілу қажет. Меншік құқықтығының шектелуі мүліктің орнын толтыру түрі мен көлемін анықтайтын заңға сәйкес және тек заңды түрде ғана жүргізілуі керек. Мүліктің орнын толтыру қоғамның да жақтардың да мүдделерін ескере отырып әділ жүргізілуін талап етеді. Қырғыз Республикасының 1993 жылғы Конституциясының 16 бабының 17 тармақшасында бекітілгендей «Меншікті қолдану басқа тұлғалардың құқықтарына, бостандықтарына және басқада мүдделеріне, қоғамның мүдделеріне, жерге, қоршаған ортаға және табиғи ресурстарға шек келтірмеу керек», ал Мавританияның Конституциясында «Экономикалық және әлеуметтік даму қажеттілігіне байланысты заң жеке меншікті жүзеге асыру аумағын шектеуі мүмкін» деген норма бекітілген.

ҚР Конституциясының 26 бабының 3 тармақшасының қолданылуына байланысты Конституциялық Кеңестің 2000 жылдың 16 маусымында берген түсініктемесінде жеке меншік құқығының абсолютті емес екенін бекітеді, яғни Қазақстан Республикасы Конституциясы 26-бабының 3-тармағын түсіндіргенде және қолданған кезде сот шешімінен басқа тек заңда көзделген жағдайларда болмаса ешкімді де өз меншігінен айыруға болмайтынын негізге алу керек. Конституцияның 39-бабы 3-тармағына сәйкес мүліктік құқық абсолютті болып табылмайды және азаматтық-құқықтық қатынастар саласында да, жария құқықтық салада да шектелуі ықтимал» деп әрекет етіп жатқан заңнамаға сай меншік құқығының шектелу тәжірибесі қолданылатыны нақтыланды. Меншік құқығының шектелуі позитивті құқықтың бөлігі болып, құқықты теріс қолдануды болдырмауды қамтамасыз ету үшін бекітіледі. Қорыта келе меншіктің мемлекетте бекітілуі келесі факторлармен байланысты:

- Меншік институтының экономикалық-құқықтық негізі болып нақты мемлекеттің экономикалық жүйесі саналады. Экономикалық жүйе меншік құқығына, оның мазмұнына және меншік нысандарының ара-қатынасына байланысты мәселерді шешілу бағыттарын белгілейді;

- Экономикалық жүйенің және меншіктің құқықтық мазмұны ретінде конституциялық құқықтың ұлттық дәстүрлерге сәйкес, саяси, әлеуметтік-экономикалық және мәдени даму деңгейіне байланысты қоғамның экономикалық өмірінің құрылымын, меншіктің сипаты мен нысандарын бекітетін нормаларды санаймыз. Сондықтан экономикалық жүйенің негізі мемлекеттің Конституциясында бекітіледі;

- Мемлекеттің экономикалық жүйесі тек тарихи қалыптасқан дәстүрлер, мәдениет пен ұлттық ерекшеліктерге негізделіп дамып қоймай, олардың дамуына мемлекетте бекітілген саяси, әлеуметтік жүйелерде негіз қалаушы қызмет атқарады;

- Конституциялық-құқықтық институт ретінде меншік Қазақстан Республикасында әлеуметтік мемлекет қалыптастырудың негізгі элементтерінің қызметін атқарады;

- Субъективті құқық ретінде меншік азаматтардың конституциялық құқықтарын білдіре отырып, абсолютті құқықтар қатарына жатады;

- Меншік нысандарының конституциялық құрылыс негізінде бекітілуі Қазақстан Республикасында әлеуметтік бағыттағы нарықты экономиканың дамуына, экономикалық жүйенің тұрақтылығына негіз болып отыр;

- Меншік құқығын қолдану қосымша міндеттерін пайда болуына себеп болады.

О.К. Қопабаев пен Қ.К. Айтхожиннің тұжырымдамалармен келісе отырып ҚР жеке меншік институтына конституциялық-құқықтық категория ретінде құқықтық және әлеуметтік байланыстар мен қатынастар түріндегі азаматтық қоғамның материалдық негізін қалыптастырушы элемент ретінде көңіл бөлінбеген. ҚР жүргізіліп жақтан экономикалық реформалар тұрғысында жеке меншік институтына нарықты экономиканы қалыптастырудың негізі ретінде, тиімді азаматтық қоғам түрінде әрекет етуіне қажетті әлеуметтік мемлекет пен нарықты экономиканы қалыптастырудың заңдылықтарын анықтауға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Конституция ФРГ// constitutions.ru.
2. Мендушевский А.Н. Сравнительное конституционное право и политические институты. Курс лекций. - МГУ ВШЭ, 2002, - 512 с. - 378 б.
3. Мау В. Экономическая реформа: сквозь призму конституции и политики. М.: Ad Marginem, 1999.- 238 с. С.16-17
4. Становление конституционной демократии России на современном этапе. Аналитический доклад. - М.: Институт права и публичной политики, 2002. - 62 с. www.ilpp.ru
5. ҚР Азаматтық Кодексі//
6. Конституция Кыргызской Республики// artlibrary 2007.narod.ru> cons/cons_kirgizii_rus.doc
7. Конституция Исламской Республики Мавритании // constitutions.ru.
8. Қазақстан Республикасы Конституциясы 26-бабының 3-тармағын ресми түсіндіру туралы. Қаулы Қазақстан Республикасы Конституциялық Кеңесі 2000 жылғы 16 маусым N 6/2//www.constcouncil.kz
9. Копабаев О.К., Айтхожин К.К., Конституционно-правовые основы права частной собственности в Республике Казахстан // Вестник университета им. Д.А. Кунаева, 2004. - №4, 24

УДК 341.62

УРЕГУЛИРОВАНИЕ КОНФЛИКТА ПУТЕМ МЕДИАЦИИ

Н.А. Лукманова м.ю.н, ст.преподаватель

Атырауский Университет им. Х.Досмухамедова, г.Атырау.

Түйіндеме: Қазақстан Республикасындағы құқықтық дауларды шешудің баламалы әдістері институттарын практикалық және одан әрі енгізуді ескере отырып, заң қоғамы бітімгершілік рәсімдердің мәртебесі мен құқықтық қызметін, әсіресе дауларды медиативтік жолмен шешу технологиясын одан әрі заңнамалық бекітуге назар аударады. Азаматтар мен заңды тұлғалардың құқықтары мен мүдделерін қорғаудың соттан тыс нысандары қоғамдық келісімді дамытуға, қоғамдағы жанжалдарды азайтуға, сондай-ақ ұзақ мерзімді перспективада ынтымақтастық қатынастарын дамытуға ықпал етеді.

Түйін сөздер: дауларды шешудің баламалы әдістері; татуластыру рәсімдері; медиация; медиаторлар, жанжалдарды шешу; келіссөздер; құқықтарды қорғаудың соттан тыс нысандары.

Resume: Considering the practical and further implementation of the institutions of alternative methods of resolving legal disputes in the Republic of Kazakhstan, the legal society draws attention to the further legislative consolidation of the status and legal activities of conciliation

procedures, especially the mediative dispute resolution technology, since the rights of citizens and legal entities and extrajudicial forms of protecting interests contribute to the development of public consent, reduce conflict in society, as well as the development of cooperative relations in the long term.

Key words: *alternative dispute resolution methods; conciliation procedures; mediation; mediators; conflict resolution; negotiation; extrajudicial forms of protection of rights.*

На сегодняшний день медиация стала популярной во всех областях где может возникнуть конфликт. Медиация является эффективным средством урегулирования конфликта. Медиация- процедура урегулирования спора между сторонами при содействии медиатора в целях достижения ими взаимоприемлемого решения, осуществляемая по добровольному соглашению сторон. «Медиация – это процесс, в котором стороны в конфликте общаются при помощи и под руководством нейтрального медиатора, с целью положить конец своему конфликту. Медиатор не может принимать решения вместо сторон, он может просто их направлять, чтобы они достигли совместного решения» [1].

Сферой применения медиации являются споры (конфликты), возникающие из гражданских, трудовых, семейных, административных правоотношений и иных общественных отношений с участием физических и (или) юридических лиц, административных органов, должностных лиц, а также рассматриваемые в ходе производства по делам об административных правонарушениях, в ходе уголовного судопроизводства по делам об уголовных проступках, преступлениях небольшой и средней тяжести, а также тяжких преступлениях в случаях, предусмотренных уголовным законодательством, если иное не установлено законами Республики Казахстан, и отношения, возникающие при исполнении исполнительного производства [2].

Процедура медиации не применяется к спорам (конфликтам), возникающим из отношений, в случае, если такие споры (конфликты) затрагивают или могут затронуть интересы третьих лиц, не участвующих в процедуре медиации, и лиц, признанных судом недееспособными либо ограниченно дееспособными, и иных случаях, предусмотренных законами Республики Казахстан. Процедура медиации к спорам (конфликтам) с участием физических и (или) юридических лиц, когда одной из сторон является государственный орган, применяется в случаях, предусмотренных законами Республики Казахстан. Процедура медиации не применяется по уголовным делам о коррупционных преступлениях и иным преступлениям против интересов государственной службы и государственного управления.

Главная цель медиации -достижение взаимовыгодного и взаимоприемлемого, мирного соглашения, которое одинаково удовлетворит обе стороны и снизит уровень конфликта. Отличие от судебного производства в том, что в ходе медиации «не будет сторон «виновных» и «невиновных». Ведь, данная отрасль права, предусматривает защиту и восстановление прав и свобод человека, а не наказание рядов преступников путем единого лишения свободы. Другими словами, медиация преследует цель не доводить дело до суда по возможности. Еще одним оптимальным аспектом медиации является то что медиация экономит время. В суде дело обычно длится дольше, оно может длиться даже месяцы. Неоднократно устанавливаются судебные заседания, на которые могут не явиться представители одной из сторон, что усугубляет ситуацию. При этом на первый план выходят следующие особенности медиации – добровольность сторон и конфиденциальность. Медиатору дается всего 30 дней на разрешение спора. По определенным причинам этот срок также может быть продлен, но не более 60 дней. В суде стороны действуют друг против друга, а в ходе медиации действуют взаимно. Медиатор выбирается, а не назначается. Решение принимается судом в соответствии с законом, а медиатор с учетом интересов сторон, но в рамках закона. Судебный процесс проходит публично, а медиация обеспечивает конфиденциальность, что не позволяет медиатору разглашать информацию, ставшую известной в ходе процедуры медиации без согласия стороны, ее представившей. Соответственно, допрос медиатора в качестве свидетеля не допускается. Следует ли обращаться к медиатору, стороны решают по обоюдному

согласию. В случае невозможности разрешения вопроса таким способом, их право на обращение в суд сохраняется. В ходе медиации стороны несомненно, предусматривают равноправие, а также на них возлагаются равные обязанности. А также стороны по своему усмотрению могут договориться о месте проведения медиации и о том, какой язык будет использоваться в ходе проведения медиации. По соглашению сторон медиатор устанавливает дату и время проведения медиации. Деятельность медиатора может быть профессиональной и непрофессиональной.

Профессиональным медиатором может быть гражданин, достигший двадцати пяти лет, имеющий высшее образование в любой сфере, получивший сертификат по программе подготовки медиаторов. Роль непрофессионального медиатора может выполнять гражданин, достигший сорока лет. Все медиаторы должны быть зарегистрированы в реестре специальных медиаторов. Медиатором не может быть лицо, признанное недееспособным или ограниченно дееспособным, подвергнутое уголовному преследованию, имеющее непогашенную или неснятую судимость. Современное общество чаще нуждается к общению в любой сфере, от личных отношений до публично-правовых отношений. Для этого необходимо развивать интеллект, кооперативное мышление и социальное партнерство в обществе. При проведении медиации сохраняется принцип конфиденциальности всей информации, относящейся к медиации, если стороны не договорились об ином, за исключением информации о заключении соглашений о применении медиации, о прекращении медиации. Медиатор не вправе разглашать информацию, относящуюся к медиации и ставшую ему известной при ее проведении, без письменного согласия сторон. В случае, если медиатор получил от одной из сторон информацию, относящуюся к медиации, он может раскрыть такую информацию другой стороне только с согласия стороны, предоставившей эту информацию. Стороны, медиатор, а также другие лица, участвовавшие в проведении медиации, независимо от того, связаны ли судебное разбирательство, третейское разбирательство со спором, который являлся предметом медиации, не вправе ссылаться, если стороны не договорились об ином, в ходе судебного или третейского разбирательства на информацию, полученную в ходе медиации, о мнениях или предложениях, высказанных одной из сторон в отношении возможного урегулирования спора, равно как и о готовности одной из сторон принять предложение другой стороны об урегулировании спора, заявлениях и признаниях, сделанных одной из сторон. Если медиатор проводит индивидуальные встречи со сторонами, содержание таких заседаний, с точки зрения конфиденциальности, должно быть обсуждено со всеми сторонами предварительно. При завершении каждой из таких встреч медиатор должен задать стороне вопрос о том, что из обсужденной информации можно передать другой стороне спора, а что подлежит конфиденциальности.

При соглашении сторон, что вся или часть выявленной информации во время процесса медиации является конфиденциальной, такое соглашение сторон должно являться для медиатора обязательным. Медиатор должен обеспечить разумные ожидания сторон в отношении конфиденциальности. Конфиденциальность зависит от обстоятельств медиации и любого соглашения в этой части, к которому придут стороны. По отношению к конфиденциальности стороны могут разработать свои правила или заранее договориться с медиатором, или организация, обеспечивающая проведение медиации, может предложить уже имеющиеся у нее конкретные правила. Так как гарантия конфиденциальности является важной для сторон, медиатор должен обсудить ее с конфликтующими сторонами. Стороны, если придут к решению о необходимости, могут заключить отдельное письменное соглашение о конфиденциальности. Все вышеприведенные принципы медиации реализуются в процедуре действиями и правовым положением медиатора и сторон, должны обеспечиваться их усилиями и отражать природу процесса, который стороны избрали для урегулирования своего спора. Отступления от принципов медиации как для сторон, так и для медиатора являются недопустимыми [3].

Переговоры обладают рядом функций, главная из которых - совместное решение проблемы, лежащей в основе конфликта. Важно, что решение принимается участниками

совместно и любое одностороннее решение не является лучшей для них альтернативой. Отсутствие наилучшей альтернативы переговорному решению (BATNA – the best alternative to a negotiated agreement) – необходимое условие для переговоров. Другим важным элементом достижения соглашения является наличие переговорного пространства – области, где соотношение интересов таково, что возможны договоренности.

Переговоры обычно многофункциональны и предполагают одновременную реализацию сразу нескольких функций, образующих иерархию. Почти на всех переговорах по урегулированию конфликта наряду с главной функцией присутствуют и другие. Не-которые из них вполне хорошо согласуются с основным предназначением переговоров – совместно с противоположной стороной решать проблему, другие-явно противоречат основной функции. Наиболее существенными и часто используемыми функциями на переговорах кроме главной являются следующие: информационно-коммуникативная (выявление и прояснение точек зрения, позиций, обмен взглядами, установление каналов коммуникации); регуляционная (регуляция, контроль и координация действий участников); решение собственных внутри- и внешнеполитических задач (например, участие в переговорах может использоваться в предвыборной кампании для демонстрации стремления к миру).

При ведении переговоров существуют две стратегии: *торг* (bargaining) и совместный с партнером *поиск решения проблемы* (joint problem-solving). В первом случае участники рассматривают переговоры как продолжение борьбы и возможность добиться победы при реализации собственных целей и интересов в максимально полном объеме. Они стремятся «выторговать» наиболее выгодный для себя итоговый документ, мало заботясь о целях и интересах другой стороны, о том, насколько партнер будет удовлетворен итогами переговоров, и вообще о том, насколько проблема будет решена. При этой стратегии используются тактические приемы, предполагающие манипулирование: стороны стремятся дать как можно меньше информации о своих истинных интересах и намерениях, значительно завышают первоначальные требования, используют различные приемы оказания давления и шантажа с целью добиться желаемого соглашения, в том числе угрозы, ультиматумы и т.п. В результате такой борьбы, которая порой длится долго, участники могут прийти к некому компромиссному варианту и заключить соглашение (т.е. совместно принять решение). Во втором случае предполагается ориентация не на то, чтобы заставить партнера принять совместное решение на собственных условиях, а на совместный анализ проблемы и совместный поиск вариантов решения. В рамках этой стратегии по-иному понимается победа или успех переговоров, а именно, как разрешение противоречий и максимальное взаимное удовлетворение интересов всех сторон. Эта стратегия подразумевает в значительной степени открытость обоих участников, формирование отношений диалога. Именно через диалог участники стараются по-иному увидеть проблему и ее решение. В диалоге происходит формирование новых отношений, ориентированных в перспективе на сотрудничество и взаимопонимание. При использовании этой стратегии стороны исходят не из альтруистических соображений, а из того, что найденное посредством диалога решение позволит сделать договоренности наиболее прочными. В переговорной практике нередко используются обе стратегии. Сама ситуация переговоров, предполагающая как совпадение, так и расхождение интересов участников (в противном случае переговоры не нужны и стороны переходят или к сотрудничеству, или к конфликту), ведет к тому, что в абсолютном своем выражении *торг* и *совместный с партнером поиск решения проблемы* оказываются сложно реализуемыми. Однако очень важно, на что преимущественно ориентируются участники. В ситуациях, когда структура интересов сторон близка к нулевой сумме, *торг* будет явно доминировать. Важным является и то, на какую перспективу ориентируются стороны на переговорах. При заинтересованности в сохранении длительных отношений в большей степени они будут ориентироваться на партнерский подход, если же главным для них является получение сиюминутной выгоды, начнет превалировать *торг* [4].

Кроме того, дальнейшее развитие разрешения правовых споров путем медиации методами примирения является основой гармонии, снижения конфликтности в обществе,

основанной на основных ценностях таких как человеческие жизни, благополучии и гармоничном развитии личности, положительном взаимодействии способствуют решению конфликтов. Распространение медиации широко и совершенствование правовой базы по этому вопросу будет скорее всего возможно лишь такими условиями учета факторов, таких как уровень правовой грамотности граждан их культура, правосознание и менталитет [5].

Список использованной литературы

1. Дронзина Т Медиация. Астана : общественное мнение-2015-81с.
2. Закон Республики Казахстан «О медиации» от 28 января 2011 года [Электронный ресурс] — URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1100000401>(дата обращения: 10.08.2023)
3. И. А. Бельская, В. С. Каменков, Ю. А. Амелеченя и др. «Теория и практика медиации в экономической сфере» М, 2015.
4. Максимова С.Г., Ноянзина О.Е Медиация межнациональных и межконфессиональных конфликтов: введение и сопровождение практики освоения. Барнаул, 2020.
5. Актуальные проблемы права: Мейдинар. найч. конф. - М., 2016 - С. 74-77.

ӘОЖ 34:37.017.4

ҚҰҚЫҚТЫҚ ТӘРБИЕНІҢ ҚОҒАМ МӘСЕЛЕСІН ШЕШУДЕГІ АЛАТЫН ОРНЫ

А.Е. Мухамедина заң ғылымдарының магистрі
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті КеАҚ, Атырау қ.

Резюме: *Определено стремление государства к защите прав и свобод личности, этических норм и справедливости, закрепленных в действующей Конституции страны. Однако государство не может решить эту проблему сразу, сосредоточив внимание на вопросах права и общества в течение многих лет. Для формирования института личности, права, свободы требуется время. Правовое воспитание является составной частью общего воспитания, которое включает в себя различные компоненты. Необходимость совершенствования системы правового воспитания является очевидной, поскольку в условиях создания правового государства ощущается острая потребность в правовых знаниях, используемых во всех сферах общественной жизни.*

Ключевые слова: *право, воспитание, культура, сознание, свобода.*

Resume: *The desire of the state to protect the rights and freedoms of the individual, ethical norms and justice enshrined in the current Constitution of the country is determined. However, the State cannot solve this problem immediately by focusing on issues of law and society for many years. It takes time to form the institution of personality, law, and freedom. Legal education is an integral part of general education, which includes various components. The need to improve the system of legal education is obvious, since in the conditions of the creation of the rule of law, there is an urgent need for legal knowledge used in all spheres of public life.*

Key words: *law, education, culture, consciousness, freedom.*

Бүгінгі күні құқық және қоғам мәселелері қай елде болмасын өзектілігін жоғалтпады. Философиялық-құқықтық мәселелер үлкен өзектілікке ие болды: жеке тұлғаның құқықтарын қорғау мәселесі, адамгершілік пен мораль арақатынасы мәселесі, «құқық» және «қылмыс» ұғымдарын ұғыну мәселесі, жеке және мемлекеттік меншіктің арақатынасы мәселесі. Бұл мақалада кейбір философиялық-құқықтық мәселелерді, қазіргі жағдайдағы құқық пен қоғам мәселелеріндегі жеке тұлғаның құқықтарын қорғауда алатын орны.

Алайда, адам құқықтары институтының ауқымы мен маңыздылығы қандай да бір жеке тұлғамен салыстыруға болмайды - ол көп жағдайда елдің болашағын: әлеуметтік, экономикалық және саяси жақтарын айқындайды.

Әлеуметтік мәселелердің бірі ішімдік қазіргі таңда елдің алаңдатуын туындататын үлкен мәселе. Бұл ауру қауіпті әлеуметтік мәселе болып табылады. Адамдар ішетін негізгі себептер: жалпы тұрақсыздық, жұмыссыздық және кедейшілік. Қазіргі таңда осы себептерге тойып секіретіндер қатары көбеюде. Яғни адамның тұрмыс тіршілігінен басқа мәдениетінің немесе иманының әлсіздігінен ішімдікке беріліп, барынан айырылып жатқандар қоғамда көп кездеседі. Оларға жұмыссыздықта, кедейшілікте әсер етпейді. Менің ойымша сананың төмендігі мен мәдениеттің жоқтығы. Есірткілер әдетте әуесқойлықтан немесе достарымен отырыс үшін қолданылады. Бұл заттарды қабылдау адамның моральдық тозуына алып келеді, ағзаны бұзады және өлімге әкеп соғады. Маскүнемдер мен есірткіге тәуелді адамдар жиі ауру балалар туады. Ішімдік пен есірткінің әсерінен әртүрлі қылмыстар жасалынады, бұл қоғам өміріне теріс әсерін әкеледі.

Сонымен, адам құқықтары институтының элементтері арасында қарама-қайшылық - адам құқықтарын бекітетін ресми, заңды түрде ресімделген әлеуметтік мәртебелер мен рөлдермен, оларды іске асыру жөніндегі әлеуметтік, рухани мәдениеттің, қажеттіліктердің, құндылықтық бағдарламалардың және адам құқықтарының құндылықтарымен жанаспайтын, жаппай сананың, рухани мәдениеттің мазмұнымен, қажеттіліктерімен, құндылықтық бағдарлармен және жеке адамның құтуімен байланысты.[1]

Осы қайшылықтарды шешу және адам құқықтары мен бостандықтарын қорғау институтының қалыптасуы бүгінгі күні аса өзекті, бірақ екінші жағынан бұл мәселе бірқатар философиялық пайымдауларды туындатады. Заң актілерін әзірлеу және оларды қолданысқа енгізу азаматтардың қоғамда осы мәселеге деген көзқарасын ескере отырып, елдегі жанжалды жағдайларды және осы бекітудің жарқын қарсыластарын тудырмай, кезең-кезеңімен жүргізілуге тиіс.

Сонымен, философиялық-құқықтық мәселелерді зерттеу негізгі мәселелердің бірі адамгершілік, мәдениет, тұлғаның құқықтары мен бостандықтары, этикалық және моральдық нормаларды сақтау, еркін, тәуелсіз, бастамашылық және ашық тұлғаны қалыптастыру мәселесі болып табылатындығы туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Осы мәселені шешу және осы институттың қалыптасуы елдегі экономикалық және саяси жағдайды айтарлықтай өзгертеді.

Құқық күрделенген, ішкі қарама-қайшы қоғамның объективті қажеттілігінің нәтижесі ретінде туындайды. Өзінің реттеушілік ықпалымен ол қоғамдағы ұйымшылдықты, тұрақтылықты және құқықтық тәртіпті қамтамасыз етеді.

Объективті себептерге байланысты туындаған құқық қоғаммен белсенді түрде өзара іс-қимыл жасай бастайды. Бұл өзара әрекеттестікте жетекші рөл құқық мазмұнын жоққа шығаратын, оның дамуына шешуші түрде әсер ететін қоғамға тиесілі. Сондықтан құқық осы қоғамның қол жеткізген экономикалық және рухани деңгейінен жоғары бола алмайды және онымен бірге дами алмайды. Сонымен қатар, құқық қоғамда мораль мен дін үстемдік ететін салттардан барлық әлеуметтік құнды нәрселерді өзіне алады, әлемдік мәдениет пен өркениеттің жетістіктерін өзіне сіңіреді. Нәтижесінде ол қоғамға қатысты айтарлықтай дербестікке ие болады және оған белсенді әсер ету мүмкіндігіне ие болады.

Құқықтың құндылығы қоғамдық қатынастарға қатысушылардың жалпы еркін жүзеге асыра отырып, жеке адамдарда, тұтастай алғанда қоғам да мүдделі қатынастарды дамытуға ықпал етеді. Құқықтың жоғары қоғамдық құндылығы-ол адамдардың мінез-құлқы мен қызметіне олардың ерекше мүдделерін келісу арқылы әсер етеді. Құқық жеке мүддені жоққа шығармайды, оны баспайды, ортақ мүддені түсінеді. Құқықтың құндылығы өзінің мазмұнымен осы ерекше немесе жеке мүдделерді бейнелейтін неғұрлым жоғары орынға ие болады.

Құқық құндылығы оның қоғамдағы жеке тұлғаның еркіндігін білдіруші және анықтаушы болып табылатындығымен де анықталады. Бұл ретте құқықтың құндылығы, ол

бостандықты мүлдем білдірмейді, шекараны, осы бостандықтың мөлшерін айқындайды. Құқық өзін әлеуметтік еркіндіктің, әлеуметтік белсенділіктің, әлеуметтік жауапкершіліктің, сондай-ақ адамдардың өмірінен озбырлықты, жекешелікті, жеке адамдар мен топтардың бақылаусыздығын жоюға бағытталған қоғамдық қарым-қатынастардағы тәртіпті бейнелейтін және тасымалдаушы ретінде барынша толық көрсетеді.

Құқық және бостандық бір-бірінен ажыратылмайды. Сондықтан да құқық өзінің мәні бойынша, түсінігі бойынша нақты қатынастардағы бостандықтың тарихи айқындалған және объективті негізделген нысаны, бостандықтың өлшемі, еркіндік болмысының нысаны, формальды еркіндік. Құқық құндылығы, сондай-ақ оның әділеттілік идеясын білдіруші болу қабілеттілігінен тұрады. Құқық материалдық игіліктердің дұрыс, әділ бөлінуінің өлшемі болып табылады, ол барлық азаматтардың шығу тегіне, материалдық жағдайына, әлеуметтік мәртебесіне және басқаларына қарамастан заң алдында теңдігін бекітеді. Бұл құқық нормативтік бекітілген және іске асырылған әділеттілік бар деген қорытынды жасауға негіз береді. Құқық пен әділдіктің терең байланыста Әділдік, құқықтық табиғатына негізделген. Бостандық пен әділеттілік идеяларын бекіте отырып, құқық терең жеке мағынаға ие болады, жеке адам мен жалпы адам қоғамы үшін шынайы құндылыққа айналады.[2]

Құқықтың гуманистік сипаты жеке тұлғаның игіліктерге қол жеткізуіне ғана емес, сонымен қатар оның әлеуметтік қорғалуының пәрменді құралы ретінде де көрінеді. Қазіргі жағдайда халықтың көптеген жіктері құқықтан ойластырылмаған экономикалық реформалардан, шешімдерден сенімді кепілдіктерді күтеді.

Құқық құндылығы - ол прогрестің қуатты факторы, қоғамдық дамудың тарихи барысына сәйкес қоғамды жаңарту көзі болып табылады. Оның рөлі әсіресе тоталитарлық режимдердің құлауы, жаңа нарықтық тетіктердің бекітілуі жағдайында арта түседі. Мұндай жағдайларда құқық қарым-қатынастың және қызметтің жаңа нысандарын бекітуге қабілетті сапалы жаңа саланы құруда елеулі рөл атқарады. Құқықтық тәсілдер халықаралық және ұлтаралық сипаттағы мәселелерді шешудің негізі және жалғыз мүмкін болатын өркениетті құралы болып табылады. Жалпы әлеуметтік реттеушінің сапаларына ие бола отырып, құқық әлеуметтік бейбітшілік пен келісімге қол жеткізудің, қоғамдағы шиеленісті алып тастаудың тиімді құралы болып табылады.

Менің пікірімше, біздің қоғамның түбегейлі демократиялық қайта құрылуы - онда демократиялық бейбітшілікке, келісімге, қоғамдық тыныштыққа қол жеткізу адамдар құқықпен, құқықтық мемлекетпен, сот төрелігімен, адам құқықтарымен жиі байланыстыратынын атап өткім келеді.

Қазақстанда терең әлеуметтік-экономикалық қайта құру кезеңінде құқықтық мемлекеттің қалыптасуына, халықтық билік жүйесінің және нарықтық экономиканың қалыптасуына байланысты ерекше сипатқа ие болатын қоғам мен құқықтың өзара іс-қимылының жаңа проблемалары туындайды.

Бүгінгі күні болып жатқан билік органдары мен заңдарға деген бедел мен сенімнің төмендеуі қазіргі уақытта азаматтардың көпшілігі өздерінің жеке мүдделеріне бағытталуының, ал жеке мүдделердің бәсекелестік процестерін реттейтін құқықтық тетіктердің әлі де жеткілікті дамымағандығының салдары болып табылады. Көптеген зерттеушілер «қоғамның даралануын күшейту, соның ішінде нарықтық қатынастардың зиянсыз элементі ретінде де, адамдардың санасы мен мінез-құлқындағы жеке тұлғаның рөлінің өсуіне ықпал ететінін» айтады.

Бүгінгі таңда мемлекет азаматтардың мінез-құлқын реттеуге, олардың ықпал етудің мемлекеттік тетіктерін пайдалану кезінде негіздеуін жылжыту әрекеттеріне дайын емес. Мемлекет табиғатының өзгеруімен сипатталатын қалыптасқан жағдай құқықтық өрістің өзгеруіне және нарықтық қарым-қатынастарды реттейтін жаңа заңдар мен бюрократия қолындағы манипуляция құралы болып қызмет ететін ескі заңдар арасындағы қайшылықтардың туындауына, сондай-ақ мемлекетке қатысты ерекше жағдай алатын топтардың туындауына әкелді. Ең алдымен бұл жерде қоғамның мүліктік және қағидаттар бойынша жіктелуі аясында пайда болған орта тап деп атауға болатын топтардың болуы.

Сондықтан бүгінгі күні құқықты құрметтеу азаматтық қоғам мен құқықтық мемлекет алдында тұрған міндеттерді шешу тұрғысында маңызды ғылыми мәселеге айналды. Жеке тұлғаның құқық әділдігіне деген сенімі оның азаматтық белсенділігін түбегейлі айқындайды, ол қоғамның құқықтық мәдениетінің жоғары құрылымдық элементі болып табылады.

Құқықтық сананы қалыптастыруға және құқықтық мәдениет деңгейін арттыруға мемлекет пен қоғам тарапынан мақсатты түрде жүргізілетін шаралар жүйесі ретінде қарауға болатын құқықтық тәрбие айтарлықтай әсер етеді. Құқықтық тәрбиені құқықтық сана деңгейін қалыптастыру және арттыру құралы ретінде талдауды осы процесс қазіргі таңда Қазақстанның модернизациясы жағдайында жеке тұлғаны тәрбиелеудің негізгі құралдарының бірі болып табылатынын ескере отырып жүргізу қажет. Бұл ретте әлі де өзекті мәселе құқықтық тәрбие мақсаттарын, құқықтық тәрбие нысандарын түпкілікті анықтау, сондай-ақ оның негізгі қағидаттарын ретке келтіру қажеттігі болып табылады, оларға сәйкес құқықтық тәрбиенің барлық жүйесін құру қажет. [3]

Құқықтық тәрбие әр түрлі компоненттерді қамтитын жалпы тәрбиенің құрамдас бөлігі болып табылады. Құқықтық тәрбие жүйесін жетілдіру қажеттілігі айқын болып табылады, өйткені құқықтық мемлекетті құру жағдайында қоғамдық өмірдің барлық салаларында пайдаланылатын құқықтық білімге деген өткір қажеттілік сезіледі. Бұл ретте құқықтық тәрбие нысандары болып құқықтық насихат, құқықтық оқыту, заң тәжірибесі мен өзін-өзі жетілдіру және өзін-өзі тәрбиелеу деп көрсеткенім дұрыс деп ойлаймын. Құқықтық тәрбиенің әдістері, сендіру, мәжбүрлеу, жазалау, көтермелеу, санкцияларды қолдану қатері, алдын алу, ескерту екенін білеміз.

Қазіргі жағдайда Қазақстанның құқықтық ғылымының аса маңызды міндеттерінің бірі құқықтық тәрбиенің жалпы мемлекеттік тұжырымдамасын - қылмыс деңгейін, атап айтқанда жастар деңгейін төмендетуге күресте құқық қорғау органдарына жан-жақты көмек көрсетуді іс жүзінде іске асыру бағдарламасын әзірлеу, сондай-ақ әлеуметтік бақылау мен құқық бұзушылықтың алдын алудың пәрменді құралдарын әзірлеу болып табылады. Бұл тақырып бойынша негізгі теориялық зерттеулердің көпшілігі кеңес кезеңіне жатады, бұл олардың негізінде жасалған практикалық ұсынымдар кейбір идеологиялық бағыттылығымен сипатталады. Сондықтан өзінің жалпы теориялық және тәжірибелік игерілуі тұрғысынан осы мәселелердің жай-күйі бүгінгі күні өмірдің жаңа айтарлықтай өзгерген жағдайларына сәйкес келмейді.

Құқықтық тәрбие тұжырымдамасын одан әрі тиімді дамыту оның ережелерінің теориялық әзірлену деңгейіне, әртүрлі әлеуметтік топтар үшін бейімделген жаңа әдістемелерді әзірлеуге байланысты болады және бұл олардың құқықтық тәжірибеге қалыптасқан және теориялық игерілген құқықтық санат ретінде қолданбалы енгізілуіне аса маңызды болып табылады. Қазіргі нұсқадағы құқықтық тәрбие тұжырымдамасы өзінің көптеген ережелерін қайта қарауды, сондай-ақ қазіргі заманғы мемлекеттегі құқықтық тәрбие мен құқық тәрбиелеу процесінің сапалы күйін көрсететін және қазіргі жағдайдың ерекшеліктерінен туындайтын жаңа қағидатты әзірлеуді объективті түрде қажет етеді.[4]

Заң ғылымдарының кандидаты, доцент. Д.К.Нұрпейісовтің пікірінше «құқықтық тәрбиені іске асыру негізінде әдістемелік, ұйымдастырушылық және жалпы адамзаттық қағидаттар қажет. Әдістемелік қағидалар идеологиялық жұмыстың өзіндік, нақты-пәндік түрі ретінде құқықтық тәрбиенің сипатын анықтайды. Ұйымдастырушылық құқықтық тәрбиенің түрлі субъектілерінің жұмыс істеуінің мақсатты және ретке келтірілуін қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Жалпы адамзаттық қағидаттар осы жұмыстың бәрін айқындаушы болып табылады», деп айқындаған болатын.

Қазіргі таңда құқықтық тәрбие теориясы ерте зерттеулермен салыстырғанда күрделене түсті және бүгінде өзінің екі аспектілі қарастыруын болжайды: кең және тар мағынада. Бірінші аспект, кең мағынада құқықтық тәрбиені қоғам мүшелерінің құқықтық санасы мен құқықтық мәдениетін қалыптастырудың жалпы процесі ретінде, оның ішінде өмірдің әлеуметтік-экономикалық салтының, саяси режимнің, идеологиялық қызметтің, адамгершілік ахуалдың, заңнама жүйесінің әсерін қарастырады. Тәжірибе құқық тәрбиелеу қызметін жоғарыда

көрсетілген объективті факторлардың ықпалынан басқа жоспарлау мүмкін еместігін айқындайды.

Екінші аспект, тар мағынада құқықтық тәрбиені қоғамдық қызмет түрлерінің бірі ретінде қарауды көздейді, ол мемлекеттік органдар мен қоғамдық ұйымдардың заңға бағынушы азаматтарды құқықтық мәдениет пен тәрбиелеуді қалыптастыруға бағытталған мақсатты және ұйымдасқан жұмысында көрініс табады. Қазіргі жағдайда құқықтық тәрбие жөніндегі ұйымдастырылған қызметті объективті факторлар болып, есепке алынған кезде ғана мақсаты анық деп есептеуге болады. Байланыса отырып, олардың құқыққа қарсы құбылыстарға, қызметі бойынша құқықтық тәрбиелеуге тиіс қуатты күшке қоғам дамуындағы орны ерекше.

Мемлекеттік құқықтың кеңістіктегі өзгерістер тек мемлекеттік қана емес, қоғамдық өмірдің тұрақсыздығына әкеп соқтыруы, жылдар бойы қалыптасқан адамдардың өмір сүру жағдайларын түбегейлі өзгерткен әлеуметтік күйзелістерге себепші болды. Сондықтан өмірде маңызды мәселелерінің жанында құқықтық тәрбие мен құқықтық мәдениет, адамдардың көпшілігі үшін өзінің маңыздылығы мен өзектілігін біртіндеп жоғалта отырып, екінші дәрежелі мәнге ие болады. Бұл ең көрнекі түрде көрсетілді. Білім беру мекемелері өзінің оқу-тәрбие жүйесін қайта құруға үлгермеді деп айтсақта болады.

Қоғамның күрт шиеленіскен криминогендік жағдайында құқық қорғау органдарына азаматтардың құқықтық тәрбиесімен айналысу деңгейінің төмендігі, ал құқықтық ғылым мемлекеттің осы мәселені дамытуға мүдделілігінің жоқтығына байланысты құқықтық тәрбие идеяларын одан әрі зерделеуге және енгізуге ден қоюды тоқтатты. Соның нәтижесінде соңғы уақытта ғылыми-теориялық әдебиетте құқықтық вакуум пайда болды, құқықтық тәрбие мәселелері бойынша зерттеулер жүргізілген жоқ және оны енгізу мен қолданудың бүгінгі күннің талаптарына сәйкес келетін жаңа әдістемелері әзірленбеген.[5]

Мемлекеттік органдардың құқықтық мәдениет пен құқықтық сананы қалыптастыруға бағытталған мақсатты және ұйымдасқан қызметі ретінде тұжырымдамалық тұрғыдан іс жүзінде бар құқықтық тәрбиелеу идеясының өзі аталған мән-жайларға байланысты өзінің әдіснамалық базасының өзгергенін және іс жүзінде мемлекеттік-құқықтық реттеуге жататын қызмет болуды тоқтатты.

Кәсіби білім берудегі кемшіліктер педагогикалық және заңгерлік құқықтық тәрбие тұжырымдамасын одан әрі дамытуды тежейтін шешуші факторлардың бірі болып табылады. Мұнда, менің ойымша, екі аспектіні бөлуге болады: сыртқы және ішкі. Сыртқы аспектіні негізге ала отырып, заңдық білім беру жүйесінің өзінде құқықтық тәрбие және құқықтық мәдениет бойынша оқу курстары жоқ екенін, демек, теориялық игеру мен зерделеудің мәні болмаса, бұл мәселе ғылыми-теориялық ретінде қарастырылмайды. Осы аспектінің ішкі көрінісіне сүйене отырып, құқықтық тәрбиенің қазіргі тұжырымдамасында әр түрлі әлеуметтік топтарға, ең алдымен осы әлеуметтік топтардың жас және психологиялық ерекшеліктерін ескеретін жастарға қолданылатын құқық тәрбиелеу процесінің нақты пысықталған әдістемелері жоқ екенін атап өту қажет. Мұндай жинақталған әдістемелердің болмауы құқықтық тәрбиенің барлық жүйесін іске асыруды қиындатады.

Құқықтық тәрбиенің теориясы мен әдістемесі педагогиканың, тұлға психологиясы мен әлеуметтік психологияның, криминологияның, этиканың, эстетиканың барлық маңызды жетістіктерін, сондай-ақ тәрбиенің әртүрлі түрлері мен бағыттарының әдістері мен нысандарын: патриоттық, еңбек, отбасылық меңгеруі тиіс деп ойлаймын. Оған, жеке тұлғаның құқықтық мінез-құлқын алдын алуға қабілетті маңызды фактор болып табылатыны, құқық нормаларына барабар қарым-қатынасты тәрбиелеу және тұлғаның құқықтық мінез-құлқының тұрақты дағдыларын қалыптастыру. Қалыптасқан қатынастар жүйесі бағалау және реттеу факторларының рөлін атқарады, яғни өз мінез-құлқын құқық тұрғысынан бағалау және өз мінез-құлқын реттеу. Сомен қатар, азаматтың құқық қолданудағы жеке үлесін қоғам үшін құндылықты ұғынуына тәрбиелеу.

Құқықтық тәрбиелеуде маңызды педагогикалық әдісті қолданған жөн деп ойлаймын. Қызмет барысында тәрбиеге көп көңіл бөлу керек. Құқықтық тәрбие құқықтық мәдениетті

трансляциялау, құқықтық тәжірибені, құқықтық қызмет нормаларын, құқықтық идеалдар мен қоғамда жанжалдарды шешу тетіктерін беру тәсілі ретінде көрінеді. Сонымен қатар субъективті бағыты бар кейбір қызмет, құқықтық тәрбие адамның өзін, оның құқықтық санасын және құқықтық мәдениетін дамытуды мақсат етеді.

Жеке адамның құқықтық мәдениетін зерттейтін авторлардың көпшілігі азаматтардың заңды хабардар болуын қамтамасыз етуде, тұрақты құқықтық сенімдерді, заңды мінез-құлықты және жоғары құқықтық белсенділікті қалыптастыруда құқықтық тәрбиенің ерекше мақсатын көрсетеді.[6]

Құқық шығармашылық бастама, әлеуметтік белсенділік және жауапкершілік сияқты тұлғаның қажетті қасиеттерінің өзара байланысына қол жеткізудегі дербестікті дамытуға ықпал етуі тиіс. Қоғамдық қатынастардың шамадан артық реттелуі жеке тұлғаның белсенділігін төмендетеді, оның даралығын жоғалтады, қабылданатын шешімдер үшін жауапкершілік деңгейін төмендетуге ықпал етеді.

Құқықтық реттеу тәжірибесін талдау көптеген азаматтардың өз құқықтарын білетінін көрсетеді, бірақ оларды қалай іске асыру керектігі туралы түсінік жоқ, ал егер білсе, онда бірқатар себептер бойынша өз мүдделері үшін күресте белсенділік танытпайды. Сондықтан құқықтық тәрбиелеуде жалпы түрдегі адамның белсенділігі мен дербестігін, еркіндігін дамыту құралы ретінде құқық нормасын насихаттау қажет деп сенімділікпен ойлаймын. Демек, құқықтық тәрбие субъектілердің құқықтық мінез-құлыққа үйреншікті оң көзқарас қалыптастыру бойынша қызметі болып табылады. Алайда құқықтық тәрбиелілік деңгейі, құқықтық ұйғарымдарды орындау қажеттілігін түсіну ғана емес. Бірінші кезекте құқықтық тәрбиелілік жеке адамның жоғары әлеуметтік құндылық ретінде заңға көзқарасын қалыптастыру дәрежесімен анықталады. Сол арқылы құқықтық тәрбие құқықтық жүйеде көрініс табуы тиіс адамгершілік қоғамның қажеттіліктері мен құндылықтарымен келісілетін мінез-құлықты қамтамасыз етуге бағытталған.

Құқықтық тәрбиелеуде құқық бұзушылықтың алдын алу ерекше орын алады. Осыған байланысты бұқаралық ақпарат құралдарының құқықтық тәрбие берудегі, құқықтық сананы қалыптастыруда, заңды құрметтеуде және құқық бұзушылықтың алдын алуда рөлі туралы мәселе қызықты. Бірден айтайық, бұл рөлді, әсіресе тоталитарлық мемлекеттен демократиялық және құқықтық мемлекетке өту кезеңінде асыра бағалау қиын. Белгілі болғандай, құқықтық тәрбиенің маңызды құралдарының бірі халықты құқықтық оқыту болып табылады. Құқықтық жалпыға міндетті оқу мақсаты - азаматтардың құқықтық мәдениетін арттыру, құқықтық білімді бұқаралық насихаттау арқылы халықты құқықтық тәрбиелеуді жүзеге асыру және заңды құрметтеу дәстүрлерін қалыптастыру. Бүгінгі күні Жалпыға бірдей құқықтық оқу идеясы негізінен түсіндіру шаралары арқылы, дәрістер, әңгімелер, кездесулер, мақалалар арқылы жүзеге асырылады. Осы тұрғыда бұқаралық ақпарат құралдарының рөлі өте зор.

Құқықтық тәрбие жүйесінде заңгерлік білім ерекше орын алады. Заң білімін құқықтық тәрбиенің қуатты факторына айналдыру үшін ұйымдастыру шараларының ойластырылған жүйесі қажет. Қоғам жалпы адам құқықтары мен азаматтық қоғамды қорғаудың күрделі міндеттерін шешуге қабілетті жоғары білікті, жауапты және шығармашылық маман-заңгерге әлеуметтік тапсырыс қалыптастыруы керек.

Қазақстандық білім беруді реформалаудың стратегиялық міндеті шығармашылық тұлғаны қалыптастыруға бағытталған жаңа ұлттық модельді дамытуда. Осылайша, Қазақстандағы заң білімінің мақсаты заманауи ұлттық және халықаралық стандарттарға жауап беретін жоғары білікті маманды даярлау болуы тиіс.

Республиканың жоғары заңгерлік білімі жалпы қабылданған әлемдік стандарттарға сәйкес болуы үшін оқытудың жаңа әдістемелерін батыл енгізу, оқу процесін тәжірибелік мақсаттарға жақындату қажет. Сондай-ақ қазіргі кезеңде неғұрлым маңызды болып табылатын құқық салаларын іріктеу негізінде оқу пәндерінің тізбесі қайта қаралуы және жаңартылуы тиіс. Заңгерлерге арналған шет тілінің арнайы курсы бекітуге қол жеткізу қажет. Қазақстан үшін бұл біздің ел азаматтарының іскерлік сыртқы экономикалық белсенділігінің

өсуіне, сондай-ақ шетелдік құқықтық үлгілердің жылдам таралуына байланысты ерекше өзекті болып табылады.[7]

Әр түрлі құқықтық мәселелер туралы бастапқы мәліметтерді, сондай-ақ нақты қойылған міндеттерге жауаптарды қамтитын, халық арасында құқықтық білімді олар қабылдайтын нысанда тарату сияқты құқықтық тәрбие мен ағартудың нысаны қажет.

Құқықтық тәрбие мен құқықтық мәдениет мәселелерін шешудің тиімді құралы ретінде азаматтық қоғам институттары кәсіби және өзге де қауымдастықтарда, білім беру және ғылыми мекемелерде көрініс табады. Бүгінде елімізде осындай құрылымдардың өсуі байқалуда және мемлекет олардың қызметін жан-жақты көтермелеуі және қолдауы тиіс.

Осылайша, тұжырымның қорытындысы құқық пен қоғам мәселелері құқықтық тәрбиемен тығыз байланысты. Қандай да бір елеулі нәтижелерге мемлекет пен қоғамның, мемлекеттік органдардың, ғылыми және білім беру ұйымдарының, қоғамдық бірлестіктер мен жекелеген азаматтардың күш-жігері біріктірілген жағдайда ғана қол жеткізуге болады. Әрбір адамның қосқан үлесі қалыптасқан жағдайды өзгерте алатынын түсіну, қойылған жоғары мақсатқа - құқықтық мемлекет құруға және азаматтық қоғамды қалыптастыруға қол жеткізуге мүмкіндік береді. Құқық пен қоғамда қандайда бір мәселе туындаса, адамдардың құқықтық санасымен қатар, құқықтық мәдениет және құқықтық тәрбие арқылы шешілу, ең дұрыс жол деп ойлаймын.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Гришина Е.П., Саушкин С.А. Нравственно-философские идеи добра, справедливости и уголовное судопроизводство // Уголовное судопроизводство. – 2017. – №7. – С. 26
2. Кони А.Ф. Нравственные начала в уголовном процессе. – М.: Норма, 2016. По изданию 1902 г. – с. 56
3. Политико-правовые ценности: История и современность. / Ред. В.С. Нерсисянц. – М., 2019.
4. Бабаев В. К. Теория государства и права: учебник для бакалавров. М. Издательство Юрайт, 2014. С. 377.
5. Ибраева А.С. Правовая культура: проблемы теорий и практики. Алматы, 2002г.
6. Русинов Р.К., Тарасов Н.Н. Юридическое образование: проблемы и перспективы // Правовое воспитание и юридическое образование в условиях демократизации советского общества. Свердловск, 2018. С. 75
7. Организация и проведение правового всеобуча. В помощь организатором правового всеобуча. Алматы: Жеты жаргы, 2017.

ӘОК 344.13

ҚЫЛМЫСТЫ КВАЛИФИКАЦИЯЛАУДЫҢ ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚТАҒЫ ОРНЫ

Г.С. Мұхамбетова аға оқытушы, заң ғылымдарының магистрі
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті КеАҚ, Атырау қ.

Резюме: В данной статье автор указал, что важное место занимает вопрос о квалификации преступления, когда речь идет о порядке применения норм уголовного права на практике, то есть в судебно-следственной деятельности, и его реализации

Ключевые слова: Республика Казахстан, квалификация преступления, часть, состав преступления, уголовно-правовые нормы.

Resume: In this article, the author pointed out that an important place is occupied by the question of the qualification of a crime when it comes to the procedure for applying the norms of

criminal law in practice, that is, in judicial and investigative activities, and its implementation.

Key words: *The Republic of Kazakhstan, qualification of the crime, part, composition of the crime, criminal law norms.*

Қазақстан Республикасы егемен мемлекет ретінде халықаралық құқықтың дербес субъектісіне айналғанына отыз жылдан астам уақыт өткен. Мындаған жылдарға созылатын адамзат тарихы үшін бұл мерзім теңіздегі тамшыдай ғана болса да біздің еліміз үшін өміршең маңызы бар жасампаз өзгерістер мен қайта құруларға толы жылдар болғандығы белгілі. Қоғамдық қатынастарды түбегейлі қайта құруды жүзеге асыру барысындағы мемлекеттің ең басты міндеттерінің бірі ол өзгерістердің құқықтық базасын жасақтау болып табылады. Осы бағытта Қазақстан Республикасында мемлекеттік маңызы бар көптеген шаралар жасақталып жүзеге асырылды. Құқықтану тарихының дәлелдеуі бойынша қоғамдық құбылыс ретіндегі құқықтың қайнар көздері болып: өзінің мақсаттары, қажеттіліктері және іс-әрекеттерімен адам және тұлғаның көрініс беру өрісі ретінде қоғам танылады. Адам өмірінің барлық үрдісінде құқық нормалары адамдар, қоғам мен мемлекет арасындағы әртүрлі қатынастарды реттейді. Белгілі бір құқықтар мен міндеттерді орната отырып олардың мүдделерін ажыратады.

Қылмысты квалификациялаудың қылмыстық құқықтағы ұғымын шынайы түрде қамтамасыз ету – қылмыстық сот ісін жүргізу сферасындағы демократияны, ізгілікті бағалаудың өлшемі. Мемлекеттің жоғары заң шығарушы органымен қабылданған құқықтық акт, қылмыстық заң қылмыстық құқықтың бірден-бір бастауы болып табылады. Басқа заңдардан оның айырмашылығы ол қылмыстылық пен қоғамдық-қауіпті іс-әрекеттердің жазаланушылығын анықтайды. Жекелеген қылмыстық - құқылық нормалардың болуының өзі ескертпелік маңызға ие болады, яғни позитивтік сипатқа ие. Қылмыстық - құқықтық нормалар өзінің әлеуметтік функциясын орындауы үшін ол жүзеге асырылуы тиіс.

Қылмыстық құқықтың негізгі міндеттерінің бірі қылмыс болып табылатын қоғамға қауіпті іс-әрекеттерді анықтау, оларға жазаның түрі мен көлемін белгілеу болып табылады. бірақ қылмыстық құқық осы міндеттерді іске асырып ғана қоймай, қылмыстардың қоғамға қауіптілік дәрежесін, кінәні ауырлататын немесе жеңілдететін жағдайларды, жаза тағайындау және жазадан босату кезінде ескерілуге тиісті қажеттіліктерді анықтаумен айналысады. Сонымен бірге қылмыстық құқық ғылымының көлемінде әр түрлі іс-әрекеттерге әлеуметтік-құқықтық бағалау жасалып, олардың қоғамға қауіптілігі байқалғанда қылмыс қатарынан шығарылу мәселесі де қарастырылады. Қылмыстық құқық мамандардың жеткілікті білім деңгейінде даярлануы, практика қызметкерлерінің дұрыс, әрі сапалы жұмыс істеуі үшін, өз міндетінің шеңберінде қылмыстық заңдағы өз-ара ұқсас қылмыстардың бір-бірінен айырмашылығын және заң нормаларын практикада қолдану тәртібін ұсынады. Қылмыстық заң нормаларын практикада, яғни сот-тергеу қызметінде қолдану тәртібі туралы сөз қозғалғанда және оны іске асырғанда қылмысты квалификациялау туралы мәселе орын алады.

Қылмысты квалификациялау кезінде екі маңызды категорияның ара-қатынасы, яғни ұғыстық дәрежесі өлшенеді. Біріншісі, қоғамның мүддесіне қайшы жасалған әрекет назарға ілігіп, оған қарсы шара қолдану қажеттілігі туындайды. Мұндай әрекеттер қоғамға қарсы сипатымен, әдетте сол ортадағы әлеуметтің назарлығын тудырып, жалпы адамгершілік тұрғысынан бағалауға алынады. Адамгершілік бағалау мұндай әрекеттерге тиым салу бағытын ұстанғанда ғана, оны қылмыстық заңда қылмыс ретінде бағалау қажеттілігі пайда болады. Демек әлеуметтік – қоғамдық ортада адамгершілікке жатпайтындығына байланысты құқық тұрғысынан қылмыс деп бағаланған құбылыстар өмір сүреді.

Екінші категория, ол заң шығарушының ой жұмысының жемісі емес, әлеуметтік-қоғамдық ортада, сол қоғамда кездесе алатын зиянды іс-әрекеттерді анықтаудың нәтижесінде дүниеге келген қылмыстық заң[1]. Заң шығарушының зиянды іс-әрекеттерді қылмысты деп белгілеуінде де адамгершілік бағалау жатыр. Ол бағалау әлеуметтік ортаның бағалауына, яғни сол қоғамдағы адамзаттың ортақ бағалауына негізделген болуы немесе сәйкес болуы қажет. Міне осындай себептен қылмыстық құқық өмір сүріп, өзінің өмір сүру себептеріне

байланысты басты міндетін, яғни қылмыстық құрамдарды анықтаумен және оларға жазаның түрі мен көлемін белгілеумен айналысады.

Қылмысты квалификациялау кезінде жасалған қауіпті іс-әрекеттердің белгілері мен қылмыстық құқық нормаларымен қарастырылған қылмыс құрамдарының арасындағы сәйкестік анықталады. Жасалған қоғамға қауіпті іс-әрекеттер мен заңда белгіленген қылмыс құрамының элементтері мен белгілері дәл келгенде, яғни қылмыс құрамының объектісін, объективтік жағын, субъективтік жағын және субъектісін сипаттайтын белгілері дәл келгенде сәйкесдеп танылады.

Сонымен, қылмысты квалификациялау дегеніміз, жасалған қылмысты іс-әрекеттердің белгілері мен қылмыстық құқық нормаларымен қарастырылған қылмыс құрамдары белгілерінің бір-біріне сәйкестігін анықтау болып табылады.

Қылмысты әрекеттерге құқықтық бағалау жүргізгенде қылмысты квалификациялаудың бүкіл кезеңі қамтылады және қолданылуға жататын заң бабын табу міндетінен асып, жауаптылықты белгілеуге қатысты жақтарына да назар аударылады. Ал қылмысты квалификациялау ұғымы қолданылғанда біз алға бір ғана мақсат қойып, ол қылмысты іс-әрекет қамтитын немесе толық сәйкестігін білдіретін заң нормасын табуды көздейміз. Яғни жасалған қылмысты іс-әрекетпен, заң нормасы белгілерінің арасындағы сәйкестікті анықтауды міндет тұтамыз.

Жасалған іс-әрекеттерге қылмыстық заң нормаларын қолданып баға беруге тек қылмысты квалификациялау ғана жүргізіледі. Қылмыстық - құқықтық квалификациялау ұғымына тек қылмысты деп танылған іс-әрекеттерге қылмыстық заң нормаларын қолданып баға беру ғана емес қылмыс құрамы жоқ деп танылатын жағдайларға баға беруде жатады. Бұл да қылмыстық - құқықтық нормалардың қолдану аясын көрсетеді. Практикада заңмен қорғалатын мүдделерге зиян келу оқиғасының орын алуына байланысты қылмыстық іс қозғалып, бірақ тергеу немесе сотта іс қарау кезінде қылмыс құрамының жоқтығына немесе адамның әрекетінде қоғамға қауіптіліктің, сол сияқты кінәнің болмауына байланысты қылмыстық іс қысқартылатын кездер болады. Мұндай жағдайлар қылмысты квалификациялау ұғымына емес, жасалған іс-әрекетке қылмыстық-құқықтық баға беру арқылы іске асырылатын қылмыстық - құқықтық квалификациялау ұғымына сәйкес келеді. Бұл жерде тек қылмысты іс-әрекеттерді квалификациялау мәселесі қарастырылады. Себебі іс-әрекетте қылмыс құрамы жоқ жағдайларды анықтау үшін бір ғана тәсіл қолданылады. Ол қылмыс құрамы элементтерінің түгел емес екендігін анықтау. Іс-әрекетте қылмыс құрамының түгел болмайтын жағдайларын анықтау және ондай кездерде заң нормаларын қолдану көп түсіндіруді қажет етпейді.

Сондықтан іс-әрекетке квалификация бергенде немесе қылмыстық-құқықтық квалификация барысында, қылмыстық кодекстің Ерекше бөлігінің нормаларына сілтеме жасау міндетті емес. Мысалы, шектен шықпаған қажеті қорғануда, қылмыскерді ұстау шаралары шегінен шықпай зиян келтіруде тек Жалпы бөлік нормаларына сілтеме жасалына отырып, іс-әреке квалификацияланады. Мұндай Жалпы бөлік нормаларын қолданумен шектелетін жағдайларды да құқық нормаларын қолдану қызметіне жатқызуға болады[2].

Жоғарыда келтірілген анықтама қылмысты квалификациялаудың құқықтық құбылыс екендігін білдіреді, яғни іс жүзінде қолданылу арқылы көрініс табатын және қолдану үшін арнайы білімі бар құқықтық құбылыс болып табылады. Бірақ қылмыстық заң нормаларын қылмысты іс-әрекеттерге қолдану, яғни қылмысты квалификациялау-құқықтық құбылыстың тек бір түрі ғана болып есептеледі.

Бұл тақырып бойынша шығарылған оқулықтар негізінен «қылмысты квалификациялаудың ғылыми негіздері» және «қылмысты квалификациялаудың жалпы теориясы» деп аталады. Қылмысты квалификациялаудың ғылыми негіздері немесе жалпы теориясы деген атаулардың бір-бірінен елеусіз айырмашылықтары бар. Қылмысты квалификациялаудың ғылыми негіздері деген атаудың мағынасы, ол квалификация жүргізу тек практикалық ғана емес, сонымен бірге, теориялық немесе ғылыми жұмыс екендігін білдіреді. Практикада жүргізген сот, тергеу, прокуратура органдарының қылмысты

квалификациялау жұмысы ғылыми тұрғыдан негізделген, дәлелденген түрде болуы керек. Сонда ғана қылмысты әрекеттерге құқықтық бағалауда қателіктер кету азаяды.

Қылмысты квалификациялаудың жалпы теориясы деген атау, ол қылмысты әрекеттердің қоғамдық өмірде және қылмыстық заңда да көп болуына байланысты, олардың әрқайсысына жеке-жеке теориялық тұрғыдан үлгі көрсетпей, тек ғылыми тұрғыдан негізделген жалпы ережелерді қолдауды білдіреді. Яғни қылмыстың топтарына аяқталмағандығына, бірнеше адамдардың қатысып қылмыс жасауына, қылмыстың жиынтығына, бірнеше рет қайталануына т.б. ерекшеліктеріне қарай заңды қолдануда бір келкі ереже немесе жалпы теория ұсынады. Бұл екі атаудың, яғни қылмысты квалификациялаудың жалпы теориясы мен ғылыми негіздері деген ұғымдардың өзара үлкен айырмашылығы жоқ, біз бұл мәселені қылмысты квалификациялаудың жалпы теориясын көрсете отырып, оның ғылыми тұрғыда негізделген түрде ұсынуымыз керек[3].

Қылмысты квалификациялаудың екі түрі бар: ресми және ғылыми. Ресми квалификациялау - қылмыстық заңның іс жүзінде қолданылуын білдіреді және көрінісі бойынша міндетті түрде Қылмыстық Кодекстің Ерекше бөлігінің баптарына сілтеме жасау түрінде іске асырылады. Ресми квалификациялау қылмыстық істі жүргізу қызметін атқаратын органдардың, яғни сот, тергеу, прокуратура қызметкерлерінің шығарған сот-тергеу құжаттарында көрініс табады. Сонымен бірге квалификациялаудың бұл түрінің тергеуде және сотта қаралып жатқан қылмыстық істер бойынша міндетті күші болады.

Ал ғылыми квалификациялау - қылмыстық істер немесе қылмыстық құқық ғылымына жататын кейбір мәселелер бойынша квалификациялау жүргізу туралы ғалымдардың оқулықтарда немесе басқа да басылымдарда ұсынған пікірлері болып табылады. Ғылыми квалификациялау ұғымына қылмыстық істер бойынша жұмыс істемейтін немесе оның ғылымына қатысты жоқ жекелеген азаматтардың жасаған квалификациялауі жатпайды. Себебі, жекелеген азаматтардың өз бетінше жасаған қылмыстық іс-әрекетке бағалауы қылмыстық құқық ғылымының дәрежесінде бола алмайды.

Бұл екі квалификациялау түрінің бір-бірінен айырмашылығы ол, біріншіден, қолданылу орнына және міндеттілігіне байланысты, яғни ресми квалификациялаудың қылмыстық істер бойынша міндетті күші болады және тек құқық қорғау органдары қызметкерлерімен жүргізіледі. Екіншіден, ресми квалификациялау ғылыми квалификациялауға негізделген болуы керек. Яғни ғылыми тұрғыда қылмысты квалификациялауде қылмыстық құқықтың қағидалары, ережелері ескеріле отырып талданған, жан-жақты зерттелген, квалификациялау тәртібі ұсынылады. Сондықтан ғылыми квалификациялауде қателіктер аз кездеседі. Практика қызметкерлерінің қылмысты әрекеттерге квалификациялау жүргізуінің моделі, қылмыстық құқық ғылымының дұрыс шешімдерін қолдану болып табылады.

Қылмысты квалификациялау мәселесі қылмыстық - құқықтық негізі арналуын, яғни оның іс жүзінде қолданылу практикасын білдіреді. Қылмыстық құқықтың бүкіл болмысы, оның Жалпы және Ерекше бөліктерінің құрылымы заңды іс жүзінде қолдану мақсатында арналған. Бұл мақсатқа қылмыстық - құқықтық бір ғана мәселесі жатпайды. Ол қылмыс деп танылған іс-әрекеттерді қылмыстық заңда көрсету арқылы халықтың қылмыс жасауының алдын алу.

Қылмыстық құқықтың басты мақсаты ретінде қылмыс жасаған адамдардың іс-әрекеттерін бағалап, оған жауаптылық белгілеуді көздей отырып, осы мақсатқа жету үшін қажетті мәселелерді осы құқық саласының мазмұнында қарастырады. Мысалы, қылмыстық жауаптылықтың негізі, қылмыстың түсінігі, қылмыстың санаттары, аяқталған қылмыс деген тәрізді сұрақтарға жауап белгілеп, Ерекше бөлікте әрбір қылмыс түрін жеке қарастырып, жауаптылығын бейнелейді. Демек, қылмысты квалификациялау мен қылмыстық құқық мазмұнының көлемі, олардың зерттейтін нысаналары бірдей емес. Қылмыстық құқық қылмыспен жазаны құқықтық тұрғыдан талдайтын ғылым саласы. Қылмыстық құқық заңды қолдану үшін білу қажет деп танылатын барлық негізгі ұғымдарды анықтап, олардың мазмұнын, құрылымын ашатын ілім түрі болып табылады. Ал қылмысты квалификациялау

қылмыстық - құқықтық ережелерді ескере отырып қылмысты іс-әрекетке баға беруді немесе заң нормасын өмірге негізуді білдіретін қылмыстық құқықтың жеке мәселесі ретінде бағаланады. Демек қылмысты квалификациялау пәнінде қылмыстық құқық анықталған, зерттеген дайын ұғымдар қолданылады[4].

Қылмыстық құқық қылмыс деп танылатын әрекеттерге құқықтық талдау жүргізумен айналысқанымен, оның кейбір практикалық мәселелерін көрсетумен айналыспайды, яғни заң баптарын сот-тергеу қызметінде квалификациялау жасау ережелеріне сүйене отырып қодануды толық ашып бермейді.

Қылмыстық құқық ғылымы қылмыс және жаза категорияларын қарастыра отырып, жекелеген қылмыстардың өзіне ұқсас қылмыстардан айырмашылығын, ол қылмыстардың кейбір жағдайларда бағалану тәртібін, кінәні ауырлататын құрамдары тәрізді мәселелерді қамтиды. Бірақ бұл келтірілген мәселелердің ішінен ұқсас қылмыстарды ажырату, әр түрлі жағдайлар бойынша қылмысты іс-әрекетке квалификация жасау, кінәні ауырлататын жағдайлар болғанда заң баптарын қолдану қылмысты квалификациялауда де қарастырылады. Себебі бұл мәселелер қылмыстық - құқықтық мәселелерді талдау кезінде ашылады, ал қылмыстық құрамдарды әр-түрлі жағдайларды қолданып талдау, бұл қылмыстық - құқықтық құрамына жататын квалификациялау мәселесін білдіреді. Қылмысты квалификациялау курсының негізгі мағынасы және міндеті қылмысты іс-әрекеттерге құқықтық баға беріп, заң баптарын қолданғанда ескеру және білу керек болып табылатын негізгі қағидалармен, ережелермен, талаптармен таныстыруға бағытталған.

Қылмыстық құқықтың жалпы мәселелерін шешудің маңызы зор, себебі соның нәтижесінде ғана қылмысты квалификациялауға бағытталған ережелер дұрыс беріледі. Қылмысты квалификациялаудың кез-келген қылмысқа байланысты қылмыстық заңның тиісті бабын таңдау кезінде қолданылуы қажетті жалпы ережелері мен қағидалары бар.

Қылмысты квалификациялаудың қағидалары ретінде қылмысты әрекетке қатысты заң баптарын қолданғанда ескертуге жататын және орын алғанда сақтауға тиісті ережелер алынады. Бұл қағидалар бұзылғанда қылмысты квалификациялау қате деп танылады. Олардың қатарына мыналар жатады:

- бір қылмыс болып табылатын іс-әрекетті бірнеше қылмыс ретінде бағаламау.
- қылмысты квалификациялаудың толық, әрі дұрыс болуы.
- Қылмыстық кодекстің Жалпы бөлігінде қарастырылған іс-әрекеттер қылмыста орын алғанда сілтеме жасалынуы.
- кінәлінің қасақаналығына немесе қылмыстық ниетіне қарай квалификациялау жүргізу.
- маңызы ауыр емес қылмысты әрекеттерді, қауіптілігі жоғары әрекеттер сіңіретін жағдайларды қолдану.

Қылмысты квалификациялаудың толық, әрі дұрыс болуын қамтамасыз ету үшін, қылмыстың уақиғасын толық ашып, кінәлінің әрекеттерін түгел анықтау қажет. Қылмысты әрекетті бағалау кезінде айыптап отырған бабтармен қамтылмайтын өзге де қылмыстың құрамдары бар болса, оларды қолдану керек. Қылмысты квалификациялаудың толық болуы қылмыс жиынтығын қолдануды ғана емес, ол сонымен бірге қылмыстық істің мазмұнын толық ашуды білдіреді. Ал іс-әрекетке баға беру дұрыс болуы үшін, жасалған қылмыстың белгілерін толық қамтитын Қылмыстық кодекстің нормаларын табу керек. Қылмысты квалификациялаудың дұрыс іске асырылуы үшін кінәлінің қылмысты ойының бағытын, зиян келтірген заңмен қорғалатын қоғамдық қатынастың түрін, іс-әрекеттің қоғамға қауіптілік дәрежесі мен сипатын тағы басқа белгілерін ескеру маңызды болып табылады[5].

Қылмысты әрекеттерді квалификациялауда барлық кезде баптың 2 бөлігіндегі әрекеттерді 3 бөлікте қарастырылған құрамдар сіңіре бермейді. Бұл мәселені меңгеру үшін ол әрекеттердің, әр қылмыстың ұғымын, белгілерін дұрыс түсіну керек және мағынасы, көлемі бойынша сіңіре алатынын білу қажет.

Қылмысты квалификациялау - құқық нормаларын қолдануды іс жүзінде көрсетіп, қылмыстық құқықтың сапасын, оның жетістіктері мен кемшіліктерін ашуға жағдай жасайды. Сондықтан сапалы дайындалған және зерттелген қылмыстық құқық - қылмысты квалификациялауға де соншалықты дәрежеде әсер етеді.

Қылмыстық - құқықтық нормалар қоғамның дамуына, қоғамның даму түрінің ауысуына қарай өзгеруі мүмкін. Бұл құқықтың нақты қоғамдағы жағдайды бейнелейтіндігіне байланысты. Өйткені, әрбір құқық саласы қоғамдық қатынастарды реттеумен айналысатындықтан, ал қылмыстық құқық ол қоғамдық қатынастарды қорғауды міндет тұтатындықтан олар қоғамнан қалып қоймауды мақсат етеді. Мысалы, Қазақстан Республикасының экономикалық жүйесі нарықтық қатынастарға ауысуына байланысты, жаңа қатынастар туындап, сол заманға сәйкестендірілген қылмыстық заң дайындалды. Демек, құқық және оның нормалары қоғамның өзгеруіне немесе дамуына қарай өзгеріп отырады. Ал қылмысты квалификациялау мәселесі мұндай өзгерістерге тәуелді болып саналмайды. Қандай қылмыстық құқық өмір сүрсе де қылмысты квалификациялау туралы жалпы ережелер сақтала береді. Қылмысты квалификациялаудың жалпы теориясының өзгеруі немесе дамуы, ол қылмыстық құқық ғылымына байланысты және соған тәуелді болып табылады.

Қорыта келе, қылмыс құрамының қылмысты квалификациялауде негізгі маңызға ие болатындығына көз жеткіздік. Қылмыс құрамы заң шығарушымен қылмыстық-құқылық нормада бекітілген негізгі белгілерден құрала отырып өз кезегінде қандай іс-әрекеттің қылмыстық жауаптылықты туындататындығын және нақты қандай түрдегі немесе қылмыстың қай түріне жатқызылатындығын айқын көрсетеді. Қылмыс құрамының құқық қолдану практикасында шешуші маңызға ие болатындығын анық байқауға болады. Біз бұл жерде құқық қолдану ретінде тек қылмыстық заңнаманы қолдану жөнінде әңгіме етіп отырғанымызды еске сала кетудің артығы болмас.

Әрине берілген жұмыс қылмысты квалификациялаудың барлық кешенді проблемаларын толықтай ашып, олардың практикалық шешімін табудың жолдарын көрсетеді деп санай алмаймыз. Жұмысты орындау барысында жалпы жұмыстың мазмұнында біз қылмысты квалификациялаудың құқық қолданушылық қызметінде ерекше орын алатындығын яғни құқықтық нормаларды қолданудың көптеген басқа түрлерін жүзеге асыру үшін алғы шарт болып табылатындығын атап көрсеттік.

Қылмысты квалификациялау дегеніміз жасалған іс-әрекет белгілерінің қылмыстық заңда қарастырылған белгілі бір қылмыс құрамына дәл сәйкестігін тиісті процессуалдық актіде анықтау және бекіту болып табылады. Қылмыстық құқықтың әлдеқандай институттарын жақсы меңгеру негізінде ғана практиканың тиісті мәселелерін оның ішінде оперативтік – тергеу қызметінің қортындысы болып табылатын қылмысты квалификациялауды де дұрыс шешуге мүмкіндік пайда болады. Қылмысты дұрыс квалификациялаудың әділсоттылық үшін қандай маңызға ие болатындығын тағыда атап көрсете отырып, біз қылмысты квалификациялаудың заңды негізі болып табылатын қылмыс құрамының осы орайда шешуші маңызға ие болатындығына назар аударамыз.

Қылмысты дұрыс квалификациялаудың әрекет ететін заңнамаға қатаң түрдегі сәкестікте жүргізілуі, қоғамдағы әділеттікті қамтамасыз етуге, адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын сақтап, қорғауға қылмыстылықпен күресте тиісті жетістіктерге қол жеткізуге мүмкіндік беретін бірден-бір жол

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Дуюнов В. К. Уголовно-правовое воздействие: теория и практика.- М.: Научная книга,, 2003.- 520 с
2. Барков А.В. Цели уголовной ответственности: законотворчество и право применение // Классическая и пост классическая методология развития юридической науки на современном этапе: Сб. науч. тр. /М-во внутр. дел Респ. Беларусь, учреждение образования «Акад. М-ва внутр. дел Респ. Беларусь»- Минск: Акад. МВД, 2012. – С.92-101.

3. Сергиевский В., Рахметов С. Квалификация преступлений – Алматы: Өркениет, 1999, 8 б.
4. Ветров Н.И. Уголовное право. Общая и Особенная части: Учебное пособие. 2-е изд., – М.: 2000г. 224с.
5. Смирнова Н.Н. Уголовное право: Учеб., - СПб.: Изд-во Михайлова В.А., 1998. – 675 с.

ӘОК 10.87.77

ШЕТ МЕМЛЕКЕТТЕРДЕГІ СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚПЕН КҮРЕСУ ТӘЖІРИБЕСІ

С.К. Нысанова тарих ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы.
Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, ҚеАҚ, Атырау қ.

Резюме: В данной статье изложено состояние коррупции в стране и других государствах. В данной статье законодательством Республики Казахстан предусмотрены различные нормативные правовые акты, государственные программы, международные договоры, направленные на борьбу с коррупцией. В каждой сфере общества представлены способы искоренения коррупции и меры по формированию антикоррупционной культуры.

Ключевое слово: коррупция, закон, антикоррупционная культура, взяточничество.

Resume: This article describes the state of corruption in the country and other states. This article discusses various regulatory legal acts, state programs, international treaties aimed at combating corruption in the legislation of the Republic of Kazakhstan. Methods of eliminating corruption in various sectors of society and measures to form an anti-corruption culture are proposed.

Key word: corruption, law, anti-corruption culture, bribery.

Қазіргі кезде сыбайлас жемқорлық мәселесін әрбір мемлекетте, түрлі халықаралық ұйымда кездестіруге болады. Бірақ ол барлық жерде бірдей бола бермейді [1]. Тарихи дәуір және мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық даму кезеңіне қарай сыбайлас жемқорлықтың пайда болу мәселелері де әр алуан болып келеді. Кейбір шет елдердің мемлекеттік басқаруында және мемлекеттік қызметінде жемқорлықтың алдын алуға және жоюға бағытталған әкімшілік қалыптың кешендері құрылған. Бірқатар мемлекеттерде шенеуніктердің әр кодексі немесе этикалық кодекстер жиынтығы болып табылатын арнайы заңдар қабылданған. Осыған орай, шетел мемлекеттеріндегі сыбайлас жемқорлықтың алдын алу және жолын кесу шараларына назар аударайық. Транспаренци Интернешнлдің мәліметтерін негізге ала отырып, сыбайлас жемқорлықтың жер жүзіне таратылу айырмашылықтарын және қазіргі әлемдегі жемқорлықтың деңгейін зерттеу мақсатында, әлем картасындағы сыбайлас жемқорлық туралы ақпаратты бейнелеп көрсетуге тырысайық.

Халықаралық тәжірибеде сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес туралы айтқанда, барлық елдерді шартты түрде төрт санатқа бөлуге болады:

- 1) сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресті табысты жүргізіп отырған елдер;
- 2) сыбайлас жемқорлық орташа деңгейдегі елдер;
- 3) сыбайлас жемқорлықпен өте келелі мәселелері бар елдер;

4) сыбайлас жемқорлық айырықша байқалатын елдер [2]. Әрі қарай осы жүйені негізге аламыз. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресті табысты жүргізіп отырған елдерге Дания, Финляндия, Швеция, Жаңа Зеландия, Канада, Нидерланды, Норвегия, Швейцария, Австралия, Сингапур, Люксембург, Ирландия, Германия, Ұлыбритания, Израиль, АҚШ, Австрия, Исландия, Жапонияны жатқызуға болады.

Жоғарыда аталған елдердегі сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресті ұйымдастырудың кейбір ерекшеліктері - осы елдердің үкіметі сыбайлас жемқорлықты ұлттық қауіпсіздікке төнген қауіп деп қарайды. Сондықтан сыбайлас жемқорлық сырттан төнген және ішкі қауіп ретінде қабылданып, соған байланысты онымен күрес көлемді және кешенді сипат алады. Мысалы, Нидерландыда сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес өзіне мыналарды енгізеді:

- сыбайлас жемқорлыққа бейім тұратын мемлекеттік және қоғамдық ұйымдарда мониторинг жүйесін енгізу және осы жерлерде қызмет ететіндерді қатаң бақылап отыру. Сыбайлас жемқорлықпен күрес жүргізетін тұлғаларды лауазымға тағайындау;

- сыбайлас жемқорлық әрекеттерін жазалау жүйесі – бұл мемлекеттік ұйымдарда жұмыс істеуге қатаң тиым салуды және мемлекеттік қызмет ұсынатын барлық әлеуметтік жеңілдіктерінен айыруды көздейді;

- лауазымдық тұлғаның жағымды әрекетін көтермелеу жүйесі – шенеунікке өз қызметін тиімді де адал орындауы үшін материалдық тұрғысынан да, адамгершілік тұрғысынан да жағдай жасау;

- арнайы полиция типіндегі сыбайлас жемқорлықпен күрес жөніндегі мемлекеттік қауіпсіздік жүйесі.

Компаративтік талдау бойынша, әр мемлекеттің өзінің күресу жолы, әдісі, тәсілі бар. Ал басқа жағынан қарасақ, көптеген мемлекеттердің сарапшылары біркелкі ережелер нормаларын қолдану керек деп ұсыныс жасайды. Тіпті, бүкілұлттық тәртіп әдептілігін қалыптастыру қажет дейді. Осы орайда, 1995 жылы Ұлыбританияда Нолан Комиссиясы 7 қағида қабылдады:

1. Риясыздық. Лауазымды қызметкерлер қоғамдық мүддені жоғары ескере отырып, бір шешімге келеді.

2. Сатылмастық. Лауазымды қызметкерлердің өздерін басқа бір адамдарға не ұйымдарға қаржылық тәуелсіздікке қоймағаны дұрыс.

3. Әділдік. Жоғары қызметке тағайындау, келісім шарт жасау, марапаттау мәселелері бойынша шешім қабылдағанда лауазымды қызметкерлер үміткердің кәсіби қабілеттерін, іскерлігін ескеруі тиіс.

4. Есептілік. Лауазымды қызметкерлер қоғамның алдында өздерінің істеген ісі, қабылдаған шешімдері бойынша есеп беріп отыруы керек.

5. Ашықтық. Лауазымды қызметкерлердің шешімдері мен істері қоғамға ашық болуы тиіс. Әр шешім дәйектеліп отыруға міндетті.

6. Арды, абыройды сақтаушылық. Лауазымды қызметкерлер өздерінің мүдделері туралы ашық айтып, егер де осы мүдделері олардың істеген жұмысына қайшылық келтірсе, қоғамның пайдасына әкелетін шешімге келуге тиісті.

7. Басшылық. Лауазымды қызметкерлер осы аталған қағидаларды қолдана отырып, басшылықты орындап, өзінің дұрыс істерімен, мінез-құлқымен үлгі көрсетіп отыруға міндетті.

Жемқорлыққа қарсы өзгерістерді жүргізетін басқа топ институционалдық деп аталады. Бұл топ жемқорлыққа қарсы мүлде басқа күресті көрсетеді. Олардың ойынша, жаңа әдіс, жаңа жолға бар бағдарламаны жойып тастап, нормативтік іс-әрекеттерін өзгерту керек.

Институционалдық жемқорлық өзгерістерге мынадай мысал келтіруге болады: сайлау үрдісіне ашықтық, жариялылық қамтамасыз ету; үкімет жұмысына және орындаушы басшылығына парламенттің бақылауы; сайлау үрдісінде қаржы мәселесіне бақылау жасау; мүлік мәселесін шектеу; мемлекеттік қызметкерлерінің кіріс-табысын, қаржы міндеттерін, шенеуніктердің табысының көтеруін, жылдық қаржы есебін беру, жемқорлыққа қарсы арнайы заң қабылдау, әкімшілік және қылмыстық жазалау тағы басқалар. Сайлаушылардың дауысын сатып алу көптеген мемлекеттерде дәстүрге айналған. Бұл әдіс АҚШ, Ұлыбританияда және басқа Еуропа мемлекеттерінде 19 ғасырда кең таралған. Қазір осындай шаралар шектелсе де, бүгінде осындай заң бұзушылық байқалады. Испания мен Италияның сайлау үрдісінде басқа шаралар қолданады. Ықпалы зор үміткерлерге саяси партиялардың көсемдері «патронаж» деген әдісті пайдаланады. Бұл әдістің маңызы мынада: сайлау кезінде көмектескен адамдарға

мемлекеттік органдардан бір пайдалы қызметтерді ұсынады. 1966 жылы Тайландта өткен сайлау сайлаушыларға сыйлықтар тарату негізінде өтті[3].

Сондықтан көптеген мемлекеттерде сайлауды өткізу барысында ашықтық талап етіледі. Екіншіден, сайлау компаниясын қаржыландыруды бақылауға алып, нормадан жоғары қаржыландыруға тыйым салынады.

Ботсванада сыбайлас жемқорлықтың қарқынды өсуін тежеуге келесі шаралар көмектесті: шенеуніктердің санын қысқартып, олардың жалақысын көтерді және мемлекеттік мекемелердің құрылымын ықшамдалды, әрі сыбайлас жемқорлықтың кез келген түріне дереу санкция салынды.

ОАР-да бүгінгі күні сыбайлас жемқорлық деңгейі көптеген еуропа елдеріне қарағанда төмен. Олар қабылданған жаңа заңдардың көмегімен Үкіметті Парламент алдында есеп беруге міндеттеу арқылы, шенеуніктер мен депутаттарға табыстары және басқа да салық төлейтін мүліктері жөнінде декларация тапсыру және мемлекеттік жүйенің ашықтығын қамтамасыз ететін қадамдарды қабылдау жолымен қол жеткізілді.

Израиль сыбайлас жемқорлықтан жеткілікті түрде ерікті мемлекеттердің бірі болып саналады. Ондағы жемқорлыққа қарсы күрес, Нидерланды елінде қолданылатын шараларға қоса, «мониторинг жүргізудің белгілі қайталануы» жүйесі арқылы жүргізіледі. Израильде шенеуніктер үшін едәуір әлеуметтік жеңілдіктер қарастырылған және сыбайлас жемқорлық анықталған жағдайда олар қатаң жазаланатындықтан, төмен деңгейлі жемқорлық жоқ дерлік [4]. Оның себебі, бұл елдерде мемлекет көп ғасырлы күрес нәтижесінде құрылған.

Әлемнің көптеген елдеріндегі жемқорлыққа қарсы күрес қағидаларының бірі - Заң алдында барлық азаматтардың теңдігі. Жемқорлық қылмыс жасаған азаматтар өздерінің әлеуметтік жағдайына қарамастан Заң алдында жауапкершілікті бірдей тартады. Қытайда ҚХР Мемлекеттік комитеті сыбайлас жемқорлық үшін жаза туралы Қағиданы 1952 жылы қабылдады. Осы Қағидаға сәйкес, сыбайлас жемқорлық - барлық мемлекеттік органдар, мекемелер, оқу орындары және соларға қарайтын бөлімдердің қызметкерлерінің қоғамдық мүддені жамылып жасаған мемлекет құндылықтарына ие болу, алдау жолымен ұрлау, иемдену, басқа адамдардың құндылықтарын сұғанақтыпен алу, пара алумен анықталады. 1997 жылы 1 қазанда ҚХР-ның жаңа редакциядағы Қылмыстық Кодексі күшіне енді. 1979 жылғы Кодекс толықтырылды - 192 бап болған еді, енді 451 болды. Сыбайлас жемқорлық үшін жауапкершілік туралы нормаларды қылмыстық-құқықтық және қылмыстық істер деп жеке тарау етіп бөлу жеткілікті негізделген. Ол туралы норма жеке меншікке қарсы қылмыс жөніндегі тарауға енгізілген болатын. Жаңа тарау 394 баптан тұрады. Мысалы, пара алғаны үшін мемлекеттік ұйым айыппұлмен жазаланады, тікелей орындаушы мен ұйымның басшысы жағдайдың ауырлығына байланысты – 5 жылға дейін бас бостандығынан айырылады немесе тұтқындалады. Сыбайлас жемқорлық және парақорлық үшін жазалау мәселелері жеке нормамен реттелген. Егер сыбайлас жемқорлық немесе пара алу кірісінің сомасы 100 мың юаньнен асып кетсе, онда 10 жылға бас бостандығынан айырылады немесе дүние мүлкі тәркіленеді немесе онсыз өмірлік бас бостандығынан айыру жазасы қолданылады. Валюталық қылмыстармен күрес жөнінде Қытайдың тәжірибесі көңіл аудартады, соның барысында бірнеше миллиард доллардың жалған кедендік декларацияларын, жалған шетелдік лицензияларды пайдаланып, банктерден валюта алған фирмалар қатары анықталды, шетелдік келісімдер бойынша жалған аванс төлемдер фактілері және оффшорлық қаржы операциялары көлемінде көптеген заң бұзушылықтар ашылды.

Францияда лауазымдық тұлғалардың қызмет бабын теріс пайдаланғаны үшін жауапкершілігін реттеу саласында 1983 жылғы 13 шілдедегі «Мемлекеттік қызметкерлердің құқықтары және міндеттері туралы» Заңның және 1992 жылы қабылданып, 1994 жылы қыркүйекте күшіне енген Қылмыстық кодексінің маңызы зор. «Мемлекеттік қызметкерлердің құқықтары және міндеттері туралы» Заңға сәйкес мемлекеттік шенеунікке «өзін тек қызметке арнау» міндеті жүктелген, бұл Қазақстан Республикасының «Мемлекеттік қызмет туралы» Заңы бойынша мемлекеттік қызметкерлердің міндеттеріне ұқсас. Аталған заң мемлекеттік қызметкердің өзіндік абырой кодексі болып табылады.

Францияда мемлекеттік қызметкерлерге тексеру және бақылау қол астындағы кәсіпорындардың әрекетіне араласуға тыйым салады. Кейде көрсетілген міндет мемлекеттік қызметтен кеткеннен кейін де, сол шенеуніктің артынан сақталынып қалады. Билікті жеке басы үшін пайдалану жөніндегі нормалар жүйесінде басты орынды, сөзсіз, бұқаралық лауазымдық тұлғалардың белсенді пара беру және сылбыр пара алу парақорлығы үшін қылмыстық жауапкершілік туралы нормалары алады. Параны алғаны, ұсынғаны, парақорлық және парақорлыққа пара беру үшін бірдей жазаланады: 10 жылға түрмеге қамалынады және 1 млн. франк көлемінде айыппұл төлейді.

Лауазымдық тұлғаларға лауазымнан босағаннан кейін 5 жылға дейін өзінің капиталымен жұмыс істеуге, жеке кәсіпорындарға кеңес беруге тиым салады [5]. Францияның ерекшелігі - соттардың жасаған, Төрелік сот мүшелерінің немесе соттың, не жеке адамдардың шақыруымен келген, екі жақты келістіру үшін сотпен шақырылған сарапшылардың арнаулы парақорлық құрамын бөліп көрсету. Көрсетілген әрекеттер 10 жылға түрмеге жабумен және 1 млн. франк айыппұл төлеумен айыптталады.

Байқағанымыздай, шетел мемлекеттерінде жемқорлыққа қарсы заңнама күресудің барлық құқықтық құралдарын, яғни қылмыстық-құқықтық қана емес, қолдану жағына қарай және жемқорлықтың алдын алу жағына қарай дамып жатқандығы көрініп тұр. Осы елдердегі сыбайлас жемқорлықтың көріністеріне талдау жасау, Қазақстан үшін тиімді сыбайлас жемқорлыққа қарсы пайдалы әрі тиімді озық ұлттық стратегияны жасауға көмектеседі.

Біріншіден, сыбайлас жемқорлықпен күреске бағытталған мемлекеттің жоғарғы басшысының күшті саяси жігері және соның негізінде құрылған мемлекеттік, экономикалық, әлеуметтік және құқықтық сипаттағы сыбайлас жемқорлықпен күрес саласындағы бірыңғай мемлекеттік саясат.

Екіншіден, мемлекеттік әкімшілік жүйесінің бәріне азаматтық қоғам жағынан ұйымдастырылған әлеуметтік бақылау және құқық бұзушылардың қылмыс жөнінде іс қозғау мүмкіндігімен қамтамасыз ету[6].

Үшіншіден, билік жүргізуге ие тұлғалардың, мемлекеттік қызметкерлердің қызметінің тазалығы жөніндегі мониторингті жүзеге асыруы, тәуелсіз органдардың алдында қатаң есеп беруі. Осы қағидаларды сақтау ұлттық сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясаттың мықты негізі болады деп санаймыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Алауханов Е. Казахстанское и зарубежное антикоррупционные законодательства. // Заң және Заман. - № 1. 2008.
2. Аленчинов Ж. Исторические предпосылки формирования коррупционного правосознания в Казахстане. // Фемида. - № 2. 2007.
3. Алданжаров А. Борьба с коррупцией в Англии. // Юридическая газета. - № 7. 2005.
4. Ахметов А. Коррупция в минусе, когда идет борьба с ней. // Казахстанская правда. - №127. 2007.
5. Вагапов Р. От качества законов зависит уровень коррупции. // Закон и правосудие. - № 3. 2008.
6. Гилевская М.А. Анализ антикоррупционной программы Сеула. 20.02.2008.

ПОНЯТИЯ И ФОРМЫ БЫТОВОГО НАСИЛИЯ В СЕМЬЕ

А.М. Сералиева к.ю.н., ассоциированный профессор

Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы.

З.М. Баймагамбетова старший преподаватель, PhD

Казахский национальный университет имени аль-Фараби г. Алматы.

Резюме: Бұл мақалада отбасындағы тұрмыстық зорлық-зомбылық мәселелері, тұрмыстық зорлық-зомбылыққа байланысты құқық бұзушылықтардың алдын алу қарастырылған. Соңғы кездері отбасындағы тұрмыстық зорлық-зомбылық мәселесі ерекше өзекті бола бастады, өйткені ол отбасы мүшелерінің ішкі мәселесі болып табылатын тұлға аралық жанжал ретінде емес, адам құқықтарын бұзу ретінде қарастырылады.

Түйін сөздер: тұрмыстық зорлық-зомбылық, қылмыс, психикалық зорлық-зомбылық, отбасындағы физикалық зорлық-зомбылық, әйелдер істері жөніндегі комиссиялар.

Resume: This article deals with issues of domestic violence in the family, prevention of offenses related to domestic violence. Recently, the problem of domestic violence in the family has become especially relevant, because it is not considered as an interpersonal conflict, which is an internal problem of family members, but as a violation of human rights.

Keywords: domestic violence, crime, mental violence, physical violence in the family, women's commissions.

В последнее время проблема бытового насилия в семье приобретает особую актуальность, так как рассматривается как нарушение прав человека, а не как межличностных конфликт, который является внутренним делом членов семьи.

На международном уровне бытовое насилие зачастую рассматривается в контексте насилия против женщин. Статистика подтверждает, что женщины действительно в существенно большей степени подвержены проявлениям формы физического насилия со стороны мужчины партнера или мужчины-супруга. Так, согласно данным NCADV, каждая четвертая женщина сталкивается с физическим насилием в семье, тогда как среди мужчин с этими формами насилия со стороны партнеров сталкивается лишь каждый девятый [1].

По данным Национальной комиссии по делам женщин и семейно-демографической политике при президенте Казахстана, в стране за последние пять лет число тяжких преступлений в отношении женщин выросло на 153 процента, в семейно-бытовой сфере – более чем в два раза [2].

При определении насилия в семье, как социального явления, используют следующие понятия: семейное насилие, домашнее насилие, насилие в семье. Термин «домашнее насилие» предполагает местом совершения насильственных действий домашнюю территорию. Домашнее (семейное) насилие в криминологии называют еще бытовым или семейно-бытовым. Формируется оно из повторяющегося жёсткого обращения одного члена семьи или приравненного к нему лица по отношению к другому, состоящих в юридических или в фактических отношениях [3]. Бытовое насилие – это когда один человек пытается контролировать своего партнера и властвовать над ним в своих близких взаимоотношениях. Это может выражаться в физическом, моральном и сексуальном издевательствах и злоупотреблении финансовым положением. В большинстве случаев это делают мужчины по отношению к женщинам. Этому может подвергаться любая женщина в любом доме. Могут иметься настораживающие признаки того, что вы подвергаетесь издевательствам со стороны своего партнера [4, с.115-116].

Преступное бытовое насилие в семье обладает заметной спецификой, что обусловлено рядом факторов.

1. Насильственная преступность в семье, в силу специфики отношений между преступником и потерпевшим отличается высокой степенью латентности. То есть, потерпевшие и другие члены семьи не обращаются за помощью из-за стигмы, связанной с обращением в правоохранительные органы и сами решают свои проблемы.

2. Правонарушения, связанные с бытовым насилием в семье распространены во всем мире. Они носят личностный характер, так как субъект правонарушения и жертва знают друг друга, проживают вместе, общаются.

3. Семейная жизнь - это закрытая сфера человеческого бытия, поэтому слабо поддается правовому регулированию и само общение в семье зачастую строится не на правовых нормах, а имеет воспитательный эффект (например, дать подзатыльник, всыпать ремня и т.д.).

Бытовое насилие может выражаться в виде физического, психологического, сексуального и (или) экономического насилия [5, п. 1 ст.4].

Физическое насилие - умышленное причинение вреда здоровью путем применения физической силы и причинения физической боли [5, п. 2 ст.4]. Л.Д. Гаухман считает, что «физическое насилие - это общественно опасное противоправное воздействие на организм другого человека против его воли» [6, с.6]. Физическое насилие всегда представляет собой действие и не может быть осуществлено посредством бездействия [7]. Физическое насилие может повлечь различные последствия в виде причинения потерпевшему физической боли, вреда здоровью различной тяжести или смерти. Физическое принуждение может сводиться к нарушению анатомической целостности организма человека (нанесение побоев, применение оружия и т.п.), воздействию на иные физиологические процессы (применение сильнодействующих лекарственных, наркотических и психотропных препаратов, нейролептиков, лишение пищи, сна и т.п.) и ограничению физической свободы принуждаемого (удерживание, связывание и т.д.) [8, с.38].

Что касается психического насилия, то оно используется при совершении ряда преступлений как средство устрашения, запугивания жертвы применением физического насилия, чаще всего выражается в создании впечатления неизбежной расправы при помощи определенных словесных заявлений, жестов, демонстрации оружия или других предметов [9].

Психическое насилие – умышленное воздействие на психику человека, унижение чести и достоинства посредством угроз, оскорблений, шантажа или принуждение (понуждение) к совершению правонарушений или деяний, представляющих опасность для жизни или здоровья, а также ведущих к нарушению психического, физического и личностного развития [5, п.3 ст. 4].

По мнению Р.А. Левертова «угроза - единственная форма выражения психического насилия» [10, с.6]. Считаем, что психическое насилие связано не только с угрозой применения физического насилия, морального и имущественного вреда, но и распространением сведений, порочащих потерпевшего или близких и т.д.

Немного иначе к вопросу о формах психического насилия подходит Е.Г. Веселов: под психическим насилием он понимает «любое целенаправленное деструктивное воздействие на психику человека: оскорбление, систематическое унижение человеческого достоинства, жестокое обращение, гипноз, принудительная инъекция наркотических средств или психотропных веществ, в том числе угроза причинения вреда своей жизни или здоровью» [11]. Именно принудительная инъекция наркотических средств или психотропных веществ, понимается как введение в организм потерпевшего против его воли (насильно). Добровольное применение наркотических средств или психотропных веществ не может расцениваться как применения насилия.

Основным объектом угроз является психика человека. На психику воздействуют угрозы применения насилия - это устрашения, запугивания жертвы с применением физического насилия.

Представленный весьма общий перечень определений психического насилия позволяет выявить ряд его общих черт:

- психическое насилие проявляется во внешней среде;
- оно выражено в конкретных осознанных актах человеческого поведения;
- выражается в определенных формах (как правило, оно оказывает информационное воздействие на жертву);
- может иметь непосредственный (направлено на потерпевшего) и опосредованный (против его близких, имущества, обращенное в будущее и т.п.) характер;
- имеет конкретного адресата;
- преследует определенные цели (причинение физического, материального вреда или морального ущерба, ограничение свободы воли); выступает способом совершения преступления; вызывает определенные последствия [12, с.29].

Это средство воздействия на психику, направленное на то, чтобы заставить потерпевшего подчиниться преступным требованиям, подавить его волю. Способы выражения угрозы могут быть самыми разнообразными: словесная форма, демонстрация оружия, жесты, сама обстановка совершения правонарушения и др. Угроза может быть высказана непосредственно тому, к кому обращается виновный, а может быть передана через третьих лиц [13].

Психологическое насилие может осуществляться путем действий, направленных на унижение, оскорбление, высмеивание, издевательство. Понятие психического насилия может включать в себя любые виды противоправного психического воздействия на потерпевшего против (или помимо) его воли. Отсюда следует, что психическое насилие может выступать способом или средством совершения правонарушения, а также характеризовать обстановку содеянного, которые в своей совокупности влияют на правильную квалификацию содеянного общественно опасного деяния.

В науке уголовного права самостоятельно не выделяется такой вид как сексуальное насилие. Однако, с появлением в уголовном законе нормы, устанавливающей ответственность за совершение насильственных действий сексуального характера (ст. 121 УК РК), можно говорить о законодательном выделении указанной разновидности насилия (хотя сам термин «сексуальное насилие» в УК РК не используется [13]. Но этот термин используется в п.4 ст. 4 в Законе РК «О профилактики бытового насилия»: «сексуальное насилие - умышленное противоправное действие, посягающее на половую неприкосновенность или половую свободу человека, а также действия сексуального характера по отношению к несовершеннолетним». Сексуальное насилие - это сексуальное удовлетворение при помощи другого человека, но против его желания. Сексуальное насилие в партнерских/супружеских взаимоотношениях имеет следующие проявления: посягательства сексуального характера, сексуальное принуждение, домогательства, секс с применением физической силы, угроз, запугивания, насильственное совершение полового акта после побоев, использование секса как средство унижения и оскорбления [14]. Е.Н. Ениколопов и О.А. Кравцова отмечают, что сексуальное насилие очень часто присутствует в ситуации насилия в семье и обладает повышенной латентностью [14]. Жертва физически или психологически не способна дать отпор либо не понимает в силу особенностей своего развития характер действий агрессора.

Что касается экономического насилия - это, когда умышленно лишают человека жилья, пищи, одежды, имущества, средств, на которые он имеет предусмотренное законом право. Экономическая форма насилия во взаимоотношениях супругов/партнеров основана на неравномерности распределения ресурсов в семейной системе. Эта форма имеет следующие проявления: попытка одного взрослого члена семьи лишить другого возможности распоряжаться семейным бюджетом, иметь средства и право распоряжаться ими по своему усмотрению, отказ в содержании детей, прямое запрещение работать, утаивание доходов, трата семейных денег, самостоятельное принятие большинства финансовых решений, строжайший контроль расходов [15].

По субъектам бытового насилия разделяют на: насилие между супругами, насилие между родственниками и детьми, насилие к иным родственникам (бабушка, дедушка и др.). С точки зрения криминологического аспекта, не имеет значение, вытекают такие отношения из

юридического или фактического брака, а также факта совместного или раздельного проживания лиц.

Среди популярных форм насилия можно назвать крики, оскорбления, побои, клевету, порчу имущества и т. д. Насильник жаждет власти, он хочет самоутвердиться, возвыситься за счет унижения личного достоинства жертвы. Зачастую крики и оскорбления сопровождаются побоями.

Мы считаем, что систему мер предупреждений, связанных с бытовым насилием можно рассматривать с призмы общего характера (деятельность правоохранительных и государственных органов и т.д.) и индивидуального характера (зависит от поведения самой жертвы бытового насилия). По мнению Е.С. Каиржанова «лучше предупреждать преступление, чем за него наказывать» [16, с.168]. Поэтому ни в коем случае нельзя молчать, если вы или кто-то из ваших родственников, соседей подверглись бытовому насилию. В этом случае нужно обратиться с заявлением в органы внутренних дел. Также, мы пришли к выводу, что профилактикой правонарушений, связанных с бытовым насилием следует понимать деятельность по устранению, нейтрализации или ликвидации причин и условий, порождающих эти правонарушения.

Список использованной литературы:

1. NCADV Statistics. // [Electronic resource] – Access mode: <https://ncadv.org/STATISTICS> (Date of application 25.08.2023).
2. Как цифровые технологии помогают защищать жертв домашнего насилия в Казахстане от 21.04.2023// [Электронный ресурс] – Режим доступа <https://news.un.org/ru/story/2023/04/1440112>. (Дата обращения: 25.08.2023).
3. ООН: домашнее насилие. // [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://caparolsochi.ru/oon-domashnee-nasilie> (Дата обращения: 26.08.2023).
4. Рустемова Г.Р., Насырова Э.М. К вопросу о семейно-бытовом насилии// «Бытовое насилие: переосмысление системы противодействия» материалы международной научно-практической конференции (12.09.2022) – Алматы: Қазақстан Республикасы ІІМ М. Есболатов атындағы Алматы академиясы, 2022. - С.115-118.
5. Закон РК от 4.12.2009 № 214-IV «О профилактике бытового насилия» (с изм. и доп. по сост. на 01.07.2023) // [Электронный ресурс] – Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30525680&pos=64;-51#pos=64;-51 (Дата обращения: 27.08.2023).
6. Гаухман Л.Д. Борьба с насильственными посягательствами. - М. Изд-во: «Юрид. лит.» 1969. – 119 с.
7. Базаров Р.А. Уголовно-правовая характеристика насилия. Проблемы обеспечения личной безопасности граждан //Труды Академии МВД РФ. М., 1995. - С. 42-48.
8. Уголовное право России. Практический курс /Под общ. ред. А. И. Бастрыкина; под науч. ред. А. В. Наумова. М., 2007. - С.176-177.
9. Комментарий к Закону РК «О профилактике бытового насилия» [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/T090000> 214 (Дата обращения: 27.08.2023).
10. Левертова Р.А. Ответственность за психологическое насилие по советскому уголовному праву. - Омск, 1978. - С. 103.
11. Веселов Е.Г. Физическое или психическое принуждение как обстоятельство, исключающее преступность деяния. - Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. - Краснодар, 2002.
12. Ключенко Л.Н. Психическое насилие: вопросы уголовно-правовой регламентации и квалификации... дис. на соиск. уч. степ. к.ю.н. - М., 2019. - 204 с.
13. Дубянский С. Правовое понятие насилия от 22.11.2012 [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://www.startbase.ru/knowledge/articles/98/> (Дата обращения: 28.08.2023).
14. Ератина Е.А., Ефремова В.А. Психологические особенности женщин с виктимным поведением в семье //Виктимность и виктимологическая профилактика: Материалы круглого

стола по дисциплине «Психология отклоняющегося поведения». - Тверь: Твер. гос. ун-т, 2019. - С.16-21.

15. Даренских С.С. Семейное насилие в отношении женщин //Известия АлтГУ. 2013. №2 (78). Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/semeynoe-nasilie-votnoshenii-zhenschin> (Дата обращения: 27.08.2023).

16. Каиржанов Е.И. Криминология (Общая часть). Учебник. 2-е издание, пер. и допол. – Алматы, 2000. – 288 с.

УДК 343.3/.7

УСИЛЕНИЕ МЕР ПО ПРЕДУПРЕЖДЕНИЮ ПРЕСТУПЛЕНИЙ ПРОТИВ ЖИВОТНЫХ

Б.М. Сматлаев д.ю.н., профессор, декан юридического факультета
ЕНУ имени Л.Н. Гумилева

И.С. Сактаганова к.ю.н., профессор юридического факультета
ЕНУ имени Л.Н. Гумилева

Түйіндеме: Жануарлардың құқықтары мен олардың әл-ауқаты туралы хабардарлықтың артуы жануарларға қарсы қылмыстардың алдын алу бойынша қолданыстағы шараларды қайта бағалауды талап етеді. Бұл мақалада жануарларды қорғау саласындағы заңнаманың, құқық қолдану практикасының және қоғамның өзара іс-қимылының қазіргі жағдайы зерттеліп, оларды жетілдіру және тиімді іске асыру стратегиялары ұсынылады. Барлық тұрғындарын, соның ішінде жануарларды бағалайтын және қорғайтын қоғам құра отырып, біз мейірімді және этикалық болашаққа жол ашамыз.

Түйінді сөздер: Жануарлар, қатыгездік, жануарлардың әл-ауқаты, қылмыстың алдын алу, жануарларға қатыгездік, жануарларды қорғау, халықты ақпараттандыру.

Resume: The growing awareness of animal rights and their welfare requires a reassessment of existing measures to prevent crimes against animals. This article examines the current state of legislation, law enforcement practice and public interaction in the field of animal protection and suggests strategies for their improvement and effective implementation. By creating a society that values and protects all its inhabitants, including animals, we are paving the way for a more compassionate and ethical future.

Keywords: animals, cruelty, animal welfare, crime prevention, animal cruelty, animal protection, public awareness.

Преступления против животных уже давно являются серьезной проблемой, последствия которой выходят за рамки непосредственных страданий вовлеченных в них животных. Обращение с животными является отражением ценностей и этики общества, и поэтому крайне важно принимать строгие меры для предотвращения жестокости и обеспечения их благополучия. В этой статье предпринята попытка изучить текущую ситуацию в области защиты животных, определить проблемные области и предложить стратегии по усилению превентивных мер против преступлений, направленных против животных.

Многие страны приняли законодательство, направленное на защиту животных от жестокого обращения и безнадзорности. Однако эффективности этих законов часто препятствуют неадекватное правоприменение, ограниченная сфера применения и недостаточные наказания для нарушителей. Чтобы по-настоящему защитить животных, законодательство должно быть всеобъемлющим, четко определенным и неукоснительно соблюдаться.

В Республике Казахстан уголовная ответственность за жестокое обращение с животными предусмотрена статьей 316 Уголовного Кодекса Республики Казахстан [1]. Роль правоохранительных органов в предотвращении преступлений против животных имеет решающее значение. К сожалению, нехватка ресурсов, профессиональной подготовки и осведомленности может препятствовать их способности эффективно решать эти проблемы. В правоохранительных органах существует потребность в специализированных подразделениях, занимающихся расследованием случаев жестокого обращения с животными и судебным преследованием в судебном порядке.

Учитывая, что преступления, основанные на жестокости по отношению к животным, представляют собой социальную проблему, следует признать, что эффективная борьба с этим явлением возможна только при использовании комплексного подхода, как в исследовании данного вопроса, так и в разработке стратегий предотвращения [2]. Таким образом, противостояние преступлениям, основанным на жестоком обращении с животными, в более широком социальном контексте предполагает применение экономических, социокультурных, воспитательных и, в конечном итоге, юридических методов.

Отсутствие в нашем национальном законодательстве юридических положений, закрепляющих гуманные отношения к животным, влечет за собой множество инцидентов жестокости по отношению к ним, а также возникновение различных конфликтных ситуаций, которые часто остаются без юридического разрешения.

Как отмечают некоторые исследователи, эффективное средство борьбы с преступлениями, в том числе теми, что связаны с жестоким обращением с животными, заключается в устранении юридической неграмотности среди населения и исправлении ошибок в правосознании отдельных индивидов. Мы полностью разделяем этот взгляд [3, с. 152].

Чтобы обеспечить моральность и справедливость в уголовном праве, представляется значимым обратить внимание на размышления Чезаре Беккариа по вопросам преступлений и взысканий. В своих работах он настойчиво выразил мнение, что для предотвращения преступлений необходимо добиться ясности и понятности законов [4, с. 210].

Безразличие к мучениям живых существ, особенно среди несовершеннолетних граждан, укрепляется в результате жестокого обращения с животными. Это может привести к закреплению в личности низменных стремлений, порождая агрессивность и насильственное поведение в отношении окружающих. Такие действия способствуют психологической деформации человека и его моральной деградации, создавая благоприятные условия для совершения более серьезных преступлений [5, с. 41].

Анализ личности преступника, который подвергал животных жестокому обращению, показывает, что значительная доля людей, совершивших насильственные и корыстно-насильственные действия, в юности часто мучали животных. Такое жестокое поведение становилось для них стойкой чертой характера и, в конечном итоге, способствовало нарушению закона.

Исследование специализированных юридических источников, посвященных анализу структуры деяний, связанных с жестокостью по отношению к животным, демонстрирует разнообразие взглядов на квалификацию таких действий. Это может включать признаки уголовного преступления, предусмотренного уголовным кодексом, административного нарушения или соответствующего административного деликта в форме жестокого обращения с животными, как это определено в законодательстве о административных правонарушениях отдельных регионов Республики Казахстан.

Множество существующих в теории и практике подходов к квалификации общественно опасных действий, связанных с жестоким обращением с животными, затрудняет установление четких критериев для квалификации деяний по уголовному законодательству. Также сложно

достичь единообразия в применении законов, ответственности за жестокое обращение с животными и определении границ между преступлениями и правонарушениями, имеющими схожие элементы и характеристики [6, с. 81].

Решение этих вопросов внесет вклад в развитие теории, законодательства и практики по противодействию жестокому обращению с животными.

Предотвращение преступлений против животных требует коллективных усилий со стороны сообщества. Кампании по информированию общественности, образовательные программы и инициативы по охране общественного порядка могут сыграть значительную роль в формировании культуры уважения и заботы о животных.

Для усиления мер защиты животных необходимо пересмотреть и укрепить существующее законодательство. Это включает в себя расширение сферы защиты, чтобы охватить все виды, ужесточение наказаний для нарушителей и обеспечение того, чтобы законы соответствовали современному пониманию благополучия животных.

Инвестиции в обучение и ресурсы, необходимые правоохранительным органам для эффективной борьбы с жестоким обращением с животными, имеют первостепенное значение. Это включает в себя создание специализированных подразделений, обеспечение постоянной подготовки и обеспечение того, чтобы сотрудники были оснащены знаниями и инструментами, необходимыми для борьбы с этими преступлениями.

Поощрение участия общественности в инициативах по защите животных является ключом к профилактике. Этого можно достичь с помощью кампаний по информированию общественности, образовательных программ и создания механизмов отчетности о подозрениях в жестоком обращении с животными.

Образовательные инициативы, направленные на пропаганду благополучия животных и ответственного владения домашними животными, могут внести значительный вклад в предотвращение преступлений против животных. Включение просвещения по вопросам защиты животных в школьные программы и общественные программы может помочь привить ценности сострадания и уважения к животным с раннего возраста.

Предотвращение преступлений против животных - это общественная ответственность, которая требует коллективных усилий законодательства, правоохранительных органов и сообщества. Усиливая защитные меры, наращивая потенциал правоохранительных органов и способствуя вовлечению общественности, мы можем создать общество, которое действительно ценит и защищает всех своих жителей, обеспечивая более сострадательное и этичное будущее для всех.

Список использованной литературы:

1. Уголовный кодекс Республики Казахстан от 3 июля 2014 года № 226-V ЗРК [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000226#z1174>
2. Лобов И.И. Уголовная ответственность за жестокое обращение с животными. — М., 2000.
3. Криминология: учебник для вузов / под ред. проф. В.Д. Малкова. 4-е изд., перераб. и доп. М.: Юстицинформ, 2011. 528 с.
4. Беккариа Ч. О преступлениях и наказаниях — М.: ИНФРА-М, 2009. — 351 с.
5. Китаева В.Н. Жестокое обращение с животными как способ психического насилия // Уголовное право. 2011. № 3. С. 39 - 42.
6. Волкова Г.П. Применение садистских методов как один из способов жестокого обращения с животными // Образование. Наука. Научные кадры. 2014. № 1. С. 80 - 82.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҚЫЛМЫСТЫҚ ЗАҢНАМАСЫН ЗАМАНАУИ ЖЕТІЛДІРУДІҢ ҚАЗІРГІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Б.К. Тажгарина аға оқытушы, заң ғылымдарының магистрі
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті КеАҚ, Атырау қ.

Резюме: В статье рассматриваются вопросы совершенствования уголовного законодательства Республики Казахстан, вопросы применения мер уголовно-правового воздействия. Будет проведен анализ ряда аспектов нового уголовного законодательства

Ключевые слова: уголовное законодательство, меры уголовно-правового воздействия, Уголовный кодекс Республики Казахстан.

Resume: The article discusses the issues of improving the criminal legislation of the Republic of Kazakhstan, the issues of the application of measures of criminal legal impact. A number of aspects of the new criminal legislation will be analyzed

Key words: criminal legislation, measures of criminal legal impact, the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan.

Мемлекеттің қылмыстық саясаты ұйымдастыру және қылмыстық істі жүргізу саласындағы қағидатты ұстанымын қылмыстық құқық бұзушылықтарға қарсы күресті одан әрі ізгілендіруге, мемлекеттік органдардың және қоғамдық ұйымдардың дайындалатын теріс қылықтар мен қылмыстардың профилактикасы, олардың алдын алу және жолын кесу жөніндегі жұмысын жандандыруға бағытталған нақты шараларды іске асыру бағытын құрайды.

Қазақстан – қарқынды даму үстіндегі мемлекет. Республикамыз аяққа тәй-тәй басып келе жатқан жылдары көп нәрсені бастан өткерді, бірақ соған қарамастан қысқа мерзім ішінде Қазақстан Республикасы дүние жүзінде қарқынды дамып келе жатқан мемлекет екенін көрсете білді. «Біз, ортақ тарихи тағдыр біріктірген Қазақстан халқы, байырғы қазақ жерінде мемлекеттілік құра отырып, өзімізді еркіндік, теңдік және татулық мұраттарына берілген бейбітшіл азаматтық қоғам деп ұғына отырып, дүниежүзілік қоғамдастықта лайықты орын алуды тілей отырып, қазіргі және болашақ ұрпақтар алдындағы жоғары жауапкершілігімізді сезіне отырып, өзіміздің егемендік құқығымызды негізге ала отырып, осы Конституцияны қабылдаймыз», -деп [1] Қазақстан Республикасының Конституциясының алғашқы бетінде жазылған, яғни Қазақстан халқының дүние жүзіндегі ең үздік мемлекет құру және ең жоғарғы мақсаттарға ұмтылу ұраны деп түсінуге болады.

Қазақстан Республикасының 1995 жылғы Ата Заңымыздың 1-бабында: «Қазақстан Республикасы өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтырады, оның ең қымбат қазынасы – адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары» деп көрсетілген [1].

Осы бап талаптарын көздей жүргізілген саясат мемлекет басшылығының қылмыстық саясатқа қатысты ұстанып отырған бағытын көрсетеді.

Жалпы саясат – мемлекет тағдырын шешуге қатысты саяси сипаттағы әрекеттердің жиынтығы десек, қылмыстық саясат – мемлекеттің азаматтар мен қоғамды қылмысты қол сұғу мен жалпы қылмыстардан қорғау жөніндегі қызметі. Қылмыстық саясаттың мәні мақсаттар мен міндеттерді, қылмыстылықпен күрес жөніндегі құралдар мен әдістерді әзірлеу болып табылады. Осы себепті де қылмыстық саясат мәселелеріне қатысты ғылыми зерттеулердің өзектілігі – байыпты көзқарас пен терең зерттеуді қажет етеді.

Біздің мемлекеттегі қылмыстық саясаттың бағыты ізгілендіру тұрғысынан жүргізілуде. Қазақстан Республикасы өз Конституциясына сәйкес адам құқықтары мен бостандықтарын, олардың заңды мүдделерін басқа да игіліктерін жоғары дәрежеде қорғайтын мемлекет болып

табылады. Қазақстанда 2014 жылы жүзеге асырылған заңнаманы реформалау – жаңа Қылмыстық, Қылмыстық-процестік, қылмыстық-атқару кодекстерін, әкімшілік құқық бұзушылық туралы Кодексті қабылдау – мамандардың пікірін тудырды және даулы етеді. Осыған қарамастан, бұл кодекстер жаңартылды және қазіргі уақытта заңнаманы одан әрі жетілдіру міндеті тұр.

Басқа салаларға тоқталмай, біз қылмыстық заңнаманы реформалауға тоқталғымыз келеді. Қылмыстық заңнаманың осындай түбегейлі реформасының қарсыластары келесі дәлелдерді атады. Жаңа кодекстің жобасын талқылау барысында осы уақытқа дейін қолданыста болған қылмыстық заңнаманы жетілдіру жөнінде бірқатар ұсыныстар жасалды. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексін (ҚР ҚК) әзірлеушілер ескермеген, бірақ соған қарамастан өзектілігін жоғалтпағандарға тоқталайық.

Атап айтқанда, жаңа заңнамада заң шығару, құқық қолдану, құқықтық тәрбие жұмысында, сондай-ақ қылмыстың алдын алуда үлкен маңызы бар қылмыстық құқық қағидаттарын бекіту ұсынылды [2]. ҚР ҚК-де құқықтың осы саласының қағидаттарын заңнамалық бекіту қажет деп есептеледі. Отандық және шетелдік мамандар жаңа кодексте бұрынғы және қазіргі қолданыста жүрген ҚР ҚК 2-бабының 2-бөлігінде белгіленген "қылмыстық-құқықтық ықпал етудің өзге де шаралары" ұғымын заңнамалық айқындау қажеттігі туралы ұсыныс жасады. ҚР ҚК мәтінінде жаза ұғымы мен оған ілеспе мәселелер толық қамтылған, алайда қылмыстық – құқықтық ықпал ету шаралары туралы ештеңе айтылмаған. Сондықтан да Қазақстанда арнайы және оқу әдебиеттерінде бұл мәселеге ешқандай көңіл бөлінбеген шығар. Әдебиетте атап өтілгендей, қылмыстық-құқықтық сипаттағы шаралардың түсінігі, белгілері мен түрлері туралы мәселе пікірталастардың қатарына жатады [3]. ҚР жаңа ҚК-де мүлікті тәркілеуге арналған 48-баптың 4-бөлігінде Қазақстан Республикасы қылмыстық - процестік кодексінің (ҚР ҚПК) 15-бөлімінде көзделген жағдайларда мүлікті тәркілеу сот шешімі бойынша қылмыстық-құқықтық ықпал ету шарасы ретінде қолданылуы мүмкін делінген. ҚР ҚПК-нің 15-бөлімі "үкім шығарылғанға дейін тәркілеу туралы іс жүргізу" деп аталады және бір тараудан тұрады. Бұл тарауда үкім шығарылғанға дейін заңсыз жолмен алынған мүлікті тәркілеу туралы іс жүргізуді жүзеге асыру тәртібі регламенттеледі.

Өз кезегінде, мазмұны бойынша қылмыстық-құқықтық ықпал ету шаралары (сипаты) ұғымы қылмыстық жауаптылық шаралары ұғымына қарағанда кеңірек және оларды іске асырудың әртүрлі нысандарындағы қылмыстық жауаптылық шараларын қамтиды [4]. Бұл үкімде қылмыстық жауаптылықты іске асыру тетігінде қылмыстық-құқықтық мінез-құлық пен оның қылмыстық-құқықтық салдары (қылмыстық жауапкершіліктің өзі) арасында қатаң байланыс бар екендігімен, қылмыстық-құқықтық сипаттағы шараларды қолдану тетігінде мұндай байланыс болмауы мүмкін екендігімен келісу керек [5]. Жасалған қылмыстың кейіннен тағайындалған жазамен қатаң байланысы байқалады және бұл қылмыстық жауапкершілікті жүзеге асыру болып табылады. Қылмыстық-құқықтық ықпал етудің (сипаттың) өзге де шараларын қолдану қылмыстық жауаптылықты іске асырудың нысаны болуы мүмкін, бірақ ол ондай болмауы да мүмкін. Медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шараларының ішінен қылмыстық жауаптылықты іске асыру нысаны психиатрда амбулаториялық мәжбүрлеп бақылау және емдеу сияқты шара ғана болып табылады (ҚР ҚК 93-бабы). 1 Б. сәйкес. ҚР ҚПК-нің 521-бабы қылмыстық заңмен тыйым салынған іс-әрекетті осы адам есі дұрыс емес жағдайда жасағанын немесе бұл адам қылмыс жасағаннан кейін жазаны тағайындауға немесе орындауға мүмкіндік бермейтін психикасының бұзылуымен ауырғанын дәлелденген деп таныған сот Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 16, 75-баптарына сәйкес бұл адамды тиісінше қылмыстық жауаптылықтан босату туралы қаулы шығарады немесе жазадан және оған медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шарасын қолдану туралы мәселесі қарастырылған. Мұндай жағдайларда тағайындалған медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шаралары қылмыстық жауапкершілікті іске асыру болып табылмайды. Жоғарыда айтылғандардың бәрінен қылмыстық құқықта қылмыс жасаған адамдарға жазалар мен басқа да шаралар қолданылатын қылмыстық-құқықтық ықпал ету шаралары қолданылады деген

қорытынды жасауға болады. Осылайша ҚР ҚК - де қылмыстық-құқықтық ықпал етудің өзге шараларына мынадай шараларды жатқызуға болады: медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шаралары, тәрбиелік сипаттағы мәжбүрлеу шаралары және мүлікті тәркілеу. Қазақстан өлім жазасынан бас тарту жолына нық қадам басып, оның орындалуына мораторий енгізілгені және жаңа заңды іске асыруға бірегей мүмкіндік туғызды [4]. Алайда, заң шығарушы бұл мүмкіндікті пайдаланбады және ҚР қолданыстағы Қылмыстық кодексінде өлім жазасын сақтап қалды. 2014 жылғы ҚК жобасын талқылау барысында онда бекітілген өлім жазасы туралы елеулі ескертулер айтылды, олардың кейбіреулері ешқашан ескерілмеген. ҚР қолданыстағы Қылмыстық кодексінде сақталған мұндай кемшіліктерге мыналар жатады [6]. Қазақстан Республикасы Конституциясының 15-бабына толық сәйкес келетін ҚР ҚК 47-бабының мынадай мазмұны бар: "өлім жазасы – ату айрықша жаза ретінде адамдардың қаза болуымен байланысты террористік қылмыстар үшін, сондай-ақ соғыс уақытында жасалған аса ауыр қылмыстар үшін жазаланушыға кешірім жасау туралы өтініш жасау құқығын бере отырып белгіленеді".

Жаңа Қазақстанның қылмыстан сақтандыру саласындағы қылмыстық саясаты:

методологиялық, саяси, әлеуметтік, тарихи, ғылыми-жаратылыстану, заңдық, қылмыстық-құқықтық, криминологиялық аспектілерден тұратындығы анық. Көрсетілген бағыттың әрқайсысы – терең зерттеу мен талқылауды қажет етеді. Методологиялық тұрғыдағы – қылмыстық саясаттың методологиялық негіздері мен әлемдік таным жүйесін зерттеуді;

саяси тұрғыда – қылмыстық саясаттың саяси мәні мен қағидалары, қағидалардың түсінігі мен өзектілігі, саяси басқа бағыттармен ара-қатынасын; әлеуметтік тұрғыда қылмыстық саясаттың әлеуметтік мәні мен тамырын; тарихи тұрғыда – қылмыстық саясаттың даму кезеңдері мен пайда болу уақытын; жаратылыстық-ғылыми сипатта – қылмыстық саясаттың жаратылыстану ғылымының өзге салаларымен ара-қатынасын; заңдық сипатта – қылмыстық саясаттың пәнінің жүйелік, кешенді, салааралық ерекшелігін және оның заңдық табиғаты, қылмыстық саясаттың басты бағыты ретінде қылмыстан сақтандыру кезінде қолданылатын нормативті-құқықтық актілер мен олардың қайнар көздерін; қылмыстық-құқықтық тұрғыда – қылмысқа құқықтық баға беру мен қылмысқа қолданылатын жазалау жүйесін, қылмыстық заңды жетілдіру, криминологиялық тұрғыда – қылмыстың жасалу себептері мен жағдайларын, қылмыстылықтың деңгейін, қылмыстылыққа бақылау мен криминологиялық болжау жүргізуді талап етеді.

Заң әдебиеттерде қылмыстық заңнаманың жетілуіне үлес қосатын біздің ғалымдарымыздың іргелі ғылыми тұжырымдары жоқ емес. Профессор У.С.Джекебаевтың заңды тұлғалардың қылмыстық жауаптылығын белгілеу мәселесі көп уақыт бойына айтылып жүр [7]. У.С. Джекебаевтың заңды тұлғалардың қылмыстық жауаптылығын белгілеу туралы жан-жақты дәлелденген тұжырымдамалық идеялары мен ережелеріне ерекше назар аудару және оларды Қазақстан Республикасының Қылмыстық Кодексінің 15-бабын жаңа редакцияда қайта жазу арқылы қолданыстағы қылмыстық заңнамаға өзгерістер енгізу үшін қабылдау қажеттілігі туралы ойларды өзге де ғалымдар жақтайды. Бұл сұрақты 2008 жылы доцент Ф.С. Жақсыбекова «Өсімдіктер мен жануарлар дүниесіне қол сұғатын экологиялық қылмыстардың криминологиялық проблемалары» атты диссертациясының аясында зерттеген [8].

2001 жылы Елбасы Н.Ә.Назарбаев құқық қорғау органдарының координациялық кеңесінде экологиялық қылмыстарға байланысты заңды тұлғалардың қылмыстық жауапкершілігін қарастыру туралы ұсынысты тұңғыш рет айтқаны мәлім.

Келтірілген ережемен өзара байланыс аясында профессор И.И. Роговтың әлеуметтік жаңғыртуды қамтамасыз ету мүддесінде республикада әділ конституциялық саясатты жүргізуге қатысты мынадай тұжырымдарын келтіру орынды болып табылады:

«Конституцияда жалпыға бірдей адами құндылықтар және негіз қалаушы халықаралық құжаттардың талаптары ескеріле отырып, адамның жеке басының аса жоғары құндылығы, адамдардың тең құқығы, біреуді кез келген жағдаяттар бойынша кемсітуге тыйым салу,

меншікке қол сұғылмаушылық, пікірлер плюрализмі, адамның табиғи құқықтары мен бостандықтарынан ажыратылмауы, халықтың егемендігі сияқты іргелі негіздер көзделген [9].

Қылмыстық саясаттың мемлекеттің қолданыстағы қылмыстық заңнаманы одан әрі жетілдіруіне бағытталған нақты айқындалған шараларын құқықтың конституциялық және салалық қағидаттарын қатаң сақтау негізінде құру қажет.

«Қылмыстық құқықтың қазіргі жай-күйін бағалай отырып, тұтас алғанда оны серпінді дамыту қамтамасыз етілді деуге болады. Қолданыстағы Қылмыстық кодекс – қылмысқа қарсы күрестің, адамның құқықтары мен бостандықтарының, мемлекет пен қоғамның мүдделерін қылмыстық-құқықтық қорғаудың жеткілікті пәрменді құралы.

Қылмыстық құқықты одан әрі дамыту, бұрынғыдай қылмыстық саясаттың қос векторлығын ескере отырып жүргізілуге тиіс. Ізгілендіру – ең бастысы, алғаш рет ауыр емес және ауырлығы орташа қылмыстар жасаған адамдарға, сондай-ақ халықтың әлеуметтік әлсіз топтары – жүкті және асырауында кәмелетке толмаған балалары бар жалғызбасты әйелдерге, кәмелетке толмағандарға, жасы ұлғайған адамдарға қатысты болуға тиіс. Сонымен қатар ауыр және аса ауыр қылмыстар жасауға кінәлі, қылмыстық қуғындаудан жасырынып жүрген адамдарға қатысты, сондай-ақ қылмыстар кәнігілігі кезінде қатал қылмыстық саясатты алдағы уақытта да жүргізу қажет» [10]. Көрсетілген нақты тапсырмалар қылмыстық - құқықтағы ізгілендіру қағидасына сай.

Қылмыстық құқық теориясы саласында біз қылмыстық құқықтың қағидаларын зерттейміз. Қылмыстық құқық қағидаларының тарихи заңнамасы әлі жас, толыққанды дәрежеде өз зерттеуін таппаған мәселелер қатарына жатады. Қылмыстық құқықтың қағидалары:

- заңдылық;
- азаматтардың заң алдындағы теңдігі;
- кінәлі жауаптылық;
- жеке жауаптылық;
- әділеттілік;
- ізгілік;
- қылмыстық репрессияны үнемдеу;
- қылмыстық жауаптылықтан құтылмайтындық және т.б.

Қылмыстық құқық қағидалары өте маңызды, қажетті және нормативті ережелер қатарына жатады. «Қылмыстық-құқықтық принциптер – заң шығарушыға, ғылымға, құқық қорғау және қолдану органдары мен азаматтарға қылмыспен қарсы күрсе жүргізу саласындағы қажетті, негізі және міндетті ережелердің көрінісі болып табылады» [11].

Сондықтан да қазіргі Президенттің тапсырмасы бойынша қылмыстық заңнаманы ізгілендіру бағытындағы жүргізіліп жатқан іс-шаралар, ең алдымен негізгі принциптерге сәйкес болуы шарт және заң тарапынан дұрыс норма түрінде өз көрінісін табуы қажет деп есептейміз.

Екінші мәселе, жоғарыда аталып кеткен қылмыстық саясат анықтамасы арнайы норма түрінде қылмыстық заңнамада, яғни Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің 3-бабына өзгерістер мен толықтырулар түрінде көрініс табуы қажет. Мемлекет белгілеп заң тарапынан көрініс тапқан ереже ғана қатаң сақталып, оның заң тұрғысынан орындалуы ақиқат болмақ.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Қазақстан Республикасының Конституциясы [Электронды ресурс]. - URL: [http://adilet.](http://adilet.zan.kz/kaz/docs/)

[zan.kz/kaz/docs/](http://adilet.zan.kz/kaz/docs/)

2. Рахметов С. М. Недостатки проекта новой редакции Уголовного кодекса Республики Казахстан и пути их устранения // Сборник материалов конференции на тему Продолжение таблицы 2 «Конституционно-правовые проблемы уголовного права и процесса». 11 октября 2013 г. Астана. – 2013. – С. 94;

3. Уголовно-правовое воздействие: монография / коллектив авторов; под ред. А. И. Рарога. – М. 2015. – С. 3.
4. Звечаровский И. Понятие мер уголовно-правового характера // Законность. 2007. No1.
5. Джансараева Р. Е. Проблемы Общей части Уголовного кодекса Республики Казахстан (новой редакции) в свете положений Конституции Республики Казахстан // Сборник материалов конференции на тему «Конституционно-правовые проблемы уголовного права и процесса» 11 октября 2013 г., Астана. – 2013. – С. 110.
6. Юрченко Р. Н. О соответствии Конституции Республики Казахстан проектов новых редакций Уголовного и Уголовно-процессуального кодексов // Сборник материалов конференции на тему «Конституционно-правовые проблемы уголовного права и процесса». 11 октября 2013 г. Астана. – 2013. – С. 65–68.
7. Джекебаев У.С. Юридическое лицо как субъект преступления / У.С. Джекебаев // Заңгер. - 2011. - № 4. - Б. 4-9
8. Жақсыбекова Ф.С. Өсімдіктер мен жануарлар дүниесіне қол сұғатын экологиялық қылмыстардың криминологиялық проблемалары: Заң ғылым., канд., ғылыми дәрежесін алу үшін дайын. дисс. авторефераты. / Ф.С. Жақсыбекова – Астана, - 2008. - 21 бет
9. Рогов И.И. Социальная модернизация как приоритетное направление конституционной политики Казахстана. / И.И. Рогов // Заңгер. - 2012. - № 9. - С.9 -20.
10. «Қазақстан Республикасының 2010 жылдан 2020 жылға дейінгі кезеңге арналған құқықтық саясат тұжырымдамасы туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 2009 жылғы 28 тамыздағы N 858 Жарлығы. [Электронды ресурс]. - URL: <http://www.akorda.kz/kz/addresses/> (Қарастырған күні: 04.04.2019)
11. Ағыбаев А.Н. Қылмыстық құқық Жалпы бөлім: оқу құралы / А.Н. Ағыбаев - Алматы: Қазақ университеті, 2016. - 276 б.

ӘОЖ 343.91

ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚҚА СЫБАЙЛАС ҚАТЫСУШЫЛАРДЫҢ ҚЫЛМЫСТЫҚ–ҚҰҚЫҚТЫҚ СИПАТЫ

Б.К. Тажгарина аға оқытушы, заң ғылымдарының магистрі
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті КеАҚ, Атырау қ.

Резюме: В данной статье автор рассматривает соучастие в уголовном правонарушении признается умышленное совместное участие двух или более лиц в совершении умышленного уголовного правонарушения. Понятие соучастия в уголовном правонарушении и виды соучастников уголовного правонарушения.

Ключевые слова: коррупционное участие в уголовных правонарушениях, исполнитель, организатор, подстрекатель, пособник.

Resume: In this article, the author considers complicity in a criminal offense, the intentional joint participation of two or more persons in the commission of an intentional criminal offense is recognized. The concept of complicity in a criminal offense and the types of accomplices in a criminal offense.

Key words: corrupt participation in criminal offenses, performer, organizer, instigator, accomplice.

Еліміздегі жүргізіліп жатқан экономикалық және құқықтық заң нормаларды одан әрі жетілдіру үшін барлық қазақстандықтардың өсіп-өркендеуі, қауіпсіздігі және әл-аухатын жақсартуға бағытталған мақсат мұратымызды асыруда

бағдар алып көптеген сұрақтар ұсынылды. Бұған қоса тәуелсіз мемлекетіміздің қылмыспен күрестегі саясатын анықтайтын қылмыстық, қылмыстық істерді жүргізу және қылмыстық атқару кодекстері қабылданып заңды күшіне енді. Бұл қылмыстық істі қадағалайтын адамдар мен құқық қорғау органдары қызметкерлері арасындағы сыбайластыққа, сондай-ақ ұйымдасқан қылмыс пен контрбандаға жол, наркобизнеске қарсы күресуге бағытталған нақты шаралар.

Қылмыс дегеніміздің өзі - заңды бұзудың өрескел түрі. Қылмыстың көрінісі сан алуан. Қылмыс жеке адамның өміріне, денсаулығына, ар- намысына, мүлкіне үлкен нұқсан келтіреді. Қылмыстың мемлекеттік құрылысқа, оның меншігіне қарсы бағытталған сипатында ұшырасады. Қылмыс - қоғамға қауіпті іс-әрекет. Соңғы жылдары қылмыс елімізде кең жайылып келе жатқан көптеген адамдардың топтасып, ұйымдасып және қауымдасып жасаған іс - әрекет. Қылмыстылықты топтармен байланыстыруға болмайды, себебі қылмыс қай қоғамда да жойылған емес.

Қылмысқа қатысушылардың проблемасын толық анықтау үшін мына жағдайларды толық анықтап білу керек.

1. Істеген қылмысқа қатысушылардың саны.

2. Егер қылмыс жасауға қатысушылар бірнешеу болса, олардың әр қайсысы қандай адамдар, олардың бір-бірімен қатысы қандай, қылмыс жасауда қайсысының рөлі басым және қылмысқа қатысудағы мақсаттары қандай.

3. Жасаған қылмыстарына қарай қылмысқа қатысушыларға (Ұйымдастырушы, айдап салушы және көмектесуші, орындаушы) қылмыстарының ауыр түрлеріне болып бөлінеді.

Қылмыстық құқықта «қылмысқа қатысу» ұғымы қылмыстық әрекеттің ерекше нысаны ретінде қарастырылады. Өйткені қылмысты бұл нысанда істеудің жеке дара қылмыс жасаумен салыстырғанда қауіптілік дәрежесі, келтіретін залалы анағұрлым зор, қылмысқа қатысумен және бір адамға жауаптылық белгілеумен салыстырғанда өзгеше қарастыруды қажет ететіндігіне немесе жеке адамның жасаған әрекеттеріне талдау жасағанға қарағанда бірнеше адамның жасаған бір қылмыс оқиғасындағы қатысу сипаты мен дәрежесіне қарай өзгешелік орын алатындығына байланысты болып табылады.

Қылмысқа қатысушылықтың себептері туралы ғалымдар мен заң қызметкерлері түрлі пікірлер айтады.

Қылмысқа қатысушылықтың басты себептері жұмыссыздық, кедейлік, мәдениеттің, білімнің төмендігі, ата-ананың тәрбиелеу қабілеттілігінің жарамсыздығы, ішімдікке, нашақорлыққа салыну, қылмысқа қатысушыларды ұстау, жазалау мүмкіндігінің әлсіздігі[1].

Ұйымдасып қылмысқа қатысу - олардың арасындағы өзара байланыстарына тәуелді. Қатысушылар әуелі жасалатын қылмыстарының жоспарын жасайды, қай рөлді кімдер атқарады, соны өзара бөліседі, қылмыс жасаушылардың орнын белгілейді, уақытын, қандай әдіспен жасайды, із-түзін білдірмей кету болып табылады. Ұйымдастырушы, айдап салушы және көмектесуші орындаушымен бірге қылмыстық құқық бұзушылыққа сыбайлас қатысушылар деп танылады.

Қылмысқа қатысушылардың одақтастығы, ол екі-үш адамнан тұрмайды, ол бір қылмысқа қатысушылар тобы мен бірнеше қылмысқа қатысушылар тобы арасындағы одақтастық, олар бір-бірінен үйреніп өзара ақыл кеңес алып отырады, олар өздерінің қылмысқа қатысу әрекеттерін үйреніп жетілдіріп отырады.

Қылмысқа қатысушылардың одағы (қауымдастығы) туралы Долгов А.И. былай деп анықтама береді: «Қылмысқа қатысушылардың одағы тамырын кеңге жайған ұйым.» Қылмысқа қатысушылардың мақсаты, мазмұны бір-біріне ұқсас. Олардың кейбіреулерінің оққағарлары (бақылаушылары) болады, олар барлау жұмыстарымен айналысады[2].

Барлаушылары мен контрбарлаушылары өте қырағы болуын талап етеді (қылмысқа қатысушылар), өйткені олар қылмыстық одақтың ішкі және сыртқы қауіпсіздігін қорғайды.

Егер қылмысқа қатысушы өзінің іс-әрекетінің нәтижесінде қауіпті зардаптың туатынын біле тұрып, оған әдейі жол берсе-бұл жанама қасақаналық болады. Ол мынандай түрлермен айқындалады: жасырушылық, қылмыс туралы хабарламау, қылмысқа жол берушілік.

Жай қылмыс, күні бұрын келісілген жоғары дәрежедегі қылмыс, айрықша топтардың істейтін қылмыстарына қатысу, қауымдасып істелінетін қылмысқа қатысу, ұйымдасқан топпен қатысу.

Тельнов А.И. қылмысқа қатысудың төрт түрлі формасын атап көрсетті:

1) Ұштасқан орындаушылық; 2) Қылмысқа қатысушының әртүрлі рөлді орындауы; 3) Қылмыстық топпен; 4) Жай ұйымдасу.

П.И.Гришаев пен Григер Тельновтың атап өткен қылмысқа қатысушылардың формаларынан басқа да қылмысқа қатысудың түрлері бар: 1. Жай түрі-қылмысқа қатысушылардың әрекеті бірыңғай түрде өтеді. 2. Қылмысқа қатысушылар ұштасқан орындаушы болатын кездері болады, қылмысқа қатысушылар орындайтын рөлдерін өзара бөлісіп алады, әркім өз мінез-құлқына байланысты бөлісіп алады, кімнің қалай орындауға мүмкіндігі бар. У.Лыхмустың қылмыстық қатысушылық байланысының мықтылық дәрежесіне қарай үш формаға бөлуі, тіпті теория жүзінде де анықталуы мүмкін емес жағдай тәрізді. Келісімнің сипаты мен дәрежесінің рөлі мен маңызын айта отырып, П.И.Гришаев пен Г.А.Кригердің айтқанына тоқталайық. Олар «алдын-ала келісіммен жасалатын қылмысқа қатысушылықтың қоғамға қауіптілік дәрежесі, қылмысқа қатысушылардың арасындағы келісімнің дәрежесімен тікелей байланысты»- дейді. [3]. Бұл пікірде осы авторлардың ұшқыр ойларынан шыққан болар. Қылмысқа қатысушылықтың да қоғамға қауіптілік дәрежесін анықтағанда осы жағдайлар ескерілуі керек. Ал қылмысқа қатысушылардың арасындағы келісім дәрежесін, келісімнің мықтылығын өлшеудің мүмкін емес екенін, оған қажеттілік жоқ екенінде жоғарыда айттық.

Қылмысқа қатысушылықтың қоғамға қауіптілік дәрежесімен келісім дәрежесі емес, келісім мазмұны байланысты болар. Келісім мазмұнына көп белгілер енеді. М.И. Ковалев дұрыс айтады, ол «келісім қылмыстың сипатына жасалу орнына, уақытына, әрекеттердің әдісіне, қылмысты жасау құралдарына» - дейді. Қылмысқа қатысушылардың арасында келісім болғанда осы мән-жайлар анықталады, бұл әрине келісім мазмұны емес пе? Сонымен қылмысқа қатысушылық формаларын субъективтік байланыстардың дәрежесі мен сипатына, қылмысқа қатысушылар әрекеттерінің келісушілік дәрежесіне, олардың байланыстарының мықтылығына қарай топтастырушылар өздері дәлелдеп, көрсетіп бөлмегеннен кейін, бізге де келісушілік дәрежесіне, байланыс дәрежесіне қарай бір форманы екінші формадан ажырату қиынға түсіп отыр. Өйткені қылмыстық құқықта мұндай мәселені дәрежелеп шешетін белгілер жоқ. Бір форма, екінші формадан ажыратылғанда келісім дәрежесі, байланыс дәрежесі, байланыс мықтылығына қарай емес, қылмысқа қатысудың нақты формаларын сипаттайтын негізгі белгілерге қарай ажыратылады. Міне осындай себептермен де қылмысқа қатысушылық формаларын субъективтік бағытта топтастыруды негізсіз деп тануға болады.

Қылмысқа қатысушылардың бірінің нақты қылмысты әрекеттерді орындауына байланысты (айдап салушылық, көмектесушілік әрекеттер), екінші адамның сол әрекетке сәйкес келесі әрекеттерді орындауы, бұл барлық қылмысқа қатысушылық нысандарына дәл келмейді. Мұндай кезекті түрдегі әрекеттерді орындау, қылмысқа қатысушылардың арасында рөл бөліп қатысу тәрізді нысанда орын алады. Ал қылмысты топ адам болып жасағанда, қатысушылар әрекеттерінің бірлескен түрде орындалуы белгісі, олардың біртектес қылмыстық әрекеттерді жасау арқылы қылмыстың салдарына күш біріктірудің нәтижесінде жетуін білдіреді. Мысалы бір топ адам болып бөтен адамның өміріне немесе денсаулығына зардап келтіру. Мұндай жағдайларда «бірлесу» белгісі топ мүшелерінің ортақ ниетпен біртектес әрекеттерді жасауымен көрінеді.

Екі немесе оданда көп адамдардың қоғамға қауіпті әрекеттерін, қылмысқа қатысушылыққа жатқызатын белгі – «себептілік» белгісі болып табылады. Егер қылмыстың салдары немесе қылмыстың болу оқиғасы, адамның әрекеттерімен себепті байланыста болмаса, онда себепті байланыста әрекет жасамаған адамға қылмыстық жауаптылық туындамайды немесе абайсыздықта қылмыс жасаған болып саналуы мүмкін. Себебі бұл әрекеттердің арасындағы немесе қылмыстың зардабына деген себепті байланыстар қасақана әрекеттерден туындаған болуы керек. Яғни қасақана түрде көмектесушілік әрекеттерді орындау, қасақана түрде қылмыстың жасалуына жол ашады. Қылмысқа қатысушылықтағы себепті байланысты жасалған қылмыс мазмұнының екі жерінде ескеру керек. Біріншісі, қылмысқа қатысушылардың араларындағы байланыс, ал екіншісі, қылмысқа қатысқан әрбір адам әрекетінің туындаған зардаппен байланысы. Бірінші келтіріліп отырған себепті байланыс туралы жоғарыда айтылды, ал әрбір қылмысты әрекеттің зардаппен себепті байланыста болуын, қатысушылардың әрекеттерінің мазмұны мен сипатынан көруге болады. Бұл көрініс, әрбір қылмысқа қатысушының қоғамға қауіпті әрекетінің бағытымен анықталады. Қылмысқа қатысушылар бір мүддеге бағытталған әрекеттерді орындауы арқылы күш біріктірген болып есептеліп, қылмыстың зардабын туындатады. Демек, қылмысты ұйымдастырған қылмысқа азғырған, көмектескен және орындаған адамдардың әрекеттерінің барлығы да қылмысқа қатысушылық болуы үшін, туындаған зардаппен себепті байланыста болуы керек. Бұл себепті байланыс мысалы, айдап салушының біреуді қылмыс жасауға азғыруымен, көмектесушінің қылмыстың орындалуы үшін кеңес, құрал-сайман, қылмыстың ізін жасыру әрекеттерін мойнына алумен, орындаушының қылмыстың объективтік белгілерін орындаумен анықталады. Осы әрекеттердің орындалуы арқылы ғана қылмыс толық жасалады немесе бөтен жақтың мүддесіне зардап келтіреді. Қылмысқа қатысушылыққа туындаған зардап бірлесіп әрекет еткен адамдардың күштерінің жиынтығы ретінде алынады. Кездейсоқ себептен туындаған әрекеттер немесе зардаптар қылмысқа қатысушылықты құрамайды. Зардаптың туындауына себепті байланыс кездейсоқ болғанда, кінә түрі қасақана болмайды. Кездейсоқ себептерден туындаған әрекеттерден зардап болғанда, ол абайсыздықта келтіріледі немесе кездейсоқ әрекетті жасаған адамда кінәнің белгілері болмауы да мүмкін. Мысалы көшеде кетіп бара жатырған екі адам жол жиегінде мастықтан құлап жатқан адамды тұрғызып, үстін қағып кетіп қалады. Мас адам тәлтіректеп барып жолға құлап машинаға қағылады. Мас адамға көмектескен адамдардың әрекеттері мен туындаған зардаптың арасында байланыс бар, бірақ бұл байланыс кездейсоқ байланыс болып табылады.

Қылмысқа қатысушылықтың объективтік белгілері, оның субъективтік белгілерімен тығыз байланысты. Өйткені, қылмысқа қатысушылықтың субъективтік белгілері қылмысқа қатысушылардың ішкі ойын немесе психикалық бағытын білдіреді. Топ адамдардың жасаған қылмыстары барлық объективтік, субъективтік белгілері бойынша қылмысқа қатысушылықтың жалпы белгілері сәйкес келеді және мағынасы бойынша қылмысты ниеттерін қанағаттандырудың жеке нысанын білдіреді деп түсінеміз.

Қылмысқа қатысушылықтың субъективтік белгілері ретінде қатысушыларда қасақаналық қылмыс жасауға деген ой бірлестігінің болуы және алдын-ала келісімнен құралады. Қылмысқа қатысушылардың объективтік белгілері тәрізді бұл белгілерде қылмысты бірлесіп жасауда бастапқы сатыларынан бастап қылмыс салдары туындағанға дейін орын алады.

Қылмысқа қатысушылықтың қасақаналықтың интеллектуалдық белгілерін былай анықтауға болады:

- а) жасалатын іс-әрекеттің қоғамға қауіптілігін білуі;
- ә) басқа қатысушылардың да әрекеттерін қоғамға қауіпті екендігін білуі;
- б) бірлескен әрекеттен туындайтын зардаптың болуын білу мүмкіндігі.

Еріктілік кезеңді қылмыстың жасауын, оның зардабын тілеу немесе саналы түрде жол беру құрайды. Қылмысқа қатысушылықтың негізінен тікелей қасақаналық тән, бірақ кейде қылмысқа қатысушылардың арасындағы бірлестік белгісі әлсіз болғанда немесе барлық қатысушылар қылмыстың жасалуына мүдделі болып қатыспағанда жанама қасақаналықта

орын алуы мүмкін. Себебі олардың қылмыс жасауға деген ойы белсенді болмаған жағдайларда қылмыстың нәтижесіне деген психикалық қатынасы бір келкі түрде бола бермейді. Мұндай жағдайлар алдын ала келісімсіз қылмыс жасауда және алдын ала келісіммен көмектесушілік әрекеттерді орындағанда ғана орын алуы мүмкін. Алдын ала келісімсіз түрде, аяқ астынан басталған төбелесте немесе біреуді кенеттен пайда болған себеппен алдын ала келісімсіз жабылып ұруда әрбір қатысушының қылмыстық зардабына деген психикалық қатынасы әр түрлі болуы мүмкін. Сондай – ақ алдын ала келісіммен тәрізді рөлді орындағанымен қылмыстың зардабының орын алуына тілектес болмаса, жанама қасақаналық орын алуы мүмкін. Бірлесіп әрекет еткен адамдармен қылмыстарындағы психикалық қатынастың түрі анықтау-олардың қылмысқа қосқан үлесін, қатысушының кінәсін жекешелеуге әсерін тигізеді. Қылмысқа қатысушылардың қасақана түрде әрекет жасауы, олардың қылмыстың жасалуына деген ой - ниет бірлестігін білдіретін себеп болып табылады. Сондықтан қылмысқа қатысушылардың қасақаналығын анықтағанда мыналарды есепке алу керек:

а) қылмысқа қатысушылардың түрлерінде тікелей және жанама қасақаналық болу мүмкіндігін;

ә) кейбір қылмысқа қатысушылық нысанданында тек тікелей қасақаналық ғана болатындығын және қай нысандағы қылмысқа қатысуда жанама қасақаналық та орын алатындығын[4].

Қылмысқа қатысушылардың ой – ниет бірлестігінде болуы сырттай қарағанда, олардағы алдын - ала келісіммен бірінің әрекетін екіншісінің қостауымен және бірінің қылмысты ниетіндегі әрекеті екіншілерінің келесі әрекеттерді жасауға деген ойын оятуымен анықталады. Қылмысқа қатысушылықтың субъективтік жағы үшін бірлесіп қылмысты іс-әрекет жасауға ең кемінде екі адамның өзара түсінушілігі, келісімі болуы міндетті. Ал қылмысқа қатысушылардың қылмысты ой-ниеттерінің бірлестігін анығырақ қарастырғанда, олардағы екі жақты субъективтік байланысты анықтау керек. Қылмысқа қатысушылық мәселесін арнайы зерттеген ғалымдар бір жақты субъективтік байланысқа жол береді. Мұнда мысалы қылмысқы азғырушы немесе басқа да қатысушылар құпия түрде орындаушыға қылмыс жасатады.

Екі жақты субъективтік байланыс қылмыстың ішкі мазмұнын ашады және екі немесе одан да көп адамдардың қолымен жасалған әрекеттер қылмысқа қатысушылыққа жататындығын немесе жатпайтындығын білдіреді. Бірнеше адамдардың жасаған қылмысын уақыты, орны, тәсілі, заты бірдей болғанымен, онда екі жақты субъективтік байланыс болмаса, онда қылмысты бірлескен түрде орындаушылық болып табылмайды. Екі жақты субъективтік байланыс дегеніміз, бірнеше адамдардың қылмыс жасау алдында немесе жасау уақытында алдын ала келісіммен немесе алдын ала келісімсіз болғанның өзінде бір-бірінің әрекеттерінің түсіністікпен қабылдауы болып табылады. Екі жақты субъективтік байланыста бір қылмыстың жасалуы үшін қылмысқа қатысушылардың арасында ортақ неітпен туындайтын әрекеттер жасалып, барлығы үшін ортақ бір қылмыс жасалады. Басқаша айтқанда, бірінің ойын сол қалпында екіншісі түсіністікпен, келісімділікпен жалғастырады. Қылмыстың жасалу орны, уақыты, заты бірдей болғанмен, екі жақты келісімді әрекеттер болмаса, онда байланыс бір жақты болып есептеледі. Барлық қылмысқа қатысушылар әрекеттерінің бір тұт астығының негізгі белгісі, қылмыстық құрамның субъективтік жағының бір тұтастығы болып табылады. Анығырақ айтқанда, қылмыс жасау туралы тілектерінде бір тұтастық болады. Бұл бір тұтастық қылмыс жасалар қарсаңындағы немесе қылмыс басталар кездегі әрқайсысының жағдайды түсінуімен, әрі қарай ортақ қылмысты ниет қалыптасумен байқалады. Қылмыс орындалып болғаннан кейін орындаушыға ниеттес болып жасалған әрекеттер, қылмысқа қатысушылыққа жатпайды. Себебі қылмыс аяқталды, ал аяқталғаннан кейінгі ниеттес әрекеттер алдын ала келісімсіз түрде қылмысты хабарламау немесе жасыру тәрізді жеке қылмыстарға жатады. Алдын ала келісімсіз қылмысқа қатысушылықта да келісім бар деп түсіну керек, бірақ бұл келісім аяқ астынан пайда болған келісімді білдіреді немесе қатысушылар іштей келісімде болады. Соған орай қатысушылар бірінің қылмысты әрекетін екінші басқа мағына да емес, сол

бірінші қылмысты әрекеттерді бастаған адамның әрекетінің мағынасында түсінуі арқылы іштей келісімде болады.

Қатысушылықпен, оның ішінде ұйымдасқан қылмыстық топтармен күресудің жолында зерттеушілер заңның кем кетік тұстарын және оны практикада тиімді қолдану амалдарын ашуға тырысуда. Қылмысқа қатысушылық формалары объективтік категорияның бір түрі болып табылады және формалар объективтік белгілерге қарай анықталады немесе бір - бірінен ажыратылады деген қорытынды жасалды. Субъективтік белгілер қылмысқа қатысудың және оның формаларының қарапайым белгісі болып саналады және субъективтік белгілерді пайдаланып формаларды анықтауға ұмтылу, зерттеуден нәтиже шығармайтындығы жұмыс мазмұнында дәлелденді. Заңда көрініс табуы қажетті қылмысқа қатысушылық формаларын анықтау үшін бұрынғы зерттеушілердің ұсынған бағыттары топтастырылды және олардың көпшілігі өзара синонимді ұғымдар екендегі белгілі болды. Біз сол синонимдік ұғымдардың барынша анық және өмірде барларын ғана алуға ұмтылдык[5].

Тақырыптың даулылығы қашанда сот тергеу жұмыстарында да әсер етеді. Сот тергеу тәжірибесі материалдарына шолу жасау барысында, қылмысқа қатысушылық формаларының заң жүзінде үнемі өзгеріп отыруы, олардың жұмыстарына тиімді екендігі байқалды. Қылмысқа қатысушылық формалары, қылмыстық заңда әр кезеңде әртүрлі анықталады. Осының барлығы сот тергеу жұмыстарында қылмысқа қатысушылардың әрекеттерін квалификациялауда олардың жауапкершіліктерінің көлемін анықтауда үнемі өзгеріске әкеліп отырады. Біздің бүгінгі қолданып отырған қылмыстық заңның көлемінен шығып жеке зерттеу жасауға итермелеген себептер бірнешеу болып табылады.

Тар мағынада қылмысқа қатысу ретінде орындаушыдан басқа қатысушылардың тек көмектесу, ұйымдастыру сияқты рөлдерді орындап, осы рөлдер арқылы қатысуын түсінуге болады. Бірақ практиканың кең мүмкіндіктерін ескерсек, біз тек сол ақиқат болмысын тану мен ғана айналысатынымызды мойындасақ, онда «қатысу» терминінің мағынасына болған оқиғаның басы – қасында бірге болуды, әрекеттерді бірге орындауды да жатқызуға болады, яғни қылмысқа қатысу ұғымы топ адамдардың жасаған қылмысы деген ұғыммен салыстырғанда кең ұғым болып саналады.

Қорыта келе, қылмысқа ұйымдасудың негізгі үш формасы бар. 1. Қылмыстық бірлестіктер, ортақ қылмыстық типтегі мынандай белгілерге ие, ортақ қылмыстылыққа. Топтасып ұйымдасқан қылмысқа қатысушылар өздерінің қатаң тәртіптерін, иерархиялық басшылығын сақтай отырып, ұйымдастырушы лидерлерін, қатардағы мүшелерімен қылмыстық істі бөлісіп алу.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі 2014 жылғы 3 шілдедегі №226-V ҚРЗ (16.12.2020 ж. берілген өзгерістер мен толықтырулармен). [Электронный ресурс] - URL: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226> (дата обращения: 12.07.2021).

2. Сәрпеков Р.Қ., Рахметов С.М. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде жазалау жүйесін құру проблемалары// Қазақстан Республикасы Заңнама және құқықтық ақпарат институтының жаршысы. Ғылыми-құқықтық журнал.-№1(68).-2022. –42-50 бб.

3. Концепция правовой политики Республики Казахстан до 2030 года // <http://OpenNPA.kz> | NPA (egov. kz) (accessed: 12.07.2021).

4. Концепция правовой политики Республики Казахстан до 2030 года // <http://OpenNPA.kz> | NPA (egov. kz) (accessed: 12.07.2021).

5. Акимжанов Т.К. Уголовно-правовое воздействие и его роль в предупреждении преступности // Сборник статей по материалам IV Всероссийской научно-практической конференции, Саратов, 30 сентября – 1 октября 2019.- С.6-10

ЖАСЫ КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАР АРАСЫНДАҒЫ ҚЫЛМЫСТЫЛЫҚ СЕБЕПТЕРІ

Б.К. Тажгарина з.ғ.м, аға оқытушы

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті КеАҚ, Атырау қ.

Д. Боранбай 6В04202-ҚҚОҚ ББ 2 курс студенті

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті КеАҚ, Атырау қ.

Резюме: В этой статье рассказывается о преступлении несовершеннолетних на современном этапе о состоянии и актуальных вопросах ответственности.

Ключевые слова: несовершеннолетние, возраст, субъект, окружающая среда, криминологические проблемы

Resume: This article tells about the crime of minors at the present stage about the state and current issues of responsibility.

Key words: minors, age, subject, environment, criminological problems.

Бүгінгі қоғам алдында тұрған ең жауапты міндет – тәуелсіз мемлекетіміздің болашағы болып табылатын қоғам мүшелерін, яғни жас ұрпақты адамгершілік қасиетке тәрбиелеу, тиянақты білім беру, елі мен жерін сүйетін тұлға болып қалыптастыру. Адам бойында адамгершілік құндылықтар болмаса, олардың орнын ешқандай терең білім толтыра алмайтынын өмірдің өзі дәлелдеуде. Адамның дамуына тағы бір маңызды фактор - ортаның үлкен әсері бар екені түсінікті. Адамның ортасы қандай болса өзі де сол бағытпен жүріп отырады. Жақсы адам болып дүниеге келу әрине қуанарлық нәрсе, дегенмен жақсы тұлға болып қалыптасу ол адамның достарына, қоршаған ортасына тікелей байланысты болып келеді. Тұлғаның қалыптасуына әсер ететін тағы бір фактор - бұл тәрбие. «Тәрбие тал бесіктен» деп қазақ бекерге айтпаған. Отбасы шағын мемлекет. Адам отбасында қандай тәрбие көрсек өскенде сол көргенін жасайды.

Жас адамдардың мінез-құлқына психологиялық тұрғыдан сипаттама берсек, ол келесідей көрсеткіштерден тұрады: осы жаста жас адамдардың өмірінде бірқатар өзгерістер туындайды, оның жеке тұлғасында ауытқулар пайда болады. Жасөспірім өзін ересек ретінде сезінеді, сондықтан да өзінің ересек болғандығын әртүрлі іс-әрекеттерімен дәлелдеуге тырысады. Осы уақытта ересектер оларға дұрыс бағыт-бағдар айта білуі тиіс. Бұл кезеңде олардың дамуы, қалыптасуы шапшаң жүреді. Олардың іс-әрекеттерінде тұрақсыздықтар пайда болады, бір-бірімен төбелеседі. Осы уақыт аралығында жас адамдардың өмірге деген, адамдарға деген көзқарастары қалыптаса бастайды. Сонымен қатар олар, психологтардың айтуынша, өзіне кумир іздейді, оған сырттай (киінісімен, жүріс-тұрысымен және т.б.) ғана емес, іс-әрекетімен де ұқсағысы келеді. Ал ондай «батырларды» жаппай ақпарат тарату құралдары (теледидар, фильмдер және т.б.) көрсетеді, оның теріс ықпал беретіні сөзсіз, олар балалардың бойына біткен табиғи ерекшеліктерін жойып жібереді. «Іс-қылығы құқық бұзуға бейім жастарды анықтау жұмысы неғұрлым пәрменді жүргізілсе жалпы қылмыстың алдын алу жұмысының нәтижесі де солғұрлым жоғары болады», – дейді Н.М. Абдиров[1]. Құқық бұзушы кәмелетке толмағандардың психикасындағы криминогендік ерекшеліктерді әлеуметтік ортаның теріс ықпалының нәтижесі деп қарастыру керек, мұнда тәрбие жұмысындағы кемшілік, құқықтық психологияның ауытқуы және т.б. орын алады. Қылмыс жасаған адамның жеке басының ерекшелігін анықтау қылмысты тергеу барысында кінәлінің жауаптылық дәрежесін белгілеу үшін өте қажет. Алайда, сот алдында адам тағдырын нақтылы шешетін қылмыстық жаза тағайындау кезінде тұлғаның жеке бас ерекшеліктерін ескерудің маңызы одан да жоғары. Қылмыстық заңда кәмелетке толмағандардың қылмыс жолына түсуінің негізгі себептері мен жағдайларына ерекше мән берілген. Бұл ең алдымен кәмелетке толмағандардың жасына қатысты және олардың психологиялық дамуындағы ерекшелігіне

байланысты. Әдетте кәмелетке толмаған жасөспірімдер жақсылық пен жамандықтың ара-жігін ажырата бермейді, кейде тентектік пен құқық бұзушылықты да шатастыратыны белгілі. Көптеген жағдайларда олар ауыр қылмыс жасай отырып, өз әрекетін және оның салдарын қоғамдық тұрғыдан сезінбеуі мүмкін. Әрине, жас тұлғаның мұндай қасиеттері есейе келе жойылады. Бірақ та кейбір ауыр қылмыс жасау барысындағы бұл қасиеттер жасы кәмелетке толмаған адамның қоғам үшін едәуір қауіпті екенін дәлелдейді. Жас қылмыскердің жеке басы, кез - келген адамдікі тәрізді оның басынан өткізген жағдайлармен қоса сипатталады. Мысалы, адамның әлеуметтік байланыстары (саяси, еңбек, тұрмыстық, отбасылық және т.б.), оның психологиялық қасиеттері мен ерекшеліктері (интеллектісі, ерік сапасы, сезімдік ерекшеліктері, темпераменті), оның демографиялық және физикалық көрсеткіштері (жынысы, жасы, денсаулық жағдайы), сондай – ақ оның өмірбаяны, өмірлік тәжірибесі, білімі, сіңірген еңбегі және т.б. Бұл психо-физикалық, физиологиялық қасиеттердің бірқатары әрбір қылмыс құрамының міндетті элементтері ретінде заң талаптарына енген және осының арқасында кінәлі адамды қылмыстың субъектісі ретінде сипаттайды (әсіресе адамның белгілі бір жасқа жетуі, есінің дұрыстығы т.б.). Кәмелетке толмаған қылмыскер тұлғасы күрделі және көп қырлы құбылыс, сондай-ақ ол өзге қылмыскерлер сияқты қоғамға қауіпті сипатқа ие. Олар жөнінде дұрыс пікір айту жасөспірім жөніндегі барлық әлеуметтік қасиеттер мен белгілердің, оның әлеуметтік жағымды немесе әлеуметтік жағымсыз қасиеттерінің негізінде, сонымен бірге олардың әлеуметтік және өнегелік, жас және психологиялық, демографиялық және құқылық ерекшеліктерін ескере отырып қана жасалады. Сондықтан да кәмелетке жасы толмағандардың қылмыстық ісі бойынша жаза тағайындауды жеке даралау кезінде олардың жеке басының ерекшеліктерін ескеру соттар үшін аса маңызды. Өйткені қылмыстық жаза жас азаматты белгілі шамада түзетіп, сонымен қатар, келешекте қайта қылмыс жасауына жол бермейтін болуы керек. Тұлғаның жеке басының ерекшеліктерін сараптағанда сот еш уақытта екі бірдей дәл ұқсас жасөспірімнің болуы мүмкін еместігін естен шығармауы керек. Өйткені, олардың әрқайсысының өзіне тән темпераменті, мінезі, рухани әлемі мен мінез-құлқының өзіндік ерекшеліктері бар. Сонымен кәмелетке жасы толмағандардың қылмыстық жауапкершілігін реттеп отыратын заңдардың орындалуы түптеп келгенде жасөспірімдердің жасына, физикалық және психологиялық ерекшеліктеріне байланысты.

Соңғы жылдары Қазақстан Республикасында, көптеген Еуропа мемлекеттеріндегідей кәмелетке толмағандардың қылмыстары өсуде. Сол қылмыстардың 40%-ы ауыр және аса ауыр қылмыстар болып табылады. Республика бойынша жалпы әрбір 15-ші ауыр қылмысты, әрбір 20-шы кісі өлтіруді, әрбір 16-шы денсаулыққа ауыз зиян келтіруді, әрбір 8 -ші қарақшылықты, әрбір 5 -ші тонауды және әрбір 13-ші ұрлықты кәмелетке толмағандар жасайды. Жыл сайын ішкі істер органдарында әртүрлі құқық бұзушылығы үшін 100 мыңға жуық кәмелетке толмаған жасөспірімдер жеткізіледі, олардың 9 мыңнан астамы немесе жеткізілгендердің жалпы санының 9,4%-ы панасыз және қадағалаусыз қалған балалар. Кәмелетке толмағандардың қылмыстары, көбіне, топтасып жасалынады, оған кейде ересектер де қатысады[2]. Сот тәжірбиесін зерттеу көрсеткендей, қылмыстардың жартысына жуығы кәмелетке толмағандармен қылмысқа қатысумен топпен жасалады. Ұйымдастырушы, айдап салушы, бірлесе орындаушы ретінде көбіне қылмыстық тәжірбиесі бар ересек тұлғалар болып табылады. Осындай жағдайларда кәмелетке толмағандардың әртүрлі жастарына байланысты қылмысты саралаудың әрқандай нұсқасы болуы мүмкін.

Кәмелетке толмаған қылмыскер тұлғасының, жеке басының қалыптасу мәселесі – жасқа байланысты психологиядағы ең бір күрделі мәселе. Сонымен қатар, қылмыс жасаған кінәлі жасөспірімнің жасы мен психологиялық ерекшелігін оның жеке тұлғасының құрылымына қатысты негізгі белгілердің тобы құрайды. Мынадай басты-басты көрсеткіштерді жатқызуға болады:

- 1) жеке бағыт – бағдарламасы (сенім, көзқарастары, қызығушылығы, мұраты, қажеттілігі);
- 2) тұлғаның жеке басының дүниетанымдылығы (өмірге деген көзқарастар жүйесі);
- 3) тұлғаның жеке басының адамгершілігі танымдары мен әдеттері;

- 4) мінезі мен темпераменті;
- 5) тұлғаның жеке басының жас ерекшеліктері.

Кәмелетке толмаған қылмыскерге жаза тағайындау кезінде осы аталған көрсеткіштер әрқашан естен шықпауы керек. Сонымен қатар сот жас қылмыскерге жазаның түрі мен мөлшерін тағайындау туралы мәселені шешу кезінде оны әртүрлі қасиеттердің динамикалық тұрғысынан нақты тұлға ретінде қабылдауы керек. Кәмелетке толмағандарды құқық бұзушылық жасауға, қоғамға қайшы әрекеттер жасауға тартатын не балаларға қатысты басқа да құқыққа қарсы әрекеттер жасайтын адамдарды, сондай-ақ кәмелетке толмағандарды тәрбиелеу, оқыту және бағу жөніндегі өз міндеттерін орындамайтын не дұрыс орындамайтын не оларға теріс ықпал ететін ата-аналарды, заңды өкілдерді, педагогтарды, тәрбиелеушілерді, оқу, тәрбиелеу және басқа мекемелердің кәмелетке толмағандарды қадағалауға тиісті басқадай қызметкерлерін айқындап, оларды Қазақстан Республикасының заңдарында көзделген жауапкершілікке тарту жөнінде шара қабылдау құзыреті Ішкі істер органдарына берілген[3].

Тәжірибе көрсеткендей кәмелетке толмаған құқық бұзушылардың көбінде өлшем мен борыш сезімі, жөнсіздік пен тәртіптілік туралы түсінік жоқ. Жасөспірім өздерінің құмарлықтары мен құшартарлықтарының құлы болып кетеді. Мұндай жасөспірімдердің өмірлік қажеттіліктері көбіне примитивті, материалдық қажеттіліктері руханиға қарағанда басымырақ. Кәмелетке толмағандардың жас шегін анықтай отырып, заң шығарушы барлық жағдайларды ескереді, дегенмен шешуші маңызды кәмелетке толмағандардың жасына сәйкес келетін психологиялық ерекшеліктерге, әрекетінің қоғамдық қауіпті екендігін сезіну қабілетінің дәрежесіне береді. Кәмелетке толмағандардың істері бойынша бөлімшеде есепте тұрған сотталған кәмелетке толмағандар мен құқық бұзушы кәмелетке толмағандар саны жұртшылық пен мемлекеттік органдардың уайымын туғызуда. Ол уайымдар құқықтық, заңдық әсер ету шараларын жүзеге асырғанда он сегіз жасқа толмаған тұлғалардың құқықтары бұзыла ма, жоқ па осыған байланысты. Баланы бостандығынан айырып қылмыстық-атқарушы, пенитенциарды мекемеде ұстау қаншалықты заңға сыйымды екен?! Осы сияқты шаралар баланың түзелуіне әсер ете ме және бұл жағдайда альтернативті әсер ету шаралары қолданымды ма?! Дегенмен, жалпы алғанда Қазақстан Республикасы бойынша жасөспірімдер қылмыстылығы төмендегені байқалады. Қазақстандық пенитенциарлық жүйені Алматы, Ақтөбе, Өскемен, Петропавл қалаларындағы төрт сотталған кәмелетке толмағандар үшін тәрбиелеу колониялары құрайды. Бұдан басқа Алматы облысындағы әйелдер колониясының жанында кәмелетке толмаған сотталған қыздарға арналған локальды уческе бар. Психологтар мен педагог-ғалымдар жүргізген көптеген зерттеулер мынадай қорытынды шығаруға мүмкіндік береді: кез - келген кәмелетке толмаған қылмыскерді дұрыс тәрбиенің ықпалымен түзетуге және дұрыс жолға салуға болады. Оған қол жеткізу үшін, ең біріншіден, жағымсыз мінезқұлық пен әдеттерден арылту мен жағымды құлықты тәрбиелеудің әдістері мен құралдарын анықтау, кәмелетке толмаған қылмыскерлердің жеке басының психологиялық ерекшеліктерін білу қажет[4].

Статистика бойынша кәмелетке толмағандар арасында қылмыс ауылды жерге қарағанда қалалық жерлерде 2 есе көп жасалынады екен, оған мынадай жағдайлар әсер етеді:

1. Отбасындағы байланыстың нашарлауы, күн ұзақ жұмыста болғандықтан ата-аналардың баланың жүріс-тұрысын бақылай алмауы.
2. Қылмыстық элементтердің қалаларда шоғырлануы, ал олардың бір мақсаты – жастарды қылмыстық әрекетке тарту.
3. Қалаларда мінез-құлқы қоғамға жат адамдардың өзара байланысу, топқа бірігу мүмкіндіктері зор.
4. Кәмелетке толмағандардың ересектердің көзінен таса жерде уақыт өткізуге мүмкіндік табуы.
5. Тұрған жерді тез ауыстырып, сол қала аумағында басқа жерге оңай жинала салу мүмкіндігі.

6. Тұрған жері мен бос уақытын өткізетін жер аралығының алшақтығы, мұндай жағдай әсіресе отбасылар бір жерден екінші орынға жаппай көшкенде болады, балалар бос уақытын бұрынғы тұрған жерде өткізуге ұмтылады.

7. Қалада материалдық қаражатты қылмыстық жолмен табу оңай.

8. Қалада жастарды өзіне тартатын «бұзылған» жерлер жеткілікті.

9. Ауыл жастары сияқты табиғатқа жақын емес, оларда мейірімділік, басқаларды аяушылық сезімі жақсы қалыптаспайды.

10. Ауылдағы сияқты емес, төңірегіндегілердің пікірімен онша санаспайды. Ауылға қарағанда қалада кәмелетке толмағандардың бос уақытты өткізуі көп шығынды керек етеді және жастарға арналған демалу орындарының болмауы құқыққа қарсы мінез-құлықтың асқындауына алып келеді[5].

Кәмелетке толмағандар арасындағы қылмыстылықтың себептері жас-психологиялық және мотивациялық аспектілерімен ерекшеленеді. Бұл аспектілер кәмелетке толмағандар арасындағы қылмыстылықты тек пайда болуымен ғана емес, сондай-ақ сипатымен де дараланады.

Кәмелетке толмағандармен жасалынатын қылмыстық құқықбұзушылықтың ниеті ересектердің қылмыстық құқық бұзушылықтарының ниетінен, біріншіден, ең бастысы жасына қарай және қоғамдық қатынастар жүйесімен, олардың әлеуметтік жағдайыменен ерекшеленеді. Екіншіден, кәмелетке толмаған құқық бұзушы әрекетінің ниеті ересектерге қарағанда өзгермелі және де тұлғаның дамуына орай тұрақты түрде күрделене түседі.

Кәмелетке толмағандардың қылмыстық қызметінің мотивациялық тұсы қарапайым мақсатқа сәйкес келеді. Сондықтан да қылмыстық қызметтің жоспары жағдайға байланысты пайда болады және жақын, үстіртін қажеттіліктерді қанағаттандыруға бағытталады.

Жалпы кәмелетке толмағандар қылмыстылығының бірден бір себебі олардың бос уақытының көп болуы болып табылады. Осы мәселенің шешімі - бұл жасөспірімдердің бос уақытын ұйымдастыру. Жасы кәмелетке толмаған балалардың демалысы мәселелері жөніндегі қолданыстағы құқықтық-нормативтік база балалар мен жасөспірімдердің демалысы, сауықтыру және жұмыспен қамтуын реттейтін және ықпал ететін қажет механизмдердің барын көрсетті. Қазақстан егеменді ел ретінде бала құқығы жөніндегі Халықаралық қатынастарды сақтау жөнінде өз саясатын нақты жүргізіп келеді. Оны куәсі балалар демалысы, сауықтыру және жұмыспен қамту ісімен шұғылданатын ұйымдар жүйесінің нығаюы және олардың тұрақты даму тенденциясының орнығуы. Сонымен қатар, әлеуметтік зерттеу аясында баланың оқудан тыс уақытын пайдалануын талдау мониторингі көрсеткендей, бала тәрбиесі мемлекет, қоғам, барлық педагогикалық қауым үшін көкейкесті мәселе. Сондықтан жасы кәмелетке толмаған балалар демалысының мақсаты мен міндеттері жас жеткіншектерді тәрбиелеу ісіне қатысы бар субъектілерді немқұрайлы қалдыра алмайды. Жасы кәмелетке толмаған балалардың демалу құқығын жүзеге асыру жөніндегі алдыңғы топтағы міндеттерге мыналар жатады: 1) қала сыртындағы сауықтыру лагерлерін сақтап қалу және дамыту;

2) балалар мен оқушылардың демалысы, сауықтыру және жұмыспен қамту ісінің қауіпсіз шарттарын жасау;

3) өмірлік қиын жағдай туындағанда балалар демалысын ұйымдастыру;

4) демалыс уақытында спорттық лагерьлердің, балалар туризмінің дамуы үшін жағдай тудыру, демалыс, сауықтыру және жұмыспен қамту түрлерінің экономикалық тиімділік жағын дамыту;

5) жасөспірімдердің еңбекпен қамтылуының түрлі формаларына қолдау көрсету;

6) бүгінгі күн сұранысына орай менеджмент негізінде басқару мен тиімді дамытуды қамтамасыз ете алатын балалардың демалыс және сауықтыру салаларының басшы кадрларын даярлау[6]. Жоғарыда айтылғандардың негізінде балалар мен жастардың демалу, сауықтыру және жұмыспен қамту саласы қызметінің сапасын көтеру қажеттігі туралы қорытынды жасауға болады. Жасы кәмелетке толмаған балалардың демалу құқығын жүзеге асыруды мониторингілеу осы жағдайда қызмет етіп отыр. Мониторинг түрлері, олардың әртүрлі

инструментарийлері жасы кәмелетке толмаған балалардың демалу құқығын жүзеге асыру ісіне қатысты субъектілердің қызметін жетілдіруге мүмкіндік береді.

Кәмелетке толмаған құқық бұзушылықтармен сақтандыру жұмысын тиімді жүргізуге кедергі болатын бір жағдай-қоғамға қайшы әрекет жасаған жасөспірімнің 70%-ы кейін өзінің қылмыстық ортасына қайтып оралады. Сол себепті соңғы он жылдықта сақтандыру жұмысын жүргізуге мәжбүр ететін жеткіншіктердің саны жоғары деңгейде тұр. Яғни олардың әртүрлі сылтаулармен қоғамға қайшы әрекет жасау дағдылары бойға орнығуда, қылықтары ересектерден кем түспейді. Сондықтан бүгінгі жеткіншіктер арасындағы зорлықшыл зерделеу проблемасы өзекті мәселеге айналды. Жасы кәмелетке толмаған жасөспірімдердің қолымен жасалған қылмыстардың саны өсіп бара жатыр. Олардың негізгі себептерін атай кетсек төмендегідей:

Бірінші себепте, ата-аналар тәрбиесінің жеткіліксіз болуы. Жеткілікті болғанның өзінде тәрбиенің дұрыс берілмеуі. Қазіргі ата-аналардың тәрбиесі бұрынғымен салыстырғанда мүлдем өзгеше. Нәтижесінде ата-аналар балаларына кері тәрбие береді, яғни атап айтатын болсақ көшеде келе жатып бір-бірімен соқтығысып қалған жағдайда, кешірім сұрап әрі қарай кете берудің орнына, олардың ата-аналары оларға тек өзінікін дұрыс, өзгенікін бұрыс деп тәрбиелейді. Ал сол тәрбиені көріп өскен жас бала ертеңгі күні біреуге жамандық жасаса да өзінікін дұрыс деп санайды. Сол кезде ол жасы кәмелетке толмаған балаға тәрбие беру өте тым кеш болады. Әрине тәрбие ошақ басынан, содан кейін қазіргі таңда мектептегі мұғалімдерінің беделінің төмен түскендігі де байқалады. Бұл да қазіргі таңдағы өзекті мәселелердің бірі болып табылады.

Екінші себеп – қоғамдағы қылмыстың артуына нашақорлық пен алкоголизмнің салдары болып тұр. Әрине, ішкен адам өзінің жасаған әрекетіне, мінезіне жауап беруі өте қиын және ол мас күйінде ненің дұрыс, ненің бұрыс екенін тіпті ойламайды. Сондықтан аталған мәселені шешпейтін болсақ, біз жасөспірімдер арасындағы қылмыстың санын азайту мүмкін емес.

Үшінші себеп – құқық қорғау органдарындағы заңсыздық мәселесі. Бір бала қылмыс жасаса және оны бәрі біледі. Ал осы кезде құқық қорғау органдары әлгі балаға жаза қолданудың орнына басқа заңдылыққа жатпайтын шараларды қолданып, көз жұмып отыра береді, ал бұл жағдай келесі балаға теріс әсер етеді. Осы оқиғаны көрген жастар жазадан құтылуға болады деген ойға келеді. Нәтижесінде жасөспірімдер арасында заңға сенімсіздік пайда болады.

Төртінші себеп – біздің қоғамдағы жастар өз уақыттарын бос және тиімсіз пайдаланады. Жастардың бос уақытын тиімді пайдалану үшін мемлекет тарапынан көп көңіл бөлсе, жасап жатқан жағдайы жеткіліксіз болғандықтан біздің жастар әртүрлі қылмысқа барып отыр. Мәселен, қандай ойын болмасын, тегін баратын жер жоқ, бәрі ақылы, аттап бассаң ақша, тек қана көшеде тегін жүруге болады. Қолы бос болғаннан кейін жастар ойына келгенін істейді. Сол себепті мемлекет тарапынан жастардың бос уақытын орынды пайдалануына мүмкіндіктерді молынан жасау керек деген пікірдеміз.

Жастар туған мемлекетімізді баянды етуге, қуатын арттыруға, оның игілігіне қызмет етуге парыздар. Ол үшін әрбір жас еліміздің тұтастығын, жеріміздің бүтіндігін, халқымыздың жарастығын аман сақтай білу қаншалықты үлкен тарихи жауапкершілік екенін жан-жақты сезіну керек.

Бүгінгі таңда қоғамның алдында тұрған басты міндеттердің бірі - балалар мен жасөспірімдер арасындағы құқық бұзушылықтың алдын-алу, кәмелетке толмағандар арасындағы қылмыстың өсуіне жол бермеу. Бұл мәселе қазіргі таңда көкейтесті мәселелердің біріне айналып отыр. Сондықтан сіз болып, біз болып өскелең ұрпақтың болашағына жарқын үміт сыйлайтындай үш жақты келісімді күшейтуіміз қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Ерменбетова Л. Кәмелетке толмаған жас өспірімдер арасындағы құқық бұзушылықтың алдын-алудағы құқықтық тәрбиенің рөлі. //Юриспруденция сериясы вестник КазНПУ. 2006.
2. Шестаков Д. Преступность среди социальных подсистем: Учебник.— СПб.: Юридический центр, 2003.
3. Қазақстан Республикасының 09.07.2004 жылғы «Кәмелетке толмағандар арасындағы құқықбұзушылықтан сақтандыру және балалардың қараусыз және панасыз қалуының алдын алу туралы» №591-ІІ Заңы өзгерістермен тлықтырулар 2023 жылғы 20 сәуірдегі № 226-VІІ ҚРЗ
4. Ғ.Б.Ерназаров Кәмелетке толмағандардың пайдақорлық қылмыстарының алдын алу проблемалары - – Алматы, 2008.
5. Садыкова Д.Н. Кәмелетке толмағандарға жасаған қылмысы үшін қылмыстық жауаптылық пен жаза тағайындау – Алматы, 2010.
6. Балыкбаев Т.О. Демеуова М.Г., Купикова К.У. Манкеева Г.К. Жасы кәмелетке толмаған балалардың демалу құқығының жүзеге асуын мониторингілеуді ұйымдастыру жөніндегі әдістемелік нұсқаулар. Алматы, 2007.

УДК 343.1

ОРГАНИЗАЦИЯ ПРАВООХРАНИТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Е.Е. Тайжанова, магистр права УО «Alikhan Bokeikhan University», г. Семей

Резюме: Ақпараттық технологияларды пайдалана отырып, құқық қорғау қызметін ұйымдастыруда қолданылатын әдістер мен технологияларға зерттеу жүргізілді. Құқық қорғау органдары қызметінің тиімділігін арттыру үшін заманауи IT-технологияларды қолданудың және жаңа технологияларды енгізудің маңыздылығы көрсетілген.

Түйін сөздер: ақпараттық технологиялар, киберқылмыс, қауіпсіздік, құқық қорғау.

Resume: The study of methods and technologies used in the organization of law enforcement activities with the use of information technologies was carried out. The importance of the use of modern IT-technologies, introduction of new technologies to improve the efficiency of law enforcement agencies is shown.

Key words: information technology, cybercrime, security, law enforcement.

Начало XXI века характеризуется отчетливо выраженными явлениями глобализации и перехода от индустриального общества к обществу информационному. Под воздействием научно-технического прогресса повсеместно внедряются новые информационные технологии, которые представляют уникальные возможности для быстрого и эффективного развития как государства в целом, так и отдельно взятой личности. Как следствие, информация превратилась в основной товар, обладающий значительной ценностью, в своеобразный стратегический ресурс.

Значение информации во всех сферах человеческой деятельности на современном этапе постоянно возрастает, что связано с изменением социально-экономического характера, появлением новейших достижений в области техники и технологии, результатами научных исследований. Развитие прогресса в науке и технике идет в направлении новых информационных технологий. Возникли понятия компьютерной преступности (киберпреступности), интернет преступности, информационной наркомании. Стремительно растет число уголовных правонарушений в сфере интеллектуальной собственности и высоких (информационных) технологий. Перед правоохранительными органами Республики

Казахстан встала неотложная задача: на высоком профессиональном уровне раскрывать уголовные правонарушения в сфере высоких технологий.

Введение цифровых технологий оказало влияние на законодательство Республики Казахстан в особенности на уголовный процесс и судопроизводство.

Внедрение IT-технологий в систему правоохранительных органов и судебную систему создает благоприятные условия для оперативной и эффективной защиты прав граждан, а также для оптимизации работы судебных и правоохранительных органов и достижения максимальной прозрачности в расследовании уголовных дел и отправлении правосудия [1].

На сегодняшний день в системе правоохранительных органов широкую популярность получили следующие понятия: «единый реестр досудебных расследований (далее - ЕРДР)», «электронное уголовное дело», «электронная цифровая подпись», «электронный документ» и др.

Многие субъекты общественных отношений уже не могут существовать и успешно функционировать без взаимного информационного обмена и использования в своих технологических процессах различных программно-технических устройств – средств создания, накопления, хранения, обработки и передачи информации.

В настоящее время эффективность правоохранительной деятельности в значительной степени зависит от качества информационной поддержки.

Согласно Приказу Генерального прокурора Республики, Казахстан от 3 января 2018, единый реестр досудебных расследований (далее - ЕРДР) – это автоматизированная база данных, в которую вносятся сведения о поводах к началу досудебного расследования. То есть сейчас, вся информация о любых уголовных правонарушениях принимается и фиксируется в ЕРДР, из чего следует что ведение электронного судопроизводства заключается в осуществлении досудебного расследования в электронном формате [2]. Согласно пункту 4 Инструкции «О ведении уголовного судопроизводства в электронном формате», ведение электронного судопроизводства заключается в осуществлении досудебного расследования в электронном формате путем ввода электронного документа либо вложения сканированного файла в информационную систему Единого реестра досудебных расследований (ИС ЕРДР) на основании принятых должностным лицом процессуальных решений и действий. Порядок заполнения реквизитов электронных форм определяется «Правилами приема и регистрации заявления, сообщения или рапорта об уголовных правонарушениях, а также ведения ЕРДР».

В переводе с греческого «технология» означает «мастерство», «умение», и это не что иное, как процессы, поэтому информационная технология – это процесс, который использует средства и методы сбора, обработки и передачи данных (первичной информации), для получения новой качественной информации о состоянии объекта, процесса или явления (информационного продукта).

Результаты этой работы напрямую зависят от качества информационной поддержки, поскольку основные условия практических работников по расследованию, раскрытию и предупреждению уголовных правонарушений так или иначе связаны с получением необходимой информации.

Основополагающую роль в информационном обеспечении правоохранительных органов занимают учеты, используемые для регистрации первичной информации о правонарушениях, а также о лицах, которые их совершили.

Комплексность и сложность задач, возникающих в правоохранительной деятельности любого вида, обуславливает необходимость применения новейших технологий при анализе методологического, информационного и программного аспектов процессов принятия решений при ее осуществлении. Высокие требования, предъявляемые к содержанию принимаемых решений в процессе правоохранительной деятельности, обуславливают необходимость выбора оптимального варианта из возможного набора действий. Однако, принятие правильного решения в сложных условиях осуществления и организации правоохранительной деятельности не всегда возможно без использования интеллектуальных систем поддержки принятия решений.

Правоохранительная деятельность, направленная на решение сложных проблем обеспечения безопасности личности, общества и государства, требует использования автоматизированных интеллектуальных систем поддержки принятия решений в указанной сфере. Для эффективного решения этих проблем необходимо использование новейших достижений в сфере IT-технологий (которыми на сегодня являются технологии искусственного интеллекта, принятия решений при многих критериях, статистического моделирования) для управления ресурсами, кадрами «документооборотом», осуществления практической правоохранительной и другой юридической деятельности, более скоординированного взаимодействия различных подразделений правоохранительных органов между собой и с общественными институтами.

В настоящее время эффективность правоохранительной деятельности в значительной степени зависит от качества информационной поддержки, поэтому информационные технологии находят широкое применение в деятельности правоохранительных органов.

Информационные технологии, используемые в правоохранительной деятельности, представляют собой совокупность процессов по сбору, хранению, обработке и передаче правоохранительной информации, осуществляемых с помощью компьютерной техники.

Информационные технологии в правоохранительной деятельности тесно связаны с информационными системами, являющимися для них средой функционирования. Элементами таких систем являются люди, компьютеры, компьютерные сети, программные продукты, базы данных и др.

Цифровые технологии во многом способствуют точности и скорости осуществления правоохранительной деятельности в различных ее направлениях.

Информационные методики заключаются в обработке данных огромных объемов для получения воспринимаемых человеком результатов, в условиях непрерывного прироста этих данных (например, GPS-сигналы от автомобилей, информация о транзакциях банков, поведение человека в социальных сетях и тому подобное). Данная технология представляет огромный потенциал больших массивов данных поиска ценных закономерностей, фактов и другой информации, имеющих значение для разных видов правоохранительной деятельности [3].

Благодаря глобальным технологиям у правоохранительных органов появляется много новых возможностей. Такие технологии в правоохранительной деятельности можно использовать для организации безопасного дорожного движения, предупреждение преступной деятельности в сети Интернет, выявление банковских и других экономических уголовных правонарушений, пресечение незаконного оборота запрещенных предметов, мониторинга в социальных сетях общественного мнения о деятельности правоохранительных органов. Стоит отметить, что функциональные возможности цифровых технологий в целом, позволяют правоохранительным органам в короткие сроки анализировать большие объемы различной информации, моделировать процесс принятия решений по обеспечению безопасности и прогнозировать их эффективность [4].

Новые цифровые технологии позволяют обеспечить прозрачность принятия юридических решений и контроль за соблюдением юридической процедуры и прав, и законных интересов граждан; оперативность достижения задач правопорядка и правосудия; снижение коррупционных рисков в данной сфере; а также автоматизация отдельных рабочих процессов и замена человеческого ресурса программными средствами, где это возможно. Для использования цифровых технологий в правоохранительной деятельности на сегодня существует огромное множество направлений: от предупреждения и пресечения правонарушений и преступлений, до обеспечения безопасности дорожного движения, от поиска разыскиваемых правонарушителей до анализа состояния преступности и многое другое. Также цифровые технологии нашли активное применение в деятельности судов и учреждений пенитенциарной системы.

Список использованной литературы:

1. Никитин Е. В. Организация правоохранительной деятельности с использованием информационных систем поддержки принятия решений: проблемы и перспективы // Правопорядок: история, теория, практика. 2022. №3 (34). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/organizatsiya-pravoohranitelnoy-deyatelnosti-s-ispolzovaniem-informatsionnyh-sistem-podderzhki-prinyatiya-resheniy-problemy-i> (дата обращения: 20.10.2023).
2. Приказ Генерального прокурора Республики Казахстан от 3 января 2018 года № 2. «Об утверждении Инструкции о ведении уголовного судопроизводства в электронном формате» // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1800016268> (дата обращения 18.10.2023 г.)
3. Чакрян Вячеслав Робертович, Яковлев-Чернышев Василий Александрович Информационные технологии в правоохранительной деятельности // Актуальные проблемы современности: наука и общество. 2020. №1 (26). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/informatsionnye-tehnologii-v-pravoohranitelnoy-deyatelnosti> (дата обращения: 20.10.2023).
4. Литвинов В.А. Информационные технологии в юридической деятельности. Учебное пособие. Стандарт третьего поколения / Санкт-Петербург, 2012.

ӘОК 343.9

КРИМИНАЛИСТИКАДА ЦИФРЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Н.С. Темірболат, з.ғ.к., аға оқытушы

әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы қ.

Б.С. Даубасов, магистрант

әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы қ.

Резюме: Целью статьи является сбор данных в научной литературе о тенденциях развития информационных технологий в криминалистике и перспективах их использования в раскрытии и расследовании преступлений. Проведен анализ научных разработок в области внедрения современных цифровых методов проведения экспертных исследований, в том числе компьютерной криминалистики, имеющей особое значение для судебно-экспертной практики.

Ключевые слова: цифровые технологии, криминалистика, раскрытие и расследование преступлений, информационные технологии, цифровизация, компьютерная криминалистика.

Resume: The purpose of the article is to summarize the data presented in the scientific literature on the trends in the development of information technologies in criminology and the prospects for their use in the detection and investigation of crimes. The analysis of scientific developments in the field of the introduction of modern digital methods of expert research, including in the field of forensic recognition, phenotyping, virtual autopsy, microbiological identification, which are of particular importance for forensic practice.

Key words: digital technologies, criminalistics, crime detection and investigation, information technologies, fingerprinting, computer forensics.

Бүгінгі таңда қазіргі қоғамды компьютер, ұялы телефон, сандық фото және бейнекамера, пластикалық төлем картасы, заманауи ақпараттық және телекоммуникациялық жүйелер мен технологияларсыз елестету мүмкін емес. Адамзат тарихында ғылым мен техниканың озық жетістіктерін біздің өмірімізге енгізу қоғамдық қатынастарды дамытудың қажетті шарты болды, бірақ бұл процестер әрдайым оңай, қиындықсыз өтті, сөзсіз мойындалды және қоғам қабылдады деп айтуға болады. Өзінің барлық тартымдылығымен

және шынымен серпінді перспективалық мүмкіндіктерімен цифрлық ақпараттық технологиялар ерекшелік болған жоқ.

Қарастырылып отырған проблемалардың өзектілігі, бір жағынан, Қазақстанда дамытудың стратегиялық міндеті ретінде ғылым мен технологияны трансформациялау жөніндегі мемлекеттік саясатты іске асырудың басымдығымен анықталады [1]. Әлеуметтік-экономикалық салада, мемлекеттік басқаруда, бизнесте, денсаулық сақтауда, қалаларды құруда ақпараттық технологияларды қолдануды таратуға ерекше назар аударылады және т.б. екінші жағынан, отандық және шетелдік ғалымдардың бағалауы бойынша, бұл технологияларды қылмыстық ортада қолданудың өсіп келе жатқан қарқынын байқауға тура келеді.

Бұл жағдайдың себебі, осы саладағы қылмыс деңгейін объективті бағалау мүмкіндіктері ақпараттық технологиялардың даму динамикасына ілесе алмайтын сияқты. Бұған мысал ретінде криптовалюта жүйесінің жұмыс істеуіне негіз болатын блокчейн технологияларын келтіруге болады. Өкінішке орай, бұл төлем құралының құқықтық белгісіздігі және виртуалды кеңістікте ақпарат берудің үлкен технологиялық мүмкіндіктері әртүрлі құқық бұзушылықтар мен қылмыстарды жасауға негіз болады. Сонымен қатар, тәжірибе көрсеткендей, криптовалюта төлем құралы ретінде де, қылмыс жасау құралы ретінде де, қылмыстық қол сұғушылықтың нысаны бола алады.

Басқаша айтқанда, ақпараттық технологияларды қолдану арқылы жасалатын қылмыстар тек мемлекеттердің аумақтарымен және тек компьютерлік қылмыстар жасаумен шектелмейтінін, ал технологиялардың өзін бүкіл әлемнің қылмыстық құрылымдарының өкілдері заңсыз банктік қызмет, қылмыстық кірістерді заңдастыру, алаяқтық жасау, қару-жарак, есірткі және басқа да бірқатар қылмыстардың құралы ретінде қолданатынын мойындайтын кез келді.

Мәселеге тек мемлекеттік қаржы реттеушілері мен жалпы заң қоғамдастығының ғана емес, сонымен қатар қылмыстық құқық және процесс, криминология, жедел-ізвестіру қызметі, сот сараптамасы саласындағы мамандардың да назар аударуы ғажап емес. Зерттелетін мәселенің жекелеген аспектілері бойынша шешімдер табуға мүмкіндік беретін осы зерттеулердің және олар әзірлеген ұсыныстардың қадір-қасиетін төмендетпей, біз заманауи цифрлық технологиялардың мүмкіндіктерін пайдалана отырып, қылмыстарды ашу мен тергеуді криминалистикалық қамтамасыз ету, оларды құқық қолдану практикасына енгізу мәселелеріне тоқталғымыз келеді.

Біздің ойымызша, бұл көптеген факторларға байланысты, тек техникалық ғана емес, сонымен қатар ұйымдастырушылық, құқықтық, ғылыми-техникалық, әдістемелік және басқа да мәселелердің тұтас кешенін шешуді талап ететін көп қырлы мәселе, олардың жауаптары, біздің ойымызша, қолданбалы, синтетикалық ғылым ретінде криминалистика береді.

Криминалистиканың даму тарихында қылмыстарды ашу және тергеу кезінде туындайтын мәселелердің кең ауқымын шешу үшін ғылым мен техниканың озық жетістіктерін игеру және енгізу процесі табиғи, жалпы және тұрақты болды. Криминалистикалық ғылымның қазіргі даму деңгейі және ол қылмыстық сот ісін жүргізу саласына тартатын басқа ғылымдардың жетістіктері дәлелді ақпаратты анықтау және пайдалану мүмкіндіктерін едәуір кеңейтті. Бұл үшін қолданылатын ғылыми-техникалық құралдар мен әдістер ғылыми шығармашылық бейімделу және құқық қолдану практикасын тексеру нәтижесінде ғылым жүйесін құрайтын барлық бөлімдердің органикалық элементі бола бастады.

Белгілі криминалист Р.С. Белкин өз уақытында әділ атап өткендей: «олардың тиісті түрде жүйеленген жиынтықтары сәйкесінше криминалистикалық техниканың, криминалистикалық тактиканың және криминалистикалық әдістеменің мазмұнына кіреді» [2, 299 б.].

Осы құралдар мен әдістердің барлық кешенін үнемі қолдану және жетілдіру қылмыспен күресу тәжірибесінің қажеттіліктерін қамтамасыз етуде сот сараптамасының қызметтік функциясының табиғи көрінісі болып табылады. Ақпараттық цифрлық технологиялардың пайда болуы және олардың қазіргі қоғам мен мемлекет өмірінің барлық

салаларына енуі криминалист ғалымдардың назарын аударғаны таңқаларлық емес.

Жүйелік тәсіл және оның күрделі мәселелерді, соның ішінде техникалық-криминалистикалық құралдарды қолдану мәселелерін бағалаудағы сындарлы мүмкіндіктері әдетте «криминалистикалық техника» терминін қолданады, ол «дәлелдемелерді және қылмыстарды ашу мен алдын алудың басқа да шараларын жинауға, зерттеуге және пайдалануға арналған ғылыми ережелер мен олардың негізінде әзірленген техникалық (кең мағынада) құралдар, әдістер мен әдістемелер жүйесі», - деп түсініледі [3, 310 б.].

Тұжырымдамалардың арақатынасы туралы пікірталасты зерттеу шеңберінен тыс қалдыра отырып, біз техникалық-криминалистикалық қолдаудың мағынасын шектемейтін дәстүрлі ұстанымды ұстанамыз, керісінше, сот ғылымы мен практикасының дамуының табиғи тенденциясы болып табылады.

Әдебиетте «компьютерлік криминалистика», «цифрлық криминалистика» деген атаулармен көптеген жұмыстар пайда болды, олар компьютерлік ақпарат түріндегі дәлелдемелерді зерттеу мәселелерін, қылмыстық іс жүргізу заңнамасына қатысты осындай дәлелдемелерді іздеу, алу және бекіту әдістерін зерттейтін компьютерлік ақпаратпен байланысты қылмыстарды ашу ғылымдары ретінде танылды [4, 231 б.].

Әрине, бұл зерттеулердің нәтижелері криминалистиканың бір саласы ретінде криминалистикалық техниканың құралдары мен әдістерін дамыту контекстінде лайықты бағалауға лайық және белгілі бір үлеспен «компьютерлік» немесе «цифрлық криминалистиканың» теориялық категорияларын қабылдай отырып, оның тақырыбы толығымен қамтылған. Мәселенің мәні біз оны қалай атайтынымызда немесе қандай терминмен белгілейтінімізде емес, бұл қылмыстарды ашу, тергеу және алдын алу жөніндегі қызметтің нақты нәтижесіне қол жеткізуге қалай әсер ететіндігінде және осы мақсатқа неғұрлым толық және жан-жақты қол жеткізу қамтамасыз етіледі. Сонымен қатар, күрделі мәселелерді зерттеудегі конструктивтілігі жалпыға бірдей танылған танымның жүйелік-құрылымдық әдісін қолдану жалпы сот-медициналық техниканы қолдану мәселесін ғана емес, сонымен қатар оның құрамдас элементтерін зерттеудің негізі бола алады, бірақ біздің зерттеу тақырыбымызға қатысты-ақпараттық, цифрлық технологияларды қолдануға негізделген құралдар мен әдістер құрайды.

Сипатталған процестер бізге объективті түрде өзара байланысты болып көрінеді, яғни жеке элементтердің, атап айтқанда, қарастырылып отырған құралдар тобының тиімді жұмыс істеуі, әдетте, сот-медициналық технологиялар жүйесінің тиімділігіне байланысты болады. Бұл ереже белгілі бір тұтастықты, бірлікті құрайтын, бір-бірімен қарым-қатынаста және байланыста болатын қоршаған ортадан ерекше ерекшеленетін элементтер жиынтығы ретінде анықталған «жүйе» терминін философиялық тұрғыдан түсінуді де қолдайды [5, 112 б.], сонымен, ғылым ұсынған ұсыныстар мен техникалық және криминалистикалық құралдарды қолдану мүмкіндіктерін бағалау кезінде біз бұрын атап өткен нақты тәжірибе негізгі критерийлердің бірі болып табылады.

Бұл мәселенің кейбір зерттеушілері оны шешу үшін шетелдік тәжірибе үйретілетінін және отандық криминалистика дамыған елдердегі криминалистикадан 15-20 жыл артта қалып, ғылыми-техникалық прогрестің жетістіктерін игеретінін атап өтті [6 б.]. Бұған келісу қиын деп санаймыз, бұған криминалистикалық техника саласындағы отандық ғылыми әзірлемелердің көптеген нәтижелері дәлел болып табылады. Өз кезегінде, техникалық-криминалистикалық дайындықтағы кемшіліктер криминалистикалық техниканы іс жүзінде қолдануға кері әсерін тигізетінін мойындауымыз керек. Криминалистиканың құралдары мен әдістерін қолданудың төмен деңгейінің себебі техникалық емес, оның шешімдерін іздеуге кешенді көзқарасты қажет ететін мәселенің көп аспектілі сипатын көрсетеді.

Электрондық құжат айналымын қылмыскерлер белсенді қолданады, сондықтан барлық қылмыстық-құқықтық ғылымдарды зерттеу объектісі болып табылады. Криминалистика пәніне электрондық іздерді анықтау, бекіту, алу және бастапқы зерттеу мәселелері кіреді деп санаймыз. Соңғысы табиғатта әр түрлі: бұл электронды есептеу машиналарында, ақпараттық-телекоммуникациялық желілерде және ақпараттық жүйелерде іздер болуы мүмкін. Мұндай

іздермен жұмыс істеудің белгілі бір ерекшелігі бар, ол Электрондық ақпаратты тексеруге және алуға, тінту кезінде оның тасымалдаушыларын табуға байланысты іс жүргізу әрекеттерін жүргізу кезінде ескерілуі керек.

Криминалистика электронды іздермен жұмыс істеудің техникалық және тактикалық мәселелерін зерделеуі керек. Мұндай іздерді анықтаудың, бекітудің және алудың жаңа техникалық-криминалистикалық құралдарын әзірлеу, әсіресе соңғыларын өзгертуге, жоюға болатындығын ескере отырып, өзекті ғылыми бағыт болып табылады.

Криминалистика пәні техникалық-криминалистикалық құралдарды қолданумен және электрондық құжаттар мен электрондық іздерді табу, бекіту, алу және бастапқы зерттеудің тактикалық мәселелерімен байланысты екенін қайталаймыз. Сонымен қатар, компьютерлік-техникалық сараптамаларды тағайындауға және оларды бағалауға қатысты тактикалық мәселелер сот сараптамасына қызығушылық тудырады. Сонымен қатар, қарастырылып отырған сараптамаларды жүргізу мәселелері Сот-сараптама қызметі сияқты ғылыми бағытқа жатады және криминалистика пәніне кірмейді.

Айта кетейік, дәлелдемелерді жинауға байланысты мәселелерде криминалистика және қылмыстық сот ісін жүргізу пәндері арасында, сондай-ақ бір бап шеңберінде компьютерлік-техникалық сараптамаларды тағайындау және жүргізу мәселелерінде криминалистика мен сот-сараптама қызметі арасында нақты ажырату мүмкін емес. Мен ғалымдар мен практиктердің назарын сол таным объектілерін зерттеу кезінде туындайтын кейбір мәселелерге және криминалистика пәнін нақтылау қажеттілігіне аударғым келді.

Біздің ойымызша, криминалистика үшін цифрлық технологияларды дамытудың жекелеген бағыттары қызығушылық тудырады. Мысалы, әртүрлі ұйымдар, соның ішінде несиелік және қаржылық ұйымдар бүгінде көптеген электрондық қызметтерді ұсынады. Сонымен, Каспи банк онлайн сервисінің көмегімен бірнеше минут ішінде кез-келген қаржылық операцияларды жүргізуге болады: салықтар мен айыппұлдарды төлеу, ақша аударымын жүзеге асыру, валюта сатып алу және т.б. әрине, банк клиенттердің ақшасын сенімді қорғауға мүдделі, бұл олардың ұрлануын жоққа шығармайды.

Әр түрлі ұйымдардың электрондық қызметтері, электрондық мәмілелер мен электрондық әмияндар заңсыз әрекеттердің объектісі ретінде әрекет етеді деп болжау қиын емес: электрондық ақша ұрлануы мүмкін, электрондық қолтаңбалар қолдан жасалуы мүмкін, электрондық құжаттарға өзгерістер енгізілуі мүмкін. Цифрлық технологиялардың одан әрі дамуы криминалистердің электронды құжаттар мен электронды іздерді де, оларды табу, бекіту, алу және бастапқы зерттеу жұмыстарының ерекшеліктерін де зерттеу қажеттілігін алдын-ала анықтайтыны анық.

Жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, қылмыстарды ашу және тергеу үшін ақпараттық, цифрлық технологияларды қолданудағы кемшіліктер, бір жағынан, жалпы сот-медициналық техниканы қолданудың жалпы ұйымдастырушылық, құқықтық мәселелеріне байланысты деп санаймыз.

Екінші жағынан, криминалистикалық технологиялар жүйесінің құрылымдық элементі ретінде ақпараттық-цифрлық технологияларға негізделген құралдар мен әдістерді пайдалану мүмкіндіктерін анықтайтын жеке-ғылыми, техникалық, тактикалық және әдістемелік мәселелер құрайды.

Қылмыстық-құқықтық пәндер саласындағы мамандар осы бағыттағы одан әрі ғылыми зерттеулер құқық қолдану практикасын қызықтыратын сұрақтарға дәлелді жауаптар табуға мүмкіндік беретініне сенімді: тұжырымдамалық аппаратты біріздендіру, оны жинау және зерттеу кезінде дәлелді ақпаратпен жұмыс жасауда ақпараттық технологияларды іс жүргізу, ғылыми-техникалық құралдар мен әдістерді қолдану субъектілерін кәсіби даярлау ерекшеліктері, пайдалану арнайы білімді тергеуде және т.б.

Қазақстан Республикасында ғаламдық интернет-платформалар ұсынатын интернет-қызметтерді заңнамалық реттеу деп санаймыз, деректерді сақтауды қоса алғанда, криминалистикаға қарсы әдістерді қолдану мәселесін шешудің алғашқы қадамы болар еді. Осы жарияланымда белгіленген проблемаларды шешудің кешенді тәсілі цифрландыру

жағдайында компьютерлік құралдар мен жүйелерді криминалистикалық зерттеулердің сапасын арттыруға ықпал ететін болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының құқықтық саясатының 2030 жылға дейінгі тұжырымдамасын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Президентінің 2021 жылғы 15 қазандағы № 674 Жарлығы // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U2100000674>
2. Белкин Р.С. Курс криминалистики: В 3 т. / Р.С. Белкин. - М.: Юрист, 1997. Т. 1: Общая теория криминалистики. - 408 с.
3. Ищенко Е.П. Криминалистика / Е.П. Ищенко, А.А. Топорков; под ред. Е.П. Ищенко. - М.: ИНФРА-М; Контракт, 2007. - 746 с.
4. Мещеряков В.А. Цифровая криминалистика // Библиотека криминалиста. - 2014. - № 4. - С. 231-241.
5. Осипенко А.Л. Сетевая компьютерная преступность: теория и практика борьбы / А.Л. Осипенко. - Омск: Омская акад. МВД России, 2009. - 479 с.
6. Каминский М.В., Мочалин П.В. Цифровые технологии в криминалистике и судебной экспертизе: практикум. Ижевск, 2012. URL: <http://elibrary.udsu.ru/xmlui/bitstream/handle/123456789/10529/2012602.pdf?sequence=1> (дата обращения: 09.10.2023)

ӘОЖ 349

**СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚТЫҢ ҰҒЫМЫ МЕН НЕГІЗГІ БЕЛГІЛЕРІ,
ТҮРЛЕРІ**

С.С.Тинистанова, тарих ғылымдарының кандидаты,
құқық саласы бойынша білім беру бағдарламасының оқытушы-дәріскері
І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті КеАҚ, Талдықорған қ.
Қ.С.Сайдахметов, «Құқықтану» білім беру бағдарламасының 4 курс студенті
І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті КеАҚ, Талдықорған қ.

Резюме. В статье анализируются понятие, признаки и виды коррупции.

Ключевые слова: коррупция, подкуп, незаконное материальное вознаграждение, привилегии, должностное лицо, ответственность

Resume. The article analyzes the concept, signs and types of corruption.

Keywords: corruption, bribery, illegal material reward, privileges, official, liability

«Сыбайлас жемқорлық» сөзі (латын тілінен «corumper») көптеген мағынасы бар: бүлдіру, құлдырау, параға сатып алу, азғыру, тура жолдан тайдыру, құбылмалылық, істі бұзу, күйреуге әкелу, бұрмалау, алдау, қорлау, ар-намысын таптау, «gumpere» көп мағыналы (бұзу, қирату, заңнан аттап өту, шартты бұзу) етістігімен қатар қолданылатын «со» қосымшасы сыбайлас жемқорлық – бұл бірнеше субъектілердің қатысуымен іс-қимыл жасау екенін көрсетеді.

Бұдан өзге, латынша «corruptio» «параға сатып алу», «іріп-шіру» дегенді білдіреді, «сыбайласу» етістігі «біреуді ақшамен немесе өзге де материалдық игіліктермен параға сатып алу» дегенді білдіреді.

Рим құқығында «corumpere» сөзі «сындыру, бүлдіру, бұзу, зақымдау, алдау, бұрмалау, параға сатып алу», сондай-ақ «құлдырау, бұзылғандық, нашар жағдай, (пікір немесе көзқарастың) құбылмалылығы» деген мағынаны білдіреді.

Сыбайлас жемқорлық ұғымының жалпыға танымал тұжырымдарымен қатар, латын термині «corruptio» екі түбірлі сөзден «cor» (жүрек, жан, рух, ақыл-ес) және «ruptum»

(бүлдіру, бұзу) шығады деген пікір бар. Сондықтан сыбайлас жемқорлықтың мәні лауазымды тұлғаны параға сатып алуда немесе оларды байытуда емес, ал әлеуметтік жүйені, оның ішінде мемлекеттік билік жүйесінің бірлігін бұзуда (ыдырату, іріп-шіру), мемлекеттің, азаматтардың заңды мүдделерін қоғамдағы өзінің жағдайын жеке мақсатына пайдакүнемдік арқылы сатып кетуді білдіреді [1].

Қазір отандық әдебиеттерде сыбайлас жемқорлық деп қоғамдық және саяси қызметкерлердің, лауазымды тұлғалардың сатқындығын, оларды сатып алуды, яғни, саяси, экономикалық, әскери және басқа салалардағы қызметкерлердің қолындағы билігінің мүмкіндіктерін және қызмет бабын жеке басын байыту мақсатында пайдалануын айтады.

М.К. Самалдыков: сыбайлас жемқорлық - лауазымды адамдардың, мемлекеттік функцияларды орындауға оған теңестірілген адамдардың лауазымдық өкілеттіліктерін, мүмкіндіктерін пайда табу мақсатында заңсыз пайдалануы,- деп көрсетеді [2, 285].

Қазақстан Республикасының 2015 жылы 18 қарашада қабылданған «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы» Заңында: «сыбайлас жемқорлық – жауапты мемлекеттік лауазымды атқаратын адамдардың, мемлекеттік функцияларды орындауға уәкілеттік берілген адамдардың, мемлекеттік функцияларды орындауға уәкілеттік берілген адамдарға теңестірілген адамдардың, лауазымды адамдардың өздерінің лауазымдық (қызметтік) өкілеттіктерін және соған байланысты мүмкіндіктерін жеке өзі немесе делдалдар арқылы жеке өзіне не үшінші тұлғаларға мүліктік (мүліктік емес) игіліктер мен артықшылықтар алу немесе табу мақсатында заңсыз пайдалануы, сол сияқты игіліктер мен артықшылықтарды беру арқылы осы адамдарды параға сатып алу», - деп көрсетілген [3].

Ә.О. Тұрдыәлиев, Ж.Ж. Жағыпар сыбайлас жемқорлық құқықбұзушылығының негізгі белгілеріне мыналарды жатқызады:

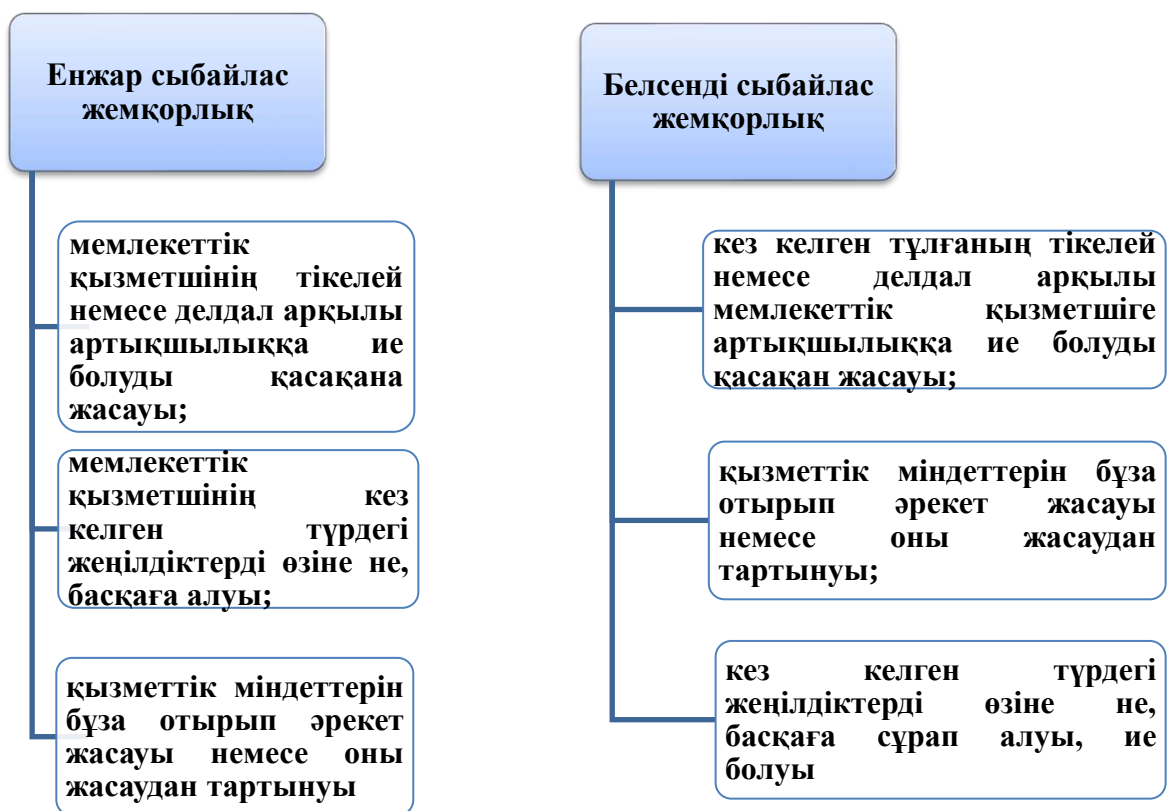
- мемлекеттік қызмет атқаратын тұлғалардың және оған теңестірілген тұлғалардың заңға қайшы келетін қызметі;

- өзінің мемлекеттік немесе соған теңестірілген қызметтерін орындағаны үшін заңға қайшы, заңсыз материалдық сыйақы, игіліктер мен артықшылықтар алуы;

- Басқа адамдардың мүддесі үшін, өзі үшін, сондай-ақ басқа адамдар үшін олардан заңсыз жолмен мүліктік игіліктер мен артықшылықтар алумен бірге көрінетін, өзінің қызметін пайдаланып, қасақана заңсыз әрекет (әрекетсіздік) жасауы;

- мемлекеттік билік институттары, мемлекеттік және қоғам институттарының мемлекеттік қызметін қамтамасыз етудің бекітілген тәртібіне қарсы бағытталған әрекет (әрекетсіздік) жасауы [4,104].

Еуропалық Одақ Кеңесінің 1997 жылы 26 мамырда қабылдаған Конвенциясының резолюциясына сай сыбайлас жемқорлықты екі түрге бөліп көрсетеді: енжар (пассивная) және белсенді (активная) (Сурет) [5].

Сурет. Сыбайлас жемқорлық түрлері.

Еуропалық Одаққа мүше әрбір мемлекет жасалған әрекеттің қылмыстылығын, яғни, мемлекеттік қызметші өзінің лауазымдық өкілеттілігін пайдаланып, артықшылықтарға ие болса немесе жеңілдіктер мен артықшылықтарды тікелей, не делдал арқылы алса, оны дәлелдеп, жауаптылыққа тартуға тиіс болып табылады.

Конвенцияның 6 және 8 – баптарына сай, Еуропалық Одаққа мүше әрбір мемлекеттер коммерциялық ұйымдардың басшылары немесе коммерциялық ұйымдарды бақылауға өкілеттілігі бар тұлғалардың, не коммерциялық ұйымдардың атынан әрекет етуге өкілеттілігі бар адамдардың жасаған қылмысы үшін жауаптылыққа тартуға қатысты шаралар қолдана алады.

Б.А. Сериев сыбайлас жемқорлық көріністеріне ықпал ететін негізгі факторлардың бірнешеуін былай атап көрсете келіп:

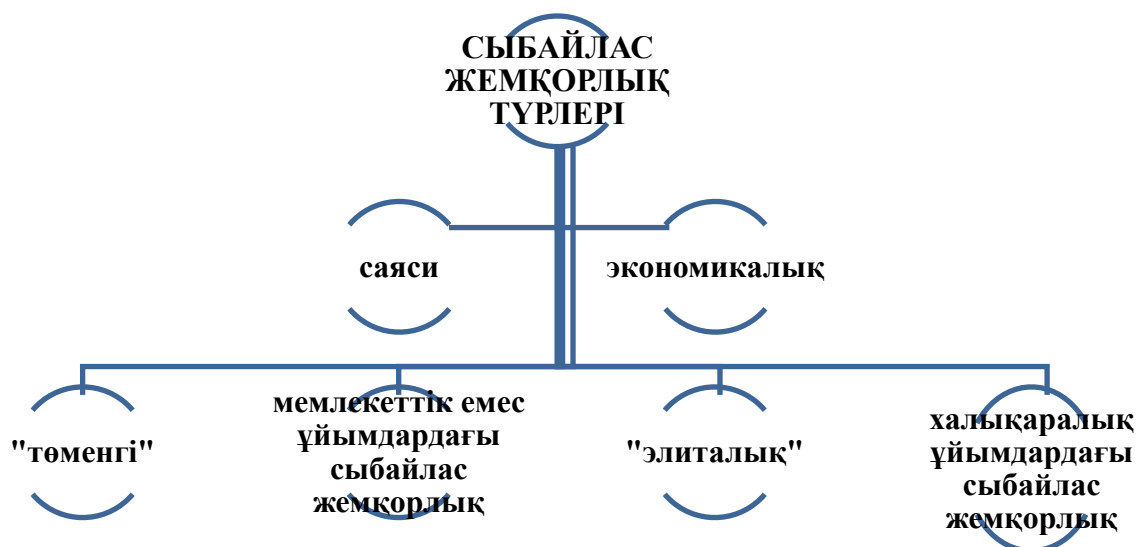
1. Нормалар құқық қолдану кезінде сыбайлас жемқорлық әрекеттерін жасауға көбіне жағдайлар жасайтын, салалық заңдардың жетілдірілмеуі;

2. Мемлекеттік және корпоративтік басқару ашықтығының жеткіліксіз болуы. Басқарушы шешімдерді әзірлеу және қабылдау процестері, оның ішінде азаматтардың құқықтары мен заңды мүдделерін қозғайтын шешімдер туралы сөз болған жағдайларда әлі де ең жабық процестердің бірі болып қалуда;

3. Лауазымды адамдардың мемлекеттік қызмет көрсеткен кезде халықпен тікелей байланысына қатысты сыбайлас жемқорлық тәуекелдері сақталуда;

4. Халықтың, оның ішінде мемлекеттік сектор қызметшілерінің өздерінің құқықтық мәдениетінің деңгейі әлі де төмен, бұл арам пиғылды қызметкерлерге оны пайдакүнемдік, құқыққа қарсы мақсаттарда пайдалана беруі мүмкін екенін болжайды [6].

Осы өзектілігі жоғары мәселені зерттеген ғалымдар сыбайлас жемқорлықты бірнеше топқа бөліп қарастырады: саяси, экономикалық, элиталық, т.б. (Сурет).

Сурет . Сыбайлас жемқорлық түрлері.

1. Саяси, экономикалық. Жемқорлықтың бұл түрі елдегі бақыланбайтын саяси жағдайға алып келуі мүмкін және демократиялық институттар мен үкіметтің түрлі салаларының теңгеріміне қауіп төндіреді. Экономикалық жемқорлық нарықтағы институттардың тиімділігін төмендетеді.

2. Жемқорлықты:

- «элита»;

- «төменгі» сыбайлас жемқорлық деп бөліп көрсетеді.

«Элита» сыбайлас жемқорлық: оның субъектілерінің жоғары әлеуметтік жағдайы, әрекеттерінің күрделі зияткерлік жолдары; зор материалдық және моральдық зиян, меншік нысандарын өзгерту және тағы да басқа шешімдер қабылдауымен байланысты.

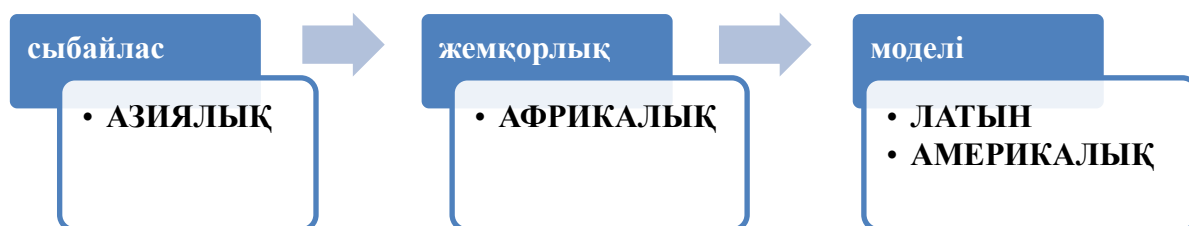
Екіншісі орта және төменгі деңгейде таратылады және лауазымды тұлғалар мен азаматтардың үнемі және күнделікті іс-қимылымен байланысты. Мысалы, егер мемлекеттік қызметкер пара берушінің жемқорлық әрекеттерін қамтығаны үшін, яғни тікелей пара ала отырып, әрекетке көшеді.

3. Үкіметтік емес ұйымдардағы сыбайлас жемқорлық. Ұйымның қызметкері (коммерциялық немесе қоғамдық) өзіне тиесілі емес ресурстарды басқара алады; ол сондай-ақ өз ұйымының жарғылық міндеттерін орындауға міндетті; ұйымның мүдделерін бұзатын әрекеттер арқылы заңсыз байыту мүмкіндігіне ие, екінші жағынан пайда әкеледі;

1. Халықаралық ұйымдардағы сыбайлас жемқорлық.

Халықаралық ұйымдардағы бюрократия өз елдеріндегі ұлттық, қоғамдық бақылаушы ұйымдармен салыстырғанда аз зерттелген. Бұның барлығы сыбайлас жемқорлыққа әкеп соқтырады.

Сонымен қатар, зерттеушілер жемқорлықтың үш моделін анықтайды: азиялық, африкалық, латиноамерикалық (Сурет).

Сурет. Сыбайлас жемқорлықтың үш моделі.

Азиялық модель: сыбайлас жемқорлық- мемлекеттің жұмыс істеуіне байланысты жалпы және әлеуметтік қолайлы мәдени және экономикалық құбылыс.

Африкалық модель: билік бір-бірімен келісетін ірі экономикалық, кландық топтарға сатылады және саяси құралдармен олардың өмір сүруінің сенімділігін қамтамасыз етеді.

Латынамерикалық модель: экономиканың көлеңкелі және криминалданған секторларын мемлекеттік билікке қол жеткізуге мүмкіндік береді. Билік «мемлекет ішіндегі мемлекет» қалыптастыратын мафиямен қатаң тікелей қарама-қайшылыққа түседі [6, 14-15].

Сыбайлас жемқорлық әлеуметтік құбылыс ретінде туындайтын күрделі процесс болып табылады. Әртүрлі қоғамдық ортада қатысушы субъектілердің арақатынасы да басқаша болуы мүмкін. А.С. Бердалиеваның пікірінше, қазақтар дәстүр бойынша елдегі құрметті, сыйлы адамдар өзінің мүмкіндіктерін пайдаланып, бір-біріне туысқан, жақын, дос болғандықтан қолұшын созып, көмек беруді дәстүрге балайды. Бұл қалыптасқан дәстүр мемлекеттік қызметтегі қазақтар үшін де жат емес. Ал Еуропалық елдерді алатын болсақ, оларда керісінше, өзінің қызметтік өкілеттілігін жеке мақсатқа жету, отбасылық, достық қарым-қатынаста пайдаланатын болса, теріс көзқараспен қарайды [7].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Тинистановна С.С. Құқық негіздері және сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениет.- Талдықорған: Жетісу баспасы, 2022.- 177 б.
2. Самалдыков М.К. Правовые основы противодействия коррупции.- Алматы: Қазақ университеті, 2019.- 478 с.
3. Қазақстан Республикасының 2015 жылы 18 қарашада қабылданған «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы» Заңы \ <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1500000410>
4. Тұрдыәлиев Ә.О., Жағыпар Ж.Ж. Сыбайлас жемқорлықпен күрес стратегиясы.- Алматы: ССК, 2020.- 372 б.
5. Конвенция Совета Европейского Союза от 26 мая 1997 г., принятая на основании Статьи К.3(2)(с) Договора о Европейском Союзе, о борьбе с коррупцией, к которой причастны служащие Европейских сообществ или служащие государств-членов Европейского Союза / <https://base.garant.ru/70558260/>
6. Сериев Б.А., Султанова Г.С., Гусенов Б.Ш. Мемлекеттік басқару жүйесіндегі сыбайлас жемқорлықтың алдын алу.- Талдықорған, 2019.- 149 б.
7. А.С. Бердалиева О некоторых аспектах обусловленности коррупции в Республике Казахстан / Ғылым, 2019.- №2.- С. 134-140.

ӘОК 343.982.35

ТРАСОЛОГИЯ ІЗДЕРДІ ЗЕРТТЕЙТІН КРИМИНАЛИСТИКАЛЫҚ ТЕХНИКАНЫҢ БІР САЛАСЫ

Ә.А. Төлегенова з.ғ.м., аға оқытушы

Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті КеАҚ, Атырау қ.

Резюме: В этой статье рассказывается определяет закономерности образования следов, свойства следообразующих и следопринимающих объектов.

Ключевые слова: Трасология, следы, дактилоскопия, механоскопия

Resume: This article describes the patterns of trace formation, the properties of trace-forming and trace-receiving objects.

Трасология (фр.*trace* – із және грек.*logos* –ілім) іздер туралы криминалистикалық ілім.Криминалистикалық техниканың құрамдас бөлігі. Адамның (аяғының, қолының, тістерінің, ерінінің, аяқ киімінің), жануарлардың, көлік құралдарының, қылмыс құралының іздерін, олардың пайда болу механизмін, із арқылы анықтау және салыстыру тәсілдерін зерттейді.

Іздің пайда болу заңдылықтарын, із түсіруші және із қабылдаушы объектілердің қасиеттерін анықтайды.

Іздерді табу, бекіту және алудың жалпы ережелері. Көптеген іздер, мысалы: аяқ киімнің көлемді немесе боялған іздері, бұзу құралдарының іздері, көлік құралдарының іздері жай қарау кезінде анықталады. Ал ұсақ іздерді табу үшін әртүрлі үлкейткіш шынылар (лупалар) қолданылады. Егер із түсі бойынша қабылдау объектісінің түсімен бірдей болып бірлесіп жатса, оны айқындап табу үшін жарықфильтрлері, ултракүлгін жарықтандырғыштар қолданылады. Табылған іздерді ең алдымен фотосуретке түсіреді. Ізді табылған объектімен бірге, содан соң іздің өзін жеке (детальды, масштабты) түсіріп алады. Түсірілімді масштабты фотосуретке түсіру ережесін қолдану арқылы жүзеге асырады. Бекіту әдісі ретінде ізді суретке салып алу әдісі қолданылады. Салынып алынған схемада маңызды белгілерді көрсетуге мүмкіндік береді. Оқиға болған жерді қарау хаттамасына тіркелетін жоспарда іздердің орналасуы көрсетіледі [1]

Іздерді бекітудің бірден-бір негізгі әдісі тергеу әрекетінің хаттамасында сипаттау болып табылады. Ең алдымен із табылған тұрғынүй, ғимарат, ашық жерлер, заттар сипатталады, содан соң іздің бейнеленуіне, табылуына, сақталуына әсер ететін ізді тікелей қабылдаған объектілердің беткі қабатының қасиеті мен жағдайы көрсетіледі. Сонымен қатар хаттамада объектіде іздердің орналасу жағдайы (бірнеше іздер болса, өзара орналасу жағдайын), іздердің белгілері: пішіні, өлшемі, детальдары сипатталады. Әсіресе ерекше белгілеріне көңіл бөлінеді. Хаттамада ізді табу, бекіту және алу әдіс-тәсілдері мен құрал-жабдықтары көрсетіледі. Хаттаманың қорытынды бөлімінде қандай іздер алынғаны, олардың қалай буып-түйілгені және қайда жіберілгені сипатталынады [2]. Ізді объектімен бірге алу мүмкін болмаған жағдайларда (үлкен қолайсыз болуына, ерекше құнды болуына байланысты) іздің көшірмесі, құймасы алынады. Ізі бар объектілер немесе із көшірмелері буып-түю орауыштары ізге тимейтіндей етіп орналастырылады. Әсіресе қол саусақтарының іздері бар тез сынып қалатын заттарды (бөтелке, стакан және т.б.) мұқият буып-түю қажет. Оралынған объектіге мөр қойылып, түсіндірме жазбалар жазылады. Онда: кім, қашан, қандай іс бойынша заттай дәлелдемелер алынғаны көрсетіледі. іздерді криминалистикалық тұрғыдан зерттеудің негіздерін криминалистер халықтық із кесуші дағдыларын жаратылыстану және техникалық ғылымдарымен біріктіру арқылы құрған болатын.

XX ғасырдың ортасынан бастап трасология әдістері археологиялық зерттеулерде қолданыла бастады. Археологиялық трасология — іздерді зерттеу арқылы адамның өткен кездегі іс-әрекетін тану әдісі: тастан, сүйектен, металдан немесе басқа материалдардан жасалған ежелгі құралдарда, сондай-ақ осы құралдарды қолдану іздері.

Іздердің топтасуын олардың қалыптасу механизмі, берілген іздердің пайда болу салдарындағы негізделген әрекеттің жүзеге асуы, ізді қалыптастырушы объектілердің ерекшеліктері бойынша сипаттауға болады.Пайда болу көзі бойынша іздер мынандай түрлерге білінеді: адам іздері; жануарлар іздері; көлік іздері; құрал,аспап, өндірістік механизм іздері.

Қалыптасу механизмі бойынша және объектінің әсер ету күші мен қаттылығына байланысты іздер: көлемді; беткі қабатты болып екіге бөлінеді. Көлемді іздер із қалдырушы объектінің әсер ету күші және қаттылығының әсерінен із қабылдаушы объектіде материалдық із қалдықтарының қалыптасуы салдарынан құрылады [3]

Бұл іздердің ерекшеліктері айна тәріздес және із қалдырушы объектінің үш еселік көрінісі болып табылады.Беткі қабаттағы іздер - із қалдырушы объект із қабылдаушы

объектіге материалдық ізді қалдырмай қалыптасады, оның өзгерістері тек қана беткі қабатта қалады. Қабылдау қабаты бойынша іздер: көзге көрінетін іздер ешқандай құралдың көмегінсіз алынатын және көзге көрінетін іздер; жай көзге көрінетін іздер - боялған түс фоны немесе жөнді көзге көрінбейтін кіші өлшемді іздер; көзге көрінбейтін іздер - түс фонының нашарлығына немесе өте кіші өлшемге байланысты белгілі бір құралдардың көмегімен алынатын көзге көрінбейтін немесе ажыратылмайтын белгілер.

Механикалық әсер етуге байланысты бір объектінің басқасына немесе объектілердің бір-біріне із қалдырушы іздер: статикалық; динамикалық. Статикалық іздер із қалдырушы объектінің із қабылдаушы объектімен жақындасу әрекетінен іздердің сырғанауынсыз түсуі. Динамикалық іздер бір немесе екі ара қатынастағы объектілердің қозғалысы арқылы сырғанау әдісімен түскен іздер. Бірнеше күштің әсері салдарынан әр түрлі бағыт қозғалысындағы түскен сызықты іздер. Ізді қабылдаушы объектінің орнын ауыстыруға байланысты іздер бөлінеді:

- локальды - бір жердің шеңберінен аспайтын;
- перифериялық - шеттік.

Трасологиялық зерттеудің негізгі объектісі болып табылатын із-бейнелеуші объектілер екі объектінің өзара қарым-қатынасқа түсу нәтижесінен пайда болады. Із қалған объект – із қабылдаушы, ал із қалдырған объект – із-қалдырушы деп аталады. Із пайда болған кезде қарым-қатынасқа түсетін беткі қабаттар түйісу қабаттары деп аталады. Статикалық іздер дегеніміз – із қалдырушы объектінің әрбір бөлігінің (нүктесінің) із қабылдаушы объектіде дәлме-дәл бейнеленуі нәтижесінде пайда болатын іздер.

Мұндай іздер қозғалыста болған объектінің тоқтауы кезінде пайда болады. Із пайда болған кезде объектілер салыстырмалы түрде (тыныштық) қимылсыз (статика) күйде болады. Мысалы: адамның тұрған кездегі аяқ киімінің ізі, қолдың папиллярлы өрнектері бар ізінің қалуы, есікте бұзу құралының басылып-жаншылған ізі.

Динамикалық іздер дегеніміз – із қалдырушы объект нүктелерінің із қабылдаушы объект бетінде сырғу-жылжу нәтижесінде пайда болған іздер. Объектінің дөңес жерлері ойыс іздерін, ал ойыс жерлері томпақ (жұмыр) іздерін қалдырады. Динамикалық іздерге кесілген, шабылған, үйкелген және т.б. іздер жатады. Көлемді іздер дегеніміз – із қалдырушы объектінің із қабылдаушы жұмсақ объектіде шұңқыр түрінде қалуы, яғни қабылдаушы объектінің деформацияға түсу (өз қалпын өзгерту) нәтижесінде пайда болған іздер. Мұндай іздерде ұзындығы, енімен қатар үшінші өлшем – тереңдігі көрсетіледі. Сондықтан осы іздерді зерттеу арқылы мәліметтерді көлемдірек түрде алуға болады [3]

Іздерді бекітудің бірден-бір негізгі әдісі тергеу әрекетінің хаттамасында сипаттау болып табылады. Ең алдымен із табылған тұрғынүй, ғимарат, ашық жерлер, заттар сипатталады, содан соң іздің бейнеленуіне, табылуына, сақталуына әсер ететін ізді тікелей қабылдаған объектілердің беткі қабатының қасиеті мен жағдайы көрсетіледі. Сонымен қатар хаттамада объектіде іздердің орналасу жағдайы (бірнеше іздер болса, өзара орналасу жағдайын), іздердің белгілері: пішіні, өлшемі, детальдары сипатталады. Әсіресе ерекше белгілеріне көңіл бөлінеді. Хаттамада ізді табу, бекіту және алу әдіс-тәсілдері мен құрал-жабдықтары көрсетіледі. Хаттаманың қорытынды бөлімінде қандай іздер алынғаны, олардың қалай буып-түйілгені және қайда жіберілгені сипатталынады.

Ізді объектімен бірге алу мүмкін болмаған жағдайларда (үлкен қолайсыз болуына, ерекше құнды болуына байланысты) іздің көшірмесі, құймасы алынады. Ізі бар объектілер немесе із көшірмелері буып-түю орауыштары ізге тимейтіндей етіп орналастырылады. Әсіресе қол саусақтарының іздері бар тез сынып қалатын заттарды (бөтелке, стакан және т.б.) мұқият буып-түю қажет. Оралынған объектіге мөр қойылып, түсіндірме жазбалар жазылады. Онда: кім, қашан, қандай іс бойынша заттай дәлелдемелер алынғаны көрсетіледі. Іздерді криминалистикалық тұрғыдан зерттеудің негіздерін криминалистер халықтық із кесуші дағдыларын жаратылыстану және техникалық ғылымдарымен біріктіру арқылы құрған болатын [4]

Іздің жалпы ұғымына қылмыстарды тергеу саласында қазірге дейін өте кең түрдегі анықтамалар берілуде, мұнда із деп негізінен бақылау, тану, қарау, артынан еру, ізіне түсу

және т.б. мақсаттарға негізделумен белгілі бір нысанды, қандай да бір құбылыстарды, оқиғаларды және т.б. анықтауға арналған кез келген заттар, өзгерістер түсініледі. Трасологияда із қалдыратын объектілерді жіктеуге негізделген үш үлкен тармақ бар: адамның іздері (гомеоскопия), құрал-сайман іздері және көлік құралдарының іздері.

Трасология бөлімі дактилоскопия — адам саусақтарының тырнақ фалангтарының жастықшаларындағы өрнектері бойынша адамды идентификациялау әдісі туралы ғылым. Трасология алақандағы папиллярлық сызықтарды зерттеумен де айналысады. Саусақтардың папиллярлық сызықтары идентификацияның өте сенімді әдісі болып саналады, өйткені олар әр адам үшін жеке-дара және жеткілікті түрде тұрақты.[3] Аяқ іздері адам қозғалысының бағыты мен қарқыны туралы, жүріс ерекшелігі, сондай-ақ аяқ киімнің ерекшеліктері туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Сондай-ақ адамды тіс іздері бойынша идентификациялауға болады. Тырнақтардың іздері жеткілікті түрде айқын белгілерге ие емес, сондықтан олар идентификацияға жарамсыз, бірақ олар оқиғаның мән-жайы туралы ақпарат бере алады.

Механоскопия — бұзу құралдарының, өндірістік механизмдердің, құлыптардағы, пломбалардағы іздерді зерттеуге арналған трасологияның бір бөлімі. Оқиға орын алған жерде құрал іздерін зерттеу бұзу механизмін, қолданылған құралдың түрін, қылмыскерлердің саны мен физикалық сипаттамаларын, құралмен жұмыс жасауда белгілі бір дағдының болуын анықтауға мүмкіндік береді.

Егер іздерді көлік құралы (автомобиль, мотоцикл, велосипед дөңгелектері және т.б.) қалдырған жағдайда, із қозғалыс бағыты, көлік құралының түрі (маркасы) немесе оның жүріс бөлігі туралы сұраққа жауап беру үшін зерттеледі. Көлік құралының бөлінген бөлшектері де трасология объектісі болуы мүмкін (мысалы, әйнек сынықтары, бояу бөлшектері). Трасологияда із қалдыратын объектілерді жіктеуге негізделген үш үлкен тармақ бар: адамның іздері (гомеоскопия), құрал-сайман іздері және көлік құралдарының іздері.

Трасология бөлімі дактилоскопия — адам саусақтарының тырнақ фалангтарының жастықшаларындағы өрнектері бойынша адамды идентификациялау әдісі туралы ғылым. Трасология алақандағы папиллярлық сызықтарды зерттеумен де айналысады. Саусақтардың папиллярлық сызықтары идентификацияның өте сенімді әдісі болып саналады, өйткені олар әр адам үшін жеке-дара және жеткілікті түрде тұрақты.

Аяқ іздері адам қозғалысының бағыты мен қарқыны туралы, жүріс ерекшелігі, сондай-ақ аяқ киімнің ерекшеліктері туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Сондай-ақ адамды тіс іздері бойынша идентификациялауға болады. Тырнақтардың іздері жеткілікті түрде айқын белгілерге ие емес, сондықтан олар идентификацияға жарамсыз, бірақ олар оқиғаның мән-жайы туралы ақпарат бере алады.

Механоскопия — бұзу құралдарының, өндірістік механизмдердің, құлыптардағы, пломбалардағы іздерді зерттеуге арналған трасологияның бір бөлімі. Оқиға орын алған жерде құрал іздерін зерттеу бұзу механизмін, қолданылған құралдың түрін, қылмыскерлердің саны мен физикалық сипаттамаларын, құралмен жұмыс жасауда белгілі бір дағдының болуын анықтауға мүмкіндік береді. Криминалистикада қол саусағындағы тырнақ фалангілерінде орналасқан папиллярлы өрнек бедерлерінің ерекшеліктеріне аса маңызды көңіл бөлінеді. Папиллярлы өрнектердің құрылымын трасология бөлімінің бірі «дактило-скопия» зерттейді. Папиллярлы өрнектердің криминалистикалық маңызы олардың келесідей өзіндік ерекше қасиеттерімен: жекешелігімен, салыстырмалы тұрақтылығымен және өзгермейтіндігімен, өзгерсе қайтадан қалпына келетіндігімен, сондай-ақ жіктелетіндігімен анықталады. Бұл қасиеттердің барлығы терінің анатомиялық құрылымымен анықталады. Папиллярлы сызықтар ананың құрсағында жатқан баланың даму кезеңінде пайда болып, өмір бойы өзгеріссіз сақталады. Өрнектің өзара орналасуы мен бөліктерінің қалыптары өзгермейді, тек көлемі ғана өзгереді. Осы тұрақты байланыс трасологияда ең қажетті белгі болып табылады.[5]

Дерма зақымдалған кезде ғана учаскедегі мұндай өрнектер қайтадан қалпына келмейді. Дегенмен де, бұл кезде пайда болған жасанды белгілердің (тыртықтар) өздері папиллярлы

өрнектердің ерекше белгілері болып табылады. Папиллярлы өрнектердің жекелілігі, бұл өрнекті сипаттайтын қайталан-байтын белгілер жиынтығынан тұрады. Папиллярлы өрнектердің белгілері жалпы және жеке деп бөлінеді. Жалпы белгілері бойынша бұл өрнектерді – доға тәріздес, ілмек тәріздес және шеңберлі деп үш түрге бөлеміз.

Өрнек түрін анықтау үшін, оның орталық бөлігі зерттеледі. Доға тәріздес өрнек – суретін бейнелейтін папиллярлы сызықтар саусақтың бір жақ шетінен екінші жағына қарай бағыттталып жүреді. Өрнектің бұл түрі өзінің құрылымы бойынша өте қарапайым болып келеді және де өте сирек (жалпы санына байланысты 5% - дай ғана) кездеседі. Доғалар жай және күрделі болып келуі мүмкін. Күрделі доға тәріздес өрнекте папиллярлы өрнек ағымдары өрнектің орталығына қарай келгенде көтеріліп барып шатырлы доға өрнегін қалыптастыра отырып иіледі. Доға тәріздес өрнекте дельта болмайды.

Ілмек тәріздес өрнекте – орталық бөліктің суретін қалыптастыратын папиллярлы сызықтар саусақтың бір жақ бүйір шетінен орталыққа қарай бағыттталып, ол жерге жеткен соң дереу бұрылыс жасап қайтадан келген жағына қарай жүреді. Сызықтың ұшы саусаққа қарай бағыттталған сызықтар ілмектің аяғы деп, ал дөңгеленген бөлігі ілмектің басы деп аталады. Ілмектің бас жақ жағында ілмекті жоғарғы және төмен жағынан иіп және оларды айырып тұратын сызықтар ағымы орналасқан.

Ағымның айырылатын жері «дельта»- деп аталады. Ілмектің ашық бөлігі шынашаққа қарай бағыттталса ультнарлы, ал бас бармаққа қарай бағыттталса радиалды деп аталады. Аталған өрнектер, дактилоскопиялық формула жүргізу кезінде және із қалдырған қолдар мен саусақтарды ажыратып анықтау үшін пайдаланылады. Ілмек тәріздес өрнектер өте кең тараған, олар жалпы саны 65%-ға жуық өрнектерді құрайды. Ілмек тәріздес өрнекте бір дельта болады.

Өртүрлі қылмыстарды тергеу барысында оқиға болған жерде аяқ іздері табылуы мүмкін. Аяқ іздерін қарау мен сараптамалық зерттеу, қылмыскерді іздестіру мен әшкерелеу кезінде бірқатар маңызды жағдайларды анықтауға мүмкіндік береді. Аяқ іздері бойынша ізді қалдырған адам туралы мәліметтерді алуға болады: бойы, жүріс-тұрысының жекелеген белгілері туралы, аяқ киім белгілері; іс-әрекет жағдайлары (қозғалыс бағыты мен шапшандығы).

Аяқ іздері – жалаң аяқ іздері, аяқ киім іздері және шұлық (нәски) іздері деп бөлінеді. Жалаң аяқ немесе шұлық іздері бойынша адамды, ал аяқ киім іздері бойынша аяқ киімді идентификациялайды. Идентификациялау кезінде статикалық іздер қолданылады, кей кездерде, нақты адамның аяқ киімді кию фактісі (мән-жайы) анықталуы мүмкін. Аяқ киім ұлтарағындағы ұзақ кию нәтижесінде жалаң аяқтан (шұлық немесе нәски киілген) қалған статикалық із зерттелінеді.

Аяқ киімнің динамикалық іздері трасологиялық зерттеудің объектісі ретінде сирек кездеседі. Олар негізінде бөгетті (адам денесін) аяқ киіммен тебу, еден бетінде адамның аяғынан сүйреуі кезінде кездеседі. Олардың ерекшелігі қаралатын террито-риялардан тыс жерлерден кездесу мүмкіндігінде[6]

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Белкин Р. С. Криминалистика: проблемы сегодняшнего дня. – Москва: Норма, 2015. – 240 с.
2. С.Т. Батырбаев Трасология объектілерінің криминалистикалық маңызы, ҚазҰУ 2013жыл -214 бет
- 3.Мозговых Г.А. Криминалистическая характеристика преступления. -Алматы: Дәнекер, 2014. – 146 с.
3. Арсеньев В.Д. Особенности исследования следов металлизации, образованных на тканях колюще-режущими орудиями. //Сб. Применения физико-химических методов и ЭВМ в исследованиях объектов судебной экспертизы. – Москва,2011. – с. 168-175.
4. Тапалова Р.Б. Методы электронной микроскопии в судебной экспертизе. – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – 135 с.

5.Криминалистика Е. Тілеубергенов . — Алматы, 2013ж

6. Криминалистік тактика Е. Жәкішов. - Алматы, 2002ж

343.985

КРИМИНАЛИСТИКАЛЫҚ ТАКТИКАДАҒЫ БОЛЖАМДАР ЖӘНЕ ТЕРГЕУДІ ЖОСПАРЛАУДЫҢ МАҢЫЗЫ

Ә.А. Төлегенова з.ғ.м., аға оқытушы

Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті КеАҚ, Атырау қ.

Резюме: В этой статье рассказывается о подходах, используемых при проведении следственных действий в отделе криминалистической тактики.

Ключевые слова: криминалистическая тактика, следственная ситуация, анализ, синтез, индукция, логика.

Resume: This article describes the approaches used in conducting investigative actions in the Department of forensic tactic

Keywords: forensic tactics, investigative situation, analysis, synthesis, induction, logic.

Криминалистикалық тактика дегеніміз - тергеу әрекеттерінің тиімділігін, нәтижелілігін арттырып, іс бойынша керекті дәлелдемелерді дер кезінде жинауға, мұнымен қатар тергеуді ұйымды және жоспарлы түрде жүргізуге бағытталған, заң шеңберінде қолданылатын тиімді де, қолайлы тәсілдер жөніндегі ғылыми ережелердің жиынтығы

Криминалистикалық тактиканың осы келтірілген жалпы ережелерін және түсінігін тұжырымдап, нақтылайтын болсақ, оны қамтитын тергеушінің тергеу әрекеттерін жүргізу үстінде осы сәтте туындаған тергеу ситуациясына байланысты дұрыс, ықшамды позиция ұстауы, ситуацияға байланысты нәтижелі және тиімді тәсілдерді қолдану, тергеуді ұтымды жүргізу үшін өз жұмысын дұрыс жоспарлау.

Криминалистикалық тактика криминалистиканың басқа да бөлімдерімен тығыз байланысты. Айталық, криминалистикалық құрал-саймандарды тергеу үстінде қолданып, пайдалану ерекшеліктері әр тергеу әрекетін жүргізгенде қолданылатын тактикалық тәсілдермен тығыз байланысты. Жаңа криминалистикалық құрал-саймандар пайда болса, оларды тергеу әрекеттерін жүргізгенде қолдану әдістері криминалистикалық тактикада қаралады. Сонымен қатар, тергеу әрекеттерін жүргізу үстінде қолданылатын тәсілдер тергеліп жатқан қылмыстың түріне байланысты [1]

Криминалистикалық тактиканың ең бір негізгі, түйінді сұрақтарының бірі — ол тактикалық әдіс.

Жоғарыда айтқандай, тергеушінің тергеу әрекеттерін жүргізгенде алдына қоятын негізгі мақсаты — тергеуді жүргізу арқылы неғұрлым көп және құнды дәлелдемелер жинау, тергеу әрекетінің нәтижелілігін арттыру. Қойылған мақсатқа жету үшін әр тергеу әрекетін жүргізгенде тергеуші нақтылы туындап тұрған тергеу ситуациясына орай қолайлы, тиімді әдістер, заңға сыйымды айла-әрекеттер қолдану арқылы объективті және толық дәлелдемелер алуға тырысуы керек. Міне, осындай тергеу әрекетін жүргізгенде қолданылатын әдіс-айланы тактикалық әдіс дейміз. Әрине, ақылға салмайтындай кез келген әдістерді қолдана беруге болмайды. Сондықтан қолданатын тактикалық әдістер белгілі бір талаптарға сай болуы керек. Тактикалық әдістерге қойылатын негізгі талаптар:

- оның заңға қайшы келмеуі, жеке адамның не заңды тұлғалардың құқығын бұзбауы және жалпы моральдық, этикалық қағидаларға сай болуы;

- тактикалық әдістің объективтігінің ғылыми тұрғыдан дәлелденгендігі, оның ғылымның бір саласына немесе логика, психология, педагогика т.б. ғылымдардың белгілі бір қағидаларына негізделуі (тактикалық әдістің ғылымилық қағидасы).

Осы айтылғанды тұжырымдайтын болсақ, тактикалық әдіс дегеніміз ол - заңға, этикалық талаптарға кайшы келмейтін, белгілі ситуациялық жағдайда, тергеу әрекетінің нәтижелілігін арттыру үшін тергеушінің қолданатын арнайы айла-әдістері. Тергеу әрекетінің шеңберінде қолданылатын тактикалық әдістердің бірнеше түрі болады. Тергеу әрекетін жүргізу үстінде туындаған ситуациялық жағдайға байланысты тиімді және ыңғайлы әдіс қолданылады.

Кей жағдайда бір тергеу әрекетін жүргізгенде, бір тұрақты анықтауға тактикалық тәсілдердің бірнеше түрі арнайы кезекпен қолданылады. Криминалистикалық тактика криминалистиканың басқа да бөлімдерімен тығыз байланысты. Айталық, криминалистикалық құрал-саймандарды тергеу үстінде қолданып, пайдалану ерекшеліктері әр тергеу әрекетін жүргізгенде қолданылатын тактикалық тәсілдермен тығыз байланысты. Жаңа криминалистикалық құрал-саймандар пайда болса, оларды тергеу әрекеттерін жүргізгенде қолдану әдістері криминалистикалық тактикада қаралады. Сонымен қатар, тергеу әрекеттерін жүргізу үстінде қолданылатын тәсілдер тергеліп жатқан кылмыстың түріне байланысты. Криминалистикалық тактика бөліміне тергеу әрекетін жүргізгенде қолданылатын тәсілдермен бірге, тергеуді жоспарлау, тергеу үстінде тергеуші мен жедел-ізвестіру органдарының арасында қалыптасатын қарым-қатынастардың түрлері, тактикалық операция, тергеу ситуациясы деген сұрақтар да кіреді.

Криминалистикалық тактиканың ең бір негізгі, түйінді сұрақтарының бірі — ол тактикалық әдіс.

Жоғарыда айтқандай, тергеушінің тергеу әрекеттерін жүргізгенде алдына қоятын негізгі мақсаты — тергеуді жүргізу арқылы неғұрлым көп және құнды дәлелдемелер жинау, тергеу әрекетінің нәтижелілігін арттыру.

Қойылған мақсатқа жету үшін әр тергеу әрекетін жүргізгенде тергеуші нақтылы туындап тұрған тергеу ситуациясына орай қолайлы, тиімді әдістер, заңға сыйымды айла-әрекеттер қолдану арқылы объективті және толық дәлелдемелер алуға тырысуы керек. Міне, осындай тергеу әрекетін жүргізгенде қолданылатын әдіс-айланы тактикалық әдіс дейміз. Әрине, ақылға салмайтындай кез келген әдістерді қолдана беруге болмайды. Сондықтан қолданатын тактикалық әдістер белгілі бір талаптарға сай болуы керек. Тактикалық әдістерге қойылатын негізгі талаптар: оның заңға кайшы келмеуі, жеке адамның не заңды тұлғалардың құқығын бұзбауы және жалпы моральдық, этикалық қағидаларға сай болуы;

тактикалық әдістің объективтігінің ғылыми тұрғыдан дәлелденгендігі, оның ғылымның бір саласына немесе логика, психология, педагогика т.б. ғылымдардың белгілі бір қағидаларына негізделуі (тактикалық әдістің ғылымилық қағидасы).

Осы айтылғанды тұжырымдайтын болсақ, тактикалық әдіс дегеніміз ол - заңға, этикалық талаптарға кайшы келмейтін, белгілі ситуациялық жағдайда, тергеу әрекетінің нәтижелілігін арттыру үшін тергеушінің қолданатын арнайы айла-әдістері. Тергеу әрекетінің шеңберінде қолданылатын тактикалық әдістердің бірнеше түрі болады. Тергеу әрекетін жүргізу үстінде туындаған ситуациялық жағдайға байланысты тиімді және ыңғайлы әдіс қолданылады.

Кей жағдайда бір тергеу әрекетін жүргізгенде, бір тұрақты анықтауға тактикалық тәсілдердің бірнеше түрі арнайы кезекпен қолданылады. Мұны криминалистикада тергеу әрекетін жүргізу үстінде қолданылатын тактикалық комбинация дейді

Мұны криминалистикада тергеу әрекетін жүргізу үстінде қолданылатын тактикалық комбинация дейді [2]

Тактикалық әдістердің, олардың комбинациясының қолданылуы тергеу ситуациясына байланысты, сондықтан тергеу ситуациясы деген криминалистикалық санаттың ұғымына, түсінігіне тоқталайық.

Тергеу ситуациясы дегеніміз — тергеудің белгілі бір кезеңінде айғақты мәліметтердің, дәлелдемелердің көлеміне және ерекшелігіне, істің мән-жайын анықтау мүмкіндігіне байланысты қалыптасатын жағдай. Тергеу әрекеттерін жүргізудің кейбір ережелері қылмыстық іс жүргізу заңында көрсетілген, сондықтан оларды тактикалық әдістер деп санауға болмайды. Осыған байланысты айта кететін бір жағдай, ол заңда көрсетілген ережелердің көбі тергеу тәжірибесінде пайда болып, алғашқыда тактикалық әдіс есебінде қолданылғандығы. Тіпті, кейбір тергеу әрекеттерінің өзі де басында тергеу үстінде тактикалық әдіс есебінде пайдаланылған. Атап айтқанда: объектілерді тану үшін көрсету, айғақтарды оқиға болған жерде тексеру мен нақтылау деген тергеу әрекеттері алғашқыда тергеу тәжірибесінде жауап алудың тактикалық әдіс есебінде пайдаланылған. Кейіннен ғана заң жүзінде бекітіліп, тергеу әрекеті есебінде жүргізілетін болды. Қылмыстың тез арада ашылуы, тергеудің сапасы, тергеушінің істі тергеуге байланысты жұмысының мақсатты және ұйымдасқан түрде жүргізілуі тергеудің белгілі бір жоспармен жүргізілуіне тікелей байланысты.

Қылмыстық іс қозғалғаннан кейін тергеу жоспарын жасау арқылы тергеуші тергеу барысында шешілетін сұрақтарды толық айқындап алып, осы сұрақтарды нақтылы қандай тергеу әрекеттерін, жедел-іздігіру және басқа да ұйымдастырушылық шаралар жүргізу арқылы шешуге болатынын анықтап белгілейді.

Сұрақтар тергеп отырған қылмыстың мән-жайын анықтауға байланысты болу керек.

Сондықтан жоспарға кіретін сұрақтар осы қылмыс жөнінде тергеушінің ойша жасаған болжауынан туындайды. Тергеп отырған қылмыстың қалай, қандай жағдайда болғанын тергеуші, әрине, өз көзімен көрген жоқ.

Бірақ қылмысты толық және объективті тергеу үшін тергеуші қылмыстың қалай болғанын ойша болса да болжап, қылмыстың жасалу жолын көз алдына елестетіп көріп, оның бейнесін ойша жасап көруі керек.

Осындай ойша шығармашылық талдау процесінің үстінде қылмыстың қандай жағдайда болғандығы, қылмысқа қатынасқан адамдар және де қылмыстық оқиғаның басқа да мән-жайлары жөнінде белгілі бір болжаулар пайда болады.

Тергеушінің бұл ойша талдау арқылы жүргізетін шығармашылық, белгілі бір сұрақтарды шешуге бағытталған іздеу процесі логикалық гипотеза әдістеріне негізделеді.[3]

Сондықтан тергеу болжауы логикалық табиғаты жағынан алғанда гипотезаның бір түріне — жұмыс гипотезасына жатады.

Болжаудың мазмұны және мағынасына байланысты тергеу болжауы жалпы және жеке болып екі түрге бөлінеді.

Жалпы болжау — ол нақты қандай қылмыстың болғандығы жөніндегі тергеушінің ой-пікірі.

Айталық, оқиға болған жерде мәйіт табылған жағдайда тергеуші осы оқиға жөнінде мына төмендегідей (жолжаулар жасай алады: жәбірленушіні біреу қасақана өлтірді, абайсызда өлтірді, не өзін-өзі өлтірушілік.

Атап айтқанда, мұндай жалпы болжауда қандай қылмыс жасалғандығы жөнінде белгілілігілі бір пікір туындайды.

Осы жасалған жалпы болжаудың әрқайсысынан сұрақтар туындап, олар жөнінде жеке болжау жасалады.

Бастапқы кезде жасалған болжаулардың қайсысы, дұрыс екенін біліп аңғаруға болмайды.[4]

Сондықтан жасалған (болжаулардың бәрін бір кезекте қосарлы түрде тексеріп.

Болжауды құру тәртібі, тексеру ережесі.

1. Криминалистикалық тергеу болжауы дегеніміз- тергеудің белгілі бір кезеңдерінде туындаған жағдайларға, жиналған айғақты дәлелдемелерге негізделген қылмыстың түрі, оның болу тетігі және қылмыстың басқа да мән-жайлары жөніндегі тергеушінің ой-пікірі.

2. Тергеу болжамы әр түрлі негіздер бойынша топталады.

-көлемі бойынша-жалпы және жеке.

-қозғалмалы субъектісі бойынша-тергеу, жедел-іздігіру, сараптамалық және соттық.

-Болған жағдайдың дәрежесіне байланысты-қайталанбалы, жәй немесе нақты, анық.
Жалпы болжау-ол нақты қандай қылмыстың болғандығы жөніндегі тергеушінің ой-пікірі.

3. Болжауды қалыптастырудағы логикалық ойлауда анализ бен синтез, индукция мен дедукция, аналогия тәсілдері қолданылады.

Анализ-бұл зат бөліктерінің құрамын, кейбір жақтарының қасиетін, фактыны, құбылыстарды зерттеу.

Синтез-бұл анализ арқылы бөлінген белгілерді бір тұтас және байланыстырып зерттеу.

Индукция-бұл жекеден жалпыға, ал дедукция- жалпыдан жекеге өтетін болжамалы жорамал.

Аналогия-деректерді, олардың жеке белгі негіздерімен салыстыруды қорытындылайтын логикалық ойлау әдісі. Осындай теңестіруден мынандай қорытынды шығады: егер белгілер ұқсас болса, онда деректер де ұқсас немесе олар бірдей себептермен ұғындырылады.[5]

4. Болжауды құруда логикалық ойлау тәсілдерін қолдану.

- болжам деректемесіне негізделіп шыншыл жорамалдар құралады.

- болжам логикалық дұрыс құралып, өз мазмұнына қайшы келмеуі тиіс.

- болжауды тексеру, тергеу әрекетімен жедел іздестіруші іс-шараларымен жүзеге асуы қажет.

- болжамдар мүмкіндігінше кезектесіп бірге жүзеге асуы қажет. Әртүрлі қылмыстардың тез арада әшкереленуі, жалпы тергеудің сапасы, тергеушінің істі тергеуге байланысты жұмысының мақсатты және ұйымды түрде өткізілуі осы тергеудің белгілі бір жоспармен жүргізілуіне тікелей байланысты. Аталмыш жоспарға енетін мәселелер осы қылмыс жөніндегі тергеушінің ойша жасаған болжауынан туындайды. Осындай ойша шығармашылық талдау процесінің үстінде осы қылмыстың қандай жағдайда болғандығы, қылмысқа қатыстан адамдар және де қылмысты оқиғаның басқа да мән-жайлары жөнінде белгілі бір болжаулар пайда болады.

Криминалистикалық болжам деп өкілеттілігі бар тұлғамен ұсынылатын зерттеудегі оқиғаның бөлек жағдайларының немесе мазмұнының, сондай-ақ деректер арасындағы себептік байланыстың дәлелденген ықтималдық түсінігін айтамыз.

Қылмысты тергеуді жоспарлауға негіз болу арқылы криминалистикалық болжамдардың тәжірибелік маңызы көтеріледі, ал оларды тексерумен дәлелдемелерді жан-жақты және толымды зерттеу мүмкіндігі пайда болады.

Логика тұрғыдан криминалистикалық болжам гипотезаның бір түрі ретінде байқалып, яғни шамамен ой тұжырымы болып саналады. есептеуге болады.

Тергеу тактикасы психологиясының мәселелерін әзірлеу және басқарудың дамып келе жатқан теориясындағы мәліметтерді криминалистикада қолдану міндеттері күн тәртібіне тактикалық шешім ұғымын, негіздерді, мақсаттарды, оны қабылдау және іске асыру процесін, маңызды практикалық "қорытынды"

Тергеу жоспарын жасау белгілі бір қағидаларға негізделеді.

Жоспарды жасау үстінде тергеушінің міндетті түрде ескеретін шартты қағидалары бар. Олар: жоспардың жекелігі, нақтылығы, серпінділігі, жоспарланған шаралардың іске асу айқындығы, заңдылығы және қолайлылығы.

Жоспардың жекелілігі дегеніміз ол жоспардың тіке осы қылмысты ашуға, іске керектігі не осы іске байланысты сұрақтарды анықтауға бағытталуы және қылмыстық істі жүргізу үстінде жиналған дәлелдемелерге негізделуі.

Анықталатын сұрақтарды, жүргізетін тергеу әрекеттерін және басқа да ұйымдық жұмыстарын тергеушінің тіке өзінің жоспарлауы оның бұл бағыттағы жұмысын шығармашылық арнаға түсіреді, сонымен қатар тергеушінің жауапкершілігін арттырады.

Тергеу жоспарының нақтылығы дегеніміз – ол анықтауға жататын сұрақтардың түсінікті және анық болуы, осы сұрақтарды шешу жолдарының нақтыланып көрсетілуі. Жоспарда жалпы және декларативті сипатта көрсетілген тармақтардың болмауы шарт. Егер де

іс бойынша анықталуға жататын жалпы сұрақтар болса, олар нақтыланып, анықталып көрсетілуі тиіс. Сұрақтардың анық көрсетілуі оларды тез арада шешіп, анықтауды жеңілдетеді.[6]

Жоспардың серпінділігі (динамикалық қағидасы) ол тергеудің әр кезеңінде әрқилы тергеу ситуациясына сай өзгеріп тұруы. Тергеу процесі құбылмалы, әр уақытта өзгеріп отыратын процестердің қатарына жатады. Тергеу үстінде, әрине, бұрын жоспарды құрғанда белгілі болмаған мәселелердің, сұрақтардың туындауы мүмкін. Осылардың бәрін дер кезінде жоспарға кіргізіп жасалған тергеу жоспары толықтырылып, өзгертіліп отырылады. Сондықтан болған өзгерістерді дер кезінде енгізіп, қосып отыруға тергеу жоспары бейімді болу керек.

Тергеу жоспарын құрғанда оған іс жүзінде анықтауға болатын сұрақтарды және белгілі мерзімде нақтылы орындауға мүмкін жұмыстарды, тергеу шараларын кіргізу қажет. Бұл жоспардың нақты орындалуын қамтамасыз етеді.

Анықталуы жоспарланған сұрақтар іс бойынша жасалған тергеу болжауларынан туындайды. Осы тергеу жоспарында көрсетілген сұрақтарды анықтау үшін өткізілуі тиіс жұмыс әрекеттері заңға қайшы келмеуі керек. Мұны тергеуді жоспарлаудың заңдылық қағидасы деп атайды. Тергеу әрекеттерінің, жедел-ізвестіру және басқа ұйымдық жұмыстардың дәлелдеме алуға нәтижелігін және өткізуге қолайлығын арттыру үшін оларды ұтымды кезекпен өткізетіндей етіп жоспарлау қажет.[7]

Бірінші кезекте кідіртпей өткізуді қажет ететін тергеу әрекеттері және жедел-ізвестіру жұмыстары жоспарлануы тиіс. Бұл тергеудің ықшамды және үйлесімді түрде өтуін қамтамасыз етеді. Тергеу жоспары белгілі бір элементтерден құралады, осы қылмыс бойынша жасалған тергеу болжауларына негізделеді және сол болжауларды тексеруге бағытталады.

Сондықтан жоспардың бірінші элементі – осы іс бойынша жасалған тергеу болжаулары. Бұл тергеу болжауларын тексеру үшін белгілі бір сұрақтарды, мәселелерді анықтауға тура келеді.

Сондықтан тергеу жоспарын құрғанда болжаудан туындаған және осыған байланысты тексеруді қажет ететін сұрақтардың тізбегі жоспардың екінші элементі болып саналады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Белкин Р.С. Криминалистическая энциклопедия. –М. Издательство БЕК,1997. – 250с.
2. Жәкішев Е., Криминалистикалық тактика. – Алматы: Жетіжарығы, 2015. – 250 б.
3. Мәжитов.Ш., Мұқашев.Б. Криминалистикалық техника. – Алматы, 2014. – 100 б.
4. Тілеубергенов. Е. Криминалистика. – Алматы: «Дәнекер», 2002. – 146 б.
5. Абуов А.Ғ. Криминалистика негіздері. – Алматы: «ЖетіЖарғы», 2004
6. Яблоков Н.П. Криминалистика: учебник. – М. :«Лекс Эст», 2003. – 376
7. Васильев А.Н. Следственная тактика. – М., 2007. –160 с.

УДК 343.627.2.022

УГОЛОВНЫЙ ЗАКОН КАК ОСНОВА ДЛЯ ПРИНЯТИЯ ОБОСНОВАННОГО ПРИГОВОРА И ПОСТАНОВЛЕНИЯ СУДА

К.У. Турдалиев ст.преподаватель

Атырауский Университет им.Х. Досмухамедова, г.Атырау.

Резюме: Аталған мақалада қылмыстық заңның объективті түрде жасалған қылмыстық құқық бұзушылықтыр туралы соттың әділ үкімдермен қаулыларды қабылдауға негізгі нормативті акт ретінде қарастырылған. Қылмыстық заңның адам мен азаматтардың конституциялық құқықтарын қорғау міндеттерін атқарудағы маңыздылығына тоқталған. Қолданыстағы қылмыстық заңымыздың экономикалық,

әлеуметтік, саяси басқада объективті және субъективті өзгеріске байланысты заң шығарушы органмен қайтадан толықтырылып тұратындығын көрсеткен. Сот органдары қылмыстық істерді қарауда тек қана қолданыстағы қылмыстық заңымыздың баптарына жазаларды негіздеп, қылмыстық процестік тәртіппен әділ шешім шығаратындығы пайымдалған.

Түйін сөздер: Қылмыстық жазаларды қолдану, үкім, сот қаулысын шығару, шешімдерді негіздеу, заңдарға өзгерістер енгізу, мүдделерді қорғау, қылмыстардың жолын кесу, әділ жаза тағайындау, сот билігін жүзеге асыру.

Resume: In this article, it is considered as the main normative act of the court to pass resolutions with fair verdicts on the objectively committed criminal offense of the criminal law. The importance of the criminal law in fulfilling the duties of protection of human and constitutional rights of citizens is emphasized. . It has been shown that our current criminal law is supplemented by the legislative body due to economic, social, political and other objective and subjective changes. It is decided that the judicial bodies, in considering criminal cases, base the punishments only on the articles of our current criminal law and make a fair decision according to the criminal procedure.

Keyword: Application of criminal punishments, sentencing, court rulings, justification of decisions, amendments to laws, protection of interests, suppression of crimes, imposition of just punishment, exercise of judicial power.

В соответствии с Конституцией РК ст. 1 ставиться одним из главнейших задач государства является защита жизни и здоровья граждан, права, свободы, и законные интересы граждан, находящихся на территориях РК. В случаях покушений и в случаях нарушений вышеуказанные нормы основного закона, судебные органы должны рассмотреть и вынести решения суда, в строгом соответствии с законодательными актами[1].

Во время судебного разбирательства по уголовным делам судебные органы берёт во внимание объективные и субъективные факторы, характеризующие уголовное правонарушение. Определяется в первую очередь, имеется ли в совершенных деяниях все элементы состава уголовного правонарушения. Все эти элементы определяется общими положениями уголовного законодательства. Кроме уголовного законодательства суды, принимаемые меры всегда должны основываться на положение уголовно процессуального закона, в котором изложены порядок осуществления уголовного судопроизводства в целом. Основным совершающих процессом уголовного судопроизводства является внесения обоснованного решения суда по делу.

Для сохранения стабильности от преступных посягательства одним из важнейших законодательных актов является уголовный закон. Уголовный закон - это нормативный акт, состоящий из правовых норм и принятый законодательной властью. А система нормативных актов, состоящая из норм уголовных законов, называется уголовным законодательством. То есть уголовное право является важным рычагом государства противостоящий преступным проявлением нашего государства. Которые в основном проявляется в момент вынесения судебного решения по уголовным делам.

Кроме этого – это нормативный акт, принятый уполномоченным законодательным органом государственной власти. Полномочие судебных органов состоит из нормативных законов, актов устанавливающие основные принципы уголовной ответственности и определить уголовное наказания за совершенные деяние. И наоборот освобождать от уголовного преследования и наказания лиц, невиновных в совершении уголовного правонарушения. Так же конкретное определяющие, такие действия, общественно опасные для общества, то есть считать уголовном правонарушениям. Также этим законом определяется, какие меры принимается виновным лицам предусмотрены за их совершение, а также в каких случаях виновные могут быть освобождены от уголовного наказание и ответственности. Также этим законом определено все обстоятельства отягчающие ил смекающие уголовное наказания[2].

Основу уголовного законодательства составляет уголовный кодекс РК. В части первый статьи первой уголовного кодекса РК указывается, что этим законом определяется уголовное наказания и другие законы определяющие уголовное наказания должны применяться только после их включения в настоящий кодекс. Таким образом, можно сделать вывод, что уголовный кодекс- это свод всех уголовных законов, определяющий деяние как уголовное правонарушением. Все виды уголовных наказаний определены в статье 40 УК РК за совершенные уголовные наказания. Виды уголовных право нарушении за каждую разновидность совершенных деянии предусмотрено в особенной части УК, так же их применение установлено другим необходимым положением общей части УК РК для определения виновности и невиновности и т.д.

Уголовному закону свойственны следующие черты:

- Уголовный закон как и все законы принимается по общему положению о принятия закона (порядок принятия закона).

- Уголовное право имеет высокую юридическую силу. То есть а) никакой орган не имеет права изменять или отменять этот закон; б) все другие правила не должны противоречить закону; с) в случае противоречия с другими нормативными актами уголовный закон имеет преимущественную силу.

- Следующая особенность уголовного закона - его нормативный характер. Уголовное право в течение срока его действия регулирует общеобязательное поведение людей.

- В отличие от других законов, уголовное право относится только к области его применения указанных только в этом законе. Теория уголовного права делит источники этой отрасли права на две: формальные и материальные. Если уголовное право является формальным (единственным) источником настоящего право, то к материальным источникам относятся нормы определенные государственной властью РК. А так же нормы и принципы международного права.

Уголовное право Республики Казахстан отражается только в особом разделе уголовного закона, поэтому классификация уголовных правонарушений не может проводиться по статьям, указанным в особом разделе уголовного закона, или анализироваться в соответствии с ними.

Система уголовного закона делится на общую и особенную часть. Часть уголовного права так называемой особенной - это свод норм, устанавливающих основы уголовной ответственности за определенные виды уголовных правонарушений и особенности состава этих уголовных правонарушений, а также закрепленные за ними новые виды.

Как общий порядок и вообще общие теоретические положения рассматривается в общей части УК РК, здесь же понятие уголовных правонарушений, перечень видов наказания, общие положение и порядок применения наказания а так же порядок освобождение от наказания и другие необходимые вопросы для разрешения судебных споров.

Особенной части рассматривается конкретный вид наказания, установленный Общей частью Закона. Уголовное право, рассматривает вопросы назначения. Общие и Особенности разделы уголовного права тесно взаимосвязаны, сумма этих двух разделов составляет уголовное право Республики Казахстан. Причина разделения уголовного права на общий и особенный части - необходимость глубокого научно-методического изучения данной науки. Это связано с тем, что предмет разделен на две части, чтобы не повторять теоретические вопросы предусмотренные в общих положениях права установленных в правовом полюсе настоящего закона а также не повторять особенности отдельных уголовных правонарушений закрепленных в особенной части УК РК. В целом общий и особенный части составляют единую дисциплину уголовного права.

Для привлечения к ответственности по статьям особенной частью УК РК не допускается нарушение правил, указанных в общей части. Например, определены такие понятия, как формы вины и их содержание, возраст наступления уголовной ответственности, понятие соучастия в уголовных правонарушений, формы соучастия в уголовных правонарушений и типы участников, подготовка или попытка совершения уголовных правонарушений только в

разделе общий части. Даже при назначении наказания за совершенные уголовное правонарушение нельзя обходить положения установленные законом. Ведь понятие и цель наказания, виды наказания, общие основания для назначения наказания отягчающие и смягчающие обстоятельства, порядок освобождение и многие другие вопросы установлены в общей части УК РК.

Например, согласно статье 106 УК РК для привлечения к ответственности и осуждения лица, виновного в умышленном причинении тяжкого вреда здоровью, в первую очередь, преступник должен быть не моложе 14 лет (статьи 15,16); при отсутствии необходимых защитных приспособлений (статья 32). При назначении наказания за уголовное правонарушения суд руководствуется следующими положениями установленный общей частью УК РК, статьи 52 (общие основания для назначения наказания), статьями 53-54 (смягчающие или смягчающие наказание). отягчающие обстоятельства, по части первой статьи 106 при назначении наказания суд устанавливает определенную часть наказания, предусмотренного в санкции настоящей статьи где предусмотрено определенные наказания за совершения такого деяния.

Или, используя статью 55 Уголовного кодекса, они могут назначить более мягкое наказание, чем предусмотрено законом. В связи с этим при назначении наказания неизбежно будут соблюдаться принципы Общего раздела. В судебно и правоохранительной практике часто необходимо одинаково применять правила общий части. Например, статья 24 Уголовного кодекса предусматривает приготовление к преступлению и покушение на него. При привлечении к ответственности виновного в покушении на убийство наказания назначается с применением силу статьи 24 и 99 Уголовного кодекса (указываются вместе) применённые статьи УК РК. Это показатель завершения уголовных правонарушения, а также правильный анализ действий виновного, строгое соблюдение принципа законности[3].

Это единство общей и особенной части уголовного права проявляется и в их целях. Целью Общей и Особенной части являются нормами для оценки законности действий, опасных для общества, и справедливого применения установленного законом наказания за совершенное уголовных правонарушение. Руководствуясь приведенными выше определениями особенной части, необходимо обратиться к вопросу о предмете прохождения особенной части уголовного права. Такое разделение естественно произошло от деления теоретической части уголовного право, от конкретных составов уголовных правонарушении установленных целом в особенной части УК РК[4].

Предметом курса целом уголовного право является установления видов наказания за отдельные виды уголовных правонарушений и раскрытие элементов этих уголовных правонарушении, содержания норм, определяющих соответствующее наказание. Можно сказать, что это вопрос напрямую связан с анализом уголовного права и делением его в определенные части.

Раскрытие содержания норм специального раздела уголовного закона означает выявление специфики отдельного уголовного правонарушения в целом, т. е. анализ квалификации его законности. Умение правильно определить состав того или иного конкретного преступления реализуется, прежде всего, только тогда, когда правильно и точно раскрыты особенности объекта уголовного правонарушения, объективные и субъективные стороны субъекта. Это правило присуще любому отдельному уголовному правонарушению, то есть необходимо, чтобы основные принципы дифференциации уголовного права были четко определены и конкретизированы.

Суть выявления точного содержания положений особенной части УК РК заключается в определении их социально-политической ориентации. Для выявления таких сфер необходимо изучить потребности и причины принятия уголовного закона, роль этих законов в борьбе с преступностью, для определения степени опасности преступных действий для общества, причины и обстоятельства совершения уголовного правонарушения.

Например, для раскрытия содержания экономических уголовных правонарушений в уголовном праве в первую очередь необходимо выявить необходимость принятия данной

нормы, степень опасности данной составляющей для общества, последствия такого деяния для государства и общества. Дается только научное определение природы данного вида уголовных правонарушений. Читая положения УК РК в целом нельзя допускать ее формального использования. Изучение норм частей уголовного права особенно в особенной части в отрыве от положений общей части, в отрыве от их социально-политических ориентаций, полностью вне социально-экономического положения общества - подход формальный. Формальное изучение в особенной части права должно быть строго запрещено. Так как оно не может быть усвоено без теоретического положения науки, определяющие терминологические понятие экономических уголовных правонарушений. Без усвоение терминологических терминов становится не возможным освоение объективной стороны деяния. Ведь объективная сторона деяния указывается в диспозициях каждой статьи особенной части УК РК.

Было отмечено, что правильное и единообразное употребление юридических терминов всегда необходимо для понимания закона, для укрепления верховенства закона, обеспечивающие все права и свободы людей находящегося на территории РК.

В то же время нельзя допускать нигилистических взглядов при изучении положений в отдельности особенной части УК РК. Нигилистические взгляды предусматривают уголовное преследование в соответствии с другими аналогичными законами, несмотря на то, что нет отдельного обсуждения элементов уголовных правонарушений, независимо от уголовного законодательства. Если будет обнаружено дача оценки другими отраслями науки, то такой подход полностью противоречит принципу законности [5].

Примененный Закон «Об амнистии в связи 30-летием независимости РК» от 7.12.2021 года в этом законе была масса вопросов общества к инициаторам закона, которым являются органы прокуратуры. Например, освобождение осужденных из мест лишения свободы осуществляется только после получения санкции прокуратуры. В связи с этим глава прокуратуры РК издал приказ, поручивший нижестоящим прокурорам обеспечить безусловное выполнение Закона об амнистии должностными лицами всех правоохранительных органов, судов и других ведомств, качество и скорейшее завершение его применения. В соответствии с требованиями настоящего приказа в территориальных органах прокуратуры созданы рабочие группы.

Следует отметить, что Закон об амнистии не распространяется на лиц, совершивших уголовное правонарушения после акта амнистии. Поэтому одним из важнейших вопросов при изучении положений характеризующие уголовное правонарушения остается время, место совершения уголовных правонарушений.

Все законодательные акты нашего общества формируются на основе социально-экономических проблем, стоящих перед обществом и государством на разных этапах своего развития. Эти задачи часто возникают из-за состояния и уровня преступности, необходимости обеспечения правопорядка в стране.

Часть 1 статьи 2 УК РК четко уточняет задачи уголовного законодательства УК РК. Приоритеты всех форм защиты основаны на международной практике и Конституции, которая признает человека, его жизнь и здоровье, честь - достоинство, неприкосновенность и безопасность - высокими общественными ценностями. Прежние приоритеты защита прав все участников процесса исходили в первую очередь от защиты государства, общественных интересов, а затем личности и его интересов.

Задачи уголовного закона могут уточняться и дополняться при его формировании или при изменении связанные с развитием курса государства в борьбе с преступностью и объясняется определением целей уголовного закона и его адаптацией к уровню и обстоятельства правонарушения.

Как видим, уголовное право ставит две основные проблемы.

Первая задача - борьба с преступностью во имя защиты интересов человека, общества и государства, а также человечества и мира.

Вторая задача - это предупреждение преступности. Он включает общую и индивидуальную (специальную) профилактику.

Уголовный закон запрещает и противодействует совершению определенного преступного деяния (бездействия) под угрозой наказания. При этом подчеркнуто законом необходимость несмотря должностные положения лиц всех уполномоченных органов в наличие признаков уголовных правонарушений привлечь к уголовной ответственности или, наоборот, освободить их от уголовной ответственности и наказания, если есть законные основания, чтобы освободить их от уголовной ответственности. Ещё уголовный закон, предусматривающий ответственность за конкретное действие, является запретительной нормой и имеет просветительское и предупреждающее значение[6].

Принятие уголовного закона и его применение на практике учит граждан уважать законы своей страны, быть уверенными в защищенности всех конституционных прав, свобод и других интересов граждан и юридических лиц, верить в то, что виновные не избежат от уголовной ответственности.

Прежде чем остановиться на предметах уголовной науки прежде всего надо дать определение понятию «субъект уголовного права». Субъектами уголовного права являются граждане, только физические лица достигшее установленного возраста. Общественные и негосударственные объединения и их сотрудники, а также предприятия и учреждения, организации и трудовые коллективы не могут быть субъектами уголовного права. Так установлено уголовным законом.

Субъекты уголовного права являются субъектами уголовных правоотношений только при следующих 3 условиях:

- если имеет определенные права и обязанности установленные нормативными актами РК;

- нормы уголовного права, обеспечивающие защиту прав всех степени;

- правоспособность и правоспособность субъектов;

формирование оснований для изменения и прекращения правоотношений.

Юридические лица так же может вступать в общественные отношения во время судебного разбирательства в качестве потерпевшего по делу. По гражданском законодательству юридические лица делятся на индивидуальные и коллективные. К частным лицам относятся только отдельные физические лица. К коллективным образованиям относятся правительства РК министерства, государственные комитеты и агентства, организации и местные органы самоуправления. Во-вторых, гражданин - это физическое лицо, обладающее определенными правами в определенных областях права. В уголовном праве понятие «гражданин» определяется таким образом. В то же время, согласно конституционно-правовому определению, иностранцы находящегося в РК и лица не имеющие гражданства, также являются субъектами уголовного права. В юриспруденции и литературе также уделяется большое внимание криминальному статусу граждан, а также вопросам взаимоотношений граждан с правосудием[7].

Эти вопросы имеют большое значение на этапе развития науки уголовного права современного Казахстана.

Статус гражданина и его правовая характеристика является необходимыми частями законов регулирующие общественные отношения и имеет следующие элементы:

1. правоспособность имеющие право на защиту;

2. установленные законом правовых положений для участие в судебных разбирательствах в качестве участника процесса;

3. уголовно-правовые гарантии свободы и прав граждан как обязательный элемент в осуществления правосудья.

Чтобы стать субъектом уголовного права, граждане должны обладать уголовной дееспособностью, а также владеть правами и обязанностями предусмотренным законом. В целом способность граждан к совершению уголовных правонарушений формируется раньше, чем в других отраслях права. Поэтому уголовным кодексом возраст субъект уголовного права

с 16-ти в исключительных случаях в связи совершением особо тяжких уголовных правонарушений субъектом может быть лицо достигшие 14-го возраста.

Уголовное право и правоспособность зависят не только от возраста, но и от состояния здоровья, места жительства, образования и других факторов. Некоторые факторы в уголовном законе могут ограничивать, правоспособность полностью или частично. Например, психически больные не могут быть привлеченные к уголовной ответственности, но в отношении них может быть применено принудительные меры предусмотренных уголовным кодексом РК [8].

Завершая, хотелось бы отметить, что правосудья в Казахстане осуществляется только судом, так закреплено в статье 75 Конституции РК. Судебная система РК это система, так же закрепленная в Конституции РК, выполняющие одну из главных задач ветви власти - как судебную власть. Это судебная власть осуществляется в основном путем разрешения различных споров в повседневной жизни.

Какие бы не были судебные разбирательства (споры) они должны завершаться путем вынесения окончательных решений и эти решений должны быть обоснованными и мотивированным только на основании действующих законов РК с соблюдением всех законных требований.

Список использованной литературы

1. Конституция РК (от 30.08.1995 год.) 2023 года издания;
2. Послание Президента РК К.К.Токаева к народу Казахстана от 1 сентября 2023 года. Газета Казахстанская правда от 1.09.2023 года.
3. Уголовно процессуальный кодекс РК -4.07.2014г. 2023 года издания;
4. Уголовный кодекс РК. изд. 2023 год г. Астана;
5. Шаталов А.С., Крымов А.А. Уголовный процесс. Практикум. — М.: Проспект, 2020.
6. Закон «О прокуратуре Закон Республики Казахстан» от 5 ноября 2022 года
7. Шеримкулова Г.Д. Уголовно-процессуальное право Республики Казахстан Учебное пособие. - Шымкент: Мирас, 2017.
8. Конституционный закон Республики Казахстан от 25 декабря 2000 года «О судебной системе и статусе судей Республики Казахстан»-издательство Жеті Жарғы. Алматы.2020 года издания.

УДК 343.98

СУЫҚ ҚАРУДЫҢ ҒЫЛЫМИ КРИМИНАЛИСТИКАЛЫҚ МІНЕЗДЕМЕСІМЕН ЗЕРДЕЛЕУ ТҰСТАРЫ

К.У. Турдалиев ст.преподаватель

Атырауский Университет им.Х. Досмухамедова, г.Атырау

Резюме: В данной статье рассмотрены вопросы, об исследований холодного оружия, которые в большинстве случаев, совершаются в уголовных правонарушений против личности и здоровья, совершаются с применением холодного оружия которое представляет определенную опасность в целом для общества.

Само определение холодного оружия, способствует для правильной квалификаций видов уголовных деянии предусмотренных особенной части УК РК. Установление видов холодного оружия примененной во время совершения преступлений позволяет определить причины и условия их совершения.

Кроме того способствует правоохранительным органом вести предупредительную и профилактическую работу с целью недопущения правонарушений с применением холодного оружия.

Ключевые слова: Холодное оружие, регистрация правонарушений с применением холодного оружия, самодельное холодное оружие, заводское холодное оружие, криминалистическая экспертиза, устойчивый упор и лезвие ножа.

Resume: This article examines the issues of research of cold weapons, which in most cases, in the commission of criminal offenses against the person and health, are committed with the use of cold weapons, which poses a certain danger to society as a whole.

The very definition of a cold weapon contributes to the correct qualification of the types of criminal acts provided for in the special part of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan. The establishment of the types of cold weapons used during the commission of crimes makes it possible to determine the causes and conditions of their commission.

In addition, it helps law enforcement agencies to conduct preventive and preventive work in order to prevent offenses with the use of cold weapons..

Keywords: Edged weapons, registration of offenses using edged weapons, homemade edged weapons, factory edged weapons, forensic examination, steady emphasis and knife blade.

Қазақстан Республикасының Конституциясының 1-ші бабына сай еліміздің ең қымбыт бағасы жоқ қазынасы азаматтардың өмірімен денсаулықтарымен деп жазылған. Ал, елімізде өмір сүріп жатырған азаматтар қаншалықты сыпайы, момын деп айтып жүргенмен, күнделікті қылмыстық құқық бұзушылықтардың тіркеулеріне көз жүгіртсек, қару қолдану соның ішінде пышық тәріздес суық қарауларды қолдану фактілері үнемі кездеседі. Оның өзі азаматтардың арасында болып жатыратын жанжалдардан, ішімдік ішу фактілерінен болады деп санай келгенмен, оларды болдырмауға, алдын алуға қойылып отырған талаптардың бірі оларды ескерту, түсіндірме жұмыстарын көбірек жүргізіп, тәрбиелік шараларды мектеп, колледж, жоғары оқу орындарында көбірек жүргізу керектігі екені көпке мәлім болып отырғанын көпшілік біледі.

Суық қарулар өте көп, себебі олар қолдан ал көпшілігі заводтардан жасалады себебі олар адамдардың күнделікті өмірінде аса қажет, жай аса дайындау, мал сою, басқада тұрмыстық қажеттіктерде үнемі қажеттігі байқалатынына ешкім күмән келтірмейтіні сөзсіз[1].

Қарудың ең көп тараған түрі - суық қару онымен қоса оларға ұқсас басқа қарулар тізбегін жатқызуға болады. Өмірдегі қылмыстық көрсеткіштерде 100 проценттік кісі өлтіруде, олардың 93-де пациентке пышақ қолданылды. Неге олай болады деген сұраққа жауаптар іздеу барысында, пышақ тәріздес құралдардың көптеп табылатындығын алға қоямыз. Себептері өте көп болып келеді, жай ғана мысал ретінде қарастыруға болатыны, күнделікті өмірде адам баласы пышық тәріздес кескіш құралдарды күнделікті тұрмыс тіршілікте пайдаланады. Және де қылмыстық құқық бұзушылық оқиғалар болатын жерде, пышақтар немесе кескіш заттар болады. Мысалы асхана, мейрамхана, үй жай бөлмелері сияқты орынындар болып келетінін аңғаруға болады. Олардың бәрінде қолданылған пышық тәріздес объекті. Пышақ болғандықтан, пышақ суық қару екендігін анықтау керек, анықтау үшін соттық сараптамалық тергеу әрекеттері анықтайды. Ол үшін, сараптамалар жүргізілгендігін бәріміз білеміз. Олардың жасау түрлеріне қарай екі түрі қолдан жасалған және де заводтық түрлеріне қарай, оларды дайындау сақтау қылмыстық жауапкершілікке әкеледі, ал онымен жарақаттар жасалса оларға қылмыстың көптілігі бойынша жауапкершілікке соқтырады.

«Пышақ- қару» табиғи заңға сәйкес, суық қару - бұл тікелей қолдану себепті адамның бұлшық ет күші арқылы, мақсатты орындау үшін жасалған қару.

Сұрақтың мәтіні анықтауда суық қарудың критерийлері мыналардан құралады:

- мақсаты;
- адамның бұлшықет күші;
- объектімен тікелей қатынасы;

Суық қарудың мақсаты, тірі мақсатты (адам жәнеде басқада тірі жануарлар тірлерін) механикалық зақымдау екендігі көпшілікке мәлім. Бұл тағайындау – нақты суық қарудың мақсатын анықтайды. Суық қарудың әрекеттері, бір мақсатта жетуге мүмкіндік береді. Басқаша айтқанда, суық қарумен қылмыскердің қамтамасыз етілуі жеткілікті зақымдайтын қабілетті,оның алға қойылған мақсаттары деп айтуға әбден болады.

Адамның бұлшық ет күшін қолданудың өзі адамның физикалық күшін бірінші ретте оны өзгертпестен немесе оны кәдімгі қолданатын құрылғыда жинақтамай мақсатқа ұру үшін керек екендігін білдіреді. Бұндай терминалогиялар арқылы, суық қаруды пайымдау бұлшық еттің жеткіліктілігін қамтамасыз етуі үшін адам өз өзіне сенеді. Пышақ сияқты мұндай қаруды мақсатты пайдалануға адамның күші міндетті түрдегі физкалық қажеттілік деп те анықтауға болады.

Суық қаруға қатысты заң басқа критерийлерді көрсетпейді, бірақ ол белгілі бір мақсаттарды қанағаттандырмаса да, қарудың жасақтаумен шығару айналысын шектейді[2].

Қылмыстық құқық бұзушылық оқиғасына қатысты, суық қару-жараққа қатысты екенін анықтау үшін сараптамалық зерттеулер жүргізу үшін эксперттердің қазіргі уақытта заңда қамтылған нысындар бағынады. Яғни, пышақтың жүзі, ұстайтын тұтқаның икемділігі сияқты элементтер.

Суық қарудың техникалық мінездемелері қару қаруыды бөліп алып,санаттарға бөлуге мүмкіндіктер береді. Зерттеуге жатқызудың нақты параметрлері болмағандықтан: ұзындығы, қалыңдығы және қаттылығы. Пышақты ұстап қалу сенімділігі, соққы элементінің салмағы мен өлшемдері және т.б. суық қарудың объектісін танып анықтау үшін осы белгілердің тіркесімінің дәлдігі. Бұл негізінен субъективті, ал кейбір оқиғаларға қатысты эксперттер ұқсас тақырыптарды қарастырғанда қарсы қорытындыға келеді.

Суық қару деп шабуыл жасауға және белсенді қорғану үшін дайындалған,бұл ретте дайындаушы арнайы өндіріс орындарымен күнделікті тұрмыс тіршілікке қажетті, бұған қоса шаруашылық-тұрмыстық мақсаты жоқ, тікелей дене жарақатын салу үшін арнайы дайындалған заттар деп аталады. Бұндай бөлімдерге бөлудің өзі дайындалған мақсаттарға қарай қылмыстарды саралауға мүмкіндіктер береді.

Өмірде кез-келген азамат өзіне қажетті суық қарауларды жекелеген адамдардың шабуыл жасау үшін, немесе керісінше басқа шабуыл жасаушылардан қорғану үшін бұндай қаруларды пайдаланады олардың қатарында (Ұлттық пышақтар, қанжарлар,қылыш тәріздес қарулар әбен болуы мүмкіндігін жоққа шығара алмаймыз) пайдалануы үшін қызмет етеді. Аң аулау аң аулауға, ұшаны өндеуге арналған.

Дайындау тәсілі бойынша бұндай суық қарулар көптеген түрлерге бөлінеді: а) зауытта жасалған (фабрикалық, фирмалық, стандартты), Б) кәсіби (кәсіпшілік, ұлттық) дәстүрлерді ескере отырып, қару-жарақ шеберлері жасайтын бұта, в) қару-шебер болып табылмайтын жеке адамдар жасайтын қолдан жасалған болып келеді[2].

Сұқпалы қару конфигурациясы, өлшемі, қолмен ұстап тұру тәсілдері бойынша ажыратылуы мүмкін. Сабы бар қару-қылыштар, шашкалар, қанжарлар, пышақтар сияқтылар болып келеді.Тұтқасыз және сүрексіз, бірақ атыс қаруына бекітілетін — ине тәрізді және кейбір сұқпалы қаңқалар. Кортиктер, қанжарлар, пышақтар және оларға ұқсас үлгілер қысқа сақиналы қару деп аталады; қылыштар, шашкалар, палаштар, рапира сияқты немесе жазбаша атаулары бар жалпы — ұзын сақиналы қару деп аталады. Сынамасы тікелей (жоғарыда аталған қару үлгілерінің көпшілігі) және қисық,финка, қылыштар, дойбы, кейбір қанжарлар мен пышақтар болуы мүмкін.

Криминалистикалық практикада ең көп таралған тұтқасы бар қысқа сақиналы қарудың үлгілері болып табылады: қанжарлар (әскерилік, азаматтық қолданыстағы, аң аулауда қолданатын), пышақ тәріздестер (қарулы күштердегі-әскерилік, азаматтық қолданыстағылар, соның ішінде ұлттық, аңшылық), қарулар.

Суық қаруды алып қойған кезде тінту немесе қарау хаттамасында оның сыртқы белгілері олар бойынша қару түрі туралы соттауға болатын көлемде көрсетілуге тиіс. Ол үшін хаттамада: суық қарудың конструкциясын, оның мөлшерін, құрамдас бөліктерінің

жинақтылығын, сұқпаның тұтқасын бекіту тәсілін; қарудың бөліктері дайындалған материалды, оның түсін, беріктігін, бетінің сипатын (тегіс, кедір-бұдыр, бұдырлы) көрсету қажет.

Ұштарын қайрау, қайрау өткірлігінің дәрежесі; сұқпаның серпімділігі, сұқпада (тереңдете), қаттылық қабырғалары (шығыңқы) бар-жоғы; тұтқада шектегіш бар-жоғы, қарудың осы данасы қандай белгілі үлгілермен сәйкес келеді. Қаруды зерттеп оларды тиісті түрге жатқызып анықтау үшін анықтамалық альбомдар, құралдар пайдаланылуы мүмкін.

Күрделі жағдайларда, әсіресе қолдан жасалған қару болған жағдайда сараптама тағайындалады.

Суық қарумен қалдырылатын зақымданулар қарудың түріне (шаншу, шабу, тиесу үшін қолданыстағылар), әсер ету механизміне және зақымдану пайда болған материалға (киім матасы, мата жіптерінің өру түрі, мата материалы сияқты яғни, қару жасасқан із қалған материалдар) байланысты. Хаттамада: қандай заттың (заттың учаскесінде) бүлінгені, оның мөлшері, нысаны, шеткі учаскелердің түрі (тегіс, талшықты) қай жерде табылғаны көрсетіледі. Киімді алып, сараптамалық зерттеуге (криминалистикалық, сот-медициналық) жібереді[3].

Зерттеуге қатысты, сарапшыға қойылатын сұрақтар:

а) ұсынылған зерттеу объектісінің суық қару түрлеріне жатқызуға болатындығы, егер иә болса, онда қандай түрге (типке, модельге) жатады;

б) зауыттық, қолдан арнайы мақсатта жасалған суық қару;

в) зақымданудың түрі (сипаты) қандай, олар қандай түр (түрі) қалдырылды;

г) зақымдаған қаруды криминалистика түріндегі қандай топқа жататындығын анықтау, бұған қоасымша қандай сипатайтын белгілерін табу;

д) жүздің пішіні, өлшемдері, жүзді кесу қасиетіне байланысты неше жағы қайрағандығы, олар бір жүзді немесе екеу болуы» жағында қайрауға жатанын түрлерінен қайрауға мүмкіндіктің болуы;

е) зерттеуге ұсынылған қарумен зақымдалуы мүмкін бе (бұл мәселені шешу кезінде қаруда жай жұмсаумен: мата талшықтарына, биологиялық текті объектілерге тиісті зерттеулер жүргізіліп қажетті негізі нысана ретінде зерттеледі).

Міне, осы түрде суық қарудың белгілі бір түрлеріне және сыныптарына, сондай-ақ сыртқы құрылғыларға тікелей нысандар мен мақсаттағы бұйымдарға, үй шаруашылығы мақсаттарына ұқсас мемлекеттік тенеулерге «суық, лақтырушы қару-жарақ және бұндай қару-жарақпен сыртқы құрылымға ұқсас өнімдерді ұрлаудың қылмыстық жауапкершілігі», Қазақстан Республикасы аумағында айналымы үшін «Белгілі бір өнімді өндіруге арналған; анықтамалық табиғи материалдық өнім (өндірушілер жинағы, суық қаруға арналған негізгі ережелік шығарылымдар); қылмыстық, қылмыстық іс жүргізу сараптамалық әдебиеттерде және т.б. нақты сақталған.

Суық қаруға мысал ретінде Атыраудағы қылмыстық оқиғаны алып отырмын, оған нақты тоқталатын болсам 17 мамыр 2019 жылғы «Прикаспийская коммуна» газетіне жарияланған авторы Светлана Новак «Стандартный сценарий убийства» мақаласында қылмыскер Ломовцев Виктор деген сотталған адамның қайталап қылмыс жасау, атап айтқанда, пышақ қолдану барысында, оның қайталап қылмыс жасау кезіндігі оқыс қимылдарын, пышақты бір әдіспен қолдануын, қылмыстың қайталаныуына байланысты көптеген оның криминалогиялық сипатын көрсетеді.

Суық қаруды зерделеу жалпы алғанда қылмыстық құқық бұзушылықтардың ауырлығынан жасалуы себептерінен, кінәлі тұлғаның алдын-ала қылмысқа дайындалғандығынан, ең бастысы оның қылмыстық құқық бұзушылыққа қаншалықты кінәлі екендігін анықтаудан туындап отырған жайы бар[4].

Суық қаруды зерттеудегі қиындық - бұл қылмыстық әрекеттер нәтижесінде қолданып отырған, бұған қоса өзгеріске ұшыраған объектілерді табудан, қылмысқа қатысты көптеген сұрақтардың болуынан пайда болады.

Әр бір тергеулік жағдайда суық қару-жарақтарды зерттеу қажеттілігі (әрине табылған жағдайда) үшін пышақ ұсынылды, көптеген жағдайларда пышақтың көрінісі мен өлшемдері

өзгерді, бірақ зауыттық таңбалау ішінара сақталды. Ұсынылған объектіні тергеп тексеріп, оны анықтамалық нұсқаулықпен салыстырғаннан кейін, сараптамашылар құрылғыға сәйкес әрбір элементтерін, өлшемі, скауттың барлығы бар пышағы екендігі турасындағы қорытындыға келді. Бұл тұжырым үшін бір маңызды мәселе ретінде қалып сақталып отырған оның - фабрика пышақ жасаудың әдісін анықтау үшін анықтамалық нұсқадағы үлгімен жалпылама қарау күшінің негізінде пышақпен сақталған таңбалардың бекітілуі.

Суық қаруды нысанға жатқызудың тағы бір маңызды белгісі - оның күш-қуатын, яғни қолдану үшін оның оңтайландыруы. Мәтінді бұған қоса иллюстрацияландырылған бұрынғы (фото) қолану арқылы, сәйкестендіру арқылы зерттеуді жүргізу арқылы, сарапшы объектінің беріктігін және адам денесіндегі жарақатын алу мүмкіндігін қарастыру, мүмкін болмайды. Және де бұл ерекшелігі жоқ деп есептелген жағдайда, бұл тақырыпты тек қана суық қаруға шартты түрде ғана жатқызуды мүмкіндік қарастырылады. Сондықтан, экспериментегідей толық қанды сәйкестендіру, неғұрлым объективті қажеттік екендігін айқындау қиын емес болып шығады. (олардың қатарында, объектіні ұстап тұру ыңғайлылығы, құрылымдық беріктігі, жүздердің механикалық қасиеттері - жүздің қаруында).

Қазіргі уақытта көптеген кәсіпорындар туристік пышақтардың әртүрлі түрлерін шығарады, қазіргі кезде, басқа мемлекеттерде, соның ішінде қатар өндірілген туристік пышақтар еліміздің кеңестігінде кеңінен қолданып отырғын ешкімге жасырын емес, олардың параметрлері жүзінде жалпылама мақсаттағы аңшы пышақтардан ерекшеленбейді. Пышақ ұзындығы, жасақтаудың қарапайымдылығы, металдың қаттылығы. Айырмашылық жиі пышақтың қалыңдығына бұнымен қоса олардың оңтайландырып жасақталуымен ерекшеленеді. Сот сарапшыларының пікірінше, пышақ қарудың заводтық міндеттерін орындауға қол жеккізетін (кесетін, шабатын, объектілерді тесуге арналған), оның параметрлері белгілі бір мәннен төмен кем болмайтын құндылықтарға ие болуы керек. Бұл көлемдер мен оларды белгілеген кезде не ескерілген? Бұл ереже қаншылықты дұрыс екендігі үнемі айтылып келеді. Осылайша, қазіргі уақытта пышақтарды қолдану тәжірибесі жиі ұсынылады, онда ешқандай зияндар жоқ тек қана пайдасы бар.

Шамалардың біреуінің жеткіліксіз құны пышақ сипаттамалары үшін шешуші болып табылады. Мысалы, зеттеу емтиханына пышақ қалыңдығы бар металдар жіберілді, ол 2.2 мм. кем болмауы керек. Бұл ұшы бар қаруымен байланысты кез келген пышақтардан аз. Суық қаруларға арналған техникалық талаптарға сәйкес пышақтың қалыңдығы кем емес болуы керек 2.6 мм. ден. Қалыңдығы аз болғандықтан пышақтың қару ретіндегі сенімділігі қамтамасыз етілмейді. Бұл ұстаныммен келісу қиын. Осылайша, SARO пышақтардың әртүрлі типтерін шығарады, олардың қалыңдығы 2,4 мм болатын пышақтың жеткілікті беріктігі бар. Осыған байланысты қызықты үш нұсқасы бар FKI NKVD заманауи моделі. Пышақтың қалыңдығы 4 мм ал күзет - жауынгерлік нұсқа, ол аң аулау құралы ретінде ғана рұқсат етіледі. Екінші нұсқада күзетші бар, бірақ пышақтың қалыңдығына байланысты 2,4 мм сатылымға шығады. Үшінші нұсқада ешқандай күзетші жоқ және пышақтың қалыңдығы еркін сатылады. Көптеген мамандандырылған дүкендерде: өздерін қорғайтын пышақтар, құтқару пышақтары, ханымдар пышақтары, SOG қалалық пышақтар, бекітілген пышақ, стиль пышағы, якутскалық ұлттық пышақ, Бурят ұлттық пышағы және т.б. пайда болды. Фин және Якут пышағы сол топта - «солтүстік пышақ».

Мысалы, Marttiini фирмасының (Финляндия) пышақ компаниясы. Бұрандалы пышақ - ұзындығы 310 мм, пышақтың ұзындығы - 190 мм, пышақ қалыңдығы жұқа, болат өте серпімді, мыс тұрағы бар. Кесу пышағы - жалпы ұзындығы 270 мм, пышақтың ұзындығы -150 мм.. Пышақ көміртекті болаттан, жезден тоқтағаннан, тамаша икемділіктен тұрады, стоп қолыңыздың күшті қысым күші (соққы) көмегімен саусақтарыңызды сырғып кетуіне жол бермейді.

Өмірімізде пышақ оны қаруды қару ретінде жіктеу үшін қанағаттандыру керек критерийлерге қатысты даулар бүгінгі күнге дейін жалғасуда. Мысалға, жеке тергеушілер сарапшының рұқсаты бойынша келесі сұрақты қойды: «Пышақты суық қару ретінде пайдалану мүмкін бе?» Бұл сұрақтың жауабы ерекше білімді талап етпейді. Бұл сұрақтың

жауабын тергеушінің және соттың айрықша құзыры болып табылатын қылмыстық оқиғаның мән-жайларын құқықтық бағалау арқылы ғана анықтауға болады.

Сарапшының міндеті - суық қару ретінде жіктелетінін анықтау. Осы мақсатта материалдың беріктігіне, ұстап қалу ыңғайлығына, зақымдану мүмкіндігіне ие болу үшін пышақты, жезден және басқа да заттарды зерттеу жүргізіледі).

Жоғарыда көрсетілген қылмыстық құқық бұзушылықтарды жасаған кезде қолданылатын барлық қару түрлерінің ішінен қосымша біліктілікке ҚР Қылмыстық кодексінің 288-бабына қатысты назар аударылады, ал Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің 288-бабы елеусіз қоғамдық қауіп жоқ деп есептеледі. [5].

Жеке қылмыстық істерде қару-жарақ ретінде қарақшылар, бинт-пышақ қолданылды, олар бойынша тергеушілер мен тергеушілер суыққа және қару-жарақ шығаруға қатысты мәселелерді шешу үшін тағайындалды: нысан қалай жасалды? Қарудың қандай түрі? Бұл зат қаруланған қару болып табылады ма?

Біздің ойымызша, мұндай жағдайларда сот сараптамасын жүргізу талап етілмейді, өйткені бұл объектілер әскери мақсаттарға арналған әскери қару-жарақ болып табылады, сондықтан суық қаруды сараптау тағайындалмады. Қару-жараққа қатысты мұндай жағдайларда сот сараптамасының қажеті жоқ екендігі Қазақстан Республикасының Жоғарғы Сотының Пленумы № 5 «Қару-жарақ, оқ-дәрілер, жарылғыш заттар мен жарылғыш құрылғыларды ұрлау, заңсыз айналымға тарту, «(Заң газеті, 2002 ж., 19 наурыз) [6].

Бұл заттардың суық қару-жарақ болып табыла ма деген сұрақ сот сараптамасынсыз шешілуі мүмкін. Бұл мақсаттар үшін аз еңбек ресурстары аз және үнемді құралдарды пайдалану керек – сарапшының маманның қатысуымен немесе сараптамалық қорытындымен субъектінің тергеу тәжірибесін талдау кейбір қылмыстық істерде тергеушілер мен тергеушілер субъектілердің бір бөлігін жіберген мамандарға зерттеу жүргізу үшін жіберді. Бұл мәселені шешудің маңызы туралы мәселені шешу жеткілікті.

Алайда, тәжірибелі мамандар сот сараптамасын тағайындайды, сол мәселелер сарапшыға жүктеледі. Бірінші және екінші нұсқалардағы нәтижелер бірдей. Демек, сараптамалық зерттеулерге объективті қажеттілік болмады.

Тағы бір тұжырым жасалуы мүмкін, атап айтқанда, егер азамат үй шаруашылықтарын (аң аулау, аң аулау, балық аулау және т.б.) және қылмыстық құқық бұзушылықтарды жасау үшін, пышақты қолдануды жүзеге асыру үшін жалпы мақсаттағы аңшы пышақты өткізсе, онда ол жарамды өзін қорғау. Құқық қорғау органдарының қызметкерлері сот сараптамасын жүргізу үшін, қару-жарақтарды зерттеу жасамай, кінәлі адамдарды босатуға негіз жоқ. Басқа адамдармен салыстырғанда әлеуметтік қауіп-қатерге ұшырайтын өзін-өзі қорғау мақсатымен заң шығарушының суық қаруын киіпін таңдау мүмкін емес деп санаймын.

Егер суықтай қару қолданылса, онда «Қазақстан Республикасының Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің 54-бабының 1-тармағына» дейін бұл ауырлататын жағдай. Мұндай қылмыстық істерде бұл айғақ болды және оның тағдырын сот анықтады. Ішкі істер органдарының қызметкерлері жеке іздестіруді жүргізу кезінде көлік құралдарын тексеру, ұрлық орындарын тексеру, суық қаруды қолданудың тікелей нұсқауы жоқ баптар бойынша жіктелген қылмыстарды іздестіру және алып қою кезінде суық қару деп санайтын заттарды немесе заттарды олармен сыртқы ұқсастық, олар өздерінің қызметтік міндеттерінен асып кетеді[7].

Көрсетілген істерге қатысты қылмыстық заңда аталған істерді қоспағанда, мәселенің құқықтық мәні қандай? Объект суық қару-жарақпен байланысты деп анықталған жағдайда да, ол қылмысты жасауда қолданылғанын дәлелдеуі керек және осылайша ауырлататын жағдай деп қарастыруға болады. Басқа жағдайларда, ішкі істер органдарының суық қаруды алып қою және жою жөніндегі әрекеттері заңсыз болып табылады.

Осы мәліметтерді қорытындылай келе, өнеркәсіптік өндірісті тек қана жауынгерлік қана емес, сонымен қатар әр түрлі физикалық және техникалық күш-жігерсіз қолданып, оларды қару-жарақ ретінде бейімдеу үшін пайдаланатын техникалық параметрлерді өзгертуге мүмкіндік беретін қару-жарақтарды шектеу қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. ҚР Конституциясы 2023 ж. Алматы, Жеті жарғы баспасы.
2. Ш.Бекназаров, Криминалистика пәні бойынша практикум. Алматы қаласы «Фолиант» баспасы 2018 жыл.
3. Аренова Л.К. Криминалистика; Оқу әдістемелік құралы, Қарағанды қаласы-2019 жыл.
4. 17 мамыр 2019 жылғы «Прикаспийская коммуна» газетіне жарияланған авторы Светлана Новактың «Стандартный сценарий убийства» атты мақаласы;
5. ҚР Қылмыстық кодексі 2023 жылғы баспа. 288 бап.
6. Қазақстан Республикасының Жоғарғы Сотының Пленумы № 5 «Қару-жарақ, оқ-дәрілер, жарылғыш заттар мен жарылғыш құрылғыларды ұрлау, заңсыз айналымға тарту, (Заң газеті, 2002 ж., 19 наурыз) .
7. ҚР Қылмыстық кодексі 2023 жылғы баспа. 54 бабы.

ӘОК 343.62

БАЛАЛАРҒА ҚАТЫСТЫ ЗОРЛЫҚ-ЗОМБЫЛЫҚТЫҢ КРИМИНОЛОГИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Ж.Б. Шаяхметова з.ғ.к, қауымдастырылған профессор
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті КеАҚ, Атырау қ.
Д.Ж. Жанарбекова 7М04201- Құқықтану мамандығы, 1 курс магистранты
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті КеАҚ, Атырау қ.

Резюме: В данной статье делается акцент на видах насилия, раскрывается его правовая концепция, излагаются профилактические методы насилия в отношении детей.

Ключевые слова: насилие, наказание, права детей, жестокость

Resume: This article focuses on the types of violence, reveals its legal concept, outlines preventive methods of violence against children.

Key words: violence, punishment, children's rights, cruelty

Отбасындағы зорлық-зомбылық, өркениетті қоғамның нормалары мен құндылықтарына қайшы келсе де, көптеген елдерде, соның ішінде Еуропа елдерінде де жиі кездесетін мәселе болып табылады. Тұрмыстық зорлық-зомбылықтың кез келген түрлерімен күрес проблемасы оның алдын алуға ықпал ете алатын әлемдік қоғамдастық пен ірі халықаралық ұйымдар тарапынан зор назарды талап етеді.

Сол себепті Қазақстан Республикасының Конституциясы өзінің бірінші бабында адамды, оның өмірін (15-б.), жеке бостандығын (16-б.), зорлық-зомбылыққа, азаптауға және басқа да қатыгездік немесе адамдық қадір-қасиетін қорлайтындай жәбір көрсетуге және жазалауға ұшырамау құқығын жариялайды (17-б.) [1].

Қылмыспен күресу тәжірибесі адамның биометриялық параметрлерінің бірыңғай автоматтандырылған интеграцияланған ақпараттық-іздеу жүйесін тезірек құру қажеттілігін көрсетеді. ҚР Конституциясында адам, оның құқықтары мен бостандықтары ең жоғары құндылық деп жарияланды. Мемлекет жеке тұлғаның құқыққа қайшы қол сұғушылықтардан қауіпсіздігін қамтамасыз етудің негізгі субъектісі болып табылады, жеке тұлғаның мүдделерін реттеу және қорғау тетіктерін жасайды, олардың жұмыс істеу тиімділігін қамтамасыз етеді. Қауіпсіздікті қамтамасыз ету жөніндегі өз функцияларын орындай отырып, мемлекеттік билік органдары азаматтардың қорғалу деңгейін арттыруға және олардың қылмыстық қол сұғушылықтар алдындағы уайымдылығын төмендетуге бағытталған қызметті жүзеге асырады.

Тұрмыстық зорлық-зомбылық физикалық, психологиялық, жыныстық және экономикалық зорлық-зомбылық түрінде көрінуі мүмкін.

Физикалық зорлық-зомбылық-физикалық күш қолдану және физикалық ауырсыну арқылы денсаулыққа қасақана зиян келтіру.

Психологиялық зорлық – зомбылық-адамның психикасына қасақана әсер ету, арнамысы мен қадір-қасиетін қорлау, қорқыту, бопсалау немесе өмірге немесе денсаулыққа қауіп төндіретін, сондай-ақ психикасының, дене бітімінің және тұлғалық дамуының бұзылуына әкеп соғатын құқық бұзушылықтар немесе іс-әрекеттер жасауға мәжбүрлеу арқылы кемсіту.

Жыныстық зорлық-зомбылық – адамның жыныстық қол сұғылмаушылығына немесе жыныстық бостандығына қол сұғатын қасақана құқыққа қарсы әрекет, сондай-ақ кәмелетке толмағандарға қатысты жыныстық сипаттағы әрекеттер.

Экономикалық зорлық – зомбылық-адамды заңда көзделген құқығы бар тұрғын үйінен, тамағынан, киімінен, мүлкінен, қаражатынан қасақана айыру, бұл дене және психикалық денсаулығының бұзылуына әкеп соғуы мүмкін.

Тұрмыстық зорлық-зомбылық – бір адамның отбасы-тұрмыстық қатынастар саласында басқасына (басқаларына) қатысты құқыққа қарсы қасақана әрекет (әрекет немесе әрекетсіздік), тән азабын және (немесе) психикалық азабын тарту қатерін төндіретін немесе тудыратын әрекет.

Балалар мен жасөспірімдерді тәрбиелеуге немқұрайлы қарау құқық бұзушылықтың негізгі себептерінің бірі болып табылады. Жасөспірімдерге тек отбасы ғана емес, жалпы қоршаған орта да әсер етеді. 1959 жылы қабылданған Бала құқықтары туралы Декларацияда "Бала өзінің физикалық және психикалық жетілмегендігін ескере отырып, арнайы қорғаныс пен қамқорлықты қажет етеді" делінген. Бұл бүгінгі таңда осы салада халықаралық және ұлттық заңнама тұтастай қалыптасқанына қарамастан әлемде екі минут сайын бір бала жыныстық зорлық-зомбылыққа ұшырайтынын, 18 жасқа дейінгі әрбір үшінші қыз жыныстық қудалауға ұшырайтынын хабарлады. Венада 1993 жылы 25 Маусымда Адам құқықтары жөніндегі Екінші дүниежүзілік конференция өтті, онда Вена декларациясы мен іс-қимыл бағдарламасы қабылданды. Декларацияның 18-тармағында: "жыныстық зорлық-зомбылық және жыныстық қанаудың барлық түрлері, соның ішінде мәдени алалаушылық пен әйелдердің заңсыз халықаралық саудасынан туындайтындар адам тұлғасының қадір-қасиеті мен құндылығына сәйкес келмейді және оларды жою керек" деп жарияланды. Осыған байланысты конференцияға қатысушы мемлекеттерге "балаларды, атап айтқанда, қыздарды, қараусыз қалған балаларды, панасыз қалған балаларды, экономикалық және жыныстық қанауға ұшыраған балаларды қорғаудың ұлттық және халықаралық тетіктері мен бағдарламаларын нығайту" ұсынылды (декларацияның 21 - тармағы).

Қазақстан Республикасында тұрмыстық зорлық-зомбылықпен күресуге тікелей бағытталған заңнамаға тұрмыстық зорлық-зомбылық профилактикасы туралы заңы жатады. Қазақстан Республикасының Тұрмыстық зорлық-зомбылық профилактикасы туралы заңнамасы Қазақстан Республикасының Конституциясына негізделеді. Егер Қазақстан Республикасы ратификациялаған халықаралық шартта «Тұрмыстық зорлық-зомбылық профилактикасы туралы» ҚР Заңындағыдан өзгеше қағидалар белгіленсе, онда халықаралық шарттың қағидалары қолданылады. Тұрмыстық зорлық-зомбылық профилактикасы — тұрмыстық зорлық-зомбылық профилактикасының субъектілері жүзеге асыратын, отбасы-тұрмыстық қатынастар аясында адамның және азаматтың конституциялық құқықтарын, бостандықтарын мен заңды мүдделерін қорғауға, тұрмыстық зорлық-зомбылықтың алдын алуға және жолын кесуге, сондай-ақ оларды жасауға ықпал ететін себептер мен жағдайларды анықтауға және жоюға бағытталған құқықтық, экономикалық, әлеуметтік және ұйымдастырушылық шаралар кешені. Тұрмыстық зорлық-зомбылық профилактикасының субъектілері - тұрмыстық зорлық-зомбылық профилактикасын жүзеге асыратын мемлекеттік органдар, жергілікті өзін-өзі басқару органдары, ұйымдар және Қазақстан Республикасының азаматтары. Тұрмыстық зорлық-зомбылықтың жеке профилактикасы шаралары тұрмыстық

зорлық-зомбылық жасаған адамның құқықтық санасына және мінез-құлқына жүйелі түрде мақсатты ықпал ету үшін, оның тарапынан жаңа құқық бұзушылықтар жасалуының алдын алу және жәбірленушінің қауіпсіздігін қамтамасыз ету мақсатында қолданылады.

Тұрмыстық зорлық-зомбылықтың профилактикасы келесі қағидаларға негізделеді:

- заңдылық;
- адамның және азаматтың құқықтарын, бостандықтары мен заңды мүдделерін сақтауға кепілдік беру;
- адам мен азаматқа тән азабын және (немесе) психикалық азабын тартуға жол бермеу;
- отбасын қолдау және сақтау;
- құпиялылық;
- өмірлік қиын жағдайда жүрген әрбір адамға және азаматқа жеке көзқарас;
- кешенділік және жүйелілік [2].

Тұрмыстық зорлық-зомбылықтың алдын алу қағидаттары жынысына қарамастан барлық құқықтарды тең пайдалануды қамтамасыз етуге, кемсітушілікке жол бермеуге, гендерлік өзіндік сананы қалыптастыруға және қоғамдағы гендерлік стереотиптерді жоюға негізделген.

«Тұрмыстық зорлық-зомбылық профилактикасы туралы» Қазақстан Республикасының Заңы қазіргі уақытта отбасы-тұрмыстық қатынастар саласындағы қатынастарды реттейтін жалғыз заң болып табылады.

2015 жылғы 1 қаңтардан бастап 2017 жылғы шілдеге дейін тұрмыстық зорлаушылар ұрып-соққаны және денсаулығына қасақана жеңіл зиян келтіргені үшін ҚР ҚК 108, 109-баптары бойынша қылмыстық теріс қылық ретінде жеке айыптау тәртібімен қылмыстық жауапкершілікке тартылды [3].

2017 жылғы 3 шілдеден бастап «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне құқық қорғау жүйесін жетілдіру мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» №84 Қазақстан Республикасының Заңымен тұрмыстық зорлаушыларды ұрып-соғып, денсаулығына қасақана жеңіл зиян келтіргені үшін енді Қазақстан Республикасы ӘҚБтК-нің 73-1 және 73-2-баптары бойынша тартылады [4].

Тұрмыстық зорлық-зомбылықтың алдын алу және алдын алу жөніндегі полиция департаменттерінің жергілікті полиция қызметі қызметкерлері қызметінің құқықтық негізін «Қазақстан Республикасының Ішкі істер органдары туралы» 2014 жылғы 23 сәуірдегі №199 Қазақстан Республикасының Заңы құрайды. Соған сәйкес «Жергілікті полиция қызметі учаскелік полиция инспекторлары, кәмелетке толмағандардың істері жөніндегі, әйелдерді зорлық-зомбылықтан қорғау жөніндегі, патрульдік полиция, табиғат қорғау полициясы бөлімшелерінен және құқық бұзушылықтардың алдын алу, қоғамдық тәртіпті сақтау, жол жүрісі қауіпсіздігін қамтамасыз ету саласындағы қызметті жүзеге асыратын өзге де бөлімшелерден тұрады» [5].

«Тұрмыстық зорлық-зомбылық профилактикасы туралы» Қазақстан Республикасы Заңының 10-бабына сәйкес аталған адамдар:

- тұрмыстық зорлық-зомбылық профилактикасы жөніндегі шараларды жүзеге асырады;
- ата-аналарды немесе оларды алмастыратын, балаларды тәрбиелеу жөніндегі міндеттерді орындамайтын немесе тиісінше орындамайтын, оларға қатысты құқыққа қарсы әрекеттер жасайтын адамдарды анықтайды;;
- профилактикалық есепке алуды жүргізеді және профилактикалық бақылауды жүзеге асырады;
- тұрмыстық зорлық-зомбылық фактілері туралы немесе оларды жасау қатері туралы арыздар мен хабарларды жергілікті жерге барып қарайды және олардың жолын кесу жөнінде шаралар қолданады;;

- жәбірленушілердің өтініші бойынша оларды көмек көрсету жөніндегі ұйымдарға немесе денсаулық сақтау ұйымдарына жібереді;
- профилактикалық әңгіме жүргізеді;
- тұрмыстық зорлық-зомбылық жасаған адамды ішкі істер органдарына жеткізуді жүргізеді;

- қорғау нұсқамасын шығарады;;
- прокурорға қорғау нұсқамасының қолданылу мерзімін ұзартуға санкция беру туралы өтініш білдіреді;
- әкімшілік ұстауды жүргізеді;
- сот алдында тұрмыстық зорлық-зомбылық жасаған адамның мінез-құлқына ерекше талаптар белгілеу туралы өтініш жасайды;
- қылмыстық қудалауды, әкімшілік құқық бұзушылық туралы істер бойынша іс жүргізуді жүзеге асырады;
- қылмыстық іс жүргізу мәжбүрлеу шараларын қолданады;;
- жәбірленушінің қылмыстық-құқықтық қауіпсіздік шараларын қолданады;
- Ішкі істер органдарының қызметкерлері үшін тұрмыстық зорлық-зомбылықтың алдын алу мәселелері бойынша арнайы оқу курстарын ұйымдастыруды қамтамасыз етеді.

Қазақстан Республикасының 2010 жылғы 29 сәуірдегі «Құқық бұзушылықтардың профилактикасы туралы» Заңының 7-бабында ПО-ның және құқық бұзушылықтың алдын алудың өзге де субъектілерінің профилактикалық іс-шараларды жүзеге асыру жөніндегі құзыреті айқындалған. Бірақ 23-баптың 6-тармағында «Тұрмыстық зорлық-зомбылық жасаған адамдарға қатысты құқық бұзушылықтың жеке профилактикасы шаралары Қазақстан Республикасының Тұрмыстық зорлық-зомбылық профилактикасы туралы заңнамасында белгіленген ерекшеліктер ескеріле отырып қолданылады» [6] деп айтылған.

Осыған ұқсас ережелер «Кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтардың профилактикасы және балалардың қадағалаусыз және панасыз қалуының алдын алу туралы» 2004 жылғы 9 шілдедегі №591-ІІ ҚР Заңында қамтылған, онда 10-бап құқық бұзушылықтың алдын алу бойынша ПО құзыретін көздейді. 19-1-баптың 5-тармағында «Тұрмыстық зорлық-зомбылық жасаған кәмелетке толмағандарға қатысты құқық бұзушылықтың жеке профилактикасы шаралары Қазақстан Республикасының тұрмыстық зорлық-зомбылық профилактикасы туралы заңнамасында белгіленген ерекшеліктер ескеріле отырып қолданылады» [7].

Отбасы ішіндегі зорлық-зомбылықтың алдын алу нормативтік құқықтық актілермен бекітілген және «Ішкі істер органдары туралы» Қазақстан Республикасының Заңында шоғырланған ПО қызметкерлері қызметінің көптеген бағыттарының бірі болып табылады. Бұл жұмыстың тиімділігі жеке алдын-алу әдістеріне (сендіру, мәжбүрлеу және көмек) байланысты болады.

Мысалы, сендіру әдісін қолданған кезде құқық бұзушының санасына тәрбиелік әсер етіледі, әңгімелер арқылы оң әлеуметтік нәтижеге қол жеткізуге болады. Мәжбүрлеу әдісі сендіру нәтиже бермеген кезде қолданылады және адамның санасы мен мінез-құлқына белгілі бір сыртқы әсер қажет. Бұл адамның заңды мінез-құлқына мәжбүрлеу үшін оның мінез-құлқына әсер етуге мүмкіндік береді.

ПО қызметкерлерінің қызметінде жұмысқа орналастыру, оқыту, құжаттарды ресімдеу, медициналық көмек алу және т.б. мәселелерді шешуде көмек көрсету әдісін пайдалануға ерекше назар аударылады, бұл әдісті іске асыру жергілікті полиция қызметі қызметкерлерінің отбасылық-тұрмыстық зорлық-зомбылықтың алдын алу жүйесінің барлық субъектілерінің өкілдерімен өзара іс-қимылын көздейді.

Отбасы-тұрмыстық қатынастар саласындағы қылмыстық құқық бұзушылықтарды болдырмауда оларды ішкі істер органдарының уақтылы ескертуі маңызды рөл атқарады.

Жоғарыда аталған қылмыстық құқық бұзушылықтардың алдын алу оларға қатысты жеке профилактика шараларын қолдану арқылы отбасы-тұрмыстық қатынастар саласында

қылмыстық құқық бұзушылықтар жасауды күтуге болатын нақты адамдармен жеке профилактикалық жұмыстың арқасында мүмкін болады.

Жеке профилактиканың тиімділігі көбінесе оны дұрыс ұйымдастыруға және есепте тұрған адамның құқықтық жағдайын егжей-тегжейлі реттеуге байланысты.

Көбінесе азаматтар профилактикалық есепте тұрғанын және олар туралы мәліметтер ақпараттық деректер банкіне енгізілгенін білмейді. Сонымен қатар, отбасылық-тұрмыстық қатынастар саласында құқық бұзушылыққа жол берген адамның тұрғылықты жері бойынша профилактикалық әңгімелесулер жүргізу және тексеру құқық бұзушыға ескерту әсерін тигізбейтін формальды сипатта болуы мүмкін.

Отбасы-тұрмыстық қатынастар саласында құқық бұзушылыққа жол берген адам үшін профилактикалық есепке қою нәтижесінде қандай да бір құқықтық салдарлар туындамайды. Азамат құқықтары мен бостандықтарына қандай да бір шектеулерге ұшырамайды және қосымша міндеттер алмайды, яғни кез келген сәтте қайталап әкімшілік құқық бұзушылық немесе қылмыс жасауы мүмкін.

Жергілікті полиция қызметінің қызметкерлері, сондай-ақ денсаулық сақтау және білім беру органдары өз қызметінде «Арнаулы әлеуметтік қызметтер туралы» 2008 жылғы 29 желтоқсандағы №114-IV Қазақстан Республикасы Заңының өмірлік қиын жағдайда жүрген адамдар (отбасылар) үшін арнаулы әлеуметтік қызметтер көрсету саласында туындайтын қоғамдық қатынастарды реттейтін негізгі ережелерін ескеруі тиіс жағдайлар. Осы Заңда жасалған іс-әрекеттер бойынша қылмыстық іс қозғау фактісінің болуына қарамастан, тұрмыстық зорлық-зомбылыққа байланысты іс-әрекеттер қатыгездікпен қараудың нысандары болып табылады.

Өмірлік қиын жағдайда жүрген адамның (отбасының) құқықтары мен міндеттері Жоғарыда аталған Заңның 12-бабында айқындалған. Өмірлік қиын жағдайда жүрген адамның (отбасының):

- 1) арнаулы әлеуметтік қызметтер көрсетуге өтініш жасауға құқылы;
- 2) өзінің құқықтары, міндеттері және арнаулы әлеуметтік қызметтер көрсету шарттары туралы ақпарат алуға міндетті;
- 3) арнаулы әлеуметтік қызметтерге қажеттілікке бағалау жүргізуге және оны айқындауға қатысуға құқылы;
- 4) ерекше режимде ұстайтын білім беру ұйымдарындағы кәмелетке толмағандарды қоспағанда, арнаулы әлеуметтік қызметтердің кепілдік берілген көлемін және (немесе) ақылы арнаулы әлеуметтік қызметтерді ұсынатын субъектілерді таңдауға құқылы;
- 5) арнаулы әлеуметтік қызметтер көрсетуді алуға немесе одан бас тартуға құқылы;
- 6) Қазақстан Республикасының заңдарында белгіленген тәртіппен лауазымды адамдардың, сондай-ақ арнаулы әлеуметтік қызметтер көрсететін субъектілердің әрекеттеріне (әрекетсіздігіне) шағым жасауға құқығы бар;
- 7) лауазымды адамдарға немесе арнаулы әлеуметтік қызметтер көрсететін субъектілерге мәлім болған жеке сипаттағы ақпараттың құпиялылығына құқығы бар.

Өмірлік қиын жағдайда жүрген адам (отбасы):

- 1) арнаулы әлеуметтік қызметтер көрсету қажеттілігін айқындау және ол туралы шешім қабылдау үшін толық және анық ақпарат беруге міндетті;
- 2) арнаулы әлеуметтік қызметтерге қажеттілікке бағалау жүргізу және оны айқындау процесіне кедергі келтірмеуге;
- 3) арнаулы әлеуметтік қызметтер көрсететін субъектілерге оларды ұсынуға әсер ететін мән-жайлардың өзгергені туралы уақтылы хабарлауға.

Жоғарыда көрсетілген Заңның 6-бабының 2-тармағын орындау үшін ішкі істер министрлігі Денсаулық сақтау және әлеуметтік даму, Білім және ғылым министрліктерімен бірлесіп, Әділет министрлігінде 2014 жылғы 25 Желтоқсанда №10 болып тіркелген.

«Әлеуметтік бейімсіздікке және әлеуметтік депривацияға әкеп соққан қатыгездікпен қараудың бар-жоғын бағалау критерийлерін бекіту туралы» №630/399/240 бірлескен

бұйрығын әзірледі және бекітті. Бұл бұйрық тұрмыстық зорлық-зомбылық құрбандарының арнайы әлеуметтік қызметтерге қол жеткізуін қамтамасыз етуге мүмкіндік берді.

«ПО-да профилактикалық есепте тұрған адамдарға профилактикалық бақылауды жүзеге асыру жөніндегі Нұсқаулықты бекіту туралы» Қазақстан Республикасы ІІМ-нің 2014 жылғы 15 шілдедегі №432 бұйрығы ішкі істер органдарында профилактикалық есепте тұрған адамдарға профилактикалық бақылауды жүзеге асыру тетігін көздейді. Бұл нұсқаулықта қорғау нұсқамасын шығару және тұрмыстық зорлаушының шектеулерді сақтауын бақылау тәртібі, сондай-ақ тұрмыстық бұзақыларға профилактикалық бақылауды жүзеге асыру бойынша қызметтік іс жүргізу тәртібі көзделген.

Қазақстан Республикасының 2004 жылғы 9 шілдедегі №590 «Қоғамдық тәртіпті қамтамасыз етуге азаматтардың қатысуы туралы» Заңы тұрмыстық зорлық-зомбылықтың алдын алу және алдын алу процесіне азаматтардың жеке қатысуын тікелей көздемейді.

Осы заңды іске асыру тетігі «Азаматтарды қоғамдық тәртіпті қамтамасыз ету жөніндегі іс-шараларға олардың бақылау және қадағалау функцияларына байланысты емес нысандары мен түрлерін тарту қағидаларын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрінің 2004 жылғы 27 қарашадағы №641 бұйрығында жазылған.

Отбасылық құқық бұзушылықтардың алдын-алудың сәттілігі көбінесе қолданылатын арнайы алдын-алу шараларының тиімділігімен анықталады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1.Қазақстан Республикасының Конституциясы 1995 жылғы 30 тамыз // https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000_
- 2.Тұрмыстық зорлық-зомбылық профилактикасы туралы Қазақстан Республикасының 2009 жылғы 4 желтоқсандағы №214-IV заңы adilet.zan.kz/kaz/docs/Z090000214_.
- 3.Қазақстан Республикасының Қылмыстық Кодексі 2014 жылғы 3 шілдедегі №226-V ҚРЗ. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226>
- 4.Әкімшілік құқық бұзушылық туралы Қазақстан Республикасының кодексі 2014 жылғы 5 шілдедегі №235-V ҚЗР // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000235>
- 5.«Қазақстан Республикасының Ішкі істер органдары туралы» Қазақстан Республикасының заңы 2014 жылғы 23 сәуірдегі №199-V ҚРЗ // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1400000199>
- 6.Қазақстан Республикасының 2010 жылғы 29 сәуірдегі «Құқық бұзушылықтардың профилактикасы туралы» Заңы <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z100000271>
- 7.«Кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтардың профилактикасы және балалардың қадағалаусыз және панасыз қалуының алдын алу туралы» 2004 жылғы 9 шілдедегі №591- II ҚР Заңы https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z040000591_/history
- 8.«Арнаулы әлеуметтік қызметтер туралы» 2008 жылғы 29 желтоқсандағы №114-IV Қазақстан Республикасы Заңы https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z080000114_/history

ӘОК 343.97

ҰЙЫМДАСҚАН ҚЫЛМЫСТЫЛЫҚТЫҢ КРИМИНОЛОГИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Ж.Б. Шаяхметова з.ғ.к, қауымдастырылған профессор
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті КеАҚ, Атырау қ.
Б. Имаматдинов, 7М04201 Құқықтану ББ 1-курс магистранты
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті КеАҚ, Атырау қ.

Резюме: В статье описываются значение и особенности организованной преступности в современный период, а также выявляются ее криминологические особенности.

Ключевые слова: Преступность, наркобизнес, воры, организации, преступная группа.

Resume: This article describes the essence and specifics of organized crime at the present stage and identifies its criminological features.

Key words: Crime, drug business, thieves, organizations, criminal group

Ұйым, дәлірек айтсақ ұйымдасқандық қылмыста өзін бірнеше нысанда көрсетеді. Ең алдымен әңгіме қылмыс жасайтын топтардың түрі ретінде ұйымдасқан қылмыстық топтар туралы болып отыр. Іс жүзінде алдын ала келісімсіз, ұйымдаспаған түрде қылмыс жасайтын топтар кездеседі. Мысалы, адам төбелес бастап, басқа адамды ұрып-соға бастады, екіншісі оған қосылып төбелесті жалғастырады, яғни топпен ұру, ал кей жағдайларда кісі өлтіру орын алады.

Мүшелері алдын ала келісу арқылы қылмыс жасайтын тұрақсыз топтар да таралған, алайда бұл келісу бір немесе бірнеше қылмыстарға қатысты болады, олардан соң топ тарап кетеді.

Бірнеше белгілермен сипатталатын ұйымдасқан қылмыстық топтар да бар:

1. қасақана, алдын ала жоспарланған қылмыстық әрекет;
2. тұрақты сипаттағы қылмыстық қызмет туралы келісу;

Ұйымдасқан қылмыстық топтардың субъектілері шынайы жағдайды, онда болып жатырған өзгерістерді, нарықты мұқият зерттейді, өз қызметінің тиімділігін бағалайды, белгілі бір дәрежеде қылмыс жасау тәсілдеріне талдау жасайды.

Олар мінез-құлық нормаларының, құнды бағдарлардың өзіндік жүйесін тұжырымдайды.

Бұл мінез –құлық нормалары ұйымдасқан қылмыстық топтар мүшелерінің өзара және басқа да субъектілермен, соның ішінде алдын ала тексеру уақытында, сотта іс қаралғанда да, жазасын өтеу кезеңінде, де қарым-қатынастарының түрлі аспектілеріне қатысты болады. Көтермелеу жүйесі белгіленеді, мысалы, сотталған адам үнсіздік танытқан жағдайда, оның жазасын өтеу мерзімінде оған, оның отбасы мүшелеріне материалдық көмек көрсету.

3. Ұйымдасқан қылмысқа қатысты күрделі қылмыстық қызмет туралы әңгіме болып отырғандықтан, соңғысы қылмыс жасайтын адамдардың ұйымдасуы, олардың арасында қылмыстық рольдердің бөлуінуі, қарым-қатынастардың сатылы жүйесі негізінде іске асырылады. Ұйымдастырушылар, басшылар ажыратылады.

Топтағы ұйымдасқандық деңгейі жоғары болған сайын, ұйымдасқан, басқару функциялары орындаушылық функциялардан артта қалады.

Олар жалпы міндеттері қоюы, мінез-құлықтың жалпы желісін айқындауы, түрлі учаскелердегі іс-әрекеттердің үйлесімді жүйесін қамтамасыз етуі, олардың қауіпсіздік жүйесін ойлап, қамтамасыз етуі мүмкін.

Бұл жағдайда олар нақты нәрсе не, қай мекен-жайда, қылмыс қай уақытта жасалатыны, дәл қандай заттың ұрланатынын білмеуі мүмкін. Қылмыстық қызметтің нәтижесінде түскен қаражаттағы өз үлесін олар алдын ала келісілген қаражаттағы өз үлесін олар алдын ала келісілген негізде алады.

4. Ұйымдасқан қылмыстық топтар тұрақты сипатта болады, олардың мүшелерінің арасында нақты қарым-қатынастар және белгілі қылмыстық әрекеттер жасау арасындағы кезеңдер орнығады.

5. Ұйымдасқан қылмыстық топтардың ерекшеліктерінің бірі әшкерелеуден және қылмыс жасауда кінәлі адамдарды заңда белгіленген жауапкершілікке тарту шараларын мақсатқа сай дайындау болып табылады.

Бұдан қылмыстық топтар жүзеге асыратын барлау, жасырын барлау, құқық қорғау, шаруашылық және басқа да органдардағы қызметкерлерді сыбайластыққа тарту сияқты өзіне

тән құбылыстар дамиды. Сыбайластық қылмыстық топтың өз мақсаттарына бағындыруға мүмкіндік береді.

Шектен тыс жағдайларда дене-күш зорлығы мене қажетсіздердің көзін құрту шаралары алынады.

Қылмыстың ұйымдасқандығының 3 деңгейі бар.

Бірінші деңгей – ең төменгі деңгей, қылмыстар ұйымдасқан тұрақты және ұйымшыл қылмыстық топтармен жасалғанымен, олардың әрекеті қасақана сипатта болады, бірақ онда күрделі құрылым, сатылылық жоқ, ұйымдастырушылар мен орындаушылардың функциялары нақты бөлінбеген.

Екінші неғұрлым күрделі деңгей-нақты топтардың сатылық құрылымын кейде конгломератты білдіреді (шетелде оларды «қылмыстық синдикаттар» деп атайды).

Үшінші деңгей-қылмыстық ортаның ұйымы, оның лидердерінің бірігуі. Қылмыстық ортаның лидерлері жоғары касталарға бөлінеді. Олар өз күш-жігерін үйлестіреді, бұл үйлесімнің, қылмыстық орта бірігуінің негізі қылмыстық қызметті дамыту мен сақтау логикасының өзі болып табылады.

Бұл жерде мінез –құлықтың қандай да бір жалпы желісі мен өзара қолдаудың тұжырымдалуы базасында ынтымақтастық жүреді. Қылмыстық қоғамдастықтардың түрлі болатыны рас. Неғұрлым белгілісі-заңдағы ұрылар.

«Заңдағы ұры»- арнайы ұрылар жиынында осы атты алған адам, әдетте бірнеше рет сотталған болып келеді. Бұрынғыдай, қоғамдастыққа кіру бірқатар формалдылықтарды сақтаумен шектеледі және соған байланысты болады.

Үміткерлерге қойылатын негізгі талаптар мынадай: ұрлық «идеяға» берілгендік, ұйымдастырушылық қабілеттер мен қылмыстық тәжірибесінің болуы, ұрылар заңдарын білуі; «конкрменттік» деректерінің болмауы (армиядағы әскери қызметі, мемлекеттік наградалары); кәсіпқой қылмыскерлер арасындағы беделінің болуы, олардың ауызша және жазбаша ұсынымдары.

«Заңдағы ұрылар» заңға бағынышты адам болып көрініп, өздерінің қоғамға қарсы өмір салтын мұқият жасыруға тырысады. Осы типтегі қылмыскер ұғымының өзі де өзгерді. Біріншіден, оның өзі қылмыстар жасамайды, мұны басқа адамдардың көмегімен жасайды;

Екіншіден, оның қызметі басым түрде ұйымдастыру мәселелерін шешумен байланысты: құқық қорғау органдарының қызметкерлерімен байланыс орнатуға тырысады: ол түрлі нормаларданшегінуі мүмкін, тек өзі мен айналасындағылар үшін пайдалы болса болғаны:

Үшіншіден, ол ұрлық жасау ісіне араласпайды. «Заңдағы ұрылардың» екі санатын ажыратқан жөн: ескі ұрылық дәстүрлерді қатты ұстанатын адамдар; өзгеріп кеткен әлеуметтік жағдайларға қатысты жаңа мінез –құлық нормаларын, осы санаттың функцияларын белгілейтін қылмыскерлер:

- қылмыстық өмір салтын, ұрылық «моральды», «этиканы», «әділдікті», насихаттау, ұрылардың салттары мен дәстүрлерін меңгерген жастарды тарту жолымен өз ортасын белсенді түрде кеңейту;
- басқа ұйымдасқан қоғамдастық лидерлерімен тығыз байланыс ұстау, оларға ықпал ету, «ұрылық тактиканы» анықтау және мінез –құлықтың жаңа нормаларын қалыптастыру;
- жалпы ақша қорларын ұйымдастыру және толықтыру;
- еңбекпен келмеген табыстарға өмір сүретін шашпалар мен алаяқтарды анықтап, оларға бақылау қою;
- сотталған ұрылар, олардың отбасылары мен олардың айналасындағы басқа да адамдарға материалдық көмек көрсету;
- ұрылар жиынымен оларда қаралатын мәселелер туралы ұжымдық шешімдер қабылдау. Жиын орындары алдын ала айқындалады, ол үшін кезкелген ыңғайлы заңды жағдайлар-той, өлім пайдаланылады.

- Қылмыстық іздестіру қызметкерлерінің әрекеттеріне қатысты жасырын барлау жұмыстарын жүргізу, оған көбінесе сыбайластық байланыстар арқылы қол жеткізіледі; жарысушы топтардың басшыларына теріс ақпарат беру үшін жалған әңгіме тарату; қылмыстық орта лидерлерінің қауіпсіздігін қамтамасыз ету;

- Қылмыскерлер арасында туындайтын жанжалдарды шешу, олар жіберген теріс қылықтарды қарау және ұрылар «моралын» бұзу, кінәлілерге жазалау шараларын айқындау жөніндегі сот функцияларын жүзеге асыру.

Түзеу-еңбек мекемелерінде «заңдағы ұрылар» жоғарыда айтылғандардан басқа мынадай функцияларды орындауы тиіс:

- тек өзіне ұқсас адамдармен немесе ұрылар кастасына жақындатылғандармен ғана сөйлесу;

- ЕТМ барлық рұқсат етілгенді делдалдар арқылы жасау, ол үшін «пристижді» (қызметтерді) иелену; Оны «ұры» үшін қара жұмысты, жекелеген тапсырмаларды жасайтындар («шестеркалар»), оның өзіне алатындар («громоотвод»), жазалау функцияларын орындаушылар («бык», «солдат») болады.

- сыртқы әлеммен байланыстың заңсыз каналын («дорога») иелену, ол арқылы тыйым салынған заттар, ақша және тамақ жеткізіледі;

- теріс бағыттағы топты басқару, ол тапсырма бойынша түзетілу жолына тұрған сотталғандарға қатысты жалған әңгімелер таратады, зонаға жаңадан келгендерді «өңдейді»;

- жатақханаларда, камераларда, асханаларда, моншалар мен клубтарда неғұрлым аңғайлы, ең жақсы орындарды иелеу;

- әкімшілік пен сотталғандар белсенділерінің жіберген кемшіліктерін пайдалана отырып, шебер түрде олардың беделін түсіру;

- беделді, жеңіл жұмыстарды атқару мүмкіндіктерін іздестіру (бригадир, шаштараз);

- күзетке қарсы байланыстарға түсе алатын ЕТМ қызметкерлеріне белсенді түрде ықпал ету.

Шынайы өмір қандай және біз ұйымдасқан қылмыс туралы не білеміз? Ең алдымен, ұйымдасқан қылмыс ұйымдасқан қоғамдастық түрінде болады, яғни ол қарапайым қатысумен салыстырғанда сапалы түрде басқа құбылыс болып табылады.

Ұйымшылдықтың жоғары деңгейінің дәлелдемесі күрделі ұйымшылдық – сатылық байланыстар, айналыста үлкен ақша сомаларының болуы, құқық қорғау органдарымен бітісу, ішкі жасырын барлауға дейінгі қорғаныс шараларының мұқият әзірленген жүйесі, боеквиктердің, күзетшілердің, жалдамалы кісі өлтірушілердің болуы.

Ұйымдасқан қылмыс құпия болады. Жүйелі түрде жасалатын қылмыстар ортасына түрлі адамдар тартылатыны белгілі, ал көрсетілген қылмыстарды ашу күрделі іс, арнайы кәсіби дайындықты қажет етеді.

Ұйымдасқан қылмыс – тұрақты құбылыс. Қылмыстық ұйымдар ұзақ мерзімге құрылады.

Жағдай талап ететін болса, қандай да бір кезеңдерінде қылмыстық қызмет ұйымдастырушылардың шешімі бойынша «мұздатылуы» мүмкін, ал кейін ол қалпына келтіріледі.

Ұйымдасқан қылмыс үлкен кеңістікті қамтиды. Ол тұтас өңірлерді немесе халық шаруашылығы салаларын қамтиды, сонысымен қоғамның қалыпты дамуын сыбайластардың құқық қорғау органдарымен орнатқан байланыстары, парақорлық, лауазымдық қылмыстар арқылы шырмайды. Қазіргі уақытта ұйымдасқан қылмыс объективті әлеуметтік құбылыс ретінде мынадай негізі белгілерімен сипатталады:

1. топтардың өздерінің қатаң сатылылығы.

Ұйымдық – басқару құрылымының болуы, мүшелері үшін ортақ мінез құлық нормалары мен жауапкершілік жүйесінің болуы, жазалау көтермелеу шаралары мен олардың іс жүзінде орындалуы;

2. тұрақты, жоспарланатын, жасырын болатын қылмыстық қызметтің сипаты, лауазымды адамдардың сатылуы, жалпы мақсаттардың болуы;

3. барлау мен жасырын барлауды пайдалану арқылы әлеуметтік бақылаудың барлық нысандрын жоспарлы түрде жою жүйесі; қылмыспен күрес жүргізетін органдардың жоспарларын білу, оларға қарсы әрекеттің мақсатқа сай әзірленуі (органдар қызметкерлерін сатып алу);

4. қылмыстық қызметтің түрлі салаларында инвестицияланатын елеуі ақша қорларының болуы ұрлық ауқымының өсуіне, қажетті шенеуніктерге пара беруге, қоғамдастық мүшелерін материалдық қолдауға мүмкіндік береді;

5. қызмет саласын кеңейту-халық шаруашылығының түрлі салаларындағы қылмыстық топтардың бірігуі, тауарлар мен қызметтерді «қара нарыққа» енгізу; есірткі дайындау мен сатуды ұйымдастыру, парнобизнеспен, жезөкшелікті ұйымдастыру;

6. лидерлердің қоғамға қарсы идеологияның белсенді таратуы, соның ішінде бас бостандығынан айыру орындарында.

Ұйымдасқан қылмыстық қоғамдық мүшелерін моралдық және материалдық қолдауды ұйымдастыру және жүзеге асыру.

Ұйымдасқандық-қарастырыл отырған қылмыстық қызметтің ең маңызды белгілерінің бірі.

Қылмыстық қоғамдастық-адамдардың тұрақты бірлестігі, онда;

- қоғамдық міндеттерді шешуге арналған қаржылық база;

- сатылық құрылым;

- рольдердің (міндеттердің) нақты бөлінуі болады, олар қандай да бір белгілі міндеттерді орындағанда ғана емес, рольдік лауазымдық тәртіпте де орындалады;

- жеке заңдар мен нормалар негізіндегі вертикаль бойынша қатаң бағыныштылық;

- жолдан тайғандарды жою тәсіліне дейін қатаң жазалар қолдану орын алады.

Қылмыстық қоғамдастық мынадай жолдармен әрекет етеді.

А) қылмыстық қоғамдастық үшін қылмыстық қызметтің пайдалы бағыттары мен мүмкін болатын құлдырау жолдары туралы қажетті ақпаратты тұрақты түрде жинау;

ә) құқық қорғау және басқа да мемлекеттік органдарды біртіндеп бейтараптандыру және сыбайлас қылу, қылмыстық қоғамдастыққа сатылған лауазымды адамдар қажетті ақпаратпен қамтамасыз етеді және кадрлық мәселелерді, пайдалы қылмыстық қызметті анықтауда және өзін-өзі қорғауды ұйымдастыруда нақты көмек көрсетеді:

б) елдегі негізгі әлеуметтік –экономикалық институттарды және жағдайларды өзінің қылмыстық қызметінің сыртқы заңдылығын орнықтыру мақсатында кәсіби пайдалану;

в) өзінің ұлылығы туралы әңгімелер тарату.

Біздің түсінігімізде ұйымдасқан қылмыс-теріс әлеуметтік құбылыс, ол криминалдық ортаның өңір, ел шегінде сатылық деңгейлерге бөліну, ұйымдастыру, басқару, идеологиялық функцияларды жүзеге асыратын лидерлерді айқындау арқылы ұйымдасуымен, сыбайластықпен, қылмыстық қызметке мемлекеттік органдардың қызметкерлерін тартумен сипатталады.

Ұйымдасқан қылмыстың белгілері:

- экономикадағы тапшылыққа ықпал ететін жағдайлар туғызу және оларды тұрақтандыру;

- қылмыстық жолмен табылған заттарды алу үшін заңды жолдары пайдалану;

Ұйымдасқан қылмыстың мақсаты қылмыстық және асациялық қызметтен барынша көп пайда алу болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Президенттің заң күші бар «Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексіне толықтырулар, өзгерістер енгізу туралы» Жарлығы.

2. Президенттің «Қылмыстық ұйымдасқан нысандары мен сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресті күшейту шаралары туралы» Жарлығы

3. Президенттің «Ұйымдасқан қылмыс пен сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес жөніндегі республикалық комиссия құру туралы» Жарлығы

4. «Қылмысқа қарсы күресті күшейту туралы » қаулы, 1994 жылғы 11 шілде
5. «Қылмысқа қарсы күрес және құқықтық тәртіпті нығайту жөніндегі бірінші кезекті шаралардың мемлекеттік бағдарламасы», 1993-1995 жж.
6. Қазақстан Республикасының Президентінің Ұйымдасқан қылмысқа қарсы күрес жөніндегі радикалды бағдарламасы, 1993
7. Баймурзин Г.И. «Ответственность за прикосновенность к преступлению по советскому уголовному праву» Алматы, 1999 г

ӘОК 343.914

ӘЙЕЛ АДАМДАРДЫҢ АРАСЫНДАҒЫ ҚЫЛМЫСТЫЛЫҚТЫҢ АЛДЫН-АЛУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Ж.Б. Шаяхметова з.ғ.м қауымд.профессор

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті КеАҚ, Атырау қ.

К.С. Мақсот, 7М04201 Құқықтану мамандығының 1-курс магистранты

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті КеАҚ, Атырау қ.

Резюме: В данной статье изложены пути и нормативные требования по предотвращению насилия в отношении женщин, раскрывая его правовое понимание, касающееся видов насилия.

Ключевые слова: преступления, женщины, насилие, бытовое насилие

Resume: In this article, focusing on the types of violence, revealing its legal concept, ways and regulatory requirements for the Prevention of violence against women are outlined.

Key words: Criminality, woman, violence, punishment

Балаларға қатысты зорлық-зомбылық үйде, отбасыларда болған кезде аз байқалады және аз танылады. Зорлық-зомбылық әсіресе жас балаларға қатысты кеңінен таралған отбасыларда. Соңғы жылдары бұқаралық ақпарат құралдарында көшедегі балалар, бейтаныс зорлаушылар тарапынан зорлық-зомбылық қаупі жоғары деген жалған әсер пайда болды. Жағдайдың күрделілігі мәселенің нәзіктігімен байланысты, сонымен қатар балалардың ата-аналарының меншігі ретінде, басқа отбасы мүшелері сияқты бірдей қорғауға құқығы бар адамдар мен құқық субъектілері ретінде емес, қалыптасқан идеясының көрінісі болып табылады. Қазақстанда әлі күнге дейін «үйдегі» немесе «отбасындағы» зорлық-зомбылық анықтамасы, сондай-ақ ол үшін жауапкершілік заңнамалық түрде бекітілмеген. Осы тақырып бойынша пікірталастар тек әйелдерге қатысты зорлық-зомбылықты білдіреді, ал балаларға қатысты зорлық-зомбылық заң шығарушының назарынан тыс қалады.

Отбасылық-тұрмыстық қатынастар саласында жасалған зорлық-зомбылық әдетте тұрмыстық зорлық-зомбылық деп аталады. Тұрмыстық зорлық-зомбылық зорлық-зомбылықтан, кез-келген адамнан ерекшеленеді, өйткені жәбірленуші олар үшін тірек және қорғаныс болуы керек, олар туыстық немесе неке байланыстарымен байланысты, бірге тұрады, ортақ тұрғын үйі, мүлкі, өмір сүруі, материалдық жағдайы бар адамдар тарапынан зорлық-зомбылыққа ұшырайды және моральдық жағынан зорлық-зомбылық көрсеткен адамға тәуелді.

Отбасылық-тұрмыстық қатынастар саласындағы зорлық-зомбылық жылдан жылға кең ауқымға ие болып, қоғам мен жеке адамның қауіпсіздігіне қатер төндіретін проблемаға айналып келеді. Зерттеулер көрсеткендей, барлық ауыр қылмыстардың шамамен 30-40%-ы отбасында жасалады. Отбасы-тұрмыстық қатынастар негізінде қаза тапқандардың жалпы санының 40%-ға жуығы өздерін қорғай алмайтын балалар, мүгедектер, әйелдер құрайды.

Тұрмыстық зорлық-зомбылық жоғары патенттелген, бұл, ең алдымен, көптеген отбасы мүшелері белгілі бір себептермен, мысалы, жариялаудан қорқу, жағдайдың нашарлауы және т.б. сияқты жағдайларға төзуді жөн көреді.

Күнделікті өмірдегі зорлық-зомбылық мәселесі, айна сияқты, қоғамдағы қарым-қатынастардағы дисармония мен бұрмалаушылықты көрсетеді. Оның өткірлігі қоғамдағы зиянды әлеуметтік моральдық жағдайды көрсетеді.

Отбасындағы зорлық-зомбылық барлық әлеуметтік топтарға және этникалық топтарға, жас санаттарына, қалаға, ауылға әртүрлі дәрежеде тән. Бұл ерлер мен әйелдердің, ересектер мен балалардың бірлескен өмірінің алғашқы кезеңдерінде пайда болуы мүмкін және жылдар өткен сайын көрінеді.

Зорлық-зомбылықтың отбасы өміріне кеңінен енуі оның ыдырауына және отбасылық тәрбие деңгейінің төмендеуіне әкелуі мүмкін, бұл балалардың панасыздығын тудырады және кәмелетке толмағандар жасаған құқық бұзушылықтар санының өсуіне, оларды қоғамға қарсы қызметке, маскүнемдікке, нашақорлыққа, жезөкшелікпен айналысуға итермелейді. Ғылыми әдебиеттерде «тұрмыстық зорлық-зомбылық», «тұрмыстық зорлық-зомбылық» немесе «отбасылық зорлық-зомбылық» сияқты отбасылық-тұрмыстық қатынастардағы зорлық-зомбылыққа қатысты әртүрлі терминдер қолданылады. Барлық осы ұғымдар мағынасы жағынан жақын, бірақ бірдей емес.

«Тұрмыстық зорлық-зомбылық» термині екі ұғымнан тұрады: «тұрмыстық» – өмір (жалпы өмір салты, күнделікті өмір) және «зорлық-зомбылық» – біреуге физикалық күш қолдану, біреуге мәжбүрлеп әсер ету, қысым көрсету, заңсыздық.

Құқықтық әдебиеттерде «тұрмыстық зорлық-зомбылық» ұғымына көптеген анықтамалар бар. Олардың бірі «тұрмыстық зорлық-зомбылық» ұғымын дене күшін қолдану немесе отбасы мүшелеріне, бірге тұратын адамдарға немесе жақын ортадағы адамдарға мәжбүрлеу ретінде анықтайды. Анықтамадан отбасының барлық мүшелері – ерлі-зайыптылар, балалар, ата-аналар және т.б. тұрмыстық зорлық-зомбылыққа ұшырауы мүмкін.

Бұдан басқа, ғылыми айналымға тұрмыстық зорлық-зомбылықтың синонимі ретінде «тұрмыстық зорлық-зомбылық» ұғымы енгізілді, осыған байланысты үйге, отбасына, жеке тұрмысқа қатысты «үй» ұғымының түсіндірмесін қарау қажет, бұл ретте отбасы деп бірге тұратын адамдар тобы түсініледі. Тұрмыстық зорлық-зомбылық-бұл бақылау, қорқыту, қорқыныш сезімін ояту мақсатында жиіліктің жоғарылауымен қайталанатын физикалық, ауызша, рухани және экономикалық қорлау циклі. Бұл бір адам екіншісінің мінез-құлқы мен сезімдерін басқаратын немесе басқаруға тырысатын жағдай. Зорлық-зомбылықтың көрінісі өзін-өзі бағалауды қорлау, өзін-өзі төмен бағалауды ынталандыру, қорқыту, кінә, қорқыныш, дәрменсіздік және толық тәуелділік сияқты әртүрлі мінез-құлық болуы мүмкін.

Ерлердің әйелге қатысты зорлық-зомбылығы, гендерлік зорлық-зомбылық, мұндай жарықтықпен үйдегі зорлық-зомбылық жағдайында көрінеді-бұл ерлердің мифтік туа біткен агрессивтілігінің нәтижесі емес. Бұл әйелдердің ерлерге қатысты физикалық әлсіздігінен туындамайды. Зорлық – зомбылық-бұл біздің қоғамда басым болатын мәдениеттің өнімі. Әкесі жақындарын ұрып-соғатын отбасындағы тәрбие, танысу кезеңіндегі зорлық-зомбылық тәжірибесі, Әлеуметтік-мәдени кеңістіктегі өмір, онда гендерлік зорлық-зомбылық қазіргі қоғамдағы ерлер, әйелдер мен балалар үшін мінез-құлық үлгілерін құратын еркектік сипаттамалардың бірі болып көрінеді.

Жоғарыда айтылғандардың бәрі бізге тұрмыстық зорлық-зомбылықты Үйренетін мінез- құлық ретінде анықтауға құқық береді.

Оқу процесінің екі аспектісі бар: зорлаушы зорлық-зомбылықтың бақылау мен жеке тәжірибеден тиімді екенін біледі. Отбасындағы зорлық-зомбылықты теледидардан, қоғамнан үйренеді: адамдар өз мақсаттарына жету үшін зорлық-зомбылықты қолдануды үйренеді. Физикалық шабуыл немесе психологиялық қауіп-қатердің арқасында олар басқалардың қажеттіліктеріне қызмет етуге мәжбүр болатын жағдай туғызады.

Біз үшін абстракцияның жоғары деңгейіне байланысты әдетте дәстүрлі қарастырудан алшақтайтын тәжірибенің ерекшеліктері бірінші кезектегі қызығушылық тудырады. Осы

тұжырымға сүйене отырып, біз талдаудың микро-саяси деңгейіне қатысты бірқатар ережелерді ұсындық, олар (әрине, Конгрестің жоғары деңгейімен), егер қажет болса, гипотезалар ретінде түсіндірілуі мүмкін: жалпы сипаттағы ереже, осы зерттеу аясында

«еркектік» пен «әйелдік» дене-мәдени технологияларды қолдана отырып жасалған құбылыстар ретінде түсініледі. зорлық-зомбылық кең мағынада гендерлік тәсіл аясында қабылданған, қазіргі әлемдегі қысымшылықтың бір түрі. Бұдан шығатыны, біріншіден, әйелді мәдениеттің патриархалды түрі сияқты ер адам емес, екіншіден, ер адам да өз жынысына байланысты кемсітіледі. Біздің тағы бір болжамымыз-әлеуметтік институттар күшті реттеумен жауап беретін «материал» (агрессия, невротикалық реакциялар), сайып келгенде, әлеуметтік-мәдени әсерлер арқылы қалыптасады.

Әйелдерге қатысты зорлық-зомбылық зардап шеккендердің өмірінде де, қоғамның өзінде де көптеген проблемалардың пайда болуына әкеледі. Қоғамдағы гендерлік мінез-құлықты әлеуметтік реттеудің дәстүрлі әдістері бар, мысалы, қоғамда жалғыз немесе ажырасқан әйел болу «қауіпті», әйелдің өмірі жалпы қызығушылық пен бақылауға айналады, бұл іс жүзінде қоғамның моральдық және психологиялық зорлық-зомбылығы болып табылады. Кейде күйеу немесе серіктес тарапынан физикалық соққыларға және терроризмнің басқа түрлеріне қарағанда төтеп беру қиын. Әйелдер зорлық-зомбылық күйеуінен құтылып, қоғамдастықтың зорлық-зомбылық объектісіне айналғаннан гөрі, өз отбасыларында қатыгездікке жол бергенді жөн көреді. Бұл жалғыз немесе ажырасқан мәртебесі бар әйелдер үшін жағымсыздықтың себептерінің бірі.

Әйелдерге қатысты отбасындағы зорлық-зомбылық түрлері өте алуан түрлі.

Бұл болуы мүмкін:

- зорлау;
- жыныстық өлтіру;
- дене жарақатын салу.

Жоғарыда аталған зорлық-зомбылық нысандары зорлық-зомбылық құрбаны болған әйелдердің денсаулығына зиян келтіреді. Атап айтқанда, бұл:

- әртүрлі дәрежедегі дене жарақаттарын салу;
- презервативті пайдаланбай жыныстық қатынасқа мәжбүрлеу (ЖЖБИ, жоспарланбаған жүктілік және т.б. әкелуі мүмкін);
- созылмалы аурулардың өршуі;
- стресс;
- депрессия.

Жүкті әйелдерге қатысты зорлық-зомбылық жағдайында бұл әкелуі мүмкін:

- мерзімінен бұрын босану;
- анемия;
- инфекция;
- өз-өзіне қол жұмсау әрекеттері.

Медициналық проблемалардан басқа, әйелдер де психологиялық проблемаларға тап болады. Зорлық-зомбылықтың кез-келген түріне ұшыраған әйел көп жағдайда жағдайға келесідей жауап береді:

- әйел депрессияға ұшырады, ол оған болған оқиғадан ұялады;
- әйел өзіне болған оқиға үшін кінәні толығымен өз мойнына алады немесе ол зорлық-зомбылықты қалай тоқтатуға болатынын білмеді немесе білмеді деп санайды;
- әйел өзін ер адамның мінез-құлқына жауапты деп санайды.

Зорлық-зомбылықтың нәтижелері, әдетте: стресс, қоғамнан оқшаулану, өзіне-өзі қол жұмсау әрекеттері, сонымен қатар қорлау мен қорлау сезімдері пайда болады. Әйелге қасақана ауыр немесе орташа ауырлықтағы зиян келтірілген жағдайларда, тіпті, ол өлтірілген кезде, жәбірленушілер, шын мәнінде, осы қылмыстардың құрбандары ғана емес, осы қылмыстардан психологиялық жарақат алатын олардың жақындары және негізінен олардың балалары болып табылады. Қылмыс олардың анасына қарсы жасалумен қатар, оны олардың жақын туысы – әкесімен жасалады. Бұл жайт балалардың санасын ауырлататыны сөзсіз.

Кез келген құқық бұзушылықтың алдын алу бірінші кезекте қылмыстық-құқықтық шаралар қабылдауды көздейді. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінен отбасы-тұрмыстық қатынастар саласындағы құқыққа қарсы іс-әрекеттер үшін жауапкершілікті белгілейтін екі баптың – 108-бап-денсаулыққа қасақана жеңіл зиян келтіру және 109-бап - ұрып-соғу алып тасталғанын өкінішпен атап өтеміз. Осыған орай з.ғ.д. С.М.Рахметов: «Осы әрекеттерді қылмыссыздандырудан кейін отбасылық жанжалдаушылар жауапкершілік пен жазаның жеңілдегенін сезініп, отбасылық- тұрмыстық қатынастар саласында қылмыстық құқық бұзушылықтарды жиі жасады» деп жазды. Қылмыстық кодекске осы өзгерістер енгізілгеннен кейін келесі жылы отбасылық- тұрмыстық салада жасалған қылмыстық құқық бұзушылықтардың тіркелген саны екі еседен астам өсті» [1,127-134 б.].

Қазіргі уақытта денсаулыққа жеңіл зиян келтіргені үшін, сондай-ақ ұрып-соққаны үшін тиісінше ҚР ӘҚБтК-нің 73-1 және 73-2-баптарында әкімшілік жауапкершілік көзделген.

ӘҚБтК-нің 73-1-бабы денсаулыққа қасақана жеңіл зиян келтіру, құқық бұзушымен отбасылық-тұрмыстық қатынастарда тұратын адамға қатысты жасалған әрекеттер денсаулықтың қысқа мерзімге бұзылуына немесе жалпы еңбек қабілетін тұрақты түрде болмашы жоғалтуға әкеп соқса ескерту жасауға немесе он бес тәулікке дейінгі мерзімге әкімшілік қамаққа алуды көздейді.

Осы әрекетті бір жыл ішінде қайталап жасаған жағдайда жиырма тәулікке дейінгі мерзімге әкімшілік қамаққа алу көзделген.

ӘҚБтК-нің 73-2-бабы тән ауруына әкеп соққан, бірақ денсаулығына жеңіл зиян келтіруге әкеп соқпаған ұрып-соғу немесе өзге де күш қолдану әрекеттерін жасағаны үшін отбасылық- тұрмыстық қатынастарда құқық бұзушымен бірге тұрған адамға қатысты әкімшілік жауаптылық белгіленеді, ескерту жасауды немесе он тәулікке дейінгі мерзімге әкімшілік қамаққа алуды көздейді. Осы әрекетті бір жыл ішінде қайталап жасаған жағдайда, он бес тәулікке дейінгі мерзімге әкімшілік қамаққа алу көзделген.

Зорлық-зомбылыққа ұшыраған әйелдер көбінесе әлеуметтік өмірден шеттетіледі. Атап айтқанда, бұл әйелдің уақытша еңбекке жарамсыздығы болуы мүмкін. Көптеген адамдар сыналғаннан кейін балалы болғысы келмейді. Сонымен қатар, зорлық-зомбылықты бастан кешірген әйел некеге тұрмауы немесе бар нәрсені бұзбауы мүмкін. Тағы бір маңызды мәселе-отбасындағы зорлық-зомбылық жағдайында әйелдің экономи- калық тәуелділігі.

Әйелге қатысты зорлық-зомбылық қоғамдағы жағдайды тұтастай көрсетеді, өзіндік әлеуметтік индикатор болып табылады.

Негізгі әлеуметтік қарама-қайшылық-әйелдер әдетте өздерінің заңды құқықтарын білмейді және сәйкесінше зорлық-зомбылыққа қарсы тұра алмайды.

Кез-келген зорлық-зомбылықтан аман қалған балалар әлеуметтенуде қиындықтарға тап болады: олар ересектермен қарым-қатынасты бұзады, құрдастарымен тиісті қарым-қатынас дағдылары жоқ, мектепте беделге ие болу үшін жеткілікті білім мен білімге ие емес және т.б. зорлық-зомбылықтан зардап шеккен балалар көбінесе қылмыстық, қоғамға қарсы ортада кездеседі, және бұл жиі кездеседі бұл олардың алкогольге, есірткіге тәуелділігінің қалыптасуымен байланысты, олар ұрлай бастайды және басқа да қылмыстық әрекеттерді жасай бастайды. Зорлық-зомбылықтың кез-келген түрі балалар мен жасөспірімдерде жеке және мінез-құлық ерекшеліктерін қалыптастырады, бұл оларды тартымсыз және тіпті қоғам үшін қауіпті етеді.

Қоғам үшін балаларға қатысты зорлық-зомбылықтың салдары, ең алдымен, балалар мен жасөспірімдерді өлтіру немесе өз-өзіне қол жұмсау нәтижесінде адам өмірін жоғалту кезінде көрінеді, сонымен қатар бұл олардың психикалық және физикалық денсаулығының, төмен білім мен кәсіби деңгейінің, қылмыстық мінез-құлқының бұзылуына байланысты қоғамның өнімді мүшелерінің жоғалуы. Бұл физикалық және моральдық тұрғыдан сау балаларды тәрби- елеуге қабілетті әлеуетті ата-аналардың бет-әлпетіндегі шығындар.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының Президенті – Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы «Қазақстан-2050» стратегиясы: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» // www.akorda.kz.
2. Қазақстан Республикасының конституциялық құқығы: оқу құралы / Комп. А.Т. Ашчелов. – Алматы: ҚазСЛА, 2001. – 656 б.
3. «Қазақстан Республикасының Үкіметі туралы» Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 18 желтоқсандағы N2688 Конституциялық заңы // <http://adilet.zan.kz>.
4. «Қазақстан Республикасы Президентінің 2006 жылғы 1 ақпан Жарлығын іске асыру жөніндегі шаралар туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2006 жылғы 28 ақпандағы №138 қаулысы // <http://adilet.zan.kz>.
5. Зубанова С.Г. Этика: лекциялық жазбалар. – М., 1985. – 158 б.
6. Ішкі істер органдарының кәмелетке толмағандардың істері жөніндегі учаскелік полиция ин-спекторларының қызметін ұйымдастыру қағидаларын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрінің 2015 жылғы 29 желтоқсандағы №1098 бұйрығы.
7. Әкімшілік құқық бұзушылық туралы Қазақстан Республикасының Кодексі 05.06.2014 ж // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000235>

ӘОК 37.01:340.114.5

ҚҰҚЫҚТЫҚ ТӘРБИЕ МЕН ОҚЫТУДЫҢ ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТЫҢ АЛДЫН АЛУДАҒЫ РӨЛІ

Ж.Б. Шаяхметова з.ғ.к, қауымдастырылған профессор
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті КеАҚ, Атырау қ.
А.Н. Шайдоллаева 7М04201 құқықтану мамандығының магистранты
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті КеАҚ, Атырау қ.

Резюме: Для обеспечения правового воспитания и обучения осуществляется юридическое образование и принимаются нормативные правовые акты. При этом совершенствуется законодательство, принимаются меры по укреплению нравственности. Правовой порядок, правовые нормы, правовая культура, правосознание, содержание правового образования имеют большое значение в предупреждении преступности.

Ключевые слова: право, правовой порядок, правовая культура, правосознание, юридическое образование, трансформация, персонализация

Resume: To ensure legal education and training, legal education is carried out and regulatory legal acts are adopted. At the same time, legislation is being improved and measures are being taken to strengthen morality. Legal order, legal norms, legal culture, legal awareness, and the content of legal education are of great importance in crime prevention.

Key words: law, legal order, legal culture, legal consciousness, legal education, transformation, personalization

“Тәрбиесіз алынған білім – адамзаттың қас жауы” дегендей, тәрбие мен оқыту–адамды қалыптастыру процесі, жағымды мінез-құлқын дамытушы негіз болып табылады.

Ең алдымен жалпы тәрбие мен оқыту процесі педагогикадан бастау алатынын негізге ала отырып, жалпы педагогиканың категориялары ретінде оқыту мен тәрбие үрдістеріне тоқталуды жөн деп санадым.

Педагогиканың категорияларының ішінде маңызды және өте күрделі үрдіс – тәрбие үрдісі. Тәрбие үрдісінің күрделілігі оның тарихи сипатқа ие болуымен және әлеуметтік

негізделуімен айқындалады. Әрбір тарихи кезеңде оның мақсаты мен мазмұны, әдіс-тәсілдері өзгеріп отырады, осы арқылы тәрбие үрдісінің динамикалық сипаты ашылады.

Тәрбие үрдісінің күрделілігі мен көпқырлылығына байланысты педагогика ғылымында оны кең және тар мағынасында қарастырады.

Тәрбие кең әлеуметтік мағынасында – адамзаттың тарихи қалыптастырған әлеуметтік тәжірибесін мақсатты түрде ұрпақтан ұрпаққа алмастыру үрдісі ретінде қарастырылады. Бұл жерде тәрбие үрдісі мәдениет пен білімді ұрпақтан ұрпаққа трансформациялау құралы ретінде анықталған. Әрбір ұрпақтың міндеті аға ұрпақ тәжірибесін меңгере отырып оны байыту, жетілдіру және келесі ұрпаққа алмастыру болып табылады. Қоғамның әлеуметтік тәжірибесін меңгеру адамға сол қоғамға әлеуметтену, оның толыққанды мүшесі болуға мүмкіндік береді. Бірақ тәрбие үрдісі барысында адамның тек әлеуметтенуі ғана емес (қоғам талаптарына сай қалыптасуы), сонымен бірге персонализациясы да жүреді. Персонализация барысында адам өзін қоғам мүшесі ретінде әлеуметтік сапалармен қатар жеке даралығын дамытады, өзінің қайталанбастығын, ерекшелігін танытады.

Тәрбие тар мағынасында – білім алушылар бойында көзқарастар мен сенімдер, құндылықтар мен әлеуметтік қасиеттерді қалыптастыру мақсатындағы оқытушы мен білім алушының өзара әрекеттесу үрдісі. Тәрбие үрдісінің бұл анықтамасы осы үрдістің екі жақтылығы мен мақсаттылығын, нәтижеге бағыттылығын сипаттайды.

Тәрбиенің мақсаты әрдайым қоғам және бала тұлғасының қажеттіліктерін қанағаттандыруға бағытталған. Тәрбие мақсаттарының табысты жүзеге асуы осы үрдістің субъектілері болып табылатын оқытушы мен білімалушының ынтымақтастыққа негізделген бірлескен, екі жақты әрекетіне тікелей тәуелді. Тәрбиенің табыстылығы тек тәрбиеге ғана емес, бірінші кезекте, білім алушының саналы түрді өзін-өзі тәрбиелеуіне тәуелді.

Оқыту – білім алушылар бойында білім, іскерлік, дағдыны, ойлау тәсілдерін қалыптастыруға бағытталған оқытушы мен білім алушылардың мақсатты түрде өзара әрекеттесуі.

Оқыту ол таным үрдісі. Оның барысында психикалық үрдістер дамиды (қабылдау, түйсік, ес, ойлау және т.б.) және олардың көмегімен білім алушылар білім, білік, дағды, шығармашылық әрекет тәжірибесін, эмоционалдық қарым-қатынас тәжірибесін меңгереді, ерік-жігерін дамытады.

Оқыту тәрбие үрдісімен тығыз байланысқан үрдіс болғандықтан ол да мақсатты, нәтижеге бағытталған екі жақты үрдіс болып табылады. Оқытудың мақсаты – педагогикалық ойлар дамуының тарихындағы түрлі идеялар.

Неміс педагогы А.Дистервег оқыту мақсатын келесідей көрсетеді: «Оқытудың мәні сонда ол негізі ақиқаттарды меңгеру бойынша дербестікті тәрбиелеу қажет». Қасиетті Августин "Ұстаз туралы" трактатында «Ұстаз ісі өз басынан оқушы басына білімді жеткізуге емес, оның ақыл-ойын оятуға бағытталу тиіс».

Оқыту - тәрбие және дамыту үрдістерімен өзара тығыз байланысқан тұтас үрдіс болып табылады. Сондықтан, жоғарыдағы анықтамаларда көрсетілгендей ол білім алушылардың тек таным қабілеттерін дамытып, ғылыми білім мен біліктер жүйесін меңгертіп қана қоймай, оның әлеуметтік болмысы мен даралығын дамытуы қажет. Білім алушы оқыту үрдісі барысында оқытушымен және топпен бірлескен таным әрекеті арқылы әлеуметтік қарым-қатынасқа бейімделіп, өз даралығын жетілдіруге мүмкіндік алуы тиіс.

Педагогикада айқындап көрсетілген оқыту мен тәрбие процесінің бір бағыты ретінде құқықтық тәрбие мен оқытудың маңыздылығы зор.

Құқықтық тәрбие мен оқыту – құқықтық мәдениеттің негізін құрайтын элементтер. Себебі құқықтық мәдениет – білімалушының құқық туралы білімді игеруі, игерілген білімді санада тоқуы және басқа адамға түсінікті негізде жеткізе алу қабілеті.

Дегенмен құқық бұзушылықтар қоғамдық өмірде орын алуда. "Құқық бұзушылықтың алдын алу туралы" Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2008 жылғы 26 қарашадағы N 1086 Қаулысына сәйкес құқық бұзушылық - ол үшін Қазақстан Республикасының заңнамалық актілерінде жауапкершілік көзделетін, жеке тұлғаның, қоғамның, мемлекеттің мүдделеріне

зиян келтіретін адамның құқыққа қарсы, кінәлі әрекеті не болмаса әрекетсіздігі. Ал құқық бұзушылықтың алдын алу - мемлекеттік органдар, жергілікті өзін-өзі басқару органдары, барлық меншік нысанындағы ұйымдар және Қазақстан Республикасының азаматтары жүзеге асыратын, құқық бұзушылықтарды жасауға ықпал ететін себептер мен жағдайларды анықтау, зерделеу, жою арқылы құқықтық тәртіпті сақтауға және күшейтуге бағытталған құқықтық, әлеуметтік, экономикалық ұйымдастырушылық іс-шаралар және өзге де шаралар кешені болып табылады. Олай болса құқық бұзушылықтың алдын алу үшін заңды сыйлаушылық мінез-құлықты қалыптастырып, құқықтық тәртіп пен құқықтық тәрбиені білім алушының бойына сіңіртуіміз керек. Заңды сыйлаушылық мінез-құлық – заңда белгіленген мінез-құлық нормаларына сәйкес келетін, басқа адамдардың құқықтары мен заңды мүдделерін бұзбайтын адамның саналы жүріс-тұрысы болса, құқықтық тәртіп – заңдылықты сақтау, заңмен кепілдік берілген құқықтарды іске асыру және барлық жеке адамдардың, органдардың және ұйымдардың заңда белгіленген міндеттемелерді орындауынан көрініс табады. Ал құқықтық тәрбие – азаматтарда заң сыйлаушылық мінез-құлықты қалыптастыруға, құқықтық білім алуға және халықтың құқықтық мәдениетін арттыруға бағытталған білім беру, ақпараттық және ұйымдастырушылық сипаттағы шаралар кешені болып табылады.

Құқық бұзушылықтың алдын алу азаматтардың құқықтарын, бостандықтарын мен заңды мүдделерін қорғау және сақтау; заңдылық; жариялылық; құқықтар мен міндеттердің бірлігі; ізгілік; ғылыми негізділік; кешенді тәсілдер және профилактикалық ықпал ету шараларын саралау қағидаттарына негізделеді.

Сондай-ақ білім беру органдары өз құзыреті шегінде білім алушыларды тәрбиелеуге және дамытуға, олардың өзін-өзі бақылау және мәдени мінез-құлық дағдыларын меңгеруіне бағытталған білім беру бағдарламаларын іске асыруға; заң сыйлаушылық мінез-құлықты насихаттауға бағытталған оқу және тәрбие процестерінің ажырағысыздығын қамтамасыз ететін ғылыми негізделген бағдарламаларды әзірлеуге және енгізуге; жалпы білім беретін оқу орындарына себепсіз қатыспайтын кәмелетке толмағандарды анықтауға және есеп жүргізуге, олармен және олардың ата-аналарымен немесе заңды өкілдерімен жеке профилактикалық жұмыс жүргізуге; құқықтық білімді арттыруда және тереңдетуде орта және жоғары мектеп арасындағы анық өзара байланыс және сабақтастық негізінде білім алушыларды құқықтық оқытуды және тәрбиелеуді қамтамасыз етуге; білім беру ұйымдарында оқитын жастардың арасында құқық бұзушылық жасауға ықпал ететін себептер мен жағдайларды жою бойынша шаралар қабылдауға; құқық бұзушылықтың алдын алу мақсатында жастарды тәрбиелеу мәселесі бойынша үкіметтік емес ұйымдармен өзара іс-қимыл жасауға; бала құқықтарын қорғау функцияларын жүзеге асыратын ұйымдардың жұмыс істеуін қамтамасыз етуге; ішкі істер және денсаулық сақтау органдарымен бірлесіп, меншіктің барлық нысанындағы білім беру ұйымдарында оқитын жастардың арасында құқық бұзушылықтарды, нашакорлықты және алкоголизмді ескерту, анықтау және жолын кесу жөнінде мақсатты алдын алу іс-шараларын өткізуге; ішкі істер, әділет, денсаулық сақтау, балалардың құқығын қорғау органдарымен өзара іс-қимыл жасай отырып, кәмелетке толмағандардың суицидтік тәртібінің алдын алу жөніндегі шараларды қабылдауға, балалар және жасөспірімдер арасындағы өзін-өзі өлтіру және өзін-өзі өлтіруге әрекет жасау фактілерінің есебін жүргізуге; құқықтық насихаттау жүргізуді қамтамасыз ететіндігін ескере отырып, бұл тұрғыда құқық бұзушылықтардың алдын алуда құқықтық оқыту мен құқықтық тәрбиенің маңыздылығын ұғындыру үшін теориялық негізде анықтама беріп, нақты мысалдармен қарастырдым.

Құқықтық оқыту – оқытушы мен білім алушы арасындағы құқықтық білімді беруге және қабылдауға бағытталған мақсатты процесс. Яғни тұлғаның құқықтық санасында дағды мен икемділіктің қалыптасуы, сондай-ақ құқықтық тәрбиенің мазмұнын анықтайтын жаңашыл демократиялық құқықтық құндылықтарды қабылдауы, қасиеттерді сіңіруі және таңдауды сезіну үшін құқықтық ойлауының, құқықтық қызығушылығының, жалпы дүниетанымының дамуы, сана деңгейінің өсуі.

Сондықтан құқықтық білім тұлға дамуы мен азаматтық қоғамның қалыптасуындағы маңызды факторлардың бірі болып табылады. Ол сонымен бірге құқықтық әлеуметтену

үдерісіне қажетті кезеңнің бірі, өйткені субъектінің қоғамдағы заңды, сауатты мінез-құлықты тандауында маңызды орын алатын құқықтық ұстанымдары қалыптасады.

Қазіргі таңда педагогикада құқықтық білім беруге байланысты зерттеулер кездеседі. Бірнеше авторлар білім алушыларға құқықтық тәрбие беруде құқықтық білім беру мен тәрбиені біріктіре қарастырады.

Құқықтық білім беру негізінде теориялық білім мен тәжірибелік үрдісті талдау арқылы оның өзіндік маңыздылығы мен құқықтық тәрбиені бөліп көрсетеміз.

Білім алушылардың құқықтық білімі – мемлекеттік білім беру стандартында көрсетілген білім беру мен адами құндылық бағдарының қалыптасу мақсатына бағытталған құқықтық тәрбиелеу мен оқыту, өмірлік іс-әрекет саласындағы құқықтық негіздерін қарастыру, дағды, тәжірибе, әрекет тәсілдерін меңгерту.

Құқықтық тәрбие – білім алушылардың құқықтық мақсатына бағытталған тұлғаға әсер ету процесі және білім алушылардың еркін дамуы мен әлеуметтенуіне қажетті құнды бағыт пен сапа.

Құқықтық тәрбиенің негізгі компоненттері ретінде арнайы құқықтық білімі бар оқытушыны, білім алушыларды, оқу процесінің құқықтық мазмұнының, әдістері мен оқу формасын, мақсаты мен нәтижесін қарастырамыз.

Арнайы құқықтық білім бар оқытушы. Білім алушының құқықтық тәрбиесі көбінесе оқытушының құқықтық тәрбиелігі мен педагогикалық шеберлігіне де тәуелді болып келеді. Білім алушылардың құқықтық тәрбиесінің маңызын құқықтық білімі терең, әрі оны жан-жақты меңгерген педагог ғана шеше алады. Оқытушы білім алушылардан құқықтық шынайылықты, көмекті, қамқорлықты, құқықтық сақтануды меңгерген тұлғаны көреді, ол әртүрлі өмірлік жағдайларда шынайы ұстаз бола алады.

Педагог пен білім алушы арасындағы әсер ету стилі маңызды орын алады. Ол білім алушы мен оқытушының болашақта тең дәрежелі әріптес ретінде танылатын әсерлесуінің демократиялық стилі болып табылады. Олардың арасындағы айырмашылық білім алушы құқықтық кеңістіктегі мәдениетті үйренсе, ал педагог өзі үлгі болады. Оқытушы білім алушының өз әрекеттеріне талдау жасап, өз қателерін түсінуге, оны жөндеуге үйретеді.

Оқытушының құқықтық тәрбиелеуінің дұрыс іске асуы үшін оқытушы құқық негізі бойынша жаңашыл оқыту технологиясын; білім алушылардың дара психологиялық және жас ерекшеліктеріне байланысты құқықтық түсініктерінің қалыптасуы мен заңдылықтарын; нақты бағыт бойынша әсерлі формасын және бірігіп жұмыс істеу әдістерін меңгеруі тиіс. Оқытушы білім алушылармен бірге әр түрлі іс-әрекеттерде ұйымдастырушылық қабілетін, басқа оқытушылармен бірлесіп әрекет ете алуын, өскелең ұрпаққа құқықтық тәрбие беруге байланысты өз әрекеттерін реттеу және бақылау қабілеттерін таныта алуы тиіс. Сонымен қатар жаңа инновациялық технологияларды ұтымды қолдана алу қабілетін көрсетіп, үнемі өзгерістер мен толықтырулар енгізіліп отыратын құқықтық ақпараттарды жеткізе алу қабілетін шыңдауы тиіс.

Білім алушы. Білім алушылардың құқықтық тәрбиесіне әсер ету үшін оқу дағдылары мен икемділігін, біліктілігін, материалмен жұмыс істеудегі белсенділігі мен дербестігін, ұжымдағы іскерлігін, тәрбиелік және ұйымдастырушылықты қалыптастыруы қажет. Білім алушылардың жасына байланысты психофизикалық ерекшеліктерін, оның қызығушылығы мен қажеттілікке бағыттылығын, рухани ақыл-ойының дамуын ескеруіміз керек. Өскелең жас ұрпаққа құқықтық тәрбие беру мәселесінде әлеуметтік қоғамда және білім беру жүйесінде болып жатқан үдерістер, себеп-салдарлар, факторлар, шарттар ықпал етеді.

Оқу процесінің құқықтық мазмұны, әдістері мен оқу формасы, мақсаты мен нәтижесі. Білім алушыларға құқықтық тәрбие беруде оқу процесінің құқықтық мазмұнының, әдістері мен оқу формасының, мақсаты мен нәтижесінің алатын орны ерекше. Себебі білім алушылардың құқықтық нормаларды түсінудің басты мақсаты мен міндеттерінің айқын болуы; құқықтық нормаларды білім алушылардың қоғамдық өмірінде туған сәтінен бастап орын алатынын сана-сезіміне әсер ете отырып ұғындыру (мысалы: өмір сүру құқығы, тасымалдау шарты, сыйға тарту шарты және т.б.); нормативтік құқықтық актілерді бірлесіп

талдай отырып түсіндіріп, білім алушыларға жүріс-тұрыс ережесінің маңыздылығын айқындап, өз өмірлерінде қолдана алу қабілеттерін қалыптастыру басты міндет болып табылады.

Педагогтың білім алушыларды құқықтық тұрғыда теориялық біліммен қаруландырып, тәжірибелік жұмыстармен бекітіп, әртүрлі құқықтық мәні бар шараларды өткізу барысында құқық бұзушылық жасаудың теріс әрекет екендігін ұғындыруы жеткіліксіз. Өйткені А.Макаренко: “Ата-ананың тәрбиесі – бала мінезінің іргетасы” деп айтқандай, осы тұста ата-ананың үшінші жақтан бірлескен негізде жұмыла жұмыс істеуі оң әсерін берері сөзсіз. Сондықтан ата-ана, білім алушы, педагог үнемі тығыз қарым-қатынаста болуы тиіс. Себебі тек қана ата-аналармен бірге жалпы күш-жігерді біріктіру арқасында оқытушылар білім алушыларға үлкен адамдық бағыт беруі мүмкін. Сондықтан педагогтың өзі құқықтық біліммен қатар құқықтық мәдениетке ие бола алуы тиіс. Өйткені әртүрлі жас ерекшеліктегі білім алушыға, әлеуметтік жағдайына сәйкес ата-ананың өзімен тікелей жұмыс істеу, оның ішінде бірлескен біртұтас жүйе негізінде тығыз қарым-қатынасты қамтамасыз ету оңай емес.

Қорыта айтсам, адам мінезінің, ақыл-қайратының әртүрлі болуы тәрбиенің түрлі-түрлі болуынан, сондай-ақ адам баласының ұрлық істеу, өтірік айту, кісі тонау, өлтіру секілді құқық бұзушылықтарды жасауы – тәрбиенің жетіспегендігінен.

Құқық бұзушылықтың алдын алу субъектілері ретінде құқық бұзушылықтың алдын алу саласында ғылыми зерттеулерді және олардың практикалық іске асырылуын қамтамасыз ету қажет екендігін ескеріп, барлық білім беру ұйымдарында құқықтық білім беруді қамтамасыз ету үшін қосымша курс ашу қажет деп есептеймін.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы (Конституция 1995 жылы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданды) (01.01.2023 ж.күні жаңартылған)// Қазақстан Республикасы Парламентінің Жаршысы, 1996 жылғы N 4, 217-құжат (Қазақстан Республикасы Парламентінің басылымы) /1-бап

2. "Құқық бұзушылықтың алдын алу туралы" Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2008 жылғы 26 қарашадағы N 1086 Қаулысы

3. Булгакова Д.Л. Мемлекет және құқық теориясы/ Д.Л. Булгакова-Алматы: Заң әдебиеті, 2013.-95 бет

4. А.К.Игибаева, А.Т.Дюсенбаева ЖОҒАРЫ МЕКТЕП ПЕДАГОГИКАСЫ/ Игибаева А.К., Дюсенбаева А.Т. - Өскемен: ШҚМУ баспасы, 2013. – 147 б.

5. Газизова Н.С. Құқықтық білім: Қазіргі жағдайы және болашағы [электронды ресурс] /Н.С.Газизова//Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті КеАҚ - <https://bilimdinews.kz/?p=144067>

ӘОК 343.72

АЛАЯҚТЫҚ ҚЫЛМЫСЫНЫҢ ҚЫЛМЫСТЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ БЕЛГІЛЕРІ ЖӘНЕ ОНЫ САРАЛАУ ТҮРЛЕРІ

Ж.Б. Шаяхметова. з.ғ.к, қауымдастырылған профессор

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті КеАҚ, Атырау қ.

Б.Ж. Шамелев, 7М04201 Құқықтану мамандығының 1-курс магистранты

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті КеАҚ, Атырау қ.

Резюме: В данной статье сравнительно исследуются вид преступлений против собственности, современное состояние уголовного преступления мошенничества и элементы, обозначающие его состав, нормы уголовного права.

Ключевые слова: Мошенничество, кража, грабеж, наказание, имущество, собственность, преступление, ответственность.

Resume: In this article, one of the types of crimes against property, the current state of criminal offenses of fraud and the norms of criminal law with the definition of elements reflecting its composition are studied in comparison.

Key words: Fraud, theft, robbery, punishment, property, crime, liability

Ұрлау тәсілдерінің ішінде жеке адамға, қоғамға және мемлекетке келтірілген залалдың мөлшеріне байланысты Қазақстанда, бүкіл әлем сияқты, алаяқтық жетекші орын алады.

Алаяқтық тұжырымдамасы Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің (ҚР ҚК) 190-бабында қамтылған құқықтық ережелерге негізделген, ол нақты анықтама береді: алаяқтық, яғни бөтеннің мүлкін ұрлау немесе алдау немесе сенімді теріс пайдалану арқылы бөтеннің мүлкіне құқық алу.

Алаяқтықтың анықтамасы, ең алдымен, алаяқтықтың екі түрін ажыратуға мүмкіндік береді — бөтеннің мүлкін ұрлау және бөтеннің мүлкіне құқық алу; екіншіден, ол оны басқа қылмыстық әрекеттерден оқшаулау арқылы оны жасаудың нақты тәсілдерін көрсетеді. алдау немесе сенімді теріс пайдалану сияқты. Алдау ұрлау құралы ретінде жалған ақпарат беру немесе ашу міндетті болған жағдайлардың үнсіздігі болып табылады. Мысалы, №7513-22-00-1/98 (қосымша) ісіндегідей, айыпталушы жалған чектері бар сатушыларды бірнеше рет алдады. Алаяқ хабарлаған жалған ақпарат әр түрлі болуы мүмкін. Кейбір жағдайларда олар қылмыскердің жеке басына, оның құқықтары мен өкілеттіктеріне қатысты, ал басқаларында заңды фактілерге, оқиғаларға және т.б. қатысты.

Алаяқтық әдісі ретінде сенімді теріс пайдалану, әдетте, мүлікті иемдену үшін қылмыскердің арнайы өкілеттіктерін немесе оның осы мүлікті басқаратын немесе қорғайтын адаммен жеке сенімгерлік қарым-қатынасын пайдаланудан көрінеді.

Заңнама мен заң әдебиеттерінің ережелеріне сүйене отырып, осы қылмыстың негізгі жіктемелерін тізімдеуге болады:

- классикалық алаяқтық. ҚР ҚК-нің 190-бабында ерекше ауырлататын мән-жайларсыз бөтен мүлікті алаяқтық иемдену актісі деп түсінуге болады;
- білікті алаяқтық. Бұл анықтамаға ресми өкілеттіктерді пайдалана отырып немесе кәсіби қылмыстық топтың құрамында жасалған қылмыстар жатады;
- шарттық алаяқтық. Қылмыстық құқық бұзушылықтардың бұл тобы Алаяқ пен жәбірленуші арасында әртүрлі азаматтық немесе заңды мәмілелер жасасуға негізделген;
- келісілмеген алаяқтық. Бұл алаяқтықтың ең көп таралған және әр түрлі түрі. Мысал ретінде, қаскүнемнің телефонына қиындыққа тап болған жақын туысының кейпіне еніп, Интернетке түрлі ақша жинау туралы өтінішті келтіруге болады.

Айта кету керек, алаяқтықтың арнайы құрамдарын іріктеу критерийлері қылмыстар жасалатын қоғамдық қатынастар саласы, қылмыстың объектісі мен тәсілі болды.

Іс жүзінде құқық қорғау органдары жекелеген қылмыстардың белгілері алаяқтыққа белгілі бір ұқсастыққа ие болатын жағдайларды жиі кездестіреді, бұл құқық қорғау органдарына әрекеттерді саралау процесінде қиындықтар туғызады. Бұл жағдай алаяқтық пен басқа да осыған ұқсас құқық бұзушылықтар, сондай-ақ азаматтық және әкімшілік құқық бұзушылықтар арасындағы айырмашылықты талап етеді.

Қылмыстық әдебиеттерде ұрлықтың барлық түрлері әдетте формалар мен түрлерге бөлінеді. Алаяқтық басқа біреудің мүлкін ұрлаудың басқа құрамдарынан оны жасаудың нақты тәсілдерімен ерекшеленеді — алдау немесе сенімге қиянат жасау.

Ұрлық пен тонаудың ерекшелігі-мүлікті иемдену оны иесінің еркінен тыс немесе оған қарсы алу арқылы жүзеге асырылады. Алаяқтық арқылы жасалған ұрлықтың ерекшелігі-қылмыскер мүлікті иеленетін адамдардың тікелей қатысуымен иемденеді. Алаяқтық тәркілеу мүлікті иесінен кінәліге берудің сыртқы ерікті актісімен сипатталады [6, 71-бет].

Алаяқтықты қаражатты иемденуден немесе мақсатсыз пайдаланудан ажырату қиын. Алаяқтықтан айырмашылығы, ақша қаражатты иемдену және ысырап ету кезінде кінәлі

адамға ерекше өкілеттіктер беріледі — басқа біреудің мүлкіне билік етудің нақты мүмкіндігі, өйткені ол оған мүлікке билік ету, басқару, сақтау, тасымалдау, жөндеу, уақытша пайдалану және басқа да шарттық қатынастардан туындайтын заңды негіздерде берілген. т. д.

Қарастырылып отырған құқық бұзушылықтардың тағы бір ерекшелігі-құқық бұзушыға берілген өкілеттіктердің сипаты. Осылайша, алаяқтық жағдайында мүлік толық меншікке беріледі, ал иемдену немесе заңсыз иемдену жағдайында мүлік басқару, жеткізу, сақтау, сату және т. б. мақсаттар үшін беріледі.

Алаяқтық алдау немесе сенімге қиянат жасау арқылы мүліктік зиян келтіру сияқты құқық бұзушылықпен тығыз байланысты (ҚР ҚК 195-бабы). Бұл қылмыстар бір-біріне ұқсас, біріншіден, әлеуметтік қауіпті әрекетті жасау тәсілі бойынша, бірақ қылмыскердің заңсыз пайда алу механизмімен ерекшеленеді.

Егер алаяқтық, ұрлықтың кез келген басқа түрі сияқты, иесінің мүлкін алып тастауға және оның автордың немесе басқа адамдардың пайдасына заңсыз айналымына әкеп соқтырса, онда алдау немесе сенімді теріс пайдалану салдарынан материалдық залал болған жағдайда, мұндай алып қою болмайды. Бұл қылмыста иесінің қолма-қол ақшасын меншіктен алу сияқты ұрлықтың ажырамас атрибуты жоқ, яғни иесіне тиесілі немесе басқа заңды иесіне тиесілі мүліктің ақша массасын азайту жоқ. Мұндай әрекеттер жоғалған пайда түрінде зиян келтіреді.

Уақыт өте келе алаяқтықтың анықтамасы аздап өзгертілді. Атап айтқанда, "иемдену" сөзінің орнына "ұрлау"сөзі қолданыла бастады. Иемдену дегеніміз-затты алу және мүлікке құқық алу тәсілі. Ұрлық-мүлікті қылмыстық иемдену. Заң шығарушы ҚР Қылмыстық кодексіндегі алаяқтықтың қылмыстық сипатын күшейту үшін осы сөзді таңдағанын көруге болады.

Әр түрлі уақыт кезеңдерінде алаяқтық жасағаны үшін жазаның мөлшерін де қарастырыңыз. Талданып отырған кезеңде айыппұлды 100 АЕК-ден 1000 АЕК-ке дейін ұлғайтуды бірден бөліп көрсету қажет. Сонымен қатар, ҚазКСР Қылмыстық кодексінде мүлікті тәркілеу болды, ол 2014 жылғы Қылмыстық кодексте де бар, ал 1997 жылғы Қылмыстық кодексте ол болмаған. Алаяқтық үшін жазадағы жаңалықтардың бірі-ҚазКСР Қылмыстық кодексінде болмаған бостандықты шектеуді бөліп көрсету.

Сонымен қатар, уақыт өте келе алаяқтықтың біліктілігі бойынша ауырлататын жағдайлар өзгерді. Атап айтқанда, қызметтік жағдайды пайдалану түріндегі ауырлататын мән-жайлар (ҚР ҚК 1997 ж.), ақпараттық жүйені пайдаланушының сенімін алдау немесе теріс пайдалану жолымен Мемлекеттік сатып алу саласындағы алаяқтық (ҚР ҚК 2014 ж.) толықтырылды.

Алаяқтық жасағаны үшін ең жоғары жаза 15 жылдан 10 жылға дейін бас бостандығынан айырылды, бұл Қазақстан Республикасындағы қылмыстық заңнаманы ізгілендіру үрдістеріне байланысты.

Қылмыс объектісі – бұл жеке адамға қол сұғатын нәрсе, яғни құқықтық қорғау кодексінің күшіне енетін материалдық және материалдық емес құндылықтар қылмыстық қудалауға ұшырайды.

Нысан бөлінеді: ортақ объект-бұл қылмыстық заңмен қорғалатын қоғамдық қатынастар. Ол барлық қылмыстарда бір.

Алаяқтықтың жалпы объектісі-мүліктік қоғамдық қатынастар. Бірақ адам әрқашан белгілі бір нәрсеге қол сұғады-бұл тікелей объектіде көрінеді. Тікелей объект-бұл меншік, сондай-ақ басқа адамның меншік құқығы. Бұл жағдайда алаяқтық объектісін бөліп көрсету керек. Нысан тікелей объектінің бөлігі болып табылады, өйткені қылмыскер қол сұғатын нәрсе статистикалық бағалауға ие - бұл қылмыс жасаған кезде қылмыскерге тікелей әсер ететін анимацияланған немесе жансыз материалдық әлемнің объектісі. Қылмыс объектісі қылмыс объектісінен ерекшеленеді, өйткені объект объективті шындық құбылысы, ал объект субъективті шындық құбылысы болып табылады. Объект пен объектінің айырмашылығы мынада: объект әрқашан қылмыспен жойылады, ал зат материалдық және рухани игіліктер болып табылады, ол бүлінген және жойылған мүлікті қоспағанда, заңды иесінен қылмыс объектісіне бірдей нысанда өтеді.

Алаяқтықтың мәні-бұл заттар, ақша, бағалы қағаздар, шикізат, материалдар және тұтыну құны бар басқа да тауарлар, оларға қатысты қылмыспен бұзылған мүліктік қатынастар бар.

Алаяқтық тақырыбы жылжымалы және жылжымайтын мүлік болуы мүмкін. Объективті қасиеттері бойынша жылжымайтын мүліктің кейбір түрлерін, атап айтқанда, жасырын түрде (пәтер, жер учаскесі және т.б.) ұрлау мүмкін болмаған жағдайда, оларды алдау арқылы ұрлауға болады. Нарықтық қатынастардың ерекшеліктерін ескере отырып, кейбір жағдайларда жеке кәсіпорындар коммерциялық қызметті жүргізу үшін пайдаланылатын мүліктік кешендер ретінде алаяқтық объектісіне айналуы мүмкін деген қорытынды жасауға болады.

Алаяқтықтың мәні азаматтық айналымнан алынған мүлік болуы мүмкін. Бірақ, қоғамдық қауіпсіздік пен халықтың денсаулығына қауіп төндіретін айналымдағы мүлікті ұрлау кезінде (ол қару-жарақ, жарылғыш заттар, радиоактивті материалдар, есірткі, психотроптық, күшті немесе улы заттармен ұсынылуы мүмкін), онда мұндай әрекет мүліктік қылмыс ретінде емес, қоғамдық қауіпсіздікке қарсы немесе оған қарсы қылмыс ретінде сараланады Халық денсаулығы.

Алаяқтықтың объективті жағы-активтерді немесе мүлікке құқықтарды алдау немесе мүлікті өз пайдасына немесе басқа адамдарға сенімсіздікпен пайдалану арқылы заңсыз өтеусіз иемдену. заңсыздықтың белгісі алаяқтық тек заңмен тыйым салынған құрал емес (объективті заңсыздық), сонымен қатар айыпталушының осы мүлікке құқықтарының болмауы (субъективті заңсыздық). Егер оның орнына ақшалай қаражатпен, басқа мүлікпен, өз еңбегімен және т. б. баламалы өтемақы беру болса, мүлікті алып қою деп сөзсіз қарастырылады. Егер мүлікті иемдену барысында иесіне тиісті өтемақы берілсе, мұндай әрекеттерді алаяқтық ретінде қарастыруға болмайды, өйткені олар мүліктік залал келтірмейді, өйткені меншік иесінің мүлкі азаймайды.

Алаяқтықты ҚР ҚК-нің 190-бабында көрсетілген жымқыру түрі ретінде анықтаудағы маңызды элемент қылмыскердің немесе басқа адамдардың пайдасына бөтеннің мүлкін алып қою және (немесе) айналымда көрсетілуі мүмкін іс-әрекеттердің жалпыланған сипаттамасымен ұсынылған. Алаяқтыққа қатысты мағынасы бар ерекшелік ретінде біз иесі немесе өзі басқарған немесе қорғаған адам өз еркімен алдау арқылы кінәліге беретін кінәлі адамға мүлікті немесе мүлікке құқықты заңсыз беруді түсінген жөн деп санаймыз. алдау немесе сенімге қиянат жасау арқылы соңғысы жаңылыстырды. Осыған байланысты, алаяқтық мүлікке тыйым салусыз мүмкін болатындығын ескеру маңызды, өйткені мүлікті өз пайдасына немесе басқа адамдардың пайдасына манипуляциялау тыйым салынбай жүзеге асырылуы мүмкін. Алаяқтық-бұл біреудің мүлкін иемдену немесе иесінің немесе олар басқарған немесе қорғаған адамның басқа біреудің мүлкіне меншік құқығын иемденуі. Алаяқтық жағдайында, қылмыскер мүлікті иемденбейді, ал иесінің өзі оны қылмыскерге береді деген әсер пайда болғанымен, басқа біреудің мүлкін тиімді ғана емес, сонымен бірге заңды түрде алып қою да орын алады. Әйтпесе, алаяқ иесі оған "өз еркімен" берілген мүліктің бір түрін ғана иемденді және соңғысы сол мүліктің мазмұнын алды деп ойлау қисынды болар еді.

Алаяқтық жағдайында мүлік меншік иесінің немесе оның басшылығымен немесе қорғауында болған адамның иелігінен алынады. Осыған байланысты алып қою басқа біреудің мүлкін меншік иесінің немесе басқа заңды иесінің иелігінен кінәлінің нақты иелігіне беру болып табылады, нәтижесінде қылмыскер мүлікке кем дегенде бастапқы билік ете алады - оны жасырып, алып кетеді. Егер қандай да бір себептермен, кінәліге қарамастан, мүлік меншік иесінің меншігінен алынып тасталса, бұл мүлікті алып қою алаяқтық немесе ұрлықтың басқа түрі болып табылмайды. Меншік иесінің иелігіндегі мүлік ерекше қорғалатын мүлік болып қана қоймай, сонымен бірге кәсіпорын аумағында, мекеме ішінде, құрылыс алаңында немесе шаруашылық қызметтің басқа жерінде, сондай-ақ ол орналасқан кез келген жерде ешқандай шектеусіз бірлескен пайдалануда болуы керек.

Алаяқтық жағдайында мүлікті алып қою оның кінәлінің пайдасына немесе басқа адамдардың пайдасына жүгінуімен, яғни затқа нақты иелік етуді, "затқа үстемдік етуді"

белгілеуімен бірге жүреді. Мүлікті ұрлаған, мүлікті өз меншігі ретінде иеленетін, пайдаланатын және басқаратын иесі, ол өзін иесінің орнына қояды, бірақ заңды түрде ұрланғанның иесі болмайды. Меншік құқығын Қылмыстық жолмен алу мүмкін емес. Демек, алаяқтық жәбірленушінің ұрланған затқа меншік құқығын жоғалтуға әкелмейді. Бөтеннің мүлкін алып қою және (немесе) оны кінәлілер өз пайдасына айналдыруы әдетте бір мезгілде орын алады, бір іс-әрекет шеңберінде жасалады. Егер алаяқтық процесі ұзақ уақытқа созылатын болса, онда бұл құқық бұзушының пайдасына мүлікті немесе меншік құқығын түрлендірудің көрсеткіші, құқық бұзушы мүлікті немесе басқа біреудің меншігіне құқықты өз меншігі ретінде иелік ету және пайдалану мүмкіндігін заңсыз алған кезде құқық бұзушылықты тоқтату сәтін сипаттайды. Егер кінәлі адамның өз бастамасы бойынша билік етуге немесе тәркіленген мүлікті пайдалануға мүмкіндігі болмаса, яғни ол өзіне тәуелді емес себептермен қылмысты соңына дейін жеткізбесе, бұл әрекет алаяқтыққа әрекет ретінде анықталуы керек.

Алаяқтықтың құрамы маңызды ма, яғни ол қылмыстық нәтижені қажетті белгі ретінде қамтиды ма деген сұрақ бұрыннан белгілі күрделілікті білдіреді. Бұл белгілі бір дәрежеде КСРО-да алаяқтықты реттеу алаяқтықты нақты іске асырылуына қарамастан алдау немесе сенімге қиянат жасау сәтінен бастап тоқтатылды деп санауға негіз болғандығымен түсіндіріледі. Объективті тұрғыдан алғанда, кейінгі жылдары қылмыстық кодекстердегі алаяқтық құрамының заңнамалық тұжырымдамасы алаяқтықты материалдық құрамы бар қылмыс ретінде қарастыру керек деген күмән тудырмады. Алаяқтықтың материалдық құрамы қылмыскер мүлікке құқық алған жағдайда да орын алады, өйткені ол алаяқтың бұл құқықты шынымен пайдаланғанына қарамастан тоқтатылды деп танылады. Алаяқ меншік құқығын иеленуі негізінде құжаттарды алған жағдайда, алаяқ тиісті мүлікті ала алды ма, жоқ па, құқық бұзушылық аяқталды деп есептеледі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1.Рогов И.И., Балтабаев К.Ж., Коробеев А.И. Уголовное право Республики Казахстан: Особенная часть: Учебник для вузов. – Алматы: Жеты Жарғы, 2016. – 500 с.
- 2.Борзенков Г.Н. Ответственность за мошенничество (вопросы квалификации). - М., 1971. 168 с.
- 3.Культелеев Т. М. Уголовное обычное право казахов [Текст]: С момента присоединения Казахстана к России до установления советской власти / Академия наук Казахской ССР.- Алма-Ата: Издательство Академии Наук Казахской ССР, 1955.- 302 с.
- 4.Ильин И.В. Понятие мошенничества в зарубежном уголовном законодательстве // Адвокат. 2008. № 6. — С. 11-14.
- 5.Семина Л. В. Уголовно-правовые и криминологические аспекты мошенничеств, совершаемых в сфере экономической деятельности: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Ростов н/Д., 2003. С. 6.
6. Қазақстан Республикасының Конституциясы (1995 жылғы 30 тамыздағы республикалық референдумда қабылданған) (08.06.2022 ж. жағдай бойынша өзгертулер мен толықтырулармен) // https://online.zakon.kz/document/?doc_id=1005029
7. Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V Қылмыстық кодексі (27.06.2022 ж. жағдай бойынша өзгерістермен және толықтырулармен) // https://online.zakon.kz/document/?doc_id=31575252

IV СЕКЦИЯ

ҚҰҚЫҚТЫҚ ЗАҢДЫЛЫҚТАРДЫ ҚОЛДАНУДАҒЫ ЭКОНОМИКАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

UDK 341

A COMPARATIVE ANALYSIS BETWEEN TURKISH LEGAL SYTEM AND US LEGAL SYSTEM IN TERMS OF PROTECTION OF MINORITY SHAREHOLDERS IN CORPORATIONS

G.Turan, Associate Professor of Commercial Law,
Balikesir University Faculty of Law, Balikesir/TURKIYE

Түйіндеме

Миноритарлық акционерлерді қорғау туралы ережелер мемлекеттік корпорациялар үшін капитал нарықтары туралы Заңға (№ 6362) және континентальды Еуропаның құқықтық жүйесіне енгізілген Түркиядағы жабық корпорациялар үшін Түркияның коммерциялық кодексіне (№ 6102) енгізілген. Мемлекеттік корпорацияларда миноритарлық акционерлерді қорғаудың көптеген тетіктері болғанымен, миноритарлық акционерлерді қорғаудың нақты қажеттілігі жабық корпорацияларда туындайды. Өйткені акционерлер өз акцияларын сыртқа шыққысы келгенде сата алатын ашық нарық жоқ. Континентальды Еуропаның құқықтық жүйесінен айырмашылығы, АҚШ-тың сот практикасына негізделген заңнамасы миноритарлық акционерлерді қысымшылықтан қорғау тұрғысынан талданған кезде, соттар негізінен келесі түсінікке ие болды: корпорация акционерлері бір-біріне сенімгерлік міндеттер жүктейді және миноритарийлердің ақылға қонымды үміттері ақталады. миноритарийлердің талаптары акционерлердің осы жауапкершілігімен бірге сақталуы керек.

Кілттік сөздер

Жабық корпорация, ашылықтың қысымы, сенімгерлік міндеттер, ақылға қонымды үміттер

Резюме

Положения о защите миноритарных акционеров включены в Закон о рынках капитала (№ 6362) для государственных корпораций и Коммерческий кодекс Турции (№ 6102) для закрытых корпораций в Турции, который включен в правовую систему Континентальной Европы. Хотя в государственных корпорациях существует множество механизмов защиты миноритарных акционеров, фактическая потребность в защите миноритарных акционеров возникает в закрытых корпорациях. Потому что нет открытого рынка, на котором акционеры могли бы продать свои акции, когда они захотят выйти. В отличие от правовой системы Континентальной Европы, когда законодательство США, основанное на прецедентном праве, анализируется с точки зрения защиты миноритарных акционеров от притеснений, отмечается, что суды в основном пришли к следующему пониманию: акционеры корпорации несут фидуциарные обязанности друг перед другом и что разумные ожидания миноритариев оправданы. требования миноритариев должны соблюдаться в сочетании с этой ответственностью акционеров.

Ключевые слова

Закрытая корпорация, притеснение меньшинства, фидуциарные обязанности, разумные ожидания

I. An Overview of Historical Development of Turkish Law In Terms Of Protection of Minority Shareholders

As it is known, modern legal systems are divided into two parts, namely; Continental European and Anglo-American legal systems, and the Turkish Law is included in the Continental European legal system. In this respect, the provisions of the Swiss Code of Obligations and the German Stock Corporation Act are taken as basis while preparation of regulations Turkish corporations in addition to the relevant European Union Directives.

By the new Turkish Commercial Code (hereinafter cited as TCC), which came into force in 2012, important reforms have been made in Turkish corporate law and the provisions of the previous Code, which were outdated, were not able to meet the current developments, after 56 years of practice experience, have been abolished. In this regard, many new institutions and/or regulations have been introduced to the Turkish Law. To count some of them, such as, the ability of a single person to establish a corporation, selection of an independent audit firm as an auditor instead of the mandatory internal audit body, international financial reporting standards to be taken as a basis in the preparation of financial statements and reports, repealing the principle of ultra vires, electronic general assembly, authorised capital system, filing a lawsuit for termination by based on just cause, allowing the joint stock company to acquire its own shares up to a certain extent, *lex specialis* regarding the group of companies and in this context, compensation of the loss of the subsidiary, and cash withdrawal in merger, squeeze out right may be counted as some of, but not limited to, these innovations.

Shortly before the Code entered into force, some of the innovations in question, however, had been abolished due to the pressure of various interest groups claiming that they will incur high costs for the companies. Those are: *i*) easing the ban on borrowing money from a corporation by its partners, *ii*) limiting the requirement of independent audit to corporations that only have a certain size instead of all of them, and as an extension of this, subjecting this limited group to the obligation of preparing financial statements and reports in accordance with the international accounting standards, *iii*) abolishing the transaction auditor and so on. These amendments, which had been made days before the Code came into force, particularly the limitation of the scope of the audit to those that have a certain size, have been met with intense criticism and disappointment in the Scientific Commission drawing up the draft of the Code and the academic community. However, if it is of any consolation to the abovementioned situation, the scope of the amendments had not been broad enough to affect the whole of the Code, and have not abolished its feature of being a milestone with the innovations it contains. With these innovations, some existing mechanisms for public companies have been made applicable to close corporations as well.

At this point, it should be noted that very few of corporations in Turkey are public. The decision of a corporation to go public brings obligations with it, viz, to comply with the capital market legislation and corporate governance principles, firms which do not want to be subjected to those obligations (in other words do not want to lose their free movement areas) do not prefer the way of obtaining fund by public offering if the other options in finding funds do not make them too hard financially in our country. In fact, the route of applying for public offering is preferred by the companies that no longer have any other choice of finding resources but offering shares to public; perhaps are at the point of the last exit before the bridge and trying to make it, so to say.

In this sense, in the context of protection of minority shareholders, the mechanisms brought by the securities regulations (such as mandatory takeover bid, appraisal right, prohibition of illegal transfer pricing activities, periodic and instant public disclosure requirements, independent auditing, prohibition of insider trading, etc.) can solely be applicable for a few public companies. However, the number of corporations in Turkey is more than one and half hundred thousand according to declared data. As it can be seen, although all modern regulations aiming at protecting minority shareholders are included in Turkish legislation in accordance with their contemporaries, their implementations are limited to a small group, 0.34% of total corporations, which might be considered as hardly any of them.

II. A Comparative Analysis of Turkish and US Legal System In View of The Specific Matter

Under the framework of the explained issues, it is observed that after ten years of implementation experience of the new TCC, the desired point in protecting the minority shareholders against majority has not been reached, and the complaints on these issues have not disappeared at all. Leaving aside the specific mechanisms stipulated by the capital market legislation for public companies, even though the TCC, also, includes some rules and mechanisms for protection of minority shareholders (such as strengthened individual rights -for instance, the right of requesting information, being able to call general assembly to a meeting-, the special rights for one tenth shareholders, and the other ones mentioned above etc.), how should the inability to get the expected result in practice be interpreted?

The continuation of complaints in practice, in other words, the failure to achieve the anticipated development in spite of the existence of the most modern rules, demonstrates us that the problem does not derive from lack of rules, but the need for a different approach. At this point, It is worthwhile to examine how minority shareholders are protected in the American legal system, which is based on case law, and the approach of the US courts in this regard and whether it can be taken as a model.

Various academic studies have been conducted with aim to compare and to analyse the differences between common law and civil law countries in terms of the rules for protection of minority and corporate governance in their corporate law, and to examine the connection between their level of development with regard to the matter and their legal origin (It is generally accepted that the beginning of these studies was the work of La Porta *et al* in 1996). Although there are those who argue the opposite, generally in these studies, provided that the development of the legal systems of the countries is not historically isomorphic, it is concluded that the common law countries provide superior protection compared to the civil law countries and, further, the sources of this superiority are based on dispersed ownership structure, deepness of their capital markets and, accordingly easiness of selling shares on the market and, accordingly takeover market affect on managers. And Turkish corporations reflect the general characteristic of civil law countries in terms of share ownership concentration.

As mentioned above, there are many mechanisms to protect minority shareholders in public corporation, the need of protection for minority is a problem specific to close corporations indeed. Because in public corporations, there is an open market where shares can be sold at any time, and in cases where the shareholder is not satisfied with the actions of the management, he has the opportunity to exit from the partnership immediately by selling his shares. However, in close corporations there is almost no possibility for the shareholder to exit. From this perspective, it can be considered as a dilemma.

To give brief information about the typical features of close corporations, they do not display the characteristic of separation of ownership and control. In other words, the structure of share ownership is not dispersed, but rather concentrated in a few real persons or legal entities (banks or group companies). A typical feature of close corporations is the involvement of the majority in the management of the company. In other sayings, the company is managed by the controlling shareholders. The connection between partners is strong, similar to that of collective partnerships.

The fact that there is almost no exit rights for shareholders in close corporations provides a convenient environment for the majority over the minority. In the corporate law literature, the oppressive actions of majority are called squeezeout technics, i.e. to remove the minority from management, to dismiss the shareholders who are employed by the company, not to distribute dividend, to transfer company profits to those in control through high fees, incentives, related party transactions etc, to take no account of their words, to refuse their requests for information etc. Because there is no ready market where shares can be sold at any time, as in public corporations, the options for minority to avoid from this pressure by selling their shares to third parties are extremely limited. Thus, the majority may force the minority to sell their shares to themselves at a low price.

These characteristics remarkably distinguish close corporations from the public ones. From this regard, oppression of minority was seen as a problem of close corporations in US corporate law doctrine.

In the context of minority protection in corporations, when Turkish legal system and US legal system are mutually compared, two fundamental difference can be observed. The first one is the difference in the ownership structure of shares and the second one is the difference in the structure of legal systems in general. Regarding the first, corporations in the US generally demonstrate a structure with dispersed ownership and, accordingly, a separation of ownership and control (in other words, being publicly held is a common feature), whereas in continental Europe, share ownership is concentrated in the hands of certain individuals or groups and, therefore, non-public characteristic is common.

Regarding the second, the structural difference between the legal systems is that, as is known, American law is based on case-law and the courts have an extended freedom in decision-making, whereas in continental European legal system, it is essential that the courts decide according to written rules and their scope of action in decision-making is narrower within this framework.

In the US corporations, the predominance of a dispersed ownership, generally management by professionals, and the fact that almost all powers in the management of the company are in the hands of the managers (in this sense, the low effectiveness of the general assembly) are reflected in the general character of the disputes. It means that the subject of US corporate law cases are generally derivative actions against the managers rather than the annulment of a general assembly resolution. However, the opposite is the case in continental Europe and in Turkey. In other words, while liability actions against directors are rare, actions for annulment of general assembly resolutions are common. One of the reasons for such is the difference in the shareholding structure we have mentioned, the fact that the companies have the structure of family businesses, and that the majority takes the decisions desired in the general assembly and the minority takes such decisions as a subject of litigation.

III. Conclusion

A comparative analysis of Turkish and American law in terms of minority protection in corporations (close corporations in particular) reveals the two main differences mentioned above. One is the difference regarding the shareholding structure in corporations and the other is the structural difference between the two legal systems, one based on written rules and the other based on case law.

In the US law, where the disputes among shareholders are generally resolved by court decisions in terms of the features of the specific case, the problem of oppression of minority shareholders by the majority has been resolved with two fundamental approaches. The first one is that the shareholders in close corporations have fiduciary duties towards each other as in collective partnerships, that the oppression of the minority by the majority will be contrary to these responsibilities, and that the reasonable expectations of the minority should be met by the majority. In my opinion, this approach, which has been adopted and consistently applied by the US courts, can be adopted by both the law maker and the courts in Türkiye.

Related Literature

1. Bainbridge, Stephen M (2020) Corporate Law, 4th Edition, Minnesota.
2. Barak, Aharon (1971) "A Comparative Look at Protection of the Shareholders' Interest: Variations on the Derivative Suit", The International and Comparative Law Quarterly, 20(1), 22-57.
3. Baxter, Colin (1983) "The Role of the Judge in Enforcing Shareholder Rights", The Cambridge Law Journal, 42(1), 96-117.
4. Beck, Thorsten / Demircuc-Kunt Asli / Levine, Ross (2003) "Law and finance: why does legal origin matter?", Journal of Comparative Economics, 31(4), 653-675.
5. Boyle, Anthony J. (1965) "The Minority Shareholder in the Nineteenth Century: A Study in Anglo-American Legal History", The Modern Law Review, 28(3), 317-329.

8. Braendle, Udo C. (2006) "Shareholder Protection in the USA and Germany – Law and Finance Revisited", German Law Journal, 7(3), 257-278.
9. Coffee Jr, John C. (2001) "The Rise of Dispersed Ownership: The Roles of Law and the State in the Separation of Ownership and Control", Yale Law Journal, 111(1), 1-82.
10. Cools, Sofie (2005) "The Real Difference in Corporate Law between the United States and Continental Europe: Distribution of Powers", Delaware Journal of Corporate Law, 30(3), 697-766.
11. Fama, Eugene F. / Jensen, Michael C. (1983) "Separation of Ownership and Control", J.L.&Econ. 26(2), 301-326.
12. Kleinberger, Daniel S. (1990) "Why Not Good Faith? The Foibles of Fairness in the Law of Close Corporations", William Mitchell Law Review, 16, 1143-1168.
13. La Porta, Rafael / Lopez de Silanes, Florencio / Shleifer, Andrei (1996) "Law and Finance", NBER Working Paper No: 5661,
14. https://www.nber.org/system/files/working_papers/w5661/w5661.pdf
15. La Porta, Rafael / Lopez de Silanes, Florencio / Shleifer, Andrei (2008) "The Economic Consequences of Legal Origins", Journal of Economic Literature 46(2), 285-332.
16. Moll, Douglas (2006) "Minority Oppression & the Limited Liability Company: Learning (or Not) from Close Corporation History", Wake Forest Law Review, 40, 883-976.
17. O'Neal, Hodge F./Thompson, R. (2004) O'Neal and Thompson's Oppression of Minority Shareholders and LLC Members, Minnesota.
18. Pinto, Arthur R. (2014) "Protection of Close Corporation Minority Shareholders in the United States", American Journal of Comparative Law, 62, 361-385.
19. Roe, Mark J. (2006) "Legal Origins and Modern Stock Markets", Harvard Law Review, 120, 460-527.
20. Sarkar, Prabirjit (2011) "Common Law vs. Civil Law: Which System Provides More Protection to Shareholders and Creditors and Promotes Financial Development", SSRN Electronic Journal, <https://ssrn.com/abstract=1913624>.
21. Siems, Mathias (2007) "Legal Origins: Reconciling Law & Finance and Comparative Law", McGill Law Journal, 52(1), 55-81.

ӘОЖ 35.088.7

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗМЕТШІЛЕРІНІҢ ҰЙЫМДАСТЫРУШЫЛЫҚ МӘДЕНИЕТІ

Ж.Р. Абузьярова экономика ғылымдарының магистрі, аға оқытушысы
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті КеАҚ, Атырау қ.
Г. Мусалаева 4 курс студенті ББ 6В04102 - Саладағы менеджмент
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті КеАҚ, Атырау қ.

Резюме

Реформы государственной службы в Республике Казахстан последние десятилетия можно охарактеризовать, как повышенное внимание к вопросам организационного изменения и управления персоналом государственных органов. За 30 лет независимости Казахстана институтом госслужбы было пройдено ряд этапов в своем становлении и развитии, и данная работа еще продолжается, включая развитие организационной культуры государственных организаций. Государственная служба страны поставила задачу перейти от бюрократической и иерархической организационной культуры к высокоэффективной и компетентной организационной культуре, которая в первую очередь ориентирована на потребности граждан, качество предоставляемых государственных услуг, а также, на

завоевание должного статуса и имиджа государственной службы в республике и за его пределами.

Ключевые слова организационная культура, государственное управление, государственный служащий, мотивация, государственная служба

Resume

Civil service reforms in the Republic of Kazakhstan in recent decades can be characterized as increased attention to issues of organizational change and personnel management of government bodies. Over the 30 years of Kazakhstan's independence, the civil service institution has gone through a number of stages in its formation and development, and this work is still ongoing, including the development of the organizational culture of state organizations. The country's civil service has set the task of moving from a bureaucratic and hierarchical organizational culture to a highly effective and competent organizational culture, which is primarily focused on the needs of citizens, the quality of public services provided, as well as on gaining the proper status and image of the public service in the republic and beyond.

Key words organizational culture, public administration, civil servant, motivation, public service

Ұйымдастырушылық мінез-құлық мәдениеті – оны басқара білу, оның негізгі мақсаты – жүргізіліп жатқан өзгерістердің тиімділігі. Ұйымдастырушылық мінез-құлықты басқарудың тиімділігі тиісті басқару құралы, оның даму жағдайы мен деңгейін нақты бағалау болып табылады. Мемлекеттік органның ұйымдық мінез-құлқын әділ бағалау басқарудың ең оңтайлы тәсілдерін тұжырымдауға және ұйымдық мәдениетті оң және кәсіби ұйымдық мәдениетке қайта құрудың тиісті тұтқаларын анықтауға мүмкіндік берді.

Мемлекеттік қызмет институтының даму траекториясын таңдай отырып, Қазақстан тәуелсіздік жылдарында қабылданған шешімдердің дұрыстығын көрсетті. Соңғы бірнеше жылда мемлекеттік қызмет жүйесінде айтарлықтай серпіліс байқалды. Оң өзгерістер мен дамудағы қол жеткізілген табыстар Мемлекет басшысы тарапынан да, ел қоғамының да мемлекеттік қызметтің алдына кезең-кезеңімен қойылған жаңа мақсаттар мен міндеттерді жүзеге асырумен байланысты болуы мүмкін, оның мақсаты – тиімді және прогрессивті мемлекеттік аппарат.

Қазіргі уақытта республиканың мемлекеттік қызметінде кәсіби аппарат құруға бағытталған жаңа принциптер мен құндылықтарға көшу процесі жүріп жатыр. Бұл қағидаттар мен құндылықтарға мыналар жатады: заң үстемдігі, теңестіру, мемлекеттік қызмет көрсету сапасын арттыру, мемлекеттік аппараттың құзыреттілігі мен кәсібилігі және, әрине, халыққа қызмет ету. Нәтижесінде бұл мемлекеттік органдардың кәсіби қызметінің өзегі болып табылатын мемлекеттік қызметтің ұйымдастырушылық мәдениетін реформалауға әкеледі. Ұйымдастыру мәдениеті мемлекеттік қызметтің ашық болуына, тұтынушыға бағытталған мемлекеттік қызмет көрсетуге және қоғам мүддесіне қызмет етуге ықпал етуі тиіс.

Алғаш рет 1997 жылы «Қазақстан-2030» Стратегиясында кәсіби мемлекеттік аппаратты қалыптастыру идеясы айтылды, оның мақсаты мен міндеті халық пен мемлекетке қызмет ету болды. Кәсіби мемлекеттік аппарат құру басты бағытқа айналып, еліміздің одан кейінгі стратегиялық және бағдарламалық құжаттарына, мысалы, мемлекеттік қызметтің жаңа моделінің тұжырымдамасына, «100 нақты қадам» Ұлт жоспарына және т.б. Осы құжаттардың негізінде еліміздегі мемлекеттік қызметті реформалау бойынша міндеттер мен шаралар кешені қалыптасты. Қазақстанның мемлекеттік қызметі мәдениет институты болып саналады, ол: құқық және заңнама, ұйымның саяси қызметі және инновацияны дамыту, экономикалық күш пен табыс, мемлекеттік қызметшілердің өмірінің әлеуметтік-психологиялық ортасы.

Лауазымды тұлғалар арасында басқару мәдениеті мен көшбасшылықты қалыптастыру, «А» корпусы институтын жаңғырту, персоналды басқару қызметтерінің кәсібилігі, реформалар мен кадрларды даярлау жүйесінің жүргізушісі ретінде әрекет ету, мемлекеттік қызметтің жаңа принциптері мен құндылықтарын беру, осының барлығы Қазақстан

Республикасының мемлекеттік қызметін трансформациялаудың перспективалық бағыты болып табылады.

Мемлекет мемлекеттік қызметті реформалау шеңберінде нақты қадамдар мен шараларды жүзеге асыра отырып, мемлекеттік қызметке де, оның құндылықтарына да жаңа көзқарасты кезең-кезеңімен қалыптастырып, мемлекеттік қызмет органдарының ұйымдастырушылық мәдениетінің дамуына оң әсер етті.

Мемлекеттік қызметтің ұйымдық мәдениетінде болып жатқан барлық өзгерістерді айта отырып, мемлекеттік органдардың қызметіндегі кереғарлықтарға да назар аудару керек. Соңғы онжылдықтарда мемлекеттік органдардың тиімді жұмыс істеуі үшін заманауи ақпараттық технологиялардың арнайы өнімдерін әзірлеуге қатысты маңызды технологиялық серпілістерді атап өтуге болады, мемлекеттік қызметкерлер қызметінің сапасын арттыруға көмектеседі. Мемлекеттік органдар үшін байланыс орталықтары мен сенім телефондары құрылды, мемлекеттік органдардың веб-сайттарында азаматтар өздерін қызықтыратын сұрақтары, кеңестері және мемлекеттік қызметтері бойынша оларға хабарласу мүмкіндігіне ие. Бірақ бұл ретте іске асырылып жатқан мемлекеттік органдардың электрондық құжат айналымы бағдарламалары – «Е-Қызмет», «Е-gov» порталдары, бірыңғай мемлекеттік сатып алу порталы мемлекеттік органдардың қызметкерлерін еркін деп сеніммен айтуға әлі мүмкіндік бермейді. осы өнімдер мен бағдарламаларды пайдаланушылар.

Сонымен қатар, бүгінде көптеген мемлекеттік қызмет көрсету ұйымдарында қағаз және электронды түрде құжаттарды келісу және қол қою бойынша қосарланған жұмыстарды байқаймыз. Еңбек қызметінде уақыт ресурстарының тиімді пайдаланылмай отырғанын атап өткен жөн, бұл азаматтардың электронды қолтаңбаға сенімінің төмендігін, кеңсе мен құжат айналымы жүйесінде әзірленген ақпараттық бағдарламалардың мүмкіндіктерін нашар түсінуін көрсетеді.

Қазақстан Республикасы Мемлекеттік қызмет істері агенттігінің мәліметінше, «Рухани жаңғыру» бағдарламасы аясында бірқатар мемлекеттік органдар кадрлардың ақпараттық технологияларды меңгеру деңгейін арттыру, сапалы талдау жасау, уақытты үнемдеу, ішкі және сыртқы байланыс деңгейін арттыру. Берілген ресурстардың мүмкіндіктерін дұрыс пайдалана алмау және еңбек іс-әрекетінде қолайлылық уақытты тиімді пайдалануға, жұмыс тәртібін жеңілдетуге, кәсіби ұйымдық мәдениетті дамытуға елеулі кедергілер болып табылады. Ал, осыған орай, қоғамның, оның ішінде шенеуніктердің ой-өрісін, санасын өзгерту үшін күнделікті әрі тынымсыз жұмыстарды атқару қажет.

Басқару мәдениетін арттыру шеңберінде мемлекеттік қызметте ұйымдастырушылық мәдениетті дамытуды басқаруда елеулі қадамдар жасалды. Сыбайлас жемқорлықтың алдын алу, технологиялық инновацияларды енгізу, конкурстық процедураларды жетілдіру, мансаптық жоспарлау, оқыту шараларымен қатар басқару мәдениетін өзгерту, демек, мемлекеттік қызметшілердің санасын өзгерту бойынша шаралар қабылдануда. Осылайша, «А» және «Б» корпустары лауазымды тұлғаларының қызметін стратегиялық және атқарушы деңгейлерге сәйкестендіру аталған санаттар өкілдерінің ойлауы мен мінез-құлқына әсер ететіні сөзсіз. Бірқатар қазақстандық компанияларда жобалық менеджментті квазимемлекеттік секторға енгізу арқылы оң нәтижелерге баға беруге болады, бұл басқару мәдениетін өзгерту мақсатында оны мемлекеттік органдарда енгізу мүмкіндігін көрсетеді.

Қазақстан Республикасы Конституциясының 1-бабына сәйкес республика – демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет, оның ең қымбат құндылығы – адам, оның өмірі, құқығы мен бостандығы. Демек, еліміздің барлық заңнамасы демократиялық бостандықтар мен адам құқықтарын құрметтеуге негізделген. Мемлекеттік қызметші өзінің лауазымдық өкілеттіктерін жүзеге асыру шеңберінде мемлекеттің міндеттері мен функцияларын орындауға міндетті. Осылайша, мемлекеттік қызметшінің мәртебесі мен имиджі қоғамда жоғары орынға ие болуы керек.

Мемлекеттік қызметшілер мемлекет өкілі ретінде өз қызметінде жоғары адамгершілік құндылықтарды басшылыққа алуы тиіс. Әлеуметтік позитивті технологиялар мемлекеттік қызметшілердің жеке құрамының сыртқы келбеті, іскерлік қарым-қатынас деңгейі, құрметті

әдептілік, бүкіл мемлекеттік органның жалпы бейнесі және оның стратегиясы арқылы көрінетін мемлекеттің оң имиджі үшін маңызды. Сонымен қатар, соңғы кездері мемлекеттік қызметшілерге қойылатын талаптар артып келеді, бұл жоғары адамгершілікті, кәсіби шенеунік бейнесін қалыптастыруды көздейді. Талаптардың артуы белгілі бір дәрежеде Қазақстанның мемлекеттік қызмет жүйесінде кейде орын алатын сыбайлас жемқорлық дауларымен байланысты болып, халық қызметшілерінің беделіне көлеңке түсіреді. Десек те, мемлекеттік қызметшілердің басым бөлігі мемлекет пен қоғам алдындағы борышын адал атқаратын патриоттар.

Елдегі мемлекеттік қызметті сынайтындар мен мақтайтындар болып бөлініп, қоғамдық бақылаудан да, БАҚ-тан да мемлекеттік қызметшілердің моральдық мінез-құлық мәселелерін күшейту тақырыбына айналды.

Мемлекеттік қызметшілердің этикалық мінез-құлқы мен имиджі мемлекеттік органдарда да ерекше бақылауда, олар бүгінгі күні әлеуметтік желілердегі шенеуніктердің жеке парақшаларын бақылауға мәжбүр, жеке бас бостандығына қол сұғады, сол арқылы мемлекеттік қызметшілердің этикалық мінез-құлық мәселелерін ушықтырады.

Сонымен қатар, сыбайлас жемқорлық пен этикалық мінез-құлықты, олардың мемлекеттік қызмет құндылықтарын дамыту және тәрбиелеу жөніндегі жұмысы әлсіз болғанына қарамастан, ажырата білу қажет.

Мемлекеттік аппаратты кәсібилендіру, мемлекеттік қызметтің сапасын арттыру, қоғамдық бақылау, ашықтық пен жариялылық қағидаттары бойынша қабылданып жатқан шаралар – осының барлығы белгілі бір нәтижелерге әкеліп, сонымен бірге үйлестіруші органның, тәртіптік комиссиялардың қызметінде қиындықтар туғызуда. Мәселен, Қазақстан Республикасының Мемлекеттік қызмет істері агенттігі соңғы жылдары мемлекеттік қызметшілердің әдеп бұзушылықтары бойынша белсенді жұмыс жүргізуде. Жұмыстың айтарлықтай көлемін азаматтардың өтініштері, бұқаралық ақпарат құралдарындағы жарияланымдар, әдепсіз мінез-құлық фактілері немесе мемлекеттік қызмет институтының беделін түсіретін фактілер туралы блогтар құрайды. Бірақ бұл ретте тәртіптік комиссия мемлекеттік қызметшіге қолдануға ұсынылатын жаза түрін анықтаумен ғана шектеліп, нәтижесінде құқық бұзушылық жасауға ықпал ететін себеп пен жағдайлар зерттелмеген күйінде қалып отыр.

Тәртіптік комиссия жұмысының мәні – бұзушылықтың себептерін іздеу емес, тек зардаптармен күресу. Заңға сәйкес өңдеудің тиісті процедуралары мен мерзімдерін сақтауды талап ететін жүйелі өтініш хаттар қызметкерлерді жұмыстан артып, бұл процедураны бюрократизациялайды, мәселенің этикалық жағын тиісті назардан тыс қалдырады. Кадр сапасы мен мемлекеттік қызметтің имиджіне қатысты мәселелер бүгінгі күні азаматтар мен мемлекеттік қызмет қатарындағы идеология мен мемлекеттік қызмет құндылықтарын насихаттаудың әлсіздігінде жатыр, бұл қоғамда және отбасында идеологиялық тәрбиенің төмендігін көрсетеді. Осыған байланысты құқықтық салада ұзақ мерзімді перспективаға Қазақстанның мемлекеттік қызметінің ұйымдық мәдениетін басқаруға және дамытуға ықпал ететін этикалық мінез-құлық пен бақылаудың негіздерін бекітудің өзекті қажеттілігі туындайды.

Институционалдық даму және нормативтік қолдаудың жаңа тәсілдерін қолдану құқықтық мемлекет өмірінің алғы шарттары болып табылады.

Өкінішке орай, бүгінгі күні Әдеп кодексінде мемлекеттік қызметтегі абыройлы қызмет үшін бағдар болатын құндылықтардың нақты анықтамасы жоқ.

Мемлекеттік қызметтің мәні іс жүзінде өткінші айтылып, түрлі мақалаларда, баяндамаларда, жоспарларда айтылған. Саясатта, нормативтік құжаттарда, есеп беру құжаттамасында «мемлекеттік қызметтің құндылығы» түсінігі ғана айтылады. Сонымен қатар, аталған құжаттардың ешқайсысында да осы ұғымның нақты түсіндірмесі жоқ, сондай-ақ Қазақстанның мемлекеттік қызметінің негізінде жатқан құндылықтардың нақты жиынтығы белгіленбеген. Сондай-ақ «тұтастық», «этика» сияқты маңызды терминдердің нақты анықтамасы жоқ, бірқатар ұғымдардың мағыналық шекаралары бұлыңғыр, соның салдарынан

қате түсініктер мен әртүрлі түсіндірулер мүмкін. Қазақстан Республикасы мемлекеттік қызметшілерінің Әдеп кодексі мінез-құлықтың этикалық нормаларын сақтауға қатысты сұрақтарға тиісті деңгейде жауап бермейді. Онда тек «мемлекеттік қызметшілер іскерлік этикет пен қызметтік мінез-құлық ережелерін сақтауға» (14-тармақтың 5-тармағы), «жұмыстан тыс уақытта олар жалпы қабылданған моральдық-этикалық нормаларды сақтауға міндетті» (1-тармақ, 7-тармақ) көрсетілген, жеке тармақтар (3, 4 және 5) мемлекеттік қызметшінің өміріндегі күтілетін мінез-құлықты сипаттайды. Осыған байланысты қазіргі заманғы кәсіби шенеуніктің этикалық мінез-құлықын құру қажет құндылықтар жиынтығын анықтау мәселесі өзекті болып табылады.

Стандартты этикалық және моральдық мінез-құлық идеясын қалыптастыратын жетіспейтін стандарттар мен нормалар мәселені қиындатады, осылайша мемлекеттік қызметшілер рұқсат етілген және тыйым салынған шекараларды анықтауы керек.

Шетелде құндылықтар тізбесі мемлекеттік қызмет туралы актілерде, мемлекеттік қызметшілердің әдеп және мінез-құлық кодексінде жазылған. Осы құндылықтарға сәйкес мемлекеттік органдардың стратегиялық жоспары құрылып, кадрлардан талап етілетін құзыреттер жиынтығы және лауазымды тұлғаларды әртүрлі деңгейдегі лауазымдар үшін мемлекеттік қызмет құндылықтарына оқыту бағдарламасы әзірленуде.

Шетелдік тәжірибеге сүйене отырып, біздің еліміздегі мемлекеттік қызмет мемлекеттік қызметтің негізгі құндылықтарының жиынтығын заңнамалық деңгейде бекітуі қажет. Этикалық мінез-құлық пен бақылау мемлекеттік қызметтің қолайлы имиджін қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Кәсіби мәдениет пен этикалық мінез-құлықты танымал ету Қазақстандағы мемлекеттік қызметшілердің санасын жаңғыртуға ықпал ететіні сөзсіз.

Өкінішке орай, қолданыстағы Қазақстан Республикасы мемлекеттік қызметшілерінің Әдеп кодексінде қамтылған нормалар олардың жалпы сипатына байланысты мүдделі тұлғаларға өзінше түсіндіруге мүмкіндік береді және нәтижесінде көптеген сұрақтар туындайды. Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару академиясы 2018 жылы басып шығарған «Мемлекеттік қызметшілердің этикасы мен мінез-құлық стандарттары» атты нұсқаулық қызметкерлердің кәсіби мәдениетін көтеруде тамаша көмекші болып табылады, өйткені оны іске асыру және мемлекеттік қызметкерлер арасында этика мәселелері бойынша қалталық нұсқаулық ретінде пайдалану оңай.

Бұл нұсқаулық Әдеп кодексіне енгізілген нормалардың кейбір нәзік тұстарын түсіндіру кезінде айтарлықтай сұранысқа ие және осыған байланысты мемлекеттік қызметшілер кодексіне ескертулер түріндегі барынша егжей-тегжейлі құжат әзірлеу қажеттілігі туындады. Мұндай құжатқа мемлекеттік қызмет құндылықтарының жиынтығын, Қазақстанның мемлекеттік қызмет тәжірибесінен алынған жағдайларды, мемлекеттік қызметтерді көрсету кезінде туындайтын дауларды және даулы мәселелерді шешу мысалдарын қосу қажет.

Қазақстандағы заңнаманы түсіндіру үшін сот тәжірибесіне сүйену ертерек болуы мүмкін, бірақ әртүрлі құқықтық құжаттар арасындағы қайшылықтарды шешудегі кейс зерттеулерінің пайдалылығын елемеге болмайды.

Осылайша, отандық нормативтік құжаттарды, бағдарламаларды шолу, дамушы және дамыған елдердің халықаралық тәжірибесін талдау Қазақстанның мемлекеттік қызметінің тұжырымдамалары мен құндылықтарының жиынтығын заңнамалық тұрғыдан бекіту қажеттілігін көрсетеді, атап айтқанда: «Азаматтық қызмет көрсету құндылықтары»; мемлекеттік қызмет көрсету құндылықтарының жинағын бекітеді; мемлекеттік қызметшілердің қызметін реттейтін бірқатар нормативтік құжаттарға өзгерістер мен толықтырулар енгізу; тәртіптік комиссиялардың, әдеп жөніндегі уәкілдің жұмысын күшейту және кәсіби мәдениет пен әдептілік тәртібін насихаттау бойынша қосымша шаралар қабылдау.

Бүгінгі таңда әкімшілік рәсімдерді жүзеге асыруға, оның ішінде мемлекеттік органдардың ведомствоішілік қызметін ұйымдастыруға байланысты қоғамдық қатынастарды реттеуге бағытталған жаңа Әкімшілік іс жүргізу кодексінің жобасы әзірленуде. Сондай-ақ, мемлекеттік қызметшілердің күтілетін мінез-құлық мен қаралатын мәселелерге түсінік беретін теріс қылық пен бұзушылықтардың классификаторы әзірленуде. Бұл жіктеуіш Этикалық

кодекстің ажырамас бөлігі болуы керек, өйткені жасалған әрекеттің ауырлығын анықтауға, оны, мысалы, этикалық сипаттағы құқық бұзушылық түріне немесе мемлекеттік қызметтің беделін түсіретін құқық бұзушылық түріне жатқызуға көмектесе алады. Құқық бұзушылық классификаторының орталық бағыты бұзушылықтардың алдын алу болуы тиіс.

Өздеріңіз білетіндей, әдеп жөніндегі уәкіл лауазымы 2017 жылы енгізілген. Бұған дейін әдеп жөніндегі уәкілдің қызметі шенеуніктің негізгі қызметімен ұштасатын. Дегенмен, мұндай жұмыс ұсынымдық сипатта болды және мемлекеттік қызметшілердің теріс қылықтары немесе жоғарылауы туралы шешім қабылдауда салмақты болмады. Сонымен қатар, аталған лауазымды: мемлекеттік орган мен Қазақстан Республикасы Мемлекеттік қызмет істері агенттігінің басшылығына екі жақты бағыну тәжірибесі орын алды, бұл мәселелерді қарау кезінде субъективті қатынасқа әкелді.

Әдеп жөніндегі уәкіл туралы ережеде оны қызметке тағайындау және қызметінен босату тәртібі түсіндірілмеген. Осыған байланысты, мемлекеттік қызмет саласындағы уәкілетті органның кандидатты тиісті мемлекеттік органның әдеп жөніндегі уәкілі лауазымына тағайындауға келісу өкілеттігін бекіту қажет деп санаймын.

Ұсынылған ұсынымдар негізінде мемлекеттік қызметтің ұйымдық мәдениетін одан әрі дамыту және басқару үшін, атап айтқанда, этикалық мінез-құлық және бақылау мәселелері бойынша, мемлекеттік қызметшінің имиджін жақсарту үшін берік құқықтық негіз жасауға болады.

Қазіргі заманғы шындық пен Қазақстан алдында тұрған міндеттер ауқымы мемлекеттік басқару мен мемлекеттік аппаратты реформалаудың сапалы жаңа тәсілдерін талап етеді. Дәл осы дұрыс құрылымдалған мемлекеттік саясат оның барлық салаларындағы мемлекет қызметін трансформациялау құралына айнала алады. Кәсіби мемлекеттік аппаратты ұйымдастыру және жетілдіру еліміздің тұрақтылығы мен кезең-кезеңімен дамуының, жаһандық сын-қатерлерге жауап берудің маңызды факторларының бірі болып табылады..

Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызметі қоғам өмірінде іргелі рөл атқарады, қоғамның жұмыс істеуін қамтамасыз етеді және қоғамдық мүдделерді ең жақсы және тиімді түрде қанағаттандырады. Мемлекеттік қызмет – бұл ең алдымен қоғам мүддесіне адалдықтың көрінісі, Қазақстан халқының бірлігі мен еліміздегі ұлтаралық келісімді нығайтуға, Қазақстанның мемлекеттік және басқа тілдерін, салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарын құрметтеуге ықпал етеді.

Мемлекеттік қызметшілер өз қызметінде мемлекеттік саясатты ұстануға және оны дәйекті түрде жүзеге асыруға, халықтың мемлекеттік қызметке, мемлекетке және оның институттарына сенімін сақтауға және нығайтуға ұмтылуы тиіс.

Жұртшылық мемлекеттік қызметкерлерден өз міндеттері мен міндеттерін заңға сәйкес сауатты және тиімді және адалдықпен орындауын күтеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасы мемлекеттік қызметшілерінің әдеп кодексі. Қазақстан Республикасы Президентінің 2015 жылғы 29 желтоқсандағы No 153 Жарлығы.
2. Жаркешова А.С. Қалыптасқан ұйымдық мәдениеттің нәтижесінде мемлекеттік қызметтің дамуы // Сб. Өнер. халықаралық Конф.: «Ғылыми зерттеулерді капиталдандыру: жетістік пен нәтиже құралдары». – Алматы Менеджмент Университеті, 2017 ж.
3. Капогузов Е.А., Сүлейменова Г.Қ. Қазақстан Республикасындағы стратегиялық басқару және ұйымдық даму контекстінде мемлекеттік органдар қызметінің тиімділігін бағалау // *Ars Administrandi (The Art of Management)*. – 2019 ж
4. Жақыпова Ф.Н., Ахметов А.А., Давлетбаева Ж.Ж., Жаров Е.Қ. Мемлекеттік қызметшілердің этикасы мен мінез-құлық стандарттары: нұсқаулық. – Астана: Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару академиясы, 2017 ж.

ҰЛТТЫҚ КОД ПЕН МНЕМОНИКАНЫҢ ЭТНОЭЛЕМЕНТТЕРІНЕ НЕГІЗДЕЛГЕН БУХГАЛТЕРЛІК ЕСЕПТІ ОҚЫТУДЫҢ ӘДІСТЕРІН ЖЕТІЛДІРУ ЖОЛДАРЫ

А.С. Ахметова PhD, Э.М. Адиева э.ғ.к., К.М. Утепкалиева э.ғ.к., С.Б.Альдешова
магистр, А.Ж. Канатова магистр, Ғ.Ғиладенова студент
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ.

Резюме

Изучение методов обучения, используемых на курсах бухгалтерского учета в Казахстане и за рубежом, а также разработка нового метода обучения бухгалтерскому учету, основанного на национальных традициях Казахстана, рассматривается в статье. На примере счета бухгалтерского учета, основанного на этнических особенностях казахского народа, а именно на структуре юрты (древнего жилища казахов), говорится об использовании движения на счетах бухгалтерского учета в обучении бухгалтерскому учету, сравнивая его с родственными отношениями в жизни казахского народа.

Ключевые слова: Бухгалтерский учет, национальная традиция, мнемоника, бухгалтерские программы, методология бухгалтерского учета

Annotation. The study of teaching methods used in accounting courses in Kazakhstan and abroad, as well as the development of a new method of teaching accounting based on the national traditions of Kazakhstan, is considered in the article. Using the example of an accounting account based on the ethnic characteristics of the Kazakh people, namely the structure of the yurt (the ancient dwelling of the Kazakhs), it is said about the use of movement on accounting accounts in teaching accounting, comparing it with kinship relations in the life of the Kazakh people.

Keywords: Accounting, national tradition, mnemonics, accounting programs, accounting methodology

Оқыту әдісі бірнеше қабілеттердің дамуына әсер етуі мүмкін, мысалы: ынтымақтастық, көшбасшылық, жауапкершілік, өзіне деген сенімділік, тәуелсіздік, шешім қабылдау қабілеті және қарым-қатынас дағдылары.

Біз оқыту әдістерін таңдау, әзірлеу және қолдану әр орта үшін мәдениет, менталитет және ел тарихы сияқты ерекшеліктерге байланысты әр түрлі деп санаймыз. Бұл әдістерді әр жеке ортада қолдануға болады, егер олар жергілікті сипаттамаларға бейімделсе.

Құрылымдық сауалнамаға негізделген сұрау әдісін пайдалана отырып, Қазақстанда және шетелде бухгалтерлік есеп курстарында қолданылатын оқыту әдістерін зерделеу, сондай-ақ Қазақстанның ұлттық дәстүрлеріне негізделген бухгалтерлік есепті оқытудың жаңа әдісін әзірлеу мақсатымыз болып табылады.

Мақсатты іске асыру үшін біз келесі міндеттерді қойдық:

- бухгалтерлік есепті оқытудың қолда бар әдістері мен әдістемелерін зерделеу;
- білім беру мекемелері мен компаниялар жүзеге асыратын оқыту бағдарламаларын зерделеу;
- бухгалтерлік есепті оқытудың жаңа әдістемесін әзірлеу және ұсыну.

Бұл мақалада қазақтың ұлттық дәстүрлеріне негізделген бухгалтерлік есепті оқытудың жаңа әдісін жасауға талпыныс жасалатын болады. Біз бұл әдісті шартты түрде «этно-бухгалтерлік есеп» деп атаймыз.

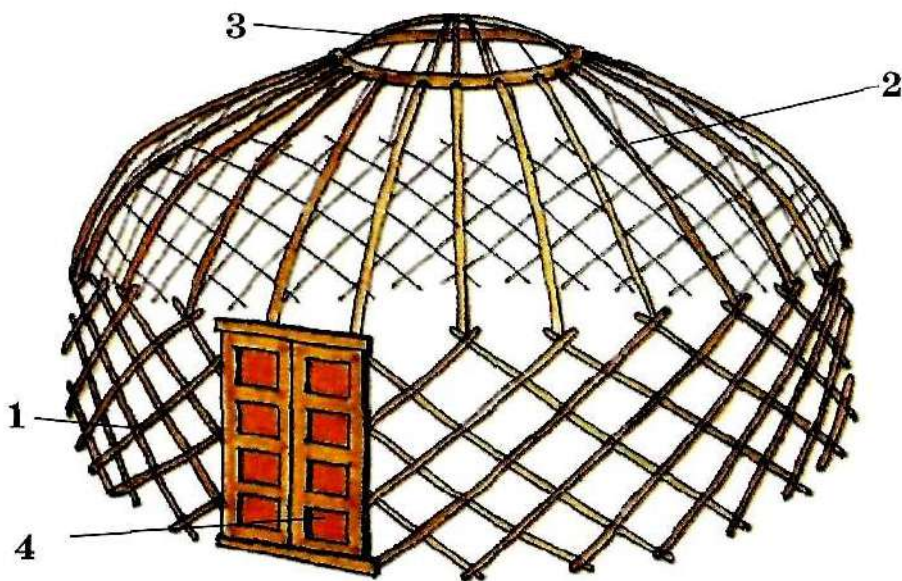
Елбасы Н.Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламалық мақаласындағы ұлттық дәстүрлер мен әдет – ғұрыптарды, тіл мен музыканы, әдебиет пен үйлену салттарын сақтау туралы, бір сөзбен айтқанда, бізбен мәңгі бірге болуға тиісті ұлттық рухты сақтау туралы; жаңа типті жаңғыртудың бірінші шарты – өз мәдениетін сақтау, өзінің

ұлттық коды; үздік дәстүрлерді жаңғырту жетістігінің алғышарты, маңызды шарты ретінде қалай жасау керектігі туралы біз бухгалтерлік есепті оқытудың әзірленген әдістемесі осы жобаны іске асырудың табысты үлгісі болып табылады деп есептейміз.

Бухгалтерлік есепті оқытудың жаңа әдістемесін қолдануды ұсынамыз. Егер «5СИС» әдістемесінде авторлар 7 актив пен 7 пассивтің 41 шотын пайдаланса, онда біз ұсынатын Әдістемеде ұлттық код та пайдаланылады. Бірақ, бұл әдістеме киелі сандармен емес, қазақтардың ұлттық тұрғын үйі – киіз үймен байланысты.

Киіз үйді біз құрылатын жаңа кәсіпорын ретінде ұсынамыз.

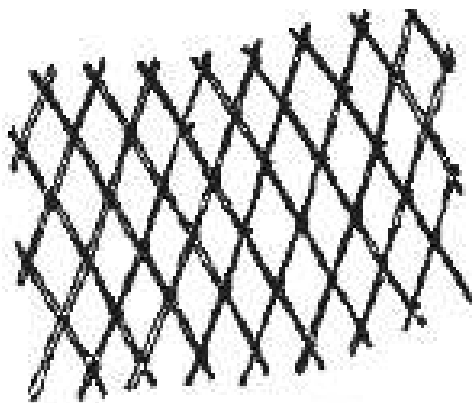
Осы Әдістemenің неғұрлым толық түсінігі үшін киіз үйдің құрылымын түсінеміз. Қазақ киіз үйі үш ағаш элементтен тұрады: қабырғаларды құрайтын «кереге» торлары; күмбезді құрайтын «уық» тіректері, киіз үйдің төбесі, төбе терезесі, сондай – ақ «есік» (1-сурет).

Сурет 1 – Киіз үй құрылысы (1.Кереге, 2.Уық, 3.Шанырақ, 4.Есік)

Ескерту – автормен құрастырылды

Кереге-киіз үйдің жылжымалы торлы негізі (2-сурет). Киіз үйдің керегесі бірнеше жеке секциядан тұрады – қанат («Қанат»). Қанат құрайтын тіректерде диагональды ось бойынша қиылысу орындарында бекіту бауларына арналған тесіктер жасалды. Кәдімгі киіз үй 6 қанаттан (алты қанатты киіз үй) тұрады, ал бай адамдар 8,10,12,14,16,18 және тіпті 30 буыннан тұратын үлкен киіз үйлерді орнатады.

Сурет 2 – Кереге буындары
Ескерту – Автормен құрастырылды

Егер киіз үйдің негізі – кереге болса, кәсіпорынның бухгалтерлік есебінің негізі-бухгалтерлік баланс. Киіз үй үлгісінде біз кейіннен бухгалтерлік балансты дұрыс жасау үшін жаңа шағын ЖШС пайдаланатын шоттар тізімін жасағымыз келеді. Мысал үшін 5 буыннан тұратын киіз үйді пайдаланамыз.

Киіз үйді құрастыру процесі «кереге» буындары бекітілетін есік жақтауынан басталып, шеңберді біртіндеп жабатындықтан, біз бірінші кезекте өз буынымызды атауымыз керек. Керегенің әрбір буыны бухгалтерлік теңгерім бөлімдерінің бірі болып табылады (3 сурет).

1-ші буын	• Қысқа мерзімді активтер
2-ші буын	• Ұзақ мерзімді активтер
3-ші буын	• Қысқа мерзімді міндеттемелер
4-ші буын	• Ұзақ мерзімді міндеттемелер
5-ші буын	• Капитал

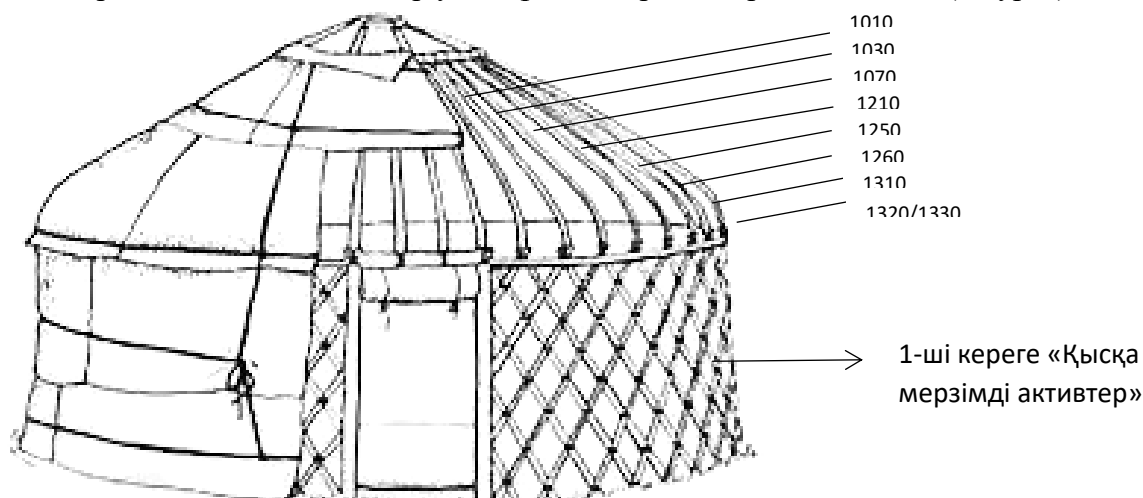
Сурет 3 – Бухгалтерлік баланстың құрамдас бөліктерін «кереге» киіз үйінің буындары бойынша бөлу

Ескерту – автормен құрастырылды

Бірінші және екінші буын есіктің екі жағында орналасуы керек, өйткені қысқа мерзімді және ұзақ мерзімді активтер кәсіпорынның негізі болып табылады. Олардың қозғалысынан қысқа мерзімді және ұзақ мерзімді міндеттемелер туындайды.

Сонымен, біз кереге мен есіктің 5 байланысын орнаттық. Киіз үйді жинаудың келесі кезеңі – «Шаңырақ» және «уық» тіректерін орнату. «Шаңырақтың» жиегі бойынша көптеген шаршы тесіктер бар, оларға «уық» тіректерін сала бастайды, ал басқа ұштарын керегеден жасалған шеңберге байлайды. Мұнда біз назар аудару байланыс кереге уықтары мен шаңырақ.

Бухгалтерлік есеп мақсатында әр уық-бұл шоттар жоспарындағы шот. (4-сурет)

Сурет 4 – Киіз үй құрамындағы қысқа мерзімді активтер шоттары

Ескерту – автормен құрастырылды

4-суреттен көріп отырғанымыздай, «қысқа мерзімді активтер» кереге буынына шоттар бекітілген 1010, 1030, 1070, 1210, 1250, 1260, 1310, 1320/1330. Бұл шағын кәсіпорынның экономикалық операцияларын көрсететін негізгі шоттар. 1320 және 1330 шоттарын қолдану кәсіпорынның қызметіне байланысты: егер компания өз өнімдерін өндірумен айналысса, онда 1320 шоты қолданылады. Егер компания тауарларды сатып алумен және сатумен айналысса, онда 1330 шоты қолданылады.

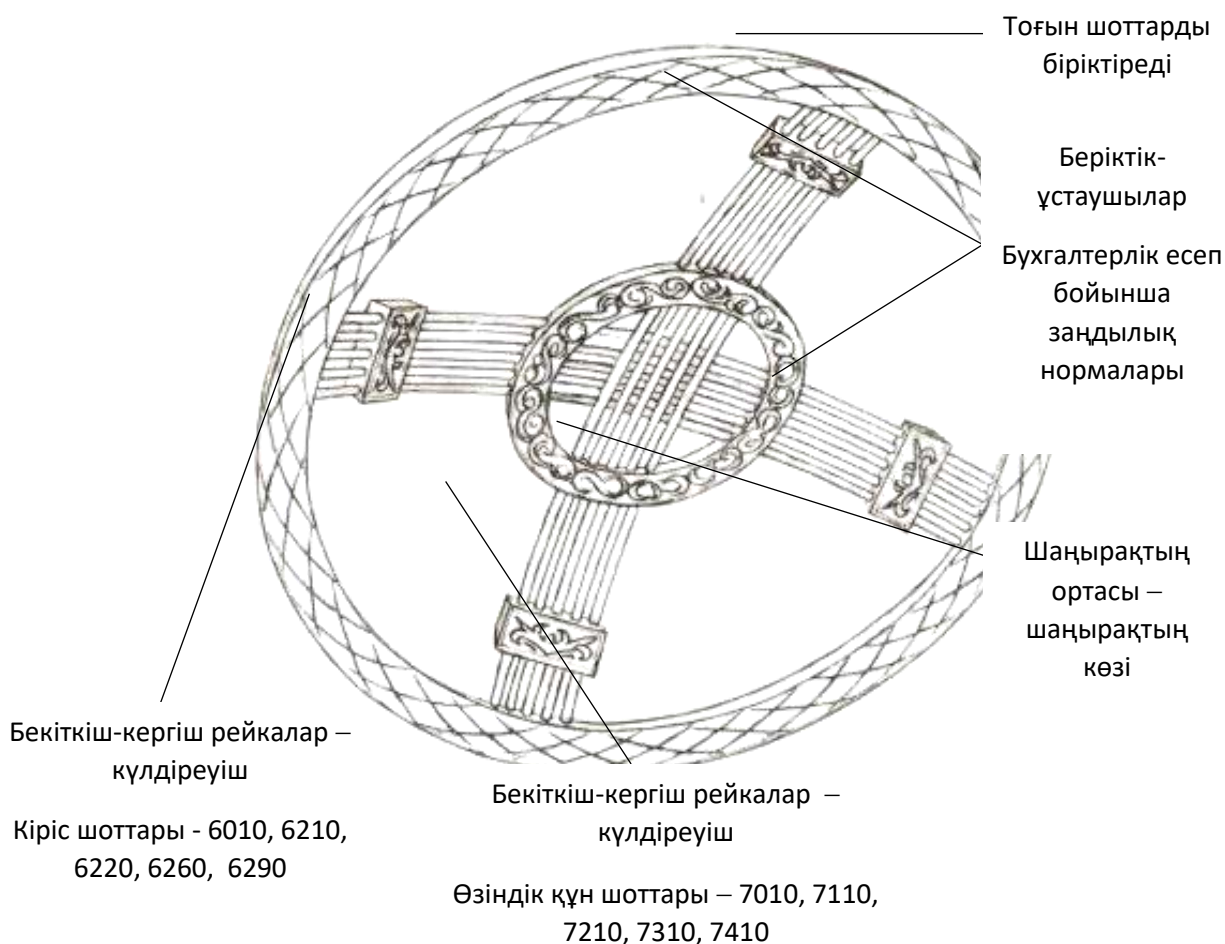
Әрі қарай, сол қағида бойынша біз керегенің әр буынына 8 шот-фактураны тіркейміз. Бұл керегенің бір буынында ең аз уық саны, бір буында ең көбі 15 уық болуы мүмкін. Кәсіпорын жаңа, әлі күшейтілмегендіктен, оның керегесінің кең терезелері бар және тиісінше оларға «уық» тіректері аз бекітіледі. Кәсіпорын неғұрлым ұзақ және пайдалы жұмыс істесе, оның шаруашылық операциялары соғұрлым көп болса, бухгалтерлік есеп шоттары соғұрлым көп іске қосылады және тиісінше бұл мағынаны киіз үйге ауыстырса, киіз үйдің керегесі тығыз болады, терезелері жиі және тар болады, оларға «уық» тіректері көбірек бекітіледі деп айтуға болады.

Кесте 1 – Бухгалтерлік есептің негізгі шоттары

1-ші буын Қысқа мерзімді активтер	1010, 1030, 1070, 1210, 1250, 1260, 1310, 1320/1330
2-ші буын Ұзақ мерзімді активтер	2110, 2160, 2210, 2410, 2420, 2730, 2740, 2500
3-ші буын Қысқа мерзімді міндеттемелер	3360, 3100, 3210, 3220, 3230, 3240, 3310, 3350
4-ші буын Ұзақ мерзімді міндеттемелер	4110, 4150, 4410, 4450, 4160, 4140, 4150, 4310
5-ші буын Капитал	5030, 5110, 5510, 5520, 5530, 3010, 3020, 4010
Ескерту – автормен құрастырылды	

Осылайша, 1-кестеде керегенің белгілі бір сілтемелеріне қатысты шоттар көрсетілген.

Жоғарыда сипатталғандай, «уық» тіректерінің жиынтығы - бұл шаңырақ. Оның шеңбері (тоғын) барлық «уық» тіректерін біріктіреді, яғни барлық шоттарды біріктіреді, тиімді пайдалану мақсатында бақылайды. Шаңырақтың күлдіреуіші-бекіткіш-кергіш рейкасы бар. Мұндай рейкалардың қатарлары шаңырақтың диаметрі бойынша бір-біріне перпендикуляр орналасады.

Сурет 5 – Шаңырақтың құрылысы
Ескерту – автормен құрастырылды

Мұндай рейкалар 3-тен 8-ге дейін болуы мүмкін. Рейкалар деректерін біз кәсіпорынның өзіндік құны мен кірістерін қалыптастыруға байланысты есептеулерді қолдануға шешім қабылдадық.

Бекіткіш-кергіш рейкалардың қатарларын беріктік ұстағыштары ұстайды. Оларға сақталуы керек заңнама нормаларының рөлі беріледі.

Әр кәсіпорын ұмтылатын ең бастысы-пайда табу. Шаңырақ орталығы (шаңырақтың көзі) кәсіпорын қызметінің нәтижесі – пайда немесе шығын.

Шаңырақтың бір және басқа қатарында 5 рейканың болуы ең жақсы нұсқа деп санаймыз. Біз оларға өзіндік құнмен байланысты 5 шотты және кәсіпорынның табысымен байланысты 5 шотты орналастыруды ұсынамыз (2-кесте).

Кесте 2 – Бухгалтерлік есептің негізгі шоттары

1-ші қатар «Шығындар»	7010, 7110, 7210, 7410, 7480
2-ші қатар «Табыстар»	6010, 6210, 6220, 6260, 6290
Ескерту – Автормен құрастырылды	

Киіз үйдің құрылысына есік пен оның үстіндегі «уық» тіректері тартылмаған.

Біз есікті кәсіпорынның қызметіне қосылуы мүмкін инвестициялармен бейнелейміз. 2210, 2220, 2310, 2320 сияқты бухгалтерлік есеп шоттары осы процеске байланысты

Осылайша, біз киіз үй құрылысына шағын, тек қалыптасып келе жатқан кәсіпорынның шоттарының жұмыс жоспарын ауыстыруға әрекет жасадық. Біз Бухгалтерлік есеп шоттары бухгалтерлік баланспен қалай байланысты екенін көрсеткіміз келеді.

Ғылыми мақалада жүргізілген зерттеу нәтижелері бойынша келесі қорытынды жасауға болады:

1. Бухгалтерлік есепті оқыту әдістемесінің мәселелері ғылыми қоғамдастықта белсенді зерттелуде. Өкінішке орай, көптеген зерттеулер дәріс, теле-дәріс, бейне-дәріс, презентация, практикалық, семинарлық, зертханалық сабақтар, қашықтықтан оқыту, электрондық оқулықтар және т.б. сияқты оқыту әдістерін қолдануға бағытталған.

2. Мақалада бухгалтерлік есепті оқытуда мнемоника элементтерін қолдану мәселелеріне ерекше назар аударылады. Мнемоника белгілі бір фактілерді немесе үлкен көлемдегі ақпаратты есте сақтауға көмектеседі. Мнемоника фактілерді есте сақтауға көмектеседі және заттардың реті маңызды болған кезде пайдалы. Бұл Бухгалтерлік есеп, Бухгалтерлік баланс баптары көп бухгалтерлік есепті зерттеу кезінде өте маңызды.

3. Әзірленген әдістеме бастауыш бухгалтерлерге, кәсіпкерлерге шағын кәсіпорынның бухгалтерлік есебін құру негіздерін қол жетімді түсіндіруден тұрады. Бухгалтерлік есеп шоттары мен бухгалтерлік баланстың бөлімдері Қазақ киіз үйінің құрылымына көшірілді. Сонымен, кереге-бұл баланс бөлімдері, уық тіректері және шаңырақтың бекіткіш-кергіш рейкалары-бухгалтерлік есеп шоттары. Олар шоттардың маңыздылығы мен мақсатына байланысты орналасқан.

Ұсыныстар білім беру орталығына клиенттерді одан әрі тартуға, компания табысын ұлғайтуға, білім беру қызметтері нарығында имиджді қалыптастыруға ықпал етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Бекулов Х.М., Тхазеплова М.Х., Бекулова И.Б. Частная методика преподавания бухгалтерского (финансового) учета в условиях многоуровневой системы подготовки экономистов // Наука и образование: современные тренды. 2015. № 1(7). – С. 58–73.

2. Гетьман В.Г. Современные подходы к вузовской подготовке бухгалтеров и аудиторов // Бухгалтерский учет в издательстве и полиграфии. 2010. № 11(143). – С. 6–15.

3. Гетьман В.Г. Бухгалтерский учет в России: проблемы совершенствования его концептуальных основ и подготовки кадров // Все для бухгалтера. 2012. № 6(270). – С. 2–20.

4. Ивашкевич В.Б. Новое в содержании и преподавании учетных дисциплин в экономических вузах и факультетах // Аудит и финансовый анализ. 2010. – С. 1–2.

5. Товма Н.А. Учебно-методические проблемы преподавания бухгалтерского учета // Сибирский торгово-экономический журнал. 2016. № 1(22). – С. 107–110.

6. Уляшева Л.Г. Совершенствование методики преподавания бухгалтерского учета для бакалавров // Материалы межрегиональной научной конференция (1–3 декабря 2017 года) – Сыктывкар: Изд-во СГУ им. Питирима Сорокина, 2017. – С.73-77

7. Панкова, С.В. Новые подходы к пониманию объектов бухгалтерского учета / С.В. Панкова // Инновационное развитие экономики. - 2013. - №4-5. - С. 177-181

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ САЛЫҚ ЖӘНЕ САЛЫҚ САЛУДЫҢ ЭКОНОМИКАДАҒЫ МАҢЫЗЫ

С.Б. Альдешова экономика ғылымдарының магистрі

С.Қ. Қайратова білім алушы

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университет КеАҚ, Атырау қ.

Резюме.

Налоговая система является важным элементом экономической инфраструктуры любой страны, и Республика Казахстан не является исключением. В стране с большой географией и многообразной экономикой налоги играют важнейшую роль в формировании бюджета и регулировании бизнес-процессов. Налоги и налогообложение являются неотъемлемой частью современного общества, обеспечивая основу для экономического развития и социальных программ. В Республике Казахстан, как и во многих других странах, налоговая система постоянно меняется и адаптируется к новым вызовам и возможностям.

Ключевые слова: налог, налоговое право, виды налогов, инвестиции, налоговые условия.

Resume.

The tax system is an important element of the economic infrastructure of any country, and the Republic of Kazakhstan is no exception. In a country with a large geographical area and a diverse economy, taxes play a crucial role in the formation of the budget and regulation of business processes. Taxes and taxation are an integral part of modern society, providing the foundation for economic development and social programs. In the Republic of Kazakhstan, as in many other countries, the tax system is constantly changing and adapting to new challenges and opportunities.

Key words: tax, tax law, tax types, investment, tax terms.

Қазақстан Республикасындағы салықтар мен салық салу туралы мақаланың өзектілігі қазіргі әлемде жоғары болып қалуда. Бұл тақырыптың өзекті болып қалуының бірнеше себептері:

Экономикалық даму: Салық саясаты мен салық салу жүйесі елдің экономикалық дамуына тікелей әсер етеді. Салық жүйесіндегі өзгерістер инвестицияға, бизнес-ортаға және экономикалық белсенділік деңгейіне әсер етуі мүмкін.

Инвестициялар және бизнес: Инвесторлар мен кәсіпкерлер үшін Қазақстан экономикасына инвестиция салу туралы шешім қабылдауға әсер етуі мүмкін салық ережелері мен жеңілдіктерін білу маңызды.

Қаржылық тұрақтылық: Салықтар мемлекеттік бюджеттің негізін құрайды және әлеуметтік және инфрақұрылымдық бағдарламаларды қаржыландырады. Салық жүйесін түсіну мемлекеттің қаржылық тұрақтылығын қамтамасыз етеді.

Жаһандық экономикалық динамика: Салық саясаты мен халықаралық салық салудағы жаһандық үрдістер Қазақстанға да әсер етуі мүмкін.

Білім беру және хабардарлық: азаматтарды салықтар туралы оқыту және ақпараттандыру қаржылық сауаттылықты арттыру және қаржылық шешімдерді неғұрлым негіздеп қабылдау үшін маңызды.

Қазақстан Республикасының Үкіметі 1995 жылдың басында салық реформасының ұзақ мерзімді тұжырымдамасын қабылдап, онда еліміздің салық жүйесі мен салық заңнамасын бірте-бірте халықаралық салық салу қағидаттарына сәйкестендіру көзделді. Осыған байланысты «Салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдер туралы» 1995 жылғы 24-інде қазақстан Республикасы Президентінің заң күші бар жарлығы шықты. Енді бұрынғы 42 салықтар мен алымдар едәуір қысқартылып, олардың саны небәрі 11 болып қалды. Қазақстан Республикасы Президентінің бұл жарлығы Қазақстан Республикасының 1999

жылғы шілденің 16-сындағы 440-1 заңына сәйкес мәртебесін алды. Осы 11 салық түрін көрсететін болсақ:

1. Корпорациялық табыс салығы
2. Жеке табыс салығы
3. Қосылған құнға салынатын салық
4. Акциздер
5. Жер қойнауын пайдаланушылардың салықтары мен арнаулы төлемдері
6. Экспортқа шығарылатын шикі мұнайға салынатын рента салығы
7. Әлеуметтік салық
8. Жер салығы
9. Көлік құралдарына салынатын салық
10. Мүлік салығы
11. ҚР жасалған келісім-шарттары бойынша өнімді бөлу жөніндегі үлесі

• Қазақстан Республикасында салық саясаты мен экономикалық заңнама бірнеше негізгі заңдармен және нормативтік құқықтық актілермен реттеледі. Мұнда олардың кейбіреулері бар:

• Қазақстан Республикасының Салық кодексі: Бұл заң Қазақстандағы салық салу саласында іргелі болып табылады. Ол салықтардың барлық негізгі түрлерін, соның ішінде табыс салығын, қосылған құн салығын (ҚҚС), акциздерді және басқаларын реттейді. Кодекс сондай-ақ салықтарды төлеу ережелерін және салық төлеушілердің міндеттерін белгілейді.

• «Қазақстан Республикасының бюджет жүйесі туралы» Заң: Бұл заң елдегі бюджетті құру мен қаржыны басқарудың негізгі принциптерін айқындайды. Ол барлық деңгейдегі: республикалық, аймақтық және жергілікті бюджеттердің қалыптасуы мен атқарылуын реттейді.

• Инвестициялар туралы заң: Бұл заң Қазақстандағы инвесторлардың құқықтық мәртебесі мен құқықтарын анықтайды. Сондай-ақ инвесторлардың құқықтарына кепілдік беру тетіктерін белгілеп, инвесторлар үшін салықтық жеңілдіктер мен ынталандырулар туралы ақпарат береді.

• «Еркін экономикалық аймақтар туралы» заң: Бұл заң Қазақстанда еркін экономикалық аймақтарды (ЕЭА) құру мен олардың жұмысын реттейді. Ол АЭА резиденттері үшін арнайы салық және кедендік режимдерді айқындайды және елдің жекелеген аймақтарына инвестиция тартуды ынталандырады.

• Мемлекеттік сатып алу туралы заң: Бұл заң Қазақстандағы мемлекеттік сатып алу рәсімдерін реттейді. Бұл мемлекеттік сатып алуға қатысуға ниет білдірген бизнес үшін маңызды.

• Бәсекелестік туралы заң: Бұл заң Қазақстандағы монополияға қарсы саясатты және жосықсыз бәсекеге қарсы күресті реттейді. Бұл бизнес үшін маңызды, өйткені ол адал бәсекелестік ережелерін белгілейді.

• Бұл заңдар мен нормативтік актілер Қазақстан Республикасындағы салық саясаты мен экономикалық заңнаманың негізін құрайды. Олар мемлекет, салық төлеушілер мен инвесторлар арасындағы қатынастарды реттейді және елдегі тұрақтылықты сақтауға және экономикалық дамуға бағытталған.

Мемлекеттің қаржылық тұрақтылығы көбінесе салық жүйесінің тиімділігіне және мемлекеттің өзінің бюджеттік міндеттемелерін, соның ішінде әлеуметтік және инфрақұрылымдық бағдарламаларды қаржыландыру үшін жеткілікті кіріс жинау мүмкіндігіне байланысты. Салықтардың мемлекеттің қаржылық тұрақтылығына қалай әсер ететіні туралы мәліметтер:

• Бюджеттік қаржыландыру: Салықтар үкіметке әртүрлі бюджеттік бағдарламалар мен міндеттемелерді қаржыландыру үшін пайдаланылатын негізгі кіріс көзін береді. Бұған білім беру, денсаулық сақтау, әлеуметтік бағдарламалар, инфрақұрылымдық жобалар және басқа да маңызды секторларды қаржыландыру кіреді.

- **Әлеуметтік қорғау:** Салықтар азаматтарды әлеуметтік қорғауда маңызды рөл атқарады. Салық қаражатын зейнетақы, жұмыссыздық бойынша жәрдемақы, денсаулық сақтау және басқа да әлеуметтік бағдарламаларды төлеуге пайдалануға болады.

- **Инфрақұрылым:** Салықтар сонымен қатар жолдар, көпірлер, әуежайлар, темір жолдар және сумен жабдықтау сияқты инфрақұрылымды салу мен ұстауды қаржыландыру үшін пайдаланылады. Бұл экономиканың дамуына ықпал етіп, бизнес пен азаматтарға қолайлы жағдай туғызады.

- **Қорғаныс және қауіпсіздік:** Үкімет салық түсімдерін ұлттық қауіпсіздік пен қорғаныс үшін де пайдаланады. Бұған әскери, құқық қорғау және ұлттық қауіпсіздіктің басқа да аспектілері кіреді.

- **Кредиторлар алдындағы міндеттемелер:** Қаржылық тұрақтылық мемлекеттік қарыз бойынша төлемдермен және кредиторлар алдындағы міндеттемелермен де байланысты. Осы міндеттемелерді уақтылы орындау үшін үкіметтің тұрақты кіріс көздері болуы керек.

Салық жүйесін және оның мемлекеттің қаржылық тұрақтылығын қамтамасыз етудегі рөлін түсіну үкіметке қаржыны тиімді басқаруға, бюджетті жоспарлауға, экономикалық қиындықтарға жауап беруге және елдегі әлеуметтік және экономикалық тұрақтылықты қамтамасыз етуге көмектеседі. Салық түсімдерін жинауды қамтамасыз ету және республикалық бюджеттің қаржылық тұрақтылығын сақтау үшін салық жүйесінің әділ, ашық және тиімді болуы маңызды.

Жаһандық экономикалық динамика және басқа елдердегі салық саясатындағы өзгерістер Қазақстанға бірнеше негізгі жолмен айтарлықтай әсер етуі мүмкін:

Халықаралық бәсеке: Салық салудағы жаһандық үрдістер Қазақстанның инвестициялық мақсат ретінде бәсекеге қабілеттілігіне әсер етуі мүмкін. Егер басқа елдер табыс салығының мөлшерлемесін төмендетсе немесе неғұрлым қолайлы салықтық жеңілдіктер берсе, бұл инвесторлар мен бизнес жобаларды Қазақстанға емес, осы елдерге тартуы мүмкін.

Салық салудан жалтарумен күресу: Салық төлеуден жалтарумен және салық төлеуден жалтарумен күресу бойынша халықаралық күш-жігер халықаралық салық салу және салық есептілігі талаптарына әсер етуі мүмкін. Қазақстан жаһандық қауымдастықтың мүшесі ретінде салық жүйесін халықаралық стандарттарға сәйкес бейімдеуге мәжбүр болуы мүмкін.

Халықаралық салықтық шарттар: Қазақстанның әртүрлі елдермен екіжақты және көпжақты салықтық келісімдері бар. Жаһандық салық саясатындағы тенденциялардың өзгеруі халықаралық іскерлік операцияларға және капитал қозғалысына салық салуға әсер ететін осы шарттарды қайта қарауға әкелуі мүмкін.

Салық баспаналарымен күресу: Көптеген елдер салық баспаналары мен көлеңкелі экономикамен күресу үшін ережелерді қатайтуда. Қазақстан да салық төлеуден жалтарудың алдын алу және салық тәртібін нығайту шараларын жүзеге асыра алады.

Ғылыми-технологиялық инновациялар: Жаһандық тенденцияларға ғылыми және технологиялық инновацияларды ынталандыру және зерттеулер мен әзірлемелерге инвестиция салу да кіреді. Қазақстан бұл үрдістерге инновациялық жобалар мен компанияларға салық жеңілдіктері мен ынталандырулар беру арқылы жауап бере алады. Осы себептерді қарастырсақ, жаһандық экономикалық динамика мен салық саясатындағы әлемдік ауқымдағы өзгерістер Қазақстанға салық жүйесіне де, инвестициялық ортаға да әсер етуі мүмкін. Қазақстан үшін инвесторлар үшін тартымды ел болып қалу және экономикадағы тұрақтылықты сақтау үшін әлемдік трендтерді бақылап, салық саясатын бейімдеу маңызды.

Қазақстандағы салық салудың бұл негізгі аспектілері ұлттық салық саясатымен және қаржылық тұрақтылық пен экономикалық өсуді сақтауға ұмтылумен анықталады. Мақаланың алдағы бөлімдерінде біз осы салықтардың әрқайсысының толығырақ аспектілерін, сондай-ақ салық салудың бизнеске және Қазақстан Республикасының халқына әсерін қарастырамыз. Қазақстан Республикасында елге инвестиция тартуға бағытталған бірқатар бағдарламалар мен шаралар бар. Бұл бағдарламаларға әртүрлі салық жеңілдіктері мен инвестициялық мерекелер кіреді. Бұл бағдарламалардың уақыт өте келе өзгеруі мүмкін екенін ескеру маңызды,

сондықтан соңғы ақпаратты алу үшін ресми дереккөздермен кеңесіп, сарапшылармен кеңесу ұсынылады. Төменде кейбір маңызды бағдарламалар мен демалыстар берілген:

- Кәсіпорын аймақтары (ЭҚА): Қазақстанда кәсіпкерлерге салықтық демалыстарды қоса алғанда, бірқатар жеңілдіктер ала алатын арнайы экономикалық кәсіпкерлік аймақтары құрылды. Бұл аймақтарда төмендетілген табыс салығы мен ҚҚС ставкалары қолданылады.

- «30-20-10» бағдарламасы: Бұл бағдарлама Қазақстанның инвестициясы аз өңірлерінде өндіріс пен инфрақұрылымды дамытқысы келетін инвесторлар үшін жеңілдіктер мен салықтық демалыстарды қарастырады. Бұл бағдарлама төмендетілген салық ставкаларын және басқа да жеңілдіктерді қарастырады.

- Белгілі бір салалар үшін салық демалыстары: Қазақстанда ақпараттық технологиялар және баламалы энергетика сияқты белгілі бір басым салалар үшін салық демалыстары қарастырылған. Бұл салалардағы инвесторлар табыс салығы мен ҚҚС мөлшерлемелерін төмендетеді деп күте алады.

- Өнім туралы келісімдер (ӨБК): ҚР мұнай-газ секторындағы инвестициялар үшін инвесторларға салық жеңілдіктері мен мерекелерді қоса алғанда, арнайы шарттарды қамтамасыз ететін өнім туралы келісімдер жасалуы мүмкін.

- Үкіметтің қатысуымен инвестициялық жобалар: Бұл жобалар инфрақұрылым және көлік сияқты негізгі секторларда жұмыс істейтін инвесторлар үшін ынталандырулар мен демалыстар бере алады.

- Қазақстан Республикасындағы шағын және орта бизнес субъектілеріне салық салуда әртүрлі мәселелер туындауы мүмкін, оларды қарастырып, шешу жолдарын ұсынуға болады. Шағын және орта бизнес жүргізу бойынша салық салуда мүмкін болатын бірқатар мәселелер:
 - кешенді салық құрылымы: Кәсіпкерлерге барлық салықтар мен жауапкершіліктерді түсіну қиын болуы мүмкін, әсіресе олар бизнесті енді бастаған кезде.

- жоғары салық мөлшерлемелері: Табыс салығы мен әлеуметтік аударымдарды қоса алғанда, жоғары салық мөлшерлемелері ШОБ табысына және олардың өсу мүмкіндігіне теріс әсер етуі мүмкін.

- бюрократиялық күрделілік: Шамадан тыс бюрократиялық және әкімшілік кедергілер бизнес-процестерді баяулатуы және шығындарды арттыруы мүмкін. Кәсіпкерлер салықты төлеу, салық декларациясын тапсыру және салық органдарымен өзара әрекеттесу кезінде бюрократиялық кедергілерге жиі кездеседі.

- салық жүйесінің күрделілігі: Шағын және орта бизнеске күрделі салық ережелері мен процедураларын түсіну және орындау қиынға соғуы мүмкін.

- табыс салығының жоғары ставкасы: 20% деңгейінде табыс салығының ставкасын шағын бизнес үшін жоғары деп санауға болады, әсіресе жұмыстың алғашқы жылдарында.

Шағын және орта бизнес (ШОБ) үшін салық жүйесін жеңілдету және бюрократияны азайту олардың дамуы мен өсуіне айтарлықтай ықпал етуі мүмкін. Міне, кейбір ұсыныстарды қарастырсақ:

- Оңайлатылған салық жүйесі: ШОБ субъектілері үшін жеңілдетілген табыс салығын және тіркелген мөлшерлеме бойынша ҚҚС төлеу мүмкіндігін беретін арнайы оңайлатылған салық жүйесін енгізу. Бұл салықтарды есептеу мен төлеудің күрделілігін азайтады.

- Салықтар мен алымдар санын қысқарту: ШОБ тап болуы тиіс салық түрлері мен алымдарының санын қысқарту салық салуды ашық және аз еңбекті қажет етеді.

- Электронды түрде тапсыру және төлеу: ШОБ субъектілеріне салық декларацияларын тапсыруға және салықтарды онлайн төлеуге мүмкіндік беру, процедураларды жеңілдету және нақты қағаз құжаттамаға қажеттілікті азайту.

- Оқыту және кеңес беру: Салық есептілігі мен жауапкершілік мәселелері бойынша оқыту және кеңестерге қол жеткізу кәсіпкерлерге салық мәселелерімен тиімдірек күресуге көмектеседі.

- Салық ережелерінің ашықтығы: Салық ережелерінің ашықтығы мен қолжетімділігін арттыру және ШОБ үшін салық жеңілдіктері мен мөлшерлемелері туралы ақпаратқа қолжетімділікті қамтамасыз ету.

- Әкімшілік кедергілерді азайту: бюрократиялық процедураларды қысқарту және бизнесті тіркеу және салық төлеу кезінде құжаттарды ұсыну талаптарын жеңілдету.

- Салық органдарымен өзара іс-қимылды жетілдіру: Кәсіпкерлер мен салық органдары арасындағы өзара іс-қимылдың тиімдірек тетіктерін құру және салықтық дауларды қарау.

- Салық ставкаларын төмендету: ШОБ субъектілерінің өсуі мен дамуын ынталандыру үшін табыс салығының мөлшерлемесін және әлеуметтік аударымдарды азайтуды қарастыру.

- Инновацияны қолдау және ынталандыру: Инновациялармен және жаңа технологияларды әзірлеумен айналысатын ШОБ субъектілеріне салықтық жеңілдіктер мен жеңілдіктер беру.

- Мониторинг және бағалау: ықтимал теріс салдарға ден қою және қажет болған жағдайда саясатты түзету үшін оңайлатылған салықтық шешімдердің тиімділігін бақылау және бағалау тетіктерін енгізу.

- Бұл шаралар Қазақстандағы ШОБ субъектілеріне салық салуды жақсартуға, бизнес ортаны қолайлы етуге және елдегі ШОБ-тың дамуына ықпал ете алады.

Қорыта келгенде, салықтар мен салық салу Қазақстан Республикасының экономикалық дамуында шешуші рөл атқарады. Тиімді салық жүйесі инвестиция тартуға, әлеуметтік тұрақтылықты сақтауға және маңызды мемлекеттік бағдарламаларды қаржыландыруға көмектеседі. Дегенмен, бұл мақсаттарға жету үшін салық жүйесін үнемі жетілдіріп, бизнес үшін салықтық кедергілерді алып тастап, салық салу процесінде ашықтық пен әділетті қамтамасыз ету қажет. Қазақстан әлемдік стандарттар мен озық тәжірибеге сәйкес салық салу жүйесін жетілдіруге ұмтылуын жалғастыруда. Бұл тұрақты экономикалық өсім мен азаматтардың әл-ауқатының артуына ықпал ете отырып, елге бизнес пен инвестиция үшін тартымды орын болып қалуға мүмкіндік береді.

Осылайша, Қазақстан Республикасындағы салықтар мен салық салу тақырыбы өзекті болып қала береді және өзгермелі экономикалық жағдай мен әлемдік тенденцияларды ескере отырып, тұрақты талдау мен талқылауды қажет етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Салық кодексі
2. Нурхалиева Д.М. Қазақстан Республикасындағы салықтар және салық салу: экономикалық жоғары оқу орындарының студенттеріне арналған оқу құралы. / Д.М.Нұрхалиева, С.М.Өмірбаев, Ш.А.Омарова. – Астана: Сарыарқа, 2007. –
3. Салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдер туралы: Қазақстан Республикасы Президентінің Заң күші бар Жарлығы. – Алматы, 1999 ж
4. Рикардо Д. Классикалық экономика мен салық салудың басталуы. – М.: Қаржы және статистика, 2010.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ТҰТЫНУШЫЛЫҚ НЕСИЕ ЖАҒДАЙЫ

А.С. Ахметова доктор PhD

А.Ғ. Ғабит білім алушы

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университет КеАҚ, Атырау қ.

Резюме

В настоящее время потребительский кредит является важной составляющей экономики и финансового сектора Республики Казахстан. Потребительский кредит выдается физическому лицу на приобретение товаров народного потребления, при его предоставлении стоимость товара и проценты по кредиту подлежат уплате в рассрочку.

Ключевые слова: *потребительский кредит, услуги кредитования, кредитные карты, автокредитование, ипотечное кредитование.*

Resume

Currently, consumer credit is an important component of the economy and financial sector of the Republic of Kazakhstan. A consumer loan is given to an individual to purchase consumer goods, and when providing it, the cost of the goods and the interest on the loan are to be paid in installments.

Key words: *consumer credit, lending services, credit cards, car loans, mortgage lending.*

Қазақстанның экономикалық және қаржылық дамуы халықтың әл-ауқатының жақсаруын және ертеңгі күнге сеніммен қарайтындығын көрсетеді, бұл жеке тұлғалардың несиелендіру қызметтеріне тікелей әсер етіп, қызығушылығын арттырады. Сондай-ақ, несиелендірудің жаңа түрлерін үзбей шығарып тұрады. Бұл қызметтің түрлеріне, ең бірінші, несиелік карталар, автонесие, ипотекалық несиелеу, сонымен қатар, зәру мұқтаждыққа несие беру, шұғыл несиелендіру және т.б. көптеген несиелендірудің түрлері енгізілген.

Қазіргі уақытта Қазақстандағы тұтынушылық несиелендіру нарығындағы бірталай өзгерді, ұлғайды. Бірінші ондыққа кіретін банкілердің барлығы жеке тұлғаларды несиелендіру бойынша өз программаларын ұсынады. Баспана мәселесін шешуге, автокөлік сатып алуға берілетін несиелерінен басқа да көптеген тауар, жиһаздан ұялы телефонға дейін сатып алуға берілетін несиелер түрлері қосылуда. Қазіргі кезде тұтынушылық несие Қазақстан Республикасының экономикасы мен қаржылық секторының маңызды құрамы. Тұтынушылық несиелендіру түрін әрі қарай дамыту үшін саяси және экономикалық тұрақтылық шаруашылық заңдылықтарының сақталуы дұрыс орындалуы қажет. Несиелік келісім-шарт жүргізген кездегі екі жақтан да бірдей сенімділік болу қажет. Былайша айтқанда несие немесе несиелік картон беру кезінде, банк несие алушының несиені жұмсау, қолдану кезінде табыс қысқармайтынына, аздамайтынына сенімді болу керек. Несиелендіру алушыда банктің қаржылық жағынан тұрақтылығына сенімі мықты болу керек. Егерде екі жақтың біреуі өз міндеттерінен безген жағдайда екінші жақ заңды түрде қаржылық жағдайын оперативті және минималды шығын шығарып өз мүддесін қорғауға жағдайы болу керек. Тауар немесе тұрғын үйді қарызға сатып алу елімізді банкілерімен ұсынылған. Бірақ, қазіргі кезде Қазақстанда несиелендіру көбінесе табысы жоғары тұлғаларға беріледі.

Тұтыну несиесі – халыққа тұрғын үй, көлік құралдарын сатып алу, жолдамалардың, қымбат тұратын тұтыну тауарларының ақысын төлеу, т.б. үшін бөлінетін несиелендіру; несиелендіру тауарлар сатып алу әдісі.

Тұтынушылық несиелендіру – бұл тұтыну заттарын немесе қызметтерді алу үшін азаматтарға берілетін несиелендіру түрі. Мысалы: тұтыну тауарлар тұрмыстық техника, жиһаздар т.б., немесе туристік жолдамалар, білім үшін несиелендіру. Банкілер тұтынушылық несиелендіру туралы әртүрлі тұжырымдайды, дегенмен бұл несиелендіру түрінің өзгелерден айырмашылығы – тұтынушылық несиелендіру ешқашан бизнеске және іс жүргізуге арналмайды, бұлаға арналған басқа несиелендіру түрлері бар.

Тұтынушылық несиелер түріне байланысты бірнеше категорияға бөлінеді:

- Мақсатты және мақсатты емес. Бұл бөлініске байланысты несиелер нақты тауарларды сатып алуға рәсімделуі мүмкін (мысалы, тұрмыстық техникаға арналған несие) немесе несие алушының еркіне қарай жұмсалады.

- Қамтамасыз етілген және етілмеген – қамтамасыз етілген несиелер мүлікті кепілге алу немесе кепілге алмастан үшінші бір тұлғаның кепілгер болуы арқылы беріледі.

- Қарызды өтеу мерзімі бойынша – әдетте қысқа мерзімді, орташа және ұзақ мерзімді қарыз болып бөлінеді.

- Несие алу арқылы тауарлар мен қызметтерді иемденудің өзіндік пайдалы жағы және кемшіліктері бар.

Пайдасы:

- Қолжетімділігі. Сіз қаражат жинап аламын дегенше әлгі тауар қымбаттап кетуі немесе ол тауар сатылып бітуі мүмкін. Сіз қалтаңызда қаражат болмаса да, сол сәтте-ақ рәсімдеп ала аласыз.

- Тауар/қызмет тұтынушылардың көпшілігіне қолжетімді болады және қарызды қайтару үшін үлкен соманы төлеудің қажеті жоқ, бірнеше ай немесе жылдар ішінде қарызды бөліп төлей аласыз;

- Көптеген акциялық тауарлар бөліп төлеуді артық төлемсіз/пайызсыз ұсынады. Мысалы: **10 000 теңгенің** тауарын, 1 жыл бойы артық пайызсыз, бөліп төлей аласыз.

Кемшіліктері:

- Болашақта түрлі жағдайларға байланысты несиені төлеуге қатысты мәселелер туындауы мүмкін.

- Несие жүйесі көбінесе адамдарды өздерінің қолжетімділігімен және кейде тұтынушыға қажет емес тауарларды сатып алуға қатысты жарнамалармен көз байлайды.

Елімізде тұтынушылық несие көлемі өсуде, деп хабарлайды.

Ұлттық банктің мәліметіне сүйенсек, 2021 жылғы 1 сәуірдегі жағдай бойынша банктер жеке тұлғаларға 4,5 трлн теңгеге тұтынушылық несие берген. Ал 2016 жылдың сәуір айында бұл сома шамамен 2,5 трлн теңгені құраған. Осылайша, бес жыл ішінде көлем 2 трлн теңгеден асты, яғни тұтынушылық несие көлемі 80%-ке өскен.

Несиенің ең көп мөлшерін алматылықтар рәсімдеген. Алматы қаласы бойынша қарыз 1,2 трлн теңгеге жетті. Бес жыл ішінде бұл сома 17,6%-ке өсті (2016 жылы - 1,02 трлн теңге).

Нұр-Сұлтан қаласында 440 млрд теңгеден астам (+128%) және Шымкентте 355 млрд теңгеге (+122,3%) несие алынған. Сондай – ақ, Қарағанды облысында тұтынушылық несиелер көлемі 327 млрд теңгеге дейін (+128,6%) және ШҚО-да 258 млрд теңгеге дейін (+105,3%) өсті.

Ең аз тұтынушылық несие Қостанай облысында - 133,2 млрд теңге, БҚО-да - 133,4 млрд теңге, Ақмола қаласында - 99 млрд теңгеден астам және Түркістан облысында - 64,6 млрд теңге берілді.

Басқа да қаржылық ұсыныстар сияқты тұтынушылық несиені алмас бұрын барлығын ой таразысына салып ойланып, ұсынылған қызметтермен мұқият танысып және «оның пайдасы көбірек пе әлде кемшілігі көп пе?» деген сұраққа жауап тапқаннан кейін ғана шешім қабылдаңыз. Бұл үшін несиелік келісімді мұқият оқу керек және артық төлемнің ақылға қонымдылығын, тауардың немесе қызметтің өзіңізге қажет па, жоқ па, ойланып алыңыз. Сонымен қатар банктердің ұсыныстарынан өзіңізге ең қолайлысын таңдаңыз. Мысалы: несиені банк бөлімшесіне бармастан, комиссиясыз төлеу мүмкіндігі бар ма? Төлем жасалғанын онлайн бақылап отыра аласыз ба? Туындаған сұрақтарға жауап беру, қызмет көрсету сапасы қандай? Сақтандыру пайызы жоғары емес па? Банктердің қызметтері ұқсас болғанымен, өзіңізге қолайлысы міндетті түрде болады. Өмір болған соң, несие алу қажеттілігі туындайды. Бірақ, көзсіз несиеден қашқаныңыз жөн. Ойлы шешім барлық жерде керек. Қазақтың «жеті рет өлшеп, бір рет кес» дейтін сөзін несиеге алу кезінде де бір ұмытпаңыз.

Тұтыну несиесі жеке бастың тұтыну заттарын алуы үшін беріледі және оны беру кезінде тауарлардың құнын және несие үшін пайызды бөліктеп төлеу көзделеді. Тұтыну несиесінде жеке тұлғалар қарызгер болып табылады, ал несие мекемелері де, кәсіпорын да несиегер болуға құқылы. Сатып алынған тауар соңғы бөлігі төленгенге дейін сатушының меншігі болып қалады, сөйтіп, тауар несиemen қамсыздандырылған болып табылады. Тұтыну несиесі

ақшалай да, тауарлай да беріле береді: тауарлар несиеге сатып алынады немесе бөлшек саудада тауар құнының мерзімі ұзартылып, бөліп-бөліп төленеді; ақшалай несиені банктен тұтынушылық мақсатқа пайдалану үшін алады. Тұтыну несиесі бір жолғы өтеу немесе мерзімі ұзартылған төлем түрінде ресімделеді.

Ұлттық банк төрағасы Тимур Сулейменов тұтынушылық несиенің шекті баллы

«Бізге шекті мөлшерлемені төмендету бойынша жұмыс істеу керек, өйткені 56% – бұл өте жоғары мөлшерлеме. Қазір бізде тұтынушылық несие нарығында бәсекелестік жоғары, банктер бір-бірімен жақсы бәсекелеседі. Сонымен қатар, микроқаржы ұйымдары да бар. Банктер арасындағы бәсекелестік, мөлшерлемелерді төмендетуге алып келуі тиіс. Жалпы алғанда, тұтынушылық несиелер бойынша мөлшерлеме ақырындап төмендеуі тиіс деп санаймын», деді **Сүлейменов**. «Тұтынушылық несие бір жағынан айтарлықтай жаман нәрсе боп саналмайды. Егер олар өз мүмкіндіктеріне сүйене отырып, ақылмен тартылса, өмір сүру жағдайын жақсартуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, несие алмас бұрын сіз оны төлей алатыныңызға сенімді болуыңыз керек. Тұтынушылық несиелерді ертең қажетке жарамай қалатын заттарға жұмсамау керек. Мұндай қаражаттың білімге, денсаулыққа, тұрмыс жағдайын жақсартуға жұмсалғаны дұрыс. Тұтынушылық несие – біздің өміріміздің бір бөлігі. Еңбекке жарамды азаматтардың көбінде тұтынушылық несиелерінің болуында тұрған ештеңе жоқ. Дегенмен, біз алысты, тереңірек ойлауымыз керек», дейді.

«Біз жинақтау әдетін дамыта білуіміз керек. Қазіргі қоғам тұтынуға құмар, егер жаңа бір нәрсе шықса, оны сатып алуға асығады. Мәселен, 1,5 миллион теңгеге iPhone немес басқа нәрсе алып жатады. Меніңше, бұл мүлдем дұрыс емес», дейді банк басшысы.

Осы орайда Сүлейменов тұтынушылық несиені есепсіз бергенді дұрыс үрдіс деп есептемейді.

«Тұтынушылық несие беруді реттеу керек. Әлеуметтік жағдайды қиындатпау үшін, халықты қарызға жөн-жосықсыз байлап тастау деген нәрсе болмауы керек. Қазіргі таңда парламентте тұтынушылық несие нарығындағы белсенділікті төмендету мақсатында тиісті заң қаралып жатыр. Ұлттық банк макропруденциалдық деңгейде екінші деңгейлі банктердің тұтынушылық несиеден, экономикалық несиеге ауысу мәселесін қарастырып жатыр. Президент атап өткендей тұтынушылық несиелерден гөрі экономикалық несиелерді анағұрлым тиімді ету мақсаты тұр алдымызда. Бұл орайда экономикалық кредитке арналған салық мөлшерлемесін азайтып, тұтынушылық несиенің салық мөлшерлемесін сақтап қалу немесе көтереміз бе, жолдарын қарастыру керек. Сондай-ақ оның экономикалық, әлеуметтік әсері қалай болатыны толық ескерілуі тиіс», дейді Ұлттық банк төрағасы.

Ағымдағы жылдың тамыз айының басында қазақстандық банктердегі кредиттер бойынша жалпы қарыз 13,93 триллион теңгені құрады, деп хабарлайды мониторингтік агенттік Ranking.kz. бір айда ол тағы 4,9 миллиард теңгеге немесе жарты пайызға өсті. Бір жыл бұрын осы кезеңде екінші деңгейдегі банктердің кредиттік портфелі 13,1 триллион теңгені құрады, яғни ол бір жылда 6,7% - ға өсті. Айта кетейік, соңғы 10 жылда қазақстандық банктердің кредиттері бойынша жалпы борыштың өсуі жыл сайын байқалады. 2010 жылы елдің ЕДБ кредиттік портфелі 7,5 триллион теңгеге тең болды. Кейінгі жылдары ол орта есеппен 13% - ға өсті. 2015 жылы ипотекалық несиелерді қайта қаржыландыру бағдарламасы енгізілгеннен кейін ол 13% - ға төмендеді. 2017 жылдан бастап несиелер бойынша жалпы қарыз жылына орта есеппен 0,8% - ға өсті. Оның көлемінің күрт өсуі тек соңғы жылдық кезеңде болды. Қазақстандықтар арасында тұтыну тауарларын сатып алуға және басқа да қажеттіліктерге берілетін тұтынушылық кредиттер ең танымал болып табылады. Несиелеу құрылымында олардың көлемі тамыз айының басында 4,15 триллион теңгені құрайды. Өткен жылмен салыстырғанда өсім 9,2% құрады. Кепілсіз мақсатсыз тұтынушылық қарыздарды іс жүзінде барлық қазақстандық банктер ұсынады. Мониторинг агенттігінің мамандары ең ірі ондықты несиелеу шарттары туралы ақпарат жинады. Осы тізімнен кепілсіз несиелерді тоғыз банк береді. Жылдық тиімді сыйақы мөлшерлемесі несиелеу үшін банкті тандау көбінесе жылдық тиімді сыйақы мөлшерлемесіне байланысты болады. Бұл көрсеткіш артық төлем туралы барлық ақпаратты, соның ішінде әртүрлі комиссиялардың пайызын қамтуы керек.

Қазақстандық банктер өздерінің ресми сайттарында көрсеткен деректерге қарағанда, кепілсіз кредиттеу бойынша ең төменгі СЭС 7,3% - құрайды. Оны ForteBank ұсынады. Елдің тоғыз ірі ЕДБ - нің ең жоғары жылдық пайыздық мөлшерлемесі ЦентрКредит банкінде көрсетілген-кем дегенде 33,76%. Орташа көрсеткіш Еуразиялық банкте ұсынылған-мұнда ең төменгі мөлшерлеме 16,1% ұсынылады. Деректерді жинау кезінде әртүрлі жарнамалық акциялар, адал клиенттер мен жалақы жобаларының өкілдері үшін бағдарламалар ескерілді. Кредиттеу мерзімі қазақстандық банктерде кепілсіз кредит алуға болатын ең ұзақ мерзім бес жылды құрайды-оны елдің тоғыз ірі ЕДБ-нің жетеуінде ұсынады. Ең көбі төрт жылға Kaspi Bank - те және үш жылға Jysan Bank-те кепілсіз кредит ресімдеуге болады. Естеріңізге сала кетейік, несиелеу мерзімі ай сайынғы төлемді азайтады, бірақ несие бойынша жалпы артық төлемді көбейтеді, өйткені сіз ұзақ төлеуіңіз керек. Несиелеу сомасы несиеге алуға болатын сома көбінесе жалақы мөлшеріне, рәсімделген несиелерге және жалпы клиенттің қарыз жүктемесіне байланысты. Атап айтқанда, барлық несиелер бойынша жалпы айлық төлем ресми кірістің жартысынан аспауы керек. Осы көрсеткіштерге байланысты қазақстандық банктер несиеге ең көп дегенде жеті миллион теңге бере алады. Атап айтқанда, бұл ForteBank, Банк ЦентрКредит және Bank RBK. Екі банк максимум алты және бес миллион бере алады. Jysan Bank және Kaspi Bank - те несиелеудің ең төменгі мөлшері-екі жарым және бір миллион максимум.

Тұтынушылық несиелердің түрлері

Мақсатты және мақсатсыз — несиелер белгілі бір тауарларды сатып алуға және қарыз алушының қалауына жұмсалуды мүмкін.

Қамтамасыз етумен немесе қамтамасыз етусіз-қамтамасыз етумен кредиттер мүлік кепілімен немесе кепілгерлікпен беріледі.

Қарызды өтеу мерзімі бойынша-қысқа, орта және ұзақ мерзімді қарыздар бөлінеді.

Кредитор бойынша-банктік және банктік емес қарыздар.

Несиеге тауар сатып алудың оң және теріс жақтары :

- несиеге сатып алу болашақта тауардың қымбаттауынан құтқарады;
- несиеге сатып алу тауарларды есептегіштерден жоғалту мүмкіндігінен құтқарады;
- несиеге сатып алу сізге қажетті модификациядағы өнімді сол жерде сатып алуға мүмкіндік береді, егер ол қол жетімді болса;
- несиеге сатып алу затты сатып алушылар үшін ең жоғары өзектілігі кезінде сатып алуға мүмкіндік береді;
- несиеге сатып алу тауарды бірнеше ай бойы маңызды емес төлемдермен төлеуге мүмкіндік береді.

Кемшіліктері

- несие бойынша пайыз тауардың құнын едәуір арттырады;
- несиені сатып алудың ең маңызды психологиялық кемшілігін сатып алудың алғашқы ләззат кезеңінің аяқталуы деп атауға болады, ал несие бойынша төлемдер тағы бірнеше ай төленуі керек;
- несиелік мекемеге несиені пайдалану үшін бір қарағанда әлдеқайда көп соманы төлеу қаупі жоғары.

Тұтынушылық несие дамыған елдерде кеңінен тараған және ол өндірістің ауқымы мен тауар айналымының көлеміне тікелей байланысты болады. Қазақстанда ол инфляцияның салдарынан, өндіріс пен тауар айналымының құлдырауынан және шаруашылық жүргізуші субъектілердің арасындағы сенімінің азаюынан тиісті деңгейде дамымай қалды. Тұтынушылық несие көбінесе ауыл шаруашылығында қолданылады. Азық – түлік корпорациясы фермерлерге, шаруа қожалықтарына жанар- жағар май материалдарын, тұқымды, минералды тыңайтқыштарды және өсімдікті қорғайтын құралдарды тауарлық несие түрінде ұсынады. Қазақстан Республикасы Азаматтық Кодексіне сәйкес коммерциялық несие ұғымы аванс түрінде берілетін несиені, тауарлардың, жұмыстың және қызмет көрсетулердің алдын – ала төлемін қамтиды. Коммерциялық несиені тауар жеткізушілер сатып алушыларға

жеткізілген тауар үшін алынатын төлемнің мерзімін ұзартумен береді. Бұл арада соңғысы алғашқысына вексельді, яғни, төлем міндеттемесін табыс етеді. Бұл вексель банкте атаулы құннан төмен баға бойынша ескерілуі (банктің сатып алуы) мүмкін немесе оның кепілдігімен (кепілге салынумен) банк несиесін алуға болады. Дамыған елдерде жағдайында коммерциялық несие банк несиесімен әрдайым аралас болады. Банк несиесі. ҚР-ның экономикасында несиенің негізгі формасы банк несиесі. Бұл жағдайда несие қатынасының объектісіне сауданы ақшалай қаражатпен беру процесі жатады. Мұндай несие уақытша қаржылай көмекке мұқтаж мамандандырылған қаржы несие ұйымдарына, көбінесе банктерге, қарыз алушы кәсіпорындарға, ұйымдарға, халыққа, мемлекеттерге беріледі. Банк несиесінің бірінші ерекшелігі – банк өз қарыз алушыларына несиені өзінің капиталынан ғана емес, сонымен бірге, тартылған ресурстардан береді. Қазақстан банктерінің несие ресурстарындағы өзіндік капиталының үлесі шамамен алғанда 18-20% - ті құрайды, ал, қалғаны – тартылған ресурстар (депозиттер, банкаралық қарыз ақшалар). Осы несие формасының екінші ерекшелігі – шаруашылық айналымға әлі түсе қоймаған, кәсіпорындардың, ұйымдардың және халықтың банкке орналастырылған уақытша бос қаражатын банк саудаға береді. Банк несиенің үшінші ерекшелігі – банк ақшалай қаражатты саудаға өздігінен өсетін құн ретінде болатын капитал формасында береді. Қарыз алушыл ссуданы пайдаланғаны үшін банкке пайыз төлейді. Қарыз алушы осы несиені өндіріс саласында пайдаланғаннан кейін пайда алады, әрі оның есебінен несиегерге пайыз төлейді. Банк несиесінің айналыс саласына ғана қызмет ететін коммерциялық несиеден айырмашылығы, ол, сонымен қатар, өндіріс саласына және жинақтау саласына да қызмет етеді. Банк несиесінің қолданылу аясы коммерциялық несиеге қарағанда әлдеқайда кең, өйткені коммерциялық несие – несие мәмілесінің бағытымен, мерзімімен, және сомасымен шектеліп қалған.

Банк несиесі банк пен қарыз алушының арасында несие келісімшарты немесе несие келісімі бекітілгеннен кейін беріледі. Банк несиесінің мақсаты: негізгі және айналым капиталына арттыру, маусымдық қорларды толықтыру, вексельдер есебі және оны қайта есептеу халықты несиелеу. Ол материалдық тұрғыдан қамтамасыз етілуі, мақсатты бағытының болуы, мерзімділігі, қайтарылуы және ақылы принциптері негізінде банктің қарызға беретін ссудалық капиталдың қозғалысын білдіреді. Банк несиесі берілетін мерзіміне қарай қысқа мерзімге және ұзақ мерзімге бөлінеді. Ұзақ мерзімді несие ұзақ мерзімді активтердің ұлғайтылған ұдайы өндірісіне арналған, яғни ол бір жылдан да көп уақытқа негізгі қорларды құруға, қайта жарактандыруға, ұлғайтуға әрі жаңғыртуға беріледі. Банк несиесінің есебінен залалдардың орнын толтыруға, жарғылық капиталды қалыптастыруға, бұрын алынған несиені өтеуге, айыппұл, өсімақы, тұрақсыздық төлемдерін және тағы басқа. төлеуге болмайды. Несие есеп айырысу құжаттарының төлеміне қолма – қол ақшасыз түрінде, жекелеген жағдайларда, мысалы ауыл шаруашылық өнімдерін сатып алуға, еңбекақы төлеуге және тұтыну қажеттіліктеріне қолма – қол ақшамен беріледі. Несие қарыз алушыларға тек несие келісім шартында қарастырған мақсаттары үшін беріледі. Және несие қарыз алушының заң тұрғысынан құқық қабілеттілігі болған жағдайда, несиені өтей алатын қабілеті болған жағдайда, және қаржылық жағдайы тұрақты болғанда ғана беріледі. Несие келісім шартының шарттары әрбір қарыз алушыға жеке анықталады. Банк несиесі маңызды ерекшеліктерін сақтай отырып, айтарлықтай сандық және сапалық өзгерістерге ұшырады. Қазақстанда мұндай несиені тек банктің қаржы несие мекемелері ғана беріп қоймайды, сонымен қатар, оны қаржылық компаниялар да, несие серіктестіктері де, несие кооперативтері де, микронесие ұйымдары да және тағы басқа береді. Алайда, бұл осы несие формасының мәнін өзгертпейді. Сондай – ақ, қарыз алушылардың құрылымы да өзгереді. Акционерлік қоғамдардан, компаниялардан, фирмалардан және халықтан өзге оны үкімет те, банктер де, жергілікті органдар да және тағы басқа алады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. «Қаржылық сауат әліппесі»/Азбука финансовой грамотности, Владимир Авденин.
<https://www.nur.kz/nurfin/banks/1871894-kakie-kazahstanskije-banki-predlagajut-vygodnye-uslovia-kreditovaniya/>
2. Тұтынушылық үлесі
[https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%BE%D1%82%D1%80%D0%B5%D0%B1%D0%B8%D1%82%D0%B5%D0%BB%D1%8C%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%BA%D1%80%D0%B5%D0%B4%D0%B8%D1%82]
3. [<https://stud.kz/referat/show/82560>]

УДК 338.984

НОРМАТИВНОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ БУХГАЛТЕРСКОГО УЧЕТА В РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

А.С. Ахметова доктор PhD

А.А. Лян

НАО «Атырауский университет им.Х.Досмухамедова», г.Атырау

Түйіндеме

Бухгалтерлік есепті реттеу-бұл есеп жүйесіне жүйелілік пен ұйымшылдықты енгізудің белгілі бір қызметі. Мемлекеттік реттеудің өзегі-заңнама, белгіленген нысандағы белгілі бір рәсімдерді сақтай отырып, мемлекеттік органдар шығаратын жалпыға міндетті құқықтық актілердің жиынтығы.

Түйінді сөздер: есеп, Бухгалтерлік есеп, нормативтік реттеу, есепке алуды реттеу.

Resume

Accounting regulation implies a certain activity introduce consistency and organization into the accounting system. Core state regulation is legislation, aggregate generally binding legal acts issued by state bodies the authorities in compliance with certain procedures of the established form.

Key words: accounting, accounting, regulatory regulation, accounting regulation.

Регулирование учета представляет собой определенную деятельность по внесению упорядоченности и организованности в учетную систему. Стержнем государственного регулирования служит законодательство - совокупность общеобязательных правовых актов, издаваемых органами государственной власти с соблюдением определенных процедур установленной формы. Основными нормативными документами, регулирующими бухгалтерский учет, являются Закон Республики Казахстан от 28.02.07 г. № 234-III «О бухгалтерском учете и финансовой отчетности» [5], Указ Президента Республики Казахстан «О государственной программе развития и совершенствования бухгалтерского учета и аудита в РК на 1998-2000 годы» от 28.01.98 г. № 3838 и другие. Они устанавливают единые правовые, методологические основы учета и отчетности для всех хозяйствующих юридических субъектов и физических лиц, занимающихся предпринимательской деятельностью, зарегистрированных на территории Казахстана. Это значит, что сразу после начала своего функционирования каждый субъект, независимо от направления (вида) деятельности и формы собственности, обязан соблюдать соответствующие законы, которые регламентируют его деятельность в рамках государства, права и юридическую ответственность перед государством и между собой.

Существенной особенностью Закона «О бухгалтерском учете и финансовой отчетности» является то, что он создает методологические основы сбора, регистрации и обобщения информации, осуществляемых путем сплошного и непрерывного документального

учета всех хозяйственных операций. Основные задачи бухгалтерского учета и финансовой отчетности - обеспечение субъекта, а также других заинтересованных лиц полной и достоверной информацией о его хозяйственной деятельности.[6, с. 20]

В целом в основе регулирования бухгалтерского учета лежат принципы и положения, закрепленные в нормативных, инструктивных и правовых актах, изданных в соответствии с законами, постановлениями Правительства, указами Президента, а также инструкциями, положениями, рекомендациями и др. Обобщенно нормативное регулирование учетной системы Казахстана представляется в виде следующих уровней.

Классификация уровней законодательных и нормативных документов носит условный характер и основана на их юридической значимости. Так или иначе, она дополняет аналогичные пособия, в которых традиционно идет деление на 4 уровня, внося существенные уточнения и конкретизируя каждый уровень. При этом единообразие учета на территории Казахстана в основном обеспечивает Министерство финансов РК.

Характерной особенностью, присущей казахстанскому бухгалтерскому учету, является то, что документы должны пройти регистрацию в Министерстве юстиции РК и только после этого они приобретают статус нормативного правового акта, иначе они носят рекомендательный характер и не обязательны к исполнению.

Бухгалтерский учет и его организация в определенной мере опираются и на судебную (арбитражную) практику, поскольку при возникновении спорных и конфликтных ситуаций, противоречащих выдвигаемым требованиям к документированию на том или ином уровне, они решаются в судебном порядке. Постановления и информационные письма судебных органов обязательны к руководству и исполнению всеми субъектами хозяйствования (в том числе и налоговыми и др. контролирующими органами), хотя и не являются элементами системы нормативного регулирования бухгалтерского учета.

Общим аспектом, которым сейчас занимаются многие ученые в области регулирования бухгалтерского учета, является достижение соответствия между финансовыми показателями и социально-экономическими последствиями деятельности. Его основная идея сводится к созданию информационной основы таких элементов, как контроль затрат, формирование ассортимента продукции, ценообразование, система отчетности для управления, внедрение новых технологий и продукции. Среди исследователей в этой области можно назвать имена А. Стефенса и Д. Оуэна (Великобритания), Дж. Локхарта (США), К. Писнелла (США) и др.

В настоящее время важными становятся и вопросы экологии, поскольку традиционный бухгалтерский учет не всегда отражает стоимость социально-экологических последствий, безработицу, загрязнение окружающей среды и т.п. Затраты на их ликвидацию общество возмещает через систему налогов. Действующее в республике законодательство, регулирующее учетную систему, не в должной мере указывает на социально-экологическое предназначение учета. Возникает потребность решить и эту проблему, опираясь на различные существующие теоретические и практические представления.

Обобщая проблемы законодательного регулирования учета приведем характеристику нижеследующих основополагающих социальных направлений его нынешнего развития

- экономическое, представляющее собой комплекс мероприятий, проводимых с помощью методических рекомендаций, разъяснений по ведению учета в целях получения информации экономического характера;

- правовое - законодательно осуществляемое государством в интересах общества путем установления правовых норм возможного поведения субъектов;

- морально-этическое - охватывающее все сферы общественной жизни, включая и учетную систему, содержится в сознании людей, в общественном мнении, находит отражение в средствах массовой информации.

В основе изложенных видов регулирования учета лежит принцип целесообразности, а не обязательности, как это было традиционно при административных методах управления. Взаимодействие экономического и правового регулирования проявляется в первую очередь в том, что субъекты, выбирая экономически целесообразную линию

поведения, вынуждены считаться с предписаниями правовых норм. Их нарушение может привести к применению юридической ответственности и экономическим потерям. При этом правовое регулирование осуществимо лишь там, где объективно существуют доказуемость и исполнимость правоотношений средствами юридического процесса, возможность их охраны органами государственного надзора и принуждения.

Следовательно, законодотворчество Казахстана, имеющее отношение к бухгалтерскому делу,

несмотря на приближение к международным правилам, не в должной мере затрагивает вышеизложенные проблемы. Помимо этого, недостаточно рассматриваются вопросы общей структуры экономики республики, а изменяются лишь определенные аспекты деятельности субъектов. Не решенными до конца остаются правила построения учета и его организации в различных субъектах хозяйствования. Заметно отставание в принятии законов об общественных объединениях, регулирующих учет и аудит, а также недостатки в решении вопросов о договорах, сделках, контрактах и обязательствах, не говоря уже о том, что не полностью разработана система наказаний за невыполнение требований законодательства.

До настоящего времени присутствуют недостатки в переводе отдельных терминов учета с иностранных языков и их необоснованная повторяемость в стандартах, которые во многом продолжают оставаться сложными для восприятия бухгалтера. Существуют и другие причины, которые сдерживают развитие учета. Они подробно освещены в дальнейшем. Эти обстоятельства требуют значительных корректировок регулирования учетной системы Казахстана в современных условиях.

Список использованной литературы

1. Гражданский кодекс Республики Казахстан (общая часть)/ М.К. Сулейменов, Ю.Г.Басин - г.Алматы: Жет жарғы, 2003
2. Инструкция (основа) по разработке Рабочего плана счетов для организаций, составляющих финансовую отчетность в соответствии с Международными стандартами финансовой отчетности (приказ МФ РК от 22.12.2005г. №426)
3. Послание Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева народу Казахстана «Новый Казахстан в Новом мире» от 28 февраля 2007г. //Индустриальная Караганда №15 от 01.03.2007г.
4. Закон РК «О бухгалтерском учете и финансовой отчетности» от 02.2007 года № 234-111.
5. Торшаева Ш.М. Теория бухгалтерского учета - Караганда: 2000г. - 155с.
6. Пашигорева Г.И., О.С.Савченко, Цели и задачи управленческого учета// Бухгалтерский учет, 2008, N 19, С.
7. Сейдахметова Ф.С. Учет финансовый и управленческий// Қаржы-қаражат: Финансы Казахстана. - 2009. - №1.-С.85-88

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ И МЕТОДЫ ЭКСПРЕСС-АНАЛИЗА ФИНАНСОВОГО СОСТОЯНИЯ ПРЕДПРИЯТИЯ

Г.Т. Ахметова к.э.н., ассоциированный профессор

Г.М. Губайдуллина магистрант 1-курса ОП 7М04115

НАО Атырауский университет им. Х. Досмухамедова, Атырау, Казахстан

Түйіндеме

Теориялық маңыздылығы ұлттық экономикадағы қаржылық талдау мәселелерін жан-жақты зерттеу болып табылады, өйткені кез-келген кәсіпорынның қызметін сипаттайтын деректерді жүйелеу үшін қаржылық нәтижелерді талдау қажет.

Түйінді сөздер: кәсіпорын, кәсіпорын резервтері, тәуекелдер, қаржылық жағдай.

Resume

The theoretical significance lies in the comprehensive study of the problems of financial analysis in the national economy, since it is the analysis of financial results that is necessary to systematize data characterizing the activities of any enterprise.

Key words: enterprise, enterprise reserves, risks, financial condition.

Для обеспечения устойчивого развития предприятия в современных условиях, необходимо умение реально оценивать финансовое состояние своего предприятия, и вместе с этим повышается самостоятельность предприятий, их экономическая и юридическая ответственность. В своем очередном Послании народу Казахстана глава государства отметил, что «развитый предпринимательский сектор – это основа экономики любой страны. Сегодня в условиях ухудшения мировой конъюнктуры мы должны активизировать внутренние инвестиционные ресурсы с растущей ролью государственных холдингов, институтов развития, социально-предпринимательских корпораций».

Несмотря на возникшие сложности, по поручению главы государства Правительством предприняты меры по устойчивому росту экономики. Особую миссию в обеспечении эффективности и конкурентоспособности нашей экономики призвано выполнить вновь созданное Агентство по защите конкуренции. Расширенные полномочия Агентства должны обеспечить успех в «борьбе» с ценовыми сговорами, недобросовестной конкуренцией, злоупотреблениями субъектов рынка своим доминирующим и монопольным положением, укреплять позиции казахстанского бизнеса в мире.

Нужен новый закон о конкуренции, который послужит серьезным толчком для роста предпринимательской активности в стране. Вместе с ней набирает силу и конкуренция как основной механизм регулирования хозяйственного процесса.

Выявления внутрихозяйственных резервов укрепления финансового положения, а также улучшение отношений между предприятиями и внешними финансовыми, кредитными, контрольными органами – все это является основными задачами финансового анализа. Целевая установка финансового анализа – оценка финансового состояния и выявление возможностей повышения эффективности функционирования хозяйствующего субъекта с помощью рациональной финансовой политики.

Финансовое состояние предприятия характеризуется совокупностью показателей, отражающих процесс формирования и использования его финансовых средств. В рыночной экономике финансовое состояние предприятия по сути дела отражает конечные результаты его деятельности. Содержание и основная целевая установка финансового анализа - оценка финансового состояния и выявление возможности повышения эффективности функционирования хозяйствующего субъекта с помощью рациональной финансовой политики. Финансовое состояние хозяйствующего субъекта - это характеристика его финансовой конкурентоспособности (т.е. платежеспособности, кредитоспособности),

использования финансовых ресурсов и капитала, выполнения обязательств перед государством и другими хозяйствующими субъектами.

В традиционном понимании финансовый анализ представляет собой метод оценки и прогнозирования финансового состояния предприятия на основе его бухгалтерской отчетности. Принято выделять два вида финансового анализа - внутренний и внешний. Внутренний анализ проводится работниками предприятия (финансовыми менеджерами). Внешний анализ проводится аналитиками, являющимися посторонними лицами для предприятия (например, аудиторами).

Анализ финансового состояния предприятия преследует несколько целей:

- определение финансового положения;
- выявление изменений в финансовом состоянии в пространственно-временном разрезе;
- выявление основных факторов, вызывающих изменения в финансовом состоянии;
- прогноз основных тенденций финансового состояния.

Достижение этих целей достигается с помощью различных методов и приемов.

Существуют различные классификации методов финансового анализа. Практика финансового анализа выработала основные правила чтения (методику анализа) финансовых отчетов. Среди можно выделить основные:

Горизонтальный анализ (временной) - сравнение каждой позиции отчетности с предыдущим периодом.

Вертикальный анализ (структурный) - определение структуры итоговых финансовых показателей, с выявлением влияния каждой позиции отчетности на результат в целом.

Трендовый анализ - сравнение каждой позиции отчетности с рядом предшествующих периодов и определение тренда, т. е. Основной тенденции динамики показателя. С помощью тренда ведется перспективный прогнозный анализ.

Анализ относительных показателей (коэффициентов) - расчет отношений между отдельными позициями отчета или позициями разных форм отчетности по отдельным показателям фирмы, определение взаимосвязи показателей.

Сравнительный анализ - это как внутрихозяйственный анализ сводных показателей отчетности по отдельным показателям фирмы, подразделений, цехов, так и межхозяйственный анализ показателей данной фирмы с показателями конкурентов, со среднеотраслевыми и средними хозяйственными данными.

В условиях рыночной экономики бухгалтерская отчетность хозяйствующих субъектов становится основным средством коммуникации и важнейшим элементом информационного обеспечения финансового анализа. Любое предприятие в той или иной степени постоянно нуждается в дополнительных источниках финансирования. Найти их можно на рынке капиталов, привлекая потенциальных инвесторов и кредиторов путём объективного информирования их о своей финансово- хозяйственной деятельности, то есть в основном с помощью финансовой отчетности. Насколько привлекательны опубликованные финансовые результаты, показывающие текущее и перспективное финансовое состояние предприятия, настолько высока и вероятность получения дополнительных источников финансирования.

Основное требование к информации, представленной в отчетности заключается в том, чтобы она была полезной для пользователей, т. е. чтобы эту информацию можно было использовать для принятия обоснованных деловых решений. Чтобы быть полезной, информация должна отвечать соответствующим критериям:

- Уместность означает, что данная информация значима и оказывает влияние на решение, принимаемое пользователем. Информация считается также уместной, если она обеспечивает возможность перспективного и ретроспективного анализа.

- Достоверность информации определяется ее правдивостью, преобладания экономического содержания над юридической формой, возможностью проверки и документальной обоснованностью.

- Информация считается правдивой, если она не содержит ошибок и пристрастных оценок, а также не фальсифицирует событий хозяйственной жизни.

- Нейтральность предполагает, что финансовая отчетность не делает акцента на удовлетворение интересов одной группы пользователей общей отчетности в ущерб другой.

- Понятность означает, что пользователи могут понять содержание отчетности без специальной профессиональной подготовки.

- Сопоставимость требует, чтобы данные о деятельности предприятия были сопоставимы с аналогичной информацией о деятельности других фирм.

В ходе формирования отчетной информации должны соблюдаться определенные ограничения на информацию, включаемую в отчетность:

1. Оптимальное соотношение затрат и выгод, означающее, что затраты на составление отчетности должны разумно соотноситься с выгодами, извлекаемыми предприятием от представления этих данных заинтересованным пользователям.

2. Принцип осторожности (консерватизма) предполагает, что документы отчетности не должны допускать завышенной оценки активов и прибыли и заниженной оценки обязательств.

3. Конфиденциальность требует, чтобы отчетная информация не содержала данных, которые могут нанести ущерб конкурентным позициям предприятия.

Финансовая деятельность - это рабочий язык бизнеса, и практически невозможно анализировать операции или результаты работы предприятия иначе, чем через финансовые показатели.

Стремясь решить конкретные вопросы и получить квалифицированную оценку финансового положения, руководители предприятий все чаще начинают прибегать к помощи финансового анализа, значение отвлеченных данных баланса или отчета о финансовых результатах весьма невелико, если их рассматривать в отрыве друг от друга. Поэтому для объективной оценки финансового положения необходимо перейти к определенным ценностным соотношениям основных факторов - финансовым показателям или коэффициентам.

Финансовые коэффициенты характеризуют пропорции между различными статьями отчетности. Достоинствами финансовых коэффициентов являются простота расчетов и элиминирования влияния инфляции.

Считается, что если уровень фактических финансовых коэффициентов хуже базы сравнения, то это указывает на наиболее болезненные места в деятельности предприятия, нуждающиеся в дополнительном анализе. Правда, дополнительный анализ может не подтвердить негативную оценку в силу специфичности конкретных условий и особенностей деловой политики предприятия. Финансовые коэффициенты не улавливают различий в методах бухгалтерского учёта, не отражают качества составляющих компонентов. Наконец, они имеют статичный характер. Необходимо понимать ограничения, которые накладывают их использование, и относиться к ним как к инструменту анализа.

Основными подходами к финансовому анализу являются: экспресс-анализ финансового состояния и детализированный анализ финансового состояния предприятия. Целью экспресс-анализа является наглядная и простая оценка финансового благополучия и динамики развития хозяйствующего субъекта. Финансовый анализ является сложным инструментом, правильное применение которого, способно обеспечить принятие оптимального управленческого решения.

Целью же детализированного анализа - более подробная характеристика имущественного и финансового положения хозяйствующего субъекта, результатов его деятельности в истекающем отчетном периоде, а также возможностей развития субъекта на перспективу. Он конкретизирует, дополняет и расширяет отдельные процедуры экспресс-анализа. При этом степень детализации зависит от желания аналитика.

Финансовый анализ также актуален при осуществлении стратегии предотвращения несостоятельности (банкротства) фирмы и методы её прогнозирования. Существует ряд признаков, указывающих на возможное ухудшение положения предприятия. Важную информацию даёт сопоставление данных финансовых отчётов фирмы с данными за ряд периодов времени и средними данными по отрасли, а также анализ бухгалтерского баланса

предприятия. Анализ с предоставлением отчетности, её низкое качество должны стать поводом для анализа процесса её составления. Опоздания могут говорить о неэффективной работе финансовых служб предприятий, неудачном построении информационной системы, что увеличивает вероятность принятия неэффективных решений.

Список используемой литературы

1. Ковалев В. В. Финансовый анализ: управление капиталом, выбор инвестиций, анализ отчетности. - М.: Финансы и статистика, 2012г.
2. Балабанов И. Т. Основы финансового менеджмента. Как управлять капиталом? - М.: Финансы и статистика, 2013г.
3. Ковалев В.В. «Финансовый анализ: Управление капиталом. Выбор инвестиций. Анализ отчетности.» - М.: Финансы и статистика, 2015 г. - 432с.
4. Моляков Д.С. «Анализ хозяйственной деятельности». - М.: ФиС, 2015
5. Ахметова Г.Т., Жамбылова Г. «Экономический анализ» 2014г -217, Атырау

УДК 622.8

ОПРЕДЕЛЕНИЕ СТЕПЕНИ РАЗВИТИЯ БЕЗОПАСНОГО ПРОИЗВОДСТВА НА ПРЕДПРИЯТИЯХ НЕФТЕГАЗОВОЙ ОТРАСЛИ АТЫРАУСКОЙ ОБЛАСТИ

Г.Т. Ахметова к.э.н., ассоциированный профессор

Д. Өтеп – студент 4-курса ОП 6В04105 Финансы и аналитика

НАО Атырауский университет им. Х. Досмухамедова, Атырау, Казахстан

Түйіндеме

Көптеген ықтимал қауіптердің болуы өндірістің өнеркәсіптік қауіпсіздігін басқару стандарттарын, соның ішінде халықаралық стандарттарды енгізу, өндірістік процестердің қатаң қауіпсіздік жүйесін дамыту және өндірістің өнеркәсіптік қауіпсіздігін басқару жүйесіне жаңа әдістер мен теорияларды, соның ішінде адамның психофизикалық жағдайының динамикасын ескере отырып енгізу арқылы жазатайым оқиғалардың алдын алу бойынша мақсатты жұмысты жүргізу қажеттілігін тудырады.

Түйінді сөздер: кәсіпорын, қауіпсіз өндіріс, ТШО

Resume

The presence of a huge number of potential hazards makes it necessary to carry out targeted work to prevent accidents through the introduction of industrial safety management standards, including international ones, the development of a strict safety system for production processes and the introduction of new methods and theories into the industrial safety management system, including those that take into account the dynamics psychophysical state of a person.

Key words: enterprise, safe production, TCO.

В Атырауской области существует 570 предприятий с 78 265 опасными производственными объектами, контроль за которыми ведется отделами Управления по государственному контролю за чрезвычайными ситуациями и промышленной безопасностью (УГКЧСПБ) в области промышленной безопасности (таблица 1).

Таблица 1-Количество подконтрольных предприятий/опасных производственных объектов Атырауской области

№ п/п	Структурные подразделения	Количество подконтрольных предприятий/опасных производственных объектов	
		2020 г.	2021 г.
1	Управление по государственному контролю за чрезвычайными ситуациями и промышленной безопасностью	575/78163	570/78265

За 2020 год в ходе проверок выявлено 4476 нарушений действующих норм и правил промышленной безопасности, из них устранено в срок 3598.

За допущенные нарушения привлечено к ответственности 145 должностных и юридических лиц, наложено административных штрафов на сумму 5,944,809 тенге.

За 2021 год УГКЧСПБ было обследовано 946 объектов на 151 предприятиях. В ходе проверок выявлено 1310 нарушений действующих норм и правил промышленной безопасности, из них устранено в срок 585.

За допущенные нарушения привлечены к ответственности 85 должностных и юридических лиц, наложено административных штрафов на сумму 3.536.816 тенге [1].

Анализ по проведенным проверкам объектов подконтрольных предприятий показывает, что основными причинами характерных нарушений промышленной безопасности при эксплуатации объектов являются:

- отсутствие должной требовательности ИТР и руководителей объектов, производств;
- техническая неисправность приборов безопасности, механизмов повышающих промышленную безопасность;
- морально и физически устаревшее оборудование производственных объектов.

Таблица 2-Результаты контрольно-профилактической работы

№ п/п	Наименование показателей	Всего		
		2019 г.	2020 г.	2021 г.
1	Проведено обследований в т.ч. комплексных	604	241	151
2	Количество обследованных объектов	2008	1100	946
3	Выявлено нарушений правил и норм технической безопасности	4359	2131	1310
4	Приостановлено объектов	384	18	1
5	Привлечено к ответственности лиц за нарушение правил и норм ТБ, чел.	152	58	87
6	Освобождено или понижено в должности,	6	2	2
7	Наложено штрафов, чел. на сумму, тыс. тенге	146 4610259	56 2089673	85 3536816
8	Взыскано штрафов, чел на сумму, тыс. тенге	146 4610259	34 1385081	71 2759264

Как видно из таблицы, с каждым годом количество выявленных нарушений уменьшается, что свидетельствует о приобретении значения безопасного производства и применении его методов на отечественных предприятиях.

Одним из важных направлений является обеспечение широкого внедрения современных технических систем контроля за безопасностью производственных процессов, вывод из эксплуатации морально и физически изношенного оборудования, модернизация и техническое перевооружение предприятий. Так, ежемесячно в УГКЧСПБ представляется информация по техническому перевооружению подконтрольными предприятиями.

Анализ по проведенным проверкам объектов подконтрольных предприятий показывает, что основными причинами характерных нарушений промышленной безопасности при эксплуатации объектов являются:

- неудовлетворительная обеспеченность ИТР и рабочего персонала новыми действующими правилами, нормативными документами;
- отсутствие должной требовательности ИТР и руководителей объектов, производств;
- техническая неисправность приборов безопасности, механизмов повышающих промышленную безопасность;
- морально и физически устаревшее оборудование производственных объектов;
- отсутствие контроля за устьем консервированных и ликвидированных скважин, за состоянием межколонных давлений, не соответствие устья скважин требованиям норм и правил по промышленной безопасности.

Это основные факторы, ведущие к ослаблению безопасности на объектах и затрудняющие проведение контрольно-профилактических работ, так как современное производство в отраслях контроля развивается ускоренными темпами с автоматизированными системами управления, контроля и противоаварийной защиты и с высокотехнологичным режимом производства.

На сегодня особо проблемными являются отечественные буровые предприятия, которые работают на установках отслуживших нормативные сроки службы.

В целях ужесточения контроля на особо опасном производстве в нефтегазовой отрасли, которыми являются буровые работы, мы считаем необходимым ввести норму по обязательному применению оборудования электронной фиксации параметров при ведении буровых работ. Оборудование широко применяется в международной практике и в Республике Казахстан, и оно позволит повысить качество буровых работ, производственной дисциплины и существенно повлияет на снижение аварийности.

Анализ системы обеспечения безопасного производства в ТОО «Тенгизшевройл»

ТОО «Тенгизшевройл» является крупнейшим предприятием нефтегазовой отрасли в Республике Казахстан.

ТОО «Тенгизшевройл» производит четыре вида высококачественной продукции для использования как внутри Республики, так и за её пределами. Это: сырая нефть, сжиженный углеводородный газ (СУГ), сера и осушенный газ. Объемы добычи нефти за 2020 год составили 25,8 миллионов метрических тонн (206,2 миллионов баррелей). Нефть ТШО поставляется в Европу и Северную и Южную Америку. Продажи осушенного газа за 2020 год составили 6,9 миллиардов кубометров. Большая часть этого газа используется в Республике Казахстан. В течение вышеуказанного периода ТШО реализовал 3,8 миллиона метрических тонн серы, что составляет 169% от объема производства. За это время произведено 2,3 миллиона метрических тонн серы. ТШО реализует высококачественную серу четырех видов: жидкую, чешуированную, гранулированную и комовую покупателям многих стран, преимущественно Средиземноморского бассейна и Центральной Азии, включая Казахстан, Россию, Украину и Китай [2].

Производственные объекты на Тенгизе:

1. Завод КТЛ

При создании совместного предприятия ТОО «Тенгизшевройл» в 1993 году в распоряжение СП перешел завод по разделению нефти и газа. Этот завод (КТЛ - комплексная

технологическая линия) известен как завод «первого поколения». На протяжении всего своего существования ТШО вкладывает средства в совершенствование и расширение этого завода. В настоящее время на заводе действуют пять технологических линий первичной переработки нефти и газа, причём это производство стало значительно более экологичным и эффективным. В 2009 году ТШО устранил рутинное сжигание на заводе КТЛ.

2. Проект «второго поколения» - расширение производства

Данный проект расширения производства удвоил объём добычи нефти на Тенгизе, и его реализация способствует выполнению планов по значительному приросту нефтедобычи Республики Казахстан. ТШО завершил расширение в третьем квартале 2008 года, суточный объём производства увеличился до 75 тыс. тонн (600 тыс. баррелей) нефти и 22 млн. кубометров (750 млн. кубических футов) газа.

Данное расширение производства явилось значительным достижением казахстанской нефтяной промышленности. ТШО прилагал большие усилия для того, чтобы казахстанские компании играли большую роль в реализации этих проектов. В рамках расширения производства «второго поколения» затраты ТШО на обеспечение казахстанского участия превысили два миллиарда долларов США.

3. Завод второго поколения

Сдача в эксплуатацию Завода второго поколения (ЗВП) и объектов обратной закачки газа, в рамках проекта расширения производства «второго поколения» значительно повысила производственный потенциал ТШО. ЗВП стабилизирует нефть и удаляет из неё серосодержащие компоненты, а также отделяет природный газ и серу. Этот завод является крупнейшей в мире технологической линией по работе с серосодержащей нефтью. Реализация данного проекта позволила ТШО не только увеличить добычу, но и качественно улучшить экологичность производства и повысить его эффективность за счёт применения самых передовых технологий.

4. Объекты пластовой закачки сырого газа

Примерно треть всего добываемого газа на Тенгизе закачивается обратно в пласт под высоким давлением. Это делается в целях поддержания пластового давления. Компрессор закачки газа является уникальным и не имеет аналогов в мире. Он создан на основе самой современной технологии, используемой для закачки газа [3].

Первостепенной задачей ТШО является обеспечение здоровья и безопасности сотрудников, а также защита активов и окружающей среды. Цель ТШО состоит в том, чтобы путем неукоснительного применения «Системы управления оптимизацией производства» получить широкое признание за осуществление своей деятельности на уровне мирового класса.

ТШО неизменно обеспечивает безопасные условия работы и проживания для своих сотрудников. Здоровье и безопасность сотрудников являются предметом первоочередной заботы для компании.

В компании сейчас работают порядка 3700 человек. Компания стремится обеспечить персонал наилучшими самыми современными процессами и процедурами в области безопасности.

В ранг первостепенной важности в ТШО возведено строгое соблюдение требований государственных норм и инструкций по технике безопасности, помимо этого разработаны и введены внутренние политики и процедуры по обеспечению безопасности. В ТШО все без исключения сотрудники и подрядчики проходят обязательное обучение по ТБ. Обучение проводится на трех языках: казахском, английском и русском. Регулярно проводится аттестация и проверка знаний с целью обеспечить соблюдение процессов и процедур по технике безопасности во всех сферах производства компании. Субподрядчики ТШО обязаны внедрять у себя программы по обучению персонала технике безопасности. Целью является полностью исключить случаи травматизма работников и осуществлять работу без травм и аварий.

В 2001 году в компании был установлен общепризнанный мировой рекорд по продолжительности непрерывной работы без травматизма и аварий – 17 млн. часов. Это была заслуга всего коллектива и каждого работника в отдельности. Значение этого высочайшего показателя в мировой практике становится еще более весомым, учитывая особые, потенциально опасные условия ведения работ в добывающих отраслях. ТШО всегда готово к тому, чтобы побить свой же мировой рекорд [4].

Система техники безопасности в ТШО постоянно совершенствуется. Реализуются новые программы, направленные на дальнейшее изучение и анализ ситуаций, которые потенциально могут быть причинами травматизма или аварий. К примеру, «Программа безопасного поведения» (ПБП) основана на изучении поведения и привычек сотрудников на рабочих местах, которые могут быть небезопасны, и направлена на изменение подобного поведения людей. Программа безопасности технологических процессов позволяет осуществлять проверку степени безопасности каждого технологического процесса, применяемого на заводе в Тенгизе. Регулярно в течение года проводятся учения по ликвидации различных аварий и уменьшению их последствий [5].

В числе приоритетных для ТШО и вопрос конструктивного взаимодействия сотрудников и руководства. Администрация и трудовой коллектив компании регулярно подписывают коллективные договоры в соответствии с требованиями трудового законодательства Казахстана, которые служат основой для формирования взаимовыгодных отношений, поскольку они затрагивают аспекты социально-экономического благополучия персонала ТШО.

ТШО уважает права работников на объединение в профсоюзы и свободный выбор общественного объединения, представляющего их коллективные интересы перед работодателем. Первый коллективный договор был подписан в ТШО в 1996 году, и с тех пор администрация компании постоянно работает в тесном контакте с представителями трудового коллектива для обсуждения и внесения изменений в коллективный договор.

ТШО предоставляет своим сотрудникам наибольшие социальные льготы по сравнению с другими компаниями в Казахстане. В частности, предоставляет беспроцентные жилищные ссуды с рассрочкой выплаты до 20 лет, оказывает финансовую поддержку для получения образования по заочной форме, внедрена программа бесплатного медицинского страхования сотрудников и членов их семей. ТШО обеспечивает возможности для отдыха своих сотрудников и подрядчиков в Тенгизе.

В поселке «Шанырак», каждый из пяти жилых модулей имеет свои теннисные корты, а некоторые – и баскетбольные площадки. Поселок располагает пекарней, способной производить 1,5 тыс. тонн хлебобулочных изделий в сутки, бассейном, кинотеатром на 400 посадочных мест, медицинским центром, пунктом водоподготовки, установками кондиционирования воздуха, футбольным полем, несколькими полями для мини-футбола, прачечной.

Клиника ТШО в Тенгизе соответствует международным стандартам. Работники совместного предприятия проходят ежегодный медицинский осмотр.

Таким образом, ТШО обладает одним из наилучших показателей по обеспечению техники безопасности и охраны окружающей среды в мировой нефтегазодобывающей отрасли. Тенгизшевройл внедряет и реализует системные подходы к вопросам обеспечения техники безопасности и безаварийного производства. Компания использует передовой опыт работы и применяет международные стандарты. В этом направлении ими сформированы основные принципы (заповеди) безопасного производства (рисунок 1).

Рисунок 1- Основные принципы (заповеди) безопасного производства ТШО

Пояснение заповеди № 1: Всегда эксплуатируй оборудование в пределах проектных и экологических норм

Цель:

Снизить риск получения травмы, выбросов в окружающую среду, отказа и повреждения оборудования путем соблюдения технических и эксплуатационных норм.

Пояснение:

Проектные нормы – механические ограничения, установленные нормами, стандартами промышленности/компании и требованиями нормативных актов. Основную часть проектных ограничений можно найти в спецификациях на оборудование.

Примеры проектных ограничений:

- Максимально допустимое давление и температура.
- Максимально допустимая скорость вращающегося оборудования.

Эксплуатационные нормы устанавливаются для обеспечения безопасного рабочего процесса в пределах проектных и экологических норм. Эксплуатационные нормы установлены с таким расчетом, чтобы успеть скорректировать процесс до того, как будут нарушены другие нормы.

Примеры эксплуатационных норм:

- Сигнализация по давлению, температуре и уровню
- Максимальная скорость насоса при непрерывной работе
- Максимальная рабочая температура и давление
- Условия, предусмотренный в разрешении, такие как сбросы нефти в воду

Пояснение заповеди № 2: Всегда работай в безопасных и контролируемых условиях

Цель:

Предполагается, что каждый работник и подрядчик работает безопасно, находит, определяет и незамедлительно исправляет опасные и неконтролируемые условия или действия.

Пояснение:

Мы *никогда* не должны подвергать риску ни себя, ни других, работая или позволяя работать в опасных условиях и не предпринимая при этом действий по устранению этих условий.

Ожидаем, что все работники и подрядчики будут придерживаться принципа «Если видишь – исправь!».

Не игнорируй опасные ситуации – ты должен исправить или сообщить о такой ситуации.

Выши действия говорят о том, что вы заботитесь о здоровье своих коллег, и придаете большое значение работе без происшествий.

Пояснение заповеди № 3: Всегда проверяйте наличие и работоспособность средств защиты

Пояснение:

Средства безопасности снижают риск получения травм в то же время защищая целостность оборудования. Примеры средств безопасности:

- Устройства для сброса давления
- Сигнализация по H₂S
- Защитное ограждение муфты или механизма
- Устройства аварийного останова при превышении скорости
- Система останова при возникновении избыточной вибрации
- Ремни безопасности
- Эргономичное оборудование

ВСЕГДА соблюдайте процедуры при эксплуатации, техническом обслуживании и реагировании на активацию средств безопасности.

Пояснение заповеди № 3: Всегда проверяйте наличие и работоспособность средств защиты

Цель:

Всегда используйте и проводите ТО средств безопасности, если они имеются. Если они выходят из строя, все мы несем ответственность за обеспечение альтернативных систем защиты и процедур, а также за скорейшее исправление ситуации.

Пояснение:

Средства безопасности снижают риск получения травм в то же время защищая целостность оборудования. Примеры средств безопасности:

- Устройства для сброса давления
- Сигнализация по H₂S
- Защитное ограждение муфты или механизма
- Устройства аварийного останова при превышении скорости
- Система останова при возникновении избыточной вибрации
- Ремни безопасности
- Эргономичное оборудование

Цель:

Каждый работник берет на себя ответственность и отвечает за качество продукта и услуг, которые они предоставляют.

Пояснение:

Продукт – это результат рабочего процесса, им может быть:

- Физический продукт (например: нефть, газ и т.д.).
- Услуга (например: пересменка, готовность оборудования по графику и т.д.).

Любая выполняемая работа должна отвечать или превосходить соответствующие требования “заказчика” в зависимости от того покупает он топливо, нефть или химикаты. Качество продукта определяется заказчиком совместно с поставщиком (обычно). Конкретные требования необходимо понимать и выполнять точно (например: работа без происшествий, затраты, график, рабочие стандарты, спецификация продукта).

Офис:

- Эффективная командная работа является критическим фактором успешного предоставления качественных услуг и продуктов всем заказчикам, как внешним, так и внутренним

- Соответствовать или превосходить обязательства по бизнес-плану

Необходимо, чтобы все четко понимали, что привлечение знающих людей при принятии решений, которые влияют на процедуры и оборудование, - это основа обеспечения здоровья и безопасности людей – в том числе работников и сообществ, в которых мы работаем. Каждый работник и подрядчик имеет право на использование своего ППР, он должен знать, что его решение поддержат и оценят [Основные принципы (заповеди) безопасного производства ТОО «Тенгизшевройл»]

Таким образом, сегодня ТОО «Тенгизшевройл» является безоговорочным лидером нефтяной отрасли Казахстана. Миллиардные инвестиции позволили ТШО модернизировать всю объекты инфраструктуры производства в Тенгизе, расширить производственную базу и существенно увеличить добывающие мощности с применением самых современных технологий. Производственные мощности компании обеспечивают суточную добычу примерно 80,000 тонн нефти и 22 млн.кубометров природного газа.

В стадии реализации находятся планы дальнейшего развития производства в Тенгизе - Проект будущего расширения (ПБР).

Эти впечатляющие результаты достигнуты за счет повышения надежности производственного оборудования, капитального ремонта заводских установок и улучшения параметров режима бурения, и главное, соблюдения принципов безопасного производства.

Список используемой литературы

1. Попов А.И. Экономическая теория, издание 4-ое, 2006, <http://knigi-uchebniki.com/teoriya-ekonomicheskaya/ekonomicheskaya-teoriya.html>

2. Жерновых М. Ю. «Технологическая безопасность как фактор обеспечения системы социальной безопасности населения» // Журнал Проблемы современной экономики, N 3/4 (19/20), 2006

3. Закон РК «О промышленной безопасности на опасных производственных объектах», «О нефти», «О техническом регулировании»

4. Серия стандартов OHSAS 18000.

5. EP 93-1510, SMS: Руководство-ревизия подрядчика," SIPMEPO/67,Гаага (июль 1993).("EP 93-1510, SMS:A Contractor's Guide-Revision A," SIPMEPO/67,The Hague (July 1993)«Правила контроля промышленных опасностей и крупных аварий Великобритании»(CIMAH), HMSO, Лондон (1984). ("UKControlofIndustrialMajorAccidentHazardsRegulations

УДК 33:004

РАЗВИТИЕ ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКИ КАЗАХСТАНА

А.К. Джумаева м.э.н., ст преподаватель,

І. Сәндіғалиқызы студент

Атырауский университет им.Х.Досмухамедова, г.Атырау

Түйіндеме

Бұл мақалада "цифрлық экономика" ұғымы қарастырылады, цифрлық экономиканың рөлі ашылады. Қазіргі Қазақстанның цифрлық экономикасын дамытуға ерекше көңіл бөлінеді. Қазақстанның цифрлық экономиканы дамытуға көзқарастары ашылады, оны Қазақстанда құру жолдары талданады.

Kілттік сөздер: цифрлық экономика, цифрлық технологиялар, веб-экономика, цифрландыру, Қазақстанның цифрлық экономикасы.

Resume

In this article, the concept of "digital economy" is considered, the role of the digital economy is revealed. Special emphasis is placed on the development of the digital economy of modern Kazakhstan. The approaches of Kazakhstan to the development of the digital economy are revealed, the ways of its creation in Kazakhstan are analyzed.

Keywords: digital economy, digital technologies, web economy, digitalization, digital economy of Kazakhstan.

В настоящее время возможности цифровой экономики являются практически неограниченными и продолжают стремительно расти. Цифровые и коммуникационные технологии охватывают все экономические, социальные и политические сферы. Современные международные корпорации выделяют развитие цифровизации как важнейший показатель социально-экономического успеха не только в рамках своей деятельности, но и мировой экономики в целом [1].

Республика Казахстан на современном этапе активно работает над развитием и качеством коммуникационных сетей. Президент Казахстана Касым-Жомарт Токаев сказал на заседании правительства: «Если сейчас мы допустим замедление работы, в том числе по цифровизации экономики, будем забалтывать эту важную проблему, мы просто отстанем». Страна только разрабатывает стратегии создания собственного цифрового рынка и остается сферой с пока еще нераскрытым потенциалом. Между тем, изменения, происходящие в мировой экономике в настоящее время - это, с одной стороны, серьезный вызов, а с другой - новые возможности для поиска специализации Казахстана в глобальной цифровой среде и формирования на этой основе направлений модернизации традиционной экономики.

Таким образом, комплексное изучение аспектов развития цифровой экономики и процессов ее становления в Республике Казахстан являются, безусловно, актуальной научно-практической задачей.

Аналізу различных аспектов развития цифровой экономики посвящено много научных трудов российских, казахстанских и зарубежных исследователей. Исследователи М. Ф. Баймухамедов и Г. С. Баймухамедов посвятили работу изучению технологической модернизации экономики страны на основе реализации государственной программы «Цифровой Казахстан» [2].

В последние годы используют несколько синонимов цифровой экономики, а именно: интернет-экономика, новая экономика, веб-экономика, диджитализационная экономика [5]. В целом под цифровой экономикой понимают производство, продажу и поставку товаров и услуг с помощью компьютерных сетей.

Цифровая экономика — это разновидность рынка субъектов экономической системы, на котором один, несколько или все этапы экономических процессов осуществляются с помощью информационно-коммуникативных технологий (ИКТ); одно из проявлений экономической свободы, инновационности и уровня развития современной экономики.

В последние годы Казахстан вкладывает достаточно большой объем финансовых и человеческих ресурсов в развитие цифровизации в стране, чем стремится повысить свой уровень международной конкурентоспособности на мировой арене и стать достойным торговым партнером для развитых стран [3]. Однако Казахстан пока еще отстает в инновационном развитии приоритетных секторов экономики, что влияет на его конкурентоспособность. Например, согласно данным Всемирного экономического форума (ВЭФ), Казахстан занимает 87-е место с точки зрения «инновационных возможностей» и 74-е место — в индексе Всемирной организации интеллектуальной собственности.

В 2018 году положение страны улучшилось с точки зрения Глобального индекса кибербезопасности Международного союза электросвязи. Согласно отчету Международного

союза электросвязи, Казахстан занял 40-е место в Глобальном индексе кибербезопасности за 2018/2019 годы, поднявшись на 42 пункта по сравнению с прошлогодним рейтингом (82-е место).

Казахстан внедряет программу «Цифровой Казахстан». Данная инициатива была предложена правительством страны. Программа должна реализовываться в четырех ключевых направлениях.

- Во-первых, по созданию «Цифрового шелкового пути», который будет оказывать поддержку в развитии цифровой инфраструктуры.

- Во-вторых, в области повышения осведомленности бизнеса и других секторов для роста конкурентоспособности.

- В-третьих, по созданию цифрового правительства с помощью усовершенствованных электронных и мобильных правительственных систем. Это должно сделать правительство более открытым и прозрачным.

- В-четвертых, программа нацелена на то, чтобы предоставить возможность создания общества, которое будет восприимчиво к новым возникающим тенденциям и вызовам; при этом развиваются необходимые навыки для цифровой экономики, следовательно, повышается цифровая грамотность и обучение на всех уровнях общества [4].

Другим шагом в направлении инноваций является бесплатное профессиональное обучение и образование для молодежи. В Казахстане рассматривают это в качестве инвестиций в человеческий капитал. Тем самым, Казахстан рассчитывает создать качественную основу для будущего развития страны.

В Казахстане использование инноваций является ключом к росту во всех секторах, особенно в сфере социальных услуг и промышленного развития. Казахстан стремится стать лидером региона, что может быть реализовано только благодаря инновационной и сильной отраслевой экономике и оптимальному использованию существующих квалифицированных человеческих ресурсов. Министр информации и коммуникаций Казахстана Абаев Д. А. отмечал: «Большинство проектов государственной программы будут реализованы в рамках государственно-частного партнерства, что, в свою очередь, позволит сэкономить государственный бюджет. В целом к 2020 году планируется: расширить долю интернет-охвата до 78 %, в основном в регионах и селах, охватить 95 % населения цифровым вещанием, повысить цифровую грамотность населения до 80 %, обеспечить развитие информации и коммуникационные технологии и ВВП страны до 4,7 %» [5].

В последние годы широкополосным доступом в Интернет обеспечены 117 городов и 3324 деревни страны с населением более 250 тысяч человек. За последние два года 481 деревня была подключена к широкополосному Интернету. Этот проект будет продолжен в ближайшие годы.

Кроме того, пилотные проекты 5G были реализованы в городах Нур-Султан, Алматы и Шымкент. Также в конце 2019 года было начато строительство казахстанско-азербайджанского проекта Trans Caspian Fiber Optic. В 2020 году планировалось подключить к широкополосному Интернету 880 деревень и довести уровень интернет-связи домашней сети до 84%. В целом из бюджета Казахстана за два года на цифровизацию было потрачено 32,8 млрд тенге. Экономический эффект от проводимой работы составил 803 млрд тенге. Помимо этого, в инновационную экосистему было привлечено 32,8 млрд тенге. С учетом смежных отраслей создано 120 тысяч рабочих мест. 78 тысяч из них появилось в 2019 году.

В 2019 году были подписаны меморандумы о сотрудничестве с 25 международными организациями в рамках развития инновационного взаимодействия. Эти меры позволили создать благоприятные условия для развития культуры стартапов и привлечь более 18 млрд тенге в 2019 году в отечественные стартап-проекты. Общий объем привлеченных инвестиций на рынке информационных технологий Казахстана за последние 2 года составил около 32,4 млрд тенге [6].

Казахстану чрезвычайно важно повышать свою вовлеченность в вопросы цифровизации и развивать уникальные возможности, которые сделают его экономику более

привлекательной в ходе развития глобальных производственных процессов. Готовность страны к будущему определяют масштабность и структура производства, а также сильные движущие силы, способные ускорить процесс трансформации.

По данным ВЭФ, в 2019 г. Казахстан в новом рейтинге ГИК 4.0 находится на 55-м месте, улучшив свою позицию на 4 пункта (2018 г. — 59-е место). Согласно данным ВЭФ, эти страны объединяют усилия, которые сформируют связи и позволят на начальных стадиях индустриальной революции задавать курс процесса глобальной цифровой трансформации экономики. Казахстан вместе с Россией, Молдовой и Грузией аналитики ВЭФ отнесли к группе «Евразия», в которой имеется некоторая индустриальная база, но слабыми являются двигатели развития производства, инноваций.

Делая вывод, хотелось бы сказать, что в современном Казахстане активно возрастает роль передовых технологий и инноваций в развитии национальной экономики. Традиционные подходы и методы работы трансформируются по мере того, как новейшие технологии проникают в новые отрасли и сферы человеческой деятельности. Экономика Казахстана активно переходит на новый уровень цифровизации. Президент Казахстана Касым-Жомарт Токаев на заседании Высшего Евразийского Экономического совета в Ереване призвал государства-членов ЕАЭС сосредоточиться на цифровизации экономики. «Особое внимание предлагается уделить созданию привлекательных условий для развития передовых технологий. Основа успешных экономик — это наукоемкие технологии, которые способствуют освоению передовых методов производства и выпуска конкурентоспособной продукции. Поэтому приоритетным направлением должна стать цифровизация экономик наших стран».

Дальнейшая интеграция цифровых технологий будет иметь для страны решающее значение. Без этого Казахстану будет сложно войти в список 30 наиболее конкурентоспособных экономик мира и повысить благосостояние населения.

Список используемой литературы

1. Ахунбаев А. Индустрия 4.0 - гарант конкурентоспособности ГМК Казахстана. Горно-металлургическая промышленность. 2017;12(114):48-50.

2. Баймухамедов М. Ф., Баймухамедов Г. С., Аймурзинов М. С. Технологическая модернизация экономики страны на основе реализации государственной программы «Цифровой Казахстан». Аграрный вестник Урала. 2019;2(181):42-45.

3. In two years of implementing state program „Digital Kazakhstan“. 32.8 billion tenge attracted to innovation ecosystem. <https://eurlex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2012:0582:FIN:EN:PDF>

4. <https://csi.kz/news/09102019>

5. Жумагалиев А. О реализации программы «Цифровой Казахстан», <https://www.zakon.kz/5005749-za-dva-goda-realizatsii-gosprogrammy.html>

6. Щербатенко А. Искусственный интеллект, е-документооборот и тендеры онлайн в ритейле: о чем будут говорить на RDBS. <https://rau.ua/ru/newsrdb/aleksej-shherbatenko-smart-tender>

КЛЮЧЕВЫЕ ТЕХНОЛОГИИ ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКИ

А.К. Джумаева м.э.н., ст. преподаватель

Ж. Д. Златьева студент 4 курса

Атырауский университет им. Х. Досмухамедова, г. Атырау

Түйіндеме

Бұл мақалада BIM, PLM, IoT, SRM, BIG Data сияқты цифрлық экономиканың кейбір негізгі технологиялары қарастырылады. Цифрлық экономика технологияларын пайдаланудың артықшылықтары мен тәуекелдері анықталды. Оның дамуындағы олардың рөлі де сипатталған.

Кілттік сөздер: цифрлық экономика, ақпараттық технологиялар, экономика, бизнес.

Resume

This article discusses some of the key technologies of the digital economy, such as BIM, PLM, IoT, SRM, BIG DATA. The advantages and risks of using digital economy technologies are determined. Their role in its development is also described.

Keywords: digital economy, information technology, economics, business.

Цифровая экономика – это экономика, где удовлетворение потребностей всех участников достигается путем использования информации, включая персональную информацию. Это становится возможным благодаря развитию информационно-коммуникационных и финансовых технологий, а также доступности инфраструктуры. В результате, все участники экономической деятельности могут полноценно взаимодействовать, включая субъекты и объекты создания, распределения, обмена и потребления товаров и услуг[1].

Цифровая экономика предоставляет возможность создания цифровых моделей реального мира экономики с использованием современных технологий измерений. Эти модели позволяют учесть разнообразные ресурсы и процессы, происходящие в реальной экономике[2]. Информационные технологии играют важную роль в преодолении высоких издержек, характерных для многих отраслей. На данный момент, внедрение IT-решений является единственным способом снизить издержки для некоторых компаний.

Цифровая экономика предлагает множество преимуществ. Она способствует увеличению производительности труда, предоставляет простое централизованное управление, налогообложение и контроль. Все хозяйственные процессы становятся автоматизированными, что снижает бюрократию и коррупцию. Кроме того, возникают новые формы денежных средств, отказ от физических платежных средств и многое другое[3].

Однако использование технологий цифровой экономики также сопряжено с определенными рисками. Особенно острые угрозы возникают в сфере национальной кибербезопасности, включая финансовую систему и экономическое управление. Роботизация производства и услуг, связанная с переходом к цифровой экономике, может значительно увеличить уровень безработицы и привести к обеднению человеческого и кадрового потенциала.

Тем не менее, в современном мире все больше предпринимателей рассматривают информационные технологии как возможность повышения эффективности производства и предоставления услуг. По мере развития экономики, конкуренция становится все более значимой, и компании ищут дополнительные пути для повышения рентабельности своего бизнеса. Информационные технологии являются инструментом оптимизации для предприятий, позволяя точно настроить ряд параметров для достижения максимальной эффективности работы.

1. Building Information Modeling, BIM (информационное моделирование зданий) — представляет собой процесс создания и управления информацией о строительном проекте на протяжении всего его существования. Главным итогом этого процесса является информационная модель здания, которая является цифровым описанием каждого аспекта построенного объекта.

BIM объединяет всю информацию о каждом компоненте здания в одно целое и обеспечивает доступ к этой информации любому, в любых целях, например, для более эффективного интегрирования различных аспектов проектирования. Это позволяет снизить риск ошибок или несоответствий и минимизировать затраты.

Данные BIM могут быть использованы для иллюстрации всего жизненного цикла здания, начиная с проектирования и создания, и заканчивая сносом и повторным использованием материалов. А с помощью системы оповещения об обнаруженных конфликтах BIM предотвращает появление ошибок на различных этапах разработки проекта и непосредственно строительства.

Компьютерное моделирование и проектирование активно используется в строительной отрасли и дизайне в наши дни, но зачастую лишь в отдельных аспектах работы над проектом, поэтому BIM — это будущее проектирования и долгосрочного управления строительными объектами, так как современное оборудование, программное обеспечение и облачные технологии открывают новые возможности для обработки растущих объёмов необработанных данных и информации.

Использование BIM в ближайшем будущем, станет более привычным, чем сегодня, и выведет эту отрасль экономики на принципиально новый, качественный уровень эффективности и рентабельности.

2. Product Lifecycle Management, PLM (управление жизненным циклом продукта) охватывает всю гамму аспектов, связанных с разработкой, производством, поддержкой и утилизацией промышленных товаров. PLM может быть описан как хранилище всей информации, влияющей на продукт, и как процесс обмена информацией между заинтересованными сторонами, такими как маркетинг, дизайн, производство и обслуживание.

Некоторые аналитики используют «PLM» как общий термин, который включает инженерные САПР (системы автоматизированного проектирования). Но инструменты создания информации о продукте включают текстовые процессоры, электронные таблицы и графические программы, инструменты анализа требований и оценки рынка, отчёты о полевых авариях и даже электронные письма. Инструмент PLM ориентирован исключительно на управление данными, охватывающими весь жизненный цикл продукта, независимо от того, как эти данные разрабатываются.

Кроме того, PLM может служить центральным накопителем вторичной информации, такой как каталоги, отзывы клиентов, маркетинговые планы, архивные графики проектов и другая информация, собранная в процессе жизненного цикла продукта.

Программное обеспечение PLM способствует лучшему пониманию процессов разработки, производства и обслуживания продуктов, предоставляя пользователям централизованный доступ ко всей информации о продукте.

3. Internet of Things, IoT (Интернет Вещей) — это концепция, в которой Интернет эволюционирует от объединения компьютеров и людей к объединению (умных) объектов/вещей [4]. В самом широком смысле термин «Интернет Вещей» охватывает все, что связано с Интернетом, но чаще используется для определения объектов, которые «разговаривают» друг с другом.

Интернет вещей позволяет устройствам, подключенным к закрытым частным интернет-соединениям, общаться с другими, и объединяет эти сети. Он дает возможность устройствам обмениваться данными не только в тесных разрозненных узлах, но и между различными типами сетей, и создает гораздо более взаимосвязанный мир.

На бытовом уровне Интернет вещей представлен технологиями и устройствами так называемого «умного дома» — это датчики движения, умные розетки, выключатели и

лампочки, бытовая техника, управление которыми можно осуществлять удаленно и централизованно при помощи смартфона.

В промышленном производстве в настоящее время всё больше используются интеллектуальные датчики на производственных линиях, которые контролируют процесс производства и могут повысить его эффективность за счёт сокращения количества отходов.

4. Customer Relationship Management, CRM (Система управления взаимоотношениями с клиентами) представляет собой комплексное программное обеспечение, разработанное для автоматизации стратегий взаимодействия с клиентами[5]. Ее главная цель - повышение уровня продаж, оптимизация маркетинговой политики и повышение качества обслуживания путем надежного хранения информации о клиентах и истории взаимоотношений с ними.

Благодаря CRM, организации могут с легкостью анализировать данные, определять потребности клиентов, прогнозировать их предпочтения и предлагать наиболее подходящие товары или услуги. Таким образом, CRM становится эффективным инструментом для улучшения взаимодействия с клиентами и сокращения затрат на маркетинговые активности.

5. BIG DATA (большие данные) представляют собой огромный объем данных - как структурированных, так и неструктурированных, которые активно используются в бизнесе для создания новых возможностей роста путем объединения и анализа отраслевых данных в различных сферах деятельности.

Анализ больших данных позволяет прогнозировать и предупреждать значительные затраты, заранее выявлять риски, связанные с продуктом или услугой, а также сокращать время, затрачиваемое на принятие решений благодаря автоматизации обработки больших объемов данных. Эта инновационная технология находит применение как в частном, так и в государственном секторе экономики.

В нынешних трудных политических и экономических условиях современный мир стремительно движется к внедрению цифровых технологий, в том числе в экономике. Блокчейн, интернет-банкинг, обработка больших объемов данных, цифровые валюты – все это уже становится частью нашей повседневности, в то время как другие инновации только начинают набирать обороты. Однако можно с полной уверенностью сказать, что будущее экономики принадлежит технологиям. Как и всякое новое и неизведанное, передовые технологии имеют свои неоспоримые преимущества, но они также влекут за собой новые проблемы и риски, требующие дальнейшего исследования со стороны ученых и инженеров.

Список использованной литературы

1. Введение в «Цифровую» экономику / А. В. Кешелава, В. Г. Буданов, В. Ю. Румянцев и др.; под общ. ред. А. В. Кешелава. — ВНИИГеосистем, 2017. — 28 с.
2. Зацаринный А. А. Информационные технологии как основа цифровой экономики / DSPA: вопросы применения цифровой обработки сигналов. — М., 2018. — № 1. — С. 18–21.
3. Костин К. Б., Березовская А. А. Современные технологии цифровой экономики как драйвер роста мирового рынка товаров и услуг / Экономические отношения. — 2019. — № 2. — С. 455–480.
4. Довгаль В. А., Довгаль Д. В. Интернет вещей: концепция, приложения и задачи / Вестник АГУ. — 2018. — № 1(216). — С. 129–135
5. Маркова В. Д. Цифровая экономика: учебник: ИНФРА-М, 2018. — 186 с.

МАРКЕТИНГ ВЛИЯНИЯ (INFLUENCER MARKETING) И ЕГО ВОЗДЕЙСТВИЕ НА УСПЕШНОСТЬ ПРЕДПРИЯТИЯ

А.К. Джумаева м.э.н., ст. преподаватель

А. Махметова студент 4 курса

Атырауский университет им. Х. Досмухамедова, г. Атырау

Түйіндеме

Бұл мақалада біз әсер ету маркетингі кәсіпорынның табыстылығына қалай әсер ететінін және оның қандай практикалық пайда әкелетінін қарастырамыз.

Түйінді сөздер: әсер ету маркетингі, әсер етушілер, тиімділік, ынтымақтастық, сенім.

Resume

In this article, we will explore how influence marketing affects the success of an enterprise and what practical benefits it brings.

Keywords: *influence marketing, influencers, efficiency, cooperation, trust.*

Маркетинг влияния, или Influencer Marketing, - это стратегия, которая стала неотъемлемой частью в мире современного маркетинга. Она основывается на сотрудничестве с влиятельными личностями (инфлюенсерами), которые способны воздействовать на аудиторию в социальных сетях и блогосфере. Один из ключевых аспектов успешности маркетинга влияния - это его преимущества. Инфлюенсеры предоставляют следующие преимущества для предприятий: Доверие аудитории, инфлюенсеры уже завоевали доверие своей аудитории, и их рекомендации считаются более достоверными.

Сегментация аудитории, инфлюенсеры часто имеют узко специализированную аудиторию, что позволяет брендам точно достичь своей целевой аудитории. Оригинальный контент, инфлюенсеры создают оригинальный и привлекательный контент, что способствует привлечению внимания. Увеличение видимости, сотрудничество с инфлюенсерами позволяет бренду увеличить свою онлайн-видимость и привлечь новых подписчиков. Увеличение охвата аудитории, одним из ключевых преимуществ маркетинга влияния является способность проникновения в целевую аудиторию, которая может быть сложной для достижения через традиционные каналы маркетинга. Влиятельные личности уже имеют свою собственную базу фанатов, и партнерство с ними позволяет предприятиям достичь новых потенциальных клиентов [1].

Повышение узнаваемости бренда, сотрудничество с влияющими личностями помогает увеличить узнаваемость бренда. Упоминания и публикации о продукте или услуге в социальных медиа профилях влияющих личностей позволяют предприятию привлечь внимание аудитории. Измеримость результатов, маркетинг влияния позволяет предприятиям более точно измерять результаты своих кампаний. С использованием уникальных кодов, скидок или отслеживаемых ссылок, компании могут оценить, насколько успешной была конкретная кампания и какой был ее возврат на инвестиции.

Доступ к разнообразным рынкам, влияющие личности могут быть ориентированы на различные рынки и ниши. Это означает, что предприятия могут выбирать партнеров, которые наиболее соответствуют их целевой аудитории. Однако, несмотря на множество преимуществ, маркетинг влияния также имеет свои ограничения. Ключевыми являются высокие затраты на сотрудничество с влияющими личностями и необходимость внимательного контроля за аутентичностью и соответствием ценностям бренда. Маркетинг влияния доказал свою эффективность как средство продвижения бренда и продуктов на рынке. Он позволяет предприятиям достичь новых аудиторий, усилить доверие к бренду и создать привлекательный контент. Однако успешная реализация этой стратегии требует тщательного

анализа и выбора правильных влияющих личностей, а также контроля над бюджетом и результатами [2].

Измерение возврата на инвестиции (ROI) в маркетинге влияния является критически важным процессом, который позволяет оценить эффективность и успешность ваших инвестиций в эту стратегию маркетинга. Последующие шаги и методы для измерения ROI в маркетинге влияния: Определение целей и метрик, прежде чем измерять ROI, нужно определить конкретные цели и метрики. Отслеживание уникальных ссылок и кодов купонов, создание уникальных URL-адресов и кодов купонов для каждого влияющего лица позволяет точно измерить, сколько продаж и трафика было сгенерировано через их публикации.

Измерение трафика и конверсий, это чтобы отслеживать трафик, который приходит на веб-сайт через публикации влияющих лиц. Можно измерить конкретные действия, такие как совершение покупок, регистрации или заполнение форм. Оценка стоимости влияющих лиц, рассчитать затраты на сотрудничество с каждым влияющим лицом, включая их гонорары и дополнительные расходы. Расчет ROI, прибыль здесь может включать в себя выручку от продаж, уменьшенную на затраты на производство и маркетинг, связанные с конкретной кампанией маркетинга влияния. Затраты включают в себя гонорары влияющих лиц и другие расходы.

Использование маркетинговых автоматизированных платформ, существует множество специализированных платформ, которые помогают автоматизировать процесс измерения ROI в маркетинге влияния. Сравнение с другими стратегиями маркетинга, чтобы понять, насколько эффективен маркетинг влияния по сравнению с другими стратегиями, сравните его ROI с ROI других каналов маркетинга, таких как контент-маркетинг, контекстная реклама и т.д. Анализ данных и оптимизация, после того как измерили ROI, нужно анализировать полученные данные и использовать их для оптимизации стратегии маркетинга влияния. Измерение ROI в маркетинге влияния требует систематического подхода и тщательного анализа данных. Это поможет предприятиям понять, насколько успешно они используют свои ресурсы в этой стратегии и какие коррективы могут быть внесены для улучшения результатов.

К примерам успешных кампаний маркетинга влияния, которые можно использовать в статье, включают: Nike и Колин Каперник: Кампания, в которой бренд Nike сотрудничал с известным американским футболистом Колином Каперником, вызвавшим общественный интерес своим протестом против национального гимна. Эта кампания под названием "Believe in something. Even if it means sacrificing everything" (Верь в что-то. Даже если это означает жертвовать всем) привела к значительному увеличению продаж и обсуждений в социальных сетях.

Daniel Wellington и микроинфлюенсеры: Бренд часов Daniel Wellington успешно сотрудничает с множеством микроинфлюенсеров, создавая аккаунты на Instagram с красивыми фотографиями, носящими их часы. Это привело к росту популярности и прибыли компании.

Sephora и инфлюенсеры в макияже: Sephora регулярно сотрудничает с визажистами и инфлюенсерами, чтобы продемонстрировать свою продукцию и советы по макияжу. Эта стратегия увеличивает продажи косметики и укрепляет связь с аудиторией.

Coca-Cola и кампания #ShareACoke: Coca-Cola запустила кампанию, в рамках которой на бутылках напитка печатали имена людей. Это стимулировало пользователей делиться фотографиями с бутылками в социальных сетях, что привело к массовому распространению бренда и увеличению продаж.

Dove и кампания о самопринятии: Кампания Real Beauty от Dove включала сотрудничество с инфлюенсерами, которые поддерживали идею о приемлемости всех видов красоты. Эта кампания привела к укреплению бренда и глубоким дискуссиям о стандартах красоты.

Эти примеры успешных кампаний маркетинга влияния могут послужить исходной точкой для анализа влияния таких стратегий на бизнес и бренды, а также показать разнообразие способов сотрудничества с инфлюенсерами [3].

Выбор правильных инфлюенсеров - один из ключевых аспектов успешной стратегии маркетинга влияния. Это значительно важно, и в статье можно подробно рассмотреть значение этого аспекта.

Вот некоторые аспекты, которые можно включить в статью:

Доверие и подходящая целевая аудитория, инфлюенсер должен обладать доверием своей аудитории и быть релевантным для целевой группы потребителей бренда. Использование инфлюенсера, чья аудитория не соответствует целевой группе, может оказаться неэффективным. Соответствие ценностям бренда, инфлюенсер должен разделять ценности и миссию бренда. Это важно для сохранения единства в рекламном сообщении и создания долгосрочных отношений.

Репутация и авторитет, инфлюенсер должен иметь хорошую репутацию и авторитет в своей области. Именно их авторитет и привлекательность делают их влиятельными. Соответствие контенту, инфлюенсеры должны создавать контент, который соответствует продуктам или услугам бренда. Это помогает представить продукцию в естественном контексте.

Совместимость с брендом, инфлюенсер должен быть совместим с брендом визуально и стилистически. Это важно для того, чтобы кампания выглядела единообразно. Аутентичность и искренность, инфлюенсеры, которые выражают искреннее отношение к продукту или услуге, могут оказаться более убедительными и привлекательными для аудитории.

Долгосрочное сотрудничество, в некоторых случаях долгосрочное сотрудничество с инфлюенсерами может быть более выгодным, так как оно помогает строить стабильные отношения и повышает долгосрочное воздействие на бренд [4].

Выбор неподходящего инфлюенсера может повлечь за собой потерю денег и времени, поэтому важно подчеркнуть, что правильный выбор инфлюенсера - это ключевой фактор для успешной кампании маркетинга влияния.

Список используемой литературы

1. "Маркетинг влияния: как увеличить продажи, воздействуя на аудиторию блогеров и ведущих соцсетей" авторства Дмитрия Артюшина.
2. <https://skillbox.ru/media/marketing/chto-takoe-marketing-vliyaniya-i-kak-on-ustroen/>
3. Егоров, Ю. Н. Основы маркетинга : учебник / Ю.Н. Егоров. – 2-е изд., перераб. и доп. – Москва : ИНФРА-М, 2021. – 292 с.
4. https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%B0%D1%80%D0%BA%D0%B5%D1%82%D0%B8%D0%BD%D0%B3_%D0%B2%D0%BB%D0%B8%D1%8F%D0%BD%D0%B8%D1%8F

МОЛОДЕЖНОЕ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВО В СФЕРЕ ТУРИЗМА КАК РЕШЕНИЕ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ ПРОБЛЕМ МОЛОДЕЖИ НА ПРИМЕРЕ АТЫРАУСКОЙ ОБЛАСТИ

М.Д. Дінғазиева м.э.н., ст.преподаватель
Атырауский университет им. Халела Досмұхамедова

Түйіндеме

Бұл мақалада Қазақстан Республикасының Атырау облысы мысалында туризм саласымен жастар кәсіпкерлігін дамыту мәселелері қарастырылады. Жастар кәсіпкерлігінің ерекшеліктері, күшті және әлсіз жақтары егжей-тегжейлі зерттелген.

"Ақкегершин" бор үстірті мысалында экологиялық турларды өткізудің экономикалық мәні мен экономикалық тиімділігінің есептік мазмұны ашылды. Электрондық маркетинг құралдарын қолдана отырып, экономикалық тиімділікті арттыру бойынша маркетингтік шаралар зерттелді.

Кілт сөздер: жастар кәсіпкерлігі, бизнес, туризм, экологиялық турлар, экономикалық тиімділік, экономикалық бағалау, туристік тәуекелдер.

Resume

This article examines the problems of the development of youth entrepreneurship in the field of tourism on the example of the Atyrau region of the Republic of Kazakhstan. The specific features, strengths and weaknesses of youth entrepreneurship are studied in detail.

The economic essence and calculated content of the economic efficiency of ecological tours are revealed on the example of the chalk plateau "Akkegershin". Marketing measures to increase economic efficiency with the use of electronic marketing tools have been studied.

Key words: youth entrepreneurship, business, tourism, ecological tours, economic efficiency, economic assessment, tourism risks.

Молодежь является наиболее значимым звеном в предпринимательской среде. Ведь именно сегодняшняя молодежь, молодежное предпринимательство будут определять облик нашей страны уже через 10 лет, от развития сегодняшнего молодежного бизнеса будут зависеть темпы экономического роста и развития нашей страны завтра.

Молодежное предпринимательство сможет стать драйвером развития экономики, пополнения бюджета за счет малого и среднего бизнеса, а также реализовать инновационные идеи. Молодежный сегмент предпринимательской деятельности характеризуется более высокой инновационной открытостью, способностью к адаптации к нестабильным социально-экономическим условиям и способностью принимать неоднозначные высокорисковые решения для достижения поставленных целей [1,3,5].

Популяризации предпринимательской деятельности и широкому вовлечению в нее молодых людей должны способствовать меры по усилению уровня информированности молодых людей, о проведении различных туров и мероприятий, связанных с молодежным предпринимательством и бизнесом в сфере туризма.

Таким образом, на сегодняшний день молодёжное предпринимательство является одним из приоритетных направлений развития малого бизнеса в Казахстане. Создание благоприятных условий, стимулирующих молодёжь заниматься предпринимательской деятельностью, рассматривается в различных программах общегосударственного и регионального уровня.

Следует отметить, что в большинстве регионов Казахстана не развиты площадки, на которых молодые люди могли бы получать актуальные знания и навыки, обмениваться информацией, разрабатывать собственные идеи, получать консультации экспертов. В

результате инновационные идеи либо не появляются, либо не выходят на рынок, оставаясь в стенах вузов и научных лабораторий.

Взаимодействие предпринимательских структур между собой будет способствовать увеличению доходов, расширению масштабов деятельности, диверсификации и модернизации производства, увеличению инвестирования, применению современных технологий. Создание дополнительных рабочих мест, вовлечение населения в предпринимательскую деятельность, повышение квалификации – все это может стать результатом взаимодействия таких групп, как население и молодежные предпринимательские структуры.

Согласно статистике, примерно 300 млн молодых людей в возрасте от 18 до 30 лет во всем мире либо не имеют постоянного места работы, либо вообще являются безработными. Около 20 % из них обладают отличными способностями для начала собственного бизнеса и, в силу различных причин, только 5 % решается на это (Global Entrepreneurship Monitor Consortium 2020). [2,3]

Выделение молодежного предпринимательства в качестве особого сегмента предпринимательства происходит потому, что в отличие от других видов предпринимательства оно имеет свои специфические признаки, сильные и слабые стороны.

Слабые стороны молодёжного предпринимательства

- Незначительный социальный опыт;
- Отсутствие деловой репутации;
- Слабые практические навыки применения экономических законов и механизмов;
- Проблема формирования стартового капитала;
- Недостаток личных контактов в сфере бизнеса и во властно-управленческих структурах;
- Незащищённость от воздействия бюрократических структур;
- Наиболее активный соблазн «теневого» предпринимательства и незащищённость от воздействия криминальных структур.

Данные признаки, выделяя молодежное предпринимательство в особую категорию, определяют основные задачи по его поддержке: развитие сильных и преодоление слабых сторон.

На сегодняшний день нерешенным остается целый ряд специфических проблем, влияющих на готовность молодых людей создавать самостоятельные бизнес-проекты. К ним следует отнести:

1. Социальные настроения. Слабо выраженным в молодежной среде остается предпринимательский дух, предполагающий готовность идти на риск, создавать новое. Молодежь сегодня охотнее отдает предпочтение перспективам самореализации в сфере крупного бизнеса или государственной службы.

2. Восприятие предпринимателей массовым сознанием. Предприниматели как социальная группа не входят в число ведущих профессиональных предпочтений молодых людей. В молодежной среде предпринимательская деятельность воспринимается в контексте скорее преодоления трудностей, чем достижения успеха.

3. Содержание образования. В традиционных учебных заведениях даются необходимые экономические знания, но не формируются стимулы и поведенческие компетенции, необходимые для успешной предпринимательской деятельности.

4. Стартовые условия. Меры, предпринимаемые в направлении поддержки малого бизнеса для молодежи как социальной группы, пока не дают видимого результата. Административные, правовые и финансовые барьеры, препятствующие свободному выходу на рынок, по-прежнему труднопреодолимы.

5. Неинформированность молодежи об организациях, осуществляющих государственную поддержку малого предпринимательства [1,4].

В условиях развития современного общества, одним из набирающих популярность явлений стал экологический туризм. Именно его можно считать одним из природо-ориентированных видов туризма. Он подразумевает под собой гармоничное взаимодействие

природы и человека, с соблюдением стабильности ее состояния и целостности ее компонентов. Места, предназначенные для данного вида туризма, представляют собой минимально измененные антропогенными факторами ландшафтные комплексы.

В последнее время наблюдается высокий темп развития экотуризма и распространении самой культуры экологического туризма среди населения. Наблюдаются положительные тренды по туристической привлекательности Казахстана и среди иностранцев. В 2022 году посетили порядка 700 тысяч зарубежных туристов. В текущем году зафиксировано 6,9 млн внутренних туристов, что является рекордным показателем по сравнению с прошлыми годами.

В соответствии с комплексным планом социально-экономического развития Атырауской области Республики Казахстан на 2021-2025 годы планируется реализовать девять инвестиционных проектов на 10,8 млрд тенге с созданием 338 рабочих мест.

В текущем году построены этнопарк «Нурлы-Тал» в городе Атырау, туристическая рыболовная база в Курмангазинском районе, кемпинг по трассе Актобе-Атырау в Макатском районе, кемпинг «AMANDYG» в Исатайском районе, а в Курмангазинском районе завершена реконструкция туристической базы «Кигаш». Также ведется строительство визит-центра «Сарайшык» в Махамбетском районе и семейного парка активного отдыха в городе Атырау. Кроме того, запланировано строительство санаторно-оздоровительного комплекса на берегу соленого озера Индер в период с 2022 по 2024 годы и базы отдыха «Эльдорадо» в Махамбетском районе в период с 2024 по 2025 годы.

В текущем году в области в сфере внутреннего и въездного туризма 57,7 тыс. человек оказано услуг на сумму 1 млрд 722 млн тенге. По сравнению с аналогичным периодом прошлого года количество приезжих туристов увеличилось в два раза.

В настоящее время выделяют четыре вида экотуризма:

1. Научный туризм.

В ходе научных экотуров туристы участвуют в различного рода исследованиях природы, ведут полевые наблюдения.

2. Туры истории природы.

Это путешествия, связанные с познанием окружающей природы и местной культуры. Как правило, такие туры представляют собой совокупность учебных, научно-популярных и тематических экскурсий, прилегающих по специально оборудованным экологическим тропам

3. Приключенческий туризм.

Данный вид объединяет все путешествия, связанные с активными способами передвижения и отдыха на природе, имеющей своей целью получение новых ощущений, впечатлений, улучшение туристом физической формы и достижение спортивных результатов. Сюда относят такие виды туризма как альпинизм, скалолазание, ледолазание, спелеотуризм, горный и пешеходный туризм, водный, лыжный и горнолыжный туризм, каньонинг, конный туризм, маунтбайк, дайвинг, парашютный туризм.

4. Путешествия в природные резерваты, особо охраняемые природные территории. Все вышеперечисленные виды экотуризма возможны для реализации [3,4,5] в Республике Казахстан

Мы предлагаем для развития молодежного предпринимательства проект внутреннего туризма по Атырауской области Республики Казахстан - Однодневный экологический тур на Меловое плато Аккегершен Атырауский «Чарынский каньон».

При грамотном подходе организация экотура не требует больших вложений и все расходы можно быстро компенсировать за счет проведения тура.

Все необходимые основные и оборотные средства пока предлагаем взять в аренду. Аренда транспорта (автобус для туристов + внедорожник для персонала и провизии), прокат инвентаря для организации питания - мы решили отказаться от одноразовой посуды и взять в прокат многоразовую посуду в целях экологизации и не допущения загрязнения окружающей среды.

Ландшафтная достопримечательность Аккегершин расположена в 270 км от города Атырау (близ города Кульсары) Республики Казахстан. Меловые горы, изумительные по

красоте в известковом образовании сформировались в Юрский период, когда еще по земле бродили динозавры (встречаются опечатки и окаменелости вымерших динозавров)

Самое лучшее в экологическом туре – это то, что люди не используют во время отдыха технику (смартфоны, ноутбуки, компьютеры и т.д.). Для такого случая специально создаются известные мероприятия для любителей «зеленой» природы, например, горно-пешеходный туризм, пикник на природе, песни у костра и т.д.

Меловое плато Аккегершен в Атырауской области можно отнести к уникальным творениям природы. Схожесть его ландшафта с марсианскими пейзажами МОЖНО использовать для создания прямых ассоциаций, которые можно будет использовать в процессе продвижения. Локация позволяет заняться экстремальным экотуризмом, поскольку местность является дикой, а редкое расположение населенных пунктов не Дает возможности нерационально использовать подготовленные ресурсы.

Таблица 1 – Бюджет экотура «Аккегершин»

Наименование	Сумма, доллары	Доля затрат, %
Аренда транспорта (автобус+внедорожник)	340	44,8
Аренда инвентаря для организации питания	70	9,2
Услуги гида	60	8
Услуги СММ специалиста	20	2,6
Таргетинг	20	2,6
Питание	250	32,8
Итого	760	100

Как видно из таблицы 1, бюджет экологического тура на меловое плато «Аккегершин» составляет 760 долларов. Из них наибольшим удельным весом 44,8% обладают затраты на аренду транспорта и 32,8% расходы на питание. Это объясняется далеким расположением локации мелового плато «Аккегершин» и отсутствием дорожной инфраструктуры

Таблица 2 - Экономическая эффективность проекта экотур «Аккегершин»

Наименование	Сумма, доллары
Количество туристов	25
Цена 1 билета на тур	45
Доходы	1125
Расходы	760
Прибыль	365
Экономическая эффективность, %	48

Анализируя таблицу 2, можно сделать выводы, что в целом проведение экологического тура на меловое плато «Аккегершин» экономически выгодно и эффективно, об этом свидетельствует показатель экономической эффективности 48%.

Чтобы повысить эффективность эко-тура, нужно:

- Создать аккаунт в Инстаграмм и в других социальных сетях, выкладывать фотографии с клиентами, публиковать их отзывы и так далее.
- Тщательно проверять и отвечать на сообщения клиентов и индивидуально находить подход к каждому из них.
- Запустить таргетинг в интернете.
- Составить визитки с фотографиями, описаниями и прайс-листом, отзывами с клиентами.

- Иметь сотрудничество с другими медиа-пубliками для продвижения продукции.

Виды риска экологических туров:

- Сектор туризма и его инфраструктура;

- Личные факторы риска туриста; природные и экологические риски [2,4,5].

Таблица 3 - Виды туристических рисков

№	Вид риска	Методы устранения рисков
1	Сектор туризма и его инфраструктура	Государством решаются вопросы улучшения автодорог и придорожной инфраструктуры
2	Личные факторы риска туриста	Проводятся инструкции техники безопасности и наличие аптеки
3	Природные и экологические риски	Мониторинг прогноза погоды на локации
4	Кадровые вопросы	Обучение через акимат и другие структуры актуальных курсов востребованных специальностей

В Республике Казахстан реализуется Государственная программа поддержки и развития бизнеса «Дорожная карта бизнеса 2025».

Программа реализует инструменты государственной поддержки в виде субсидирования части ставки вознаграждения по кредитам/договорам финансового лизинга и гарантирования кредитов. Кроме того, Программа предусматривает выдачу государственных грантов и обучение предпринимателей, направленная на поддержку и развитие малого и среднего бизнеса в Республике Казахстан.

Целями Программы являются обеспечение устойчивого и сбалансированного роста регионального предпринимательства, а также поддержание действующих и создание новых постоянных рабочих мест.

Программа предусматривает 4 направления:

1. Поддержка новых бизнес-инициатив предпринимателей моногородов, малых городов и сельских населенных пунктов.

2. Отраслевая поддержка предпринимателей, осуществляющих деятельность в приоритетных секторах экономики.

3. Снижение валютных рисков предпринимателей.

4. Нефинансовые меры поддержки предпринимательства.

Роль вузов в развитии молодежного предпринимательства может способствовать повышению уровня образования выпускников и созданию новых инновационных предпринимательских проектов. Обобщая вышеизложенное, необходимо отметить, что для решения проблем молодежного предпринимательства государство должно привлекать институты гражданского общества, общественные и некоммерческие организации, самих предпринимателей. При этом важно понимать, что молодежь должна быть непосредственным участником решения региональных проблем и не должна находиться исключительно в роли объекта воспитания, обучения и социализации. Данные меры, на наш взгляд, будут способствовать развитию молодежного предпринимательства, создавая комфортные условия для этого; государство же, в свою очередь, может инициировать массовое привлечение молодых людей в предпринимательскую деятельность [2,3,5].

Список используемой литературы:

1. Бизнес-планирование в туризме : учебник для студентов бакалавриата, обучающихся по направлению подготовки 43.03.02 «Туризм» / под общ. ред. Т. В. Харитоновой, А. В. Шарковой. – 4-е изд. – Москва : Дашков и К, 2021. – 310 с.

2. Морозов, М. А. Экономика организации туризма : учебник для вузов / М. А. Морозов, Н.С.Морозова. – 5-е изд., испр. и доп. – Москва: Издательство Юрайт, 2021. – 291 с.
3. Мотышина, М. С. Менеджмент туризма : учебник для среднего профессионального образования / М. С. Мотышина, А. С. Большаков, В. И. Михайлов ; под редакцией М. С. Мотышиной. – 2-е изд., испр. и доп. – Москва : Издательство Юрайт, 2021. – 282 с.
4. Овчаров, А. О. Экономика туризма : учебное пособие / А.О. Овчаров. – Москва : ИНФРА-М, 2021. – 253 с.
5. Остроумов, О. В. Туризм. Продвижение турпродукта: возможности и реальность : учебно-методическое пособие / О. В. Остроумов ; под. ред. Ю. С. Путрика. — Москва : Финансы и Статистика, 2021. — 128 с.

* Профинансировано в рамках проекта Атырауским университетом им.Х.Досмухамедова

ӘОЖ 320.458

МЕМЛЕКЕТТІК БАСҚАРУДЫҢ ЦИФРЛЫҚ ТРАНСФОРМАЦИЯСЫНЫҢ ҚАЗІРГІ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ

Б.М. Дюсегалиева-экономика ғылымдарының магистрі, аға оқытушы
М. Ибадуллаева, А. Жумабаева білім алушылар
6В04102-Саладағы менеджмент 2 курс студенттері
Х.Досмухамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ.

Резюме

В статье рассмотрено цифровизацию государственного управления нельзя назвать новым методом или моделью государственного управления, но она может позволить улучшить результаты государственного управления. Кроме того, успех цифровизации во многом зависит от того, насколько универсальные требования к управлению, основанному на результатах, учитываются и реализуются при его реализации.

Ключевые слова

Государственное управление, Государственная служба, революция, цифровые технологии, бизнес, общество, трансформация, Телекоммуникации.

Resume

The article considers the digitalization of public administration cannot be called a new method or model of public administration, but it can improve the results of public administration. In addition, the success of digitalization largely depends on how universal the requirements for results-based management are taken into account and implemented during its implementation.

Keywords

Public administration, Public service, revolution, digital technologies, business, society, transformation, Telecommunications.

2017 жылы жаһандық ауқымдағы цифрлық революция елеулі белесті еңсерді - Жердің әрбір екінші тұрғыны Интернетке қосылды. Біздің еліміздің айтарлықтай әлеуеті мен даму болашағы бар: Digital McKinsey сараптамалық тобының бағалауы бойынша, Еліміздің экономикасын цифрландыру 2025 жылға қарай елдің ЖІӨ-ні 4,1-8,9 триллион рубльге арттыруы мүмкін. рубль болды, бұл жалпы өсімнің 19-34% құрайды

Мемлекеттік басқару және мемлекеттік қызметтерді көрсету саласында цифрлық технологиялар мен платформалық шешімдерді енгізу басым міндеттердің бірі болып табылады. Жаңа электронды платформалар мен цифрлық технологияларды пайдалану мемлекеттік басқару функцияларын трансформациялау, мемлекеттік органдар, бизнес пен

қоғам арасындағы тиімдірек өзара әрекеттесуге мүмкіндік беретін институционалдық нысандарды дамыту үшін алғышарттар жасайды.

Дүниежүзілік банктің «Еліміздің арналған цифрлық үкіметтің 2020 жылғы болжамы» баяндамасында былай делінген: «Бүкіл әлем үкіметтері екі есе қысымды сезінуде. Бір жағынан, азаматтардың қызмет көрсету сапасына қойылатын талаптары үнемі өсіп келеді және олар мемлекеттік органдармен интернет арқылы банктер мен интернет-дүкендер сияқты оңай араласқысы келеді. Екінші жағынан, үкіметтер әкімшілік шығындарды азайтып, өз бағдарламаларының тиімділігін арттыруы керек».

Осылайша, цифрлық технологияларды мемлекеттік басқаруға енгізу миссиясы оның сапасын, оның ішінде мемлекеттік қызмет көрсету сапасын және елдің экономикалық өсуін қамтамасыз ету бойынша ұлттық жобаларды (бағдарламаларды) іске асыруды басқару сапасын арттыру болуы тиіс.

Мемлекеттік басқару жүйесіндегі цифрлық технологияларды дамыту мәселелері атқарушы билік органдарының, жетекші халықаралық және қазақстандық ғылыми-сараптамалық орталықтардың назарында. Мемлекеттік басқаруды цифрландыру үшін ақпараттық орта құру еліміздегі арнайы мемлекеттік бағдарламаның негізгі мақсаттарының бірі болып табылады. Қазіргі уақытта «Қазақстан Республикасының ғылыми-технологиялық дамуы» жаңа мемлекеттік бағдарламасының жобасы қарастырылуда, ол «Ғылымды, технологияны және инновацияларды ұйымдастырудың ашық цифрлық жүйесін қалыптастыру» кіші бағдарламасын қамтиды, ол «еліміздің ғылыми-техникалық дамуының» сапасын арттыруға бағытталған.

Қазіргі кезеңде мемлекеттік органдардың қызметінде, мемлекеттік қызметтерді көрсетуде, мемлекеттік сатып алу нарығында, ғылыми зерттеулер мен тәжірибелік-конструкторлық жұмыстарды ұйымдастыру мен басқаруда цифрлық технологияларды қолдану мен таратуға бастамашы мемлекет болып табылады.

Біздің елімізде мемлекеттік басқаруды цифрлық трансформациялау процесі Еліміздің Президентімен еліміздің ақпараттық қоғамды дамыту стратегиясы бекітілген 2017 жылдан басталады. Осы стратегияны іске асыру үшін ақпараттық технологияларды, оның ішінде мемлекеттік басқару саласында пайдаланудың үйлесімді және тиімді жүйесін құруға бағытталған «Ақпараттық қоғам (2017-2020 жж.)» мемлекеттік бағдарламасы әзірленді.

Мемлекеттік бағдарламаның негізгі мақсаты – азаматтар мен ұйымдар үшін ақпараттық және телекоммуникациялық технологияларды пайдаланудан жеңілдіктер алу, мемлекет пен азаматтар мен бизнестің жедел және тиімді өзара іс-қимылы үшін жағдай жасау. Бағдарлама төрт кіші бағдарламадан тұрады: «Ақпараттық қоғамның ақпараттық-телекоммуникациялық инфрақұрылымы және оның негізінде көрсетілетін қызметтер»; «Ақпараттық орта»; «Ақпараттық қоғамдағы қауіпсіздік»; «Ақпараттық күй».

Бұл мемлекеттік басқару функцияларын цифрландыруға көшуге бағытталған «Ақпараттық мемлекет» кіші бағдарламасы:

- электрондық үкіметті дамыту;
- Заманауи ақпараттық технологияларды құру және енгізу арқылы мемлекеттік басқару сапасын арттыру;
- медицина, денсаулық сақтау және әлеуметтік қамсыздандыру саласында ақпараттық технологияларға негізделген қызметтерді көрсету;
- білім, ғылым және мәдениет саласында ақпараттық технологияларға негізделген қызметтерді дамыту;
- ақпараттық технологиялар саласындағы өңірлік жобаларды қолдау.

Мемлекеттік және муниципалдық қызметтерді электронды түрде көрсетуді көздейтін «Электрондық үкімет» тұжырымдамасын жүзеге асыруда айтарлықтай ілгерілеушілік жоқ. Көпфункционалды орталықтар мен Мемлекеттік қызметтердің Бірыңғай порталы әзірленді, негізгі мемлекеттік ақпараттық ресурстардың (ұлттық деректер базаларының) ведомствоаралық электрондық өзара іс-қимылы жүйесін қалыптастыру басталды, мемлекеттік және муниципалдық сатып алудың бірыңғай ақпараттық жүйесі құрылды және жұмыс істеп

тұр. Жалпы алғанда, азаматтардың көрсетілетін мемлекеттік қызметтердің сапасына қанағаттану деңгейі 2017 жылы 86,4%-ға жетті.

Электрондық үкіметтің даму деңгейі мен сапасын бағалайтын ең беделді халықаралық көрсеткіш БҰҰ-ға мүше 193 ел үшін екі жыл сайын әзірленетін БҰҰ-ның электрондық үкіметті дамытудың жаһандық индексі екенін атап өткен жөн. Бұл индекс билік органдары ұсынатын электрондық қызметтер мен қызметтер, ақпараттық-коммуникациялық инфрақұрылым және адам дамуы сияқты аспектілерді бағалауды қамтиды. 2016 жылы еліміздің электрондық үкіметінің даму көрсеткішін БҰҰ жоғары деп бағалады, ал 29 жетекші елде электронды үкіметтің даму көрсеткіші «өте жоғары» көрсеткішке ие болды. Электрондық үкіметті дамытудың жалпы рейтингінде еліміздің 35-ші орынға ие болды, бірақ алдыңғы рейтингпен салыстырғанда (2017 ж.) көрсеткіш 8 позицияға төмендеді, тек Электрондық қызметтер мен қызметтер индексі екі жыл ішінде 0,7087-ден 0,7319-ға дейін өсті.

Біздің елімізде электронды үкіметтің қалыптасуы мемлекеттік қызметтерді көрсетуде ақпараттық-коммуникациялық технологияларды (АКТ) кеңінен қолданудың арқасында мүмкін болды. Сонымен қатар, одан әрі даму жолындағы елеулі кедергілердің бірі институционалдық өзгерістердің технологиялық өзгерістерден артта қалуы болып табылады. Осылайша, электрондық үкімет инфрақұрылымының қолданыстағы элементтері арасында өзара іс-қимыл жоқ, бұл негізінен мемлекеттік қызметтерді көрсетудің дәстүрлі қағаз жеткізгіштегі әдістерінің бірқатар кезеңдерін сақтайтын қолданыстағы әкімшілік регламенттер негізінде басқару рәсімдерін қайта құрудың нәтижесі болып табылады.

Әлемдік тәжірибе көрсетіп отырғандай, электронды үкімет мемлекеттік басқару тиімділігін арттыруға айтарлықтай үлес қосып келеді. Мысалы, интернет-кәсіпкер Марта Лэйн Фокстың Ұлыбритания үкіметінің электрондық қызметтерін шолуы мемлекеттік қызметтердің фронт-офисі байланыстарының 30%-ын цифрландыру £1,3 млрд-тан астам жылдық жалпы үнемдеуді қамтамасыз етеді, ал контактілердің 50%-ын цифрландыру бұл үнемдеуді арттыруға мүмкіндік береді. £2,2 млрд.

Қазіргі уақытта мемлекеттік басқару институттарын трансформациялаудың жаңа кезеңіне – «цифрлық үкіметті» қалыптастыру мен дамытуға көшу туралы айтуға болады. Біздің елімізде бұл кезеңнің басталуы 2017 жылы еліміздегі ақпараттық қоғамды дамытудың 2017-2030 жылдарға арналған стратегиясының қабылдануымен байланысты.

Бұл стратегия елді ақпараттық қоғам жолында ілгерілету үшін ақпараттық және телекоммуникациялық технологияларды, ғылымды, білім мен мәдениетті пайдалану және дамыту саласындағы мемлекеттік саясаттың мақсатын, қағидаттары мен негізгі бағыттарын айқындайды. Жаңа стратегияның ережелерін іске асырудың негізгі бағыттарының бірі – мемлекеттік басқарудың тиімділігін, азаматтық қоғам мен бизнестің мемлекеттік органдармен өзара іс-қимылын, мемлекеттік қызметтерді көрсетудің сапасы мен тиімділігін арттыру, оның ішінде мемлекеттік қызметті одан әрі дамыту есебінен. электрондық үкімет және цифрлық үкіметке көшу.

Даму логикасы мұндай ауысудың объективті қажеттілігін талап етеді. «Электрондық үкіметті» құру барысында жүргізілген қайта құрулар мемлекеттік қызметтерді алу үшін өтініш беруден бастап оларды орындауға дейінгі барлық кезеңдерінде цифрлық форматқа көшіру үшін негіз болады. Ұлыбритания үкіметінің цифрлық тиімділік есебі цифрлық транзакциялардың телефон транзакцияларынан 20 есе, поштадан 30 есе және бетпе-бет транзакциялардан 50 есе арзан екенін көрсетеді. Бұл үнемдеу Ұлыбританиядағы мемлекеттік қызметтердің тиімділігін арттыру және құнын төмендету мүмкіндігі ретінде қарастырылады. Бұл осы қызметтердің халыққа қолжетімділігін қысқарту немесе шектеу арқылы бюджет шығыстарын қысқарту жөніндегі міндеттерді орындау қажеттілігін болдырмауы мүмкін.

Ғылыми жарияланымдарды, отандық және халықаралық сараптамалық ұйымдардың аналитикалық материалдарын талдау және синтездеу цифрлық үкімет архитектурасының келесі негізгі принциптері мен негізгі элементтерін анықтауға мүмкіндік береді.

Цифрлық мемлекеттік қызметтерді көрсету принциптері:

- цифрлық
- платформаның тәуелсіздігі және мобильді құрылғыларға назар аудару;
- пайдаланушыға бағытталған сервистік дизайн;
- басынан аяғына дейін цифрлық;
- үкімет платформа ретінде.

Цифрлық үкіметтің негізгі элементтері:

- бірыңғай портал;
- мемлекеттік секторда ортақ пайдалану үшін бірыңғай деректер;
- бөлісу бойынша ведомствоаралық қызметтер;
- қоғамдық инфрақұрылымды ортақ пайдалану;
- жақсартылған сенсорлық желілер мен аналитика;
- киберқауіпсіздік және құпиялылық.

Бұл қағидаттар 2017 жылы қабылданған еліміздегі ақпараттық қоғамды дамыту стратегиясында көрініс тауып, мемлекеттік басқару институттарын реформалау бойынша әзірленіп жатқан бағдарламаларға да негіз болғанын айта кеткен жөн. Осылайша, мемлекетті «цифрлық платформа ретінде» дамыту Стратегиялық зерттеулер орталығы ұсынған мемлекеттік басқаруды реформалау тұжырымдамасының негізгі элементтерінің бірі болып табылады. КӘЖ сарапшыларының пікірінше, біздің елімізге мемлекеттік басқару саласында мынадай өзгерістер қажет :

–мемлекеттік цифрлық платформаның бірыңғай архитектурасын құру, ведомстволық жүйелердің бөлшектенуін еңсеру және бірыңғай деректер массивіне негізделген;

–барлық мемлекеттік қызметтерді қашықтан биометриялық сәйкестендіру жүйесімен электронды түрге көшіру, көшіру;

–бақылау, қадағалау және лицензиялау қызметінің цифрлық форматында;

–азаматтардың, ұйымдардың, нысандардың «цифрлық егіздерін» қалыптастыру және «цифрлық егізді» дамыту негізінде мемлекеттік қызметтерді белсенді түрде көрсету.

CSR баяндамасының авторлары «Мемлекет платформа ретінде. (Cyber) State for the Digital Economy» платформалық күйге көшуді білдіретін цифрлық трансформацияны жүзеге асыру біршама қиын екенін атап өтеді, өйткені қолданыстағы басқару жүйесі оның қазіргі күйін сақтауға мүдделі. Осыған байланысты қалыптасқан басқару әдістерінен заманауи әдістерге көшуді жоғары деңгейде – жүйенің «бас сәулетшісі» болатын Цифрлық трансформация мәселелері жөніндегі Премьер-Министрдің орынбасары қолдап, үйлестіруі қажет.

Цифрлық үкіметті дамытудың негізгі қағидаттарының бірі – деректерді, ақпаратты және қызметтерді бір цифрлық порталға біріктіруге бағытталған саясат. Цифрлық үкіметтік стратегиялардың көпшілігі транзакцияларды басқа мемлекеттік сайттарға қайта бағыттаусыз жасауға мүмкіндік беретін мемлекеттік қызметтердің бірыңғай порталын құруды қамтиды. Сонымен қатар, цифрлық деректердің бірыңғай порталдары негізінде мемлекеттік органдардың цифрлық форматта тиімді өзара іс-қимыл моделін енгізу елдің бәсекеге қабілеттілігін арттыру факторларының бірі ретінде қарастырылады.

Біздің елімізде соңғы бірнеше жылда аймақты және аймақтық деңгейде цифрлық платформалар құрылды, олар жетекші елдердегі ұқсас платформалармен салыстыруға ғана емес, сонымен қатар басқа мемлекеттерге үлгі болды. Мәселен, 2018 жылдан бастап ақпарат, өтініш нысандары орналастырылған және төлемдер жүзеге асырылатын Бірыңғай мемлекеттік және муниципалдық қызмет порталы (ЕПМУ) жұмыс істейді. 2019 жылы EPGU Бірыңғай сәйкестендіру және аутентификация жүйесімен (ESIA) біріктірілді.

Электрондық үкімет архитектурасының және цифрлық үкіметті дамытудың маңызды элементтерінің бірі мемлекеттік сатып алудың бірыңғай ақпараттық жүйесі – құрылған аймақты мемлекеттік және муниципалды органдардың, мемлекеттік компаниялардың сатып алуларының әртүрлі кезеңдері туралы, мемлекеттік тапсырыстардың орындалу барысы және бюджет қаражатын жұмсау тиімділігінің көрсеткіштері туралы жария ақпаратты қамтамасыз ететін мемлекеттік және муниципалдық қажеттіліктерді қанағаттандыруға арналған

мемлекеттік сатып алу порталы. 2017 жылы Мемлекеттік сатып алудың бірыңғай ақпараттық жүйесі (zakupki.gov.ru ресми бірыңғай порталы) 7 триллионнан астам сомаға сатып алулар туралы 3 миллионнан астам хабарламаны орналастырды. ысқылау. Бұл жүйеге әртүрлі ішкі жүйелер мен модульдер кіреді, соның ішінде тапсырыс берушілер мен жеткізушілердің тізілімдері, сатып алу модулі ретінде бүкіл қазақстандық электрондық коммерция жүйесі, бюджеттік сатып алу моделі және т.б.

Дүниежүзілік банк сарапшыларының пікірінше, цифрлық үкіметтер цифрлық деректерге негізделген мемлекеттік басқару принципі негізінде дамиды. Негізгі көздер дерекқорларда сақталған заңды маңызды деректер, сондай-ақ заңды мәні бар электрондық транзакциялар мен хабарламалар болады. Осыған байланысты құжаттарды иелену заңды күшін тоқтатады, ал операцияларды авторизациялау құжаттарға емес, электронды есепке алуға негізделеді. Мұндай жүйе тек мемлекеттік органның немесе ұйымның ғана емес, сонымен қатар барлық мүдделі мемлекеттік және жеке құрылымдардың ұлттық деректер қорына қолжетімділігін қамтамасыз етеді.

Жалпы, «цифрлық үкіметті» қалыптастыру атқарушы биліктің әртүрлі деңгейлеріндегі мемлекеттік органдардың көлденең интеграциясы мен өзара іс-қимылын талап етеді. Цифрлық құқықты қалыптастыру әдістемесі. Техниканың жай-күйі, өз мәні бойынша, еліміздің экономикасы үшін өте маңызды болып табылатын бірыңғай цифрлық ақпараттық платформалар негізінде стратегиялық жоспарлау міндеттерін қоса алғанда, күрделі ұлттық экономикалық мәселелерді шешуге алғышарттар жасайды.

Дегенмен, мемлекеттік басқару жүйесіне цифрлық технологиялар мен платформалық шешімдерді енгізу ұлттық (экономикалық) қауіпсіздік үшін жоғары тәуекелдермен, соның ішінде еліміздегі цифрлық экономикасы бағдарламасын іске асыру кезінде байланысты. Осылайша, ағымдағы жылдың соңына қарай мемлекеттік органдар мен мемлекеттік ұйымдар сатып алатын шетелдік бағдарламалық қамтамасыз ету құнының үлесі 50%-ға дейін, ал 2020 жылдың соңына қарай 30%-ға дейін төмендейді, бірақ мұндай сатып алудан әлі де толық бас тарту мүмкін емес.

Бұл мәселе бөлек терең талдауды қажет етеді. Бұл ретте, бұл тәуекелдерді теңестіру тек өзіміздің іргелі және қолданбалы ғылыми әзірлемелер, технологиялық тәуелсіздікке қол жеткізу үшін инновациялық технологияларды белсенді енгізу негізінде мүмкін болатынын атап өткен жөн.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Екатерина Бахтаирова Мемлекеттік басқарудың цифрлық трансформациясы және жаңа электронды бюрократия // Шығармашылық экономика. - 2021. - 15-том. - No 6. - С. 2673–2692.

2. Москвитина Н.В. Мемлекеттік басқарудың цифрлық трансформациясы // Әлеуметтану. - 2021. - No 4. - С. 114–128.

3. Сухарева М.Н. Цифрлық трансформация мемлекеттік басқару механизмін жетілдірудің басымды векторы ретінде // Жинақта: Мемлекет пен құқық дамуының өзекті мәселелері. ғылыми-практикалық дөңгелек үстелдің ғылыми мақалаларының жинағы. - 2021. - С. 160-162.

4. Белякова О.В. Мемлекеттік басқарудың цифрлық трансформациясы: жетістіктері мен мәселелері // Конференция: қазіргі заманғы экономикалық дамудың жаһандық сын-қатерлері мен перспективалары. - 2021. - 174–180. Цифрлық үкімет 2020:

5. Ресейдің болашағы — Мәтін: электронды // Дүниежүзілік банк тобының ресми сайты: [веб-сайт]. — URL: <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/24402> (кіру күні: 25.04.2022).

ДЕМИНГТІҢ САПА МЕНЕДЖМЕНТІНІҢ ОН ТӨРТ ҰСТАНЫМЫ

Б.М. Дюсегалиева экономика ғылымдарының магистрі, аға оқытушы

З. Аққалиқызы., Н. Мәлікова білім алушылар

6B04102-Саладағы менеджмент 2 курс студенттері

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ.

Резюме

В статье анализируется содержание 14 принципов менеджмента качества Деминга в современной вариации. Изложены актуальность проблемы и суть темы. Сделан вывод о необходимости адаптации названных принципов к специфике каждого предприятия.

Ключевые слова

Стандарт ISO "международный", "terra incognita", философия, качество, императив, высшее руководство.

Resume

Contents of 14 principles of Deming management quality in modern variation is analysed in the article. Urgency of problem and essence of theme are given. Conclusion about necessity of adaptation of these principles to specificity of every enterprise is given.

Keywords

ISO standard "international", "terra incognita", philosophy, quality, imperative, top management.

Профессор Эдвардс Деминг – көрнекті американдық ғалым, бүгінгі таңда 9000 сериялы ИСО халықаралық стандарттарының негізі болып табылатын және дамыған елдердің табысты компанияларымен кеңінен қолданылатын сапаны басқарудың жүйелі тәсілі теориясының авторы. Оны еңбегіне лайық жапон экономикалық таңғажайыбының жетелеушісі және капитализм революционері деп есептейді.

Доктор Демингтің сапаны басқарудың негізгі постулаттары жарты ғасырдан астам уақыт бұрын оның атақты 14 ұстанымында келтірілген. Бұл ұстанымдардың мәтіні автормен 40 жыл бойы жақсартылды, сондықтан ғылыми әдебиетте олардың түсінігінің 10-нан астам нұсқалары кездеседі [1, 2].

Батыс менеджментін түбегейлі өзгертуге бағытталған Э.Демингтің басқару принциптері біздің шындығымыз үшін бүгінгі күнге дейін өзекті, өйткені ел Президенті Қ.К.Тоқаевтың пайымдауы бойынша «Біз өте қысқа мерзімде Батыс елдерінің сапаны басқару бойынша жарты ғасырлық тәжірибесін қабылдауымыз керек» [3].

Мақалада «Дағдарыстан шығу» кітабының жарыққа шығу сәтіндегі комментарияларымен (1982) «доктор Демингтің 14 ұстанымы», сонымен қатар сапа негізінде басқару бойынша 10 жылдан астам практикалық тәжірибеге негізделген және шапшаң өзгергіш әлем жағдайында мақала авторларының мәселені көрулерін бейнелейтін түсініктемелер нұсқасы баяндалады.

1. Тұрақты мақсат

«Бәсекеге қабілетті компания болу үшін, бизнесті сақтап, адамдарды жұмыспен қамту үшін өнім мен қызметті үздіксіз жетілдіруді өзіңіздің тұрақты мақсатыңыз етіп қойыңыз».

Ұстаным ұйым басшылығын өзінің іс-әрекетін үздіксіз жақсартуға үнемі ұмтыла отырып іс жүзінде тұрақты түрде бәсекеге қабілетті өнім шығаруды қамтамасыз етуге бағыттайды. Бір күні дұрыс шешім тауып, оны өмір бойы қолдануға болады деп сүйенуге болмайды. PDCA цикліне сәйкес сапа негізінде басқару велосипедпен жүргенге ұқсайды, яғни құламау үшін (қайыршылық күйге түспес үшін) педальды үздіксіз айналдыру (сапа саласында үнемі жетілдіру) керек.

Тұрақты мақсат тек қана қазіргі қажеттілікті қанағаттандырып қана емес, сонымен қатар болашақты да жоспарлап клиенттің алдында болуды білдіреді. Адамдарды тек қана бұйрық арқылы басқару ең тиімді және өнімді әдіс емес, ұйым сапасының құндылықтары мен өлшенетін, қол жетімді, транспаренттік мақсаттарды белгілеу арқылы басқару неғұрлым тиімді және этикалық болып табылады. Сапа, экология және әлеуметтік жауапкершілік бойынша мақсаттар ұжымды шабыттандырады және топтастырады.

2. Жаңа философия

«Басқарудың жаңа философиясын игеріңіз. Біз Жапонияда басталған жаңа экономикалық заманда өмір сүрудеміз. Әдетте қабылданған жұмыстағы қателер, шығындар, ақаулар мен жарамсыздық деңгейіне көндіге беруге болмайды. Жалғасып отырған экономикалық құлдырауды тоқтату үшін менеджменттің батыстық стилін қайта өзгертуіміз керек».

Ұстаным негізгі болып табылады, өйткені қалғандарының барлығы ол орындалған жағдайда ғана тиімді пайдаланылуы мүмкін. Ұстанымның мәні американдық «қамшылау және марапаттау» менеджменті өз мүмкіндіктерін жойды, сыртқы орта талаптарына тән оң өзгерістерге қол жеткізу үшін ұйымның жоғарғы басшылығы сапа менеджментінің танылмаған әлемі - «терра инкогнито» түріндегі басқарудың мүлдем жаңа философиясын қабылдауы, игеруі және жүзеге асыруы керек. Сонымен бірге оған басқарудың барлық дағдыларынан бас тартуға және басқарушының бейнесі мен көзқарасын түбегейлі 180градуска өзгертуге тура келеді.

3. Жаппай бақылауға тәуелділікті жойыңыз

«Сапаны өнім ішіне кірістіру» арқылы сапаға қол жеткізу әдісі ретінде жаппай тексеру мен инспекцияға қажеттілікті жойыңыз».

Өкінішке орай, көптеген басқарушылардың түсінігінде «сапа» және «бақылау» сөздері «шұжықша» және «қыша» сөздері сияқты бірге жүреді – біреуін келесісіз қолданғың келмейді. Бірақ сапа жаппай сұрыптау бақылауға тәуелді емес, себебі өнім конвейерде, ештеңе өзгермейді – үдеріс басталып кетті. Бақылау қорқыныш тудырады, адамдар өздерін күдікті сезінеді. Сондықтан басқарушылар сапаны өнімдер мен үдерістер сипаттамасына оларды жобалау кезеңінде енгізе отырып жарамсыздықтың пайда болуына мүмкіндік бермеу керек. «ТББ ұстанымы бойынша» ұйымдастырылған өнім сапасын бақылауды коучингті, уәждеуді және өзін-өзі бағалауды пайдалана отырып аудиттеу үдерісіне көшірген жөн.

Сапаны басқаруға жұмысшыларды сапа үйірмелері арқылы, инженерлерді – сапа топтары арқылы, топ-менеджерлерді – сапа клубтары арқылы тарту керек.

4. Ең төмен бағамен сатып алуды тоқтатыңыз

«Жабдықтаушыларды олардың өнімдерінің тек қана бағасы негізінде таңдауды доғарыңыз. Жиынтық шығындарды минимумға келтіріңіз және әрбір құраушы бөлшек үшін бір жабдықтаушы ұстауға тырысыңыз».

Демингтің комментариясы бойынша бизнесті тұрақты дамытудың ұзақ мерзімді стратегиясын демпингтік бағалар негізінде құруға болмайды. Арзан ресурстарға үнемдеу ақауларды жөндеуге қосымша шығындар ретінде міндетті түрде қайта оралады. Қымбат, бірақ сапалы ресурстар сатып алған жөн. Сараң екі рет төлейді.

5. Әрбір үдерісті жақсартыңыз

«Компания іс-қызметінің әрбір үдерісін жақсарту үшін жоспарлау, өндіріс және қызмет көрсету жүйесін үнемі жетілдіріңіз».

Деминг жоғары басшылыққа әлеуетті мәселелерді үздіксіз талдау, олардың себептерін айқындау және оларды пайда болғанға дейін жою арқылы іс-қызметтің барлық үдерістерін үнемі жақсартудың басқарылатын жүйесін ұйымда құруды ұсынады, себебі өнім сапасы мен еңбек өнімділігін жоғарылатуға негізгі үдерістердің тиімділігін жетілдіру арқылы қол жеткізіледі.

6. Жұмыс орындарында кадрларды даярлау жүйесін құрыңыз

«Кадрлар мен басшылықтың әрбіреуінің мүмкіндігін жақсырақ пайдалану үшін практикаға оларды даярлаудың қазіргі заманғы әдістерін ендіріңіз».

Постулаттың мәні – сапалы қызмет ету әдістеріне барлық персоналды уақытша мердігер емес, үздіксіз тәлімгерлік арқылы және өндірістен қол үзбей тікелей басқарушы оқытуы тиіс. Фирманың сапасы мен бәсекеге қабілеттілігі – барлық персоналдың ноу-хау мен жаңа білімдерін жүзеге асырудың жемісі, сондықтан оларды инновацияларға жаппай, озық және үздіксіз (өмір бойы) оқыту керек, себебі білім тез ескіреді.

7. «Көшбасшылықты» барлық менеджерлердің жұмыс әдісі ретінде қабылдаңыз

«Барлық деңгейдегі басқарушылар қызметкерлерге олардың жұмысын орындауға көмектесулер, сапалы нәтижелерге қол жеткізу үшін жауапкершілікті сезінулері және компанияның жұмысын жақсарту ісінде көшбасшы болулары керек».

Бұл ұстаным барлық деңгейдегі басқарушыларды көшбасшы болуға мақсатты бағытталуға шақырады, себебі олар бақылаушы, қадағалаушы және сот емес, ал жасампаз тәжірибесі мен білімін қамқорлығындағыларға ақысыз беруі, тәлімгершілік арқылы іс-қызмет үдерістерін үнемі жақсартуға көмектесуі тиіс. Қазақстандық менеджментте көшбасшылық әрқашан мадақтала бермейді, директорлар кәсіпорында тек бір көшбасшы болуы керек деп есептейді. Бірақ Деминг бойынша көшбасшылық – сапалы, еркін және бақытты қызмет етуге кешенді уәждеу негізі.

8. Қорқыныштарды қуыңыз

«Әрбір адам компанияның игілігі үшін неғұрлым өнімді жұмыс істей алуы үшін қорқыныш ахуалын жойыңыз».

Қорқыныш, қауіп және жұмысшыны басшылық тарапынан кеміту бағынушылардың тиімді жұмыс істеуге деген абыройларын, мақтаныш сезімдерін және қызығушылықтарын бұзуға, келелі мәселені жасырып, жауапкершіліктен қашып, көпірме сандарға, сыбайластық және т.б. алып келетіндіктен Деминг персоналды өзара құрметтеу, сенім, қызметтестік, пікірталас еркіндігі және өкілеттіліктерді жүктеу негізінде басқаруды ұсынады. Сондықтан әкімшілік тәсілден, кінәлілерді іздеу және жазалау дәстүрінен бас тартып, басқарушылық үдерісті уәждеу негізде адамға бұру керек, жүйенің бұзылуын тудыратын себептерді анықтау және жою керек. Ақауларды ұйымның және бөлімшенің «өсу нүктесі» ретінде қабылдау қажет.

9. Бөлімшелер арасындағы кедергілерді бұзыңыз

«Өнімге немесе қызметке қатысты пайда болатын мәселелерді шешу үшін зерттеушілер, әзірлеушілер, өндірістік қызметкерлер, коммерциялық және әкімшілік қызметтерінің өкілдері бір команда болып жұмыс істеулері керек».

Демингтің пікірінше шенеуніктер олқылықтарды жасырып қалу үшін кәсіпорын бөлімшелерінің арасындағы кедергілерді әдейі орнатады. Ұйымның жалпы мүддесі үшін әр түрлі құрылымдардың қызметкерлері бір командада синергизм мен өзара көмектесудің тиімділігін пайдалана отырып, ішкі бәсекелестік негізінде басқарудың орнына жүйелі тәсіл, рухани бірлік және қызметтестік менеджменті негізінде бір-бірін толықтыра және толтыра отырып жұмыс істеулері керек.

10. Құр ұраннан бас тартыңыз

«Қызметкерлерді нөлдік жарамсыздық пен өнімділік деңгейін жоғарылатуға шақыратын ұрандардан бас тартыңыз.

Мұндай уағыздар қарсы әрекет туғызады, себебі төмен сапа мен өнімділік көп жағдайда жүйеден туады және оларды шешуге қатардағы қызметкерлердің құзыреттілігі жетпейді». Біздің көзқарасымыз бойынша, жоғарыдан жалықтырғыш және негізсіз нақыл кеңестерін таңу орындаушылардың наразылығы мен теріс эмоцияларын туғызады, себебі төмен сапа мен өнімділік оларға байланысты емес, ал 98% басқару жүйесінің ар-ұжданында. Мұндай негізсіз ұрандарда басшылықтың төмен сапа үшін жауапкершілікті орындаушыларға жүктеуге тырысатыны байқалады. Сондықтан, Демингтің көзқарасы тұрғысынан, басқарушылар алдымен әрекеттер алгоритмін, сапа нормативтері мен мақсаттарын, сапаны басқаруға персоналды тарту және уәждеу жүйесін, өнімді өндірудің барлық кезеңдерінде ресурстық қамтамасыз ету тәртібін белгілеуі, яғни басқару жүйесі мен үдерістерін құру және жетілдіру керек, содан кейін ғана олардың орындалуын талап ету керек.

11. Ерікті сандық нормалар мен тапсырмаларды жойыңыз

«Жұмысшылар мен басқарушыларға ерікті белгіленген сандық тапсырмаларды беру тәжірибесін жойыңыз.

Тапсырмаларды орындау тұтынушыны қанағаттандыруға қарағанда неғұрлым маңызды болып келеді және сапаны төмендету арқылы қол жеткізіледі». Сандық көрсеткіштер негізінде басқару тезисіне сәйкес, егер оларды орындау орындаушыларға байланысты болмаса, ал нормалар жоғары және қол жетімсіз болса – адамдардың намысына тиеді, олардың бастамаларын басады. Сандардың соңына түсу артық қосып жазуға, фактілерді бұрмалауға, пайызға құмартуға және өнім мен қызмет сапасының стандарттарын төмендетуге алып келеді. Сондықтан басқарушылар жалаң сандар негізінде басқарудан бас тартулары, іс-қызмет жүйесі мен үдерістерді тұрақтандырулары, «көп істеу» мен «жақсы істеу» арасында келісім табулары қажет

12. Қызметкерлерге өздерінің еңбектері үшін мақтануға мүмкіндік беріңіз

«Ұйым қызметкерлерін өздерінің еңбектері үшін мақтану құқығынан айыратын кедергілерді жойыңыз. Бұл, соның ішінде персоналды сандық көрсеткіштер бойынша жыл сайынғы аттестаттаудан бас тартуды да білдіреді».

Бұл ұстанымнан шығатыны – персоналдың өзінің ұйымына берілгендігі мен кәсіби мақтаныш сезімі ұжымда өзара құрметтеу психологиялық ахуалын құруға, сенім, шынайы көмектесу және кез-келген қызметкердің еңбегін ұжым алдында мойындауға шақырады. Деминг бойынша персоналды формальды көрсеткіштер бойынша жыл сайын аттестаттаудан бас тарту керек, ұжымда жұмыс істеу әрбір қызметкерге қуаныш пен рақаттану сезімін тудыратындай қызмет жағдайын құру қажет.

13. Білім алуға және өзін-өзі жетілдіруге ұмтылысты көтермеленіз

«Барлық қызметкерлерге білім берудің және өзін-өзі жетілдірудің кеңейтілген бағдарламасын ендіріңіз. Бәсекеге қабілеттілікке қол жеткізу табысының көзі болып білім табылады».

Ұстаным 6-ұстаныммен тығыз байланысты, бірақ мұнда нысана жоғары – Деминг жай біліктілікті жоғарылату туралы ғана емес, барлық персоналдың білім деңгейін жетілдіру туралы айтып отыр. Сапаны мәжбүрлеу мен нұсқаусыз үнемі өз бетімен білім алуға тырысатын қызметкерлер қамтамасыз етеді. Оларды марапаттау және шабыттандыру, сонымен қатар өз бетінше білім алатын ұйым құру керек, өйткені персоналдың инновацияларды игеруі кәсіпорынды табысқа алып келеді, ал формальды білім алу – оған тек күнкөруге көмектеседі.

14. Жоғары басшылықтың жауапкершілігі

«Жоғары басшылықтың сапа мен өнімділікті үнемі жақсартуға бағытталған шынайы берілгендігін нақты анықтаңыз».

Ұстанымның мәні – сапа цехта емес, компанияны басқарудың ең жоғарында басталады. Жоғары басшылық үдерістер мен менеджмент жүйелерінің сапасын құруға және жүйелі жақсартуға жауапкершілікті қабылдауы, оларды қол астындағыларға жүктемеуі тиіс, өзі көшбасшы бола отырып ұжымда оң өзгерістерді жүзеге асыруы керек, себебі Деминг бойынша: «Қайта жасау - әрбір адамның ісі», «Күн көру - өз еркінше орындалатын іс». Топ-менеджменттің тек осындай позициясында ғана әр қызметкер жүйелі қайта жасауға өз еркімен тартылуы, ұйым сапасы мәселелерін шешуде бастама танытуы, өзіне жауапкершілік алуы және өзінің жұмыс орнында көшбасшы болуы мүмкін. Осылайша, баяндалған ұстанымдар кәсіпорынның жоғары басшылығы үшін әмбебап философиялық императивтер болып табылады, бірақ өмірдегі барлық жағдайға арналған дайын басқару рецептісі болып табылмайды. Оларды практикада отандық менеджменттің және әрбір ұйымның ерекшеліктеріне сәйкес бірыңғай өзара байланысты жүйенің және шығармашылық бейімделудің элементтері ретінде тек мұқият және терең ұғынғаннан кейін ғана пайдалану керек. Мұндағы басты мақсат барлық 14 ұстанымды тегіс қабылдау емес, оларға сәйкес келетін және оларды қабылдағыш жаңа ішкі ортаны құру. Сондықтан, бұл тиімді басқарудың

жаңа жобасы емес, ол ХХІ ғасырдағы корпоративті менеджменттің мәдениетін үнемі жетілдіру бойынша ешқашан аяқталмайтын үдеріс.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Деминг Э. Выход из кризиса. / Э.Деминг.- Тверь: Альба, 1994.
2. Нив Г.Р. Пространство доктора Деминга. Перевод Ю.Т.Рубаника, 2005, Альпина Бизнес Букс, 376 с.
3. Назарбаев Н.А. Послание Президента Республики Казахстан народу Казахстана «Новое десятилетие – новый экономический подъем – новые возможности Казахстана» от 29 января 2010 г. – Казахстанская правда, 30.01.2010

УДК 33.331.331.08

HR МЕНЕДЖМЕНТТІ ДАМУДЫҢ ЗАМАНАУИ ҮЛГІСІ

А.К. Ермакбаева, аға оқытушы

Д.А. Аскарова 6B04102-Саладағы менеджмент ББ 4 курс студенті

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ.

Резюме

В статье рассмотрено несколько современных тенденций в сфере HR и показаны их преимущества. Предложены предложения по реализации данных тенденций для улучшения рабочего процесса организации.

Ключевые слова

HR-тренды, цифровое общество, цифровизация, цифровизация, автоматизация, HR-специалист, чат-боты, HR-навыки, фриланс, фрилансеры.

Resume

This article discusses several trends in the HR field today, highlights their advantages. Recommendations on the implementation of these trends in the work of the organization to improve the working process are presented

Keywords

HR trends, digitization, automation, HR specialist, chatbots, HR skills, freelancing, freelancers.

Коронавирус пандемиясы біздің өмірімізді, соның ішінде кәсіпорындар мен ұйымдардың жұмысын күрт өзгертті. Өзгерткенімен қоймай, бұл жағдай жұмыс процесін қалай ұйымдастыруды және жұмысшы мен жұмыс берушіні қалай бағалайтынымызды қайта қарастыруға мүмкіндік берді. Көп мекемелер қызметкерлерден үнемдеуді жалғастыра берді, ал кейбір қызметкерлер зейнетке шығудың басқаша жолдарын жоспарлай отырып, сонымен қатар жақсы жәрдемақы пакеттері мен икемді кестесі бар жұмыс берушілерді таңдайды.

Компаниялардағы кенеттен пайда боған жаңа еңбек жағдайлары мен қызметкерлер санның көбеюі HR рөлін қайта қарастыруға әкелді. Өйткені, HR менеджері компаниялардағы корпоративтік мәдениетті қалыптастыруға көмектеседі, сонымен қатар қызметкерлердің белсенділігі мен тиімділігін арттыруда, үздік мамандарды ұстап қалуда және ішкі және сыртқы HR брендині дамытуда көмегі өте зор. Бизнес-процестердің үйлесімділігі мен тиімділігі дәл HR менеджерінің жұмысына байланысты, бірақ пандемия мен дағдарыс кезінен бастап HR менеджерінің рөлі өзгерді. Қарқынды дамып келе жатқан цифрлық қоғам, компаниядағы аға буын мен жас буын арасындағы түсініспеушілік, пандемиядан кейінгі қиын жағдай, нарықтағы жоғары бәсекелестік пен «қажетсіз» үміткерлердің үлкен ағыны және сол сияқты басқа да себептерге назар аударып отырып оларды шешу үшін HR менеджменттің жаңа трендтерін енгізу керек.

Біздің өміріміздегі кейбір тенденциялар көптеген жылдардан бері тәжірибеге енгізілгенмен тек пандемия жағдайына байланысты ғана ұйымдар түбегейлі өзгере бастады.

1. Диджитализация. (Цифрландыру) Егер бұрын Skype арқылы сұхбаттың өзі рекрутерлер үшін жаңа және қиын нәрсе болса, қазір цифрлық технологиялардың дамуына байланысты одан да сапалырақ түрлері шығуда. Осындай құрылғыларды пайдалану HR мамандарының көп уақытын үнемдейді, ал компаниялар өз кезегінде ақша-қаражаттарын үнемдейді. Мысалға, Францияда Vente Privee компаниясында рекрутерлер HR қызметкерінің қатысуынсыз сұхбат жүргізеді. Үміткер дайындалған веб-сайтта сұрақтарға жауап береді (әр сұрақ – отыз секундтан), содан кейін компания өкілдері нәтижелерге анализ жасап, ішінен ең үздіктерін тандап алады. Украиндық «1+1» медиахолдингіде тағылымдамадан өту бағдарламасы да цифрландырылған. Қазақстанда да көптеген компаниялар осындай заманауи құрылғыларды қолдану арқылы сұхбат жүргізу тәжірибеге енгізілген. Бірнеше жыл бойы олар бейне түйіндеме арқылы үміткерлерді тандап келеді. Ізденуші өз презентациясымен бірге мотивациялық хат жібереді, егер ол іріктеуден өтсе, тестілеуге және топтық ойынға өтеді. Ал соңғы кезең – менеджермен жеке сұхбатқа лайықты үміткерлерді шақыру.

Қазіргі уақытта әлемде рекрутингтің маңызды құралдарының бірі рекрутерлерге арналған интернет-қосымшалар деп айтуға болады. Олардың көмегін онлайн сұхбат жүргізу кезінде және АТС-пен біріктіру үшін пайдалануға болады. Қазіргі уақытта нарықта тегін АТС және ашық бастапқы ATS ұсынылады. Кәдімгі интернет-қосымша түрінде де, онлайн режимінде де опция бар, бұлардың барлығы компанияның көлеміне және оның қажеттіліктеріне байланысты.

2. Чатботтар және HR процестерін автоматтандыру. Компаниялардың бәрі бірдей күнделікті күйбің мен қағазбастылықтан құтқаратын ыңғайлы әрі ұтымды жұмыс процесін ұйымдастыратын HRM жүйесіне көшкен жоқ. Бірақ зерттеу нәтижелері басшылардың 66% - дан астамы HR процестерін автоматтандыруды енгізетінін және оны HR менеджері жұмысының сапасын жақсартудың жақсы әдісі деп санайтынын көрсетті.

HRM (Human Resources Management)-кәсіби және құнды қызметкерлерді тарту және ұстап тұру үшін персоналды басқарудың мамандандырылған жүйесі. HRM жүйесінің міндеттеріне мыналар жатады: жұмысқа жаңадан орналасушылардың бейімделуін жеңілдету, деректерді жинау және талдау, жалақы, сыйақылар мен бонустарды есептеу, құжат айналымы, қызметкерлер арасында сауалнамалар жасау және жүргізу, жұмыстың мақсаттары мен міндеттерін қою, қызметкердің жұмыстан шығарылуына немесе кетуіне байланысты шығындарды азайту [3].

Автоматтандырудың бір ыңғайлылығы-чатботтар арқылы жылдам әрі ыңғайлы жұмыс. Түймені бір рет басу арқылы демалыс немесе жұмысқа жарамсыздығы бойынша демалыс ақысын төлеу туралы бұйрықтарды бекіту, жеке кездесулер туралы хабарламалар жіберу, сауалнамалар мен сұрақ-жауап жүргізу және т.б. - осының бәрі чат — боттарды енгізу қажеттілігін анықтайды.

Жаңа қызметкерлерді жұмысқа қабылдап, бейімдеу процесі де онлайн режимінде өтеді. Көптеген компаниялар қызметкерлердің біртіндеп бейімделуін автоматты түрде жасайтын, сонымен қатар чат-боттарды белсенді пайдаланатын ақпаратты технология жүйелерін енгізуде.

Егер онлайн бейімделу процесі сауатты және қызықты ұйымдастырылса, онда ол жарқын, есте қаларлық болады және жаңа қызметкерге компанияның маңызды ақпаратымен танысуға, жұмыс пен корпоративтік мәдениет туралы, атап айтсақ қызметкердің мінез-құлық ережелері, киім үлгісі, компания құрылымы, марапаттар мен бонустар жүйесі, сондай-ақ қажетті ақпаратты қайдан және кімнен білуге болады және т.б. сияқты қажетті ақпаратты тез игеруге көмектеседі.

Жиі қойылатын сұрақтары енгізілген чат-боттар қазіргі уақытта қызметкерлерге қажетті ақпараттар мен маңызды құжаттарға сілтемелер бере алады. Көптеген ұйымдар ұжымды жаңа қызметкерлермен таныстыру мақсатында бейресми танысу кештерін немесе кофе-бот кездесулерді ұйымдастыруды тәжірибеге енгізіп, әдетке айналдыруда.

3. *Фрилансерлер.* Жаһандану, технологияның дамуы, жаңа буынның ауысуы мен олардың қалауларының өзгеруі және болып өткен COVID-19 пандемиясы жұмыспен қамтудың стандартты емес нысандарының қарқынды өсуіне серпін берді. Бұрынғы дәстүрлі жалдамалы жұмыспен қамту еркін табыс экономикасына немесе еңбек нарығының ажырамас бөлігіне айналған фриланске ауысты. Бүгінгі таңда фрилансерлік қызметтер нарығының нақты көлемін бағалау әлемде ғана емес, Қазақстанда да өте қиын. Өйткені көптеген фрилансерлер назардан тыс қалады, мысалы, шетелдік компаниялардың жобаларын орындаушы фрилансерлер. Дегенмен, бұл нарық күн өткен сайын қарқын алуда, себебі бұл фрилансерлер үшін де, жұмыс берушілер үшін тиімді болып тұр. Бір фрилансерлер еркіндік пен икемділігіне бола осындай жұмыс стилін таңдаса, ал келесілері экономикалық жағдайлар мен еңбек нарығының шарттарын басшылыққа алады.

Сарапшылар қазақстандықтардың міндетті зейнетақы жарналарына талдау жүргізе отырып, 2021 жылы Қазақстанда 1 млн-нан астам адам фрилансер болып жұмыс істеді деген қорытындыға келді. Сонымен қатар, фрилансерлердің 78% - ы мұндай жұмысты жалдамалы жұмыспен біріктірді екен. Қазақстанда фрилансерлердің бір айдағы орташа саны 255,8 мың адамға жетті. 2021 жылы фрилансерлердің 48% – ы тек бір жұмыс берушіде, 18% – ы екі, 10% - ы үшеуінде жұмыс істеді. Фрилансерлердің негізгі бөлігі білім беру, сауда салаларына (15% - дан), сондай-ақ мемлекеттік басқару және әлеуметтік қамсыздандыру секторына (13%) тиесілі. Көптеген ұйымдар арнайы дағдылары бар жұмысшыларды іріктеу мен жалдаудың ұзақ процесін болдырмау мақсатында белгілі бір жобаларды жасауға көбіне фрилансерлерді тартады. Соның арқасында бизнес персонал мен инфрақұрылым шығындарын азайтуға мүмкіндік алады. Фрилансер ретінде сіз нарықтағы біліміңіз бен дағдыларыңызға сүйене отырып, қашан жұмыс істеу керектігін, қайда жұмыс істеу керектігін, кіммен жұмыс істеу керектігін және жұмысыңыздың қанша тұратынын өзіңіз шеше аласыз. Алайда фрилансер болудың артықшылығы мен қатар кемшіліктері де жоқ емес. Атап айтсақ, еркін жалақы алатын жұмысшылар көбінесе әлеуметтік қорғау жүйелерінен тыс қалады, жыл сайынғы демалыс, аурухана, біліктілікті арттыру және т. б. сияқты белгілі бір дәрежеде дәстүрлі жұмыспен қамту шеңберінде берілетін еңбек құқықтарымен қамтылмайды.

Ресей фриланс нарығының көлемі бойынша алғашқы 10 елдің ішінде жетекші орындардың бірін алады. Себебі, 2020 жылы ресейлік фриланс сегментінің айналымы 41 млрд. долларды құраған. Жалпыәлемдік карантин кезінде адамдар қашықтан жұмыс істеуге дағдыланған. Шамамен 70% -дан астам ресейліктер офистен гөрі үйде жақсы жұмыс істейтіндіктерін айтқан.

Қашықтан жұмыс істеу мүмкіндігі-бүгінгі таңдағы еңбек нарығының негізгі сипаттамаларының бірі. Пандемия басталғаннан бері қызметкерлердің көпшілігі кеңседе жұмыс істеуге ұмтыла қоймайды: жартысы қашықтан жұмыс істегісі келсе, екінші жартысы 50 пайыз офисте, 50 пайыз үйде отырып жасайтын гибриді форматты қолдайды. Компаниялар да фрилансер командаларымен келісімге келуге дайын: 32% қашықтықтан жасайтын жұмысты қалдырғысы келсе, 34% штаттың бір бөлігін ғана кеңсеге қайтаруды жоспарлап отыр.

Біздің елде орташа алғанда фрилансерлер 25-37 жастағылар және бұл Y буынның табысы жұмыс берушіге емес, өздерінің алға қойған мақсаты мен жұмысына, тікелей өз өнімділігіне байланысты болғандықтан офисте жұмыс жасау процесін емес, қол жеткізетін нәтижені таңдайтындықтарын көрсетеді.

HR маманы үшін фрилансты жұмыс процесіне енгізудің мынадай артықшылықтары бар:

- кеңсе тауарлары, корпоративтік іс-шаралар түрінде қосымша шығындарға жұмсаудың қажеті жоқ;

- қызметкерді үнемі бақылаудың қажеті жоқ, өйткені тапсырманы сапалы және уақытында орындауға қызметкердің өзі мүдделі;

- жер шарының кез келген нүктесіндегі көптеген дарындылармен жұмыс істеу мүмкіндігі;

- компанияға кандидаттарды іріктеуге және табуға қаражат жұмсаудың қажеті жоқ, қолайлы кандидаттың портфолиосын өзі таңдай алады;

Компаниялар сирек кездесетін мамандық иелері, басшылық лауазымдағы қызметкерлерді немесе топтық жұмыс сияқты позицияларды фрилансерлермен алмастыру мүмкін емес екенін есте ұстауы керек. Бірақ копирайтерлер, SMM және IT мамандары, дизайнерлер, штаттан тыс орындаушылар қажет болатын жобалық жұмыс үшін фрилансерлер тамаша шешім.

4. *EVP - ге бағдарлау.* EVP (employment value proposition) — белгілі бір компанияда жұмыс істеу арқылы алуға болатын әрбір қызметкер үшін құнды тәжірибелердің жиынтығы.

Қазіргі уақытта HR маркетинг және HR брендинг одағы сапалы EVP-нің негізі болып табылады, өйткені олар болашақ қызметкерлер үшін компанияның бет-бейнесі болып табылады. Мысалы, таңдау еркіндігін қажет ететін және өздерінің ерекше әрі инновациялық стартаптарын жасау ғана қызықтыратын Z буынына өздері сияқты өршіл, еңбекқор, өзін-өзі дамытуға ұмтылатын адамдар ұнайтындықтан блогерлердің пікіріне сенеді. Ал Y буыны үшін нәтиже маңызды болғандықтан, олар үшін нақты уақыт шеңбері мен ережелер болмайды, сонымен қатар шығармашылық міндеттерді шешу, өздеріне деген талаптарды үнемі көтеру мүмкіндігіне байланысты барлық уақытты онлайн режимінде өткізеді. Сондықтан компания туралы ресми мәліметтер мен оның әкімшілік процестері жас үміткерлер үшін қызықты емес.

Мәтінмәндік жарнама, әңгімелеу, қысқа бейне және әлеуметтік рекрутинг және басқа да көптеген құралдар компанияға одан да көп мамандарды тартуға мүмкіндік береді;

5. *Флексибилизация, яғни жұмыс орынының икемділігі.* Бұл бұрыннан келе жатқан тенденция болғанымен, бірнеше жыл бойы өзекті болып қалып отыр, өйткені қазір «жұмыстағы өмір» дәуірі өтіп, адамдар уақытты тек жұмысқа ғана емес, сонымен қатар дамуға, уақытты тиімді өткізуге, саяхаттауға, отбасымен және достарымен көбірек бөлуге тырысады.

Қазіргі заманғы 18 бен 35 жас аралығындағы жастар компанияның қозғаушы күші болып табылады. Өйткені олар өршіл және еңбекқор, олар өздері таңдаған режимде ең өнімді жұмыс атқаратындықтан шекара мен қатаң кестені ұнатпайды. Z және Y буын қызметкерлері кеңседе болмай-ақ, 24/7 онлайн режимінде тыныш жұмыс істеп, жоғары нәтижелерге қол жеткізе алады. Кәсіби күйіп кетуден және жеке өмір мен жұмыс арасындағы тамаша тепе-теңдікті сақтаудың маңызды себептерінің бірі-еркін жұмыс кестесі.

10.00-ден 19.00-ге дейінгі қатаң жұмыс кестесі өзектілігін жоғалтуда. Дүние жүзі бойынша көптеген ұйымдар бұл тәжірибені бұрыннан енгізіп, қолданып келеді. Мысалы, SHRM зерттеуіне сәйкес, 1996 жылдан 2016 жылға дейін қашықтан жұмыс істейтін ұйымдардың саны үш есе өскен [4].

6. *Кадрларды іріктеумен айналысатын мамандардың HR-дағдыларын дамыту.* HR тәсілдері мен құралдары үнемі дамып, өзгеріп отыратындықтан HR қызметі соңғы бірнеше жылдағы ең қызықты жұмыс салаларының бірі болып табылады.

HR мамандары өздерінің кәсіби деңгейлерін көтеруі керек бірнеше тармақтар бар:

- икемді болу (топта жақсы жұмыс істеуді үйрену, тұтынушыға назар аудару, өнімге назар аудару және т. б.);

- бизнеске сапалы нәтиже беру үшін деректерге, фактілерге назар аудару;

- сандық нарықты қолдана білу (құралдар, процестер, провайдерлер) [8].

MyHRFutu зерттеуі HR мамандары ең көп дамытқысы немесе жақсартқысы келетін ең танымал алты дағдыларды ұсынды:

- дизайн-ойлау;

- кеңес беру және әсер ету;

- тапсырыс берушілердің күтулерін басқару;

- стратегия санын басқару;

- цифрлық HR және HR аналитикалық технологиялары;

Цифрландыру дәуірінде HR мамандарының жұмыс жағдайларын модернизациялау керек. – Ұйымда тиімді ішкі жұмысты құру үшін мынадай бірқатар ұсыныстар ұсынылады:

1. Уақытты, ресурстарды, қаржыны үнемдеу, сондай-ақ HR процестері мен кадрларды іріктеуді оңтайландыру үшін чат-боттар, қызметкерлердің бейімделу және біліктілігін арттыру процесінде геймификация, онлайн сұхбат жүргізу немесе арнайы платформалар сияқты заманауи технологияларды пайдалануды енгізу қажет.

2. Персоналды басқару тиімділігін арттыру, жаңа технологияларды пайдалана отырып стратегияны жүзеге асыру үшін күн санап дамып жатқан әлемге ілесіп, цифрлық сауаттылықты үйрену қажет.

3. HR-департаменті ұйымдағы персоналды жалдау және дарынды басқару мамандарының сол ұйымды дамытуы және табысты да сапалы жұмыс істеуі үшін қажетті білім мен тәжірибеге ие болуы керектігіне байланысты оларды оқыту, біліктілікті арттыру және hard-skills дамыту жұмыстары жүргізілуі керек.

4. "Remote first" жұмыс моделін енгізу (қашықтан жұмыс немесе фриланс). HR мамандары жаңа технологияны енгізу және күнделікті процестерді автоматтандыру арқылы осы модельге бейімделуі керек, осылайша олар осы жұмыстың осы түріне қызметкерлердің қатысуын арттыруға көбірек уақыт жұмсай алады.

5. Жайлы жұмыс атмосферасы үшін әр қызметкерге жеке көзқарас, кейде маманның табысты қызмет жасауы үшін көңіл-күйінің жақсы болуы материалдық ынталандырудан гөрі жақсы мотивация болып табылады. Сондай-ақ біз қызметкерлердің өнімділігіне, адалдығына және белсенділігіне тікелей әсер ететін эмпатияны ұмытпауымыз керек. Қызметкерлерге деген жеке көзқарас пен достық қарым-қатынас мамандарды ұстап қалудың негізгі факторлары болып табылады [2].

Осылайша, HR саласы үміткерлерге назар аударуды және жақсартылған жүйелерді енгізу арқылы өзінің HR процестерін автоматтандыруды жалғастырады. Сонымен қатар, жаңа тенденцияларды да елемеге болмайды, өйткені оларды зерделеу, содан кейін оларды жүзеге асыру күнделікті тапсырмаларға уақытты үнемдеуге көмектеседі, нәтижесінде үнемделген уақытты қабілетті қызметкерлерді дамыту мен ұстап қалу үшін пайдалануға болады, сондай-ақ осы трендтерді пайдаланылатын жаңа HR стратегиясын жасауға болады.

Қазіргі уақытта HR менеджерінің кәсібилік деңгейі цифрлық технологияларды дәстүрлі әдіс-тәсілдермен тиімді үйлестіре алу қабілетімен анықталады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Айрапетова, О. Что такое ATS (Система по управлению кандидатами) / О. Айрапетова. — URL: <https://hr-portal.ru/story/chto-takoe-ats-sistema-po-upravleniyu-kandidatami> (дата обращения: 19.03.2022).
2. Информационные системы управления производственной компанией / под ред. Н. Н. Лычкиной. — Москва : Юрайт, 2022. — 249 с.
3. Карпатов, А. Что такое HRM-системы / А. Карпатов. — URL: <https://vc.ru/u/740500-lms-service/224674-chto-takoe-hrm-sistemy-na-primere-yumoney> (дата обращения: 26.02.2022).
4. Масюк, Н. Н. Рынок труда и ключевые компетенции цифровой экономики / Н. Н. Масюк, О. С. Панькова // Цифровой регион: опыт, компетенции, проекты : сб. статей Междунар. науч.-практ. конф. (г. Брянск, 19 ноября 2019 г.). — Брянск : Брянск. гос. инженер.-технол. ун-т., 2019. — С. 467–471.
5. Мешкеева, Б. М. Развитие digital-рекрутинга в современное время / Б. М. Мешкеева // Аллея науки. — 2019. — Т. 1. — № 10 (37). — С. 238–240.
6. Минчингтон, Б. Learn new HR skills / Б. Минчингтон. — URL: <https://www.myhrfuture.com> (дата обращения: 19.03.2022).
7. Орлов, А. Путь в 16 лет. Как развивался фриланс в России / А. Орлов. — URL: <https://www.fl.ru/freelance-history/#2019> (дата обращения: 19.03.2022).
8. Осовицкая, Н. Коротко: что такое ценностное предложение работодателя / Н.

Осовицкая. — URL: [https:// chelyabinsk.hh.ru/article/501502](https://chelyabinsk.hh.ru/article/501502) (дата обращения: 02.04.2022).

9. Поляков, И. Россия вошла в топ-10 стран по выручке фрилансеров / И. Поляков. — URL: [https:// finance.rambler.ru/realty/45824495-rossiya-voshla-v-top-10-stran-po-vyruchke-frilanserov/](https://finance.rambler.ru/realty/45824495-rossiya-voshla-v-top-10-stran-po-vyruchke-frilanserov/) (дата обращения: 02.04.2022).

10. Чат-бот как инновационный инструмент применения нейронных сетей при оптимизации процесса про- даж / Н. Н. Масюк, М. А. Бушуева, Л. К. Васюкова, П. С. Диденко // Азимут научных исследований: экономика и управление. — 2019. — Т. 8. — № 4 (29). — С. 184–188.

ЭОК 336.71

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ КОММЕРЦИЯЛЫҚ БАНКТЕРДІҢ ҚЫЗМЕТІ

А.А. Жанаева экономика ғылымдарының магистрі

Н.А. Жауғашар білім алушы

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университет ҚеАҚ, Атырау қ.

Резюме:

В этой статье рассматривается понятие коммерческого банка. Изучается понятие "коммерческий банк" и рассматривается место и функции, которые занимают коммерческие банки в Республике Казахстан.

Ключевые слова: *коммерческий банк, экономика, инвестиции коммерческих банков, функции коммерческих банков, доходы коммерческих банков, принципы коммерческих банков.*

Resume:

This article discusses the concept of a commercial bank. The concept of "commercial bank" is studied and the place and functions of commercial banks in the Republic of Kazakhstan are considered.

Key words: *Commercial Bank, economy, investments of commercial banks, functions of commercial banks, income of commercial banks, principles of commercial banks.*

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаев өзінің «Қазақстан–2030» атты халыққа жолдауында үшінші ұзақ мерзімді басымдық ретінде шетел инвестицияларының деңгейі жоғары, дамыған нарықтық экономикаға негізделген экономикалық өсуді көрсетеді. Бұл басымдықты жүзеге асыру үшін инфляцияны қолайлы деңгейге түсіре отырып, стратегиялық күшті ілгерілуге бағытталу көрсетіледі. Бұл орайда, таяудағы жылдарда біз назарымызды экономиканың нақты секторына, оны сауықтыруға, фискальды және монетарлық қатаң шектеулер жағдайындағы өсу мен күшті әлеуметтік саясатқа аударамыз деп көрсетілген.

Қазақстанның алдыңғы қатарлы коммерциялық банктері өзінің табыс базасын кеңейту үшін, табыстылықты және бәсекелік қабілеттілігін жоғарлату үшін өзінің клиенттеріне кең ауқымды операциялар мен қызметтер көрсетуге ұмтылатыны белгілі. Бұл жерде есте ұстайтын жағдай, банк қызметінің дамуы клиенттер және банктің өзі үшін минималды шығындармен банк қызметтерін көрсетуді, клиенттерге қажетті қызметтерге қолайлы бағаларды пайдалануды білдіреді.

Коммерциялық банктер өз клиенттерінің ақшаларын сақтауға қолайлы әртүрлі депозиттерді ұсынады, бұл бір жағынан өтімділікке деген клиенттерінің қажеттілігін қанағаттандырады. Көптеген клиенттер үшін облигациялар немесе акциялар жұмсағанға қарағанда, мұндай ақшаны сақтау формасы тиімді болып табылады.

Банк операцияларының тиімді, икемді жүйесі кең ауқымды клиенттерімен ішкі жинақтарды шоғырландыруға жағдай жасау керек. Осыған байланысты өзгермелі экономиканың қалыптасып келе жатқан қажеттілігіне жауап бере алатын икемді банктік қызмет көрсету мәселесі ерекше мәнге ие болып отыр.

Қазіргі дамып жатқан ақпараттық технологиялар заманында өз шаруашылығын жалғастыру үшін, қызмет ауқымын кеңейтіп, жоғары пайдаға қол жеткізу үшін көптеген кәсіпорындар тауардың жаңа түрін шығаруға, жаңа қызметтерді ұсынуға ұмтылуда. Осыған орай банктер де жаңа қызметтерді ендіруге және бұрынғы қызметтерді жетілдіруге үлкен назарын аударып отыр.

Жаңа қызметтерге пластикалық карточкалар, банкаралық электрондық есеп-айырысулар, элемдік Интернет байланыс жүйесіндегі қаржы нарығының құрылуы жатады.

Біздің еліміздегі қазіргі банктік институттар аталған жаңа қызметтерді атқара бастады. Клиенттің заказы бойынша маркеингтік зерттеуді, валюталық операцияларды, басқа да қызметтерді, соның ішінде, трасталық, ақпараттық-анықтамалық консультациялық, қор және т.б. жүргізеді.

Коммерциялық банктердің мәні туралы айтатын болсақ, «банк» ұғымы туралы нақты идеялар болуы керек. Біріншіден, құқықтың бұл субъектісі не екенін, оның негізгі құзыреттері қандай екенін, оның құқықтық мәртебесі қандай екенін, сондай-ақ оның қызметі экономикалық айналымда қандай болатынын анықтау қажет, яғни бұл субъектінің заңды тұрғыдан не екенін түсіну қажет. Екіншіден, қандай қызмет түрлері үшін және қандай жағдайларда банктер құру қажет деген сұрақ туындайды.

Қазақстан Республикасының банк кодексіне сілтеме жасай отырып, «банк» ұғымы келесі операцияларды жиынтықта жүзеге асыруға айрықша құқығы бар заңды тұлға ретінде түсіндіріледі: жеке және (немесе) заңды тұлғалардың қаражаттарын салымдарға (депозиттерге) тарту; қайтарымдылық, ақылы және шұғыл шарттарда өз атынан және өз есебінен тартылған ақшалай қаражаттарды орналастыру; жеке және заңды тұлғалардың банктік шоттарын ашу және енгізу [1].

Коммерциялық банктің анықтамасы «Қазақстан Республикасындағы банктер және банк қызметі туралы» Заңның 1-бабында түсіндіріліп, келесі белгілер арқылы ашылды :

- Банк заңмен банк жүйесінің элементтерінің бірі ретінде қарастырылады;
- Банк оған Қазақстанның Ұлттық банкі беретін лицензиялар негізінде әрекет етеді;
- Банк қызметі пайда табуға бағытталған коммерциялық заңды тұлға болып табылады;
- Банкінің ресми мәртебесі жоқ бірде-бір заңды тұлға "банк" деп атала алмайды немесе өзін банк қызметімен айналысушы ретінде сипаттай алмайды.
- Банк басқармасы тұрған жер (почта бойынша мекен-жайы) банк тұрған жер деп танылады.

Осылайша, коммерциялық банктер - бұл ақшаны қайтару, ақылы және жеделдік сияқты шарттармен тартуға және орналастыруға арналған арнайы қаржылық делдалдар. Бұл банктер ұзақ уақыт бойы несие жүйесінің ғана емес, жалпы экономиканың да негізі болды. Бір ерекшелігі, коммерциялық банк дербес шаруашылық жүргізуші субъект ретінде әрекет етеді, несие, бағалы қағаздар сияқты өнімдерді сатуда делдалдық қызметті жүзеге асырған заңды тұлға мәртебесіне ие.

Банктің барлық бірлігімен іс жүзінде қаржылық және ақша нарығының, сондай-ақ жалпы ел экономикасының несиелік қатынастарының даму деңгейімен анықталатын коммерциялық банктердің көптеген түрлерін анықтауға болады. Әрбір банк қарыз алушының белгілі бір қажеттіліктерін қанағаттандыруға маманданған, сондықтан коммерциялық банктер өз қызметінде біртекті емес. Осыған сүйене отырып, олар келесі белгілер бойынша коммерциялық банктердің келесі жіктелуін қарастырады:

- экономикалық қызметтің сипаты;
- меншік нысаны;
- шаруашылық белгісі (сауда, өнеркәсіптік, ауыл шаруашылығы)

- берілетін кредиттердің мерзімі (қысқа мерзімді және ұзақ мерзімді кредиттер);
- мөлшері (шағын, орташа және үлкен);
- операциялар көлемі;
- аумақ (жергілікті, федералды, республикалық және халықаралық банктер);
- филиалдық желінің болуы (филиалдары бар және филиалдары жоқ банктер).

Коммерциялық банк-заңды және жеке тұлғалар үшін банк операцияларын жүзеге асыратын мемлекеттік емес кредиттік мекеме (есеп айырысу, төлем операциялары, салымдар тарту, несие беру, сондай-ақ бағалы қағаздар нарығындағы операциялар және делдалдық операциялар) [2].

Коммерциялық банктің ұйымдық құрылымы көптеген факторлармен анықталады, олардың ішінде ең алдымен мыналарды бөліп көрсету керек: банктің мөлшері, оның операцияларының көлемі, клиенттік база, мамандану деңгейі, банк желісінің кеңдігі, банкті басқару жүйесінің негізіне алынған принциптер, оның ішінде басқару функцияларын орталықтандыру дәрежесі, басшылықтың авторитарлығы, бөлімшелердің функционалдық міндеттерінің шекараларын айқындау және олардың өзара әрекеттесу схемаларын пысықтау.

Банкті басқару жүйесі бір жағынан басқару өкімдерінің банк иерархиясының жоғары деңгейлерінен төменгіге қалай берілетінін, ал екінші жағынан өкілеттіктердің банк иерархиясының әр деңгейінде құрылымдық бөлімшелер арасында қалай бөлінетінін анықтайды. Жоғарыда тұрған басқару органдары қабылдайтын шешімдерді іске асырудың жеделдігі мен дәлдігі банк иерархиясы ішіндегі тік байланыстардың қаншалықты пысықталғанына және Банктің ұйымдық құрылымының әрбір элементінің құзыреттілік салалары қаншалықты нақты анықталғанына байланысты.

Коммерциялық банктің ұйымдық құрылымын құрудың үш негізгі тәсілі бар.

Басқарудың штабтық құрылымы басқарушылық функциялардың иерархиясының жоғарғы деңгейлерінде басқарма төрағасының орынбасарлары немесе вице-президенттер сияқты бірнеше басқару субъектілері (штабтар) арасында бөлінуді қарастырады. Бұл ретте олардың әрқайсысы кез келген төмен тұрған бөлімшеге тікелей өкімдер бере алады және тиісінше бұл бөлімшелер осы өкімді алған басшының алдында алған өкімдердің орындалуы туралы есеп береді. Бұл құрылым банк алдында туындайтын проблемаларды неғұрлым жедел және білікті шешуге мүмкіндік беретін жоғары буын менеджерлерінің мамандануына негізделеді. Сонымен бірге, бұл жағдайда басшылар-штабтардың іс-қимылдарының үйлестірілмеуіне, олардың құзыреттілік салаларының қиылысуына байланысты бөлімшелердің қарама-қайшы нұсқаулар алуы жоққа шығарылмайды. Осыған байланысты аталған басқару құрылымы айтарлықтай проблемаларсыз тек салыстырмалы түрде шағын банктерде жұмыс істей алады [3].

Жоғарыда аталған басқару құрылымдарының әрқайсысына тән кемшіліктерді ішінара жоюға сызықтық құрылым деп аталатын мүмкіндік береді. Бұл басқару құрылымы иерархияның төменгі деңгейлеріне бұйрық беру өкілеттігі бар желілік менеджерлердің және негізінен консультативтік функцияларды орындайтын, желілік менеджерлерге басқару шешімдерін қабылдауға және қабылданған шешімдердің тиімді орындалуын қамтамасыз ететін мамандандырылған штабтардың бір уақытта болуын болжайды. Кейбір жағдайларда штабтар басқа бөлімшелерге бұйрық бере алады, бірақ олардың шектеулі құзыреті шегінде.

Штабтық бөлімшелер қатарына, атап айтқанда, персонал қызметі, жоспарлау және қаржы бөлімшелері, заң қызметі, қауіпсіздік қызметі, кеңсе кіруі мүмкін.

Сызықтық-штабтық басқару құрылымы қазіргі коммерциялық банктерде кең таралған. Бұл, бір жағынан, бөлімшелер мен иерархия деңгейлері арасындағы өкілеттіктерді нақты ажыратуды қамтамасыз етуге, екінші жағынан, басқарушылық еңбек мамандануының артықшылықтарын пайдалануға мүмкіндік береді. Басқару құрылымының осы түрінің кемшіліктерінің арасында басқару шешімдерін жасаушылардың осындай шешімдерді қабылдау және тікелей жүзеге асыру процесінен алшақтығын атауға болады.

Коммерциялық банктер қызметінің принциптері

Өз қызметін жүзеге асыру кезінде коммерциялық банктер белгілі бір принциптерді басшылыққа алады, олардың кейбіреулері кез-келген коммерциялық ұйымдарға тән, ал кейбіреулері банктік қызметтің ерекшелігіне байланысты. Қызмет принциптері - бұл бизнес субъектілері өз қызметі процесінде басшылыққа алатын негіздер жиынтығы.

Коммерциялық банктің кез-келген басқа коммерциялық ұйым сияқты бірінші негізгі қағидасы кірісті көбейту болып табылады. Пайда банк қызметінің қозғаушы мотиві болып табылады, оны өз ресурстарын орналастыру мәселесіне салмақты қарауға мәжбүр етеді. Коммерциялық банк қызметінің екінші қағидаты нақты қолда бар ресурстар шегінде жұмыс істеу болып табылады. Яғни, коммерциялық банк барлық операцияларды өзінің корреспонденттік шоттарындағы қаражат қалдығы шегінде жүзеге асырады. Экономикалық тәуелсіздік сонымен қатар коммерциялық банк қызметінің маңызды қағидаты болып табылады. Экономикалық дербестік банктің меншікті қаражаты мен тартылған ресурстарға билік ету еркіндігін, клиенттер мен салымшыларды еркін таңдауды, салықтар төленгеннен кейін қалған табыстарға билік етуді көздейді.

Қызметтің тағы бір принципін атап өтуге болады - клиенттерді барынша тарту, өйткені коммерциялық банктің клиенттері неғұрлым көп болса, банк соғұрлым көп ақша жинай алады және орналастыра алады, сәйкесінше үлкен пайда табады.

Қызметтің келесі қағидасы-коммерциялық банктің өз клиенттерімен қарым-қатынасы әдеттегі нарықтық қатынастар ретінде құрылады. Несие беру арқылы коммерциялық банк, ең алдымен, нарықтық критерийлерден - кірістіліктен, тәуекелден және өтімділіктен туындайды. Сонымен, коммерциялық банктің жұмысының тағы бір қағидасы-мемлекет өз қызметін тікелей бұйрықтармен емес, жанама экономикалық әдістермен ғана реттей алады. Мемлекет коммерциялық банктер үшін «ережелерін» анықтайды, олардың жедел қызметіне араласуға құқығы жоқ [4].

Осылайша, коммерциялық банктер несие ресурстарының негізгі үлесін жинақтайды, клиенттерге несие беру, депозиттерді қабылдау, есеп айырысу, бағалы қағаздарды, шетел валютасын сатып алу-сату және сақтауды қоса алғанда, қаржылық қызметтердің толық кешенін ұсынады.

Банктік операциялар-бұл қолданыстағы заңнамаға сәйкес жасалған шарттар негізінде жүзеге асырылатын ақша қаражаттарының, бағалы қағаздардың, бағалы металдардың немесе оларды ауыстыру жөніндегі міндеттемелердің қозғалысы нысанасы болып табылатын нарықтық қатынастардың субъектісі ретінде банктің экономикалық міндеттерін іске асыруға бағытталған бірқатар іс-шаралар [5].

Экономикалық мазмұны мен мақсаты бойынша барлық банктік операциялар активті және пассивті операцияларға жіктеледі.

Активті операциялар - бұл банктер пайда табу және олардың өтімділігін қамтамасыз ету мақсатында әр түрлі активтерге өздерінің меншікті, тартылған және қарыз ресурстарын орналастыратын операциялар. Активті операциялар пайда алу үшін банктердің қалыптасқан ресурстарды орналастыруын қарастырады.

Банктің ресурстары қарыз қаражаты мен меншікті капиталдан тұрады. Меншікті капитал-бұл банктің біраз уақытқа тартқан қарыздарынан айырмашылығы, тікелей банкке тиесілі қаражат. Банктің меншікті капиталының басқа кәсіпорындармен салыстырғанда ерекшелігі - банктердің меншікті капиталы шамамен 10 %, ал кәсіпорындарда шамамен 40-50% құрайды. Меншікті капиталдың аздығына қарамастан, банктің меншікті капиталы бірнеше маңызды функцияларды орындайды.

Қорғаныс функциясы. Банк активтерінің едәуір үлесін (шамамен 88 %) салымшылар қаржыландырады. Сондықтан банктің акционерлік капиталы мен оған теңестірілген қаражаттың басты функциясы салымшылардың мүдделерін қорғау болып табылады. Меншікті капиталды қорғау функциясы банк таратылған жағдайда салымшыларға өтемақы төлеу мүмкіндігін білдіреді. Меншікті капитал шығын қаупіне қарамастан банктің жұмыс істеуіне мүмкіндік беретін активтер резервін құру арқылы Банктің төлем қабілеттілігін сақтауға мүмкіндік береді. Банктің шығындарының көп бөлігі капиталмен емес, ағымдағы активтермен

жабылатындығын есте ұстаған жөн. Көптеген фирмалардан айырмашылығы, Банктің төлем қабілеттілігін сақтау меншікті капиталдың бір бөлігімен қамтамасыз етіледі. Алайда бұл тәсіл әрдайым бола бермейді. Тарихтан белгілі болғандай, егер оның капиталы Жарғыға сәйкес өз қызметін тоқтатуға тиісті мөлшерге дейін қысқарса немесе Жарғыда ерекше нұсқау болмаса - егер оның капиталы қысқарса, коммерциялық банк дәрменсіз деп саналуы мүмкін.

Банктің меншікті капиталын басқарудың бір әдісі-дивидендтік саясат. Қаржылық тұрақсыздық пен қор нарығының дамымауы жағдайында көптеген ресейлік банктер пайданы жинақтау арқылы меншікті капиталдың өсуін қамтамасыз етеді. Дивидендтерді капиталдандыру көбінесе акционерлік капиталды толықтырудың ең оңай және ең арзан әдісі болып табылады. Сонымен қатар, бірқатар банктер олардың акцияларының бағамы төленетін дивидендтер деңгейіне байланысты екенін анықтады, яғни дивидендтердің өсуі акциялар бағасының өсуіне әкеледі. Осылайша, акцияның жоғары кірістілігі қосымша акцияларды сату арқылы капиталды құруды жеңілдетеді.

Коммерциялық банктердің функциялары

Өз қызметін жүзеге асыру барысында коммерциялық банктер нарықтық экономика үшін маңызды функцияларды орындайды. Банктердің маңызды функцияларының бірі уақытша бос ақшаны жинақтау және жұмылдыру функциясы болып табылады. Халықтың, кәсіпорындардың және мемлекеттің уақытша бос ақшалай қаражатын жинақтай отырып, банктер оларды құнсызданудан қорғайды, оларды жұмыс істейтін капиталға айналдырады.

Ресурстарды несие берушілерден қарыз алушыларға беру кезінде делдалдар қызметін атқара отырып, коммерциялық банктер қолма-қол ақша жинап, оларды қарыз алушыларға жібереді. Бұл арқылы олар қарыз алушыларда қаржылық ресурстардың жетіспеушілігін жояды және осылайша өнімді өндіру мен сату процесінің, күрделі салымдар мен басқа да ірі жобалардың үздіксіз орындалуын қамтамасыз етеді. Сонымен, осы функцияны орындай отырып, банктер несиелік ұйымдар ретінде несиенің негізгі функциясын - қайта бөлуді жүзеге асырады. Сонымен қатар, осы функцияны жүзеге асырған кезде несиенің тағы бір функциясы жүзеге асырылады - бақылау, өйткені банктік несие беруден бұрын қарыз алушының несиелік қабілетін бағалау және несиеге деген қажеттіліктің техникалық-экономикалық негіздемесін қарастыру.

Экономикада есеп айырысулар мен төлемдерді жүзеге асыруда банктердің делдал ретіндегі қызметі-бұл банк жүйесінің инфрақұрылымы және олар жасаған есеп айырысу схемалары шаруашылық жүргізуші субъектілерге бір-бірімен қолма-қол ақшасыз есеп айырысуға мүмкіндік береді. Шет елдерде қолма - қол ақшасыз есеп айырысулар барлық есеп айырысулардың 90% - дан астамын құрайды, Қазақстан Республикасында-шамамен 65%. Осы функцияны іске асыру мақсатында коммерциялық банктер өз клиенттері үшін шоттар ашады, ақша қаражатын аударуды жүзеге асырады.

Төлем құралдарын құру функциясы коммерциялық банктерде несиелік ақшаның дамуына, алтын ақшаның айналымынан кетуге және банкнот эмиссиясының депозиттік-чек эмиссиясына айналуына байланысты пайда болды, бұл қолма-қол ақшасыз айналымды кеңейтуге және банкноттар эмиссиясын қысқартуға мүмкіндік берді. Банктер чектер, вексельдер, пластикалық карталар шығарады, ақшаны банктік депозиттер түрінде қолма-қол ақшасыз түрде жасайды.

Коммерциялық банктің тағы бір функциясын атап өтуге болады-бағалы қағаздарды шығаруды және орналастыруды ұйымдастыру. Коммерциялық банк Ұлттық Банкінің банктік операцияларды жүзеге асыруға лицензиясына сәйкес бағалы қағаздармен шығаруды, сатып алуды, сатуды, есепке алуды, сақтауды және басқа операцияларды жүзеге асыруға құқылы.

Қорытындылай келе, егер несиелік жүйені реформалаудың бастапқы кезеңінде коммерциялық банктер негізінен өзара негізде құрылса, онда қазіргі кезеңге пай банктерін акционерлік банктерге айналдыру және акционерлік қоғамдар (АҚ) түрінде жаңа банктер құру тән.

Коммерциялық банктер экономикада бірқатар функцияларды орындау арқылы маңызды рөл атқарады, атап айтқанда ақша капиталын жинақтау және жұмылдыру, несие

делдалдығы, шаруашылықта есеп айырысулар мен төлемдер жүргізу, төлем құралдарын құру, бағалы қағаздар шығаруды ұйымдастыру және орналастыру, клиенттерге кеңес беру қызметі.

Коммерциялық банктердің қызмет саласы өсуде, олардың операциялары мен қызметтерінің ауқымы кеңейіп, жаңа және жаңа салаларды қамтуда. Ал қазір нарықтық экономикасы дамыған елдерде коммерциялық банктер елдің несие жүйесінің негізгі буыны болып табылады

Осылайша, коммерциялық банктердің рөлі экономиканың басқа секторларымен көптеген байланыстардың арқасында айтарлықтай үлкен. Банктер капиталды халық шаруашылығының әртүрлі салалары арасында қайта бөледі. Олардың жеке елдегі негізгі еңбегі - ақша айналымын ұйымдастыру және негізгі капиталды жинақтау. Тарауда коммерциялық банктердің мемлекеттің ақша-несие саясатына қалай әсер ететіні туралы егжей-тегжейлі айтылады.

Қазіргі заманғы коммерциялық банктер туралы айтатын болсақ, несие жүйесінің басқа буындары сияқты, бұл мекемелер үнемі дамып келе жатқанын атап өткен жөн. Операциялардың нысандары, бәсекелестік әдістері, бақылау және басқару жүйелері өзгереді. Коммерциялық банктердің қызмет саласы күрт кеңейді, олар несие нарығының өзгеретін жағдайларына бейімделудің керемет қабілетін анықтайды.

Коммерциялық банктер көбінесе инвесторлар ретінде әрекет етеді. Олар әлеуметтік-әлеуметтік маңызы бар жобаларды қаржыландыра алады. Негізгі мақсаты максималды пайда алу болып табылатын коммерциялық банктер жалпы алғанда экономикаға, сондай-ақ қоғамның әлеуметтік өміріне өте жағымды әсер етеді деп айтуға болады.

Халыққа қызмет көрсетіп жүрген банктер ролін жандандырудың мәні мынада: шығынды азайта отырып, барынша жоғары нәтижеге қол жеткізуге, банктік қызмет көрсетуінде клиенттер қажеттіліктерін толықтай қанағаттандыруға, жеке тұлғаларға банктік қызмет көрсету сапасын жақсартуға, банктік қызметтер спектрін кеңейтуге және олардың өзіндік құнын төмендетуге жағдай жасау.

Жоғарыда аталған көптеген мәселелердің шешу жолдарын табу үшін оған терең үңіліп, барлық тақырыпшаларға жеке – жеке тоқталып, ашатындай етіп, кешенді түрде қарастыру қажет. Банктік қызметтердің дамуы мен перспективалары – біздің еліміздегі арнайы ғылыми түрде аз зерттелген мәселе болса да, банк саласында қызмет атқарып жүрген көптеген экономисттердің көкейінде жүрген маңызды сұрақтардың бірі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. «Қазақстан Республикасындағы банктер және банк қызметі туралы» Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 31 тамыздағы N 2444 Заңы.
2. Ғ.С.Сейітқасымов “Ақша, несие, банктер”, Алматы: Экономика, 2001., 276 бет
3. Б.А. Көшенова “Ақша, несие, банктер, валюта қатынастары”, Алматы: Экономика, 2000., 121 бет
4. Мақыш С.Б. “Коммерциялық банктердің операциялары”, Алматы: ИздатМаркет, 2002., 74 бет
5. Мақыш С.Б. “Ақша айналысы және несие”, Алматы: ИздатМаркет, 2004., 221 бет

ШАРУАШЫЛЫҚ ЖҮРГІЗУШІ СУБЪЕКТІЛЕРДЕГІ ҚАРЖЫНЫ БАСҚАРУ

А.А. Жанаева экономика ғылымдарының магистрі

Н.Н. Лес білім алушы

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті КеАҚ, Атырау қ.

Резюме

Финансы хозяйствующих субъектов-составная часть единой финансовой системы. Коллективное понятие "хозяйствующие субъекты" в последнее время используется в связи с привлечением в хозяйственную деятельность не только юридических, но и физических лиц.

Хозяйствующие субъекты-это экономические агенты, экономические единицы (в системе национальных счетов - институциональные единицы), которые могут распоряжаться активами от своего имени, принимать обязательства, осуществлять экономическую деятельность и операции с другими единицами.

Ключевые слова: объект, субъект, экономический, предприятие, финансовый менеджмент, Закон Республики Казахстан, финансы.

Resume

Finance of economic entities is an integral part of the unified financial system. The collective concept of "economic entities" has recently been used in connection with the involvement of not only legal entities, but also individuals in economic activities.

Economic entities are economic agents, economic units (in the system of national accounts - institutional units) that can own assets on their own behalf, assume obligations, carry out economic activities and operations with other units.

Keywords: object, subject, Economic, Enterprise, Financial Management, Law of the Republic of Kazakhstan, finance.

Мақаланың өзектілігі – қазіргі дамушы экономика жағдайындағы шаруашылық жүргізуші субъектілері қаржыларының республика қаржы жүйесінде алар орны ерекше. Айтарлықтай, ШЖС қаржысы қаржы жүйесінің сферасы ретінде қоғам экономикасының іргетасын қалыптастырады, өйткені мұнда материалдық және материалдық емес игіліктер жасалады.

Мақаланың объектісі – Қазақстан Республикасындағы ШЖС қаржысы.

Шаруашылық жүргізуші субъектілер қаржылары — қаржы жүйесінің біртұтастығын құрайтын бөлік. Олар қаржы жүйесінің негізгі және туынды бөлігін құрайды, себебі олар елдегі ақша қатынастарының маңызды саласын, нақты айтқанда, оның өндірістік емес салалар шығындарын, халық қажеттіліктерін қамтамасыз ететін көздер — ұлттық байлық, ұлттық табыс және жасалған қоғамдық өнімді алғаш бөлуді қамтиды. Кәсіпорындардың қаржысы - бұл шаруашылық жүргізуші субъектінің ақшалай түрде көрсетілген және оның өндірістік-шаруашылық қызметі процесінде туындайтын экономикалық қатынастары.

Шаруашылық жүргізуші субъект түсінігі –барлық ұйымды-құқықтық меншікті сандарына және қызметінің барлық түрлеріне қатысты, шаруашылық субъектілерді жалпылама айтқанда—экономикалық агенттер, экономикалық бірліктер. Олар өзіне міндеттемелер қабылдай алады, активтерді иемденіп басқарады және экономикалық қызметті жүзеге асырады. Шаруашылық субъектілер түсінігі соңғы кездері шаруашылық қызметке заңды тұлғаларды ғана емес, сонымен қатар қоғамдық тұлғаларды-жеке кәсіпкерлерді, шағын бизнестің дамуымен байланысты қолданады. Соңғы уақыттарда коммерциялық қызметтердің рұқсат етілуіне байланысты, көптеген заңды тұлғаларға, соның ішінде мемлекеттік жеке меншікпен байланысты өндірістік емес салаларына коммерциялық және жарғылық қызметтердің шекарасын шектемейді, бұл субъектілерді —шаруашылық

субъектілерге айналады, яғни өз қызметін жарғылыққа емес, сонымен қатар коммерциялық іске бағыттайтын. Шаруашылық жүргізуші субъектілерге көбінесе кәсіпорындар мен ұйымдар жатқызылады. Шаруашылық субъектілер қаржысы кәсіпорынның, қоғамның, бірлестіктер мен ұйымдардың қаржысын кірістіреді.

Шаруашылық жүргізуші субъектілер қаржыға қатысты алуан-түрлі қарым-қатынастарға барады:

- Мемлекетпен
- несие жүйесімен
- жоғары ұйымдармен
- басқа шаруашылық субъектілермен
- сақтандыру ұйымдарымен
- жұмысшылармен
- кәсіптік иелерімен.

• Шаруашылық жүргізуші субъектілердің қаржылық қызметтерінің маңызды міндеттері болып төмендегілер табылады:

• пайданың немесе табыстың өсуі жолдарын қарастыру және рентабельдік көтеру;
• өндірісті, күрделі қаржы салымдарын, жаңа технологияны енгізуді және басқа да жоспарлы шығындарды қаржы ресурстарымен қамтамасыз ету;

• мемлекеттік бюджет, банктер, жабдықтаушылар, жоғарғы ұйымдар алдындағы қаржылық міндеттемелерін атқару;

• есептілікті ұйымдастыру;

• өндірістік қорлар мен күрделі қаржы салымдарын тиімді пайдалануға ықпал ету;

• қаржылық ресурстарды дұрыс пайдалануды бақылау, айналым қаражаттарының сақталуы мен жылдам айналуын қамтамасыз ету.

• Қазақстан Республикасында шаруашылық жүргізу субъектілердің қызметі Азаматтық Кодексі және Кәсіпкерлік Кодексімен реттелінеді.

• Шаруашылық жүргізуші субъектілер Қазақстан Республикасының Азаматтық Кодексі 1994 жылғы 27 желтоқсандағы № 268-ХІІІ енгізілген заң арқылы реттеледі. Азаматтық заңдармен тауар-ақша қатынастары және қатысушылардың теңдігіне негізделген өзге де мүліктік қатынастар, сондай-ақ мүліктік қатынастарға байланысты мүліктік емес жеке қатынастар реттеледі. Азаматтық заңдармен реттелетін қатынастардың қатысушылары азаматтар, заңды тұлғалар, мемлекет, сондай-ақ әкімшілік-аумақтық бөліністер болып табылады. Бұл кодекс 24-тараудан 405-баптан тұрады[5].

Шаруашылық жүргізуші субъектілер Қазақстан Республикасының Кәсіпкерлік Кодексі 2015 жылғы 29 қазандағы № 375-V ҚРЗ арқылы реттеледі[3].

Осы Кодекс Қазақстан Республикасында кәсіпкерлік еркіндігін қамтамасыз ететін құқықтық, экономикалық және әлеуметтік жағдайлар мен кепілдіктерді айқындайды, кәсіпкерлік субъектілері мен мемлекеттің өзара іс-қимылына, оның ішінде кәсіпкерлікті мемлекеттік реттеуге және қолдауға байланысты туындайтын қоғамдық қатынастарды реттейді. Қазақстан Республикасының Кәсіпкерлік Кодексі 7 бөлім 31 тараудан 324 баптан тұрады.

Қазақстан Республикасының Кәсіпкерлік Кодексінің 2-тарауда Кәсіпкерлік субъектілер және олардың жұмыс істеу шарттары көрсетілген. Бұл тарауда кәсіпкерлік субъектілері туралы жалпы ережелер, Кәсіпкерлік субъектілері, кәсіпкерлік субъектілерінің санаттары, кәсіпкерлік субъектілерінің тізілімі, бизнес-әріптестер тізілімі, кәсіпкерлік субъектілерінің құқықтары, кәсіпкерлік субъектілерінің міндеттері, коммерциялық құпияны құрайтын ақпаратты қорғау, бастапқы статистикалық және әкімшілік деректер, дара кәсіпкерлік субъектілері, дара кәсіпкерлік ұғымы және түрлері, өзіндік кәсіпкерлік, бірлескен кәсіпкерлік, дара кәсіпкерлік қызметті өз атынан жүзеге асыру, дара кәсіпкерді әлеуметтік қорғау, дара кәсіпкерлерді мемлекеттік тіркеу, дара кәсіпкерлерді мемлекеттік тіркеу тәртібі және т.б көрсетілген.

Осы кодексте 27-бапта кәсіпкерлік субъектілерінің міндеттері көрсетілген:

1) Қазақстан Республикасының заңнамасын, жеке және заңды тұлғалардың құқықтары мен заңды мүдделерін сақтауға;

2) Қазақстан Республикасы заңнамасының талаптарына сәйкес тауарлардың, жұмыстардың, көрсетілетін қызметтердің қауіпсіздігі мен сапасын қамтамасыз етуге;

3) тауарларды, жұмыстарды, көрсетілетін қызметтерді тұтынушыларға тауарлар, жұмыстар, көрсетілетін қызметтер туралы толық және анық ақпарат беруге;

3-1) тауарларды өткізу, жұмыстарды орындау, қызметтерді көрсету үшін банктік шотқа қолма-қол ақшасыз төлемдерді қабылдау кезінде кәсіпкерлік қызметті жүзеге асыруға арналған ағымдағы банктік шотты пайдалануды қамтамасыз етуге;

4) қызметті немесе әрекеттерді (операцияларды) жүзеге асыруды бастау үшін "Рұқсаттар және хабарламалар туралы" Қазақстан Республикасының Заңына сәйкес рұқсат алуға не хабарлама жіберуге;

5) Қазақстан Республикасының заңдарында көзделген жағдайларда азаматтық-құқықтық жауапкершілікті міндетті сақтандыруды жүзеге асыруға;

6) табиғатты сақтауға және табиғат байлықтарына ұқыпты қарауға;

7) табиғи және энергетикалық ресурстарды пайдаланудың және қызметті жүзеге асыру процесінде оларды басқарудың тиімділігін арттыруға;

8) осы Кодексте және Қазақстан Республикасының өзге де заңдарында көзделген өзге де міндеттерді орындауға міндетті.

Қазіргі уақытта кәсіпорынның қаржысын басқару-бұл кәсіпорын экономикасы, бухгалтерлік есеп, қаржыны басқару теориясы мен практикасы, құқық және салық салу саласында іргелі дайындық қажеттілігін көздейтін практикалық қызметтің қарқынды дамып келе жатқан бағыттарының бірі. Бұл бағыт ең алдымен кәсіпорынның қаржылық ресурстарын және олардың көздерін басқару әдістерін негіздеу мен әзірлеуді қамтиды.

Шаруашылық жүргізуші субъектілердің қаржылық менеджменті, кез-келген басқару жүйесі сияқты, объект пен субъектіні қамтиды, яғни басқарылатын және басқарылатын ішкі жүйелер. Қаржылық менеджмент жүйесіндегі басқару субъектісі, ең алдымен, Ұйымдық құрылым, сондай-ақ қаржы құралдары, ақпараттық база және қаржылық менеджментті басқарудың техникалық құралдары болып табылады. Бұл жағдайда басқарудың негізгі субъектісі, әдетте, кәсіпорынның иесі болып табылады.

Қаржы менеджментінің барлық функцияларын бас бухгалтер (бухгалтер) немесе бухгалтер директормен бірлесіп орындай алады. Ірі компания бухгалтериямен тікелей жұмыс істейтін арнайы қызметтерді (қаржы департаменті, қаржы бөлімі) бөлумен сипатталады.

Қаржыны басқару - жалпы басқару жүйесінің маңызды ішкі жүйесі кәсіпорын. Қаржыны басқарудың мақсаты ең тиімді жолдарды анықтау болып табылады, меншікті және қарыз капиталын тиімді пайдалану, кәсіпорынның кірістерін оңтайландыру, кәсіпорынның қаржылық тұрақтылығын қамтамасыз ету.

Қаржыны басқаруға қатысты кәсіпорындар келесі функцияларды ажыратады:

1. Жоспарлау-ұзақ мерзімді және ағымдағы қаржылық жоспарлау; бизнес-жоспарлар, сметалар, бюджеттер құру; сату көлемін болжау және т. б.

2. Ұйымдастыру-қаржыны басқару құрылымын құру, жеке қызметтердің және бөлімшелердің өкілеттіктерін бөлу, олардың міндеттерін тұжырымдау.

3. Есепке алу, бақылау және талдау-есеп саясатын таңдау, қаржылық есептілікті жасау, қаржылық талдау жүргізу, нақты деректерді жоспарланғанмен салыстыру, ішкі аудит.

4. Мотивация-мұндай келісім шарттарды, жалақы жүйелерін әзірлеу қызметкерлерге арналған сыйлық ақылар, қызметкерлерді тиімді қызметке шақыратын иелері үшін дивидендтік саясат элементтері, ал меншік иелері кәсіпорынға адал болуға шақырады.

Іс жүзінде қаржыны басқаруды іс қимыл жүйесі ретінде қарастыру кәсіпорынның бухгалтерлік балансын оңтайландыру үшін біз қаржылық ресурстар мен олардың көздері шеңберінде, сондай-ақ компанияның қаржылық қызметінің негізгі бағыттары бойынша топтастырылған нақты функцияларды бөліп көрсетеміз:

- ұзақ мерзімді активтерді басқару;
- инвестициялық қызметті басқару;
- капиталды басқару (меншікті, қарыз, капитал құрылымы);
- тәуекелдерді басқару (қаржылық, операциялық, жиынтық);
- айналым активтерін басқару (қорлар, дебиторлық берешек, ақша қаражаттары);
- шығындарды басқару және т. б.

Қаржыны, міндеттер мен функцияларды басқару принциптерін іске асырудың нақты нысандары мен әдістері кәсіпорынның қаржылық саясатымен анықталады. Бұл саясаттың негізгі элементтері:

- есеп саясаты;
- несие саясаты;
- Инвестициялық саясат;
- дивидендтік саясат және т. б.

Сонымен, кәсіпорынның есеп саясатының нұсқасын таңдау бухгалтерлік есептің белгілі бір стандартын қолдануға сәйкес жүзеге асырылады. Несиелік саясат шеңберінде коммерциялық несие беру, сондай-ақ банктер мен басқа инвесторлардың қысқа және ұзақ мерзімді қаражатын тарту мәселесі шешілуде. Инвестициялық саясат оңтайлы жобалардың нұсқаларын қарастырады — ұзақ мерзімді активтерге инвестициялар. Дивидендтік саясат меншік иелерінің мүдделерін менеджерлер мен несие берушілердің мүдделерімен теңестіруі керек.

Шаруашылық жүргізуші субъектілердің жұмыс істеуі үшін неғұрлым елеулілері мен маңыздылары мына қорлар болып табылады: жарғылық, резервтік капиталдар, қорлану қоры, тұтыну қоры, еңбекке ақы төлеу қоры, валюталық, жөндеу қорлары. Дербестік жағдайларында шаруашылық жүргізуші субъектілер басқа да мақсатты ақшалай қорларды құруы мүмкін, мысалы, медициналық сақтандыру қоры, жекешелендіру қоры, өндірістік және әлеуметтік инфрақұрылым дамуына қатысудың үлестік қоры және басқалары.

Шаруашылық жүргізуші субъектілер қаржысының негізгі белгілері:

- қаржылық қатынастардың жан-жақтылығы, олардың нысандары мен мақсаттарының әртүрлілігі;
- өндірістік қорлардың (капиталдардың) міндетті түрде болуы;
- жоғары белсенділік, шаруашылық жүргізуші субъект қызметінің барлық тараптарына әсер ету мүмкіндігі;
- олар бүкіл қаржы жүйесінің бастапқы негізін білдіреді.

Осылайша, шаруашылық жүргізуші субъектілердің қаржысы-бұл өнімді, жұмыстарды және қызметтерді өндіру мен сату кезінде ақшалай кірістерді, жинақтар мен қорларды құруға, бөлуге және пайдалануға байланысты экономикалық қатынастар.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Финансовый и управленческий учет 2023 жыл / Елена Николаевна Домбровская
2. Финансовый менеджмент /Учебное пособие / Екатеринбург Издательство Уральского университета 2021
3. Управление финансами хозяйствующих субъектов [Интернет ресурсы] <https://studfile.net/preview/10062527/page:18/>
4. Шаруашылық жүргізуші субъекті қаржысы [Интернет ресурсы] https://www.yaneuch.ru/cat_75/sharuashyly-zhrgzush-subekt-arzhysy/210182.2083514.page1.html
5. Қазақстан Республикасының Кәсіпкерлік Кодексі 2015 жыл [Интернет ресурсы] <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1500000375#z25>
6. Шаруашылық жүргізуші субъектілердің қаржысын басқару [Интернет ресурсы] <https://stud.baribar.kz/18506/sharuashylyq-zhurgizushi-subektildinh-qarzhysyn-basqaru/#:~:text=%D0%A8%>

ӘОЖ 631.1

АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫНЫҢ БӘСЕКЕГЕ ҚАБІЛЕТТІЛІГІН БАҒАЛАУДЫҢ ӘДІСНАМАСЫ

Р.С. Жусупов PhD, аға оқытушы.,

З.Ж. Кенжеғалиева PhD, қауымдастырылған профессор м.а.,

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университет КеАҚ, Атырау қ.

Резюме. В целом статья построена на теме оценки конкурентоспособности сельского хозяйства, а оценка конкурентоспособности сельского хозяйства позволяет определить проблемы, которые тормозят развитие отрасли, рассмотреть сравнительно, насколько развита промышленность в данном регионе или насколько это отстало. Кроме того, в данной статье представлена новая методика оценки конкурентоспособности региона.

Ключевые слова: сельское хозяйство, конкурентоспособность, оценка конкурентоспособности, методология оценки конкурентоспособности.

Resume. In general, the article is based on the topic of assessing the competitiveness of agriculture, and assessing the competitiveness of agriculture allows us to identify problems that hinder the development of the industry, and to consider comparatively how developed industry is in a given region or how backward it is. In addition, this article presents a new methodology for assessing the competitiveness of a region.

Key words: agriculture, competitiveness, competitiveness assessment, methodology for assessing competitiveness.

Жалпы ауыл шаруашылығының бәсекеге қабілеттілігін бағалау тақырыбымен зерттеушілер және оны тәжірибеден өткізушілер айналысады және осы тақырып аясында зерттелген мақалалар саны әрдайым өсуде. Шетелдік және отандық ғылыми әдебиеттерде сала мен аймақтың бәсекеге қабілеттілігін анықтау мөлшерінің сандық әдістері ұсынылған.

Зерттеу жұмысы көрсеткендей, аймақтың бәсекеге қабілеттілігін зерттеу тақырыбында көптеген ғалымдардың жазбалары жарық көрді. Халықаралық зерттеу орталығы базасының EBSCO Research, Scopus, Web of Science мәліметтері бойынша ауыл шаруашылығының бәсекеге қабілеттілігі тақырыбында 100 мыңнан астам еңбектер жарық көрсе, Google Scholar ашық базасында осы тақырып төңірегінде 600 мыңнан астам мақала тіркелген. Ал осы мақалалардың тек 15-20% аймақтың ауыл шаруашылығы бәсекеге қабілеттілігін бағалау тақырыбына арналған.

Бәсекеге қабілеттілікті бағалау зерттеудің мақсатын анықтаудан басталады: егер тауардың ұқсас тауарлар арасындағы орнын анықтау қажет болса, онда оларды маңызды өлшемдер бойынша тікелей салыстыру жеткілікті; егер тауарды нақты нарықта болашақта сатылуын бағалау мақсаты қойылса, онда талдауда болашақта нарыққа енетін тауар туралы мәліметтермен қоса барлық ақпарат, сонымен қатар елдегі қолданылып жүрген стандарттар мен заңнамалардағы өзгерістер, тұтыну сұранысының қарқыны туралы мәліметтер пайдаланылуы тиіс.

Тауардың бәсекеге қабілеттілігін бағалау мыналардан тұрады: нарықты зерделеу; бәсекелестерді зерттеу; сатып алушының қажеттілігін зерделеу; тауарды бағалау өлшемдерін анықтау; тауар бәсекелестігінің факторларын жүйелеу; тауардың бәсекелестігін сандық бағалауға қатысты анықтау.

Отандық және шетелдік әдебиетте саланың бәсекеге қабілеттілігі деңгейін бағалаудың негізгі үш әдісі ұсынылады. Біріншісі М.Портермен ұсынылды, оның мақсаты-әлемдік нарықта қомақты үлесті алатын, ұлттық саланы көпдеңгейлі кешенді талдау арқылы бәсекеге қабілетті салаларды іріктеу мен талдау.

Екінші әдіс, Р. Фатхутдиновпен ұсынылды және ол есепті жылдағы сатылым көлемі мейлінше жоғары саланың отыз тауарының бәсекеге қабілеттілігінің жиынтығымен қаралады [1].

Бағалаудың келесі әдісі - салыстырмалы артықшылықтар индексін есептеу жолымен анықталады. Аталмыш теория негізінде құрастырылған әдістер елдің салыстырмалы артықшылықтары бар және экономикада назар аударуға қажетті салаларды анықтап, соған сәйкес сыртқы сауда саясатының басымдылықтарын айқындауға мүмкіндік береді. Ол «Баласса индексі» болып табылады [2].

«Аймақтың бәсекеге қабілеттілігі» – территорияның еңбек өнімділігін көтеру мен капиталды рационалды қолдану арқылы өмір сүрудің жоғары және ұдайы өсуші деңгейін қамтамасыз ету қабілеті болып табылады.

Ауыл шаруашылығының бәсекеге қабілеттілігі – тиімді бәсекелік орта жағдайында ауыл шаруашылығы саласында елде өндірілетін тауарлар мен қызметтерді өндіру, тұтыну және өткізу қабілеті, сонымен қатар өзінің экспорттық мүмкіндіктерін өзінің жеке экономикалық және интеграциялық әлеуетін көтеруге қолдануы, сол арқылы халыққа жоғары өмір сапасын қамтамасыз етіп, ел экономикасына қаржы құю қабілетін айтамыз.

Диссертациялық зерттеуге сәйкес, ауыл шаруашылығы саласында Қазақстанның бәсекеге қабілеттілігін арттыру үшін 1-суретте көрсетілген негізгі факторды ескеретін әдістеме керек.

Бәсекеге қабілеттілік факторларын анықтау кезеңінен кейін ауыл шаруашылығының бәсекеге қабілеттілігінің негізгі факторлары мен оны анықтау көрсеткіштерін қарастырайық.

Сурет 1 - Ауыл шаруашылығының бәсекеге қабілеттілігін анықтайтын факторлар
Ескерту - Автор құрастырған

Бәсекеге қабілеттілік факторларын анықтау барысында оларды төмендеідей кезеңдерге бөлеміз [3, 4].

Экономикада қарқынды дамып келе жатқан және бәсекеге қабілетті аймақтар тұтас экономиканың өсуінің қайнар көзі бола отырып, тұрақты дамуға жәрдемдеседі. Осыған байланысты аймақтарда ауыл шаруашылығын дамыту қазіргі таңда Қазақстанның басым мәселелерінің қатарында болып отыр.

Дегенмен экономикалық әдебиеттерде аймақтың бәсекеге қабілеттілік деңгейін бағалаудың бірыңғай нақты әдістемесі қалыптаспағанын атап өту қажет.

Бәсекеге қабілеттілікті бағалаудың халықаралық тәжірибеде мойындалған әдісі Баласс индексі мен таза экспорт коэффициенті болып табылады. Алайда бұл әдістемелер белгілі бір өнеркәсіп саласының бәсекеге қабілеттілігін бағалауға бағытталған.

Ауыл шаруашылығының бәсекеге қабілеттілігін бағалау үшін 1-ші кестедегі факторларды қолданамыз. Бағалауды мемлекеттер деңгейінде және сондай-ақ аймақтар деңгейінде де іске асыруға болады.

Кесте 1 - Ауыл шаруашылығының бәсекеге қабілеттілігін анықтау факторлары

Факторлар атауы	Көрсеткіштер
Ауыл шаруашылығының жағдайы	– ЖІӨ ауыл шаруашылығының үлесі; – өсімдік шаруашылығының жалпы өндірісі, млн.теңге; – дәнді және майлы, картоп және көкөніс өнімдерінің жалпы өндіру көлемі, мың тонна; – дәнді және майлы, картоп және көкөніс өнімдерінің өнімділігі, центнер бір гектардан; – мал шаруашылығының жалпы өндірісі, млн.теңге; – ірі және ұсақ мал мен құс саны; – ет өндірісі (тірі / сойыс салмақта) көлемі; – сүт, жұмыртқа, тері өндірісінің көлемі
Ресурстық әлеуеті	– Жалпы жер ресурстары; – Жалпы жер ресурсындағы егістік, шабындық және жайылым алқаптарының үлесі; – Аймақта қоныстанған халық саны; – Ауыл шаруашылығында еңбек ететін білікті мамандардың, кәсіпорындардың, шаруа және фермер қожалықтарының саны; – Ауыл шаруашылығы техникасының саны; – Ауыл шаруашылығына салынған инвестициялар; – Ауыл шаруашылығына бағытталған несиелер; – Ауыл шаруашылығына бағытталған субсидиялар; – Ауыл шаруашылығын дамытуға бағытталған мемлекеттік бағдарламалар; – Жол, байланыс, ғаламтормен қамтылған АШТӨ саны; – АШТӨ тасмалдау көлемі
Баға және сапа	– Ауыл шаруашылығы өнімдерінің бағасы; – Ауыл шаруашылығы өніміне бағаның өзгеруі, пайызбен; – Ауыл шаруашылығы өнімдерінің сапасы; – Жанар-жағармай мен тыңайтқыштар бағасы
Ауыл шаруашылығы қызметтер және оның қолжетімдігі	– Ауыл шаруашылығы саласында көрсетілген қызметтер; – Салада қызмет көрсететін кәсіпорындар саны; – Салада кеңес беретін ұйымдар саны
Сандық технологиялар	- Сандық Технологияларды енгізу бойынша шаруашылықтардың инновациялық белсенділік деңгейі; - ҒЗТКЖ-ға жұмсалған ішкі шығындар; - ҒЗТКЖ-ды орындаған қызметкерлердің саны, адам; - ҒЗТКЖ-мен айналысқан ұйымдар (кәсіпорындар) саны; - Компьютерлерді пайдаланатын ауыл шаруашылық кәсіпорындар үлесі, пайыз;

	- Интранетті пайдаланатын ұйымдар үлесі; - СТ-ны енгізуде белсенді университеттер саны; - АТ-ны импорты, млн. АҚШ долл.; - Ақпараттық-коммуникациялық технологияларға жұмсалған жалпы шығындар
Ескерту - Зерттеу барысында құрастырған автор	

Бағалауды аймақтар бойынша жүзеге асырсақ, яғни жеке, дербес көрсеткіштер бойынша аймақтың позициясын сипаттайтын жалпы көрсеткішке агрегирлеу арқылы есептеледі. Рейтингтердің айырмашылығы көрсеткіштерді бір өлшемге келтіру болып табылады, яғни әр түрлі өлшемде өлшенген көрсеткіштерді (пайыз, ақшалай, басқа да өлшемде) өлшемсіз шамаға келтіру болып табылады, ереже бойынша 0-1 дейінгі интервал алынады (мұнда 0 ең жаман нәтижені білдіреді, 1 сәйкесінше ең жақсы нәтижені береді). Аймақтық рейтингті есептеу (1) және (2) формулалар бойынша түрлендіру жолымен жүзеге асырылады:

$$R_n = \frac{(R_{current} - R_{min})}{(R_{max} - R_{min})} \quad (1)$$

мұнда R_n – талданған аймақ көрсеткішінің мөлшерлік мәні;

$R_{current}$ – ағымдағы аймақтың мәндік көрсеткіші;

R_{min} – барлық аймақтардың ішіндегі көрсеткіштің минималды мәні;

R_{max} – барлық аймақтардың ішіндегі көрсеткіштің максималды мәні.

(2) формула бойынша түрлендіру үлкен мәндер жақсы нәтижеге сәйкес келсе ғана жүзеге асырылады.

$$R_{aggregate} = \frac{\sum R_n}{n} \quad (2)$$

$R_{aggregate}$ мәндері $[0; 1]$ шамасында жатқанда аймақ барлық көрсеткіштер бойынша жақсы мәнге ие болған жағдайда $R_{aggregate} = 1$ болуы мүмкін. Бұл есептеулер аймақтарды жалпы және дербес (жеке) көрсеткішті бәсекеге қабілеттілік деңгейі бойынша топтастыруға мүмкіндік береді:

1-топтама – «жоғары» бәсекеге қабілеттіліктің жоғары деңгейі: $0,66 < R < 1,0$;

2-топтама – «жеткілікті» бәсекеге қабілеттіліктің орташа деңгейі: $0,33 < R < 0,65$;

3-топтама – «жеткіліксіз» бәсекеге қабілетсіз аймақтар: $0,00 < R < 0,32$ [5].

Ауыл шаруашылық бәсекеге қабілеттілігін бағалауды кейбір авторлар аймақтың кластерлік әлеуеті арқылы жүзеге асырған. Бұндай зерттаулер Д.Г. Галкинның [6], Ж.Б. Смагулова [7], С.Н.Растворцева мен Н.А. Череповскаяның [8], М.М.Гузев пен Н.А. Мишураның [9] және басқалардың еңбектерінде кездесті.

М.В. Винокурова бірқатар сандық көрсеткіштерді есептеу арқылы аймақта кластерлік әлеуетінкелесі коэффициенттерді анықтау арқылы бағалауды ұсынды:

1 Локализация коэффициенті:

$$K_L = \frac{C_a}{C_m} \div \frac{\theta_a}{\theta_m} \quad (3)$$

мұнда K_L – Локализация коэффициенті;

C_a – сала аймақтық деңгейде;

C_m – сала мемлекеттік деңгейде;

θ_a – аймақтың жиынтық өндірісі;

θ_m – мемлекеттің жиынтық өндірісі.

2 Жан басына шаққандағы өндіру коэффициенті:

$$K_{\text{жбө}} = \frac{C_a}{C_m} \div \frac{X_a}{X_m} \quad (4)$$

мұнда $K_{\text{жбө}}$ – Жан басына шаққандағы өндіру коэффициенті;

C_a – сала аймақтық деңгейде;

C_m – сала мемлекеттік деңгейде;

X_a – аймақтағы халық саны;

X_m – мемлекеттің халықсаны.

3 Мамандандыру коэффициенті:

$$K_m = \frac{C_a}{C_m} \div \frac{\text{ЖАӨ}}{\text{ЖІӨ}} \quad (5)$$

мұнда K_m – Мамандандыру коэффициенті;

C_a – сала аймақтық деңгейде;

C_m – сала мемлекеттік деңгейде;

ЖАӨ – жалпы аймақтық өнім;

ЖІӨ – жалпы ішкі өнім.

Егер жоғарыда көрсетілген коэффициенттер шамасы бірге тең немесе бірден артық болса, онда осы аймақтар осы салаға маманданған және осы салалар бойынша кластерлер құруға болады деген сөз.

Жоғарыда қарастырған зерттеулердің нәтижесі бойынша төмендегідей тұжырымдар жасауға болады:

Бәсекеге қабілеттілікті бағалаудың халықаралық тәжірибеде мойындалған әдісі Баласс индексі мен таза экспорт коэффициенті болып табылады. Алайда бұл әдістемелер белгілі бір аймақтың бәсекеге қабілеттілігін емес, өнеркәсіп саласының бәсекеге қабілеттілігін бағалауға бағытталған.

Осыған орай бәсекеге қабілеттілікті бағалаудың аймақтар бойынша жүзеге асырылатын, яғни жеке, дербес көрсеткіштерді (критерийлерді) берілген көрсеткіш бойынша аймақтың позициясын сипаттайтын жалпы көрсеткішке агрегирлеу арқылы бағалаудың жаңа әдістемесі ұсынылды.

Пайдаланылғын әдебиеттер тізімі

1. Фатхутдинов Р.А. Конкурентоспособность: Ресей и мир. 1992–2015. – М.: Экономика, 2005. – 608с.
2. Balassa B. Trade Liberalisation and Revealed Comparative Advantage // The Manchester School of Economic and Social Studies. – 1965. - №33. – P. 99-123.
3. Жусупов Р.С., Дубина И.Н. Методика оценки конкурентоспособности сельскохозяйственного производства Казахстана // Управление современной организацией: опыт, проблемы и перспективы: сб. науч. ст. 8-й междунар. науч.-практ. конф. – Барнаул, 2017. – Вып. 8. – С. 24-30.
4. Дубина И.Н. Математико-статистические методы в эмпирических социально-экономических исследованиях. – М.: Финансы и статистика, 2010. – 416 с.
5. Жусупов Р.С. Қазақстан Республикасының солтүстік аймақтарының ауыл шаруашылық бәсекеге қабілеттілігін бағалау // «ҚазЭУ хабаршысы». - 2016. - №6(113). - Б. 134-141.
6. Галкин Д.Г. Кластерная организация промышленного производства: значение, виды и методы оценки // Вестник Алтайского государственного аграрного университета. – 2014. - №1(111). – С. 173-178.
7. Смагулова Ж.Б. Оценка потенциал кластеризации рисоводческой отрасли в Казахстане // Вестник АГТУ Серия «Экономика». - 2017. - №4. - С. 92-98.

8. Растворцева С.Н., Череповская Н.А. Идентификация и оценка региональных кластеров // Экономика региона. Отраслевые и межотраслевые комплексы. - 2013. - №4. - С. 123-133.

9. Гузев М.М., Мишура Н.А. Ресурсно-факторный подход к оценке перспектив формирования региональных территориально-производственных кластеров на юге России // Региональная экономика. Юг России. - 2013. - Т. 1. - С. 42-48.

ӘОЖ 338.12.017

ЦИФРЛЫҚ ТРАНСФОРМАЦИЯ ЖӘНЕ ОНЫҢ ЭЛЕКТРОНДЫ БИЗНЕСКЕ ӘСЕРІ

Л.Б. Избасарова э.ғ.к., қауымдастырылған профессор м.а.,
У.Д.Жумабаева «Экономика» мамандығының 2 курс студенті,
Б.А. Қайратова «Экономика» мамандығының 2 курс студенті,
Н.Н. Умирова «Экономика» мамандығының 2 курс студенті
«Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті» КеАҚ, Атырау қ.

Резюме. В статье рассматривается важность цифровой трансформации, влияющей на развитие экономики. В этой связи, «цифровизация» в экономической науке рассматривается как определенный вид экономической деятельности, основанный на внедрении инновационных технологий во все сферы производства и деятельности, создание новых бизнес-технологий, способствующих полному изменению бизнес-структуры и максимизации потенциала организации и всех ее лиц. Актуальность цифровой трансформации между различными сферами бизнеса становится реальностью современности, выявляются ситуации, когда эта тенденция дает дополнительные возможности для ведения бизнеса и связана с повышением уровня конкурентоспособности компаний, также, анализируются преимущества и темпы развития электронной торговли.

Ключевые слова: цифровая трансформация, бизнес-технологии, цифровая экономика, информационное общество, электронная коммерция, цифровая платформа, сеть интернет, деловая активность.

Resume. The article presents the importance of digital transformation, which affects the development of the economy. In this regard, "digitalization" in economic science as a certain type of economic activity based on the production and introduction of innovative technologies in all areas of activity is considered the creation of new business technologies that completely change the business structure and affect the maximization of the potential of the organization and all its Persons. The relevance of digital transformation between different areas of business is a reality of our time, the conditions under which this trend provides additional opportunities for doing business and is associated with increasing the level of competitiveness of companies are identified, the advantages and dynamics of development of e-commerce are analyzed.

Key words. digital transformation, business technology, digital economy, information society, e-commerce, digital platform, internet, business activity.

Қоғамда цифрлық трансформацияны жан-жақты жүзеге асыру идеясы жаһандық әлемдік тренд болып табылатыны белгілі, ал цифрлық технологиялар елдің экономикасын дамытуда маңызды рөл алады. Осы орайда, маңызды болатын цифрлық трансформацияның ауқымын өнеркәсіптік революциямен салыстыруға болады және трансформация арқылы елдер технологиялық үрдіске бағыттталып, оның жаңа бастама көшбасшылары болуға мүмкіндік алады [1].

Сондықтан да, әлемнің дамыған елдері цифрлық экономиканың, ақпараттық қоғамның және білім экономикасының жүйе құраушы элементтерінің үйлесімді дамуына ерекше назар

аударды. Әлемнің бірқатар елдері цифрландырудың Ұлттық бағдарламаларын жүзеге асыруда: Дания, Норвегия, Ұлыбритания, Канада, Германия, Сауд Арабиясы, Үндістан, Ресей, Қытай, Оңтүстік Корея, Малайзия, Сингапур, Австралия, Жаңа Зеландия. Мәселен, Қытай өзінің «Интернет плюс» бағдарламасында цифрлық салаларды дәстүрлі салалармен біріктіріп, Сингапур «ақылды экономиканы» қалыптастырды, Оңтүстік Кореяның «креативті экономика» бағдарламасы адами капиталды дамытуға, кәсіпкерлікке және ақпараттық-коммуникация технологиясының жетістіктерін таратуға бағытталған, ал Данияның цифрлық бағдарламасы мемлекеттік секторды цифрландыруға бағытталған. Әр түрлі елдер цифрлық трансформацияны жүзеге асыруда әр түрлі басымдықтар қояды [2,3].

Қазақстанда да цифрлық экономикаға көшу қажеттілігін Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2017 жылғы 12 желтоқсандағы № 827 қаулысымен бекітілген «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасын қалыптастырумен жүзеге асырды.

Қазіргі уақытта цифрландыру үрдісін стратегиялық міндет тұрғысынан зерттеген жөн, өйткені мұндай мәселені шешу тұтастай алғанда да, субъектілер арасындағы экономикалық қатынастарда да экономиканың дамуына, сондай-ақ инновациялар саласындағы прогрестің белгілі бір серпін ретінде қызмет етеді. Қазіргі экономикалық ғылымдағы «цифрландыру» инновациялық технологияларды өндіру мен қызметтің барлық салаларына енгізуге негізделген экономикалық қызметтің белгілі бір түрі.

Цифрландырудың негізінде бизнес-құрылым толығымен өзгеріп, ұйымның және оның барлық тұлғаларының әлеуетін барынша арттырып, жаңа бизнес-технологиялар құрылуда. Бизнесінің әртүрлі салалары арасындағы цифрлық трансформацияның өзектілігі қазіргі заманның шындығы болып, бұл процесс бизнесті жүргізу үшін қосымша мүмкіндіктер ашатындығымен және компаниялардың бәсекеге қабілеттілік деңгейін арттырумен байланысты болады. Осы орайда, цифрлық трансформацияның артықшылықтары ретінде келесілерді атауға болады:

- үрдістерді оңтайландыруға болады, сондай-ақ көптеген операцияларды жүзеге асыруға кететін уақыт шығындарының деңгейін төмендетуге мүмкіндік береді. Мұның бәрі өндірістік процестердің өнімділігін арттыруға, сондай-ақ өндіріс ресурстарын тиімдірек пайдалануға мүмкіндік береді, нәтижесінде бизнес-модельді икемді дамытуға болады;

- цифрлық трансформация инновациялық технологияларды қолдану арқылы қосымша ақша ағындарын тартуға мүмкіндік береді;

- цифрлық трансформация жеткізушілер мен басқа серіктестер үшін де, тұтынушылар үшін де дербес және тартымды компания инфрақұрылымын құруға мүмкіндік береді.

Цифрландыру үрдісінің әсері тек жеке салаға ғана емес, сонымен бірге, барлық экономикалық элементтерге бағытталады. Қазіргі уақытта цифрландыру экономикалық өсудің негізгі көзі болып табылып, өндірісті оңтайландырады, еңбек өнімділігін арттырады және шығындарды азайтатыны белгілі. Аталған үрдістің нәтижесі жеке компанияның да, жаһандық экономикалық үрдістердің де іскерлік белсенділік деңгейін арттыру болып табылады. Қазіргі уақытта цифрландыру мен жаһанданудың дамуы экономикалық белсенділік деңгейін арттыру үшін оң негіз болып табылады. Цифрлық трансформацияның ықпалы сауда компанияларын цифрландыру бойынша үрдісіне оң әсер ететіні белгілі, осыған байланысты, цифрлық сауда деңгейін арттыру есебінен сауда кәсіпорындары іскерлік белсенділіктерін арттырып, бұл электронды сауданың жыл сайынғы өсу қарқынымен сипатталды [4].

Электронды коммерция (e-commerce) – бұл уақыт пен кеңістікте бір мезгілде орын алған ауқымды және тиімді бизнесті жүргізудің жаңа тәсілдері. Сонымен бір мезгілде, ұйымдар мен индивидтер арасындағы қатынасты құру құнын өзгерту және орнату, сандық ақпараттарды өңдеу үшін электрондық коммуникациялар мен өңдеу технологияларын қолдану жүзеге асырылады.

Біздің елімізде де электрондық бизнестің дамуы үш кезеңмен ерекшеленіп, бірінші кезең 1994-999 жылдар аралығын қамтыды.

Бірінші кезеңде коммерциялық ұйымдар ақпараттық ортада орнығып, клиенттермен интерактивті өзара қарым-қатынас қамтамасыз етілді. Бұл іргелі серпіліс тұрғысынан

технологиялық, іскерлік және маркетингтік перспективаларын, өнім берушілер мен клиенттердің өз қарым-қатынасына жаңаша қарауына алып келді. Бұл кезең электрондық каталогтар фазасы деп аталды.

90-шы жылдардың соңында екіжақты қарым-қатынас және жеделдік қажеттіліктері арттырылып, электрондық бизнес тапсырыс берушілердің сұраныстарын кеңейтті. Бұл жеткізушілер өздерінің Web-серверлерімен және ішкі бизнес жүйелерін электрондық коммерция қызметі арқылы іске асырып, аталған үрдістің біріктіруіне және электрондық бизнес жүйелерін дамытудың екінші кезеңге көшуіне әкелді.

Екінші кезең 1998 жылдан басталып, электрондық коммерция деген атаумен ұйымдардың Интернеттегі жұмысы жүзеге асырылды.

Дамудың екінші кезеңінде көптеген коммерциялық ұйымдардың Web-сайттары клиенттерге тапсырыстарын орналастыруға, әрі қарай өңдеу жүйесіне берілуіне мүмкіндік жасалды. Электронды бизнестің кейбір жүйелері екінші кезеңде зияткерлік мүмкіндіктерді жүзеге асырып, осыған байланысты, оларға талдау мүмкіндігі берілді, клиенттің қызығушылығы артты. Бұл жүйелерде өзара іс-қимыл жасайтын тараптардың жеткізуші немесе клиентке ақпаратты ұсыну үрдісін автоматтандыру басталады.

Электрондық бизнестің үшінші кезеңі 2000 ж. басталып, экономикалық қызметтің барлық салаларында тарады. Жеткізушілер ақпарат берудің орнына өз Web-сайттарында немесе серверлерде әр түрлі деректерін тікелей компьютерлік арқылы жүктеп, өз клиенттеріне қажет ақпаратты онлайн форматта жеткізумен сипатталды.

Электрондық бизнестің үшінші кезеңінде зияткерлік автоматтандырылған қосымшалар мен бағдарламалық интерфейстер адамның қатысуынсыз өзара іс-қимыл жасауға қабілетті болып, ақпараттар автоматты түрде бір мезгілде Интернет арқылы басқа да ұйымдардың серверлеріне және сол тараптардың қосымшасы арқылы бірнеше деректер көздеріне таратылды. Клиент бірыңғай интерфейс арқылы жеткізушілердің өндірістік және қоймалық қуаттарын білу мүмкіндігіне ие болды, бақылау ұйымдарының жүйелері туралы мәліметтерді жинай алатын болып, жеке қолданушы дербес қаржылық есеп ала алады.

Электронды бизнестің жаңа кезеңіне өтуіне байланысты коммерциялық ұйымдар өнімдер мен қызметтерінің сапасын жақсартуға және бағасын төмендетуге қол жеткізеді, электрондық бизнес өз арналарының тиімділігін арттырды. Электрондық бизнес жүйесін пайдаланатын ұйымдар өз клиенттеріне қажетті ақпаратты барлық жерде, әрқашан және кез келген нысанда ұсына алады. Осы орайда, электрондық бизнестің және коммерцияның артықшылықтарына тоқталсақ, *компаниялар* жаһандық нарыққа қатысу мүмкіндігіне ие болады, бәсекеге қабілеттілігі артады, сатылым дербестігіне ие болады, сұранысқа тез жауап бере алады, шығындарды азайту мүмкіндігіне ие болады, ал *клиенттер (тұтынушылар)* жаһандық таңдауға ие болады, ұсынысты тез салыстыру және басқа пайдаланушылармен ақпарат алмасу мүмкіндігіне ие болады, операцияларды ыңғайлы жүзеге асырады, бағаны төмендетуге мүмкіндік алады.

Электронды сауда – бұл мобильді қосымшалар мен интернет секілді электронды құралдар арқылы өнімді сату және сатып алу үрдісі болғандықтан, аталған саланың дамуы соңғы онжылдықта қарқын алып, дәстүрлі сауда орындарының орнын ауыстыра бастады. Әлемдік Statista компаниясының болжамынша, аталған сала алдағы жылдары да даму динамикасын сақтайды. Мәселен, жаһандық онлайн сауда нарығы жыл сайын 5,1% көлемінде артып, 2028 жылы шамамен 12,16 миллиард долларға дейін жетеді. 2020 жылдың өзінде шамамен 8,3 миллиард долларды құраған. Оған қоса, бөлшек сауданың жалпы сомасындағы электронды сауданың үлесі де артып жатқанын атап өткен жөн. Мәселен, бұл көрсеткіш 2020 жылы 18%-ды құраса, 2021 жылы 19,6%-ға жеткен (4,9 трлн доллар), ал бұл көрсеткіш 2019 жылы 13,6%-ды құраған болатын. Болжам бойынша, бұл көрсеткіш келесі төрт жыл ішінде 50%-ға жетпек. Төменде көрсетілген 1-ші суретте жаһандық онлайн сауда айналымының 2019 жылдан бастап қазірге дейінгі көрсеткіші және бөлшек саудадағы электронды сауданың даму деңгейі мен күтілетін жорамалдар берілген.

Сурет 1 – Әлемдегі электронды сауда көлемі

Болжамға сәйкес, 2024 жылға қарай электронды сауда сатылымы 6,4 трлн долларға дейін артады. Бұл ретте жаһандық бөлшек саудадағы онлайн сауданың үлесі 21,8%-ға жететін болады. Кестеден көріп отырғанымыздай, 6 жыл ішінде электронды сауда көлемі 2 есеге артқан. Ал бөлшек саудадағы онлайн сауданың көлемі 8%-ға өскенін көруге болады.

Сауда саласын цифрландырудың ұлғаюы бүкіл адамзаттың күн сайын әртүрлі цифрлық платформаларды қолдану арқылы экономикалық ортада жаһандану мен цифрландыруды дамытуға қатысатындығымен байланысты болды. Мәселен, қазіргі уақытта 4 млрд-тан астам адам түрлі қажеттіліктер үшін әлеуметтік желілерді пайдаланады, 400 млн-нан астам адам трансшекаралық электрондық сауданың қатысушылары болып табылады, бұл сауда кәсіпорындарының іскерлік белсенділігінің артуына ықпал етеді.

Біздің елімізде де электронды сауда нарығы қарқынды дамып келеді. Қазақстан Республикасының Сауда және интеграция министрлігінің дерегіне, 2020 жылы еліміздегі онлайн сауда нарығының көлемі 1,1 трлн. теңгені құраған. Ал 2021 жылы B2C (бизнестен тұтынушыға) электронды сауда нарығының көлемі 1 286,8 млрд. теңгеге жеткен.

Соңғы 2018-2020 жылдары аралығында бөлшек сауданың жалпы көлеміндегі онлайн сауданың үлесі де айтарлықтай өсті, ал COVID-19 пандемиясы бұл үрдісті одан әрі тездетіп жіберді. Мәселен, егер 2018 жылы бөлшек сауданың жалпы көлеміндегі электронды сауданың үлесі 2,9%-ды, 2019 жылы 3,8% құраса, коронавирус инфекциясы өршіп тұрған 2020 жылы ол үш есеге жуық артып, 9,7%-ға жетті. Әлеуметтік қашықтық, қатаң карантин шараларының енгізілуі тауарлар мен қызметтерді онлайн сатып алуға бейімдеді. Бұл үрдіс тек Қазақстанда ғана емес, жалпы бүкіл әлемнің сауда саласына деген көзқарасын өзгертті. Осылайша, қауіпсіздік мақсатындағы карантин шектеулері цифрлы байланыс құралдарын пайдалану мен қашықтан тұтыну көрсеткішінің артуына себеп болды.

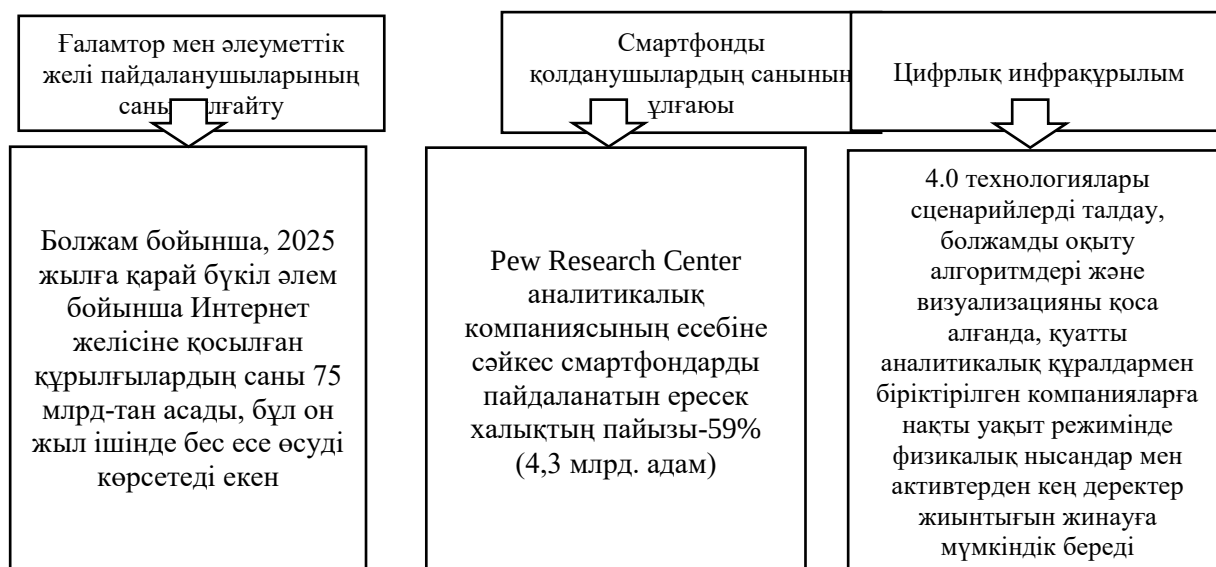
Төменде берілген 1-ші кестеден еліміздегі интернет арқылы жасалған бөлшек сауда көлемінің даму динамикасын көруге болады. 2020 – 2019 жылдарды салыстырсақ көрсеткіш 2 есеге артқанын байқаймыз. Нақтырақ айтсақ, 2019 жылы интернет арқылы жасалған бөлшек сауда көлемі 206 253,9 млн. теңгені құраса, пандемия күшейген 2020 жылы 476 651,5 млн. теңгеге жеткен. Сондай-ақ, кестеден бөлшек сауданың жалпы көлеміндегі электронды сауданың үлесін 2 есеге артқанын байқауға болады. Мысалы, 2019 жылы 1,8% болса, 2020 жылдың қорытындысына сәйкес, 4,1%-ға жеткен.

1-кесте. Қазақстан Республикасындағы электронды сауда (ішкі нарық)

Атауы	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Интернет арқылы бөлшек сауда көлемі, млн.теңге	50 919,9	78 500,5	106 918,1	144 606,0	206 253,9	476 651,5
Бөлшек сауданың жалпы көлеміндегі электрондық сауданың үлесі,%	0,8	1,0	1,2	1,4	1,8	4,1
Интернет арқылы көтерме сауда көлемі, млн.теңге	65 656,2	67 740,9	87 248,8	114 856,8	108 603,2	275 105,4
Көтерме сауданың жалпы көлеміндегі электрондық сауданың үлесі, %	0,4	0,4	0,4	0,5	0,4	1,1
Интернет арқылы көрсетілетін қызметтерді жүзеге асыру көлемі, млн.теңге	39 156,4	80 198,4	70 356,2	136 123,0	121 153,7	209 164,7

Жалпы Қазақстандағы электронды сауда ішкі және сыртқы сауданың, қолма-қол ақшасыз төлемдердің дамуына және оның көлемінің ұлғаюына, оған қоса бизнес шығындарын, көлеңкелі айналымды азайтуға ықпал етті. Қазақстан Республикасы Сауданы дамытуға арналған 2021-2025 жылдарға арналған ұлттық жобасында онлайн төлем жүйесін жетілдіруді алға қойғаны белгілі. Статистикалық мәліметтерге назар аударсақ, елдегі электронды төлем жүйесі жолға қойылғанын байқауға болады. Мәселен, 2020 жылы қолма-қол ақшасыз төлемдер көлемі 2,4 есеге өсіп, 35,3 трлн. теңгеге жеткен болса, 2021 жылы ол көрсеткіш артқан. 2021 жылдың алғашқы екі айында қолма-қол ақшасыз төлемдердің көлемі өткен жыл бойынша сәйкес кезеңімен салыстырғанда екі есеге артып, 7,8 триллион теңгені құраған. Сонымен қатар, интернет пен ұялы телефон арқылы жасалған онлайн төлемдер үлесінің жалпы көлемі 82%-ын құраған [4,5].

Цифрландыру үрдісін енгізу компанияның экономикалық нарықтағы жағдайына белсенді әсер етеді. Мәселен, нарықтағы сауда компанияларының жағдайын қарастыратын болсақ, Интернет желісін пайдаланған сауда компаниялары дәстүрлі компанияларға қарағанда бүгінгі күнге дейін тиімді қызмет етуде. Интернеттегі сатылымдарды пайдаланатын ірі сауда компаниялардың (Amazon, Ali Baba) қызмет ету тәжірибесі тұтынушылардың көзқарасын қарқынды түрде өзгеріп отыратындығын дәлелдейді. Тұтынушылар онлайн сатып алуға бейімделуде, осыған байланысты, дәстүрлі типтегі сауда компаниялары өз қызметіне цифрлық құралдарды енгізе бастап, ұйымның бәсекелестік артықшылықтарын арттыру және сақтау қалу үшін цифрландырудың трансформациясын жүзеге асыруда [6]. Компаниялардың цифрлық трансформациясының іскерлік белсенділікке әсері көп жағдайда 2-суретте көрсетілген тенденцияларға байланысты.

Сурет-2. Цифрлық трансформациясының іскерлік белсенділікке әсері

Жаңа экожүйе біртіндеп қолданыстағы жүйелердің функциялары мен қызметтерін алмастыруда, осы «өтпелі кезеңде» «ескі» және «жаңа» жүйелер қатар қолданыста болып, сонымен бір мезгілде «ескі» жүйелердің қызметтері біртіндеп (олардың функционалдылығына сәйкес өзгеруімен) жаңа платформаға ауыстырылуда [7].

Цифрлық технологияларды қолдана отырып, соңғы пайдаланушымен өзара әрекеттесу үрдісі тауарлардың өмірлік циклінің жеделдеуіне әкеліп, тауардың өмірлік циклінің өсуі, сондай-ақ, өндірістің немесе жаңа өнімдердің қалыптасуының өмірлік циклінің де қарқынды ұлғайғанын айқындауда. Оның нәтижесі – тұтастай алғанда іскерлік белсенділік циклдерінің ұзақтылығын қамтамасыз етіп, циклдың құлдырауы мен дағдарыс арасындағы алшақтықты айтарлықтай қысқартады.

Цифрлық трансформацияның жүзеге асырылуы және цифрлық экономиканың дамуы цифрлық технологияларға негізделген бизнес-модельдер өнімдердің жаңа түрлерінің дамуымен де тығыз байланысты. Цифрландыру кәсіпорындардың бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз етудің қажетті құрамдас бөлігі болып табылатынын ескере отырып, экономиканың нақты секторындағы кәсіпорындар өндірісте «ақылды» элементтерді енгізуде және үрдістерін автоматтандыруда. Инвестициялар көлемін объективті бағалау және енгізілетін технологиялардан тиімділік ауқымын түсіну үшін мемлекет цифрландыру мен цифрлық экономика деңгейін бағалау жөніндегі шаралар мен тәсілдерді жүзеге асыруы оң әсермен айқындалатыны сөзсіз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. 2023 - 2029 жылдарға арналған цифрлық трансформация, ақпараттық-коммуникациялық технологиялар саласын және киберқауіпсіздікті дамыту тұжырымдамасы. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2023 жылғы 28 наурыздағы № 269 қаулысы. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2300000269>

2. Киселева Л.С. «Цифровая трансформация общества: тенденции и перспективы», [Электронный ресурс]: <https://cyberleninka.ru> Текст научной статьи по специальности «Социологические науки» -2018г.

3. Нургалиева А.А. Цифровая трансформация: реалии и перспективы Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 30 жылдығына арналған «Сейфуллин оқулары – 17: «Қазіргі аграрлық ғылым: цифрлық трансформация» атты халықаралық ғылыми – тәжірибелік конференцияға материалдар = Материалы международной научно – теоретической конференции «Сейфуллинские чтения – 17: «Современная аграрная наука: цифровая

трансформация», посвященной 30 – летию Независимости Республики Казахстан.- 2021.- Т.1, Ч.3 - С. 183 -186

4. Электронды сауда: Даму перспективалары, цифрлық сауаттылық және интернет-алаяқтармен күрес. 17 Ақпан 2022 ж. «ҚазАқпарат» Халықаралық агенттігі. https://kaz.inform.kz/news/elektrondy-sauda-damu-perspektivalary-cifrlыk-sauattylyk-zhane-internet-alayaktarmen-kures_a3900617/

5. Ұлттық статистика бюросы Қазақстан республикасы стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі. <https://stat.gov.kz/>

6. The new dynamics of financial globalization // McKinsey Global Institute. 2017. 24 p.

7. Лебедева, П. А. Колебания деловой активности в условиях цифровизации / П. А. Лебедева // Вестник евразийской науки. — 2022. — Т. 14. — № 5. — URL: <https://esj.today/PDF/07ECVN522.pdf>

ӘОК 347.763.14

ЦИФРЛЫҚ ТРАНСФОРМАЦИЯДАН ТУЫНДАҒАН ІСКЕРЛІК ОРТАДАҒЫ ТАКСИ АГРЕГТАРЫ ҚЫЗМЕТІН ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ

С.К. Идрышева

M.S. Narikbaev atyndaғы KAZGUU Universitetiнің профессоры, з.ғ.к., Астана қ.

Э.М. Мұратова

M.S. Narikbaev atyndaғы KAZGUU Universiteti DBA докторанты, Астана қ.

Резюме

Согласно современным требованиям, изменения в деловой среде, вызванные цифровой трансформацией, становятся тенденцией. Цифровой мир, живя по-новому, дает возможность не только всему населению изучить новые гаджеты, но и, работая с ними, установить новые платформы и упростить свою повседневную жизнь. Также существующие платформы охватывают не только вопросы развития новых бизнес-моделей, но и вопросы их администрирования и правового регулирования.

В научной статье описывается бизнес-модель такси через приложение «Яндекс», «Uber», которое изменило традиционный способ заказа такси и разработало инновационный стиль использования цифровых технологий, а также освещаются вопросы о необходимости их правового регулирования.

Ключевые слова: цифровизация, приложение Яндекс, приложение Uber, сервисные услуги, такси, бизнес-модель.

Resume. According to modern requirements, changes in the business environment caused by digital transformation are becoming a trend. The digital world, living in a new way, makes it possible not only for the entire population to learn new gadgets, but also, working with them, to install new platforms and simplify their daily lives. Also, the existing platforms cover not only the development of new business models, but also issues of their administration and legal regulation.

The scientific article describes the taxi business model through the Yandex, Uber application, which has changed the traditional way of ordering a taxi and developed an innovative style of using digital technologies, and also highlights the need for their legal regulation.

Keywords: digitalization, Yandex application, Uber application, service services, taxi, business model.

Дүние жүзіндегі такси қызметтеріне жоғары сұраныс жалпы халықтың қажеттіліктерін қамтамасыз етумен қатар, сервистік компаниялардың ұсыныстарын дамытуға мүмкіндік береді. Сервистік компаниялар такси агрегаттарын іске қосу арқылы бизнеске жаңа

көзқараспен қарап қана қоймай, ашық бәсекелестіктегі артықшылықтарды сақтау үшін тиімді цифрлық шешімдерді іздеуге мәжбүр етеді.

Цифрлық технологиялар барлық бизнес-моделдерді өндірісте, қызмет көрсетуде, соның ішінде көлік қызметінде түрлендіру арқылы жаңа бизнес-модельдердің пайда болуына ықпал етті [1, 121 б.].

Қоғам өмірінде адамдар саяхаттауды, басқа да жеке қажеттіліктерін жеке немесе қоғамдық көлікті пайдалану арқылы жүзеге асырады. Салыстырмалы түрде қарайтын болсақ, аталған қажеттіліктер қазіргі уақытты біраз ыңғайлы және қолайлы бола бастады. Егер бұрын такси қызметін пайдаланатын клиент көлік компаниясына қоңырау шалып, көлікке тапсырыс беріп, оның келуін күтуі керек еді, сол қызмет көрсетулерге сәйкес, жол ақысы да жоғары болды және оны күту уақыты болжанбады [2, 223 б.].

Қазіргі уақытта интернеттің көмегімен автомобиль жолдарын тексеріп, қанша уақытта такси келеді, баратын жерде неше уақытта боласыз деген ыңғайлы сервистік қызметтер көрсететін мобильді қосымшалар пайда болды.

2011 жылы алғашқы таксиге қоңырау шалуды жеңілдеткен сервистік қызмет көрсету «Яндекс. Такси» болды [3]. Ал, Израильдік GetTaxi компаниясының «Gett» қосымшасы 2012 жылы шықса [4] Американдық «Uber» нарыққа 2013 жылы келді [5].

Осындай бағыттағы цифрландырудың инновациялық тәсілдері көптеген елдерде дамып, компаниялардың деректері бойынша «Яндекс» пайдаланушылар таксиді 6 миллионнан астам рет, ал gett – ті бүкіл әлем бойынша 10 миллион рет жүктесе «Uber» деректерді ашпайды [3], соның ішінде көшбасшыларының бірі ретінде Қытай саналады [6]. Қытайда «di-di» такси агрегатында клиенттерінің саны 2014 жылы 210 миллионнан 2019 жылы 450 миллионға дейін өсіп, жыл сайын 10% - дан астам өсіп отырғанын басшылыққа алады [7].

Осы такси агрегаттарының бизнес-моделі Қазақстанда да кеңінен дамып, халықтың қажеттіліктеріне жауап бере бастады. Дегенмен, такси агрегаторының қызметін іскерлік басқару күрделі болуы мүмкін және әртүрлі аспектілерді, соның ішінде құқықтық, операциялық және стратегиялық аспектілерді сақтауды талап етеді.

Қазақстанда такси агрегаторларының мәртебесі мен құқықтарын нақты айқындайтын бірде-бір заңнамалық акт жоқ. Бұл реттеуші және орындаушылық белгісіздік пен даулар тудыруы мүмкін.

Мысалы, такси агрегаттары жолаушы тасымалдайтын такси парктерінің басты бәсекелесі болып табылғанымен, олардың автопаркі жоқ, бірақ жүргізушілерді алады. Олардың жұмыстары жарнамалардың көмегімен тікелей мобилді қосымшалар арқылы жүзеге асып, автопарктердің жұмысын артқа қалдыруда.

Олардың жұмыстары келесі бағытта жүзеге асады: жүргізуші немесе такси қызметі агрегатормен қосымшаға тіркелу арқылы келісім жасап, ашық сұраныстарды ала бастайды, ал агрегаторлар болса, көптеген көрсеткіштерден, яғни: әрбір сапардан, оның қашықтығы, кептеліс уақытынан, автомобилдің маркасынан проценттік комиссиясын алып отырады. Бұл әрине жүргізуші мен таксопаркке тиімді болып көрінгенімен, агрегаторға тиімділігі көп [8].

Ол келесі ерекшеліктермен түсіндіріледі, алғашқы кезде агрегаторлар нарыққа шыққан кезде өздеріе клиенттер жинау мақсатында тасымалдау бағасын төмендетіп, төмендетілген бағаның айырмасынан өз пайдасын жүргізуші тарапынан алу арқылы ештеңе жоғалпайды, бұл әрине жүргізуші мен таксопарктің минусқа кетуіне әкеледі. Келесі жағдай жүргізуші де, таксопаркте олардан алынатын комиссия мен көбірек тапсырыс алу сияқты қызметтерге әсер ете алмайды. Соның нәтижесінде жүргізушілер бір-бірімен бәскеге түсу арқылы өздеріне зиян келтіретін жағдайда жұмыс жасаулары да ықтимал, жүргізушілер атқарған қызметтеріне сай бағалануы арқылы рейтингтерін көтерген жағдайда, оларға қымбат тапсырыстар түсіп, қалған жүргізушілерге арзан және тиімсіз тасымалдау пунктері түсуі мүмкін, олар тасымалдаудан бас тартқан жағдайда оларды штрафтау сияқты жазалау орын алып, бұл жүргізушілер күні бойы жұмыс жасағанымен, ешқандай артық табыссыз қалуы мүмкін. Басқа жағдайларда агрегаторларда жүргізуші бір көлікті тіркеу арқылы, басқа көлікпен келетін жағдайлар орын алады [9].

Бұл жағдайларда киберқылмыстылық фактілері де орын алуы мүмкін, болмаса такси жүргізушісі түрлі жағдайларға сәйкес, басқа адамның атынан тіркеліп жұмысын жүргізе береді.

Кей жағдайларда жүргізушілер тапсырысты орындадым деп, тасымалдап келе жатқан жолдаушысына қоқын лоқы көрсету жағдайлары да орын алуы тәжірибеде кездеседі [10].

Бұл жағдайлардың бәрінде агрегаторлар өздеріне қызмет көрсетуге қабылдаған жүргізушілері үшін ешқандай жауаптылық жоқ екені, олардың соттылығы бар ма, жоқ па оны тексермей, медициналық тұрғыдан ауытқушылығын тексермейтіні барлығы тәжірибеде сұрақ туындатады. Көрсетілген мән-жайларды ескере отырып, такси агрегаторы өзінің «серіктестерінің», яғни жүргізушінің кәсіби мәртебесін, көрсетілген қызметтердің сапасын бақылаудан, демек, тасымалдаушы мен тұтынушы арасында ресми түрде жасалған шартты тиісінше орындамағаны үшін және нәтижесінде тұтынушының денсаулығына келтірілген зиянды өтемей кете береді дегенді білдіреді ме?

Әрине осындай жағдайлардың барлығы тәжірибеде орын алып, жолаушының қауіпсіздігіне қатер туғызатындықтан, бұл мәселелердің құқықтық тұрғыдан реттеліп, сенімді арттыру қажет деп есептейміз.

Себебі такси агрегаторларында жауапкершілікті сақтандыру мәселелері де анық емес. Осы қарастырып отырған Яндекс, Uber, такси агрегаторлары шетелдік болып табылады, олар Қазақстан нарығына еніп алып, басқа такси агрегаторларының жұмысына үлкен бәсекелестік көрсетіп, жүргізушілерге де аз пайда табу көзін көрсетіп отырғаны мәлім.

Себебі такси агрегаторларының ұстанымы қарапайым: олар тек агенттер, ал қызметті таксопарк немесе жүргізуші көрсетеді. Сондықтан, ауыр қиындықтар туындаған кезде, такси агрегаторлары мысалы, зардап шеккендермен болған апат, таксиге тапсырыс беру қызметі кез-келген іс жүргізуге қатысудан құтылуға тырысады [11, 145 б.].

2022 жылы ресми мәліметтер бойынша, «Яндекс» агрегатында жұмыс істейтінде саны 150 мың қазақстандықтар екен. 2023 жылы Алматы қаласына жақын ауданда жүргізушілер шеруге шығып, «Яндекс» кепілдендіріліген бонусты төлмей отырғаны туралы айтқан [12].

Қазақстанда өзінің платформасын дайындап іске қосу бүгінгі күннің өзекті мәселесі болып табылады. Ұлттық платформа жүргізушілер үшін ақысыз немесе ең төменгі абоненттік төлеммен болуы керек. Сондықтан такси жүргізушілеріне қазақстандық әріптеске ауысу тиімдірек болады. Ал мемлекет тарапынан жергілікті компанияның осы бағытта қызмет көрсетуі барлық салықтарды республикалық бюджетке төлеп, ақшалай қаражат Қазақстанда қалып жергілікті экономикада жұмыс істейтін болады, яғни салық салу да құқықтық жағынан реттелетін еді деген пікірдеміз.

Сонымен қатар, отандық такси агрегаторлары іске қосылған жағдайда келесі механизмді ұстанса дейміз: таксопарктің тікелей әкімдікпен жұмыс жасап, хабарлама беру арқылы жүргізушіні жүргізушілер базасының тізіліміне кіргізу құқығын беру. Ол үшін жүргізушілердің ресми базасын жасау қажет. Яғни, тасымалдаумен айналысатын көліктер әкімдік арқылы тіркеледі. Бұл көлеңкелі жұмыспен қамтылудың алдын алады, сондай-ақ, салық төлеу жүйесі, лицензия алу сияқты такси агрегаторларының қызметін әкімшілендіріп қана қоймай, оны құқықтық реттеуді тра жолға салатын еді.

Дегенмен, айта кету керек, агрегаторлар тасымалдаушы қызметтердің сапасына оң әсер етуі де бар. Мысалы, олар такси паркттерінің жаңа автомобильдер сатып алуына ынталандырады, тұрмыстық қызметті (жүргізушілердің сыпайылығы, машиналардың тазалығы және т.б.) қадағалауға тырысады. Алайда, мемлекеттің араласуынсыз қазақстандық такси нарығының сапасын дамыған елдермен салыстыруға келмейді. АҚШ, Еуропа, Австралиядағы такси нарықтары мемлекеттік реттеуден өткен.

Біздің елімізде бұған заңнамалық және атқарушы деңгейлерде жеткілікті көңіл бөлінбеген, сонымен қатар жеңіл такси нарығын дамытудың стратегиялық тәсілі мен тұжырымдамасы жоқ.

Қорытындылай келе, Қазақстанда такси агрегаттарының жұмыстарының әкімшілендіруі мен құқықтық реттелуі орын алмауы үлкен мәселе мен ашық сұрақтарға әкелетіні ескеріле отырып, келесі тұжырымдар жасалды:

1. такси тасымалдауға қатысты такси агрегаттарына жолаушылардың өміріне, денсаулығына, мүлкіне зиян келтіргені үшін тасымалдаушының азаматтық жауапкершілігін міндетті сақтандыру туралы заңның қолданылуын таратқан жөн.

2. заңнамалық тұрғыдан агрегаторларға көліктері сақтандырылмаған жүргізушілерге тапсырыстарды беруге тыйым салу қажет. Әйтпесе, жауапкершілік толығымен такси агрегаторына жүктелуі керек. Егер олай жасалмаса, зардап шеккен жолаушыларға өтемақы алу мүмкін болмайды.

3. такси жүргізушілеріне медициналық тексеруден өтудің тиімді әдісін жасау қажет. Ол жүргізушілерге ыңғайлы, арзан және сыбайлас жемқорлыққа қарсы болуы тиіс.

4. такси агрегаторларын жұмыс уақыты мен тынығу уақыты саласындағы заңнамалық талаптарды ескере отырып, тапсырыстарға қол жеткізуге міндеттеу.

5. жолаушылардың қауіпсіздігін бақылауға алу шараларын ұйымдастыру.

6. салық режимінің жедел дамуына ықпал ететін «өзін-өзі жұмыспен қамту» қызметтерді көрсету кезінде есеп айырысулардың ашықтығын барынша арттыру қажет.

Пайдаланылған әдебиеттердің тізімі

1. Масюк Н.Н., Бушуева М.А., Васюкова Л.К., Кирьянов А.Е. Платформы цифрового опыта и цифровой трансформации в инновационной экономике// Материалы III Международной научно-практической конференции «Resonances Science» (Карловы Вары, Чехия- Москва, Россия), 7-8 ноября 2018 г. – С. 121-129.

2. Масюк Н.Н., Чжао Чен. Бизнес-модель DI-DI taxi как пример цифровой трансформации сервисного бизнеса. Азимут научных исследований: экономика и управление. 2020. Т. 9. №2(31).- С. 223-225.

3. Принцип работы Яндекс-такси, Uber и Gett. URL: [https:// vist-m.ru/articles/concept/](https://vist-m.ru/articles/concept/) (жүгінген күн: 20.09.2023)

4. Gett Announces Closure of Juno and Strategic Partnership With Lyft. URL: <https://www.prnewswire.com/il/news-releases/gett-announces-closure-of-juno-and-strategic-partnership-with-lyft-300960004.html> (жүгінген күн: 14.09.2023).

5. Модель работы Uber и вызванные ей проблемы. URL: [https:// habr.com/ru/post/285858/](https://habr.com/ru/post/285858/) (жүгінген күн: 10.10.2023).

6. Рейтинг экономик мира 2019. URL: <https://basetop.ru/rejting-ekonomik-mira-2019-tablitsa-vvp-stran-mira/> (жүгінген күн: 24.09.2023).

7. Didi Chuxing. URL: <https://www.crunchbase.com/organization/didi-dache> (жүгінген күн: 11.02.2020).

8. Агрегаторы такси: как с ними конкурировать в 2023 году. URL: <https://www.taximaster.ru/blog/article/agregatory-taksi-kak-protivostoyat/> (жүгінген күн: 19.10.2023).

9. Не такси, а рулетка: почему на заказы из приложений приезжают другие водители. URL: <https://www.m24.ru/articles/transport/22032019/154901> (жүгінген күн: 19.09.2023).

10. Увез в неизвестном направлении. URL: <https://www.gazeta.ru/social/2019/06/29/12463321.shtml> (жүгінген күн: 19.10.2023).

11. Эрох Ю. Российский рынок легкового такси: проблемы и государственное регулирование. Экономическая политика. 2020. Т. 15. № 4. С. 138–163

12. Не война, а конкуренция: когда в Казахстане появится государственный аналог Яндекс.Такси? URL: <https://orda.kz/ne-vojna-a-konkurencziya-kogda-v-kazahstane-poyavitsya-svoj-analog-yandeks-taksi/> (жүгінген күн: 19.10.2023).

КӘСІПОРЫННЫҢ ҚАРЖЫЛЫҚ ТҰРАҚТЫЛЫҒЫН АРТТЫРУ БАҒЫТТАРЫ

А.К. Кадырбергенова доктор PhD,
Г.Б. Темірханова, Ғ.Ғ. Ғиладенова, Д.Ж. Жарылғасова білім алушылар
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университет ҚеАҚ, Атырау қ.

Резюме

В рамках данной статьи рассматривается комплекс способов повышения финансовой устойчивости предприятия. Основными путями повышения финансовой устойчивости являются анализ и контроль дебиторской задолженности, ускорение оборачиваемости вложенных средств, действия по пополнению источников формирования запасов, оптимизация структуры и обоснованное снижение уровня запасов. Залогом стабильного финансового состояния является наличие в нем достаточного объема средств для формирования структуры активов, отвечающих сложившимся и перспективным потребностям бизнеса.

Ключевые слова: *финансовая устойчивость, предприятие, прибыль, заёмные средства, запасы, поступления, макроэкономические факторы*

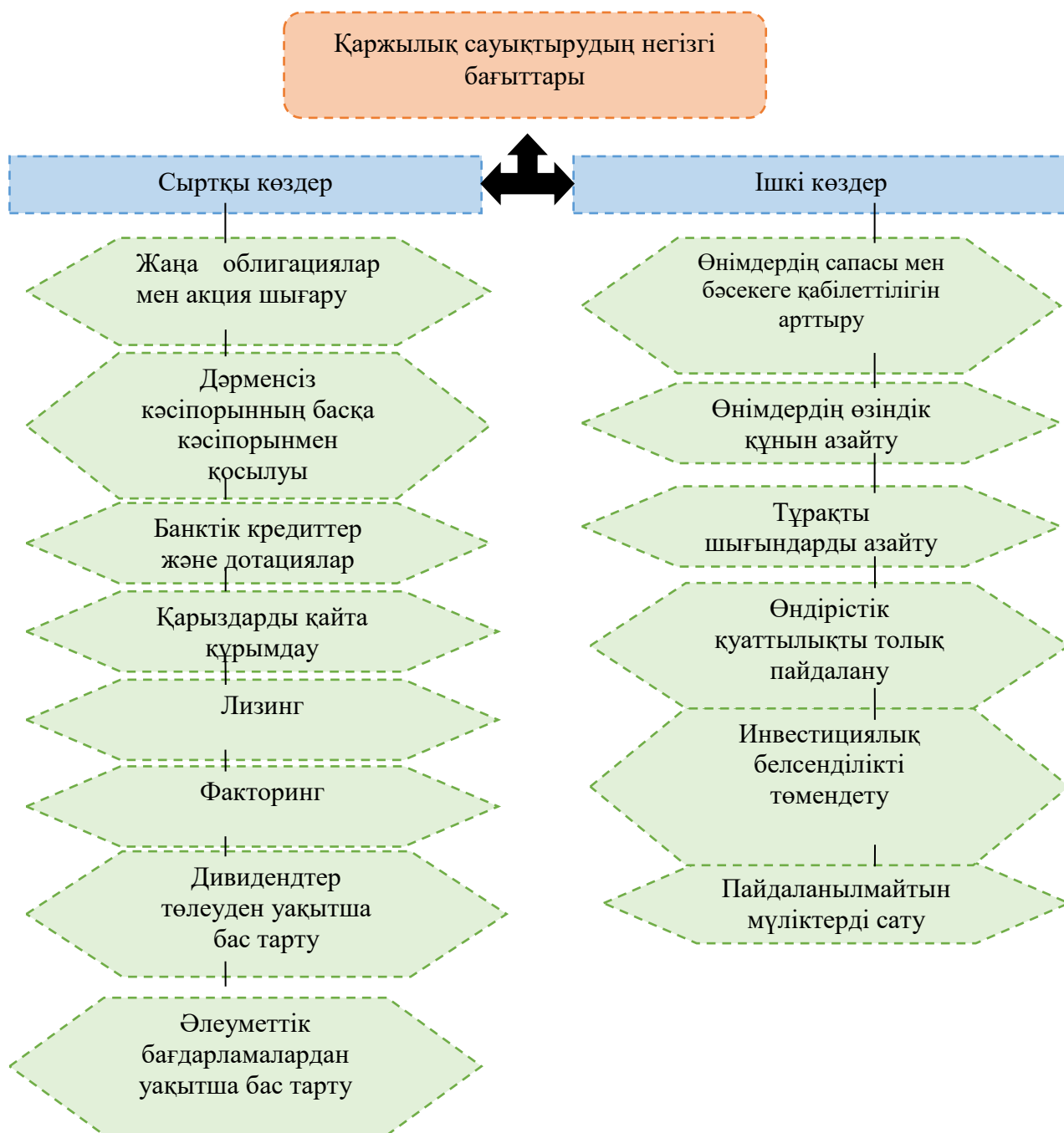
Resume

Within the framework of this article, a set of ways to increase the financial stability of an enterprise is considered. The main ways to increase financial stability are the analysis and control of accounts receivable, acceleration of the turnover of invested funds, actions to replenish the sources of inventory formation, optimization of the structure and reasonable reduction of the inventory level. The key to a stable financial condition is the availability of sufficient funds in it to form an asset structure that meets the current and future business needs.

Key words: *financial stability, enterprise, profit, borrowed funds, stocks, receipts, macroeconomic factors*

Кәсіпорынның қаржылық жағдайын талдаудың логикалық жалғасы кәсіпорын қызметінің кемшіліктерін жою жолдарын іздеу болып табылады. Жағымсыз жағдайлардың ауқымына байланысты кәсіпорын жағдайын жетілдіруге қажетті іс-әрекеттер көлемі анықталады. Жеңіл қаржылық дағдарыс кезінде ағымдағы қаржылық жағдайды бірыңғайлау, яғни ақша қаражаттарының кірістері мен шығыстарын үйлестіру жеткілікті. Ал терең қаржылық дағдарыс жағдайы қаржылық жағдайды тұрақтандырудың барлық ішкі және сыртқы механизмдерін қолдануды қажет етеді. Кәсіпорынның жағдайы апаттық деңгейге жеткенде қаржылық жағдайды жетілдірудің жолдарын іздестіру қажет, ал табылмаған жағдайда кәсіпорынды жою туралы шешім қабылдауға мәжбүр болады.

Кәсіпорынның қаржылық жағдайын тұрақтандырудың ішкі механизмдері ең алдымен кәсіпорынның ағымдағы төлем қабілеттілігін қалпына келтіруге бағытталуы тиіс. Ағымдағы төлем қабілетсіздікті жою мақсатында кәсіпорын қар-жылық жағдайды жетілдіру бойынша оперативтік шаралар жүргізу, яғни ағымдағы шығыстарды азайту және кейбір активтерді сату қажет. Осыдан кейін алдағы кезеңде кәсіпорынның қаржылық тұрақтылығын қамтамасыз етуге бағытталған тактикалық шаралар жүргізілуі қажет. Кәсіпорынның толық қаржылық тұрақтылығының негізгі шарты ол – ұзақ мерзімді қаржылық теңдікті қамтамасыз ету болып табылады. Сондықтан кәсіпорынның стратегиялық шаралары қаржылық тұрақтылықты ұзақ мерзімде уақытқа дейін сақтап тұруға бағытта-луы тиіс. Кәсіпорынды дағдарыстан алып шығу үшін қаржылық жағдайды тұ-рақтандырудың ішкі және сыртқы механизмдерінің жиынтығынан құралатын кәсіпорынды сауықтыру бойынша бизнес – жоспар жасалынады. Кәсіпорынның қаржылық жағдайын сауықтырудың бағыттарын қарастырайық (1-сурет).

1-сурет – Қаржылық сауықтырудың негізгі бағыттары

Кәсіпорын меншікті айналым қаражаттарының жетіспеушілігін азайту мақсатында жаңа акциялар мен облигациялар шығаруы мүмкін. Бірақ жаңа акцияларды шығару олардың бағамдарының төмендеуіне алып келуі мүмкін. Сондықтан батыс елдерінде көбіне облигацияларға көп жүгінеді. Кәсіпорынның банкроттығының алдын алу жолдарының бірі ол – акциялар бойынша дивидендтер көлемін азайту немесе төлеуден уақытша бас тарту. Бірақ бұл шараны іске асыру үшін кәсіпорын акционерлерін қаржылық сауықтыру бағдарламасының нәтиже беретіндігін және болашақта дивидендтер көлемінің өсетіндігіне сендіру қажет [1,8].

Кәсіпорынның қаржылық жағдайын сауықтырутырудың маңызды көзі – факторинг, яғни кәсіпорынның өзінің дебиторлық борыштары бойынша талап ету құқықтарын банкке немесе факторинг компанияларға сатуы болып табылады.

Кәсіпорынның материалдық техникалық базасын жаңартудың ең тиімді жол-дарының бірі – лизинг. Ол инвестициялаудың бір түрі болып табылады. Лизингтік операциялар

бойынша жедел амортизацияны пайдалану өндіріс құрал-дарының оперативті түрде жаңартып отыруға мүмкіндік береді.

Кәсіпорынға үлкен табыс әкелетін тиімді жобаларды іске асыру мақсатымен кредиттер тарту да кәсіпорынды сауықтырудың негізгі бағыттарының бірі болып табылады.

Меншікті капиталдың жетіспеушілігін азайтудың бір жолы ол – оның айналымдылық жылдамдығын арттыру болып табылады.

Меншікті қаржы ресурстарының көлемін арттыру жолдары:

- тұрақты шығындар сомасын азайту;
- айнымалы шығындар сомасын азайту;
- жедел амортизацияны пайдалану;
- пайдаланылмайтын мүліктерді сату;
- сыртқы әлеуметтік және тағы да басқа бағдарламалардан бас тарту,

инвестициялық белсенділікті төмендету.

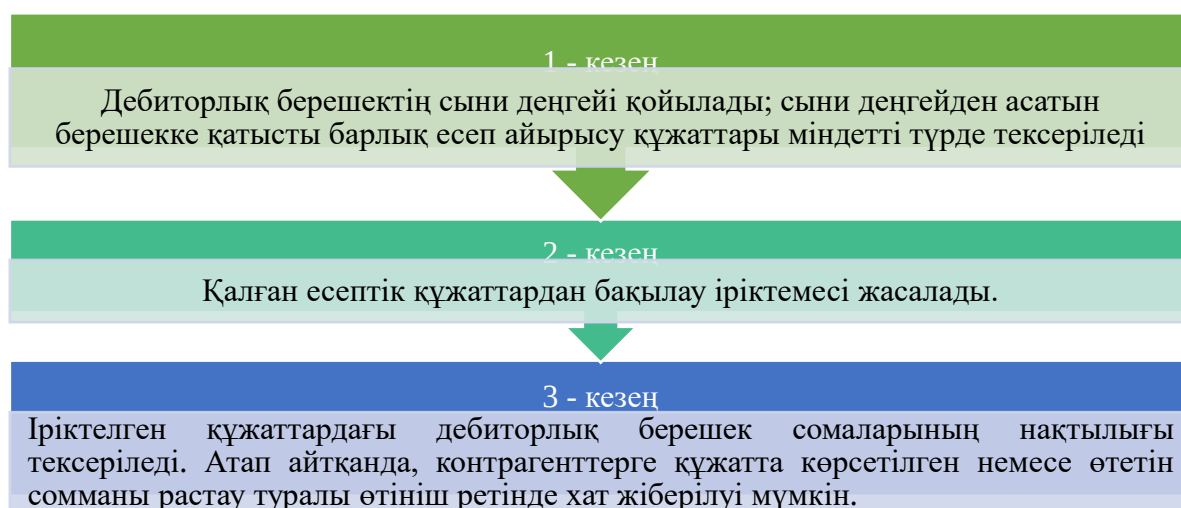
Кәсіпорынды қаржылық сауықтырудың негізгі бағыттарының бірі өндіріс табыстылығын арттыратын ішкі резервтерді іздеу болып табылады. Оған өндіріс қуаттылығын толық пайдалану, өнімнің сапасы мен бәсеке қабілеттілігін арттыру, өзіндік құнды азайту, материалдардық, еңбек және қаржы ресурстарын үнемді пайдалану жатады.

Жоғарыда айтылғандай, кәсіпорынның қаржылық жағдайын жақсарту үшін қатаң бақылауды және дебиторлық берешекті басқаруды жүзеге асыру, оның сапасын бақылау қажет.

Дебиторлық берешек кәсіпорынның кредиторлық берешегін өтеу көзі ретінде қолданылады. Егер кәсіпорында сатып алушылармен және тапсырыс берушілермен есеп айырысуда жұмыстар тоқтатылса, онда ол ақша қаражатының өткір тапшылығын сезінуі мүмкін, бұл кредиторлық берешектің пайда болуына, бюджетке, бюджеттен тыс қорларға төлемдердің мерзімін өткізіп алуына, әлеуметтік мұқтаждықтарға аударымдар, жалақы және басқа да төлемдер бойынша берешектердің пайда болуына алып келеді. Бұл өз кезегінде айыппұлдарды, өсімпұлдарды есептеуге әкеледі.

Дебиторлық берешекті талдау және басқару ең бірінші кезекте есептердегі қаражаттың айналымдылығын бақылауды болжайды. Динамикадағы қаражаттың айналымдылығын жеделдету оң үрдіс ретінде қарастырыла алады.

Дебиторлық берешекті бақылаудың жалпы сызбасы әдетте бірнеше кезеңдерді қамтиды (2-сурет).

2-сурет – Дебиторлық берешекті бақылаудың жалпы схемасы

Шарттық міндеттемелерді бұзу және жеткізушілермен уақытылы есептеспейкәсіпорынның іскерлік беделінің төмендеуі және ақыр соңында төлем қабілетсіздігі мен өтімсіздігіне әкеліп соқтырады [2,3].

Кредиторлық берешекті өтеудің негізгі көзі дебиторлық берешек болып табылатындықтан, есептердегі қаражаттың айналымдылығын бақылау өте қажет. Тапсырыс берушілермен есеп айырысуда мұздатылған сомалар ақша қаражатының тапшылығын тудырады және тиісінше кредиторлық берешектің пайда болуына, бюджетке төленетін төлемдердің мерзімін ұзартуға, бюджеттен тыс қорларға, әлеуметтік қажеттіліктерге арналған аударымдарға, жалақы және басқа да төлемдер бойынша берешекке әкеп соғады.

Жеткізушілермен уақытылы есептеспеу және шарттық міндеттемелерді сақтамау кәсіпорынның іскерлік беделін жоғалтуға және сайып келгенде төлем қабілетсіздігіне әкеп соқтырады.

Дебиторлық берешекті бақылау сызбасы контрагенттермен жұмыс істеу кезіндегі мына қадамдарды қамтиды:

1. Шарт жасасу кезінде кәсіпорын төлем қабілеттілігі мен сенімділігін анықтау үшін қажетті іс-шаралар кешенін жүргізеді.

2. Контрагенттің сенімділігі туралы деректердің негізінде кәсіпорынға А – дан С-қа дейінгі кредиттік рейтинг (А рейтингі неғұрлым сенімді, С-атаулы ақшалай) беріледі.

Кредиттік рейтинг тапсырыс берушінің өз міндеттемелерін орындамауы нәтижесінде қаржылық шығындардың туындау мүмкіндігімен байланысты тапсырыс берушінің кредиттік тәуекелінің шамасын бағалауды білдіреді.

Әрбір тапсырыс берушіге көрсетілетін қызметтердің көлемі мен түрлеріне және тапсырыс беруші мен серіктестік арасындағы өзге де мәмілелерге қарамастан бірыңғай кредиттік рейтинг беріледі. Тапсырыс берушілердің барлық санаттары бойынша кредиттік рейтингі екі тәуелсіз рейтингтердің комбинациясы ретінде анықталады:

- тапсырыс берушінің қаржылық жағдайының рейтингі;
- тапсырыс берушінің төлем тәртібінің рейтингі

Тапсырыс берушінің қаржылық жағдайының рейтингі ашық көздерден алынған және тапсырыс берушінің қызметін сипаттайтын қаржылық есептілік деректерін және ақпаратты талдау негізінде тапсырыс берушінің төлем қабілеттілігін бағалауды білдіреді. Біз ұсынған тапсырыс берушінің қаржылық жағдайының рейтингін бағалау келесі санаттардың бірі бойынша жүзеге асырылады:

- А санаты (жақсы) – кредиттік тәуекелдің төмен деңгейі;
- В санаты (орташа) – кредиттік тәуекелдің орташа деңгейі;
- С санаты (нашар) – кредиттік тәуекелдің жоғары деңгейі.

Тапсырыс берушінің қаржылық жағдайы рейтингінің санатын анықтау жиынтық баллдық баға есебіне негізделген.

Тапсырыс берушінің төлем тәртібінің рейтингі тапсырыс берушінің серіктестік алдындағы өз міндеттемелерін орындау тарихы және тапсырыс берушінің басқа тұлғалар алдындағы сыртқы кредиттік тарихы туралы қолда бар ақпараттың негізінде анықталады. Тапсырыс берушінің сыртқы кредиттік тарихы туралы ақпарат болмаған жағдайда төлем тәртібінің рейтингі тапсырыс берушінің өз міндеттемелерін орындау тарихы туралы қолда бар ақпараттың негізінде ғана анықталады.

Тапсырыс берушінің төлем тәртібінің рейтингін анықтау кезінде мердігерлік шарттары бойынша ақпараттық жүйеде бар кредиттік тарих есепке алынады. Тапсырыс берушінің төлем тәртібінің рейтингін бағалау келесі санаттардың бірі бойынша жүзеге асырылады:

- 1- санатты (жақсы) – жақсы төлем тәртібі;
- 2-санатты (орташа) – қанағаттанарлық төлем тәртібі;
- 3-санатты (нашар) – қанағаттанарлықсыз төлем тәртібі.

Мердігерлік шарттар бойынша төлем тәртібін анықтаған кезде бастапқыда 1-3 бағалау соңғы 6 ай ішінде тапсырыс берушіге көрсетілген қызметтер үшін әрбір шот бойынша қалыптастырылады [4,5].

Тапсырыс берушілердің әртүрлі топтары бойынша кредиттік рейтинг санаты қаржылық жағдай рейтингісінің алынған мәндерінің және контрагенттің төлем тәртібі рейтингісінің негізінде төмендегі 1-кесте деректеріне сәйкес айқындалады.

1-кесте – Тапсырыс берушінің кредиттік рейтингінің санатын анықтау

Кредиттік рейтинг		Төлеу қабілеттілігінің рейтингі		
		1 (жақсы)	2 (ораташа)	3 (нашар)
Контрагенттің қаржылық жағдайының рейтингі	A (жақсы)	A1	A2	A3
	B (орташа)	B1	B2	B3
	C (нашар)	C1	C2	C3

Қаржылық жағдай рейтингі тапсырыс берушімен шарт жасасу кезінде белгіленеді және ұзақ мерзімді әрекет ету шарттарын ұзарту кезінде жыл сайын және жұмыс істеп тұрған тапсырыс берушімен жаңа шарт жасасу кезінде әр кезде, яғни әр жыл сайын қайта қаралады. Төлем тәртібінің рейтингі тапсырыс берушімен шарт жасасқан кезде белгіленеді және тапсырыс берушінің кредиттік тарихы туралы жаңа ақпаратты ескере отырып, тоқсан сайын қайта қаралады.

Ұсынылатын әдістеме төлем қабілеті жоқ немесе тәртіпсіз тапсырыс берушілерді бөлу есебінен дебиторлық берешекті басқарудың тиімділігін айтарлықтай арттыруға мүмкіндік береді.

Контрагентке берілген кредиттік рейтингке байланысты шарттың мәтініне жұмыстардың орындалуы кешіктірілген жағдайда айыппұл санкцияларын қолдану туралы тармақ енгізіледі.

Контрагенттермен ағымдағы жұмыс барысында міндеттемелерді орындау мерзімдерін бұзу мәніне қолданыстағы дебиторлық берешекке үнемі мониторинг жүргізіледі.

Төлемді кідірту, мерзімі өткен сомаға жұмыстарды орындау жағдайлары анықталған жағдайда айыппұлдық банктік шоттарды есептеу жүргізіледі.

Контрагентке айыппұл санкцияларын есептеу туралы хабарлама жасалады. Шарттың талаптары одан әрі бұзылған жағдайда 60 күн өткеннен кейін айыппұл салу шкаласына сәйкес айыппұлдарды қайта есептеу жүргізіледі.

Контрагентті айыппұл санкцияларын есептеу туралы қайта хабардар ету жүргізіледі. Шарт талаптары одан әрі бұзылған жағдайда 90 күн өткеннен кейін айыппұл санкциялары шкаласына сәйкес айыппұлдарды қайта есептеу жүргізіледі.

Контрагентке талап-арыз жіберіледі, жағдайды мерзіміне дейін реттеуге бағытталған іс-шаралар кешені жүргізіледі. Дебитор пайда болған берешекті өтеуден бас тартқан жағдайда негізгі борыш сомасын және есептелген айыппұл санкцияларын өндіріп алу туралы төрелік сотқа талап-арыз жіберіледі.

Бұл іс-шара ұйымдастыру болып табылады және жүйелі сипатқа ие, алайда ол дебиторлық берешекті басқару ретінде қолданылмайды.

Сондықтан қолда бар дебиторлық және кредиторлық берешектің мөлшерін оңтайландыру мақсатында іске асыру үшін қарастырылып отырған кәсіпорынға ұсынылатын бірінші іс – шара – кенеттен қаржыландыру.

Көрсетілген қызметтер үшін қаражат алуды тиімді бақылауды жүзеге асыру үшін персоналдың дебиторлық берешекті басқару жөніндегі функцияларының нақты шектеуін енгізу қажет екенін көруге болады (2-кесте).

2-кесте – Кәсіпорындарда ұсынылған дебиторлық берешекті басқару регламенті

Дебиторлық берешекті басқару кезеңі	Рәсімі	Жауапты тұлға/бөлімше
1	2	3
Төлем мерзімі келмеген жағдайда	Шарт жасасу	Маркетинг бөлімі
	Кедендік рәсімдеу, экспедиторлау, агенттіктеу бойынша қызметтер көрсету; алдын ала шотты ұсыну; алдын ала шоттың төленуін бақылау	Маркетинг бөлімінің менеджері
	Төлемнің соңғы мерзімі басталғанға дейін 2-3 күн бұрын – өтелу кезеңінің аяқталғаны туралы ескертумен қоңырау шалу, ал қажет болған жағдайда-сомаларды салыстыру	Бухгалтерия
	Контрагенттерден шот-фактураларды уақытылы келуін қадағалау және төлем жасалынғанын немесе жасалынбағанын хабардар ету.	
45 күнге дейін кешіктірілген жағдайда	Мерзімінде төлемеген жағдайда себептерін анықтау арқылы қоңырау шалу, төлем кестесін қалыптастыру;	Маркетинг бөлімінің менеджері
	Контрагентке қызмет көрсету тоқтатылатыны туралы хабарлама жіберу	
	Шоттарды төлегенге дейін қызмет көрсетуді тоқтату	Бас бухгалтер
45 күн мен 90 күн аралығында кешіктірілу болған жағдайда	Алдын ала ескерту жасау	Заңгер
90 күн мен 180 күн аралығында кешіктірілу болған жағдайда	Жауапты тұлғалармен күнделікті сөйлесу	Маркетинг бөлімінің басшысы
180 күннен аса кешіктірулер болған жағдайда	Ресми наразылық жіберу, төрелік сотқа талап арыз беру	Заңгер

Осылайша, дебиторлық берешекті басқару жауапкершілігі жедел, коммерциялық, қаржы және заң қызметтері арасында қатаң ажыратылуы керек. Жауапкершілікті бөлу схемасы бойынша коммерциялық қызмет (маркетинг бөлімі) екі тараптың мүдделерін қанағаттандыратын келісім-шарт әзірлеп, жасасып, тапсырыс берушілермен тікелей келіссөздер жүргізеді; одан соң бухгалтерия бөлімі төлемнің алдын ала жасалатыны мен кейін жасалатыны туралы ақпаратпен хабардар етіп, тексеріп отыру қажет, олардан келіп түсетін

шот – фактураларға уақытылы көңіл бөліну керек, бұл әрекеттер төлем уақыты болмаған жағдайда Бас бухгалтер, маркетинг бөлімінің Басшысы араласып, контрагенттермен сөйлеседі. Ал бұдан ешқандай нәтиже шықпаса, жедел түрде заңгермен сөйлесу керек [5,6,8] .

Кенеттен қаржыландыру-есеп айырысу мерзімін қысқарту үшін сатып алушыларға жеңілдіктер тағайындау (тауарды белгілі бір мерзім өткенге дейін төлеген кезде сатып алушы бағадан жеңілдік алады, осы мерзімнен кейін – төлемнің шарттық мерзіміне сәйкес – ол толық соманы төлейді). Спонтанды қаржыландыру өнім беруші үшін де, тапсырыс беруші үшін де тиімді болып табылады. Сонымен қатар, ол кейбір жанама пайда табуға мүмкіндік береді:

- теңгерімнің өтімділігі және кәсіпорын жұмысы тиімділігінің барлық қаржы-экономикалық көрсеткіштері жақсарады;

- өз клиенттері туралы ойлайтын кәсіпорынның оң бейнесі қалыптасады;

- қаржы менеджменті әдісі ретінде кенеттен қаржыландыру дебиторлық берешектің төмендеуіне ықпал етеді.

Кенеттен қаржыландыру дебиторлардың қарыздарды мерзімінен бұрын өтеуге ғана емес, сондай-ақ есеп айырысу мерзімдерін қысқартуға да мүдделілігіне ықпал етеді, бұл кәсіпорын активтерінің іскерлік белсенділігі мен қайтарымын қосымша арттырады, пайда мөлшерін арттырады.

Кенеттен қаржыландыру әдісі салыстырмалы аз дебиторлық берешегі бар клиенттерге қолдану ұсынылады. Бұл клиенттерге қызмет көрсету мерзімдік, тұрақты емес сипатқа ие, демек, олар үшін есеп айырысуды жеделдету үшін ең жақсы ынталандырушы фактор сыни мерзім басталғанға дейін шоттарды төлеу үшін жеңілдіктер ұсыну болады.

Дебиторлық берешекті барынша тиімді басқаруға және қосымша айналым қаражатын алуға мүмкіндік беретін елеулі ішкі резервтер мен тетіктер болады.

Дебиторлық берешектерді тиімді басқару үшін, мына ұсынымдар жасақталған болатын:

- Клиенттермен есеп айырысу жағдайын бақылау және талап арыздарды уақытында ұсыну;

- Бір немесе бірнеше ірі тұтынушылардың төлемеу тәуекелін азайту мақсатында тапсырыс берушілердің мүмкіндігінше көп санына бағытталу немесе үйрену;

- Кредиторлық және дебиторлық берешектің сәйкестігін бақылау.

Дебиторлық берешекті төмендету міндетін шешу оны өндіріп алу жөніндегі қатаң шаралардың да, тұрақты клиенттерді ынталандыру әдістерінің де икемді үйлесуін талап етеді. Практикада мұндай үйлесім үшін кенеттен қаржыландыру әдісі қолданылады. Бұл сатып алушыларға есеп айырысу мерзімін қысқарту үшін жеңілдіктер беру дегенді білдіреді.

Дебиторлық берешекті талдау үшін бастапқы ақпарат контрагенттердің борыш сомасы және оның туындау мерзімдері туралы мәліметтері бар берешегі бойынша есепке алу деректері болып табылады.

Берешекті өтеу мерзімдері туралы ақпарат алу үшін контрагенттермен жасалған шарттарға талдау жүргізіледі; алынған ақпарат негізінде мерзімі өткен, күмәнді және үмітсіз берешекті анықтай отырып, дебиторлар шоттарының "қартаю" тізілімі жасалады.

Аса маңызды контрагенттер үшін бас директордың шешімі бойынша ең ұзақ мерзім – 60 күнтізбелік күнге дейін қолданылады.

Сатып алушыға төлемді кейінге қалдыруды ұсына отырып, сатушы шын мәнінде, өз әріптесіне негізінде кредит береді, ол кредит тегін болып табылмайды. Өйткені сатушы жоғалған пайдаға (шығынға) банк қарызын желе жапқандағы түсетін пайыз мөлшеріндей, пайда алғандай болады.

Кенеттен қаржыландыру өнім беруші үшін де, тапсырыс беруші үшін де тиімді болып табылады. Сонымен қатар, ол кейбір жанама пайда табуға мүмкіндік береді: теңгерімнің өтімділігі және кәсіпорын жұмысы тиімділігінің барлық қаржылық-экономикалық көрсеткіштері жақсарады; өз клиенттерін ойлайтын кәсіпорынның оң бейнесі қалыптасады; қаржылық менеджмент әдісі ретінде кенеттен қаржыландыру дебиторлық берешектің төмендеуіне ықпал етеді.

Кенеттен қаржыландыру дебиторлардың қарыздарды мерзімінен бұрын өтеуге ғана емес, сондай-ақ есеп айырысу мерзімдерін қысқартуға да ықпал етеді, бұл кәсіпорын активтерінің іскерлік белсенділігі мен қайтарымын қосымша арттырып қана қоймай, сонымен қатар пайда мөлшерін арттырады.

Шартта белгіленген мерзімде өтелмеген және тиісті кепілдіктермен қамтамасыз етілмеген ұйымның дебиторлық берешегі күмәнді борыш ретінде танылады. Күмәнді борыштар жүргізілген дебиторлық берешекке түгендеу нәтижесінде анықталады. Резервтің шамасы әрбір күмәнді борыш бойынша жеке айқындалады. Егер күмәнді борыштар бойынша резерв құрылған жылдан кейінгі есепті жылдың соңына дейін бұл резерв пайдаланылмаса, онда есепті жылдың соңына бухгалтерлік балансты жасау кезінде жұмсалмаған сомалар қаржылық нәтижелерге қосылады.

Компанияның саясатына сәйкес дебиторлық берешекті басқару бөлігі бойынша барлық шоттар былайша топтастырылады:

- төлем мерзімі кешіктірілді;
- 1-ден 45 күнге дейін кешіктіру;
- 45-тен 90 күнге дейін кешіктіру;
- 90-нан 180 күнге дейін кешіктіру [3,7].

Сонымен кәсіпорынның қаржылық жағдайын жақсартудың бірнеше жолдарын атап көрсетуге болады: өзіндік құнды азайту қажет. Ол үшін өзіндік құнға факторлық талдау жасау, оның өсу себептерін анықтау және азайту жөнінде шаралар қолдану қажет. Материалдық, еңбек және қаржылық ресурстарының тиімді пайдалануына көп көңіл бөлу қажет. Негізгі көзі меншікті капитал болып табылатын капитал салымдарын азайту не боламса ұзақ мерзімді қарыз қаражаттарын немесе лизингті пайдалану. Капитал салымдарын белгілі бір уақытқа дейін қысқарту пайда алуға мүмкіндік береді, алайда бұл капитал салымынан бас тарту қажет екендігін білдірмейді. Сондықтан ол үшін кәсіпорын ұзақ мерзімді несиелер алуы немесе лизингті пайдалануы қажет. Сонымен қатар жаңа техникалар енгізу, ғылыми-зерттеу, тәжірибелі-конструкторлық және технологиялық жұмыс-тар жүргізуді ұмытпаған жөн. Бұл өндірістік шығындардың азаюына септігін тигізіп, кәсіпорын табыстылығын арттырады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Финансовый учет (продвинутый): Учебное пособие. / Ж.Е. Абилгазиева, М.Р. Сергазиева, А.Б. Оразбаева; МОН РК, Университет "Мирас". - Шымкент: Әлем, 2019.
2. Методы анализа финансовой устойчивости предприятия. // I-START. "Инновационное предпринимательство: перезагрузка 3.0": Сборник материалов ежегодной научно-практической конференции студентов и магистрантов- Есалиева, Н.Д. -14 апреля 2017 г.
3. Артеменко, В.Г. Анализ финансовой отчетности: учебное пособие для студентов / В.Г. Артеменко. - М.: Омега-Л; Издание 2-е, 2016.
4. Формирование внутренней управленческой отчетности для целей экономического анализа. - Текучев В. В., Черкашина Л. В. -Пермь, 2017.
5. Направления внутреннего контроля дебиторской и кредиторской задолженности / О. В. Макарова // Финансы и кредит. – 2017.
6. Халықаралық қаржылық есептілігінің стандарттарына сәйкес қаржылық есеп: Оқу құралы. / ҚР Білім және ғылым министрлігі, "Мирас" университеті. -Кейкова, Ж.К. - Шымкент: Мирас Университеті, 2019.
7. Пути повышения финансовой устойчивости предприятия в современных экономических условиях. // Наука. Современные студенческие исследования: поиски, свершения, перспективы: Материалы студенческой Международной научно-практической конференции, посвященной 20-летию Ассамблеи народа Казахстана. : КИНЭУ им. М. Дулатова Спецвыпуск "Экономические науки". -Довгань, О.В., Журавлева, В.Ф.- 2015.

РОЛЬ СТРАТЕГИЧЕСКОГО ПЛАНИРОВАНИЯ В АНТИКРИЗИСНОМ УПРАВЛЕНИИ

Г.Б. Кенжегалиева магистр экономических наук, старший преподаватель
Д.К. Мамантаева студентка 3 курса по специальности Менеджмент
НАО Атырауский университет им Х.Досмухамедова, г.Атырау

Түйіндеме:

Оның басты назары дағдарыстан шығу проблемаларына, оның пайда болуына ықпал ететін себептерді жоюға тікелей байланысты. Бизнесің сыртқы және ішкі ортасы талданады, ұйым үшін маңызды компоненттер бөлінеді, әр компонент бойынша ақпарат жиналады және қадағаланады және кәсіпорынның нақты жағдайын бағалау негізінде дағдарыс жағдайының себептері анықталады. Кәсіпорын жағдайын дәл, жан - жақты, уақтылы диагностикалау-бұл кәсіпорын қызметін дағдарысқа қарсы басқару стратегиясын әзірлеудің бірінші кезеңі.

Түйінді сөздер: стратегиялық жоспарлау, дағдарыс, қоршаған орта, стратегия, дағдарысты басқару

Resume: In crisis management, management strategy is critical. The main attention is paid to the problems of overcoming the crisis, directly related to the elimination of the causes contributing to its occurrence. The external and internal environment of the business is analyzed, those components that are important for the organization are identified, information on each component is collected and tracked, and based on an assessment of the real situation of the enterprise, the causes of the crisis are determined. Accurate, comprehensive, timely diagnosis of the state of the enterprise is the first stage in developing a strategy for anti-crisis management of the enterprise.

Key words: strategic planning, crisis, environment, strategy, crisis management

Стратегическое планирование, как мы знаем это процесс создания и поддержания стратегического соответствия между целями компании, ее потенциальными возможностями и шансами на успех в условиях рынка.

Цель стратегического планирования - выявить наиболее перспективные направления деятельности компании, которые обеспечат ее рост и процветание. Стратегическое планирование направлено на адаптацию компании к изменяющимся условиям внешней среды и на извлечение выгод из новых возможностей, которые предоставляет эта среда.

В основу разработки стратегических планов кладется анализ перспектив развития компании при определенных предположениях о тенденциях изменений внешней среды. Важнейшим элементом этого анализа является определение позиций компании в конкурентной борьбе за рынки сбыта своей продукции.

Большая роль в стратегическом планировании отводится изучению факторов неопределенности и учету различных рисков, порождаемых неопределенностью.

Кризис экономики предприятие сопровождается достижением критических значений жизненно важных для предприятия характеристик. Под критическими значениями экономических параметров понимаются такие, превышение которых, в конечном счете, может привести к банкротству предприятия. Чтобы избежать в будущем возникновения новых кризисов, предприятию необходимо разработать и внедрить так называемую "систему заблаговременного предупреждения". Решения, принимаемые на ранних стадиях, базируются, как правило, на весьма слабых и потому не всегда достоверных сигналах о возникновении неблагоприятных тенденций. Правление может рассматриваться как процесс, комплекс мероприятий, предпринимаемых для избегания кризисных явлений. Соответственно, в этих случаях комплекс предпринимаемых антикризисных мероприятий будет носить разный характер, определяемый соотношением стратегических и тактических решений. Стратегия

антикризисного управления дает ответ на вопрос, каким способом, с помощью каких действий компания сумеет достичь стабильного функционирования, сохранив или упрочив свое финансовое положение в условиях изменяющегося и конкурентного окружения. Такое понимание стратегии исключает детерминизм в поведении организации, так как стратегия, определяя направление в сторону конечного состояния, оставляет свободу выбора тактики с учетом изменяющейся ситуации. Тактические решения, в отличие от стратегических, принимаются на основе более полной и точной информации. Эффективность антикризисного управления прямо зависит от "правильности" выбора соответствующей стратегии и тактики. Современное антикризисное управление включает в себя не только процедуру банкротства, меры по выведению компании из кризиса, но и профилактику банкротства.

В развитии любой организации существует вероятность наступления кризиса. Характерной особенностью рыночной экономики является то, что кризисные ситуации могут возникать на всех стадиях жизненного цикла организации (становление, рост, зрелость, спад). Краткосрочные кризисные ситуации не меняют сущности организации как производителя прибыли, они могут быть устранены с помощью оперативных мероприятий. Если предприятие в целом неэффективно, экономический кризис приобретает затяжной характер, вплоть до банкротства. Остроту кризиса можно снизить, если учесть его особенности, вовремя распознать и увидеть его наступление.

Поиск путей выхода из экономического кризиса непосредственно связан с устранением причин, способствующих его возникновению. Проводится тщательный анализ внешней и внутренней среды бизнеса, выделяются те компоненты, которые действительно имеют значение для организации.

Анализ внешних факторов с целью выявления причин кризиса. При проведении анализа внешней среды большой объем полученной информации может привести лишь к путанице. Однако неполный анализ способен исказить истинное положение. Чтобы сформировать четкую и понятную картину развития ситуации, полученные результаты необходимо правильно сопоставить, свести в единое целое несколько этапов анализа.

Наряду с анализом внешней среды организации важно провести углубленное исследование его реального состояния. Вооруженный этим знанием и видением того, каким предприятие должно стать в будущем, менеджер может разработать достижимую антикризисную стратегию для проведения необходимых изменений.

Чем слабее настоящее положение организации, тем более тщательному критическому анализу должна подвергнуться его стратегия. Кризисная ситуация на предприятии - признак или слабой стратегии, или ее плохой реализации, или того и другого вместе.

Анализируя стратегию предприятия, менеджеры должны сконцентрировать свое внимание на следующих пяти моментах.

1. Эффективность текущей стратегии.
2. Сила и слабость, возможности и угрозы для организации.
3. Конкурентоспособность цен и издержек организации.
4. Оценка прочности конкурентной позиции организации.
5. Выявление проблем, вызвавших кризис на предприятии.

Процесс стратегического планирования заканчивается формулированием методами стратегического анализа и планирования стратегических альтернатив выхода организации из экономического кризиса и осуществлением выбора стратегии. Начинается процесс определения тактики реализации выбранной стратегии (оперативное планирование). Следующие этапы связаны с реализацией антикризисной стратегии, оценкой и контролем результатов.

Любую ситуацию, в которой предприятие не успевает подготовиться к изменениям, можно считать кризисной. Чтобы этого не произошло, необходимо вовремя понять причины, по которым экономика предприятия оказалась в кризисе, и принять меры еще до внешнего проявления трудностей.

Комплекс причин, из-за которых предприятие попадает в кризис можно разделить на две группы:

- внешние причины, которые не зависят от предприятия или на которые предприятие может повлиять в незначительной степени;

- внутренние причины кризиса, которые возникли в результате деятельности самого предприятия. Выход из кризиса связан с устранением причин, вызвавших его, а сам процесс планирования этого выхода можно назвать стратегией и тактикой в антикризисном управлении.

В антикризисном управлении решающее значение имеет стратегия управления. В стратегии антикризисного управления главное внимание уделяется проблемам выхода из кризиса. Поиск путей выхода из экономического кризиса непосредственно связан с устранением причин, способствующих его возникновению. Для этого проводится тщательный анализ внешней и внутренней среды бизнеса. Точная, комплексная, своевременная диагностика состояния предприятия – первый этап в разработке стратегии антикризисного управления деятельностью предприятия.

Существуют разные стратегии антикризисного управления. Наиболее важными являются следующие: предупреждения кризиса, подготовки к его появлению; выжидания зрелости кризиса для успешного решения проблем его преодоления; противодействия кризисным явлениям, замедления его процессов; стабилизации ситуаций посредством использования резервов, дополнительных ресурсов; расчет степени риска; последовательный выход из кризиса; предвидение и создание условий устранения последствий кризиса. Выбор той или иной стратегии определяется характером и глубиной кризиса. Чем слабее настоящее положение предприятия, тем более тщательному критическому анализу должна подвергнуться его стратегия.

Анализируя стратегию предприятия, менеджеры должны сконцентрировать свое внимание на следующих пяти моментах: эффективность текущей стратегии; сила и слабость, возможности и угрозы для предприятия; конкурентоспособность цен и издержек предприятия; оценка прочности конкурентной позиции предприятия.

Следующим этапом стратегического антикризисного планирования является корректировка миссии предприятия и системы целей. Она может включать следующее: провозглашение убеждений и ценностей; виды продукции или услуги, которые предприятие будет продавать; рынки, на которых будет работать предприятие.

Тактические мероприятия по выходу из экономического кризиса могут быть следующими: снижение расходов, закрытие подразделений, сокращение персонала, уменьшение объемов производства, и сбыта продукции, активные маркетинговые исследования, повышение цен на продукцию, выявление и использование внутренних резервов, модернизация, привлечение специалистов, получение кредитов, укрепление дисциплины и т.д.

Тактическое планирование должно осуществляться в рамках выбранной стратегии. Если оперативные мероприятия по выходу из экономического кризиса осуществляются в отрыве от стратегических целей, это может привести к кратковременному улучшению финансового положения, но не позволит устранить глубинные причины кризисных явлений.

Деятельность менеджеров при реализации выбранной стратегии включает в себя выполнение следующих задач: окончательное формулирование выработанной антикризисной стратегии и целей; доведение идей новой стратегии и целей до сотрудников; приведение ресурсов в соответствие с реализуемой стратегией; принятие решения по поводу организационной структуры. Последним этапом антикризисного стратегического управления являются оценка и контроль выполнения стратегии.

Анализ внешних факторов с целью выявления причин кризиса. При проведении анализа внешней среды слишком большой или слишком малый объем полученной информации может исказить истинное положение. Поэтому, чтобы сформировать четкую и

понятную картину развития ситуации, необходимо правильно сопоставить полученные результаты и свести в единое целое несколько этапов анализа:

-анализ макросреды, который условно можно разделить на четыре сектора:

политическое окружение, экономическое окружение, социальное окружение, технологическое окружение;

-анализ конкурентной среды по ее пяти основным составляющим: покупатели,

поставщики, конкуренты внутри отрасли, потенциальные новые конкуренты, товары-заменители.

Антикризисное управление так же, как и любое другое, может быть малоэффективным или более эффективным. Эффективность антикризисного управления характеризуется степенью достижения целей смягчения, локализации или позитивного использования кризиса в сопоставлении с затраченными на это ресурсами. Трудно оценить такую эффективность в точных расчетных показателях, но увидеть ее можно при анализе и общей оценке управления, его успешности или просчетов.

Можно выделить основные факторы, которые определяют эффективность антикризисного управления. Их понимание и дифференциация помогают его анализировать и успешно осуществлять.

Профессионализм антикризисного управления и специальная подготовка. Такой профессионализм рождается в процессах специального обучения, целенаправленного аккумулирования опыта и развития искусства управления в критических ситуациях.

В целом можно ожидать, что управленческий контроль позволит достичь положительных результатов деятельности компании. По различным причинам, в том числе, неожиданным, может случиться так, что результаты не будут достигнуты, и фирма понесет убытки. Кризисная ситуация на предприятии может также произойти в результате спекулятивных атак различных заинтересованных групп или неспособности руководителей эффективно работать в стрессовых ситуациях. В большинство, однако, такие ситуации возникают в результате экономической нестабильности.

В современной турбулентной рыночной среде кризис – вполне нормальная часть бизнеса. Предприятия сталкиваются с кризисными явлениями в течение всей своей жизни, с той разницей, что некоторые фирмы могут реагировать до наступления кризиса, другие – намного позже. Одни предприятия страдают от кризиса в большей степени, другие – меньше, некоторые кризисные компании ликвидируются, в то время как другие могут преодолевать кризисы и даже усиливать свои позиции. Такие компании активны к появлению потенциальных кризисов и пытаются их предвидеть.

Угроза банкротства зачастую является мнимым выражением предпринимательского риска. Даже когда речь идет о кризисах, компании не бессильны. Необходимо принимать своевременные решения для предотвращения кризисов.

Список использованной литературы:

1. Бродский Б.Е, Жарковская Е.П 2-ое издание, испр.и доп., Антикризисное управление: учебник М:Омега-Л, 2005-357с.

2. Дорофеев В.Д, Левин Д.Н, Сенаторов Д.В, Чернецов А.В, Антикризисное управление: учеб. пособие - Пенза: изд-во Пензенского института экономического развития Антикризисное управления 2006-208с.

3. Ковалев В.В Финансовый анализ: методы и процедуры – М: Финансы и статистика, 2003-554с.

4. Деникаева Р.Н Механизм антикризисного управления в Российской экономики и зарубежных странах// экономический анализ; теория и практика -2008, №4-6с.

5. Ларионов И.К, Брагин Н.И, Амеев А.Т, Антик. Управление. Общие основы и особенности России учебное пособия - М: Дашков, 2001-248с.

6. Антикризисное управление учебник под/ред. Э.М Короткова-м "Высшая школа", 2003

ҚАРЖЫЛЫҚ ҚАУЫПСІЗДІК- ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҚАУЫПСІЗДІКТІҢ НЕГІЗІ РЕТІНДЕ

З.Ж. Кенжеғалиева PhD докторы, қауымдастырылған профессор м.а,
Н.Х. Кемалов 7M04105 «Қаржылық экономика» ББ 2 курс магистранты
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті КеАҚ, Атырау қ.

Резюме: Данная статья посвящена обзору терминологии финансового обеспечения с точки зрения основ экономической безопасности. Авторы классифицировали уровни финансового обеспечения, кроме того, была определена роль государственного финансового обеспечения. В статье описаны основные виды угроз финансовой безопасности.

Ключевые слова: экономическая безопасность, финансовая безопасность, уровни финансовой безопасности, угрозы финансовой безопасности.

Resume. This article is intended to provide an overview of financial security terminology from the perspective of economic security fundamentals. The authors classified the levels of financial provision, and also identified the role of public financial provision. The article describes the main types of threats to financial security.

Key words: economic security, financial security, levels of financial security, threats to financial security.

«Экономикалық қауіпсіздік» ұғымы алғаш рет XX ғасырдың 30-жылдарында Ұлы Депрессия кезеңінде АҚШ-та пайда болды. Бұл терминнің пайда болуы 1934 жылы экономикалық қауіпсіздік жөніндегі Федералды комитетті құрған АҚШ президенті Ф. Рузвельттың есімімен де тығыз байланысты. Рузвельттің «жаңа бағыт» экономикалық саясатының ядросы «жеке тұлғаның экономикалық қауіпсіздігі мемлекеттің және жалпы қоғамның экономикалық қауіпсіздігін қамтамасыз етудің негізі ретінде» болды [1].

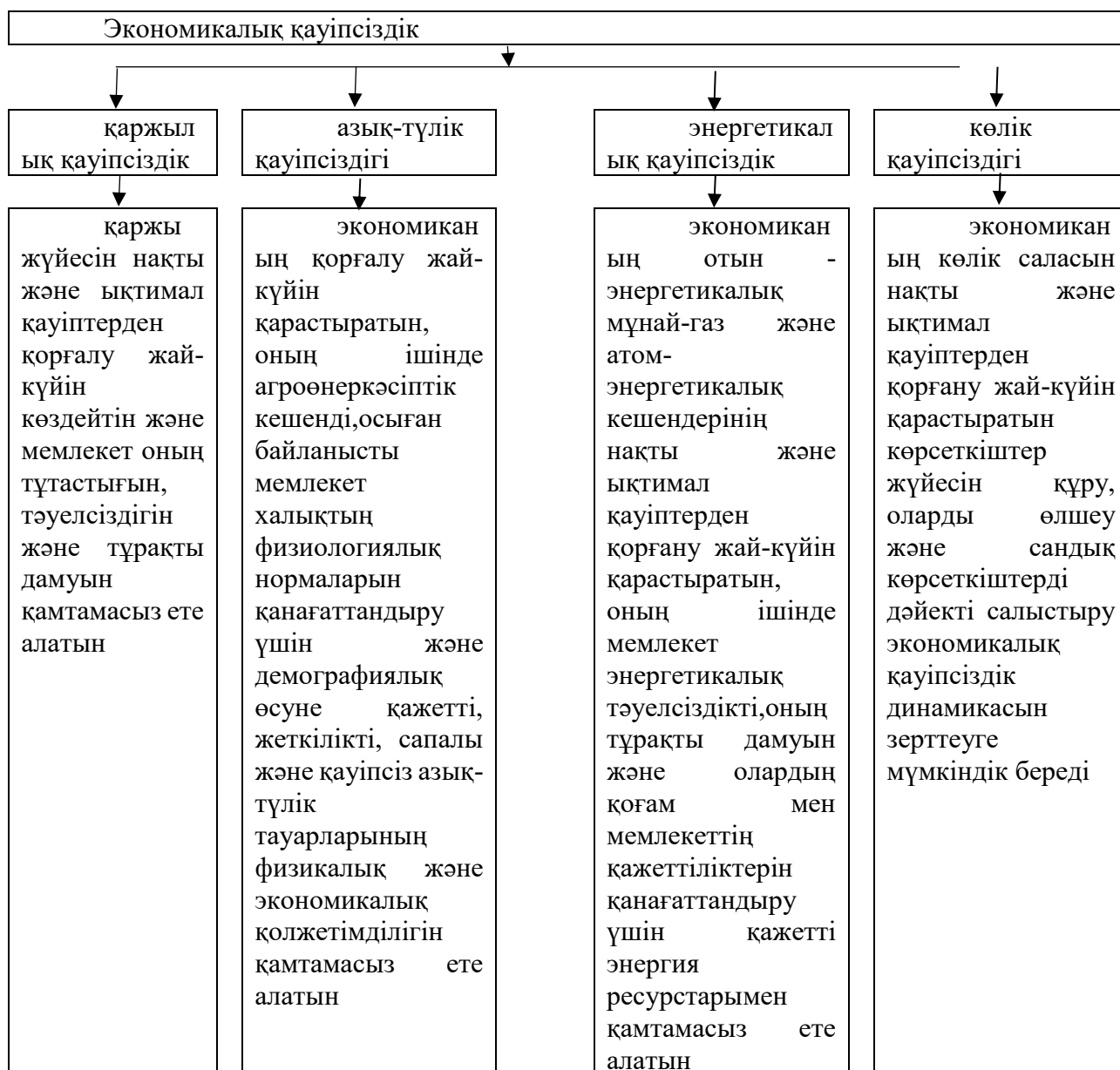
Экономикалық қауіпсіздік мәселесі үш аспектіні қамтиды:

- мүдделер (ұлттық, мемлекеттік, қоғамдық және т.б.);
- тұрақтылық (ұлттық экономикадағы, экономикалық дамудағы, әлеуметтік экономикалық жүйедегі және т. б.);
- тәуелсіздік (сыртқы нарықтық экономикадан, экономикалық саясатқа сыртқы ықпалдан) [2].

Егер елдің экономикалық қауіпсіздігін анықтау мүдделерге негізделген болса, онда ұлттық мүдделерді кепілдендірілген қорғау, саясаттың әлеуметтік бағыты және ішкі және сыртқы дамудың қолайсыз жағдайларында да жеткілікті қорғаныс әлеуеті қамтамасыз етілген экономика мен билік институттарының жағдайын түсіну керек.

Қазақстан Республикасының заңнамаларына сүйенсек «Экономикалық қауіпсіздік - Қазақстан Республикасының тұрақты дамуы және экономикалық тәуелсіздігін қамтамасыз ете отырып, нақты және әлеуетті қатерлерден ұлттық экономиканың қорғалу жағдайы» деген [3].

Елдің экономикалық қауіпсіздігі келесі қауіпсіздік түрлерінің жай-күйі арқылы ашылады:

1 сурет - Елдің экономикалық қауіпсіздігінің түрлері [4].

Экономикалық қауіпсіздіктің негізгісі қаржылық қауіпсіздік болып табылады. Бұл келесі жағдайлармен түсіндіріледі:

– қаржылық ресурстардың жетіспеушілігі экономиканың барлық салаларын жеткіліксіз қаржыландыруға алып келеді, бұл нәтижесінде ұлттық қауіпсіздікке қауіп төндіреді;

– экономикадағы материалдық объектілерге қарағанда ішкі және сыртқы қауіптерге әлдеқайда сезімтал болатын қаржы жүйесі. Қаржылық дағдарыстар қысқа мерзімді перспективада жергілікті деңгейден жаһандық деңгейге дейін өсуі мүмкін, бұл мемлекеттің қаржы жүйесінің толық құлдырауына, инфляциямен, қолма-қол төлемдердің тоқтатылуына, қарыз міндеттемелерінің орындалмауына және ұлттық валютаның деноминациясына әкелуі мүмкін;

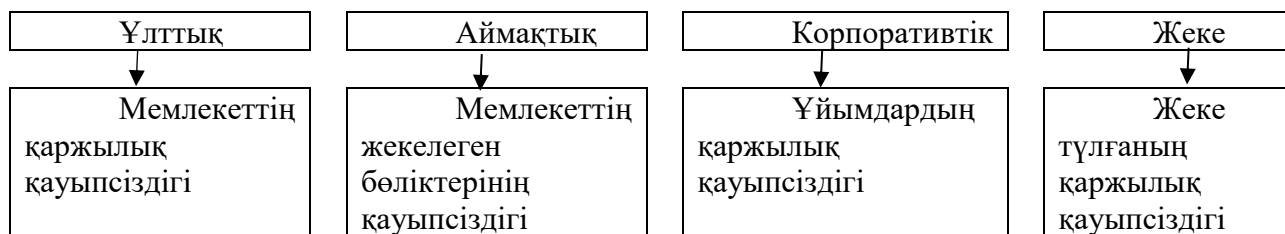
– қазіргі заманғы жағдайларда жаһандық қаржы жүйелерінің жекелеген мемлекетке әсері қаржы құраушысының үстем жағдайымен байланысты сапалық жағынан өзге деңгейге

ауысады, өйткені қазіргі заманғы экономика қаржы тетіктерінің негізінде, қаржы тетіктерінің көмегімен және қаржы мақсаттарында реттеледі;

– дәстүрлі түрде қаржылық қауіпсіздік экономикалық саланың сандық және сапалық көрсеткіштерінің маңыздылығын сипаттайды, бұл оның тұрғындардың тұрақты өмір сүру жағдайларын сақтау қабілетін, ұлттық экономиканы дамыту үшін тұрақты қаржылық ресурстармен қамтамасыз етілуін анықтайды. Мемлекеттің қаржылық тәуелділігі экономикалық қауіпсіздік жүйесін бұзады, бұл өз кезегінде ұлттық қауіпсіздіктің бұзылуына әкеледі;

– әлемдік тәжірибе көрсетіп отырғандай, қаржылық және экономикалық қауіпсіздікті қамтамасыз ету ел тәуелсіздігінің кепілі, қоғамның тұрақтылығы мен тиімді жұмыс істеуінің, табысқа жетудің шарты болып табылады. Бұл қаржы жүйесі мемлекет экономикасының өмірлік маңызды құрамдас бөліктерінің бірі болып табылатындығымен түсіндіріледі, сондықтан ұлттық қауіпсіздік тұжырымдамасы қаржылық тұрақтылықты, оның сыртқы және ішкі қауіп - қатерлерге төзімділігін бағалаусыз бос дыбыс болады.

Қаржылық қауіпсіздік – макродеңгейде мемлекеттің экономикалық мүдделерін, корпоративтік құрылымдарды, микродеңгейде шаруашылық жүргізуші субъектілердің қаржылық қызметін қорғау шараларының, әдістері мен құралдарының жиынтығын қамтитын ұғым. Сондай-ақ, қаржылық қауіпсіздік деңгейлері 2 суретте көрсетілген:

2 сурет- Қаржылық қауіпсіздік деңгейлері [авторлары құрастырған]

Мемлекеттің қаржылық қауіпсіздігі – мемлекеттің өзінің ұлттық мүдделеріне сәйкес дербес қаржылық-экономикалық саясатты жүзеге асыру мүмкіндігі. Мемлекеттің қаржылық қауіпсіздігі:

- мемлекеттің экономикалық дамуының, төлем-есеп айырысу жүйесінің және негізгі қаржылық-экономикалық параметрлердің тұрақтылығын қамтамасыз ету;

- жаһандық қаржылық дағдарыстардың және әлемдік субъектілердің (мемлекеттер, трансұлттық корпорациялар және т.б.), көлеңкелі (кландық-корпоративтік, мафия және т.б.) құрылымдардың саналы әрекеттерінің ұлттық экономикалық және әлеуметтік-саяси жүйеге әсерін бейтараптандыру;

- шетелге ірі көлемдегі капиталдың кетуіне, экономиканың нақты секторынан «капиталдың кетуіне» жол бермеу;

- республикалық бюджет жүйесінің ресурстарын бөлу және пайдалану мәселелері бойынша әртүрлі деңгейдегі органдар арасындағы қайшылықтарды болдырмау;

- ел экономикасы үшін шетелдік қарыз қаражаттарын тарту және пайдалану ең оңтайлы болып табылады;

- қаржылық құқықтық қатынастардағы қылмыстар мен әкімшілік құқық бұзушылықтардың алдын алу (соның ішінде заңдастыру – заңдастыру – қылмыстық жолмен алынған кірістерді жылыстату).

Мемлекеттің қаржылық қауіпсіздігі күрделі көп деңгейлі жүйе болып табылады, оның ішіне бюджеттік қауыпсіздік, салықтық қауыпсіздік, несие-банк жүйесінің қауыпсіздігі, қаржы-ақша айналымының қауыпсіздігі, инвестициялық қауыпсіздік, қор биржасының қауыпсіздігі, сақтандыру нарығының қауыпсіздігі, мемлекеттің ұлттық валютасының қауыпсіздігі жатады.

Мемлекеттің қаржылық қауіпсіздігіне қауіп-қатер - ел дамуындағы дағдарыстық және деструктивті сценарийлерін жүзеге асыруға, сондай-ақ, мемлекет пен қоғам дамуының тұрақсыздығына алып келетін, даму үдерісінің қалыпты жүзеге асыруына кедергі келтіретін қаржы саласындағы құбылыстардың пайда болу мүмкіндігі.

Негізгі қауіптерге мыналар жатады:

– сыртқы борыш, қаржы дағдарысының шиеленісуі тәуекелі, инвестициялық белсенділіктің теңгерімсіздігі мен тұрақсыздығы, өнімнің бәсекеге қабілеттілігінің төмендігі, халықтың кедейлігінің жоғары деңгейі және адамдардың көпшілігінің тұрмыс сапасының төмендігі, капиталдың жылыстауы;

– банк қызметі саласындағы түрлі мәселелер, мемлекеттің негізгі макрокөрсеткіштерінің динамикасындағы келіспеушілік пен теңгерімсіздік, криминализация мен көлеңкелі экономиканың дамуы, қор нарығы инфрақұрылымының әлсіз дамуы және т.б.

Мемлекеттің қаржылық қауіпсіздігі аймақтардың қаржылық қауіпсіздігімен, олардың өзара тығыз байланысымен және тұрақты дамуын қамтамасыз етумен анықталады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Economic security: studies. the allowance / under the editorship of V. A. Bogomolov. – М.: YUNITI-DANA, 2009. – 295 p.

2. Yusupov K. N. National economy: studies. the allowance / under the editorship of K. N. Yusupov. - 3rd ed., pererab. I DOP. - М.: KNORUS, 2017. - 279 p.

3. 2012 жылғы 6 қаңтардағы Қазақстан Республикасының Ұлттық қауіпсіздігі туралы №527-IV Заңы // [www. Zakon.kz](http://www.Zakon.kz)

4. Goncharenko L. P. Akulinin, V. F.. Economic security : textbook for universities / under the General editorship— М. : urait, 2014. — 478 p.

УДК 621

ЭЛЕКТРОЭНЕРГЕТИКА – ВАЖНЫЙ СЕКТОР ЭКОНОМИКИ КАЗАХСТАНА

К.А. Кирдасинова к.э.н., профессор,

Евразийский национальный университет им.Л.Н.Гумилева, г.Астана

Р.К., Сабирова к.э.н., профессор, **А.Ондасынов**, магистрант

Атырауский университет им.Х.Досмухамедова, г.Атырау

Түйіндеме

Бұл мақалада Қазақстанның маңызды секторларының бірі ретіндегі электроэнергетиканың даму жағдайы, оны басқару жүйесі қарастырылған. Электроэнергияның өндірісі, оны беру және тұтыну бойынша қазақстандық тәжірибе мен ресейлік тәжірибе айтылған.

Кілттік сөздер: электроэнергетика, экономика, сала, Қазақстан, басқару

Resume

This article examines the state of development of the electric power industry as one of the most important sectors of Kazakhstan, its management system. Kazakhstan's experience and Russian experience in the production, transmission and consumption of electricity were announced.

Keywords: electric power industry, economy, industry, Kazakhstan, management

После обретения независимости Казахстан с каждым годом развивает международное сотрудничество с зарубежными странами. В области электроэнергетики можно отметить углубление интеграции стран СНГ. В рамках этого сотрудничества планируется разработать совместную стратегию по созданию общего рынка электроэнергии на евразийском

пространстве. Можно отметить работу международных институтов, таких как Евразийское экономическое сообщество (ЕврАзЭС), Шанхайская организация сотрудничества (ШОС), деятельность по созданию Единого экономического пространства (ЕЭП) и других сообществ и ассоциаций.

Функционирование международных институтов направлено на экономическое развитие стран-участниц во многих областях, в том числе в области электроэнергетики.

Для создания консолидированного рынка электроэнергии послужил тот факт, что энергосистемы государств – участников работают параллельно, обеспечивая взаимодействие системных операторов энергосистем. На данный момент в СНГ параллельно работают 11 энергосистем и, соответственно, они взаимосвязаны.

Единая энергетическая система Республики Казахстан (ЕЭС РК) – термин, объединяющий совокупность электростанций, линий электропередачи и подстанций, обеспечивающих надежное и качественное электроснабжение потребителей Казахстана. В соответствии с законами Республики Казахстан энергетическая система регулируется правительством, цели которого определяются следующими аспектами [1, 2]:

- для удовлетворения спроса потребителей, защиты прав участников рынка электроэнергии, создания конкурентных условий на рынке, гарантирования потребителям права выбора поставщика электроэнергии;

- гарантия надежной и стабильной работы энергетического сектора Республики Казахстан;

- управление энергетическим комплексом Республики Казахстан в связи с чем является очень важной системой экономического развития.

- контроль и регулирование в сфере электроэнергетики осуществляется уполномоченным государственным органом, которым является Министерство энергетики Республики Казахстан.

В полномочия Министерства входят следующие задачи:

- Реализация государственной политики в электроэнергетике;

- разработка программы развития электроэнергетики страны и осуществление контроля; развитие международного сотрудничества в области электроэнергетики; разработка и принятие нормативных правовых актов Республики Казахстан в области электроэнергетики;

- производство, передача и потребление электроэнергии; создание централизованной торговли электрической энергией, тем самым определяя системного оператора и оператора рынка;

- определение направлений деятельности и координация действий оптового рынка электроэнергии для регионов, неэлектрических сетей Единой энергетической системы Республики Казахстан;

- расследование крупных технологических нарушений в производственной деятельности электростанций, тепловых и электрических сетей, которые привели к разделению Единой энергетической системы Республики Казахстан;

- создание программ, нормативных и процедурных актов, которые обеспечат экономию затрат и энергосбережение.

Регулирующими органами в порядке, установленном законодательством Республики Казахстан, осуществляющими государственное регулирование тарифов (цен, ставок сборов) на продукцию и услуги естественных монополий в сфере электроэнергетики, является Агентство Республики Казахстан по регулированию естественные монополии. Функции мониторинга и регулирования деятельности рынка, защиты и координации развития конкуренции и защиты прав потребителей в сфере деятельности, участников рынка, занимающих доминирующее положение на определенном товарном рынке (в том числе на рынке электроэнергии), возложены на Агентство Республики Казахстан по защите конкуренции.

В соответствии с Законом Республики Казахстан “Об электроэнергетике”, Постановлением Правительства Республики Казахстан от 18.02.2004 № 190 “О мерах для

дальнейшего развития рыночных отношений в электроэнергетике Республики Казахстан”, приказ Министра энергетики Республики Казахстан от 27.08.2004 № 198 АО «KEGOC» присвоен Системным оператором Единой энергетической системы Республики Казахстан.

Основной задачей АО является обеспечение стабильной работы ЕЭС Казахстана и надежного управления Национальной энергосистемой, отвечающей высокотехнологичным, экономическим и экологическим требованиям государственной политики [3].

Система управления состоит из следующих секторов:

1. Сектор производства электроэнергии. Производство электроэнергии в стране осуществляется на 60 электростанциях. Общая удельная мощность страны составляет 18982,3 МВт, доступная для энергоснабжения – 14 797,0 МВт.

Электростанции можно разделить на три типа: общегосударственного значения, промышленного и регионального значения.

2. Секторная передача. Электрическая сеть объединяет в себе совокупность подстанций, распределительных устройств и соединительных линий электропередачи 0,4–1150 кВ. Комплекс предназначен для передачи и распределения электричество. Роль магистральной сети в Казахстане выполняет Национальная энергосистема (NPG).

Выдача электроэнергии электростанциями напряжением 110 кВ и выше осуществляется подстанциями, коммутационными, межрегиональными и межгосударственными линиями электропередачи и ЛЭП, которые действуют в структуре RV, которая в свою очередь находится на балансе компании Kazakhstan Electricity Grid Operating АО “KEGOC”. Электрические сети на региональном уровне находятся на балансе и в эксплуатации региональных электросетевых компаний (РЭК). Их основной задачей является обеспечение электрических соединений внутри регионов, а также передача электроэнергии розничным потребителям.

3. Сектор электросетей. Сектор электроснабжения электросетевого рынка Республики Казахстан состоит из энергоснабжающих компаний (EDF) и трейдеров. Трейдеры осуществляют закупку электроэнергии у компании, производящей электроэнергию, или централизованные торги и перепродают их конечным потребителям. Научно-исследовательские институты, занимающиеся решением проблем энергосбережения и внедрением экологически чистых технологий, обеспечивающих эффективное производство и поставку электроэнергии конечным потребителям. На данный момент это ведущие институты “Энергетика”, КазНИПИЭнергопром, КазНИИЭнергетики, Казсельэнергопроект, Алматыгидропроект.

Участниками Казахстанской электроэнергетической ассоциации являются энергопроизводящие организации и потребители, участвующие в оптовом рынке электроэнергии в Казахстане. К бесперебойному электроснабжению, созданному путем создания “Пула резервов электроэнергии в Казахстане (PULREM)”. Он объединяет генераторы, РЭЦ, АО «KEGOC» и оптовых потребителей электроэнергии в Казахстане. Казахстанский рынок электроэнергии можно разделить на два уровня: оптовый и розничный рынок электроэнергии. Уполномоченные органы созданы для обеспечения свободного доступа к электроэнергетическому рынку всех участников, который осуществляется системными операторами, региональными сетевыми компаниями и другими компаниями, владеющими электрическими сетями.

Производство, передача и потребление электроэнергии регулируется соответствующими соглашениями, установленными в соответствии с Законом Республики Казахстан “Об электроэнергетике”. Функциональная структура оптового рынка электроэнергии в Казахстане состоит из следующих элементов: децентрализованный рынок купли-продажи электрической энергии; централизованный рынок торговли электрической энергией. На централизованном рынке реализуется договор купли-продажи электрической энергии, который основан на краткосрочных, средне- и долгосрочных условиях. Централизованный рынок координирует доступ всех участников рынка электроэнергии и справедливое определение текущей рыночной цены на электроэнергию;

Балансирующий рынок в режиме реального времени действует для регулирования определенных дисбалансов, возникающих в производстве и потреблении. Энергосистема Республики Казахстан определила контрактную стоимость балансирующего рынка производства-потребления электроэнергии и следит за выполнением этого соглашения; Система рынка и рынок вспомогательных услуг обеспечивают предоставление вспомогательных услуг и покупку вспомогательных услуг.

Системным оператором является казахстанская компания по электросетям АО «KEGOC». АО «KEGOC» обеспечивает качественную работу ЕЭС Казахстана, поддерживает баланс между вырабатываемой и потребляемой энергией и несет ответственность за качество электрической энергии. АО «KEGOC» активно участвует в реализации программы REMAP (программа содействия региональному энергетическому рынку), которую проводит Агентство США по международному развитию (USAID).

Основной целью этой программы является создание и развитие эффективных энергетических рынков в Центральной Азии. АО «KEGOC» также участвует в проекте планирования передачи электроэнергии в Центральной Азии (CARTRANS), который был организован в рамках программы REMAP. В рамках проекта CARTRANS представители АО «KEGOC» прошли обучение использованию программного обеспечения “Модель энергосистемы инженеры PPS/E».

Целью проекта является разработка анализа центральноазиатской модели электроэнергетики. В рамках проекта рассматривались такие вопросы, как повышение надежности, безопасности и эффективности параллельного функционирования центральноазиатской энергетической системы. UPS Kazakhstan перешла от базового централизованного управления к новым методам работы, основанным на рыночных механизмах. Это был большой успех в формировании рынка. С 1994-2000 годов компания снизила цену на электроэнергию с 4 до 0,75–0,85 цента за кВт/ч. Это доказывает ежегодный рост электроэнергетической отрасли. В связи с этим на 22-м заседании Электроэнергетического совета СНГ, которое состоялось в Алматы, особо отмечалось, что оптовый рынок электроэнергетики Казахстана занял лидирующее место среди стран СНГ.

Если сравнивать с другими странами, то в Республике Казахстан и Российской Федерации производится большой объем электроэнергии и, следовательно, ее высокое потребление. Исследуя отраслевые тенденции, можно отметить, что историческое развитие

российской электроэнергетики базировалось на поэтапной региональной организации параллельной работы энергосистем с формированием межрегиональных интегрированных энергосистем и формированием на их основе Единой энергетической системы (ЕЭС) [4]. Создание интегрированной системы, несмотря на сохраняющаяся проблема слабости сетевого взаимодействия между европейской частью России и Сибирью, между Сибирью и Дальним Востоком является наиболее важным достижением национальной энергетической отрасли.

Это также большой потенциал для экономии средств за счет эффективного управления энергопотоками (мощностью) и служит важным инструментом повышения надежности энергосистемы страны.

Целостность сетевых объектов РАО “ЕЭС России”, возможность управления системой из центрального расположения являются важнейшими факторами интеграции экономического комплекса страны.

Если сравнивать с другими странами, то в Республике Казахстан и Российской Федерации производится большой объем электроэнергии и, следовательно, ее высокое потребление. Исследуя отраслевые тенденции, можно отметить, что историческое развитие российской электроэнергетики базировалось на поэтапной региональной организации параллельной работы энергосистем с формированием межрегиональных интегрированных энергосистем и формированием на их основе Единой энергетической системы (ЕЭС) [4]. Создание интегрированной системы, несмотря на сохраняющаяся проблема слабости сетевого взаимодействия между европейской частью России и Сибирью, между Сибирью и Дальним Востоком является наиболее важным достижением национальной энергетической отрасли.

Это также большой потенциал для экономии средств за счет эффективного управления энергопотоками (мощностью) и служит важным инструментом повышения надежности энергосистемы страны. Целостность сетевых объектов РАО “ЕЭС России”, возможность управлять системой из центрального расположения являются важнейшими факторами интеграции экономического комплекса страны.

В настоящее время ЕЭС России является крупнейшим в мире высокоавтоматизированным комплексом, обеспечивающим выработку, передачу и распределение электроэнергии и централизованное оперативно-технологическое управление этими процессами. Всего в 1999 году в стране насчитывалось 7 взаимосвязанных систем и 75 энергосистем (АО-энерго), диспетчерские пункты которых расположены в административных центрах Российской Федерации. Созданы телекоммуникационные сети для автоматизированной системы диспетчерского управления (АСДУ), противоаварийного контроля, автоматического регулирования частоты и расхода электроэнергии (АРУ), релейной защиты. На более высоких уровнях государственного управления используется телекоммуникационная сеть ЕЭС России “Электра”. В дальнейшем планировалось создать единую сеть телекоммуникаций и дистанционного управления на основе широкого внедрения узлов коммутации на базе волоконно-оптических линий связи, использования оборудования синхронной цифровой иерархии и систем спутниковой связи.

Параллельно работают 6 Объединенных энергетических систем (ЕЭС) России: Центр, Средняя Волга, Урал, Северо-Запад, Северный Кавказ, Сибирь. IPS East работает изолированно. ЭКО Россия сформировалась с существенно иной структурой генерирующих мощностей, большинство энергосистем не сбалансировано по мощности и электро-энергии. Основную часть генерирующих мощностей (2/3) формируют тепловые электростанции (ТЭС), мощность гидроэлектростанций (ГЭС) примерно в 3 раза меньше, а на долю атомных электростанций (АЭС) приходится чуть более 11% генерирующих мощностей, или половина гидроэлектроэнергии и 1/6 сила ТЭС. Распределение видов растений значительно варьируется в зависимости от региона. Для ОЭС Центра характерна большая, чем в России, доля тепловых электростанций и атомных электростанций, для Средней Волги – большая доля гидроэлектростанций и атомных электростанций, для ОЭС Урала, Северо-Запада и Северного Кавказа – большая доля тепловых электростанций, для ОЭС Сибири – большая доля гидроэлектростанций. Существующая структура генерирующих мощностей требует перераспределения избыточных мощностей в некоторых регионах с энергодефицитом. Через соответствующие потоки в виде оптовой продажи электроэнергии реализуется преимущество параллельной работы взаимосвязанных систем. Основные принципы функционирования и развития ФОРЕМ – федерального (общероссийского) оптового рынка электрической энергии (мощности) – определены постановлением Правительства Российской Федерации “О федеральном общероссийском оптовом рынке электрической энергии (мощности)” от 12 июля 1996 г. № 793 [4].

Объединение ЕЭС России позволяет: повысить надежность электроснабжения; Обеспечить необходимое снижение общей установленной мощности электростанций за счет сочетания пиковой нагрузки энергосистем с разницей во времени прохождения цикла и разницей в кривой нагрузки; уменьшить требуемую резервную мощность электростанций; оптимальное использование доступной первичной энергии с учетом изменяющихся условий использования топлива; снижение затрат на энергетическое строительство; улучшение экологической ситуации.

Выигрыш в снижении общей установленной мощности электростанций в составе единой энергетической системы по сравнению с изолированной работой энергосистем за счет объединения пиковых нагрузок в последние годы составляет от 7 до 10 млн кВт. Потенциал российской электроэнергетики полностью удовлетворяет потребности российских производителей и населения в электроэнергии и выполнение контрактных обязательств по экспортным поставкам электроэнергии. Техническую базу российской электроэнергетики составляют 440 тепловых и гидравлических электростанций мощностью соответственно 132,1

и 43,8 млн кВт. Общая установленная мощность атомной электростанции составляет 21,2 млн кВт. Протяженность линий электропередачи всех классов напряжения составляет 2 670 000. Км, в том числе более 150,69 тыс. Км основных магистральных линий электропередачи напряжением свыше 220 кВ. Единая система диспетчерского управления объединяет энергообъекты для работы на текущей частоте 50 Гц.

Отрасль энергетического комплекса включает в себя более 300 строительных организаций, около 100 заводов по производству строительных материалов и конструкций, предприятия машиностроительной отрасли. Они производят свою собственную гидравлику. В настоящее время в комплексе работают более 300 тысяч энергостроителей и высококвалифицированных монтажников, имеющих опыт строительства тепловых, гидравлических и атомных электростанций, линий электропередачи и других промышленных объектов.

В настоящее время в составе научно-технического комплекса отрасли функционируют 100 научно-исследовательских, проектно-изыскательских, проектно-наладочных организаций, оказывающих услуги в области электроэнергетики и энергетического строительства.

Лидирующее положение энергосистемы является объективным, историческим законом развития как российской, так и мировой энергетики в целом. Энергетическая структура России сформирована следующими типами тепловых электростанций (ТЭС):

Для преобразования энергии в тепловые электростанции – тепловые электростанции, работающие на ископаемом топливе, геотермальные тепловые электростанции (GPP), солнечные электростанции (SES); Какой тип энергии выдается электростанцией – конденсация, теплоснабжение;

При использовании установленной мощности и участии ТЭС в графике покрытия электрической нагрузки – базовой (не менее 5000 часов использования установленной мощности в год) или маневренной полупиковой (соответственно, 3000-4000 часов в год), пиковой (менее 1500-2000 часов в год)..

Назначение и форма использования – общественное, промышленное, коммунальное, транспортное, мобильное, сельское, плавучее.

Существуют и другие типы тепловых электростанций узкоспециализированного назначения, не имеющие большого распространения (подземные, экспериментальные и т. д.). Тепловые электростанции, работающие на ископаемом топливе, отличаются технологическими особенностями:

Паровая турбина (с паросиловыми установками для всех видов ископаемого топлива: угля, нефти, газа, торфа, сланца, древесины и древесных отходов, переработки энергетического топлива и т.д.);

дизельное топливо;

Газовая турбина;

Комбинированный цикл.

На основе Соглашения “О создании Единого экономического пространства” ведется работа по согласованию проекта “Отраслевые соглашения в электроэнергетике”. В 2005 году по предложению АО «KEGOC» был создан “Координационный электроэнергетический совет Центральной Азии”. В состав Совета входят национальные энергетические компании Казахстана (АО «KEGOC»), Кыргызстана (АО “Национальная электрическая сеть Кыргызстана”), Таджикистана (“Барки Точик”) и Узбекистана (“Узбекэнерго”).

Перед ИЕС стоят следующие задачи:

-Разработка стратегии по разработке рекомендаций по электроэнергетике в Центральной Азии;

-Разработка согласованных рекомендаций по эффективному использованию водных и энергетических ресурсов в Центральной Азии;

-Определение согласованных режимов работы электроэнергетических систем Центральной Азии и утверждение согласованных решений и регламентов для развития

экономически эффективного, взаимовыгодного, высококачественного совместного предприятия. Она также продолжает тесно сотрудничать с международными организациями, предприятиями электроэнергетики [5].

Компания поддерживает деловые отношения с «Cambridge Energy Research Associates (CERA)». По вопросам электроэнергетики и энергоэффективности сотрудничает с Секретариатом Энергетической хартии, EURELECTRIC и Международным энергетическим агентством.

Таким образом, можно отметить, что электроэнергетика является одним из важнейших секторов экономики Казахстана, а электроэнергетика является одним из наиболее передовых видов энергии, который занимает особое место в экономической, политической и социальной сферах каждой страны.

Список использованной литературы

1 Закон Республики Казахстан «Об электроэнергетике»: принят 18 февраля 2004 г. (с изменениями и дополнениями по состоянию на 17 июля 2009 г.).

2 Закон Республики Казахстан: принят 18 февраля 2004 г. № 190 «Об электроэнергетике» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 27 июня 2007 г.).

3 <http://www.kegoc.kz>.

4 Постановление Правительства Российской Федерации от 7 сентября 2000 г. № 47/2.

5 <http://www.kazenergy.com>.

6 Kirdasinova K.A., Sabirova R.K. Modern trends of electric power system in Kazakhstan//Вестник Университета «Туран». -2016-№2(70).С.67-72.

ӘӨЖ 331.5

ЕҢБЕК РЕСУРСТАРЫН БӨЛУДЕГІ ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ӨЗГЕРІСТЕР

А.Б. Майдырова э.ғ.д., профессор

Ж.К. Бисембиева докторант

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қаласы

Резюме: В новой системе экономических отношений, сложившихся на рынке труда, важную роль стали играть стимулы и мотивы, определяющие трудовую деятельность, которая предполагает не только повышение производительности труда, но и повышение удовлетворенности выполняемой работой, что обусловлено убежденностью человека в том, что выбранная им работа соответствует, кроме дохода.

Ключевые слова: рынок труда, Человеческий капитал, демография, рабочая сила, население, рабочая сила, инвестиции

Resume: Investments (mln.in the new system of economic relations that has developed in the labor market, incentives and motives that determine labor activity have begun to play an important role, which involves increasing not only labor productivity, but also satisfaction with the work performed, which is based on a person's confidence that his chosen job is suitable in addition to income. GE

Key words: labor market, human capital, demographics, labor force, population, labor force, investment

Соңғы 2 онжылдықта бүкіл әлемде туу коэффициенті 25% - ға төмендеді, бұл ұлттың адами капиталының төмендеуіне әкелді. Қазақстанда әзірге еңбек нарығына қысым байқалмайды (алдағы 5 жылда пайда болады), бірақ NEET (not in Education, Employment or Training) жіктемесіне кіретін жастар бар. Бақытымызға орай, Қазақстанда NEET үлесі 2020 жылы 9,2% - дан 7.1% - ға дейін, ал 2021 жылы тағы 4,9% - ға төмендейді, бұл, менің ойымша,

елдегі жастар саясатын дұрыс іске асыру. Алайда, NEET - те қазақстандық жастардың болуының себебі ретінде отбасылық жеке жағдайлар мен денсаулық жағдайы бар.

Сонымен қатар, жастардың жұмыс күші ұрпақтың психикалық мінез-құлық ерекшеліктеріне байланысты. Мұның бәрі 2025 жылға қарай мыңжылдықтар мен Z буыны 61% болған кезде әсер етеді. Бұл ұрпақ цифрлық сауаттылық пен цифрлық ортаға қатысудың жоғары деңгейімен ерекшеленеді.

X және millennium буыны, 85% жұмыс күшінің негізгі бөлігі – бұл мансаптық прагматиктермен тығыз интеграция, олар үшін жұмыстағы тұрақтылық бәрінен бұрын және икемді жұмыс кестесі мен еркін атмосфера маңызды. Бірақ, 2050 жылға қарай Қазақстанда халықтың қартаюы "бэбибумерлер", x және мыңжылдықтар буынының 96% - дан 20% - ға дейін төмендеуіне әкеледі, бұл Z C буынының еңбек ресурстарының 4% - дан 37% - ға дейін өсуіне әкеледі. Бұл X буынының өкілдері болып табылатын жұмыс берушілер үшін еңбек нарығындағы жаңа сынақ болады, өйткені z буынының жұмысқа деген ерекше үміті бар. Олар жалақы деңгейін нарықтағы жалақымен салыстыруды қалайды және сонымен бірге жеке өмір мен жұмыс өмірі арасындағы тепе-теңдік болуы үшін жұмыс кестесінің икемділігі үшін оны өзгертуге дайын.

Демографиялық қиындықтардан басқа гендерлік теңсіздік бар. 2021 жылы гендерлік алшақтық бойынша әлемдік рейтингте Қазақстан 156 ел арасында 80-ші орында. Орташа алғанда, әйелдер бүкіл ел бойынша ерлерге қарағанда 25% - ға аз жалақы алады. Кейбір салаларда табыс айырмашылығы 37% - ға жетеді.

Сонымен қатар, Румыния мен Словения бұл алшақтық 2% және 6% құрайды, бұл мәселені елемеу елдің ЖІӨ-нің төмендеуіне әкеледі. Қазақстанда әйелдер аз басшылық позицияларға ие. Елдегі әйелдердің өкілдігінің жалпы үлесі 15% құрайды. Қазақстандық еңбек нарығының ерекшелігі-біліктілігі неғұрлым төмен болса, еңбекақы төлеудегі гендерлік алшақтық соғұрлым аз болады. Ең үлкен айырмашылық басшылар мен мемлекеттік қызметшілердің жалақысында байқалады – 30%. Орташа мәліметтер көрсеткендей, бұл топтағы ер адамдар 2020 жылы 449,6 мың теңге табыс тапқан, ал әйелдер – 312 мың теңгеден сәл артық. Өнеркәсіп, құрылыс, көлік (31%), кәсіби мамандар (27%) жұмысшыларының әр түрлі жыныстағы номиналды жалақысын салыстыру кезінде бірдей алшақтық алынады.

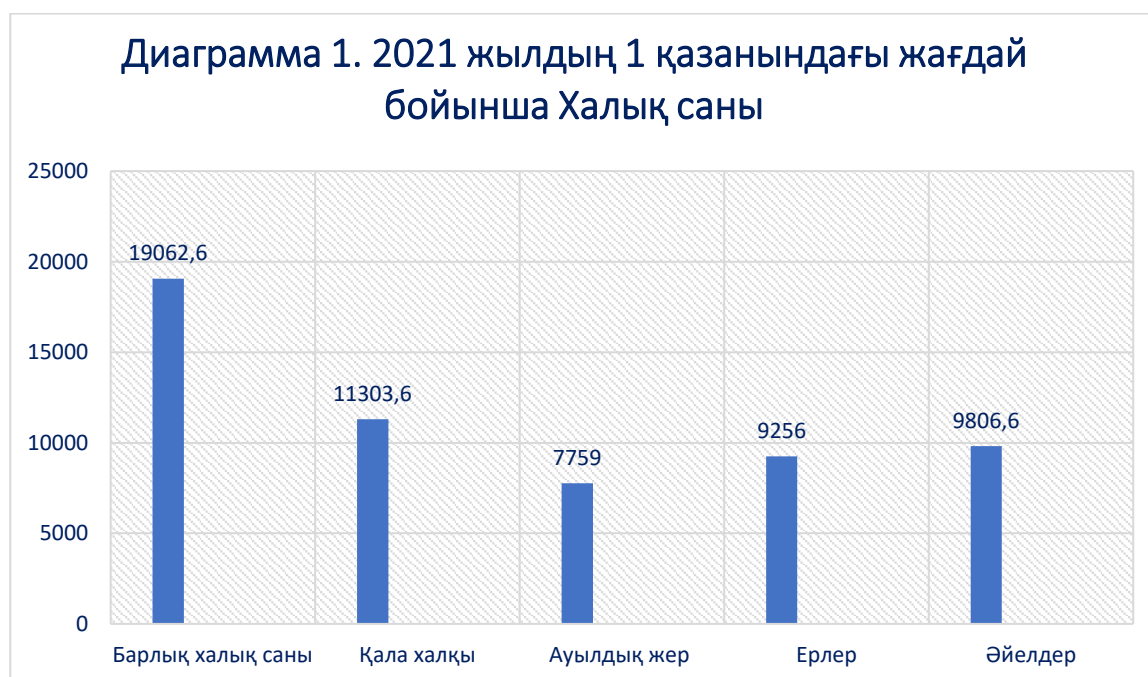
Кесте 1. -Қазақстан халқының жасына және жұмыс күшіне қатысуына байланысты ұрпақтарының сипаттамалары

			Бүгінгі жұмыс күшінің ұрпағы	Жұмыс күшінің болашақ ұрпағы.
ҮНСІЗ ҰРПАҚ 1928-1945 ж. т. Қазір 76-93 жас	Бала Бумерлер 1946-1964 жж Қазір 57-75 жас (11%)	X ҰРПАҚ 1965-1980 жж Қазір 41-56 жас (35%)	Мыңжылдықта р 1981-1997 жж Қазір 24-40 жас (50%)	Z БУЫНЫ 1998-2014 ж. т. Қазір 7-23 жас (4%)
Заңға бағынатын және өте консервативті Керемет өздерін біледі бақылау және үнсіз кез келген нәрсе туралы	Бағытталған тұрақты жұмыс Мүмкіндікті бағалаңыз командада жұмыс істеу Әр түрлі патриоттық және тұрақтылық	Бағытталған мансаптық өсу үшін Сапа әкеледі, қатаң еңбек этика және бейімделу компания мәдениетіне Өз уақытын бағалайды Әр түрлі	Жоғары деңгей сандық сауаттылық Үлкен қызығушылық жаһандық өзгерістер Икемді ауысу жұмыспен қамту нысандарына Қорғауды біледі	Көбірек уақыт білім алуға Маңыздылығы балансты сақтау арасында кәсіби және жеке өмірі Жоғары деңгей сандық сауаттылық Дайын

Сандық балалар дәуір		индивидуализм және өзін-өзі қамтамасыз ету	олардың құндылықтары және принциптері	қаржылық жеңілдіктер икемділік үшін еңбек кестесі Басымдық өсу мүмкіндіктері 11%

Өкінішке орай, әйелдер қоғамның осал мүшелері болып табылады, сондықтан олар жұмыссыздар санатына енуі ықтимал. Бұл әйелдердің шамамен 18% -. (19-55 жас аралығындағы еңбекке жарамды жас) жоғары білімі бар, ал осы жастағы ер адамдарда тек 12%.

Еңбек нарығында қалыптасқан экономикалық қатынастардың жаңа жүйесінде еңбек белсенділігін анықтайтын ынталандырулар мен мотивтер маңызды рөл атқара бастады, бұл тек еңбек өнімділігін ғана емес, сонымен бірге орындалатын жұмыстан қанағаттанушылықты арттыруды көздейді, бұл адамның таңдаған жұмысының табыстан басқа сәйкес келетініне сенімділігіне негізделген оның шақыруына.

2021 жылғы қаңтар-қыркүйекте республика халқының табиғи өсімі 2020 жылғы қаңтар-қыркүйекпен салыстырғанда (189,3 мың адам) 6,3% - ға ұлғайып, 201,2 мың адамды құрады. 1000 тұрғынға шаққандағы табиғи өсімнің жалпы коэффициенті 14,16 адамды және 1000 адамға шаққанда 9,68 адамды құрады.

Сәбилер өлімінің коэффициенті 1000 туылғанға шаққанда 7,92 жағдайды құрады. Көші-қон қызметінің мәліметтері бойынша, 2021 жылғы қаңтар-қыркүйекте елге келгендер саны 7246 адамды құрады, елден кеткендер саны-25322 адамды құрады, көші-қон с -18076 адамды құрады, негізінен адамдар ТМД елдеріне келеді, келгендерге қарағанда көбірек кетеді, сонымен қатар адами капиталы жоғары адамдар кетеді, олар тоқтайды.

Кесте 2. 2018-2021 ж.ж. еңбек нарығы

	2018	2019	2020	2021 (тамыз)

Халық саны (млн. сағ)	18 280,0	18611,1	18 852802	19062,7
Экономикалық белсенді халық саны (мың адам)	8963,6	6700,0	6652,8	6684,9
Жұмыспен қамтылған халық саны (мың сағат)	8522,3	8773,4	8744,5	8812,9
Жұмыссыздардың жалпы саны (мың)	441,3	441,4	453,0	450,7
Жалпы қосымша өнімге салым (млн. теңге)				
Білім беру	1 657 450,4	1 859 275,3	2 572 779,7	2 198 942,3
Денсаулық сақтау	1 172 754,3	1 326 324,9	1 804 796,2	1 315 377,8
Кәсіби, ғылыми қызмет	2 742 926,9	3 062 749,9	2 919 937,4	1776 350
Инвестициялар (млн.теңге)				
Білім беру	205 265	212 124	301 572	175 177
Денсаулық сақтау	113 230	137 659	305 115	143 028
Кәсіби, ғылыми қызмет	45698	71 380	105 507	104502
* https://stat.gov.kz/edition/publication/collection				

Кестеге сәйкес келесі тұжырымдар жасауға болады: халық саны 2018 жылдан бастап 782.0 мың адамға өзгерді.. "бебибумға" байланысты еңбекқор халықтың саны артты. Жұмыспен қамтылған халық саны 2018 жылмен салыстырғанда 290,6 мың адамға артты. 2019-2020 жылдары карантин жағдайында жұмыспен қамтылған халық саны 289 мыңға азайды. адам, пандемияға байланысты көптеген кәсіпорындар жабылғандықтан, бұл карантиндік кезеңде 11.6 адамға көп болған жұмыссыздар санына әсер етті, бірақ 2021 жылдың тамызына қарай жұмыссыздар саны 450,7 мың адамды құрады, бұл 2020 жылмен салыстырғанда біршама аз, өйткені карантиндік нұсқамалардың әлсіреуіне байланысты, шағын және орта кәсіпорындар жұмыс істеді. 2018 жылы білім беру және денсаулық сақтау салаларына инвестициялардың ұлғаюы байқалады – 205 265 млн. теңге, 2021 жылы – 301 572 млн. теңге. теңге, бұл білім беру саласын цифрландыруға байланысты.. 2018 жылы денсаулық сақтау саласына 113 230 млн. теңге, 2021 жылы – 305 115 млн. теңге инвестицияланды, бұл денсаулық сақтау саласының пандемияға дайын готовстігімен түсіндіріледі, бұл ковидті және басқа да ілеспелі ауруларды емдеу үшін саланы жылдам "қаруландыру" қажеттілігіне алып келді.

Білім беру және денсаулық сақтау салаларының дайындығы елдің адами капиталының дамуына айтарлықтай зиян келтірді. Өкінішке орай, 2019 жылы коронавирустық инфекциядан болатын өлім туралы ресми статистика жоқ, 2020 жылы қайтыс болғандардың 8,6% - ы ковидтен қайтыс болды.

Қолайсыз тіршілік ету ортасымен, ауыз судың сапасыздығымен және көрсетілетін медициналық қызметтермен байланысты халықтың денсаулығының нашарлауы өмір сүру ұзақтығының қысқаруының анықтаушы факторы болды, бұл іргелі бағалау және сонымен бірге адами капиталды қалыптастыруға жұмылдырушы фактор болып табылады.

Еңбек нарығында қалыптасқан экономикалық қатынастардың жаңа жүйесінде еңбек белсенділігін анықтайтын ынталандырулар мен мотивтер маңызды рөл атқара бастады, бұл тек еңбек өнімділігін ғана емес, сонымен бірге орындалатын жұмыстан қанағаттанушылықты арттыруды көздейді, бұл адамның таңдаған жұмысының табыстан басқа сәйкес келетініне сенімділігіне негізделген оның шақыруына.

Қазақстанның экономикалық жүйесіндегі үстем өзгерістер еңбек нарығында қоғамның ресми танылмаған еңбекті қажетсінетін өзін-өзі жұмыспен қамтыған мүшелерінің пайда болуына әкелді. 2018 жылы өзін-өзі жұмыспен қамтығандар саны 2082,5 млн адамды құрады,

1,7 млн адам ауылдық жерлерде жұмыспен қамтылды), 2020 жылы өзін-өзі жұмыспен қамтығандар саны 2045,4 млн адамға дейін қысқарды.

Өзін-өзі жұмыспен қамтығандар арасында жүргізілген селективті сауалнама әркімнің таңдалған қызмет түріне қанағаттанбайтындығын көрсетеді, өйткені ол әрдайым кәсіпке, біліктілікке сәйкес келе бермейді. Өзін-өзі жұмыспен қамтығандар құрылымында әйелдердің көп болуы тән. Өкінішке орай, әйелдер қоғамның осал мүшелері болып табылады, сондықтан олар жұмыссыздар санатына енуі ықтимал. Бұл әйелдердің шамамен 18% -. (19-55 жас аралығындағы еңбекке жарамды жас) колледж дәрежесі болса, осы жастағы 1 тек 12% - бұл қасиет бар. Жоғарыда келтірілген фактілерден мынадай қорытынды жасауға болады: бұрын талқыланған гендерлік асимметрияның болуы туралы гипотеза Қазақстанның еңбек нарығында расталады.

Еңбек нарығының асимметриясына қарамастан, әрбір еңбекке қабілетті адам, егер ол үнемді болып көрінсе, өзінің кәсіби деңгейін көтеру стратегиясын таратады. Жеке сипаттамаларға сүйене отырып, адамдар алдағы шығындарды болашақ кірістің дисконтталған сомасы бойынша өлшейді, яғни олар жалпы бизнеске инвестиция салғандай әрекет етеді. Жеке адамға салынған инвестициялар шығындардың ең тиімді түрлерінің бірі ретінде қарастырыла бастады, өйткені олар адамды өнімді етеді.

Ондаған жылдар бойы экономиканың жұмыс істеуінің қатаң механизмі көптеген адамдарға тірі бизнесте өздерін жүзеге асыруға мүмкіндік бермеді. Бұл олардың өздерін жүзеге асыруға деген ұмтылысына кедергі келтірді. Сонымен қатар, еңбек нарығында нарық қатысушыларына еңбек түрін таңдауға мүмкіндік беретін қатынастар бар. Кез - келген қызмет схема бойынша өрбуі керек: жоғары білікті қызметкерлер - жоғары берілгендік-жұмысты жоғары сыртқы және ішкі бағалау. Бұл адами капитал тұжырымдамасымен расталады, оның мәні білімнің маңыздылығын, біліктілігін және кешенді жұмыстың рөлін қайта қарастыру болып табылады. Адами капитал дағдылар, Дағдылар мен білім адамның жұмысын өнімді етеді деп болжайды. Адами капиталға инвестиция салу арқылы адам болашақта кірісті ұлғайту үмітімен ағымдағы кірісті кейінге қалдырады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Шаисламова, М. Р. Рынок труда и его основные понятия в условиях информационного общества / М.Р. Шаисламова // Молодой ученый. — 2017. — №7. — С. 305-307.
2. Шацкая, И.В. Развитие государственной системы управления трудовыми ресурсами на современном этапе / И.В. Шацкая // Экономика труда. 2019. Т. 4. № 3. С. 173-182.
3. Интернет ресурсы: <https://24.kz/ru/news/economy/item/394815-predlozheniya-na-rynke-truda-prevyshayut-spros>
4. Интернет ресурсы: <https://kursiv.kz/news/obschestvo/2021-09/zhenschiny-v-kazakhstane-zarabatyvayut-v-srednem-na-25-menshe-muzhchin>
5. Интернет ресурсы: <https://kursiv.kz/news/rynki/2020-04/v-kazakhstane-nablyudaetsya-disbalans-mezhdu-sprosom-i-predlozheniem-na-rynke>
6. Интернет ресурсы: <https://24.kz/ru/news/economy/item/394815-predlozheniya-na-rynke-truda-prevyshayut-spros>

ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙДАҒЫ КӘСІПкерлікті дамыту мәселелері Ұлттық экономиканың жаһандануы

А.К. Масалимова., магистр, аға оқытушы

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті КеАҚ, Атырау қаласы

Резюме

В Казахстане средства поддержки и развития инноваций активно работают во всех регионах страны. Инновационная активность населения и внутренняя конкурентоспособность предприятий. Переход нашей страны на путь инновационного развития является одним из основных направлений государственной политики. Направления развития науки и новых нанотехнологий. Малые предприятия играют важную роль в реализации инновационного процесса.

Ключевые слова: Глобализация, инновации, инвестиции, инфраструктура, институциональный, бизнес, конкуренция, промышленность, венчурный бизнес, промышленность, новые технологии

Resume

In Kazakhstan, means of innovation support and development are actively working in all regions of the country. Innovative activity of the population and domestic competitiveness of enterprises. The transition of our country to the path of innovative development is one of the main directions of the state policy. Development directions of science and new nanotechnologies. Small enterprises play an important role in the implementation of the innovation process.

Keywords: Globalization, innovation, investment, infrastructure, institutional, business, competition, industry, venture, industry, new technology

Ұлттық экономиканың қазіргі даму кезеңі жаңашылдықты талап етеді. Кәсіпкерлікті дамытудың геосаясаттағы орны мен рөлін жалпы қарастырамыз. Жаһандану үдерісіне жаңа сапа халықаралық қатынастар, жаңа әлемдік экономикалық құру ықпал етуде, Мәселелер мен проблемаларды шешуге ерекше көңіл бөлінеді: инновациялық бизнес және әлемдік жаһандану үдерісінің сын-қатерлеріне жауап беру дамуына кедергі жасайды. Әлемдік тәжірибе экономикалық дамыған елдерде инновацияның ғылыми-техникалық прогрестің қамтамасыз етілгенін саладағы шағын және орта бизнестің белсенді дамуының арқасында көрсетті. Жаһандану, алдымен «бірігу көп ұлтты компаниялар өндіретін жеке өнімдердің нарықтары орны» және соңғы жылдары инновация, сауда, қаржылық, өндірістік салаларға айналды, көпшіліктің пікірінше зерттеушілер жаңа сапаны тудыратын үрдіске айналдырады.

Дүниежүзілік экономикалық қатынастарды дамытады және экономикалық кеңістікте жаңа әлем құруға ықпал етеді. Тиімділіктің негізгі факторларының бірі қазіргі жағдайда экономиканың жұмыс істеуі болып табылады. Жеделдетілген жаңғырту және инновацияларды дамыту. Қазақстан үшін экономиканы әртараптандыру және бәсекеге қабілеттілігін арттыру міндеті тұр күрделі,» деп атап өтті жетекші отандық экономистер, «егер ескерсеңіз өңдеуші өнеркәсіп пен ауыл шаруашылығының нашарлауы экономика, ғылыми-техникалық әлеует, барлығының өте төмен деңгейі инфрақұрылым жүйесі және қызмет көрсету сапасы. Жай ғана өнімнің жаңа түрлерін өндіруді ұйымдастыру, міндеттеме алу олардың сапасын арттыру және бағаны төмендету шаралары және түбегейлі экономикасын жаңғырту. Даму сатысында оңтайландыру жағдайында мемлекеттік саясат айырмашылықтарды ескеруі керек шет мемлекеттер мен Қазақстанның инновациялық дамуы арасындағы тәжірибе. Қазіргі уақытта инновацияның дамуы объективті қажеттілік және бұл процесс іске қосылуы керек. Өз кезегінде белсенді инновациялық саясат, екеуі де бар мемлекет тарапынан және кәсіпкерлер тарапынан, негізгі болып табылады. Қалыптасуына әкелетін экономиканы

эртаптандырудың шарты инновациялық типтегі бәсекеге қабілетті экономика. Сонымен бірге белсендіру мемлекет тарапынан инновациялық белсенділікке әкеледі қосарлы әсер: бір жағынан мемлекеттің жағдайы объективті қажеттілік, керісінше, белсенді әрекеттер жеке секторға инновацияларды енгізу бойынша мемлекеттер шығындарға инновациялық іскерлік дағдылар ықпал етеді. Осылайша белсендірілген инновациялар жұмыс істейтін жүйедегі шетелдік элемент болады. Бірақ сонымен бірге инновация жоғарыдан ең жоғары ұлттық басымдықтарды анықтауды көздейді. Басымдықтағы мемлекеттік және ірі мемлекеттік инвестициялар деңгейлері пайдалы экономика салаларын, оларға гранттар, жеңілдіктер мен субсидиялар беру, қамтамасыз етуі олардың дамуын жеделдете түсті. Мемлекеттің бизнес пен нарықтық күштерге белгілі бір сенімсіздік болған жағдайда араласуы да қажет. Бірақ мұндай саясат қуып жеткен кезде индустрияландыру пайдасыз болып шығуы мүмкін. Табиғи өсу үрдісіне сәйкес бәсекеге қабілеттілік, инновация – табиғи нәтиже біріктірілген басқару жүйесін дамыту. Халық шаруашылығында болса бұл процестер байқалмайды, содан кейін прогрессивті оқшаулау орын алады, және бәсекеге қабілеттіліктің төмендеуін білдіреді. Бұл факт негіз мемлекеттік саясатты белсендіру және инновацияны ынталандыру болып табылады.

Мемлекеттің ықпалымен инновацияларды енгізудің оң нәтижелері, мемлекеттің араласуының жағымсыз салдарынан басым болуы мүмкін бұл процестер. Мемлекеттің рөлі дамуға ықпал етумен байланысты экономика. Бірақ бұл рөл әртүрлі мазмұнмен толтырылады тандалған модернизация үлгісі. Төменнен инновациялық модернизация үшін

бұл бағытта мемлекеттің рөлін арттыру да қажет, бірақ ол нарықты жақсартуға және дамытуға бағытталуы керек механизмдер. Бұл монополияға қарсы саясатты, лоббилікті реттеуді қамтиды қызметі, ақпараттық жүйені жүргізу, қызметтің ашықтығы кәсіпкерлік және басқа да ұйымдар қатысты ең маңызды бағыт.

Мемлекеттің экономикалық функциялары:

- инновациялық және венчурлық бизнесті қолдау;
- жаңа ауқымды нарықтарды құру;
- жаңа сапалы және экологиялық таза өнімдерді шығару;
- жаңа жоғары технологияларды әзірлеу және енгізу;
- ғылым мен білімге инвестициялар

Барлық негізгі аталған бағыттар дамуға бағытталған және жеке бастаманы ынталандыру. Инновациялық модельді енгізу қалыптасқан объективті алғышарттарға, қажеттіліктерге байланысты экономикалық даму. Қазақстаннан бастап мемлекеттік ықпалды арттыруда.

Шешілетін әлеуметтік-экономикалық мәселелердің тұтас кешені бар.

Дамудың бұл түрін жүзеге асырудың негізгі құралдары: құрылымдық өзгерістер, институционалдық құрылымды жетілдіру, адами капиталды қалыптастыру, әлеуметтік саланы одан әрі дамыту салалар мен мемлекеттік сектор. Шағын және орта бизнес арнайы мемлекеттік шараларды талап етеді. Жаһандану процестерінің әсерінен және жаңа технологияларды енгізу тауарларды, жұмыстарды өндіруде азырақ, қызметтер масштабы үнемдеуде үлкен рөл атқарады. Бұдан кейін құндылықтың өсуі байқалады шағын және орта бизнес және олардың макроэкономикалық дамуға қосқан үлесі ел экономикасы. Бұл ретте мыналарды ескеру қажет.

- шағын және орта бизнестің дәстүрлі мәселелері;
- нарықтардың монополиялануы аясында қаржыландырудың жоқтығы (қаржылық ресурстар) ірі монополиялық компаниялармен;
- әкімшілік және бюрократиялық кедергілер;
- жоғары технологиялық жабдықты пайдаланудағы қиындықтар (яғни басқа елдерден еңбек ресурстарын тарту);
- басқару дағдыларының болмауы;

Барлық осы дәстүрлі және басқа да мәселелер әлемдік экономиканың жаһандануы жағдайында шиеленісіп отыр. Бұл жағдайдағы шағын кәсіпкерлікті дамыту жалпы одан да өткір проблема жасайды. Қазақстан Республикасында экономикалық саясат инновациялық

ұлттық экономиканы арттыруға бағытталған және индустриялық-инновациялық даму стратегиясы арқылы жүзеге асырылады. Бүгінгі таңда инновациялық саясаттың сапасы ауқымды нормативтік-құқықтық базамен бекітілген: «Қазақстан Республикасының ғылым туралы заңы», «Патент заңы», «Қазақстан Республикасының инновациялық қызметінің жағдайы», «Бағдарлама Қазақстан Республикасының инновациялық дамуы», «Инновациялық туралы заң, Қазақстан Республикасындағы іс-шаралар» және т.б. Индустриялық-инновациялық дамудың негізгі бағыттары: агроөнеркәсіптік кешен және ауыл шаруашылығы өнімдерін өңдеу, құрылыс индустриясы, мұнай өңдеу, металлургия, химия өнеркәсібі мен фармацевтика, энергетика, көлік және телекоммуникациялық инфрақұрылым. Дегенмен, маңызды негіз инновациялық экономиканың бәсекеге қабілеттілігін қалыптастыру факторы түрі – адам әлеуетін белсендіру. Бұған саладағы оқиғалар ықпал ету керек білім және ғылым, іргелі және қолданбалы зерттеулер, олар инновациялық дамудың іргелі негізі болып табылады бизнес секторы. Келесі стратегия факторы инновациялық даму, ең алдымен, институционалдық болып табылады өзгерістер. Ең алдымен, бұл дағдыларды, мінез-құлық нормаларын бейімдеу, жаңа даму шарттарына сәйкес мекемелер мен ұйымдар технология, экономика, әлеуметтік өмір, олардың ілгерілету қабілеті немесе экономикадағы оң өзгерістерге кедергі жасайды. Айырмашылықтары елдердің әл-ауқаты мен олардың бәсекеге қабілеттілігі негізінен түсіндіріледі институттардың икемділігі мен өзгергіштігі мекемелердің ерекшелігі баяу өзгерісте. Дегенмен, олардың жасалу қарқынын тездетуге болады. Қазақстанда жүргізіліп жатқан реформалардың тиімсіздігінің негізгі себептерінің бірі Қазақстанда институционалдық база жетілмеген. Қазақстанда институттардың қалыптасуы мен өзгеруіне мемлекет тарапынан белсенді қолдау көрсетілуде, экономикалық ортаны зерттеуге негізделген. Құрылуы және дамуы қазіргі кезеңдегі экономикалық реформаның институционалдық негізі инновацияны арттыру мәселесінің өзекті шешімі болып табылады. Дамыған елдердегі мекемелердің көпшілігі мемлекет құрған инновациялық кәсіпкерлік субъектілерінің бәсекеге қабілеттілігін арттыруға бағытталған, олардың сыртқы факторларға бейімделуі. Қазақстан үшін объективті және субъективті қажеттілік болып табылады.

Қазақстан керісінше жағдайда: технологияның артта қалуы және ұлттық болуы ресурс түрінің артықшылықтары (аумақ және пайдалы қазбалар), отандық өнімнің бәсекеге қабілеттілігінің болмауы оны төмендетуі мүмкін экономикалық қауіпсіздік. Қазақстанда мемлекеттік қолдауға сәйкес инновациялық қызмет жүзеге асырылады мынадай негізгі салалардағы заңнама:

- инновациялық қызметті ынталандыру;
- инновациялық дамудың басымдықтарын анықтау; қалыптастыру және инновациялық инфрақұрылымды дамыту;
- жоғары технологиялық және білімді қажет ететін өндірістерді дамытуға жәрдемдесу;
- отандық инновацияларды сыртқы нарыққа ілгерілету;
- халықаралық ынтымақтастық және салаға инвестиция тарту инновациялық қызмет, оның ішінде инновациялық сатып алу технология;
- өндірісті ресурстарды үнемдейтін технологияларға қайта бағдарлау;
- экологиялық таза өнім өндіру;
- инновацияларды енгізуге жағдай жасау және т.б.

АҚШ Ұлттық ғылым қорының мәліметі бойынша, әрбір инвестиция үшін 100 адамға дейін ғылыми-зерттеу және әзірлеу долларлық фирмаларында компанияларға қарағанда нарыққа 4 есе көп инновациялар әкеледі 1000-нан астам адамды жұмыспен қамтып отыр. Шағын инновацияларды әзірлеуге арналған уақыт шеңберлері құрылымдар орта есеппен 2 жыл, ал ірілері - 4 жыл. Өнеркәсібі дамыған елдердің негізгі ғылыми әлеуеті шоғырланған ірі компаниялар, шағын және орта кәсіпорындар жетекші орындарды иеленеді инновацияларды генерациялауда және оларды одан әрі дамытуда және енгізуде тұтынушыларға инновациялар жоғары мамандануды және қамтамасыз етеді тиімді қатар өмір сүруге негізделген экономиканы әртараптандыру әртүрлі көлемдегі кәсіпорындар. Қытайдың тәжірибесі жаһандану жағдайында бизнесті басқаруды реформалау нәтижелері реформаларға жауапты

мемлекеттік шенеуніктер жұмыс істейтін жерде ең жақсы екенін көрсетеді. Бизнес - бұрын қожайын болған адамдар (менеджерлері) шағын кәсіпорындар немесе сала басшылары шағын кәсіпкерлік бірлестіктері. Бұл оң нәтиже берді. Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымының (ЭЫДҰ) үлесіне сәйкес Қытай экспортындағы шағын бизнес 50%-ға жетті, бұл сөзсіз Қытайдың ЕО-ның негізгі сауда серіктесі болуына ықпал етті және оның 2014 жылы ЖІӨ АҚШ-та алынған көрсеткіштен асып түсті. ЕО-да оның инновациялық экономика саясаты серіктестеріне бағытталған. АҚШ пен Жапония және осыған байланысты көрсеткіштер бойынша осы елдерді «қуып жетуге» тырысуда инновациялық жобаларды қаржыландыру көлемі мен үлесі. Бұл ең бастысы осылайша, ЕО елдерін «шеңберлерді» әзірлеуге және енгізуге

ынталандырды.

Еуропалық Одақтың «Горизонт 2020» даму стратегиясының басым міндеттері белгіленді:

- жұмысқа орналастыру;
- инновациялық жобаларды жүзеге асыру;
- білім сапасын арттыру;
- әлеуметтік интеграцияны жетілдіру;
- климаттың өзгеруіне байланысты мәселелерді шешу;
- энергияның жетіспеушілігіне байланысты мәселелерді шешу және т.б

Еуропалық қорларға шамамен 86 миллиард еуро беріледі, ал жалпы ЕО бюджетінде ғылыми зерттеулерге және 2020 жылы инновация 8,5%-ға дейін өседі. Сонымен бірге маңызды бөлігі ресурстар «артта қалған» экономикалар мен аймақтарды қолдауға арналған Еуропа, негізінен кәсіпкерлік бастамалар саласында. Батыс Еуропада ғалымдар мен экономистер бұл тақырыпты жиі талқылайды дамуға мотивация мен ынталандырудың жеткіліксіздігі бәсекелестік кәсіпкерлік, көптеген қарама-қайшылықтардың өмір сүру мәселелері инновациялық бағдарламалар мен елдердің инновациялық дамуының әртүрлі деңгейлері. Еуропалық Одақтың мүшелері. Сонымен бірге, ЕО-ның жаңа мүшелері аймақтық инновациялық дамудағы проблемалар мен теріс тенденциялар. Дегенмен, қиын инновациялық даму стратегиясын жүзеге асырудағы өзгерістер мен табыстарды жоққа шығару. Германия, Франция сияқты елдер. Бірқатар елдер шығындарды арттырды және оларды азайтудан бас тартты, жаңа құралдарды енгізуде, жаңаларын пайдалануда инновацияларды ынталандыру және жекеменшікке қолдау көрсету тетіктері кәсіпкерлік бастама. Инновациядағы прогреске ұмтылу Еуропалық комиссияның инновациялар жөніндегі ұсыныстарының негізін құрады. «Инновациялық саясат» құжатында көрсетілген саясаттар: Лиссабон стратегиясы контекстіндегі заманауи тәсілдер». Онда бағытталған: барлығының инновациялық құрамдас бөлігін нығайту ұлттық саясат және олардың интеграциясы; нарықтық сұраныстың дамуы қолдау көрсететін салалар мен аймақтарды инновация және ынталандыру инновациялары; бюрократиялық кедергілерді жеңу; даму инновациялық саясат. Осылайша Еуропалық комиссия ғылыми зерттеулер мен инновацияларға 16 млрд инвестиция бөлуді жоспарлап отыр. Инновациялық саясаты, көбінесе инновациялық үдерістегі фактіні ескермейді. Негізгі субъектісі – кәсіпорындар. Ұлттық бағдарламада инновациялық белсенділердің пайда болуы үшін НЗМ жағдайларын қалыптастыру және дамыту кәсіпорындарға аз көңіл бөлінеді. Отандық экономикада инновациялық кәсіпорындардың саны аз, ірілері іс жүзінде жоқ осы саладағы экономикалық құрылымдар. Маңызды факторлардың бірі ұлттық экономиканың жағдайын теріс сипаттайды. Инновациялық даму – бұл инновациялық қызмет. Қазақстан негізінен шетелдік инвестиция тікелей тарту арқылы жүзеге асырылады. Оң әсер формада жаңа технологияларды, лицензияларды алу, теріс - бұл үрдіс елдің шетелдік технологиялық жетістіктерге тәуелділігін тудырады, отандық субъектілердің инновациялық қызмет дағдыларын төмендетеді. Осылайша, белсендірудің сол формаларын дамыту қажет позицияларын нығайта түсетін кәсіпорындардың қызметі, Отандық макросубъектілердің қажеттіліктері мен мүдделерін қанағаттандыру. Өзгерту экономикалық даму модельдері жүйе конфигурациясымен байланысты болуы керек кеңейтілген ұдайы өндірістің бүкіл процесін

мемлекеттік басқару, репродукцияның ғылыми-техникалық дайындық кезеңінен басталып, аяқталады соңғы тұтыну. Осыған байланысты факторларды күшейту қажет тиімді тетігін әзірлеу арқылы инновациялық өсу инновацияны заңнамалық, салықтық, қаржылық қолдау процестер. Бұл кезең негізгі құрылымды білдіреді ағымдағы тенденцияларды ескере отырып, қазақстандық экономиканың кері дамуы әлемдік экономика. Бүгінгі таңда стратегияны әзірлеу қажет іске асырудың ұзақ мерзімді кезеңіне арналған жаңа индустрияландыру. Бұл жағдайда «инновациялық мультипликатор» әсері жұмыс істеуі керек, бұл мүмкін болатындардың жиынтығын пайдалануға мүмкіндік береді ғылыми, технологиялық, институционалдық инновациялар арқасында ол өзін-өзі қамтамасыз ететін экономиканы қалыптастырады. мәжілісте болашақ экономиканың негіздері әзірленіп жасау үшін бекітілді.

Дұрыс түсінсек, инновация – бұл көзге түсетін жаңа технология арқылы халықтың өмір сүру сапасын жақсартады және осы сапаға қол жеткізу бағасын төмендетеді бұрынғы технологиямен салыстырғанда. Практика үшін осы тұжырымды пайдалана отырып, келесі критерий енгізіледі: егер жаңа технологияның немесе жаңа өнімнің тиімділігі 20%-дан астам жоғары ескі, содан кейін біз инновациямен айналысамыз. Серпінді инновациялар өсуді тудырады тиімділігі 100-200%, радикалды - мыңдаған пайызға. Абсолютті инновациялар, яғни басқа еш жерде болмаған инновациялар әлі де үлкен тәртіп болып табылады. Тәуелсіздіктің 20 жылдығында Қазақстан нақты нәтижелерге қол жеткізді.

Қазақстанда инновацияларды қолдау және дамыту құралдары белсенді жұмыс істейді ұлғаюына әкеліп соқтырған еліміздің барлық аймақтарында табыс тапты. Халықтың инновациялық белсенділігі және отандық бәсекеге қабілеттілігі кәсіпорындар. Мемлекетіміздің инновациялық даму жолына көшуі мемлекет саясатының негізгі бағыттарының бірі болып табылады ғылымның даму бағыттары және жаңа нанотехнологиялары. Құрылымында инновациялық процесті жүзеге асыруда шағын кәсіпорындар маңызды рөл атқарады. Осыған байланысты шағын және орта бизнеске жеңілдіктер беру мәселелері жаңартылуда, жасалған жаңа жоғары технологияларға бағытталған оның ішінде мемлекеттік бюджет қаражаты есебінен. Өнеркәсіптік қабілеті тұтастай және оның жеке ішкі жүйелері технологиялық және коммерциялық мақсатта пайдаланылуы тиіс ғылыми-техникалық білім оның ең маңызды сипаттамасы болып табылады. Инновациялық әлеуетті пайдалану өнеркәсіп пен кәсіпорындар негізінен бәсекелестік стратегияға тәуелді инновациялық фирмалар. Индустриялық-инновациялық саясатты жүргізу ең күрделі міндет, оның шешімі барлығының келісілген іс-әрекетіне байланысты мүдделі құрылымдар, олардың саяси еркі. Мәселелерді шешу үшін инновациялар саласында қазіргі уақытта кешенді шаралар әзірленуде, ұлттық инновациялық инфрақұрылымды дамытуға да бағытталған, және ғылыми-техникалық басым бағыттарын қолдау салаларда, барлығында ерекше Қазақстан экономикасының салаларында инновацияға бағытталған орта құру.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Романович Л., Севостьянов В. Инновациялық қызмет және технологиялар трансферті // Қолданбалы инженерия ғылымының журналы. 2014. Т. 12. № 4. 273-6.
2. Рамазанова Н.В. Жаһандану жағдайындағы шағын кәсіпкерліктің рөлі Экономика // Ресей мемлекеттік педагогикалық жаңалықтары атындағы университет А.И. Герцен. 2008. № 1. 428–431 беттер.
3. Есентүгелов. А. Бәсекелестік артықшылықтарды қалыптастыру мәселелері және Қазақстан экономикасындағы протекционизм // Бәсекеге қабілеттілік: теория, әдістеме, тәжірибе. – Алматы, 2008. – 155 б.
4. «Инновациялық қызметті мемлекеттік қолдау туралы» Қазақстан Республикасының Заңы қызметі» 2006 жылғы 23 наурыздағы N 135
5. Күзенбаева А. Мемлекеттік индустриялық-инновациялық даму бағдарламасы қарқын алуда. Business&Power 2009 жылғы 5 қыркүйектегі news.nur.kz/132268.html.

6. Инновациялық қызметтің жай-күйі туралы аналитикалық есеп Қазақстанның өнеркәсіптік кәсіпорындары: материал. Int. Форум Инновациялық технологиялар мен жүйелер [Электрон. ресурс] / Қол жеткізу режимі: belisa.org.by/ru/izd/other/Forum/fr35.html.

7. Жаһандану жағдайындағы шағын кәсіпкерлік (баяндама). Жүйе. талаптар: AdobeAcrobatReader. URL:rudocs.exdat.com/docs/index-240911.html?page=3

УДК 351.85

АЛМАТЫ ҚАЛАСЫ МӘДЕНИЕТІН БАСҚАРУДЫҢ SWOT-ТАЛДАУЫ

А.А. Мусаева, э.ғ.к., доцент м.а.

Темірбек Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы, Алматы, Қазақстан

А.Ж. Жазылбек

Темірбек Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы «Арт-менеджмент және продюсерлеу» кафедрасының магистранты, Алматы, Қазақстан

Резюме. *Статья представляет собой анализ современного состояния и перспектив развития культурной сферы крупнейшего города Казахстана Алматы. В исследовании систематически оцениваются сильные и слабые стороны, а также возможности и риски управления культурой в этом мегаполисе. Авторы статьи предлагают научно обоснованные рекомендации по улучшению управления культурой в Алматы, в том числе анализ управления учреждения культуры. Также будет проанализировано влияние экономических и политических изменений на культурную сферу Алматы, а также их роль в формировании угроз и возможностей. Представляет примеры успешных культурных проектов и программ, чтобы продемонстрировать потенциал развития культуры в городе. подчеркивает важность культуры в создании привлекательной и устойчивой городской среды, включая ее влияние на туризм, экономику и качество жизни горожан.*

Ключевые слова: *управление культурой города, Swot-анализ, культурное наследие, цель, культура, искусство.*

Resume. *The article is an analysis of the current state and prospects for the development of the cultural sphere of Almaty, a major city in Kazakhstan. The study systematically assesses the strengths and weaknesses, as well as the possibilities and risks of managing the culture in this metropolis. The authors of the article offer scientifically based recommendations for improving cultural management in Almaty, including an analysis of the management of a cultural institution. The impact of economic and political changes on the cultural sphere of Almaty, as well as their role in the formation of threats and opportunities, will also be analyzed. Provides examples of successful cultural projects and programs to demonstrate the potential for the development of culture in the city. emphasizes the importance of culture in creating an attractive and sustainable urban environment, including its impact on tourism, the economy and the quality of life of urban residents.*

Key words: *management of the city's culture, Swot analysis, cultural heritage, purpose, culture, art.*

Алматы-мәдени орталық қана емес, шығармашылық қаласы. Өздеріңіз білетіндей, шығармашылық қалалар тұрғындардың шығармашылық өсуі мен өзін-өзі жүзеге асыруына, сондай-ақ қаланың бірегей мәдени келбетін қалыптастыруға ықпал ететін орта жасайды. Шығармашылық қалалардың негізгі элементтерінің бірі – толыққанды интеллектуалды, эмоционалды, адамгершілік және рухани өмірді қамтамасыз ететін адамдардың даму көзі ретінде қызмет ететін мәдени әртүрлілік. Бұл тұрғыда Алматы қаласының мәдениетін басқарудың маңызы зор екені сөзсіз.

Бұл зерттеуде біз Алматы қаласының мәдени басқармасына SWOT-талдау жүргізуді мақсат етіп қойдық. (1-кесте)

1-кесте – Алматы қаласы мәдениетті басқарудың SWOT-талдауы

Күшті жақтары	Әлсіз жақтары
- Алматы-мәдени астана - Алматы қаласы мен оның тұрғындарының шығармашылық және мәдени дамуына жағдай жасау - Тарихи-мәдени мұраны сақтау және насихаттау бойынша белсенді жұмыс	- Мәдениет басқармасының даму стратегиясының / бағдарламасының ашық қолжетімділікте болмауы - Мәдениет басқармасының қызметі туралы ашық есептіліктің болмауы
Мүмкіндіктер	Қауіптер
- Туризмді дамыту және шетелдік инвестицияларды тарту - Креативті индустрияларды дамытуды қарқындалу	- Экономикалық дағдарыстар - Төтенше жағдайлар - Халықтың ұлттық дәстүрлерді, мәдениетті және өнерді сақтағысы келмеуі

Күшті жақтарын қарастырсақ.

- Алматы-мәдени астана

Алматы қаласының мәдени инфрақұрылымы 160 мәдениет объектілері мен ұйымдарымен ұсынылған, оның ішінде 53 республикалық, 55 қалалық, 6 ведомстволық және 52 жеке меншік. Олардың қатарына 23 театр, 19 мұражай, 21 кинотеатр, 33 кітапхана, 17 концерттік ұйым, 20 саябақ, 2 хайуанаттар бағы, 1 цирк кіреді, сонымен қатар 162 тарих және мәдениет ескерткіштері бар. Республикалық маңызы бар басқа қалалармен салыстырғанда Алматының айқын артықшылығы бар. (2 кесте)

2-кесте – 2023 жылғы 1 қаңтардағы жағдай бойынша мәдениет мекемелерінің желісі, бірлік

	Театрлар	Музейлер	Кинотеатрлар	Библиотекалар	Концерттік ұйымдар	Парктар	Зоопарктар	Цирктер
Республика Казахстан	73	271	105	3 917	44	208	13	3
г. Астана	9	9	11	23	4	22	х	1
г. Алматы	23	19	21	33	17	20	2	1
г. Шымкент	6	5	6	44	1	18	1	1

• 2-кестеден театрлардың 31%-ы, концерттік ұйымдардың 38,6%-ы Алматы қаласында орналасқанын көруге болады.

* Алматы қаласы мен оның тұрғындарының шығармашылық және мәдени дамуына жағдай жасау

Балаларды спорт пен өнерге тарту мақсатында мемлекеттік спорттық және шығармашылық тапсырыс 2021 жылғы мамырдан бастап қазіргі уақытқа дейін жүзеге асырылады. Нарықта процестерді автоматтандыратын бірқатар ақпараттық жүйелер ("Даму бала" АЖ, "Дара бала" АЖ және т.б.) пайда болды. 2023 жылы әкімдіктер Қазақстан бойынша 560 мыңнан астам баланы қамту үшін мемлекеттік тапсырыс бойынша 86,7 млрд. теңге бөлді, оның ішінде Алматы қаласының әкімдігі жан басына шаққандағы қаржыландыру бағдарламасын іске асыру үшін 16,2 млрд. теңге бөлді, бұл республика бойынша жалпы соманың 18,6% құрайды. Қазіргі уақытта аспаптық үйірмелер, атап айтқанда домбыра, фортепиано, бейнелеу өнері үйірмелері, ұлттық және заманауи билер, актерлік өнер, эстрадалық вокал, цирк өнері аса сұранысқа ие болды.

Алматы қаласында қалалық кітапханаларды жаңғырту бойынша ауқымды жұмыстар жүргізілуде. 2023 жылдың 1 қыркүйегінен бастап Alatau Creative Hub орталығындағы кітапхана мен Жамбыл атындағы қалалық жасөспірімдер кітапханасы аптасына жеті күн тәулік бойы жұмыс істейді.

Алматы қаласы әкімінің бастамасымен "Шетсіз қала" бағдарламасы бойынша, сондай-ақ 2020 жылғы желтоқсанда Almaty Creative стратегиясын іске асыру шеңберінде ашылған Alatau Creative Hub көптеген қызықты іс-шараларды ұсынады. Хабқа коворкинг кеңістігі, балаларға арналған 25 тегін шығармашылық үйірме, мастер-класс алаңы кіреді. Келушілердің жалпы саны жыл сайын 100000-нан асады.

Тегін шығармашылық үйірмелер тізімінде Мұрат Мутургановтың "Сен жұлдызсың" цирк өнері мектебі; Диана Шарапова вокал мектебінің музыкалық курстары; "Art Bit" мультимедиялық өнер орталығы - өнер мен мәдениеттегі жаңа технологияларға баса назар аударатын білім беру-көрме орталығы бар. Хабтағы заманауи өнер түрлерінен басқа, халықтық дәстүрлерді шығармашылық форматта зерттеуге болады. Осындай үйірмелердің бірі-Etnokonstruktor-халықтық дәстүрлер рухындағы ойын ("Киіз үй"дизайнерін құрастыру және бөлшектеу). Alatau Creative Hub қазірдің өзінде қаланың тағы бір мәдени орталығы болып табылатын мәдени, интеллектуалды және дамып келе жатқан бос уақытты қызықтыратын орынға айналды.

Фестивальдар мен концерттер Алматы қаласының мәдениетін басқаруда маңызды рөл атқарады, өйткені олар мәдени әртүрлілік пен өнерді ілгерілетуге ықпал етеді. Олар сондай-ақ туристерді тартады және жергілікті экономиканың дамуына ықпал етеді. Ірі болып табылады:

- The spirit of Tengri – Орталық Азиядағы ең ірі заманауи этникалық музыка фестивалі;
- қазіргі заманғы хип-хоп индустриясының Shaykass Fest музыкалық фестивалі;
- FOURE – Алматы облысының көркем ландшафттарында дәстүрлі түрде ашық аспан астында өтетін жыл сайынғы аңызға айналған оқиға;
- Медеу биік таулы мұз айдынының аумағында 2023 жылы жанданған "Азия даусы" халықаралық фестивалі;
- "Еуразия" және "Almaty Film Festival" халықаралық кинофестивальдері, кино өнеріне арналған және жергілікті және әлемдік кинематографистерге өз жұмыстарын таныстыру және тәжірибе алмасу үшін платформа ұсынады;
- Музыка, кескіндеме және заманауи өнерді қоса алғанда, әр түрлі өнер түрлерін біріктіретін "Artbat Fest" фестивалі;
- "ArtMuseumExpedition" халықаралық шеберлік сыныптары, онда шақырылған шетелдік және жергілікті суретшілер жергілікті суретшілерге әртүрлі көркемдік техникалар мен стильдерді үйретеді;
- "Asia Talk" мәдени алмасу фестивалі Алматыдағы көрмелерге, шеберлік сыныптарына және концерттерге қатысу үшін Азияның түрлі елдерінен әртістерді, қолөнер шеберлерін және өнер өкілдерін шақырады;
- "Серіктес қалалар" жобасы, Алматы қ. және Үрімші қ. (Қытай) серіктестігі аясында түрлі мәдени іс-шаралар, соның ішінде көрмелер, фестивальдар және суретшілер мен қолөнер шеберлерінің алмасулары өткізіледі;
- және т. б.

• *Тарихи-мәдени мұраны сақтау және насихаттау бойынша белсенді жұмыс*

Басқарма қызметінің тағы бір негізгі бағыты-тарихи-мәдени мұраны сақтау және насихаттау. Бүгінгі таңда қалада 162 тарих және мәдениет ескерткіштері бар, оның ішінде 129 жергілікті маңызы бар ескерткіштер және 33 Республикалық маңызы бар ескерткіштер мемлекеттік тізімге енгізілген. Қазіргі уақытта қала аумағында орналасқан сақ дәуірінің археологиялық ескерткіштері бойынша ғылыми-зерттеу жұмыстары жүргізілуде. "Мәдени мұра" бағдарламасында Қазақстанның тарихи қалалары мен басқа да этномәдени орталықтарын жандандыруға, туристік инфрақұрылымды дамытуға көп көңіл бөлінеді [1].

Әлсіз жақтарын қарастырсақ

- *Мәдениет басқармасының даму стратегиясының / бағдарламасының ашық қолжетімділікте болмауы*

Қазақстан өңірлерінің сайттарын талдау ақпараттың жаңартылмайтынын көрсетеді, бұл талдаудың өзін жүргізуді қиындатады. Талдау көрсеткендей, құжаттардың атаулары әртүрлі, бір жерде олар "Аумақтарды дамыту бағдарламасы", бір жерде "Аумақтық даму жоспары" немесе жай даму жоспары деп аталады. Аймақты дамытудың көптеген жоспарлары мәдениет пен өнерді дамытуға өте аз көңіл бөледі, ал кейбіреулері тапсырмалар тізіміне мүлдем енбейді.

Мысалы, егер мәдени саясат тұжырымдамасы, креативті индустрияларды дамыту тұжырымдамасы, стратегиялық құжаттар иерархиясындағы "Ұлттық рухани жаңғыру" ұлттық жобасы өңірдің даму жоспарларынан жоғары тұрса, онда осы жоспарларда жоғары тұрған құжаттар мен мемлекеттік мақсаттарды, міндеттерді, индикаторларды іске асыруға ықпал ететін көрсеткіштерді орналастырған жөн.

Өңірлерде олардың стратегиялық дамуына қатысты қалыптасқан жағдайдың ерекшелігі құжаттарда және іс жүзінде стратегиялық жоспарлауға қатысты ережелер толық пайдаланылмағандығында.

- *Мәдениет басқармасының қызметі туралы ашық есептіліктің болмауы*

Барлық өңірлерде сайттарда осы жоспарлардың орындалуы, қойылған мақсаттарға, міндеттерге, көрсеткіштерге қол жеткізу немесе қол жеткізбеу туралы ақпарат орналастырылмайды. Ал өңірлердің мәдениет басқармаларына қатысты-жұмыс жоспарлары мен олардың орындалуы бойынша есептер орналастырылмаған. Мәдени жоспарлау-жергілікті дамуға жан-жақты көзқараспен және мәдениетті экономикалық және әлеуметтік өмірдің басқа аспектілерімен байланыстыра отырып-халықтың әртүрлі әлеуметтік және мәдени топтары үшін мүмкіндіктер жасауда маңызды рөл атқара алады [2].

Қазақстан өңірлері деңгейінде стратегиялық жоспарлауды пайдалануды қиындататын проблемалар бар, оларды мыналармен байланыстыруға болады деп санаймыз:

- Стратегиялық жоспарлау процесін ұйымдастырушылық қамтамасыз етудің кемшілігі;
- өңірлердің стратегиялық құжаттарын жасау мен бақылауға әдіснамалық көзқарастағы белгісіздік;
- "Төменгі деңгейдегі" стратегиялық жоспарлаудағы белгісіздік;
- шығармашылық тәсілдің кемшілігі;
- теріс фактілерді қабылдамау.

Стратегиялық жоспарлау жүйесін әр түрлі деңгейдегі құжаттардың атауында нақтылау қажет деп санаймыз. Мәселен, облыс, республикалық маңызы бар қала, астана деңгейінде даму жоспарын емес, даму стратегиясын және стратегияны іске асыру жөніндегі іс-шаралар жоспарын әзірлеу қажет. Процестерді басқару мәдениетінің элементтерінің бірі ретінде талқылай отырып, процестерді басқарудың күрделілігі және ұйымның мақсаттарына жету үшін олардың үйлесімділігінің маңыздылығы атап өтіледі [3].

Квазимемлекеттік ұйымдар деңгейінде де осы ұйымның даму стратегиясы (даму жоспары емес) және стратегияны стратегиялық жоспарлаудың дербес объектісі ретінде іске асыру жөніндегі іс-шаралар жоспары әзірленуге тиіс.

Бұл ұсыныс "Даму жоспарын іске асыру жөніндегі іс-шаралар жоспарын" жазу кезінде тавтологияның байқалатындығымен ғана емес, сонымен қатар осы мақала авторының пікірінше, даму стратегиясы ұзақ мерзімді перспективаларды сипаттайтын жүйе, ал даму стратегиясына міндетті қосымша болып табылатын даму жоспары жоспарланғандығымен байланысты қойылған мақсатқа жету жолындағы іс-шаралардың, іс-қимылдардың және нақты қадамдардың көрсеткіштері мен реттілігі.

Жоғарыда аталған құжаттарды ретке келтіру, тиісінше, мәдениет және өнер мекемелерінің стратегиялық басқаруының негізділігіне әкеледі.

Әлемдік тәжірибеде мәдениет және өнер саласындағы мекемелерді басқарудың нақты және әмбебап стандарттары, сондай-ақ басқарудың табыстылық критерийлері қалыптаспағанын атап өткен жөн. Әрбір ұйым елдің мәдени саясатының ерекшеліктерін,

мүмкіндіктерін, стратегиялық перспективаларды пайымдауды ескере отырып, басқару міндеттері мен құралдарының жиынтығын айқындауға құқылы.

Стратегиялық басқару мақсатында мәдениет және өнер мекемелері осы саладағы уәкілетті органдар қабылдаған белгіленген тәртіппен бекітілген бағдарламалар мен шешімдерге негізделген даму стратегиясын әзірлеуге тиіс.

Айта кету керек, бүгінгі таңда даму стратегиясының болуы кез-келген қызмет үшін, әсіресе мемлекеттік ұйымдар үшін қажет болды. Бірақ институционалдық деңгейде даму стратегиясын құрудың орындылығын нақты түсіну үшін шетелдік тәжірибеде әдеттегідей аймақтық және жергілікті деңгейде мәдениет пен өнердің белгілі бір саласын дамыту стратегияларының болуы қажет. Мысалы, салалық деңгейде Қазақстанда театр қызметін дамыту стратегиясы, өңірлік деңгейде – белгілі бір өңірде театр қызметін дамыту стратегиясы, жергілікті деңгейде – белгілі бір театрды дамыту стратегиясы қажет.

Көптеген адамдар сұрақ қояды: мәдениет және өнер ұйымдары үшін стратегия не үшін қажет? Олар өнеркәсіптік кәсіпорындар емес, пайда табуды мақсат етпейді және т.б. мәдениет пен өнерді ұйымдастыру стратегиясы әдемі сөздер ғана емес – бұл мекемені үлкен мақсатқа жақындатуға арналған толыққанды құрал. Бұл әрбір мақсат пен міндеттер болашаққа арналған әзірленген іс-шаралармен бекітілетін бай құжат.

Мәдениет пен өнерді ұйымдастыру стратегиясы оның дамудың әртүрлі бағыттары бойынша стратегиялық ұстанымымен анықталады: өндірістік, инвестициялық, қаржылық, басқару, кадрлық, инновациялық.

Өкінішке орай, өз сайтында даму стратегиясын орналастыратын қазақстандық мәдениет және өнер ұйымдары өте аз. Мұндай шетелдік ұйымдардың өз сайттарында ресми түрде орналастырылған даму стратегиясы бар. Мұның себебі - мұндай құжатты жасау үшін стандарттың, ережелердің, ұсыныстардың болмауы. Мәдениет пен өнердің әрбір ұйымы мұны өздігінен жасайды.

Біз даму стратегияларын құрастыру бойынша құжатты әзірлеу арқылы осы процесті ретке келтіруді ұсынамыз. Жоспарлау көкжиектері үш-бес жылдық диапазонға дейін азайтылуы керек. Даму стратегиясының құрылымы жеке болуы мүмкін, бірақ көп жағдайда ол бірқатар міндетті элементтерді қамтуы керек:

- миссия, көзқарас, құндылықтар;
- дамудың стратегиялық бағыттары;
- мақсаттар мен міндеттер.

Алматы қаласының мәдени басқармасы аясында қандай мүмкіндіктерді пайдалануға болатынын қарастырайық.

- *Туризмді дамыту және шетелдік инвестицияларды тарту*

Туризмді дамыту контекстіндегі этнография шетелдік қонақтар үшін тартымды әсер ғана емес, мәдени дипломатия мен экономикалық дамудың стратегиялық құралы болып табылады. Туризм, әрине, экономиканың қозғаушы күші болып табылады, бірақ оның әлеуеті әлдеқайда кең: бұл мәдени алмасу мүмкіндігі. Бұл платформаны біздің мәдени мұрамыздың барлық байлығы мен алуан түрлілігін көрсету үшін пайдалану қажет. Мәдени және этнографиялық "аттракциондар" туристер дәстүрлі тағамдарды дайындауды үйренетін аспаздық маршруттардан бастап, қазақ мәдениетінің терең қабаттарын ашатын музыкалық және театрлық фестивальдерге дейін жалпы туристік инфрақұрылымға біріктірілуі тиіс.

Біздің қолымызда туристердің назарын аударуға және сақтауға арналған көптеген құралдар бар. Сонымен қатар, танымал туристік бағыттарға ғана емес, аз зерттелген, бірақ мәдени бай аймақтарға да назар аудару қажет. Бұл сондай-ақ жергілікті қауымдастықтар үшін өз әлеуетін жүзеге асыру мүмкіндігі.

Біз этнотуризм саласындағы әлемдік тәжірибелерді талдауға ерекше назар аудардық. Сарапшылар жапондық шай рәсімін елдің туристік индустриясына сәтті енген мәдени құбылыс ретінде атап көрсетеді.

Жапониядағы шай рәсімі тек мәдени әдет-ғұрып немесе рәсім емес. Бұл әлемнің түкпір-түкпірінен миллиондаған туристердің назарын аударатын бірегей бренд. Рәсім эстетикалық,

философиялық және тіпті рухани аспектілерді біріктіреді, бұл оны Жапония мәдениетіне қызығушылық танытатын адамдар үшін нағыз магнит етеді.

Бұл мысалдың маңыздылығы оның мәдени құндылығында ғана емес, сонымен бірге экономикалық тиімділігінде де жатыр. Шайханалар, шай ыдыстары бар арнайы дүкендер, мұражайлар және тіпті осы рәсімнің айналасындағы тақырыптық турлар туризм мен жергілікті кәсіпкерлікті дамытатын бүкіл инфрақұрылымды жасайды.

Бұл талдау этнотуризмнің сәтті моделін құру үшін дәстүрлі мәдени тәжірибелерді сақтап, насихаттап қана қоймай, оларды макро және микро деңгейлердегі экономикалық және туристік стратегияларға белсенді түрде біріктіру қажет екенін растады. Осыған орай, жапондық модель Қазақстандағы этнотуризмге өз көзқарастарын әзірлеу үшін бастапқы нүкте бола алатын құнды тәжірибе болып табылады.

Қазақтың "Табақ тарту" аспаздық әдет-ғұрпына ерекше назар аудару қажет, бұл тек тамақ беру рәсімі ғана емес, сонымен қатар кешенді мәдени код. "Табақ тарту" қарапайым гастрономиялық тәжірибеден асып түседі және қазақ мәдениетінің іргелі құндылықтары, мысалы, ақсақалдарды құрметтеу және терең қонақжайлылық сезімі арқылы берілетін және игерілетін тетікке айналады.

Бұл аспаздық әдет-ғұрып бізге қазақ қоғамына тән күрделі әлеуметтік-мәдени динамикаларға бой алдыруға мүмкіндік береді. Бұл құрмет иерархиялары мен әлеуметтік нормалардың күнделікті деңгейде қалай қалыптасып, сақталатынын түсінуге мүмкіндік беретін мәдени оқу құралына айналады.

Сонымен қатар, "Табақ тарту" дәстүрі қазақ мәдениетін насихаттауға бағытталған аспаздық турлар мен басқа да туристік өнімдерді әзірлеу үшін тамаша бастама бола алады. Мамандандырылған мастер-класстар, аспаздық экскурсиялар және тіпті аспаздық "паспорттар" жасау Қазақстанның мәдени мұрасымен тереңірек танысқысы келетін туристерді тарта отырып, этнотуристік стратегияның ажырамас бөлігі бола алады.

Осылайша, "Табақ тарту" сияқты аспаздық дәстүрлер мен әдет-ғұрыптар тек экзотикалық "жан азығы" ғана емес, сонымен қатар Қазақстанда этнотуризмді, мәдени дипломатияны және әлеуметтік капиталды дамытудың стратегиялық құралы болып табылады.

- *Креативті экономиканы дамыту бойынша жетекші позициялар*

Қазақстандағы креативті индустрияларды дамыту орталығы Алматының ірі мегаполисі деп атауға болады. Мұнда қалалық әкімдік креативті индустрияларды дамытуды мегаполисті дамытудың 2025 жылдан және 2030 жылға дейінгі орта мерзімді перспективаға арналған бағдарламасындағы басты мақсаттардың бірі ретінде айқындады.

Креативті индустрия субъектілерінің ең жоғары шоғырлануы Алматыда атап өтіледі және қала әкімдігі креативті экономиканың ең перспективалы секторларының қатарында кино және анимация, музыка, жаңа медиа және цифрлық мәдениеттер, экспорт және геймдевелопмент, сән және қолөнер, сәулет, дизайн, сондай-ақ қазіргі заманғы өнер атап өтілді.

Қауіптер

- *Экономикалық дағдарыстар*

Экономикалық дағдарыстар қаланың мәдени басқаруына, соның ішінде мәдени жобаларды қаржыландыруға, инфрақұрылымды дамытуға және мәдени іс-шараларға қол жеткізуге айтарлықтай әсер етуі мүмкін. Алматы қаласы жағдайында экономикалық дағдарыстардың бірнеше мысалдары және олардың мәдениетті басқаруға әсері бар. Экономикаға мәдени көзқарас бейресми және ресми институттар мен олардың мәдени, сондай-ақ когнитивті қабылдауы арасындағы өзара әрекеттесуді қарастырады [4].

2008 жылғы қаржы дағдарысы бұл жаһандық экономикалық дағдарыс Алматыдағы мәдени іс-шаралар мен бағдарламаларды қаржыландыруға әсер етті. Бюджет қаражатының азаюына байланысты көптеген мәдени жобалар мен іс-шаралар тоқтатылды немесе қысқартылды. Бұл суретшілерді қолдау бағдарламалары мен мәдени бастамалардың қысқаруына әкелуі мүмкін.

Мұнай бағасының төмендеуімен байланысты 2014 жылғы дағдарыс Қазақстан мұнайды қоса алғанда, энергия ресурстарының экспортынан түсетін табысқа байланысты. 2014 жылы мұнай бағасының төмендеуі ұлттық экономикаға және сәйкесінше мәдени басқаруға әсер етті. Жергілікті билік мәдени бағдарламалар мен жобаларды қаржыландырудың төмендеуіне тап болуы мүмкін.

- *Төтенше жағдайлар*

2019 жылдың соңында басталған COVID-19 пандемиясы бүкіл әлем сияқты Алматы қаласына қатты әсер етті. Мәдени мекемелердің қатаң шектеулері мен жабылуы осы саладағы кірістердің азаюына көптеген мәдени және өнер ұйымдарының өмір сүру қаупіне әкелді. Қала шенеуніктері мен мәдени институттар онлайн көрмелер мен концерттер сияқты іс-шараларды өткізудің балама жолдарын іздеуге мәжбүр болды. Осы жағдайлардың барлығында Алматыдағы қала билігі, мәдени ұйымдар мен суретшілер бюджет қаражатының қысқаруына, белгісіздікке және жаңа жағдайларға бейімделу қажеттілігіне байланысты қиындықтарға тап болды. Дегенмен, мәдени және шығармашылық индустрияларды қаланың әртүрлілігі мен дамуы үшін маңызды ресурс деп санауға болады, ал қала билігі әдетте экономикалық қиындықтар кезінде де оларды қолдауға тырысады. Мәдени өндіріс секторы мен нарықтардың кейбір ерекше экономикалық сипаттамалары белгілі бір дәрежеде экономикалық дағдарысқа байланысты кездесетін кейбір мүмкіндіктерді, қауіптер мен қиындықтарды түсіндіреді [5].

Қорытынды

Мәдениеттің дамуы біздің қала тұрғындарының мәдени бірегейлігін нығайтуға ықпал етеді, жеке тұлғаның үйлесімді дамуына және қоғамдағы рухани бірлікке жағдай жасайды.

Алматы қаласы мәдениетін басқарудың SWOT-талдауына сүйене отырып, жағдайды жақсарту және мәдениет саласының тұрақты дамуына қол жеткізу үшін ұсынымдар ұсынылады:

1. Стратегиялық жоспарды әзірлеу. Мақсаттарды, табыстылық көрсеткіштерін және нақты іс-қимыл жоспарын қамтитын қала мәдениетін дамытудың ұзақ мерзімді стратегиясын құру маңызды. Бұл стратегиялық жоспар қаланың және оның мәдени мұрасының ерекшеліктерін ескере отырып жасалуы керек.

2. Бюджеттік қаржыландыруды кеңейту. Мәдени бағдарламалар мен бастамалар үшін қаржыландыруды ұлғайту мүмкіндіктерін қарастыру қажет. Бұл басқа салалардан қаражатты қайта бөлуді немесе гранттар, демеушілік және қайырымдылық сияқты қосымша қаржыландыру көздерін іздеуді қамтуы мүмкін.

3. Жұртшылықтың қатысуын ынталандыру. Мәдениет басқармасы қала тұрғындарын шешімдер қабылдау және іс-шараларды ұйымдастыру процесіне белсенді түрде тартуы тиіс. Кері байланыс, қоғамдық кеңес беру және жергілікті қауымдастықтармен серіктестік тетіктерін құру көпшілікті көбірек тартуға және қолдауға ықпал етуі мүмкін.

4. Жеке сектормен ынтымақтастық. Мәдениет басқармасы жеке компаниялармен, мәдени ұйымдармен және қорлармен серіктестіктерді белсенді түрде іздеуі керек. Бұл мәдени жобалар үшін қосымша қаржыландыру мен ресурстарды тартуға мүмкіндік береді.

5. Мониторинг және бағалау. Мәдени бағдарламалар мен бастамалардың тиімділігін бақылау және бағалау жүйесін енгізу маңызды. Бұл мақсаттардың орындалуын бақылауға және қажет болған жағдайда мәдениетті басқару жұмысына түзетулер енгізуге мүмкіндік береді.

SWOT-талдауға негізделген ғылыми негізделген ұсынымдар Алматы қаласына мәдениеттің тұрақты және алуан түрлі дамуына қол жеткізуге көмектеседі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Шелягина О.Н., Жетпысбаев С.К. Қазақстан Республикасының "Мәдени мұра" мемлекеттік бағдарламасының халықаралық маңызы // Томск мемлекеттік газеті. – 2020. - 286 б.

2. Tom Borrup Just Planning: What Has Kept the Arts and Urban Planning Apart? // Antioch University, AURA - Antioch University Repository and Archive. – 2017. - 55 б.

3. Jolita Vveinhardt, Regina Andriukaitienė Management Culture as Part of Organizational Culture in the Context of Corporate Social Responsibility Implementation // Management Culture as Part of Organizational Culture in the Context of Corporate Social Responsibility Implementation. Economics and Sociology, 10(3), Vveinhardt, J., Andriukaitiene, R. - 2017. - 294-320.

4. Nils Goldschmidt A Cultural Approach to Economics // Article in Intereconomics · February – 2006. – 176 б.

5. Lluís Bonet, Fabio Donato The financial crisis and its impact on the current models of governance and management of the cultural sector in Europe // ENCATC JOURNAL OF CULTURAL MANAGEMENT AND POLICY – 2011. – 5 б.

ӘОК 316

ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫ СТУДЕНТТЕРІНЕ КӘСІПКЕРЛІК ДАҒДЫНЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Ш.У. Ниязбекова PhD, Д. Болатқызы., магистрант
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ.

Резюме

В данной статье рассмотрены теоретические и практические аспекты формирования предпринимательских навыков у студентов высших учебных заведений. Озвучена роль вузов в формировании предпринимательских навыков, даны рекомендации по совершенствованию формирования предпринимательских навыков обучающихся.

Ключевые слова: предпринимательство, студенты, предпринимательские навыки, университет, выпускники

Resume

This article discusses the theoretical and practical aspects of the formation of entrepreneurial skills among students of higher educational institutions. The role of universities in the formation of entrepreneurial skills is voiced, recommendations for improving the formation of entrepreneurial skills of students are given.

Keywords: entrepreneurship, students, entrepreneurial skills, university, graduates

Қазірде қазақстандық университеттерде осыған ұқсас үдерістер жүруде, көптеген университеттер өздерінің «кәсіпкерлік миссиясын» жариялауда және экономикалық дамудағы олардың рөлі білім беру мен ғылыми-зерттеудегі атқаратын қызметтеріндегі міндеттері өзгеруде.

Заманауи университеттердің моделін ресейлік ғалым Я.И.Кузьмин былай ұсынады: Ол КУ моделі- «университет- «супер-маркет»; қашықтық университет; университет клуб немесе ресурстық орталық, зерттеу университеті[1].

Әлемдік дәрежедегі университеттердің табысты анықтамасын табуда олардың негізі мен міндеттерін түсінуде ғалымдар келесідей қорытынды жасайды: талдау жасалған зерттеу университеттерінің керемет нәтижелері (сұранысқа ие түлектер, алдыңғы қатарлы зерттеулер, білім мен технологияны белсенді тарату)табысқа әкелетін негізгі үш өзара байланысты факторларға жатқызылады(1-сурет):

- таланттардың жоғары шоғырлануы (профессор-оқытушы құрамы мен студенттердің арасында). Бұл жерде тек университеттегі студенттер ғана емес, білім берудің түрлі деңгейіндегілер, яғни магистратура, докторантура.

- едәуір ресурстардың болуы, оқу процесі мен алдыңғы қатарлы зерттеулер жүргізуге қажетті жағдайлардың жасалуы;

- басқарудың қолайлы ерекшеліктері, ол көшбасшылықты стратегиялық көруді, инновация мен икемділікті ынталандырады, бюрократиялық волокитаға ұшырамай, шешім қабылдау мен ресурстарды пайдалануда университетке мүмкіндік береді.

Сурет 1 – Әлемдік дәрежедегі университеттер сипаттамасы

Осы факторлар тобы арасындағы белсенді әрекет ету жоғары сыныпты зерттеу университеттерінің айрықша ерекшеліктерін құрайды.

Ғалымдар әлемдік деңгейдегі зерттеу университеттерінің рухы идеяларға ашықтық пен дәстүрлі оқу орындарына қарсы шығуға дайын болумен сипатталатындығын атап көрсетеді. Білім алушылар, қызметкерлер академиялық еркіндікті жариялау элементтерінен қалыптасады. Идеалында білім алушылар ел мен әлемнің таланттарынан таңдап алынуы тиіс, олар университет мақсатына берілген болуы керек. Олардан жоғары үлгерім талап етіледі. Әлемдік университеттерде уақыттың көпшілік бөлігі рефлексия мен критикаға, мәдениет, дін, қоғам мен құндылықтарды талдауға беріледі. Білім алушы диплом алмастан бұрын ақ ғылыми-зерттеу жұмысына араласып, зерттеу мәдениетіне сүңгиді[2]. Авторлар барлық университет бұлай жоғары нәтижеге жете алмайтындығын түсінеді, өйткені сыртқы әлеуметтік, экономикалық, ақпараттық, құқықтық факторлар әсер етеді. Алайда кәсіпкерлік университеттердің кейбір элементтерін енгізу әбден мүмкін.

Қазір қазақстандық университеттерде әлі де кәсіпкерлік бағытта дамуды қолға алған жоғары оқу орындарының саны аз. Көбіне білім беру бағдарламаларына күзіндеттілік модель салынған, олар кәсіпкерлік дайындық үшін қажетті білім, дағдылар мен машықтарды қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Әдебиеттерде басқарушылардың күзіндеттілігін қалыптастыруға ұмтылыстардың бар екендігі айтылған. Олардың басты міндеті кәсіпкерлік қызметке жұмылдыра отырып білім алушыларды кәсіпкерлік дағдыларын қалыптастыру.

Авторлардың пікірінше, бірінші кезеңде орта және жоғары білім беру ұйымдарының білім алушыларын интервью алу негізінде маңызды дағдылар мен құзіреттіліктерді анықтау болатын басқарушылық құзіреттілік моделін құрудың келесі тәжірибесін қолдануға болады[3].

Алынған нәтижелер келесідей екі категорияға топтастырылады. Оны 1-кестеден көруге болады. Негізгі «жұмсақ» (soft skills) және «қатты»(hard skills) дағдылардың сипаттамасы берілген. «Жұмсақ» (soft skills) дағдыларда: мәселені шешуге кешенді қарай алуы; бұқаралық презентация;аргумент келтіріп өз ойын айта білуі, өз пікірінде қала білу; креативтілік, сыни ойлау; ерекшелік (оригинал), белсенділік инициативтілік таныту, стресске төтеп беру; белгісіздік жағдайға бағытты айыра білу, сыртқы ортаға байланысты тез өзгеру; оқуға бейімділік; топ қалыптастыру және топта өзара әрекет ету.

Ал «қатты» (hard skills) дағдыларда бизнес-идея әлеуетін генерациялау мен бағалау; маркетингтік құралдарды таңдау мен қолдану; техник-экономикалық көрсеткіштер есептеу және қорытынды жасау; бағдарламалық өнімдермен жұмыс жасай алу; статистикалық мәліметтерді талдау және өңдеу; техникалық құралдармен жұмыс жасай алу; шет тілінде коммуникация қабілеті; бизнес қауіпсіздігін қамтамасыз ете алу.

Кәсіпкерлік құзіреттілік қалыптастыру туралы сұрақты шешуде мақсатты анықтау маңызды – бұндай процестің жоспарлы нәтижесі.

Кесте 1 – Негізгі «жұмсақ»(soft skills) және «қатты»(hard skills) дағдылардың сипаттамасы

soft skills	hard skills
- мәселені шешуге кешенді қарай алуы; - бұқаралық презентация; -аргумент келтіріп өз ойын айта білуі, өз пікірінде қала білу; - креативтілік, сыни ойлау; - ерекшелік (оригинал) - белсенділік инициативтілік - стресске төтеп беру; - Белгісіздік жағдайға бағытты айыра білу, сыртқы ортаға байланысты тез өзгеру; - оқуға бейімділік; - Топ қалыптастыру және топта өзара әрекет ету	- бизнес-идея әлеуетін генерациялау мен бағалау; -маркетингтік құралдарды таңдау мен қолдану; - Техник-экономикалық көрсеткіштер есептеу және қорытынды жасау; - Бағдарламалық өнімдермен жұмыс жасай алу; - Статистикалық мәліметтерді талдау және өңдеу; - Техникалық құралдармен жұмыс жасай алу; - Шет тілінде коммуникация қабілеті; -бизнес қауіпсіздігін қамтамасыз ете алу.

Бірінші бағыт – шағын кәсіпкерлік субъектілерін құратын әсіресе өзін-өзі жұмыспен қамту арқылы жасатрдың санының өсуі. Бұл көрсеткіш кәсіпкерлікті қолдау бағдарламаларының жоспарлы нәтижесі болып табылады. Негізгі кемшілігі – жаңа бастаған кәсіпкерлерді мотивациялайтын құралдың жоқтығы. Қойылған межедегі табыс алып, тұрақты түрде жұмыс жасап жатырған жастар жобасына бағытталу барынша оңтайлы.

Кәсіпкерлік дағдыны қалыптастыру жүйесі кім үшін бұл жүйе жұмыс жасайтындығын анықтап алған жөн.

Ю.Б.Рубиннің пікірі бойынша «кәсіби білім беру ұйымдарында кәсіпкерлікке оқыту микродеңгейдегі бизнес құру мен жүргізуге кәсіпкерлік дағдыны қалыптастыруға бағытталу керек. Ал бакалавриат деңгейінде жетілдірілген бағдарламалардың болуы, мысалы, әлеуметтік немесе технологиялық кәсіпкерлік және инновациялық бизнес жүргізуге, орта және ірі бизнеске бағытталуы керек. Ал магистратура мен докторантура деңгейінде зерттеушілік мәселелерді шешіп, кәсіпкерлік білім беруде педагогикалық қызметке дайындалу қажет» деп көрсетеді[4].

Кәсіпкерлік дағдыны қалыптастырудың ұсынылатын бағдарламасы 14 жастағы жастарға бағытталып, оған жалпы білім беретін ұйымдарды, орта кәсіптік және жоғары білім беру ұйымдарын қатыстыру керек.

Шешуші кәсіпкерлік дағдыны қалыптастыруда жүйелі жұмыстарды 4 бағытта қамтамасыз ету керек:

Жастар арасында кәсіпкерлік қызметке қызығушылықты қалыптастыру мен дамыту;

Өзінің кәсіпкерлік жобасын жасауға бағытталған негізгі дағдыларды қалыптастыру;

Жастардың кәсіпкерлік құзіреттілігін қалыптастыру мен дамыту жеке білім беру траекториясы негізінде жүзеге асыру керек;

Жастарды кәсіпкерлік қызметке тарту.

Әрбір бағыттың сипаттамасын кеңірек қарастырсақ, оны 2- кестеден көруге болады.

Жастардың кәсіпкерлік қызметке қызығушылығын қалыптастыру мен дамыту (12-14 жас) қарастырылады (2-кесте).

Кесте 2- Жастардың кәсіпкерлік қызметке қызығушылығын қалыптастыру мен дамыту (12-14 жас)

Сипаттамасы	Қалыптасатын білім, дағды мен машықтар	Қалыптастыру әдістері	Ұйымдар
Білім алушылардың кәсіпкерлік қызметке қызығушылығын қалыптастыру мен кәсіпкерлік идеясына өмірлік тұрғыдан қарау	Soft+10% Hard Кәсіпкерлік қызмет негізін білу Бизнес-идеялар генерация машықтары Топтық жұмыс жасау машықтары	Топтық (командалық) ойын және тренинг белсенділігі, білім беру курстары мен бизнес-идеялар конкурсы	Мектептер, қосымша білім, Тәлімгерлік.

Бұл кезеңдегі маңыздысы жастардың кәсіпкерлік қабілеттерін анықтау жүйесін жасау мен кеңінен қолдану болып табылады.

Кәсіпкерлер арасында тек экономистер мен менеджерлер ғана емес, сонымен қатар Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университетінде оқытылатын филологтар, психологтар, педагогтар, әлеуметтанушылар, математиктер мен физиктер де жиі кездесетінін ескере отырып, оқытудың барлық бағыттары мен профильдерінде кәсіпкерлікке дайындықпен байланысты пәндерді енгізу қажет. Студенттердің кәсіпкерліктің жағымды имиджін қалыптастыру үшін кәсіпкерлер бірінші кезекте жастардың қаһармандары болуы керек.

Бұл үшін портреттер, өмірбаяндар, жергілікті және басқа кәсіпкерлердің сәттілік тарихы, олардың есімдері студенттердің көз алдында болуы керек. Сондай-ақ, кәсіпкер болғысы келетін студенттердің кездесулерін мезгіл-мезгіл ұйымдастырып отыру керек, оларға қызығушылық клубы сияқты нәрсе жасауға көмектесу керек. Шағын және орта бизнестің белгілі ірі және аз танымал өкілдерімен кездесулер ұйымдастыру қажет,

Мысал ретінде Атырау Университетінің Экономика және құқық факультетінің тәжірибесін пайдалануға болады, факультетте жыл сайын осындай кездесулер өткізілетін жерде "Менің бизнесім" орталығын құру, республикалық бизнес инкубатормен, бизнес-мектептермен байланыс орнату керек.

Кәсіпкерлікпен байланысты пәндер бойынша қызықты сабақтар үшін интерактивті формадағы сабақтарды өткізу. Қызықты кәсіпкерлік идеялар мен бизнес-жоспарлар банкін құра отырып, студенттерді стартаптармен байланысты түрлі іс-шараларға тарту. Олар танысқысы келетіндердің барлығына дайын болуы керек. Мынаны есте сақтау керек: венчурлық капиталистердің мәселесі университеттің даңқты тарихы емес, стартап коммерциялық табысқа бағытталған ба, жоқ па осыған мән беру керек. Сабақ барысында оқу

процесінде бизнестің практикалық жағына көбірек назар аударған жөн, сонымен қатар, кәсіпкер үнемі құнды кеңес алуға болатын адамдарды іздейтінін ұмытпау керек. Олар студенттер алдында дәріс оқуға шақырылған университеттің немесе кәсіптің оқытушылары болуы мүмкін.

Кәсіпкерлердің кәсіби шеберлігінің үздіксіз өсуі үшін біліктілікті арттыру курстарын, бизнес-тренингтер кезең-кезеңімен ұйымдастыру қажет. Олармен сабақ өткізу үшін кәсіпкерлерді, коучтерді, бизнес-жаттықтырушыларды тарту. Өзін-өзі дайындау үшін кәсіпкерлер Наполеон Хиллдің, Шарм Робин, В. Штерн, А. Парабеллум, Н. Мрочковский және басқа да көптеген кітаптарынан көптеген пайдалы нәрселерді таба алады. Бұл кітаптар Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің барлық студенттері үшін үстел кітаптарына айналуы керек. Болашақ кәсіпкер әрдайым танымал кәсіпкер Бодо Шеффердің "кәсіпкерлікті тек үйренуге, үйретпеуге, атап айтқанда үйренуге болады!" Сондықтан студенттерді оқыту барысында олардың өз бетімен даярлануы және өз бетімен білім алуы тиіс. Студенттердің кәсіпкерлік қабілетін дамытудағы бұл басты ерекшелік университеттің экоорталық, университеттің барлық көлденең және тік байланыстарымен қамтамасыз етілуі тиіс.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Кузьминов Я.И. Наши университеты / Я.И. Кузьминов // Высшее образование сегодня. — 2007. — № 10. — С. 9–15.
2. Дорога к академическому совершенству. Становление исследовательских университетов мирового класса : пер. с англ. / под ред. Ф.Дж. Альтбаха, Дж. Салми. — Москва : Весь мир, 2012. — 410 с.
3. Санина Л.В. К вопросу о стратегическом управлении научно-исследовательской деятельностью образовательных организаций высшего образования / Л.В. Санина // Активизация интеллектуального и ресурсного потенциала регионов: новые вызовы для менеджмента компаний : материалы 3-й Всерос. конф., Иркутск, 18 мая 2017 г. / под ред. С.В. Чупрова, Н.Н. Даниленко. — Иркутск, 2017. — С. 239–248.
4. Рубин Ю.Б. Компетентностный подход в обучении российской молодежи предпринимательству / Ю.Б. Рубин // Формирование профессиональных предпринимательских компетенций молодежи в процессе обучения предпринимательству : сб. тез. докл. — Москва, 2014. — С. 5–14.

ЭКОНОМИКА САЛАЛАРЫНДА ЕҢБЕК ҚАУІПСІЗДІГІ

Р.К. Сабирова э.ғ.к., профессор, **Г.Г. Гильманова** магистрант
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ.

Түйіндеме

Бұл мақалада Қазақстанның экономика салаларындағы еңбек қауіпсіздігі мәселесі қарастырылды. Қазақстан экономика салаларындағы еңбек қызметіне байланысты жазатайым оқиғалардың статистикалық мәліметтеріне талдау жасалды. Жазатайым оқиғалар санын төмендету бойынша ұсыныстар берілді.

***Кілттік сөздер:** экономика, еңбек қауіпсіздігі, жазатайым оқиға, өндірістік жарақаттану, Қазақстан*

Resume

This article discusses the issue of labor safety in the sectors of the economy of Kazakhstan. The analysis of statistical data of accidents related to labor activity in the sectors of the economy of Kazakhstan is carried out. Recommendations are given to reduce the number of accidents.

***Keywords:** economy, labor safety, accident, industrial injury, Kazakhstan*

Зерттеу барысында еңбек қауіпсіздігі мен жазатайым оқиғалардың болуы жөнінде ғылыми еңбектерге шолу жасалды. Қазақстандық және ресейлік тәжірибеде бұл бағытта зерттеу жеткілікті еместігі анықталды. Айталық, Ресей Федерациясының Еңбек және әлеуметтік қорғау министрлігінің "Бүкілресейлік Еңбек ғылыми-зерттеу институты" маманы Кузнецова Е.А. өндірістегі оқиғаларды, аварияларды және жазатайым оқиғаларды тергеп-тексеруді жүргізудің әртүрлі тәсілдерін зерттеген. Elibrary ғылыми электронды кітапханасында "жазатайым оқиғаларды, апаттарды және оқиғаларды тергеу әдістері" деп іздеу жүйесінен қарағанда небәрі сегіз мақаланың тізімін берген. Олардың тек екеуі ғана көпшілікке қол жетімді. Екі жағдайда да авторлар тек бірінші жағдайда – өндірістегі жасырын жазатайым оқиғаларды, екіншісінде – еңбекке жарамсыздыққа әкелмеген микрожарақаттар мен оқиғаларды тергеу қажеттілігіне сілтеме жасайды[1].

Зерттеу нәтижелері жазатайым оқиғалардың ауырлығына, әр түрлі жасқа, компаниядағы жұмыс өтіліне, еңбекті ұйымдастыруға және жұмысшылардың жұмыс уақытына байланысты әр түрлі дайындық қажет екенін көрсетеді. Испания елінің тәжірибесін алып қарасақ, зерттеу Испаниядағы құрылыс жарақатының ықтимал себептері туралы түсінік береді. Талдау нәтижесінде Испаниядағы өнеркәсіптік кәсіпорындар мен мемлекеттік органдар құрылысшыларға тиісті стратегиялар мен тренингтер ұсына бастайды [2]. Жазатайым оқиғалардың себеп - салдарлық модельдерін қарастырған қытайлық мамандар келесі екі сұраққа жауап береді: 1) неліктен өндірісте жазатайым оқиға орын алады және 2) бұл қалай болады? Бұл модельдер қауіпсіздік ғылымының маңызды теориялық негізі болып табылады және жазатайым оқиғаларды талдау мен алдын алудың маңызды әдісін ұсынады[3]. Қазақстандық ғалымдар, «ҚР Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігінің Еңбекті қорғау жөніндегі республикалық ғылыми-зерттеу институты» ШЖҚ РМК мамандары Ш.К. Абикенова, А.П.Коваль, А.Б. Бекмагамбетов «Беларусь Республикасындағы еңбек қауіпсіздігі және еңбекті қорғау мониторингінің ақпараттық-талдамалық жүйесі» деген ғылыми мақалаларында Беларусь Республикасына тән еңбек қауіпсіздігі және еңбекті қорғау деңгейін статистикалық байқау жүйесін ұйымдастыру бойынша статистиканың басымдығы және оның ел Президентіне тікелей бағынуын, сапа менеджменті жүйесін және халықаралық стандарттарды қолдану, цифрландыру негізінде нақты әдістемелердің болуын қамтитын ерекшеліктерді атап көрсетеді және Қазақстан

Республикасы жағдайында осы елдің табысты тәжірибесін қолдану жөнінде қорытындылар мен ұсыныстар жасаған[4].

Зерттеу барысында шетелдік тәжірибе сараланды, мысалы, Финляндияда жұмыс орындарында жұмыс берушілер заң бойынша өз жұмыскерлерін өндірістік жарақаттан сақтандыруға міндетті. Сақтандыру компаниялары өндірістегі жазатайым оқиға туралы ақпаратты Финляндия жұмысшыларына өтемақы төлеу орталығына беруі тиіс. Осы статистикалық ақпарат Финляндияның статистика басқармасымен бірігіп, Финляндиядағы өндірістегі жазатайым оқиғалар туралы статистиканы жариялайды[5]. Осылайша, Финляндияның статистикасы мен деректері жұмысшылар мен қызметкерлер арасындағы өндірістік жазатайым оқиғаларды жақсы қамтиды.

Норвегия бойынша әрбір жұмыс беруші әр қызметкерге өндірісте жазатайым оқиғалардан және кәсіптік аурулардан сақтандыруды рәсімдеуге міндетті екендігі анықталды.

Шетелдік және отандық ғылыми зерттеулерге сүйене отырып, Қазақстанда жазатайым оқиғалардың басты себептерін анықтау және олардың алдын алу бағыттарын толығырақ қарастыру қажеттілігі туындайды. Зерттеуге сәйкес, кәсіптік тәуекелдерді бағалаудың жүйелі әдістері жоқ екені анықталды және мамандардың көпшілігі өз тәжірибелері мен білімдеріне негізделген бағалауды жүргізеді, бұл сенімді емес. Екінші жағынан, жұмыс орындарында қауіпсіздік көрсеткіштеріне қол жеткізу үшін жақсы тәжірибе де өте маңызды.

Қазақстан Республикасы Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрінің 2022 жылғы 28 желтоқсандағы № 524 бұйрығымен бекітілген кәсіптік тәуекелдерді басқару Қағидаларына сәйкес кәсіптік тәуекелдерді басқару тәртібі жүргізіледі, оған кәсіптік тәуекелдерді идентификациялау мен бағалау, сонымен қатар түзетуші іс-шаралар, мониторинг пен бақылау жатады.

Біз Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің ұлттық статистика бюросының 2012 жылдан 2021 жылға дейінгі кезеңде ұсынған еңбек қызметіне байланысты жазатайым оқиғалар туралы статистикалық деректерді зерттедік (1-кесте).

1-кесте. Еңбек қызметіне байланысты жазатайым оқиғалар кезінде қаза тапқандар саны

	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Барлығы, адам	262	266	263	229	225	211	215	190	203	176
Тау кен өнеркәсібі	38	38	31	40	34	28	28	25	24	31
Өңдеу өнеркәсібі	40	51	44	31	32	29	36	32	39	27
Құрылыс	64	50	80	78	60	60	53	41	54	34
<i>Дереккөз: ҚР Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің Ұлттық статистика Бюросының ресми сайты. https://www.gov.kz/memleket/entities/stat?lang=kk [8].</i>										

Нәтижелер көрсеткендей, құрылыс ауыр жарақаттардың жалпы саны тұрғысынан да ең қауіпті салалардың бірі болды, сонымен қатар, өлім-жітімнің жалпы саны тұрғысынан да жоғары болды. Барлық жарақаттардың 52,3% - дан астамы "тау-кен өнеркәсібі және карьерлерді қазу, құрылыс және өңдеу өнеркәсібі" негізгі кәсіби тобында болды (2-кестені қараңыз).

2-кесте. Еңбек қызметіне байланысты жазатайым оқиғалар кезінде қаза тапқандар саны құрылымының үлес салмағы, пайызбен

	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Барлығы, %	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Тау кен өнеркәсібі	14,5	14,2	11,8	17,5	15,1	13,3	13,0	13,2	11,8	17,7
Өңдеу өнеркәсібі	15,3	19,2	16,7	13,5	14,3	13,7	16,7	16,7	19,2	15,3
Құрылыс	24,4	18,8	30,4	34,1	26,7	28,4	24,7	21,6	26,6	19,3

Дереккөз: ҚР Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің Ұлттық статистика Бюросының ресми сайты. <https://www.gov.kz/memleket/entities/stat?lang=kk> [8].

Экономикалық қызмет бойынша жазатайым оқиғалар кезінде қаза тапқандар саны жағынан құрылыс саласының үлесі 2015 жылдан бері жоғары болып отыр.

Осылайша, еңбекке қабілетті жастағы тұрғындардың өмірі мен денсаулығын сақтау, сондай-ақ өмір сүру сапасын жақсарту үшін өлімге әкелетін және ауыр жарақаттар мен кәсіптік аурулардың қаупін азайту бойынша нақты іс-шараларды әзірлеу және жүргізу үлкен маңызға ие. Бұл жазатайым оқиғалар мен кәсіптік аурулардың алдын алу бойынша нақты іс-шаралар тек жазатайым оқиғалардың алдын алуға ғана емес, сонымен бірге олардың физикалық, моральдық және қаржылық залалын азайтуға мүмкіндік береді.

Жазатайым оқиғаға әкелетін басты себеп өндірістік жарақаттану екендігі белгілі, оның барлық себептерін үш түрге бөлуге болады:

1. Техникалық;
2. Ұйымдастырушылық;
3. Жеке (психофизиологиялық).

Өндірістік жарақаттанудың техникалық себептеріне технологиялық процестердің "жетілмегендігі", жабдықтардың, ғимараттар мен құрылыстардың, ұжымдық және жеке қорғану құралдары мен құралдарының конструктивтік кемшіліктері мен техникалық жай-күйі, ауыр жұмыстарды механикаландырудың жеткіліксіздігі, оның ішінде қоршаулардың, сақтандырғыш құрылғылардың, дабыл беру және бұғаттау құралдарының жетілмегендігі, материалдардың беріктік ақауларының және конструкциялардың тозуы және т.б. жатады.

Өндірістік жарақаттанудың ұйымдастырушылық себептері толығымен жұмыс орнында және жалпы кәсіпорында еңбекті ұйымдастыру деңгейіне байланысты. Оларға мыналар жатады: аумақты, өткелдерді, жұмыс орындарын күтіп ұстаудағы кемшіліктер; жабдықты, көлік құралдарын, құралды пайдалану қағидаларын бұзу; жұмыс орындарын ұйымдастырудағы кемшіліктер; технологиялық регламентті бұзу; материалдар мен бұйымдарды тасымалдау, сақтау және сақтау қағидалары мен нормаларын бұзу; жабдықты, көлік құралдары мен аспапты жоспарлы-алдын ала жөндеу нормалары мен қағидаларын бұзу; жұмысшыларды қауіпсіз еңбек әдістеріне оқытудағы кемшіліктер; топтық жұмыстарды ұйымдастырудағы кемшіліктер; қауіпті жұмыстарды техникалық қадағалаудың әлсіздігі; машиналарды, механизмдер мен құралдарды мақсатсыз пайдалану; жұмыс орындарының қоршауларының болмауы немесе жетілмеуі; жеке қорғаныс құралдарының болмауы, ақаулығы немесе қолданбауы және т. б.

Өндірістік жарақаттанудың жеке (психофизиологиялық) себептеріне қызметкердің физикалық және жүйке-психикалық шамадан тыс жүктемелері жатады, бұл оның қате әрекеттеріне әкеледі. Адам үлкен физикалық (статикалық және динамикалық) шамадан тыс жүктемелерден, ақыл-ойдың шамадан тыс жүктелуінен, анализаторлардың шамадан тыс

жүктелуінен (көру, есту, тактильді), еңбектің монотондылығынан, қажу жағдайлардан, ауыр жағдайдан туындаған шаршау салдарынан қате әрекеттер жасай алады.

Өндірістегі қауіпсіздікті басқару жүйесі ұйымдастырушылық деңгейде кәсіпорынның қауіпсіздік жағдайына әсер етеді. Қауіпсіздікті басқару жүйесі үш факторға байланысты: қауіпсіздікті басқару идеологиясы, қауіпсіздікті ұйымдастырушылық басқару және қауіпсіздікті басқару процедуралары. Өндіріс орындарында еңбек қауіпсіздігін басқару жүйесін жетілдіру өзекті мәселе.

Алынған нәтижелерге сүйене отырып, ағымдағы зерттеу бірқатар ұсыныстар жасауға мүмкіндік берді.

Біріншіден, барлық кәсіпорындар мен ұйымдарда еңбекті қорғау және еңбек гигиенасы бөлімі қауіпсіздік ережелерін сақтауды күшейтуі керек. Сондай-ақ, бөлім қызметкерлердің стандартты процедураны орындауын қамтамасыз ету үшін мерзімді еңбек қауіпсіздігі мониторингі мен инспекциясын жүргізуі керек. Сонымен қатар, қызметкерлердің еңбек қауіпсіздігі мен гигиенасы туралы хабардарлығын арттыру және оларды қауіпсіз жұмыс тәжірибесіне қатысуға ынталандыру үшін тренингтер мен ақпараттық науқандар өткізілуі керек.

Екіншіден, жұмысшылар өндірістегі жазатайым оқиғалардың ықтималдығын және олардың алдын-алу жолдарын білу сияқты еңбекті қорғау туралы тиісті ақпаратпен танысуы керек. Қызметкерлердің көпшілігі өз тәжірибелерінің арқасында жұмыстағы қауіптер мен кәсіби тәуекелдер туралы біледі. Алайда, қауіпсіздік бойынша оқытудың болмауы өндірістегі жазатайым оқиғалардың негізгі себебі ретінде қарастырылады, өйткені қызметкерлердің жұмыс орнындағы ықтимал қауіптерді тану үшін білімі мен дағдылары жеткіліксіз.

Үшіншіден, қауіпсіздік құралдары мен жабдықтарының жақсы сапасын қамтамасыз ету үшін кәсіпорын бюджетінен жеткілікті қаражат бөлу өте маңызды. Жағдайды қаржыландырудың жетіспеушілігі қиындатады: біріншіден, компанияларда еңбекті қорғау шараларына қаражат жеткіліксіз; екіншіден, басшылық айыппұлдарды болдырмауға тырысады. Бұл әсіресе шағын бизнеске қатысты. Олардың айналымы төмен, демек, еңбекті қорғауға бағытталуы мүмкін қаражат тапшылығы жоғары.

Қызметкерлердің еңбек қауіпсіздігі ережесін пайдалану үшін қажетті білімі бар екеніне көз жеткізу үшін құралдар мен жабдықтарды пайдалануды үйрету қажет. Қорғаныс жабдықтарының жеткілікті саны қамтамасыз етілуі керек, ал тозған қорғаныс жабдықтары жаңасымен ауыстырылуы керек. Бұл еңбекті қорғау саясатын жүзеге асырудың жоғары шығындарын көрсетсе де, қызметкерлердің әл-ауқатын қорғау кез келген ұйым үшін басымдыққа айналуы тиіс.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Кузнецова Е.А. Методы расследования несчастных случаев на производстве//Экономика труда - 2020.-№7(12).- С.1307-1322.
2. Miguel A., Camino L., Ritzel D.O., Fontaneda I., Alcantara O.J.G. Construction industry accidents in Spain//Journal of Safety Research.-2008.-№5(39).-pp.497-507
3. Fu G., Xie X., Jia Q., Li Z., Chen P., Ge Y. The development history of accident causation models in the past 100 years: 24 Model, a more modern accident causation model// Process Safety and Environmental Protection [Электронды ресурс] -URL: <https://www.researchgate.net/publication/337585409>
4. Абикенова Ш.К., Коваль А.П., Бекмагамбетов А.Б. Информационно-аналитическая система мониторинга безопасности и охраны труда в Республике Беларусь//Вестник Казахского университета экономики, финансов и международной торговли.- 2022.-№4(49). - С.328-335.
5. Räsänen, T., Reiman, A., Puolamäki K. et al. Finding statistically significant high accident counts in exploration of occupational accident data// Journal of Safety Research. -2022.- [Электронный ресурс] URL: <https://doi.org/10.1016/j.jsr.2022.04.003>

ҚАРЖЫ-БАНКТІК СЕКТОРДЫ ДАМУ ТҮРАҚТЫЛЫҒЫ МЕН ҚАУІПСІЗДІГІН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ

Р.К. Сабирова к.э.н., профессор

М.Х. Мукашев 2-курс магистранты

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ.

Аннотация. Финансовую устойчивость коммерческого банка следует рассматривать как обобщающий параметр, в котором синтезируются характеристики и эффекты всех других структурных компонентов общей экономической стабильности банка. Финансовая устойчивость представляет собой качественную характеристику его деятельности. В статье рассматриваются вопросы обеспечения стабильности и безопасности банковской системы как основы развития финансово-банковского сектора.

Ключевые слова: финансово-банковский сектор, финансовая система, финансовая стабильность, финансовая безопасность, коммерческие банки, Национальный банк.

Annotation. The financial stability of a commercial bank should be considered as a generalizing parameter in which the characteristics and effects of all other structural components of the overall economic stability of the bank are synthesized. Financial stability is a qualitative characteristic of its activities. The article discusses the issues of ensuring the stability and security of the banking system as the basis for the development of the financial and banking sector.

Keywords: financial and banking sector, financial system, financial stability, financial security, commercial banks, National Bank.

Қаржылық қауіпсіздік-бұл мемлекет белгілі бір шектерде мемлекеттік мекемелердің, шаруашылық жүргізуші субъектілердің, нарықтық институттардың жұмыс істеуінің жалпы экономикалық жағдайларына кепілдік бере алатын қаржы-банк жүйесінің жағдайы.

ҚР Қаржы қауіпсіздігін қамтамасыз ету, ең алдымен, мемлекеттік бюджеттің теңгерімділігі, активтердің жеткілікті өтімділігі және қажетті ақша, валюта, алтын резервтерінің болуы арқылы елдің қаржы жүйесінің тұрақты жұмыс істеуінде көрінеді. Банк жүйесі бүгінде елдің қаржы жүйесінің негізгі компоненттерінің бірі болып табылады.

Банк қызметтері нарығының жай-күйі, банк секторының кредиттік және депозиттік операцияларының көлемі елдің қаржы жүйесінің жай-күйінің индикаторы болып табылады, өйткені олар шаруашылық жүргізуші субъектілер мен халықтың банк жүйесіне деген сенім деңгейін, оның қызметінің тиімділігін, инвестициялық тұрақтылығын, ұлттық валютаның тұрақтылығын тікелей көрсетеді.

Банк жүйесінің тұрақтылығы мен қауіпсіздігі сандық және сапалық белгілі бір критерийлер мен параметрлермен сипатталады. Олардың біріншісі-банк жүйесінің құрылымы, кредиттік банк саласындағы ұйымдардың саны. Бүгінгі таңда Қазақстанда екі деңгейлі банк жүйесі жұмыс істейді: бірінші деңгей – Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі немесе орталық банк, екінші деңгейді коммерциялық банктер ұсынады.

Қазіргі уақытта ғалымдар тұрақтылық ұғымын әр түрлі түсіндіреді. Терминнің ең толық және дұрыс тұжырымдамасын жасау үшін қолданыстағы негізгі тәсілдерді қарастырған жөн. Көптеген жағдайларда, осы мәселемен айналысатын зерттеушілер, анықтамасы тұрақтылық көбінесе тұрақтылықпен анықталады, мысалы, В.Н.Живаловтың пікірінше, «тұрақтылық» сөзі "тұрақтылық, тепе-теңдік" мағынасында жиі қолданылады. Кейбір ғалымдар бұл пікірмен келіспейді, атап айтқанда «тұрақтылық — бұл басқа немесе басқа құбылыста (процесте) тұрақты болып қалатын нәрсе... тұрақтылық — бұл жұмыс процесінде прогреске қарай өзгертін нәрсе».

Коммерциялық банктердің тұрақтылығы деп коммерциялық банктің қолданыстағы экономикалық ортада тепе-теңдік күйіне жету және осы күйді өзгертін сыртқы және ішкі

факторлардың әсерінен салыстырмалы түрде ұзақ уақыт ұстау қабілетін түсіну керек. Тұрақсыз коммерциялық банк қандай да бір себептермен шыққан тепе-теңдік күйіне оралмайды, бірақ одан үздіксіз алыстап кетеді немесе оған жақын жерде жол берілмейтін үлкен тербелістер жасайды. Осылайша, жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, «тұрақтылық» ұғымын келесідей анықтауға болады деген қорытынды жасауға болады: «тұрақтылық тек қол жеткізілген тұрақтылық деңгейін сақтау ғана емес, өйткені тұрақтылық қазіргі немесе қолданыстағы тұрақтылықты қамтамасыз етуді білдіреді.жағдай». Қазіргі уақытта олардың тұрақтылығын қамтамасыз ету үшін көптеген банктер әртүрлі жолдарды іздейді, яғни. меншікті капиталдың жеткіліктілік коэффициенттерінің мәнін арттырады, тәуекелдерді басқару тетіктерін күрделендіруге тырысады, өз бизнесін әртараптандырады, банктерді басқару құралдарын жетілдіреді. Қазіргі экономика жағдайында қаржылық тұрақтылық банк қызметінің негізгі сипаттамасы болып табылады және оны қамтамасыз ету коммерциялық банктер қызметіндегі ең маңызды мәселелердің бірі болып табылады.

Коммерциялық банктің қаржылық тұрақтылығы Банктің жалпы экономикалық тұрақтылығының барлық басқа құрылымдық компоненттерінің сипаттамалары мен әсерлері синтезделген жалпылама параметр ретінде қарастырылуы керек. Қаржылық тұрақтылық оның қызметінің жоғары сапалы сипаттамасын білдіреді. Бұл жалпы Банктің тұрақтылығын бағалаудың ажырамас бөлігі, яғни. динамикалық даму және тиімді жұмыс істеу қабілеті. Қаржылық тұрақтылық банктің ақша ағындарын тиімді басқару және өз міндеттемелері бойынша жауап беру қабілетін білдіреді. Осылайша, коммерциялық қызметтің түпкі мақсаты пайда табу болып табылатын банктердің қызметін жүзеге асырудың негізгі қағидатына сүйене отырып, біздің ойымызша, қаржылық тұрақтылық Банктің кеңею бағытында жан — жақты дамуын білдіреді, яғни.максималды пайда алу үшін кеңейтілген негізде өзінің және тартылған ресурстарын көбейту. Коммерциялық банктің қаржылық тұрақтылығын анықтау әдістерінің бірі оның өтімділігін талдау әдісі болып табылады. Коммерциялық банктің өтімділігі оның активін қолма-қол ақша ресурстары ретінде пайдалану немесе оны тез қолма-қол ақшаға айналдыру мүмкіндігін, сондай-ақ активтің номиналды құнын өзгеріссіз қалдыру мүмкіндігін білдіреді. Бұл банктегі негізгі орындардың бірін алатын және кез-келген банк үшін түбегейлі маңызы бар коммерциялық банктердің өтімділігін басқару мәселелері. Өйткені, егер банктер түрлі форс-мажорлық жағдайлардың нәтижесінде өтімділікті қамтамасыз ете алмаса, төлем қабілетсіз болып, соның салдарынан банкротқа ұшырауы мүмкін. Керісінше, егер банктің қолма-қол ақшасы мен басқа да өтімді активтерінің сомасы, сондай-ақ оның басқа көздерден қаражатты жұмылдыру мүмкіндігі барлық міндеттемелерді уақтылы орындау үшін жеткілікті болса, коммерциялық банк өтімді болып саналады. Коммерциялық банктердің өтімді тұрақтылығының нақты жағдайын бағалау үшін өтімділік деңгейін бағалаудың әртүрлі критерийлері кеңінен қолданылады. Көбінесе олар қолма-қол ақша қоры немесе өтімді резервтер туралы жалпы экономикалық түсінікке негізделген.

Қазіргі уақытта банктерді капиталдандыру мәселесі банк жүйесін одан әрі дамыту үшін маңызды болып отыр. Өйткені "капиталданбау" банктердің өздері үшін ғана емес, ұлттық экономиканың дамуы үшін де тежегіш болып табылады. Бұл белсенді операциялардың көлемі, несиелердің мөлшері, сыртқы қарыздар меншікті капиталдың мөлшеріне, яғни нормативтік-реттеуші аспект деп аталатындығына байланысты. ҚР қаржы жүйесінде тәуекелдерді алдын ала анықтау үшін құралдар мен әдістерді әзірлеу мақсатында "қаржы жүйесінің тұрақтылығы мәселелері бойынша ҚР кейбір заңнамалық актілеріне өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы" Заң қабылданды [1]. Осы заңды әзірлеу және қабылдау алдын ала қадағалау бойынша ҚР ҰБ тәсілдерін күшейтуге бағытталған. Атап айтқанда, қаржы жүйесінің тұрақтылығы туралы Заңның жаңалықтарының бірі проблемалық банктің қызметін жедел сауықтыру тетігін енгізу болып табылады. Біздің ойымызша, банктердің қаржылық тұрақтылығының төмендеуіне ықпал ететін негізгі факторларға мыналар жатады: клиенттердің қаржылық жағдайының нашарлауы нәтижесінде несиелік тәуекелдердің жоғары деңгейі; капиталдың барабарлығына қойылатын талаптарды шектеуге бағытталған активтер портфелін қысқарту, бұл қаржылық тұрақтылықты басқару стратегиясын әзірлеу банктерді капиталдандыруды

арттырудың, сондай-ақ "проблемалық" активтерді қысқартудың негізгі құралы болып табылады деген қорытынды жасауға мүмкіндік берді.

Басқарудың жеткіліксіз сапасы банктердің белгілі бір бизнес құрылымдарға қызмет көрсетуге бағдарлануынан, менеджменттің негізсіз агрессивті саясатынан, қаржылық есептілікті жасаудағы манипуляциядан, қаржы құралдарының портфельдерін әлсіз әртараптандырудан көрінді. ҚР экономикасының дағдарыстан кейінгі дамуы жағдайында банктердің баланстарын стресстік активтерден тазарту проблемаларын шешу үшін құрылған "Стресстік активтер қоры" АҚ пайда болды, содан кейін банктерді құтқару болып табылатын бастапқы мақсат отандық бизнесті қолдау жағына өзгертілді, бірақ ол өзіне жүктелген міндеттерді іске асырмады. Осыған байланысты "проблемалық кредиттер қоры" АҚ құрылды, оның қызметі Екінші деңгейдегі банктердің кредиттік портфельдерінің сапасын жақсартуға бағытталған. Қаржы жүйесінің тұрақтылығын қамтамасыз етудегі басты мәселелердің бірі екінші деңгейдегі банктердің баланстарын мерзімі өткен берешегі 90 күннен асатын кредиттерден босату үшін тиімді шараларды әзірлеу және қолдану болып табылады. Екінші деңгейдегі банктер тек проблемалық несиелермен жұмыс істеудің басқа тетіктерін іздеуі керек, атап айтқанда, бұл есептен шығару, сату және немесе банктің еншілес ұйымына беру, бас банктің проблемалық активтерін сатып алу, коллекторлық компаниялар және т.б. «Самұрық-Қазына» АҚ арқылы мемлекеттік кепілдіктер жүйесін қалыптастыру дағдарыстық жағдайды жеңілдетуге және қаржы-кредит қызметтерінің отандық нарығының сәл өзгеше құрылымын қалыптастыруға көшуге мүмкіндік берді, бұл сөзсіз банктердің қызметін қадағалау құралдарының құрылымын өзгертуді талап етті.

Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі (ҚР ҰБ) 2006 жылдан бастап банк секторының қаржылық тұрақтылығының жиынтық индексын айқындайды. Ол қазақстандық банк жүйесіне тән тәуекелдерді көрсететін көрсеткіштер кешенін талдау арқылы қаржылық тұрақтылық дәрежесін бағалау мақсатында әзірленген. Агрегатталған индекс мәндерінің серпіні банктердің қаржылық орнықтылығы дәрежесінің төмендегенін, негізінен банктер активтерінің сапасының нашарлағанын көрсетеді.

Бүгінгі таңда Ұлттық Банктің елдің банк жүйесінің қаржылық тұрақтылығы мен қаржылық қауіпсіздігін қамтамасыз етудегі басымдығы банк секторын одан әрі жоспарлы сауықтыру және оның қаржылық тұрақтылығын арттыру жөніндегі саясатты жалғастыру болып табылады.

Ұлттық Банк қайта құрылымдау және есептен шығару есебінен жасырын жұмыс істемейтін қарыздарды анықтай отырып, кредиттік портфельдің нақты жай-күйін диагностикалауға назар аударады. Банк жүйесінің қаржылық қауіпсіздігін қамтамасыз ету мақсатында Ұлттық банк "банк секторының қаржылық тұрақтылығын арттыру Бағдарламасын" қабылдады, ол мыналарды көздейді: – жүйе құраушы банктерді сауықтыру және акционерлердің міндетті түрде ынтымақтаса қатысуы кезінде елеулі әлеуметтік маңызы бар банктерге қаржылық қолдау көрсету - банктердің корпоративтік және бөлшек саудадағы қарыз алушыларды қаржылық жағдайға және кепілмен қамтамасыз етуге қойылатын талаптарын қатаңдату сегменттер; - ұзақ мерзімді кезеңде банк жүйесінің тұрақтылығын, банктердің болашақ шығындарды сіңіру қабілетін, тәуекелдерді басқару жүйесін жетілдіруді қамтамасыз ету.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Экономическая безопасность [Текст]: учебник для вузов / под общ. ред. Л.П. Гончаренко, Ф.В. Акулина. – М.: Юрайт, 2015. – 478 с.
2. Маслеников, В. В. Новые финансовые технологии меняют наш мир / В. В. Маслеников, М. А. Федотова, А. Н. Сорокин // Вестник финансового университета. Финансы: теория и практика. – 2017. – № 2. – С. 6–11.

ИССЛЕДОВАНИЕ ОВОЩНОГО РЫНКА АТЫРАУСКОЙ ОБЛАСТИ: АНАЛИЗ СПРОСА И ПРЕДЛОЖЕНИЯ

Р.К. Сабирова к.э.н., профессор
М.Д. Дінғазиева м.э.н., ст.преподаватель

Б. Бакытжанов студент

Ж. Нурғали студент

НАО Атырауский университет им. Х. Досмухамедова, г.Атырау

Түйіндеме: Бұл мақалада көкөніс өнімдеріне сұраныс пен ұсынысты нарықтық зерттеу мәселелері қарастырылады. Атырау облысының көкөніс нарығына сұраныс пен ұсынысты талдау өндірушілерге, жеткізушілерге және кәсіпкерлерге дұрыс шешім қабылдауға, тиімді маркетинг стратегиясын құруға, сұранысқа ие көкөністерді ұсынуға және нарықта бәсекелестік артықшылықтарға қол жеткізуге мүмкіндік беретін осы секторды дамыту үшін маңызды құрал болып табылады.

Түйінді сөздер: сұраныс пен ұсынысты талдау, нарықты зерттеу, көкөніс өнімдері; маркетингтік зерттеулер

Resume: This article discusses the problems of market research of supply and demand for vegetable products. The analysis of supply and demand of the Atyrau region vegetable market is an important tool for the development of this sector, which allows producers, suppliers and entrepreneurs to make the right decisions, build an effective marketing strategy, offer in-demand vegetables and achieve competitive advantages in the market.

Key words: supply and demand analysis, market research, vegetable products; marketing research

Овощной рынок является важной составляющей сельского хозяйства и питания населения. Атырауская область Республики Казахстан известна своим аграрным потенциалом и производством овощей. Проведение маркетинговых исследований овощного рынка в данном регионе помогает понять текущую ситуацию, выявить тенденции и разработать стратегию развития этого сектора на будущее.

Одной из ключевых задач маркетинговых исследований является анализ спроса и предложения овощей на рынке Атырауской области. Исследование позволяет выявить популярные виды овощей, спрос на них, а также определить востребованность овощей отечественного и импортного производства. Это помогает фермерам, производителям и предпринимателям разработать эффективную стратегию посадки и планирования производства овощей.

Овощной рынок является важной частью сельского хозяйства и питания в Атырауской области Республики Казахстан. Для успешного развития этого сектора необходимо проводить анализ спроса и предложения, чтобы понять текущую ситуацию на рынке и определить перспективы его развития.

Анализ спроса на овощи в Атырауской области помогает выяснить, какие виды овощей являются наиболее популярными среди потребителей. Это позволяет производителям и поставщикам адаптировать свою продукцию к требованиям рынка и предпочтениям покупателей. Например, если анализ показывает, что потребители предпочитают экологически чистые овощи, то фермеры могут сконцентрироваться на развитии этого сегмента и предложить больше продукции, выращенной без использования химических удобрений и пестицидов.

Важной частью анализа спроса является также оценка сезонности спроса на овощи в Атырауской области. Понимание сезонности позволяет фермерам и поставщикам планировать производство и распределение овощей в соответствии с сезонными

колебаниями спроса. Например, если анализ показывает, что спрос на определенные овощи резко повышается летом или осенью, то фермеры могут сконцентрироваться на их производстве и поставке именно в это время года.

Важным аспектом анализа спроса является также оценка спроса на овощи отечественного производства по сравнению с импортом. Анализ позволяет понять, какие овощи предпочитают покупатели – местные или импортные. Это помогает фермерам и поставщикам определить конкурентоспособность своей продукции и разрабатывать стратегии продвижения и маркетинга.

Для полного понимания овощного рынка необходимо также провести анализ предложения. Это включает оценку производства овощей в Атырауской области, структуру производства и объемы товарооборота. Анализ предложения позволяет оценить конкуренцию на рынке и определить, есть ли достаточное количество овощей для удовлетворения спроса.

Анализ спроса и предложения овощного рынка в Атырауской области не только помогает понять текущую ситуацию, но также предлагает перспективы для развития данного сектора. Например, если анализ показывает, что спрос на овощи определенного вида в области высокий и предложение недостаточно, то это открывает возможности для расширения площадей под посадку данного вида овощей.

Анализ спроса и предложения овощного рынка Атырауской области является важным инструментом для развития этого сектора. Он позволяет производителям, поставщикам и предпринимателям принимать осведомленные решения, построить эффективную стратегию маркетинга, предложить востребованные овощи и добиться конкурентных преимуществ на рынке. Анализ также помогает государственным и муниципальным органам разработать программы и политики, способствующие развитию овощного сектора в Атырауской области.

Кроме того, маркетинговые исследования позволяют определить ценовую политику на овощной рынок в Атырауской области. Исследования раскрывают информацию о ценах на различные виды овощей, а также о ценовых предпочтениях покупателей. Это помогает фермерам и поставщикам определить конкурентоспособность своей продукции и разработать оптимальную ценовую стратегию.

Маркетинговые исследования также включают анализ конкурентной среды и доли рынка. Исследования позволяют выявить основных игроков на овощном рынке Атырауской области, а также оценить их стратегии маркетинга и продвижения. Это помогает новым участникам рынка понять конкурентные преимущества и разработать стратегию, чтобы удерживаться в конкурентной среде.

Маркетинговые исследования овощного рынка в Атырауской области также позволяют оценить потенциал для экспорта овощей в другие регионы и страны. Исследования позволяют выявить требования и предпочтения зарубежных покупателей, а также оценить конкурентоспособность атырауских овощей на международном рынке. Это помогает производителям развивать экспортные направления и получать новые рынки сбыта.

Важным аспектом маркетинговых исследований овощного рынка Атырауской области является анализ потребительского поведения и предпочтений. Исследования позволяют выявить потребности и ожидания потребителей, их предпочтения в отношении видов и качества овощей, а также особенности их покупательского поведения. Это помогает производителям и поставщикам адаптировать свою продукцию и продвижение к требованиям рынка и поведению потребителей.

Маркетинговые исследования овощного рынка Атырауской области играют важную роль в планировании и стратегическом развитии этой отрасли. Они помогают фермерам, производителям и предпринимателям понять требования рынка, а также выявить новые возможности и вызовы. Результаты исследований используются для разработки более эффективных стратегий маркетинга и продвижения, а также для

повышения конкурентоспособности овощного сектора в Атырауской области.

Анализ спроса и предложения овощного рынка в Атырауской области не только помогает понять текущую ситуацию, но также предлагает перспективы для развития данного сектора. Например, если анализ показывает, что спрос на овощи определенного вида в области высокий и предложение недостаточно, то это открывает возможности для расширения площадей под посадку данного вида овощей.

Анализ спроса и предложения овощного рынка Атырауской области является важным инструментом для развития этого сектора. Он позволяет производителям, поставщикам и предпринимателям принимать осведомленные решения, построить эффективную стратегию маркетинга, предложить востребованные овощи и добиться конкурентных преимуществ на рынке. Анализ также помогает государственным и муниципальным органам разработать программы и политики, способствующие развитию овощного сектора в Атырауской области и обеспечивающие продовольственную безопасность региона.

Список использованной литературы:

1. Армстронг Г. , Котлер Ф., Маркетинг негіздері [Мәтін] / Армстронг Г. Котлер Филип Т.- Алматы: Ұлттық аударма бюросы, 2019.- 736 б. 145 экз..
2. Маркетингі басқару [Мәтін]: Оқу құралы / М.Д. Дингазиева.- Атырау: АГУ им. Х.Досмухамедова, 2013.- 104 с.
3. Churchill, G. A., & Iacobucci, D. (2018). Marketing Research: Methodological Foundations. Cengage Learning.
4. Hair, J. F., Wolfinbarger, M., Money, A. H., & Samuel, P. (2019). Essentials of Business Research Methods. Routledge.

* Профинансировано в рамках внутривузовского проекта Атырауским университетом им.Х.Досмухамедова

ӘОЖ 94(514)084.5

МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗМЕТШІЛЕРДІҢ СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚҚА ҚАРСЫ МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ МӘСЕЛЕЛЕР МЕН ШЕШУ ЖОЛДАРЫ

Б.А. Сериев, з.ғ.к., профессор

І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті КеАҚ, Талдықорған қ.

Д.Қ. Мұратбек, «Құқықтану» білім беру бағдарламасының 2 курс магистранты

І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті КеАҚ, Талдықорған қ.

Резюме. В данной статье рассматривается взаимосвязь идеологии добропорядочности и антикоррупционной культуры на примере государственной политики Республики Казахстан.

Ключевые слова: формирование антикоррупционной культуры, антикоррупционное образование, идеология добропорядочности, противодействие коррупции.

Resume. This article examines the relationship between the ideology of integrity and anti-corruption culture on the example of the state policy of the Republic of Kazakhstan.

Key words: formation of anti-corruption culture, anti-corruption education, ideology of integrity, anti-corruption.

Мемлекеттік қызметшілердің сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениетін қалыптастырумен қатар олардан туындайтын проблемалардың шешу жолдарын мына тұрғыдан қарастыруға болады:

Сыбайлас жемқорлық деген келеңсіз және мемлекеттің дамуының әр кезеңінде санқилы болып көрінетін, келеңсіз, күрделі құбылыс деп қарау керек.

Сыбайлас жемқорлық әлеуметтік-экономикалық, саяси дамуды тежейтін, жалғыз біздің елімізде ғана емес, бүкіл дүние жүзіндегі елдер кездесіп отырған, бікіл жүйеге әсер ететін мәселе ретінде қарастырып отырмыз.

Осы тақырыпта зерттеу жүргізген шетелдік ғалымдар да сыбайлас жемқорлықпен күресті күшейту мен мемлекеттік қызметшілердің сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениетін қалыптастыруда назарға алатын маңызды мәселелерді көрсетеді:

Соңғы уақытта жер шарындағы бірқатар мемлекеттердің үкіметі ашықтықты, жариялылықты қамтамасыз ету мақсатында жұмыс істеді. Ақпараттық-коммуникациялық технологияларды кеінен дамытып, көпшілік ашықтық пен жариялылықты қамтамасыз етуді жүзеге асыру нәтижесінде сыбайлас жемқорлықты азайтуды, уақытты үнемдеуді, үйрене бастады. Электрондық үкімет, атап айтқанда, бірқатар елдерде көптеген айқын, жан-жақты ашықтық жұмыстарында қолданылғанымен, кеәбір мемлекеттерге бұл әлі де болса жетіспеуі, сыбайлас жемқорлыққа, таныстыққа жол беруге әкеліп соқтырып жатқаны белгілі [1].

Сыбайлас жемқорлық қолында билігі бар адамдардың, мемлекеттік органдардың, лауазымды тұлғалардың жеке бас пайдасына, қызмет бабын пайдаланып, жағдайын жасау, теріс, заңға қайшы әрекеттерге баруына, сонымен қатар, өзге адамдарды да тартып, топ құрып құқыққа қайшы әрекеттер жасауына жол беретін құбылыс деп білеміз.

Оған қарсы іс-қимылдың тиімді жақтарын әзірлеу мен оны жүзеге асыру, қай мемлекетке болса да оңай емес, себебі, сыбайлас жемқорлыққа жол беру фактілері биліктің жоғарғы эшелонында отырған адамдардың жол беруі орын алатын болса, онымен күрес жүргізу тиімділігі і барған сайын күрделеніп, қиындай түседі.

Біздің Қазақстан сияқты, көп ұлтты, көп тілді мемлекет үшін, жемқорлықтың алдын алу, себептерін ашу, жағдайлары мен салдарларын айқындап, шешу жолдарын қарастыру барысында осы жағдайлар ескерілуі тиіс.

Сонымен қатар, ең басты шарты:

- мемлекеттік билік органдарының қоғамға есеп беруі;
- мемлекеттік билік органдарының қоғамдық бақылауда болуы;
- соттың тәуелсіздігінің сақталуы, әділ соттың болуы;
- қолданыстағы заңдардың тиімді болуы;
- мемлекеттік кадр саясатының меритократия қағидасымен жүзеге асырылуы;
- мемлекеттік рәсімдердің ашық жүзеге асырылуы мен адамдардың сыбайлас

жемқорлыққа төзбеушілік жағдайының болуы маңызды орын алады.

Қазақстан Республикасының «2015-2025 жылдарға арналған сыбайлас жемқорлыққа қарсы стратегиясы» сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылды ұтымды жүргізу мен осы келеңсіз құбылыспен күрестегі мемлекеттік саясатты жүзеге асырудың тиімді жаңа тетіктері мен құралдарын қолдануға негіз болатын нормативтік құжат болып табылады.

Ең бірінші, сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресте мемлекет арандатушылыққа жол бермейді, сонымен қатар, кінәсіздік презумциясының сақталуына аса мән береді.

Кінәсіздік презумциясы деп, Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 4 шілдедегі Қылмыстық-процестік кодексінің 19-бабында былай деп қарастырылады: «Кінәсіздік презумпциясы

1. Әркім өзінің қылмыстық құқық бұзушылық жасаудағы кінәлілігі осы Кодексте көзделген тәртіппен дәлелденгенге және соттың заңды күшіне енген үкімімен белгіленгенге дейін кінәсіз болып саналады.

2. Ешкім де өзінің кінәсіздігін дәлелдеуге міндетті емес.

3. Күдіктінің, айыпталушының, сотталушының кінәлілігіне сейілмеген күмән олардың пайдасына түсіндіріледі. Қылмыстық және қылмыстық-процестік заңдарды қолдану кезінде туындаған күмәндар да күдіктінің, айыпталушының, сотталушының пайдасына шешілуге тиіс.

4. Айыптау үкімі болжамдарға негізделе алмайды және ол жол берілетін және анық дәлелдемелердің жеткілікті жиынтығымен расталуға тиіс [2].

Халықаралық сарапшылардың ойынша, бүгінгі таңда Қазақстан ТМД елдеріндегі мемлекеттік қызметті реформалау үшін үлгі болуға жарайтын мемлекеттік қызмет туралы демократиялық заңдылықтарға ие.

Қазақстан Республикасының қазіргі мемлекеттік қызметінің қалыптасуы 2015ж. 23 қарашада қабылданған «Мемлекеттік қызмет туралы» заңына байланысты. Оның басты мақсаты мемлекеттік қызметке деген азаматтардың тең қолжетімділігінің конституциялық құқын, оның кәсібилігін, заңдылығын жүзеге асыру, сондай-ақ мемлекеттік қызметшілердің меритократия принциптері (еңбегіне қарай жүйесі) бойынша қызметін жоғарылату.

Мемлекеттік қызметшілерді сыбайлас жемқорлыққа қатысты айып тағып, оларға жаза қолдану үшін, ең алдымен оның кінәсі нақты айғақтармен дәлелдену керек, соттың үкімі күшіне енгенгенге дейін ол кінәсіз болып табылады. Айыптау үкімі ешуақытта болжамға немесе нақты дәйекті дәлеле болмаса, оны айыптап, жаза қолдана алмайды.

Сыбайлас жемқорлықтың алдын алу үшін және онымен тиімді күрес жүргізу үшін:

1. Құқық қорғау органдарының жұмысы таза, ашық, әрі заңға сай әрекет етуі тиіс;

2. Мемлекет сыбайлас жемқорлыққа жол бермес үшін, мемлекеттік басқарудағы саясатты дұрыс жолға қоюы тиіс;

3. Мемлекет барлық салаға бөлінетін бюджеттік қаржының дәл сол бөлінген салаға нақты жетуі мен ол қаржының тиісті сала бойынша бойынша таза жұмсалғанына қатаң бақылау қою мен жауапты адамдардың жауапкершілігін арттыруы тиіс және оларға қолданылатын жазаның тиімділігіне бақылауды күшейту керек және ол қаржыға сұраныс мықты болмаса, сыбайлас жемқорлықтың нағыз ордасына айналуға жол береді;

4. Мемлекет өзі бөліп отырған қаржының не себепті тиісті салаға жұмсалмағандығын уақытында себептерін анықтап, шара қолданбаса, нәтижесі төмен болады.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы шараларды жүзеге асыру барысында Сыбайлас жемқорлық тәуекелдер мен жағдайға байланысты мониторинг жасау маңызды орын алады.

Тәуекел мен мониторинг деген не?

Қазақстан Республикасының «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы» 2015 жылғы 18 қарашадағы Заңында мониторингке мынадай анықтама береді: «сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл субъектілерінің сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясаттың тиімділігіне, сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл саласындағы құқық қолдану практикасының жай-күйіне, сондай-ақ қоғамның сыбайлас жемқорлық деңгейін қабылдауы мен бағалауына қатысты ақпаратты жинау, өңдеу, жинақтап-қорыту, талдау және бағалау жөніндегі қызметі» [3].

Ал тәуекел дегенді былай түсіндіреді: «сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтарды жасауға ықпал ететін себептер мен жағдайлардың туындау мүмкіндігі» [3].

Қүзіретті органдар өз уәкілеттілігі шеңберінде мемлекеттегі сыбайлас жемқорлықтың жай күйіне, мемлекеттің жүргізген сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясатының нәтижесіне, сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл саласындағы жұмыстың нәтижесін көрсетіп, ақпаратты жинап, салыстырып, өңдеп, қортынды жасап, жауаптыларды жазалау, қызметтерін бағалау туралы мағлұмат беріп отыруы тиіс қой, сонымен қатар. Елімізде сыбайлас жемқорлық әрекеттерін жасауға ықпал ететін себептер мен жағдайлардың туындау мүмкіндіктерін анықтау маңызды орын алады.

Қытайлық зерттеушілер сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес пен мемлекеттік қызметшілердің сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениетін қалыптастыруда мемлекеттік орган мен лауазымды адамның рөлін баса көрсетеді:

Олар «сыбайлас жемқорлық» адамның өміріне зиян дейді, басқарушы партия-осы зиянды жоюшы, ал лауазымды адам-оған қарсы күресте үлгі», - деп көрсетеді.

Мемлекеттегі маңызды мәселелерді қамтитын салалар бойынша шешім қабылдаған кезеңде жасырын шаралар жасау, ашықтықтың болмауы, мемлекеттік органдардың қызметіне қоғамдық бақылаудың жетімсіздігі, ашықтыққа жете алмау, қоғам тарапынан болатын сындар мен ескертпелерге назар аудармау, назарға мүлдем алмау, дәрекілік көрсету, мемлекеттік органдардағы басшылардың менмендігі олардың өкілеттіліктерін теріс пайдалануына, асыра

пайдалануына алып келеді де, айналып келгенде, сыбайлас жемқорлықтың көріністеріне, олардың өсуіне ықпал ететін жағдайларға әкеліп тіреді.

Мемлекетте қолданылып жатқан шараларға, заңнаманың күшіне енуіне қарамастан, қолданыстағы ұйымдастырушылық жұмыстары мен заң талаптарын сақтамау салдарынан осы мәселелердің түбегейлі шешіліп, оң нәтижесін беруіне кедергі келтіріп отырғаны айқын.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы әрекеттерді толық жүзеге асыру мен оның құралдарын толық пайдалану әлі де болса жүзеге асырылмай келе жатқанын мойындауымыз керек, оның әртүрлі өзіндік себептері мен салдарлары бар екені белгілі.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы қолданыстағы заңнамамен қатар, қазақстандық сыбайлас жемқорлыққа қарсы тәжірибемен қоса, шетелдердің де озық тәжірибесі бар екендігін де ескеруіміз қажет. Бірақ біздің еліміздің даму ерекшеліктері мен менталитетіне байланысты шетелдік барлық тәжірибелерді қолдана қоюымыз мүмкін деп айта алмаймыз, дегенмен де, қай елдің тәжірибесі бізге жауын және тиімді екендігін айқындап, қолданысқа енгізуге болатындығын ескеруге болады.

Біздің елімізде сыбайлас жемқорлыққа қарсы алдын алу шаралары толық бір жүйеге келтірілген деп айту қиын.

Алдын алу шараларын бір жүйеге келтіру үшін:

1. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл жөніндегі уәкілетті орган қылмыстық қудалауды емес, сыбайлас жемқорлықтың алдын алу, жемқорлық көріністерінің себептерін айқындау, жоюға бағытталған алдын алу шараларының кешенді жұмысын басым жасау керек;

2. Аймақтардағы уәкілетті органдардың жауапкершілігі мен олардан сұраныстың басымдылығын арттыру қажет;

3. Жергілікті билік органдарының мемлекеттік көрсетілетін қызметтері мен азаматтардың арыз, шағымдары мен өтініштеріне назар аудару, жауапкершілік деңгейін көтеруді қолға алу;

4. Жалпы уәкілетті органның қызметінде оның құқық қорғау мен реттеуші функцияларының арақатынасы сақталуы тиіс;

5. Мемлекеттік функцияларды жүзеге асыру барысында осы сектордағы мүдделер қақтығысына да баса мән берілуі қажет.

Мүдделер қақтығысы деген не?

«Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы» Заңда ол былай деп қарастырылған: «мүдделер қақтығысы – жауапты мемлекеттік лауазымды атқаратын адамдардың, мемлекеттік функцияларды орындауға уәкілеттік берілген адамдардың, оларға теңестірілген адамдардың, лауазымды адамдардың жеке мүдделері мен олардың лауазымдық өкілеттіктері арасындағы қайшылық, мұндай жағдайда аталған адамдардың жеке мүдделері олардың өз лауазымдық міндеттерін орындамауына және (немесе) тиісінше орындамауына алып келуі мүмкін» [3].

Мемлекеттік органдардағы жауапты мемлекеттік лауазымды адамдар арасындағы қызмет барысындағы келіспеушіліктер пен қайшылықтар, олардың өзіне жүктелген функционалдық өкілеттіліктерін жүзеге асыруына үлкен кедергі келтіреді, мемлекет қойған тапсырмаларды толық орындай алмауына әкеліп соғады.

6. Елімізде азаматтардың құқықтық мәдениетін арттыруға, құқықтық санасын көтеруге, құқықтық сауаттылық деңгейінің, оның ішінде халықтың күнделікті өміріне қажетті қолданыстағы заңнамалар мен нормаларды түсіндіру жұмыстары өте жоғары деңгейде деп айту қиын. Азаматтар өздерінің конституциялық құқықтарын, неге құқылы, неге міндетті екен ажыратып айта алмайды. Сондықтан бала кезінен мектептерде, орта оқу орындарында, жоғарға оқу орындарында құқықтық сауаттылығын көтеру шараларына, құқықтық пәндердің қысқартылған оқытылуына баса мән беру қажет;

7. Олай дейтін себебіміз, сыбайлас жемқорлыққа қарсы жүргізілетін шаралар есеп беру үшін, жоспарды орындау мақсатында бір жолы ғана жүргізілетін акция, бұқаралық акпарат құралдарындағы көрсетілетін жарнама түрінде ғана қалып қала береді;

8. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы жүргізілген шаралар азаматтардың

мемлекеттік органдар мен лауазымды адамдардың сыбайлас жемқорлық әрекеттеріне төзбеушілік жағдайын қалыптастыратындай дәрежеде өтетін шаралар түрінде ықпалды өтуі тиіс;

9. Сыбайлас жемқорлық мәселелерін көтеретін мемлекет қабылдап жатқан шараларды насихаттау, оларды зерттейтін зерттеулер, еңбектер, заңнамаға түсіндірмелер ауқымы кеңеюі керек;

10. Қызметтік этиканың нормалары мен қағидалары кеңінен насихатталуы тиіс. Мемлекеттік қызметке мамандар дайындайтын оқу орындарында мемлекеттік қызметшілердің этикасы, сөйлеу мәдениеті, шешендік өнер, сауаттылыққа үйрететін пәндер қойылуы қадағалау және білім беру сапасын тексеретін тарап жағына талаптар күшейтілуі керек;

Елімізде мемлекеттік қызмет көрсетуді жақсартудың және әкімшілік кедергілерді төмендетудің келесі факторы есеп беруді және мемлекеттік қызметшінің дербес жауапкершілігінің ашық жүйесін енгізу қажет.

Басқарудың вертикалдық жүйесінен горизонталдық жүйесіне ауысу қажет, бұл жағдай мемлекеттік органдар жұмысының тиімділігін және сапасын көтеруге себеп болады. Сондай-ақ, еңбекақы төлеудің жаңа жүйесін енгізу үшін жақсы жағдай жасалу қажет.

Қазақстанда мемлекеттік басқару жүйесін реформалау еліміздің тәуелсіздігін және егемендігін алғаннан бастап жаңғырту үстінде. Қазіргі таңда мемлекеттік қызметтің және тың белгісі қалыптасуда, әлемдік тәжірибенің ең үздік жетістіктерінің негізінде мемлекеттік басқару жүйесі құрылымы жетілдірілді. Осы саладағы реформа кезеңі ішінде мемлекеттік аппараттың саны мен негізгі функциялары өзгеріске ұшырады, мемлекеттік басқару жүйесі осы заманғы нарықтық экономикалық қатынасқа бейімделді.

Жаһандану жағдайында жаңа заманның талаптарына сай, Қазақстан Республикасының егемендігі Конституция, конституциялық заңдар мен өзге Республика заңдардың берік арқауы мен халық мүддесіне қызмет ететін мемлекеттік аппараттың кәсіби және негізді іс-қимылына арқа сүйеуін қамтамасыз ету мақсатында біршама әсер ететін шаралар кешені жнзеге асырылды. Мемлекеттік органдар дамуының негізгі бағыттары айқындалды. Олар:

- бюрократизация;
- дифференция;
- кәсібиліктің өсуі. Осы негізгі нш бағыттың іске асуының арқасында, мемлекеттің әрбір саласына мемлекеттік органдардың атқаратын қызметі мен ерекше түрлері сәйкес келіп, нәтиже беруде.

Мемлекеттік қызмет моделін жаңарту, мемлекеттік қызметтегі сыбайлас жемқорлықпен күрес, алдын алу, мемлекеттің қызметшілердің сыбайлас жемқорлыққа қарсы санасын қалыптастыру және мемлекетіміздің кәсіби аппарат құру арқылы өркениетті, бәсекеге қабілетті мемлекеттер қатарына қосылу мақсатын көздейді, еліміздің әл-ауқатын одан әрі арттырады деген ойдамыз.

Меритократия, тиімділік, нәтижелілік, транспаренттік және қоғамға есептілік қағидаттарына негізделген мемлекеттік қызмет жүйесін кәсібилендіру мемлекеттік басқару жүйесінің бәсекеге қабілеттілігін және халыққа сапалы қызмет көрсетуді қамтамасыз етудің аса маңызды факторы болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Омиргалиев М.Ж. Институт административной ответственности и его модернизация в современных условиях.- Талдықорған, 2018.- 88с.

2. Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 4 шілдедегі Қылмыстық-процестік кодексі.- <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000231#z19>

3. «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы» Қазақстан Республикасының Заңы 2015 жылғы 18 қарашадағы № 410-V ҚРЗ.<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1500000410>

ВАЛЮТАЛЫҚ ОПЕРАЦИЯЛАРМЕН ЕСЕП АЙЫРЫСУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Ш.Б. Сисенғалиева аға оқытушы, магистр

М.Л. Иманалиева, А.Е. Изғалиева білім алушылар

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университет КеАҚ, Атырау қ.

Резюме

Основным органом валютного регулирования в Республике Казахстан является Национальный банк. Не допускается совершение любой валютной операции без уполномоченного банка. Для совершения таких операций уполномоченные банки, юридические лица открывают валютные счета.

Ключевые слова: коммерческие банки, юридические лица, резиденты, валютный контроль, валютный счет

Resume

The main body of currency regulation in the Republic of Kazakhstan is the National Bank. It is not allowed to perform any currency transaction without an authorized bank. Authorized banks and legal entities open foreign currency accounts to perform such operations.

Keywords: commercial banks, legal entities, residents, currency control, currency account

Валюталық операциялар — валюталық құндылықтарға қатысты жасалатын мәмілелер. Олар ұлттық заңдармен және халықаралық келісімдермен реттеледі. ҚР-ның заңдары бойынша, валюталық операциялар валюталық құндылықтарды меншіктену және т.б. құқыларының өзгеге берілуіне байланысты, соның ішінде төлем құралдары ретінде шет ел валютасын және шет ел валютасы түріндегі төлем құжаттарын пайдалануға байланысты операциялар; валюталық құндылықтарды республикаға алып келу, сыртқа шығару және жолдау; ұлттық валютаны, сондай-ақ, номиналы мен құны осы валютамен есептелінетін құнды қағаздар мен төлем құжаттарын меншіктену құқыларының бір-біріне өтуі жөніндегі резиденттер мен резидент еместер арасындағы мәмілелер болып бөлінеді. Олардың ағымдық және капитал қозғалысына байланысты түрлері бар.

Ағымдық валюталық операциялар экспорт-импорттық сауда операцияларына (олардың төлемақыларын өтеуге, осы мақсаттар үшін кредит бөлуге), сондай-ақ, шет елде тұратын, жұмыс істейтін азаматтардың валюталық қаражаттарын (зейнетақыларын, аударымдарды, т.б.) пайдалануларын қамтамасыз етуге арналады. Капитал қозғалысына байланысты валюталық операциялар қазақстандық капиталды шет ел экономикасына салуға, не шет ел капиталын ішке тартуға, ел экономикасын өркендету үшін пайдалануға қызмет етеді. Егер белгілі бір шектен асып кетсе, осы екі процес те экономикасының дамуына кері әсер етіп, кесірін тигізуі ықтимал. Мәселен, ұлттық экономиканың әр алуан саласында шетелдіктердің бақылау орнатуына немесе отандық капиталдың қайтарымсыз шетке кетіп қалуына душар етеді. Сондықтан, капитал қозғалысына байланысты операциялар тиесілі органдар арқылы мемлекеттарапынан қатаң бақылауға алынуға тиіс.

Экономикалық процестерге тигізетін әсерлеріне қарай валюталық операциялар осындай екі негізгі түрге сараланған. Бұған қоса, өткізілу тәртібіне орай олар қолма-қол және шұғыл валюталық операцияларға жіктеледі. Қолма-қол валюталық операциялар кезінде валюталар мәміле жасалған сәтте не одан бір жұмыс күні өткен соң айырбасталады. Валютаны айырбастау операциялары ежелде ауыстыру ісі нысанында ерте заманда және орта ғасырларда пайда болып, бірақ қазіргі түсініктегі валюталық нарық XIX ғасырда қалыптасты.

Коммерциялық банктердің сыртқы экономикалық қызметі тауарлар мен әрекеттерді экспорттау-импорттау, Қазақстан Республикасының аумағында шетел валютасында оларды өткізу, еліміздің ішінде бейрезидент тұлғалардың

шаруашылықпен айналысудағы тауарлық емес сипаттағы мәміле кезінде теңге және шетел валютасында банктік операцияларды жүзеге асырумен байланысты. Әрбір егеменді мемлекетте заңды төлем құралы ретінде сол елдің ұлттық валютасы қолданылады. Сондықтан сыртқы сауда, қызмет, несие, инвестиция, мемлекетаралық төлемдер бойынша есеп айырысудың қажетті жағдайы төлеуші немесе сатып алушылар шетел валютасын сатып алу немесе сату нысанында бір валютаны басқа валютаға айырбастау болып табылады.

«ҚР валюталық реттеулердің ережелері» туралы операцаяларға қатысты кез келген хабарлама мен құжаттардан талап етуге құқылы. Резидент емес - заңды тұлғалармен шетел валютасында айырысуларды өздерінің шоттарында бар валюта қаражаттары шегінде нақты ақшасыз төлеу тәртібінде жүзеге асырады. Валюта қаражаттарының шығу тегі жария болуға тиіс және мына төмендегі көзделген жолмен алынуы мүмкін болады: экспорт валюта түсімі; жарғылық капиталға жарналар; резиденттер еместердің қаржы көмегі (гранттар); өкілетті банктерден, шетел банктерінен, қаржы мекемелерінен және басқа шетелдік заңды тұлғалардан алынатын валюта несиелері, сондай-ақ резиденттер емес жеке тұлғалардан алынатын займдар; өкілетті банктер мен айырбастау пунктері арқылы ішкі рынокта сатып алынған валюта.

Заңды тұлға - резидентке үшінші тұлға үшін келісім-шарттар төлемі бойынша валюта операцияларына, сондай-ақ нақты ақша түрінде есеп айырысуларды жүзеге асыруға тыйым салынады.

Шет мемлекеттерінің ақша бірліктеріне салық салу; бухгалтерлік есеп пен кеден төлемдері мақсаттарына арналған теңгенің ресми бағамын ішкі валюта рыногындағы айырбас операцияларының бағамдары негізінде Ұлттық банк белгілейді және ол баспасөздерде жарияланады.

Валюталық жүйе — ұлттық заңдылықтармен немесе мемлекет аралық келісім шарттармен бекітілген валюталық қатынастарды ұйымдастыру және реттеу формасын білдіреді.

Валюталық жүйелер үш түрге бөлінеді:

1.ұлттық валюталық жүйе

2.дүниежүзілік валюталық жүйе

3.аймақтық немесе мемлекет аралық валюталық жүйе Валюта бағымының қалыптасуы — көп факторларды процесс.

Валютаға сұраныс мен ұсынысқа әсер ететін факторлар мыналар: инфляция қарқыны; процент мөлшерінің деңгейі; бағалы қағаздардың табыстылық деңгейі; төлем балансының жағдайы.

Бұл факторлар елдің экономикалық жағдайын білдіретін факторлар. Мысалы, егер басқа факторлар кері әсер етпесе, басқа елдермен салыстырғанда елдегі инфляцияның бағамы солғұрлым төмен болады. Елдегі ақшаның инфляциялық құнсыздануы оның сатып алу мүмкіндіктерін төмендетіп және валюта операциясының құлдырау тенденциясын тудырады.

Өкілетті банктер мен айырбастау пунктері арқылы шетел валютасын сатып алу-сатуды екі жақты мәмілелер кезінде сатып алушылар мен сатушылар теңгені валюталарға айырбастау құнын дербес белгілеуге құқылы.

Заңды тұлғалар — резиденттер шетел валютасын ішкі валюта рыногында сатып және шетел валютасымен несиелерді алып, резиденттер еместермен есеп айырысуды жүзеге асыру үшін және шетел валютасында алынған банк несиелері жөніндегі мәмілелерін орындау үшін ғана ала алады.

Шетел валютасындағы несиелер нақты ақшасыз төлеу тәртібінде беріледі.

Ішкі валюта рыногында шетел валютасын сатып алу меншікті қаражаттар есебінен де, сондай-ақ заем қаражаттары есебінен де теңге есебімен жүргізіледі.

Заем қаражаттары есебінен шетел валютасын сатып алған кезде шетел валютасын мақсатты пайдалану көрсетіледі.

Қазақстан Республикасына резиденттер мен резидент еместердің валюта құндылықтарын әкелу кеден заңдары талаптарын сақтай отырып шектеусіз жүзеге асырылады.

Заңды тұлғалар — резиденттер өкілетті банкте валюта шотын ашу үшін мына төмендегі құжаттарды ұсынады: нотариалдық жолмен куәландырылған құрылтай құжаттарының көшірмесін; валюта шотын ашу туралы өтінішін; өкілетті адамдардың қойылатын қолдары мен мөр таңбасының үлгілері; салық органының салық төлеушісі ретінде есепке қою туралы анықтамасын; Қазақстан Республикасының өкілетті органында тіркелу туралы куәлігін ұсынады.

Валюта шоты бойынша операциялар мына төмендегі құжаттармен рәсімделеді: нақты валюта түсімі (табыс, пайдаланылған есебіндегі қалдықтар сомалары, т.б.) Валюта кіріс ордерімен рәсімделеді. Банк мөрімен (штампымен) және кассирдің, оындаушы мен бақылаушының қойған қолдарымен куәландырылған банктің валюталық кіріс ордері валюталық шығыс касса ордерін толтыру үшін негіз болып табылады. Нақты валюта беру тапсырмамен (валюталық шығыс ордері) рәсімделеді; Банк куәландырылған тапсырманың (валюталық шығыс ордерінің) көшірмесі валюталық кіріс касса ордерін жазу үшін негіз болып табылады.

Шетелдердегі бенефициарға (алушыға) валюта қаражаттарын аудару «Аударуға берілетін өтінішті» жазу арқылы рәсімделеді:

Банкте аталған және басқа да құжаттардың негізінде валюталық шоттың дербес шотына жазу жазылады оның көшірмесі кәсіпорынға жіберіледі.

Осы көшірмелер валюталық шот бойынша жинақтау тізімдемесін немесе машинограммаға жасауға негіз болады.

Валюталық шот оның иесінің өтініші бойынша жабылады. Шот иесі өтінішін өзіне қызмет көрсететін банк мекемесіне жібереді. Шот қабылған жағдайда, сондай-ақ субъектінің атауы өзгерсе немес шоттың нөмері өзгерген жағдайда шот иесі валюталық шоттағы қаржының қалдығын растайтын құжатты өтінішке қоса тіркеуге міндетті.

Валюталық шот бойынша талдамалық (аналитикалық) есеп жүргізілмейді. Оны банк көшірмесі алмастырады.

Барлық резиденттер мен резидент еместердің валюталық операцияларды жүзеге асырған кезде валюта заңының сақталуын қамтамасыз етуі валюталық бақылаудың мақсаты болып табылады.

Валюталық бақылаудың негізгі бағыты операциялардың қолданылып жүрген заңға сай келуін шетел валютасымен төлеудің негізділігін тексеру; валюталық операциялар бойынша, сондай-ақ резиденттер еместердің Қазақстан Республикасының валютамен операциялары бойынша есепке алу мен есеп берудің толықтығы мен нақтылығын тексеру болып табылады.

Валюталық бақылау Қазақстан Республикасында валюталық бақылау органдары мен агенттері арқылы жүзеге асырылады.

Қазақстан Республикасының заңына сәйкес, сай валютаны ретке келтіру міндеттерін жүзеге асыру құқығы бар мемлекеттік органдар, Қазақстан Республикасындағы валюталық бақылау органдары болып табылады.

Алған лицензияларына сәйкес операциялар жүргізген кезде валюталық заңның сақталуын бақылау міндетті жүктелген өкілеттік берілген банкіден тыс қаржы мекемелері мен өкілеттік берілген банкілер валюталық бақылаудың агенттері болып табылады.

Валюталық бақылау органдары өз міндеттерін жүзеге асыру үшін валюталық бақылау агенттерін жұмысқа тарту және оларға орындалуы тиісті жекелеген тапсырмалар беру құқығын пайдалана алады.

Заңды тұлғаларға: Валюталық заңның ережелерін бұзатын операциялар жасағаны үшін келісім сомасының 10 проценті көлемінде, бірақ 1 млн. теңгеден аспайтын айыппұл салынады, бухгалтерлік есепте тиісті нәтижелері көрсетілген валюталық операциялар жасағаны үшін — есепке алынбаған соманың көлемінде айыппұл салынады; валюталық операциялардың бухгалтерлік есебін, есеп беру мен есепке алудың белгілеген нысандарын және тәртібін

сақтамай жүргізгені үшін - тиісті емес түрде есепке алынған соманың 5 проценті көлемінде айыппұл салынады.

Көрсетілген айыппұл сомаларын өндіріп алу валюталық бақылау органдары арықлы жүзеге асырылады, сонымен қатар валюталық бақылау агенттерінің ұсынысы бойынша сот тәртібімен орындалады.

Валюталық заңның бұзылуына жазықты лауазымды тұлғалар, Қазақстан Республикасы Заңына сәйкес жауапқа тартылады.

Келісімге сай өтеу мерзімі әлі келмеген шетелдік валютадағы дебиторлық және кредиторлық қарыздарға қатысты бағам айырмашылығын есептеп шығару, осы қарыздардың өтелуіне қарай немесе міндеттерін төлеу мерзімі өткен соң жүзеге асырылады.

Салық салу мақсатында жылдық табыс субъектінің валюталық шотына валюталық қаржы келіп түскен күні (немес соңғы есеп беру күні) күшінде болатын Ұлттық банк белгілеген шетелдік валютаға қатысты бағамның өзгеруі нәтижесінде пайда болған оң бағам айырмашылығының сомасына азайтылады және теріс бағам айырмашылығының сомасына көбейтіледі.

Шаруашылық субъектілері ақша қаражаттарын пайдаланады және әртүрлі мынадай валюталарда:

а) Ұлттық;

б) еркін айырбасталатын (шетелдік басқа валюталарға еркін және шектеусіз айырбасталатын);

в) айырбасталмайтын тұйық валютада (жақын шетел мен дамушы елдердің Ұлттық валюталары);

г) клиринг валютасында (қарсылама талаптар мен міндеттемелерді өзара есепке алу негізінде қолма-қолсыз есеп айырысуға қатысушылар келіскен валютада) операциялар жасайды.

Шотты ашу үшін заңды тұлғалардың тапсыратыны:

1.Валюталық шотты ашу туралы өтініш;

2.Құрылтай құжаттарының нотариалды растаған көшірмесі;

3.Өкілетті тұлғалардың қойған қолдары мен мөртабан белгісінің үлгілері;

4.Мемлекеттік тіркеу туралы куәлік;

5.Салық төлеуші ретінде есепке қойғаны туралы салық органының анықтамасы.

«Шетелдік валютадағы операциялардың есебі» есеп стандарттарына сәйкес валютада жасалатын мәмілелер шетелдік валютадағы операциялар болып табылады. Мұндай кезде субъект:

1.Мүлікті (тауарлы-материалдық қорларды, негізгі құрадарды және т.б. актілерді) шетелдік валютаға сатып алады немесе сатады.

2.Төленуге немесе алынуға тиіс сомасы шетелдік валютада белгіленген несиелерді алады немесе береді.

3.Өзгедей жолмен активтерді шетелдік валютаға сатып алады немесе сатады, шетелдік валютаменөзіне міндеттеме алады немесе сол міндеттемелер бойынша валютамен есептеседі.

Валютамен операциялар жөніндегі бухгалтерлік есептегі жазулар бухгалтерлік есептегі жазулар бухгалтерлік есептің шоттарында операция жасалған күнгі Ұлттық банктің бағамына қайта есептелген ҚР-ның валютасында көрсетілуге тиісті. Бұған қоса, валюталық шоттардағы ақша қаражаттарының қозғалысы туралы және шетелдік валютадағы басқа операциялар бойынша талдамалы шоттағы жазулар сонымен бірге есеп айырысу немесе төлем валютасында жүргізілуі тиіс.

Шетелдік валютамен есеп айырысу әдетте, мынадай нысандарда жүргізіледі:

1.Банктік аударым — бұл бір банктің төлем тапсырмасының басқа банкке поште немесе телеграф бойынша салып жіберумен жүргізілетін есеп айырысу операциясы;

2.Құжаттамалық инкассо — бұл импортшыдан (төлеушіден) ақша сомасын немесе тауар құжаттарына қарсы белгілі бір мерзімде төленетіндігін растауды алуға экспортшының (кредитордың) өз банкіне берген тапсырмасы;

Кұжаттамалық аккредитив — бұл импортшы — клиенттің тапсырмасы негізінде экспортшының пайдасына берілген банктің ақшалай міндеттеме. Валюталық шоттар бойынша операциялар мынадай құжаттармен рәсімделеді:

а) қолма-қол валютаның (түсім, пайдаланылмаған сома, есеп беретін сомалар және басқалар) келіп түсуі валюталық кіріс ордерімен рәсімделеді;

б) қолма-қол валютаның (шығысы) берілуі — валюталық шығыс касса ордерімен (тапсырмамен);

в) шетелде жүрген бенефициарға (алушыға) валюта қаражатын аудару аударым өтінішімен рәсімделеді.

Әрбір кәсіпорындағы шаруашылық мүліктерімен қорлану көздерінің мәліметін Бухгалтерлік есеп негізгі шоттары арқылы білеміз. Негізгі шоттардың активтік, міндеттемелік болып бөлінетіні белгілі. Бұл шоттағы көрсеткіштер жалпы жинақталып, мұндағы сомалар іріленген күйінде жүргізіледі.

Мысалы, «Материалдар» шотының құрамында барлық материалдық шикізаттар іріленген түрде көрсетіледі. «Жабдықтаушылар мен мердігерлер және есеп айырысу» шотында кәсіпорынның жабдықтаушыларға берешек қарызының жалпы сомасы көрсетіледі.

Жинақталған мұндай көрсеткіштер арқылы шаруашылық мүліктерінің (активтерінің) қолда бар жалпы көлемін, бұлардың қозғалысын, қорлану көздерінің қалыптасуын, жабдықтаушылармен есеп айырысудың жалпы сомасын, банк пен несие жөнінде есеп айырысу т.б. туралы жалпы ұғым алуға болады.

Алайда, кәсіпорын жұмысын жан-жақты терең басқару үшін тек қана жалпылама жинақталған көрсеткіштер жеткіліксіз.

Жоғарыда айтылған шоттарда мүліктер мен қорлану көздері жеке түрлерімен талданып көрсетілмеген.

Сондықтан Бухгалтерлік есеп көрсеткіштерін өз мәнінде талдап, жіктеп, қажет болған жағдайда тиісті нұсқауларға, заңдарға, стандарттарға сүйене отырып, жинақтау үшін екі түрлі шоттар қолданылады:

1. Синтетикалық (жинақтау)

2. Аналитикалық (жіктеу).

Шаруашылық активтері мен қор көздерін, шаруашылық операцияларын жинақтап көрсету үшін (жинақтау) синтетикалық шоты қолданылады. Жинақтау шотын жүргізу үшін тек қана ақшалай өлшем керек.

Жинақтау шоттарының негізінде бухгалтерлік баланс жасалады.

Аналитикалық (жіктеу) шоттар тек қана жинақтау шоттарының көрсеткіштері негізінде жүргізіледі де, бұларға жазылатын көрсеткіштер бірдей уақытта орындалады. Бухгалтерлік есеп объектілерін дәйекті түрді жіктеп, талдау және сипаттау үшін аналитикалық шоттар қажет.

Аналитикалық шоттар арқылы (жинақтау) синтетикалық шотындағы көрсеткіштер жүйесі сипатына қарай көрсетіледі.

Материалдық бағалы заттарды, еңбек ақы бойынша есеп айырысу тағы да басқа есебін жіктеп жүргізу үшін тек қана ақшалай өлшем емес, натуралды және еңбек өлшемдері де қолданылады.

Шаруашылық мүліктері мен шаруашылық процесін жинақталған көрсеткішпен жүргізуді Бухгалтерлік есеп жинақтау (синтетикалық) есебі, ал көрсеткіштерді жіктеп көрсетуді, талдау (аналитикалық) есебі деп атайды. Бұлардың арасында тығыз экономикалық байланыс бар. Талдау (аналитикалық) есебі Бухгалтерлік есеп оперативтік, ақпараттық, құқылық, бақылау және тексеру мағынасын арттырады.

Синтетикалық және аналитикалық шоттар арасындағы өзара байланыс негізінде мынадай қорытынды шығаруға болады: синтетикалық жинақтау шотындағы бастапқы және соңғы қалдық аналитикалық жіктеу шотындағы қалдықтың жалпы сомасымен бірдей болып, маңызы жағынан сәйкес болады.

Сол сияқты синтетикалық жинақтау шотының дебеті менкредитіндегі айналыс сома аналитикалық жіктеу шоттарындағы дебеттік және кредиттік жекелеген айналыс сомалардың жинағымен сай келеді.

Есеп жүргізу кезеңінің соңына қарай аналитикалық топтастыру шоттарының жинағын салыстыра отырып, жіберілген қателерді анықтап, түзету жұмыстарын іске асыруға болады.

Резиденттер арасындағы жасалатын төлем операцияларының барлығы, нормативтік актілерде қарастырылғаннан басқасы, тек теңге жөнінде жүргізілуі тиіс.

Қазақстан Республикасындағы резиденттер және резиденттер еместер арасындағы валюталық операциялар Ұлттық банктің нормативті-құқықтық актілерінде, салық пен кеден заңдарында, қарастырылғаннан басқа жағдайларда, өкілетті банктер және банктік емес қаржылық мекемелер арқылы жүргізіледі.

Валюталық операцияларды жүргізу үшін «Валюталық реттеу және валюталық бақылау туралы» Қазақстан Республикасының Заңы 2018 жылғы 2 шілдедегі № 167-VI ҚРЗ ережесі болып табылады.

Қазақстан Республикасында валюталық реттеудің негізгі органы болып Ұлттық банкі саналады. Кез келген валюталық операцияны өкілеттілігі бар банксіз жасауға рұқсат етілмейді. Осындай операцияларды жасау үшін өкілетті банктер, заңды тұлғалар үшін валюталық шоттар ашады. Заңды тұлғалардың өкілетті банктердегі есеп шоттарына қолма-қол ақшасыз тәртіппен келіп түскен шетелдік валюта шектеусіз түрде есепке алынады. Заңды тұлға - резиденттердің экспортталған тауары үшін төлем ретінде алған валютасы, 120 күннен аспайтын мерзімді, міндетті түрде банк шоттарына кірістелуі керек. Заңды тұлғалар - резиденттер, резидент еместердің пайдасына төлемдер жүргізген кезде, өкілетті банктерге тиесілі тәртіп бойынша әзірленген құжаттарды тапсыруы тиіс.

Өкілетті банктер валюталық заңдарды сақтауға байланысты қосымша ақпараттар мен құжаттарды талап етуге құқылы. Резиденттер мен резидент еместер арасындағы операциялар бойынша төлемдер екі жақтық кез келген валюта түріндегі келісімдері бойынша жүзеге асырылады. Резиденттер мен резидент еместердің өкілетті банктер арқылы жүзеге асырылатын ағымдағы операциялары шектеусіз жүргізіледі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Лукасевич И.Я. Финансовый менеджмент: учебник для вузов.- М.: Эксмо, 2014. – 768 с.
2. Алисенов, А.С. Бухгалтерский финансовый учет: Учебник и практикум для академического бакалавриата / А.С. Алисенов. - Люберцы: Юрайт, 2016. - 457 с.13. 2015 жылғы 31 наурыздағы ҚР қаржы министрінің № 241 бұйрығымен бекітілген «Бухгалтерлік есепті жүргізу қағидалары»
3. Алисенов, А.С. Бухгалтерский финансовый учет: Учебник и практикум для СПО / А.С. Алисенов. - Люберцы: Юрайт, 2016. - 457 с.
4. «Қазақстан Республикасындағы вексель айналысы туралы» Қазақстан Республикасының Заңы 1997 жылғы 28 сәуірдегі N 97 Заңы.
5. Блинкова, Т.Ф. Бухгалтерский финансовый учет: Учебное пособие / Т.Ф. Блинкова, Л.Г. Кочерева; Под ред. Н.А. Лытнева. - М.: Форум, 2017. - 32 с.
6. Каморджанова, Н.А. Бухгалтерский финансовый учет: Учебное пособие / Н.А. Каморджанова, И.В. Карташова, А.П. Шабля. - СПб.: Питер, 2015. - 408 с.
7. Каморджанова, Н.А. Бухгалтерский финансовый учет: Учебное пособие / Н.А. Каморджанова. - СПб.: Питер, 2017. - 256 с.
8. Учетная политика для ТОО по МСФО в Республике Казахстан В.П. Проскурина Изд. LEM, 2016г

АҚША-НЕСИЕ САЯСАТЫ ЭКОНОМИКАНЫ ТИІМДІ БАСҚАРУ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ

Г.Н. Сулейменова экономика ғылымдарының кандидаты

Р.Қ.Ибраев білім алушы

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университет КеАҚ, Атырау қ.

Резюме.

Денежно-кредитная политика является одним из самых мощных инструментов экономической политики, которым владеет государство. Это комплекс мер, направленных на изменение денежной массы, объема кредита, процентной ставки и регулирования банковской системы в целом.

Ключевое слово: *денежно-кредитная политика, процентная ставка, денежная база, инфляционное таргетирование*

Resume.

Monetary policy is one of the most powerful instruments of economic policy owned by the state. This is a set of measures aimed at changing the money supply, loan amount, interest rate and regulation of the banking system as a whole.

Key words: *financial and credit policy, interest rate, monetary, inflation targeting*

Заманауи нарықтық экономикада нарықтың бақылауына келмейтін және мемлекеттік араласуды талап ететін көптеген әлеуметтік-экономикалық мәселелер бар. Тұтастай алғанда, «нарықтық экономика» немесе «нарықтық жүйе» ұғымдары абстрактілі болып табылады, олар көптеген негізгі аспектілердің жоқтығын сипаттайды. Ешқашан бұрын-соңды экономикасы тек нарықтық тетік арқылы жұмыс істейтін бірдебір ел болмаған (Cochrane, 1998). Нарықтық тетікпен қатар үнемі экономиканы мемлекеттік реттеу механизмі қатар жүреді және одан әрі де солай болмақ.

Нарық тұтастай алғанда экономикалық жүйе емес, тек шаруашылық субъектілерін басқарудың механизмдерінің бірі ғана. Бұл механизм ешқашан біреу ғана болмаған, тіпті А. Смит кезінде де. Ол әрқашан мемлекеттік реттеу механизмімен бірге қолданылған. Тек олардың қолдану үлесі өзгеріске ұшырайды. Бұл жағдайда екі механизм де осы қоғамның салт-дәстүріне негізделеді (Smith, 2007).

Экономиканы мемлекеттік реттеудің қаржынесиелік әдістері мемлекеттің ақша-несие саясатын біріктіреді. Бұл инфляция деңгейіне және динамикасына, инвестициялық қызметке және басқа да негізгі макроэкономикалық салдарларға әсер ету арқылы экономикалық өсімнің тұрақтылығын қамтамасыз етуге бағытталған ақша айналымы мен несиені экономикалық реттеу шараларының жиынтығы. Жоғарыда айтылғаннан байқасақ, ақша-несие саясаты өздігінен емес, мемлекеттің басқа реттеуші функцияларымен (инвестициялық реттеу, фискалдық саясат, шағын бизнесті қолдау жүйесі және т.б.) тығыз байланысты. Ақша-несие саясаты – бұл елдің экономикасына әсер етудің өте тиімді құралы және ол көптеген бизнес субъектілердің тәуелсіздігіне нұқсан келтірмейді. Алайда, бұл экономикалық еркіндіктің ауқымын шектейді (онсыз экономикалық қызметтің кез келген саласын реттеу мүмкін емес), үкімет соның нәтижесінде жанама шешімдерге ғана әсер етеді.

Біз ақша-несие саясаты өте күшті, әрі өте қауіпті құрал екенін ұмытпауымыз керек. Оның көмегімен дағдарыс жағдайынан да шығуға болады, оған балама болатын экономиканың жағымсыз үрдістерін де ушықтырып жіберуі мүмкін. Жағдайды түбегейлі талдап, ақша-несие саясатының мемлекет экономикасына әсер етуінің баламалы жолдарын қарастырудан кейін ең жоғары деңгейде шешім қабылданады (Калганбаев, 2009). Мемлекеттің орталық банкі ақшанесие саясатының дирижері болып табылады. Орталық банк жүргізген тиімді ақша-несие саясаты болмаса, экономика тиісті деңгейде жұмыс істей алмайды.

Ақша-несие саясатының әкесі – қазіргі заманғы экономист, Нобель сыйлығының лауреаты Милтон Фридман деп саналады. Оның Рэйганомика теориясына негізделген теорияларын көптеген үкіметтер, соның ішінде Англия үкіметі пайдаланады. Көптеген адамдар оны Адам Смит, Маршалл, Кейнс, Леонтьевпен бір қатарға қосады (Berument, 2008).

Бүгінгі таңда ақша-несие саясаты Қазақстан Республикасындағы инфляцияны барынша азайтуға, тұрақты экономикалық өсуді ынталандыруға, валюталық бағамдарды экономикалық тұрғыдан тұрақты деңгейде ұстап тұруға, экспортқа бағытталған және импортты алмастыратын салаларды дамытуға ынталандыратын және елдің валюталық резервтерін елеулі түрде толықтыратын тиімді саясат болып табылады.

Тақырыпты зерттеудің әдістемелік негізі ретінде монографиялық, салыстырмалы экономикалық талдау әдістері қолданылды. Бұл зерттеу әдістері мемлекеттегі ақша-несие саясатын зерттеп, оның тиімді жақтарын еліміздің мемлекеттік басқару жүйесіне енгізу жолдарын қарастыруды талап етеді. Қазақстан Республикасының ақшанесие саясатының өзіндік ерекшеліктерін зерттеуде талдау мен синтез әдістері қолданылды, оның негізінде мемлекеттегі жүргізіліп отырған ақша-несие саясатының даму заңдылықтары қарастырылып, оларды жүзеге асыру бағыттары көрсетілді. Жалпылама экономикалық зерттеу әдістерін қолдану арқылы тұрақты және тиімді ақша-несие саясатын қолдануға ықпал ететін және кедергі келтіретін факторлар анықталып, талданды. Салыстырмалы талдау әдісін қолдана отырып Қазақстанда ақша-несие саясатының тиімділігін жоғарылату бағыттары қарастырылды.

Сондай-ақ, зерттеу әдістемесі ретінде отандық және шетелдік ғалымдардың банк ісі, қаржы-экономикалық талдау мен бақылау сала сын дағы еңбектері, Қазақстан Республикасы заңдары, ҚР Президенті Жарлықтары, ҚР Үкімет Қаулылары, Қазақстан Республикасы Ұлттық банкінің ақша-несие саясатын жүргізуін бағалау мәселелеріне қатысты нормативтік құжаттар табылады. Мақаланы жазуда негізгі ғылыми әдістер және тәсілдер: диалектика заңдары, индуктивті және дедуктивті көзқарас, топтастыру тәсілдері, баланстық әдіс, экономикалық талдау әдістері, деректерге статистикалық өңдеу әдістерін қолдану, синтез және жинақтап қорыту, графикалық әдістер және математикалық-статистикалық әдістер пайдаланылды.

Нәтижесінде экономикалық мерзімді басылымдар соңғы статистикалық деректермен жұмыс істеуге, сондай-ақ жетекші отандық экономистердің сыни пікірін пайдалануға мүмкіндік береді.

Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің жүргізіп отырған ақша-несие саясаты мәселесінің өзектілігі мен көпқырлылығы көптеген батыстық, ресейлік және отандық ғалымдардың еңбектерінде зерттеледі. Білім беру басылымдары тұрғысынан мемлекеттік реттеудің қаржылық әдістері мәселесі қарастырылып жатса да, бірқатар авторлар әлі де маңыздылығын атап өткен. Осы тұрғыдан В.Д. Камаевтың еңбектері ерекшеленеді. Қаржы-несиелік реттеудің егжей-тегжейлі теориялық шешімі онда отандық тәжірибені терең талдау арқылы біріктіріледі (Камаев, 2003).

Дегенмен, ең толық шешілетін мәселелер мамандандырылған басылымдарда көрсетілген «Нарықтық экономиканы мемлекеттік реттеу» және «ақша-несие саясаты» ұжымдық авторлық жұмыстары ерекше атап өтіледі. Оқулықтарда нарықтық және өтпелі экономикасы бар елдерді макроэкономикалық реттеудің маңызды аспектілері мен құралдарына, атап айтқанда, мемлекеттің ақша-несие саясатындағы эволюциясына және жаңа үрдістеріне назар аударылған.

Ақша сұранысы және ұсынысы теориясы, ақша нарығындағы тепе-теңдік мемлекеттің экономикалық дамуын тұрақтандыруға бағытталған және негізделген, сонымен қатар таразыға салынған несие саясатын жүргізуге негіз болады. Ақша айналымы саласындағы мемлекеттік іс-шаралардың жиынтығы ақша-несие саясаты деп аталады.

Ақша-несие саясаты ақша айналымы және несие саласындағы, экономикалық өсімді реттеуге, инфляция қарқынын бәсеңдетуге, жұмыспен қамтамасыз етуге және төлем балансын

теңестіруге бағытталған іс-шаралар кешенінен тұрады. Ақша-несие саясаты мемлекеттің ұдайы өндіріс процесіне араласуының маңызды әдістерінің бірі (Cosimano, 2011).

Қазіргі таңдағы экономикалық сөздіктер мен глоссарийлерде, оқулықтар мен ғылыми зерттеу жұмыстарына сәйкес ақша-несие саясатына келесідей түсініктемелер беруге болады:

Ақша-несие саясаты – бұл мемлекет жүргізетін бағам және ақша айналымы мен несие саласында, экономиканың тұрақты да, тиімді қызмет атқаруын қамтамасыз етуге, ақша жүйесін тиісті деңгейде ұстап тұруға бағытталып жүзеге асырылатын іс-шаралар. Бұндай саясаттың негізгі құраушысы ашық нарықтағы операциялар, есеп саясаты, міндетті минималды резервтердің бар болуы. Ақша-несие саясатының кең қолданылатын әдістеріне: есептеу пайызының мөлшер лемесін өзгерту, ашық нарықтағы операциялар, міндетті резервтер нормаларын өзгерту, сонымен қатар несиенің жеке бір түрлерін реттеудің таңдаулы әдістері жатады (Иришев, 2009).

Ақша-несие саясаты – бұл үкіметтің орталық банкінің, инфляция деңгейін төмендету, ақша массасының тұрақты өсімі және тұрақты экономикалық өсімнің негізін салу мақсатымен, айналыстағы ақша массасының көлемін, несиелер көлемін, пайыздық мөлшерлемелерді және ақша айналымының басқа да көрсеткіштерін өзгертуге бағытталған іс-шаралар жиынтығы.

Сондай-ақ, ақша-несие саясаты мемлекеттің экономикалық саясатының маңызды бөлімдерінің бірі. Бұл ақша айналымы және несие саласындағы, экономикалық өсімді реттеуге, инфляция қарқынын бәсеңдетуге, жұмыспен қамтамасыз етуге және төлем балансын теңестіруге бағытталған іс-шаралар жиынтығы. Ақша-несие саясаты Ұлттық банк пен Қаржы министрлігінің тығыз байланысымен және басқа да мемлекеттік органдармен бірлесе жүзеге асырылады (Бачиева, 2016).

Ақша-несие саясаты – бұл айналыстағы ақша массасын, несие көлемін, сыйақы (мүдделендіру) мөлшерлемесін өзгертуге жалпы банк жүйесінің қызметін реттеуге бағытталған шаралар жиынтығы. Ақша-несие саясаты айналыстағы ақшаның саны мен құнына әсер ету үшін орталық банк жүргізетін мемлекеттік экономикалық саясаттың бір бөлігін білдіреді. Ұлттық Банк ақша-несие саясатын баға тұрақтылығын қамтамасыз ету мақсатында жүзеге асырады (Искаков, 2013).

Ақша-несие саясаты, немесе басқаша айтқанда, монетарлық саясаты – макроэкономикалық тепе-теңдікке жетуге және ұлттық өндірістің оңтайлы өсуін қамтамасыз етуге бағытталған ақша массасы мен ақша бағасын басқару бойынша мемлекеттік экономикалық саясатының бір бөлігі (Arestis, 2005).

Ақша-несие саясаты – бұл инфляцияның белгілі бір деңгейіне және өндірісті тұрақтандыруға қол жеткізу үшін экономикадағы ақша массасын басқару болып табылады (Ganev, 2002).

Осы түсініктерді қорытындылай келе, ақшанесие саясатына мынадай анықтама берсек болады:

Ақша-несие саясаты – ол экономиканың тұрақтылығы мен айналымдағы ақшаның теңгерімін қамтамасыз ету мақсатында орталық банк сияқты өкілетті ұйым тарапынан жүргізілетін кез келген мемлекеттің экономикалық саясатының негізгі бағыттарының бірі болып табылады.

Ал, осы ақша-несие саясатын бәсекелі экономиканы қамтамасыз ету жағдайында қалай жүргізу керектігін анықтау үшін «бәсекелі экономика» терминінің мәніне тоқталайық.

Бәсекелі экономика – нарықтық күштер толық еркіндікке ие және мемлекеттің араласуы барынша аз деңгейдегі экономика. Француздық сатушы Ж. Гурлайға (1712-1759) тиесілі бұл терминді былай аударған жөн: «адамдар өздері қалай дұрыс деп санаса, соны жасасын». Еркін бәсекелестік саясаты батыс елдерінің үкіметтері арасында Кейнстің уақытына дейін жаппай жұмыссыздыққа ұшыраған кезде танымал болды. Ол қайтадан 1960-1970 жылдардың аяғында стагфляция кезеңінде атақты болды.

Елдер арасындағы бәсекелестік күрестің өршуі әлемдік экономикаға көптеген өзгерістер әкелді. Жыл өткен сайын әлемдік шаруашылық қатынастар бірыңғай геоэкономикалық жүйе ретінде көптеп қарастырылуда. Бұл жағдайларда кез келген елдің күші

мен қуаты оның өндірушілерінің бәсекеге қабілеттілігімен анықталады. Ұлттық нарықта неғұрлым бәсекелестік күшті және оның формалары алуан болса, соғұрлым әлемдік нарықта елдің бәсекеге қабілеттілік деңгейі жоғары болмақ.

Қазақстанның ақша-несие саясаты, табиғи америкалық, ағылшын немесе қандай болмасын басқа да монетарлық саясатты жүргізуші нарықтық экономикасы дамыған елдердегідей болуы мүмкін емес, демек бұл тақырып әлі де ұзақ зерттеуді талап етеді. Ақша-несие саясатының теориясы жеткілікті толық өңделген, бірақ ол қазақстандық экономикаға бейімделуге мұқтаж екені анық.

Ақша-несие саясатын негіздеу, оның стратегиясы мен тактикасын анықтау ең алдымен теориялық принциптердің айқындалуын және оның ішкі механизмдерінің ашылғанын талап етеді.

Әлемдік қаржы нарықтарындағы тұрақсыздық шарттарында мемлекеттің бәсекелі экономиканы қамтамасыз ету жағдайындағы ақша-несие саясатын зерттеу мәні бірнеше есе өседі. Қазақстан Республикасының экономикасы күрделі қаржылық күйзелістерге ұшыраған емес, сондықтан бұндай құбылыстарға қарсы қажетті тәжірибе жоқ, аталған мәселе бойынша терең ғылыми зерттеулер де жоқ. Қазақстанның экономикасы бүкіл әлемдік экономика сияқты кезеңдік дамудың объективті фазасына көшуде. Әдетте, экономиканың қарқынды өсуінен кейін оның өсімінің тежелу фазасы орын алады. Бұндай жағдайда елімізге, макро және микро деңгейде, әсіресе экономикалық жүйенің, экономикалық сфералар мен салаларын айналым құралдарымен қамтамасыз ететін негізгі құрылым болып табылатын қаржылық салада орын алып жатқан қиын экономикалық құбылыстарды басқаруға жаңа көзқарас қажет.

Сонымен бірге, Қазақстан экономикасында бірқатар дағдарыстық жағдайлар соңына дейін әлі де жойылмай келеді. Экономиканың кейбір салаларында өндірістің құлдырауы тоқтатылмады, салық салу және бюджеттік кірісті арттыру проблемалары орын алуда, мемлекеттік ішкі және сыртқы қарыздар мөлшерінің өсуі жалғасуда және мемлекеттің экономикалық қауіпсіздік табалдырығының мағынасына жақындады, өндірістік салаға берілетін несиелер бойынша пайыздық мөлшерлемелер жоғары болып қалуда, шаруашылық жүргізуші субъектілердің инвестициялық белсенділігі тиісті деңгейде емес және т.б. Мұның барлығы ақша-несиелік реттеу бойынша шаралар бюджеттік шығындар мен салық салуды басқару жөніндегі мемлекеттік шаралармен тығыз байланысты болу керектігін дәлелдейді.

Өзінің даму сатысында Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі ақша-несиелік реттеудің барлық құралдарын қолданады. Сонымен қатар мұнда ең тиімдісі Ұлттық Банктің қолданатын негізгі әдістері экономикалық болып табылуы.

Ұлттық Банк Ұлттық валютаны енгізген уақыттан бері, әсіресе соңғы 3-4 жылда, тұрақты, экономикалық жағдайға сай ақша-несие саясатын жүргізуде. Сонымен қатар Ұлттық Банк өзіне жүктелетін ақша-несие саясатының классикалық функцияларын орындап дүниежүзінде қолданатын ақша-несие саясатының құралдарын да жүзеге асырады.

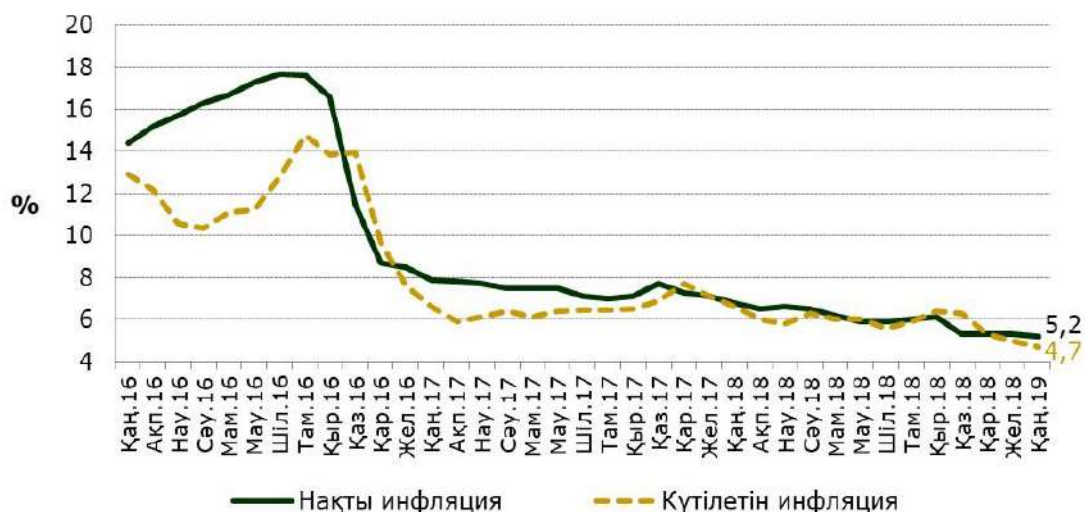
Ақша-несие саясаты мемлекеттің экономикалық шаруашылығының дамуында беделді сипатқа ие. Жаңа жағдайлардағы ақша-несие саясаты елдегі қаржы саласының ядросы болып табылатын банктік жүйені тұрақтандыруды мақсат етеді және экономиканың негізі көздерін дамытуға қажетті шараларды жүргізеді.

Ақшалай жүйе – ұлттық заңдармен реттелетін елдегі ақша айналымын ұйымдастырушы. Қазақстан Республикасындағы ақша-несие жүйесі Қазақстан Республикасы Президентінің 1995 жылғы 30 наурыздағы «Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі туралы» заңының № 2155 Жарлығына сәйкес ұйымдастырылды. Бүгінгі күні Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі заңға сәйкес Қазақстан Республикасының мемлекеттік ақша-несие саясатын айқындайтын және жүзеге асыратын жалғыз орган болып табылады. Ақша-несие саясаты Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкімен төмен инфляцияны және ұлттық валютаның тұрақтылығын қамтамасыз ету үшін жүзеге асырылады.

2017 жылы ақша-несие саясаты инфляциялық таргеттеу қағидаларына сәйкес жүргізілді (Кушекбаев, 2018). Ұлттық Банктің шаралары, пайыздық мөлшерлемелер саясатын қоса алғанда, 2017 жылға белгіленген мақсатты дәліздің 6-8% шегінде анықталған инфляциялық көрсеткіштерге қол жеткізуге бағытталған болды. Оны 1-суреттен көрсек болады.

2016 және 2017 жылғы бірінші жартыжылдық тағы орташа деңгейдегі ақша-несие саясатының нәтижесінде, сондай-ақ қолайлы сыртқы және ішкі жағдайлардың әсерінен инфляция процесі баяулады. Жылдық инфляция 2016 жылы желтоқсанда 8,5%-дан 2017 жылы қазан айында 7,7%-ға дейін төмендеді, бұл жыл бойында мақсатты шекте қалып отырды. Сонымен бірге, ақша-несие саясаты саласында шешімдер қабылдау кезінде нақты инфляция деңгейімен қатар ҚР ҰБ-ның болжамдық көрсеткіштері: инфляциялық күтулер мен нарықтағы жаңа үрдістер ескерілді (Рябова, 2017).

Бақылаушы қабылданған шешімдердің ақша-несие жағдайын кезең-кезеңмен жеңілдетуге бағытталғанын атап өтті. 2017 жылы базалық мөлшерлеме деңгейі біртебірте 12%-дан 10,25%-ға дейін төмендеді. Ақша-несие саясатының біртіндеп жеңілдеуі қаржы нарығының тұрақтылығын қамтамасыз етті. Сондай-ақ, Ұлттық Банк банк секторын қаржылық нығайтуға бағытталған бағдарламаны әзірледі, ол негізгі банкке қолдау көрсетуді және ірі және әлеуметтік маңызды банктердің қаржылық тұрақтылығын арттырды. Осы бағдарламаға сәйкес, орталық банктің бөлінген қаржысы жалпы 1,2 трлн теңгеден асты.

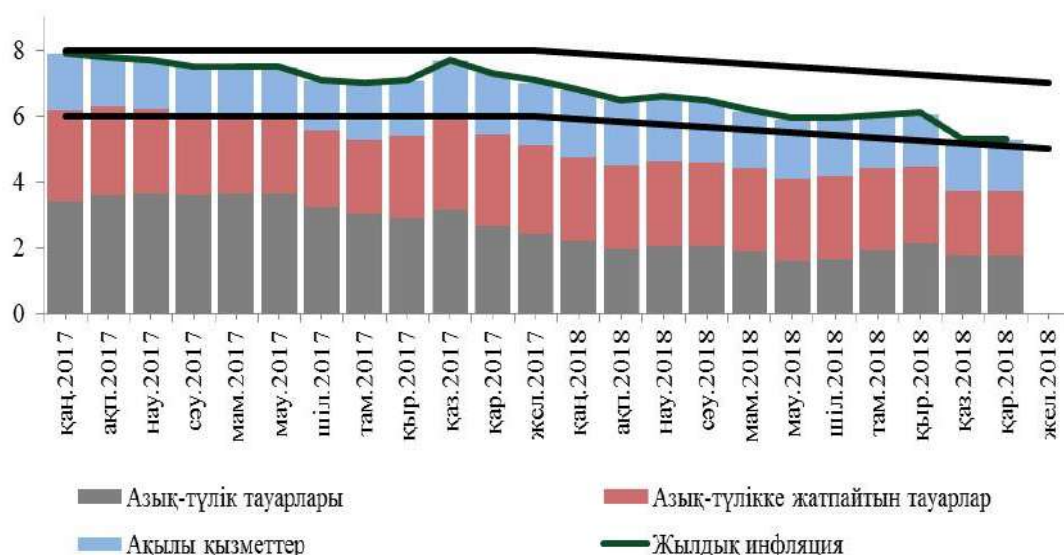

1-сурет – Инфляция және күтілетін инфляция

Дереккөз: ҚР ҰБ ресми интернет ресурсы <https://nationalbank.kz>

Ақша-несие саясатының операциялық шаралары ақша нарығындағы мөлшерлемелердің тұрақтылығын, сондай-ақ TONIA мақсатты мөлшерлемесін пайыздық база дәлізінде ұстап тұруды қамтамасыз етті (Kahn, 2002). Сонымен бірге, өтімділік профициті мөлшерлемені негізінен пайыздық мөлшерлеме дәлізінің төменгі шекарасында екенін көрсетті. 2018 жылы ақша-несие саясаты «Қазақстан Республикасының ақша-несие саясатының негізгі бағыттарының» бұрынғы Ұлттық Банк белгілеген қағидалар мен тәсілдерге негізделген және орташа мерзімді инфляцияға қол жеткізуге бағытталған болды. Инфляциялық таргеттеу режимі инфляциялық көрсеткіштерге қол жеткізуге әкелетін шешімдерді анықтады. Мақсатты дәліз 2018 жылдың аяғында 5-7% шегінде болды.

2018 жылы жылдық инфляция төмендеу мақсатты дәліздің төменгі шекарасына жақын үрдісін көрсетті, ол қараша айында 5,3%-ды болды (2-сурет). Жыл соңына дейін дәліздегі ин(2017 жылы желтоқсанда – 7,1%) құрады, яғни фляция жалғасады деп күтілді.

2-сурет – Инфляцияның динамикасы және оның компоненттерінің үлесі, %

Дереккөз: ҚР ҰБ ресми интернет ресурсы <https://nationalbank.kz>

Инфляциялық қысымның біртіндеп төмендеуі сауда әріптестерінің елдеріндегі инфляцияның төмен болуы себебінен бейтараптық деңгейге дейін, сондай-ақ инфляцияның шектеулі импортына жақын деңгейде ақша-несие саясатының тұрақтылығын сақтау арқылы қолдау тапты. Бұдан басқа, азық-түлік нарықтарында жеткілікті ұсыныс жағдайы және көрсетілетін қызметтер бағасының баяулауы байқалды. Инфляцияның жылдам төмендеуіне тежеуші фактор нақты кірісінің өсуін және тұтынушылық несиенің өсуін қалыпқа келтіру нәтижесінде жиынтық сұраныстың кеңеюі болды.

2018 жылы теңгенің айырбас бағамының және ішкі бағалардың өзгерісі арасындағы байланыстың әлсіреуі байқалды. Теңге бағамының әлсіреуінен инфляция баяулады, оның айырбастау бағамы 2018 жылдың 11 айында 11,8%-ға (2017 жылға -0,3%-ға) төмендеді.

Инфляцияны қабылдау және халықтың инфляциялық күтулері ұзақ мерзімді төмендеу үрдісін жалғастырды. Алайда, қысқа мерзімді перспективада инфляциялық күтулер тұрақсыз болып қалды және жағымсыз факторлардың әсеріне ұшырады, әсіресе белгілі тауар нарығындағы сұраныс пен валюта бағамы сұранысында.

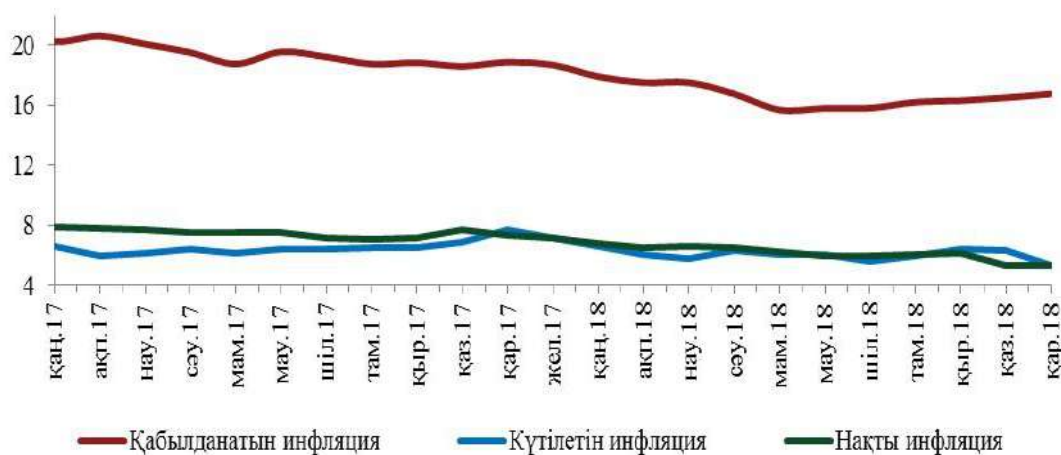
Мәселен, 2018 жылғы қарашада халықтан сауалнама негізінде есептелген инфляциясы (респонденттердің соңғы 12 айдағы инфляция деңгейін жеке-жеке көрсетуі) 16,8% болды, бұл нақты инфляцияға қарағанда 3 еседен жоғары. Соған қарамастан, инфляциялық күтулердің динамикасы инфляциялық тәуекелдер деңгейін айтарлықтай жақсы айқындайды. Осыған байланысты ол базалық мөлшерлеме деңгейін анықтаудағы негізгі көрсеткіштердің бірі болып табылады.

12 айда күтілетін инфляцияны сандық бағалау жыл басындағы 7,1%-дан 2018 жылғы қарашада 5,3%-ға дейін төмендеді (3-сурет).

Инфляцияның күтіліп отырған төмендеу қарқынының жоғары болуымен Ұлттық Банк 2018 жылдың бірінші жартысында базалық мөлшерлемені біртіндеп төмендету туралы шешім қабылдады, маусым айында 10,25%-дан 9,00%-ға дейін төмендетілді.

Алайда, тамыздың басынан бастап сыртқы нарықтардағы жағдай АҚШ пен бірқатар елдер арасындағы халықаралық саудалық қақтығыстардың нашарлауымен, сондайақ АҚШ-тың санкцияларымен сипатталады, олар әлемдік экономикалық өсуге кедергі келтіргені анық. Бұдан басқа, ФРЖ пайыздық Нәтижесінде инфляциялық факторлардың одан әрі динамикасына қатысты белгісіздік байқалды. Ұлттық Банктің мамыр-маусым және та мыз-қыркүйек айларында өткізген болжамдары ның нәтижелері бойынша Осыған байланысты,

мөлшерлемесін көтеру саясатын жалғастыру елдерден капиталдың ағыны мен олардың және соның нәтижесінде АҚШ валютасындағы ұлттық валюталарының әлсіреуіне себепші активтердің жоғары тартымдылығы дамушы болады.

3-сурет – Халықтың инфляцияны қабылдауын бағалау, %

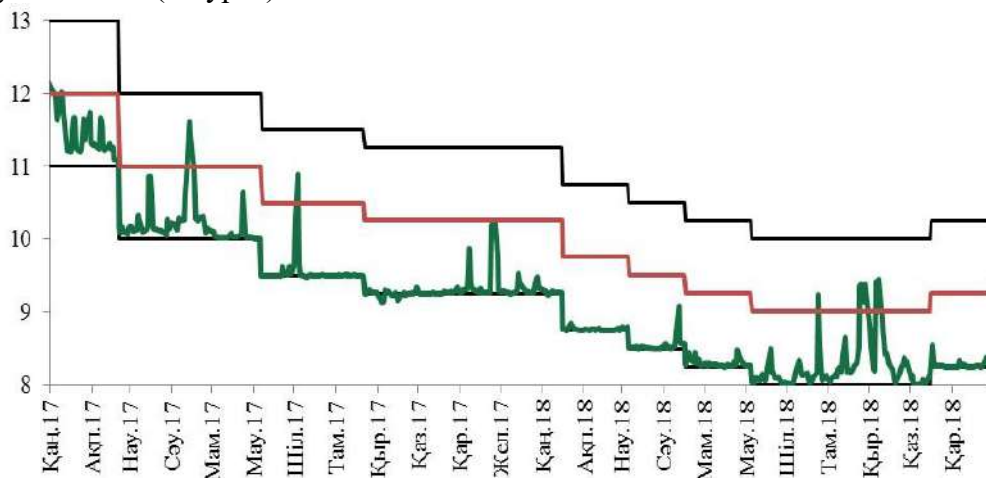
Дереккөз: ҚР ҰБ ресми интернет ресурсы <https://nationalbank.kz>

казан айында Ұлттық Банк базалық мөлшерлемені 9,25%-ға көтерді. Тамызда және қыркүйекте Ресейге қатысты қатаң санкциялар туралы ақпарат аясында ресей рублінің айтарлықтай әлсіреуі жүрді, нәтижесінде ішкі валюта нарығындағы құбылмалылық байқалып, теңгенің айырбастау бағамына қысым жасалды. Сонымен шетел валютасына деген сұраныс пен ұсыныс арасындағы теңгерімді қалпына келтіру мақсатында Ұлттық Банк 2017 жылдың қазан айынан бері бірінші рет 2018 жылдың қыркүйегінде ішкі валюта нарығына 520,6 млн. АҚШ доллары көлемінде араласты. Бұл интервенциялар теңге бағамының өзгеруіне әсер етпеді, бірақ теріс жағдайды төмендетті, бұл іргелі факторлардың динамикасына байланысты болмаған теңгенің әлсіреуіне әкелді.

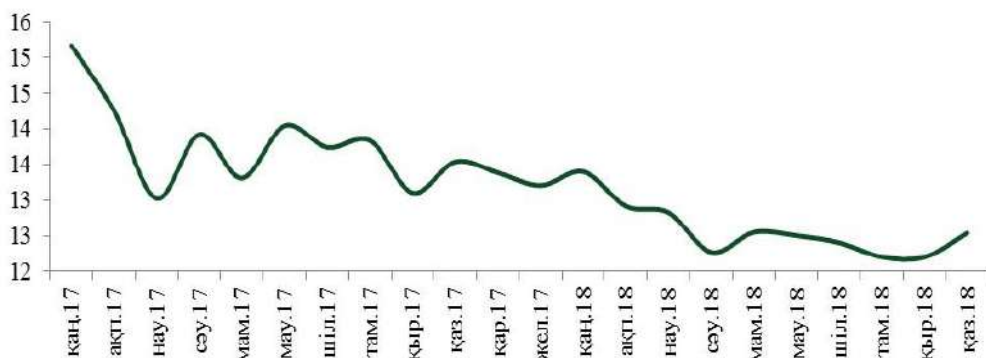
2018 жылы теңгелік өтімділіктің құрылымдық профициті банк жүйесінде қалды. Өтімділіктің негізгі бөлігін Ұлттық Банк 7 және 28 күндік қысқа мерзімді ноттарды пайдалана отырып қайтарып алды. 3, 6 және 12 ай өтеу мерзімі бар қысқа мерзімді ноталардың шығарылымы қаржы нарығындағы кірістілік қисығын қалыптастыруға бағытталған еді.

Ақша-несие саясатының операциялық шара лары TONIA мақсатты мөлшерлемесін базалық пайыздық дәліз шеңберінде сақтауды қамтамасыз етті. Сонымен бірге, құрылымдық өтімділік профициті негізінен пайыздық дәліздің төменгі шекарасында болған мөлшерлемені анықтады. Дәліздің ортасына пайыздық мөлшер леменің бөлек шығыны АҚШ долларына қатысты теңгенің әлсіреуі аясында теңгенің өтімділігіне деген сұраныстың артуына байланысты болды (4-сурет).

Экономикалық белсенділіктің бірте-бірте қалпына келуі және инфляциялық қысымның төмендеуі несиелік белсенділіктің өсуіне ықпал етті. Депозиттерді қаржыландырудың шығындарын және тәуекелдерін азайту, банктер арасындағы бәсекелестікті арттыру және өтімділік коэффициентін жақсарту, сондай-ақ базалық мөлшерлемені біртіндеп төмендету, қарыз алушыларға несие беру шарттары және несиелер бойынша сыйақы мөлшерлемелерін жұмсарту басталды (5-сурет).

4-сурет – Базалық мөлшерлеме дәлізі және TONIA индикаторы, % Дереккөз: ҚР ҰБ ресми интернет ресурсы <https://nationalbank.kz>

5-сурет – Занды тұлғаларға теңгемен берілетін несиелер бойынша мөлшерлеме,

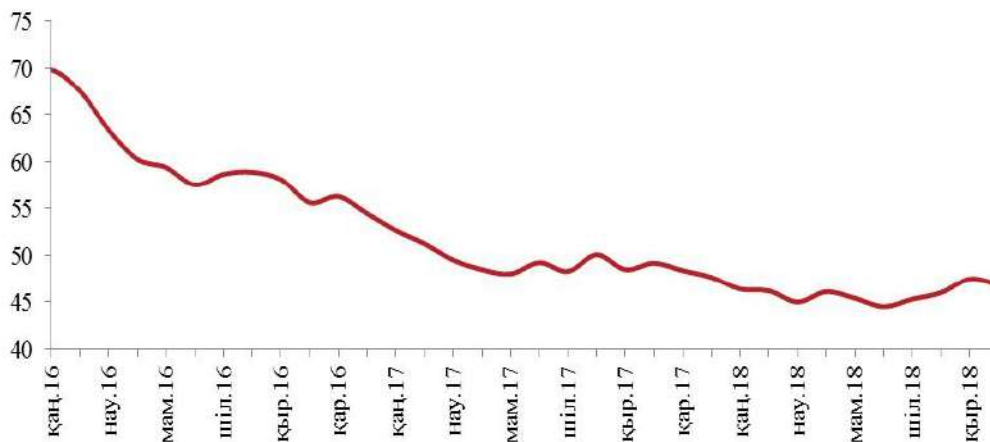
«7-20-25» бағдарламасының жұмыс істеуі аясында ипотекалық несиелендіру іске қосылды. Соңғы 12 ай ішінде банктер, лицензиялары жойылған немесе қайта құрылымдалғандардан басқа, несие портфелін 2018 жылдың аяғындағы жағдай бойынша 8,3% немесе 966,5 млрд. теңгеге ұлғайтты.

Банктердің қаржыландыру базасы негізінен клиенттердің депозиттері болып табылады, дедоляция үрдісінің жалғасуы – 2018 жылдың қазан айының соңында 46,9% дейін көрінді (6-сурет). Дедоларизация теңге мен валюталық депозиттер арасындағы арбитраж арқылы жүзеге асады.

2018 жылы Ұлттық Банк ақшаны және валюталық нарықтарды, сондай-ақ мемлекеттік бағалы қағаздар нарығын одан әрі дамытуға бағытталған, демек, ақша-несие саясатының тиімділігін арттыруға бағытталған бірқатар бастамаларды жүзеге асырды (Шамсивалиев, 2018).

Ақша-несие саясаты қаржы нарығының тұрақ тылығын сақтауға, сақтандыру нарығын одан әрі дамытуға, бағалы қағаздар нарығын дамытуға және банк жүйесін нығайтуға, экономиканың нақты секторына банктік несиелеудің одан әрі өсуіне жағдай жасауға, сондай-ақ жинақталған зейнетақы жүйесін жақсартуға мүмкіндік береді.

2019 жылы Ұлттық Банк шаруашылық жүргізуші субъектілердің инфляциялық күтуін тұрақтандыру және нығайту жөніндегі шараларды жалғастырады. Инфляциялық күтулерді белгілеу, олардың бірте-бірте төмендеуін қамтамасыз ету экономиканың ішкі және сыртқы күйзелістерге тұрақтылығын арттырады, бұл өз кезегінде ақша-несие саясатының мақсаттарына жетудің тиімділігіне оң әсер етеді.

6-сурет – Шетел валютасындағы депозиттердің үлесі, %

Дереккөз: ҚР ҰБ ресми интернет ресурсы <https://nationalbank.kz>

2019 жылы Ұлттық Банк жаңа қадағалау практикасын – Еуропалық Одақ елдерінің, АҚШ пен ЕЭО (Ресей, Белоруссия) елдерінің тәжірибесі негізінде жүзеге асырылатын тәуекелге негізделген тәсілдерді енгізеді. Банк секторын жетілдіру және реттеу мен қадағалаудың жаңа тәсілдері банк салымшылары үшін тәуекелдерді айтарлықтай азайтады.

Тәуелсіздіктің жылдар ішінде Қазақстан қаржы секторының барлық сегменттерін дамытуда айтарлықтай нәтижелерге қол жеткізді. Қазіргі уақытта Қазақстанның қаржы жүйесі ТМД-ның басқа елдерімен салыстырғанда мемлекеттің араласуынан қорғалған, дамыған, ашық әрі таза болып табылады.

Ақша-несие саясаты – мемлекеттің иелігінде болатын экономикалық саясаттың ең қуатты құралдарының бірі. Резервтік норманың қайта қаралуы, дисконттау мөлшерлемесінің өзгеруі және ашық нарықта операциялар сияқты Орталық банк ақша массасына және оның көмегімен нақты ұлттық өнімге, жұмыспен қамтуға және баға индексіне шешуші әсер етеді (Kondybayeva, 2013).

Экономиканы мемлекеттік реттеудің негізгі элементтерінің бірі ақша саясаты болып табылады (Starr, 2005). Ақша-несие саясаты – елдегі орталық банк не тікелей мемлекеттік ықпал ету арқылы ақша массасы мен ақша айналымын реттеу. Ақша-несие саясаты ақша-несие жүйесінің дұрыс жұмыс істеуін және ақша айналымының тұрақтылығын қамтамасыз етеді, оның әсері ақшаға да, бағаға да тікелей маңызды болып келеді.

Ақша-несие саясаты фискалдық саясат сияқты тұрақтандырудың мақсаттарын белгілейді, олар: экономикалық жүйенің тұрақтылығы мен тиімділігін арттыру, дағдарыстан шығу, жұмыспен қамту және экономикалық өсуді қамтамасыз ету. Сонымен бірге, фискалдық саясаттың қарсы циклдік сипаты бар, ол бюджет пен салықтарға байланысты, ал ақша-несие саясаты ақша айналымын тұрақтандырумен шектеледі және ақша массасына негізделген.

Қайта қаржыландыру саясаты, ашық нарық операциялары, резервтік саясат, өтімділік саясаты мемлекеттік ақша-несие саясаттың құрамдас бөлігі болып табылады. Осы құралдардың барлығы айналыстағы ақша массасын және жеке ақшалай агрегаттарды реттеуге мүмкіндік береді және сол арқылы нарықтық бағалардың динамикасына, инфляция деңгейіне, өндірушілер мен тұтынушылар арасындағы тауар-ақшалай қатынастарға, нарықтық айырбасқа, нарық субъектілерінің кірістеріне және шығыстарына жанама әсер етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1.«Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі туралы» Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 30 наурыздағы № 2155 Заңы.
- 2.Arestis P., Basu S., Mallick S. Financial globalization: the need for a single currency and a global central bank // Journal of Post Keynesian Economics. – Spring. – 2005 – vol. 27. – № 3.
- 3.Berument H., Dincer N. Measuring the effects of monetary policy for turkey // Journal of Economics Cooperation. – 2008. – vol. 29(1), pp. 83-110

ӘОК 338.27

ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ТЕҢГЕНІҢ ЖАЙ-КҮЙІ МЕН БОЛАШАҒЫ: ҰЛТТЫҚ ВАЛЮТА МЕН ЗАҢНАМАЛЫҚ РЕТТЕУДІ ТАЛДАУ

Г.Н. Сулейменова экономика ғылымдарының кандидаты

А.С. Имашева білім алушы

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университет КеАҚ, Атырау қ.

Резюме

В данной статье анализируется состояние и перспективы казахстанского тенге и его законодательного регулирования. Проведен анализ истории происхождения тенге и процедуры его законодательного регулирования, а также перспективы его укрепления.

Ключевые слова: тенге, банк, закон, валюта, финансы

Resume

This article analyzes the state and prospects of the Kazakhstani tenge and its legislative regulation. The analysis of the history of the origin of the tenge and the procedure for its legislative regulation, as well as the prospects for its strengthening, is carried out.

Key words: tenge, bank, law, currency, finance

1993 жылдың 12 қарашасында Қазақстан президенті Нұрсұлтан Назарбаев ұлттық валюта енгізу туралы жарлыққа қол қойды. Қазақстанның ұлттық валютасы 1993 жылы 15 қарашада таңертенгі сегізде теңгемен ауыстырыла бастады. Қазақстандық валютаның туған күнінің тарихи маңызы кейінірек, 1997 жылы 15 қарашаны ұлттық валюта - теңге күні деп жариялаумен ерекшеленді. Енді бұл күн жыл сайын қаржы жүйесі қызметкерлерінің кәсіби мерекесі ретінде атап өтіледі.

1991 жылы теңге дизайнын әзірлейтін мамандар тобы құрылды. Осы топқа кірген Тимур Сүлейменов, Меңдібай Әлі, Досбол Қасымов, Ағымсалы Дүзелханов пен Хайролла Ғабжалилов ұлттық валюта дизайнын әзірлеуге кірісті. Ал тиынның дизайнын жасау Айрат Исмамбетов пен Виктор Ивженкоға тапсырылды. 1992 жылдың 27 тамызы күні Ұлттық банк теңге купюрасының үлгілерін бекітті. Ертесіне қазақ валютасын өмірге келтірген суретшілер Англияға аттанды. Ең алғашқы төл теңгемізде қазақтың ұлы ойшылдары, күйші-ақындары мен хандарының бейнесі бейнеленгені есімізде. Атап айтсақ, оларда әл-Фараби, Сүйінбай, Құрманғазы, Шоқан, Абай, Әбілқайыр мен Абылай хандардың суреті болған. Ұлттық валютамыз дамыды және жетілдірілді. 2006 жылғы қарашада Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі 2007 жылғы наурызда қорытынды шығарған «Теңге символы» жалпыұлттық конкурсын жариялады. Теңгенің үздік графикалық бейнесін (идеограмма) жасаған Санжар Амерханов пен Вадим Давиденко жеңімпаз атанды. Көптеген қаржыгерлердің, банк мамандарының пікірінше, теңгенің идеогаммасының болуы біздің валютаның халықаралық нарықтағы позициясын нығайтуға көмектеседі, бұл Қазақстанның халықаралық экономикалық кеңістікке белсенді интеграциялану кезеңінде ерекше маңызды.

Бастапқыда қазіргі қазақ ақшасына «сом» деп атау жоспарланған болатын, өйткені кеңестік рубль банкноталарда қазақша аудармада көрсетілген. Алайда 1993 жылы Қырғыз Республикасында қырғыз сомы енгізілгеннен кейін «теңге» - деген тағы бір атау қабылданды.

«Теңге» атауы ортағасырлық түркілердің «денге» немесе «танга» күміс монеталарынан шыққан, олар өз кезегінде орыс ақшаларының атауы «ақша» (жарты тиын) және «ақша» сөзі де пайда болған [1].

1993 жылы айналымға енгізілген сәттен бастап қазақстандық теңге елдің экономикалық ландшафтының негізгі элементіне айналды. Оның жұмыс істеу механизмін қалыптастыратын заңнамалық реттеуге ерекше назар аудара отырып, Қазақстан Республикасының Ұлттық валютасының ағымдағы жай-күйі мен даму перспективаларын қарастырайық.

1. Экономикалық тұрақтылық және заңнамалық басқару

Теңгенің жағдайы монетарлық саясатты реттейтін заңнамамен тығыз байланысты. Қазақстан Ұлттық Банкі заңнамаға сәйкес теңге шығаруды басқарады және оның тұрақтылығын сақтау стратегиясын қалыптастырады. Курстық саясатты анықтайтын заңдар бизнес пен инвесторлар үшін болжамдылықты қамтамасыз етеді.

2. Валюта бағамы және заңнаманың икемділігі

Теңгенің өзгермелі айырбас бағамы саясаты заңнамалық негізге енгізілген. Заңдар әлемдік экономикадағы өзгерістерге жауап беруде икемділікті қамтамасыз етеді. Бағамдық саясат туралы заңнамадағы ашықтық пен жүйелілік теңгенің тұрақтылығына деген сенімді қалыптастыратын факторлар болып табылады.

3. Банк жүйесінің рөлі және заңнамалық бастамалар

Бірнеше банктер арқылы теңге шығарудың орталықтандырылмаған сипаты тиісті заңнамамен қолдау табады. Банк жүйесін реттейтін заңдар қаржы нарығында бәсекеге қабілеттілік пен инновацияны қамтамасыз етуде шешуші рөл атқарады.

4. Инвестицияларды тарту және заңнамалық құралдар

Шетелдік инвестицияларды тарту туралы заңнама теңгенің капиталды тартудағы рөліне тікелей әсер етеді. Инвестициялық ахуалды және инвесторлардың құқықтарын қорғауды қамтамасыз ететін заңдар қолайлы қаржылық ортаны құрудың ажырамас бөлігі болып табылады.

5. Цифрландыру және заңнамалық аспектілер

Цифрлық технологияларды дамыту тиісті заңнамалық бастамаларды көздейді. Цифрлық валюталар және финтех-инновациялар туралы заңдар қаржы жүйесін трансформациялау үшін маңызды және болашақта теңгенің рөліне әсер етуі мүмкін.

Осылайша, қазақстандық теңгенің күші мен келешегін заңнамалық реттеу контекстінде қарастыру керек. Дәйекті және тиімді заңнама ұлттық валютаның тұрақтылығы мен дамуының негізі болып табылады.

6. Қаржылық инновациялар саласындағы заңнамалық бастамалар

Қаржы технологияларының дамуы және жаңа қаржы құралдарының пайда болуы тиісті заңнамалық қамтамасыз етуді талап етеді. Қаржылық инновацияларды реттейтін заңдар теңгені пайдаланудың жаңа мүмкіндіктерінің пайда болуына ықпал ете алады және оның цифрлық экономикадағы тиімділігін арттыра алады.

7. Криптовалюта және цифрлық активтер туралы заңнама

Криптовалюталарға деген қызығушылықтың артуы жағдайында цифрлық активтер саласындағы заңнамалық қамтамасыз ету маңызды болып табылады. Криптовалюталар туралы анық және теңгерімді заңдар теңгені цифрлық нысанда қауіпсіз және инновациялық пайдалану үшін жағдай жасай алады.

8. Теңгенің халықаралық қаржы операцияларына қатысуы

Теңгенің халықаралық қаржы операцияларындағы рөлін күшейтуге бағытталған заңнамалық бастамалар оның қосымша тұрақтылығына және әлемдік аренада танылуына ықпал етуі мүмкін. Бұған халықаралық банктік ынтымақтастықты дамыту және халықаралық сауда үшін қолайлы жағдайлар жасау туралы заңдар кіруі мүмкін.

9. Қаржылық қамтуды Заңнамалық қамтамасыз ету

Қаржылық қамтамасыздыққа бағытталған заңдар халықтың қаржылық қызметтерге қол жетімділігін қамтамасыз етуде маңызды рөл атқарады. Банктік қолжетімділік пен қаржылық білім беруді қолдайтын заңнамалық бастамалар азаматтардың күнделікті қаржылық операцияларындағы теңгенің ұстанымын нығайта алады.

Сонымен, инновацияларды, криптовалюталарды, халықаралық ынтымақтастықты және қаржылық қамтуды қолдауға бағытталған заңнамалық шаралар теңгенің тез өзгеретін қаржылық ландшафтқа бейімделуін қамтамасыз ете отырып, оның болашағын қалыптастыру үшін елеулі маңызға ие.

10. Манипуляция мен алаяқтыққа қарсы заңнамалық шаралар

Қаржы нарықтары мен цифрлық технологиялардың серпінді табиғатын ескере отырып, манипуляция мен алаяқтыққа қарсы заңнамалық бастамалар шешуші болып табылады. Киберқауіпсіздік туралы заңдар мен алаяқтыққа қарсы шаралар теңгені пайдалану үшін сенімді орта құруға ықпал етеді және ұлттық валютаға деген сенімді нығайтады.

11. Экологиялық контекстегі тұрақтылық: Криптографиядағы энергия тиімділігі туралы заңдар

Криптовалюталарға деген қызығушылықтың артуымен олардың энергия шығыны артады. Криптографиядағы энергия тиімділігі жөніндегі заңнамалық бастамалар теңгенің тұрақты дамуына және экологиялық тұрақты криптовалюта инфрақұрылымын құруға жәрдемдесуі мүмкін.

12. Орталықтандырылмаған Қаржыны Реттеу (DeFi)

Орталықтандырылмаған қаржының (DeFi) дамуын ескере отырып, мұндай қаржы құралдарын реттеу саласындағы заңнамалық шаралар ажырамас болып отыр. Смарт-келісімшарттар мен орталықтандырылмаған биржаларды басқаратын заңдар осы секторда теңгені пайдалануда қауіпсіздік пен тұрақтылықты қамтамасыз етеді [2,4].

Заңнамалық реттеудің барлық осы аспектілері қазақстандық теңгенің қазіргі қаржы ортасындағы рөлін айқындай отырып және даму үшін жаңа көкжиектерді аша отырып, оның жай-күйі мен перспективаларына айтарлықтай әсер етеді.

Теңгенің болашағы әртүрлі факторларға, соның ішінде экономикалық тұрақтылыққа, саяси жағдайға және жаһандық қаржылық үрдістерге байланысты. Бірнеше негізгі аспектілер:

1. Экономикалық даму: Тиімді монетарлық саясатпен қолдау көрсетілетін Қазақстанның орнықты экономикалық дамуы теңгені нығайтуға ықпал етеді.

2. Жаһандық қаржылық үрдістер: Әлемдік экономикадағы өзгерістер, валюталық трендтер мен қаржылық инновациялар теңгенің құны мен тұрақтылығына әсер етуі мүмкін.

3. Цифрландыру және инновациялар: Цифрлық технологиялар мен қаржылық инновацияларды дамыту жаңа мүмкіндіктер мен сын-тегеуріндерді ұсына отырып, теңгенің болашағын да қалыптастырады.

4. Әлемдік оқиғалар мен Геосаясат: Саяси оқиғалар мен жаһандық геосаяси жағдай теңгенің ұлттық валюта ретіндегі мәртебесіне әсер етуі мүмкін [3,4].

Жалпы, теңгенің болашағы экономиканы шебер басқаруға, жаһандық өзгерістерге қатысты бейімделу шараларын қабылдауға және қаржы мәселелеріне инновациялық көзқарасқа байланысты.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Теңгенің шығу тарихы туралы. <https://pushkinlibrary.kz/exhibitions/tenge/page1kz.html>
2. <https://egemen.kz/article/268464-tol-tenhgeninh-tarikhy>
3. Теңгенің шығу тарихы. Ергешова А.Қ. <https://bilimainasy.kz>
4. Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі туралы. Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 30 наурыздағы N 2155 Заңы. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z950002155_
5. Қазақстан Республикасындағы банктер және банк қызметі туралы Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 31 тамыздағы N 2444 Заңы.

ИПОТЕКАЛЫҚ НЕСИЕНІҢ КӘЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ ЖӘНЕ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Г.Н.Сулейменова экономика ғылымдарының кандидаты
Д.Ш. Муслимов, Қ.Б. Мухамбет, М.А. Жұбанов – білім алушылар
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университет КеАК, Атырау қ.

Резюме

Рынок ипотечного кредитования в Казахстане динамично развивается. На сегодняшний день можно без преувеличения констатировать, что, несмотря на определенные трудности, отечественный рынок ипотечного кредитования находится на подъёме. Свидетельство тому - рост числа выданных ипотечных кредитов. В сложившихся условиях, важную роль играет ипотечное кредитование, которое стимулирует, с одной стороны, потребительский спрос (потребность в улучшении жилищных условий по-прежнему является наиболее важной для российских семей), а с другой стороны, способствует развитию не только строительного сектора, но и сопутствующих отраслей благодаря мультипликативному эффекту.

Ключевые слова: ипотека, коммерческие банки, стоимость жилья, оплата.

Resume

The mortgage lending market in Kazakhstan is developing dynamically. Today, it is no exaggeration to state that, despite certain difficulties, the domestic mortgage lending market is on the rise. Evidence of this is the growth in the number of mortgage loans issued. Under the current conditions, mortgage lending plays an important role, which, on the one hand, stimulates consumer demand (the need for better housing conditions is still the most important for Russian families), and on the other hand, contributes to the development of not only the construction sector, but also related industries due to the multiplier effect.

Key words: mortgage, commercial banks, cost of housing, payment.

Көптеген қазақстандықтар үшін ипотека жеке тұрғын үй сатып алу немесе тұрғын үй жағдайын жақсарту тәсілі болып табылады. Дегенмен, кез келген несие сияқты ипотека үлкен жауапкершілік екенін есте ұстаған жөн. Оны рәсімдемес бұрын қаржылық мүмкіндіктеріңізді бағалау қажет.

Ипотека-бұл жылжымайтын мүлікті сатып алу үшін екінші деңгейлі банктер беретін несие. Ипотека бойынша кепіл-сіз сатып алатын тұрғын үй. Ипотекалық несие тұрғын үй құнының белгілі бір бөлігіне беріледі. Пәтер құнының қалған бөлігін қарыз алушы өз қаражатынан төлеуі керек және бастапқы жарна деп аталады. Дегенмен, әрбір әлеуетті қарыз алушы сіз несиеңізді толығымен төлегенге дейін сатып алатын мүлік банктің меншігі екенін есте ұстауы керек. Егер сіз ай сайынғы төлемдерді тоқтатсаңыз, банк сіздің пәтеріңізді немесе үйіңізді алып, қарызыңызды өтеу үшін оны өз бетінше сата алады.

Бүгінгі таңда ипотекалық несиеңізді коммерциялық банктер және тұрғын үй құрылысын үнемдеу жүйесін жүзеге асыратын бір мемлекеттік мамандандырылған банк ұсынады. Ай сайынғы төлем сомасы бастапқы жарнаға, несие алу мерзіміне және пайыздық мөлшерлемеге байланысты.

"Ипотека" және "ипотекалық несие алу" ұғымдарын ажырату керек. Екінші жағдайда несие жылжымайтын мүлік кепілімен беріледі. Ипотекалық несие-ипотека жүйесінің құрамдас бөліктерінің бірі. Жылжымайтын мүлікті сатып алу үшін несие алған кезде, сатып алынатын мүліктің өзі несиеңізді қайтару кепілдігі ретінде несие алу ұйымның ипотекасына (кепіліне) түседі.

Сондай-ақ, ипотеканың кіші түрлерінің бірі-кепіл берушінің қалауы бойынша жөндеуге немесе құрылысқа немесе өзге де қажеттіліктерге бағытталатын несие немесе қарыз алу үшін кепіл берушіде бар жылжымайтын мүлік объектісінің кепілі болып табылады.

Міндеттеменің орындалуын қамтамасыз ету тәсілі ретінде жер кепілі ежелгі Египетте белгілі болғанымен, "ипотека" термині алғаш рет Ежелгі Грецияда б.з. д. VI ғасырдың басында пайда болды. Кепілдегі жердің мәртебесін көрсету үшін учаскенің шекараларында тиісті жазуы немесе тақтайшасы бар бағаналар қойылды.

Ипотеканың негізгі айырмашылығы-кепілді рәсімдеу. Кепілдік ретінде сатып алынатын немесе қол жетімді жылжымайтын мүлік: пәтер, пәтер, үй немесе жер учаскесі. Кепіл төлемдердің кепіліне айналғандықтан, банк клиентке тұтынушылық несиелермен салыстырғанда анағұрлым адал шарттар ұсынады. Ипотека бойынша пайыздық мөлшерлеме әдеттегі несиеге қарағанда әрдайым төмен, ал мерзімдері ұзағырақ — сәйкесінше және ай сайынғы төлемді қарыз алушы үшін минималды, ыңғайлы етуге болады. Ипотеканың тағы бір ерекшелігі — мақұлдау мен рәсімдеудің ұзақ процесі. Сомалар үлкен болғандықтан және жылжымайтын мүлікпен мәмілелер уақытты қажет ететіндіктен, жарты сағат ішінде ипотеканы қарапайым несие ретінде рәсімдеу нәтиже бермейді. Егер бұл қайталама нарықтағы мәміле болса, сіз жылжымайтын мүлік туралы құжаттарды жинап, бағалау туралы есеп пен сақтандыруды рәсімдеуіңіз керек. Егер сатып алу заты салынып жатқан тұрғын үй болса, Сізге құрылыс салушымен келісім — шарт және қалауыңыз бойынша өмірді сақтандыру полисі қажет болады. Кейбір банктер ипотеканы рәсімдеуді жеңілдетуді және жеделдетуді ұсынады- бұл үшін Сіз онлайн-қызметтерді пайдалануыңыз керек, содан кейін мәмілені үйден шықпай-ақ жасауға болады.

Тұрғын үй ипотекасы-бұл көптеген артықшылықтары мен кемшіліктері бар мәміле. Өтініш берер алдында ипотека ашуға тұрарлық екенін түсіну үшін оң және теріс жақтарын бағалау ұсынылады.

Ипотеканың артықшылықтарына мыналар жатады:

- қысқа мерзімде қымбат тұрғын үй сатып алу мүмкіндігі;
- бағасы тез өсіп келе жатқан жылжымайтын мүлікке сәтті инвестициялау;
- объектінің барлық сомаларын жинауды күтпеу мүмкіндігі;
- шағын, тұрақты ипотекалық төлемдер;
- негізгі қарыз сомасына немесе төленген пайыздар бойынша салық шегерімін алу;
- мемлекеттік жеңілдікті бағдарламаларды пайдалану және тартымды шарттармен ипотека алу мүмкіндігі.

Ипотекалық несиелеудің көптеген жағымды жақтарына қарамастан, көптеген әлеуетті қарыз алушыларды алаңдататын кемшіліктер де бар. Оларға мыналар жатады:

- ұзақ мерзімде жоғары төлем;
- құжаттардың әсерлі пакетін жинау қажеттілігі;
- мүлікті, өмірді және денсаулықты сақтандыру полистерін үнемі ұзарту;
- шарт талаптары сақталмаған кезде жылжымайтын мүлікті тәркілеу тәуекелі;
- басқа несиелерді алу мүмкіндігі төмен.

Банк үшін сенімді қарыз алушы қалай көрінеді

Жасы: 27-50 жас. Ресми түрде несие 18 бен 60 жас аралығындағы қарыз алушыларға беріледі, бірақ әдетте банктер тым жас немесе керісінше егде жастағы қарыз алушыларға несие беруден қорқады. Жиырма жаста қаржылық жағдайы әлі тұрақты емес, 27 жасқа толмаған ер адамдар әскерге шақырылуы мүмкін. Егде жаста табыс өседі, бірақ 50 жастан кейін жұмысынан айырылу және табыстың төмендеуі қаупі артады.

Жұмыс: мемлекеттік немесе ірі жеке компания. Бұл заңгер немесе бағдарламашы сияқты тұрақты немесе дамып келе жатқан жұмысшы болса жақсы.

Жұмыс өтілі: 3-5 жыл. Кәсіби маман жаңадан бастаушыға қарағанда жоғары бағаланады: жұмыстан босатылған жағдайда ол тезірек жаңа жұмыс тауып, ипотека төлеуді жалғастырады. Банктер жұмысты жиі ауыстыратын қарыз алушылардан сақ болады.

Табыс: 2-3 айлық ипотекалық жарнадағы ақ жалақы. Банктерде төлем мен кіріс арасындағы әр түрлі қатынастар қабылданады, бірақ, әдетте, үй сатып алуға несие, егер ол бойынша ай сайынғы төлем кірістің жартысынан аспаса, беріледі.

Бастапқы жарна: пәтер құнының 20%. Жарна мөлшері несие беру туралы шешімге әсер етеді. Егер қарыз алушыда пәтерге оның құнының 15-20% - ы жинақталған болса, банк адамның қаржымен жақсы жұмыс істейтінін түсінеді.

Активтер: автокөлік, пәтер. Ақша мәселесі туындаған жағдайда қарыз алушы мүлікті сата алады және төлеуді жалғастыра алады.

Несие тарихы: оң, мерзімі өткен несиелер жоқ. Банк үшін бұл қарыз алушы бұрын несие алғанын, ойын ережелерін білетінін және оларды сақтауға дайын екенін білдіреді.

Отбасы, бала бар. Отбасы мен балалар, егер бұл көп балалы отбасы болмаса, бірақ серіктес жұмыс істесе, қарыз алушының сенімділігіне плюс. Табыс әкелмейтін отбасы мүшелері Банктің көз алдында сенімділікті төмендетеді.

Соттылық және денсаулыққа қатысты күрделі мәселелер жоқ. Сондықтан қарыз алушының ақша таба алмауы және төлей алмау қаупі аз.

Қарыз алушыға қойылатын барлық талаптар өзгеруі мүмкін. Мысалы, егер қарыз алушы жалақы жобасы бар банктен ипотека алса, еңбек өтілі неғұрлым адал болуы мүмкін. Жұмыс өтілінің жетіспеушілігі ипотеканы бұрыннан бар жылжымайтын мүлікпен, жоғары — 50% — дан астам-бастапқы жарнаны немесе сенімді қарыз алушыны, яғни несиені сізбен бірге төлейтін адамды өтей алады. Банк идеалды қарыз алушы сирек кездесетін құбылыс екенін түсінеді, сондықтан әр жағдайда жеке шешім қабылдайды.

Сондықтан, басында да өз күшіңізді дұрыс бағалау маңызды. Мұны істеу үшін өзіңізге үш негізгі сұрақ қойыңыз: бастапқы жарнаға қанша ақша бар, сіз қанша мерзімге несие алуға дайынсыз және ай сайынғы төлемді төлей аласыз.

Егер Сіз банкке бастапқы жарнаға ақшаңыз бар екенін көрсетсеңіз, онда сіз оның алдында неғұрлым сенімді қарыз алушы ретінде көрінесіз: егер сіз жарнаға ақша жинай алсаңыз, онда сіз қаржымен жақсы жұмыс істеп жатырсыз. Көптеген банктердің шарттары бойынша бастапқы жарна үшін сізде пәтер құнының кем дегенде 10-15% болуы керек.

ҚР-ның азаматтары сақтықпен әрекет етуге тырысады және әдетте 20-30% үлес қосады. Логика қарапайым: бастапқы жарна неғұрлым көп болса, несие бойынша артық төлем соғұрлым аз болады, өйткені сіз пәтердің бір бөлігін ақшаңызға сатып алып, банктен аз қарыз аласыз. Сонымен қатар, үлкен бастапқы жарна қымбатырақ мүлікті сатып алуға мүмкіндік береді. Мысалы, 3 млн теңге құны 6 млн. пәтер үшін жарнаның жартысына, ал құны 20 млн. пәтер үшін 15% — ға айналуы мүмкін.

Сіз қандай мерзімге ипотека алуға дайынсыз. Біреу 20 жылдық ипотекаға байсалды қарайды және оны өмірдің қатал шындығы деп санайды, ал біреу пәтер бес жыл бойы кепілге қойылады деп ойлайды және қарызды мүмкіндігінше ертерек алуға күш алады.

Мерзім бойынша бәрі жеке. Мерзім неғұрлым ұзақ болса, қарыз алушы банкке соғұрлым көп пайыз төлейді, бірақ ай сайынғы төлем соғұрлым аз болады. Сонымен қатар, қарыз алушы несиені мерзімінен бұрын өтеуге және осылайша ипотека мерзімін қысқартуға құқылы.

Сіз қандай ай сайынғы төлем жасай аласыз. Банк сіздің барлық табысыңызды несиені өтеуге бағыттай алмайтыныңызды түсінеді: ақша Өмір үшін де қалуы керек. Несиені мақұлдас бұрын, банк ол бойынша төлемдер сізді бүкіл әлем бойынша жібермейтініне көз жеткізгісі келеді.

Көптеген банктер ипотеканы төлеуге кірістің 50% - дан астамы кетпеуі керек деп келіседі: төлем неғұрлым көп болса, қарыз алушы күтпеген жағдайларда, мысалы, жұмысынан айрылу кезінде соғұрлым аз қорғалады.

Сарапшылар ай сайынғы төлем сіздің бос ақшаңыздың жартысынан аспайтын опцияны қауіпсіз деп санайды — бұл барлық шоттарды төлеп, қажетті заттарды сатып алғаннан кейін қалады.

Ипотека-бұл қазір қолма-қол ақшаңыз жоқ мүлікті сатып алу мүмкіндігі.

Сатып алынған тұрғын үй банкке емес, Сізге тиесілі. Банк сізді тек кейбір құқықтармен шектейді және оның келісімінсіз мәмілелер жасауға тыйым салады.

Сіз ипотека алған кезде инфляция сіз үшін жұмыс істейді және қарызды біртіндеп жейді: несиені неғұрлым ұзақ төлесеніз, банкке соғұрлым арзан теңге бересіз.

Ипотека тегін емес: ай сайын банк қарыздың қалдығы бойынша пайыздарды есептейді. Ұзақ мерзімде пайыздар бойынша артық төлем 100% құрауы мүмкін. Сіз екі пәтер сатып алатын сияқтысыз: біреуі өзіңізге, екіншісі банкаға.

Мінсіз қарыз алушылар жоқ. Несиені дұрыс төлей алатын және қарапайым үй сатып алатын кез келген адамда ипотека алу мүмкіндігі бар.

Ипотекалық портфельдің жалпы көлемі бойынша “Отбасы банк” көш басында: биыл банк арқылы ипотеканың 58%-ы рәсімделген.

Бір қарағанда банктен ипотека алу оңайдың оңайы секілді көрінгенімен, бұл жерде де көптеген нюанстар бар екенін баса айтқанымыз жөн. Қош, банктер ипотеканы тек теңгемен һәм пайызбен және міндетті бастапқы жарнамен ұсынады. Бұдан бөлек, банктер қарыз алушыларға мынадай талаптар қояды:

- Жасы 18-ден асқан;
- Табыс туралы есеп көрсеткіші;
- Тұрақты жұмыс орны;
- Соңғы алты айдағы зейнетақы жарналарының болуы;
- Басқа несиелер бойынша қарыздар мен кешіктірілген мерзімдердің болмауы;
- Оң несиелік рейтинг.

Тұрғын үй бағдарламасын таңдауда несие нысаны, отбасылық жағдайы мен балалардың болуы, жұмыс түрі сынды дүниелер шешуші рөл атқарады. Мәселен, мемлекет тарапынан азаматтың отбасылық жағдайы мен қызметіне байланысты бірқатар субсидиялық бағдарламалар қарастырылған.

Кез келген клиент бастапқы жарнаны төлер кезде біршама шығындарға ұшырап жатады. Осы себепті де оңтайлы бағдарламаларды таңдап, тиімді шарттарын қарастыра отырып, алғашқы қадамдарды пысықтап алған өте маңызды. Қолайлы нұсқаны таңдау үшін ең алдымен, ипотекалық несиелеудің ерекшеліктерін зерделеп алыңыз. Ипотекалық несиені таңдағанда мыналарға баса назар аударыңыз:

Бірінші. Несиенің сомасын айқындап алыңыз. Оның көлемімен бірге банк алдындағы тәуекелдің де өсетінін естен шығармаған абзал. Несиенің қайтарылуына сенімді болу үшін банк сізден сатып алынған мүлік түріндегі кепілдікті талап етеді, ал кейде ортақ қарыз алушыларды немесе кепіл берушілерді сұрайды. Сондай-ақ, ипотекаға өтініш берген кезде сізге жылжымайтын мүлікті бағалау мен сақтандыруға қосымша шығындар қажет болатынын естен шығармаңыз.

Екінші. Алғашқы жарнаны жоспарлаңыз. Егер сіз пәтер сатып алу үшін қаражат жинап жүрсеңіз, онда бұл ақшаны бастапқы жарна ретінде қолдануға болады. Бастапқы төлем әдетте жылжымайтын мүлік құнының 10-20% мөлшерінде белгіленеді. Алғашқы жарна неғұрлым көп болса, банктен алынатын қарыз да соғұрлым аз болады, осыны естен шығармаған абзал. Бұл өз кезегінде артық төлемді азайтады.

Үшіншіден. Несиенің мерзімін белгілеңіз. Несиенің толық өтеу мерзімі төлемдер кестесі мен олардың айлық мөлшеріне тікелей әсер етеді. Қарызды қайтару мерзімі ұзақ болған сайын, ай сайынғы төлем азаяды, ал оның орнына артық төлем сомасы көбейеді. Сондықтан төлемдердің ұзақтығы мен мөлшері арасындағы оңтайлы уақытты таңдаңыз.

Төртіншіден. Арнайы ұсыныстар туралы біліңіз. Азаматтардың жекелеген санаттары үшін жеңілдіктері бар әлеуметтік ипотеканы қолдануға болады. Ең танымал бағдарламалар қатарында жаңа салынған үйлерден ипотека, жас отбасыға арналған ипотека, әскери қызметкерлерге арналған ипотека, жас мамандарды тұрғын үймен қамтамсыз етуге бағытталған ипотека және т.б. бар.

Несие аларда мына параметрлерді ұмытпаңыз:

- Несиелеу мерзімі;

- Жалпы сомасы;
- Үстемақы мөлшері;
- Алғашқы жарна мөлшері;
- Банктің қарыз алушыға қоятын талаптары;
- Пайыздық мөлшерлемесі.

- Ипотекалық бағдарламаны таңдағанда, комиссиялардың бар-жоғын анықтап алыңыз. Банктің ипотеканы өтеуге қандай әдістер (аннуитет немесе сараланған төлем әдісі) ұсынып жатқанын қараңыз. Көбіне қарыз алушылар бірінші әдісті - аннуитетті таңдайды. Бұл пайыздық мөлшерлеменің бүкіл сомасы несиенің барлық кезеңінде біркелкі бөлінетінін білдіреді. Сайып келгенде соманы түгелімен өтеуіңізге тура келеді.

Әрбір бағдарламаға тән белгілі бір талаптар бар, соларды мұқият зерделеп шығыңыз. Осы кезекте назарларыңызға еліміздегі тұрғын үй бағдарламаларын келтіріп өткіміз келеді.

Нұрлы жер"/"Шаңырақ". Бұл бағдарлама жылына 5% (ЖТСМ 5,2%-дан бастап) мөлшерлеменен жаңа пәтер немесе жеке үй сатып алуға мүмкіндік береді. Алғашқы төлем - 20%-дан, несие мерзімі 25 жылға дейін беріледі. Сонымен бірге табысқа байланысты тұрғын үйге қолжетімділіктің деңгейлік жүйесі қарастырылған. Бағдарламаның жаңа бағыты - "5-10-20" әкімдікте кезекке тұрған қазақстандықтарға қолайлы болып келеді. Ережесі атына сай: жылдық 5% (ЖТСМ 5,2%-дан бастап), бастапқы төлем 10%, ал несие мерзімі - 20 жылға дейін. Бағдарламаға қатысу үшін бір отбасы мүшесіне келетін кіріс мөлшері 126 917 теңгеден аспауы шарт.

"Бақытты отбасы". Табысы төмен отбасыларға тұрғын үй сатып алуға арналған несиелендіру бағдарламасы. Оған көпбалалы аналар, толық емес отбасылар мен мүмкіндігі шектеулі балалары бар жанұялар қатыса алады. Жылдық мөлшерлемесі 2% (ЖТСМ 2,1%-дан бастап), ең төменгі салым 10%, ал мерзімі 20 жылға дейін. Несиенің максималды сомасы - Нұр-Сұлтан, Алматы, Шымкент, Ақтау мен Атырауда 15 миллион теңгеге дейін, ал басқа аймақтарда - 10 миллионға дейін. Маңызды шарты: отбасының әрбір мүшесінің соңғы алты айдағы табысы ең төменгі күнкөріс деңгейінен 3,1 еседен аспауы тиіс.

"Өз үйім". Бұл "Отбасы банкінің" жаңа нысандардағы тұрғын үйлерді нарықтан төмен бағамен сатып алуға бағытталған бағдарламасы. Ол банк салымшыларына бірегей шарттармен жаңа үйлерден пәтер сатып алуға мүмкіндік береді. Ең төменгі бастапқы жарна – үй құнының 20%-ы, жылдық 7% (ЖТСМ - 3,6% бастап), кейін мөлшерлеме 3,5%, дейін төмендейді (ЖТСМ - 3,6% бастап). Қарыз сомасы 90 млн теңгеге дейін беріледі. Мұндағы бағалар нарықтағы үй құнынан төмен және де салымшының атында басқа үйдің бар-жоқтығы мен қанша үй сатып алайын деп жатқаны маңызды болмайды.

"Алматы жастары". Алматыда жұмыс істейтін жастарға арналған жеңілдетілген шарттарға ие ипотекалық бағдарлама. Негізгі шарттары: қатысушының жасы 35-тен аспауы тиіс, сонымен қатар, соңғы бес жыл ішінде өтініш беруші мен оның отбасы мүшелерінің баспанасы болмауы керек. Мөлшерлеме жылдық 5% (ЖТСМ 5,2%-дан бастап), ал бастапқы төлем 10% -дан басталады. Аталған бағдарлама бойынша тұрғын үйді алуға: дәрігерлер мен медбикелер, жаттықтырушылар мен спортшылар, мұғалімдер мен тәрбиелеушілер, университеттер мен ғылыми-зерттеу институттарының оқытушылары мен зерттеушілері, әртістер, мәдениет қызметкерлері мен жазушылар, әлеуметтік қызметкерлер сонымен бірге журналистер өтініш бере алады.

"Елорда жастары". Елорда жастары тұрғын үй бағдарламасы – Нұр-Сұлтан әкімдігі мен Отбасы банкінің бірлескен жаңа жобасы. Бағдарлама бойынша қарыз алушыларға несие беру үшін 3,6 млрд теңге бөлінбек. Бұл қаражат бағдарламаның 200-ге жуық қатысушысын несиелендіруге көмектеседі. Қарыздың ең жоғарғы сомасы 18 млн теңгеге жетеді. Бастапқы жарна 10%-ды, пайыздық мөлшерлемесі 5%-ды (ЖТСМ 5,2%-дан бастап) құрайды. Несиені қайтару мерзімі 25 жылға дейін. Жобаға қатысу үшін үміткердің жасы 35-тен аспауы тиіс. Сонымен бірге, қатысушы онымен бірге тұратын отбасы мүшелерінің соңғы 1 жыл ішінде Нұр-Сұлтанда үздіксіз тұрақты тіркеуі болуы қажет. Үміткердің Отбасы банкінде сатып алатын баспана құнының 10% мөлшеріндегі алғашқы жарнасын бар депозиті болуы тиіс.

"Ұмай" (әйелдер ипотекасы). 2021 жылдың сәуір айынан бастап "Отбасы банк" "Ұмай" бағдарламасын жүзеге асырыла бастады. Қарыз алушы кәмелеттік жасқа толған, Қазақстан азаматшасы болуы керек. Оның отбасылық айлық табысы 320 000 теңгеден аспауы тиіс. Тұрғын үй таңдауда шектеу қойылмайды, ипотеканы жаңа пәтерлерге де, екінші нарықтағы пәтерлерге де, оның ішінде үлестік келісім бойынша да, жөндеу мақсатында да рәсімдеуге болады. Несие бойынша пайыздық мөлшерлемесі - 12% (ЖТСМ - 12,2%-дан), кейіннен 5%-ға дейін төмендеуімен (ЖТСМ 5,2%-дан). Бастапқы жарна - 15-ден 50%-ға дейін, алдын ала несие беру мерзімі - 6 айдан 10 жылға дейін. Бір айта кетерлігі, Отбасы банкінде депозит ашу арқылы сіз мемлекеттік сыйлықақыға ие бола аласыз. Бұл қаржы салымшылардың тұрғын үй жағдайын жақсартуға деген ынта-ықыласын арттыру үшін республикалық бюджеттен аударылады. Мемлекет сыйлықақысы жыл сайын күнтізбелік жыл қорытындысы бойынша беріледі. Қаражат әр жылдың басында барлық депозиттерге бір уақытта аударылатын болады. Жыл соңына дейін 200 айлық есептік көрсеткішке тең (2021 жылы 1 АЕК – 2917теңге) қаражат жинасаңыз, ең жоғарғы мемлекет сыйлықақысын аласыз.

Есте сақтауға тиіс шарттары:

- Мемлекет сыйлықақы бір жыл ішінде депозитке салынған, бірақ 200 АЕК-тен аспайтын ақша бойынша есептеледі;
- Бір салымшыда бірнеше тұрғын үй құрылыс жинақ шоты болуы мүмкін, алайда мемлекет сыйлықақысы соның тек біреуіне ғана аударылады;
- Мемлекет сыйлықақы тек ҚР азаматы болып табылатын азаматтың шотына ғана беріледі;
- Үш жылдан аз уақыт қаражат жинасаңыз және депозитті мерзімінен бұрын жабамын деп шешсеңіз, мемлекет сыйлықақысы бюджетке қайтарылады.

Қазіргі уақытта ипотекалық кредиттеу мөлшерлемесін төмендетуге, Кредиттеу мерзімін ұлғайтуға, бастапқы жарнаны төмендетуге, ипотекалық кредит алу рәсімін оңайлатуға және т.б. бағытталған жұмысты жүзеге асыру қажет.

Жедел шешімді қажет ететін тағы бір мәселе - ипотека бойынша бастапқы жарна сомасы, ол әлеуетті қарыз алушы үшін де көтерілуі мүмкін. Бұл бағытта бастапқы жарнаны толығымен жойылғанға дейін төмендетуге бағытталған жұмыс қажет.

Бұл мәселені шешу төлем қабілеттілігін арттыру бойынша қол жеткізілген нәтижелермен қатар жылжымайтын мүлік нарығындағы мәмілелер санын ұлғайту үшін негізгі алғышарттар әкеледі. Нәтижесінде, қол жеткізілген нәтижелер Қазақстан халқының тұрғын үймен қамтамасыз етілу деңгейіне айтарлықтай әсер етуі мүмкін және одан әрі тұрақты әлеуметтік және экономикалық дамудың алғышарты болады.

Пайданылған әдебиеттер тізімі

1. Савицкая Е. В. Мектептегі экономика сабақтары 2000 ж 147-251с бастап.
2. АТБ, ВТБ 24, Ресей сбербанкi банктерiнiң ипотекасы туралы брошюралар 2020 жыл.
3. <http://www.ipohelp.ru/manual.html> (хат алмасу сайты) - 28.01.2017 ж.
4. <http://bankirsha.com/what-is-hypothec.html> (ипотека, несие) - 29.01.2017 ж.
5. Адамбекова А.А. Учебное пособие. «Современные тенденции развития финансового рынка». Алматы 2016
6. Қазақстанның қаржы институттары, отандық компаниялары, шетел компанияларының интернет-сайттары және басқалар. www.kase.kz. www.iosco.isp
7. Республиканская межвузовская электронная библиотека [Электронный ресурс]. – URL: <http://rmebrk.kz/> (РМЭБ)
8. <https://docviewer.yandex.kz/view>
9. http://proficenka.ru/f/buzova_kommercheskayaotsenkainvestitsiy.pdf

РОЛЬ ИНОСТРАННЫХ ИНВЕСТИЦИЙ В ЭКОНОМИКЕ КАЗАХСТАНА

А.Р. Тажиденова старший преподаватель, магистр

Ж.Ә. Нурғали студентка 3 курса ОП 6В01703 – Иностранный язык: два
иностранных языка

Ж.Д. Златьева студентка 3 курса ОП 6В04101 - Экономика
Атырауский университет имени Х.Досмухамедова, г.Атырау

Түйіндеме: Бұл мақалада ҚР-дағы тікелей шетелдік инвестициялардың жағдайы қарастырылады. Соңғы бес жылда тікелей шетелдік инвестициялар ағынына талдау жүргізілуде және Қазақстан экономикасына тікелей шетелдік инвестициялардың әсері айқындалады.

Кілттік сөздер: инвестициялар, экономика, бизнес, инвесторлар, шетелдік инвестициялар.

Resume

This article examines the state of foreign direct investment in the Republic of Kazakhstan. The analysis of the inflow of foreign direct investment in the last five years is carried out and the impact of foreign direct investment in the economy of Kazakhstan is determined.

Key words: investments, economy, business, investors, foreign investments.

За годы независимости Казахстан достиг значительных результатов в области инвестиций. В период своего развития Казахстан нуждался в поддержке со стороны других стран, и именно приток иностранных инвестиций стал движущей силой для устойчивого развития казахстанской экономики. В настоящее время Казахстан предлагает новые перспективы и огромный потенциал для выгодных инвестиций. Географическое положение страны является стратегически значимым, а также созданы все условия для успешного бизнеса, защиты прав инвесторов и стимулирования инвестиций.

На сегодняшний день, Казахстан имеет возможность с легкостью выбирать потенциальных инвесторов из впечатляющего количества заинтересованных лиц. За время независимости, наша страна привлекла более 330 миллиардов долларов иностранных инвестиций из 120 различных стран мира. При этом большинство этих инвестиций - более 50% - поступает из стран Европейского союза, 15% - из Соединенных Штатов, и около 5% - из Великобритании и Китая.

За последние годы экономика Казахстана значительно усилилась и стала более конкурентоспособной, привлекая внимание международных инвесторов. Наша страна вошла в список 55 наиболее конкурентоспособных стран мира, поднявшись на четыре позиции в мировом рейтинге.

На протяжении 11 месяцев 2022 года Казахстан привлек инвесторов из 30 разных стран, включая Европейский союз (10,1 миллиарда долларов США с 41 проектом), Россию (5,4 миллиарда долларов США с 30 проектами), Турцию (1,6 миллиарда долларов США с 20 проектами), Соединенные Штаты (718 миллионов долларов США с 13 проектами) и Сингапур (2,1 миллиарда долларов с 11 проектами).

Одной из основных стратегий привлечения иностранных инвестиций в Казахстане является акцент на развитие промышленного производства высокотехнологичных продуктов и услуг. Сегодня ключевыми отраслями инвестиционных проектов в стране являются машиностроение, горно-металлургическая промышленность, агропромышленный комплекс, возобновляемая энергетика, нефтегазохимия, химическая промышленность, транспорт, логистика и производство строительных материалов. Наибольшую долю инвестиций традиционно привлекает горнодобывающая промышленность, которой приходится 60,1% от

общего объема, что составляет 7,3 миллиарда долларов США. Также в тройке приоритетных отраслей находятся обрабатывающая промышленность и оптово-розничная торговля, которые оказывают значительное влияние на экономическое развитие Казахстана. Транспорт и складское хозяйство, а также строительство также привлекают значительные суммы прямых иностранных инвестиций. Согласно данным, сектор транспорта и складского хозяйства вырос на 49,2% по сравнению с предыдущим годом и составил 642 миллиона долларов США, а строительство увеличилось на 45,1% и достигло 463,2 миллиона долларов.

Целью национальной стратегии является привлечение 124 инвестиционных проектов с участием иностранных инвесторов к 2027 году на общую сумму 5 миллиардов долларов США. И ожидается, что инвестиции в основной капитал в обрабатывающем секторе будут расти на 109,8% ежегодно с 2022 по 2027 год.

В рамках Национальной инвестиционной стратегии акцент сделан на приоритетных секторах экономики Казахстана, включающих пищевую промышленность, глубокую переработку полезных ископаемых, металлургию, химию и нефтехимию, а также машиностроение.

Вопрос привлечения иностранных инвестиций в экономику рассматривается сегодня практически в каждой стране мира. Гонка за иностранными инвестициями вовлекает как развитые государства, так и развивающиеся. Государства предпринимают меры по улучшению инвестиционного климата, предоставлению наиболее конкурентоспособных условий для ведения бизнеса, снижению или отмене налогов, предоставлению льгот, инфраструктурных решений и т.д.

В то же время, инвесторы отдают предпочтение странам, где обеспечивается сохранность капитала, применение принципов верховенства закона и создание прозрачной и комфортной бизнес-среды. Благодаря проведению успешных реформ, внедрению новых подходов к привлечению инвестиций и развитию работы с инвесторами, Казахстан стал одной из таких стран.

Казахстан занял 25-е место в рейтинге Всемирного банка "Doing Business 2020" среди 190 стран. Он показался впечатляющим в отношении защиты прав миноритарных инвесторов и соблюдения условий контрактов, что привело страну в десятку лучших стран мира по этим показателям. В итоге, инвестиционная привлекательность Казахстана значительно возросла. Это также подтверждается агентством fDi Intelligence, которое закрепило первое место за Казахстаном в показателе "Экономическая эффективность размещения будущих производственных мощностей в 2021/22 году".

Кроме того, Казахстан активно сотрудничает с различными странами и организациями, заключив 47 двусторонних и 1 многостороннее соглашение о взаимной защите и поощрении инвестиций, которые обеспечивают надежную гарантию прав инвесторов.

Своим географическим положением, Казахстан находится на перекрестке Европы и Азии, что позволяет ему насладиться явными преимуществами, такими как экспортный потенциал и доступ к основным азиатским и европейским рынкам. Благодаря своей центральной локации в Евразии, Казахстан стал современным транзитным узлом.

Республика Казахстан гарантирует преимущественный доступ на региональные рынки, насчитывающие более 500 миллионов потребителей. Эти рынки включают рынок ЕАЭС с 180 миллионами потребителей, рынок Центральной Азии с 50 миллионами потребителей, рынок Западного Китая с 300 миллионами потребителей и рынок стран Каспийского региона с 150 миллионами потребителей. Важно отметить, что Казахстан играет ключевую роль в реализации инициативы "Пояс-путь". Более 3 тысяч километров из общей протяженности этого маршрута в 10 тысяч километров проходят через территорию Казахстана, делая нашу страну важным фрагментом главного сухопутного пути, что значительно сокращает время и стоимость транспортировки. За годы независимости Казахстан привлек более 330 миллиардов долларов прямых иностранных инвестиций, а согласно данным UNCTAD, к 2022 году около 70% инвестиций в страны Центральной Азии будут приходиться на Казахстан. Не менее важно отметить, что за последние 10 лет в экономику Казахстана поступили 250,2 миллиарда

долларов США, что составляет около 80% общих накопленных инвестиционных потоков в истории. Это является подтверждением эффективности инвестиционной политики нашей страны.

С декабря 2018 года Министерство иностранных дел РК получило ответственность за привлечение инвестиций, в то время как политика по этому вопросу была передана Министерству национальной экономики РК. В рамках этого перехода Комитет по инвестициям и АО "Национальная компания «KAZAKH INVEST» перешли в МИД РК и стали официальными представителями, обладающими всеми необходимыми полномочиями для проведения переговоров с инвесторами и контроля за реализацией проектов.

Инвесторам предоставляется полный спектр услуг по принципу "одного окна" — от поиска идеи до ввода проекта в эксплуатацию, а также проводится мониторинг в постинвестиционный период. Этот подход позволяет работать с каждым инвестором и проектом на всех уровнях.

Такая система позволяет непосредственно связывать региональные проекты с зарубежными представительствами для поиска потенциальных инвесторов и наоборот. Теперь благодаря совместным усилиям правительства была создана "мягкая инфраструктура" для инвесторов: распространение информации о казахстанском законодательстве и процедурах, обеспечение прозрачности при принятии решений и снижение административной нагрузки.

Известно, что для успешной компании важна не только перспективная отрасль и доступные рынки сбыта, но и комфортные условия для бизнеса. Это включает институциональную среду, стабильность законодательства, визовый режим и другие факторы. Поэтому были разработаны и внедрены новые подходы, которые включают создание инвестиционных предложений, поддержку инвесторов и устранение негативных факторов.

В рамках реализации стратегии развития KAZAKH INVEST на период с 2018 по 2027 годы была систематизирована деятельность по привлечению инвестиций в Казахстан. Наша компания активно осуществляла поиск и выбор новых "нишевых" проектов, которые предлагали потенциальным инвесторам.

В ходе этой работы получены около 200 инвестиционных проектов от местных компаний. KAZAKH INVEST и Deloitte разработали бизнес-планы, трейлеры и финансовые модели для 60 проектов в области металлургии, газохимии, пищевой промышленности и туризма. Этот обширный список инвестиционных проектов поможет инвесторам снять сомнения по поводу отраслей и регионов Казахстана, в которые стоит вкладывать средства.

Существует значимая роль организации инвестиционных мероприятий в поощрении инвестиционного потенциала и успешного осуществления специфических проектов. Проводимые такие мероприятия собирают руководство ведущих компаний и являются важной площадкой для налаживания деловых контактов и информирования о доступных инвестиционных возможностях. В то же время, на этих мероприятиях активно и тщательно проводится работа с инвесторами. Всесторонне изучаются целевые инвесторы и анализируются факторы, влияющие на их принятие решений. Кроме того, осуществляется поиск потенциальных партнеров со стороны Казахстана.

В целях повышения конкурентоспособности нашей национальной экономики и стимулирования инвестиционной активности был создан фонд прямых инвестиций. Этот фонд позволяет реализовывать масштабные инвестиционные проекты, привлекая инвесторов на основе принципа соинвестирования.

Список использованной литературы:

1. Иностранные инвестиции в РК. Алматы, 2014 год. стр.114-115
2. Прямые инвестиции по направлению вложения. – Национальный банк Республики Казахстан.
3. Чистый приток прямых инвестиций в Казахстан по странам. – Национальный банк Республики Казахстан.

4. Золоторогов В. Г. Инвестиционное проектирование. Учебное пособие. Минск, ИП «Экоперспектива».

ӘОК 336.714

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ИНВЕСТИЦИЯЛЫҚ САЯСАТЫ

Р.К. Турдалиева магистр

К.А. Бисенова білім алушы

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университет ҚеАҚ, Атырау қ.

Резюме

В данной статье представлена попытка анализа инвестиционной политики Республики Казахстан. Рассмотрены меры по улучшению инвестиционной политики РК, что иностранные инвестиции являются важным инструментом для развития экономики государств, сохранения стабильности, улучшения международных стандартов.

Ключевые слова: инвестиционная политика, инвестиции, иностранные инвестиции

Resume

The article presents an attempt to analyze the investment policy of the Republic of Kazakhstan. The measures to improve the investment policy of the Republic of Kazakhstan are considered, that foreign investment is an important tool for the development of the economy of states, maintaining stability, improving international standards.

Key words: investment policy, investments, foreign investments

Мемлекет экономикасының дамуы көбіне стратегиялық ойластырылған инвестициялық саясат, әлемдік даму үрдістеріне негізделген экономика, өңірлік және ресурстық ерекшелігі, елдің болашаққа деген көзқарасына байланысты. Бұл "экономикалық саясаттың жалпы шеңберінде – күрделі капитал салымдарының көлемін, құрылымын және бағыттарын, негізгі құралдар өсуі және оларды жаңартуды анықтайтын шаралар жүйесі"[1]. Инвестициялар деп - өнеркәсіпке, құрылысқа, ауыл шаруашылығына және өндірістің басқа да салаларындағы шаруашылық субъектісіне мүліктей, заттай сондай-ақ ақша қаражаты түрінде , яғни капитал түрінде салынып ол шаруашылықты әрі қарай өркендетіп дамыту үшін жұмсалынатын шығындардың жиынтығын айтады.

Елдің инвестициялық саясаты-бұл ұлттық және шетелдік инвесторлардың ел экономикасына инвестицияларын тарту және ұстап қалу үшін жағдай жасау міндеті болып табылатын шаралар, заңдар мен ережелер жиынтығы. Инвестициялар экономиканың дамуында маңызды рөл атқарады және өндірістің өсуіне, жұмыссыздықтың төмендеуіне, инфрақұрылымның жақсаруына және халықтың өмір сүру деңгейінің жақсаруына ықпал етеді.Елдің инвестициялық саясаты келесі шараларды қамтуы мүмкін.

Инвесторлардың құқықтары мен мүдделерін қорғауды қамтамасыз ететін тұрақты және ашық заңнаманы құру. Инвестицияларды заңды қорғаудың болуы елге сенім мен капиталды тартуға ықпал етеді. Бизнесті тіркеу және лицензиялау рәсімдерін жеңілдету, бюрократияны азайту. Кәсіпорындарды ашу мен жабудың жылдам әрі ашық рәсімі кәсіпкерлікті дамытуға және инвестициялар тартуға ықпал етеді. Инвестициялық жеңілдіктер мен салықтық жеңілдіктер беру. Бұл салық ставкаларын төмендету, кейбір салық міндеттемелерінен босату, еркін экономикалық аймақтардағы немесе арнайы индустриалды аймақтардағы жеңілдіктер болуы мүмкін. Қаржы секторын дамыту және тұрақты қаржыландыру жүйесін құру. Қол жетімді және әртүрлі қаржыландыру көздерінің болуы, соның ішінде банк жүйесін, инвестициялық қорларды және несиелеудің әртүрлі тетіктерін дамыту инвестицияларды тартуға ықпал етеді. Инфрақұрылымды дамыту. Жақсы дамыған көлік, энергетика,

коммуникация және логистикалық инфрақұрылымның болуы инвесторлардың капиталды инвестициялау туралы шешіміне әсер ететін негізгі факторлардың бірі болып табылады. Зияткерлік меншік пен инновациялық қызметті қорғауды қамтамасыз ету. Зерттеулер мен әзірлемелерді, инновациялық жобаларды және патенттік жүйені дұрыс қорғау және қолдау компанияларды ғылыми-техникалық прогреске инвестициялауға ынталандырады. Елдің инвестициялық саясаты шетелдік инвестицияларды тартуға да, ұлттық кәсіпкерлікті дамытуға да бағытталуы мүмкін. Ол дұрыс қаржылық, экономикалық және саяси негіздемеге негізделуі, сондай-ақ елдің халықаралық трендтері мен бәсекелестік артықшылықтарын ескеруі тиіс.

Қазақстанға инвестициялардың келуі тарихын айтатын болсақ, сонау 1991 жылы Қазақстан нарықтық қайта құруды жүзеге асыра бастады. Алайда, сол кезде жұмыс істеген бірыңғай, ақша жүйесі тұрақсыз болды. Жас мемлекеттер бірінен соң бірі өздерінің ұлттық валюталарын немесе уақытша, ақша белгілерін енгізе бастады. 1992 жылы рубль аймағында Қазақстан, Өзбекстан, Ресей және Тәжікстан елдері ғана қалды. Республикаға кеңестік рубльдің бақылаусыз көптеп келуі инфляцияның шарықтап өсуіне әкеліп соқты. Қазақстан өз валютасын енгізуге мәжбүр болды. Өйткені, рубль аймағында тұрып, Қазақстан Ресейдің қаржы институттарына бағынышты күй кешті, дербес монетарлық, экономикалық саясатты жүргізе алмады.

Үкімет сыртқы қарыздардан гөрі тікелей инвестицияларға басымдық берді. Мәселен, 1993 жыл мен 2002 жылдар аралығында Қазақстан Республикасына түскен шетелдік инвестициялардың жалпы көлемі 17,7 млрд. АҚШ долларын құрады. Сөйтіп негізгі капиталдағы инвестиция өсімі 26,4 пайызға жеткен. Айта кету керек, Қазақстан әлем экономикасы қиыншылықтарға тап болған жылдары жақсы көрсеткіштерге қол жеткізді. Экономикалық қайта құрулар мен халықтың жан басына шаққандағы инвестиция көлемі Орталық және Шығыс Еуропа және ТМД мемлекеттері арасында Қазақстан көшбасшы елдердің үштігіне қосылды [2,56п]. Сөйтіп одан кейінгі жылдары нарық капиталындағы жағдайдың өзгерісі елімізге одан әрі шетелдік инвестицияның құйылуына жол ашты. Осы жылдары шетелдік тікелей инвестицияның оң көрсеткіші 2760 млн. АҚШ долларын құрады, бұл алдыңғы жылдарға қарағанда, жоғары көрсеткіш екенін байқау қиын емес. Соның ішінде жалпы республикалық инвестицияның тең жарымы шикі мұнай мен газды өндіретін кәсіпорындар үлесіне тиесілі-де, ал аймақтарда Атырау мен Батыс Қазақстан облыстарына біршама үлесін қамтамасыз етеді [2,57п]. Қазақстан Республикасының Инвестиция жөнідегі комитеті 1997 жылдан 2001 жылға дейін инвестициялық жобаларды жүзеге асыру мақсатында салықтық жеңілдік пен артықшылықтар беруге 345 шарт жасасты. Міне осы жасасқан шарттар бойынша негізгі капиталды құраған инвестиция көлемі 2403 млн. АҚШ долларына жетіп, 40 мың жаңа жұмыс орындары пайда болды. Жоғарыда аталған, яғни тіркелген шарттардың 244-і отандық инвесторлармен болса, 101-і шетелдік инвесторлармен жасалды [2,65п]. Инвестициялық саясаттың жүзеге асуы арқасында Қазақстанға шетелден тікелей түскен инвестиция көлемі 35 млрд. АҚШ долларын құрады. Мұның 40 пайызы ЕО елдеріне тиесілі еді. Ірі инвесторлар қатарында, АҚШ, Нидерланды, Ұлыбритания, Италия және Германия секілді елдер бар. Қазақстан елдегі қолайлы жағдайға байланысты ТМД елдері арасында жан басына шаққанда ең көп шет елдік инвестицияны тартуға білек сыбан кірісті. Мемлекет басшысы Нұрсұлтан Назбаевтың тікелей қолдауымен тартылған шетелдік капитал елдің нормативтік-құқықтық және институттық негіздің тұрақтылығын одан әрі нығайтуда басты рөл ойнайды. Сондай-ақ Қазақстан өзі де Грузия мен көршілес Қырғызстанда бірінші инвестор-мемлекет болып табылды [3].

Қазақстан шетел капиталын тарту стратегиялық міндет ретінде екенін хабарлап, әлемдік шаруашылық пен ашық экономикаға көшу жолында қажетті іс-шаралар ұйымдастыруда. «Шетел инвестициялары туралы», «Тікелей инвестицияларды мемлекеттік қолдау туралы» заңдары қабылданды. Қазақстан Республикасының тұңғыш Президенті Нұрсұлтан Назарбаев 1997 ж. «Тікелей және шетел инвестицияларын тартудағы Қазақстан

Республикасының экономикасының приоритетті секторларының тізімін бекітілуі туралы» және «Инвесторлармен келісімшарт жасаған кездегі жеңілдіктер мен преференциялардың жүйесі мен оларды белгілеудің тәртібі туралы» Жарлықтар шығарды. Бұл заңдар шетелдік инвестицияларды Қазақстан Республикасының экономикасына тартудың басты құқықтық және экономикалық негіздерін белгілейді, шетелдік инвестицияларды қорғаудың мемлекеттік кепілдіктерін бекітеді, оларды жүзеге асырудың ұйымдық нысандарын, шетелдік инвесторлар қатысатын дауларды шешу тәртібін белгілейді, Қазақстан Республикасында тікелей инвестицияларды мемлекеттік қолдау процесінде туындайтын қатынастарды реттейді.

Қазіргі таңда бұл заңдар өз күшін жойған болып табылады. Мемлекеттік инвестициялық саясат – бұл елдің ғылыми-техникалық және әлеуметтік-экономикалық дамуын мақсат ететін биліктің барлық деңгейлерімен жүргізетін әдіс-тәсілдердің жиынтығы. Мемлекеттің реттеудің негізгі міндеті – инвесторларға капиталды тиімді орналастырудың барлық түрлерімен қамтамасыз ету.

Инвестициялық қызметті мемлекеттік тұрғыдан басқару келесі міндеттерді шешуге бағытталған: 1 Тиімді инвестициялық қызмет арқасында елдің жоғары экономикалық дамуын қамтамасыз ету; 2 Инвестициялық қызметтен түсетін мемлекеттік пайданы максимизациялауды қамтамасыз ету; 3 Инвестициялық тәуекелділікті азайтуды қамтамасыз ету; 4 Инвестициялық бағдарламаларды жылдамдату жолдарын іздеу. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2022 жылғы 15 шілдедегі № 482 “Қазақстан Республикасы инвестициялық саясатының 2026 жылға дейінгі тұжырымдамасын бекіту туралы” қаулысы қабылданған болатын. Бұл қаулыда Тікелей шетелдік инвестицияларға(ТШИ), олардың әлемдік легінің жаһандық және өңірлік үрдістері, сондай-ақ инвестициялық саясат саласындағы әлемдік трендтерге шолу, негізгі капиталға инвестициялар, инвестициялар тарту саласындағы қолданыстағы жүйені және мемлекеттік саясатты талдау, негізгі проблемалар мен тенденцияларға, дамудың негізгі қағидаттары мен тәсілдері, сонымен бірге халықаралық тәжірибеге шолу жасалған.

Ұлттық Банктің деректері бойынша 2010 – 2020 жылдары Қазақстанға ТШИ жалпы легі шамамен 249 млрд АҚШ долл. құрады, оның ішінде 30,4 % немесе 75,6 млрд АҚШ доллары мұнай-газ секторына, 23 % немесе 42,1 млрд АҚШ долл. металл кендерін өндіруге және металлургияны дамытуға тиесілі. Өңдеу өнеркәсібіне 39,4 млрд АҚШ доллары немесе барлық ТШИ-дің 15,8 %-ы тартылды. Ел экономикасына инвестициялар тарту процесіне "АҚ, "Бәйтерек" ҰБХ" АҚ, Тікелей инвестициялар қоры, АХҚО және т.б. белсенді қатысады. Нәтижесінде 2015 жылдан бері экономиканың қайта өңдеу секторларында 967 млн АҚШ долларына трансұлттық компаниялардың 12 жобасы іске асырылды, шамамен 3,5 мың жұмыс орны құрылды, ал экономиканың логистика, газ химиясы және металлургия сияқты секторларында "зәкірлік инвесторлармен" бірлесіп 412 млн АҚШ долл. 5 жоба іске асырылды, онда 690 жұмыс орны құрылды. Мемлекеттік-жекешелік әріптестік тетігі әлеуметтік инфрақұрылымға инвестициялар тартуға ықпал етеді (мысалы, автожолдар, көтерме-тарату орталықтарын салу, ауылдарда интернет желісіне кең жолақты қолжетімділік және т.б.). Бүкіл әлемде карантиндік шектеулер қолданылып, өндіріс тоқтатылып, шекаралар жабылған кезде Қазақстанда жобалардың "тоқтап қалуына" жол бермеу және жаңа инвесторларды тарту бойынша уақтылы шаралар қабылданды. Айталық, Сыртқы істер министрлігінің деректері бойынша 2020 жылы шет елдердің қатысуы арқылы жалпы сомасы 1,6 млрд АҚШ долларына 41 инвестициялық жоба іске асырылып, 7 мыңнан астам жұмыс орны құрылды. Жаһандық дағдарысқа қарамастан, Қазақстан ТШИ үшін тартымды болып қала береді және шетелдік инвестициялар легі бойынша Орталық Азия өңіріндегі бірден-бір көшбасшы болып табылады. Алайда қазіргі геοэкономикалық және геосаяси ахуалда осы жағдайды сақтап қалу және нығайту үшін Қазақстан шетелдік инвестициялар үшін күресте белсенді түрде озыңқы әрекет етуге және инвесторлар үшін неғұрлым оңтайлы жағдайлар жасауға тиіс. Сонымен қатар бүгінгі күні ТШИ-дің Қазақстанға жалпы легінде қайта инвестицияланған кірістердің салыстырмалы түрде төмен үлесі байқалады (2005 – 2020 жылдары 15 %). Әлемде бұл көрсеткіш 30-35 % құрайды. Бүгінде Қазақстанда республика аумағында инвестициялық

қызметті дамыту бойынша шаралар қабылдануда, құқықтық база қалыптастырылды (Кәсіпкерлік кодексі, "Арнайы экономикалық және индустриялық аймақтар туралы" Заң, "Жер қойнауы және жер қойнауын пайдалану туралы" Кодекс, салық, кеден және жер заңнамасы).

Инвесторлармен ашық және сындарлы диалогты жолға қою арқылы оларды қолдаудың көп деңгейлі инфрақұрылымы жасалды және жұмыс істейді, инвестициялық капиталды тарту үшін ашық, тұрақты және болжамды жағдайлар жасауға ерекше назар аударылады. Қазақстанда инвесторларды әртүрлі салықтар мен кедендік баждардан босататын 13 арнайы экономикалық аймақ пен 36 индустриялық аймақ жұмыс істейді. АЭА жер учаскесін, орнатылған инфрақұрылымға қолжетімділікті қамтамасыз етеді. "Астана" халықаралық қаржы орталығы жұмыс істейді, оның міндеттерінің бірі Англия мен Уэльстің құқық қағидаттарында және халықаралық қаржы орталықтарының стандарттарында ел экономикасына инвестициялар тартуға жәрдемдесу болып табылады. Инвесторлардың нақты және жүйелі проблемалы мәселелерін шешу үшін Қазақстан Республикасының Президенті жанындағы Шетелдік инвесторлар кеңесі, Инвестициялық ахуалды жақсарту жөніндегі кеңес, Қазақстан Республикасы Премьер-Министрінің төрағалығымен Инвесторларды тарту мәселелері жөніндегі кеңес жұмыс істейді. Инвестициялық омбудсменнің функциялары Қазақстан Республикасының Премьер-Министріне жүктелген. Инвестициялар тарту саласындағы ұлттық компания шетелдік және өңірлік өкілдермен бірге құрылған үш деңгейлі жүйе шеңберінде Үкімет атынан нысаналы трансұлттық компаниялармен және ірі инвесторлармен "бірыңғай келіссөз жүргізуші" функциясын орындайды, сондай-ақ инвестициялық жобаларды идеядан бастап іске асыруға дейін "бір терезе" қағидаты бойынша сүйемелдеу жөніндегі көрсетілетін қызметтердің толық спектрін қамтамасыз етеді. Сонымен қатар инвестициялар саласындағы стратегиялық бағдарламалық құжаттарды іске асырудың алдыңғы тәжірибесі және жаһандық бәсекелес ортада болып жатқан өзгерістер инвестицияларды тарту және ұстап қалу саласындағы қолданыстағы жүйе мен мемлекеттік саясатты одан әрі жетілдіру қажеттігін талап етеді.

Қазақстан Республикасындағы инвестициялық саясатта сабақтастық сақталады және ол мынадай қағидаттарды сақтауға негізделетін болады:

- заңның үстемдігі – ешкім заңнан жоғары бола алмайды, мемлекеттік органдар, шенеуніктер және инвесторлар заң алдында тең;
- әділдік пен теңдік – барлық инвесторлар үшін мемлекеттік ынталандыру дәрежесі инвестициялардың құндылығына байланысты болады;
- жеке сектордың жетекші рөлі – жеке капиталды, әсіресе, шағын және орта бизнесті тарту тетіктері мен практикасын кеңейту есебінен қаржыландырудың жеке көздерін белсенді тарту;
- нысаналы мақсат – тауарлар мен көрсетілетін қызметтер өндірістерінің жұмыс істеп тұрғандарын дамытуға және бәсекеге қабілетті жаңаларын құруға сапалы инвестициялар тартуға шоғырлану;
- ынтымақтастық және кері байланыс – тұрақты диалог жолымен инвесторлармен жүйелі және нақты өзара тиімді өзара іс-қимыл;
- негізділік пен тиімділік – қабылданатын шешімдердің әлеуметтік-экономикалық орындылығы;
- жүйелілік және теңгерімділік – мемлекеттік мүдделерге сәйкес және өңірлік және салалық дамудың ерекшелігін ескере отырып, инвестициялық саясатты қалыптастыру және іске асыру;
- жариялылық (ашықтық) – мемлекеттік инвестициялық саясатты іске асырудың барлық сатыларында оны қалыптастыру және іске асыру туралы ақпаратқа ашық қол жеткізу;
- ESG – әлеуметтік жауапты инвестициялау қағидаттарын ұстанатын секторларға инвестициялар тарту (қоршаған орта алдындағы жауапкершілік, әлеуметтік жауапкершілік, басқарудың жоғары сапасы);

- "Жасыл экономика" – неғұрлым экологиялық және орнықты технологияларды пайдалана отырып, жобаларға инвестициялар тартуға негізделген экономика мен өнеркәсіптің "жасыл өсуіне" кезең-кезеңімен көшу;

- мониторинг және бағалау – инвестициялық саясатты іске асыру процесінде жағдайды үнемі қадағалау және басқару, оның тиімділігін жүйелі негізде бағалау, бағамды түзету мүмкіндігі.

Қазақстан Республикасының 2025 жылға дейінгі ұлттық даму жоспарына сәйкес мемлекеттік сектордың үстем рөлінен бәсекелес орта құруға және экономикаға, әсіресе, жоғары технологиялы өндірістерге жеке инвестицияларды тиімді тартуға көшу 2025 жылға қарай қағидатты өзгеріс болады. Мемлекеттік инвестициялық саясат сапалы шетелдік және ішкі инвестицияларды тарту арқылы ел экономикасының орнықты дамуына жәрдемдесуге, соның нәтижесінде экономикалық белсенділік пен халықтың табысының өсуіне, оның ішінде инвестициялық жобаларды іске асыру есебінен жаңа жұмыс орындарын құруға бағытталады [4]. Қорытындылай келе, Қазақстан Республикасының инвестициялық саясатын жақсартуға мынадай шараларды қолдану арқылы қол жеткізуге болады: орнықты және болжанатын инвестициялық ахуалды құру: Қазақстан Республикасы саяси, экономикалық және құқықтық ортаның тұрақтылығын қамтамасыз етуге тиіс. Бұған инвесторлардың құқықтарын құқықтық қорғауды күшейту, бюрократиялық кедергілерді азайту, тіркеу және лицензиялау процедураларын жеңілдету және реттеудің ашықтығы мен болжамдылығы арқылы қол жеткізуге болады. Инфрақұрылымды дамыту: Қазақстан Республикасы көлік, коммуникациялық және энергетикалық инфрақұрылымды дамытуға белсенді инвестиция салуы тиіс. Бұл экономиканың түрлі секторларына инвестициялар тартуға және кәсіпкерлік үшін қолайлы орта құруға мүмкіндік береді.

Қаржыландыруға қолжетімділікті кеңейту: Қазақстан Республикасы жергілікті және шетелдік инвесторлар үшін кредиттер мен кепілдіктерге қолжетімділікті қамтамасыз ету үшін қаржы жүйесін дамытуы тиіс. Үкімет сонымен қатар стартаптар мен инновациялық жобаларға қаржылық қолдау көрсете алады. Бәсекеге қабілеттілікті арттыру: Қазақстан Республикасы әкімшілік шығындарды азайту және сот талқылауының рәсімдерін жеңілдету арқылы өзінің бизнес-ахуалын жақсартуы тиіс. Сондай-ақ, еңбек ресурстарының біліктілігін арттыру және инновациялық дамуға ықпал ету үшін адами капиталды, білім мен ғылымды дамыту маңызды. Шетелдік инвестицияларды тарту: Қазақстан Республикасы шетелдік компаниялар үшін қолайлы жағдайлар мен инцентивтерді ұсына отырып, шетелдік инвестицияларды тарту бойынша белсенді жұмыс істеуге тиіс. Бұл салықтан босатуды, құрылыс шығындарының амортизациясын немесе инвестициялау үшін жер учаскелерін беруді қамтуы мүмкін. Стратегиялық жоспарларды әзірлеу: Қазақстан Республикасы инвестициялық саясаттың басымдықтары мен мақсаттарын айқындайтын ұзақ мерзімді стратегиялық даму жоспарларын әзірлеуге тиіс. Бұл күш-жігерді өсу мен даму үшін ең үлкен әлеуетке ие экономика секторларына бағыттауға мүмкіндік береді. Жалпы, Қазақстан Республикасының инвестициялық саясатын жақсарту Үкімет, бизнес-қоғамдастық және халықаралық әріптестер тарапынан кешенді тәсілді және келісілген іс-қимылды талап етеді. Жалпы, Қазақстанда 31 жылда өз инвестициялық саясаты бекітілді, көптеген халықаралық ұйымдардың ұсыныстары мен болжамдары, шетелдік инвесторлар қызметінің институционалдық база, нормативтік – құқықтық негізі ескерілді. Мемлекет инвестициялық климатты сақтауға, шетелдік экономиканы дамытуға салынған инвестициялардың жаңа ағыны үшін тартымдылық және тиімділікті арттыру, жақсарту үшін көп күш жұмсады.

Қазіргі таңда Қазақстан Республикасының инвестициялық саясаттағы басты мақсаты – ұлттық мүдделерін сақтай отырып шетелдік инвестициялардың келуін ынталандыру мен шетелдік және отандық инвестицияларды экономиканың басым салаларына тарту үшін қолайлы жағдай жасау. Осы мақсаттан туындайтын Қазақстандағы ең басты стратегиялық міндеттердің бірі әрдайым елге экономикалық өсу бағдарламасын іске асыруға мүмкіндік беретін тікелей және «қоржындық» инвестицияларды тарту болып келді. Қазақстан шетелдік инвесторларға күрделі қаржылардың, технологиялардың, басқару мен маркетинг

саласындағы тәжірибенің маңызды көзі ретінде қарай отырып, дәйексіз және бұлыңғыр саясат нәтижесінде өзінің ұлттық мүдделеріне қысым жасалуына жол бермеуге тиіс.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Экономический словарь: Словарь современной экономической науки - А.И.Архипов, 2014.

2. Қазақстан Республикасының Ұлттық мұрағаты. Ф. 136. Оп.1. Д.6. Қазақстан Республикасы Президентінің Әкімшілігімен, Қазақстан Республикасы Парламентінің аппаратымен және Қазақстан Республикасы Премьер-Министрінің Кеңсесімен негізгі қызметі бойынша хат алмасу. Қазақстандағы инвестициялық ахуал.

3. Байжанова Г. Қазақстанның инвестициялық саясаты - <https://e-history.kz/kz/history-of-kazakhstan/show/8867>

4. Қазақстан Республикасы инвестициялық саясатының 2026 жылға дейінгі тұжырымдамасын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2022 жылғы 15 шілдедегі № 482 қаулысы.

ӘОК 339.13.012

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ҚАРЖЫ НАРЫҒЫ

Р.К. Турдалиева магистр экономических наук

А.Е. Серікқали білім алушы

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университет КеАҚ, Атырау қ.

Резюме

Финансовый рынок в Республике Казахстан представляет собой совокупность институтов, инструментов и отношений, обеспечивающих мобилизацию и перераспределение капитала между участниками экономических отношений.

Ключевые слова: деньги, доход, внутренний продукт, страховые компании, Фондовый рынок, рынок деривативов.

Resume

The financial market in the Republic of Kazakhstan is a set of institutions, tools and relations that ensure the mobilization and redistribution of capital among participants in economic relations.

Keywords: money, income, domestic product, insurance companies, stock market, derivatives market.

Ең алдымен қаржының не екенін қарастырып кететін болсақ, қаржы – ақша қатынастарының жиынтығы, олардың ажырамасыз бөлігі, ол әрқашан экономикалық жүйе шеңберіндегі қоғамдық ұдайы өндірістің түрлі субъектілер арасындағы бүкіл ақша қатынастарын емес, тек айрықша ақша қатынастарын білдіреді, сондықтан оның ролі мен маңызы экономикалық қатынастарда ақша қатынастарының қандай орын алатындығына байланысты.

Жалпы қоғамдық өнім мен ұлттық табысты жасау, бөлу және қайта бөлу процесінде қалыптаса отырып, қаржы қоғамның түпкілікті пайдалануға жіберілетін материалдық ресурстар бөлігінің ақшалай тұлғалануы болып табылады. Қаржының басты белгілерінің бірі – оның тұлғалануының ақша нысаны және ақшаның нақтылы қозғалысымен қаржы қатынастарының бейнеленуі. Демек, қаржы қатынастарының пайда болуы өзі жайында әрқашан ақшаның нақтылы қозғалысымен аңғартып отырады. Алайда қаржы ақша қатынастарының бүкіл сферасын қамтиды деп санау дұрыс болмас еді. Ақша қатынастары ішінен тек олар арқылы мемлекеттің, оның аумақтық бөлімшелерінің, сондай-ақ шаруашылық жүргізуші субъектілердің жасалатын ақша қорлары бұл қатынастардың мазмұны болып

табылады. Ақша қатынастары жалпы алғанда қаржыдан кең. Қаржы тек қорларының, атап айтқанда табыстар мен қорланымдардың қозғалысымен байланысты болатын ақша қатынастарын ғана қамтиды. Басқа ақша қатынастары қаржы шеңберінен шығып кетеді. Қаржы қатынастарының жиынтығына, мысалы, шығындардың барлық түрлерін ақшалай есепке алу мен бақылау жасау, өндірілген өнімді ақша нысанында өлшеу, өзіндік құнды калькуляциялау және өнімнің бағасын анықтау, ақшалай түсімді есепке алу мен сақтау, ақша айналысын реттеу және басқалары кірмейді. Сауда жүйесі арқылы тауарларды сатып алу және сату (тіпті мемлекет бөлшек сауда бағаларын реттеп отырған жағдайда да) кезінде пайда болатын ақша қатынастарын да қаржыға жатқызуға болмайды. Себебі мемлекет бұл жерде ақша қатынастарын азаматтық-құқықтық әдіспен реттеп отырады. Ақша қатынастарымен бірігіп кеткен субъектілердің теңдігі (олардың құқықтары мен міндеттеріндегі тепе-теңдік) бұл әдіске тән өзгеше нышан болып табылады. Сонымен бірге қалыптасатын ақша қатынастарының өзіндік қаржылық емес өзгешелігі болады. Кез келген ақша қатынастары қаржы қатынастарын білдіре бермейді.

Қаржының ақшадан мазмұны жағынан да, функциялары жағынан да айырмашылығы бар. Ақша – бұл ең алдымен ассоциацияландырылған өндірушілердің еңбек шығындары өлшенетін жалпыға ортақ балама, ал қаржы – жалпы ішкі өнім мен ұлттық табысты бөлудің және қайта бөлудің экономикалық тетігі, ақша қорларын жасау мен пайдалануға бақылау жасаудың құралы. Ол өндіруге, бөлуге және тұтынуға ықпал жасайды және объективті сипатта болады. Ұдайы өндіріс процесінің түрлі стадияларында жеке экономикалық категориялардың қатысу дәрежесі бірдей емес. Ақшаның нақтылы қозғалысы ұдайы өндіріс процесінің екінші және үшінші стадияларында – бөлуде және айырбастауда болады. Екінші стадияда ақша нысанындағы құнның қозғалысы тауарлардың қозғалысынан оқшауланады және оның шеттелуімен (бір иеленушілерден басқа иеленушілерге өтуімен) немесе құнның әр бөлігінің мақсатты оқшаулануымен (бір иеленушінің шеңберінде) сипатталады. Үшінші стадияда бөлінген құн (ақша нысанындағы) тауар нысанына айырбасталады. Бұл жерде құнның өзінің шеттелуі болмайды. Сөйтіп, ұдайы өндірістің екінші стадиясында құнның ақша нысанының бір жақты қозғалысының орны болады, ал үшінші стадияда құндардың екі жақты қозғалысы болады, оның бірі ақша нысанында, ал басқасы тауар нысанында болады. Ұдайы өндіріс процесінің өндіру мен тұтыну стадияларында мұндай қозғалыстың болмауы олардың қаржының пайда болуының орны еместігін дәлелдейді. Бөлінген құн (ақша нысанында) тауар нысанымен айырбасталатын, яғни сатып алу – сату актілері жасалатын айырбастауда да қаржыға орын жоқ. Ұдайы өндіріс процесінің құн стадиясында тек баға құралын қажет ететін өнбойы жасалатын айырбас операциялары болып жататындықтан, мұнда басқа экономикалық категорияның механизмі – баға жұмыс істейді.

Қазақстан Республикасындағы Қаржы нарығы экономикалық қатынастарға қатысушылар арасында капиталды жұмылдыруды және қайта бөлуді қамтамасыз ететін институттардың, құралдар мен қатынастардың жиынтығы болып табылады. Қаржы нарығының негізгі қатысушылары банктер, сақтандыру компаниялары, зейнетақы қорлары, инвестициялық компаниялар және жеке инвесторлар болып табылады.

Банктер қаржы нарығында несие беру, салымдарды қабылдау және шоттар арасында аударымдар жасау арқылы шешуші рөл атқарады. Сақтандыру компаниялары өрт, ұрлық, жазатайым оқиға және т.б. сияқты әртүрлі тәуекелдерден қорғауды қамтамасыз етеді. Зейнетақы қорлары зейнетақы жарналары арқылы жинақталған қаражатты басқарады және оларды әртүрлі активтерге салады. Инвестициялық компаниялар активтерді басқару және инвестициялық кеңес беру қызметтерін ұсынады. Жеке инвесторлар өз қаражаттарын әртүрлі қаржы құралдарына дербес инвестициялай алады.

Қазақстандағы Қаржы нарығын Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі және Қазақстан Республикасының Қаржы нарығын реттеу және дамыту агенттігі реттейді. Олар нарыққа қатысушылардың қызметін бақылайды, заңнаманың сақталуын қадағалайды және қаржылық қызметтерді тұтынушылардың құқықтарын қорғауды қамтамасыз етеді.

Қазақстан Республикасының Қаржы нарығы-бұл көптеген түрлі элементтерді қамтитын күрделі жүйе. Ол банк секторынан, сақтандыру секторынан, бағалы қағаздар нарығынан және басқа секторлардан тұрады. Банк секторы несиелер, депозиттер, аударымдар және басқа қызметтер сияқты әртүрлі қаржылық қызметтерді ұсынады. Сақтандыру компаниялары өмірді, денсаулықты, мүлікті және басқа тәуекелдерді сақтандыруды ұсынады. Бағалы қағаздар нарығына акциялар, облигациялар және басқа да бағалы қағаздар кіреді. Сонымен қатар, Қазақстанның қаржы нарығында зейнетақы қорлары, инвестициялық қорлар және жеке инвесторлар сияқты басқа да қатысушылар бар. Бұл мүшелердің барлығы бір-бірімен ақша, активтер және ақпарат алмасу арқылы өзара әрекеттеседі.

Қазақстандағы қаржы нарығы әлемдегі дамыған және тұрақты нарықтардың бірі болып табылады. Ол бизнеске, жеке тұлғаларға және халықаралық инвесторларға қаржылық қызметтердің кең спектрін ұсынады. Қаржы нарығының негізгі секторларына банктер, сақтандыру компаниялары, қор нарығы және туынды құралдар нарығы жатады. Қазақстандағы банктер кредиттердің, депозиттердің, төлем қызметтерінің және халықаралық аударымдардың әртүрлі түрлерін ұсынады. Сақтандыру компаниялары өмірді сақтандыру, медициналық сақтандыру, автокөлікті сақтандыру және мүлікті сақтандыруды қоса алғанда, сақтандыру өнімдерінің кең спектрін ұсынады.

Қазақстанның қор нарығына Қазақстан қор биржасында (KASE) саудаланатын ұлттық және шетелдік компаниялардың акциялары мен облигациялары кіреді. Туынды құралдар нарығына нарық қатысушыларына тәуекелдерді басқаруға және әртүрлі активтер бағасының өзгеруінен пайда табуға мүмкіндік беретін фьючерстер, опциондар және своптар кіреді.

Қаржы нарығын мемлекеттік бақылауды және реттеуді Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі мен қаржы министрлігі жүзеге асырады. Олар заңнаманың сақталуын, тұтынушылардың құқықтарын қорғауды және қаржы жүйесінің тұрақтылығын қамтамасыз етеді.

Қазақстан Республикасындағы (ҚР) Қаржы нарығын ұлттық органдар мен заңдар дамытады және реттейді. Міне, ҚР Қаржы нарығы туралы кейбір ақпаратқа тоқталсақ:

1. Биржалар: Қазақстанда бірнеше қаржы биржалары бар, олардың ішіндегі ең танымалдары - Қазақстан қор биржасы (KASE) және Астана халықаралық қор биржасы (AIX). Бұл биржалар акциялармен, облигациялармен, туынды құралдармен және басқа қаржы құралдарымен сауда жасау үшін платформалар ұсынады.

2. Банктер: Қазақстанда жергілікті және шетелдік қаржы институттарын қоса алғанда, көптеген коммерциялық банктер жұмыс істейді. Бұл банктер көптеген қызметтерді ұсынады, соның ішінде несиелер, депозиттер, инвестициялық өнімдер және т. б.

3. Инвестициялар: Қазақстан Жергілікті және шетелдік инвесторлар үшін түрлі инвестициялық мүмкіндіктер ұсынады. Шетелдік инвестициялық капиталды тарту бағдарламалары, сондай-ақ әртүрлі салалардағы жобаларды қаржыландыратын ұлттық қорлар мен инвестициялық қорлар бар.

4. Реттеу: ҚР Қаржы нарығын Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі және қаржы реттеу және қаржы нарықтары комитеті (ҚРФР) реттейді. Олар банктердің, брокерлердің, биржалардың және нарықтың басқа да қатысушыларының қызметін реттеу үшін нормативтік актілерді, нормалар мен ережелерді белгілейді.

5. Инновациялар: Қазақстан қаржы технологияларын (FinTech) және қаржы секторын цифрландыруды дамытуға ұмтылады. Бұған электронды төлем жүйелерін, криптовалюта және блокчейн технологияларын енгізу кіреді.

6. Зейнетақы жүйесі: Қазақстанда міндетті жинақтаушы зейнетақы жүйесі бар, онда қызметкерлер мемлекеттік емес зейнетақы қорларына зейнетақы жарналарын енгізуге міндетті. Бұл қаржы нарығында қосымша инвестициялық мүмкіндіктер туғызады.

ҚР Қаржы нарығы жергілікті және шетелдік инвесторларды тартуды жалғастыруда. Нарықтағы жағдай уақыт өте келе өзгеруі мүмкін екенін ескеру маңызды және өзекті ақпарат алу үшін ресми ақпарат көздеріне жүгініп, қаржы сарапшыларымен кеңесу керек.

Қазақстан Республикасының (ҚР) Қаржы нарығы ел экономикасының негізгі элементтерінің бірі болып табылады. Ол қаржылық ресурстарды тиімді бөлуді қамтамасыз етеді және инвестициялау, несиелеу және валюта айырбастау мүмкіндіктерін ұсынады.

ҚР қаржы нарығының негізгі функцияларына мыналар жатады:

1. Капиталды жұмылдыру және бөлу: қаржы нарығы бизнесті, мемлекеттік жобаларды және жеке инвестицияларды қаржыландыру үшін инвесторлардан, жинақшылардан және басқа көздерден қаражат тартады.

2. Өтімділікті қамтамасыз ету: қаржы нарығы қатысушыларға өз активтерін басқа активтерге немесе ақшаға тез және тиімді айырбастауға мүмкіндік береді. Бұл қаржы жүйесінің тұрақтылығын сақтау және тәуекелдерді азайту үшін маңызды.

3. Инвестициялау үшін жағдай жасау: Қаржы нарығы акциялар, облигациялар, пай қорлары, туынды құралдар және басқалар сияқты ақшаны инвестициялау құралдарын ұсынады. Инвесторлар өздерінің мақсаттарына, тәуекелдеріне және оларға төзімділігіне қарай ең қолайлы инвестициялық өнімдерді таңдай алады.

4. Валюталық тәуекелдерді басқару: қаржы нарығы валюта айырбастауды жеңілдетеді, бұл бизнес пен жеке тұлғаларға валюталық тәуекелдерді шетел валютасын сатып алу және сату арқылы басқаруға мүмкіндік береді.

5. Реттеуші функция: мемлекет өзінің реттеуші органдары арқылы қаржы нарығына қатысушылардың қызметін бақылайды және реттейді, олардың адалдығын, сенімділігін және барлық тараптардың мүдделерін қорғауды қамтамасыз етеді.

Тұтастай алғанда, Қазақстанның қаржы нарығы инвестицияларды тартуға, жұмыс орындарын құруға және экономикалық өсуді ынталандыруға жәрдемдесе отырып, елдің экономикалық дамуында маңызды рөл атқарады.

Қазақстанның қаржы нарығы Орталық Азиядағы ең ірі және ең дамыған нарықтардың бірі болып табылады. Оған банк, сақтандыру, бағалы қағаздар нарығы және валюта нарығы сияқты әртүрлі секторлар кіреді. Қазақстанның банк секторын кредиттеуді, депозиттерді, төлем жүйелерін және халықаралық аударымдарды қоса алғанда, қызметтердің кең спектрін ұсынатын ірі мемлекеттік және жеке банктер ұсынады. Сақтандыру секторы сонымен қатар автосақтандыруды, өмірді, мүлікті және жауапкершілікті сақтандыруды қоса алғанда, сақтандырудың әртүрлі түрлерін ұсына отырып, белсенді дамып келеді. Бағалы қағаздар нарығына қазақстандық компаниялардың акциялары мен облигациялары, сондай-ақ Қазақстан қор биржасында сатылатын шетелдік бағалы қағаздар кіреді. Қазақстанның валюта нарығы қаржы нарығының маңызды буыны болып табылады, бұл қатысушыларға теңге, АҚШ доллары, еуро және т.б. сияқты түрлі валюталармен операциялар жүргізуге мүмкіндік береді. Осылайша, Қазақстандағы қаржы нарығы қаржы ресурстарын тиімді бөлуді және пайдалануды қамтамасыз етеді, инвестицияларды тартуға көмектеседі және елдің экономикалық өсуін ынталандырады.

Қазақстан Республикасындағы Қаржы нарығы банк, сақтандыру, қор және валютаны қоса алғанда, түрлі секторлармен ұсынылған. Банктер несие береді, салымдарды қабылдайды және аударымдарды жүзеге асырады. Сақтандыру компаниялары әртүрлі тәуекелдерден сақтандыруды қамтамасыз етеді. Қор нарығына компаниялардың акциялары мен облигациялары кіреді. Валюта нарығы валюталармен операцияларды жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

Қазақстан Республикасындағы Қаржы нарығы ел экономикасының негізгі компоненттерінің бірі болып табылады. Ол капиталды жұмылдыруда, өтімділікті қамтамасыз етуде, инвестициялар үшін жағдай жасауда және валюталық тәуекелдерді басқаруда маңызды рөл атқарады. Қаржы нарығы сонымен қатар қатысушылардың қызметін бақылау және реттеу арқылы реттеуші функцияны орындайды.

Қазақстан Республикасындағы (ҚР) Қаржы нарығы ел экономикасында маңызды рөл атқарады және әртүрлі секторлар мен құралдарды қамтиды. Төменде ҚР Қаржы нарығы қызметінің негізгі аспектілеріне шолу берілген:

1. Биржалық нарық: ҚР-да акциялар, облигациялар, туынды құралдар және басқа да қаржы құралдарымен сауда жүзеге асырылатын Қазақстандық қор биржасын (KASE) қоса алғанда, бірнеше биржалар бар.

2. Ақша ресурстары нарығы: банктер мен қаржы институттары қолма-қол ақшаны тарту және орналастыру, сондай-ақ несиелеу қызметтерін ұсынады. Қазақстандық ұлттық валюта-теңге, ал валюта нарығы халықаралық қаржы операцияларында маңызды рөл атқарады.

3. Бағалы қағаздар нарығы: ҚР-да акциялар, облигациялар және басқа да құралдарды қоса алғанда, Бағалы қағаздар нарығы белсенді дамып келеді. Компаниялар акциялар мен облигациялар шығару арқылы капиталды тарта алады.

4. Инвестициялар және портфельді басқару: қаржы институттары инвестициялық портфельді басқару және инвестициялық кеңес беру қызметтерін ұсынады.

5. Сақтандыру және зейнетақы қорлары: ҚР сақтандыру нарығы да дамыған, ал зейнетақы қорлары азаматтарға зейнетақы қызметтерін ұсынады.

6. Қаржылық реттеу және қадағалау: Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі және басқа реттеуші органдар Қаржы нарығын қадағалайды және оның тұрақтылығы мен ашықтығын қамтамасыз ету үшін реттеуді жүзеге асырады.

7. Халықаралық ынтымақтастық: Қазақстан Халықаралық қаржылық ынтымақтастыққа, оның ішінде Халықаралық валюта қоры және Дүниежүзілік банк ретінде ұйымдармен белсенді қатысады.

Жалпы, ҚР-дағы қаржы нарығы дамушы экономикаларға тән қасиеттерге ие және елдің қаржылық тұрақтылығы мен дамуын қамтамасыз етуде маңызды рөл атқарады.

Қорытындылай келе Қазақстан Республикасындағы (ҚР) Қаржы нарығы елдің экономикалық инфрақұрылымының маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Ол капиталға қол жетімділікті қамтамасыз етуде, қаржылық ресурстарды басқаруда және экономикалық өсуді қолдауда маңызды рөл атқарады. Қазақстан Республикасындағы Қаржы нарығы-бұл капиталды тиімді бөлуді қамтамасыз ететін, инвестициялар үшін мүмкіндіктер беретін және валюталық тәуекелдерді басқаратын күрделі тетік. Оған банктер, сақтандыру компаниялары, қор нарығы және басқа институттар кіреді. Мемлекет Ұлттық банк жүйесі және басқа органдар арқылы қаржы нарығының қызметін реттейді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қаржы нарығының құрылымы және олардың атқаратын қызметтері-
<https://stud.kz/referat/show/66843>

2. «Қазақстан Республикасының қаржы нарығын реттеу және дамыту туралы»
<https://www.gov.kz/memleket/entities/ardfm?lang=kk>

3. «Қазақстан Республикасының қаржы нарығы және қаржы ұйымдары мәселелері бойынша кейбір нормативтік құқықтық актілеріне өзгерістер мен толықтырулар енгізу» -
<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1600013308>

4. Қаржы нарығы және оның ерекшелігі - https://lib.kainar-edu.kz/wp-content/uploads/2018/01/iskakov_karji_kz_2008.pdf

СОВРЕМЕННЫЕ МЕТОДЫ УПРАВЛЕНИЯ ПЕРСОНАЛОМ ОРГАНИЗАЦИИ

Р.С. Уталиева к.п.н.

НАО Атырауский университет им. Х.Досмухамедова, г.Атырау

А.Н. Лукпан

студентка 2 курса ОП 6В04102-Менеджмент в отраслях

НАО Атырауский университет им. Х.Досмухамедова, г.Атырау

Түйіндеме

Адамдарды басқару, ұйымдардағы менеджменттің негізгі міндеті ретінде, әрқашан ұйымдағы адамды басқару жүйесі құрылған парадигманы қалыптастыратын негізгі бастапқы теориялық және эмпирикалық алғышарттардың жиынтығына негізделген.

Түйінді сөздер: персоналды басқару, менеджмент, Еңбек өнімділігі, персоналды ынталандыру, персоналды таңдау, персоналды басқару әдістері.

Resume

People management, as the main task of management in organizations, is always based on a set of fundamental initial theoretical and empirical prerequisites that form the paradigm on the basis of which the human management system in the organization is built.

Keywords: personnel management, management, labor productivity, personnel motivation, personnel selection, personnel management methods.

На сегодняшний день важным фактом развития конкурентоспособности предприятия и достижения поставленных экономических целей является эффективное управление персоналом. Целые десятилетия существовал технократический подход к хозяйствованию на уровне предприятий, когда на вершину ставились производственные планы, бюджеты, структуры, административные распоряжения.

Кадровой политикой занимались государственные органы власти. Многие составляющие этого управления не учитывали роли руководителя, тем самым сводя на нет мотивацию, а также увлеченность и заинтересованность подчиненных. Все это приводило к низкой производительности труда. Многие руководители преуменьшают значимость методов управления персоналом, которые свойственны современному менеджменту и с большой инициативой используют за границей, это делает эффективным управление и повышает производительность труда.

В данное время следует утверждать, что преуменьшение этих методов является первостепенной преградой и слабейшим элементом управления. В основном, как показывает практика, содержание, сущность и функциональные свойства управления персоналом как комбинированного организационного компонента процесса управления значительно возросло и усилилось. Перемены в принципах управления персоналом, как считают эксперты, в первую очередь, должны быть направлены на осуществление мотивационной политики персонала, которая приобретает решающее значение в современных условиях. В прошедшие годы в HR-практике заметны ошеломляющие изменения в порядке деятельности организаций, корпораций и государственного управления. Наиболее часто фирмы оказываются в ситуации, когда изменения становятся постоянными факторами, их масштабность и непредсказуемость, влечет последствия. Это все ведет к расстановке возникших приоритетов и делает акцент на новизну в методах и средствах управления персоналом.

Служба управления персоналом организации должна производить постоянный мониторинг потребности в кадрах и подбор сотрудников на существующие вакантные позиции. Кроме того, в обязанности кадровой службы входит исследование рынка персонала (уровня заработной платы, рынка труда, социальных программ) с целью обеспечения конкурентоспособной позиции при найме персонала. Менеджер по управлению персоналом

должен своевременно определять возникновение потребности в обучении у коллектива в целом или у отдельных сотрудников. Исходя из этих потребностей, должен быть разработан план развития сотрудников, подобраны соответствующие методики обучения. Кадровый отдел должен взаимодействовать с тренинг центрами, исследовать существующие программы обучения и подбирать подходящие для конкретной ситуации. Кроме того, служба управления персоналом отвечает за адаптацию и обучение новых сотрудников. Оценка эффективности работы персонала также входит в зону ответственности кадровой службы. К подобным функциям можно отнести подбор методик и составление планов оценки, определение критериев эффективности. Также к ним относится непосредственно проведение мероприятий по оценке работы персонала: проведение анкетирования, интервьюирования, тестирования. К функциям службы управления персоналом относится составление должностных инструкций совместно с руководителями подразделений, ведение кадровой документации, ведение кадровой отчетности, работа с государственными организациями. Кадровая служба отвечает за построение в компании системы должностей, оптимизации расходов на персонал и их контроль. Специалист по управлению персоналом участвует в разработке системы бонусов и оформлении необходимой документации по оплате труда. С его помощью начисляются ежемесячные компенсации.

Персонал — важнейший элемент множества видов бизнеса, но без эффективного руководства человеческий фактор становится непродуктивен. Существуют современные методы управления персоналом, они являются приемами и способами воздействия на работников с целью достижения организационных задач.

Это дает возможность найти грамотный подход к управлению персоналом и извлечь максимальную выгоду из деятельности организации. Все методы по-своему уникальны и воздействуют по-разному на каждого работника. Некоторые методы извлекают пользу, некоторые по своей простоте и выгодности не приносят ожидаемого результата, все это зависит от того, как руководитель смог учесть интересы персонала совмещая их с собственными интересами. Обращая внимание и анализируя потребности своих сотрудников, первое, что следует для построения успешного бизнеса.

Попробуем выделить современные методы управления персоналом. Их, в первую очередь, можно разделить:

- по характеру воздействия — убеждение, проявляющееся в использовании различных воспитательных разъяснительных, организационных мер для формирования воли подчиненного или ее преобразования. Этот метод направлен на исполнение сотрудниками воли руководителя, через приказы, инструкции и рекомендации. Благодаря такому методу достигается единство воли руководителя и коллектива, являющееся необходимым условием общности действий;

- информирование — внутренняя информационная политика. Если работники, плохо информированы по первостепенным вопросам — это резко снижает позитивный настрой на работу с высокой результативностью; принуждение — мера управления, основанная на угрозах применения штрафных санкций, увольнения и других негативных форм воздействия. Вызывает отрицательную реакцию персонала, так как работа из-под палки никогда не будет высоко результативной;

По управленческим этапам:

- организация — формирование условий для работы, непосредственная организация трудовой деятельности;

- планирование — призвано регламентировать поведение персонала в процессе реализации поставленных целей;

- анализ — позволяет обобщать имеющуюся информацию и делать выводы о необходимых в дальнейшем мероприятиях;

- учет личных данных персонала — открывает возможность применения индивидуального подхода;

- контроль — обязателен для наблюдения за всеми трудовыми процессами;

— мотивация — персонал, который имеет определенный стимул к работе (дополнительное денежное вознаграждение, продвижение по работе) работает эффективней.

По способам воздействия на персонал:

— экономические — основаны на правильном применении экономических законов (известны также как «методы пряника» по способам своего воздействия);

— административные — базируются на властных способах воздействия (дисциплине, взысканиях), известны также как «методы кнута»;

— социально-психологические — исходят из морального воздействия мотивации людей, известны как методы убеждения, являются наиболее эффективными.

Таким образом, современные методы управления персоналом весьма своеобразны. Но максимально выгодными могут быть только те из них, которые имеют разумную долю сочетания различных методов воздействия. Если же методы управления исходят только из интересов руководства и прибыльности предприятия, без учета интересов персонала, то, в конце концов, сотрудники покинут такой бизнес в поисках более приемлемых для них условий работы. Руководителям предстоит поверить, что они могут непосредственно влиять на экономические успехи бизнеса за счет своей системы управления.

Далее стоит отметить, что современная ситуация в управлении персоналом на крупных предприятиях РК характеризуется, на наш взгляд, следующими тенденциями:

во-первых, многочисленными проблемами и деформациями процессов воспроизводства кадрового потенциала общества, проявившихся в оттоке квалифицированных кадров за рубеж, снижении престижа наиболее необходимых обществу видов деятельности и профессий, ослаблении стимулов к созидательному и общественно-полезному труду, гипертрофированном развитии непроизводительной (охранной, посреднической, и т.д.) деятельности;

во-вторых, в настоящее время общество предъявляет к предприятиям гораздо больше требований и накладывает еще большее число ограничений. Тем не менее, крупные корпорации расширяются и продолжают процветать. В казахстанской экономике растет их роль как основных работодателей в развитии совокупного работника общества, обусловленная их финансовыми, организационными и материально-техническими возможностями. В то же время акцент со свободного предпринимательства сместился на учет социальных факторов, т.к. технико-технологические мероприятия и организационные усилия по повышению конкурентоспособности крупных предприятий в экономически развитых странах не дают желаемого эффекта, если они не концентрируются на человеческом факторе;

в-третьих, обострилась необходимость придания системного, комплексного характера работе по развитию персонала на всех уровнях, что предполагает глубокое осмысление теоретико-методологических аспектов данной проблемы. Классические методы управления трудовыми ресурсами, основанные на технократических подходах, исчерпывают свои возможности в условиях кардинальных изменений техники, технологии и качественных изменений рабочей силы.

Во главу угла ставится человеческий фактор, а в развитии экономики важнейшую роль начинает играть личность менеджера и личность каждого из сотрудников организации. Конкурентоспособность индивида показывает, в какой мере его возрастные, профессиональные, квалификационные, физиологические, социально-бытовые характеристики соответствуют условиям найма рабочей силы на рынке труда, отражающие конъюнктуру спроса и предложения на рабочую силу определенного качества. Как свойство способности к труду, конкурентоспособность характеризует качественную сторону трудового потенциала индивида. Из этого следует, что от уровня конкурентоспособности зависит специфика трудового поведения, степень реализации и развития личного трудового потенциала, которые являются общим правилом. Такая трудовая конкурентоспособность имеет большие стимулы мотивации в системе крупных холдинговых организаций, по сравнению с другими формами хозяйствования.

Рассмотрим основные принципы, которые позволят повысить успешность в работе организации: Руководителю компании следует понимать — его отношение к коллегам, клиентам, особенности поведения и становятся основой корпоративной культуры бизнеса. Ведь сотрудники будут копировать поведение генерального директора. Нужно продумать, способствует ли привычная манера ведения бизнеса развитию компании, составить новые правила и начинать их соблюдать. Необходимы поощрения поведения, выгодного для компании — вне зависимости от уровня управления, исключений быть не должно. Регулярный сбор обратной связи от своих сотрудников. Данные необходимо получать не только от топ-менеджеров, но также от рядовых сотрудников. Благодаря этому удастся определиться со слабыми местами в вопросах управления среди ключевых менеджеров. Следует наладить обратную связь со своими сотрудниками — рассматривая с ними успехи, неудачи компании.

Подводя итоги статьи выше сказанное позволяет отметить, что аналитическая работа в различных областях знаний: психологии, социологии, философии, позволяет сформировать каждый раз новые методы построения стратегии управления персоналом. Следует отметить, что общих методов в менеджменте, а особенно в управлении персоналом, не существует - есть только общие принципы управления, которые порождают различные методы стратегического менеджмента со своими неповторимыми особенностями, поскольку учитывают определенные национальные ценности, особенности психологии, менталитета и т.д.

Таким образом, казахстанские топ - менеджеры не могут использовать готовую модель методов стратегического управления, а должны найти свои способы и рычаги применения теоретических знаний и практического опыта разных стран для создания полноценной системы стратегии управления персоналом. Наибольший эффект и качество стратегии управления персоналом достигаются в том случае, когда применяется система методов в комплексе. Применение системы методов позволяет взглянуть на объект совершенствования со всех сторон, что помогает избежать просчетов.

Своим сотрудникам так же следует демонстрировать примеры откровенности, чтобы они тоже были заинтересованы обмениваться информацией — в частности, рассматривая проблемы на участках работы. Проведение исследований и анализ любой конкретной системы управления как объекта нужны для обеспечения конкурентоспособности организации на рынке товаров или услуг, для повышения эффективности функционирования подразделений организации в целом. Сведения и знания основных методов и методик исследования организаций, использование их на практике имеют на современном этапе немалое значение.

Для исчерпывающего понимания внутриорганизационных процессов и явлений, следует сформировать системное представление об объекте исследования, увидеть способы и возможности ликвидации возникающих недостатков в системе управления. Необходимо располагать сведениями и уметь использовать всевозможные методы исследования систем управления, приобрести опыт проведения различных процедур при исследовании управленческих систем организаций.

Список использованной литературы

1. Игнатьева, А.В., Максимцов М.М. Исследование систем управления: учебное пособие для студентов вузов / А.В. Игнатьева, М.М. Максимцов. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: ЮНИТИ — ДАНА: Закон и право, 2015. — 345 с.
2. Долятовский, В.А., Долятовская В.Н. Исследование систем управления: Учебно-практическое пособие. М.: ИКЦ «МарТ», 2013. — 200 с.
3. Райзберг, Б.А., Лозовский Л.Ш., Современный экономический словарь. — 2-е изд., испр. М.: ИНФРА-М, 2011. — 479 с.
4. Жигалов, В.Т. Исследование систем управления: Учебное пособие. Белград: Изд-во БУПК, 2010. — 180 с.
5. Мыльник, В.В., Титаренко Б.П., Волочиенко В.А. Исследование систем управления: Учеб. пособие. М.: Академический проект; Трикста, 2014. — 150 с.

6. Управление современной компанией: Учебник. Под ред. Б. Мильнера и проф. Ф. Лиса. М.: ИНФРА-М, 2011. — 430 с.
7. Баранников, А.Ф. Теория организации: Учебник. — 2-е изд. — М.: ЮНИТИ — ДАНА, 2014. — 200 с.

ӘОЖ 326.31

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ДАМУЫН ҒЫҒАЛАҒАНДЫРУ ФАКТОРЫ РЕТІНДЕ АДАМИ КАПИТАЛДЫҢ САПАСЫН АРТТЫРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

К.М. Утепкалиева э.ғ.к., **Б.Б. Кашимова** магистрант
Х.Досмұхамдов атындағы Атырау университеті, Атырау қаласы

Резюме.

Любые экономические и социальные изменения происходят на основе человеческого капитала. Уровень развития образования и науки, характер существующей в стране научной, технической, управленческой элиты всегда являются проводниками фундаментальных изменений в обществе, что приводит к новому качественному уровню развития.

В статье рассмотрены вопросы человеческого капитала в Республике Казахстан.

Ключевые слова: конкурентоспособность, человеческий капитал, экономика, образование, наука, инвестиции.

Resume

Any economic and social changes are carried out on the basis of human capital. The level of development of education and science, the nature of the scientific, technical, ruling elite existing in the country are always the drivers of fundamental changes in society, which leads to a new qualitative level of development.

The article discusses the issues of human capital in the Republic of Kazakhstan.

Key words: competitiveness, Human Capital, Economics, Education, Science, investment.

Адам әрқашан қоғамның негізгі қозғаушысы, экономикалық өсімнің маңызды факторы және инновацияға қабілетті еңбек күші ретінде сипатталады. Адами капитал сапасы әлем елдерінде ұлттық экономиканың негізгі көрсеткіші ретінде танылып, бүгінге ел дамуының жағдайын сипаттайтын көрсеткіш ретінде есептелуде. Бүгінде адами капитал сапасын бағалаудың түрлі әдістемелік тәсілдері мен тұжырымдамалары өзіндік рейтингтерін қалыптастырып та үлгерді.

Қазіргі уақытта цифрлық трансформацияға негізделген экономикалық қатынастардың дамуы қоғамның барлық салаларына соңғы технологиялардың, деректердің цифрлық түрлерінің және үлкен көлемдегі ақпараттың енуіне ықпал етуде. Адам капиталын дамыту цифрлық экономиканың тиімді дамуының маңызды көрсеткіштерінің бірі болып табылады. 21 ғасырдағы экономикалық ғылымның дамуындағы келешегі бар бағыттардың бірі – адами капитал тұжырымдамасы. Бұл концепцияны жақтаушылар адам капиталы деп адамның еңбек өнімділігі мен табысының өсуіне ықпал ететін, инвестициялау нәтижесінде қалыптасқан адам жинақтаған білім, дарын, дағды және денсаулық қорын түсінеді. Осыған байланысты адами капитал мен оның мүмкіндіктерін дамытуға қызығушылық еңбек өнімділігін арттыруға, бәсекеге қабілеттілікті арттыруға, ел экономикасының өсуіне үлес қосуға ұмтылумен түсіндіріледі. Адами капитал қорын өлшеу экономикалық өсуді анықтайтын факторларды түсінуді жақсартуға, елдің даму моделінің ұзақ мерзімді тұрақтылығын бағалауға, сондай-ақ өндірістің өнімі мен өнімділігін өлшеуге ықпал ете алады. Адами капитал – бұл әркімнің білім, дағды, уәждеме қоры. Оған инвестициялар білім беру, кәсіби тәжірибе жинақтау, денсаулық сақтау, географиялық ұтқырлық, ақпарат іздеу болуы мүмкін. Зерттеу жұмысының бастапқы мүдделері білім берудің экономикалық қайтарымын бағалау болды. Қазіргі әлемде адам

капиталы барған сайын кез-келген кәсіпорын мен қоғамның өмірлік күші мен даму көзіне айналады. Бұл құрал-жабдықтар мен өндірістік қорлар емес, адами капитал, бұл кәсіпорындардың бәсекеге қабілеттілігін, экономикалық өсуді және тұтастай алғанда экономиканың тиімділігін арттырудың шешуші факторы. Экономикалық әдебиетте адами капитал ұғымы нақтыланады, соған қарамастан, адами капиталға инвестициялардың басымдығы, адами капиталдың тұрақты және бәсекеге қабілетті дамытуға әсері талқыланады. Нарықтық экономикадағы осы мәселелердің өзектілігі қазіргі ғылымның дамуының жалпы заңдылығымен сәйкес келетін адамның шығармашылық қабілеттеріне, олардың белсенділеуіне, зияткерлік қызметіне деген қызығушылықтың артуына байланысты. Осы аспектілердің барлығы адам капиталының жалпы қорын өлшеудің маңыздылығын, өзектілігін көрсетеді. Адами капиталды дамыту елімізде бүгінде өзекті тақырыптардың бірі болып отыр [1]. Сонымен қатар, ҚР Президенті Қасым-Жомарт Кемелұлы 2020 жылғы 1 қыркүйектегі Қазақстан халқына Жолдауында адами капиталдың сапасын арттыру – біздің саясатымыздың негізгі компоненті екенін, жаңа жағдайлар білім және ғылым жүйесін түбегейлі реформалауды талап ететіндігін атап өтті. Экономика да оның дамуына байланысты. Біз болашақта білім мен ғылымның рөлін нақты түсінуіміз керек. Бұл барлық мемлекеттік саясатты айқындайтын болады – деген болатын [2]. Адами капитал күрделі экономикалық категория ретінде сапалық және сандық сипаттамаларға ие. Қазіргі адами капитал теориясы шеңберінде адами капиталға салынған инвестиция көлемі ғана емес, сонымен қатар жеке тұлға жинақтаған адами капиталдың көлемі де бағаланады. Бұл жағдайда адам капиталының жалпы көлемінің құны бір жеке тұлға үшін де, бүкіл ел үшін де есептеледі. Елдің адами капиталының жалпы қорының елеулі көрсеткіштерін есептеу үшін оның әрбір құрамдас бөлігін өлшеу қажет. 1. Денсаулық капиталы – адамның белсенді жұмыс істеу қабілетін анықтайтын физикалық және психологиялық саулық; 2. Еңбек капиталы – адамның және қоғамның қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін пайдаланылатын алынған немесе жинақталған тәжірибе, біліктілік, дағдылар жиынтығы; 3. Интеллектуалдық капитал – адамның дамуы мен тікелей қызметі үшін маңызды болып табылатын біліммен, ұйым-дастырушылық мүмкіндіктерімен, өнертабыстарымен, авторлық құқықтарымен, патенттерімен көрінетін тұлғаның шығармашылық қабілеттері; 4. Инновациялық капитал – бизнес ашудың тиімді идеяларын дамытуға бағытталған инновациялық және шығармашылық қызметтің әлеуеті; 5. Мәдени-адамгершілік капитал адамның әлеуметтік қызметті жүзеге асыру процесінде қолданылатын адамгершілік қасиеттері, мінез-құлық мәдениеті және имандылығы.

Ел экономикасын дамытудың басым бағыттарының бірі, технологиялық жаңғырту мақсаттарына қол жеткізу әлеуметтік-мәдени саланың дамуымен ұштасуы керек. Осы ретте маңызды мәселе – Қазақстандағы білім беру жүйесінің тиімділігін арттыру. Бұл адами капиталды дамытумен тығыз байланысты.

Адами капитал білім саласын дамыту негізі. «Білім экономикасын» қалыптастыру мен дамытудың басты факторы креативтік және инновациялық адами капитал болып табылады. Адами капиталды таңдау еңбек өнімділігін, өмір сүру деңгейін, білім беру сапасын, денсаулық сақтауды, демалу саласы мен мәдениетті арттыруға негізделген ұлттық саясаттың жаңа принциптерін құру қажеттілігін айқындайды.

Адами капиталын инвестициялауда білімнің ролі ғылыми-техникалық прогрестің дамуы мен механизацияланған және автоматтандырылған еңбек үлесінің ұлғаюына қарай жоғарылайды. Қазақстанда объективтік жағдайларға байланысты адами капиталының тапшылығы тұр, сол себептен саны жағынан жетіспеушілікті толтыру үшін сапасына ерекше талаптар қойылуда. Қоғамның жаңғыртылуының негізгі шарты болып жаңа әлеуметтік біліктілік пен ролдерді адамдардың игеруі, қоғамның ашықтығын есепке ала отырып, адамдардың әлеуметтік әрекетінің мәдени дамуы, олардың жедел ақпараттануы, өзгерістердің динамикасының өсуі болып табылады.

Қазақстанның болашағы экономиканың жеделдетілген технологиялық жаңғыруына, бизнес-ортаны түбегейлі жақсартуға және кеңейтуге, макроэкономикалық тұрақтылығына байланысты, алайда, бұл жетістікке білімсіз, жоғары білікті мамандарсыз қол жеткізу мүмкін

емес. «Адамзат дамуының бірден бір жолы – білім, ал барлық кедергілерді жеңудің жалғыз жолы – интеллект», деп бекер айтылмаған. Білім мен интеллект - Қазақстан экономикасына қажет білім беру өнімдері.

Қазіргі кезеңде білім беру экономикалық өсу стратегиясының элементі болып табылады, оны қолдау және болжау әлемнің барлық дамыған елдерінің мемлекеттік реттеу тәжірибесінің бір бөлігі. Білім беруді дамытудың маңызды ынталандырушыларының бірі оның адами капиталды өндіруші және әлеуметтік-экономикалық өсу факторы ретінде қалыптасады. Сондықтан барлық дамыған елдерде, өткен ғасырдан бастап, ұлттық басымдықтар жүйесінде білім берудегі кәсіби дайындықтың ролі мен маңызы өсті. Бұл мақсатқа жетуге соңғы 40-50 жылдарда елеулі экономикалық өсімге қол жеткізген бірқатар елдердің ұлттық табысындағы білім беруге жұмсалатын шығындардың үлесі себеп болды.

Қазақстан 2050 жылы халқының табысы мен өмір сүру сапасы жоғары, әлемнің дамыған 30 елінің қатарына кіруі керек. Бүгінде аталған жетістікке қол жеткізу үшін, мемлекет тарапынан жүргізіліп отырған мемлекеттік бағдарламаларда адами капиталды дамыту қолға алынуда. Білім беру, денсаулық сақтау, жұмыспен қамту және әлеуметтік қорғаудың қамтамасыз етілу бағытында атқарылып жатқан жұмыстарда жетерлік. Дегенмен, адами капитал сапасының жоғары деңгейін бірінші кезекте жақсы білім қамтамасыз етеді. Сондықтан да, біз адами капиталын дамытудың білім берумен қатысты мәселелеріне назар аудардық. Адам капиталына инвестиция салудың өзіндік ерекшеліктері бар, яғни оның басқа салалардан айырмашылығы бірден пайда түсірмейтігінде. Жоғары деңгейлі мамандар дайындау көп уақыт пен күш жігерді жұмсауды талап етеді. Бірақ, нәтижесі өзін-өзі ақтайтыны ақиқат. Білікті мамандардың әрқасында ел экономикасы тұрақты өсу траекториясына шығып, дағдарыс жағдайында да сындарға төтеп берері анық. Адамды дамыту мен қоғамның өркендеуі бір-бірімен тығыз байланысты болғандықтан, бұл бағыттағы жұмыс жалғасын таба береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Сивуха С.В. Капитал социальный: <http://bourdieu.name/content/social-capital>. – Режим доступа: 3.07.2017.
2. Тюхматьев В.М. Интеллектуальные ресурсы как фактор экономического роста // Современные проблемы науки и образования. – 2015. – № 1. – С. 277.
3. М.С.Тулегенова, А.С.Тулейбаева, Н.С.Амангельдиева, Интеллектуальный капитал как приоритетный фактор новой экономики «Тұран» университетінің хабаршысы» ғылыми журналы 2019 ж. № 3(83)

УДК 332.8

ФИНАНСОВЫЙ МЕХАНИЗМ РАЗВИТИЯ ОТРАСЛИ ЖИЛИЩНО-КОММУНАЛЬНОГО ХОЗЯЙСТВА

У.Ж. Шалболова, доктор экономических наук, профессор,
С.М. Егембердиева доктор экономических наук, профессор, Евразийский
национальный университет им.Л.Гумилева, г.Астана

Түйіндеме

Зерттеу тұрғын үй-коммуналдық шаруашылық саласын дамытудың қаржылық механизмінің теориялық және әдіснамалық аспектілерін зерттеуге арналған. Осы бапта ТКШ қаржы тетігінің субъектілері мен объектілерінің жіктелуі; экономикаға және әлеуметтік процестерге әсер етудің қаржылық әдістері қарастырылады. Мақалада ТКШ-ға инвестицияларды қаржылық ынталандырудың негізгі компоненттері Қазақстан

Республикасында ТКШ саласының қаржылық тетігін тиімді дамыту мүмкіндігі ретінде қарастырылады.

Түйінді сөздер: тұрғын үй-коммуналдық шаруашылық, ТКШ қаржыландыру, тұрғын үй-коммуналдық қызметтер, қаржы тетігі.

Resume. The study is devoted to the study of theoretical and methodological aspects of the financial mechanism for the development of the housing and communal services sector. This article discusses the classification of subjects and objects of the financial mechanism of housing and communal services; financial methods of influencing the economy and social processes. The article examines the main components of financial incentives for investments in housing and communal services as an opportunity for the effective development of the financial mechanism of the housing and communal services industry in the Republic of Kazakhstan.

Key words: housing and communal services, financing of housing and communal services, housing and communal services, financial mechanism.

Реализация жилищной политики осуществляется посредством использования соответствующих приемов, методов, форм и инструментов организаций финансовых отношений, совокупность которых определяет структуру финансового механизма. Исходным элементом финансового механизма являются многообразные финансовые отношения, которые для каждого из экономических субъектов имеют свою специфику организации.

Проблемам формирования финансового механизма в отдельных отраслях уделено достаточно пристальное внимание в экономической литературе. На теоретико-методическом уровне современное исследование различных авторов дает основание полагать, что наиболее общепризнанной считается трактовка финансового механизма, как совокупности многообразных видов финансовых отношений, специфических форм и методов формирования и использования финансовых ресурсов, финансовых рычагов, инструментов и стимулов, воздействующих на воспроизводственный процесс в условиях формирования новой институциональной среды [1].

Финансирование ЖКХ правомерно рассматривать через призму финансового механизма, и рассматривать его как «систему взаимоотношений между органами государственной власти и местного самоуправления, предприятиями сферы ЖКХ и населением по поводу формирования и использования финансовых ресурсов, а также как способ воздействия на социально-экономические процессы в отрасли посредством реализации финансовой политики государства и хозяйствующих субъектов».

Полагаем, что основная проблема развития ЖКХ в Казахстане - это именно отсутствие эффективного институционально сбалансированного финансового механизма развития отрасли ЖКХ. Терминологическое дефинирование рассматриваемой нами категории, на наш взгляд, достаточно точно подчеркивает потребность в институциональном уплотнении формата взаимодействия всех звеньев финансового механизма, возможность которого вполне рационально обеспечивается в рамках государственно-частного партнерства.

Таким образом, можно заключить, что в основе функционирования финансового механизма лежат объективно существующие финансовые отношения. Особенности финансовых отношений, складывающихся в жилищно-коммунальной сфере, отражают ее специфику и проявляются в следующем.

Объектом финансовых отношений в жилищно-коммунальной сфере являются жилищно-коммунальные услуги (ЖКУ). ЖКУ обладает рядом специфических свойств, к которым в экономической литературе относят:

- относительную однородность, неэластичность спроса;
- сильную зависимость от местных условий; с
- сочетание различных типов рыночных структур;
- высокую социальную значимость;
- локальный характер производства и потребления ЖКУ.

Все жилищно-коммунальные услуги классифицируются в зависимости от степени регулирования тарифов, что позволяет определить их место в системе общественных благ. А это в свою очередь дает возможность ответа на вопрос о целесообразности сочетания рыночных механизмов и государственного регулирования, а также создания условий для применения механизмов ГЧП [2].

Вполне правомерно всю совокупность ЖКУ относить к смешенным благам. При этом учитывая, что жилищные услуги (предоставление и пользование жилых помещений; содержание и ремонт жилищного помещения; капитальный ремонт общего имущества в многоквартирном доме; вывоз твердых и жидких бытовых отходов) рассматривается как клубное (коллективное благо) с возможным привлечением конкурентных механизмов и частного бизнеса. Относительно же коммунальных услуг следует иметь в виду, что они являются специфическим благом (независимость, доступность и свойство насыщения потребностей) и исключают возможность применения конкурентных механизмов, что требует усиления государственного регулирования деятельности коммунальных предприятий. Все это свидетельствует о том, что предоставление ЖКУ напрямую замыкается на решении проблемы создания социально-ориентированного и эффективного механизма ГЧП в сфере ЖКХ.

Финансовые отношения в связи с предоставлением ЖКУ возникают между:

- конечными потребителями ЖКУ и поставщиками по поводу их оплаты;
- потребителями и бюджетной системой по поводу предоставления льгот и субсидий;
- поставщиками и бюджетной системой по поводу компенсации

выпадающих доходов в связи с проводимой тарифной политикой и целевым финансированием;

- поставщиками и подрядными организациями по поводу финансирования работ и услуг.

Специфику финансовых отношений в сфере ЖКХ отражают и положенные в их основу организационные принципы. К таким принципам относятся:

- принцип хозяйственной самостоятельности, означающий, что при построении финансового механизма ЖКХ цены на содержание и ремонт жилья самостоятельно устанавливаются управляющими компаниями;

- принцип самокупаемости при построении финансового механизма ЖКХ является одним из основополагающих, поскольку при сопоставлении полученного дохода с расходами предприятия должны обеспечивать в первую очередь свою самокупаемость;

- принцип софинансирования при построении финансового механизма ЖКХ предполагает необходимость привлечения бюджетных и внебюджетных источников финансирования отрасли в условиях ограниченных возможностей предприятий ЖКХ осуществлять модернизацию и реконструкцию объектов сферы ЖКХ;

- принцип формирования финансовых резервов направлен на обеспечение непрерывности производства и оказания услуг на предприятиях ЖКХ [3].

Субъектами рынка жилищно-коммунальных услуг, участвующих в формировании финансового механизма ЖКХ, являются: органы государственного управления, акиматы; потребители, управляющие компании, жилищные и ресурсосберегающие организации; финансовые посредники, финансовые, страховые компании, венчурные фонды.

Эффективность функционирования финансового механизма во многом зависит от его структурно-функциональных характеристик и отраслевой специфики. Теоретически разрабатывая специфику современной эволюции финансового механизма функционирования сферы жилищно-коммунальных услуг, необходимо отметить, что сложность и многообразие форм организации финансовых отношений и видов финансовых взаимосвязей в структуре финансового механизма носят крайне дискуссионный характер.

В экономической литературе в структуре финансового механизма ЖКХ чаще всего выделяют такие подсистемы как: финансовое регулирование, финансовое обеспечение, финансовое планирование; финансовое прогнозирование, финансовое обеспечение,

финансовый контроль; финансовое регулирование, финансирование, бюджетное кредитование [4].

На наш взгляд, представляется вполне обоснованным выделение в составе структурно-функциональных элементов финансового механизма ЖКХ ключевых его составляющих, отражающих специфические особенности функционирования сферы ЖКХ, финансовое регулирование, финансовое планирование, финансовое обеспечение.

С помощью финансового регулирования государство воздействует на экономические и социальные процессы, используя налогово-бюджетные методы путем концентрации финансовых ресурсов в одних сегмента рынка и ограничивая рост финансовых ресурсов в других. Одним из основных объектов финансового регулирования, наряду с территориальной и социальной структурой, выступает отраслевая структура экономики. Финансовое регулирование отраслевых пропорций, по мнению многих специалистов, наиболее эффективно, когда финансовое воздействие оказывается не на отдельные организации, а на отрасль в целом. Серьезный импульс развития могут обеспечивать соответствующие институты развития.

Финансовые методы воздействия на экономику и социальные процессы традиционно делятся на: бюджетные, налоговые и неналоговые. К неналоговым методам финансового регулирования относят различные формы предоставления бюджетных средств производителям товаров, работ и услуг, другим публично-правовым образованиям (дотации, субсидии, бюджетные кредиты, бюджетные инвестиции и др.); государственные заимствования; бюджетное финансирование услуг населению [5].

Финансовое планирование и прогнозирование, являясь важнейшими функциональными элементами финансового механизма, направлены на определение объема и направления использования финансовых ресурсов на макро- и микро-уровнях в соответствии с целями и задачами социально-экономического развития и задачами реализации финансовой политики.

Основными компонентами финансового стимулирования инвестиций в ЖКХ должны выступать:

- стимулирование притока инвестиций в модернизацию ЖКХ;
- развитие конкурентоспособности отрасли ЖКХ, привлекательной для прямых частных инвестиций, открывающих окно возможностей для разгосударствления коммунальной инфраструктуры;
- расширение институциональных мер автономного увеличения источников инвестиций в коммунальную инфраструктуру в рамках самого жилищно-коммунального бизнеса. Речь идет о неравномерной фиксации тарифов, обеспечивающей более оптимальный баланс затрат в структуре коммунального тарифа, позволяющий увеличивать объем амортизационных отчислений, подкрепленный реальным финансированием со стороны самих предприятий;
- расширение экономических стимулов для повышения эффективности функционирования коммунальных предприятий, основу рентабельности которых должна составить работа с издержками. Такое расширение должно опираться на реализацию долгосрочной тарифной политики и развития системы ГЧП, которая позволит интегрировать в рамках единого финансового механизма все звенья, задействованные в процессе реновации коммунальной инфраструктуры;
- развитие возвратного механизма бюджетного финансирования ГЧП в процессе модернизации жилищно-коммунальной инфраструктуры.

Современные условия функционирования отечественного ЖКХ существенно изменились. Радикальность этой трансформации не позволяет более опираться на расходное бюджетное стимулирование инвестиций, а должно быть замещено более широким спектром институциональных мер, которые бы позволили в теоретическом пределе полностью вывести бюджетные средства из процесса финансирования жилищно-коммунальной инфраструктуры. Речь идет о необходимости формирования самодостаточной рентабельно функционирующей

отрасли, рамочные условия фискально-институционального регулирования которой должны эффективно канализировать поток внебюджетных инвестиций в процесс модернизации, формируя фундаментальные предпосылки для разгосударствления жилищно-коммунальной инфраструктуры и ее последующего эффективного функционирования.

Список использованной литературы:

1. Бузырев В.В., Чекалин В.С. Экономика жилищной сферы. - М.: ИНФРА-М., 2001.- 256 с.
2. Козлова С. В. Государственно-частное партнерство в сфере ЖКХ: проблемы и перспективы / С. В. Козлова, О. М. Грибанова // Вестн. Института экономики Рос. Акад. наук., 2017. - № 4. - С. 176-184
3. Шалболова У.Ж. Оценка эффективности строительства объектов жилищной сферы.//Сборник статей МНПК «Теоретические и прикладные аспекты современной науки»-Ставрополь:СЕКВОЙЯ, 2014.–С.100-104
4. Шалболова У.Ж., Силка Д.Н., Кенжегалиева З.Ж., Егембердиева С.М. Сравнительный анализ развития жилищно-коммунального хозяйства России и Казахстана//Вестник МГСУ, 2018.-Том 13. -Выпуск 7(118). - С.836-847.
5. Черняк В. З. Жилищно-коммунальное хозяйство: развитие, управление, экономика: учеб. пособие / В. З. Черняк.– М.: КНОРУС, 2010. – 2-е изд. – 391 с.

МАЗМҰНЫ

I СЕКЦИЯ

С. ЗИМАНОВ - ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ЗАҢ ҒЫЛЫМЫНЫҢ АБЫЗЫ

Бирманова А.И., Берденова У.Қ. АКАДЕМИК САЛЫҚ ЗИМАНОВ – ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЗАҢ ҒЫЛЫМЫНЫҢ РЕФОРМАТОРЫ.....	16
Дидикин А.Б. ОБЩАЯ ТЕОРИЯ ПРАВА В СИСТЕМЕ ЮРИДИЧЕСКОГО ЗНАНИЯ: НАУЧНЫЕ ВЗГЛЯДЫ АКАДЕМИКА С.З. ЗИМАНОВА И СОВРЕМЕННОСТЬ.....	18
Дюсебалиева С.С. АКАДЕМИК ЗИМАНОВ САЛЫҚ ЗИМАНҰЛЫНЫҢ ҚҰҚЫҚ ТАБИҒАТЫ ТУРАЛЫ ИДЕЯЛАРЫ.....	22
Қайыржанова Б.С., Төремұрат А.Б. ҰЛЫ ОЙШЫЛДАРДЫҢ ДАРАСЫ ЖАЛҒАСЫ-САЛЫҚ ЗИМАНОВ.....	26
Қорған Б.Б., Төремұрат А.Б. ЕЛ ЗИЯЛЫСЫ – ЗИМАНОВ.....	30
Муханова А.Т. ҚАЗАҚСТАНДА ЗАМАНАУИ ӘЛЕУМЕТТІК САЯСАТТЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ НЕГІЗІН ҚАЛАУШЫ – САЛЫҚ ЗИМАНОВ.....	34
Муханова А.Т., Арманов А.А. САЛЫҚ ЗИМАНОВ-ВЫДАЮЩИЙСЯ СПЕЦИАЛИСТ ПО РАЗВИТИЮ ЮРИДИЧЕСКОЙ НАУКИ В КАЗАХСТАНЕ.....	40
Муханова А.Т., Кеңес Ж.А., Бисенбаев А. ҚАЗАҚ МЕМЛЕКЕТТІК МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ ТЕТІГІ.....	45
Калих К.Т., Нысанова С.К. ҚҰҚЫҚ ҒЫЛЫМЫНЫҢ САҢЛАҒЫ САЛЫҚ ЗИМАНҰЛЫ ЗИМАНОВ.....	54
Султанова А.Т. ЗАҢ САЛАСЫНЫҢ АКАДЕМИГІ.....	59
Тажигалиева М.Ж., Темирханов Ж. М. АНАЛИЗ ПОЛНОГО СОБРАНИЯ СОЧИНЕНИЙ САЛЫКА ЗИМАНОВА КАК НАСЛЕДИЕ АБЫЗА ЮРИДИЧЕСКОЙ НАУКИ.....	62
Шаяхметова Ж.Б. АКАДЕМИК САЛЫҚ ЗИМАНОВТЫҢ -ҚҰҚЫҚТЫҚ ІЛІМДЕРІНІҢ ДАМУЫ ТУРАЛЫ.....	67

II СЕКЦИЯ

АЗАМАТТЫҚ ЗАҢНАМАНЫҢ ҚОЛДАНЫЛУ ЖАҒДАЙЫ ЖӘНЕ ЖЕТІЛДІРУ МЕХАНИЗМДЕРІ

Абдрасулова Г.Э., Кудиярова У.Е. АЗАМАТТЫҚ ҚҰҚЫҚТАҒЫ ҚҰҚЫҚТЫ ТЕРІС ПАЙДАЛАНУДЫҢ ТҮСІНІГІ ЖӘНЕ ОНЫҢ БЕЛГІЛЕРІ.....	71
Айтмуханова Д.У. АЗАМАТТЫҚ ІС ЖҮРГІЗУДЕГІ СОТ АКТІЛЕРІНІҢ ОРЫНДАЛУ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	75
Айтмуханова Д.У., Медетова М.Б. ЕҢБЕК ДАУЛАРЫН РЕТТЕУ: АЗАМАТТАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТАРЫН ҚОРҒАУ КЕЗІНДЕГІ ПРОБЛЕМАЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕР.....	81
Алжанкулова С.А. ЕО-ҚА МҮШЕ-МЕМЛЕКЕТТЕРДІҢ СОТ ОРГАНДАРЫНЫҢ АЗАМАТТЫҚ СОТ ТӨРЕЛІГІ САЛАСЫНДАҒЫ ЫНТЫМАҚТАСТЫҚ ТҮРЛЕРІ.....	85
Алиева Л.Р. ОСОБЕННОСТИ СТАНОВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ ИНСТИТУТА АПЕЛЛЯЦИОННОГО ПРОИЗВОДСТВА В ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАНАХ И КАЗАХСТАНСКОМ СУДОПРОИЗВОДСТВЕ.....	91
Ауешова Б.Т., Шайхаденов Р.Н. ӘЛЕУМЕТТІК ҚАҚТЫҒЫСТАРДЫ РЕТТЕУДІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ: НЕГІЗГІ ЭЛЕМЕНТТЕР.....	98
Афанасьев П.В. ПРОБЛЕМЫ ФОРМИРОВАНИЯ ПРАВОВОЙ КУЛЬТУРЫ В ОБЩЕСТВЕ.....	102
Баженова М.Д. САТЫП АЛУ-САТУ ШАРТЫНЫҢ ЖЕКЕЛЕГЕН ТҮРЛЕРІНІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕЛУІ.....	104
Бахшатова Г.Н. КОНСТИТУЦИОННОЕ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВО РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН В СИСТЕМЕ МЕЖДУНАРОДНОГО ПРАВА	109

Бахшатова Г.Н., Жумабаева А.Ж. СУД КАК ОСНОВНОЙ СУБЪЕКТ ГРАЖДАНСКИХ ПРОЦЕССУАЛЬНЫХ ПРАВООТНОШЕНИЙ	115
Бірәлі Э.А. МЕМЛЕКЕТ ТҰРАҚТЫЛЫҒЫН САҚТАУ ЖӘНЕ НЫҒАЙТУДАҒЫ КОНФЕССИЯАРАЛЫҚ КЕЛІСІМДЕРДІҢ МАҢЫЗЫ	120
Бурибаев Е.А., Тұрлыханқызы Қ. ЖҰМЫСКЕРДІҢ КІНӘЛІ ӘРЕКЕТТЕРІНЕ БАЙЛАНЫСТЫ ЖҰМЫС БЕРУШІНІҢ БАСТАМАСЫ БОЙЫНША ЕҢБЕК ШАРТЫН БҰЗУ ТУРАЛЫ ЖЕКЕ ЕҢБЕК ДАУЛАРЫН СОТТА ҚАРАУ ЖӘНЕ ШЕШУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ..	122
Буринова Л.Д. ЦИФРОВЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В СФЕРЕ ИМУЩЕСТВЕННЫХ И ДОГОВОРНЫХ ОТНОШЕНИЙ.....	128
Ердешова Ж.И., Идресова У.Х., Айтмуханова Д.У. ПРОБЛЕМЫ ЗАКОНОДАТЕЛЬНОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ И РЕАЛИЗАЦИИ СВОБОДЫ ВЕРОИСПОВЕДАНИЯ В КАЗАХСТАНЕ.....	137
Жағыпар Ж.Ж., Султанова А.Т. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ЗАҢНАМАСЫ БОЙЫНША МІНДЕТТЕМЕЛЕРДІҢ ОРЫНДАЛУЫН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ ТӘСІЛДЕРІ..	144
Жағыпар Ж.Ж., Асылбекқызы А. ИНТЕЛЛЕКТУАЛДЫҚ МЕНШІКТІ ҚОРҒАУ – ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДАМУДЫҢ НЕГІЗІ.....	147
Жағыпар Ж.Ж., Білімпазұлы Е. АДАМДАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТАРЫ МЕН БОСТАНДЫҚТАРЫН КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ ТӘСІЛДЕР АРҚЫЛЫ ҚОРҒАЛУЫН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ ЖОЛДАРЫ.....	153
Жангушуква А.З. СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ ПРАВОВОГО РАЗВИТИЯ АССАМБЛЕИ НАРОДА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН.....	156
Идресова У.Х., Аметов М.П. ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚОҒАМ ҚАЛЫПТАСУЫНДА ЖАСТАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ САУАТТЫЛЫҒЫН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	160
Макашева Г.К. ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН.....	166
Наурызова В.К. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ОТБАСЫЛЫҚ ЖӘНЕ ГЕНДЕРЛІК САЯСАТЫНЫҢ КЕШЕНДІ ТҰЖЫРЫМДАМАСЫНЫҢ ЖЕТІСТІГІ МЕН ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	172
Наурызова В.К., Кеңес Ж. ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚҰҚЫҚТАҒЫ БОСҚЫНДАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖАҒДАЙЫ	178
Тажигалиева М.Ж. Құлжігіт А.А. ПРАВОВАЯ РОЛЬ ПРЕЗУМПЦИИ НЕВИНОВНОСТИ В СУДЕБНЫХ ДЕЛАХ.....	182
Турабаева Д.С. ЕРЛІ-ЗАЙЫПТЫЛАРДЫҢ АРАСЫНДАҒЫ МҮЛІКТІК ДАУЛАРДЫ ШЕШУДЕГІ МЕДИАЦИЯНЫҢ РӨЛІ.....	187
Шаданова Л.Ж. ОБЕСПЕЧЕНИЕ ПРАВ РЕБЕНКА НА ПОЛУЧЕНИЕ СОДЕРЖАНИЯ ОТ СВОИХ РОДИТЕЛЕЙ В ВИДЕ АЛИМЕНТОВ.....	191

ІІІ СЕКЦИЯ

ҚЫЛМЫСТЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ ЗАҢДАРДЫ ҚОЛДАНУДЫҢ ЖӘНЕ ЖЕТІЛДІРУДІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Алаева Г.Т., Бақыт С.Б. ҚЫЛМЫСТЫҚ ПРОЦЕСТЕ АРНАЙЫ БІЛІМДІ ҚОЛДАНУ КЕЗІНДЕГІ ТАКТИКАЛЫҚ ҚАТЕЛІКТЕР.....	195
Алибеков С.К. КӨРІНЕУ ЖАЛҒАН СӨЗ ЖЕТКІЗУ ЖӘНЕ КӨРІНЕУ ЖАЛҒАН АЙҒАҚТАР БЕРУ.....	200
Бердіғожина М.Л. УГОЛОВНАЯ ПОЛИТИКА В СФЕРЕ ИНФОРМАЦИОННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ.....	204
Дархамбаева А.Д., Михайлов Д.В. МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ ОТВЕТСТВЕННОСТИ ЗА ВОЕННЫЕ ПРЕСТУПЛЕНИЯ.....	207
Жакупова Г. КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАР ЖАСАҒАН ҚЫЛМЫСТАРДЫ ТЕРГЕУДІҢ ЕРЕКШЕЛІГІ.....	212

Жанибеков А.К., Жолдыбаев І.Ж. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҚЫЛМЫСТЫҚ ЗАҢНАМАСЫН РЕФОРМАЛАУ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ «ҚЫЛМЫСТЫҚ ТЕРІС ҚЫЛЫҚ» ТҮСІНІГІ.....	217
Жанибеков А.К., Жолдыбаев І.Ж. ҚЫЛМЫСТЫҚ ТЕРІС ҚЫЛЫҚТАР ҮШІН КӨЗДЕЛГЕН ЖАЗАЛАРДЫ ОРЫНДАУДЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	221
Идрисова Т.А. ҚЫЛМЫСТЫҚ ЖАЗАНЫҢ ЖҮЙЕЛЕНУІ МЕН ТҮРЛЕРІ.....	225
Каиржанова С.Е. КОРРУПЦИЯ И СОВРЕМЕННАЯ ПОЛИТИКА ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ КОРРУПЦИИ В РЕАЛИЯХ УГОЛОВНОГО ПРАВА.....	230
Каражанов М.Д., Нукушева А.А. ЖЕСТОКОЕ ОБРАЩЕНИЕ С ЖИВОТНЫМИ И ЕГО ВЛИЯНИЕ НА ОБЩЕСТВО.....	233
Конысбекова М.Р., Жақсыбай А.Е. БАНДИТИЗМ - ҰЙЫМДАСҚАН ҚЫЛМЫСТЫҚТЫҢ БІР ТҮРІ РЕТІНДЕ.....	237
Куккузова Э.И. СТУДЕНТ ЖАСТАРДЫҢ СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚҚА ҚАРСЫ МӘДЕНИЕТТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ОРНЫ.....	241
Кулбаева М.М., Ахмедьяров Р.Т. РОЛЬ АДВОКАТУРЫ В РЕАЛИЗАЦИИ КОНСТИТУЦИОННОГО ПРАВА НА КВАЛИФИЦИРОВАННУЮ ЮРИДИЧЕСКУЮ ПОМОЩЬ.....	245
Кулбаева М.М. ОБЕСПЕЧЕНИЕ КОНСТИТУЦИОННЫХ ПРАВ И СВОБОД ПОДОЗРЕВАЕМОГО ПРИ ПРИМЕНЕНИИ К НЕМУ СОДЕРЖАНИЯ ПОД СТРАЖЕЙ В КАЧЕСТВЕ МЕРЫ ПРЕСЕЧЕНИЯ	250
Қобдабаева Н.А. АДАМ ЖӘНЕ АЗАМАТТАРДЫҢ ЖЕКЕ МЕНШІК ҚҰҚЫҒЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҚҰҚЫҚТАР РЕТІНДЕГІ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ СИПАТЫ.....	254
Лукманова Н.А. УРЕГУЛИРОВАНИЕ КОНФЛИКТА ПУТЕМ МЕДИАЦИИ.....	259
Мухамедина А.Е. ҚҰҚЫҚТЫҚ ТӘРБИЕНІҢ ҚОҒАМ МӘСЕЛЕСІН ШЕШУДЕГІ АЛАТЫН ОРНЫ.....	263
Мұхамбетова Г.С. ҚЫЛМЫСТЫ КВАЛИФИКАЦИЯЛАУДЫҢ ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚТАҒЫ ОРНЫ.....	269
Нысанова С.К. ШЕТ МЕМЛЕКЕТТЕРДЕГІ СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚПЕН КҮРЕСУ ТӘЖІРИБЕСІ.....	275
Сералиева А.М., Баймагамбетова З.М. ПОНЯТИЯ И ФОРМЫ БЫТОВОГО НАСИЛИЯ В СЕМЬЕ.....	279
Сматлаев Б.М., Сактаганова И.С. УСИЛЕНИЕ МЕР ПО ПРЕДУПРЕЖДЕНИЮ ПРЕСТУПЛЕНИЙ ПРОТИВ ЖИВОТНЫХ.....	283
Тажгарина Б.К. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҚЫЛМЫСТЫҚ ЗАҢНАМАСЫН ЗАМАНАУИ ЖЕТІЛДІРУДІҢ ҚАЗІРГІ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	286
Тажгарина Б.К. ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚҚА СЫБАЙЛАС ҚАТЫСУШЫЛАРДЫҢ ҚЫЛМЫСТЫҚ –ҚҰҚЫҚТЫҚ СИПАТЫ.....	290
Тажгарина Б.К., Боранбай Д. ЖАСЫ КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАР АРАСЫНДАҒЫ ҚЫЛМЫСТЫЛЫҚ СЕБЕПТЕРІ.....	296
Тайжанова Е.Е. ОРГАНИЗАЦИЯ ПРАВООХРАНИТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ	301
Темірболат Н.С., Даубасов Б.С. КРИМИНАЛИСТИКАДА ЦИФРЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	304
Тинистановна С.С., Сайдахметов Қ.С. СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚТЫҢ ҰҒЫМЫ МЕН НЕГІЗГІ БЕЛГІЛЕРІ, ТҮРЛЕРІ	308
Төлегенова Ә.А. ТРАСОЛОГИЯ ІЗДЕРДІ ЗЕРТТЕЙТІН КРИМИНАЛИСТИКАЛЫҚ ТЕХНИКАНЫҢ БІР САЛАСЫ.....	312
Төлегенова Ә.А. КРИМИНАЛИСТИКАЛЫҚ ТАКТИКАДАҒЫ БОЛЖАМДАР ЖӘНЕ ТЕРГЕУДІ ЖОСПАРЛАУДЫҢ МАҢЫЗЫ.....	317

Турдалиев К.У. УГОЛОВНЫЙ ЗАКОН КАК ОСНОВА ДЛЯ ПРИНЯТИЯ ОБОСНОВАННОГО ПРИГОВОРА И ПОСТАНОВЛЕНИЯ СУДА.....	321
Турдалиев К.У. СУЫҚ ҚАРУДЫҢ ҒЫЛЫМИ КРИМИНАЛИСТИКАЛЫҚ МІНЕЗДЕМЕСІМЕН ЗЕРДЕЛЕУ ТҮСТАРЫ.....	327
Шаяхметова Ж.Б., Жанарбекова Д.Ж. БАЛАЛАРҒА ҚАТЫСТЫ ЗОРЛЫҚ- ЗОМБЫЛЫҚТЫҢ КРИМИНОЛОГИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	333
Шаяхметова Ж.Б., Имаматдинов Б. ҰЙЫМДАСҚАН ҚЫЛМЫСТЫЛЫҚТЫҢ КРИМИНОЛОГИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	338
Шаяхметова Ж.Б., Максот К.С. ӘЙЕЛ АДАМДАРДЫҢ АРАСЫНДАҒЫ ҚЫЛМЫСТЫЛЫҚТЫҢ АЛДЫН-АЛУ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	343
Шаяхметова Ж.Б., Шайдоллаева А.Н. ҚҰҚЫҚТЫҚ ТӘРБИЕ МЕН ОҚЫТУДЫҢ ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТЫҢ АЛДЫН АЛУДАҒЫ РӨЛІ.....	347
Шаяхметова Ж.Б., Шамелев Б.Ж. АЛАЯҚТЫҚ ҚЫЛМЫСЫНЫҢ ҚЫЛМЫСТЫҚ- ҚҰҚЫҚТЫҚ БЕЛГІЛЕРІ ЖӘНЕ ОНЫ САРАЛАУ ТҮРЛЕРІ.....	351

IV СЕКЦИЯ

ҚҰҚЫҚТЫҚ ЗАҢДЫЛЫҚТАРДЫ ҚОЛДАНУДАҒЫ ЭКОНОМИКАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Turan G. A COMPARATIVE ANALYSIS BETWEEN TURKISH LEGAL SYTEM AND US LEGAL SYSTEM IN TERMS OF PROTECTION OF MINORITY SHAREHOLDERS IN CORPORATIONS.....	356
Абузьярова Ж.Р., Мусалаева Г. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗМЕТШІЛЕРІНІҢ ҰЙЫМДАСТЫРУШЫЛЫҚ МӘДЕНИЕТІ.....	360
Ахметова А.С., Адиева Э.М., Утепкалиева К.М., Альдешова С.Б., Канатова А.Ж., Ғиладенова Ғ. ҰЛТТЫҚ КОД ПЕН МНЕМОНИКАНЫҢ ЭТНОЭЛЕМЕНТТЕРІНЕ НЕГІЗДЕЛГЕН БУХГАЛТЕРЛІК ЕСЕПТІ ОҚЫТУДЫҢ ӘДІСТЕРІН ЖЕТІЛДІРУ ЖОЛДАРЫ.....	366
Альдешова С.Б., Қайратова С.Қ. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ САЛЫҚ ЖӘНЕ САЛЫҚ САЛУДЫҢ ЭКОНОМИКАДАҒЫ МАҢЫЗЫ.....	372
Ахметова А.С., Ғабит А.Ғ. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ТҮТЫНУШЫЛЫҚ НЕСИЕ ЖАҒДАЙЫ	377
Ахметова А.С., Лян А.А. НОРМАТИВНОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ БУХГАЛТЕРСКОГО УЧЕТА В РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН.....	382
Ахметова Г.Т., Губайдуллина Г.М. ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ И МЕТОДЫ ЭКСПРЕСС-АНАЛИЗА ФИНАНСОВОГО СОСТОЯНИЯ ПРЕДПРИЯТИЯ.....	385
Ахметова Г.Т., Өтеп Д. ОПРЕДЕЛЕНИЕ СТЕПЕНИ РАЗВИТИЯ БЕЗОПАСНОГО ПРОИЗВОДСТВА НА ПРЕДПРИЯТИЯХ НЕФТЕГАЗОВОЙ ОТРАСЛИ АТЫРАУСКОЙ ОБЛАСТИ.....	388
Джумаева А.К., Сәндіғалиқызы І. РАЗВИТИЕ ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКИ КАЗАХСТАНА	395
Джумаева А.К., Златьева Ж. Д. КЛЮЧЕВЫЕ ТЕХНОЛОГИИ ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКИ ...	399
Джумаева А.К., Махметова А. МАРКЕТИНГ ВЛИЯНИЯ (INFLUENCER MARKETING) И ЕГО ВОЗДЕЙСТВИЕ НА УСПЕШНОСТЬ ПРЕДПРИЯТИЯ.....	402
Дінғазиева М.Д. МОЛОДЕЖНОЕ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВО В СФЕРЕ ТУРИЗМА КАК РЕШЕНИЕ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ ПРОБЛЕМ МОЛОДЕЖИ НА ПРИМЕРЕ АТЫРАУСКОЙ ОБЛАСТИ	405
Дюсегалиева Б.М., Ибадуллаева М. Жумабаева А. МЕМЛЕКЕТТІК БАСҚАРУДЫҢ ЦИФРЛЫҚ ТРАНСФОРМАЦИЯСЫНЫҢ ҚАЗІРГІ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ.....	410
Дюсегалиева Б.М., Аққалиқызы З. Мәлікова Н. ДЕМИНГТІҢ САПА МЕНЕДЖМЕНТІНІҢ ОН ТӨРТ ҰСТАНЫМЫ.....	415
Ермекбаева А.К., Аскарова Д.А. HR МЕНЕДЖМЕНТТІ ДАМУДЫҢ ЗАМАНАУИ ҮЛГІСІ.....	419

Жанаева А.А., Жауғашар Н.А. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ КОММЕРЦИЯЛЫҚ БАНКТЕРДІҢ ҚЫЗМЕТІ.....	424
Жанаева А.А., Лес Н.Н. ШАРУАШЫЛЫҚ ЖҮРГІЗУШІ СУБЪЕКТИЛЕРДЕГІ ҚАРЖЫНЫ БАСҚАРУ.....	430
Жусупов Р.С., Кенжеғалиева З.Ж. АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫНЫҢ БӘСЕКЕГЕ ҚАБИЛЕТТІЛІГІН БАҒАЛАУДЫҢ ӘДІСНАМАСЫ.....	434
Избасарова Л.Б., Жумабаева У.Д., Қайратова Б.А., Умирова Н.Н. ЦИФРЛЫҚ ТРАНСФОРМАЦИЯ ЖӘНЕ ОНЫҢ ЭЛЕКТРОНДЫ БИЗНЕСКЕ ӘСЕРІ.....	439
Идрышева С.К., Мұратова Э.М. ЦИФРЛЫҚ ТРАНСФОРМАЦИЯДАН ТУЫНДАҒАН ІСКЕРЛІК ОРТАДАҒЫ ТАКСИ АГРЕТТАРЫ ҚЫЗМЕТІН ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ.....	445
Кадырбергенова А.К., Темірханова Г.Б., Ғиладенова Ғ.Ғ., Жарылғасова Д.Ж. КӘСПОРЫННЫҢ ҚАРЖЫЛЫҚ ТҰРАҚТЫЛЫҒЫН АРТТЫРУ БАҒЫТТАРЫ.....	449
Кенжеғалиева Г.Б., Мамантаева Д.К. РОЛЬ СТРАТЕГИЧЕСКОГО ПЛАНИРОВАНИЯ В АНТИКРИЗИСНОМ УПРАВЛЕНИИ.....	457
Кенжеғалиева З.Ж., Кемалов Н.Х. ҚАРЖЫЛЫҚ ҚАУЫПСІЗДІК- ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҚАУЫПСІЗДІКТІҢ НЕГІЗІ РЕТІНДЕ	461
Кирдасинова К.А., Сабинова Р.К., Ондасынов А. ЭЛЕКТРОЭНЕРГЕТИКА – ВАЖНЫЙ СЕКТОР ЭКОНОМИКИ КАЗАХСТАНА.....	464
Майдырова А.Б., Бисембиева Ж.К. ЕҢБЕК РЕСУРСТАРЫН БӨЛУДЕГІ ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ӨЗГЕРІСТЕР.....	470
Масалимова А.К., ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙДАҒЫ КӘСПКЕРЛІКТІ ДАМУ ТУРАЛЫ МӘСЕЛЕЛЕРІ ҰЛТТЫҚ ЭКОНОМИКАНЫҢ ЖАҒАНДАНУЫ.....	475
Мусаева А.А., Жазылбек А.Ж. АЛМАТЫ ҚАЛАСЫ МӘДЕНИЕТІН БАСҚАРУДЫҢ SWOT-ТАЛДАУЫ.....	480
Ниязбекова Ш.У., Болатқызы Д. ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫ СТУДЕНТТЕРІНЕ КӘСПКЕРЛІК ДАҒДЫНЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ.....	487
Сабинова Р.К., Гильманова Г.Г. ЭКОНОМИКА САЛАЛАРЫНДА ЕҢБЕК ҚАУЫПСІЗДІГІ.....	492
Сабинова Р.К. Мұқашев М.Х. ҚАРЖЫ-БАНКТІК СЕКТОРДЫ ДАМУ ТУРАЛЫ НЕГІЗІ - БАНК ЖҮЙЕСІНІҢ ТҰРАҚТЫЛЫҒЫ МЕН ҚАУЫПСІЗДІГІН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ.....	496
Сабинова Р.К., Дінғазиева М.Д., Бакытжанов Б., Нурғали Ж. ИССЛЕДОВАНИЕ ОВОЩНОГО РЫНКА АТЫРАУСКОЙ ОБЛАСТИ: АНАЛИЗ СПРОСА И ПРЕДЛОЖЕНИЯ.....	499
Сериев Б.А., Мұратбек Д.Қ. МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗМЕТШІЛЕРДІҢ СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚҚА ҚАРСЫ МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ МӘСЕЛЕЛЕР МЕН ШЕШУ ЖОЛДАРЫ	501
Сисенғалиева Ш.Б., Иманалиева М.Л., Ізғалиева А.Е. ВАЛЮТАЛЫҚ ОПЕРАЦИЯЛАРМЕН ЕСЕП АЙЫРЫСУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	506
Сулейменова Г.Н., Ибраев Р.Қ. АҚША-НЕСИЕ САЯСАТЫ ЭКОНОМИКАНЫ ТИІМДІ БАСҚАРУ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ.....	512
Сулейменова Г.Н., Имашева А.С. ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ТЕҢГЕНІҢ ЖАЙ-КҮЙІ МЕН БОЛАШАҒЫ: ҰЛТТЫҚ ВАЛЮТА МЕН ЗАҢНАМАЛЫҚ РЕТТЕУДІ ТАЛДАУ.....	521
Сулейменова Г.Н., Муслимов Д.Ш., Мухамбет Қ.Б., Жұбанов М.А. ИПОТЕКАЛЫҚ НЕСИЕНІҢ КӨЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ ЖӘНЕ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	524
А.Р. Тажиденова Ж.Ә. Нурғали Ж.Д. Златьева РОЛЬ ИНОСТРАННЫХ ИНВЕСТИЦИЙ В ЭКОНОМИКЕ КАЗАХСТАНА.....	530
Турдалиева Р.К., Бисенова К.А. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ИНВЕСТИЦИЯЛЫҚ САЯСАТЫ.....	533
Турдалиева Р.К., Серікқали А.Е. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ҚАРЖЫ НАРЫҒЫ.....	538
Уталиева Р.С., Лукпан А.Н. СОВРЕМЕННЫЕ МЕТОДЫ УПРАВЛЕНИЯ ПЕРСОНАЛОМ ОРГАНИЗАЦИИ.....	543

Утепкалиева К.М., Кашимова Б.Б. ҚАЗАҚСТАННЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ДАМУЫН ЫНТАЛАНДЫРУ ФАКТОРЫ РЕТІНДЕ АДАМИ КАПИТАЛДЫҢ САПАСЫН АРТТЫРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	547
Шалболова У.Ж., Егембердиева С.М. ФИНАНСОВЫЙ МЕХАНИЗМ РАЗВИТИЯ ОТРАСЛИ ЖИЛИЩНО-КОММУНАЛЬНОГО ХОЗЯЙСТВА.....	549

ТӘУЕЛСІЗ ҚАЗАҚСТАН: МЕМЛЕКЕТ ЖӘНЕ ТҰЛҒА

Мемлекет және қоғам қайраткерлері, қазақстандық заң саласының негізін қалаушылар **Салық Зимановтың және Өтеген Сейітовтың** туғанына 100 жыл толуына арналған халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдарының жинағы

“SvetoCopy” қағазы. Пішімі А4. Көлемі 70 б.т.
Таралымы 100 дана

Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің
баспа орталығында басып шығарылды.

Техникалық редакторы: Батыргалиева Салтанат
Мұхабасын жасағандар: Төкешов Алтынбек
Түптеген: Жамбылов Маркс